3 KRONIKA 2020 68

IZ ZGODOVINE TRŽIČA

68
2020

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

Iz zgodovine Tržiča

Uredil Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
https://zzds.si

Kronika 2020, letnik 68, številka 3 – Iz zgodovine Tržiča

Odgovorni urednik/ Managing editor:
dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:
mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:
mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana),
dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika
Redakcija te številke je bila zaključena:
20. oktobra 2020

Naslednja številka izide/ Next issue:
februar/ February 2021

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:
Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:
Rok Janežič, Anja Miklavčič

UDK/ UDC:
Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:
za posameznike/ Individuals 25,00 EUR
za študente in upokojence/ Students and Pensioners 18,00 EUR
za ustanove/ Institutions 30,00 EUR
Cena te številke v prosti prodaji je/ Single issue 20,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:
Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Aškerčeva cesta 2
SI–1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute
Izid te številke so finančno podprli tudi: Župnija Tržič, Košuta d. o. o., Občina Tržič, Marija Peić, Župnija Trzin

Računalniški prelom/ Typesetting:
Medit d.o.o.
Tisk/ Printed by:
Fotolito Dolenc d.o.o.
Naklada/ Print run:
500 izvodov/ copies
Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:
Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.
Na naslovni strani/ Front cover: Sankanje z Ljubelja / Sledding from Ljubelj, 1908 (hrani / kept by: Milan Škrabec)
Na zadnji strani/ Back cover: Vinko Ribnikar: Sv. Krišpin in Krišpinjan (St. Crispin and Crispinian), Tržič, 1998 (arhiv galerije Ribnikar, Tržič).

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4Tržič)(082)

IZ zgodovine Tržiča / uredil Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič - angleščina]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2020. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 68, št. 3)

ISBN 978-961-6777-27-8
1. Preinfalk, Miha
COBISS.SI-ID 33261571

KAZALO

Miha Preinfalk: *… zato to mesto moraš imeti rad, četudi si potepel se po svetu.* Tržič in njegovi zgodovinski drobci v novi preobleki 333

… therefore, you must love this city, no matter how much of the world you have seen. Tržič and its historical highlights in a new guise 335

Razprave

Julijana Visočnik: Rimljani v Tržiču in njegovi okolici 337

Matija Zorn, Irena Mrak: Skalni podor z Velikega vrha na Košuti – ljudsko izročilo in zgodovinski dogodek 349

Matjaž Bizjak: Razvoj zemljiških gospostev na ozemlju Tržiča v srednjem veku 361

Igor Sapač: Gutenberg in Glanz oziroma Novi Gutenberg. Stavbnozgodovinski oris 375

Boris Golec: Trške pravice in avtonomija Tržiča od nastanka trga do srede 19. stoletja.....439

Tone Krampač: Tržiške matične knjige – najstarejše na Gorenjskem....469

Jure Volčjak: K razvoju oglejske arhidiakonatske mreže na Kranjskem. Gorenjski arhidiakonat in župnija Tržič v luči vizitacij gorenjskega arhidiakona Flachenfelda leta 1704.....489

Alenka Kačičnik Gabrič: Tržič in Tržiško na prelomu 18. v 19. stoletje.....505

Sloves tržiških rokodelcev in njihovih izdelkov 531

Gašper Oitzl: Zapuščina tržiških kovačev v Narodnem muzeju Slovenije 553

Marko Mugerli: Kranjska industrijska družba in Tržič 581

Luka Cerar: »*Vsa šestorica je prišla do častnega občanstva nekako tako, kot Pilat v vero.*« Zgode in nezgode ob imenovanju tržiških častnih občanov.....591

Dunja Dobaja: Zdravstvo v Tržiču v obdobju med svetovnima vojnama v skrbi za zdravje otrok.....605

Nejc Perko: Razvoj Tržiča v času županovanja Ivana Lončarja 623

Tržiški govor v *Cerkvenem glasniku za tržiško župnijo* 633

Monika Kokalj Kočevar: Prisilno mobilizirani v nemško vojsko iz medvojne občine Tržič 643

Pavel Car: Iz tržiških korenin. Drobci o nemškem tankovskem asu Hugu Primozicu (1914–1996).....659

Klemen Kocjančič: Ljubelj kot zadnje nemško oporišče na Gorenjskem med drugo svetovno vojno 671

Renata Komić Marn: Prispevek k rekonstrukciji nekdanje podobe Bornovega gradu v Puterhofu (Jelendolu) 681

Ana Lavrič: Umetnostna dediščina cerkvenih združb v tržiški župniji 707

Andreja Rakovec: Likovna umetnost 20. in začetka 21. stoletja v Tržiču in bližnji okolici 741

Miha Šimac: »Žnidarjev gospod«: Franc Čarman (1819–1895) in nesojena župnija sv. Ane 807

Bogdan Kolar: Tržičan Anton Gross: benediktinski menih v Ameriki 831

Aleš Nagode: Ignacij Hladnik: idealist v primežu stvarnosti avstrijskega podeželja 843

Boštjan Guček: Viktor Kragl (1883–1951). Trnova življenjska pot tržiškega kronista in župnika 855

Breda Škerjanc Kosirnik: Tržiški lekarnar Bohuslav Lavička in njegova zbirka 887

Katarina Keber: Amalija Šimec: zdravnica pionirka. Slovenska začetnica epidemiologije in bakteriologije v obdobju med svetovnima vojnama 903

Igor Sapač: Utrinki z obrobja. Iz spominov slovenskega kulturnega delavca, publicista, umetnostnega zgodovinarja, konservatorja, kastelologa in vedutologa Ivana Stoparja na Tržič 913

Peter Mikša, Maja Vehar: Kratek pregled (organiziranega) planinstva na Tržiškem v 20. stoletju 931

Manca Volk Bahun, Matija Zorn: Snežni plazovi v Občini Tržič 945

Matija Zorn, Irena Mrak, Matjaž Guček, Mauro Hrvatin, Matevž Novak: Vodne ujme in gospodarjenje z gozdom v porečju Tržiške Bistrice 959

In memoriam

Marija Petek (8. 9. 1922 – 30. 3. 2020) *(Sabina Šolar)* 971

… zato to mesto moraš imeti rad, četudi si potepel se po svetu.[1] Tržič in njegovi zgodovinski drobci v novi preobleki

Tržič sodi med številne slovenske kraje, ki bi lahko svojo bogato in dolgo zgodovino ob številnih obletnicah praznovali tudi z izidom lokalnega zbornika. Vendar povod za oblikovanje tržiške številke *Kronike* ni bil jubilej, temveč zgolj zavedanje, da Tržič in njegova preteklost potrebujeta nove raziskave. Več kot osem desetletij je minilo, odkar je neumorni župnik Viktor Kragl zbral in objavil knjigo *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Ta knjiga je prava zakladnica podatkov in za raziskovalca tržiške zgodovine prvi vir. Vendar pa je v zvezi s preteklostjo Tržiča do današnjega časa prišlo do številnih novih odkritij, ki so bila Kraglu nedostopna ali nepoznana. Prav v zadnjih letih je izšlo kar lepo število knjig in člankov, ki razlagajo nove vidike tržiške zgodovine. Glede na to, da je *Kronika* revija, ki želi predstavljati predvsem nove raziskave iz lokalnih okolij, smo se v uredništvu odločili, da s posebno številko o Tržiču še sami dodamo k njegovemu pisanemu raziskovalnemu mozaiku.

Odziv na uredniško vabilo k sodelovanju pri tržiški številki *Kronike* je bil izjemen, kar kaže na to, da je o tržiški zgodovini moč povedati veliko novega. Svoje prispevke je poslalo več kot trideset avtoric in avtorjev, priznanih in uveljavljenih strokovnjakinj in strokovnjakov na svojem področju, med njimi je tudi nekaj domačink in domačinov iz Tržiča. Čeprav je *Kronika* v osnovi zgodovinski časopis, so prav njene tematske številke zastavljene izrazito interdisciplinarno. V pričujoči številki so se poleg zgodovinskih prispevkov znašli tudi prispevki s področja umetnostne zgodovine, jezikoslovja, etnologije, arhitekture, geografije, arheologije, muzeologije in muzikologije. Nastala je izredno obsežna publikacija, v kateri je več kot 30 prispevkov na novo ali sploh prvikrat osvetlilo nekatere vidike bogate zgodovine tega gorenjskega mesta.

Med temami, ki bodo preteklost Tržiča postavile v precej novo luč, je zagotovo osvetlitev povzdiga Tržiča v trg konec 15. stoletja in s tem povezana ugotovitev, da je Tržič takrat uporabljal povsem drugačen grb, kot je današnji (*Boris Golec*). Prav tako je prvič natančno prikazan zapleteni nastanek srednjeveških zemljiških gospostev na območju Tržiča (*Matjaž Bizjak*), hkrati z detajlnim arhitekturno-zgodovinskim opisom gradov Gutenberg in Glanz (Novi Gutenberg) (*Igor Sapač*). Eden od prispevkov razkriva, da se lahko Tržič pohvali z najstarejšimi matičnimi knjigami na Gorenjskem, ki so jih začeli voditi, še preden je bilo to uradno zapovedano (*Tone Krampač*). Prvič po dolgih desetletjih so pred javnost znova stopili tržiški častni občani 19. in prve polovice 20. stoletja; njihovo imenovanje so spremljale številne zgode in nezgode, značilne za tisti čas (*Luka Cerar*). Umetnostna zgodovina je detajlno zastopana v dveh obsežnih prispevkih, ki predstavljata umetnostnozgodovinsko dediščino cerkvenih združb (*Ana Lavrič*) in moderno likovno umetnost v Tržiču oziroma na širšem Tržiškem (*Andreja Rakovec*).

Prispevki so časovno razpeti med antiko in sedanjostjo. Čeprav pri Tržiču ne moremo dokazati obstoja naselja že v antiki, sta rimska prisotnost in češčenje lokalnih božanstev neizpodbitni (*Julijana Visočnik*). Srednjega veka se med drugim dotika geografsko-zgodovinski prispevek o nastanku Tržiča in znamenitem skalnem podoru, ki ga ljudsko izročilo pripisuje zmaju, dejansko pa ga lahko povežemo z rušilnim, t. i. beljaškim potresom v letu 1348 (*Matija Zorn in Irena Mrak*). Novi vek med drugim predstavlja članek o gorenjskem arhidiakonu Janezu Andreju pl. Flachenfeldu, ki je v začetku 18. stoletja dvakrat vizitiral tržiško župnijo in svoje ugotovitve posredoval oglejskemu patriarhu (*Jure Volčjak*).

Seveda ni bilo mogoče prezreti znamenite in izredno raznolike tržiške obrti. Eden od prispevkov prinaša temeljit in podroben pregled najpomembnejših obrtnih panog v Tržiču (*Bojan Knific*), medtem ko so v drugem v ospredju zlasti tržiški kovači in njihovi izdelki, od katerih nekatere danes hranijo v Narodnem muzeju Slovenije (*Gašper Oitzl*). Z obrtjo pa tudi s kmetijstvom se ukvarja prispevek, ki na splošno osvetljuje vsakdanje življenje v Tržiču in okolici konec 18. in v začetku 19. stoletja (*Alenka Kačičnik Gabrič*), objavljamo pa tudi prispevek o tržiški gozdni posesti in fužinah konec 19. stoletja ter njihovo povezavo z znamenito Kranjsko industrijsko družbo (*Marko Mugerli*).

[1] Tone Pretnar: Pogled na Tržič (oktava št. 17). *V sotočju Bistrice in Mošenika. Tržič v 100 slikah in 100 oktavah*. Radovljica: Didakta, 1992.

Čas med obema svetovnima vojnama v Tržiču so zaznamovala zlasti prizadevanja za ureditev zdravstvenih razmer in povečana skrb za higieno, ki so pripeljali do ustanovitve zdravstvenega doma (*Dunja Dobaja*), dvajseta leta 20. stoletja pa so bila v znamenju županovanja Ivana Lončarja, pod katerim je leta 1926 prišlo tudi do povzdiga Tržiča v mesto (*Nejc Perko*). V tem obdobju je izhajal tudi *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, v katerem je Karel Pirc analiziral posebnosti tržiškega govora (*Jožica Škofic*).

Z drugo svetovno vojno so povezane prisilne mobilizacije Tržičanov v nemško vojsko, usoda pa je bila do mobilizirancev neprijazna tudi po koncu vojne (*Monika Kokalj Kočevar*). Tretji rajh je bil znan po učinkoviti propagandi, v katero so bili vključeni tudi vojni heroji. Eden takšnih je bil tankovski as Hugo Primozic, ki je imel korenine tudi v Tržiču in je leta 1943 ob splošnem navdušenju obiskal mesto svojih prednikov (*Pavel Car*). Na velik strateški pomen Tržiča in zlasti prelaza Ljubelj pa opozarja prispevek, ki razkriva, da je bil omenjeni prelaz zadnje nemško oporišče na Gorenjskem med drugo svetovno vojno (*Klemen Kocjančič*).

Pretežno zgodovinske teme nadgrajujeta še dva geografska članka, od katerih se prvi posveča poplavljanju Tržiške Bistrice (*Matija Zorn, Irena Mrak, Matjaž Guček, Mauro Hrvatin in Matevž Novak*), drugi pa osvetljuje snežne plazove v Tržiču (*Manca Volk Bahun in Matija Zorn*). S plazovi in gorskim svetom na splošno je povezano tudi planinstvo v Tržiču, ki je eno najstarejših in najbolje organiziranih na Slovenskem (*Peter Mikša in Maja Vehar*).

V pričujoči številki *Kronike* pa se v nekaj prispevkih posvetimo tudi slavnim tržiškim osebnostim, ki so bodisi izvirale iz Tržiča ali v njem delovale in soustvarjale njegovo zgodovino. Predstavljeni so župnik Viktor Kragl in njegova razgibana življenjska pot (*Boštjan Guček*), Anton Gross, ki je kot misijonar deloval v ZDA (*Bogdan Kolar*), Amalija Šimec kot pionirka slovenske socialne medicine (*Katarina Keber*), vojni kurat in ustanovitelj šole pri Sv. Ani Franc Čarman (*Miha* Šimac), plodoviti, a nikoli povsem razumljeni skladatelj cerkvene glasbe Ignacij Hladnik (*Aleš Nagode*), naturalizirani Tržičan Bohuslav Lavička in njegova dragocena lekarniška zbirka (*Breda Škerjanc Kosirnik*), baroni Borni in usoda njihovega premoženja med drugo svetovno vojno in po njej (*Renata Komić Marn*), in ne nazadnje tudi znameniti kastelolog Ivan Stopar, ki ga danes le malokdo povezuje s Tržičem, čeprav je odraščal in se kalil ravno tu (*Igor Sapač*)… Spomnili smo se tudi široko razgledane in neumorne učiteljice Marije Petek, ki se ji je nit življenja pretrgala ravno letošnjo pomlad (*Sabina Šolar*).

Tako obsežna številka ne bi mogla nastati brez dodatne finančne podpore nekaterih donatorjev. Poleg Agencije Republike Slovenije za raziskovalno dejavnost (ARRS), ki je stalni financer *Kronike*, so tokratno tržiško številko podprli tudi Župnija Tržič, Župnija Trzin, Občina Tržič, podjetje Košuta d. o. o. Isabelle Gruber Ortner in Marija Peić (roj. Born). Vsem omenjenim v uredništvu *Kronike* izrekamo iskreno zahvalo.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik Kronike

… therefore, you must love this city, no matter how much of the world you have seen.[1] Tržič and its historical highlights in a new guise

Tržič is one of many Slovenian places that could celebrate their rich and long history by publishing a local miscellany to accompany one of their numerous anniversaries. However, the reason for producing the current issue of *Kronika* on Tržič was not a jubilee, but the awareness that the town and its past require new research. Over eight decades have passed since the industrious parish priest Viktor Kragl compiled and published his *Zgodovinski drobci* župnije *Tržič* (Highlights from the History of Tržič), a treasure trove of information and a go-to source for every researcher studying the history of the town. Nonetheless, many new discoveries that have been made on Tržič's past to present day were inaccessible or unknown to Kragl. The last few years have witnessed the publication of a fair number of volumes and articles elucidating new aspects of the history of Tržič. Given that the review *Kronika* primarily promotes new research and knowledge on local environments, the editorial board decided to make the special thematic issue on Tržič a new addition to its colourful research mosaic.

The response to the editorial invitation for collaboration in the thematic issue of *Kronika* was remarkable, only further confirming that much new can be said about the history of Tržič. We have received the contributions from more than thirty authors, all recognised and well-established authorities in their fields, including a few natives of Tržič. Even though *Kronika* is essentially a historical review, its thematic issues are pronouncedly interdisciplinary. Apart from historical contributions, the current thematic issue therefore also features articles on art history, linguistics, ethnology, architecture, geography, archaeology, museology, and musicology. The result is an extraordinarily voluminous publication containing over thirty contributions shedding new (or first-ever) light on some aspects of the history of this Upper Carniolan town.

One of the topics bringing new knowledge about Tržič's history is undoubtedly its elevation into a market town at the end of the fifteenth century and the related conclusion that at that time Tržič used a coat of arms that was quite different from the one used today (*Boris Golec*). An elaborate presentation is also given for the first time of the complex establishment of medieval seigniories in the Tržič area (*Matjaž Bizjak*), coupled with a detailed architectural-historical depiction of the Gutenberg and Glanz (Novi Gutenberg) castles (*Igor Sapač*). As one contribution reveals, Tržič can boast the oldest civil registers in Upper Carniola that were kept even before this became an obligatory practice (*Tone Krampač*). The honorary townsmen of Tržič from the nineteenth and the first half of the twentieth centuries are brought into the limelight again after long decades, with their proclamations as honorary townsmen being surrounded by many fortunes and misfortunes characteristic of that time (*Luka Cerar*). Art history is addressed in detail in two comprehensive contributions presenting the art historical heritage of church associations (*Ana Lavrič*) and modern fine art in Tržič and its wider surroundings (*Andreja Rakovec*).

The contributions cover the periods from antiquity to present day. Even though it is impossible to confirm the existence of a settlement of what is now Tržič in antiquity, the Roman presence and veneration of local deities are incontestable (*Julijana Visočnik*). The medieval period is, among other things, discussed in the geographical-historical contribution on the origins of Tržič and the famous rockfall, which the local folk tradition has credited to the dragon, but in reality it can be linked to the devastating "Villach earthquake" of 1348 (*Matija Zorn and Irena Mrak*). The Early Modern Period is represented by the contribution on the Upper Carniolan archdeacon Johann Andreas von Flachenfeld who made two visitations to the parish of Tržič at the beginning of the eighteenth century and transmitted his findings to the Patriarch of Aquileia (*Jure Volčjak*).

Of course, it is impossible to write about Tržič without mentioning its famous and highly diverse crafts. One contribution brings a thorough and detailed insight into the most important craft industries in Tržič (*Bojan Knific*), and another primarily focuses on the blacksmiths from Tržič and their products,

[1] Tone Pretnar: Pogled na Tržič (oktava št. 17). *V sotočju Bistrice in Mošenika. Tržič v 100 slikah in 100 oktavah*. Radovljica: Didakta, 1992.

some of which are now kept at the National Museum of Slovenia (*Gašper Oitzl*). Crafts and agriculture are also discussed in the contribution illuminating the everyday life in Tržič and its surroundings at the end of the eighteenth and in the early nineteenth centuries (*Alenka Kačičnik Gabrič*). What is more, the current issue of *Kronika* also features a contribution on the Tržič forest property and ironworks at the end of the nineteenth century as well as their relations with the famous Carniolan Industrial Company (*Marko Mugerli*).

The interwar period in Tržič was characterised above all by aspirations for regulated health conditions and an increased concern for hygiene, which ultimately led to the establishment of the healthcare centre (*Dunja Dobaja*), and the 1920s were marked by the mayoralty of Ivan Lončar, during which Tržič was elevated to a town in 1926 (*Nejc Perko*). In the same period circulated the *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo* (Tržič Parish Bulletin), in which Karel Pirc analysed the particularities of the Tržič local speech (*Jožica Škofic*).

Tržič during the Second World War is discussed in the light of its inhabitants being forcibly mobilised into the Wehrmacht and continuing to fight the hardships of fate even after the war (*Monika Kokalj Kočevar*). The Third Reich was known for its effective propaganda, which also rested on war heroes. One of them was the tank ace Hugo Primozic, who also had his roots in Tržič and in 1943 delighted the local inhabitants with his visit to the birth town of his ancestors (*Pavel Car*). The major strategic importance of the Tržič area is highlighted in the contribution revealing the Ljubelj mountain pass as the last German military base in Upper Carniola during the Second World War (*Klemen Kocjančič*).

The predominantly historical topics are further complemented by two geographical contributions, with the first one focusing on the flooding of the Tržič Bistrica River (*Matija Zorn, Irena Mrak, Matjaž Guček, Mauro Hrvatin, and Matevž Novak*) and the second one discussing avalanches in Tržič (*Manca Volk Bahun and Matija Zorn*). Avalanches and mountainous world also form part of mountaineering around Tržič, one of the oldest and best organised activities of this kind in Slovenia (*Peter Mikša and Maja Vehar*).

Moreover, the current issue of *Kronika* also features a few contributions focusing on famous figures that either originated in Tržič or worked in the town and co-created its history. The authors present the parish priest Viktor Kragl and his turbulent life (*Boštjan Guček*), Anton Gross, who worked as a missionary in the United States of America (*Bogdan Kolar*), Amalija Šimec as the trailblazer of Slovenian social medicine (*Katarina Keber*), the military chaplain and founder of the school at Sv. Ana, Franc Čarman (*Miha Šimac*), the prolific yet never completely understood composer of church music, Ignacij Hladnik (*Aleš Nagode*), the naturalised inhabitant of Tržič, Bohuslav Lavička, and his valuable pharmaceutical collection (*Breda Škerjanc Kosirnik*), the Barons Born and the destiny of their property during and after the Second World War (*Renata Komić Marn*), and finally, the famous castellologist Ivan Stopar, who is now rarely associated with Tržič, even though this is where he grew up and obtained his first life experiences (*Igor Sapač*)… We also remembered the worldly and industrious teacher Marija Petek, who passed away this spring (*Sabina Šolar*).

Such a voluminous issue could not have been produced without the additional financial support from certain donors. Apart from the Slovenian Research Agency as the regular financer of *Kronika,* the current issue on Tržič was also supported by the Parish of Tržič, the Parish of Trzin, the Municipality of Tržič, the firm Košuta d. o. o. of Isabella Gruber Ortner and Marija Peić (née Born). The *Kronika* editorial board extends its sincere gratitude to all of them.

Miha Preinfalk,
Managing Editor of Kronika

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 903(497.452Tržič)"652"
625.711.812(497.452Ljubelj)"652"

Prejeto: 5. 6. 2020

Julijana Visočnik

doc. dr., višja arhivistka, Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krekov trg 1, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: julijana.visocnik@rkc.si

Rimljani v Tržiču in njegovi okolici

IZVLEČEK

Na širšem območju Tržiča do danes niso našli nobenih epigrafskih spomenikov, s pomočjo katerih bi bilo mogoče kaj več povedati o rimskodobnih prebivalcih tega prostora, zato avtorica najprej predstavi z antiko povezana arheološka najdišča tega prostora. Ta namreč služijo kot dokaz ne samo za življenje ljudi na tem območju v času antike, temveč tudi kot posredna potrditev dejstva, da je tod tekla rimska cesta, ki sicer ni vrisana na antičnem zemljevidu oziroma itinerarijih, ker ni šlo za t. i. via publica*, torej državno cesto. Čeprav to ni bila cesta najvišjega ranga, je bila kljub temu pomembna, predvsem kot bližnjica med Emono in Virunom. Obstoj te ceste zgodovinarji že več kot stoletje utemeljujejo predvsem z votivnimi spomeniki, ki so jih našli v bližini Ljubelja oziroma ob trasi ceste (danes vsi na avstrijski strani). Še en posreden dokaz pa lahko iščemo tudi v ljudskem izročilu, ki pravi, da je Tržič obstajal že v antiki pod imenom Forum Lubellinum, kar nas spet popelje na Ljubelj.*

KLJUČNE BESEDE
Tržič, Ljubelj, rimska cesta, arheologija, epigrafika, božanstva, Belesta, Belen

ABSTRACT

ROMANS IN TRŽIČ AND ITS SURROUNDINGS

No epigraphic monuments have to date been discovered in the wider surroundings of Tržič that could help us say more about the inhabitants of the area during the Roman Period. For this reason, the author first presents the local archaeological sites related to Antiquity which not only demonstrate that the area was populated in this age, but also indirectly confirm that a Roman road used to run here, even though it is not included in the ancient maps or itineraries, since it was not a so-called via publica*, i.e. a state road. Albeit not of the highest rank it was still an important road that above all served as a shortcut between Emona and Virunum. For more than a century, historians have based the existence of the road primarily on the votive monuments discovered near the Ljubelj mountain pass or, rather, along the road layout (all now on the Austrian side of the border). Another indirect proof can be found in the popular tradition, according to which Tržič existed in the Roman Period under the name Forum Lubellinum, again pointing to Ljubelj.*

KEY WORDS
Tržič, Ljubelj, Roman road, archaeology, epigraphy, deities, Belestis, Belenus

Uvod

V načrtu je bilo, da se v tematski številki *Kronike* območje Tržiča predstavi s pomočjo kamnitih spomenikov (z napisi), ki so jih tam pustili antični prebivalci tega prostora. Pregled epigrafskih baz in korpusov pa je razkril, da nas čaka dokaj nenavadna situacija. Iz samega Tržiča in njegove bližnje okolice namreč na slovenski strani meje ne poznamo skoraj nobenega spomenika. »Skoraj« pa zato, ker naj bi bil v cerkvi sv. Ane v Podljubelju še vedno v rabi eden, ki pa so ga preklesali v nabiralnik za darove. Glede na to, da naj bi čez Ljubelj, torej mimo današnjega Tržiča, v rimskih časih vodila cesta iz Emone do noriškega glavnega mesta *Virunum* (Virun), bi upravičeno pričakovali več takšnih kamnov z napisi.

Po ustni tradiciji domačinov naj bi se Tržič v antiki imenoval *Forum Lubellinum*,[1] česar pa ni mogoče potrditi z nobenim takratnim pisnim virom. Omenjene ceste pač ni na antičnih itinerarijih, kakor tudi ne na *Tabuli Peutingeriani*,[2] in do danes še ni bil odkrit kak spomenik z napisom, kjer bi bilo to ime dejansko zapisano. Omenjena naselbina naj bi zapirala rimsko pot skozi bistriško dolino čez Ljubelj v Podravje.[3] *Forum Lubellinum* je omenjen v monografiji *Dežela med Jelovico, Sočo in Dravo*,[4] v kateri je avtor zbral veliko podatkov o v naslovu omenjenem območju, ki jih je poskusil tudi razložiti. Na tem mestu nas zanima predvsem tisto, kar se tiče antičnega Tržiča, če bi seveda smeli le v ustnem izročilu dokumentirano naselbino *Forum Lubellinum* enačiti z današnjim Tržičem. Omenjeno latinsko ime bi sicer lahko uporabljali tudi v srednjem veku, od koder bi lažje zašlo v ustno izročilo in se ohranilo do danes.[5] Gotovo je težko spregledati podobnost med besedama *Lubellinum* in Ljubelj. Pri tem je zanimivo, da avtor besedo razdeli na *Lu-bellinum* in jo razlaga ali kot Belinov prehod ali kot Belinov gozd.[6]

Čeprav Tržič očitno ne premore antičnih epigrafskih spomenikov, arheološke ostaline posredno potrjujejo potek ceste in njeno uporabo s strani antičnih prebivalcev tržiškega konca, pa tudi vseh tistih, ki so potovali med Italijo in Norikom, pa so si na ta način nekoliko skrajšali pot iz italske Emone do glavnega mesta province Norik, torej do Viruna. S pregledom Arheoloških najdišč Slovenije (*ANSI*) in *Arkasa* (Arheološkega katastra Slovenije) si lahko ustvarimo vsaj približno sliko poselitve.[7]

Iz samega Tržiča je danes poznanih arheoloških ostalin (sicer predvsem iz dobe antike) zanemarljivo malo. Sredi 19. stoletja je nekje v Tržiču ali okolici tržiški kolar in ljudski pesnik Vojteh (Adalbert) Kurnik (1826–1886) našel rimsko oljenko, ki jo je poklonil Narodnemu muzeju v Ljubljani.[8] Na drugi strani današnje ceste proti Ljubelju, v kraju Bistrica pri Tržiču, so leta 1949 v Ročevnici ob izkopu zemlje za hišo pri Umeku naleteli na bronasto rimsko fibulo, ki je leta 1954 prišla v tržiški muzej (inv. št. 593).[9] Sicer pa so bile na Pavlinovem travniku pri tej isti Bistrici v izkopu gradbene jame (lastnik Stojan Ahačič, Ravne 8, Tržič) v profilu vidne ruševine zidanega objekta. Sledila so zaščitna sondažna izkopavanja, kjer so v sondah 1 in 2 odkrili ostanke rimskih stavb. Omenjeni ostanki objektov, rimski predmeti v njih (fibule, žeblji in drugo) ter pregled okoliškega terena na pobočjih hriba Ročevnica, k čemur moramo dodati še že leta 1949 najdeno prej omenjeno fibulo, nas napeljujejo k zaključku, da je tod najverjetneje obstajal zgodnjeantični naselbinski kompleks.[10] Antično stavbo pri Bistrici pri Tržiču (objekt na Pavlinovem travniku) je natančneje obravnaval Milan Sagadin, ki jo je tudi datiral v konec 1. oziroma na začetek 2. stoletja po Kr. Avtor zaključuje, da najverjetneje ni šlo za osamljen objekt in da imamo zelo verjetno opravka z manjšo naselbino. Po drobnih najdbah je mogoče soditi, da je bila stavba bivalnega značaja, pa čeprav je bila po načinu gradnje še precej preprosta in se pri njej kaže le malo rimskega. Na najdišču Pavlinov travnik se rimska kultura sicer kaže (na primer v drobnih najdbah: bronast ključ, fibula, fragment tere sigilate, v zidanju z malto), a le kot nekaj, kar je prekrilo staroselsko podstat/osnovo. Sagadin upravičeno zaključi, da lahko prav v Bistrici pri Tržiču iščemo potrditev in podkrepitev misli o rimski cesti mimo današnjega Tržiča, preko Ljubelja, na današnjo avstrijsko Koroško vse do noriškega glavnega mesta.[11]

Antično ruševinsko plast so odkrili še med naseljema Brdo in Hudo pri Kovorju, zato so najdišče poimenovali Kovorske senožeti. V cestnem profilu so

1 Podatek navaja tudi *ANSI*, str. 174 (J. Šašel); Piccottini in Wedenig, Antike Passübergänge, str. 141, »forum lubelini« povežeta s srednjeveškim pešprehodom (morda celo s hospicem), ki naj bi bil 6 km severno od Tržiča. Za srednjeveški hospic na Ljubelju, ki je bil med pomembnejšimi na Slovenskem, gl. Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 200–201; prav tam, na str. 189, pa so tudi podatki o vzdrževanju ceste preko Ljubelja v 13. stoletju.

2 Šmid, Der Loibelpass, str. 157.

3 *Jutro*, 23. 1. 1927, str. 10.

4 Jarc, Dežela.

5 Gl. op. 1.

6 Jarc, Dežela, str. 60, 127–128. Več kot upravičeno pa besedo poveže z avtohtonima božanstvoma *Belestis* in *Belenus* oziroma *Belinus* (gl. v nadaljevanju). Še enkrat več se tako pokaže, da je ustno izročilo več kot izpovedno in pomenljivo ter da lahko naše razmišljanje velikokrat usmeri na pravo pot in nam pomaga razumeti širšo sliko.

7 Prim. *ANSI*, str. 173–174 (Valič, Šašel); http://arkas.zrc-sazu.si/index.php?kaj=search.najdisce&id=&najdisce=&kraj=Tr%9Ei%E8&podrocje%5B0%5D=0&opredelitev=0&vrsta=0&datacija=0&btnSubmit=I%9A%E8i (1. 7. 2020).

8 *Jahresheft des Vereines des Krainischen Landes-Museum* 2, 1858, str. 151, št. 61 (notica o Adalbertu Kurniku).

9 Valič, Ročevnica, str. 196.

10 Sagadin, Bistrica pri Tržiču, str. 165–168; gl. še Sagadin, Poselitvena slika, str. 17.

11 Sagadin, Antična stavba, str. 169–184.

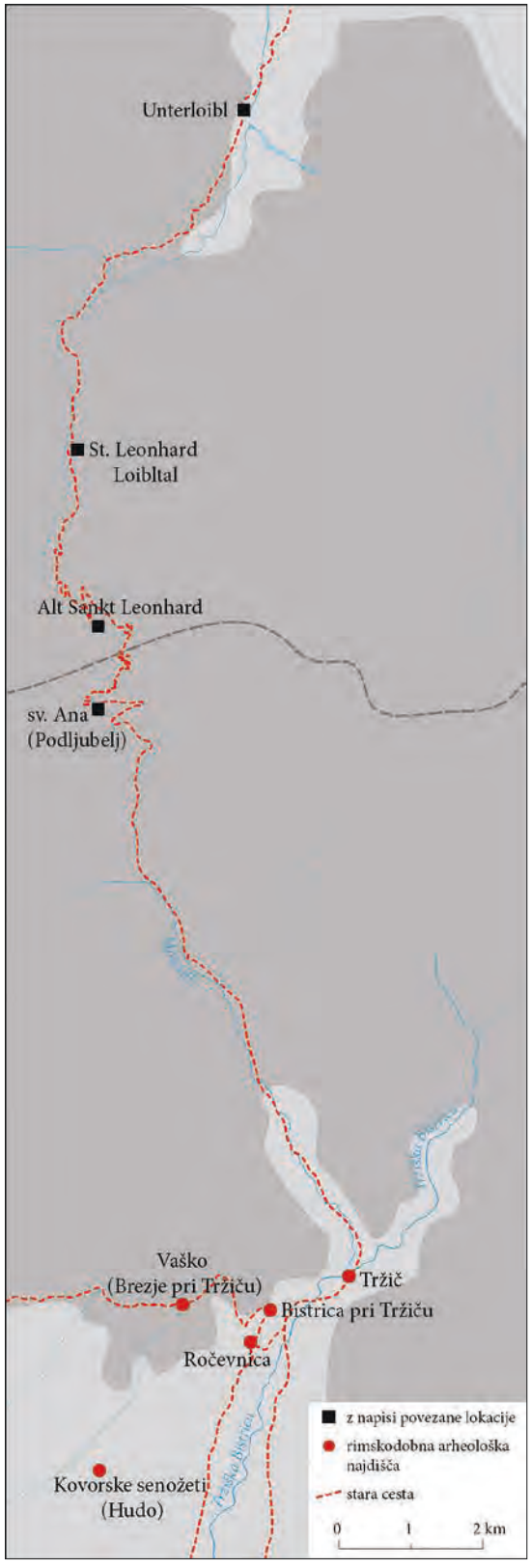

Zemljevid arheoloških najdišč v bližini Tržiča z označenimi lokacijami, ki jih povezujemo z epigrafskimi spomeniki (priprava zemljevida: Mateja Belak, ZRC SAZU).

namreč zadeli na presek kamnitega zidu in z estrihom izravnano pohodno površino.[12]

V kraju Vaško nad Brezjami pri Tržiču so sondiranje opravili junija 1987. Na možno poselitev vrha so tam opozarjale terase, ki so razmeroma dobro vidne na treh položnejših pobočjih. Ugotovitve iz štirih izkopanih poskusnih jarkov kažejo, da lahko na osnovi tamkajšnje suhozidne gradnje najdišče postavimo v obdobje prazgodovine. Natančnejše opredelitve takrat niso bile mogoče.[13]

Rimska cesta v bližini Tržiča in čez Ljubelj

Meje med posameznimi provincami rimske države ali med agri rimskih avtonomnih mest večinoma ni mogoče zlahka določiti. Kljub nekaterim izjemam pa se lahko pogosto zanesemo na mogočnejše naravne ovire, ki so ob vzpostavljanju rimske uprave postale tudi politične razmejitve. To gotovo velja za slovenske gorske verige: današnja Gorenjska, ki jo obdajajo Julijci, Kamniško-Savinjske Alpe in Karavanke, je, kot vse kaže, tvorila *ager* (podeželsko zaledje) Emone,[14] njeni skrajni robovi pa so mejili na provinco Norik. V omenjeno provinco je vodilo več komunikacijskih prometnic, pri čemer je vodilna vloga pripadala t. i. noriški avtocesti, ki je potekala iz Akvileje (*Aquileia*) v dolino reke Tagliamento (Tilment). Poznamo jo tako iz *Tabule Peutingeriane* kakor tudi iz Antoninskega itinerarija. Ta cesta je v Norik pripeljala prek razmeroma nizkega in ne pretirano težko dostopnega prelaza Sella di Camporosso (812 m), od koder je pot tekla naprej v Kanalsko dolino, mimo Santika (*Santicum* – Beljak – Villach) ob Vrbskem jezeru do Viruna (*Virunum*) in od tu naprej proti severu.[15] Poleg te pomembne državne ceste je bilo mogoče iz Italije v Norik priti še po drugih (manjših) cestah, ki so bile bolj lokalnega pomena: na jugozahodu Pustertal–Eisacktal in naprej proti Aguntu (*Aguntum*); na severozahodu Norika preko Brennerja, Karnijskih Alp in prelaza Kreuzbergpass (Passo Monte Croce di Comelico); vzhodno od tega je bil še pomembnejši prehod preko prelaza Plöckenpass (cesta iz Julija Karnika – *Iulium Carnicum*) v zgornjo Ziljsko dolino in od tam v Dravsko dolino. Na tem mestu pa je najzanimivejši prehod, ki ga Géza Alföldy v svoji znameniti knjigi o Noriku[16] navede zadnjega; pravi namreč, da je bilo mogoče v Norik vstopiti tudi preko Ljubelja ali iz Emone preko Trojan do Celeje in potem na Koro-

12 Sagadin, Kovorske senožeti, str. 60.
13 Jerin in Modrijan, Vaško nad Brezjami pri Tržiču, str. 230–232.
14 Šašel Kos, The boundary stone, str. 377; Horvat in Sagadin, Emonsko podeželje, str. 203–205.
15 Nadaljnji potek ceste za naš prispevek ni merodajen.
16 Alföldy, *Noricum*, str. 12; s povezavami med Norikom in 10. italsko regijo sta se ukvarjala tudi Piccottini in Wedenig, Antike Passübergänge, str. 119–142.

ško.[17] Poleg dveh glavnih povezav – cesta *Aquileia–Emona–Celeia*, ki je potekala južno od Alp, in cesta *Aquileia–Virunum*, ki je potekala po Kanalski dolini – so manjše ceste tekle čez alpski svet: iz Čedada (*Forum Iulii*) proti severu po dolinah rek Nadiže in Soče ter naprej čez Predel; iz Emone proti severu ob Savi do Žabnic (Camporosso) in prostora Ziljice; Emona pa je bila z južnim Norikom povezana preko prelazov Jezersko, Ljubelj in najverjetneje tudi Koren (oziroma Korensko sedlo).[18]

Za pozno antiko in zgodnji srednji vek o cesti piše tudi Katharina Winckler, ki jo postavi v kontekst poznoantičnega Karnija (*Carnium*, torej današnji Kranj); omenja namreč, da je bila cesta speljana iz Zollfelda preko Ljubelja in da je vodila do takrat pomembnega središča Karnij ter naprej proti jugu (do Akvileje, Istre in Dalmacije).[19] Cesto, ki se je uporabljala v omenjenem času, moremo gotovo razumeti kot povezavo, ki so jo poznali že Rimljani, so jo pa v nemirnih časih pozne antike zaradi odmaknjenosti od glavnih prometnic najverjetneje pogosteje in raje uporabljali ter je s tem (vzporedno s Karnijem) pridobila pomen. Malodane samoumevno se zdi, da so rimsko cestno omrežje uporabljali še daleč v srednji vek. Rimske ceste so bile namreč odlično grajene, zelo funkcionalne in kljub propadanju še vedno najboljše, kar so na začetku novega zgodovinskega obdobja sploh poznali.[20]

Prelaz Ljubelj, ki sicer leži na 1370 metrih nadmorske višine, je bližnjica med Kranjsko in Koroško, v rimskih časih med 10. italsko regijo (*regio X*) in glavnim mestom province Norik. Walter Šmid je leta 1909 v reviji *Carniola*[21] zapisal, da je trasa ceste, ki so jo začeli uporabljati šele v rimskih časih, na začetku 20. stoletja še vedno očitna. Njen potek naj bi potrjevali trije oltarji, ki so jih našli ob njej. Dva od njih sta dala postaviti člana družine Taponijev (*Tapponii*) za boginjo Belesto (*Belestis*),[22] ki naj bi jo častili v povezavi z bolj znanim bogom Belenom, domnevnim zaščitnikom noriških rudnikov železa.[23] Viktor Kragl je leta 1936 povzel nekatera spoznanja, ki smo jih prebrali že pri Šmidu, mestoma pa še kaj: o cesti čez Ljubelj je zapisal, da so jo uporabljali že Rimljani. Kot dokaz za to trditev je porabil prav kamne z napisi, ki so jih odkrili v bližini Ljubelja. Po njegovih navedbah naj bi tak kamen z napisom (oltar) našli prav na vrhu ljubeljskega prelaza ob cesti leta 1885 in ga prenesli v celovški deželni muzej

Nabiralnik za darove v cerkvi sv. Ane v Podljubelju (foto: Miha Šimac).

(Landesmuseum für Kärnten Rudolfinum), kjer so mu dali inventarno številko 231 (Lapidarium No. 231).[24] Nadalje Kragl navaja, da je drug tak kamen vzidan v cerkev sv. Lenarta na koroški (torej avstrijski) strani. Iz Kraglovih navedb je mogoče sklepati, da je bilo »takšnih rimskih kamnov« še več, nekatere med njimi so porabili oziroma preuredili v nabiralnike za cerkvene darove, kot primer za to navede cerkev sv. Ane v Podljubelju.[25] V omenjeni cerkvi še danes obstaja kamnit »nabiralnik« za darove, ki pa žal ne kaže (več) rimskih sledi. Razlogov za to je lahko več: 1. kamen ne izvira iz antičnih časov (pri čemer so se lahko antični kamniti spomeniki izgubili oziroma porabili kot gradbeni material pri novejših gradbenih

17 Šašel Kos, Between Celeia and Virunum, str. 195: gre za rimsko cesto *Celeia–Upellis–Colatio–Iuenna–Virunum*.
18 Horvat, Roman sites, str. 142.
19 Winckler, *Die Alpen*, str. 247.
20 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 10–11.
21 Šmid, Der Loibelpass, str. 157.
22 Ker se pod imenom *Belestis* (izpričana je sicer samo v dativu: *Belesti*) najverjetneje skriva žensko božanstvo, jo avtorica sloveni kot Belesta.
23 Trije oltarji, ki jih navaja Šmid, so najverjetneje tisti trije, ki jih bomo predstavili v nadaljevanju.
24 Podrobnosti o omenjenih votivnih spomenikih so v nadaljevanju prispevka, ko so obravnavani vsak posebej.
25 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 6–7; Romšak, *Sv. Ana pod Ljubeljem*, str. 54–55.

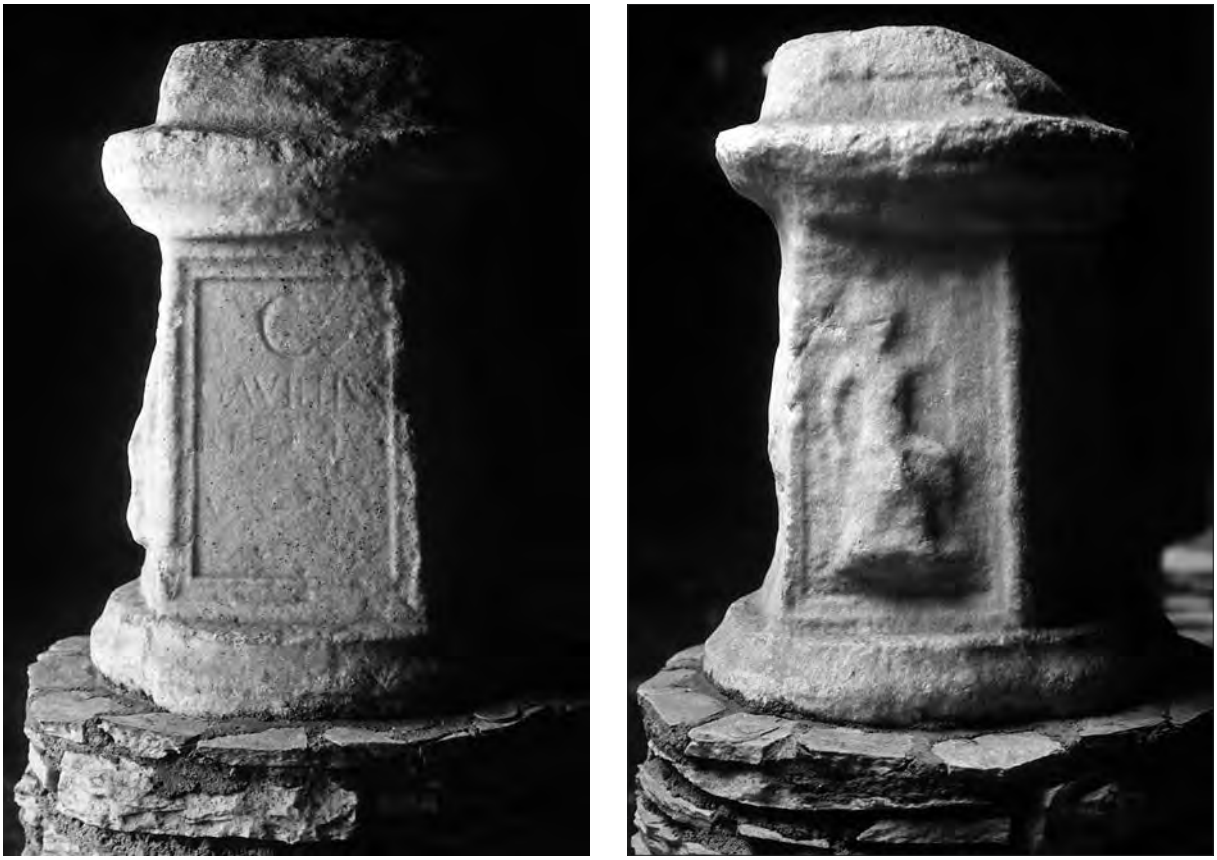

Oltar, ki ga je posvetil Gaj Avilij Respekt, in stranska ploskev istega oltarja (Landesmuseum Kärnten, Inv.-Nr. 231, Ubi Erat Lupa Nr. 5761, foto: Ortolf Harl).

posegih: cerkvah, župniščih, kapelah in podobno); 2. pri oblikovanju kamna za cerkvene potrebe je mogoče, da so se latinski napis in drugi posegi antičnega kamnoseka odklesali in s tem izgubili.[26]

Drugi kamniti spomeniki, ki jih omenjata Šmid in Kragl, so danes sicer poznani s koroške strani (torej iz prostora Avstrije), a so jih našli ali ob ljubeljski cesti ali v neposredni bližini samega prelaza. V vseh primerih gre za votivne spomenike, torej oltarje, posvečene različnima, a ne pogosto čaščenima božanstvoma.

1. Od leta 1885 poznamo **oltar, ki je predvidoma posvečen Kautopatu**; našli so ga nekoliko nad cerkvijo sv. Lenarta (Alt-St. Leonhard: v bližini *unterhalb der Schwarzen Wand* – črna peč). Prvi so o njem poročali v MZK: spomenik je našel kmet Kuchar in je o najdbi obvestil Johanna Tschenka, ki je bil leta 1885 učitelj v Loibltalu.[27] Danes je oltar shranjen v lapidariju celovškega muzeja prav pod inventarno številko 231, kar pomeni, da gre za kamen, o katerem je poročal že Kragl.[28]

C(autopati ?)
C(aius) Avillius
Respectus
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).[29]

Prevod: Kautopatu (?). Gaj Avilij Respekt je obljubo izpolnil rad in po pravici.

Komentar: Drugo vrstico in s tem gentilicij posvetitelja so v preteklosti prebrali na dva načina, med katerima se je še danes težko argumentirano odločiti. Napisno polje namreč ni več najbolje ohranjeno, tako ni jasno, ali je bilo med črkama G in A ločilno znamenje. Gentilno ime je tako ali Avilij, pred katerim stoji G za prvo ime Gaj, ali Gavilij. Razprostranje-

26 Sicer pa že *MZK* N.F. XI 1885, str. 77, poroča, da napis na spomeniku ni več berljiv.

27 *MZK* N.F. XI 1885, str. 76–77, št. 104.

28 V opombi so navedene prva in najpomembnejše objave napisa, vključno z epigrafskimi bazami (velja za vse navedene spomenike z napisi): MZK N.F. XI 1885, str. 76, št. 104; *CIL* III 11539; Egger, Neues aus Kärntens Römerzeit, str. 278; *ILLPRON* 231; Piccottini, Römersteinsammlung 1996 Nr. 15; HD056843; EDCS-14600061; lupa 5761.

29 Zdi se, da ne smemo povsem zanemariti transkripcije oziroma razlage napisa, kjer se v prvi vrstici – za črko C – ne bi skrivalo božanstvo, temveč bi bil C okrajšava za prvo ime *Gaius*, v drugi vrstici pa bi brali gentilicij Gavillij. Ta možnost ni neverjetna predvsem zaradi upodobitve na stranskih ploskvah, kjer je bilo predvsem v antiki mogoče prepoznati božanstvo, ki mu je bil spomenik posvečen. Zaradi slabše ohranjenosti je danes to že skoraj nemogoče.

nost teh dveh imen nam ne pomaga pri argumentiranju ene ali druge možnosti. Obe imeni sta največkrat dokumentirani v Italiji, po nekaj primerov pa so zabeležili v Galiji, Dalmaciji, Noriku itd. Izpričani sta tudi z dvema črkama L.[30]

Na levi stranski ploskvi je upodobljena sedeča postava z žezlom (morda z baklo) v levi roki, spodaj desno pa je še en atribut (v spuščeni desnici). V identifikaciji predmeta z baklo lahko iščemo razlog za prepoznavo v črki C (1. vrstica) Kautopata, enega od dveh zvestih spremljevalcev boga Mitre: Kauta in Kautopata. Prepoznamo ju namreč po tem, da na osrednjih upodobitvah mitrejev spremljata Mitro, Kautes na levi in Kautopat na desni, prvi z dvignjeno baklo, drugi s spuščeno, oba pa v tipični vzhodnjaški noši: hlače, frigijska čepica itd. Simbolizirata vzhajajoče oziroma zahajajoče sonce, nasprotne smeri neba, eden poletni, drugi zimski solsticij, eden setev, drugi žetev, včasih sta upodobljena tudi kot pastirja.[31] Če smo C pravilno prepoznali kot začetnico enega od obeh baklonoscev, zvestih Mitrovih spremljevalcev, lahko ta spomenik nakazuje tudi na obstoj mitreja kje v bližini. Samo po sebi to ne bi smelo biti presenečenje, saj vemo, da so cesto uporabljali predvsem trgovci, prevozniki in razni popotniki, ki pa so poleg vojakov tako ali tako predstavljali največji del Mitrovih častilcev. Če pa v Kautu oziroma Kautopatu prepoznamo pastirja, bi tudi ta razlaga morala vzdržati,

Oltar za vzvišeno Belesto (lupa 5629, foto: Ortolf Harl).

[30] Za *Avilius* gl. *OPEL* I, str. 96, in za *Gavilius OPEL* II, str. 161–162.

[31] Beck, *The Religion*, passim; Denova, *Greek and Roman Religions*, str. 196–197; Clauss, *The Roman Cult*, str. 95–98, kjer natančno predstavi oba nosilca bakel.

saj smo na izrazito podeželskem območju (v katero je sicer cesta zarezala), kjer so se s pašništvom gotovo ukvarjali, s tem pa so poznali tudi pastirje. Ker ohranjenost spomenika ni najboljša, težko delamo dokončne sklepe.

2. **O drugem oltarju** v CIL preberemo, da so ga našli na meji med Koroško in Kranjsko pri sv. Lenartu[32] na vrhu Ljubelja (*in confiniis Carinthiae et Carnioliae. Ad S. Leonardi in summo monte Loibl*), kjer so ga v stari cerkvi sv. Lenarta (Kirche Alt-St-Leonhard) domnevno uporabljali kot nabiralnik za darove (Opferstock). Danes je hranjen v kapelici (prav tako posvečeni sv. Lenartu) ob cesti na Ljubelj (Loibltal). Oltar je nekoliko poškodovan, prav uporaba kot nabiralnika za darove je pustila svoje sledi (poglobljen).[33] Natančna lokacija najdišča tako ni poznana, gotovo pa ni daleč od samega Ljubelja.

Belesti Aug(ustae).
T(itus) Tapponius
Macrinus
et Iulia Sex(ti) f(ilia)
Cara cum su(is)
v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

Prevod: Vzvišeni Belesti. Tit Taponij Makrin in Julija Kara, Sekstova hči, sta skupaj s svojimi (družino) rada in po pravici izpolnila obljubo.

Komentar: Ime *Tapponius* sodi med sporadično dokumentirana imena, poznamo ga namreč le iz Italije in Norika, pa še to gre samo za posamične primere.[34] Kot sorodni bi najverjetneje lahko obravnavali še imeni *Tappo* in *Tappius*, ki ju poleg Italije in Norika najdemo v provinci Panoniji. Pri imenu *Tappo* je treba poudariti, da se v Italiji pojavi kar v enajstih primerih, medtem ko je v Noriku in Panoniji le po en primer.[35] Ker je ime *Tapponius* najverjetneje nastalo prav iz imena *Tappo*, je prav, da mu namenimo nekaj besed. Na prvi pogled se zdi, da bi ga lahko umestili med imena keltskega izvora, a Wolfgang Meid o tem izrazi precej dvoma, saj se ime najpogosteje pojavlja v Italiji, in to zunaj območja, ki bi ga lahko imeli za keltsko. Ne samo geografski, tudi etimološki vidik ne govori v prid keltskemu izvoru imena, pri čemer se Meid sklicuje tudi na starodavno avtoriteto: Alfreda Holderja in njegov *Sprachsatz*.[36] *Tap(p)*- imena pa spominjajo tudi na *Tab*- imena, na imeni *Tabico* ter *Tabius*, katerih keltsko poreklo je prav tako dvomljivo in sporno.[37] V primeru noriških Taponijev pa se vendar zdi smiselno strinjati se z Andreasom Kakoschkejem, ki pravi, da gre za psevdogentilicij, izpeljan iz avtohtonega imena *Tappo*.[38] Taponijevo osebno ime (*cognomen*) Makrin (*Macrinus*) sodi med imena, ki so povezana s fizičnimi lastnostmi. Pridevniku *crassus* stoji nasproti pridevnik *macer*, torej suh oziroma mršav.[39] Glede na lokacijo najdišč spomenikov z omembo Taponijev ter izbor božanstva, ki so se mu priporočali, se zdi verjetno, da gre dejansko za družino, ki se je ukvarjala s prevozništvom in je kot taka uporabljala prometno pot čez Ljubelj, posledično pa se je posvečala tudi trgovini.

3. **Tretji napis**, ki ga lahko povežemo z obstojem rimske ceste čez Ljubelj, so našli v kraju Unterloibl, kjer je danes hranjen pri tamkajšnji cerkvi (Heilige Dreifaltigkeit – cerkev posvečena sv. Trojici).[40] Natančna lokacija postavitve tudi v tem primeru ni znana. Je pa tudi drugi (od treh), ki so ga dali postaviti Taponiji.

Belesti
Aug(ustae) sac(rum).
Latinus
Tapponi
Macrini
ser(vus)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Prevod: Posvečeno vzvišeni Belesti. Latin, suženj Taponija Makrina, je rad in po pravici izpolnil obljubo.

Komentar: Tudi v tem primeru se je na Belesto obrnil predstavnik družine Taponijev; Latin je bil namreč suženj Taponija Makrina. Lahko bi celo predvidevali, da gre v obeh primerih za isto osebo, ki se skriva za imenom Taponij Makrin, ali pa vsaj za bližnjega sorodnika. Na osnovi tega lahko sklepamo, da so bili Taponiji dokaj uveljavljena in premožna družina, ki se je ukvarjala predvsem z eno vejo gospodarstva, nad katero je bdela prav boginja Belesta, ki pa jo lahko, kot se zdi, povežemo s čaščenjem gorskih prehodov oziroma prelazov (kamor bi Ljubelj lahko uvrstili). Nad tovrstnimi prehodi, ki so bili strateško pomembne prometnice, so namreč bdela božanstva, ki so varovala prehode ter bdela nad nevarnimi odseki poti – podobno bi lahko zaključili tudi za Belesto. Avtohtono boginjo lahko povežemo s keltskim ljudstvom Norikov (*Norici*), ki je poseljevalo ta del

32 V tem primeru gre najverjetneje za cerkev »Alt Sankt Leonhard«, ki dejansko stoji tik pod vrhom prelaza.
33 *CIL* III 4773; Egger, Neues aus Kärntens Römerzeit, str. 277–278; *ILLPRON* 446; Šašel Kos, *Pre-Roman Divinities*, str. 21; De Bernardo Stempel in Hainzmann, *Corpus – Provincia Noricum* 2, str. 800–801, št. CF-Nor-101; HD042481; EDCS-14500063; lupa 5629. De Bernardo Stempel in Hainzmann, *Corpus – Provincia Noricum*, str. 147–150.
34 Prim. *OPEL* IV, str. 108.
35 *OPEL* IV, str. 107–108.
36 Holder, *Sprachschatz* II, str. 1724–1725.
37 Meid, *Personennamen*, str. 291.
38 Kakoschke, *Personennamen*, str. 188.
39 Kajanto, *Cognomina*, str. 244.
40 Egger, Neues aus Kärntens Römerzeit, str. 277; *ILLPRON* 654; De Bernardo Stempel in Hainzmann, *Corpus – Provincia Noricum* 2, str. 802–804, št. CF-Nor-102; lupa 5628; EDCS-14400231; HD057853.

Oltar za vzvišeno Belesto in stranski ploskvi istega oltarja (lupa 5628, foto: Ortolf Harl).

mejnega predela province Norik. V obeh primerih je njenemu imenu dodan pridevek *Augusta*,[41] kar bi lahko še poudarilo njen pomen, predvsem pa pomen tistega, česar zaščitnica je bila, oziroma tistega, nad čemer je bdela. Ker jo, kot vse kaže, lahko postavimo na prelaz Ljubelj (oziroma v njegovo neposredno bližino), pridevek *Augusta* posredno potencira tudi njegov pomen ter pomen cestne povezave (bližnjice) med noriškim glavnim mestom Virun in skrajnim italskim mestom Emono.

Etimološko ime *Belestis* gotovo spominja na bolj znanega keltskega (predvsem noriškega in tudi akvilejskega) boga Belena oziroma Belina. Na ta način bi jo bilo mogoče razumeti kot boginjo z zdravilnimi močmi, ki prinaša luč. Obenem pa bi jo lahko vzporejali z Diano, na kar nakazujejo upodobitve na enem od obeh oltarjev (drevo, panter, nedoločljiva žival …). Glede na lokacijo njenega čaščenja (torej v neposredni bližini Ljubelja) pa se zdi, da je bila predvsem zaščitnica popotnikov (trgovcev, prevoznikov), ki so potovali čez razmeroma nevaren prelaz.[42] Vsi razpoložljivi podatki o Belesti so z letošnjim letom zbrani na enem mestu;[43] v glavnem so sicer povzeti zgoraj že navedeni podatki. Tudi na tem mestu jo jezikovno povežemo z Belinom (oziroma Belenom), posledično jo je mogoče razumeti tudi kot boginjo luči, etimološko pa je blizu indogermanskemu pridevniku *belo-, kar pomeni močan. Pri razumevanju Beleste je treba upoštevati še spremljajočo ikonografijo; na naslednjem oltarju sta namreč stranski ploskvi opremljeni z reliefi. Na levi je nepravilno zraščeno drevo, pred katerim je žival, ki teče proti desni, torej proti napisu. Na desni je upodobljena nenavadna rastlina z dvema cvetovoma, pred njo pa žival, ki teče proti levi. Žival na desni stranski ploskvi naj bi bil medved, tista na levi pa še najbolj spominja na panterja.[44] Upodobitve iz živalskega in rastlinskega sveta nam najverjetneje odstirajo še kakšno dodatno vlogo in funkcijo Beleste, ki pa jo je težko natančno določiti. Gotovo ne zgrešimo, če reliefe razumemo kot indikatorje okolja, v katerem so nastali, okolja, ki je bilo izvirni habitat domače boginje ter se je v veliki meri prekrivalo z življenjskim prostorom divjih živali in manj znanih rastlin.

Belena oziroma Belina praviloma postavljamo v panteon keltskih božanstev ter ga povezujemo s svetlobo in ognjem. Obenem ga enačimo z Apolo-

[41] Prim. De Bernardo Stempel in Hainzmann, *Corpus – Provincia Noricum* 2, št. CF-Nor-101 in CF-Nor 102, kjer avtorja pridevnik *augustus* dejansko prevajata kot *kaiserliche*, torej za cesarsko Belesto. Pridevnik *augustus* je lahko znamenje, da gre za uradno priznan in municipalno pomemben kult, ne glede na to, ali so bila božanstva lokalno zelo omejena (prim. Clauss, *Kaiser und Gott*, str. 280–289).

[42] Šašel Kos, *Pre-Roman Divinities*, str. 20–22; Šašel Kos, Sacred Places, str. 7. Morda bi lahko primerjavo potegnili z boginjo Adsaluto, ki je bdela nad nevarnim odsekom reke Save in je bila prav tako še kako pomembna za vse, ki so reko uporabljali kot prometno pot (prim. Šašel Kos, Savus and Adsalluta, str. 104–107). Gl. še geslo Belestis, v Kropej Telban, *Supernatural beings*, str. 217.

[43] De Bernardo Stempel in Hainzmann, *Corpus – Provincia Noricum*, str. 147–150.

[44] Prav tam, str. 485.

nom, predvsem z Apolonom zdravilcem.[45] Vsekakor velja za keltsko božanstvo, čeprav ne sodi med najpogostejše. Glede na zapis pri Tertulijanu ga lahko opredelimo še natančneje; zapiše namreč, da gre za božanstvo Norikov, in dejansko je največ posvetil Belenu v Noriku poznanih prav z območja Štalenske Gore in Viruna, ki so ga poseljevali Noriki. Če potegnemo vzporednico z Belesto, je razlika med njima v tem, da je Belesta izpričana samo na prostoru pod Ljubeljem in nikjer drugje; Belen pa med drugim velja za pomembno božanstvo v Akvileji, dokumentiran pa je tudi v Konkordiji (*Concordia*), Altinu (*Altinum*) in Juliju Karniku (*Iulium Carnicum*). V Akvileji ga srečamo kot Belena Apolona, ki ga razumemo kot boga (sončne) svetlobe in zdravilnih moči ter kot branitelja pred napadi sovražnikov. Etimologija njegovega imena Belena po eni strani povezuje s svetlobo, po drugi pa tudi z vodo ter posledično z zdravilnimi učinki.[46] Razlago, ki vključuje (sončno) svetlobo, bi lahko dokaj prepričljivo aplicirali tudi na Belesto, ki je očitno domovala na Ljubelju in najverjetneje tudi varovala prehod. Omenjeni prelaz pa je, sploh če pomislimo na ljubeljsko cesto na avstrijski strani, ki je speljana po bolj temačni dolini, vsekakor bližje luči in svetlobi.

Z avstrijskega Koroškega, morda bi celo lahko rekli z vznožja ljubeljske ceste, pa poznamo še en kamniti spomenik z napisom, kjer so omenjeni Taponiji. V tem primeru gre za nagrobno ploščo z nagrobnim napisom. Dokumentirani Tit Taponij Sekund, Titov sin, je očitno opravljal županske funkcijo (*II vir iure dicundo*),[47] nagrobnik pa je bil postavljen zanj in najverjetneje za njegovo družino, na kar je mogoče sklepati, čeprav se spodnji del spomenika ni ohranil.

T(itus) Tapponius / T(iti) f(ilius) / Secundus / II vir i(ure) d(icundo) / v(ivus) f(ecit) sibi et / [---

Prevod: Tit Taponij Sekund, Titov sin, eden od dveh županov, je za življenja postavil zase in za …

Glede na to, da Taponiji v Noriku niso zelo pogosto dokumentirani, lahko sklepamo, da so vsi navedeni Taponiji nekako povezani: sorodstveno, verjetno pa tudi prek dejavnosti, s katero so se ukvarjali. Predvsem iz tega zadnjega nagrobnika je mogoče zaključiti, da gre za predstavnike lokalne elite, ki je v glavnem mestu *Virunum* opravljala najvišje funkcije.[48]

Sklepne misli

Odsotnost epigrafskih spomenikov v Tržiču in njegovi okolici, ki bi izvirali iz obdobja, ko so današnji slovenski kraji spadali pod Rimski imperij, je na prvi pogled presenetljiva. Morda postane celo še bolj nenavadna, ko si stanje v antiki na tem delu Gorenjske pogledamo podrobneje. Prostor je namreč upravno sodil v emonski ager, čezenj pa je vodila uporabna, a obenem dokaj nevarna in naporna bližnjica do noriškega glavnega mesta na jugu province Norik. Romanizacija z rimsko kulturo, načinom življenja, jezikom in navado postavljanja kamnitih spomenikov je gotovo dosegla tudi te kraje. Arheološka najdišča v bližini današnjega Tržiča to vsekakor potrjujejo: Ročevnica, Bistrica, Vaško, Kovorske senožeti; tako najdeni predmeti kakor tudi ostanki stavbne kulture rimskodobno poselitev postavljajo že v 1. stoletje po Kr. Vsa omenjena najdišča bi tako lahko vsaj posredno povezali z rimsko cesto, ki je tekla v bližini Tržiča naprej proti Ljubelju, od koder se je spustila v Norik. Cesta sicer ni zabeležena v nobenem antičnem pisnem viru, kot največji dokaz za njen obstoj pa so porabili (in jih še vedno) predvsem tri oltarje, ki najverjetneje izvirajo s prelaza Ljubelj, čeprav jih niso odkrili *in situ*, pač pa pod njim na današnji avstrijski strani. Dva sta posvečena boginji Belesti, ki jo lahko dokaj prepričljivo povežemo prav z varovanjem nevarnega odseka ceste čez prelaz Ljubelj; ker so se ji priporočali tisti, ki so cesto bolj ali manj redno uporabljali, lahko njeno vlogo vidimo tudi v tem njenem »protektoratu« nad popotniki, trgovci in prevozniki, ki jim je na nevarni, zlovešči poti prinašala vsaj malo luči, s čimer jo prav tako povezujemo. V pomoč pri tem ji je po imenu soroden Belin (oziroma Belen), za Norik in predvsem Norike značilno avtohtono božanstvo. Kot častilce Beleste srečamo družino Taponijev, ki bi jih lahko uvrstili med lokalno municipalno elito, ne zaradi njihovega častenja omenjene boginje, temveč zato, ker je eden od njihovih predstavnikov opravljal funkcijo župana v Virunu. Častenje Beleste govori bolj v prid temu, da so se ukvarjali s trgovino in prevozništvom, da so redno uporabljali ljubeljsko cesto in da so s pomočjo svoje dejavnosti do določene mere obogateli, kar jim je najverjetneje omogočilo tudi vstop med municipalno elito, sodelovanje v svetu stotih in posledično opravljanje županske službe.

V ljudskem izročilu se je za Tržič v antiki (morda v srednjem veku) oziroma naselbino v bližini ohranilo ime *Forum Lubellinum*, katerega imena in obstoja zaenkrat ne moremo z gotovostjo potrditi. Kakor že omenjena arheološka najdišča bi lahko tudi to ljudsko izročilo povezali z rimsko cesto, ki je tekla tod. Vse dvome o obstoju rimske ceste in ostale infrastrukture, ki gre z njo z roko v roki, pa bi razblinila najdba novega kamnitega spomenika z napisom, ki se je več kot nadejamo v prihodnosti. Trem oltarjem z avstrijske strani bi tako dodali še kakšnega na naši

45 Glej še Piccottini, Belinus, str. 35–43. Gre za eno novejših razprav o Belinu, ki je vezana prav na obravnavano območje ter na njegove zdravilske moči, ki jih lahko postavimo tudi v kontekst termalnih kompleksov.

46 Več o Belenu (oziroma Belinu) glej pri Šašel Kos, Belin, str. 9–16. Gl. še geslo Belinus, v Kropej Telban, *Supernatural beings*, str. 217; De Bernardo Stempel in Hainzmann, *Corpus – Provincia Noricum*, str. 151–156, 486–488.

47 Wedenig, *Epigraphische Quellen*, str. 265–266, št. V 16.

48 Prav tam.

strani, noriškim oltarjem bi se pridružil še kak »italski«. Nič manj koristen ne bi bil nagrobnik z napisom ali pa morda mejnik. Na ta način bi bilo mogoče o Tržiču v antiki povedati veliko več.

OKRAJŠAVE

AV: Arheološki vestnik.

ANSl: *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, 1975.

CIL: Corpus inscriptionum Latinarum.

ILLPRON: Hainzmann, Manfred in Schubert, Peter: *Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertum indices*. Berolini, 1986.

MZK: Mitteilungen der K.K. Zentral– Kommission für Erforschung und Erhaltung Kunst- und Historischen Denkmale.

OPEL: Barnabás, Lőrincz: *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Vol. I: Aba – Bysanus*, Budapest 2005[2]; *II: Cabalicius – Ixus*, Wien 1999; *III: Labareus – Pythea*, Wien 2000; *IV: Quadratia-Zures*, Wien 2002.

SMS: Studia mythologica Slavica.

VS: Varstvo spomenikov.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Jutro, 1927.

LITERATURA

Alföldy, Géza: *Noricum*. London, Boston: Routledge & K. Paul, 1974.

Beck, Roger: *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*. New York: Oxford University Press, 2006.

Clauss, Manfred: *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*. Stuttgart, Leipzig: Teubner Verlag, 1999.

Clauss, Manfred: *The Roman Cult of Mithras. The God and His Mysteries*. Translated by Richard Gordon. New York: Routledge, 2001.

De Bernardo Stempel, Patrizia in Hainzmann, Manfred: *Fontes epigraphici religionum Celticarum antiquarum I. Provincia Noricum. 1. Die Gottheiten in ihren sprachlichen und kultischen Erscheinungsformen; 2. Die epigraphischen Testimonien*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020.

Denova, Rebecca I.: *Greek and Roman Religions. Series: Blackwell ancient religions*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2019.

Egger, Rudolf: Neues aus Kärntens Römerzeit. *Carinthia I*, 1948, str. 266–280.

Holder, Alfred: *Alt-celtischer Sprachschatz*, vol. 2: I–T. Leipzig: Teubner, 1904.

Horvat, Jana in Sagadin, Milan: Emonsko podeželje = Emona's countryside. *Emona MM: [urbanizacija prostora – nastanek mesta = urbanisation of space – beginning of a town]*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Mestni muzej, Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2017, str. 201–223.

Horvat, Jana: Roman sites in the high altitude areas of Slovenia. *Le aree montane come frontere: spazi d'interazione e connettività: atti del convegno internazionale*, Udine, 10–12 dicembre 2009. Roma: Aracne, 2013, str. 141–153.

Jerin, Barbara in Modrijan, Zvezda: Vaško nad Brezjami pri Tržiču. *VS* 30, 1988, str. 231–232.

Kajanto, Iiro: *The Latin Cognomina*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1965 (Commentationes Humanarum Litterarum, XXXVI 2).

Kakoschke, Andreas: *Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum*. Hildesheim, Zürich, New York: Olms-Weidmann, 2012.

Koblar, Anton: Cesta čez Ljubelj in ljubeljski piramidi (Die Strasse über Loibl und die Loibler Pyramiden). *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* 3, 1893, str. 220–223.

Koblar, Anton: Cesta čez Ljubelj in ljubeljski piramidi. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 3, 1893, str. 218–226.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Kropej Telban, Monika: *Supernatural beings from Slovenian myth and folktales*. Ljubljana: Založba ZRC: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, 2012.

Meid, Wolfgang: *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest: Archaeolingua alapítvány, 2005 (Series Minor 20).

Piccottini, Gernot in Wedenig, Reinhold: Antike Passübergänge zwischen Noricum und der 10. Italischen Region. *Antichità Altoadriatiche* 27, 1986, str. 119–142.

Piccottini, Gernot: Belinus. Eine antike Quellen- und Heilgottheit in Warmbad Villach? *Carinthia I* 207, 2017, str. 35–43.

Romšak, Jože: *Sv. Ana pod Ljubeljem. Ob 500-letnici izgradnje cerkve sv. Ane*. Podljubelj: Krajevna skupnost, 2019.

Sagadin, Milan: Antična stavba pri Bistrici pri Tržiču. *AV* 35, 1984, str. 169–184.

Sagadin, Milan: Bistrica pri Tržiču. *VS* 24, 1982, str. 165–168.

Sagadin, Milan: Kovorske senožeti, antična naselbina, *VS* 39–41 – poročila (2000–2004), 2006, str. 60.
Sagadin, Milan: Poselitvena slika rimskega podeželja na Gorenjskem. *Kranjski zbornik* 17, 1995, str. 13–22.
Šašel Kos, Marjeta: Belin. *SMS* IV, 2001, str. 9–16.
Šašel Kos, Marjeta: Between Celeia and Virunum – the Roman Inscriptions from Southern Carinthia. *Carinthia Romana und die Römische Welt* (ur. Friedrich W. Leitner). Klagenfurt, 2001, str. 193–205.
Šašel Kos, Marjeta: *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1999 (Situla 38).
Šašel Kos, Marjeta: Sacred places and epichoric gods in the southeastern Alpine area – some aspects. *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine* (ur. Christiane Delplace in Francis Tassaux). Bordeaux: Ausonius; Paris: Diffusion de Boccard, 2000, str. 27–51.
Šašel Kos, Marjeta: Savus and Adsalluta. *AV* 45, 1994, str. 99–122.
Šašel Kos, Marjeta: The boundary stone between Aquileia and Emona. *Arheološki vestnik* 53, 2002, str. 373–382.
Šmid, Walter: Der Loibelpass. *Carniola* 2, 1909, str. 156–163.
Valič, Andrej: Ročevnica v Bistrici pri Tržiču. *VS* 9, 1962–1964, str. 196.
Wedenig, Reinhold: *Epigraphische Quellen zur städtischen Administration in Noricum*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1997.
Winckler, Katharina: *Die Alpen im Frühmittelalter. Die Geschichte eines Raumes in den Jahren 500 bis 800*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2012.

ELEKTRONSKI VIRI

Arkas: Arheološki kataster Slovenije:
http://arkas.zrc-sazu.si/

lupa: ubi erat lupa:
http://www.ubi-erat-lupa.org

HD:
Epigraphische Datenbank Heidelberg http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de

EDCS:
Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_de

Jarc, Tine: Dežela med Jelovico, Sočo in Dravo [Elektronski vir], 2017:
http://sms.zrc-sazu.si/Si/izrocilo/Jarc/Dezela_JSD.pdf

SUMMARY

Romans in Tržič and its surroundings

At a glimpse, the absence of epigraphic monuments from the Roman period in Tržič and its surroundings may seem surprising. Perhaps it becomes even more unusual if we take a closer look at the situation in this part of Upper Carniola during Antiquity. In administrative terms, the area belonged to the ager of Emona and it was traversed by a useful but also quite dangerous and demanding shortcut to the capital of Noricum in the southern part of the Noricum province. By imposing Roman culture, lifestyle, language, and the customary erection of stone monuments romanisation most certainly also reached these places, as is clearly attested by the archaeological sites near the present-day town of Tržič: Ročevnica, Bistrica, Vaško, and Kovorske senožeti. The discovered objects and remnants of the building culture date the Roman settlement as far back as the first century AD. All the above-mentioned archaeological sites could therefore be at least indirectly linked to the Roman road, which ran near Tržič and continued towards the Ljubelj mountain pass, from where it descended into Noricum. Although the road is not documented in any ancient written source, its existence is strongly confirmed by the three altars, which most likely originate in the Ljubelj mountain pass, even though they were not discovered *in situ* but below Ljubelj, on what is now the Austrian side of the border. Two altars are dedicated to the goddess Belestis, who can quite persuasively also be associated with protecting the dangerous road section over the Ljubelj mountain pass. Worshipped by those who used the road more or less regularly, Belestis can also be viewed as the »protector« of travellers, merchants, and transporters for on the dangerous, sinister road she brought them at least a beam of light, which she is also associated with. Assisting her is a deity bearing a similar name, Belinus (or Belenus), an autochthonous deity typical of Noricum and especially of the *Norici*. Belestis was worshipped by the Tapponii, who may be considered as part of the local municipal elite, not only due to their veneration of the above-mentioned goddess, but also because one of their representatives held the office of a mayor in Virunum. Based on their worship of Belestis, it is also safe to assume that the family engaged in trade and transport, used the road across the Ljubelj mountain pass regularly, their lucrative activities enabled them to become relatively wealthy and to enter the municipal elite, sit on the *ordo decurionum*, and consequently hold the mayoral office.

In the popular tradition in Roman times (or perhaps the Middle Ages), the name *Forum Lubelinum* was preserved for Tržič or, rather, a nearby settlement, the name and existence of which are yet to be confirmed definitively. Just as the above-mentioned archaeological sites, this popular tradition can be linked to the Roman road, which ran through the area. All doubts regarding the existence of the Roman road and pertaining infrastructure would be dispelled by a discovery of a new stone and an inscription-bearing monument, which we hope to achieve in the future. The three altars from the Austrian side of the border could be added one or two on the Slovenian side, and the Norican altars could be added one or two »Italic« ones. Equal advantage would be gained by a discovery of an inscription-bearing tombstone or perhaps a boundary stone, which would enable us to say much more about Tržič in Roman times.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 398.2(=163.6)
551.435.62(497.452)

Prejeto: 4. 9. 2020

Matija Zorn

izr. prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Irena Mrak

izr. prof. dr., Visoka šola za varstvo okolja, Trg mladosti 7, SI–3320 Velenje
E-pošta: irena.mrak@siol.net

Skalni podor z Velikega vrha na Košuti – ljudsko izročilo in zgodovinski dogodek

IZVLEČEK

Ljudsko izročilo o nastanku naselja Tržič v obliki pripovedke govori o strašnem zmaju, ki je z grebena Košute sprožil ogromen »plaz« skalovja in zasul prvotno naselje. Na območju Podljubelja in v dolini Pod Košuto lahko še danes opazujemo ogromne količine skalovja, na pobočju Velikega vrha pa veliko odlomno steno kot »neme priče« tega dogodka. Skalni podor je po vsej verjetnosti nastal v poznem srednjem veku, njegova silovitost in posledice pa so se ohranile v ljudskem izročilu. V članku so predstavljeni ljudsko izročilo in sodobna dognanja o skalnem podoru.

KLJUČNE BESEDE
naravne nesreče, skalni podor, ljudsko izročilo, nesnovna kulturna dediščina, metode datiranja, Tržič

ABSTRACT

ROCK AVALANCHE FROM MOUNT VELIKI VRH IN THE KOŠUTA MASSIF – INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE AND A HISTORICAL EVENT

A folktale regarding the establishment of the settlement of Tržič talks about a horrible dragon that unleashed an immense »landslide« of rocks from the ridge of the Košuta Massif and buried the original settlement under it. Even today, one can observe enormous quantities of rocks in Podljubelj and the Pod Košuto valley, as well as a huge failure surface on the slope of Mount Veliki Vrh as »silent witnesses« to the event. The rock avalanche most likely occurred in the late Middle Ages, and its sheer power and impact have been preserved in folk tradition. The article presents the folk tradition and modern knowledge on the rock avalanche.

KEY WORDS
natural disasters, rockfall, rock avalanche, folk tradition, intangible cultural heritage, dating methods, Tržič

Uvod[1]

Ljudsko izročilo o nastanku Tržiča govori o strašnem zmaju, ki je z grebena Košute sprožil ogromen »plaz« skalovja, s katerim je zasul prvotno naselje Tržič v dolini. Na območju Podljubelja in v dolini Pod Košuto lahko še danes opazujemo velike skalne bloke kot »neme priče« tega dogodka.[2] Skalni podor je po vsej verjetnosti nastal v poznem srednjem veku, najverjetneje ob beljaškem potresu 25. januarja 1348, njegova silovitost pa se je ohranila v ljudskem izročilu.

Z nadnaravnimi bitji so si ljudje v preteklosti razlagali naravne pojave, tudi naravne nesreče.[3] Takšna bitja so tudi zmaji. Ivan Železnikar je leta 1860 o zmajih v slovenskih pripovedkah zapisal: »*Vidi se pa iz tacih pripovedek, da je našemu narodu zmaj to, kar so učenemu svetu naturne prikazni (posipi, plazovi itd.)*.«[4] Ivan Grafenauer pa je slabo stoletje kasneje dodal: »*Pripovedke o zmaju pripovedujejo o tem, kako se izvali iz petelinjega jajca in počasi doraste v nevarno zver …, pripovedujejo o zmajevem divjanju v pogubnih naravnih pojavih …*«.[5] Z naravnimi nesrečami jih povezuje tudi Simon Rutar v drugi polovici 19. stoletja.[6]

Ljudje so verjeli, da »*je zmaj tisti, ki z zamahom svojega repa povzroča poplave, potrese, točo in nevihto*«.[7] V slovenskem ljudskem izročilu se zmaji pojavljajo predvsem kot »*podzemna sila, ki počiva v gorskih stenah, jamah, rudnikih, pod cerkvenimi zvoniki, na dnu jezera in ob izvirih. Dokler miruje, teče življenje normalno naprej, ko pa se premakne ali celo prileze na plano, nastanejo potresi, skalni plazovi, ki zasujejo okolico …*«.[8]

Znana je pripoved o zmaju v Podpeškem jezeru,[9] ki je povzročal poplave, in pripoved o zmaju v Konjiški gori, ki je prav tako povezan s poplavo.[10] »*Povodenj, da je voda segala do cerkvenega pragu v Solčavi*«, je povzročil zmaj iz Matkovega kota,[11] na Kamniškem vrhu pa je zmaj sprožil plaz.[12] Na Mirni gori je zmaj povzročal neurja s točo in uničeval pridelke. Mirna gora je še danes Belokranjcem »vremenski prerok«: »*… ima Mirna gora kapo, tedaj bo gotovo nevihta ali slabo vreme*«.[13] Sorodnih primerov je v Sloveniji še mnogo,[14] najdemo pa jih tudi drugje v Vzhodnih Alpah.[15]

Kljub mitološkim bitjem in nadnaravnim silam pa etnologi za ljudsko izročilo ugotavljajo, da je lahko »*marsikatera modrost pa tudi nepojasnjena skrivnost … skrita v ljudskih pravljicah in pripovedkah …*«, ki lahko »*obujajo spomin na neko doživetje … strašljive in grozljive narave …*«.[16] Takšen je tudi primer skalnega podora z Velikega vrha na Košuti.

Pripovedke o zmaju in skalni podor

V Tržiču je znanih več pripovedk o zmaju, ki je sprožil velik »plaz« (slika 1). Štiri so zbrane v knjigi *Tržiške zmajske*.[17] Pripovedke se med seboj močno razlikujejo,[18] skupni pa so jim zmaj, skalni podor in zasutje naselja.[19] »*Vse štiri zgodbe druži zmaj. Silen, grozovit, pa ogromen … Zrušil naj bi staro naselbino forum Lubelinum …*«.[20]

Najkrajša je pripoved »O nastanku Borovelj in Tržiča« (slika 2),[21] ki jo lahko sredi 19. stoletja beremo pri Petru Hicingerju: »*Velika nesreča pa je tisti stari terg pokončala; odtergal se je namreč velik kos od hriba (od Košute) in je podsul kraj, ki je spodej bil. – Velik drakon (lindvern), pravijo, je čez hrib derl, pod ktiriga nogami so se gore drobile. – In na ta posip je povodenj peršla, in popolnoma vse zakrila …*«.[22] Pripoved je v 20. letih prejšnjega stoletja objavil tudi France Kotnik v »Koroških narodnih pripovedkah in pravljicah«: »*V starih časih je bilo, ko je velikanski zmaj drevel črez visoke Alpe in dirjal tudi na Kranjsko. Bil je tako silen in ogromen, da se je sesula vsaka gora, kamor je stopila njegova mogočna taca. – Sedanji trg Tržič takrat ni stal tam kakor dandanes, ampak na južni strani Košute. Ko je lomastil zmaj črez Karavanke, je stopil tudi na Košuto. Radi njegove teže so se krhale velike skale in zabučale v doline ter sesule nekdanji Tržič. Prebivalci so se*

1 Raziskava je bila izvedena v okviru raziskovalnega programa »Geografija Slovenije« (P6-0101) ter francosko-slovenskega znanstvenoraziskovalnega sodelovanja (BI-FR/11-12-PROTEUS-001), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.
2 Mrak, Skalni podor, str. 23.
3 Prim. Zorn in Komac, Naravni procesi, str. 97–117.
4 Železnikar, O zmaju, str. 89.
5 Grafenauer, Zmaj, str. 313.
6 Rutar, Pozoj, str. 41–45.
7 Kunaver in Lipovšek, *Zmaj*, str. 6. V *Slovenskem etnološkem leksikonu* beremo: »*Zmaj v jezeru ali morju s premikom repa lahko povzroča hude nesreče, njegovi premiki pod zemljo oz. v notranjosti gora povzročajo plazove, udor vodovja in potrese. Kadar zapusti svoje bivališče in se dvigne v zrak nastane huda nevihta. … Najbolj razširjeno je bilo prepričanje, da se zmaj izvali iz jajca, ki ga znese sedemletni črn ali pisan petelin …*« (Kropej, Zmaj, str. 711). Gl. tudi: Dapit in Kropej, *Zlatorogovi*, str. 8–9.
8 Dapit in Kropej, *Zlatorogovi*, str. 8.
9 Kunaver in Lipovšek, *Zmaj*, str. 17.
10 Prav tam, str. 18. Gl. tudi: Kelemina, *Bajke*, str. 197–198.
11 Kunaver in Lipovšek, *Zmaj*, str. 20. Gl. tudi: Grafenauer, Zmaj, str. 315; Kelemina, *Bajke*, str. 198.
12 Kunaver in Lipovšek, *Zmaj*, str. 27.
13 Prav tam, str. 30–31.
14 Kropej, *Supernatural*, str. 109.
15 Na primer Friebe, Von Drachen, str. 41–46.
16 Kropej, Mitološki liki, str. 63.
17 Dežman (ur.), *Tržiške zmajske*.
18 Knific, Zmaj, str. 11; Romšak, *Sv. Ana*, str. 46.
19 Knific (Knific, Zmaj, str. 11) piše o podobnostih, ki se pojavijo v vsaj dveh zgodbah: »*prebivalci stare naselbine pod Ljubeljem niso kmetje, ampak rudarji ali kovači*«, »*jajce, iz katerega se izvali zmaj, znese star petelin ali slaboten petelin*«, »*zmaj pride prek hribov, gora ali pa se na gori izvali*«, »*skale podirajo gozdove, tresejo se bukve, hrasti …*«, »*zmaja uniči skala*«, »*ljudje povsod preživijo in zbežijo v dolino (človeških žrtev kljub gromozanski nesreči ni)*« itd.
20 Dežman (ur.), *Tržiške zmajske*, str. 1.
21 Prav tam, str. 2.
22 Hicinger, Stari Teržič, str. 19. Gl. tudi: Grafenauer, Zmaj, str. 320–321.

Slika 1: Upodobitev zmaja, ki je sprožil »plaz« z Velikega vrha na Košuti. Skulptura »Zmajevec« na Plazu v Podljubelju (foto: Matija Zorn).

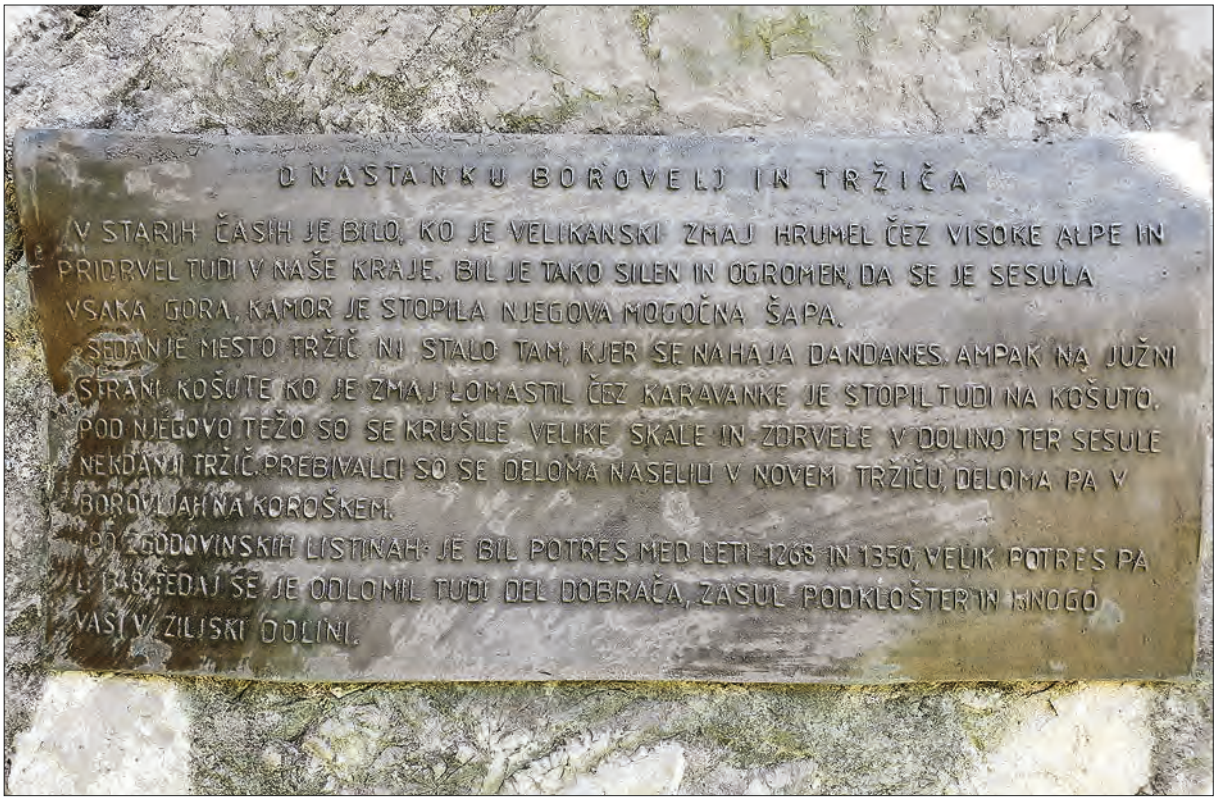

Slika 2: Pripoved »O nastanku Borovelj in Tržiča« na skulpturi »Zmajevec« na Plazu v Podljubelju (foto: Matija Zorn).

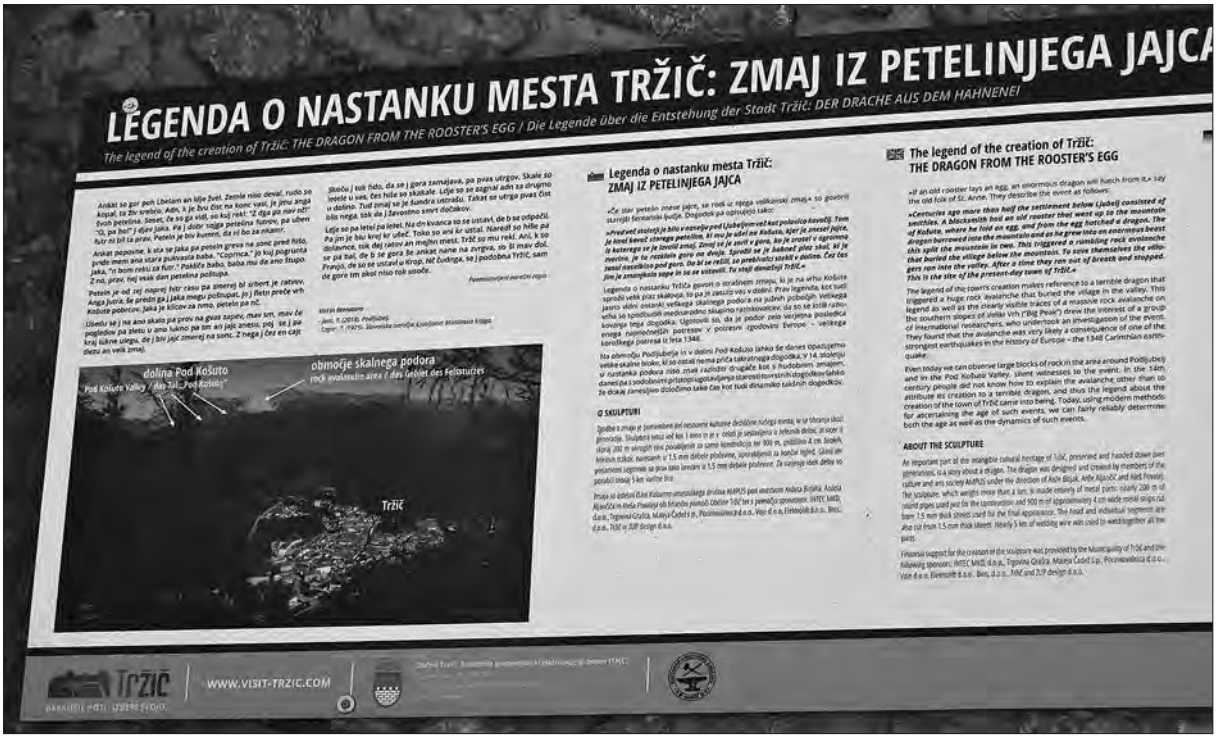

Slika 3: O legendi o zmaju iz petelinjega jajca lahko v narečju beremo v središču Tržiča pri upodobitvi zmaja (foto: Matija Zorn).

deloma naselili v novem Tržiču, kjer zdaj stoji, deloma pa v Borovljah na Koroškem …«.[23]

Dve pripovedki je prav tako v 20. letih prejšnjega stoletja objavil Viktor Kragl.[24] Prva nosi naslov »Bajka o podsutju stare naselbine pod Ljubeljem« in na kratko pravi takole: »*Ako star petelin znese jajca, se rodi iz njega velikanski zmaj s sedmimi glavami. … v naselbini pod Ljubeljem …, ki mu pravijo 'Na plazu', kjer še danes leži golo kamenje, privaljeno iz gore … je imel neki kovač starega petelina, kateri mu je ušel na Košuto, kjer je znesel jajce, iz katerega se je izvalil mlad zmaj. Zmaj se je zaril v goro. Ko je postajal čimdalje večji, mu je primanjkovalo prostora. Gora se je morala polagoma razdvojevati vedno večjemu telesu in kosi so začeli že z groznim bobnenjem leteti v dolino, čimdalje bolj pogostoma. Drevje se je lomilo pod ogromno težo skal, divjačina je bežala s strahom iz tega kraja … Prebivalci naselbine so bili v silnem strahu. Mislili so, da se bliža sodni dan … Ker je dolina dolga, so se množine kamenja sprva ustavile daleč od naselbine. Bežati so začeli šele, ko so se ogromne skale privalile že blizu hiš, podirajoč med potoma velike smrekove gozdove …*«.[25]

V knjigi *Tržiške zmajske* je pripoved z naslovom »Tržič«,[26] ki prav tako govori o petelinjem jajcu, iz katerega se je zvalil velik zmaj (slika 3): »*Skočil je tako močno, da se je zamajala gora in se je odtrgal plaz. V vas so drvele skale, še čež hiše so skakale … Rudnik je popolnoma zasulo … Ljudje pa so bežali in bežali. Ob vznožju klanca so se ustavili, da bi se odpočili. … Nekateri so tam ostali … nastalo je majhno mesto. Tržič so mu rekli …*«.[27]

Druga, daljša Kraglova pripoved[28] pa govori o nastanku cerkvice sv. Ane pod Ljubeljem in omenja leto 1517 »*kot leto žalostnega dogodka …*«.[29] Del ujme pripoved opiše takole: »*Ne le na Košuti, tudi po vsej okolici se je tistega dne majalo. Gozdni potoki in studenci so nenavadno šumeli, njih voda je bila kalna. Najdebelejše bukve in hrasti so se tresli, smreke in borovci so se pripogibali.*[30] *Gozdne živali so glasno tuleč bežale, plahe*

23 »O postanku Borovelj in Tržiča« (Kotnik, *Storije*, str. 44).
24 Kragl, *Zgodovinski drobci*. Prva objava leta 1924.
25 Prav tam, str. 422. Gl. tudi »Pripoved o zasutju stare naselbine pod Ljubeljem« (Dežman (ur.), *Tržiške zmajske*, str. 4–5).
26 Zapis v narečju z istim naslovom najdemo v knjigi *Slovenska narečja* iz leta 1975 (Logar (ur), *Slovenska narečja*, str. 25). Gl. tudi: »Pripovedka o nastanku Tržiča« (*Tržiške ljudske pripovedi*, str. 59, 61).
27 Dežman (ur.), *Tržiške zmajske*, str. 8–10.
28 »Šentanska legenda o cerkvici svete Ane« (Dežman (ur.), *Tržiške zmajske*, str. 12–20). Gl. tudi: Romšak, *Sv. Ana*, str. 47–49.
29 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 423–424. Povest je v nemščini leta 1844 objavil Jožef Babnik alias Joseph Buchenhain (Buchenhain, Der St. Annatag).
30 Stavek močno spominja na posledice »zračnega udara«, ki je značilen za večje pobočne procese, ko se na primer pred skalnim podorom ustvari močan piš, ki lahko povzroči škodo na rastju (tudi objektih) in doseže območja, do katerih sam skalni podor ne seže (Petley, Landslides). »Kamniti plaz« Wenjia na Kitajskem s prostornino okrog 50 milijonov m^3 je leta 2008 povzročil »zračni udar« s hitrostjo do 35 m/s približno 180 metrov pred premikajočim se gradivom skalnega

Slika 4: Odlomna stena skalnega podora zahodno pod vrhom Velikega vrha Košuti, pod njo obsežno melišče z zemljepisnim imenom Birški plaz (foto: Matija Zorn).

divje koze so hitele čez drn in strn. Celo domače živali so bile nemirne in hotele zbežati. Vso naravo je pretresel strah. Nenadoma so se s strašnim pokom razpočile skale, črn dim se je privalil iz široko zevajočih breznov in ognjeni plameni so švigali naokrog … Zopet se je stresla zemlja, razklale so se mogočne gore in iz strašnega žrela se je, bruhaje ogenj, dvignil z mogočnimi perutmi nestvor z večkrat zavitim repom …«.[31]

Nekaj značilnosti skalnega podora

Skalni podor je nastal na jugozahodnem pobočju Velikega vrha na Košuti v triasnem dachsteinskem in grebenskem apnencu.[32] Po južnem pobočju Košute poteka »košutin prelom«,[33] ki ima smer vzhod–zahod tako kot sam greben Košute. Kot posledica tega ima greben številne tektonske razpoke, ki potekajo v isti smeri, številne pa so tudi prečne razpoke. V tako prepokani kamnini se je odlomil del pobočja v širini okrog 300 metrov in višini okrog 250 višinskih metrov; odlomna ploskev je velika približno 7,5 ha (slika 4).[34]

Koliko kamninskega gradiva se je odtrgalo od stene, je težko natančno določiti, a po ocenah naj bi se sprožilo prek 15 milijonov m^3, kar ga uvršča med večje skalne podore pri nas. Odlomljeno gradivo se je odložilo v dolini Pod Košuto (dolina Gebnovega potoka), sledimo pa mu lahko več kilometrov (do 5 km),[35] celo dolvodno od sotočja Mošenika in Gebnovega potoka v naselju Plaz v Podljubelju (slika 5), približno do Deševnega.[36] Nanj danes spominjata zemljepisni imeni »Birški plaz« (sliki 4 in 5), ki označuje obsežno melišče pod odlomno steno podora, in »Plaz«, ki označuje del današnjega naselja Podljubelj,[37] ki naj bi ga po ljudskem izročilu zasul skalni podor.

podora (Zhuang et al., Numerical, str. 2508). Sam pojav je v literaturi znan od druge polovice 19. stoletja (prav tam, str. 2500), v Sloveniji pa je bil opisan ob skalnem podoru v dolini Lepene, ki se je sprožil ob »velikonočnem« potresu leta 1998. »*Močan veter zračnega udara, ki je divjal verjetno s hitrostjo več kot 300 km na uro, je prevrnil vse smreke neposredno pod meliščem* [skalnega podora, op. a.] *in nato v dveh krakih udaril prek smrekovega gozda. Prvi ozek, okoli 15 metrov širok piš je zavel skozi visok smrekov gozd in smrekam odlomil gornji del krošnje ali pa jih je prevrnil. Nastala je ozka, neprehodna »poseka« podrtih dreves, vseh zvrnjenih v isto smer, ki je pričala o izredni moči vetra. Drugi krak piša je sledil strugi potoka, ki izvira pod meliščem, podiral smreke ob levem bregu in udaril na travnik ob kmetiji. Tu je mogočni sunek vetra potisnil celotno streho lope ob tla*« (Vidrih in Ribičič, Posledice, str. 114).

31 Dežman (ur.), *Tržiške zmajske*, str. 16, 18.

32 Buser in Cajhen, *Osnovna geološka karta*; Mrak, Minor, str. 58.

33 Buser, *Osnovna geološka karta*, str. 41.

34 Zorn, *Gorski relief*, str. 90; Zorn, Rockfalls, str. 157.

35 Zorn, *Gorski relief*, str. 91; Merchel et al., Surface, str. 39.

36 Melik, O diluvijalni, str. 93; Zorn, Rockfalls, str. 157.

37 Geršič in Zorn, Odsev, str. 577.

Slika 5: Dolina Pod Košuto, v kateri lahko po vsej dolžini sledimo podornemu gradivu; zgoraj: odlomna stena skalnega podora in melišče pod njo (Birški plaz), v sredini: odloženo podorno gradivo, spodaj: sotočje Mošenika in Gebnovega potoka na Plazu v Podljubelju.

Zgodovinska literatura in skalni podor

Dejanski datum sprožitve skalnega podora ostaja neznan, saj ne poznamo zgodovinskih virov iz obdobja sprožitve, ga pa številni avtorji uvrščajo v pozni srednji vek. Peter Hicinger je sredi 19. stoletja zapisal: »*Kdaj se je pa ta posip zgodil, ni mogoče razločiti; pisanja taciga ni najti; tudi Valvazor, ki je več starih zgodb zapisal, nič ne pove od tega. Znalo pa bi se vunder toliko soditi, da je to pred kakimi pet sto letmi moglo biti*«,[38] ter skalni podor datiral pred leto 1399. Konec 19. stoletja nekateri avtorji navajajo »točen« datum skalnega podora in ga povezujejo z beljaškim potresom 25. januarja 1348,[39] ki je med drugim sprožil velikanske skalne podore z južnega pobočja Dobrača.[40] Anton Koblar piše: »*Leta 1348, na dan spreobrnjenja sv. Pavla (25. febr.)*[41] *je bil najstrašnejši potres, kar so jih občutili naši kraji ... Mogoče je, da je gora Korošica ob tem potresu zasula tudi stari Tržič na Gorenjskem ...*«.[42] Domnevo o potresu je v istem času navedel tudi Ferdinand Seidl: »*Na Gorenjskem pa je morebiti o tem potresu gora Korošica zasula stari Tržič.*«[43] V začetku 20. stoletja domnevo ponovi Josip Gruden,[44] najdemo pa jo tudi sredi stoletja pri Rudolfu Badjuri.[45] Nekoliko drugačno datacijo zasledimo pri že omenjeni legendi o ustanovitvi cerkvice sv. Ane pod Ljubeljem, ki navaja letnico 1517.[46]

38 Hicinger, Stari Teržič, str. 19. Dve leti kasneje je Hicinger skoraj identičen zapis objavil v nemščini (Hicinger, Eine Sage, str. 21).

39 Epicenter potresa z ocenjeno magnitudo med 6,4 in 6,6 je bil v Furlaniji, največ škode pa je po zgodovinskih virih povzročil v Beljaku in okolici na avstrijskem Koroškem. Mesto Beljak naj bi bilo popolnoma porušeno, potres pa naj bi čutili na območju z radijem 750 km (Ribičič in Vidrih, Plazovi, str. 95; Zorn, Podori, str. 16). Da je šlo za zelo močan potres, govori dejstvo, da je imel na območju Slovenije epicenter zgolj en potres z večjo magnitudo – idrijski potres leta 1511 z ocenjeno magnitudo 6,8 (Cecić, Idrijski potres, str. 27).

40 Ob beljaškem potresu se je z Dobrača sprožilo več velikih skalnih podorov s skupno prostornino 147,5 milijona m^3 (Zorn, Podori, str. 14; Zorn, Dobraški podori, str. 91).

41 Pri dnevu potresa citira napačno navedbo Valvasorja.

42 Koblar, Zemeljski potresi, str. 69.

43 Seidl, Potresi, str. 551.

44 Gruden, *Zgodovina*, str. 237.

45 Badjura, *Ljudska geografija*, str. 153.

46 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 424.

Slika 6: Tržič (spredaj) in greben Košute s skalnim podorom (zadaj levo) (foto: Irena Mrak).

Naselje Tržič in skalni podor

V literaturi večkrat zasledimo domnevo, da naj bi »plaz«, kot ga imenuje ljudsko izročilo, zasul prvotno naselbino Tržiča. Ta naj bi nastala potem, ko je leta 1261 koroški vojvoda območje pod Ljubeljem podaril v posest stiškemu samostanu in je ta v dolini Mošenika postavil zavetišče za popotnike. Okoli njega je nastalo naselje *Forum Lvbelinum* oziroma trg Ljubelj, ki je verjetno stal na mestu, kjer se je pot čez Preval (1311 m) iz doline Drage oziroma iz smeri Radovljice križala s potjo iz doline Tržiške Bistrice; to je na mestu, ki se danes imenuje »Lajb«.[47]

Po ljudskem izročilu naj bi bilo naselje nekoliko dolvodno na kraju, ki se imenuje »Plaz« (v Podljubelju; slika 5), in naj bi ga na tem mestu prav tako po ljudskem izročilu zasul skalni podor.[48] Kje natančno v dolini Mošenika je prvotno naselje stalo in kaj se je z njim zgodilo, (še) ni ugotovljeno. V primeru, da je naselje nastalo na križišču obeh cest, tj. na Lajbu, je opravljalo funkcije (gostišča, prenočišča, razni obrtniki) za obe cesti.[49] V tem primeru skalni podor izpod Velikega vrha ni mogel uničiti naselja. To pa ne pomeni, da naselja na Lajbu ne bi mogel poškodovati drug »plaz«, saj, kot piše Melik,[50] »*so plazovi na Lajbu zelo pogosti*«.[51]

Če pa drži ljudsko izročilo in je naselje stalo na Plazu, je bil skalni podor zagotovo odgovoren za zaton naselja. To se je moralo zgoditi med letoma 1261, ko so zgradili prvo zavetišče, in 1337,[52] ko imamo prve dokaze o obstoju »*Neymarckhtl*a« oziroma novega Tržiča (slika 6).[53]

Podorno gradivo v dolini Pod Košuto

V dolini Pod Košuto, vse do Deševnega v dolini Mošenika, najdemo odloženega veliko karbonatnega kamninskega gradiva. Velikost odloženih blokov je različna, od večmetrskih dimenzij (slika 7; tudi do 10 krat 10 m) do drobirja. Gradivo najdemo predvsem na desni strani doline in je pretežno ostrorobato (slabo zaobljeno). Odloženo kamninsko gradivo litološko popolnoma ustreza kamnini, ki gradi greben Košute,[54] kar potrjuje njegov izvor. Avtorji se danes strinjajo, da se je to kamninsko gradivo v dolini odložilo zaradi skalnega podora.[55] Da pa se je podorno gradivo lahko odložilo tudi več kilometrov od odlomne stene, je posledica posebnega mehanizma premikanja, ki nastane pri skalnih podorih velikih

47 Rakovec, O nastanku, str. 4; Šoren, *Vloga Ljubelja*, str. 18.
48 Rakovec, O nastanku, str. 4; Avguštin, *Tržič*, str. 3.
49 Šoren, *Vloga Ljubelja*, str. 19–20; Zorec, Pogovori, str. 19.
50 Melik, *Slovenski*, str. 94; Rakovec, O nastanku, str. 4.
51 Za območje so značilni predvsem drobirski tokovi.
52 Janša-Zorn, Tržič, str. 385.
53 Avguštin, *Tržič*, str. 3; Šoren, *Vloga Ljubelja*, str. 98.
54 Mrak, Minor, str. 56, 58.
55 Na primer Zorn, Rockfalls, str. 123–160; Mrak, Minor, str. 45–59; Mrak et al., Uporaba, str. 105–111; Vičič in Vrabec, Kronologija, str. 150–153; Merchel et al., Surface, str. 33–42.

Slika 7: Eden od številnih skalnih blokov (višina okrog 3 m) v naselju Plaz v Podljubelju. V naselju so v preteklosti številne podorne bloke zaradi novogradenj odstranili (foto: Irena Mrak).

dimenzij, pri katerih zaradi velike mase in hitrosti nastane »tok« kamninskega gradiva.[56]

Nekateri starejši avtorji so izvor gradiva razlagali drugače in ga povezovali s poledenitvijo ter ga posledično razlagali kot morenskega.[57] Anton Melik je sredi prejšnjega stoletja zapisal: »*Krajevno ime Plaz je nastalo, ker se nahaja tu čelna morena ledenika, ki je segal semkaj iz doline Pod Košuto in ker so ostale še pred njo po dnu doline velike skale bržkone še od starejše, riške morene. Brez dvoma so ljudje prav radi morenskega kamenja dali ime Plaz, v napačni domnevi, da izvira iz plazu.*«[58] V dolini Pod Košuto je »našel« številne morene in ob tem zapisal, da kamninskega gradiva »*nobena druga sila … ni mogla transportirati semkaj* [do naselja Plaz, op. a.] *kot ledenik* …«.[59]

Starost podornega gradiva in nastanek skalnega podora

Dolina Pod Košuto je bila v pleistocenu ledeniško preoblikovana,[60] vendar so posredne in neposredne metode datiranja pokazale, da je starost velike količine kamninskega gradiva, odloženega v dolini, veliko mlajša. Posredno lahko na starost odložitve gradiva sklepamo na podlagi razvitosti prsti, sukcesije rastlin, velikosti lišajev in mikroreliefnih oblik v karbonatnem gradivu.

Glede razvitosti prsti že na oko zlahka prepoznamo razliko med nerazvitostjo prsti na podornem gradivu in razvitostjo prsti v okolici. Posledično je tudi rastje na podornem gradivu drugačno kot v okolici.[61] Podorno gradivo je poraslo z redkim rastjem, z nekaj bujnejšimi zgostitvami v ugodnejših legah. »*Najbolj izrazito podobo pokrajini podora brez dvoma dajejo drevesa rdečega bora*« (slika 8), opaziti pa je mogoče tudi smreko, a gre »*predvsem za številne pritlikave primerke, ki so se šele dobro prijeli … zato ob prvem pogledu na podorno območje smrečje ni opazno, čeprav po številu primerkov daleč prekaša vse ostale vrste* ...«. Uspešno se razraščajo tudi nekatere grmovne

56 V literaturi je pojav poznan kot *Sturzstrom* (izvoren nemški izraz; Hsü, Catastrophic, str. 129–140) oziroma *rock avalanche* (angleški prevod; Hermanns, Rock, str. 875), kar nekateri avtorji v slovenščino prevajajo kot »kamniti plaz« (Mikoš, Izrazje, str. 109).

57 Na primer Melik, O diluvijalni, str. 89–101; Melik, *Slovenski alpski svet*; Šifrer, Kvartarni, str. 99–211; Buser in Cajhen, *Osnovna geološka karta*; Buser, *Osnovna geološka karta*.

58 Melik, *Slovenski alpski svet*, str. 94.

59 Melik, O diluvijalni, str. 93.

60 Melik, O diluvijalni, str. 89–101; Mrak, *Sledovi*.

61 Zorn, *Gorski relief*, str. 92; Zorn, Dobraški podori, str. 96–97; Pozvek, *Biogeografska*, str. 71.

Slika 8: Na podornem gradivu je prst slabo razvita, prerašča pa ga črni bor (foto: Irena Mrak).

Slika 9: Na karbonatnem podornem gradivu so razvite mikrokorozijske reliefne oblike – mikrožlebiči, ki omogočajo posredno datacijo odložitve podornega gradiva (foto: Irena Mrak).

vrste.[62] Razvitost prsti in rastja je podobna kot pri dobraških podorih.[63]

Kot rečeno, lahko na starost odložitve kamninskega gradiva sklepamo tudi na podlagi mikroreliefnih oblik (slika 9), ki se kot posledica korozije oblikujejo na karbonatnem gradivu.[64] Na podlagi meritev korozije v Julijskih Alpah vemo, da se površje vsako leto v povprečju korozijsko zniža za do 0,1 mm[65] oziroma do 1 mm na sto let. Mikroreliefne oblike na podornem gradivu z Velikega vrha so globoke do 5 mm ter dolge med 5 in 10 cm, kar pomeni, da bi se podorno gradivo lahko odložilo pred nekaj sto leti (približno 500 do 600 leti) pred sedanjostjo.[66] Oceno starosti

62 Geršič et al., Geografija, str. 58.
63 Komac in Zorn, *Pobočni procesi*, str. 73.
64 Mrak, Minor, str. 51–52; Zorn, Dobraški podori, str. 95–96.
65 Kunaver, Intenzivnost, str. 48.
66 Mrak, Minor, str. 54.

Slika 10: Upodobitev zmaja z legendo o nastanku Tržiča v središču mesta (foto: Matija Zorn).

odložitve podornega gradiva omogočajo tudi meritve velikosti lišajev na podornem gradivu.[67] Tudi na podlagi teh raziskav je skalni podor nastal v visokem oziroma poznem srednjem veku.[68]

Pri omenjenih posrednih metodah datacije ne moremo sklepati o natančnejših datumih dogodkov, bolj pa se jim lahko približamo z neposrednimi metodami. Odložitev podornega gradiva je bila tako datirana tudi na podlagi metode »površinske izpostavljenosti« kamnine.[69] Meritve kažejo, da bi skalni podor »*lahko bil povezan* …« z beljaškim potresom leta 1348.[70]

Sklep

Zgodba(e) o zmaju z Velikega vrha na Košuti in nastanku naselja Tržič je pomemben del nesnovne kulturne dediščine, ki jo danes med drugim promovira skulptura zmaja v središču Tržiča (slika 10).[71] Skalni podor, ohranjen v ljudskem izročilu, je za zdaj, poleg skalovja, odloženega v dolini Pod Košuto (slike 7–9), edina »priča« velike naravne nesreče, ki je zaznamovala zgodovinski spomin prebivalcev v dolini Mošenika. Sodobne raziskave kažejo, da je skalni podor nastal v 14. stoletju, ali pa je to bilo v času beljaškega potresa leta 1348, z gotovostjo (še) ne moremo trditi.

Podorno gradivo na območju Podljubelja je Zavod Republike Slovenije za varstvo narave uvrstil med naravne vrednote. Kljub vpisu v Register naravnih vrednot (ID 3015) se od leta 2014 sistematično izvaja mletje skalovja, kar lahko močno oteži, če ne celo onemogoči prihodnje preučevanje tega izjemnega naravnega dogodka, ki mu v Sloveniji po velikosti v zgodovinskem obdobju ni para.

67 Metoda se imenuje »lišenometrija« (angleško *lichenometry*). Osnovno izhodišče je, da lahko na podlagi rasti (velikosti) lišajev sklepamo na starost sedimentacije kamninskega ali drugega gradiva (Innes, Lichenometry, str. 187).

68 Vičič in Vrabec, Kronologija, str. 152.

69 To je metoda absolutne datacije s pomočjo kozmičnih radionuklidov, pri kateri na podlagi nestabilnih izotopov (v primeru karbonatov izotopa ^{36}Cl) ugotavljamo trajanje površinske izpostavljenosti kamnine in s tem povezanega nastajanja reliefa. »*Načeloma je na vsakem stabilnem površju, ki je izpostavljeno kozmičnim žarkom, mogoče izmeriti količino akumuliranih kozmičnih nuklidov, na podlagi katere opredelimo časovni okvir geomorfnega procesa, ki je povzročil nastanek reliefnih oblik*« (Natek et al., Časovna dimenzija, str. 78–79).

70 Merchel et al., Surface, str. 39.

71 Mrak, Skalni podor, str. 23.

VIRI IN LITERATURA

Avguštin, Cene: *Tržič in okolica*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SRS, 1970 (Zbirka kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 23).

Badjura, Rudolf: *Ljudska geografija – terensko izrazoslovje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.

Buchenhain, Joseph: Der St. Annatag. *Carniolia. Zeitschrift für Kunst, Wissenschaft und geselliges Leben* 6, 2. 9. 1844, št. 71, str. 282; 6, 6. 9. 1844, št. 72, str. 285–286; 6, 9. 9. 1844, št. 73, str. 289–290; 6, 13. 9. 1844, št. 74, str. 293–294.

Buser, Stanko in Cajhen, Jože: *Osnovna geološka karta SFRJ 1 : 100.000*, list Celovec (Klagenfurt). Beograd: Zvezni geološki zavod, 1977.

Buser, Stanko: *Osnovna geološka karta SFRJ 1 : 100.000*, tolmač lista Celovec (Klagenfurt). Beograd: Zvezni geološki zavod, 1980.

Cecić, Ina: Idrijski potres 26. marca 1511. *Geografski obzornik* 58, 2011, št. 1, str. 24–29.

Dapit, Roberto in Kropej, Monika: *Zlatorogovi čudežni vrtovi: slovenske pripovedi o zmajih, belih gamsih, zlatih pticah in drugih bajnih živalih*. Radovljica: Didakta, 2004.

Dežman, Vida (ur.): *Tržiške zmajske*. Tržič: Tržiški muzej, 2001.

Friebe, Georg J.: Von Drachen und Riesen. Erdwissenschaftliche Motive in Österreichs Sagenwelt. *Abhandlungen der Geologischen Bundesanstalt* 60, 2007, str. 41–46.

Geršič, Matjaž in Repe, Blaž in Blatnik, Matej in Brečko Grubar, Valentina in Kovač, Bojana in Pozvek, Nejc in Seifert, Ana: *Geografija in rastlinska sukcesija – izbrani primeri iz slovenskih pokrajin*. Ljubljana: Založba ZRC, 2014 (Georitem, 23).

Geršič, Matjaž in Zorn, Matija: Odsev naravnih nesreč v zemljepisnih imenih – nekaj primerov iz Zahodnih Karavank in zahodnih Kamniško-Savinjskih Alp. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 575–582.

Grafenauer, Ivan: Zmaj iz petelinjega jajca. *Razprave SAZU: razred za filološke in literarne vede*, 2, 1956, str. 313–333.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*, 1. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1910.

Hermanns, Reginald L.: Rock avalanche (Sturzstrom). *Encyclopedia of Natural Hazards* (ur. Peter T. Bobrowsky). Dordrecht: Springer, 2013, str. 875.

Hicinger, Peter: Eine Sage über die ehemalige Lage des Marktes Neumarktl (stary Teržič). *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 2, 1. 3. 1847, št. 3, str. 21–22.

Hicinger, Peter: Stari Teržič. *Kmetijske in rokodelske novice* 3, 29. 1. 1845, št. 5, str. 19.

Hsü, Kenneth J.: Catastrophic debris streams (Sturzstroms) generated by rockfalls. *Geological Society of America Bulletin*, 86, 1975, št. 1, str. 129–140.

Innes, John L.: Lichenometry. *Progress in Physical Geography* 9, 1985, št. 2, str. 187–254.

Janša-Zorn, Olga: Tržič. *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 385.

Kelemina, Jakob: *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva: z mitološkim uvodom*. Bilje: Studio Ro, Založništvo Humar, 1997.

Knific, Bojan: Zmaj. *Tržičan* 7, 2. 6. 2003, št. 5, str. 11.

Koblar, Anton: Zemeljski potresi na Slovenskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 5, 1895, št. 2, str. 68–77.

Komac, Blaž in Zorn, Matija: *Pobočni procesi in človek*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007 (Geografija Slovenije, 15).

Kotnik, France (ur.): *Storije I. Koroške narodne pripovedke in pravljice*. Prevalje: Družba sv. Mohorja, 1924.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župnijski urad, 1936.

Kropej, Monika: Mitološki liki in bajna bitja v slovenskih pravljicah in pripovedkah. *Sedi k meni, povem ti eno pravljico. Za ohranjanje slovenskega izročila* (ur. Ljoba Jenče). Maribor: Mariborska knjižnica, 2006, str. 61–75.

Kropej, Monika: *Supernatural Beings from Slovenian Myth and Folktales*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.

Kropej, Monika: Zmaj. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 711.

Kunaver, Dušica in Lipovšek, Brigita: *Zmaj v slovenski ljudski dediščini*. Ljubljana: Društvo Naš gore list, 2018.

Kunaver, Jurij: Intenzivnost zakrasevanja in njegovi učinki v Zahodnih Julijskih Alpah – Kaninsko pogorje. *Geografski vestnik* 50, 1978, str. 33–50.

Logar, Tine (ur.): *Slovenska narečja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975.

Melik, Anton: O diluvijalni poledenitvi v Karavankah. *Geografski vestnik* 8, 1932, str. 89–101.

Melik, Anton: *Slovenski alpski svet*. Ljubljana: Slovenska matica, 1954.

Merchel, Silke in Mrak, Irena in Braucher, Régis in Benedetti, Lucilla in Repe, Blaž in Bourlès, Didier L. in Finkel, Robert C. in Reitnerd, Jürgen M.: Surface exposure dating of the Veliki vrh rock avalanche in Slovenia associated with the 1348 earthquake. *Quaternary Geochronology* 22, 2014, str. 33–42.

Mikoš, Matjaž: Izrazje na področju erozijskih pojavov. *Gradbeni vestnik* 49, 2000, št. 5, str. 102–114.

Mrak, Irena in Merchel, Silke in Benedetti, Lucilla in Braucher, Régis in Bourlès, Didier in Finkel, Robert C. in Reitnerd, Jürgen M.: Uporaba metode datiranja površinske izpostavljenosti na primeru podora Veliki vrh. *Od razumevanja do upravljanja* (ur. Matija Zorn, Blaž Komac, Miha Pavšek in

Polona Pagon). Ljubljana: Založba ZRC, 2010, str. 105–111 (Naravne nesreče, 1).
Mrak, Irena: Minor karst landforms as an indirect method for datation – the case study valley Pod Košuto (Slovenia). *Acta carsologica* 33, 2004, št. 1, str. 45–59.
Mrak, Irena: Skalni podor v Velikem vrhu in kaj ima z njim zmaj? *Tržičan* 21, 2. 10. 2017, št. 7, str. 23.
Mrak, Irena: *Sledovi pleistocenske morfogeneze v porečju Tržiške Bistrice*. Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, 2003 (tipkopis magistrskega dela).
Natek, Karel in Mrak, Irena in Braucher, Régis: Časovna dimenzija naravnih procesov v luči novih možnosti absolutne datacije – primeri z Gorenjskega. *Gorenjska v obdobju glokalizacije* (ur. Irena Mrak, Irma Potočnik Slavič in Boštjan Rogelj). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013, str. 75–84.
Petley, Dave: Landslides and air blasts. *The Landslide Blog* (17. 9. 2019). Medmrežje: https://blogs.agu.org/landslideblog/2019/09/17/landslide-air-blast/ (21. 6. 2020).
Pozvek, Nejc: *Biogeografska problematika na območju podora pod Velikim vrhom*. Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, 2013 (tipkopis diplomskega dela).
Rakovec, Slava: O nastanku in legi Tržiča. *Tržiški vestnik* 7, 1. 10. 1958, št. 18, str. 4.
Ribičič, Mihael in Vidrih, Renato: Plazovi in podori kot posledica potresov. *Ujma* 12, 1998, str. 95–105.
Romšak, Jože: *Sv. Ana pod Ljubeljem. Ob 500-letnici izgradnje cerkve sv. Ane*. Podljubelj: Krajevna skupnost, 2019.
Rutar, Šimon: Pozoj. *Kres* 5, 1. 1. 1885, št. 1, str. 41–45.
Seidl, Ferdinand: Potresi na Kranjskem in Primorskem. *Ljubljanski zvon* 15, 1. 9. 1895, št. 9, str. 545–552.
Šifrer, Milan: Kvartarni razvoj Dobrav na Gorenjskem. *Geografski zbornik* 11, 1969, str. 99–211.
Šoren, Saša: *Vloga Ljubelja v zgodovini*. Ljubljana: Oddelek za razredni pouk Pedagoške fakultete, 1998 (tipkopis diplomskega dela).
Tržiške ljudske pripovedi v sliki in besedi. Tržič: Kulturno društvo tržiških likovnikov, 2018.
Vičič, Blaž in Vrabec, Marko: Kronologija skalnih podorov z metodo merjenja velikosti lišajev. *Geološki zbornik* 21, 2011, str. 150–153.
Vidrih, Renato in Ribičič, Mihael: Posledice potresa v naravi. *Ujma* 13, 1999, str. 107–116.
Zhuang, Yu in Xu, Qiang in Xing, Aiguo: Numerical investigation of the air blast generated by the Wenjia valley rock avalanche in Mianzhu, Sichuan, China. *Landslides* 16, 2019, št. 12, str. 2499–2508.
Zorec, Črtomir: Pogovori o Tržiču, njegovih krajih in ljudeh. *Glas* 34, 23. 6. 1981, št. 47, str. 19.
Zorn, Matija in Komac, Blaž: Naravni procesi v svetih knjigah. *Geografski vestnik* 79, 2007, št. 2, str. 97–117.
Zorn, Matija: Dobraški podori. *Slovenija II: Vodniki Ljubljanskega geografskega društva* (ur. Drago Kladnik). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 83–103.
Zorn, Matija: *Gorski relief kot posledica skalnih podorov*. Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, 2001 (tipkopis diplomskega dela).
Zorn, Matija: Podori na Dobraču. *Geografski vestnik* 74, 2002, št. 2, str. 9–20.
Zorn, Matija: Rockfalls in Slovene Alps. *Geografski zbornik* 42, 2002, str. 123–160.
Železnikar, J. (Ivan): O zmaju. *Slovenski glasnik* 5, 1. 3. 1860, št. 3, str. 89.

SUMMARY

Rock avalanche from Mount Veliki Vrh in the Košuta Massif – intangible cultural heritage and a historical event

Dragons in Slovenian folk tradition most often appear as underground creatures resting in mountain walls, caves, mines, under church belltowers, as well as at lake bottoms and river sources. For as long as they remain inactive, life goes on as usual; but when they move or even crawl up to the surface, they unleash storms, floods, earthquakes, and rockfalls burying everything around. There are several known folktales in Tržič about a dragon that unleashed a major »landslide« and (according to some sources) buried the original settlement of Tržič.

Modern research places the rock avalanche from Mount Veliki Vrh in the fourteenth century and relates it to the 1348 Villach earthquake that affected the wider area of the South-Eastern Alps. The dating methods applied were both indirect dating methods – that is, soil development, plant succession, lichen size, and the development of micro-relief forms on rockfall material – and the direct surface exposure dating method.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 332.21(497.452Tržič)"09/14"

Prejeto: 10. 9. 2020

Matjaž Bizjak

dr., višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: matjaz.bizjak@zrc-sazu.si

Razvoj zemljiških gospostev na ozemlju Tržiča v srednjem veku*

IZVLEČEK

Avtor raziskuje razvoj zemljiških gospostev na območju Tržiča na Gorenjskem. Območje je v visokem srednjem veku sodilo v sklop kranjskega mejnogrofovskega gospostva, od katerega je v poznem srednjem veku ostal le manjši del, preostanek pa je v 15. stoletju razdeljen prešel v last dveh plemiških rodbin – Lambergerjev in Paradeiserjev –, ki sta že stoletje pred tem začeli utrjevati pozicije v tem prostoru.

KLJUČNE BESEDE
Tržič, Gutenberg, Neuhaus, Lamberger, Paradeiser, zemljiško gospostvo, srednji vek

ABSTRACT

DEVELOPMENT OF SEIGNIORIES IN THE TERRITORY OF MEDIEVAL TRŽIČ

The article explores the development of seigniories in the area of Tržič in Upper Carniola. In the High Middle Ages, the area belonged to the Carniolan margravial seigniory, of which only a small part remained in the Late Middle Ages. In the fifteenth century, what was left of the seigniory was divided between two noble families – the Lambergs and Paradeisers – which had already started to consolidate their positions in the area a century before that.

KEY WORDS
Tržič, Gutenberg, Neuhaus, Lamberg, Paradeiser, seigniory, Middle Ages

* Prispevek se navezuje na predhodno avtorjevo raziskavo o Gutenbergu (Bizjak, Gutenberg in briksenska posest), katere izsledke mestoma povzema. Nastal je v okviru raziskovalnega programa P6-0052, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz javnega proračuna.

Dolina Tržiške Bistrice s hribovitim svetom pod Ljubeljem in grebenom Košute je v visokem srednjem veku sodila v sklop gospostva kranjskih mejnih grofov s središčem v Kranju. Neposreden dokaz za to je darovnica posestva Bistrica (pri Tržiču) mejnega grofa Ulrika I. Weimar-Orlamündskega briksenskemu škofu med letoma 1050 in 1063. V naslednjih stoletjih se je to ozemlje delilo, drobilo in menjavalo gospodarje, kar je v iztekajočem se poznem srednjem veku posledično privedlo do stanja, ki se je ohranjalo še dobršen del novega veka, namreč do delitve (v grobem) na tri zemljiška gospostva: Gutenberg, Neuhaus in Kriški urad deželskega sodišča Kranj.

Kriški urad deželskega sodišča Kranj

Urad deželskega sodišča Kranj je bil zadnji ostanek nekdaj obsežnejšega mejnogrofovskega gospostva s središčem v Kranju. Zamišljen je bil kot nekakšen službeni fevd, ki je skupaj s središčem mejne grofije pripadel vsakokratnemu mejnemu grofu. Po smrti Ulrika I. Weimar-Orlamünde leta 1070 je Kranjska sedem let ostala vakantna, potem pa jo je kralj Henrik IV. podelil oglejskemu patriarhu.[1] Da so patriarhi dejansko razpolagali s Kranjskim gospostvom, je razvidno iz podelitve patriarha Gregorja koroškemu vojvodi Ulriku III. Spanheimu leta 1261, kjer se omenja *feudum de Crenenburch et tota iurisdictio marchie Carniole*.[2] Oglejski patriarhi namreč niso sami izvajali mejnogrofovske oblasti, ampak so jo oddajali – skupaj s Kranjskim gospostvom, kot je razvidno iz mlajšega vira – v fevd, sprva grofom Andeškim, ki so s poroko v rodbino Weimar-Orlamünde v prvi polovici 12. stoletja pridobili tudi sosednje Kamniško gospostvo.[3] Staro Kranjsko gospostvo je bilo očitno že ob tej priložnosti razkosano; okolica Preddvora je z dediščino prešla na grofe Bogenske in pozneje na vetrinjski samostan, poznejši Nakelski urad pa se je znašel v rokah Goriških, domnevno prek Šumberških, ki naj bi jih leta 1102 obdaroval odhajajoči Ulrik II.[4] Od Kranjskega gospostva je sčasoma poleg ožjega mestnega ozemlja ostal le še deželskosodni, pozneje imenovan Kriški urad,[5] kajti njegov večji del je tvorila posest v okolici Križ oziroma v mejah tamkajšnjega vikariata, do konca srednjega veka podrejenega kranjski župniji.[6] Po izumrtju Andeških se je ta urad – zdaj že dodobra okleščen – znašel v babenberških,[7] spanheimskih,[8] Otokarjevih in nazadnje v habsburških rokah, od slednjih pa je leta 1277 skupaj z zastavo Kranjske prišel v posest Goriško-Tirolskih.[9] V dokaz goriško-tirolske posesti se lahko zaenkrat naslonimo na patronat nad nekdanjo lastniško cerkvijo v Kovorju. Imeli so ga do leta 1333, ko ga je vojvoda Henrik VI. podelil kostanjeviški cisterci,[10] kar prejkone kaže, da je bila njihova posest, za oskrbo katere je bila cerkev ustanovljena, in ta posest je večinoma sodila v kranjski deželskosodni urad; poleg tistega, ki se je ujemal s kriškim vikariatom, je bila njegov drugi del.[11] Domneva (ki jo kot eno od možnosti dopušča Höfler),[12] da naj bi Goriško-Tirolski do te posesti prišli prek Goriških in Šumberških, se ne zdi verjetna, saj bi se je v tem primeru gotovo že leta 1253 skupaj z Nakelskim uradom polastili Ortenburžani.[13] Še preden je po izumrtju Goriško-Tirolskih Kranjska spet pristala v rokah Habsburžanov, so bile karte za krajši čas premešane v času češke nasledstvene vojne (1307–1311). Leta 1307 je Majnhard Ortenburški v okviru habsburške koalicije zasedel goriško-tirolski Kranj in ga očitno po končanih spopadih obdržal kot habsburško zastavščino. Po dogovoru iz leta 1315 so pozneje gospostvo iz zastave rešili Goriško-Tirolski – domnevamo lahko, da je v ta okvir spadal deželskosodni urad.[14] Tudi po letu 1335 so Habsburžani Kranj občasno zastavljali raznim upnikom, tako, denimo, malo pred letom 1400 grofom Celjskim.[15] Ta zastava je bila rešena do okoli leta 1420, ko se deželskosodni urad pojavi v habsburškem urbarju in obračunih.[16] Pozneje se je takšna praksa očitno nadaljevala; deželnoknežji obračuni v tridesetih in štiridesetih letih 15. stoletja ga namreč ne beležijo.[17]

1 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 86; Štih in Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 109–110.
2 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 77; MHDC IV, št. 2761, str. 573.
3 Komac, *Od mejne grofije*, str. 52.
4 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 99.
5 Milkowitz, Beiträge, str. 41–50; ARS, AS 1, šk. 75, Urbar urada Križe 1498.
6 Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 52–53; Höfler, *Gradivo*, str. 58.
7 Dopsch, *Landesfürstliche Gesamturbare der Steiermark*, str. 51.
8 MHDC IV, št. 2761, str. 573.
9 MHDC V, št. 232; Schneider, *Liber certarum historiarum*, str. 249 in 289.
10 ARS, AS 730, fasc. 179, pag. 440–442; objava v: Bizjak, Gutenberg in briksenska posest, str. 265.
11 Höfler, *Gradivo*, str. 66. Od šestih vasi, ki so sodile v župnijski teritorij, so vsaj štiri pripadale kranjskemu uradu deželskega sodišča (Kovor, Hudo, Popovo in Vadiče).
12 Höfler, Gradivo, str. 230–232.
13 Decembra 1252 je ortenburški grof Herman za izpustitev Alberta III. Tirolskega salzburškemu škofu zastavil neko posest. Majnhard Goriški se je pri tem zavezal, da bo v primeru, če ta posest ostane Salzburgu po novembru 1253, Ortenburžanu izročil vso svojo posest s središčem v Naklem od Kokre do Karavank z vsemi pritiklinami, z izjemo odvetništva nad Blejskim gospostvom. Nakelski urad je dejansko pripadel Ortenburžanom, kar bi se nedvomno zgodilo tudi s kovorskim patronatom, če bi sodil v ta okvir (MHDC IV, št. 2516; UBKr II, št. 196).
14 Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 294–295; Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 41; MHDC VIII, št. 281.
15 Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 41.
16 Milkowitz, Beiträge, str. 41–50; HKA, HS 107, fol. 34', 66, objava obr. za leto 1421 v Otorepec, GZL 9, št. 61, str. 6.
17 Prim. Bizjak, *Deželnoknežji obračuni za Kranjsko*, str. 34.

Gutenberg

Na prvo vest o ožjem območju, kjer je stal Gutenberg, naletimo v petdesetih letih 11. stoletja, ko je mejni grof Ulrik (I. Weimar-Orlamünde) briksenskemu škofu podaril posest, opredeljeno kot »*villa* Bistrica skupaj z mlini in ostalimi pritiklinami«, obenem s posestvom (*predium*) Leše v neposredni bližini.[18] Posest se je navezovala na del briksenskega Blejskega gospostva, ki ga je škofija prejela z darovnico kralja Henrika III. leta 1040 in ki je na vzhodu okvirno segalo do Tržiške Bistrice.[19] Vendar pa *villa* Bistrica z mejnogrofovsko darovnico ni prešla v trajno last briksenske škofije. Ulrik jo je bil pripravljen škofiji odstopiti le, če umre neporočen. Do tega pa enostavno ni prišlo. Leta 1062 ali 1063 se je poročil z ogrsko princeso Sofijo, s čimer je Brixen izgubil pravice do bistriške posesti. Zapis o tej »pogojni« podelitvi se je v škofijski tradicijski dokumentaciji najverjetneje ohranjal[20] le zato, ker je briksenski milit Taganus, posrednik pri omenjenem poslu, obenem s to škofu posredoval še drugo Ulrikovo tradicijo, nanašajočo se na *predium* Leše, ki pa je za razliko od prejšnje dejansko takoj stopila v veljavo. Bistrica je tako še naprej ostala v posesti Weimar-Orlamündskih in je najverjetneje v sklopu njihove dediščine pred sredino 12. stoletja prišla v roke grofov Andeških.[21] Kmalu zatem, po letu 1154, se začne v virih pojavljati grad Gutenberg, resda le posredno, prek plemičev, ki so se imenovali po njem.[22]

Gutenberški so bili od svoje prve omembe v zgodovinskih virih dalje ministeriali Andeških grofov. Za začetnika rodbine velja Albero, sin Majnharda Schababa Kokrškega, ki je spadal v sam vrh andeškega plemstva na Gorenjskem. Tudi Albero, ki naj bi mu grofje poverili zidavo gradu nad Tržiško Bistrico, in njegovi potomci so ohranjali visok položaj v andeškem spremstvu. Že v tretji generaciji je rodbina z vzpostavitvijo sorodstvenih vezi s freisinškimi loškimi ministeriali prebila okvire sicer za andeško gorenjsko ministerialiteto tako značilne endogamije[23] in si s tem verjetno zagotovila poznejši visok položaj tudi v spanheimskem spremstvu, v katerem se je po izumrtju Andeško-Meranskih znašla domala vsa njihova gorenjska klientela.[24]

Vse do tega časa se v listinah ni ohranil niti en sam zapis, ki bi neposredno omenjal grad Gutenberg. To je do določene mere logično, če upoštevamo, da je cvetoča plemiška rodbina svoj izvorni grad ohranjala kot glavno rezidenco in tako ni postal predmet poslovnih transakcij, ki so bile v večini primerov vzrok za omenjanje nepremičnin v srednjeveških dokumentih. V zadnji tretjini 13. stoletja pa je prišlo do spremembe. Izumrtje Spanheimov je razmere na Kranjskem dodobra prevetrilo. Po desetletju preobratov se je dežela kot habsburška zastavščina znašla v rokah Majnharda Goriško-Tirolskega, čigar moderni pristopi v izvajanju oblasti so nižjemu plemstvu na Kranjskem v precejšnji meri omejili manevrski prostor. V teh novih razmerah so se Gutenberški, ki so se medtem vključili v ortenburško klientelo, odrekli ali pa morda »morali« odreči svojemu gradu v korist deželnega kneza. Razlogi za to in okoliščine, v katerih je prišlo do spremembe posestnega stanja, ostajajo neznanka, lahko pa dejanje okvirno umestimo v čas Majnharda II. Ko je namreč vojvoda Henrik Koroški novembra 1330 grad Gutenberg podelil v oskrbo Petru Liemberškemu,[25] se je pri določitvi višine letnega plačila skliceval na *gewonlichen purchut als ez herchomen ist pei vnserm seligen vater vnd pei vnsern prudern vnd pei vns nemlichen mit den zehen marchen Aglayer* ...[26] To nedvomno kaže na kontinuirano posedovanje gradu s strani Goriško-Tirolskih od Majnharda II. prek njegovih sinov Otona, Ludvika in Henrika VI. do časa, ko je slednji kot zadnji preživeli prevzel nasledstvo. Gutenberg je bil ves ta čas podeljevan na enak način: v dedni grajski fevd skupaj z le najbližjo pripadajočo zemljiško posestjo in dodatnim, razmeroma nizkim letnim plačilom za grajsko stražo iz centralnega upravnega urada na Kranjskem – ljubljanskega deželskega sodišča. Iz tega lahko sklepamo, da je imel grad na meji s Koroško ob pomembni prometnici v tem času predvsem nadzorno-obrambno vlogo. To za goriško-tirolsko oblast ni bilo nič nenavadnega. Samo na Tirolskem je Majnhard II. ob vzpostavljanju obrambne mreže več kot petdeset gradov na tak ali drugačen način pridobil iz rok dotedanjih lastnikov in jih »naredil« deželnoknežje.[27] Tudi pri njegovem vzpostavljanju oblastnih struktur na Kranjskem opažamo podobne tendence, vendar pa v razmeroma kratkem obdobju goriško-tirolske vladavine ni prišlo do radikalnih sprememb;[28] na Kranjskem je imelo podoben status kot Gutenberg še kakih deset gradov.[29]

18 *Fuistriza villam … cum molendinis aliisque appendentibus omnique prorsus servitutis* (UBKr I, št. 37, str. 49).
19 DD H III 22.
20 O vodenju tradicijske dokumentacije v Brixnu in nastanku tradicijskih kodeksov gl. Redlich, *Die Traditionsbücher*, str. xxxix–lvi, posebno xlix.
21 Štih, Kranjska, str. 11–13; Komac, *Od mejne grofije*, str. 52–53.
22 O Gutenberških obširneje Kos, *Vitez in grad*, str. 131–135; Kos, Ministeriali grofov Andeških, str. 195–196, 205, 221–222 in genealoška preglednica na str. 252; Adam, Gutenberški do konca XIII. stoletja, str. 8–9; Adam, Gutenberški v 14. stoletju, str. 19–20.
23 Kos, Ministeriali grofov Andeških, str. 221–222.
24 Prav tam, str. 232–233.
25 Liemberg oziroma Liebenberg zahodno od Št. Vida na Glini, Koroška (Metnitz et al., Kärntner Burgenkunde II, str. 94–95).
26 Chmel, Zur Geschichte, št. 41, str. 182.
27 Wiesflecker, *Meinhard der Zweite*, str. 207.
28 Velja pripomniti, da so modernizacijski trendi v tirolski upravi začeli zamirati že v času vladanja Majnhardovih sinov (Haidacher, Die Verwaltungsorganisation Meinhards II., str. 117).
29 Kos, *Vitez in grad*, str. 73.

Habsburžani, ki so z izumrtjem Goriško-Tirolskih leta 1335 prevzeli Kranjsko v neposredno upravo, niso bistveno posegali v obstoječi upravni ustroj na Gutenbergu. Še leta 1391 je eden od Liemberških (*Liebenberger*) iz ljubljanskega vicedomskega urada prejemal 12 mark soldov za varovanje gradu.[30] Pri tem lahko sklepamo, da je grad upravljal kot gradiščan, ne glede na to, ali so člani njegove rodbine funkcijo opravljali kontinuirano od omenjenega Petra (1330) dalje ali pa se je zgolj po naključju znašel na istem položaju, ki ga je pol stoletja pred tem zasedal njegov prednik. Do spremembe je najverjetneje prišlo šele v drugem desetletju 15. stoletja. V naslednjih dveh ohranjenih obračunih ljubljanskega vicedomskega urada, za obračunski leti 1421 in 1422, kjer bi upravičeno pričakovali podobne podatke, se izdatek za varovanje Gutenberga ne omenja več.[31]

Neuhaus

Začetke tržiške tržne naselbine je treba iskati v prvotnem trgu, ki se je razvil v povezavi s hospicem ob cesti, ki je preko Ljubelja vodila na Koroško. Ležal naj bi nekje na območju današnjega Podljubelja in naj bi ga v skladu z ustnim izročilom pokopal plaz, ki se je (domnevno ob potresu leta 1348) utrgal s pobočja Košute.[32] Hospic in trg se prvič omenjata v potrdilni listini, izdani s strani koroškega vojvode in gospoda Kranjske Ulrika III. Spanheimskega stiškemu samostanu.[33] T. i. *forum Lubelinum*, namenjen oskrbi popotnikov, je Ulrik že pred tem z vsemi pritiklinami v imenu svoje žene – Agnes Andeško-Meranske – podaril samostanu za blagor njunih duš. Dikcija podelitve jasno kaže, da je ljubeljska posest sodila v okvir ženinega posestnega kompleksa, torej je moral biti trg Ljubelj že andeška ustanova. Do darovanja stiškemu samostanu je tako lahko prišlo med letoma 1249, ko se je Ulrik poročil z Agnes, in 1261, ko je darovanje potrdil v omenjeni listini.[34] Samostan je v okolici postopno pridobil tudi nekaj zemljiške posesti; tako mu je na primer isti vojvoda Ulrik leta 1268 podaril desetino ob vznožju Ljubelja.[35] Vendar dolenjski samostan na karavanškem prelazu, ki je povezoval Koroško in Kranjsko, ni ostal brez konkurence. Sredi 13. stoletja se je zapletel v posestni spor s sorodno ustanovo iz bližnjega koroškega Vetrinja, ki je že leta 1207 pridobila – prav tako od Andeških – cerkev svetega Lenarta na drugi (koroški) strani prelaza z vsemi pritiklinami,[36] pozneje izrecno tudi z obveznostjo vzdrževanja hospica in pravico do krčenja rovtov, ki bi omogočali nemoteno obratovanje.[37] Poleg ostalega je Ljubelj Vetrinju pomenil vrata do nezanemarljive gorenjske posesti v okolici Preddvora in v Špitaliču v Tuhinjski dolini, kjer je bil še en vetrinjski hospic.[38] Spor je bil dokumentirano izpostavljen na generalnem kapitlju cistercijanov leta 1265 z vetrinjsko pritožbo proti Stični, vendar izid reševanja spora ni poznan.[39] Najverjetneje sta se samostana ustalila vsak na svoji strani prelaza in upravljala s svojim hospicem ter pripadajočo posestjo.

Novi trg, današnji Tržič, se prvič omenja v dokumentu z dne 1. julija 1337, ki je ohranjen v eni od tržaških vicedomskih knjig.[40] V njem v vlogi dolžnika nastopa neki *Herbrich de Poglubelle de Mercato nouo,* očitno trgovec, ki se je v Trstu identificiral kot prebivalec »novega trga« pod Ljubeljem. V prvih desetletjih 14. stoletja se je v dolini, ob sotočju Tržiške Bistrice in Mošenika, začela razvijati nova tržna naselbina, ki je do določene mere prevzela vlogo starejše ter obenem postajala urbano in upravno (gospoščinsko) središče vedno intenzivneje koloniziranega hribovitega zaledja v dolinah obeh potokov. Stiški samostan je namreč načrtno pospeševal krčenje rovtov na t. i. območjih Svete Katarine (Lom pod Storžičem oziroma dolini zgornje Tržiške Bistrice in Lomščice) ter Svete Ane (dolina Mošenika oziroma območje Podljubelja). Vse to je v lasti samostana ostalo do leta 1399, ko je opat Albert z avstrijskim vojvodo Viljemom tržiško župnijo pod Ljubeljem, skupaj s kapelama sv. Ane in sv. Katarine ter tamkajšnjim trgom, zamenjal za dobrniško župnijo in žužemberški vikariat.[41] Habsburžani so tako prvič prišli do tržiške posesti. Posledično se je vse nekdaj andeško ozemlje pod Ljubeljem in na območju Tržiške Bistrice spet znašlo v rokah enega dinasta; vendar ne za dolgo.

Grad Neuhaus se v vsem tem času niti enkrat ne omenja v zgodovinskih virih. Glede na ime in lokacijo na vzpetini nad sotočjem Tržiške Bistrice in Mošenika neposredno nad Tržičem je upravičeno domnevati, da ga je zgradil stiški opat skupaj z novo tržno naselbino in je prvotno služil kot upravno sre-

30 Lackner, *Ein Rechnungsbuch*, str. 80.
31 HKA, HS 107, fol. 34', 66, objava obr. za leto 1421 v Otorepec, GZL 9, št. 61, str. 6.
32 Tako ljudsko izročilo. V zadnjem času so bile izdelane analize površinskega preperevanja (Mrak, Minor karst landforms, str. 54) in atmosferske izpostavljenosti (Merchel in Mrak, Surface exposure dating, str. 39) posutega materiala na območju plazu pod Košuto, ki podor umeščajo v pozni srednji vek in z določeno verjetnostjo dopuščajo umestitev dogodka v kontekst t. i. beljaškega potresa leta 1348 (gl. Zorn in Mrak, Skalni podor z Velikega vrha, v tej številki *Kronike*).
33 UBKr II, št. 278.
34 Točen datum poroke ni znan, dispenz je bil Agnes izdan 16. novembra 1248 (UBKr II, št. 122; Komac, *Od mejne grofije*, str. 158).
35 *… decimas novalium animalium ad introitum montis Lübel …* (Grebenc, *Gospodarska ustanovitev Stične*, str. 35).
36 MHDC IV, št. 1598; Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, 5, št. 125.
37 1239 (MHDC IV, št. 2184; Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, 5, št. 719) in 1262 (UBKr II, št. 309) (Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 254).
38 Glede vetrinjske posesti na Gorenjskem gl. Mlinarič, Posest vetrinjskega samostana, str. 103–118.
39 Grebenc, *Gospodarska ustanovitev Stične*, str. 207.
40 Otorepec, GZL 5, št. 63.
41 Grebenc, *Gospodarska ustanovitev Stične*, str. 82; Fidler, *Austria sacra*, str. 342–344.

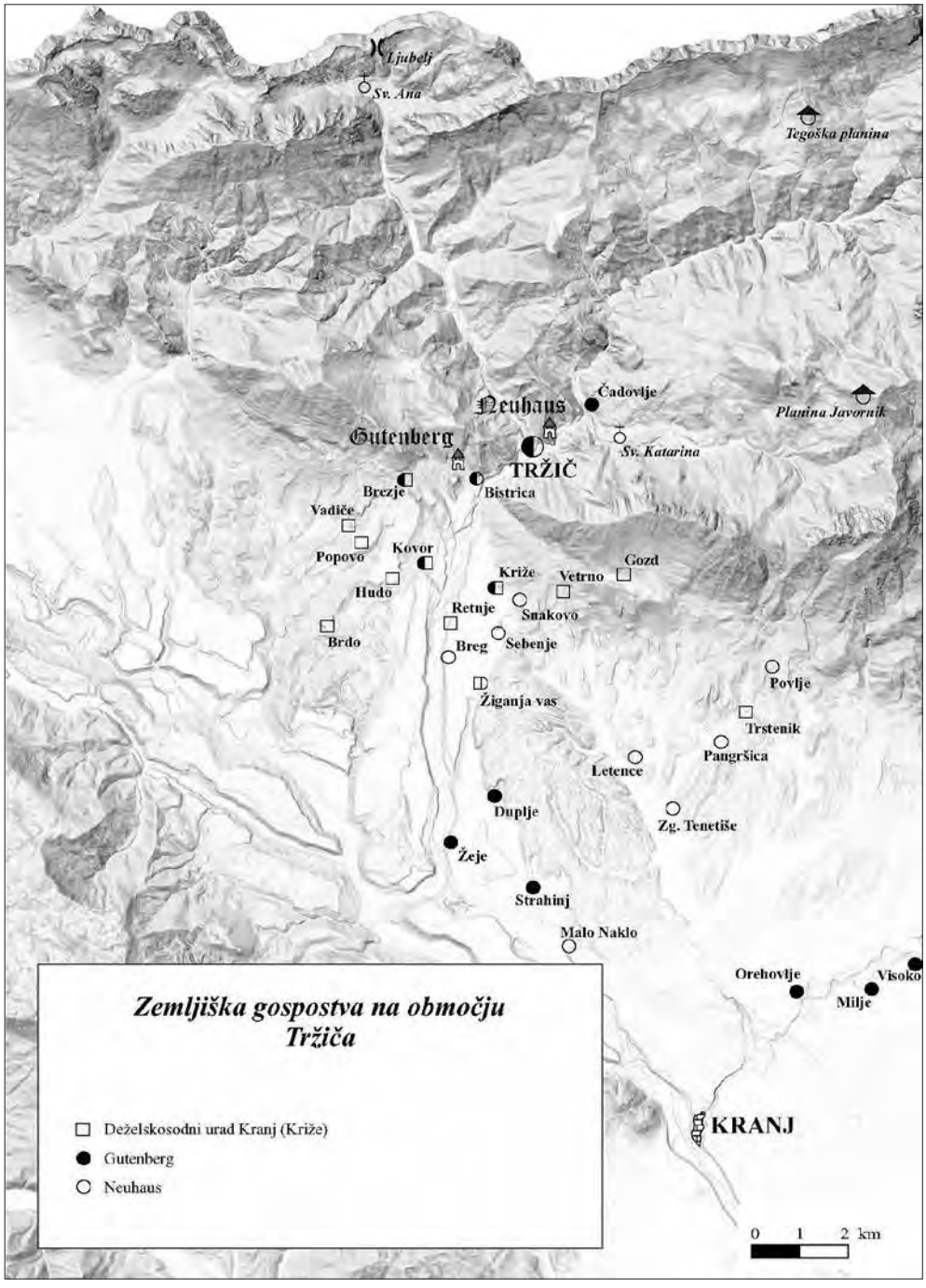

dišče tamkajšnje stiške posesti. To domnevo dodatno podkrepi dejstvo, da se do tega časa nobena plemiška rodbina ne imenuje po njem, kar bi sicer več kot upravičeno pričakovali, če bi šlo za starejši ministerialni grad.[42] Žal kakršnakoli sklepanja na podlagi stavbnih elementov niso mogoča, saj je bil grad po uničujočem požaru leta 1811 popolnoma porušen. Novejši dvorec je bil sicer postavljen na isti, vendar umetno nekoliko znižani in izravnani vzpetini.[43]

Spor zaradi uporabe planin leta 1444

Spremenjeno posestno stanje je prvič dokumentirano v listini iz leta 1444 o poravnavi spora glede uporabe planin nad Tržičem med podložniki dežel-

[42] Vse omembe Neuhausov, ki jih v literaturi skušajo povezovati s tržiškim gradom, se nanašajo na istoimenski grad nad Podgradom v Brkinih (Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*, str. 103; Kos, *Gradivo za historično topografijo*, str. 393). Vzhodnogorenjska posest teh Novograjskih sredi 14. stoletja je izvirala iz poroke Hansa z Ano Blagoviško (Bizjak, *Otokar Blagoviški*, str. 190).

[43] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 125.

noknežjega urada Križe na eni in Jurijem Lambergerjem ter Hansom Paradeiserjem na drugi strani.[44] Do spora je prišlo, ker sta omenjena plemiča kriške podložnike ovirala pri uporabi planin v tržiškem pogorju. Naracija listine med drugim govori o tem, da so omenjeni podložniki od nekdaj pasli na Tegoški planini in planini Javornik ter v okoliških gozdovih sekali gradbeni les, sedaj pa jim to preprečujeta in delata škodo Lamberger in Paradeiser, ki kljub njihovim pritožbam še od časov vojvode Ernesta Železnega nočeta spoštovati starih pravic.[45] Starodavne pravice so izvirale še iz obdobja, ko je celotno ozemlje od Križ do Košute sodilo pod isto oblast, torej iz časov Andeških, ter niso bile sporne, ko je Tržič s karavanškim hribovjem prešel pod Stično in pozneje pod Habsburžane. Od kod sta se torej vzela Jurij Lamberger in Hans Paradeiser, ki sta tako grobo posegla v večstoletno idilo pod Karavankami?

Na vprašanje odgovarja obravnavana listina, ki v nadaljevanju naracije razkriva, da sta Jurij in Hans kralju Frideriku III. dala potrditi (očitno dokument oziroma listino), da sta »*Tržič skupaj z gradovoma Gutenberg in tistim v trgu z vsemi pritiklinami, planinami, gozdovi, vodami, hribi in dolinami kupila za svoj denar, in ker je bilo vse to avstrijska fevdna posest, prejela v dedni fevd od kralja kot najstarejšega avstrijskega vojvode*«.[46] Iz podelitve, dokumentirane v avstrijski fevdni knjigi iz istega leta in poznejših fevdnih podelitev do leta 1478, je razvidno, da sta Juriju Lambergerju pripadla grad Gutenberg in del (»polovica«) Tržiča, Paradeiserju pa preostali del trga z gradom Neuhaus.[47] Iz poznejših urbarjev je poleg tega mogoče izluščiti, da so pod Gutenberg sodili še rovti v širši okolici Podljubelja (Sv. Ana), pod Neuhaus pa tisti v Lomu pod Storžičem in v Dolini (Sv. Katarina).[48] Čeprav točen čas nakupa ostaja neznan, ga lahko s pomočjo dokaza *ex silentio* obračuna ljubljanskega vicedomskega urada iz leta 1421 in omenjene poravnalne listine, ki navaja že predhodne spore v času nadvojvode Ernesta Železnega, vsaj približno umestimo v čas med letom 1399 in drugim desetletjem 15. stoletja.[49] Pri tem je razmeroma hitra prodaja po pridobitvi Tržiča od Stične manj verjetna. Glavni argument za to je način, kako je bila posest podeljena v fevd. Še leta 1444 sta bili gospostvi Gutenberg in Neuhaus skupaj z deželskim sodiščem enoten fevd, ki so ga *in gemeinschaft* prejeli Jurij Lamberger na eni strani in – domnevno brata – Hans Paradeiser ter Lenart z Završja v Istri na drugi.[50] Habsburžani so torej po pridobitvi stiške posesti to pridružili svojemu gospostvu Gutenberg in združenemu gospostvu dodelili deželskosodni teritorij. Za to je bil potreben določen čas in domnevamo lahko, da je z gospostvom nekaj let upravljal nastavljeni habsburški oskrbnik. Morda ni nepomembno, da je bilo ravno v tem času celotno gospostvo Kranj oddano v zastavo Celjskim.[51] Tako ni prišla v poštev morebitna povezava z uradom kranjskega deželskega sodišča (poznejšim Kriškim uradom), oziroma še toliko verjetnejša vključitev ozemlja v okvir kranjskega deželskega sodišča, obenem pa je bila utrditev novega urbanega središča in pripadajočega gospostva pod Karavankami za Habsburžane toliko pomembnejša. Vse omenjeno napeljuje na to, da je treba nakup Gutenberga in Tržiča prejkone umestiti v poznejša leta Ernestove vlade. Obrise habsburške upravne strukture na ozemlju Tržiča lahko v omenjenem času zaslutimo iz dveh dokumentov, izdanih februarja in marca 1412. V obeh se v vlogi overitelja pojavlja Nikolaj z Završja v Istri, gradiščan na Gutenbergu.[52] Iz te skope navedbe ni mogoče ugotavljati upravnega ustroja celotnega ozemlja, govori pa v prid njegove poznejše odprodaje; vsaj še leta 1412 so Habsburžani na Gutenbergu imeli svojega gradiščana.

Do nakupa združenega gospostva seveda ni prišlo slučajno. Lambergerji in Paradeiserji so že desetletja pred tem načrtno utrjevali svoj položaj v tem prostoru. Umik Stične se je zgodil ravno ob pravem času in potencialno konkurenčni rodbini v prostoru spodbudil k združitvi moči za odkup ponujenega gospostva.

Viljem II. Lamberger, ustanovitelj kamensko-gutenberške linije (ta nosi ime po dveh gradovih,

44 TLA, Maximiliana II/b, 20, obj. v: Bizjak, Gutenberg in briksenska posest, pril. 5, str. 266–268.

45 TLA, Maximiliana II/b, 20.

46 Prosti prevod po izvirniku (TLA, Maximiliana II/b, 20). Pri tem ni povsem jasno, od koga naj bi Lamberger in Paradeiser odkupila omenjeno posest; neposredno od deželnega kneza ali od kakega vazala, ki jo je že pred tem imel v fevdu, zastavnega imetnika ipd.

47 HHStA, Hs. W 724, Avstrijska fevdna knjiga 1444–1469, fol. 223', 261', 272; NÖLA, Hs. 17/5, Avstrijska fevdna knjiga 1470–1478, fol. 95.

48 ARS, AS 1074, II/32 u, fol. 1–4', 7'–9'. Urbar sicer izrecno ne opredeljuje nekdanje gutenberške oziroma novograjske posesti, ju pa navaja v dveh zaporednih sklopih po načelu: 1) posest v trgu, 2) kmetije, nastale iz nekdanjih rovtov, 3) kmetije v nižinskih vaseh. Ker je v naslovu urbarja Neuhaus naveden na prvem mestu (… *Herrschafft Neuhauss und Alt Guttenberg* …), je logično nekdanji novograjski urbar popisan v prvem sklopu, kjer so rovti na območju Sv. Katarine. To dodatno podkrepi dejstvo, da se Bistrica pri Tržiču, na ozemlju katere je nastal grad Gutenberg, navaja v okviru gutenberškega urbarja.

49 Letnica 1396, ki jo v zvezi s tem običajno zasledimo v literaturi, je zaradi necitirane navedbe pri Wittingu, Beiträge zur Genealogie, str. 182, nepreverljiva. Tudi Kraglov terminus ante quem »okoli l. 1400« (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120) na podlagi Paradeiserjeve posesti v Snakovem (del gospostva Neuhaus), dokumentirane v urbarju kranjskega deželskega sodišča, je spričo novejšega datiranja tega urbarja okoli leta 1420 (o tem nazadnje Kos, Zgodovinski razvoj, str. 172, op. 39) za kakih 20 let prezgoden. Vsaj kar zadeva podelitev Tržiča, do nje ni moglo priti pred oktobrom 1399. Do takrat je bil namreč tamkajšnji trg skupaj z župnijo v posesti stiškega samostana (Grebenc, *Gospodarska ustanovitev Stične*, str. 82, 131, 206; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 180).

50 HHStA W 724, Avstrijska fevdna knjiga 1444–1469, fol. 223'.

51 Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 41; ARS, AS 1063, ZL, št. 345, 1400 VI 29; Komatar, Kranjski mestni arhiv, št. 14, 15.

52 ARS, AS 1063, ZL, št. 6606, 1412 II 2; št. 412, 1412 III 3 (obe listini obj. v CKSL).

pridobljenih po njegovi smrti), sicer ortenburški gradiščan na Waldenbergu, je začel posest pod Dobrčo in Križko goro postopno kopičiti že v osemdesetih, predvsem pa devetdesetih letih 14. stoletja. Ob njegovi smrti, najverjetneje pozimi 1398/99 (oktobra 1398 se še omenja kot živ, februarja 1399 pa že kot mrtev),[53] je lamberška posest samo na tem območju (ne upoštevaje druge gorenjske posesti, ki je bila obsežna zlasti v okolici Radovljice in v Blejskem kotu)[54] – v skladu z ohranjenimi dokumenti – obsegala okoli 25 hub urbarialne in okoli 50 hub desetinske posesti; deloma lastne, predvsem pa fevdne, ortenburške.[55] Jurijev nakup habsburškega Gutenberga in dela Tržiča je bil torej logično nadaljevanje očetovih prizadevanj. Nastajajoče gospostvo je s tem dobilo utrjeno oporišče v svojem vzhodnem delu, najverjetneje pa tudi upravno središče, ki je vsaj za pol stoletja prevzelo vlogo »izvornega« gradu. Lambergerji so nekdanjo »gutenberško« posest pridobivali deloma prek različnih gutenberških vej – z nakupi in svaštvom v okviru ortenburške gorenjske klientele –,[56] deloma pa po drugi liniji.

Rodbina Paradeiser izvira s Koroškega.[57] Sprva so bili ministeriali bamberškega škofa, pozneje pa so se začeli udinjati tudi Ortenburžanom, s katerimi so verjetno sredi 14. stoletja prišli na Gorenjsko,[58] čeprav se spanheimski ministerial Konrad *de Paradyso* že stoletje prej pojavlja v vojvodskem spremstvu na Kranjskem kot priča pri izstavitvi posameznih dokumentov, med drugim pri podelitvi pravice Ortenburžanom za gradnjo utrdbe v Kranju leta 1256.[59] V okolici Tržiča rodbino prvič zasledimo aprila 1348, ko je Konrad Paradeiser izdal listino, s katero je potrdil, da mu je Ana Liemberška izplačala 40 mark oglejskih pfenigov in s tem iz zastave rešila posest v Pristavi pri Tržiču, Snakovem in Dupljah.[60] Ana je bila vdova ali morda hči Petra Liemberškega, ki je v tem času upravljal z gutenberškim uradom, od koder bi utegnila izvirati tudi zastavljena posest. Čeprav v tem zgodnjem obdobju kakšna druga posest Paradeiserjev v okolici Tržiča ni izpričana – leta 1367 sta denimo brata Konrad in Hans sestri Elizabeti, nuni v Mekinjah, prepustila hubo v čemšeniški župniji[61] –, njihov tukajšnji domicil potrjuje pogosto sooverjanje nepremičninskih listin na tem ozemlju oziroma v družbi lokalnih plemičev Polških in Kovorskih v letih 1387–1395.[62] O njihovem ugledu tudi v nekoliko širšem prostoru dodatno priča dejstvo, da v času od konca 14. do druge polovice 15. stoletja dve predstavnici rodbine najdemo na mestih predstojnic bližnjih ženskih samostanov v Mekinjah (Elizabeta, 1391–1404)[63] in Velesovem (Ana, 1450–1458; †1486).[64] Že zgoraj je bilo nakazano, da je Hans Paradeiser pol Tržiča z Neuhausom prejel v fevd skupaj z bratom Lenartom, ki se je imenoval po Završju v Istri (Pemund, Piemonte). Nikolaj z Završja, ki je bil malo pred tem gradiščan na Gutenbergu, je bil domnevno njun oče. Zaenkrat ni povsem jasno, kako so Paradeiserji prišli do posesti Završja, oziroma zakaj so se nekateri pripadniki rodbine v 15. stoletju izmenoma ali istočasno naslavljali z obema predikatoma, toliko bolj gotovo pa je, da je bil Nikolaj, gradiščan na Gutenbergu (ki se leta 1423 navaja kot *Niclas Paradeyser von Pomündt*), tisti, ki je v družbi Lambergerja odkupil polovico Tržiča ter jo zapustil sinovoma Hansu Paradeiserju in Lenartu z Završja, ki sta jo leta 1444 skupaj prejela v fevd.[65]

Rodbine, ki jih v 14. in 15. stoletju najdemo na

53 Adam, *Grad Kamen in njegovi prebivalci*, 1, str. 31, op. 128.

54 ARS, AS 1063, ZL, št. 206, 1372 II 2, s. l.; št. 237, 1380 I 22, s. l.; št. 238, 1380 III 19, s. l.; št. 253, 1384 V 1, s. l.; št. 273 in 274, 1389 V 4, s. l.; št. 277, 1390 III 5, s. l.; št. 6545, 1391 I 30, s. l.; št. 282, 1391 VIII 16, s. l.; št. 6548, 1391 IX 18, s. l.; št. 301, 1394 III 12, s. l.; št. 302 in 303, 1394 III 31, s. l.; št. 304, 1394 IV 24, s. l. (II); št. 306, 1394 VII 27, s. l.; št. 315, 1397 III 12, Ortenburg; št. 322, 1398 I 25, Waldenberg (pri Radovljici); št. 6577, 1398 VII 30, s. l.; št. 330, 1398 IX 15, Lož; št. 335, 1399 V 25, Ortenburg (vse naštete obj. v CKSL); Pleterski, *Župa Bled*, str. 104.

55 ARS, AS 1063, ZL, št. 253, 1384 V 1, s. l.; št. 6545, 1391 I 30, s. l.; št. 6548, 1391 IX 18, s. l.; št. 301, 1394 III 12, s. l.; št. 304, 1394 IV 24, s. l. (II); št. 315, 1397 III 12, Ortenburg; št. 6577, 1398 VII 30, s. l.; št. 335, 1399 V 25, Ortenburg (vse naštete obj. v CKSL).

56 Neposredno denimo od Kokrških (ARS, AS 1063, ZL, št. 246, 1382 VIII 17, s. l.; obj. v CKSL) in Kovorskih (ARS, AS 1063, ZL, št. 315, 1397 III 12, Ortenburg; obj. v CKSL), verjetno pa tudi posredno, prek drugih rodbin ortenburškega gorenjskega plemstva; potem ko so v drugi polovici 13. stoletja Gutenberški stopili pod okrilje Ortenburžanov, moramo računati z njihovimi rodbinskimi povezavami s starimi ortenburškimi gorenjskimi ministerialnimi rodbinami. Stainerji (s Kamna pri Begunjah) so bili v svaštvu z gutenberškimi Cepli (ARS, AS 1063, ZL, št. 6549, 1391 XI 5, s. l.; 1428 IV 26, s. l.; obj. v CKSL), slutiti je mogoče tudi njihovo rodbinsko povezavo z gutenberško vejo s Seničnega (*Gutenau*); nekateri pripadniki Stainerjev (sicer s svojim značilnim grbom – dve vzporedno ležeči krogli) so se imenovali po Seničnem (*von Gutenau, Gutenauer*) in imeli tamkajšnjo posest (gl. Adam, *Grad Kamen in njegovi prebivalci*, 2, str. 14 ss). Za pridobivanje obravnavane stainerske posesti s strani Lambergerjev gl. predvsem ARS, AS 1063, ZL, št. 6545, 1391 I 30, s. l. (obj. v CKSL).

57 Njihov izvor ni povsem pojasnjen, kot možne navajajo različne lokacije v bližini Moosburga (Kohla, *Kärntens Burgen, Schlösser und Ansitze*, str. 84–85).

58 Metnitz, *Quellen- und Literaturhinweise*, str. 121; Koller-Neumann, *Lehen des Bistums Bamberg*, str. 142; MHDC X, št. 820.

59 UBKr II, št. 162, 225.

60 HHStA, AUR, 1348 IV 19 (obj. v CKSL).

61 ARS, AS 1063, ZL, št. 5108, 1367 X 24 (obj. v CKSL).

62 ARS, AS 1063, ZL, št. 5338, 1387 III 30; št. 291, 1392 VIII 10; št. 298, 1393 V 20 (vse naštete obj. v CKSL); NŠAL, ZL, 1395 X 7 (reg. v Volčjak, *Listine Nadškofijskega arhiva*, št. 208).

63 ARS, AS 1063, ZL, št. 5143, 1391 XII 19; št. 5145, 1392 VII 13; št. 5147, 1395 X 16; št. 5153, 1404 IV 15 (vse naštete obj. v CKSL).

64 ARS, AS 1063, ZL, št. 5398, 1450 VII 17; št. 670, 1458 IX 29; št. 5418, 1486 XI 30 (vse naštete obj. v CKSL).

65 O finančni moči rodbine priča posojilo v višini 1000 dukatov, za katero so leta 1444 Hans in Jurij Paradeiser ter Lenart z Završja od kralja Friderika prejeli v zastavo gospostvo Goričane; RF 12, št. 197; Kotar, Deželnoknežja oblast in uprava, str. 209–210.

Gutenbergu, so bile povezane še bolj, kot bi si morda mislili. Vse tri so namreč pogosto iskale in tudi našle službo v sosednjem freisinškem Loškem gospostvu, ki je bilo močno gravitacijsko središče za plemstvo zahodnega dela Gorenjske. Hans Liemberški, domnevno vnuk Petra, gradiščana z Gutenberga, in sin Elizabete, sestre loškega mestnega sodnika Henrika, je v dvajsetih letih 15. stoletja opravljal službo gradiščana na Starem gradu pod Lubnikom *(Wildenlack),* prav tako njegov sin Osterman tri desetletja pozneje.[66] Medtem je Jurij Lamberger več kot 20 let (1452–1474) zasedal mesto loškega oskrbnika, v približno istem času pa sta funkcijo gradiščana na Zgornjem stolpu na Kranclju skupaj opravljala Hans in Lenart Paradeiserja, ki sta imela nekaj časa (od 1444 dalje) v zastavi tudi sosednje gospostvo Goričane.[67] V luči opisanega moramo nakup in delitev Tržiškega gospostva razumeti kot rezultat ustaljenih razmerij med lokalnim plemstvom in koordiniranega obvladovanja prostora.

Posestno stanje treh gospostev

Srednjeveško posestno stanje je do določene mere mogoče rekonstruirati s pomočjo urbarjev, katerih ohranjenost pa za tri obravnavana gospostva ni enako ugodna. Sočasna urbarja sta ohranjena le za urad kranjskega deželskega sodišča oziroma Kriški urad – iz let okrog 1420 in 1498[68] –, medtem ko imamo za Gutenberg in Neuhaus na voljo zgolj urbarja iz let 1754 in 1756.[69] Dodatno oviro pomeni dejstvo, da sta bili v tem času obe gospostvi združeni v eno, vendar je iz virov še mogoče izluščiti posest obeh nekdanjih gospostev. Prikazana posestna slika je tako nekoliko anahrona, vendar kljub temu vsaj v grobem zadovoljivo odraža srednjeveško stanje. Ker imajo vsa tri gospostva izvor v starem mejnogrofovskem ozemlju v okolici Kranja, se del meja obravnavane posesti sklada z nekdanjimi mejami kranjskega deželskega sodišča. To velja predvsem za severno mejo na grebenu Karavank od Ljubelja do vzhodnega roba Košute. To prekrivanje je nekoliko manjše na zahodu, kjer se je po ustanovitvi radovljiškega deželskega sodišča deželskosodna meja ustalila na srednjem toku Tržiške Bistrice. V tem delu kranjska oziroma kriška posest v podnožju Dobrče deloma sega na radovljiško ozemlje. Na jugu in vzhodu je bila razmejitev okvirno pogojena z razdelitvijo »kranjskega pragospostva« v posamezne urade; v tem delu obravnavano posest bolj ali manj oklepa Nakelski urad. Razen pozno koloniziranega predela med Tržičem in grebenom Karavank, kjer je zemljiška posest homogena – zahodni del pripada Gutenbergu, vzhodni pa Neuhausu –, je za vsa tri gospostva značilna raztresena posest. Redke vasi (skoraj) v celoti pripadajo enemu samemu gospostvu (na primer gutenberška Bistrica pri Tržiču ali novograjsko Malo Naklo), večina je razdeljena med različne posestnike. Predvsem pa posest v nižinskem delu ni zaokrožena, temveč se ozemlja vseh treh gospostev, pa tudi drugih, okoliških, prekrivajo. Tako je gutenberška posest posejana pod Dobrčo in ob spodnjem toku Tržiške Bistrice, kriška in novograjska pa izmenično v pasu, ki se od Leš pod Dobrčo preko Kovorja nadaljuje v ravnino severovzhodno od Udin boršta. Posamezni izpostavljeni otoki segajo v ožjo okolico Kranja (gutenberške Orehovlje, Milje in Visoko) ter celo Mengša (novograjski Šinkov turn).

Zanimiv relikt je razmeroma močna koseška skupnost v okviru kranjskega deželskosodnega urada. V 15. stoletju je obsegala še 48 kmetij v Križah, Žiganji vasi, na Brezjah, Hudem in Popovem. Podrejenost kosezov deželskosodnemu uradu oziroma nekdanjemu mejnogrofovskemu gospostvu je običajen pojav, ki ga zaznavamo pri vseh koseških skupnostih na slovenskem etničnem ozemlju. Je posledica njihovega vključevanja v zemljiškogosposko mrežo, ki je potekalo prek neposredne sodne podrejenosti nosilcu oblasti (slovanskemu knezu, kralju, vojvodi, mejnemu grofu) in postopno privedlo do vključitve v njegovo zemljiško gospostvo. Tako je praktično vse koseške skupnosti na Slovenskem mogoče povezati z nekdanjo kronsko posestjo, pri čemer so se najdlje ohranjale na ozemljih, ki so ostajala v posesti nosilcev centralne oblasti – v končni fazi deželnega kneza. V to kategorijo sodi tudi kriška koseška skupnost, ki je do začetka 15. stoletja ohranjala zaokroženo ozemlje, ugodnosti pri obveznostih do zemljiškega gospostva in določene specifične služnosti, ki izkazujejo neposredno osebno navezanost na deželnega kneza.[70] Zamiranje tega posebnega statusa je do določene mere razvidno že ob koncu 15. stoletja, ko postaja navajanje koseških posestev v urbarju vse manj očitno, višine in vrste dajatev pa se postopno približujejo tistim ostalih podložnikov.[71] Dokončen udarec kriškim kosezom je zadalo postopno sistematično izenačevanje podložniškega sloja s strani notranjeavstrijskih oblasti v 16. stoletju, ki se je na obravnavanem območju kazalo predvsem v spodbujanju k prevedbi zakupnega v kupnopravni status kmetij. Pri tem posebni pravni status koseščin večinoma ni bil upoštevan, oziroma so vsi privilegiji prešli na njihove trenutne uživalce in njihove dediče ter zapadli z morebitno prodajo ali izumrtjem rodbine, kar je koseško skupnost dolgoročno obsodilo na propad.[72]

66 Blaznik, *Urbarji freisinške škofije*, str. 36.
67 Blaznik, Škofja Loka, str. 450–452; glede Goričan gl. op. 65.
68 Milkowitz, Beiträge, str. 41–50; ARS, AS 1, šk. 75, Urbar urada Križe 1498.
69 ARS, AS 1074, II/32 u, fol. 1–4', 7'–9'; ARS, AS 174, šk. 243.
70 Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 343–346; Blaznik, Obveznosti podložnikov, str. 99.
71 ARS, AS 1, šk. 75, Urbar urada Križe 1498.
72 Žontar, K zgodovini prevedbe koseščin, str. 288–295.

Posestno stanje treh tržiških zemljiških gospostev.

Urad kranjskega deželskega sodišča (Kriški urad)			*število kmetij*
		1420	1498
	Trstenik	5 + 1 pusta	6
	Retnje	4 + 1 mlin	3 + 1 mlin
	Kovor	2	2
	Vadiče	2	2
	Žiganja vas	2	2
	Brdo	2	2
	Vetrno	2	2
	Gozd	3	3
koseзi	Križe	22	20 +1 dvor
	Žiganja vas	7	7
	Hudo	8	8
	Popovo	1	1
	Brezje pri Tržiču	10	10
		71 kmetij, 1 mlin	**69 kmetij, 1 dvor, 1 mlin**

Gospostvo Neuhaus	*število kmetij 1754*
Tržič	76 hiš
Območje Sv. Katarine	53 rovtov
Snakovo	3
Sebenje	2
Žiganja vas	1
Breg ob Bistrici	3
Šinkov turn	7
Povlje	1
Letence	4
Malo Naklo	14
Mlaka pri Kranju	2
Pangršica	1
Zg. Tenetiše	1
Bistrica	3
Kokra	2
	42 kmetij, 76 hiš v trgu, 53 rovtov

Gospostvo Gutenberg	*število kmetij 1754*
Tržič	77 hiš
Območje Sv. Ane	44 rovtov
Sv. Primož	1
Bistrica pri Tržiču	15
Brezje pri Tržiču	3
Kovor	2
Križe	8
Duplje	12
Strahinj	2
Žeje	1
Čadovlje pri Tržiču	4
Visoko	2
Milje	1
Orehovlje	1
	52 kmetij, 77 hiš v trgu, 44 rovtov

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
AS 730, Gospostvo Dol
AS 1063, Zbirka listin (ZL)
AS 1074, Zbirka urbarjev (ZU)

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
Allgemeine Urkundenreihe (AUR)
HS W 724 – Avstrijska fevdna knjiga 1444–1469

HKA — Hofkammerarchiv, Dunaj
HS 107 – Habsburška knjiga obračunov 1422–1424

NÖLA – Niederösterreichisches Landesarchiv, St. Pölten
HS 17/5 – Avstrijska fevdna knjiga 1470–1478

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
Zbirka listin (ZL)

TLA – Tiroler Landesarchiv, Innsbruck
Abteilung Maximiliana

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana
CKSL – Božo Otorepec, Centralna kartoteka srednjeveških listin 1246–1500.

DODATNE OKRAJŠAVE

DD H III – *Heinrici III. diplomata* (gl. Breslau)
GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* (gl. Otorepec)
MHDC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae* (gl. Jaksch, Wiessner)
MMK – *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* (gl. Milkowitz)
RF – *Regesten Kaiser Friedrichs III.* (gl. Willich)
UBKr – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain* (gl. Schumi)

OBJAVLJENI VIRI

Bernhard, Günther (ed.): *Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu* (*1120–1251*). Wien/Dunaj, Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut, Založba ZRC, 2006.

Bizjak, Matjaž (ed.): *Deželnoknežji obračuni za Kranjsko (Landesfürstliche Abrechnungen für Krain) 1436–1448*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (Srednjeveške računske knjige za Slovenijo 1. Thesaurus memoriae. Fontes 12).

Bresslau, H[arry], P[aul] Kehr (ed.): *Heinrici III. diplomata*. Berlin: Wiedmannsche Buchhandlung, 1931 (Monumenta Germaniae historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae V).

Chmel, Joseph (ed.): Zur Geschichte der tirolischen Landesfürsten im ersten Drittel des vierzehnten Jahrhunderts. 1300 bis 1330. *Der österreichische Geschichtsforscher*, 2/1. Wien: Carl Gerold, 1841, str. 350–398.

Dopsch, Alfons (ed.): *Die landesfürstliche Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*. Wien und Leipzig: Braumüller, 1910 (Österreichische Urbare I. Landesfürstliche Urbare 2).

Fidler, Andreas [Marian, pseud.]: *Austria sacra: Österreichische Hierarchie und Monasteriologie. Geschichte der ganzen österreichischen, weltlichen und klösterlichen Klerisey beyderley Geschlechts*, IV. 7. Wien 1786 (objava listin in regestov v dodatku: Anhang der diplomatischen Beylagen und verschiedener Nachträge na str. 233–423).

Jaksch, August von (ed.): *Monumenta historica ducatus Carinthiae*, *IV. Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269*. Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr, 1906.

Koller-Neumann, Irmtraud (ed.): *Die Lehen des Bistums Bamberg in Kärnten bis 1400.* Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv, 1982 (Das Kärntner Landesarchiv, 7).

Komatar, Franc (ed.): Kranjski mestni arhiv, 1–2. *Jahresbericht des k. k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1912/1913, 1913/1914*. Krainburg: Verlag der k. k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums, 1913, str. 3–24; 1914, str. 3–32.

Kos, Franc (ed.): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Peta knjiga (1201–1246)* (ur. Milko Kos). Ljubljana: Leonova družba, 1928.

Lackner, Christian (ed.): *Ein Rechnungsbuch Herzog Albrechts III. von Österreich. Edition und Textanalyse*. Wien: NÖ Institut für Landeskunde, 1996 (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, 23).

Milkowitz, Wlad[imir] (ed.): Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains, *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 2, 1889, str. 3–40; 3, 1890, str. 41–52.

Otorepec, Božo (ed.): *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*, 5. *Listine iz kodeksov mestnega arhiva v Trstu 1326–1348*. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1960.

Otorepec, Božo (ed.): *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*, 9. *Listine 1144–1499*. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1965.

Redlich, Oswald (ed): *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen von zehenten bis in das vierzehnte Jahrhundert*. Innsbruck: Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1886 (Acta Tirolensia, 1).

Schneider, Fedorus (ed.): *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum*, I–II. Hannoverae et Lipsiae: Hahn, 1909–1910 (Monumenta Germaniae historica. Scriptores ad usum scholarum).
Schumi, Franz (ed.): *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain*, 1, 777–1200. Laibach: samozaložba, 1882–1883.
Schumi, Franz (ed.): *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain*, 2, 1200–1269. Laibach: samozaložba, 1884 in 1887.
Volčjak, Jure (ed.): *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500. Ljubljana: Nadškofija, 2020* (v pripravi).
Wiessner, Hermann (ed.): *Monumenta historica ducatus Carinthiae*, X. *Die Kärntner Geschichtsquellen 1335–1414.* Klagenfurt: Kleinmayr, 1968.
Willich, Thomas (ed.): *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet*, 12. Wien, Weimar, Köln: Böhlau, 1999.

LITERATURA

Adam, Stane: *Grad Kamen in njegovi prebivalci do konca Ortenburžanov*, 1, 2. Radovljica: samozaložba, 2000 (Doneski k zgodovini Radovljice 4, 5).
Adam, Stane: Miniature iz plemiškega rodoslovja. Gutenberški do konca XIII. stoletja. *Drevesa. Bilten slovenskega rodoslovnega društva* 5/1, 2 (1998), str. 8–9.
Adam, Stane: Miniature iz plemiškega rodoslovja. Gutenberški v 14. stoletju. *Drevesa* 6/1–4 (1999), str. 19–20.
Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005, str. 255–269.
Bizjak, Matjaž: Otokar Blagoviški. *Zbornik Občine Lukovica* 2 (ur. Stanko Pelc). Ljubljana: Viharnik, 2014, str. 187–200.
Blaznik, Pavle: Obveznosti podložnikov do zemljiških gospostev v območju Kranja. *900 let Kranja. Spominski zbornik.* Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 84–104.
Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.
Blaznik, Pavle: *Urbarji freisinške škofije*. Ljubljana: SAZU, 1963 (Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Viri za zgodovino Slovencev 4).
Grafenauer, Bogo: *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev.* Ljubljana: SAZU, 1952 (Dela I. razreda SAZU 7 (= Dela inštituta za zgodovino 1)).
Grebenc, Jože M.: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*. Samostan Stična, 1973.
Haidacher, Christoph: Die Verwaltungsorganisation Meinhards II. und seiner Nachfolger. *Eines Fürsten Traum. Meinhard II. – Das Werden Tirols. Katalog der Tiroler Landesausstellung 1995.* Innsbruck: Tiroler Landesmuseum, 1995.
Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske.* Ljubljana: Slovenska matica, 1999 (Razprave in eseji, 45).
Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupniji Radovljica in Kranj. *Acta ecclesiastica Sloveniae*, 10. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve, 1988, str. 201–251.
Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska.* Ljubljana: Viharnik, ²2017 (elektronska knjiga: http://www.viharnik.com/downloads/HistTop_Kranjska2.pdf).
Kohla, Franz X.: *Kärntens Burgen, Schlösser und Ansitze und wehrhafte Stätten. Ein Beitrag zur Siedlungstopographie.* F. X. Khola, G. A. von Metnitz, G. Moro: Kärntner Burgenkunde I (= Aus Forschung und Kunst 17, 1). Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1973.
Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju* (ur. Miha Kosi). Ljubljana: Založba ZRC, 2006 (Thesaurus memoriae. Dissertationes, 5).
Kos, Dušan: Ministeriali grofov Andeških na Kranjskem. *Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku (Die Andechs-Meranier. Beiträge zur Geschichte Europas im Hochmittelalter). Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija (Kamnik, 22.–23. september 2000)*. Kamnik: Zveza kulturnih organizacij, 2001, str. 185–254.
Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
Kos, Dušan: Zgodovinski razvoj naselij goriškega kota. *Kranjski zbornik 1990*. Kranj: Skupščina občine, 1990, str. 151–173.
Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*, 3. Ljubljana: SAZU, 1975.
Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1955.
Kosi, Miha. *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem.* Ljubljana: Založba ZRC, 1998 (Zbirka ZRC, 20).
Kosi, Miha: *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, 2009 (Thesaurus memoriae. Opuscula, 1).
Kotar, Jernej: *Deželnoknežja oblast in uprava na Kranjskem v času Friderika III. Habsburškega.*

Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, 2016 (tipkopis doktorske disertacije).
Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Merchel, Silke in Mrak, Irena: Surface exposure dating of the Veliki vrh rock avalanche in Slovenia associated with the 1348 earthquake. *Quaternary Geochronology* 22, 2014, str. 33–42.
Metnitz, Gustaf Adolf von: *Quellen- und Literaturhinweise zur geschichtlichen und rechtlichen Stellung der Burgen, Schlösser und Ansitze in Kärnten sowie ihrer Besitzer*. F. X. Khola, G. A. von Metnitz, G. Moro: Kärntner Burgenkunde II (= Aus Forschung und kunst 17, 2). Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1973.
Mlinarič, Jože: Posest vetrinjskega samostana na Kranjskem (od leta 1147 do XVII. stoletja). *Zgodovinski časopis* 35, 1981, str. 101–119.
Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
Mrak, Irena: Minor karst landforms as an indirect method for datation – the case study valley Pod Košuto (Slovenia). *Acta carsologica* 33, 2004, str. 45–59.
Pleterski, Andrej: *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki.* Ljubljana: SAZU, 1986 (Dela 1. razreda SAZU 30 (= Dela Inštituta za arheologijo 14)).
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – Gorenjska* 1. *Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996.
Štih, Peter in Simoniti, Vasko: *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja.* Ljubljana: Modrijan, 2009.
Štih, Peter: Kranjska v času Andeških grofov. *Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku (Die Andechs-Meranier. Beiträge zur Geschichte Europas im Hochmittelalter). Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija (Kamnik, 22.–23. september 2000).* Kamnik: Zveza kulturnih organizacij, 2001, str. 11–37.
Wiesflecker, Hermann: *Meinhard der Zweite. Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts*. Wien: Wagner, 1955 (Veröfentlichungen des Instituts für österreichische Geschichte, 16).
Witting, Johann Baptist: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der k.k. heraldischen Gesellschaft »Adler«,* n. s., 5–6, 1895, str. 89–264.
Žontar, Josip: K zgodovini prevedbe koseščin v kupna zemljišča. *Slovenski pravnik* 54, 1940, str. 285–295.
Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

SUMMARY

Development of seigniories in the territory of medieval Tržič

In the Middle Ages, the valley of the Tržiška Bistrica River, the mountainous world below the Ljubelj pass, and the ridge of the Košuta Massif formed part of the seigniory of the Carniolan margraves with its capital in Kranj. Over the next centuries, the territory underwent a period of division, fragmentation, and changing ownership. At the end of the Late Middle Ages, this process resulted in a situation that remained unchanged for the main part of the Early Modern Period, i.e. the division into three seigniories: Gutenberg, Neuhaus, and the estate of the territorial court of Kranj, also known as Križe state.

The said estate was the last remnant of what had once been a vast margravial seigniory, a kind of service fief that belonged to each successive margrave together with the capital of the margraviate. After the death of Ulrich I of Weimar-Orlamünde in 1070, the newly appointed margraves, the Patriarchs of Aquileia, granted the fief to the Counts of Andechs. Following their extinction, the now heavily pared-down seigniory changed hands among the Babenbergs, the Spanheims, Ottokar Přemysl, and the Habsburgs, from whom it passed into the possession of the Counts of Gorizia-Tyrol in 1277, together with the pledged Carniola – in a similar vein as it was held by the Aquileian margravial deputies before that. Following the extinction of the Counts of Gorizia–Tyrol, Kranj and the territorial court estate passed back into the hands of the Habsburgs, who in the course of the fourteenth century occasionally pledged it to various creditors, and shortly before 1400 to the Counts of Cilli (Celje). The pledge was settled by around 1420, when the estate was listed in the Habsburg land register and account books; subsequently, however, it must have met a similar fate because it no longer appeared in the princely territorial account books during the 1430s and 1440s.

In the eleventh century, the Gutenberg Castle was also a margravial property. In the 1050s, it temporarily passed into the possession of the Bishopric of Brixen and later, most likely before the mid-twelfth century, into the hands of the Counts of Andechs as part of inheritance from the Weimar-Orlamünde family. The Counts of Andechs settled their ministeriales here, who built a castle and took their name after it. During the meteoric changes in the second half of the thirteenth century, the Gutenbergs ultimately joined the ranks of the Ortenburg clientele and ceded (or were forced to cede) the castle to Meinhard II of Gorizia-Tyrol, who received in

pledge the entire Carniola in 1277 from the new territorial princes, the Habsburgs. The Gorizia-Tyrols and after 1355 the Habsburgs left the castle and a small seigniory to be administered by their respective castellans.

The Neuhaus Castle was built relatively late, presumably in the first half of the fourteenth century, and the seigniory developed from the estate that Ulrich of Spanheim donated to the Stična Abbey in the 1250s from the Andechs property inherited through his wife. The abbey first received a hospice below the Ljubelj pass with the pertaining territory and then colonised the mountainous hinterland and established a market town at the confluence of the Mošenik and Tržiška Bistrica watercourses. All this remained in its possession until 1399, when Abbot Albert concluded an agreement with the Austrian Duke Wilhelm on exchanging the parish of Tržič below the Ljubelj pass, along with the chapels of St. Anne and St. Catherine and its respective market town for the parish of Dobrnič and the vicariate of Žužemberk. The Habsburgs took possession of the Tržič estate for the first time, and the entire territory below Ljubelj and along the Tržiška Bistrica River that formerly belonged to the Counts of Andechs again ended up in the hands of one dynast – but not for long.

Whereas the estate of the territorial court of Kranj remained under provincial princely administration, the Gutenberg-Tržič seigniory was sold off and given in fief to the locally well-established Lamberg and Paradeiser families before 1420. In the second half of the fifteenth century, the initially unified fief was divided and remained so until the mid-seventeenth century.

Ostanki gradu Gutenberg nad cerkvijo sv. Jurija (zbirka Milana Škrabca)

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 728.81(497.452Bistrica pri Tržiču)"11/16"

Prejeto: 16. 6. 2020

Igor Sapač

izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo, Krekova 2, SI–2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@um.si

Gutenberg in Glanz oziroma Novi Gutenberg

Stavbnozgodovinski oris

IZVLEČEK

Na južnem pobočju gore Dobrča, med Tržičem in Begunjami, sta v poznem srednjem veku in zgodnjem novem veku stali grajski stavbi, ki sta že več stoletij razvaljeni. Članek obravnava njuno arhitekturno zgodovino. Grad Gutenberg je nastal okoli sredine 12. stoletja kot romanska utrdba, nato pa je bil do zgodnjega 16. stoletja deležen več širitev, ki so ga spremenile v slikovito razčlenjeno utrdbeno arhitekturo. Po potresu leta 1511 so ga opustili, njegovo ime pa leta 1557 prenesli na sosednji srednjeveški dvor Glanz, ki je kot bivalni stolp nastal v drugi polovici 13. stoletja ali v 14. stoletju. V 15. stoletju so dvor Glanz razširili v manjši utrjeni srednjeveški grad, ki so ga po potresu leta 1511, med letoma 1531 in 1558, za Jakoba III. barona Lamberga temeljito prenovili in povečali ter mu dali značaj renesančne podeželske vile. Zaradi težke pristopnosti so grajski kompleks Glanz opustili že v prvi polovici 17. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

grad, srednjeveški gradovi, srednjeveški dvori, Gutenberg, Gutenberk, Alt Gutenberg, Altenburg, Stari grad, Hudi grad, Glanz, Novi Gutenberg, Slatna, Bistrica pri Tržiču, arhitektura, arhitekturna zgodovina, kastelologija, stavbni razvoj, romanika, gotika, Gutenberški, grofje Celjski, Lamberg

ABSTRACT

GUTENBERG AND GLANZ CASTLES OR, RATHER, NOVI GUTENBERG CASTLE
A DESCRIPTION OF ARCHITECTURAL HISTORY

In the Late Middle Ages and Early Modern Period, two castle buildings stood on the southern slope of the Dobrča Mountain between Tržič and the village of Begunje which have been in ruins for centuries. The article discusses their architectural history. The Gutenberg Castle was built around the mid-twelfth century as a Romanesque fortification. Until the early sixteenth century, it was expanded several times and converted into a picturesque articulated fortification architecture. The castle was abandoned after the earthquake in 1511 and in 1557 its name was transferred to the neighbouring medieval Glanz tower house, which was built as a residential tower in the second half of the thirteenth century or in the fourteenth century. In the fifteenth century, the Glanz tower house was expanded into a small fortified medieval castle. After the earthquake in 1511, between 1531 and 1558, it was thoroughly reconstructed, expanded, and converted into a Renaissance country mansion for Baron Jacob III of Lamberg. Due to its poor accessibility, the Glanz castle complex was already abandoned in the first half of the seventeenth century.

KEY WORDS

castle, medieval castles, medieval tower houses, Gutenberg, Gutenberk, Alt Gutenberg, Altenburg, Stari grad Castle, Hudi grad Castle, Glanz Castle, Novi Gutenberg Castle, Slatna, Bistrica pri Tržiču, architecture, architectural history, castellology, architectural development, Romanesque Period, Gothic Period, Gutenbergs, Counts of Cilli, Lambergs

Prispevek je nastal ob osemdesetletnici arhitekta, konservatorja in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Petra Fistra

Na razglednem južnem pobočju gore Dobrča v Kamniško-Savinjskih Alpah, med Tržičem in Begunjami oziroma med dolinama Tržiške Bistrice in Begunjščice sta v poznem srednjem veku in zgodnjem novem veku stali utrjeni grajski stavbi, ki sta že več stoletij razvaljeni.[1] Čeprav je spomin nanju že zelo zbledel in so njuni ostanki dokaj skromni, še vedno dovolj močno dopolnjujeta pomen širšega prostora, burita domišljijo in vzpodbujata ugibanja o svoji preteklosti in nekdanji podobi. Imata različne začetke, nekdanje pomene in gradbeno zgodovino, a sta obe povezani z Dobrčo, s topografskim imenom Gutenberg in plemiško rodovino Lamberg. Njuni pomeni se dopolnjujejo in ju je zato smiselno analizirati ter predstaviti v okviru ene študije. Doslej sta bili že nekajkrat okvirno predstavljeni v strokovni literaturi, nista pa bili še deležni ustrezno poglobljene stavbnozgodovinske analize in iz nje izhajajoče korektne interpretacije razvoja svoje nekdanje grajene podobe skozi čas. Ta študija poskuša to vrzel zapolniti in vzpodbuditi nadaljnje raziskave zgodovine in gradbenega razvoja obeh nekdanjih grajskih kompleksov.[2]

Grad Gutenberg

Ostaline gradu Gutenberg[3] se razprostirajo na 707 m visokem in naravno zavarovanem pomolu na

Pogled na razvaline gradu Gutenberg iz daljave z zahodne strani (foto: Igor Sapač, 2020).

[1] Grajski stavbi sta bili zelo razvaljeni že v času nastanka upodobitev za Valvasorjevo Topografijo Kranjske okoli leta 1678 (Valvasor, *Topografija Kranjske*, št. 10, 90; Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae*, št. 9, 79; prim. Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 115; XI, str. 17, 243; Valvasor, *Čast in slava*, 1. knjiga, str. 177; 3. knjiga, str. 2153, 2379; Stopar, Johanns Weichard Valvasor, str. 148). Za Topografijo Kranjske izdelani upodobitvi obeh grajskih stavb je Valvasor vključil tudi v posebno knjigo s predstavitvami gradov in dvorcev rodovine Lamberg, ki je z naslovom *Topographia arcium Lambergianarum* izšla leta 1679 na Bogenšperku in ki vsebuje 28 vedut (Valvasor, *Topographia arcium Lambergianarum*). Izvoda tega izjemno redkega dela hranita Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani in knjižnica Narodnega muzeja Slovenije (prim. Reisp, Valvasorjeva Topographia arcium Lambergianarum, str. 153–154). Spremno besedilo k avstrijskemu vojaškemu zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja ostankov grajskih stavb ne omenja, na kartah pa je vrisana samo lokacija Gutenberga (Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 4, sek. 135, 151). Prim. Fister, *Grad Kamen*, str. 4.

[2] Terenskega dokumentiranja in preučevanja ostalin gradov Gutenberg in Glanz sem se lotil 23. maja 2003, dan po uspešnem zagovoru diplomskega dela na Fakulteti za Arhitekturo univerze v Ljubljani, ki sem ga izdelal pod mentorstvom prof. dr. Petra Fistra. S pričujočo tematsko številko revije *Kronike* se je ponudila priložnost za strnjen in zaokrožen prikaz spoznanj, ki so se nabirala in zorela skozi daljše časovno obdobje.

[3] Grad je v literaturi označen z različnimi imeni. Poleg imena Gutenberg in njegove poslovenjene različice Gutenberk se pojavljajo še imena Alt Gutenberg, Altgutenberg, Alt Gutemberg, Stari Gutenberg, Stari Gutenberk, Hudi grad, Altenburg in Stari grad. V tem članku sem uporabil tisto poimenovanje, ki je z zgodovinskega vidika najbolj utemeljeno in ki se v razpoložljivi literaturi tudi najpogosteje pojavlja (prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 2–4; Podlogar, Iz zgodovine, str. 156; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 117–122; Pettauer, Imena, str. 10, 12; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 238; Fister, Tržič, str. 33; Avguštin, *Tržič*, str. 26–27; Klep in drugi, *Pod Storžičem*, str. 21; Stopar, *Gradovi*, str. 26; Meterc, Begunje, str. 21–23; Jakič, Grad Gutenberg, str. 52; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 129; Jakič, *Sto gradov*, str. 58;

jugovzhodnem obronku Dobrče, na območju naselja Bistrica pri Tržiču in Občine Tržič. Grad se uvršča med deseterico najvišje ležečih srednjeveških gradov v sedanjem slovenskem prostoru.[4] Ime je dobil po gori Dobrča (nemško Gutenberg), na kateri so ga postavili.[5] Zgradili so ga na izpostavljeni dominantni lokaciji, visoko nad dolino Tržiške Bistrice, ob starodavni poti, ki je povezovala gorenjsko ravnino čez prelaz Ljubelj s Koroško oziroma Furlanijo in Goriško prek Poljanske doline preko območja sedanjega Tržiča s Koroško.[6] Lokacija gradu, nad sedanjo podružnično cerkvijo sv. Jurija in nad potjo na Bistriško planino, omogoča razgled na obsežni del Gorenjske.

Grad je nastal na območju s staro naselbinsko kontinuiteto. Približno 1300 m v zračni črti severozahodno od njegove lokacije so na jugovzhodnem odrastku grebena Dobrče vidni ostanki višje ležeče večje utrjene prazgodovinske oziroma predsrednjeveške naselbine, poimenovane Vaško.[7] Starejša naselbina je bila domnevno tudi južno od grajske lokacije, na umetno izoblikovanih terasah pod sedanjo cerkvijo sv. Jurija in na območju sedanje Vile Bistrica.[8] Vas Bistrica, nad katero so zgradili grad, je v srednjeveških listinah kot *Fuistriza villam* prvič omenjena v obdobju med letoma 1050 in 1063.[9] Grad Gutenberg je gotovo stal že leta 1156, ko je omenjen po njem imenovani gospod Albero (Albert) z Gutenberga – *dominus Alberonus de Guotenberg*.[10] Vse kaže, da so bili gospodje gutenberški sprva ministeriali grofov Andeških in da je Gutenberg nastal v času okoli sredine 12. stoletja

Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54–56; Bizjak, Gutenberg, str. 255–269; Stopar, Johanns Weichard Valvasor, str. 148; Lazar, Oborožitev, str. 120; Žiberna, *Po Tržiču*, str. 50; Knific, Lambergi, str. 29. Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 94). V registru nepremične kulturne dediščine so ostaline gradu označene z imenom Bistrica pri Tržiču – Grad Altgutenberg (EŠD 9534) (http://rkd.situla.org/).

4 V okviru historične Gorenjske je najvišje postavljeni grad Bela Peč blizu Rateč z nadmorsko višino 1123 m. Tista lokacija je sedaj na območju Republike Italije. Najvišje ležeči grad na ozemlju Republike Slovenije je Fridrihštajn nad Kočevjem z nadmorsko višino 965 m (prim. Sapač, Grad Bela Peč, str. 353–388). Nato glede na nadmorsko višino do kote 500 m sledijo gradovi: Irštajn blizu Mislinje (848 m), Kebelj na Pohorju (813 m), Karstberk v Brkinih (799 m), Ortnek blizu Ribnice na Dolenjskem (765 m), Kozji Rep oziroma Stari grad blizu Areha na Pohorju (734 m), Hošperk na Notranjskem – Stari grad (703 m), Tinje na Pohorju (približno 700 m), Lož na Notranjskem (698 m), Lindek pri Frankolovem (695 m), Žamberk pri Šoštanju (679 m), Novi grad nad Podgradom v Brkinih (674 m), Čušperk na Dolenjskem (669 m), Novi grad nad Preddvorom na Gorenjskem (650 m), Forhtenek pri Šoštanju (650 m), Šteberk pri Ložu (650 m), Svibno blizu Radeč (642 m), Kamen pri Begunjah (640 m), Ojstrica pri Vranskem (636 m), Planina pri Sevnici (625 m), Vodriž blizu Mislinje (605 m), Gromberk na Pohorju (602 m), Valdek blizu Mislinje (601 m), Bled (599 m), Waldenberk pri Radovljici (588 m), Kamnik – Zgornji grad (584 m), Radlje v Dravski dolini (576 m), Mehovo na Dolenjskem (571 m), Gotnik v Brkinih (570 m), Jablanica v Brkinih (560 m), Vitanje – mlajši grad (549 m), Muta v Dravski dolini (547 m), Kamnica pri Mariboru (536 m), Vitanje – starejši grad (536 m), Turjak na Dolenjskem (530 m), Slovenj Gradec (530 m), Vuzenica v Dravski dolini (518 m), Konjice nad Slovenskimi Konjicami (515 m), Smlednik (514 m), Višnja Gora (506 m), Hmeljnik pri Novem mestu (505 m). Kljub dokaj veliki nadmorski višini nekateri od naštetih gradov sicer niso postavljeni na posebno dominantnih vzpetinah. Značilen primer je Kamen pri Begunjah. Po drugi strani pa je nekaj gradov nastalo na izpostavljenih dominantnih vzpetinah, ki pa nimajo posebno velike nadmorske višine. Značilen primer je grad (Zgornji) Tolmin na vzpetini Kozlov rob, ki ima nadmorsko višino samo 426 m.

5 V zvezi z etimološko razlago imena Dobrča oziroma Gutenberg je zapisanih veliko domnev. Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 17; Valvasor, *Čast in slava*, 3. knjiga, str. 2153; Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 2; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 117–118; Pettauer, Imena, str. 10, 12; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 9, 10; Avguštin, *Tržič*, str. 26, 33; Petek, *Kronika župnije*, str. 117; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54; Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8; Kos, *Vitez in grad*, str. 131; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 125; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 94. Grajsko ime Gutenberg se pojavlja tudi na drugih lokacijah, na območjih Avstrije, Lihtenštajna in Nemčije. Za grad Gutenberg blizu Weiza na Avstrijskem Štajerskem, ki je nastal v 12. stoletju, prim. Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 583–587; Allmer, Schloss Gutenberg, str. 49–58.

6 Za prometno pot pod gradom prim. Hitzinger, Zur Geschichte, str. 14–15; Radics, Zur Geschichte, str. 2–3; Podlogar, Iz zgodovine, str. 156; Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 303; Avguštin, *Tržič*, str. 3; Petek, *Kronika župnije*, str. 21; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 20; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54; Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 14, 60, 206, 247–257; Adam, *Clemidium*, str. 2, 5, 23; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 32. Starodavno pot čez prelaz Ljubelj so v vozno cesto preuredili leta 1575 (Hitzinger, Zur Geschichte, str. 23; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 15).

7 V registru nepremične kulturne dediščine je lokaliteta označena z imenom Brezje pri Tržiču – Naselbina Vaško (EŠD 10155) (http://rkd.situla.org/). Lokaliteta na terasah po južnem in zahodnem pobočju gorskega grebena, ki je z obrambnim jarkom in nasipom ločen od pobočja Dobrče, je bila po železni dobi najverjetneje poseljena tudi v obdobju pozne antike (Jerin in Modrijan, Vaško, str. 230, 232; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 228–231). Prostorski odnos prazgodovinsko gradišče Vaško – srednjeveški grad Gutenberg je primerljiv z Rifnikom nad Šentjurjem pri Celju ali z gradiščem Poštela in gradom Hompoš na Pohorju.

8 V registru nepremične kulturne dediščine je lokaliteta označena z imenom Bistrica pri Tržiču – Naselbina okoli cerkve sv. Jurija (EŠD 10076) (http://rkd.situla.org/). Na severnem in južnem pobočju vzpetine s cerkvijo sv. Jurija so razpoznavne umetno izoblikovane terase in obrambni nasipi. Arheologi domnevajo, da gre za naselbinske ostanke iz obdobja pozne antike, čeprav ni mogoče izključiti niti prazgodovinske in/ali srednjeveške poselitve (prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 214–215). Na obsežni spodnji starodavni terasi oziroma platoju jugovzhodno od cerkve sv. Jurija so med letoma 1934 oziroma 1937 in 1938 za tržiškega industrialca Lea Gassnerja po načrtih ljubljanskega stavbenika Josipa Dedka oziroma njegovega podjetja zgradili večjo reprezentativno vilo modernističnih oblik s teniškim igriščem in odprtim bazenom, ki se sedaj imenuje Vila Bistrica in nosi naslov Pot na Bistriško planino 29, Bistrica pri Tržiču (prim. Knific, *Tržič*, str. 86). V registru nepremične kulturne dediščine je stavba označena z imenom Bistrica pri Tržiču – Vila Bistrica (EŠD 17801) (http://rkd.situla.org/).

9 Kosi et al., *Historična topografija*, str. 42.

10 Kos, *Gradivo*, IV, št. 366; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 322; prim. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 19; Stopar, *Gradovi*, str. 26; Kos, Ministeriali, str. 195; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54; Kos, *Vitez in grad*, str. 132.

kot najzahodnejši andeški grad na Gorenjskem.[11] Najverjetneje je nastal kot andeška protiutež oziroma izpostavljena mejna grajska utrdba sosednjemu ortenburškemu gradu Kamen, oddaljenemu v zračni črti približno 6 km proti severozahodu, z njim pa so si Andeški zagotovili tudi nadzor nad dostopom do prelaza Ljubelj.[12] Morda se je pozneje prav zato med domačim prebivalstvom izoblikovala legenda, da je bil Gutenberg bivališče roparskih vitezov.[13] Teze Janeza Höflerja, da je grad nastal kot naslednik domnevnega starejšega dvora kranjskih mejnih grofov ob cerkvi sv. Janeza Krstnika v vasi Kovor, z razpoložljivimi viri ni mogoče potrditi.[14] Novejše raziskave kažejo, da grad ni nastal na ozemlju briksenske škofije, kakor so na podlagi analize darovnice kralja Henrika III. iz leta 1040 zmotno domnevali starejši zgodovinarji. Ožje območje s poznejšim gradom Gutenberg je v 11. stoletju in najverjetneje vse do časa pred sredino 12. stoletja pripadalo rodbini kranjskih mejnih grofov, ki so bili iz družine Weimar-Orlamünde. Nato so ga z njihovo dediščino pred sredino 12. stoletja pridobili grofje Andeški in pred letom 1156 poskrbeli za gradnjo gradu.[15] Zdi se, da so Andeški oziroma njihovi ministeriali iz Kokre Gutenberg zgradili hkrati z Novim gradom nad Preddvorom.[16] Grad je prvič izrecno omenjen sicer dokaj pozno – leta 1330 kot *veste ze Guotenberch an dem Levben*.[17] Leta 1333 je omenjen

11 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 20; Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8; Bizjak, Gutenberg, str. 255–269; Kos, *Vitez in grad*, str. 131; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 68; prim. Podlogar, Iz zgodovine, str. 142; Štular, *Mali grad*, str. 29.

12 Ortenburžani so ozemlje, na katerem je nastal grad Kamen, imeli od okoli leta 1102. Grad Kamen je gotovo nastal pred sredino 12. stoletja. Morda je njegov prvi zametek nastal že v 11. stoletju, še preden je to območje pripadlo Ortenburžanom (prim. Adam, Miniature, Jamski oz. Kamenski, str. 14; Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8; Adam, Miniature, Poljški vitezi, str. 10–11; Adam, *Zgodnji Ortenburžani*, str. 12–14; Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 7, 8, 26; Adam, 550 let od bitke za Radovljico, str. 1–3; Adam in Sinobad, Nekaj utrinkov z razstave, str. 1, 3; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 47). V ohranjeni zidani stavbni substanci gradu Kamen sicer ni razvidnih elementov, ki bi jih bilo mogoče datirati v čas pred 13. stoletjem. Struktura zidave v spodnjem delu glavne bivalne stavbe oziroma palacija gradu Kamen, ki je postavljen na mogočni visoki skali ob potoku Begunjščica in ki se je po raziskavah Staneta Adama sprva (zaradi lege v globeli, podobno kot grad Luknja/Lueg blizu Novega mesta na Dolenjskem ali grad Herberstein na Avstrijskem Štajerskem) imenovala grad Luknja oziroma Jama (Antro, Lueg), je dokaj nepravilna iz večjih in manjših lomljencev v širokih izravnalnih plasteh, ki kažejo značilnosti t. i. kompartimentne zidave, kakršna je značilna za čas med 13. in 15. stoletjem. Značilni ogelniki iz lehnjaka potrjujejo datacijo v 13. stoletje (prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 79, 86; Adam, Vitezi iz zavetišča, 1, str. 2–4, 2, str. 1–4; Adam in Sinobad, Nekaj utrinkov z razstave, str. 3; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 46–53; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 142–147, 173–179; Gros, *Gradovi grofov Ortenburških*, str. 51–62; Sapač, Grad Waldenberk, str. 340–341, op. 59). Vse kaže, da so prvotno grajsko stavbo na tisti lokaciji v 13. stoletju v celoti odstranili in jo nadomestili z novim dvonadstropnim triceličnim poslopjem na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 8,5 × 19 m s sočasnim manjšim obzidanim dvoriščem pred vhodom na zahodni strani. Najverjetneje so v 13. stoletju grajski kompleks dodatno utrdili tudi z izpostavljenim zgornjim stolpom, ki ima sedaj podobo iz časa temeljite obnove v 16. stoletju (prim. Fister, *Grad Kamen*; Fister, Delo na spomeniških gradovih; Fister, *Umetnost*, str. 181). Pri razglabljanju o prvotni zasnovi gradu Kamen oziroma sprva Luknja ni mogoče izključiti možnosti, da je bil domnevni prvotni objekt lesena ali vsaj napol lesena gradnja. Na to je mogoče pomisliti tudi na podlagi primerjave z nekaterimi drugimi srednjeveškimi stavbami v bližini. Po listini iz zgodnjega 12. stoletja je znano, da so v Lescah prvotno leseno cerkev, ki je stala že vsaj sredi 11. stoletja, na začetku 12. stoletja nadomestili z zidano stavbo (prim. Adam, *Nastanek trga*, str. 14; Bizjak, Listina, str. 33–42). Tudi na Blejskem otoku je sprva – najverjetneje v prvem desetletju 11. stoletja – nastala lesena cerkev, ki so jo tekom 11. stoletja nadomestili z večjo stavbo iz lesa ali kamna, to pa je med letoma 1080 in 1140 nadomestila še večja zidana romanska cerkev (prim. Štular, *Srednjeveški Blejski otok*). Pomisliti je mogoče, da so po nadomestitvi prvotne lesene oziroma napol lesene grajske stavbe zamenjali tudi grajsko ime in namesto *Lueg* (Luknja, Jama), ki se po raziskavah Staneta Adama v srednjeveških listinah domnevno omenja že od leta 1145, se je pojavilo in postopno uveljavilo ime *Lapis* oziroma *Stain* (Kamen). Grad Kamen je kot *castrum Lapis* prvič omenjen leta 1263, kot *Stain* pa prvič leta 1313. V 14. stoletju se ime *Lueg* v pisnih dokumentih ni več pojavljalo in dokončno se je uveljavilo ime *Stain* (Adam, *Nastanek trga*, str. 33–34; Adam, Vitezi iz zavetišča, 2, str. 2–3; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 371, 396; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 79; Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 10–11, 18, 22–23, 26; Kos, *Vitez in grad*, str. 146). S tem obdobjem dobro sovpadajo stavbne značilnosti srednjeveškega palacija in srednjeveških substrukcij izpostavljenega stolpa. Omembi v delitveni listini iz leta 1263, ki navajata jamo in grad Kamen – *antrum et castrum Lapis*, *antro et Lapide* – ne gre pojmovati kot dokaz za obstoj dveh različnih grajskih objektov, marveč kot omembi območja jame oziroma globeli z gradom Kamen (prim. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 250–251; Adam, *Nastanek trga*, str. 34, 35; Adam, Vitezi iz zavetišča, 2, str. 1–4). Omemba Burkarda s Kamna – *Purchardus de Steine* – iz leta 1152 in omembe njegovih naslednikov z gradu Kamen se najverjetneje nanašajo na grad Stein (Kamen) na zahodu Avstrijske Koroške. Za drugačno mnenje prim. Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 12–25; Adam, Vitezi iz zavetišča, 1, str. 2–4, 2, str. 1–4.

13 Prim. Podlogar, Iz zgodovine, str. 156; Petek, *Kronika župnije*, str. 117; Jakič, Grad Gutenberg, str. 52; Jakič, *Sto gradov*, str. 58; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 94.

14 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 223–224; Höfler, Lastniške cerkve, str. 68, 84; prim. Höfler, Gradivo za historično topografijo (1988), str. 229–230, 246. Vas Kovor, ki se v srednjeveških listinah omenja od časa med letoma 1050 in 1063 dalje, je vsekakor staro poselitveno območje. Tam so že pred drugo svetovno vojno odkrili ostanke rimskih gradenj, ki so bile morda povezane z rimsko potjo proti Koroški (*Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 238; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 82–84).

15 Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8; Bizjak, Gutenberg, str. 259–260; prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 20; Kos, Ministeriali, str. 195–196, 205, 221–222; Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 7; Kos, *Vitez in grad*, str. 131; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 125; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 223–224; Gros, *Gradovi grofov Ortenburških*, str. 40; Knific, Lambergi, str. 29 (s citirano starejšo zgodovinsko literaturo).

16 Novi grad je v pisnih virih – tako kot Gutenberg – prvič omenjen leta 1156 (kot *castrum aput Nuwenburch*). Zgradili so ga na izpostavljeni lokaciji, s katere je bilo mogoče nadzorovati starodavno tovorno pot skozi tesen rečice Kokre čez Jezersko na Koroško. Tako kot Gutenberg je propadel že pred 17. stoletjem (Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 106–108; Kos, *Vitez in grad*, str. 195–196).

17 Bizjak, Gutenberg, str. 265, priloga 2; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 323; prim. Stopar, *Gradovi*, str. 26; Kos, *Vitez in*

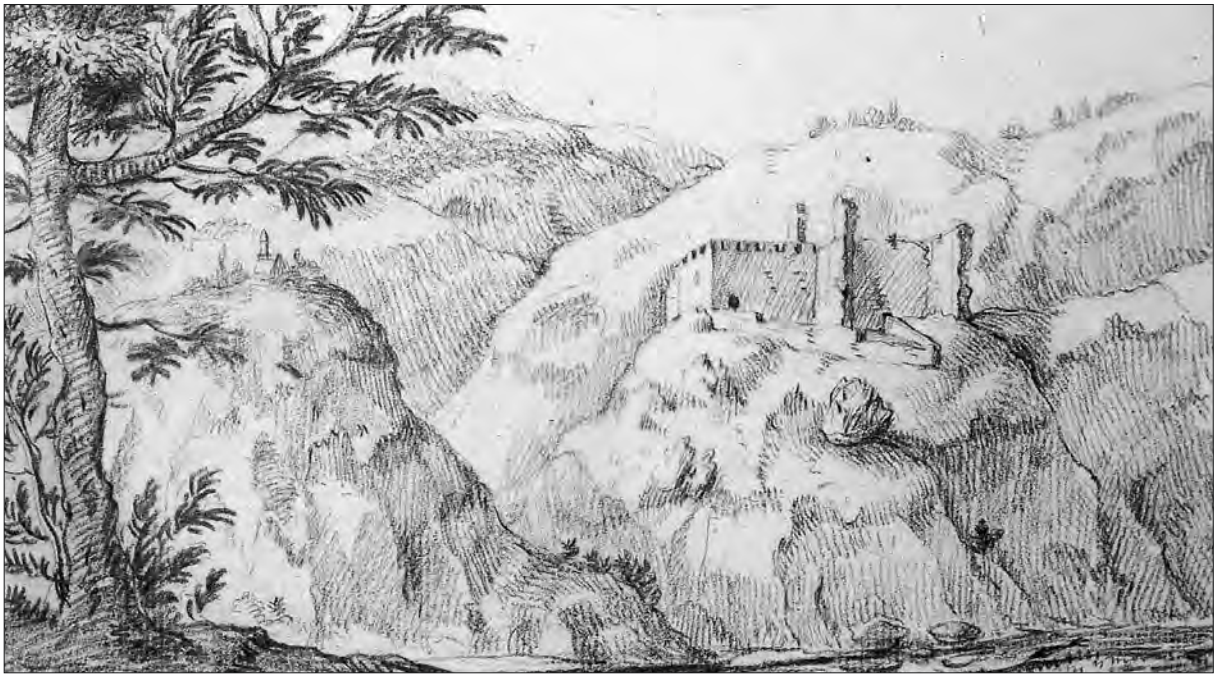

Pogled na razvaline gradu Gutenberg iz doline z jugovzhodne strani na risbi iz Valvasorjeve skicne knjige (Valvasor, Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga, št. 10).

Sodobni pogled na razvaline gradu Gutenberg iz doline z jugovzhodne strani (foto: Igor Sapač, 2020).

grad, str. 131; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 55 (z zmotno navedbo, da je grad prvič izrecno omenjen že leta 1187). Prim. tudi Jakič, Grad Gutenberg, str. 52; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 129; Jakič, *Sto gradov*, str. 58. Razmeroma pozni čas prve izrecne omembe gradu je razumljiv z upoštevanjem možnosti, da je ambiciozno razvijajoča se rodovina Gutenberških svoj izvorni grad ohranjala kot glavno rezidenco in zato ni postal predmet poslovnih transakcij, ki so v večini primerov vplivale na omembe nepremičnin v srednjeveških dokumentih. Situacija se je spremenila v zadnji tretjini 13. stoletja, po izumrtju rodovine Spanheim (Bizjak, Gutenberg, str. 260).

kot *castrum Gutenberg*.[18] Tudi to kaže, da gotovo ni nastal že v 11. stoletju oziroma prav dosti pred letom 1156 ter da ga ni mogoče prištevati k najstarejšim gradovom na sedanjem slovenskem ozemlju, zgrajenim v 11. stoletju in prvi tretjini 12. stoletja. To ugo-

[18] Bizjak, Gutenberg, str. 265, priloga 3; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 324, 465; prim. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 223–224.

tovitev podpira tudi njegova izpostavljena višinska lokacija, na kakršnih zgodnji gradovi praviloma niso nastajali.[19]

Najverjetneje so grad zgradili po njem poimenovani Gutenberški, ki so bili ministeriali grofov Andeških od svoje prve omembe v pisnih virih. Bili so veja andeških ministerialov s sedežem v Kokri. Po smrti grofa Henrika IV. Andeškega leta 1228 so se otresli ministerialne vezi, niso pa še dosegli samostojnosti.[20] Po izumrtju Andeško-Meranskih so se z drugimi andeškimi ministeriali znašli v spremstvu Spanheimov in si zagotovili visok položaj. V drugi tretjini 13. stoletja so bili Gutenberški najpomembnejši severnogorenjski spanheimski ministeriali.[21] Po smrti Ulrika Spanheima leta 1269 je grad Gutenberg z deželo Kranjsko pripadel češkemu kralju Otokarju II. Přemyslu (okoli 1232–1278), najpozneje po njegovem padcu pa Rudolfu I. Habsburškemu (1218–1291). Kot habsburška zastavščina je leta 1286 z deželo Kranjsko pripadel Majnhardu II. grofu Goriško-Tirolskemu (okoli 1239–1295), Gutenberški so se do leta 1283 vključili med ministeriale grofov Ortenburških in se odrekli svojemu gradu v korist deželnega kneza. Razlogi za to in okoliščine, v katerih je prišlo do spremembe posestnega stanja, ostajajo neznani.[22]

Grofje Goriško-Tirolski so grad Gutenberg z najbližjo propadajočo zemljiško posestjo in dodatnim, razmeroma nizkim letnim plačilom za grajsko stražo od zadnje tretjine 13. stoletja podeljevali v dedni grajski fevd. Grad ob pomembni prometni poti v bližini meje s Koroško je imel v tistem času predvsem nadzorno-obrambno vlogo.[23] Leta 1330 ga je koroški vojvoda Henrik VI. Goriško-Tirolski (1265/1280–1335) podelil v oskrbo Petru Liemberškemu za formalno bivanje in varovanje po grajskem fevdnem pravu.[24] Po izumrtju grofov Goriško-Tirolskih leta 1335 je Kranjska z gradom Gutenberg pripadla nazaj Habsburžanom.[25] Zdi se, da so Liemberški več desetletij ostali grajski oskrbniki oziroma gradiščani; še leta 1391 je eden od Liemberških (Liebenberger) iz ljubljanskega vicedomskega urada prejemal 12 mark soldov za varovanje gradu. Do spremembe je prišlo po letu 1399, najverjetneje v drugem desetletju 15. stoletja; malo pred letom 1421 so Habsburžani grad Gutenberg in Tržič z Novim gradom (Neuhausom) s cerkvenimi fevdi in trškim sodstvom v ne povsem pojasnjenih okoliščinah prodali oziroma podelili v fevd Juriju I. Lambergu (ok. 1380?–1447/1464) in Janezu Paradeiserju. Juriju I. Lambergu je takrat pripadel grad Gutenberg in del (»spodnja polovica«) Tržiča.[26]

Lambergi, ki so najverjetneje izšli z nekdanjega gradu Rittersberg v Goriških brdih, so že desetletja pred pridobitvijo Gutenberga kot ministeriali oziroma uslužbenci Ortenburžanov začeli pridobivati posest v tem delu Gorenjske. Kot prvi Lamberg na Gorenjskem je v listinah od leta 1326 omenjen Viljem I. (ok. 1300?–1343/56).[27] Njegov sin Viljem II. Lamberg (ok. 1340?–1398/99), ki je med letoma 1379 in 1392 omenjen kot ortenburški gradiščan na Waldenberku in ki je posest pod Dobrčo in Križko goro postopno začel kopičiti že v osemdesetih, predvsem pa v devetdesetih letih 14. stoletja, velja za začetnika kamensko-gutenberške linije rodovine Lamberg. Ta linija je poimenovana po dveh gradovih, ki so ju Lambergi pridobili po njegovi smrti. Njegov sin Jurij I. Lamberg je z nakupom habsburškega fevda Gutenberg in dela naselbine Tržič nadaljeval prizadevanje svojega očeta. S pridobitvijo gradu Gutenberg se je izoblikovalo lamberško gospostvo Gutenberg in grad je kot upravno središče ter rezidenca vsaj za pol stoletja prevzel vlogo matičnega gradu Lambergov

19 Prim. Stopar, *Gradovi*, str. 26; Lazar in Bremec in Rozman, Danes skrito, str. 320.

20 Kos, Ministeriali, str. 221–222; Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8–9; Kos, Gorenjski samostani, str. 62; Kos, *Vitez in grad*, str. 131–132; prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 2; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 118.

21 Kos, Ministeriali, str. 232–233; Kos, *Vitez in grad*, str. 132.

22 Bizjak, Gutenberg, str. 260; prim. Podlogar, Iz zgodovine, str. 142; Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8–9; Kos, *Vitez in grad*, str. 133; Sapač, Grad Waldenberk, str. 329. Od okoli leta 1300 so Jakob II. z Gutenberga in njegovi sinovi Lienhard, Konrad in Ortel živeli v Kranju, verjetno na ortenburškem mestnem dvoru in se po njem občasno imenovali. Ena veja Gutenberških je po letu 1269 živela tudi na dvoru v Kovorju, ki v srednjeveških dokumentih sicer ni izrecno omenjen (Adam, Miniature, Gutenberški v 14. stoletju, str. 19–20; Kos, *Vitez in grad*, str. 133). Nazadnje so gorenjski Gutenbergi, ki so poleg izvornega imena od Jakoba II. nosili tudi vzdevek Cepel ali Čepel v različnih oblikah (Zeplein, Czeplein, Czaepel, Zaeppel, Zaepplein, itd.), zapustili Gorenjsko ter se preselili na Dolenjsko, kjer so za grofe Ortenburške po letu 1347 na novozgrajenem ortenburškem gradu Ortnek blizu Ribnice, v pisnih virih omenjenem od leta 1329, opravljali službo gradiščanov (Adam, Miniature, Donesek k rodoslovju čušperških, str. 10–11; Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8; Adam, Miniature, Gutenberški v 14. stoletju, str. 19–20; Kos, *Vitez in grad*, str. 134; prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 17; Valvasor, *Čast in slava*, 3. knjiga, str. 2153).

23 Bizjak, Gutenberg, str. 261.

24 Bizjak, Gutenberg, str. 260, 265, priloga 1; prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 2.

25 Bizjak, Gutenberg, str. 261; prim. Podlogar, Iz zgodovine, str. 142.

26 Bizjak, Gutenberg, str. 262; prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3 (z zmotno navedbo, da je Gutenberg prešel v posest rodovine Lamberg že okoli leta 1400); Podlogar, Iz zgodovine, str. 156; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120. Čeprav je bila že pred poldrugim desetletjem objavljena znanstveno utemeljena študija Matjaža Bizjaka, ki argumentirano navaja, da je grad postal lamberški šele po letu 1400, se v novejši literaturi vztrajno ponavlja zmotni podatek, da so Lambergi pridobili Gutenberg že proti koncu 14. stoletja. Nazadnje: Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 94.

27 Otorepec, Lamberg, str. 94; Kos, Čas bojevnikov, str. 113–114; Kos, *Zgodovina morale*, str. 173; prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 2; Adam, Nekaj utrinkov iz zgodovine Mošenj, str. 3. Valvasor navaja, da so se Lambergi iz Avstrije na Kranjsko priselili leta 1360 (Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 654).

na Kranjskem.[28] Leta 1407 je bil Jurij I. Lamberg ortenburški gradiščan na Waldenberku.[29] Grad Gutenberg je najverjetneje pridobil nekaj let zatem. Morda se je to zgodilo šele leta 1420; takrat so Waldenberk po leta 1418 izumrlih Ortenburžanih pridobili grofje Celjski in za gradiščana namesto Jurija I. Lamberga postavili Ahaca Grimšicerja, ki je bil pred tem gradiščan na gradu Kamen.[30] Jurij I. Lamberg je bil gospodar Gutenberga vsaj do leta 1444.[31] Med letoma 1438 in 1447 je bil večkrat kranjski deželni upravitelj.[32] Poročen je bil s Katarino oziroma Sibilo, rojeno Dietrichstein. Njegov starejši brat Boltežar je osnoval ortneško-ottensteinsko-snežniško družinsko linijo, mlajši brat Jakob I. pa črnelsko linijo.[33]

Od obdobja, ko je na Gutenbergu gospodaril Jurij I. Lamberg, je v bližini gradu s pisnimi viri dokumentiran obstoj grajske cerkve sv. Jurija.[34] Gotovo je nastala pred časom okoli leta 1451, ko je prvič posredno omenjena z goro sv. Jurija v bližini utrdbe Gutenberg – *die vesst Gutemberg vnd Sannd Jorgen perg*.[35] Grad in cerkev oziroma gora sv. Jurija sta znova omenjena leta 1478 – *die vessten Guttenburg … mit Sannd Jörgenperg*.[36] Do leta 1857 je v zvoniku cerkve visel stari zvon, ki je bil menda opremljen z letnico 1436.[37] Pred gradnjo sedanje zakristije leta 1867 je bila na južni fasadi prezbiterija ohranjena freska s podobo sv. Krištofa, ki je bila po tradiciji opremljena z letnico 1421.[38] Po nepreverjeni tradiciji je bilo okoli cerkve in na lokaciji sedanje zakristije iz 19. stoletja pokopališče, ki je pripadalo gradu.[39] Zgodovinar Josip Gruden (1869–1922) je zapisal domnevo, da je dal cerkev zgraditi Jurij Lamberg, ki da je na Gutenbergu gospodaril proti koncu 14. stoletja.[40] Glede na omenjene letnice je ta domneva do neke mere utemeljena, a po drugi strani je mogoče glede na starodavni patrocinij sv. Jurija pomen gradu, položaj cerkve v prostoru, značilne dimenzije njene ladje in z upoštevanjem ustreznih analogij pomisliti tudi na možnost, da je cerkvena stavba v osnovi bistveno starejša, še vsaj iz 13. stoletja. Glede na patrocinij je mogoče tudi, da je cerkev postavil Jurij z Gutenberga, ki je na gradu skupaj s svojim bratom Jakobom (II.) živel v drugi polovici 13. stoletja oziroma okoli leta 1270. Menda je živel še leta 1326.[41]

Jurij I. Lamberg je imel po uporabljenih virih osem preživelih otrok. Poleg hčera Amalade, ki se je poročila s Henrikom Helfenberškim, in Marjete oziroma Barbare, poročene z Jurijem Scheyerjem, je imel še šest sinov.[42] Njegov najstarejši sin je bil morda Gašper I. Lamberg (ok. 1410?–1481), ki je opravljal službo freisinškega glavarja v Škofji Loki in ki je imel sina Friderika II. († po 1483). Leta 1457 je bil poveljnik deželnoknežje vojske v bojih z Janom Vitovcem za celjsko dediščino na Gorenjskem.[43] Imel je grad Boštanj ob Savi.[44] Vse kaže, da grad Gutenberg po

28 Kos, Čas bojevnikov, str. 114; Adam, Miniature, Poljški vitezi, str. 11; Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 30–31; Bizjak, Gutenberg, str. 262; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 45. Ponekod je v literaturi kot začetnik kamensko-gutenberške linije rodovine Lamberg naveden Jurij. I. Lamberg. Ta linija je ugasnila leta 1850, ko je umrl Ernest grof Lamberg (prim. Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, str. 28).

29 Kos, Čas bojevnikov, str. 117; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 44, 45; prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 2–3.

30 Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 45.

31 Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 119; Bizjak, Gutenberg, str. 266–268, priloga 5; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 55.

32 Otorepec, Lamberg, str. 94; Kos, Čas bojevnikov, str. 117.

33 Prim. Kos, Čas bojevnikov, str. 114, 116–123; Dolinar, Lamberg, str. 95.

34 Dobro ohranjena barokizirana stavba, ki ima sedaj funkcijo podružnične cerkve, je vpisana v register nepremične kulturne dediščine z imenom Bistrica pri Tržiču – Cerkev sv. Jurija in oznako EŠD: 2611.

35 Kosi et al., *Historična topografija*, str. 324; prim. Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 67; Höfler, *Gradivo za historično topografijo* (2017), str. 59 (z mnenjem, da je omembo treba datirati v čas okoli leta 1444).

36 Kosi et al., *Historična topografija*, str. 324.

37 Zabukovec, Bistrica: cerkev sv. Jurija, 2, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 164; Petek, *Kronika župnije*, str. 118, 121. Zvon ni več ohranjen. O zanesljivosti letnice 1436 je mogoče zgolj ugibati. Glede na to, da je bila cerkev v zgodnjem 16. stoletju temeljito obnovljena in povečana, je mogoče tudi pomisliti na možnost, da je bila na zvonu zapisana letnica 1536 in ne 1436.

38 Zabukovec, Bistrica: cerkev sv. Jurija, 1 str. 3; 2, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 162, 166; Petek, *Kronika župnije*, str. 118, 122. Freska z letnico je bila med prizidavo nove zakristije leta 1867 uničena. O zanesljivosti sporočene letnice 1421 je treba podvomiti. Glede na to, da so prezbiterij okoli leta 1520 temeljito prenovili ali ga celo povsem na novo zgradili, kar kažejo značilna poznogotska okenska krogovičja in mrežasto-rebrasti obok z vklesano letnico 1520, je utemeljena domneva, da je bila freska na njegovi zunanjščini v resnici opremljena z letnico 1521 in ne 1421. Vse kaže, da so po potresu leta 1511 cerkev temeljito obnovili in jo leta 1517 ponovno posvetili, dela pa povsem dokončali okoli leta 1520 (prim. Zabukovec, Bistrica: cerkev sv. Jurija, 1 str. 3–4; 2, str. 2–3; 3, str. 2–4; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 162–167; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 238; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 438; Petek, *Kronika župnije*, str. 117–127; Avguštin, *Tržič*, str. 27–28; Komelj, *Gotska arhitektura*, str. 75, 112, 275; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 96, 97, 99, 100). Cerkev je leta 1517 ponovno posvetil Daniel de Rubeis (Höfler, *Gradivo za historično topografijo* (2017), str. 59). Utemeljeno je pomisliti, da je nekdanja poslikava na zunanjščini prezbiterija nastala hkrati s poslikavo v notranjščini, ki jo je okoli leta 1520 ustvaril slikar Jernej iz Loke. Takrat je nastal tudi poznogotsko ornamentalno poslikan lesen strop v ladji (prim. Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 67).

39 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 238.

40 Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 292; prim. Zabukovec, Bistrica: cerkev sv. Jurija, 1 str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 117; Petek, *Kronika župnije*, str. 118.

41 Prim. Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 9; Kos, *Vitez in grad*, str. 132.

42 Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, str. 28, 35, 37; Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 292; Kos, Čas bojevnikov, str. 117–118, 120, 191–192; http://genealogy.euweb.cz/lamberg/lamberg1.html.

43 Kos, Čas bojevnikov, str. 118, 122. Med boji za celjsko dediščino leta 1457 je dal Gašper I. Lamberg požgati trg Radovljica (*Kronika grofov celjskih*, str. 54–55, poglavje XXXVIII; prim. Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 361; Adam, 550 let od bitke za Radovljico, str. 3).

44 Dolničar, *Zgodovina*, str. 101, 235, 252–253.

smrti Jurija I. ni pripadel njemu, marveč njegovemu bratu Frideriku I. Lambergu (ok. 1412?–1464/1492), ki je bil morda drugi najstarejši sin Jurija I. in poročen z Elizabeto, rojeno Fladnitz. Z njo je imel sina Janeza III. Lamberga ter hčeri Prazedo (Praksedo), ki se je poročila z Ahacijem z Mirne (Neudeck), in Katarino, ki se je okoli leta 1490 poročila z Jurijem I. Winklerjem pl. Hainfeldom. Tretji sin Jurija I. Lamberga je bil Žiga (Sigmund, Sigismund) (ok. 1415–1488), ki je bil leta 1461 imenovan za prvega ljubljanskega škofa.[45] V literaturi je pogosto navedeno, da je bil rojen na Gutenbergu, vendar tega z uporabljenimi viri ni mogoče dokazati; če je njegov oče grad Gutenberg resnično pridobil šele v drugi polovici drugega desetletja 15. stoletja, je utemeljena domneva, da je bil Žiga Lamberg rojen na ortenburškem dvoru v Radovljici ali na gradu Waldenberk. Po Radovljici – in ne po Gutenbergu – se je leta 1433, ko je študiral na Dunaju, tudi imenoval.[46] Vse kaže, da spominska plošča na baročni vhodni lopi cerkve sv. Jurija, ki so jo v spomin na škofa Lamberga vzidali leta 1933, na tisti lokaciji nikakor ni upravičena.[47]

Vsekakor je povsem zanesljivo mogoče zavrniti v raznovrstni literaturi pogostokrat ponovljene zmotne navedbe, da je bil škof Žiga Lamberg na koncu, od leta 1678, pokopan v grobnici grajske kapele sv. Valentina na gradu Kamen pri Begunjah[48] in da je njegov nagrobnik vzidan na fasadi župnijske cerkve v Tržiču.[49] Bolj verjetna je domneva, da so se na

45 Za biografske podatke škofa Lamberga: Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 654–660; Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, str. 37; Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 291–294, 370–371; Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Turk, Lamberg; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 320–321; Dolinar, Lamberg, str. 95; Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 27–36; Lavrič, *Upodobitve*, str. 11–12, 251–254; Meke, *Odlično mesto*, str. 25–38.

46 Dokumentirano je, da se je Žiga Lamberg leta 1433 vpisal na dunajsko univerzo in takrat je omenjen kot *Sigismundus Lamberger de Radmansdorf* (Simoniti, *Humanizem*, str. 60). Na tej osnovi je mogoče ugotoviti, da se je najverjetneje rodil okoli leta 1415 in da se je kot mladenič imenoval po Radovljici, ne po Gutenbergu. Za grad Gutenberg kot rojstni kraj škofa Lamberga: Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 85, 122, 320; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 238; Avguštin, *Tržič*, str. 26; Petek, *Kronika župnije*, str. 10, 118; Bohinc, Sigismund / Žiga / Lamberg, str. 23; Knific, Žiga Lamberg, str. 27; Žiberna, *Po Tržiču*, str. 50; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 20, 96, 97, 98. Vse kaže, da se je premalo natančna navedba, da je bil grad Gutenberg pri Tržiču prva rodbinska posest znane rodbine Lamberg, ki je dala ljubljanski škofiji prvega škofa (Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 370–371), nekritično spremenila v zmotno sklepanje, da se je poznejši škof rodil prav na tem gradu. Najbolje je utemeljena domneva, da se je Žiga Lamberg rodil v udobnem dvoru v trški naselbini Radovljica, ki je pred 15. stoletjem pripadal ortenburškemu gospostvu Waldenberk (prim. Sapač, Grad Waldenberk, str. 329). Ortenburški dvor v Radovljici je stal že vsaj v 14. stoletju, ko je omenjen njegov oskrbnik. Najverjetneje je nastal v drugi polovici 13. stoletja oziroma med letoma 1263 in 1296, ko je Friderik I. grof Ortenburški (1233–1304) začel ustvarjati trško naselbino Radovljica (prim. Jakič, *Gradovi, graščine*, str. 78; Adam, *Nastanek trga*, str. 27, 32–39; Adam in Sinobad, Nekaj utrinkov z razstave, str. 1, 4; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 146–149; Sapač, Grad Bela Peč, str. 380, op. 139).

47 Ploščo je dal leta 1933, ob 470-letnici posvetitve Žiga Lamberga v ljubljanskega škofa, na lastne stroške izdelati in vzidati Anton Košir iz Bistrice pri Tržiču. Na plošči je vklesan napis: »Na gradu Gutenberg, h kateremu je pripadala cerkev / sv. Jurija se je rodil / ŽIGA GROF LAMBERG, ki je bil prvi ljubljanski škof od leta 1463 do leta 1488. / Znamenitemu rojaku v spomin: / Anton Košir, Bistrica štev. 31. 1933« (prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 122; Petek, *Kronika župnije*, str. 123; Knific, Žiga Lamberg, str. 27). Na območju gradu Gutenberg bi bila bolj upravičena spominska plošča za nečaka Žige Lamberga, znamenitega turnirskega bojevnika Gašperja II. Lamberga (ok. 1463–1515/7), ki se je sicer – tudi na naslovnici svoje znamenite turnirske knjige – imenoval po gradu Kamen (*zvm Stain Riter*), ki ga je njegov oče Jurij III. Lamberg (1438–1509) kupil leta 1469. Verjetno se zdi, da se je Gašper II. Lamberg rodil prav na gradu Gutenberg (prim. Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 47; Kos, Čas bojevnikov, str. 18, 19, 118, 122, 191).

48 Zmotni podatek se v literaturi pojavlja od začetka 20. stoletja (prim. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 293–294; Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Petek, *Kronika župnije*, str. 118; Sinobad, *Dežela*, str. 197; Dolničar, *Zgodovina*, str. 250, 270; Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 36; Lavrič, *Upodobitve*, str. 12; Bohinc, Sigismund / Žiga / Lamberg, str. 23; Knific, Žiga Lamberg, str. 27; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 94; Meke, *Odlično mesto*, str. 38). Očitno je do zmote prišlo zaradi površnega branja in napačnega interpretiranja zapisa v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*. A Valvasorjev zapis je povsem nedvoumen: škofa Lamberga so leta 1488 pokopali v grob(nico) sredi prezbiterija stare ljubljanske stolnice, leta 1678 (v resnici najbrž 1674) so ga zaradi urejanja nove grobnice rodovine Lamberg (in gradnje novega zgodnjebaročnega prezbiterija) na istem mestu v ljubljanski stolnici prekopali in položili v novo grobnico rodovine Lamberg na istem mestu (oziroma v novem prezbiteriju) stare ljubljanske stolnice, porušene leta 1701 (Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 659; Valvasor, *Čast in slava*, 2. knjiga, str. 1487; prim. Kos, Čas bojevnikov, str. 122; Dolničar, *Zgodovina*, str. 250, 252). Grobnico škofa Lamberga v ljubljanski stolnici je opisal tudi Janez Gregor Dolničar, ki je pred porušitvijo srednjeveške stolnice prepisal napis s škofovega nagrobnega spomenika, pozneje pa tudi napis na novem bronastem nagrobniku, ki so ga škofu Lambergu na začetku 18. stoletja oziroma okoli leta 1709 postavili v novi baročni stolnici, ob novem nagrobniku rodovine Lamberg (Dolničar, *Zgodovina*, str. 203, 250, 357, 436). Valvasor je pri predstavitvi gradu Kamen omenil grobnico pod kapelo sv. Valentina, a ni zapisal, da naj bi bilo tam poslednje počivališče škofa Lamberga. Zapisal je samo naslednje: »V gradu je kapela sv. Valentina (in na njegov praznik se zbere veliko ljudi, ki jim takrat pokažejo relikvije, ki so jih dobili iz Rima). Pod to kapelo pa je grobnica za pokopavanje umrlih.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 548). Nekdanja grobnica na gradu Kamen ni več vidna. Glede na Valvasorjevo navedbo in stavbne značilnosti razvaline gradu Kamen je najbolj verjetno, da je bila grobnica v severovzhodnem delu kapele, desno od nekdanjega oltarja. Na tisto območje ne sega pritlični prostor in tam doslej tudi še ni bilo arheoloških oziroma gradbenih posegov. Sedanja betonska talna plošča nad obnovljenimi pritličnimi prostori nekdanjega renesančnega zahodnega grajskega trakta območja domnevne grobnice ne prekriva. Najverjetneje je grobnica nastala hkrati s traktom in kapelo sredi 16. stoletja, opustili in zasuli pa so jo hkrati z gradom v 18. stoletju. Posmrtne ostanke pokojnikov so najverjetneje prenesli v novo zgrajeno baročno župnijsko cerkev v Begunjah. Omenjene relikvije so najverjetneje hranili v treh zidnih nišah s kamnitimi okvirji, ki so v razvalini na zahodni steni nekdanje grajske kapele še ohranjene.

49 Fragmentarno ohranjeni manjši heraldični srednjeveški kamniti epitaf na severni fasadi ladje tržiške župnijske cerkve je

v literaturi prvič omenjen leta 1859 (Hitzinger, Zur Geschichte, str. 14–15). Peter Hitzinger je epitaf na podlagi reliefne upodobitve psa v grbu povezal z rodovino Lamberg, vklesanega napisa pa zaradi poškodb ni mogel razbrati. Sedaj je napis še težje berljiv, ker ga deloma prekriva novejši omet (prim. fotografiji v: Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 11; Petek, *Kronika župnije*, str. 56). Zmotni podatek, da gre za nagrobnik škofa Lamberga, je prvi objavil Ivan Mohorič leta 1957, pozneje pa ga je povzel Cene Avguštin (prim. Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 9, 11; Avguštin, *Tržič*, str. 22). Emilijan Cevc je epitaf na podlagi slogovnih značilnosti okvirno datiral v prva desetletja 15. stoletja (Cevc, *Srednjeveška plastika*, str. 201). Na epitafu upodobljeni šlem za bodenje (Stechhelm / frog-mouth helm) se je uveljavil okoli leta 1400. Za posredovani podatek se zahvaljujem Borisu Hajdinjaku. Na epitafu v ščitu upodobljen poganjajoči se (črni) pes/brak oziroma lovski pes z (zlato) ovratnico nedvomno pripada gospodom iz Podvina (Podwein, Pöttwein) in je dokumentiran od 14. stoletja. V kombiniranem grbu Lambergov se je znašel po izumrtju Podvinskih leta 1397 in zatem, ko se je Viljem II. Lamberg (ok. 1340?–1398/99) leta 1368 poročil z Diemuto (roj. ok. 1350), sestro Tomaža Podvinskega, leta 1397 dedinjo vsega premoženja Podvinskih in zadnjo osebo, ki se je imenovala po Podvinu. Zaradi te poroke je premoženje Podvinskih leta 1397 pripadlo Lambergom (prim. Adam, Nekaj utrinkov iz zgodovine Mošenj, str. 3–4). Grof Friderik Ortenburški je nekatere svoje fevde, ki so jih uživali Podvinski, sicer že leta 1396 podelil Viljemu II. Lambergu (Adam, Nekaj utrinkov iz zgodovine Mošenj, str. 3). Leta 1399 je isti grof svoje fevde, ki sta jih uživala pokojna Tomaž Podvinski in Viljem II. Lamberg, prenesel na Viljemovega sina Jurija I. Lamberga (Smole, *Graščine*, str. 368). Po doslej zbranih podatkih je grb izumrlih Podvinskih kot del kombiniranega grba Lambergov prvič dokumentiran po letu 1445 oziroma leta 1463 oziroma najpozneje leta 1494 (prim. Kos, Čas bojevnikov, str. 115). Za posredovane podatke se zahvaljujem kolegom Mihi Preinfalku, Konradu Falku Wutscherju in Borisu Hajdinjaku.

Morda epitaf na tržiški župnijski cerkvi pripada zadnjemu moškemu potomcu rodovine Podvinskih, Sebaldu oziroma Nikolaju, ki je po Valvasorjevi navedbi tragično umrl po padcu s konjem z mostu nekje med Kranjem in Radovljico leta 1397 (prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 446; Smole, *Graščine*, str. 367–368; Žvanut, *Od viteza*, str. 37; Kos, *Zgodovina morale*, str. 175). Sebald oziroma Nikolaj je bil domnevno Tomažev sin in nečak Diemute (prim. Adam, Nekaj utrinkov iz zgodovine Mošenj, str. 3). Verjetna se zdi tudi možnost, da gre za epitaf Tomaža Podvinskega, ki je v listinah omenjen med letoma 1351 in 1396. Letnice temeljijo na neobjavljenih rezultatih raziskav Borisa Hajdinjaka (prim. Adam, Nekaj utrinkov iz zgodovine Mošenj, str. 3). Morda je dala epitaf okoli leta 1400 ali v zgodnjem 15. stoletju v spomin na brata ali nečaka izdelati Diemuta Lamberg, rojena Podvinska, ki je bila leta 1366 v dvorni službi vojvodinje Katarine Brandenburške, zatem pa se je leta 1368 poročila z Viljemom II. Lambergom in je z njim najverjetneje živela na gradu Waldenberk ali na dvoru v Radovljici. Vsekakor pa to ni njen epitaf (prim. Žvanut, *Od viteza*, str. 37; Kos, *Zgodovina morale*, str. 175). Ker je na epitafu upodobljen zgolj pes oziroma brak iz grba Podvinskih in ker je epitaf po slogovnih značilnostih sodeč nastal najpozneje do konca prve tretjine 15. stoletja, se tudi ne zdi verjetno, da bi šlo za nagrobni spomenik katerega od Lambergov z Gutenberga iz 15. stoletja, npr. Jurija I. Lamberga (ok. 1380?–1447/1464) ali njegovega sina Friderika I. Lamberga (ok. 1412?–1464/1492).

Škof Žiga Lamberg ima edino avtentično spominsko obeležje na katedrali v Gornjem Gradu; leta 1625 mu ga je v obliki velike celopostavne figuralne spominske plošče iz črnega marmorja v gotskem prezbiteriju nekdanje samostanske cerkve postavil ljubljanski škof Tomaž Hren. Obeležje so po gradnji nove cerkve prenesli na njeno južno fasado, sedaj pa je vzidana na severni strani veže (prim. Dolničar, *Zgodovina*, str. 270–271; Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 29; Lavrič, *Upodobitve*, str. 251–252; Meke, *Odlično mesto*, str. 38). Na stolni cerkvi v Ljubljani na škofa Lamberga spominja celopostavna kamnita skulptura na severni fasadi, ki jo je leta 1913 izklesal kipar Ivan Pengov (prim. Lavrič, *Ljubljanska stolnica*, str. 39–40; Lavrič, *Upodobitve*, str. 254).

gradu Gutenberg rodili trije najmlajši sinovi Jurija I. Lamberga. Henrik Lamberg je bil najverjetneje rojen okoli leta 1420 in je umrl po letu 1464.[50] Peti sin, Jurij III. Lamberg (1438–1509), je leta 1452 postal oskrbnik gradu v Škofji Loki in je bil poročen z Ano, rojeno Hohenwart. Leta 1469 je kupil oziroma zakupil deželnoknežji grad Kamen pri Begunjah in si tam, zatem ko je Gutenberg pripadel starejšemu bratu Frideriku I., ustvaril novi dom.[51] Najmlajši sin Jurija I. je bil Janez II. Lamberg (ok. 1439?–po 1464); poročen je bil s plemkinjo iz rodovine Attems in ni imel preživelih potomcev.[52]

Leta 1464 so si sinovi pokojnega Jurija I. Lamberga – Janez II., Jurij III., Henrik, Žiga, Friderik I. in Gašper I. – razdelili očetovo in materino dediščino z določilom, da v primeru smrti katerega koli od njih brez otrok, dedujejo po njem ostali.[53] Vse kaže, da je gospodar na Gutenbergu takrat postal Friderik I. Lamberg (ok. 1412?–1464/1492). Po njegovi smrti je Gutenberg pripadel njegovemu sinu Janezu III. Lambergu (ok. 1440?–1486/1492) ter hčerama Prazedi (Praksedi) (ok. 1445?–po 1491)[54] in Katarini

50 Bil je poročen z Uršulo, rojeno Hager, in začetnik boštanjsko–črešnješke linije Lambergov, ki je bila leta 1667 povzdignjena med državne grofe in ki je ugasnila leta 1806 s smrtjo Maksimiljana Antona Leopolda grofa Lamberga (prim. Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, str. 28, 35, 37).

51 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 550, Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120; Smole, *Graščine*, str. 209; Kos, Čas bojevnikov, str. 19; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 47. Jurij III. Lamberg se je med obleganjem cesarja Friderika III. v gradu na Dunaju leta 1462 postavil na stran tistih, ki so cesarja osvobodili (Valvasor, *Die Ehre*, X, str. 297; Hitzinger, Zur Geschichte, str. 16; Radics, Zur Geschichte, str. 6). Vse kaže, da je bil grad Kamen s pripadajočo posestjo nagrada za zvestobo in vojaško podporo cesarju. V literaturi je ponekod navedeno, da so se zatem, ko je Jurij (III.) Lamberg kupil grad Kamen, tja z Gutenberga kmalu preselili vsi Lambergi (prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3). Dejansko se je na grad Kamen preselil samo Jurij III. Lamberg s svojo družino.

Jurij III. Lamberg je imel sinove Gašperja II. († 1515/7), Jakoba II. († po 1502) in Janeza III. († 1505) Lamberge. Od njih je imel preživele otroke samo Gašper II., in sicer sinove Jakoba III. (1508–1566), Franca, Gašperja III., Janeza ter hčeri Marjeto in Beatrice. Gašper III. in Janez sta najverjetneje umrla še kot otroka, Franc pa je neporočen umrl po letu 1554 in rod Jurija III. Lamberga se je v moški liniji nadaljeval samo preko Jakoba III. Lamberga (Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, I. Stammtafel der Grafen und Fürsten von Lamberg; Kos, Čas bojevnikov, str. 119, 120, 191; Baraga, *Grad Mirna*, str. 75–76).

52 Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, str. 28, 35, 37; Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 292; Kos, Čas bojevnikov, str. 117–118, 120, 191–192.

53 Kos, Čas bojevnikov, str. 118; prim. Smole, *Graščine*, str. 368.

54 Leta 1491 je Jakob (II.) Lamberg svoji starejši sestrični Prazedi (Praksedi) in njenemu možu, Ahacu z Mirne, dolgoval 100 zlatih ogrskih goldinarjev (Baraga, *Grad Mirna*, str. 75–76). Jakob II. Lamberg († po 1502) je bil brat znamenitega turnirskega bojevnika Gašperja II. Lamberga (ok. 1463–1515/7) in Janeza III. Lamberga († 1505). Njihov oče

(ok. 1442?–pred 1495). Pred letom 1492 je na gradu gospodaril Janez III. Lamberg, ki je umrl med letoma 1486 in 1492.[55] Vse kaže, da je Janez III. umrl brez otrok in da sta posest po njem dedovali njegovi sestri Katarina in Prazeda. Katarina in njen mož Jurij I. Winkler pl. Hainfeld sta bila leta 1495 najverjetneje že pokojna, njun sin Jurij II. Winkler pl. Hainfeld pa je bil takrat še mladoleten.[56]

Vsaj od druge polovice 19. stoletja se v literaturi pojavlja in ponavlja na ljudskem izročilu osnovana navedba, da so grad Gutenberg razrušili oziroma poškodovali Turki. Peter Hitzinger (1812–1867) je leta 1859 zapisal domnevo, da bi se to moglo zgoditi leta 1472 ali 1484, ko so divje horde prodrle s Kranjske na Koroško. Poznejši pisci so to domnevo v glavnem navajali kot neizpodbitno dejstvo.[57] Razpoložljivi avtentični pisni zgodovinski viri te domneve ne potrjujejo in niti ni verjetna, saj v slovenskem prostoru nikjer ni dokumentiranega primera, da bi osmanske čete oblegale, osvojile in razdejale kakšen utrjeni srednjeveški grad. Osmanski vpadi so bili plenilnega in ne zavojevalnega značaja. Dogajali so se zelo hitro in napadalci se niso mudili z obleganji utrjenih stavb ali mest, marveč so skoraj izključno plenili nezavarovano podeželje. Vpadi na Koroško so, denimo, trajali samo od nekaj dni do največ nekaj tednov.[58] Zapisani letnici 1472 in 1484 v zgodovinskih virih nimata nobene podlage. Vpadi na Koroško so dokumentirani v letih 1473, 1476, 1478, 1480 in 1483, a nikoli niso potekali čez Ljubelj, kamor je bila speljana utrujajoča strma cesta. Območje Tržiča pri teh vpadih nikoli ni bilo izpostavljeno.[59] Nikakor ne drži navedba, da je ob vznožju vzpetine z gradom Gutenberg v zadnji tretjini 15. stoletja potekala ena glavnih smeri turških vpadov na Koroško.[60] Nič torej ne kaže, da bi bil Gutenberg ob vpadih osmanskih čet na Koroško posebej izpostavljen. Morda je bil najbolj izpostavljen jeseni 1475, ko so osmanske čete prodrle čez Dolenjsko do Kranja, Radovljice in Most pred Žirovnico; ker jim prehod čez prelaze na Koroško ni uspel, so po Kranjskem v manjših formacijah ropale več kakor mesec dni.[61] Takrat so osmanske čete menda napadle tudi Radovljico, ki je bila sicer zavarovana z obzidjem. Mesta gotovo niso osvojile, najbrž pa so oplenile in razdejale bližnjo okolico.[62] Morda je bil Gutenberg izpostavljen tudi jeseni 1476, ko so osmanske čete čez Gorenjsko, mimo Kranjske Gore in čez Trbiž prodrle na Koroško.[63] Vendar pa grad v tistem obdobju gotovo ni bil resno poškodovan ali celo razrušen. Najbrž je ljudsko izročilo razrušeni grad pozneje povezalo z osmanskim pustošenjem in to zato, ker je do razrušenja prišlo okvirno v večdesetletnem obdobju osmanskih vpadov, pa čeprav ne zaradi njih. Vsekakor je grad stal še leta 1478, ko je omenjen kot utrdba – *die vessten Guttenburg*.[64] Stal je tudi še leta 1487, ko je v njem omenjena grajska kapela s kaplanom.[65] Vse kaže, da je bil naseljen in sposoben za obrambo tudi še v prvih letih 16. stoletja; v gradu so takrat inventarno popisali 24 kavljastih pušk, 2,5 centa smodnika, 7000 puščic, 6000 krogel za kavljaste puške in 4 samostrele.[66]

Najverjetneje je življenje na Gutenbergu zamrlo nenadoma, 26. marca 1511, ko ga je prizadel močan potres s središčem na Idrijskem oziroma v vzhodni Furlaniji. Ta potres je razdejal oziroma poškodoval številne gradove in druge stavbe na zahodni polovici sedanjega slovenskega ozemlja ter precej razmajal stavbe v Ljubljani, njegove posledice pa so čutili tudi v Benetkah, na Koroškem in Štajerskem.[67] O obsegu poškodb na Gutenbergu je mogoče zgolj ugi-

je bil Jurij III. Lamberg (1438–1509), ki je leta 1469 kupil grad Kamen (prim. Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, I. Stammtafel der Grafen und Fürsten von Lamberg; Kos, Cas bojevnikov, str. 119, 191).

55 Prim. Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 43; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 12–14; Avguštin, *Tržič*, str. 4. Janez III. Lamberg z Gutenberga je imel skupaj z gospodarjem tržiškega gradu Neuhaus Lovrencem Paradeiserjem posebne zasluge, da je naselbina Tržič dobila status trga. To je mogoče sklepati po ustanovni listini tržiškega trga z dne 12. decembra 1492, pa tudi po pisni navedbi Lambergovega vnuka Jurija II. Winklerja pl. Hainfelda iz leta 1537. Janez Lamberg je bil decembra 1492 že pokojni (Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 72–73; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 12–14; prim. Podlogar, Iz zgodovine, str. 156; Knific, Paradeiserji, str. 27).

56 Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120; Avguštin, *Tržič*, str. 26; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 55; Knific, Lambergi, str. 29.

57 Hitzinger, Zur Geschichte, str. 16; prim. Podlogar, Iz zgodovine, str. 156; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 121; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 238; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 10; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 438; Petek, *Kronika župnije*, str. 117; Jakič, Grad Gutenberg, str. 52; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 129; Jakič, *Sto gradov*, str. 58–59; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 126; Žiberna, *Po Tržiču*, str. 50.

58 Prim. Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, str. 598–602.

59 Prim. prav tam, str. 594–602; Simoniti, *Turki*, str. 205; Voje, *Slovenci*, str. 24–30, 52, 179.

60 Prim. zemljevid v: Simoniti, *Turki*, str. 85.

61 Voje, *Slovenci*, str. 25, 52, 169, 179

62 Prim. Sapač, Grad Waldenberk, str. 349.

63 Prim. Simoniti, *Turki*, str. 67; Voje, *Slovenci*, str. 25–26.

64 Kosi et al., *Historična topografija*, str. 324; prim. Jakič, Grad Gutenberg, str. 52; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 129; Jakič, *Sto gradov*, str. 58.

65 Höfler, Gradivo za historično topografijo (1988), str. 249; Höfler, *Gradivo za historično topografijo* (2017), str. 59.

66 Lazar, Oborožitev, str. 120. V primerjavi s sosednjima gradovoma Neuhaus in Kamen je bil Gutenberg takrat sicer nekoliko slabše oborožen.

67 Poleg Gutenberga so bili takrat na sedanjem slovenskem ozemlju prizadeti še gradovi Prežek pod Gorjanci, Turjak, Zgornji Kamnik, Smlednik, Škofja Loka, Divja Loka in Krancelj pri Škofji Loki, Novi grad nad Preddvorom, Neuhaus v Tržiču, Glanz, Kamen pri Begunjah, Bled, Bela Peč, Postojna, Polhov Gradec, Hošperk ter Zgornji in Spodnji Tolmin. Za potres in njegove posledice gl. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 243, 612, 714; Dimitz, *Geschichte Krains*, II, str. 15; Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Ribarič, *Potresi v Sloveniji*, str. 34–51; Voje, *Slovenci*, str. 144; Košir in Cecić, Potres 26. marca 1511, str. 90–104.

Grbi plemiških rodovin Lamberg, Winkler in Zwickl iz koloriranega primerka grbovne knjige Zachariasa Bartscha iz leta 1567 (spletni vir).

bati. Vsekakor med potresom ni bilo poškodovano vse grajsko zidovje; to je mogoče sklepati po risbi iz Valvasorjeve knjige skic za Topografijo Kranjske iz okoli leta 1678 in po tistih ostankih zidov, ki stojijo še sedaj. A vse kaže, da so bile potresne poškodbe tolikšne, da gradu niso obnavljali in da so ga takoj po potresu dokončno opustili.[68] Takrat je bil grajski gospodar Jurij II. Winkler; očitno se je odločil, da poškodovani težko dostopni in zastareli ter neudobni srednjeveški višinski grad, ki ga nikoli ni uporabljal kot stalno rezidenco in ki ga ni bilo mogoče prilagoditi novemu načinu bojevanja z ognjenim strelnim orožjem, povsem opusti ter v njegovi upravni in stanovanjski vlogi nadomesti z manjšo novo stavbo v dolini.[69] Vse kaže, da so v grajskem kompleksu po potresu obnovili samo grajsko cerkev sv. Jurija, ki jo je leta 1517 ponovno posvetil oglejski generalni vikar in kaprulanski škof Daniel de Rubeis.[70] Gutenberg se je po potresu tako uvrstil med tiste poškodovane gradove, ki jih niso niti poskusili obnoviti in so jih zapustili.[71] Gotovo so ruševinski material od takrat deloma uporabljali za nove gradnje v bližini. Valvasor je v *Slavi vojvodine Kranjske* iz leta 1689 zapisal, da je grad večji del razpadel in da je že dolgo nenaseljen ter da se njegovi lastniki v glavnem zadržujejo v Tržiču.[72] Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja je grad označen s pripisom *Rud.*-(era) *Guttenberg* – Razvalina Gutenberg, spremno besedilo pa ga niti ne omenja, kar kaže, da so bile razvaline takrat že zelo skromne in neprimerne za morebitno vojaško uporabo.[73] Okoli njih se je v več različicah spletla pripovedka o zakleti grajski gospodični, ki je živela na Hudem gradu.[74]

Čeprav se je grad Gutenberg v prvi polovici 16. stoletja spremenil v popolno razvalino, pa je njegovo zemljiško gospostvo obstalo. Upravljali so ga z manjšega poslopja, ki je najverjetneje nastalo v kompleksu nekdanje srednjeveške pristave ob vznožju Dobrče, južno od lokacije gradu in cerkve sv. Jurija, ob sedanji Kovorski cesti, na območju sedanjega poslopja s hišno številko Ročevnica 60, Bistrica pri Tržiču. Gutenberško gospostvo je najverjetneje že pred letom 1495 pripadlo mladoletnemu Juriju II. Winklerju pl. Hainfeldu, sinu Jurija I. Winklerja in Katarine, rojene Lamberg.[75] Kot imetnik Gutenberga je omenjen

68 Prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120, 121; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 238; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 438; Avguštin, *Tržič*, str. 27; Petek, *Kronika župnije*, str. 117, 118; Jakič, *Gradovi, graščine*, str. 78; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 55.

69 Prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120. Nekaj desetletij pozneje, po požaru leta 1573, so na podoben način opustili grad Waldenberk (prim. Sapač, Grad Waldenberk, str. 330, 349–350).

70 Höfler, *Gradivo za historično topografijo* (2017), str. 59. Obnovo cerkve so povsem dokončali okoli leta 1520, kakor kaže vklesana letnica na oboku prezbiterija.

71 Poleg Gutenberga so po potresu leta 1511 opustili še srednjeveške gradove Polhov Gradec, Divja Loka pri Škofji Loki, Krancelj nad Škofjo Loko, Novi grad nad Preddvorom, Spodnji Tolmin in morda tudi Prežek na Dolenjskem.

72 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 17; Valvasor, *Čast in slava*, 3. knjiga, str. 2153; prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 131.

73 Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 4, sek. 151.

74 Po pripovedki je na gradu živela skopa gospodična, ki se je zaradi skoposti spremenila v kačo, zdaj pa čaka na svojega rešitelja. A rešil jo bo lahko le fant, ki se bo zibal v zibeli, stesani iz lesa, ki bo zraslo na skali, ki se je pred stoletji s Hudega gradu zvalila v dolino (Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 4; Lavtižar, *Spomini*, str. 40–41; Podlogar, Iz zgodovine, str. 156; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 426–427; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 55; Knific, Lambergi, str. 29; prim. Sinobad, Ljudsko izročilo, str. 1–3).

75 Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3.

tudi v letih 1514[76] in 1526.[77] Gutenberški gospod je bil še leta 1537. A prebival ni na območju Tržiča, marveč daleč proč, na gradu Hainfeld blizu Vrbne/Feldbacha na vzhodu avstrijske Štajerske, od koder je izviral rod njegovega očeta.[78] Leta 1537 je bil že bolan.[79] Umrl je pred letom 1542 in zapustil sina Viljema, ki je mladoleten umrl okoli leta 1550. Zatem so se za dediščino potegovali številni dediči iz različnih plemiških družin, ki so bile z Winklerji sorodstveno povezane. Matični grad Hainfeld s pripadajočo posestjo je do leta 1573 v celoti pridobil Volf Zwickl, ki je bil poročen z Amalijo, rojeno Winkler († 1578).[80] Med Volfom Zwicklom, gospodom na gospostvih Weyer, Schrattenberg in Hainfeld, ter Jakobom (III.) baronom Lambergom z gradu Kamen (1508–1566) je po smrti Jurija II. Winklerja oziroma njegovega mladoletnega sina zaradi dediščine nastala dolgotrajna pravda. Kakor kaže, je gospostvo Gutenberg z razvaljenim gradom in delom Tržiča pred letom 1577 dobil Volf Zwickl.[81] Po drugi strani si je Jakob (III.) baron Lamberg leta 1557 od kralja Ferdinanda I. izposloval dovoljenje, da ime razvaljenega gradu, ki je imel pomen matičnega gradu Lambergov na Gorenjskem, prenese na sosednji dvor Glanz, ki je pripadal Lambergom oziroma najverjetneje gospostvu Kamen. Jakob (III.) Lamberg je obenem prejel pravico do uporabe dednega plemiškega naslova baron na Kamnu in Gutenbergu. Razvaljeni grad Gutenberg so odtlej imenovali Altgutenberg – Stari Gutenberg.[82]

Leta 1581 je bil Volf Zwickl – *Wolf Zwiekhl zum Weyer und Hainfeldt* – še (staro)gutenberški gospod in je še imel posest na tržiškem območju.[83] Najverjetneje je gospostvo Stari Gutenberg kmalu zatem znova prešlo v roke rodovine Lamberg.[84] Zdi se, da ga je od Volfa Zwickla kmalu po letu 1581 kupil Janez Jakob baron Lamberg († 1596), ki je bil sin Janeza Jurija I. barona Lamberga († 1579) in vnuk Jakoba (III.) brona Lamberga ter lastnik gradov in gospostev Kamen pri Begunjah, (Novi) Gutenberg, Gamberk v Zasavju in Boštanj pri Grosupljem.[85] Za njim je posest z gradovi Kamen, Glanz oziroma (Novi) Gutenberg, Gamberk in Boštanj pripadla sinu Janezu Jakobu († 1596), ki so mu po smrti kot lastniki sledili njegovi trije sinovi Erenrajh, Janez Jurij II. († 1630) in Volf Ditrih († 1616) baroni Lambergi. Po poravnavi z bratoma je leta 1620 oziroma 1625 Janez Jurij II. baron Lamberg postal edini lastnik vsega imetja s štirimi gradovi in razvaljenim (Starim) Gutenbergom.[86]

76 Leta 1514 sta Jurij (II.) Winkler z Gutenberga in Lovrenc Paradeiser z Neuhausa v Tržiču kmetom nameravala kratiti stare pravice. Komisarji deželnega kneza in prenovitelji križkega urbarja so zato pozvali obe stranki k obravnavi v Kranj. S pismom so bile 30. julija 1514 stare pravice kmetom na novo potrjene (Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120; Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 145 (z zmotno zapisano letnico 1584, namesto 1514); Knific, Lambergi, str. 29). Po uporabljenih virih sklepam, da je Jurij Winkler (ml.) – *Georg der Winkler* – prvič omenjen leta 1497. Takrat je kot deželnoknežji fevd dedoval dvor in vas Hainfeld blizu Vrbne/Feldbacha na vzhodu Avstrijske Štajerske (Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 104).

77 Hitzinger, Zur Geschichte, str. 22 (z zmotno navedbo priimka Zwickl, namesto Winkler); Radics, Zur Geschichte, str. 6 (z zmotno navedbo priimka Zwickl, namesto Winkler); Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 15 (z zmotno navedbo priimka Zwickl – Jörg Goleschan von Zwigkhl, namesto Winkler).

78 Hitzinger, Zur Geschichte, str. 22 (z zmotno navedbo priimka Zwickl – Georg Zwickl zum Weyher und Heynfeldt, namesto Winkler); Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 15 (z zmotno zapisanim priimkom Zwickl, namesto Winkler); prim. Hitzinger, Zur Geschichte, str. 16, op. 13, 15. Prvotni dvor Hainfeld iz 13. stoletja je v poznem 13. stoletju prešel v posest gradiščanske rodovine Winkler. Ta rodovina je prvotno srednjeveško stavbo v drugi polovici 16. stoletja nadomestila z razsežno štiritraktno renesančno zasnovo vodnega dvorca, ki se je ohranil do danes (prim. Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 103–104).

79 Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3.

80 Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 104, 123, 261.

81 Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 121. Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske* navaja, da so Gutenberškim kot lastniki gradu Gutenberg sledili Zwickli (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 17). Rodovina Winkler je kot imetnica gospostva Gutenberg pri cerkvi na Blejskem otoku ustanovila ustanovo, po kateri je to gospostvo vsako leto otoški cerkvi darovalo po 50 funtov olja ali pa ustrezno vrednost v denarju. Ko je rodovina Winkler sredi 16. stoletja izumrla, so ustanovo prevzeli Lambergi. Ti niso več hoteli plačevati obveznosti ustanove in zato je otoški prošt Roban začel leta 1577 z njimi pravdo pred deželnim glavarjem (Gornik, *Zgodovina blejske župnije*, str. 188, 190 (z nekaterimi zmotnimi navedbami)).

82 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 242; prim. Hitzinger, Zur Geschichte, str. 16; Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 529; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 10; Avguštin, *Tržič*, str. 27; Smole, *Graščine*, str. 180; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 109, 129; Kos, Čas bojevnikov, str. 120; Sinobad, *Dežela*, str. 198; Kos, *Vitez in grad*, str. 135; Knific, Lambergi, str. 29. Kamensko-gutenberška linija rodovine Lamberg je baronski naslov prejela leta 1544 (Kos, Čas bojevnikov, str. 115).

83 Volf Zwickl je kot gutenberški gospod poleg Ahacija Paradeiserja, gospoda na gradu Neuhaus, v pismu o zemljiški zamenjavi iz leta 1581 podpisan kot cerkveni oskrbnik in zemljiški gospod (Hitzinger, Zur Geschichte, str. 22; Radics, Zur Geschichte, str. 7; Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 121; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 15).

84 Glavni Zwicklov grad Hainfeld je po njegovi smrti leta 1594 pripadel njegovemu sinu Juriju Jerneju Zwicklu, ki je kmalu zatem umrl. Njegova vdova Marija, rojena Thanhausen, se je leta 1598 v Gradcu poročila z Janezom Jakobom baronom Khislom (1565–1637) in mu v zakon pripeljala tudi sina iz prvega zakona – Jurija Jerneja Zwickla mlajšega († 1656). Ker Janez Jakob baron in od leta 1623 grof Khisl ni imel moških potomcev, je posinovil Jurija Jerneja Zwickla mlajšega in mu dovolil uporabljati priimek Khisl. Po smrti Jurija Jerneja grofa Khisla, rojenega Zwickl, leta 1656 je posest dedoval njegov sin Janez Jakob II. grof Khisl (1645–1689). Ker je umrl brez moških potomcev, je leta 1692 celotno premoženje dedovala njegova hči Marija Eleonora, poročena grofica Orsini-Rosenberg (1676–1725) (Baravalle, *Burgen und Schlösser*, str. 104; Žabota, Rodbina Khisl, str. 21–22).

85 Smole, *Graščine*, str. 209, 150, 634; prim. Kos, Čas bojevnikov, str. 122–123.

86 Smole, *Graščine*, str. 96, 150, 209, 462; prim. Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, I. Stammtafel der Grafen und Fürsten von Lamberg; Dolničar, *Zgodovina*, str. 101.

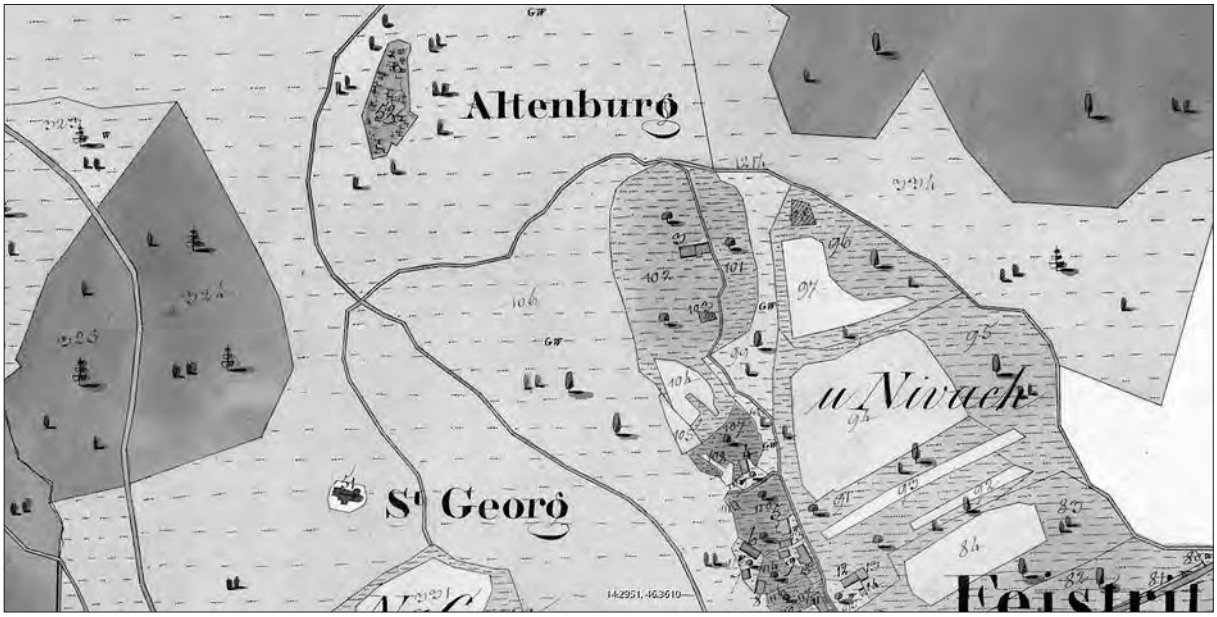

Razvaljeni grad Gutenberg v mapi franciscejskega katastra iz leta 1826 (ARS, AS 176/L/L55, list 5, izrez).

Posestna zgodovina gradu (Stari) Gutenberg v 17. stoletju je dokaj zapletena in še ni povsem zadovoljivo pojasnjena. Že Valvasor je imel težave in je zapisal nekatere zmotne teze, ki se v literaturi ponavljajo do danes. Tukaj z manjšimi popravki in dopolnitvami povzemam zanesljivejše ugotovitve, ki sta jih objavila Peter von Radics in Majda Smole in ki jih novejše raziskave doslej še niso mogle bistveno spremeniti. Po smrti Janeza Jurija II. barona Lamberga († 1630) je gospostvo z razvaljenim gradom pripadlo njegovemu sinu Adamu baronu Lambergu († 1653), ki ga je leta 1645 izročil v podzakup Andreju Staudachu, domnevno poznejšemu (med letoma 1657 in 1660) komturju komende nemškega viteškega reda v Ljubljani. Očitno je kmalu zatem oziroma pred letom 1651 gospostvo v nepojasnjenih okoliščinah z dedovanjem prešlo v last Volfa Karla barona Juriča (Juritscha) (ok. 1630–1686), lastnika dvorca Struga ob Krki na Dolenjskem. Ta je leta 1652 gospostvo prodal Volfu Žigi grofu Paradeiserju, ki je bil sin bivšega lastnika tržiškega gospostva Neuhaus Henrika grofa Paradeiserja († 1646). Kupnina je bila plačana do leta 1659. Dejansko je bilo gutenbeško gospostvo, skupaj z gospostvom Neuhaus, v rokah rodovine Paradeiser že vsaj leta 1654. Od leta 1680 je imela gospostvo mlajša sestra Volfa Žige grofa Paradeiserja, Marija Renata, ki se je kot vdova Danijela barona Egkha leta 1674 ponovno poročila z Jurijem Maksimilijanom grofom Barbom-Waxensteinom († 1680). Ona je bila lastnica Gutenberga tudi v času nastanka Valvasorjeve *Slave* okoli leta 1688. Leta 1695 je gospostvo omenjeno v zapuščinskem inventarju Janeza Valerija barona Wernegkha († 1695), ki je bil od leta 1679 poročen z Dorotejo baronico Egkh in od leta 1681 lastnik gradu Neuhaus v Tržiču. Bil je mlajši brat Henrika Julija barona Wernegkha, ki je po njem dedoval gospostvo Neuhaus. Naslednji podatek o lastniku (Starega) Gutenberga je iz leta 1728, ko je kot lastnik omenjen Adam Anton Sigfrid grof Auersperg (1676–1739), sicer lastnik gradu in gospostva Turjak. Hkrati je – po letu 1705 – postal tudi lastnik gospostva z gradom Neuhaus v Tržiču; obe gospostvi sta bili znova združeni že pred letom 1728 in sta v lasti grofov Auersperg s Turjaka ostali do leta 1806. Takrat ju je pridobila Frančiška grofica Strassoldo (rojena grofica Auersperg) in ju leta 1807 prodala svojemu zetu generalmajorju Jožefu grofu Radetzkemu (1766–1858). Ta ga je bil leta 1819 zaradi finančnih težav prisiljen prodati. Kupil ga je Jožef baron Dietrich (1780–1855), po njegovi smrti pa je posest leta 1858 dedoval njegov mladoletni vnuk knez Jožef Marija Ludvik Sulkowski. Ta je posest leta 1873 prodal Kranjski industrijski družbi. Od nje je večji del posesti leta 1891 kupil Julij baron Born (1840–1897). V lasti njegovih potomcev je ostanek posesti, kolikor je do takrat niso razprodali, ostal do nacionalizacije po drugi svetovni vojni.[87] Dvorec Neuhaus v Tržiču

[87] Radics, Zur Geschichte, str. 7–22; Smole, *Graščine*, str. 462, 505. prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 17, 406–407; Valvasor, *Čast in slava*, 3. knjiga, str. 2153, 2542–2543; Hitzinger, Zur Geschichte, str. 22–23; Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3–4; Pirc, Tržič, str. 7–8; Podlogar, Iz zgodovine, str. 156; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 121, 123–124; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 11, 15–17, 66, 91, 104–116; Jakič, Grad Gutenberg, str. 52; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 129–130; Jakič, *Sto gradov*, str. 58–59; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 110–122, 399, 560–561; Preinfalk, Tržiški graščak, str. 33; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 126; Repše in Štuhec, *Konservatorski načrt. Mapa 01. Tržič – Grad Neuhaus*. Kranj, 2012; Rjavec, *Plemiška rodbina Sułkowsky*, str. 77–96; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 154, 162; Preinfalk, *Feldmaršal Radetzky*, str. 69–87; Knific, *Bornovi*, str. 17–44, 107; Knific, Paradeiserji, str. 27; prim.

Pogled na razvaline gradu Gutenberg in na vzpetino s cerkvijo sv. Jurija iz daljave z zahodne strani (foto: Igor Sapač, 2020).

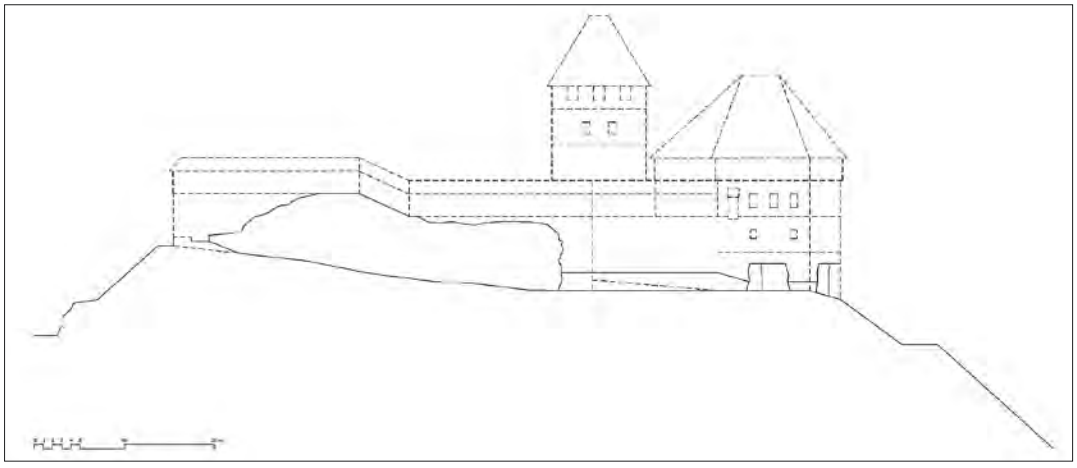

Izris zahodne fasade gradu Gutenberg s črtkano označenim poskusom rekonstrukcije stavbnih volumnov pred potresom leta 1511 (risal: Igor Sapač, 2020).

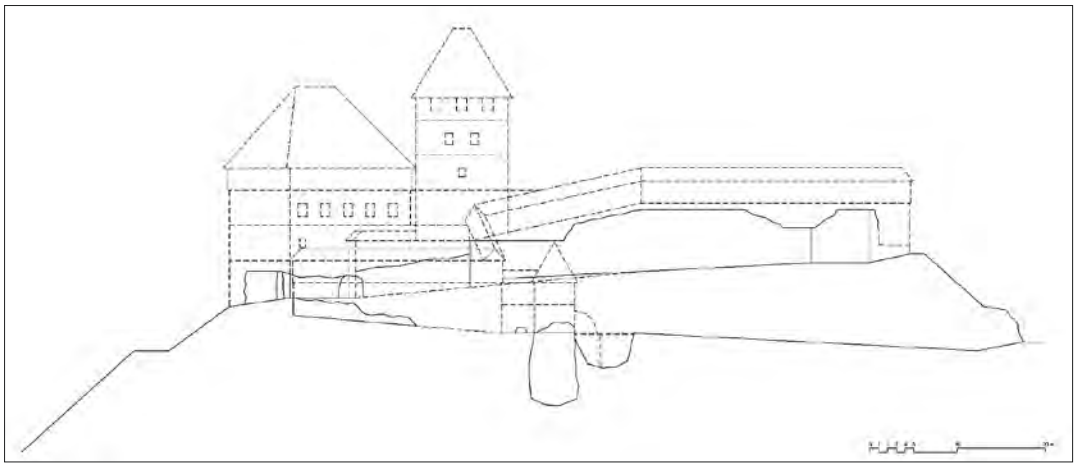

Izris vzhodne fasade gradu Gutenberg s črtkano označenim poskusom rekonstrukcije stavbnih volumnov pred potresom leta 1511 (risal: Igor Sapač, 2020).

ču, ki je po požaru leta 1811 nadomestil srednjeveški grad, je leta 1888 kupil Andrej Gassner starejši (1847–1925), veleindustrialec in solastnik Bombažne predilnice in tkalnice Tržič.[88] Njegov drugi sin Leo Gassner je dal med letoma 1934 in 1938 v bližini razvaljenega Gutenberga in nekdanje grajske cerkve sv. Jurija zgradili vilo, sedaj poimenovano Vila Bistrica, s katero je prišlo do revitalizacije območna nekdanjega grajskega predgradja.[89] Ko so leta 1934 začeli graditi vilo oziroma ko so začeli urejati njeno parcelo, so do območja nekdanjega srednjeveškega predgradja s cerkvijo sv. Jurija speljali avtomobilsko cesto, ki je tudi razvaline gradu Gutenberg približala sodobni poselitvi na širšem območju Tržiča.[90]

Po drugi svetovni vojni so se začela prizadevanja za ohranitev in sanacijo razvalin gradu Gutenberg. Konservatorska služba iz Kranja je poskrbela za izdelavo osnovnega tlorisnega posnetka gradu.[91] Leta 1970 so pod konservatorskim nadzorom odstranili odvečno podrast in drevje z območja gradu. Takrat so začeli načrtovati tudi sanacijo zidovja.[92] Do izvedbe gradbenih del pozneje ni prišlo. Prizadevanje za sanacijo ohranjenega zidovja in revitalizacijo območja se je znova prebudilo leta 2015 na pobudo Kulturno-umetniškega društva Ampus iz Tržiča, ki od leta 2017 grajske razvaline tudi upravlja. Osrednji del grajskega kompleksa so znova očistili odvečne zarasti in za prireditvene potrebe do leta 2018 postavili tri različne provizorične lesene ploščadi. Obenem je občina Tržič leta 2017 zemljišče z nekdanjim gradom odkupila od Kmetijske zadruge Križe. Ob tem so se pojavile tudi ambicije za nadgraditev razvalin z novimi stavbnimi elementi, ki niso izhajale iz poglobljene kastelološke analize nekdanje zasnove srednjeveškega gradu, marveč predvsem iz teženj po kreiranju nove atrakcije za zadovoljevanje potreb sodobne potrošniške družbe na račun spomeniške pričevalnosti avtentičnih srednjeveških ostalin.[93]

Opis in oznaka ostankov gradu Gutenberg

Razvaline gradu na naravnem pomolu imajo še vedno takšen obseg, kakršen je označen v mapi franciscejskega katastra iz leta 1826.[94] Do njih od 643 m visokega sedla Pungart, ki ga loči od vzpetine s cerkvijo sv. Jurija in ob katerem stoji poznobaročna stolpičasta obcestna kapela sv. Jurija z naslikanima letnicama 1867 in 1985,[95] v zavoju navzgor pelje starodavna grajska pot. Pot poteka zahodno od grajskih razvalin in se po pobočju Dobrče nadaljuje proti severu. Severozahodno od lokacije gradu je od poti speljana novejša zavita ozka steza, ki preko provizoričnih lesenih stopnišč omogoča dostop do severnega konca grajskega obodnega obzidja in naprej do nekdanjega notranjega grajskega dvorišča. Nekdanja dostopna pot do gradu, ki je grajsko lokacijo obkrožila na severni in vzhodni strani, je sedaj v veliki meri zaraščena in zelo težko prehodna. Na severni strani je lokacija gradu od pobočja Dobrče ločena z dokaj široko naravno kotanjo, ki je bila najverjetneje deloma umetno poglobljena.[96]

Nekdanjo grajsko celoto sestavljajo trije osnovni deli. Najmanjši in najnižji je nekdanji dvodelni vhodni obor na vzhodni strani, do katerega je na severovzhodni strani speljana prvotna grajska pot, široka približno 2,5 m. Na zahodni strani je nekdanji obor naslonjen na spodnji in zgornji del gradu; spodnji del leži južno oziroma jugozahodno od zgornjega dela in je manjši od njega. Tlorisna zasnova nekdanjega gradu je skoraj povsem prilagojena naravni konfiguraciji terena in s heterogeno kompozicijo posameznih zidov že na prvi pogled kaže, da je nastala kot rezultat postopnega gradbenega razvoja v več časovno razmaknjenih stavbnih fazah. Ohranjeno zidovje je debelo od 0,8 do 2,2 m in deloma sega še do višine 8,7 m nad tlemi. Ponekod je zidovje do tal podrto in so njegovi ostanki zakriti z rušo. Kljub temu je tlorisno zasnovo gradu, kakršna je bila pred potresom leta 1511, mogoče še dokaj dobro razpoznati. Za potrebe te študije je bila opravljena ponovna ročna izmera grajske razvaline, ki je korigirala zmotne izrise zidovja na starejšem arhitekturnem posnetku.[97] Na podlagi novega arhitekturnega posnetka je bil izdelan tudi grafični poskus rekonstrukcije nekdanje grajske tlorisne zasnove in nekdanjih grajskih višinskih gabaritov.[98]

Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 690, 691; Valvasor, *Čast in slava*, 3. knjiga, str. 2830, 2831.

88 Pirc, Tržič, str. 8; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 124, 128–129; Mohorič, *Bombažna predilnica*, str. 59; prim. Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 4.

89 Vilo so zgradili zatem, ko je dvorec Neuhaus po smrti Andreja Gassnerja starejšega leta 1925 pripadel njegovemu starejšemu sinu Andreju Gassnerju mlajšemu (prim. *Ilustrirani Slovenec*, 4/30, 164, 22. 7. 1928, str. 234; Japelj, *Dvorec Neuhaus*). Brata Gassner sta imela tako do druge svetovne vojne rezidenci v stavbah, ki sta v 19. in 20. stoletju z rezidenčnim pomenom nasledili nekdanja tržiška srednjeveška gradova.

90 Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 167.

91 ZVKDS, Območna enota Kranj, Zbirka načrtov: Grad Gutenberg: tloris (avtor: Peter Fister, 1968). Objava v prirejeni obliki v: Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54.

92 Fister, Bistrica pri Tržiču, str. 210.

93 Prim. https://siol.net/trendi/potovanja/na-prebujenih-grajskih-razvalinah-nad-trzicem-tudi-mucilne-naprave-video-469058.

94 ARS, AS 176/L/L55, list 5. Za opis gradu prim: Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54–56; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 125–142; Gros, *Gradovi grofov Ortenburških*, str. 40–46

95 Prim. Zabukovec, Bistrica: cerkev sv. Jurija, 1, str. 3.

96 Kotanje ni ustrezno označevati z izrazom jarek (prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 56; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 134).

97 Prim. načrt v: Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54.

98 Žal za potrebe priprave te študije ni bilo mogoče uporabiti rezultatov 3d laserskega skeniranja gradu Gutenberg, ki je bilo pred nekaj leti opravljeno v sklopu dejavnosti podjetja Magelan Skupina d.o.o. iz Kranja (prim. Lazar et al., Danes skrito, str. 319–326).

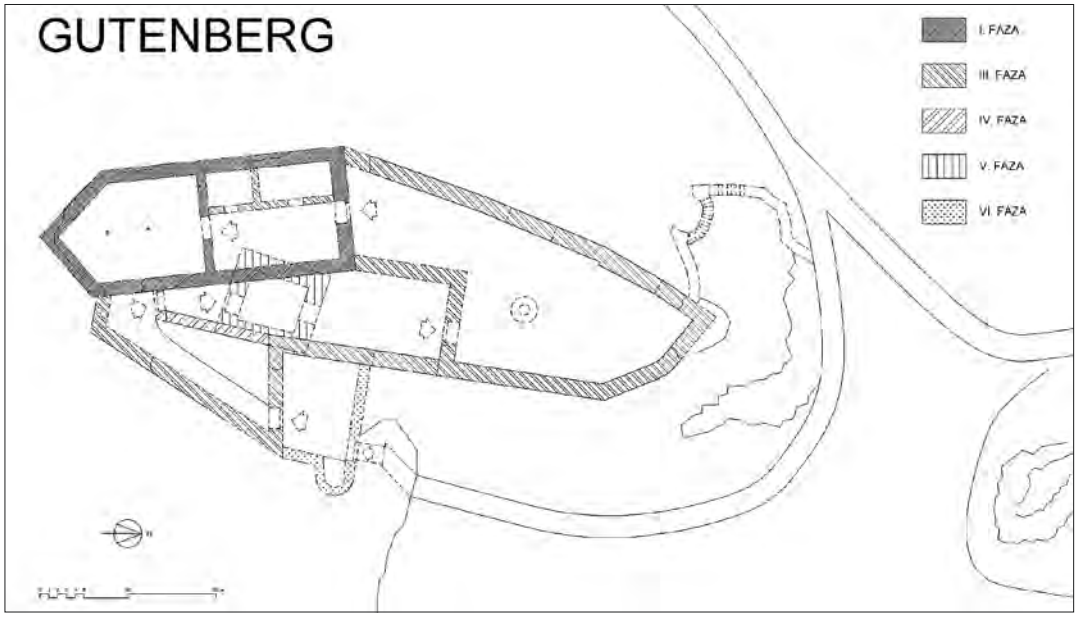

Tloris gradu Gutenberg s črtkano vrisanim poskusom rekonstrukcije poteka porušenih zidov in z označenimi fazami stavbnega razvoja (risal: Igor Sapač, 2020).

Pogled na mlajši oziroma zunanji del nekdanjega vhodnega obora gradu Gutenberg z ostankom polkrožnega stolpiča in obrambnega jarka s severne strani (foto: Igor Sapač, 2020).

Nekdanji dvodelni vhodni obor na vzhodni strani grajskega kompleksa je zelo razdejan in zaraščen. Ostanki njegovih zidov nikjer ne presegajo višine 3 m, večinoma pa so zelo porušeni in zasuti. Severni del obora je očitno mlajši od južnega dela in na severovzhodnem vogalu okrepljen z majhnim polkrožnim stolpom, ki je v zunanjem premeru talne ploskve meril samo približno 4,3 m. Tlorisna velikost stolpa je izhajala iz prepadnega skalnega balvana, na katerega so ga postavili. Zidovje stolpa, ki je ohranjeno približno do višine 2 m in ki je bilo spodaj domnevno sprva debelo približno 1 m, se je navezovalo na severno obzidno stranico vhodnega obora. Ta je sedaj povsem porušena, a je njen potek mogoče domnevati na podlagi obrambnega jarka, širokega približno 7 m, ki so ga usekali v vzhodno pobočje grajske vzpetine in ki je pred potresom leta 1511 ločeval vhodni obor od omenjene grajske dostopne poti. Mlajši severni del

Pogled z nekdanjega vhodnega obora gradu Gutenberg na zunanjo stran visokega vzhodnega obodnega obzidja zgornjega dela gradu (foto: Igor Sapač, 2020).

Ostanki kamnitega zidovja iz 15. stoletja, ki so ga sekundarno prizidali na obzidje starejšega južnega dela vhodnega obora gradu Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

vhodnega obora je bil zasnovan na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 12 × 9 m. Pot skozenj je bila speljana tik ob njegovi vzhodni stranici, medtem ko je zahodne tri četrtine njegove površine zavzemalo dokaj strmo padajoče vzhodno pobočje grajske vzpetine. Na vzhodni strani je obor poleg omenjenega severovzhodnega obrambnega stolpiča s polkrožno talno ploskvijo zapiralo še krajše vzhodno obzidje z ravnim potekom, od katerega je ostal okoli 1 m dolg nizek fragment. Struktura zidave je enaka kakor pri ostanku stolpiča – majhni apnenčevi lomljenci brez razvidnega polaganja v plasti, kar kaže, da zidovje gotovo ni nastalo pred 15. stoletjem.

Starejši južni del vhodnega obora je bil od severnega ločen z zidom, ki je bil dolg približno 12 m in debel 1,6 m, kar je dobro vidno na njegovem zahodnem koncu, kjer se v vezanem stiku brez cezure navezuje na visoko vzhodno obzidje grajskega

Dvoriščna stran zgornjega dela gradu. Pogled z juga proti severu (foto: Igor Sapač, 2020).

jedra oziroma zgornjega dela gradu. Zdi se, da je bilo enako debelo tudi obzidje na vzhodni in južni strani starejšega južnega dela vhodnega obora. Tega sicer ni mogoče z gotovostjo potrditi, saj je zidovje tam na notranji strani zasuto. Dobro pa je vidno, da je obzidje na tisti strani obora zgrajeno iz dokaj velikih grobo obklesanih apnenčevih lomljencev in da je struktura zidave približno takšna, kakršna je na visokem obzidju zgornjega dela gradu. Vzhodna stranica starejšega južnega dela vhodnega obora je bila dolga približno 26 m, južna stranica pa samo približno 4 m. Tlorisna ploskev tega dela obora se torej proti jugu zožuje, obor pa je imel tudi nepravilno talno ploskev, ki se je približevala obliki črke J. V severozahodnem delu obora stojijo do 3 m visoki ostanki 1,2 m debelega kamnitega zidovja, ki je sekundarno prislonjeno na starejšo severno obzidno stranico starejšega južnega dela vhodnega obora. Tisto zidovje je zgrajeno iz dokaj velikih grobo obdelanih apnenčevih lomljencev, ki niso razvrščeni v plasti, kar kaže, da najverjetneje ni nastalo pred 15. stoletjem. Postavitev tega zidovja v prostoru starejšega obora kaže, da je nastalo v povezavi z rampo do prehoda v zgornji del gradu. Nekdanja rampa je sedaj – zlasti v zgornjem oziroma severnem delu – visoko zasuta z ruševinskim materialom, kar kaže, da je bil prehod iz obora v zgornji del gradu zavarovan z večjo oziroma višjo stavbo.

Zgornji del gradu je zasnovan na približno jezikasti oziroma klinasti talni ploskvi, ki je dolga do 44 m in ki se od juga proti severu zožuje od približno 24 m do 15 m. Talna ploskev je uokvirjena z masivnim kamnitim obodnim obzidjem, ki je debelo od 1,8 m do 2,2 m in ki na zunanji strani dosega višino 8,7 m. Na severni strani je obodno obzidje do tal podrto, a je še mogoče slutiti njegov nekdanji potek z zalomom pod pravim kotom na skrajnem severnem koncu grajske zasnove, tam, kjer je sedaj zaključek novejše ozke zavite steze do grajskih ostankov.[99] Vse kaže, da na južni strani zgornjega dela gradu ni bilo masivnega obodnega obzidja in da se je tam zgornji del gradu navezoval na starejše zidovje spodnjega dela gradu. Obodno obzidje zgornjega dela gradu je zgrajeno iz večjih in manjših grobo obklesanih apnenčevih lomljencev, ki so v obliki t. i. kompartimentne zidave položeni v širše izravnane plasti. V grajenih plasteh so vidne tudi številne luknje kvadratnega prereza, ki segajo skozi celotno debelino zidovja in ki kažejo lokacije nekdanjih gradbenih odrov iz časa gradnje tega zidovja. Drugih odprtin, ki bi nakazovale morebitne lokacije nekdanjih lin, oken ali vrat, ni in to kaže, da je ohranjeno obodno zidovje stalo prosto in da nanj ni bilo naslonjeno nobeno drugo zidano bivalno ali obrambno poslopje. Približno na sredini dolžine vzhodne stranice obodnega obzidja, tam kjer je zidni plašč deloma odpadel,[100] so na notranji strani vidni sidrni kamni, ki kažejo, da se je tam na obodno obzidje navezovala enako visoka stranica dvoriščnega obzidja, ki je sedaj do tal porušena in od katere je po nedavnem izkopavanju viden samo nastavek ob stiku z vzhodno stranico obodnega obzidja. Vse kaže, da je bil tam prvotni obzidni prehod iz vhodnega grajskega obora v zgornji del gradu. Na notranji strani zaho-

[99] Za zmotno interpretacijo severnega zaključka grajske zasnove v zaobljeni obliki prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54, 56.

[100] Poškodba zidnega plašča je bila na tistem mestu že pred drugo svetovno vojno (prim. fotografijo v: Knific, Lambergi, str. 29).

Pogleda na dvoriščno stran zahodne stranice obodnega obzidja zgornjega dela gradu (levo) in na zunanjo stran osrednjega dela zahodne stranice obodnega obzidja zgornjega dela gradu (desno) (foto: Igor Sapač, 2020).

Pogleda na dvoriščno stran vzhodne stranice obodnega obzidja zgornjega dela gradu (foto: Igor Sapač, 2020).

Pogled na dvoriščno stran južnega dela vzhodne stranice obodnega obzidja zgornjega dela gradu z nastavkom nekdanje obzidne stranice s prehodom iz vhodnega grajskega obora v zgornji del gradu (foto: Igor Sapač, 2020).

Pogled na dvoriščno stran severnega dela zahodne stranice obodnega obzidja zgornjega dela gradu z vidnim stopničastim zamikom zidnega plašča (foto: Igor Sapač, 2020).

Struktura poznosrednjeveške kamnite zidave na dvoriščni strani zahodne stranice obodnega obzidja zgornjega dela gradu (foto: Igor Sapač, 2020).

dne obzidne stranice je ohranjen okoli 5,5 m visok in 40 cm širok stopničasti zamik, ki je oblikovan z dokaj pravilnimi kvadri apnenca. Struktura zidave obzidja na zunanjščini kaže, da stopničasti zamik ni nastal kot posledica dveh stavbnih faz, marveč kot konstrukcijska rešitev ob zalomu tlorisnega poteka zahodne obzidne stranice.[101] Vrh obodnega obzidja je odkrušen, zelo neizravnan potek pa kaže, da se je na zahodni in vzhodni stranici obzidje deloma poševno spuščalo od severa proti jugu. Po debelini obzidja je mogoče sklepati, da je bil njegov vrh po-

[101] Za zmotno interpretacijo stopničastega zamika prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54, 56.

Struktura visokosrednjeveške kamnite zidave na zunanji strani južnega konca obodnega obzidja spodnjega dela gradu (foto: Igor Sapač, 2020).

hoden in urejen za obrambne namene. Na podlagi teh značilnosti je obodno obzidje zgornjega dela gradu mogoče datirati v čas od sredine 13. stoletja do konca 14. stoletja.

Spodnji oziroma jugozahodni del gradu je v tlorisni zasnovi zelo zabrisan. Kljub temu natančno dokumentiranje in analiziranje ostankov zidovja omogočata dovolj zanesljivo interpretacijo nekdanje zasnove. Vse kaže, da je tam stala zasnova s peterokotno talno ploskvijo, sestavljeno in pravokotnika na severu in iz njega izhajajočega trikotnika na jugu, ki je v dolžino

Pogled na ruševinsko grobljo oziroma kopo z lokacijo nekdanjega visokega grajskega stolpa z jugozahodne strani (foto: Igor Sapač, 2020).

merila približno 35,4 m, v širino pa 14,2 m. Ostanki obodnih zidov, ki nikjer ne presegajo višine 4 m, so razpoznavni na zahodni, jugozahodni, jugovzhodni in vzhodni strani. Vse kaže, da so bili obodni zidovi povsod debeli približno 1,5 m in zgrajeni iz obklesanih lomljencev, položenih v dokaj pravilne plasti. Oblika talne ploskve in struktura zidave zunanjega plašča obodnih zidov spodnjega dela gradu omogočata datacijo v 12. ali 13. stoletje. Zidovje je vsekakor nastalo pred starejšim južnim delom vhodnega obora, saj je ta z južno stranico naslonjen na vzhodno stranico spodnjega dela gradu. Približno 1 m nad višino tal je na zunanji strani jugozahodne stranice obodnega zidovja razpoznaven podzidek oziroma zidni podstavek. Približno na polovici talne površine spodnjega dela gradu je ob stiku z nekdanjo notranjo stranjo zahodne stranice obodnega zidovja razpoznaven približno 3 m dolg nastavek prečnega zidu, ki je bil najverjetneje debel približno 1 m in ki je delil talno površino spodnjega dela gradu na dva približno enako dolga dela. Zdi se, da je bil južni del sprva pokrit in organiziran kot bivalna stavba, severni del pa je imel funkcijo nezastrešenega dvorišča. Na to je mogoče pomisliti zaradi ostankov dveh 80 cm debelih zidov v severozahodnem delu spodnjega dela gradu, ki sta očitno mlajša od obodnega zidovja ter s postavitvijo v prostor kažeta, da sta najverjetneje pripadla nekemu mlajšemu dvoceličnemu stranskemu oziroma dvoriščnemu poslopju, ki je imelo notranja prostora v pritličju široka samo 3,9 m in ki glede na debelino zidovja gotovo ni bilo posebno visoko.[102]

Severno od ostankov južne polovice vzhodne obzidne stranice spodnjega dela gradu se razprostira približno 5 m visoka ruševinska groblja oziroma kopa, ki sega od vzhodne polovice severnega dela spodnjega dela gradu do vzhodnega roba nekdanje rampe pred vhodom v zgornji del gradu.[103] V južnem predelu groblje se je po porušitvi velikega drevesa med neurjem na začetku leta 2020 pokazalo lice nekega zidu, ki je potekal približno pravokotno na nekdanjo dostopno rampo in poševno glede na domnevni severni del vzhodne obzidne stranice spodnjega dela gradu. Velikost in lokacija ruševinske groblje kažeta, da je tam najverjetneje stalo stolpasto poslopje na približno kvadratni talni ploskvi s stranico dolgo 10 m. Vse kaže, da se je stolpasto poslopje naslonilo na zidove iz treh starejših stavbnih faz. Da je na tisti lokaciji stalo dokaj visoko stolpasto poslopje, je mogoče pomisliti tudi na podlagi zanesljive upodobitve iz Valvasorjeve skicne knjige iz okoli leta 1678, ki kaže grajski kompleks in cerkev sv. Jurija iz jugovzhodne strani.[104]

Kastelolog Ivan Stopar (1929–2018) je pri topografski obravnavi Gutenberga leta 1996 zapisal mnenje, da je podobo gradu, kakršno posreduje Valvasor, težko uskladiti s še razvidnim grajskim tlorisom.[105] A zadrega se je pojavila zaradi zelo približnega in v južnem ter vzhodnem delu povsem napačnega tlorisnega posnetka.[106] Z uporabo zanesljivejšega posnetka tlorisne zasnove te zadrege ni več in upodobitev iz Valvasorjeve skicne knjige je mogoče jemati kot povsem zanesljiv in izjemno dragocen vir za interpretacijo zasnove gradu pred potresom leta 1511. Na upodobitvi so zanesljivo dokumentirane višine obzidja dvodelnega vhodnega obora in obodnega zidovja spodnjega dela gradu, ki je sedaj ohranjeno samo še do vrha nekdanjega pritličja. Posebno vprašanje postavljajo odprtine v obliki cin vrh obodnega obzidja spodnjega dela gradu. Glede na čas, ki je pretekel od potresa leta 1511 do nastanka Valvasorjeve upodobitve iz okoli leta 1678, je mogoče sklepati, da ne gre za značilne obrambne zobčaste nastavke oziroma cine vrh obzidja, marveč za ostanke ostenij oken vrhnjega nadstropja, ki so v poldrugem stoletju zaradi propadanja razkritega zidovja vsa izgubila nekdanje preklade. Vse kaže, da se je intenzivno propadanje grajskih razvalin po nastanku Valvasorjeve upodobitve stopnjevalo in da se je zlasti zidovje južnega in vzhodnega dela grajske zasnove od takrat do začetka 20. stoletja skoraj povsem razkrojilo.[107]

Interpretacija stavbnega razvoja gradu Gutenberg

Umetnostni zgodovinar Cene Avguštin (1923–2010) je leta 1970 zapisal domnevo, da se je grad Gutenberg morda razvil iz prvotnega stolpastega gradu.[108] Ta domneva ni izhajala iz analiz tlorisne zasnove in strukture ohranjenega zidovja, marveč je temeljila na domnevah kastelologa Ivana Komelja (1923–1985), da se je večina srednjeveških gradov

[102] Na tej lokaciji vsekakor ni stalo glavno grajsko bivalno poslopje oziroma palacij. Za drugačno mnenje prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 138, 139.

[103] Prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 137.

[104] Valvasor, *Topografija Kranjske*, št. 10; prim. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae*, št. 9. Že Cene Avguštin je ob visokih ruševinskih nastavkih na Valvasorjevi upodobitvi pomislil na ostanek stolpa (Avguštin, *Tržič*, str. 27).

[105] Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 56; prim. Stopar, *Gradovi*, str. 26.

[106] Objava v: Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54.

[107] V 20. in 21. stoletju se obseg grajskih razvalin ni bistveno spremenil. To je mogoče sklepati na osnovi najstarejših fotografskih posnetkov Gutenberga, ki so od poznega 19. stoletja nastali za razglednice. Stare razglednice gradu so objavljene v: *Ilustrirani Slovenec*, 4/30, 164, 22. 7. 1928, str. 234; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 121; Jakič, *Sto gradov*, str. 58; Žibert, *Pozdrav z Gorenjske*; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 20, 96, 97, 98. Najstarejša fotografija grajskih razvalin je bila posneta okoli leta 1897. Morda je bila razvalina gradu Gutenberg upodobljena tudi na veliki veduti Tržiča, ki jo je na stropu podružnične cerkve sv. Jožefa nad Tržičem okoli leta 1800 v okviru prizora apoteoze sv. Jožefa naslikal Leopold Layer (1752–1828). Veduta je propadla med požarom, ki je cerkev upepelil leta 1959. Fotografiji vedute sta objavljeni v: Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 13; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 29 (izsek s trško naselbino Tržič). Za požar cerkve prim. Petek, *Kronika župnije*, str. 110, 112; Knific, *Tržič*, str. 149; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 257–259.

[108] Avguštin, *Tržič*, str. 27.

v slovenskem prostoru razvila iz prvotnih stolpov.[109] Poglobljene raziskave kastelologa Ivana Stoparja so v sedemdesetih letih 20. stoletja pokazale, da so se srednjeveški gradovi v slovenskim prostoru zgolj izjemoma razvili iz prvotnih stolpov in da je imelo daleč največ srednjeveških gradov sprva obodno obliko z obzidanim dvoriščem in bivalnim poslopjem oziroma palacijem ter da so značilni grajski stolpi v glavnem nastajali v poznejših fazah stavbnega razvoja.[110] Poznejše raziskave so Stoparjeve ugotovitve v celoti potrdile, kljub temu pa se ponekod v novejši literaturi še vedno pojavljajo zmotne teze o t. i. stolpastih gradovih kot predhodnikih večjih srednjeveških gradov.[111] Ta fenomen kaže, kako zelo pomembno je pri raziskavah stavbnega razvoja srednjeveških gradov izhajati iz zanesljivih arhitekturnih posnetkov obstoječega stanja posamezne grajske stavbe in pri interpretacijah upoštevati tudi arhitekturne zakonitosti.[112]

1. faza: prvotna grajska zasnova v 12. stoletju

Najstarejši opredeljivi del grajskega kompleksa je spodnji oziroma jugozahodni del gradu, ki je sicer zelo razrušen in razpoznaven samo v fragmentih. Poskus rekonstrukcije tlorisne zasnove, izpeljan na podlagi novih natančnejših izmer ostankov zidovja, kaže, da so najprej zgradili skrbno zasnovano manjšo utrjeno grajsko stavbo s peterokotno osnovno talno ploskvijo, ki je izhajala iz pravokotnika in ki je proti dolini dobila klinasto oblikovan zaključek. Rekonstruirana tlorisna zasnova je primerljiva z jedrom kompleksa bližnjega gradu Waldenberk nad Radovljico, ki je najverjetneje nastal še pred koncem 12. stoletja.[113] Na Gutenbergu, za razliko od Waldenberka, v najstarejši ugotovljeni stavbno-razvojni fazi ni bilo dveh bivalnih poslopij, ampak samo eno. Vse kaže, da je bilo to po velikosti in organiziranosti talne ploskve skoraj povsem enako dokumentiranima bivalnima poslopjema s klinastima talnima ploskvama na Waldenberku. Tudi na podlagi primerjave z Waldenberkom je najbolj verjetno, da je bilo prvotno bivalno poslopje na Gutenberku povsem na jugu grajske zasnove in da je imelo klinasto talno ploskev.[114] Primerljivi sta tudi debelina obodnega zidovja in struktura zidave zunanjega zidnega plašča tega zidovja iz obklesanih lomljencev, položenih v dokaj pravilne plasti. Na podlagi teh značilnosti je mogoče najstarejšo razpoznavno stavbno-razvojno fazo gradu Gutenberg okvirno datirati v čas prve omembe oziroma v čas okoli sredine 12. stoletja.[115] Vse kaže, da so hkrati z bivalnim poslopjem severno od njega zgradili enako široko, a malce krajše obzidano notranje dvorišče, ki je bilo nekoliko večje od dokumentiranega prvotnega notranjega dvorišča na gradu Waldenberk.[116] Prvotni grad je imel torej značilno romansko obodno zasnovo z dvema sočasno zgrajenima stavbnima sestavinama: bivalnim poslopjem oziroma palacijem na jugu in obzidanim dvoriščem na severu. Podolžno obliko obodne zasnove in zaporedno nizanje njenih stavbnih sestavin je narekovala oblika vzpetine.

Prvotne višine zidovja bivalnega poslopja in obzidja dvorišča ni mogoče zanesljivo opredeliti. Na podlagi analize debeline obodnega zidovja, upodobitve iz Valvasorjeve skicne knjige iz okoli leta 1678, primerjave z gradom Waldenberk in z upoštevanjem dokumentiranih grajenih značilnosti drugih gradov iz 12. in 13. stoletja v slovenskem prostoru je mogoče z veliko verjetnostjo domnevati, da je imelo prvotno bivalno poslopje gradu Gutenberg nad pritličjem še dve zidani nadstropji in da je bilo nad drugim nadstropjem morda opremljeno še z lesno obrambno poletažo ter na vrhu pokrito z dokaj strmo petkapno skodlasto streho. Obzidje dvorišča je najverjetneje segalo do višine tal drugega nadstropja bivalnega poslopja oziroma do višine približno 8 m nad nivojem dvoriščne površine in je bilo na vrhu najverjetneje opremljeno z zastrešenim lesenim obrambnim hodnikom. Vse kaže, da grad sprva še ni imel posebnega obrambnega stolpa in da je bilo težišče obrambe osredotočeno na obodno obzidje in morda še na vrhnji del bivalnega poslopja.

O oblikovnih značilnostih prvotnega bivalnega poslopja je mogoče domnevati skoraj izključno na

[109] Prim. Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura, str. 37–85; Komelj, Gradovi na Gorenjskem, str. 17–18.

[110] Stopar, *Razvoj*.

[111] Za Gutenberg prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 140, 141; Gros, *Gradovi grofov Ortenburških*, str. 44–45.

[112] Prav zaradi premalo zanesljivega arhitekturnega posnetka je prišlo, do zmotne interpretacije stavbnega razvoja gradu Gutenberg leta 1996 (prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54).

[113] Prim. Sapač, Grad Waldenberk, str. 340–345.

[114] Na Waldenberku sta bili osnovni tlorisni ploskvi bivalnih poslopij široki 12 m, dolgi pa do 15 m. Vse kaže, da je bila osnovna klinasta talna ploskev prvotnega bivalnega poslopja gradu Gutenberg široka 14,2 m in dolga do 19,4 m. Njeni krajši južni stranici klinastega južnega zaključka nista bili povsem enako dolgi in zato talna ploskev ni bila povsem simetrična. Bivalna poslopja s klinastimi zaključki so na srednjeveških gradovih sicer dokaj redka, a nikakor niso izjemen pojav. V slovenskem prostoru so bivalna poslopja oziroma palaciji s klinastimi zaključki iz 12. in 13. stoletja dokumentirani na gradovih Čušperk, Vodriž in (Stari) Viltuš. Pogostejši so visoki obrambni stolpi – bergfridi – s klinastimi zaključki in trikotnimi ali peterokotnimi talnimi ploskvami. V slovenskem prostoru so iz obdobja med 12. in 14. stoletjem dokumentirani na gradovih Čušperk, Rifnik, Šalek, Planina pri Sevnici in (Slovenske) Konjice. Morda so stali tudi na srednjeveških gradovih Ranšperk pri Dobrni, Ekenštajn pri Velenju in Irštajn pri Mislinji (prim. Sapač, Grad Waldenberk, str. 341, op. 60; 342, op, 65).

[115] Struktura zidave je najbolj razpoznavna na zunanji strani jugozahodne obzidne stranice. Žal so povsod razrušeni vogali, ki bi omogočali natančnejšo analizo in datacijo zidovja. Čeprav struktura zidave ni idealno-tipična za romaniko oziroma ni sestavljena iz pravilnih kamnitih kvadrov, to nikakor ne more biti argument, ki bi onemogočal njeno datacijo še v 12. stoletje. Za drugačno mnenje prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 36.

[116] Prim. Sapač, Grad Waldenberk, str. 334.

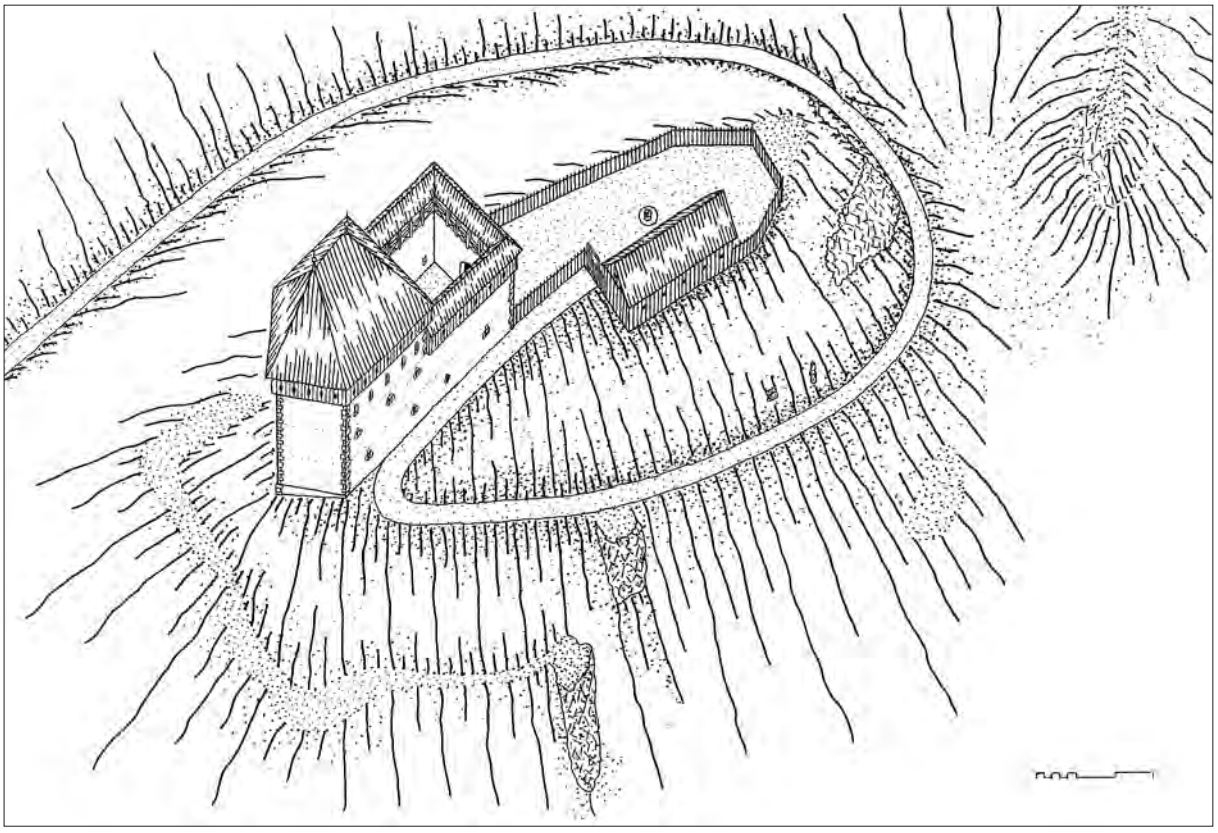

Grad Gutenberg v drugi polovici 12. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

podlagi ustreznih analogij, saj so ostanki zidovja dokaj nizki in arhitekturni členi niso ohranjeni. Vhod vanj je bil najverjetneje sredi njegove severne stene. Nadstropji sta bili morda dostopni skozi samostojni vhod v prvem nadstropju njegove severne stene. Na ostanku severne stene bivalnega poslopja oziroma zidu, ki ločuje nekdanjo bivalno poslopje od prvotnega notranjega dvorišča, je na južni strani vidna luknja kvadratnega prereza. To je najverjetneje nekdanja tramovnica in glede na njeno lokacijo je mogoče pomisliti, da je bila v povezavi s konstrukcijo lesenega stopnišča v notranjščini ob severozahodnem vogalu prvotnega bivalnega poslopja. Po upodobitvi iz Valvasorjeve skicne knjige je mogoče domnevati, da je bilo bivalno poslopje v drugem nadstropju na vzhodni fasadi osvetljeno s petimi okni, na krajši jugovzhodni fasadi pa s tremi okni. Morda so bila okna v nizu v drugem nadstropju bivalnega poslopja zgoraj sprva polkrožno zaključena in so osvetljevala grajsko dvorano.[117] Po upodobitvi iz Valvasorjeve skicne knjige je mogoče sklepati še, da je bilo eno okno tudi v prvem nadstropju jugovzhodne stene bivalnega poslopja, neka odprtina – najverjetneje svetlobna lina – pa je bila tudi v pritličnem delu njegove vzhodne stene. Glede na obrambni pomen jugovzhodne stene, ki je sestavljala klinasti južni zaključek prvotne grajske zasnove, se zdi verjetno, da so okna oziroma odprtine na tisti steni prebili šele sekundarno. Po analogijah je mogoče domnevati, da je bilo bivalno poslopje v notranjosti vertikalno predeljeno z lesenimi neometanimi tramovnimi stropi, ki so bili v vsaki etaži oprti vsaj na po dve navpični sohi.

Vse kaže, da je imelo prvotno obzidano dvorišče skoraj enako površino kakor prvotno bivalno poslopje. Prvotni vhod na dvorišče oziroma prehod skozi grajsko obodno obzidje je bil najverjetneje sredi severne obzidne stranice. Na notranjo stran zahodne stranice dvoriščnega obzidja je bilo morda že sprva naslonjeno nizko pomožno poslopje, ki je bilo najprej najverjetneje leseno in so ga šele pozneje nadomestili z zidanim, od katerega so sedaj razvidni ostanki spodnjih delov njegovega zidovja. Zgolj ugibati je mogoče, ali je že na začetku na dvorišču nastala tudi cisterna za zbiranje vode. Njeni ostanki niso vidni.

[117] Primerljiv motiv z nizom polkrožno zaključenih oken iz 12. stoletja je dokumentiran v razvalinah gradu Planina pri Sevnici. Valvasorjeva upodobitev Gutenberga sicer kaže pravokotne odprtine brez preklad, ki spominjajo na odprtine med cinami, a glede na to, da je bil grad takrat že več kakor poldrugo stoletje v razvalinah, je verjetno, da so se do takrat prvotne preklade nad okni že sesule in da je posledično nastala oblika, ki je pri pogledih iz daljave zavajajoče spominjala na cine vrh obrambnega obzidja.

Glede na razpoznavno tlorisno zasnovo se zdi manj verjetno, da je bilo prvotno dvorišče opremljeno s cisterno.[118]

Vsekakor je grad že ob nastanku dobil tudi predgradje z vsaj enim gospodarskim poslopjem. Glede na konfiguracijo terena in z upoštevanjem ustreznih analogij je najbolj utemeljena domneva, da je bilo prvotno predgradje severno od prvotne grajske zasnove tam, kjer je pozneje nastalo večje obzidano grajsko dvorišče oziroma zgornji del gradu na približno jezikasti oziroma klinasti talni ploskvi. Predgradje je bilo najverjetneje obdano z leseno palisado, ki je varovala njegovo poslopje oziroma poslopja in obenem dostop do prehoda skozi grajsko obodno obzidje. Morda je bila v sklopu predgradja cisterna za zbiranje vode.

Pot do gradu je bila gotovo speljana ob vzhodni stranici njegovega obodnega obzidja in je ob jugovzhodnem vogalu ostro zavila proti severu ter se je nato dokaj položno spuščala ter z zavoji obkrožila grajski položaj na vzhodni, severni in zahodni strani. Zdi se, da so pot na severni strani uredili čez območje, kjer so na lokaciji široke naravne kotanje pridobivali kamen za gradnjo gradu in s tem naravni kotanji deloma dali značaj obrambnega jarka, preko katerega pa gotovo nikoli ni bil speljan lesen mostovž do grajskega kompleksa. Pot do gradu je bila torej speljana tako, da je omogočila kar najboljšo obrambo grajske celote in tako, da so imeli potencialni napadalci na njej nezavarovano desno stran. Obrambno sposobnost gradu so gotovo dodatno povečali še z odstranitvijo rastja na pobočjih tik ob grajskem kompleksu.[119]

Tako zasnovani grad je takoj po izgradnji prevzel funkcijo pomembnega upravnega, vojaškega in gospodarskega središča. Tudi glede na stavbne značilnosti je najbolj verjetno, da ga je za grofe Andeške malo pred letom 1156 zgradil omenjeni Albero, ki se je po njem kot prvi tudi imenoval.[120] Zdi se, da je andeški Gutenberg v drugi polovici 12. stoletja postal arhitekturni vzor za gradnjo bližnjega ortenburškega gradu Waldenberk, ki je najverjetneje nastal v poznem 12. stoletju, vsekakor pa pred letom 1228.[121] Ugotovljena prvotna stavbna zasnova gradu Gutenberg kaže, da se je motiv bivalnih poslopij s klinasto talno ploskvijo v slovenskem prostoru pojavil že v času okoli sredine 12. stoletja.[122]

2. faza: gradnje v okolici gradu do zadnje tretjine 13. stoletja

Vse kaže, da se je po nastanku gradu gradbeno dogajanje do zadnje tretjine 13. stoletja, ko so ga Gutenberški zapustili, preusmerilo na njegovo neposredno okolico, kjer so nastala nova poslopja, povezana zlasti z njegovo gospodarsko in obrambno vlogo.

Zdi se, da so najprej grad dodatno zavarovali na tisti strani, ki je bila naravno najslabše zavarovana. Višje in severno od gradu, v zračni črti približno 270 m oddaljena, na položaju z nadmorsko višino 767 m, je na pobočju Dobrče ob zavoju poti lokacija, ki s konfiguracijo terena nakazuje, da bi tam mogel stati značilni večnadstropni izpostavljeni visokosrednjeveški grajski stolp – propugnakul s kvadratno talno ploskvijo v izmeri približno 10 × 10 m. V bližini so primerljivi izpostavljeni stolpi v 12. ali 13. stoletju nastali ob gradovih Kamen pri Begunjah, Waldenberk, Novi grad nad Preddvorom, Škofja Loka in Mali grad v Kamniku. Na andeškem Malem gradu v Kamniku je izpostavljeni stolp nastal najverjetneje v drugi polovici 12. stoletja in morda je takrat nastal tudi domnevni izpostavljeni stolp na Gutenbergu. O obliki, višini in času nastanka domnevnega izpostavljenega stolpa na Gutenbergu je sicer mogoče zgolj hipotetično domnevati, saj ostanki zidovja niso vidni.

Nižje in južno od gradu, v zračni črti oddaljena približno 250 m, je na 676 m visoki kopasto izoblikovani vzpetini na pobočju Dobrče nastala grajska cerkev sv. Jurija. Upoštevaje njen starodavni patrocinij, pomen gradu pred poznim 13. stoletjem, njen položaj v širšem prostoru, značilne dimenzije njene ladje[123] in primerjave z dokumentiranimi značilnimi enoladijskimi romanskimi grajskimi kapelami[124] ter enoladijskimi romanskimi cerkvami na Gorenjskem[125] je dopustno pomisliti, da je stala že pred koncem 13. stoletja in da je imela sprva podobo značilne enoladijske romanske sakralne arhitekture s polkrožno apsido na vzhodni strani in lesenim streš-

118 Prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 138, 139.

119 Grad brez rastja v neposredni okolici je prikazan tudi na upodobitvi iz Valvasorjeve skicne knjige iz okoli leta 1678, takšna situacija pa se je ohranila vse do zgodnjega 20. stoletja, kar kažejo fotografije gradu na starih razglednicah (prim. *Ilustrirani Slovenec*, 4/30, 164, 22. 7. 1928, str. 234; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 121; Jakič, *Sto gradov*, str. 58; Žibert, *Pozdrav z Gorenjske*; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 20, 96, 97, 98).

120 Prim. Bizjak, Gutenberg, str. 260; Štular, *Mali grad*, str. 29. Povsem sicer ni mogoče izključiti možnosti, da je grad za Andeške začel graditi že Alberov oče – Majnhard Schabab s Kokre, ki je bil med najpomembnejšimi andeškimi ministeriali na Gorenjskem in začetnik rodbinske veje Gutenberških (prim. Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8; Kos, *Vitez in grad*, str. 132; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 126; Knific, Lambergi, str. 29).

121 Prim. Sapač, Grad Waldenberk, str. 329, 340.

122 Motiv je ostal aktualen do druge polovice 13. stoletja oziroma do časa okoli leta 1300, kar kaže primer gradu Vodriž v Mislinjski dolini.

123 Cerkvena ladja je v notranjščini dolga 8,2 m, široka 5,3 m in visoka 4 m (Zabukovec, Bistrica: cerkev sv. Jurija, 2, str. 2; Petek, *Kronika župnije*, str. 118). Mogoče jo je primerjati s srednjeveško grajsko kapelo gradu Turjak iz 13. stoletja, ki je bila sprva v notranjščini dolga 7,1 m in široka 5,1 m.

124 Smiselna je zlasti primerjava z dokumentiranimi grajskimi kapelami ob pomembnejših srednjeveških gradovih na Dolenjskem: Šumberk, Mirna, Mehovo, Hmeljnik in Žebnik.

125 Prim. Leben, Romanska cerkvena arhitektura, str. 54. Velikost ladje cerkve sv. Jurija je primerljiva z velikostmi dokumentiranih ladij bližnjih romanskih cerkva: dolžine znašajo od 6,5 do 12,4 m, širine od 5,75 do 10,3 m, razmerja med širino in dolžino ladijskih sten pa so od 1 : 1,1 do 1 : 1,46.

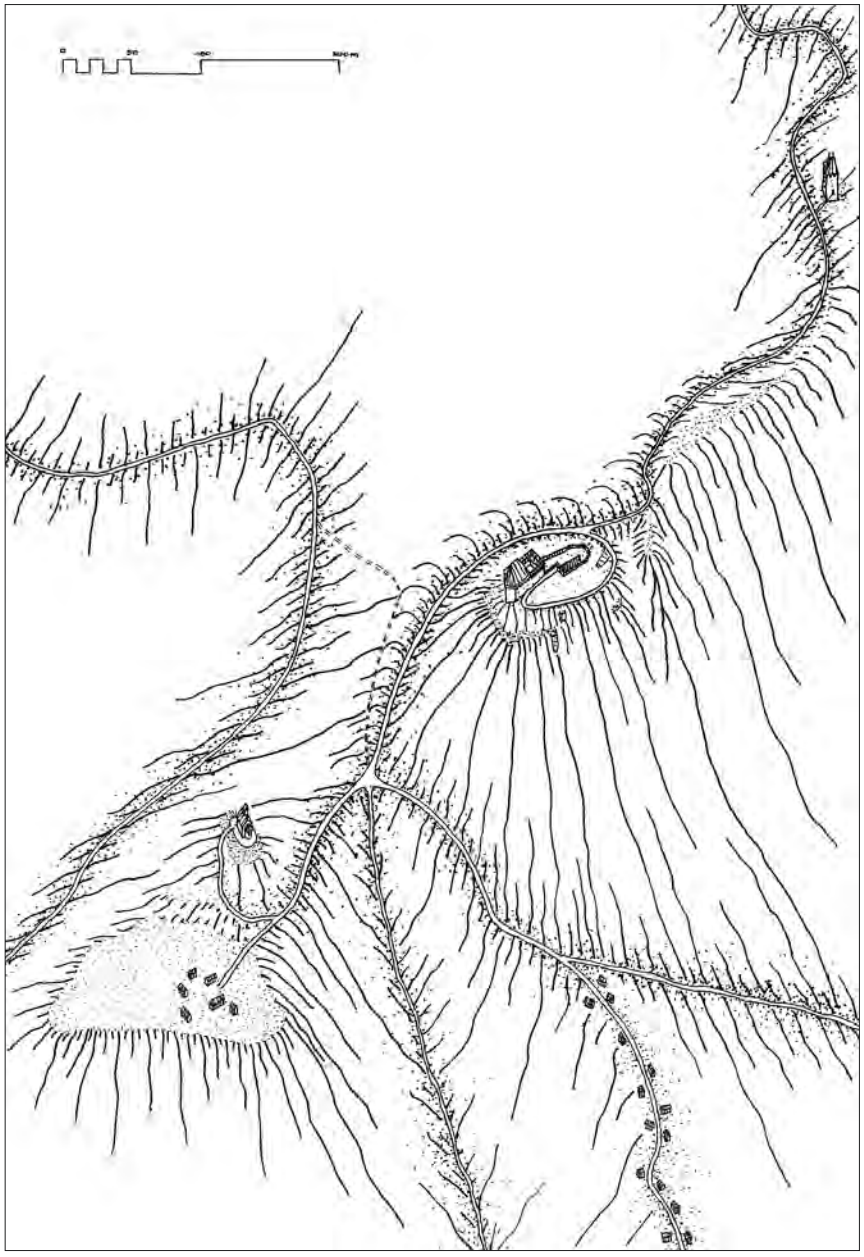

Širši stavbni kompleks gradu Gutenberg sredi 13. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

nim zvonikom. Značilnosti romanske arhitekture so razen na stavbni masi njene ladje sicer povsem zabrisane. Okenske in vratne odprtine so vse novejše, iz časa med 17. in 19. stoletjem, oltarni prostor v obliki poznogotskega prezbiterija pa je nastal po potresu leta 1511, najverjetneje okoli leta 1520, ko je nastal tudi datirani rebrasti obok.

Najverjetneje je na razsežnem umetno izravnanem terasastem razglednem platoju jugovzhodno pod cerkvijo sv. Jurija, na nadmorski višini približno 660 m, v oddaljenosti približno 270 m južno od gradu v zračni črti, na lokaciji domnevne predsrednjeveške naselbine in sedanjega območja Vile Bistrica, še pred koncem 13. stoletja nastalo sekundarno grajsko predgradje. Plato, ki je viden tudi na upodobitvi Gutenberga iz Valvasorjeve skicne knjige iz okoli leta 1678 in ki je z imenom *Na Gore* označen tudi v mapi franciscejskega katastra iz leta 1826,[126] ima približno romboidno talno ploskev, dolgo do 120 m in široko do 10 m. O strukturiranosti platoja v visokem in poznem srednjem veku je zaradi poznejših temeljitih gradbenih posegov med gradnjo Vile Bistrica mogoče zgolj ugibati.

126 ARS, AS 176/L/L55, list 5.

Zgolj ugibati je mogoče tudi, ali je gradu Gutenberg pripadala tudi izpostavljena utrdba, ki je stala na Blaški skali nad potokom Blajšnica, na 770 m nadmorske višine, ob jugovzhodnem pobočju vzpetine Vaško s sledovi prazgodovinske oziroma predsrednjeveške naselbine in severovzhodno nad vasjo Brezje pri Tržiču.[127] Tista lokacija, ki omogoča širok razgled proti dolinama Tržiške Bistrice in Save, je od gradu v zračni črti oddaljena okoli 670 m. Poleg dveh prečnih obrambnih jarkov, ki na zahodni strani ločujeta grebenasti pomol od pobočja Dobrče, je razpoznaven ostanek zidu v smeri od severa prot jugu, ki je debel približno 1,2 m in ki ga je mogoče na osnovi značilne strukture zidave iz deloma obklesanih lomljencev v izravnanih plasteh okvirno datirati v 13. stoletje. Brez nadrobnejših raziskav ni mogoče ugotoviti, ali je tudi tam stal značilni grajski izpostavljeni stolp – propugnakul.[128] Glede na precejšnjo oddaljenost od gradu Gutenberg je mogoče pomisliti, da tam ni stal gutenberški izpostavljeni stolp, marveč ortenburška mejna izpostavljena utrdba, ki je spadala h gospostvu gradu Kamen. Domneva, da je na tisti ekstremni lokaciji stal prvotni zametek gradu Gutenberg, ne zdrži resne presoje.[129]

3. faza: širitev in dodatno utrjevanje grajske zasnove v 14. stoletju

Grad je imel od zadnje tretjine 13. stoletja predvsem nadzorno-obrambno vlogo ob pomembni prometnici in ob meji s Koroško. Njegov gradbeni razvoj se je posledično usmeril na obsežne nove obrambne sestavine, s katerimi je bila vloga izpostavljene višinske utrdbe še bolj poudarjena. Domnevno prvotno predgradje na severni strani gradu je takrat dobilo vlogo zunanjega obzidanega grajskega dvorišča.[130] Platojsko izravnano talno ploskev jezikaste oziroma klinaste oblike, ki se položno dviguje od juga proti severu, so na zahodni, severni in vzhodni strani obdali z masivnim kamnitim obodnim obzidjem, debelim od 1,8 m do 2,2 m in visokim najverjetneje do 9 m. Na severni strani, kjer je bil grajski kompleks nad naravno kotanjo naravno najslabše zavarovan, so obzidje v tlorisnem poteku zaključili v obliki klina ter tako ustvarili izpostavljeni ščitni zid in pendant starejšemu klinastemu zaključku na južni strani grajske zasnove. Na jugovzhodni strani so novo obzidje novo oblikovanega zunanjega oziroma zgornjega grajskega dvorišča dopolnili s sočasno zgrajenim obzidjem, s katerim so oblikovali utrjeni obor pred vhodom na novo dvorišče. Obor so zasnovali z vključitvijo stare grajske dostopne poti in je posledično dobil nepravilno poligonalno talno ploskev, ki se približuje obliki kljuke.[131] Obor so od novega dvorišča ločili z obzidjem, ki je v obliki kljuke povezalo vzhodno stranico novega dvoriščnega obzidja in severovzhodni vogal prvotne grajske zasnove iz 12. stoletja ter je bilo opremljeno s prehodom med novim dvoriščem in vhodnim oborom.

Masivno novo obzidje zunanjega oziroma zgornjega grajskega dvorišča in vhodnega obora so zgradili iz večjih in manjših grobo obklesanih apnenčevih lomljencev, ki so jih v obliki t. i. kompartimentne zidave položili v širše izravnane plasti z luknjami – odrnicami. Stopničasti zamik na notranji strani zahodne stranice novega dvoriščnega obzidja so oblikovali z uporabo dokaj pravilnih kamnitih kvadrov. Opisana struktura zidave kaže, da je obzidje najverjetneje nastalo v času od sredine 13. stoletja do konca 14. stoletja, najverjetneje v prvi polovici 14. stoletja.[132] Material za gradnjo so najverjetneje pridobili z dodatno širitvijo naravne kotanje na severni strani gradu in s tem kotanji še bolj dali značaj obrambnega jarka.

Na podlagi analize ostankov obzidja zunanjega oziroma zgornjega grajskega dvorišča je mogoče sklepati, da sprva ni bilo bistveno višje, kakor sedaj in da se je že prvotno na zahodni in vzhodni stranici deloma poševno za približno 2,5 m oziroma 4,3 m spuščalo od severa proti jugu. Na severnem koncu je bilo obzidje na notranji strani visoko približno 5 m, na južnem delu dvorišča pa najverjetneje okoli 7 m. Na južni strani je bila višina obzidja najverjetneje enaka višini obzidja prvotnega grajskega dvorišča iz 12. stoletja. Po debelini obzidja je mogoče sklepati, da je bil njegov vrh pohoden in urejen za obrambne namene. Ker na Valvasorjevi upodobitvi in na sedanjih ostankih ni vidnih zobčastih obrambnih nadzidkov oziroma cin, je mogoče sklepati, da je bil na vrhu obzidja sprva in do razdejanja gradu med potresom leta 1511 zastrešeni leseni obrambni hodnik, ki je bil širok približno 2 m. Po Valvasorjevi upodobitvi in sedanjih ostankih je mogoče sklepati, da je bilo obzidje vhodnega obora dokaj nizko oziroma bistveno nižje od sočasnega obzidja zunanjega oziroma zgornjega grajskega dvorišča. Najverjetneje je bilo obzidje vhodnega obora na vrhu sprva prav tako opremljeno z zastrešenim lesenim obrambnim hodnikom.

Vse kaže, da je novo obzidje stalo prosto in da nanj ni bilo naslonjeno nobeno drugo zidano bivalno ali obrambno poslopje. Dopustiti je treba možnost, da je bilo na notranjo stran obzidja prislonjeno kak-

[127] Ostanki utrdbe so v register nepremične kulturne dediščine vpisani z imenom Brezje pri Tržiču – Arheološko najdišče Blaška skala (Blakova skala) (EŠD 20911) (http://rkd.situla.org/).

[128] Prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 36, 228–231.

[129] Prim. prav tam, str. 36.

[130] Na primerljiv način so v prvi polovici 13. stoletja preuredili nekdanja predgradja gradov Bled in Turjak; v obeh primerih sta nekdanji predgradji z gradnjo novega obzidja dobili značaj zunanjega grajskega dvorišča.

[131] Motiv obora je primerljiv z dokumentiranimi situacijami na gradovih Waldenberk in Zgornji Kamnik.

[132] Takšno datacijo omogoča tudi primerjava z masivnim zunanjim obrambnim obzidjem gradu Waldenberk, ki je nastalo v drugi polovici 13. stoletja in/ali v 14. stoletju (Sapač, Grad Waldenberk, str. 345–347).

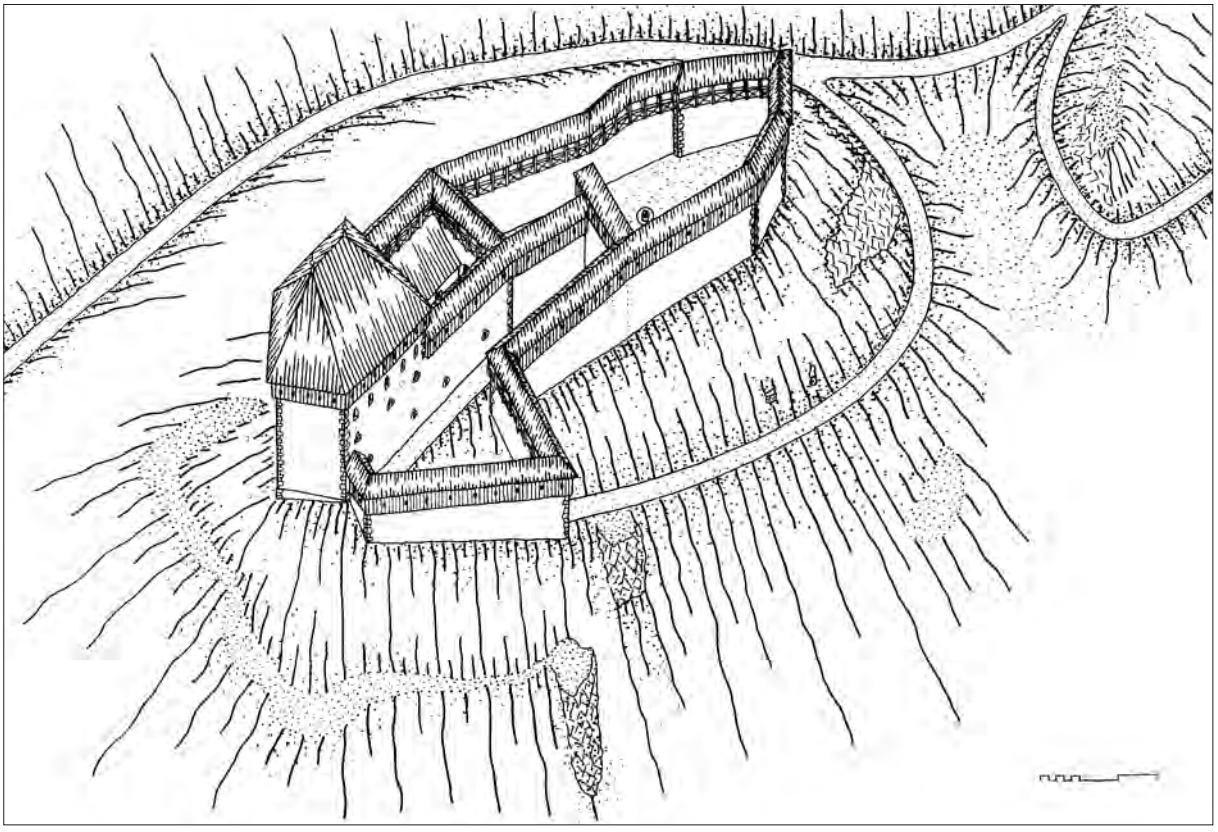

Grad Gutenberg v drugi polovici 14. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

šno nizko leseno pomožno poslopje. Najverjetneje so hkrati z gradnjo novega obzidja na prvotnem notranjem grajskem dvorišču zgradili manjšo dvocelično stavbo z 80 cm debelim kamnitim zidovjem in zgolj 3,9 m širokima notranjima pritličnima prostoroma, ki so jo naslonili na notranjo stran zahodne stranice prvotnega obodnega obzidja.[133] Morda sta bila v tisti stavbi hlev za konje in bivališče grajske služinčadi. Zgolj ugibati je mogoče, ali so po postavitvi obzidja na novem zunanjem oziroma zgornjem grajskem dvorišču uredili cisterno za zbiranje vode. Vsekakor si je utrjeni višinski grad v 14. stoletju težko predstavljati brez ustrezne cisterne.[134] Najbolj verjetna se zdi možnost, da je bila cisterna v osrednjem delu dvorišča, severno od prehoda iz vhodnega obora na dvorišče. Sledovi na terenu sicer niso razpoznavni in nobene od obstoječih terenskih poglobitev ni mogoče prepričljivo interpretirati kot ostanek domnevne cisterne.

Gradbene značilnosti kažejo, da so obsežno novo obzidje neverjetneje zgradili po letu 1286, ko so Gutenberg imeli grofje Goriško-Tirolski oziroma vitezi Liemberški, ki so grad od leta 1330 upravljali za Goriško-Tirolske, po letu 1335 in do konca 14. stoletja pa za Habsburžane. Obsežne širitve gradu vsekakor ni mogoče povezati z Ortenburžani, saj Gutenberga nikoli niso posedovali.[135] Širitev gradu je mogoče primerjati s širitvami nekaterih gradov grofov Goriško-Tirolskih na območju Tirolske.[136]

4. faza: dodatno obrambno utrjevanje grajske zasnove v 15. stoletju

Po izgradnji obsežnega novega obzidja, s katerim so izoblikovali zunanje oziroma zgornje grajsko dvorišče in vhodni obor, so pot oziroma rampo do pre-

[133] Stavba je bila najverjetneje primerljiva z dokumentiranima pritličnima stavbama, ki so ju v 13. oziroma 14. stoletju zgradili ob prvotnih palacijih na notranjih dvoriščih romanskih gradov Podsreda in Celje.

[134] Za problematiko cistern na višinskih gradovih prim. Gleue, *Ohne Wasser keine Burg*.

[135] Za zmotno mnenje prim. Gros, *Gradovi grofov Ortenburških*, str. 45.

[136] Zgovorna je zlasti primerjava z gradom Lamprechtsburg (Castel Lamberto) blizu Brunecka na Južnem Tirolskem, na območju Republike Italije. Prvotno manjšo grajsko zasnovo iz sredine 13. stoletja so zatem, ko je okoli leta 1270 postala fevd grofov Goriško-Tirolskih, razširili z razsežnim zunanjim dvoriščem, ki so ga zasnovali na lokaciji prvotnega predgradja iz 13. stoletja in obdali z močnim poligonalnim obzidjem. Novo obzidje so naslonili na prvotno grajsko zasnovo in ga v tlorisnem poteku prilagodili naravni izoblikovanosti terena (prim. Hörmann-Weingartner, *Tiroler Burgenbuch*, str. 211–226).

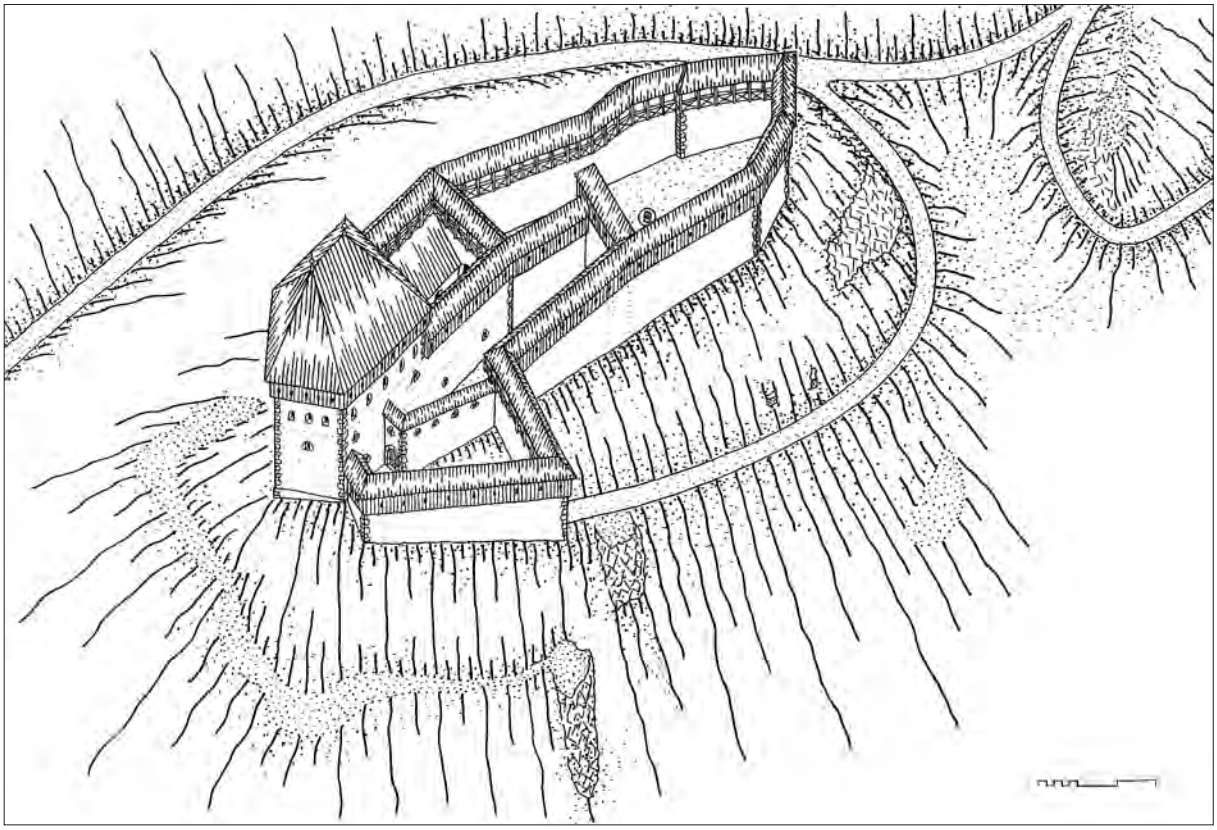

Grad Gutenberg sredi 15. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

hoda med oborom in dvoriščem še dodatno zavarovali s tanjšim kamnitim obzidjem. Z njim so zahodni del vhodnega obora oddelili od jugovzhodnega dela. Vse kaže, da so bili od takrat pred vhodom v prvotno grajsko zasnovo iz 12. stoletja kar trije dodatni utrjeni prehodi. Novo obzidje je bilo sicer dokaj kratko, debelo približno 1,2 m, visoko najbrž do 6 m in zasnovano na talni ploskvi v obliki kljuke. Njegova struktura iz dokaj velikih grobo obdelanih apnenčevih lomljencev, ki niso razvrščeni v plasti, kaže, da je nastalo za kakovostnejšim masivnim obzidjem iz predhodne stavbne faze in da najverjetneje ni nastalo pred 15. stoletjem. Najbolj utemeljena se zdi domneva, da je to obzidje nastalo zatem, ko je grad po letu 1399, najverjetneje v drugem desetletju 15. stoletja, kot deželnoknežji fevd prešel v roke Jurija I. Lamberga (ok. 1380?–1447/1464).

5. faza: nadaljevanje utrjevanja gradu v 15. stoletju

Zdi se, da so kmalu po postavitvi kratkega obzidja, s katerim so prvotni vhodni obor predelili na dva dela, grajsko zasnovo dopolnili še z glavnim stolpom, ki so ga najverjetneje oblikovali v tradiciji visokosrednjeveških bergfridov iz obdobja med 12. in 14. stoletjem. O višini stolpa je mogoče sklepati na podlagi upodobitve iz Valvasorjeve skicne knjige iz okoli leta 1678; ostanki stolpaste stavbe so takrat segali vsaj približno 4 m oziroma eno etažo nad višino vrha zidovja prvotnega grajskega bivalnega poslopja iz 12. stoletja. Tlorisna zasnova stolpa zaradi ruševinskih zasutij sedaj ni razpoznavna, a je o njej mogoče s precejšnjo verjetnostjo domnevati na podlagi analize oblike ruševinske groblje oziroma kope, ki sega od vzhodne polovice severnega dela spodnjega dela gradu do vzhodnega roba nekdanje rampe pred vhodom v zgornji del gradu. Vse kaže, da so stolp zasnovali na približno kvadratni talni ploskvi s stranico dolgo približno 10 m in da je imel v spodnji etaži do 2 m debelo zidovje. Stolp so očitno postavili na območju vzhodnega medzidja in nad dostopno potjo, ki je vodila iz prvotnega vhodnega obora do zunanjega oziroma zgornjega grajskega dvorišča. Zaradi specifične lokacije v grajskem kompleksu je stolp dobil tudi funkcijo prehodne stavbe oziroma vhodnega stolpa pred prehodom na zunanje oziroma zgornje grajsko dvorišče.[137] Utemeljena je domneva, da je imel stolp v pritličju na južni in severni strani vgrajena vhodna portala, ki sta še dodatno preprečevala dostop do zunanjega oziroma zgornjega grajskega dvorišča. Vzhodno steno stolpa so po-

[137] S tega vidika je nekdanji stolp na Gutenbergu mogoče primerjati z romanskim vhodnim stolpom gradu Bled, ki je najverjetneje nastal v 12. stoletju oziroma pred sredino 13. stoletja.

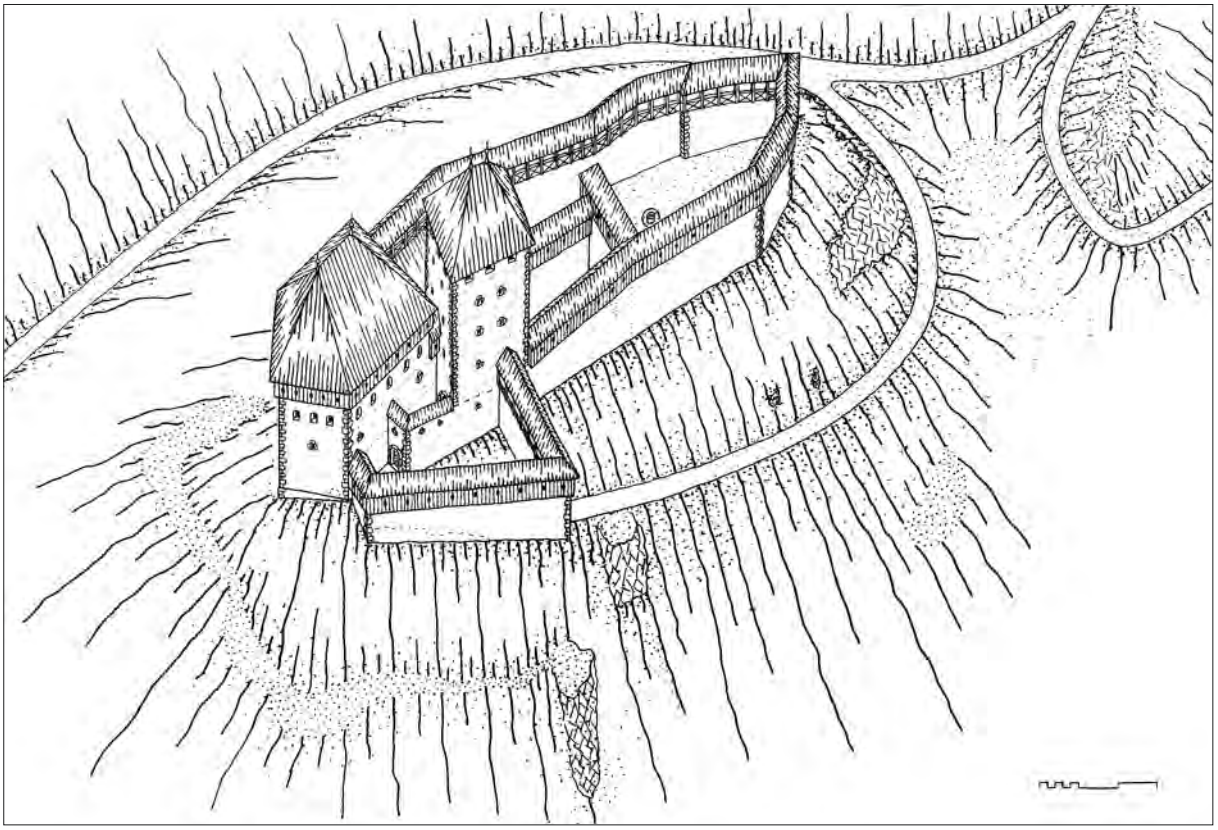

Grad Gutenberg v drugi polovici 15. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

stavili na starejše zidovje oziroma obzidje iz tretje in četrte faze razvoja gradu. Zahodno steno stolpa oziroma jugozahodni vogal so najverjetneje zgradili nad vzhodno stranico obodnega obzidja prvotnega grajske zasnove iz 12. stoletja, ki so jo takrat morda deloma podrli. Nekdanji stolp je mogoče datirati tudi s pomočjo analize zunanjega lica njegove južne stene, ki se je pokazalo izpod ruševinskega zasuta po porušitvi velikega drevesa med neurjem na začetku leta 2020; zidava je iz grobo obdelanih lomljencev, ki niso postavljeni v plasti. To kaže, da je stolp nastal šele v 15. stoletju. O prvotni višini nekdanjega stolpa je mogoče zgolj ugibati. Upoštevaje njegovo lokacijo v grajskem kompleksu je najbolj utemeljena domneva, da je bil za dve in pol nadstropji višji od vrha drugega nadstropja prvotnega grajskega bivalnega poslopja iz 12. stoletja. Zaradi proti severu dvigajočega se terena je bilo pritličje stolpa v višini prvega nadstropja prvotnega grajskega bivalnega poslopja iz 12. stoletja.

Po ugotovljenih stavbnih značilnostih nekdanjega stolpa je najbolj verjetno, da je nastal v prvi polovici 15. stoletja, najverjetneje v času, ko je na Gutenbergu gospodaril Jurij I. Lamberg. Po zasnovi ga je do neke mere mogoče primerjati z visokim glavnim stolpom gradu Neurasen v Pustriški dolini na Južnem Tirolskem, na območju Republike Italije, ki je za grofe Goriško-Tirolske nastal v tridesetih letih 14. stoletja in ki je bil prav tako zasnovan na trapezasti talni ploskvi in navezan na grajsko obodno obzidje.[138]

6. faza: protiturško utrjevanje gradu v poznem 15. stoletju

Čeprav se ne zdi verjetno, da bi bil grad med turškimi oziroma osmanskimi vpadi v sedemdesetih in/ali osemdesetih letih 15. stoletja poškodovan ali celo razdejan, vse kaže, da je bil v tistem obdobju, ko je bil v rokah Friderika I. Lamberga (ok. 1412?–1464/1492) ali njegovega sina Janeza III. Lamberga (ok. 1440?–1486/1492), deležen še zadnjih utrjevalnih gradbenih del. Ta dela niso bila posebno obsežna in najverjetneje so jih izvedli v naglici, s ciljem, da bi na sovražnim napadom najbolj izpostavljenem delu grajske zasnove povečali obrambno sposobnost. V tistem obdobju so vhodni obor, ki je bil poprej že razdeljen na dva dela in okrepljen z glavnim grajskim stolpom, na severni strani okrepili s prizidavo novega manjšega dodatnega vhodnega obora. Novi obor so zasnovali na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 12 × 9 m ter ga oblikovali z

[138] Prim. Hörmann-Weingartner, *Tiroler Burgenbuch*, str. 334–344.

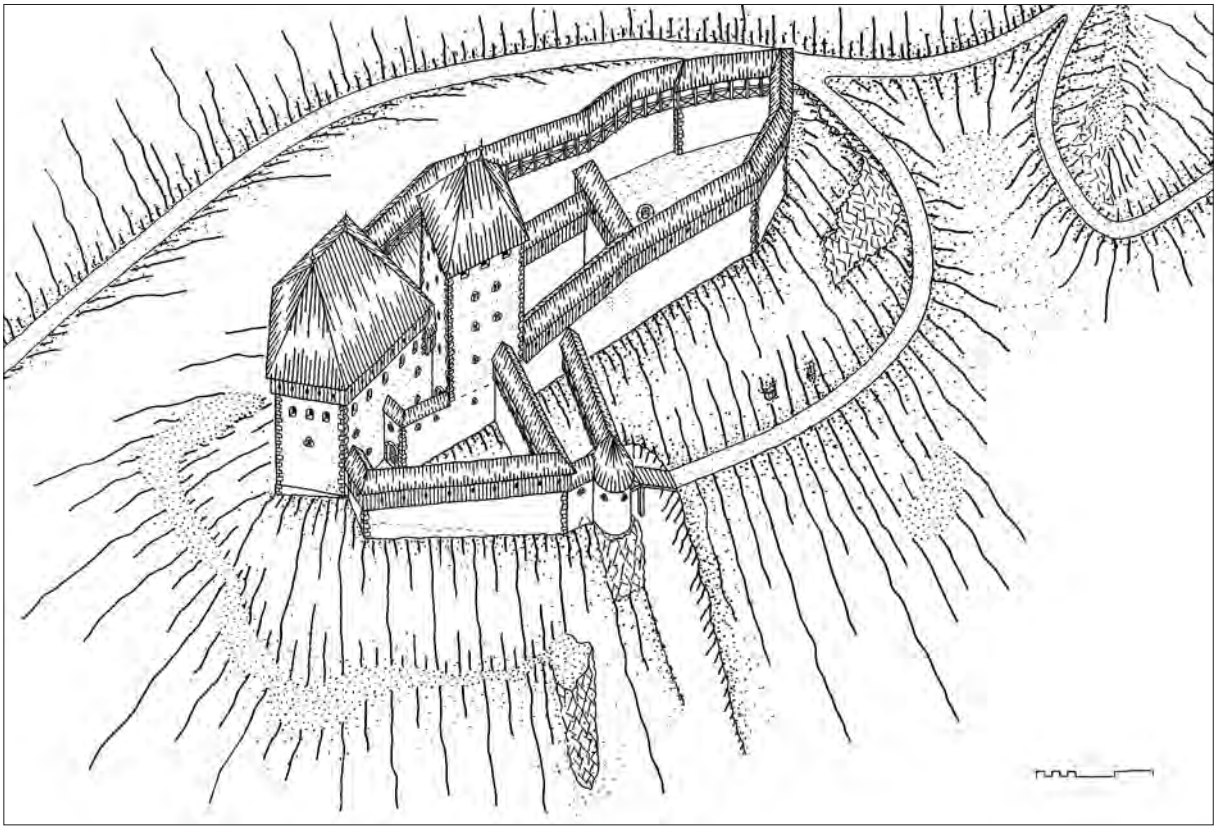

Grad Gutenberg na začetku 16. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

obzidjem na severni in vzhodni strani ter majhnim polkrožnim stolpom na severovzhodnem vogalu.[139] Severno stranico novega obzidja so na zahodu naslonili na vzhodno stranico masivnega obzidja zgornjega dela gradu, vzhodno stranico pa na jugu na koničasti severovzhodni vogal starejšega vhodnega obora. Ostanki zidovja obzidja novega vhodnega obora z majhnim polkrožnim stolpom kažejo strukturo dokaj nekakovostne in površne zidave iz apnenčevih lomljencev, brez razvidnega polaganja v plasti. Na podlagi majhne velikosti obora in značilnosti zidave je mogoče sklepati, da je obor nastal v naglici, v obdobju protiturškega utrjevanja, ko se je pojavila potreba po krepitvi obrambne sposobnosti oziroma vojaške funkcije gradu in je bilo najbolj nujno dodatno zavarovali dostop do vhoda vanj.[140] Podobno kakor na Waldenberku so novi dodatni vhodni obor na Gutenbergu na sprednji strani zavarovali s približno 7 m širokim obrambnim jarkom, usekanim v vzhodno pobočje grajske vzpetine, čez katerega so do novega glavnega grajskega portala postavili lesen mostovž in najverjetneje tudi dvižni most. O višini zidovja novega obora je mogoče zgolj domnevati. Na upodobitvi v Valvasorjevi skicni knjigi je upodobljeno z dokaj nizko višino. Po neizravnano narisanem vrhu je mogoče sklepati, da je bilo v vrhnjem delu takrat zaradi slabe kakovosti gradnje že porušeno. Glede na razpoznavni značaj zidovja in upoštevaje ustrezne analogije se zdi najbolj verjetno, da je bilo zidovje visoko okoli 5 m in da ga je na notranji strani v višini nadstropja obtekal zastrešen lesen obrambni hodnik.

[139] Primerljiv majhen in na prepadno skalovje postavljen izpostavljeni obvhodni obrambni stolp s polkrožno talno ploskvijo je v soseščini ohranjen v sklopu t. i. Škratovega oziroma Hudičevega gradiča blizu gradu Kamen pri Begunjah. Tista utrdba je nastala v zadnji tretjini 15. stoletja ali prvi tretjini 16. stoletja kot protiturški refugij v sklopu manjše naravne votline. Tlorisna ploskev stolpa v premeru meri samo približno 3 m, zidovje pa je debelo samo približno 50 cm (prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 548; Komelj, Gradovi na Gorenjskem, str. 19; Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 23; Kozinc, Škratov grad, str. 6–7; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 63 (z zmotnim enačenjem sosednje votline Jama/Zijalka (EŠD 17887) s Škratovim oziroma Hudičevim gradičem (EŠD 17890); Fišera, *Jeskynní hrady střední Evropy*; Adam, Vitezi iz zavetišča, 1, str. 2–3; 2, str. 1). Vhodne obore so v obdobju turških vpadov sicer dokaj pogosto na vogalih okrepili s stolpi okroglega ali polkrožnega tlorisa. Značilna primera sta, denimo, grad Hmeljnik na Dolenjskem ali grad Prem na Notranjskem (prim. Sapač, *Razvoj*, str. 92–109; Sapač, Srednjeveška gradbena, str. 441, 446, 448, 468–470).

[140] Primerljivi preprosti poznosrednjeveški vhodni obori so dokumentirani na gradovih Bled, Waldenberk in Zgornji Kamnik (prim. Sapač, Grad Waldenberk, str. 347–349).

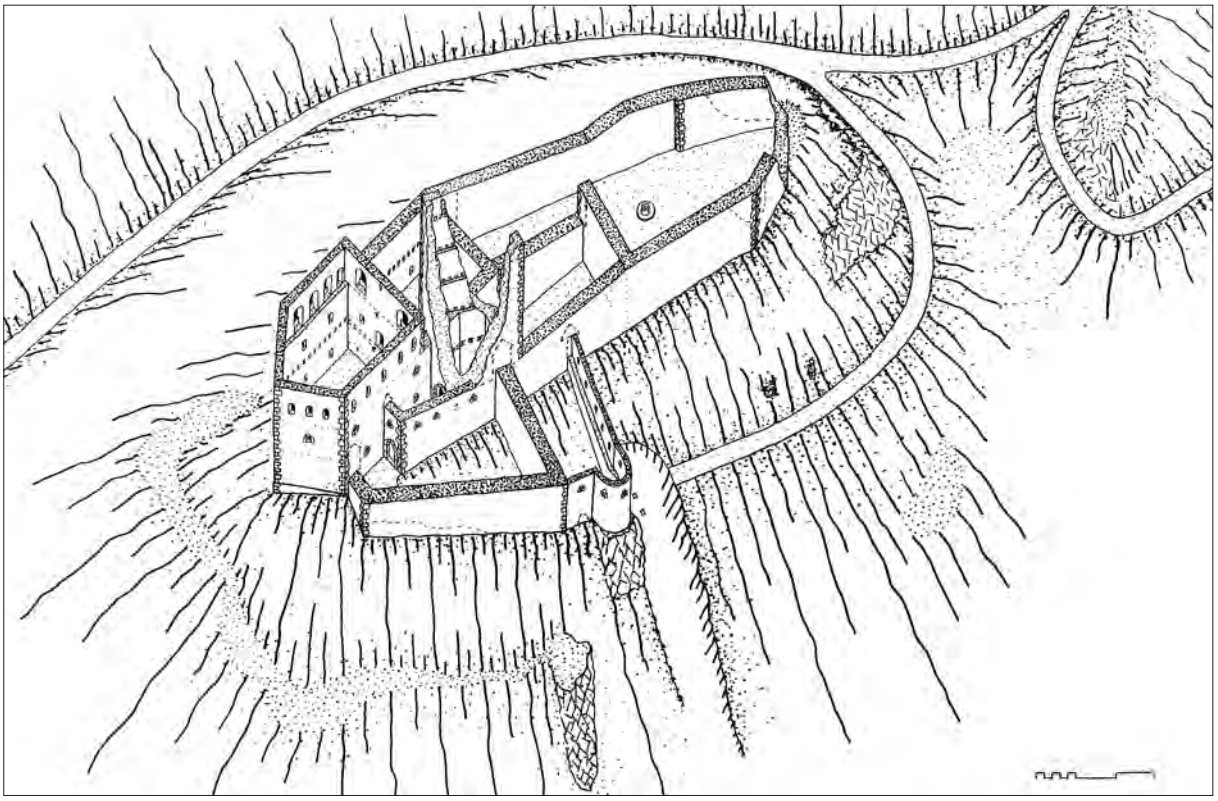

Razrušeni grad Gutenberg v 17. stoletju. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

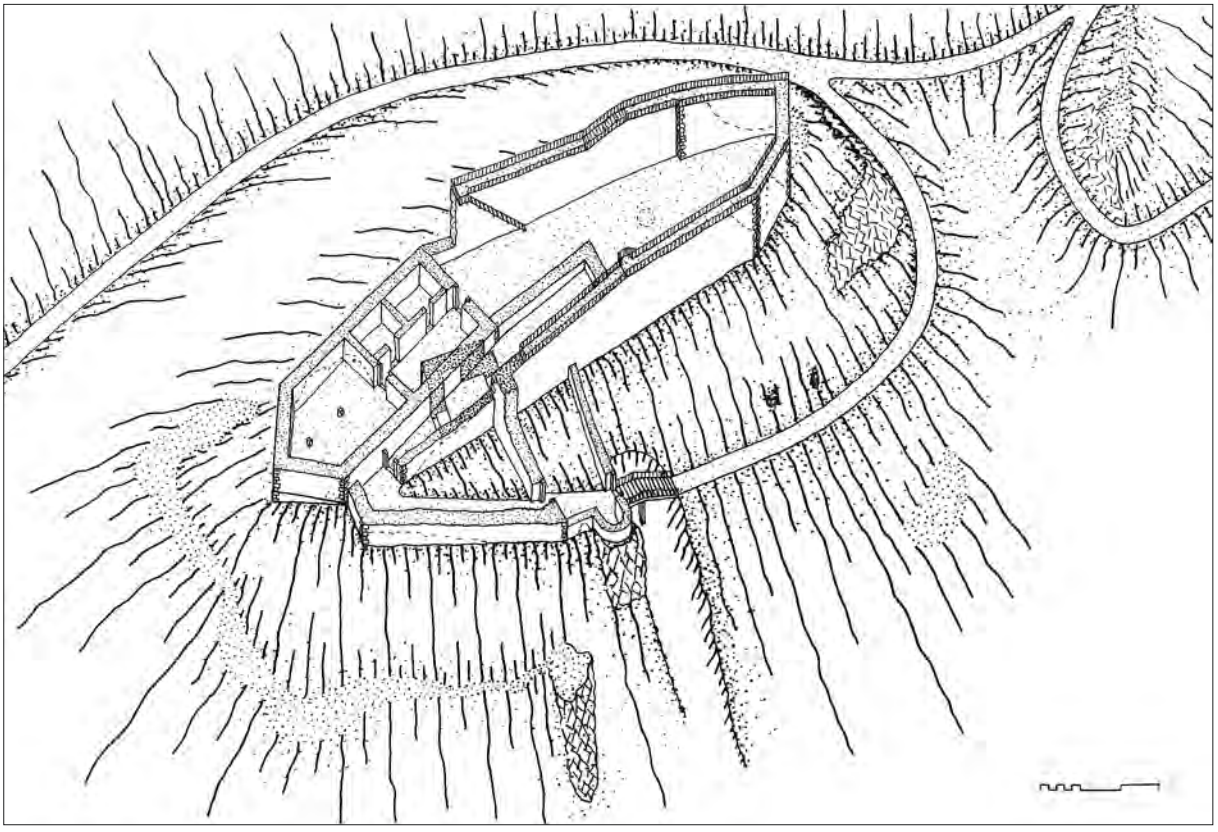

Študija za prezentacijo ostankov gradu Gutenberg v 21. stoletju. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

Grad Gutenberg po potresu leta 1511

Potres 26. marca 1511 je grad Gutenberg gotovo zelo prizadel, a njegovo zidovje takrat vsekakor ni bilo povsem porušeno. O tem je mogoče sklepati po sedanjih ostankih zidovja, ki ne kažejo značilnih potresnih poškodb oziroma razpok. Na podlagi upodobitve iz Valvasorjeve skicne knjige je mogoče sklepati, da je večina grajskega zidovja potres prestala brez težjih poškodb. Po sedanjih ostankih in Valvasorjevi upodobitvi je mogoče sklepati, da je potres prizadel zlasti glavni grajski stolp in da je njegova delna porušitev zaprla dostop do obeh glavnih grajskih dvorišč. Potres je stolp gotovo zelo prizadel zaradi njegove višine.[141] Najverjetneje pa je bil stolp razmajan in v pretežni meri porušen tudi zato, ker je nastal kot prizidek, z naslonitvijo na obzidja iz treh starejših stavbno-razvojih faz in med potresom zato – za razliko od obzidij iz prve in tretje stavbno-razvojne faze – ni zanihal kot homogena gradnja z enotnimi temelji. Najverjetneje se je med potresom sesul tudi klinasti severni konec obzidja zgornjega dela gradu, ki je že na Valvasorjevi upodobitvi označen kot odklan oziroma do tal podrt. Očitno so bile potresne poškodbe gradu tolikšne, da niso pomislili na obnovo in so ga takoj po potresu povsem opustili. Pri tem je imela nesrečna porušitev glavnega stolpa najverjetneje tudi psihološki pomen in je zapečatila usodo celotnega gradu, ki sicer ni bil niti približno tako zelo poškodovan, kakor glavni stolp. Po potresu so se lotili samo obnove grajske cerkve sv. Jurija, ki je bila leta 1517 ponovno posvečena, povsem prenovljena pa okoli leta 1520, kakor kaže vklesana letnica na oboku poznogotskega prezbiterija, ki je takrat najverjetneje nadomestil prvotno romansko polkrožno apsido.

Pristavi gradu Gutenberg

Čeprav so grad Gutenberg po potresu leta 1511 opustili, je njegovo gospostvo obstalo in so ga upravljali z nadomestnega grajskega poslopja oziroma s pristave ob vznožju grajske vzpetine. Vse kaže, da je nadomestno grajsko upravno in rezidenčno poslopje – dvor oziroma dvorec – stalo v dolini ob vznožju Dobrče, južno od nekdanjega gradu in cerkve sv. Jurija, na lokaciji sedanjega poslopja s hišno številko Ročevnica 60, na območju Bistrice pri Tržiču, ob sedanji Kovorski cesti in na območju novejšega stanovanjskega naselja Ročevnica. Zasnova poslopja iz 16. stoletja ni ohranjena. Zgolj ugibati je mogoče, ali so pri njegovi gradnji uporabili ruševinski material z gradu Gutenberg. Sedanje poslopje z zasnovo manjšega dvorca[142] ima oblikovne značilnosti poznorenesančne arhitekture iz 17. stoletja z nerazgibano enonadstropno kvadrasto osnovno stavbno gmoto, osnovno pravokotno talno ploskvijo z izzidkom, strmo štitrikapno streho, naslikanimi šivanimi vogali na fasadah in večidel kamnitimi okenskimi okvirji s profiliranimi ravnimi čeli. Poslopje je v skladu s starejšo arhitekturno tradicijo najverjetneje nastalo v 18. stoletju, morda pa vključuje starejše sestavine.[143] Po izročilu sta v poslopju bivala oskrbnik posesti in grajski lovec. Leta 1891 je poslopje s pripadajočo

Pristava gradu Gutenberg na območju Ročevnice oziroma dvorec Gutenberg v mapi franciscejskega katastra iz leta 1826 (ARS, AS 176/L/L55, list 5, izrez).

[141] Na to je treba pomisliti tudi zato, ker je potres leta 1511 porušil tudi večji del poznosrednjeveškega zvonika cerkve na Blejskem otoku (prim. Gornik, *Zgodovina blejske župnije*, str. 154, 158–159, 210).

[142] Skoraj povsem enako stavbno zasnovo ima fužinarski dvorec oziroma t. i. Zoisova graščina v Stari Fužini ob Bohinjskem jezeru, ki nosi naslov Stara Fužina 216. Tista stavba je bila zgrajena v prvi polovici 18. stoletja kot nadomestilo za starejše poslopje, ki je bilo najverjetneje iz 16. stoletja. Stavba je služila kot bivališče za lastnika in oskrbnika železarskih fužin ter kot upravni sedež fužine (prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 134–136). Primerljivo stavbno zasnovo je imel tudi nekdanji dvorec Zagorice oziroma Boben oziroma Zagoriški dvor, ki je kot pristava gospostva Podvin v bližini Blejskega jezera nastal v 17. stoletju. Stavbo so leta 1988 nasilno podrli (prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 446; Smole, *Graščine*, str. 552–553; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 22–23; Slanovic, Graščinica Boben, str. 299–306). Primerljiva stavbna zasnova je razpoznavna še na poslopju nekdanje poštne postaje v zaselku ob cerkvi sv. Ane pod prelazom Ljubelj, ki nosi naslov Podljubelj 299. Tisto poslopje, ki ga sedaj imenujejo tudi Šentanekova domačija, je nastalo na lokaciji srednjeveškega hospica iz 13. stoletja. V register nepremične kulturne dediščine je vpisano z imenom Podljubelj – Hospic in z oznako EŠD 11046. Enonadstropna stavba s pravokotno talno ploskvijo in štirikapno streho je v jedru še poznosrednjeveška z gotskimi arhitekturnimi značilnostmi (prim. Petek, *Kronika župnije*, str. 21, 25 (z upodobitvijo Ladislava Benescha)). Prim. tudi stare fotografije poslopja v: Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 128–132.

[143] Poslopje je vpisano v register nepremične kulturne dediščine z imenom Bistrica pri Tržiču – Župnišče s kapelo sv. Marije Goretti in z oznako EŠD 2610. Glede na nekdanji pomen bi ga bilo smiselno poimenovati tudi Dvorec Gutenberg.

Pristava gradu Gutenberg na območju Ročevnice oziroma dvorec Gutenberg na fotografiji iz okoli leta 1995 (Gale, Cerkve na Slovenskem, str. 143).

posestjo v sklopu pretežnega dela nekdanjega združenega zemljiškega gospostva Stari Gutenberg-Neuhaus kupil Julij baron Born (1840–1897) in ga dal prenoviti. Od leta 1935 je bilo poslopje last gostilničarja Pavlina iz Podbrezij.[144] Ko je bila leta 1971 v Bistrici ustanovljena župnija, so poslopje do leta 1972 po načrtih arhitekta Antona Bitenca preuredili v župnišče z župnijsko kapelo sv. Marije Goretti v osrednjem dvoranskem prostoru. V zadnjih letih so poslopje žal precej iznakazili z vgradnjo novih oken in nedomiselno zasteklitvijo vhodnega nadstreška iz časa po letu 1972.[145]

Druga gutenberška pristava je stala na levem bregu Tržiške Bistrice, zahodno ob cesti med Križami in Tržičem, sredi sedanjega starega vaškega jedra naselbine Pristava, na lokaciji t. i. Primožkove domačije z naslovom Pristavška cesta 16 oziroma prej Pristava 9. Po nepreverjenem izročilu je tamkajšnjo gutenberško gospodarsko pristavo Katarina Lamberg, ko se je omožila na grad Neuhaus v Tržiču, prejela za doto. Pristava je od takrat menda pripadala gospostvu Neuhaus. Od poznega 19. stoletja je bila tam gostilna Primožič, sedaj pa je v stavbnem kompleksu Zaposlitveni center Fundacije Vincenca Drakslerja za odvisnike.[146] Enonadstropno glavno poslopje nekdanje pristave je v osnovi postavljeno na podolžni pravokotni talni ploskvi in ima oblikovne značilnosti 18. stoletja z deloma kamnitimi okenskimi okvirji ter lesenim balkonom na dvoriščni strani. V 19. stoletju je bilo poslopje deloma predelano, med letoma 1981 in 1988 pa temeljito prenovljeno ter modernizirano. Nekatere modernizacijske posege, ki so okrnili spomeniško pričevalnost, je doživelo tudi v zadnjih letih. Poleg glavnega poslopja sta še gospodarsko poslopje in baročna vrhkletna kašča ter obzidani vrt z območjem nekdanjega gostinskega vrta. Prostorska situacija se glede na mapo franciscejskega katastra iz leta 1826 v zadnjih dveh stoletjih ni bistveno spremenila.[147]

Grad Glanz oziroma Novi Gutenberg

Ostaline nekdanjega gradu Glanz oziroma Novi Gutenberg se razprostirajo zahodno od Gutenberga, v zračni črti približno 5,3 km od njega. Stojijo na manj izpostavljenem položaju kakor Gutenberg, na nadmorski višini približno 692 m, na območju občine Radovljica in vasi Slatna, severozahodno nad vas-

144 Prim. Zabukovec, Bistrica: vas Bistrica, str. 5; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 91; Smole, *Graščine*, str. 505; Petek, *Kronika župnije*, str. 70, 124; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 96, 103.

145 Prim. fotografijo iz okoli leta 1995 v: Gale, *Cerkve na Slovenskem*, str. 143; prim. Höfler, *Gradivo za historično topografijo* (2017), str. 59.

146 Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 116–119; prim. Radics, Zur Geschichte, str. 21. Stavbni kompleks je v register nepremične kulturne dediščine vpisan z imenom Pristava – Domačija Pristavška 16 in z oznako EŠD 579.

147 ARS, AS 176/L/L125, list 2.

Pogled z lokacije gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg proti jugozahodu z dolino reke Save in Radovljico (foto: Igor Sapač, 2020).

Pogled z lokacije gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg proti zahodu s Triglavom in cerkvijo sv. Petra na Gori nad Begunjami (foto: Igor Sapač, 2020).

jo, nad cesto, ki povezuje Tržič in Begunje.[148] Ostaline so na prvi pogled bistveno bolj skromne oziroma manj atraktivne od ostalin Gutenberga in najverjetneje tudi zato doslej niso bile deležne posebne pozornosti raziskovalcev. Drugi vzrok je gotovo ta, da Glanz v srednjeveških listinah ni omenjen in da ga noben pregled ne vključuje med pomembnejše srednjeveške gradove.[149] Vse kaže, da v srednjem veku na tisti lokaciji ni stal utrjeni grad, marveč manjši neutrjeni plemiški dvor, ki ni bil središče samostojnega zemljiškega gospostva.[150] Grajska stavba je bila očitno zelo skromna še v zgodnjem 16. stoletju, saj ni omenjena niti v inventarnem popisu oborožitve iz obdobja kralja Maksimilijana I. (1459–1519).[151] Za-

148 V registru nepremične kulturne dediščine so ostanki gradu vpisani z imenom Slatna – Ruševine gradu Glantz in z oznako EŠD 17606. Zapisani so tudi sinonimi imena enote: Glanz, Gutenberg in Novi Gutenberg. V tej študiji je za oznako gradu uporabljeno tisto ime, ki je v literaturi najbolj uveljavljeno (prim. zlasti: Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 115; Valvasor, *Čast in slava*, 1. knjiga, str. 177; Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 24–25; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 43–44; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 109; Globočnik, »Čudovit položaj, str. 92; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 110–125; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 753–754).

149 Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 135; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 80.

150 Za opredelitev poznosrednjeveških plemiških dvorov v slovenskem prostoru prim. Stopar, Architektursymbolik, str. 147–169; Sapač, Arhitekturnozgodovinska problematika, str. 371–410; Sapač, Kaj je grad?, str. 391–402.

151 V tistem popisu so omenjeni vsi utrjeni srednjeveški gradovi na Kranjskem, ki so takrat še stali. Omenjeni so tudi nekateri

Razvaline gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg z zahodne strani na risbi iz Valvasorjeve skicne knjige (Valvasor, Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga, št. 90).

to ne preseneča, da o srednjeveški zgodovini grajske stavbe in njenih lastnikih v srednjem veku tudi Valvasor ne poroča.

Valvasor je v zvezi z grajsko stavbo v *Slavi vojvodine Kranjske* leta 1689 zapisal: »Leži pod visokimi Alpami in vendar na precej visokem hribu, ki mu ponuja izredno lep razgled v veliko daljavo. / Nekoč so ta grad imenovali *Glantz* in to, če pogledamo njegovo današnje stanje, prav upravičeno, saj je takrat blestel z dobro zgradbo in stanjem. Toda v letu 1557 je dal kralj Ferdinand gospodu Jakobu Lambergu milostno in oprostitveno pismo s to vsebino, da se na posestvu in gradišču [razrušenem gradu], ki ju imenujejo *zum Glantz*, staro ime *zum Glantz* povsem ukine in izbriše ter da se da temu kraju novo ime, namreč *Gutenberg*. In takrat je ta utrdba dobila vse milosti in svoboščine, ki jih sicer uživajo podobne plemiške hiše in utrdbe v vojvodini Kranjski, in so ji bile najbolj milostljivo naklonjene. Nato je tudi gospod Jakob Lamberg postal baron Kamenski in Gutenberški. In tako se posest tega gradu nadaljuje v neprekinjeni vrsti med vsemi potomci tega barona gospoda Jakoba Lamberga in tako je še dandanašnji podvržen vladanju Lambergov, sedaj je last gospoda Hansa Jurija grofa Lamberga. / Ko je v letu 1509 na Kranjskem prišlo do hudega potresa, je ta naredil ogromno škodo na tem gradu, ki se je takrat še imenoval *zum Glantz*. / Pozneje pa tudi pod dobrim novim imenom Gutenberg grad ni ostal dober, temveč so ga na koncu čisto opustili in je sedaj povsem pust in nenaseljen, tako da od njega ni videti drugega kot propad, ruševine, kupe kamenja in stare zidove. Ali je do takega propada prišlo zgolj zaradi zanemarjenja in zapustitve ter kdaj, zakaj in kdo ga je zapustil, tega nikjer ne najdem. Menim pa, da je postal neugoden zaradi svoje visoke lege (ali lokacije), da so se naveličali utrujajočega vzpenjanja v hrib, da so se noge lastnika branile pred to neudobnostjo in da zato niso več uporabljali gradu s tako mukotrpnim dostopom, zlasti zato, ker so imeli nadvse lepo ležeča, udobna in lepa stanovanja v čisto blizu stoječih gradovih Drnče in Kamen.«[152]

Valvasor se je seveda motil, ko je grajsko ime Glanz interpretiral z nemško besedo Glantz – blesk. V resnici gre za germanizirani zapis slovenske besede klanec. Dvor na vzpetini je imel v srednjem veku torej slovensko ime Klanec oziroma popačeno Klanc, ki so ga v nemščino prevajali kot Glanz oziroma Glantz. V srednjeveških listinah tega imena na območju med Tržičem in Begunjami sicer ni mogoče najti, pojavlja pa se na območjih Kranja in Kamnika.[153]

dvori – Krumperk pri Domžalah, Belnek pri Moravčah, Graben pri Novem mestu, Višnje pri Višnji Gori in Šrajbarski turn blizu Krškega. Po drugi strani niso omenjeni nekateri dokaj pomembni dvori na Gorenjskem – Brdo pri Kranju, Strmol pri Cerkljah in Begunje (Lazar, Oborožitev, str. 124, 134, 137, 139).

[152] Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 242–243; Valvasor, *Čast in slava*, 3. knjiga, str. 2378–2379.

[153] Klanec, ki je sedaj del Kranja, je v srednjeveških listinah omenjen kot *Glanecz*, *Glanetz* in *Glanncz* (Kosi et al., *Historična topografija*, str. 422–423). Klanec v Kamniku je v srednjeveških listinah, med letoma 1301 in 1453, omenjen kot *Klantz*, *Glantz*, *Glanncz*, *Glancz* in *Glantz* (prav tam, str. 415).

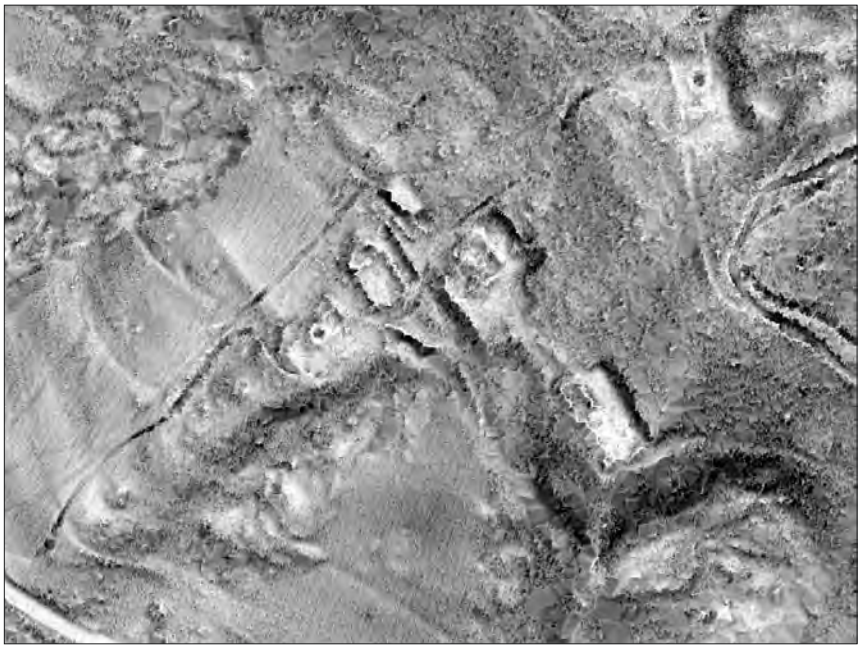

Situacija nekdanjega stavbnega kompleksa gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg na lidarskem posnetku iz leta 2019 (spletni vir).

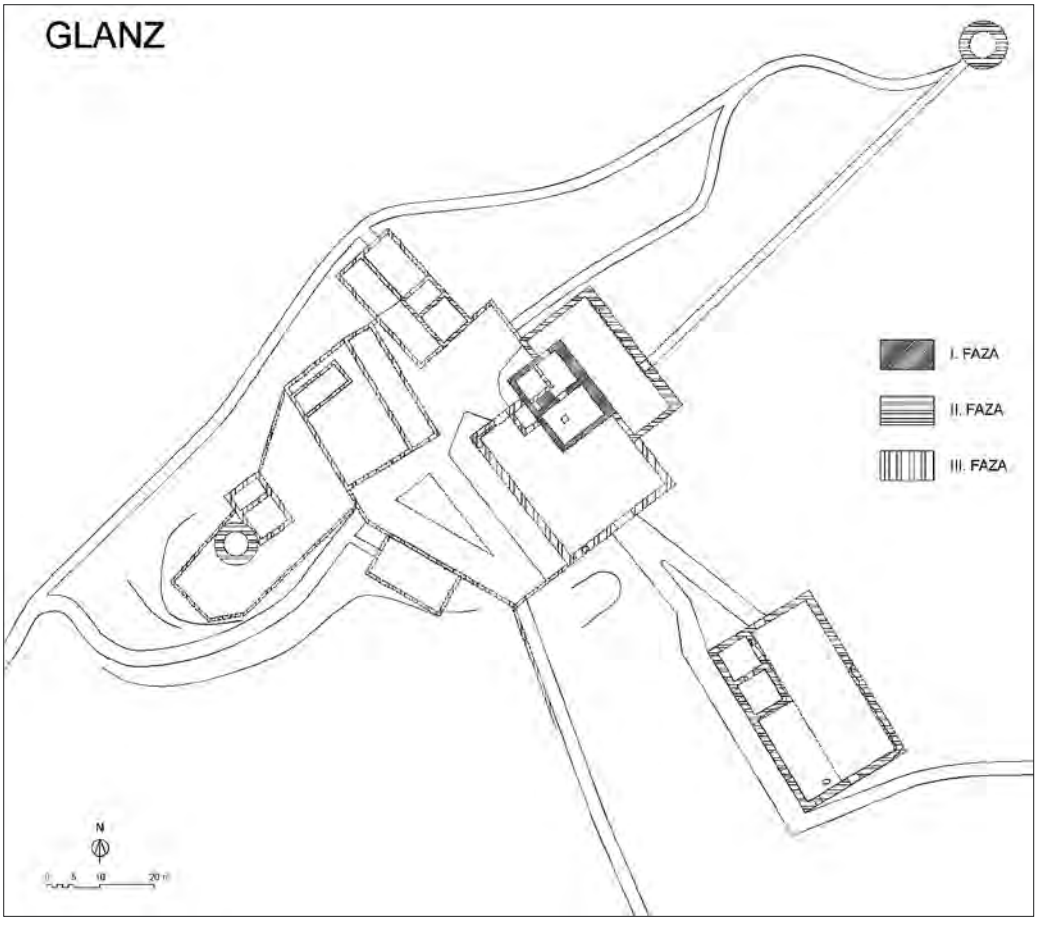

Tloris stavbnega kompleksa gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg z označenimi fazami stavbnega razvoja (risal: Igor Sapač, 2020).

V literaturi je Glanz predstavljen bistveno slabše od Gutenberga.[154] To je mogoče pripisati skromnim razpoložljivim pisnim zgodovinskim virom v zvezi z njim, njegovemu razmeroma zgodnjemu propadu in dejstvu, da ostanki nekdanjega grajskega kompleksa stojijo na dokaj odročni višinski lokaciji med Tržičem in Begunjami. Zato ne preseneča, da so opredelitve njegove nekdanje stavbne zasnove zelo površne oziroma negotove in da se med seboj močno razhajajo. Glanz je tako v raznovrstni literaturi označen kot zasilni vmesni (kastelni) gradič,[155] obodni grad s palacijem, velikim obzidanim dvoriščem, vhodnim stolpom in obrambnim stolpom,[156] varovalni grad,[157] mlajši gradič,[158] utrjena pristava,[159] grad oziroma tip utrdbe burgstall[160] in samostojni utrjeni dvorec.[161] Raznolike oznake kažejo, da Glanz doslej še ni bil deležen osnovne stavbnozgodovinske analize, ki bi omogočila vsaj približno interpretacijo njegove arhitekturne zasnove pred propadom in osnovnih faz njegovega stavbnega razvoja.

Upoštevaje značaj lokacije z ostanki nekdanjega stavbnega kompleksa, razpoznavno tlorisno zasnovo in značilnosti strukture zidave ostankov kamnitega zidovja, je mogoče ugotoviti, da je grajski kompleks nastal med 13. in 15. stoletjem. Značaj lokacije na dokaj položnem pobočju nad cesto med Tržičem in Begunjami kaže, da grajska stavba tam gotovo ni nastala zato, da bi karkoli varovala.[162] Njen nastanek je smiselno interpretirati zlasti v kontekstu višinske kolonizacije, ki se je začela v 13. stoletju in je trajala do 15. stoletja.

Vse kaže, da se je stavbni kompleks razvil iz prvotnega neutrjenega plemiškega dvora, ki je nastal na območju zemljiškega gospostva gradu Kamen;[163] to je bilo vsaj od prve polovice 12. stoletja do leta 1418 ortenburška posest, nato pa od leta 1420 do leta 1456 posest grofov Celjskih. Leta 1263, ko je grad v srednjeveškem dokumentu prvič omenjen kot Kamen oziroma *Lapis*, so tam omenjeni kar štirje gradiščani – brata Ulrik in Markvard, Rudiger mlajši in Majnhard Ploz. To priča o pomenu gradu oziroma njegove posesti pa tudi o tem, da je moral imeti grajski kompleks Kamen v tistem obdobju dovolj velike bivalne površine.[164] Glanz je v zračni črti približno 1,3 km oddaljen od Kamna. Grad Kamen je bil pred 14. stoletjem razmeroma skromen in sestavljen iz dveh ločenih delov – palacija z manjšim obzidanim dvoriščem pred vhodom in izpostavljenega stolpa.[165] Upoštevaje podatke iz srednjeveških listin, s katerimi so dokumentirani številni pripadniki rodu vitezov z gradu Kamen, in primerjave z nekaterimi drugimi pomembnejšimi gradovi v slovenskem prostoru v 13. in 14. stoletju[166] je mogoče utemeljeno pomisliti, da so stavbno zasnovo gradu Kamen v 13. in 14. stoletju dopolnili z dodatnimi dislociranimi poslopji – bivalnimi stolpi oziroma dvori, ki so jih postavili na različnih primernih lokacijah v bližnji okolici. Vse kaže, da je Glanz nastal pred koncem 14. stoletja kot eno od teh poslopij. Drugo tovrstno dislocirano poslopje je najverjetneje že pred letom 1283 nastalo na lokaciji sedanjega dvorca Kacenštajn v Begunjah, ki je od Kamna v zračni črti oddaljen približno 1,4 km.[167] Dislocirana bivalna poslopja oziroma dvori viteških rodovin, ki so izhajale z gradu Kamen, so bili v 14. stoletju še vsaj v Poljčah, Dvorski vasi, na Otoku in na lokaciji novoveškega dvorca Drnča blizu

154 Prim. zlasti: Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae*, št. 79; Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 242–243; Valvasor, *Čast in slava*, 3. knjiga, str. 2378–2379; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 529; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 289; Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 24–25; Smole, *Graščine*, str. 180; Meterc, Begunje, str. 21–22; Sapač, *Grajske stavbe v osrednji in zahodni Sloveniji*, str. 82; Jakič, *Gradovi, graščine*, str. 78; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 43–44; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 109; Jarc, *Starodavne poti*, str. 99; Kos, *Vitez in grad*, str. 135; Adam, Jubileji krajev, str. 3; Globočnik, »Čudovit položaj, str. 92; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 110–125; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 753–754.

155 Fister, *Umetnost*, str. 182.

156 Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 109.

157 Jarc, *Starodavne poti*, str. 99.

158 Kos, *Vitez in grad*, str. 135.

159 Adam, Jubileji krajev, str. 3.

160 Bremec, *Arheološka topografija*, str. 110; prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 242.

161 Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 753.

162 Prim. Jarc, *Starodavne poti*, str. 99; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 110.

163 Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 135. Dušan Kos je ob ugotovitvi, da graditeljev Glanza ni mogoče zanesljivo ugotoviti, zapisal še povsem neosnovano domnevo, da je Glanz najverjetneje zgradila ena od vej gospodov Gutenberških. Na podlagi uporabljenih virov ni mogoče ugotoviti, da bi Glanz nastal na ozemlju, ki bi spadalo pod gospostvo Gutenberg, oziroma da bi bila zemljiška posest na tistem območju kdaj v rokah Gutenberških.

164 Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 24; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 150; Adam, Miniature, Jamski oz. Kamenski, str. 13–16; Adam, Miniature, Gutenberški do XIII. stoletja, str. 8; Adam, *Nastanek trga*, str. 34; Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 18; Kos, *Vitez in grad*, str. 146–147; Adam, Vitezi iz zavetišča, 2, str. 1; 3, str. 2; Adam, 550 let od bitke za Radovljico, str. 2–3; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 46–53; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 68, 74, 88.

165 Fister, *Grad Kamen*, str. 12–16; Fister, Delo na spomeniških gradovih, str. 8–10; Fister, *Umetnost*, str. 181; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 86–89. Palacij in izpostavljeni stolp sta imela vsak svoje manjše obzidano dvorišče, ki je najverjetneje nastalo sočasno s stavbo in ki je zavarovalo vhod vanjo.

166 Žovnek, Ptuj, Grad na Goričkem.

167 V Begunjah je dvor omenjen leta 1428 kot *hoff zw Fygawn pey der kirchen* (Kosi et al., *Historična topografija*, str. 26). Po Valvasorjevi navedbi je dvor v Begunjah stal že pred letom 1338 (prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 298; Smole, *Graščine*, str. 73; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 69–70). Leta 1313 je v Begunjah omenjen domec – *ein hofstat dev gelegen ist ze Vegaun* (Kosi et al., *Historična topografija*, str. 25). Posredno je na obstoj dvora v Begunjah mogoče sklepati po omembi viteza Bertolda iz Begunj – *Perchtoldus de Vegovn* – leta 1283 na gradu Waldenberk (Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 25; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 25). V 14. stoletju so na dvoru v Begunjah živeli člani viteške rodovine Posch oziroma Poš (Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 10–14, 15; Adam, Vitezi iz zavetišča, 3, str. 2).

Begunj.[168] Dokaj veliko število dislociranih viteških bivalnih poslopij oziroma dvorov ni presenetljivo. Rod vitezov z gradu Kamen, ki so bili ministeriali Ortenburžanov, se je v drugi polovici 13. stoletja zelo razrasel in njegovi člani so se raztresli po bližnji okolici, kjer so si v drugi polovici 13. stoletja in prvi polovici 14. stoletja zgradili dvore, ali pa so odšli v ortenburške službe širom Kranjske. Omenjeni dvori na širšem območju gradu Kamen oziroma Begunj so obstali vsaj do 15. stoletja.[169]

Z Glanzom ni mogoče zanesljivo povezati nobenega izrecno ali posredno omenjenega dvora na širšem območju gradu Kamen oziroma Begunj. Na podlagi tega je mogoče sklepati, da nikoli ni postal samostojen dvor z lastno zemljiško posestjo, marveč vseskozi do srede 16. stoletja dislocirani del stavbnega kompleksa gradu Kamen. Morda se na Glanz nanašajo omembe Zgornjega Kamna. Prvič je Zgornji Kamen kot *Ober Stain* omenjen leta 1338.[170] Leta 1377 se je grajski kompleks Kamen v listini grofa Friderika Ortenburškega delil na *Nidern vnd Obernstain* – Spodnji in Zgornji Kamen.[171] Upravičeno je pomisliti, da se omemba nanaša na spodnji palacij in zgornji izpostavljeni stolp, ki sta nastala v 13. stoletju in ki sta v razvaljenem kompleksu gradu Kamen še sedaj dobro razvidna.[172] A po drugi strani je mogoče pomisliti, da se omemba *Nidernstain* nanaša na grajsko poslopje z izpostavljenim stolpom v dolini, ki se je sprva imenovalo Lueg – Luknja oziroma Jama, omemba *Obernstain* pa na višje oziroma na klancu postavljeni bivalni stolp oziroma stolpasti dvor Glanz nad vasjo Slatna. Na tak način je mogoče pojasniti, zakaj se ime Glanz v srednjeveških virih nikoli ne pojavi. Dopustno je pomisliti, da so v palaciju gradu (Spodnji) Kamen prebivali stalni ortenburški gradiščani, ki so se po Kamnu tudi imenovali (Lueger, Stainer), v izpostavljenem stolpu in na dvoru Glanz oziroma Zgornji Kamen pa so prebivali zamenljivi gradiščani iz različnih zgornjegorenjskih rodov.[173]

Zdi se, da je dvor Glanz nastal nekaj pred ali hkrati s sosednjo vasjo Slatna, ki je kot višinski zaselek najverjetneje nastala v zgodnjem 14. stoletju oziroma pred letom 1326 in ki sicer ni bila v neposredni povezavi z dvorom.[174] Morda je dvor zgradil Geiselher s Kamna († 1343/44), ustanovitelj družinske linije Stainerjev, ki je prvič omenjen leta 1313, med letoma 1327 in 1343 pa je omenjen kot ortenburški gradiščan na gradu Kamen. Izhajal je z dvora v Begunjah; leta 1327 je omenjen kot *Gayserio de Vigono castelano in Lapide*.[175] Leta 1359 je eden od njegovih sorodnikov in naslednikov, tudi Geiselher po imenu, podaril cerkvi sv. Lucije v Zadnji vasi za ustanovitev večne luči itd. kmetijo pod Dobrčo, najverjetneje na območju Slatne.[176] Podatek kaže, da se je takrat območje na južnem pobočju Dobrče razvijalo in da je takrat na tistem območju najverjetneje že stal tudi plemiški dvor.

Ni posebno presenetljivo, da dvor kot poslopje na južnem pobočju Dobrče v srednjeveških listinah izrecno nikoli ni omenjen; tudi grad Kamen je v srednjeveških listinah zelo redko omenjen – izrecno kot grad samo sedemkrat, v letih 1263, 1350, 1377, 1428, 1442, 1456 in 1469.[177] Morda se na dvor Glanz nanaša omemba iz leta 1498: …*bawhoff zum Stain* … *albens zum Stain gehorondt*.[178] Ugibati je mogoče tudi o tem, ali je na Glanzu morda prebival ortenburški uslužbenec Ulrik I. Gutenauer, ki je v listinah omenjen med letoma 1357 in 1400. Bil je eden od treh sinov Geiselherja s Kamna († 1343/44) in leta 1399 je omenjen v Begunjah, a ni živel na begunjskem dvoru Stainerjev.[179]

Leta 1420 je gospostvo Kamen z vsem drugim ortenburškim imetjem pripadlo grofom Celjskim.

[168] Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 34–35, 42, 69–70; Adam, Miniature, Poljški vitezi, str. 10–11; Adam, *Clemidium*, str. 8, 19; Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 27–32; Adam, Vitezi iz zavetišča, 3, str. 3; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 50. Dvor v Poljčah je posredno prvič omenjen leta 1311 (Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 27; prim. Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 20). Dvor v Dvorski vasi je prvič omenjen leta 1253 (Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 42; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 223). Dvora na Otoku sta posredno omenjena od leta 1331 (Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 5–6). Dvor Drnča je omenjen od leta 1283 (Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 34–35; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 217). Poleg naštetih dvorov je v Begunjah v 14. stoletju obstajal še dvor Breg, na katerem so živeli člani rodovine Rain (Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 25–33; Adam, Vitezi iz zavetišča, 3, str. 3).

[169] Adam, Miniature, Poljški vitezi, str. 10–11; Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 5–35.

[170] Adam, Vitezi iz zavetišča, 3, str. 1–3. Omemba se najverjetneje nanaša na grad Kamen pri Begunjah in ne na Kamnik.

[171] Kosi et al., *Historična topografija*, str. 397 [vnser vesten zem Nidern vnd Obernstain]. Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 147; Adam in Sinobad, Nekaj utrinkov z razstave, str. 3.

[172] Fister, *Grad Kamen*, str. 12, sl.; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 80-89; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 46–53. Na Zgornjem Kamnu je bila po mnenju Staneta Adama na osnovi analize srednjeveškega listinskega gradiva od 13. stoletja uprava ortenburškega zemljiškega gospostva Kamen. Pri tem avtor meni, da se oznaka zgornji stolp nanaša na izpostavljeni vrhnji stolp v sedanjem razvaljenem kompleksu gradu Kamen (Adam, Vitezi iz zavetišča, 3, str. 2). A z navedbami v razpoložljivih srednjeveških listinah te domneve ni mogoče dokazati in dopustno je pomisliti, da se oznaka Zgornji Kamen nanaša na kakšno drugo lokacijo.

[173] Prim. Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 14–25; Kos, *Vitez in grad*, str. 147.

[174] Prim. Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 17. Vas Slatna se kot *Slatein* skupaj z vasema Otok in Gorica prvič omenja v listini viteza Ulrika Geslechta iz leta 1326 (Adam, Jubileji krajev, str. 3; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 908–909). Za rodovino Geslecht, ki je v zadnji tretjini 13. stoletja in pretežen del 14. stoletja bivala na gradu Waldenberk ter ki je najverjetneje izhajala z gradu Kamen: Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 45.

[175] Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 11, 14–15, 17; prim. Adam, Vitezi iz zavetišča, 3, str. 2–3.

[176] Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 16–17.

[177] Prim. Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 17; Kosi et al., *Historična topografija*, str. 396–397.

[178] Kosi et al., *Historična topografija*, str. 397.

[179] Adam, *Grad Kamen*, 2, str. 15, 18–19, 22, 25; prim. Adam, Vitezi iz zavetišča, 3, str. 3.

Vse kaže, da si je Herman III. Celjski grad Kamen s soglasjem očeta Hermana II. kmalu izbral za glavno rezidenco in da je tam prebival do tragične smrti po padcu s konja leta 1426. Dotedanji grajski prebivalci in upravitelj so se morali umakniti. Grad Kamen so takrat zapustili gradiščan Ahacij Grimšicer in člani ministerialskih družin Stainer, Posch in Rain.[180] Utemeljena je domneva, da so člani družin Posch ali Rain do takrat prebivali na dvoru Glanz. Stavbne značilnosti do takrat dokaj majhnega gradu Kamen z dvema ločenima deloma kažejo, da so v obdobju, ko je bila gradbena ambicioznost grofov Celjskih na vrhuncu, Kamen prezidali in ga povečali ter mu dali značaj dovolj udobne grofovske rezidence.[181] V adaptiranih poslopjih iz 13. stoletja je bilo treba zagotoviti primerne bivalne prostore za grofa in njegovo spremstvo. Takrat so zgradili novo tretje nadstropje palacija, ki je nadomestilo nekdanjo obrambno poletažo s cinami in ki je dobilo velika pravokotna okna z bogato profiliranimi kamnitimi okvirji s križi iz peračiškega zelenkastega tufa.[182] Na zahodu, onkraj obrambnega jarka, so palacij podaljšali z manjšim zidanim samostojnim stranskim poslopjem, ki je bilo zasnovano na pravokotni talni ploskvi in vsaj enonadstropno.[183] Vse kaže, da grad Kamen, kljub arhitekturno kakovostno izpeljani adaptaciji, v tistem obdobju ni bil deležen obsežnejše širitve in da je bilo širše grofovo spremstvo najverjetneje nastanjeno nekje v dislociranih poslopjih v bližini. Najbolj verjetno se zdi, da so takrat povečali kompleks bližnjega dvora Glanz v klancu nad vasjo Slatna in tam ustvarili utrjeno pristavo gradu Kamen s primerno zavarovanimi bivalnimi prostori za širše spremstvo Hermana III. Celjskega. Zdi se, da je s tem povezane gradbene podvige mogoče ustrezno vzporediti z gradbenimi posegi, ki jih je na gradovih Fridrihštajn in Bela Peč po letu 1422 oziroma 1431 usmerjal Hermanov brat Friderik II. Celjski (okoli 1379–1454).[184]

Po smrti Hermana III. Celjskega je grad Kamen z dislociranimi grajskimi poslopji izgubil rezidenčni pomen.[185] Celjski so od leta 1442 gospostvo Kamen z Glanzem oddalji v zakup. Sprva so ga imeli v zakupu pl. Seebacherji. Po izumrtju Celjskih leta 1456 je gospostvo pripadlo Habsburžanom in od leta 1459 ga je imel v zakupu Andrej pl. Kraig. Leta 1469 ga je kot deželnoknežje gospostvo zakupil Jurij III. pl. Lamberg (1438–1509) z Gutenberga, ki je bil oskrbnik v Škofji Loki.[186] Leta 1476 je cesar Friderik III. podelil gospostvo Kamen skupaj z gospostvom Podvin v zakup (Frideriku) Jakobu II. pl. Lambergu († po 1502), ki je bil sin Jurija III. pl. Lamberga ter med letoma 1481 in 1491 glavar in kaščar v Škofji Loki. Leta 1511 je grajska poslopja prizadel potres. Med letoma 1530 in 1566 je v virih kot imetnik polovice gospostva Kamen dokumentiran Jakob III. pl. in od leta 1544 baron Lamberg (1508–1566), ki je bil sin znamenitega turnirskega bojevnika Gašperja II. pl. Lamberga (ok. 1463–1515/7) in nečak Jakoba II. pl. Lamberga. Leta 1545 je s svojim bratom Francem baronom Lambergom († po 1554) sklenil poravnavo za drugo polovico gospostva. Leta 1549 sta Jakob III. in Franc sklenila dogovor, da se stari grad Kamen poruši in da se sezida nov grad. Posledično so staro grajsko zasnovo do konca petdesetih let 16. stoletja temeljito prenovili, pri tem pa ohranili srednjeveške dele. Leta 1561 je Jakob III. baron Lamberg izplačal dogovorjenih 500 goldinarjev in postal edini lastnik gospostva Kamen z Glanzom, ki se je takrat s kraljevim privoljenjem že preimenoval v Gutenberg. Po Jakobovi smrti leta 1566 je postal lastnik njegov sin Janez Jurij I. baron Lamberg. Po njegovi smrti leta 1579 je gospostvo Kamen z Glanzom oziroma (Novim) Gutenbergom in druga njegova gospostva dedoval njegov sin Janez Jakob baron Lamberg († 1596), njemu so kot lastniki gospostev z gradovi Kamen, Glanz oziroma (Novi) Gutenberg, Gamberk in Boštanj pri Grosupljem sledili njegovi trije sinovi Erenrajh, Janez Jurij II. († 1630) in Volf Ditrih († 1616) baroni Lambergi. Po poravnavi z bratoma je leta 1620 oziroma 1625 Janez Jurij II. baron Lamberg postal edini lastnik vsega imetja. Ko je leta 1630 umrl, mu je sledil sin Adam, po njegovi smrti leta 1653 je gospostvo pripadlo njegovemu sinu Janezu Juriju. Po njegovi smrti leta 1707 je njegov sin Franc Adam grof Lamberg, ki je umrl leta 1719, gospostvo zapustil sinu Francu Bernardu. V posesti Lambergov je gospostvo Kamen z gradom Kamen, razvalino Glanz oziroma (Novi) Gutenberg, dvorcem Drnča (od začetka 17. stoletja) in dvorcem Kacenštajn v Begunjah (od leta 1763) ter dvorcem Zagorice pri Bledu (od leta 1765) ostalo do leta 1810, ko ga je Janez Nepomuk grof Lamberg v obdobju francoske okupacije prodal.[187]

Za Glanz je bilo pod Lambergi najpomembnejše tisto obdobje, ko je bil njegov gospodar Jakob III.

[180] Adam, 550 let od bitke za Radovljico, str. 2–3; Adam in Sinobad, Nekaj utrinkov z razstave, str. 3; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 51, 53; prim. Kos, Čas bojevnikov, str. 132.

[181] Prim. Adam in Sinobad, Nekaj utrinkov z razstave, str. 3; Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 53.

[182] V razvalini je deloma ohranjen eden od takrat izdelanih okenskih okvirjev (prim. Sapač, Grad Bela Peč, str. 380, op. 141).

[183] Po Valvasorjevi upodobitvi iz okoli leta 1678 je utemeljeno sklepati, da je bilo tisto poslopje na koncu oziroma po nadzidavi v 16. stoletju trinadstropno.

[184] Prim. Sapač, Grad Bela Peč, str. 327–352.

[185] Adam et al., *Stara Radovljica*, str. 53.

[186] Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 550; Smole, *Graščine*, str. 209; Kos, Čas bojevnikov, str. 131; Adam, *Grad Kamen*, 1, str. 26; Adam et al., *Stara Radovljica*, str. 47, 51, 53; prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 150.

[187] Smole, *Graščine*, str. 74, 96, 140, 150, 180, 209, 368, 462, 552, 634; prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 550; Wurzbach, *Das Biographische Lexikon*, I. Stammtafel der Grafen und Fürsten von Lamberg; Kos, Čas bojevnikov, str. 116, 119, 120, 135, 191; Baraga, *Grad Mirna*, str. 75–76; Dolničar, *Zgodovina*, str. 101, 251–252.

Na glavni fasadi dvorca Drnča vzidana spominska plošča z gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg iz leta 1558 – leta 2007 in 2012 (foto: Igor Sapač, 2007, 2012).

baron Lamberg, ki ga je po potresu leta 1511 dvignil iz ruševin in mu dal podobo odlične grajske stavbe z novim imenom. O tem priča na pravokotni renesančni kamniti plošči z Lambergovim grbom vklesan napis: ROM : KAY : MT ETC. FERDINANDI RATH / VND LANDTSHAVBTMAN IN CRAIN / HERR IACOB VON LAMBERG FREYHERR / ZVM STAIN VND GVETEN= / BERG LIESS MICH VOM / GRVNT IM 1.5.31. IAR / ERHEBEN VND WARD / VOLGE[N] TS MIT KAŸ= / =SERLICHER VND LANTS= / =FVRSTLICHER FREŸHAIT / ZV[M] GVETENBERG GENANNT / GOT GEB GLVKSALIG END 1.5.58.[188] V prevodu napis sporoča: *Rimskega cesarskega veličanstva Ferdinanda itd. svetovalec in deželni glavar na Kranjskem gospod Jakob plemeniti Lamberg, baron na Kamnu in Gutenbergu, me je dal leta 1531 dvigniti od tal in me je nato s cesarsko in deželnoknežjo svobodo imenoval Gutenberg. Bog, daj srečen konec! 1558*. Plošča torej sporoča, da je dal Jakob (III.) baron Lamberg grajsko stavbo Glanz med letoma 1531 in 1558 povsem obnoviti in da jo je s privoljenjem kralja oziroma od leta 1558 cesarja Ferdinanda I. preimenoval v Gutenberg. Plošča z vklesanim napisom je sprva gotovo krasila enega od glavnih portalov na prenovljenem Glanzu oziroma (Novem) Gutenbergu, sedaj pa je vzidana na glavnem pročelju bližnjega renesančnega dvorca Drnča v Dvorski vasi pri Begunjah iz druge polovice 16. stoletja.[189]

Jakob III. baron Lamberg je bil v drugi tretjini 16. stoletja najuglednejši član plemiške rodovine Lamberg. Rodil se je leta 1508, najverjetneje na Gorenjskem. V virih je omenjen od leta 1517. Od leta 1523 je študiral na Dunaju in od leta 1538 je bil senior vseh vej Lambergov. Boril se je proti Osmanom. Leta 1544 je z drugimi člani kamensko-gutenberške linije rodovine Lamberg dobil baronski naslov. Med letoma 1544 in 1558 je bil kranjski deželni upravitelj in poveljnik kranjske vojske, med letoma 1558 in 1566 pa kranjski deželni glavar. Kot deželni funkcionar je z družino v glavnem prebival v Ljubljani, pa tudi v novem utrjenem renesančnem dvorcu Boštanj pri Grosupljem, ki ga je v oporoki namenil svoji ženi za dosmrtno stanovanje. Umrl je najverjetneje leta 1566 in pokopali so ga v prezbiteriju ljubljanske stolnice, na njegovo željo levo ob njegovem znamenitem sorodniku, škofu Žigi Lambergu, kjer je bil do porušitve

188 Prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 36.

189 Ploščo so z opuščenega Glanza oziroma Novega Gutenberga na dvorec Drnča prenesli zatem, ko so Lambergi na začetku 17. stoletja pridobili tisti dvorec in ga vključili v gospostvo Kamen ter nanj prenesli aktualne funkcije opuščenega Glanza. Prenesli so jo gotovo še pred letom 1810, ko so Lambergi Drnčo prodali (prim. Smole, *Graščine*, str. 140). Da plošča na dvorcu Drnča ni na prvotnem mestu, kaže tudi kamen, iz katerega je izdelana; ta ni primerljiv s kamnom, iz katerega so izdelani drugi renesančni elementi na zunanjščini dvorca. Do zadnje prenove stavbe leta 2011 so tudi poškodbe na starem fasadnem ometu okoli plošče kazale, da so ploščo vzidali sekundarno. Valvasor pri opisu dvorca Drnča plošče ne omenja, tako kakor, denimo, plošče pri opisih dvorcev Tuštanj, Zapuže ali Boštanj, niti je ni mogoče opaziti na njegovi sicer zelo natančni upodobitvi dvorca. Zato je mogoče pomisliti, da so ploščo iz propadajočih razvalin gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg prenesli šele po letu 1678 oziroma 1689, morda približno takrat, ko so po letu 1763 prenesli podobni plošči Jakoba III. barona Lamberga iz opuščenega gradu Kamen na dvorec Kacenštajn v Begunjah (prim. Valvasor, *Topografija Kranjske*, št. 311). Dobra ohranjenost plošče napeljuje na domnevo, da so jo iz razvalin Glanza odstranili razmeroma zgodaj. Ivan Stopar in Dušan Kos sta zmotno zapisala, da je plošča nastala za dvorec Drnča. Obenem sta tudi zmotno domnevala, da sta napisni plošči Jakoba III. barona Lamberga z gradu Kamen z letnicama 1537 in 1548, ki sta sedaj sekundarno vzidani na dvorcu Kacenštajn, že izvorno nastali za Kacenštajn, ki v 16. stoletju ni bil last rodovine Lamberg (Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 34–38, 72, 76; Kos, Čas bojevnikov, str. 120; prim. Avguštin, Graščina v Begunjah, str. 10; Sinobad, *Dežela*, str. 198; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 753–754, 765, 809, 819–820).

Razvaline gradu Glanz oziroma Klanjec / Burgruine Gutenberg na upodobitvi Conrada Grefeja (Grefe in Radics, Stara Kranjska/Alt-Krain, št. 58).

stare stolne cerkve leta 1701 ohranjen njegov monumentalni marmorni nagrobni spomenik.[190] Njegov glavni dedič je postal njegov sin Janez Jurij I. baron Lamberg († 1579).[191]

Jakob III. baron Lamberg je bil najbolj strasten graditelj v zgodovini rodovine Lamberg, ki se je med 15. in 18. stoletjem, ko je naglo napredovala po družbeni lestvici, na področju gradov in dvorcev odlikovala z bogato arhitekturno dejavnostjo. Z njim je ambiciozno in inovativno družinsko graditeljstvo doseglo vrhunec.[192] Med letoma 1549 in 1558 je dal kot deželni funkcionar na lokaciji manjšega srednjeveškega stolpastega dvora Boštanj pri Žalni blizu Grosupljega zgraditi izjemno razsežni, monumentalni in reprezentativni novi renesančni utrjen dvorec, ki je bil do požiga med drugo svetovno vojno leta 1943 ena najodličnejših renesančnih arhitektur na Slovenskem. Poleg tega je obsežno renesančno prezidal in povečal srednjeveške gradove Kamen pri Begunjah (med letoma 1530 in 1553 oziroma 1566), Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (med letoma 1531 in 1558) ter Gamberk v Zasavju (med letoma 1553 in 1566).[193] Bil je tudi lastnik grajske stavbe v Pod-

[190] Kos, Čas bojevnikov, str. 115, 119–120, 122–123, 190, 191; Kos, *Zgodovina morale*, str. 175–176; prim. Otorepec, Lamberg, str. 94; Žvanut, *Od viteza*, str. 116; Sinobad, *Dežela*, str. 198; Dolničar, *Zgodovina*, str. 101, 251–252.

[191] Kos, Čas bojevnikov, str. 122–123.

[192] Večina grajskih stavb, ki so jih člani rodovine Lamberg na novo zgradili ali pa temeljito povečali in prezidali, je na Kranjskem predstavljala novost – tako v formalno-oblikovnem kot v funkcionalnem smislu (prim. Žvanut, *Od viteza*, str. 164, 172–173; Sapač, Grad Breg, str. 448–452).

[193] Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 337, 550; Smole, *Graščine*, str. 96, 150, 634; Žvanut, *Od viteza*, str. 173; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 36, 38, 72, 76 (z napačno navedbo, da so napisne plošče, ki dejansko pričajo o prezidavah gradov Kamen in Glanz, sedaj na prvotnih lokacijah); Kos, Čas bojevnikov, str. 120, 190; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 738, 753–754, 765, 809, 819–820, 835; Sapač, Grad Breg, str. 451. Vse naštete grajske stavbe so sedaj razvaljene in o renesanč-

vinu.[194] Morda je dal prav on srednjeveški stolpasti dvor, ki ga omenja Valvasor, nadomestiti z novim renesančnim dvorcem.[195]

Jakob III. baron Lamberg se obsežnih gradbenih posegov na Glanzu najbrž ni lotil z namenom, da bi si tam uredil novo ali dodatno rezidenco. Če se je zadrževal na Zgornjem Gorenjskem, je gotovo prebival v gradu Kamen, ki je bil formalni rodbinski sedež in ki ga je dal skupaj s bratom Francem temeljito obnoviti ter zelo povečati. Vse kaže, da je dal veliko na spomin in družinsko tradicijo in da je zelo skrbel, da njegovo ime ne bi zašlo v pozabo.[196] Glanz je očitno prenovil v sklopu temeljite prenove kompleksa gradu Kamen in po drugi strani kot nadomestek za med potresom leta 1511 razdejani grad (Stari) Gutenberg, da bi tako ohranil pomemben del družinske tradicije oziroma spomin na matični grad Lambergov na Kranjskem. Zdi se, da je bilo na Glanzu bolj od arhitekturne ambicioznosti pomembno, da je prenovljena grajska stavba prevzela častitljivo staro ime Gutenberg, ki je bilo za Lamberge zelo pomembno. Lambergi so se morali (Staremu) Gutenbergu takrat dokončno odreči, saj je po smrti Viljema Winklerja pl. Hainfelda okoli leta 1550 kljub dolgotrajni dediščinski pravdi prešel v last Volfa Zwickla.[197] Vse kaže, da si je posledično leta 1557 Jakob III. baron Lamberg od kralja Ferdinanda I. izposloval dovoljenje, da ime razvaljenega gradu, ki je imel pomen matičnega gradu Lambergov na Gorenjskem, prenese na sosednji Glanz.[198] Čeprav temeljito prenovljeni Glanz oziroma (Novi) Gutenberg za Jakoba III. barona Lamberga po letu 1544 ni imel posebnega rezidenčnega pomena, je imel veliko simbolno vrednost kot nadomestni matični grad. Zato ne preseneča, da je Jakob III. baron Lamberg v svoji oporoki določil, da njegovi dediči gorenjske posesti in še zlasti gospostev Kamen ter Gutenberg, za razliko od Boštanja na Dolenjskem in posesti na Koroškem, nikakor ne smejo odsvojiti.[199]

Čeprav je Jakob III. baron Lamberg gotovo vložil v prenovo Glanza velike napore in tudi veliko denarja, grajski stavbi z novim imenom ni bil usojen dolg obstanek. Na začetku 17. stoletja so Lambergi od Gallenbergov kupili bližnji udobni manjši renesančni dvorec Drnča v dolini blizu Begunj, ki je v zračni črti oddaljen približno 1,5 km proti jugozahodu oziroma pol ure hoda.[200] Vse kaže, da so Glanz oziroma (Novi) Gutenberg, ki je bil zaradi višinske lege oziroma težje pristopnosti bistveno manj udoben in funkcionalen, kmalu zatem opustili in ga prepustili propadu, njegovo rezidenčno in upravno funkcijo pa je prevzel dvorec Drnča. Gotovo ni bilo naključje, da so na Drnčo z Glanza prenesli tudi omenjeno napisno ploščo iz leta 1558.[201] Vse kaže, da so Glanz že v prvi polovici 17. stoletja začeli uporabljati kot priročen kamnolom in so gradbeni material od tam odvažali ter ga uporabljali za nove gradnje v bližini. Okoli leta 1678 izdelana upodobitev v Valvasorjevi skicni knjigi kaže grajski kompleks že v povsem razvaljeni obliki.[202] Že v 18. stoletju so bili ostanki tako skromni, da jih niso vrisali na avstrijski vojaški zemljevid in niti omenili v spremnem besedilu k tistemu zemljevidu.[203] Zato ne preseneča, da ostankov pozneje niso vrisali niti v natančnejšo mapo franciscejskega katastra, ki je nastala leta 1826.[204] Kljub temu pa nekdanji grad ni povsem utonil v pozabi in okoli leta 1900 je znani avstrijski slikar Conrad Grefe (1823–1907) v tehniki gvaša ustvaril slikovito upodobitev zadnjih visokih škrbin njegovega zidovja, ki je bila nato v obliki kromolitografije z naslovom *Razvalina Klanjec na Gorenjskem* oziroma *Burgruine Gutenberg* vključena v tiskani album z naslovom *Stara Kranjska* oziroma *Alt-Krain*.[205] Visoke razvaljene škrbine zidovja so pozneje propadle, ohranili pa so se ostanki, ki dovolj nazorno dokumentirajo nek-

nih gradbenih podvigih je mogoče sklepati samo na podlagi fragmentov.

194 Prim. Smole, *Graščine*, str. 368.

195 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 445–446. Podvin je imel za Lamberge poseben pomen, saj so bili nasledniki v moškem rodu izumrlih Podvinskih in so po njih prevzeli njihov grb ter precejšne premoženje. Zdi se malo verjetno, da bi srednjeveški stolpasti dvor nadomestili z novoveškim dvorcem šele v 17. stoletju. Morda so srednjeveški stolpasti dvor med renesančnimi gradbenimi deli celo ohranili in pred njim zgradili razmeroma dolg in ozek petosni enoinpolnadstropni renesančni trakt, ki je dal celoti novoveški značaj. Po drugi svetovni vojni so dvorec med predelavo v hotel temeljito modernizirali in ga povečali ter mu v dobršni meri odvzeli historični pomen (prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 110–113).

196 O tem je mogoče sklepati tudi po dokumentiranih datiranih kamnitih napisnih ploščah z njegovim imenom, ki jih je dal v zvezi z obsežnimi gradbenimi posegi vzidati na grajskih stavbah Kamen (sedaj na dvorcu Kacenštajn v Begunjah), Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (sedaj na dvorcu Drnča pri Begunjah) in Boštanj pri Grosupljem (uničena okoli leta 1955).

197 Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 121.

198 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 242; Kos, Čas bojevnikov, str. 120; prim. Hitzinger, Zur Geschichte, str. 16; Zabukovec, Bistrica: grad Gutenberg, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 120; Smole, *Graščine*, str. 180.

199 Kos, Čas bojevnikov, str. 120.

200 Smole, *Graščine*, str. 140; prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 529.

201 Podobna usoda je v 18. stoletju doletela sosednji grad Kamen; Lambergi so leta 1763 po nakupu udobnejšega sosednjega dvorca Kacenštajn, ki je bil pred tem v lasti rodovine Kacijaner, nanj s Kamna prenesli rezidenčne, upravne in gospodarske funkcije ter tudi dve napisni plošči Jakoba III. barona Lamberga iz let 1537 in 1549. Grad Kamen se je zatem kmalu spremenil v popolno razvalino (prim. Avguštin, Graščina v Begunjah, str. 10; Smole, *Graščine*, str. 74, 209; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 72, 76; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 765, 809).

202 Prim. Valvasor, *Topografija Kranjske*, št. 90.

203 Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 4, sek. 135.

204 ARS, AS 176/L/L265, list 2.

205 Grefe in Radics, *Stara Kranjska/Alt-Krain*, št. 58. Upodobitev sem leta 2016 zmotno povezal z gradom Waldenberk (Sapač, Grad Waldenberk, str. 331). Ivan Stopar je upodobitev leta 1996 zmotno povezal z gradom (Stari) Gutenberg nad Tržičem (Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 56).

Pogled na ostanke skrajnega jugovzhodnega dela nekdanjega stavbnega kompleksa gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

danjo tlorisno zasnovo in ki so leta 1967 pritegnili prve profesionalne raziskovalce historičnih stavbnih stvaritev.[206]

Opis in oznaka ostankov gradu Glanz

Ostanki grajskega kompleksa stojijo na dokaj položnem južnem pobočju Dobrče, malce nad cesto med dolinama Begunjščice in Tržiške Bistrice, približno 500 m severozahodno nad vasjo Slatna. Poglede nanje iz okolice v celoti zakrivajo drevesa in grmičevje. Ostanki sivega kamnitega zidovja, ki nikjer ne presegajo višine 5 m in ki nikjer nimajo ohranjenih slogovno opredeljivih stavbnih členov, se razprostirajo na petih različno obsežnih terasastih platojih. Že na prvi pogled je razvidno, da je bil nekdanji grajski kompleks zelo heterogena grajena celota, sestavljena iz različno obsežnih stavb z raznolikimi vsebinami, in da na tej lokaciji, ki je naravno slabo zavarovana, nikoli ni stal značilni utrjeni srednjeveški grad.

Nekdanji grajski kompleks in asfaltirano glavno cesto povezuje pot, ki je dolga približno 115 m in ki se dokaj položno vzpenja proti severovzhodu. Začetek nekdanjega grajskega kompleksa je ob zavoju poti. Tam sta na najnižjem terasastem platoju, ki ima približno trapezasto talno ploskev in ki je bil nekoč očitno obdan s 50 cm debelim kamnitim zidom, razpoznavni talni ploskvi dveh manjših poslopij, ki sta se najverjetneje stikali. Razvaljeni ostanki enega ali obeh poslopij so vidni na upodobitvi iz Valvasorjeve skicne knjige iz okoli leta 1678. Po tisti upodobitvi je mogoče sklepati, da sta bili poslopji dokaj nizki. Južno poslopje je imelo okroglo talno ploskev s premerom 8 m in 4,6 m široko poglobitvijo na sredini. Prostorska postavitev kaže, da najverjetneje to niso ostanki nekega valjastega grajskega obrambnega stolpa in še najmanj samostojnega izpostavljenega stolpa – propugnakula, kakršni so značilni za srednjeveške gradove med 12. in 14. stoletjem.[207] Mogoče je pomisliti, da je bilo tam gumno ali apnenica.[208] Po velikosti talne ploskve in poglobitvi se zdi najbolj verjetno, da je bil tam zastrešen vodni zbiralnik oziroma cisterna. Severno poslopje je bilo zasnovano na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 11,4 × 7,9 m in v notranjščini s prečnim zidom predeljeno na dva neenaka dela. Kamniti obodni zidovi tega poslopja, ki jih sedaj skoraj v celoti prekriva ruševinski grušč, so bili najverjetneje debeli 90 cm. Po položaju in velikosti platoja ter upoštevaje značaj stavbnih ostankov

[206] 24. marca 1967 je terenska ekipa Gorenjskega muzeja (Aleš Valič, Majda Žontar, Marjan Sajovic) in Zavoda za spomeniško varstvo Kranj (Peter Fister) v sklopu prvega sistematičnega raziskovanja grajske dediščine na Gorenjskem izdelala fotografsko in topografsko dokumentacijo ter terenske izmere ostankov gradu (Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 24–25).

[207] Prim. Globočnik, »Čudovit položaj, str. 92; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 120, 122, 123, 124.

[208] Za posredovani podatek se zahvaljujem kolegu Juretu Smolinskemu.

Lokacija nekdanjega obzidanega vrta in ostanki eskarpnega zidu na jugozahodni strani drugega platoja nekdanjega stavbnega kompleksa gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

na njem je mogoče sklepati, da je bilo to območje namenjeno gospodarskim dejavnostim.

Najnižji plato na severovzhodni strani zamejujejo ostanki do 2 m visokega kamnitega eskarpnega zidu, ki je, enako kakor ostanki zidovja na območju najnižjega platoja, zgrajen iz večjih in manjših apnenčevih lomljencev. Lomljenci niso položeni v plasti. Struktura dokaj nekakovostne zidave kaže, da je zidovje najverjetneje nastalo v zgodnjem novem veku. Valvasorjeva upodobitev tega zidovja ne kaže. Na jugovzhodu sega eskarpni zid vse do zaključka grajske dostopne poti. Vse kaže, da je na zaključku poti nekoč stal glavni vhod oziroma porton v grajski kompleks, ki pa je sedaj do tal podrt in so njegovi sledovi zabrisani. Vzhodno od lokacije nekdanjega glavnega vhoda je tlorisna črta eskarpnega zidu v topem kotu zalomljena in eskarpno zidovje se nadaljuje proti jugovzhodu. Kamnito eskarpno zidovje je na tistem segmentu na zunanji strani visoko do 4 m, na notranji strani do 1 m in debelo približno 60 cm. Tudi tam je zidava dokaj nekakovostna, najverjetneje zgodnjenovoveška, iz večjih in manjših apnenčevih lomljencev, ki niso položeni v plasti. Ob jugovzhodnem koncu je zidovje v dolžini približno 13 m do tal podrto. Pred podrtim delom zidovja je v ohranjenem delu približno 2 m od tal viden grobo obklesan kamen, ki konzolno sega iz zidu. Funkcija tistega kamna ni pojasnjena. Morda so ga vgradili kot sidrni element, za steno ali verjetneje kontrafor, ki pa nikoli ni bil zgrajen. Vsekakor to ni sled nekega porušenega grajskega pomožnega poslopja, ki bi bilo naslonjeno na zunanjo stran eskarpnega zidu.[209] Vse kaže, da je bil na tisti lokaciji pred propadom grajskega kompleksa manjši obzidan grajski vrt; pred eskarpnim zidom je na njegovi zunanji oziroma jugozahodni strani razpoznaven plato v obliki terase v izmeri približno 15,9 × 8,3 m, ki je bila nekoč najverjetneje obdana z nizkim vrtnim zidom.

Opisani eskarpni zid je zamejeval zalomljeno jugozahodno stranico drugega grajskega platoja, ki je dolg do 60 m, širok do 26 m ter sestavljen iz trapezastega jugovzhodnega in pravokotnega severozahodnega dela. Jugovzhodni del je bil nepozidan in zamejen z zidom, severozahodni del pa je vključeval dve pomožni grajski poslopji. Jugovzhodni del se proti vzhodu s talno ploskvijo zožuje in v njegovi jugovzhodni obzidni stranici, ki je sedaj do tal podrta, je bil nekoč očitno drugi vhod oziroma drugi porton na drugi grajski plato; tam se je končala pot, ki je po južnem pobočju Dobrče speljana do vasi Slatna. Na severovzhodni strani pravokotnega severozahodnega dela drugega grajskega platoja stojijo do 1,5 m visoki ostanki 70 cm debelega kamnitega zidovja dokaj velikega novoveškega grajskega gospodarskega poslopja, ki je bilo zasnovano na podolžni pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 6,2 × 24,5 m in ki je bilo v času nastanka upodobitve iz Valvasorjeve skicne knjige okoli leta 1678 še v celoti ohranjeno in pokrito z dvokapno streho. Po tisti upodobitvi, ki kaže, da je bilo poslopje v zgornjem

[209] Prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 122.

Pogled na notranjo stran razvaljenega severnega vogala nekdanjega skednja gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

delu med zidanimi slopi v glavnem leseno, je mogoče sklepati, da je tu stal grajski skedenj. Vhod v to poslopje je bil sredi njegove krajše jugovzhodne stranice. Ob zahodnem koncu daljše jugozahodne stranice poslopja stojijo do 1,5 m visoki ostanki 60 cm debelega obodnega zidovja manjšega poslopja, ki je bilo postavljeno na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 5,2 × 11 m in sekundarno naslonjeno na jugozahodno stranico eskarpnega zidu drugega grajskega platoja. Koščki opeke med neurejeno zidavo iz apnenčevih lomljencev kažejo, da je to poslopje nastalo šele tik pred propadom grajskega kompleksa v 17. stoletju.[210] Valvasorjeva upodobitev tega poslopja ne kaže. Očitno je bilo zelo nizko. Morda je bil tam eden od grajskih hlevov, pomisliti pa je mogoče tudi na možnost, da so bili tam bivalni prostori za grajske hlapce in dekle. Poslopje so postavili na severozahodni strani obzidanega izravnanega gospodarskega dvorišča s približno pravokotno talno ploskvijo v izmeri 14 × 23,5 m, ki se je navezovalo na daljšo jugozahodno stranico grajskega skednja.

Na severni strani severnega vogala nekdanjega grajskega skednja oziroma na skrajnem severnem delu grajskega kompleksa stojijo ostanki večjega enonadstropnega gospodarskega poslopja s 70 cm debelim kamnitim zidovjem.[211] Tisto poslopje je bilo zgrajeno z vključitvijo manjšega starejšega poslopja in najverjetneje zasnovano na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 13 × 23,4 m. Zdi se, da je tam, na tretjem grajskem platoju, nasproti vhoda v jedro grajskega kompleksa, stala grajska kašča z grajsko kletjo oziroma hlevom za konje v spodnji etaži. Vzhodni del talne ploskve zavzemajo ostanki starejšega manjšega enonadstropnega poslopja, ki je bilo zasnovano na pravokotni talni ploskvi v izmeri 7,4 × 12 m in v notranjščini s kamnito steno prečno predeljeno na dva neenaka dela. Na zahodni vogal tega starejšega poslopja, ki je ohranjen do višine približno 2,5 m, so sekundarno naslonili notranjo podolžno prečno steno povečanega poslopja. Struktura zidave zidovja prvotnega poslopja je dokaj nepravilna, iz večjih in manjših apnenčevih lomljencev, brez razvidne težnje po plastenju, kar kaže, da zidovje gotovo ni nastalo pred 15. stoletjem. Struktura zidave prizidanega zidovja je zelo podobna, kar nakazuje, da stavbni fazi časovno nista razmaknjeni za daljše obdobje oziroma za več stoletij. Prizidani del poslopja so najverjetneje zasnovali na talni ploskvi v obliki kljuke, tako, da so z novimi prostori obzidali jugozahodno in severozahodno fasado prvotnega poslopja. Prizidek je imel na jugozahodu najverjetneje dve etaži, njegov severni del pa zaradi dvigovanja terena najverjetneje ni bil podkleten in je imel zgolj eno etažo. Spodnja etaža prizidanega dela je bila zasnovana kot 5 m širok in 22 m dolg prostor. Vhod v tisti prostor je bil na jugovzhodni strani, nasproti vhoda v grajsko jedro. Med obema vhodoma je

[210] Za drugačno mnenje prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 120–121, 124.
[211] Prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 120–121.

Pogled na razvaljeno notranjo steno nekdanje kašče gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg. Na desni strani stene je vidna cezura, ki kaže obseg prvotne stavbe in mlajši prizidek (foto: Igor Sapač, 2020).

Pogled na nizke ostanke zidovja osrednjega grajskega poslopja oziroma prvotnega srednjeveškega stolpastega dvora na območju jedra stavbnega kompleksa gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

Pogled na ostanke obzidja nekdanjega severovzhodnega dvorišča jedra gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

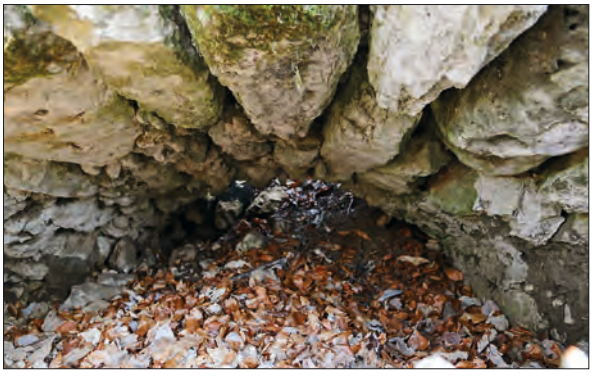

Pogleda na obokano odprtino v obzidju nekdanjega severovzhodnega dvorišča jedra gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

na tretjem grajskem platoju nekdanje manipulativno grajsko dvorišče, ki je zasnovano na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri 16 × 22 m. Tisto dvorišče je bilo dostopno z južne strani preko položne rampe z drugega grajskega platoja in s severovzhodne strani, s poti, ki se položno dviguje po pobočju Dobrče. Na jugozahodni strani je bilo manipulativno dvorišče zamejeno z grajskim skednjem, na severozahodni strani z večjim enonadstropnim gospodarskim poslopjem, na jugovzhodni strani z grajskim jedrom, na severovzhodni strani pa najverjetneje z obzidjem, ki je bilo na koncu poti predrto s portonom.

Osrednji del nekdanjega grajskega kompleksa oziroma četrti grajski plato zavzema območje nekdanjega grajskega jedra. To je tlorisno največji in najbolj razčlenjen del grajskega kompleksa. Sestavljen je iz treh različno velikih pravokotnih talnih ploskev, ki se zajedajo ena v drugo. Osrednja talna ploskev je najmanjša in meri 12,5 × 17 m. Vse kaže, da je tam stalo osrednje grajsko poslopje, ki je imelo od 1 do 2 m debele obodne zidove in v spodnji etaži vsaj tri prostore. Zidovje je skoraj povsod do tal podrto in ostanki so zakriti z ruševinskimi grobljami.[212] Struktura kamnite zidave ni razpoznavna. Po upodobitvi iz Valvasorjeve skicne knjige, pa tudi po upodobitvi,

[212] Prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 118–120. Situacija je primerljiva z lokacijo nekdanjega gradu oziroma stolpastega dvora Kamen nad Velesovim (prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 90–92).

Pogled na ostanke severozahodne stranice obzidja glavnega dvorišča gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg z lokacijo nekdanjega vhoda oziroma portona, nad katerim je bila morda vzidana spominska napisna plošča iz leta 1558 (foto: Igor Sapač, 2020).

ki jo je okoli leta 1900 ustvaril Conrad Grefe, je mogoče sklepati, da je bilo zidovje tega poslopja dokaj visoko oziroma vsaj dvonadstropno. Sled 1 m debelega kamnitega prečnega zidu v notranjščini nekdanjega poslopja kaže, da je bilo vsaj v pritličju v osnovi predeljeno na dva enako velika dela. Ostanek 70 cm debelega zidu, ki je postavljen v nekdanji notranjščini pravokotno na potek nekdanje severozahodne fasadne stene, nakazuje, da so v notranjščini najverjetneje sekundarno oblikovali manjši prostor in ob njem morda prostor za stopnišče.

Vzporedno s potekom severovzhodne fasadne stene nekdanjega osrednjega grajskega poslopja je na četrtem grajskem platoju razpoznavno približno 26 m dolgo in 8,5 m široko območje nekdanjega severovzhodnega dvorišča grajskega jedra. Vse kaže, da je bilo tisto dvorišče nekoč na vseh straneh obdano z zidom in da je imelo krajši podaljšek na jugozahodu, ob severozahodni fasadni steni osrednjega grajskega poslopja. Dvoriščno obzidje je sedaj skoraj povsod do tal podrto in njegov potek je mogoče zgolj slutiti v konfiguraciji terena. Samo severovzhodna stranica nekdanjega obzidja je v razvaljeni obliki do dolžine 21 m še dobro razpoznavna; njeni ostanki še vedno dosegajo višino 4 m. Vse kaže, da je bila tista stranica obzidja v spodnjem delu zasnovana kot eskarpni zid, debel kar približno 2 m. Tako močan eskarpni zid je bil nujen, ker so izravnano dvoriščno površino med obzidjem in osrednjim grajskim poslopjem pridobili z odkopavanjem oziroma izsekavanjem pobočja Dobrče do globine približno 4 m. Struktura zidave je slabo prepoznavna, ker je kamniti zidni plašč v celoti odluščen. Zdi se, da so apnenčevi lomljenci vsaj deloma postavljeni v plasti in da je zidovje torej nastalo v poznem srednjem veku, med 13. in 15. stoletjem. Konfiguracija terena kaže, da je bilo obzidje z dvoriščne strani nekoč najverjetneje enkrat višje in visoko približno 8 m. Ob vzhodnem koncu ostanka obzidja je pri tleh ohranjena 1,7 m široka in vsaj 1,7 m visoka segmentno obokana odprtina, ki v enaki širini sega skozi celotno debelino zidovja. Njena lokacija, ki je na zunanji strani obzidja vkopana globoko v teren pobočja Dobrče, kaže, da gotovo ni imela funkcije prehoda skozi obzidje oziroma portala.[213] Pomisliti je mogoče na možnost, da so jo zasnovali kot izhod iz gradu v sili.[214] Bolj verjetno se zdi, da je povezana z leta 1968 objavljenim podatkom, da je bil v grad nekoč napeljan studenec Uršna voda.[215] Zdi se, da je bila studenčnica nekoč speljana po pobočju Dobrče navzdol po umetnem jarku, ki je bil morda pokrit

[213] Prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 109; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 114, 118, 119.

[214] S tem v zvezi je mogoča primerjava z nekdanjim skrivnim izhodom, ki je sredi 16. stoletja nastal v kompleksu bližnjega gradu Kamen (prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 84).

[215] *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 289. Za vodne napeljave do srednjeveških gradov prim. Gleue, *Ohne Wasser keine Burg*, str. 18–25.

oziroma obokan in ki se je zaključil prav z opisano odprtino v obzidju grajskega jedra.

Dvoriščna površina na severovzhodni strani osrednjega grajskega poslopja in četrtega grajskega platoja je bila nekoč najverjetneje s 6, 5 m dolgim zidom in s portonom ločena od glavnega grajskega dvorišča, ki se je razprostiralo pred jugovzhodno in jugozahodno fasadno steno osrednjega grajskega poslopja. Tisto dvorišče je bilo dolgo do 27, 5 m in široko do 22 m ter na severozahodni, jugozahodni in jugovzhodni strani zamejeno z dvoriščnim obzidjem, ki je bilo debelo približno 1,4 m. Od tistega obzidja je ostal predvsem ostanek na severozahodni strani, ob nekdanjem južnem vogalu pa je razpoznavnih nekaj nizkih sledov na terenu. Severozahodna in jugovzhodna obzidna stranica sta bili prebiti s prehodoma oziroma portonoma, ki sta do tal podrta, a je njuni lokaciji na terenu še mogoče slutiti. Ostanek severozahodne obzidne stranice je na zunanji strani visok do 4 m in kaže nepravilno strukturo zidave iz večjih in manjših apnenčevih lomljencev brez plastenja. Obzidje s takšno strukturo zidave gotovo ni nastalo pred 15. stoletjem. Na notranji strani tiste obzidne stranice je razpoznavna zidna polica; 1,4 m debelo obzidje se je tam približno 1,5 m nad sedanjo nasuto talno površino za 60 cm stopničasto zožilo do debeline 80 cm. Zidna polica je gotovo služila za namestitev lesenega obrambnega hodnika nad vhodom na glavno grajsko dvorišče. Ugibati je mogoče, ali je bila nad vhodom na zunanji strani obzidja vzidana omenjena napisna plošča Jakoba III. barona Lamberga iz leta 1558. Na drugi strani vhoda oziroma severovzhodno od njega je v kotu dvorišča stalo manjše poslopje, ki so ga zgradili z naslonitvijo na notranjo stran vhodnega obzidja in na jugozahodno fasadno steno osrednjega grajskega poslopja. Od tistega poslopja, ki je imelo notranjo pravokotno površino veliko samo 2,8 × 3,8 m, so razpoznavni nizki ostanki njegovega jugozahodnega in jugovzhodnega zidu, ki sta bila debela do 90 cm. Glede na položaj tistega poslopja v grajskem kompleksu in skromno velikost njegove talne ploskve je najbolj utemeljena domneva, da je bil tam prostor grajskega vratarja oziroma ključarja. Poslopje je bilo najverjetneje zgolj pritlično in ni presegalo višine dvoriščnega obzidja.

Povsem ločeno od nekdanjega obzidja grajskega jedra in osrednjega grajskega poslopja stoji na skrajnem jugovzhodnem delu grajskega kompleksa oziroma na petem in obenem najvišje ležečem grajskem platoju ostanek izoliranega dela grajskega kompleksa. Do njega je z območja grajskega jedra položno navzgor speljana široka pot, ki je dolga približno 30 m. Ta del grajskega kompleksa, ki je dobro razpoznaven tudi na upodobitvi iz Valvasorjeve skicne knjige, je zasnovan na pravilni pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 22 × 35 m. Talna ploskev je na vseh štirih straneh obdana z ostanki kamnitega obodnega obzidja, ki je debelo od 1,2 do 1,5 m in visoko še do 4 m. Na jugozahodni in jugovzhodni stranici obzidja so opazne lokacije nekdanjih okenskih odprtin, ki jih kaže Valvasorjeva upodobitev. Struktura zidave obzidja je povsod enotna in dokaj nepravilna, iz večjih in manjših lomljencev v širokih izravnalnih plasteh, ki kažejo značilnosti t. i. kompartimentne zidave, kakršna je značilna za čas med 13. in 15. stoletjem. Na vogalih so vgrajeni apnenčevi ogelniki v obliki dokaj velikih in pravilnih kvadrov. Glavni vhod v ta del grajskega kompleksa je bil skozi nekdanji porton sredi severozahodne obzidne stranice. Za prehodom je dokaj obsežna in natančno izravnana platojska dvoriščna površina, ki je nastala z odkopavanjem oziroma izsekavanjem pobočja Dobrče. Zaradi tega ima severovzhodna stranica obzidja značaj eskarpnega zidu, ki je debel 1,5 m. Na notranji strani obzidja je bilo samo ob zahodnem vogalu zidano poslopje; zasnovano je bilo na talni ploskvi v izmeri 8,8 × 16 m in je imelo od 1,2 do 1,4 m debele obodne zidove. Velikost in zasnova talne ploskve ter višina zidovja, ki je dokumentirana na Valvasorjevi upodobitvi, kažejo, da je bilo poslopje vseskozi najverjetneje enonadstropno in da ni imelo značaja grajskega palacija ali celo stolpa.[216] Vezani stiki zidov kažejo, da je tisto poslopje nastalo sočasno z obzidjem in da je bilo v notranjščini že od začetka prečno predeljeno na dva približno enaka prostora. V enem od prostorov so leta 1967 dokumentirali poznosrednjeveško stropno konzolo iz lehnjaka, ki je sedaj ni več.[217] Konzola je nekoč gotovo opirala masiven lesen neometan tramovni strop med pritličjem in nadstropjem. Vhod v poslopje je bilo na njegovi severovzhodni steni, v bližini prehoda skozi obzidje tega dela grajskega kompleksa. Ob nekdanjem vhodu v poslopje je na notranji strani tiste stene razpoznavna segmentno obokana zidna niša, ki je globoka 50 cm. Niša kaže, da sta imela prostora v pritličju poslopja najverjetneje bivalno funkcijo. Po ostankih nekdanjih okenskih odprtin v celotni dolžini jugozahodnega obzidja tega dela grajskega kompleksa je mogoče sklepati, da so prvotno zidano poslopje sekundarno podaljšali proti jugovzhodu, vse do jugovzhodne obzidne stranice. Ker na dvorišču ni opaznih sledov dvoriščne stene podaljška, je mogoče pomisliti, da je bila dvoriščna stena konstruirana v lesu in da je bila nad njo enokapna streha, ki je bila postavljena do obodnega obzidja. Vse kaže, da severovzhodne tri petine dvoriščne površine nikoli niso bile zapolnjene s poslopji. Takšna stavbna zasnova kaže, da je imel izolirani jugovzhodni del grajskega kompleksa značaj pristave in da tam ne gre iskati prvotnega zametka grajskega kompleksa Glanz oziroma (Novi) Gutenberg.[218]

[216] Za zmotno interpretacijo prim. Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 24; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 109; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 117.

[217] Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 24.

[218] Za drugačno mnenje prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 117.

Struktura zidave na jugozahodni strani obodnega obzidja nekdanje pristave na skrajnem jugovzhodnem delu kompleksa gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

Pogled na zaraščeno območje izravnanega dvorišča nekdanje pristave na skrajnem jugovzhodnem delu kompleksa gradu Glanz oziroma (Novi) Gutenberg (foto: Igor Sapač, 2020).

Na skrajnem severovzhodnem koncu grajskega kompleksa so povsem ločeno od njega, v oddaljenosti približno 80 m v zračni črti od severovzhodne stranice obzidja grajskega jedra in približno 20 m višje od nivoja nekdanjega dvorišča grajskega jedra vidni sledovi neke stavbe z okroglo talno ploskvijo premera približno 9 m. V osrednjem delu tiste okrogle talne ploskve je razpoznavna plitka okrogla poglobitev oziroma kotanja s premerom približno 5 m. Okoli poglobitve se v ruševinski groblji sluti nekdanji zidani obod z debelino približno 2 m. Po dimenzijah ostankov bi bilo mogoče pomisliti, da je na tisti lokaciji nekoč stal značilni samostojni grajski izpostavljeni stolp – propugnakul.[219] A ker vse kaže, da na lokaciji grajskega jedra v srednjem veku ni bilo pravega utrjenega gradu in ker je lokacija okrogle stavbe na severni in vzhodni strani tesno obdana s pobočjem Dobrče, je bolj verjetna domneva, da je na tisti lokaciji stal objekt, ki je bil povezan z omenjenim zajetjem studenca Uršna voda.

Interpretacija stavbnega razvoja gradu Glanz

Nekdanji grajski kompleks je bil doslej deležen že nekaj bežnih poskusov interpretacije njegovega stavbnega razvoja.[220] Zaradi premalo natančne do-

[219] Prim. Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 25; Globočnik, »Čudovit položaj, str. 92; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 113, 123–124.

[220] Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 24; Jakič, *Vsi*

kumentacije grajskih ostalin, na osnovi katere bi bilo mogoče korektno izpeljati stavbnozgodovinsko analizo, noben od teh poskusov ni bil uspešen in ga ni mogoče jemati kot osnovo za primerno poglobljeno stavbnozgodovinsko interpretacijo. Prav tako se pri stavbnozgodovinski analizi ne gre nekritično zanašati na podatek z leta 1558 izdelane omenjene plošče Jakoba III. barona Lamberga, da je bilo grajsko poslopje leta 1531 dvignjeno od tal oziroma ponovno zgrajeno.[221]

1. faza: prvotna stavbna zasnova pred koncem 14. stoletja

Analize razpoložljivih pisnih zgodovinskih virov, grajske lokacije v prostoru in tlorisne zasnove grajskega kompleksa prepričljivo kažejo, da je Glanz nastal kot značilni poznosrednjeveški neutrjeni stolpasti dvor.[222] Velikost pravokotne talne ploskve osrednjega grajskega poslopja v izmeri 12,5 × 17 m kaže, da je poslopje dvora gotovo nastalo pred koncem 14. stoletja, morda že celo v 13. stoletju.[223] Dokumentirana nenavadna debelina severovzhodne fasadne stene, ki je z 2 m enkrat širša od drugih obodnih sten, je morda nastala kot posledica sekundarne sanacije poškodovane prvotne stene. To bi se utegnilo zgoditi med obnovo po potresu leta 1511. Po drugi strani ni mogoče povsem izključiti možnosti, da je bila tista stena že prvotno debelejša in v spodnjem delu ob stiku s pobočjem Dobrče zasnovana kot eskarpni zid. Po velikosti talne ploskve in z upoštevanjem ustreznih analogij je mogoče sklepati, da je bila talna ploskev stavbe že od začetka prečno predeljena na dva približno enaka dela. Vhod v poslopje je bil najverjetneje vseskozi v pritličju na severnem delu krajše severozahodne stene.[224] Po Valvasorjevi upodobitvi in analogijah je utemeljeno domnevati, da je bilo poslopje dvora sprva dvonadstropno in da je bilo najverjetneje pokrito s strmo štirikapno skodlasto streho. Ob zidanem stolpastem poslopju so gotovo stala še manjša pomožna poslopja, ki so bila najverjetneje lesena, a so poznejše gradnje njihove sledi povsem zabrisale.

Tako zasnovani kompleks poznosrednjeveškega dvora je najverjetneje funkcionalno dopolnjeval bližnji stavbni kompleks gradu Kamen pri Begunjah.[225]

slovenski gradovi, str. 109; Globočnik, »Čudovit položaj, str. 92; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 110–125; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 753–754; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 43–44.

221 Prenovitelji srednjeveških grajskih poslopij so v 16. stoletju pri navajanju obsega izpeljanih gradbenih del z napisi na spominskih ploščah pogosto zelo pretiravali. Npr. na gradu Turjak nameščena spominska plošča z letnico 1520 navaja, da je bil prvotni grad po potresu leta 1511 razsut in da ga je dal Trojan pl. Auersperg nato do tal podreti ter leta 1520 začel na novo graditi. Novejše raziskave so pokazale, da so v stavbno zasnovo iz 16. stoletja vključili obsežne dele srednjeveške grajske zasnove, ki je torej niso do tal podrli. Tudi napisna plošča, ki je bila nekoč vzidana na gradu Pilštanj in ki je sedaj nameščena na pilštanjski župnijski cerkvi, sporoča, da je bil tamkajšnji grad leta 1570 ponovno zgrajen. Tudi tam so raziskave pokazale, da so med prenovo v 16. stoletju v veliki meri ohranili srednjeveško grajsko zidovje in da gradu torej niso ponovno zgradili, marveč zgolj obnovili. Na nekdanjem štoku oziroma dvorcu Thumersfelden v Vuzenici, porušenem leta 2007, je bila nad glavnim portalom vzidana napisna plošča z letnico 1658, stavbne raziskave pa so pokazale, da je stavba stala že vsaj v 15. stoletju.

222 Za opredelitev poznosrednjeveških plemiških dvorov v slovenskem prostoru prim. Štopar, Architektursymbolik, str. 147–169; Sapač, Arhitekturnozgodovinska problematika, str. 371–410; Sapač, Kaj je grad?, str. 391–402. Za prvo opredelitev in ovrednotenje stolpastih dvorov na Gorenjskem: Komelj, Gradovi na Gorenjskem, str. 18. Mnoge stolpaste dvore so v obdobju renesanse razširili v dvorce. Npr. Valvasor v *Slavi* pri opisu dvorca Podvin navaja, da je bil tam nekoč samo mogočen stolp, ki so ga imenovali Turn-Podwein (Stolp Podvin) in ki je bil matična hiša gospodov von Podwein ali Podvinskih (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 445–446).

223 Smiselne so primerjave dokumentiranih velikosti talnih ploskev poznosrednjeveških stolpastih dvorov v gorenjskem prostoru. Bližnji dvor na lokaciji sedanjega dvorca Kacenštajn v Begunjah, ki je domnevno stal že pred letom 1283, je imel pravokotno talno ploskev v izmeri približno 12,8 × 18,5 m. Trije obodni zidovi prvotnega stolpastega poslopja so v spodnji etaži debeli 1,3 m, severovzhodni zid pa je debel 1,4 m. Prim. tloris v: Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 69. Nekdanji ortenburški dvor v Radovljici, ki je stal že vsaj v 14. stoletju, domnevno pa že v drugi polovici 13. stoletja, in iz katerega se je razvil sedanji baročni mestni dvorec, je bil najverjetneje zasnovan na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 10 × 14 m oziroma – manj verjetno – 14,5 × 14 m in je imel v spodnji etaži 1 m debele zidove. Dvor Strmol pri Cerkljah je bil najverjetneje že pred letom 1287 zasnovan na talni ploskvi v izmeri 11,5 × 15 m in je v spodnji etaži dobil 1,5 m debelo obodno zidovje. Dvor Kamen nad Velesovim, ki je najverjetneje stal že leta 1359, je bil zasnovan na talni ploskvi v izmeri 11 × 14 m in je imel od 1 m do 1,5 m debele obodne zidove. Dvor Polhov Gradec, ki je nastal pred letom 1350, je bil zasnovan na talni ploskvi v izmeri 9,5 × 12,5 m in je imel približno 1 m debele obodne zidove. Zaradi nazornejše opredelitve prvotne stavbne zasnove Glanza v nadaljevanju navajam še dokumentirane velikosti pravokotnih talnih ploskev nekaterih značilnih stolpastih dvorov na območju Dolenjske, Notranjske in Štajerske: Gracarjev turn (9 × 12 m), Škrljevo (9,7 × 11,5 m), Boštanj pri Grosupljem (8 × 12 m), Luknja pri Novem mestu (13 × 21 m), Pogonik blizu Litije (8 × 11 m), Otočec (11 × 16 m), Struga ob Krki (15 × 17 m), Rakovnik pri Šentrupertu (10,8 × 15,5 m), Studeno pri Postojni (8–10 × 14, 5 m), Kebelj na Pohorju (9 × 12 m), Hrastovec v Slovenskih goricah (11 × 17 m), Negova v Slovenskih goricah (11,5 × 14,5 m). Tradicija poznosrednjeveških dvorov se je ohranila še v 16. stoletju. Značilen primer je Vukovski dvor oziroma Vilkenhof blizu Maribora, ki je nastal okoli leta 1550 in ki ima pravokotno talno ploskev v izmeri 10,5 × 13,5 m ter 80 cm debele zidove v prvem nadstropju. Dvori v 16. stoletju so imeli sicer največkrat večje talne ploskve od srednjeveških dvorov. Značilna primera sta Turn v Radečah iz zgodnjega 16. stoletja s približno 14 × 18 m veliko talno ploskvijo in Golnik iz poznega 16. stoletja s približno 12,5 × 20 m veliko talno ploskvijo.

224 Vhodi na stranski fasadi so dokumentirani tudi na poslopjih stolpastih dvorov Gracarjev turn in Rakovnik na Dolenjskem.

225 Kompleks gradu Kamen je bil pred poznim 14. stoletjem dokaj skromen in sestavljen iz dveh poslopij. Na zahodu je stalo dvonadstropno tricelično bivalno poslopje oziroma palacij s približno pravokotno talno ploskvijo v izmeri okoli 8,5 × 19 m, s približno 1,5 m debelimi obodnimi zidovi v pritličju in s sočasnim manjšim obzidanim dvoriščem pred vhodom na zahodni strani, ki je bilo zavarovano z obrambnim jarkom. Na vzhodu kompleksa je na višji legi samostojno stal več-

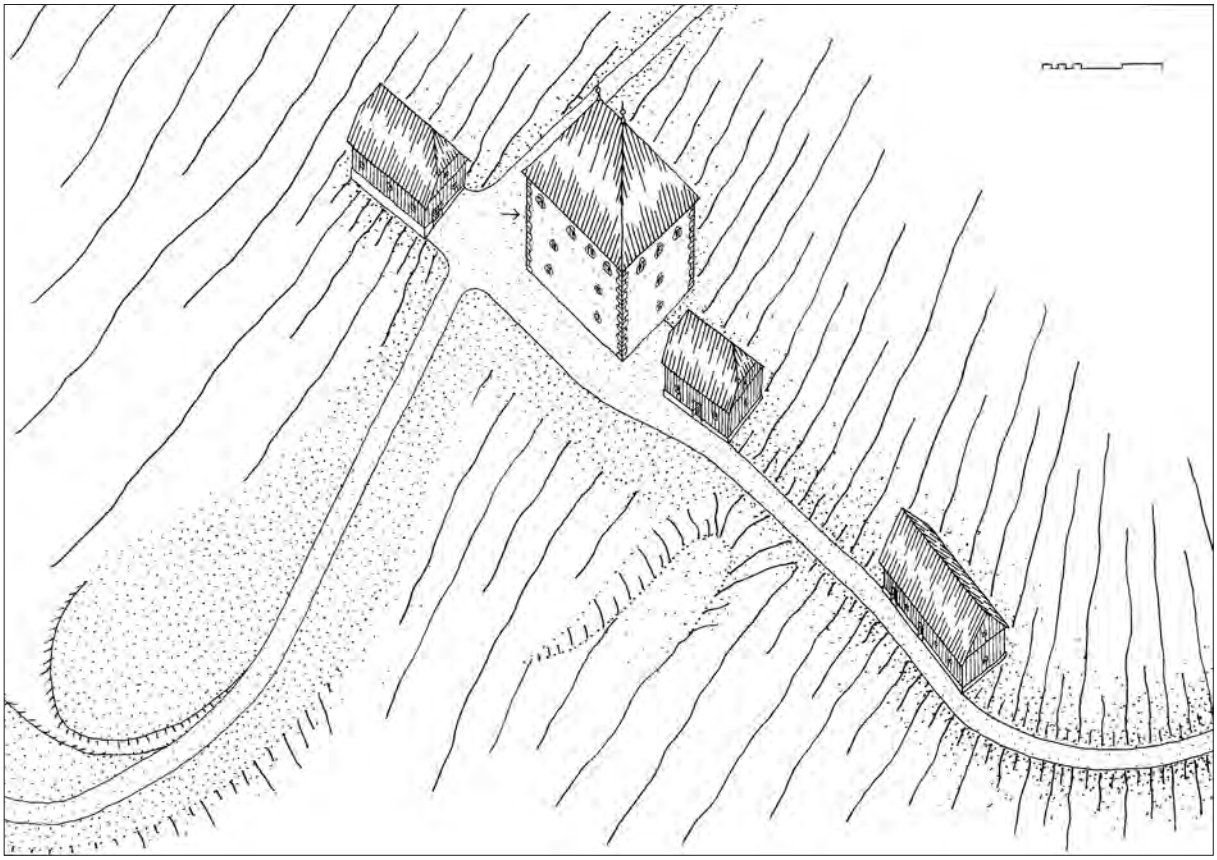

Dvor Glanz v poznem 14. stoletju. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

Dislocirani del gradu Kamen je bila domnevno tudi utrdba na lokaciji Preska, jugozahodno ob cesti med Tržičem in Begunjami, na zahodnem robu območja vasi Slatna.[226] Tista lokacija je od nekdanjega stolpastega dvora Glanz oddaljena v zračni črti približno 470 m proti severozahodu, od gradu Kamen pa približno 960 m proti jugu. Vse kaže, da je strateško postavljena utrdba na tisti lokaciji nadzorovala dostop do doline Drage z gradom Kamen z vzhodne strani oziroma iz smeri doline Tržiške Bistrice. Postavili so jo na umetno preoblikovano manjšo kopasto vzpetino s premerom približno 65 m in z izravnanim vrhom ter jo za zahodni strani zavarovali s prečnim jarkom na pobočju vzpetine. Vzpetino so še dodatno zavarovali z jarkom in okopom ob njenem vznožju na južni strani. Ostanki zidovja niso vidni in zato nekdanje utrdbe ni mogoče natančneje opredeliti in datirati. Glede na obseg lokacije, konfiguracijo terena in obcestno lego se zdi najbolj utemeljena domneva, da je tam v 13. stoletju stal drugi oziroma južni izpostavljeni stolp – propugnakul – gradu Kamen. Dopustno je pomisliti, da je dvor Glanz nastal v povezavi s to utrdbo in da je bila njegova predhodnica na tem območju oziroma da je nastal tudi zaradi potrebe po povečanju bivalnih površin te utrdbe. Časa propada izpostavljene utrdbe na Preski ni mogoče opredeliti.[227] Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja in v mapi franciscejskega katastra ni označena.

nadstropni izpostavljeni stolp – propugnakul – s pravokotno talno ploskvijo v izmeri 8,3 × 9,7 m, s približno 2 m debelimi zidovi v pritličju in z manjšim obzidanim dvoriščem pred vhodom. Pred drugo polovico 15. stoletja so kompleks onkraj obrambnega jarka pred palacijem dopolnili še z manjšim – najverjetneje enonadstropnim – gotskim poslopjem, ki so ga zasnovali na pravokotni talni ploskvi v izmeri 8 × 11,5 m in ki je na treh straneh dobilo 1 m debele obodne zidove, na zahodni strani pa zid, ki je debel 1,5 m (prim. Fister, *Grad Kamen*; Fister, Delo na spomeniških gradovih; Fister, *Umetnost*, str. 181).

226 V registru nepremične kulturne dediščine je lokacija vpisana z imenom Slatna – Arheološko najdišče Preska in z oznako EŠD 17605 (prim. Bremec, *Arheološka topografija*, str. 207–209, op. 33, 36). Datacija utrdbe v 10. stoletje oziroma v obdobje protiturškega utrjevanja ni ustrezno utemeljena.

227 Morda se na takrat že opuščeno utrdbo na Preski nanaša oznaka *burkstal* v listini iz leta 1442, ki omenja grad in utrdbo Kamen pri Radovljici: . . . *das haus vnd vessten zu Stain pey Radmonsdorff* . . . *mit sambt dem burkstal* . . . (Kosi et al., *Historična topografija*, str. 397). Oznaka burkstal (burgstall) lahko pomeni gradišče, lahko pa tudi grajsko pomirje. Oznaki *haus vnd vessten* – hiša (grad) in utrdba – ne pomenita nujno dveh različnih stavb, prav mogoče je bila z to oznako določena ena stavba z dvema funkcijama, bivalno in obrambno (prim. Adam in Jere in Sinobad, *Stara Radovljica*, str. 51).

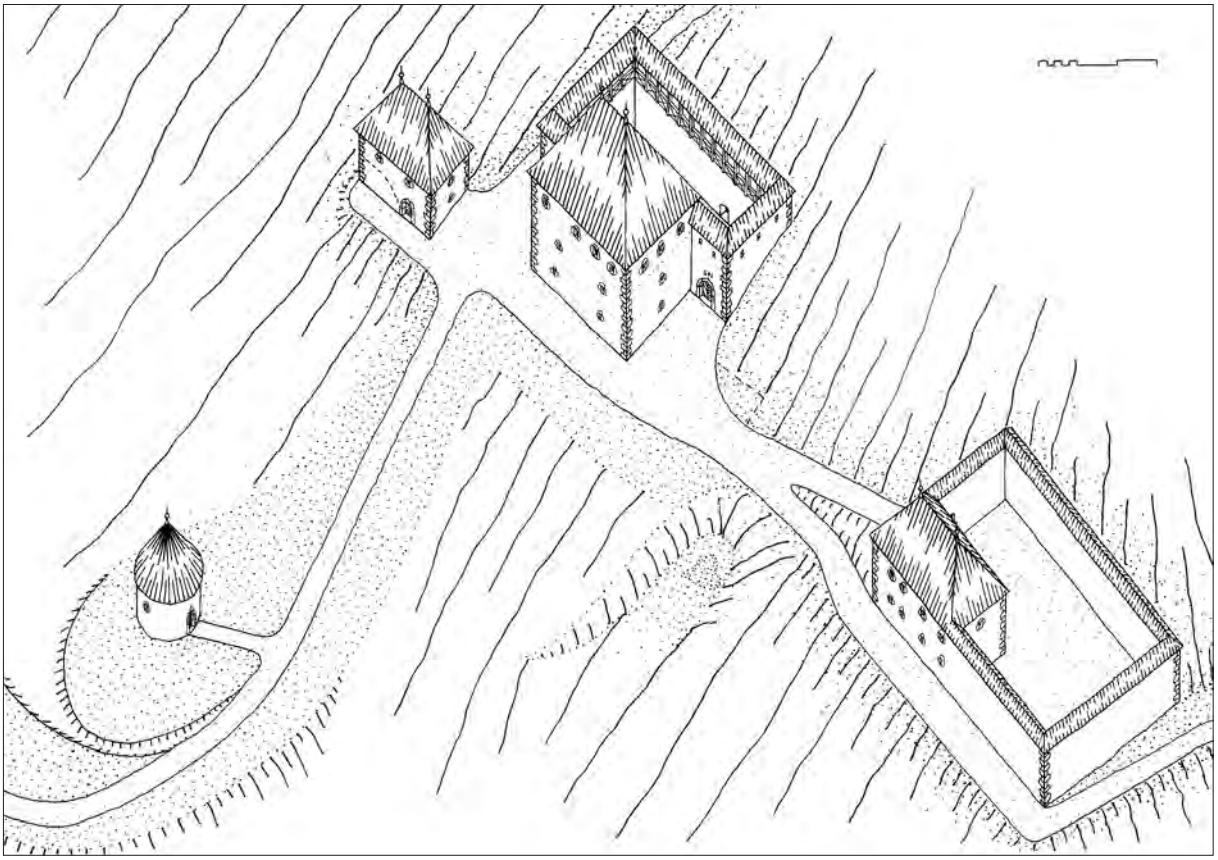

Grad Glanz okoli leta 1500. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

2. faza: širitev stavbnega kompleksa do konca 15. stoletja

Vse kaže, da so prvotni dvor še pred koncem srednjega veka dopolnili z različnimi novimi gradnjami. Najobsežnejši gradbeni podvig je bila postavitev večje samostojno zasnovane utrjene stavbe oziroma pristave, ki je na zaključku stavbnega razvoja tvorila izolirani jugovzhodni del grajskega kompleksa. Ker je tisti del grajskega kompleksa v razvalinah še dokaj celovito razpoznaven in ker stoji na najvišji lokaciji, so ga prvi raziskovalci gradu Glanz zmotno interpretirali kot najstarejši del in prvotni zametek grajskega kompleksa.[228] Pristavo so zasnovali na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 22 × 35 m ter jo obdali z dokaj močnim in kakovostno zgrajenim obzidjem, na katerega so na notranji strani ob zahodnem vogalu prizidali dvocelično poslopje s pravokotno talno ploskvijo in najverjetneje enonadstropno stavbno maso. Tlorisna zasnova pristave spominja na manjše zasnove obodnih gradov iz 12. in 13. stoletja, vendar pa dokumentirane stavbne mase dokazujejo, da tam v resnici nikoli ni stala grajska obodna zasnova. Tudi značilna struktura zidave dokazuje, da je pristava nastala šele po sredini 13. stoletja. Vse kaže, da je bilo zidano poslopje s štirimi okenskimi osmi na sprednji strani samo enonadstropno in da ni presegalo višine obodnega obzidja, ki je bilo po Valvasorjevi upodobitvi in sedanjem nivoju terena na severovzhodni strani sodeč visoko približno 7 ali 8 m. Dokaj majhnega zidanega poslopja torej nikakor ni utemeljenoj interpretirati kot palacija obodne grajske zasnove. Najverjetneje je bil to bivalni objekt za oskrbnika pristave in morda tudi za druge uslužbence na dvoru. V slovenskem prostoru k poznosrednjeveški utrjeni pristavi grajskega kompleksa Glanz ni mogoče najti ustrezne primerjave.[229]

Zdi se, da je približno takrat, ko so zgradili utrjeno pristavo, nastalo tudi manjše obzidano dvorišče na severovzhodni strani prvotnega stolpastega dvora.

[228] Prim. Žontar in Zupančič, Terenske raziskave, str. 24; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 109; Bremec, *Arheološka topografija*, str. 110–125; Sapač, Mesta, trgi, gradovi in samostani, str. 753–754.

[229] Pogojno jo je mogoče primerjati s poznosrednjeveškima prehodnima obrambnima oboroma pred glavnim vhodom gradu Žovnek, ki sta nastala v 14. stoletju ali v prvi polovici 15. stoletja. Smiselna je tudi primerjava z nekdanjo pristavo Vitovše v bližini podružnične cerkve sv. Magdalene pri Otoščah v zgornji Vipavski dolini, ki je domnevno nastala ob koncu 16. stoletja, proti koncu 19. stoletja pa so jo opustili in je sedaj razvaljena. Tista pristava je z velikostjo pravokotne talne ploskve v izmeri 48 × 53 m sicer veliko obsežnejša.

Severovzhodno stranico tistega obzidja so, prav tako kot severovzhodno stranico obzidja utrjene pristave, vkopali globoko v teren pobočja Dobrče. Vse kaže, da so z obzidanim dvoriščem zavarovali vhod v stolpasti dvor in dvoru s tem dali značaj manjše utrjene grajske zasnove.[230] Hkrati z dvoriščnim obzidjem je nastala tudi segmentnoločno obokana odprtina v prizemnem delu njegove severovzhodno stranico. Po konfiguraciji terena sodeč je dvoriščno obzidje segalo do višine tal drugega nadstropja stolpastega dvora. Po analogijah je mogoče sklepati, da je bilo zastrešeno in na notranji strani opremljeno z lesenimi obrambnimi hodniki.

Zahodno od poslopja prvotnega stolpastega dvora so najverjetneje še pred koncem 15. stoletja zgradili pomožno enonadstropno dvocelično stavbo s pravokotno talno ploskvijo v izmeri 7,4 × 12 m. Morda so takrat na tisti lokaciji nadomestili starejše leseno poslopje. Vhod v novo stavbo je bil najverjetneje ob južnem koncu njene jugozahodne fasade. Spodnja etaža stavbe, ki je bila napol vkopana v teren, je imela najverjetneje funkcijo kleti, zgornja etaža pa funkcijo kašče.

Segmentnoločno obokana odprtina v prizemnem delu severovzhodne stranice obzidja nekdanjega dvorišča na severovzhodni strani prvotnega stolpastega dvora kaže, da so najverjetneje že pred koncem 15. stoletja poskrbeli za oskrbo stavbnega kompleksa s pitno vodo. Dopustno je pomisliti, da so še pred omenjeno napeljavo vode iz studenca Uršna voda, dvor oskrbovali z vodo iz posebnega vodnega zbiralnika oziroma cisterne.[231] Zdi se najbolj verjetno, da je bila cisterna na lokaciji stavbe z okroglo talno ploskvijo s premerom 8 m in s 4,6 m široko poglobitvijo na sredini, na najnižjem in skrajnem zahodnem predelu poznejšega grajskega kompleksa.[232] Morda so cisterno uredili že hkrati z gradnjo poslopja prvotnega stolpastega dvora in jo – ker dvor ni imel obzidanega dvorišča – dopolnili z zaščitno nadzemno konstrukcijo v obliki nizkega valjastega stolpiča s stožčasto streho. O nekdanji višini zidovja stolpičaste stavbe je mogoče domnevati po Valvasorjevi upodobitvi, ki kaže pravilno vodoravno izravnan zgornji rob razkritega zidovja, kar je mogoče jemati kot indic, da zidovje nikoli ni bilo višje od približno 4 m. Vodni zbiralniki z zaščitno nadzemno konstrukcijo stolpičaste oblike so v slovenskem prostoru dokumentirani že v obdobju pozne antike,[233] uveljavljeni pa so bili tudi na poznosrednjeveških gradovih.[234]

Upoštevaje stavbno zasnovo, strukturo zidave in zgodovinske okoliščine na tem območju med 13. in 15. stoletjem se zdi najbolj utemeljena domneva, da so drugo fazo stavbnega razvoja grajskega kompleksa Glanz oziroma (Novi) Gutenberg izpeljali v obdobju med letoma 1420 in 1426, ko je bil grad Kamen glavna rezidenca Hermana III. grofa Celjskega. Bistveno manj je verjetno, da so kompleks razširili šele v obdobju turških vpadov v zadnji tretjini 15. stoletja. Tej tezi nasprotuje zlasti masivnost zidovja pristave, ki si jo je v skrajno racionalnem obdobju protiturškega utrjevanja zelo težko predstavljati.[235] Prav tako je malo verjetno, da je bil stavbni kompleks razdejan med boji za celjsko dediščino leta 1457 in nato obnovljen ter razširjen.[236]

3. faza: obnova in širitev stavbnega kompleksa v 16. stoletju

Valvasor navaja, da je v letu 1509 na Kranjskem prišlo do hudega potresa, ki je na gradu naredil

230 Na podoben način so v 14. ali 15. stoletju z obzidanima dvoriščema dopolnili prvotna stolpasta dvora Otočec in Trebnje na Dolenjskem. Tudi bližnji srednjeveški dvor na lokaciji sedanjega dvorca Kacenštajn v Begunjah so pred 16. stoletjem dopolnili z obzidanim dvoriščem. Ostanke dvoriščnega obzidja so leta 1970 izkopali na dvorišču dvorca in njihov potek je od takrat prezentiran v dvoriščnem tlaku. Obzidje je bilo dopolnjeno s polkrožno stavbo, najverjetneje obrambnim stolpičem (prim. Fister, Begunje, str. 209–210; Avguštin, Graščina v Begunjah, str. 10). Tloris je objavljen v: Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 69, fotografija iz zraka v: Avguštin, Graščina v Begunjah, str. 5.

231 Za vodne zbiralnike oziroma cisterne na srednjeveških gradovih prim. Gleue, *Ohne Wasser keine Burg*, str. 25–31.

232 Premer poglobitve je primerljiv s premeroma dokumentiranih nekdanjih cistern na gradovih Školj in Tolmin iz 16. stoletja.

233 Dobro raziskani in dokumentirani so vodni zbiralniki v okviru poznoantičnih višinskih naselbin Rifnik nad Šentjurjem pri Celju, Ajdovski gradec blizu Sevnice in Korinj oziroma Korinjski hrib nad Velikim Korinjem na Dolenjskem.

234 Raziskan in dokumentiran je vodni zbiralnik na nekdanjem gradu Reštanj blizu Brestanice ob Savi, ki so ga uredili v sočasno zgrajenem obrambnem stolpu iz 13. stoletja zgrajen stolp z zbiralnikom je bil zasnovan na približno kvadratni talni ploskvi s 6 m dolgo stranico, notranji premer okroglega zbiralnika v oglatem stolpu pa znaša približno 4 m.

235 S tem v zvezi je smiselna primerjava z arhitekturo protiturških tabornih utrdb (prim. Fister, *Arhitektura*). V bližini gradu Glanz so v obdobju protiturškega utrjevanja zgradili tabor ob cerkvi sv. Janeza Krstnika v vasi Kovor, od katerega pa so ostali samo skromni ostanki (Fister, *Arhitektura*, str. 158).

236 Valvasor pri opisu bližnjega dvorca Kacenštajn v Begunjah navaja, da ga je leta 1458 hudo prizadel oziroma porušil grof Herman Celjski in da so ga pozneje spet postavili (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 299; prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 529; Fister, *Grad Kamen*, str. 17). Valvasor je pri tem pomešal podatke in zmotno povezal razdejanje gradu Kacenštajn pri Šoštanju v celjsko-habsburški fajdi okoli leta 1437 z boji za celjsko dediščino okoli leta 1457 (prim. *Kronika grofov celjskih*, str. 64; Avguštin, Graščina v Begunjah, str. 10; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 75). Kljub temu je treba dopustiti možnost, da je bil dvor v Begunjah med boji za celjsko dediščino poškodovan oziroma razdejan (prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 75–76). Vsekakor so se na širšem območju Radovljice okoli leta 1457 odvijali ogorčeni boji za celjsko dediščino med cesarskimi četami, katere so podpirali tudi Lambergi z Gutenberga, in četami celjskega vojskovodje Jana Vitovca (prim. *Kronika grofov celjskih*, str. 54–56, poglavje XXXVIII; Adam, 550 let od bitke za Radovljico, str. 1–3). Dvor Glanz je bil v tistem obdobju malo pomemben, bil je odročen in ni imel posebnega strateškega pomena. Prej bi bilo pričakovati napad na grad Kamen, ki pa se očitno ni zgodil.

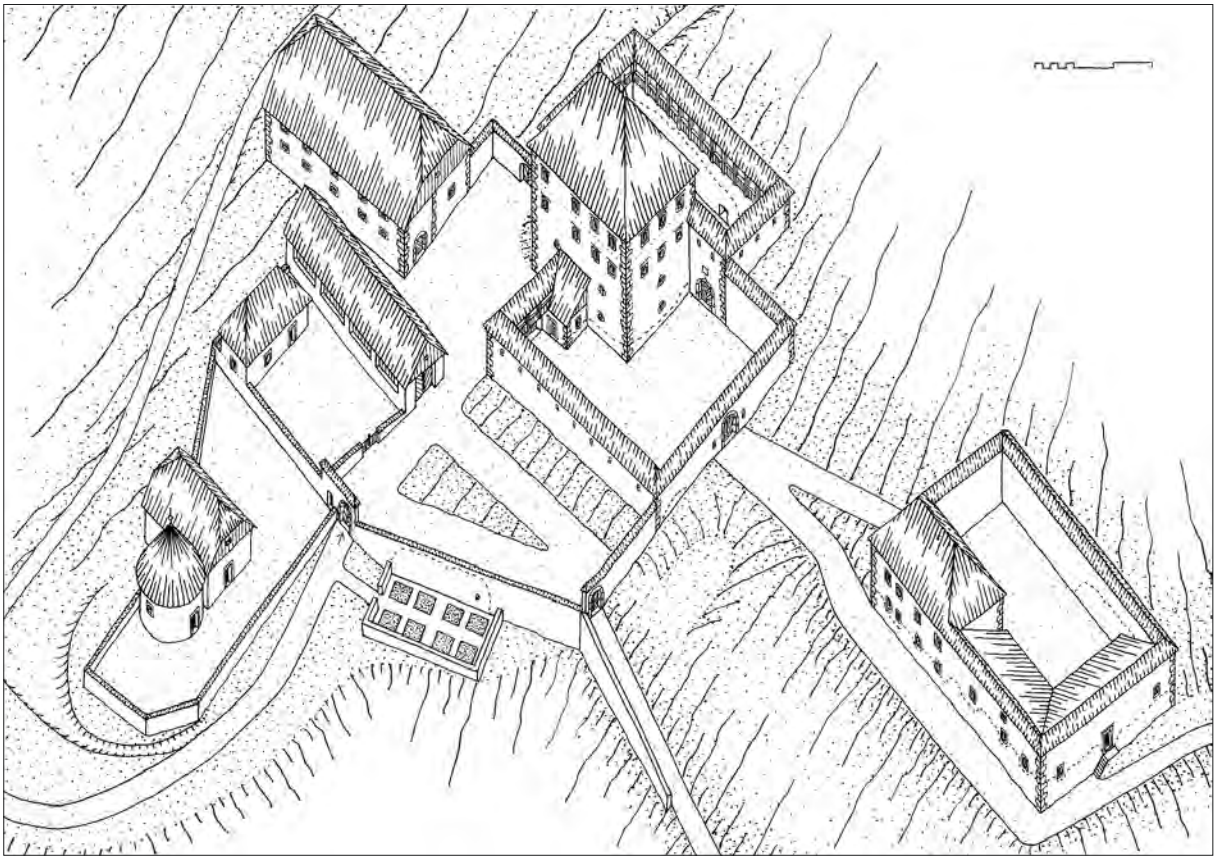

Grad Glanz oziroma (Novi) Gutenberg v drugi polovici 16. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

ogromno škodo.[237] Podatek se nedvomno nanaša na potres 26. marca 1511. Zaradi skromnih ostalin je sedaj težko sklepati, do kolikšne mere je bila takrat prizadeta srednjeveška stavbna substanca. Analiza ohranjenega srednjeveškega zidovja na sosednjih gradovih Kamen in Gutenberg kaže, da nikakor ni verjetno, da bi bilo na Glanzu prizadeto celotno zidovje oziroma da bi po potresu srednjeveško zidovje v celoti odstranili ter ga nadomestili z novim. To potrjuje tudi dovolj dobro ohranjeno obodno zidovje pristave, ki je brez značilnih potresnih poškodb. Tudi prvotni stolpasti dvor med potresom ni bil popolnoma razdejan, sicer med gradbenimi deli v 16. stoletju ne bi ohranili njegove srednjeveške tlorisne zasnove. Gotovo pa so bile poškodbe precejšnje, saj sicer Valvasor gotovo ne bi omenil ogromne povzročene škode. Domnevati smemo, da je je bilo poškodovano zlasti zidovje višjih poslopij in da je bilo torej najbolj prizadeto zidovje v vrhnjem delu prvotnega stolpastega dvora. Zgolj ugibati je mogoče, ali so prva obnovitvena dela opravili že takoj po potresu. Vsekakor so se temeljite prenove lotili najpozneje leta 1531 in jo dokončali skoraj tri desetletja pozneje, leta 1558. Pri tem ni šlo zgolj za nujno popotresno obnovo, marveč tudi za ambiciozno širitev stavbnega kompleksa, ki je na koncu dobil tudi novo ime.

Morda so takrat na starih temeljih – podobno kakor izpostavljeni obrambni stolp na sosednjem gradu Kamen – deloma na novo zgradili poslopje stolpastega dvora. Utemeljeno je pomisliti, da so v sklopu popotresne sanacije razmajano severovzhodno steno prvotnega stolpastega dvora na zunanji strani obzidali oziroma jo okrepili z novo steno, ki je bila naslonjena neposredno nanjo.[238] Na podlagi primerjave z nekdanjim stolpastim dvorom Strmol pri Cerkljah, pa z nekdanjima dolenjskima stolpastima dvoroma Rakovnik in Gracarjev turn, je mogoče domnevati, da so med prenovo prvotnemu dvonadstropnemu stolpastemu dvoru dodali še tretje nadstropje in da je s tem v precejšnji meri dobil značaj renesančnega štoka. Bržkone je prenovljeno poslopje prvotnega srednjeveškega stolpastega dvora dobilo nove renesančno oblikovane stavbne člene. Novi kamniti okenski in vratni okvirju so bili gotovo iz peračiškega zelenkastega oligocenskega andezitnega tufa, ki so ga kamnoseki na Gorenjskem že vsaj od 15. stoletja zelo pogosto upo-

[237] Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 243.

[238] Na podoben način so v 16. stoletju sanirali razmajano obodno zidovje gradu Mokronog na Dolenjskem iz 16. stoletja.

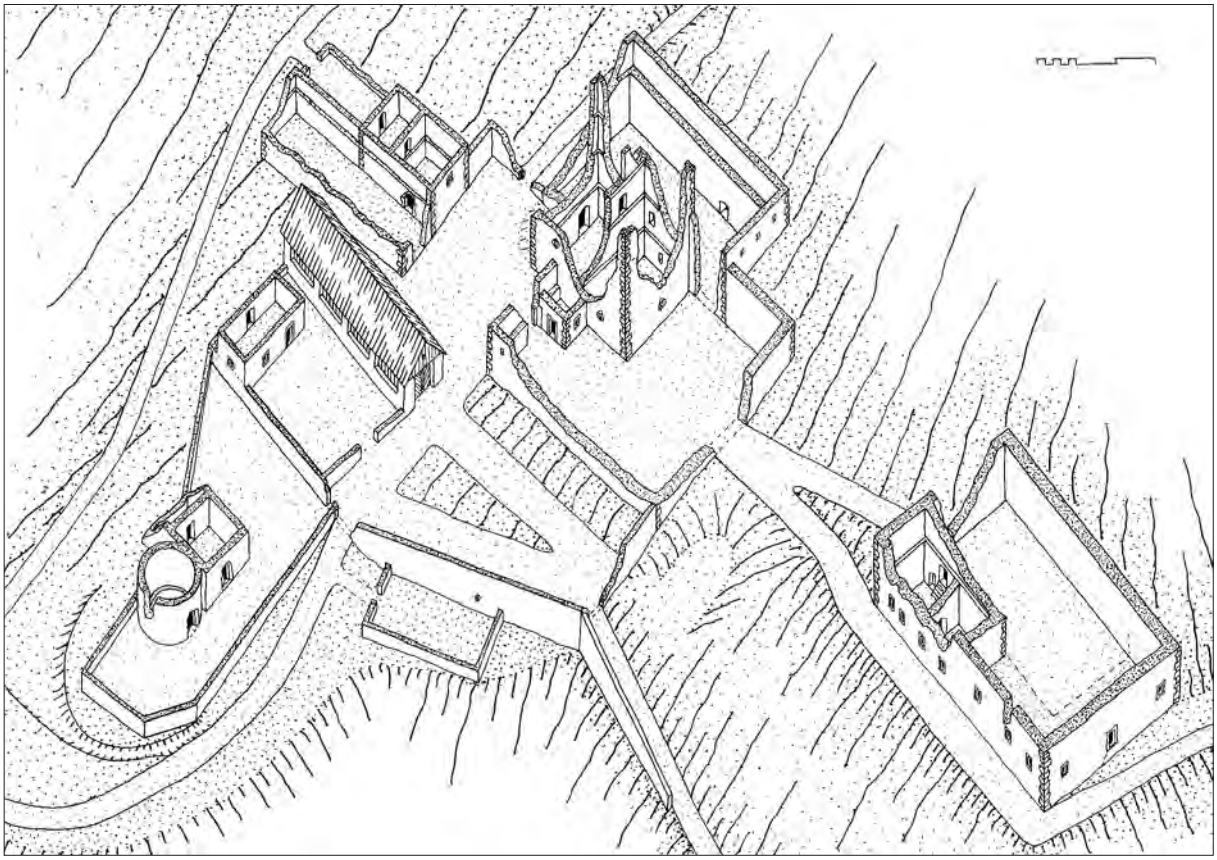

Razrušeni grad Glanz oziroma (Novi) Gutenberg v drugi polovici 17. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2020).

rabljali.[239] Najverjetneje so hkrati s prenovo poslopju srednjeveškega stolpastega dvora na sprednji oziroma južni strani dodali obzidano dvorišče z manjšo pomožno stavbo oziroma vratarnico.[240] Novo dvorišče so do leta 1558 obdali z obzidjem, ki je bilo po višini zidne police ob nekdanjem portonu na severozahodni strani sodeč dokaj nizko, v zgornjem delu na dvoriščni strani opremljeno z lesenim obrambnim hodnikom ter naslonjeno na poslopje dvora in na starejše obzidje severovzhodnega dvorišča.

Temeljite prenove in širitve so bila deležna tudi gospodarska poslopja,[241] kar kaže, da je srednjeveški dvor v tistem obdobju dejansko postal središče samostojne zemljiške posesti. Poslopje ob zahodnem vogalu obzidja pristave so podaljšali proti jugovzhodu in njegovo talno ploskev podvojili na račun zmanjšanja dvorišča pristave. Podaljšek je na dvorišču domnevno dobil leseno steno, pokrili pa so ga najverjetneje z enokapno streho, ki je bila na sprednji strani naslonjena na obodno obzidje pristave. Zaradi podaljška so v starem obzidju pristave prebili nova okna. Severozahodno od prvotnega stolpastega dvora oziroma grajskega jedra so zelo povečali starejše zidano enonadstropno gospodarsko poslopje. Vse kaže, da so ohranili prvotno višino zidovja, talno površino pa za trikrat povečali. Nov glavni vhod v tisto poslopje, ki je v nadstropju najverjetneje ohranilo funkcijo grajske kašče, v spodnji etaži pa je dobilo funkcijo kleti oziroma konjskega hleva, so uredili na krajši jugovzhodni fasadi. Južno od tistega gospodarskega poslopja so postavili nov grajski skedenj, ki je dobil konstrukcijo z zidanimi slopi na zidanem podstavku in dvokapno streho. Široke odprtine med slopi so najverjetneje zaprli z lesenimi deskami.[242] Tlorisno ploskev skednja so zasnovali v razmerju 1 : 4. Na jugozahodni strani skednja so zasnovali z zidom

[239] Tuf so pridobivali približno 3 km od lokacije gradu Glanz, v več manjših in treh večjih kamnolomih v dolini Peračice pri Brezjah, ki so sedaj vsi opuščeni (prim. Mirtič, *Slovenski naravni kamen*, str. 43). Enak kamen so v 15. in 16. stoletju za okenske in vratne okvirje, stopnice ter arkadne stebre uporabljali tudi na sosednjem gradu Kamen (prim. Fister, *Grad Kamen*, str. 22, 26).

[240] Pomožna stavba je morda nastala malce za obzidjem. Najverjetneje je bila samo pritlična, ker bi sicer zakrila okenske odprtine na glavni fasadi poslopja prvotnega stolpastega dvora.

[241] Za osnovno problematiko gospodarskih poslopij v slovenskem prostoru prim. Baš, Gospodarska poslopja, str. 140–149.

[242] Podobna zasnova grajskega skednja iz 16. ali 17. stoletja se je do okoli leta 1910 ohranila ob gradu Mirna na Dolenjskem. Primerljiva konstrukcija iz 17. stoletja je deloma ohranjena na lokaciji nekdanje pokrite jahalnice ob gradu Turjak.

ograjeno izravnano gospodarsko dvorišče s približno pravokotno talno ploskvijo. Tam je bil najverjetneje prostor za grajsko perjad. Na severozahodni strani dvorišča so malce po njegovi ureditvi postavili manjše nizko poslopje s pravokotno talno ploskvijo, v katerem so bili bivalni prostori za grajske posle ali pa hlev. Jugozahodno od izravnanega gospodarskega dvorišča so obzidali najnižji grajski plato in na njem, ob najverjetneje starejšem okroglem poslopju z domnevnim vodnim zbiralnikom, postavili pritlično dvocelično poslopje, ki je imelo najbrž bivalni značaj. Vzhodno od obzidanega najnižjega grajskega platoja so uredili manjši ograjen grajski vrt.[243] Vrtni zid so naslonili na višji eskarpni zid, s katerim so sočasno zamejili jugozahodni rob novo oblikovanega drugega grajskega platoja in ki je povezal oba hkrati postavljena portona na koncih grajskih dostopnih poti na jugozahodni in jugovzhodni strani. Z vzpostavitvijo obzidanih terasastih platojev se je v tistem obdobju neposredna okolica prvotnega stolpastega dvora precej spremenila in celota je v krajinski sliki dobila že skoraj monumentalen značaj.

Z obsežnimi gradbenimi deli se je kompleks nekdanjega srednjeveškega dvora v 16. stoletju spremenil v približek sodobne renesančne podeželske vile. Dela so za humanistično izobraženega Jakoba III. pl. in od leta 1544 barona Lamberga (1508–1566) izvajali hkrati s temeljito preobrazbo in širitvijo kompleksa sosednjega gradu Kamen pri Begunjah.[244] Vse kaže, da se je prenovitvenih posegov – sam ali s svojim bratom – lotil zatem, ko je zaključil študij na Dunaju in leta 1530 postal imetnik polovice gospostva Kamen ter preden je leta 1544 dobil baronski naslov, postal deželni funkcionar na Kranjskem in posledično v glavnem prebival v Ljubljani oziroma – po letu 1549 – v novem gradu Boštanj pri Grosupljem. Čeprav so bila gradbena dela na Glanzu v primerjavi z gradbenimi deli na gradovih Kamen in Boštanj pri Grosupljem bistveno manj obsežna in njihov končni rezultat ni bila tako ambiciozna ter monumentalna arhitektura, je bil njihov pobudnik nanje upravičeno ponosen in jih je leta 1558 samozavestno obeležil z omenjeno napisno ploščo. Z manjšo, a udobno in slikovito rezidenco, ki jo je Jakob III. pl. Lamberg morda začel urejati tudi zato, ker je bivališče v gradu Kamen nameraval prepustiti svojemu bratu Francu († po 1554), je na Glanzu v 16. stoletju nastalo tudi nekaj, kar je s heterogenimi stavbnimi masami in nepovezanimi poslopji z različnimi funkcijami spominjalo na arhitekturno tradicijo srednjeveških gradov. Morda se je Jakob III. baron Lamberg tudi zato pozneje odločil, da na prenovljeno in razširjeno višinsko grajsko stavbo prenese ime z opuščenega sosednjega Gutenberga.

Jakob III. baron Lamberg si je gotovo želel, da bo prenovljena in v Gutenberg preimenovana grajska stavba Glanz dolgo obstala ter da bo dostojno spominjala na njegovo razgledanost in ambicioznost ter na matični grad Lambergov na Kranjskem. Zgodilo se je drugače. Vse kaže, da so – predvsem zaradi težke pristopnosti – grajski kompleks opustili že približno pol stoletja po zaključku obsežne prenove in da so ga že v prvi polovici 17. stoletja začeli izkoriščati kot priročen kamnolom iz katerega so gradbeni material odvažali na vse strani.[245] Novi Gutenberg je sedaj, po štirih stoletjih od njegove opustitve, veliko bolj razrušen in pozabljen od prvotnega Gutenberga in bolj kot na odličnost Jakoba III. barona Lamberg ter na začetke vzpona Lambergov na Kranjskem opozarja na nepredvidljivost toka časa in na minljivost vsega človeškega.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Kranj
Zbirka načrtov: Grad Gutenberg: tloris (avtor: Peter Fister, 1968)

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Adam, Stane in Jere, Nadja in Sinobad, Jure: *Stara Radovljica*. Radovljica: Nadja Jere, 2012.

Adam, Stane in Sinobad, Jure: Nekaj utrinkov z razstave o stari Radovljici. *Linhartovi listi. Občasnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta Radovljica*, 7/26, 29. 6. 2008, str. 1–4.

Adam, Stane: 550 let od bitke za Radovljico. O visoki obletnici in njenem odmevu. *Linhartovi listi. Občasnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta Radovljica*, 6/22–23, 19. 9. 2007, str. 1–3.

[243] Obzidane terasaste vrtove so v 16. stoletju uredili tudi ob sosednjem gradu Kamen (prim. Fister, *Grad Kamen*, str. 20–21).

[244] Gradbena dela na gradu Kamen so dokumentirana z letnicama 1537 in 1549, ki sta vklesani na spominskih ploščah, sedaj vzidanih na dvorcu Kacenštajn v Begunjah, in z letnico 1551, ki so jo v svež omet vrezali v grajski kuhinji v pritličju reprezentativnega novega bivalnega poslopja (Avguštin, Graščina v Begunjah, str. 10; Fister, *Grad Kamen*, str. 22; Fister, Delo na spomeniških gradovih, str. 21).

[245] Gradbeni material z opuščenega gradu so uporabljali za nove gradnje v bližini. Morda so z grajskim gradivom izpeljali tudi gradnjo nove zgodnjebaročne ladje bližnje poznogotske podružnične cerkve sv. Lucije v Zadnji vasi, ob cesti proti Tržiču, ki je od lokacije gradu oddaljena približno poldrugi kilometer. Cerkev iz druge polovice 15. stoletja so leta 1663 temeljito prenovili in takrat so staro pravokotno ladjo nadomestili z novo večjo na potegnjeni osmerokotni talni ploskvi (*Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 34; Globočnik, »Čudovit položaj, str. 101–103).

Adam, Stane: *Clemidium anonimnega geografa iz Ravenne*. Radovljica: samozaložba, 1999 (Doneski za zgodovino Radovljice v srednjem veku, 1).

Adam, Stane: *Grad Kamen in njegovi prebivalci do konca Ortenburžanov*. 2 zvezka. Radovljica: samozaložba, 2000 (Doneski za zgodovino Radovljice v srednjem veku, 4 in 5).

Adam, Stane: Jubileji krajev radovljiške občine v letu 2006 (vasi Lancovo, Slatna, Gorica in Otok). *Linhartovi listi. Občasnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta Radovljica*, 5/20, 11. 12. 2006, str. 2–4.

Adam, Stane: Miniature iz plemiškega rodoslovja. (I.). Donesek k rodoslovju čušperških Kastelanov v 14. stoletju. *Drevesa. Bilten slovenskih rodoslovcev*, 4/2–3, 1997, str. 10–11.

Adam, Stane: Miniature iz plemiškega rodoslovja. (II. del). Jamski oz. Kamenski iz Begunj do konca XIII. stoletja. *Drevesa. Bilten slovenskih rodoslovcev*, 4/4, 1997, str. 13–16.

Adam, Stane: Miniature iz plemiškega rodoslovja. Gutenberški do XIII. stoletja. *Drevesa. Bilten slovenskih rodoslovcev*, 5/1–2, 1998, str. 8–9.

Adam, Stane: Miniature iz plemiškega rodoslovja. Gutenberški v 14. stoletju. *Drevesa. Bilten slovenskih rodoslovcev*, 6/1–4, 1999, str. 19–20.

Adam, Stane: Miniature iz plemiškega rodoslovja. Poljški vitezi z gradu Kamen pri Begunjah. *Drevesa. Bilten slovenskih rodoslovcev*, 7/1–2, 2000, str. 10–11.

Adam, Stane: *Nastanek trga in župnije v Radovljici*. Radovljica: samozaložba, 2000 (Doneski za zgodovino Radovljice v srednjem veku, 3).

Adam, Stane: Nekaj utrinkov iz zgodovine Mošenj. Linhartovi listi. *Občasnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta Radovljica*, 3/10, maj 2004, str. 1–4.

Adam, Stane: Vitezi iz zavetišča. 3 deli. *Linhartovi listi. Občasnik za domoznanstvo in novice Knjižnice A. T. Linharta Radovljica*, 4/15, 5. 9. 2005, str. 2–4; 4/16, 6. 9. 2005, str. 1–4; 5/19, 20. 11. 2006, str. 1–3.

Adam, Stane: *Zgodnji Ortenburžani in Radovljica*. Radovljica: samozaložba, 1999 (Doneski za zgodovino Radovljice v srednjem veku, 2).

Allmer, Gottfried: Schloss Gutenberg. *Gemeinde Gutenberg an der Raabklamm*. Gutenberg an der Raabklamm: Gemeindevertretung, 2002, str. 49–58.

Avguštin, Cene: Graščina v Begunjah in njen stavbni razvoj. *Psihiatrična bolnica Begunje 1953–1973*: Begunje: Psihiatrična bolnica v Begunjah, 1973, str. 9–14.

Avguštin, Cene: *Tržič in okolica*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SRS, 1970 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov, 23).

Baraga, France: *Grad Mirna v srednjeveških listinah*. Mirna: Studio 5, 2005.

Baravalle, Robert: *Burgen und Schlösser der Steiermark. Eine enzyklopädische Sammlung der steirischen Wehrbauten und Liegenschaften, die mit den verschiedensten Privilegien ausgestattet Waren*. Graz: Stiasny, 1961 (ponatis: Graz: Leykam, 1995).

Baš, Franjo: Gospodarska poslopja na Slovenskem. *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. Izbrani etnološki spisi.* Ljubljana: Slovenska matica, 1984, str. 140–149.

Bizjak, Matjaž: Gutenberg in Briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad fontes: Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 255–269.

Bizjak, Matjaž: Listina o izgradnji in posvetitvi lastniške cerkve v Lescah. *Historia artis magistra. Amicorum discipulorumque munuscula Johanni Höfler septuagenario dicata* (ur. Renata Novak Klemenčič in Samo Štefanac). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012, str. 33–42.

Bohinc, Slavko: Sigismund / Žiga / Lamberg, prvi ljubljanski škof. *Tržičan*, 15/3, 1. april 2011, str. 23.

Bremec, Rok: *Arheološka topografija utrjenih najdišč med Begunjščico-Zgošo, Savo in Kokro*. Kranj, 2012 (Diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

Cevc, Emilijan: *Srednjeveška plastika na Slovenskem. Od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. 4 zvezki. Laibach: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1874–1876.

Dolinar, France M.: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.

Dolinar, France: Lamberg, Žiga. *Enciklopedija Slovenije*, 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 95.

Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve. Ljubljana 1701–1714. Uredila Ana Lavrič.* Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, 2003.

Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

Fister, Peter: Begunje. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov* XIII–XIV, 1968–1969 (1970), str. 209–210.

Fister, Peter: Bistrica pri Tržiču. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov* XIII–XIV, 1968–1969 (1970), str. 210.

Fister, Peter: Delo na spomeniških gradovih. Grad Kamen pri Begunjah na Gorenjskem. *Varstvo spomenikov* XVII–XIX/2, 1975, str. 5–32.

Fister, Peter: *Grad Kamen pri Begunjah.* Ljubljana: Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, 1977 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov, 79).

Fister, Peter: Tržič. Oblikovanje mesta v stoletjih. *Snovanja (Gorenjski glas)* 3/4, 16. avgust 1969, str. 33–34, 40.

Fister, Peter: *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
Fišera, Zdeněk: *Jeskynní hrady střední Evropy*. Praha: Libri, 2005.
Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens. Band 1. Das Mittelalter*. Klagenfurt: Heyn, 1984.
Gale, Jakob: *Cerkve na Slovenskem. Prva knjiga. Farne cerkve ljubljanske nadškofije*. Ljubljana: A. Krašovec publikacije, 1996.
Gleue, Axel W.: *Ohne Wasser keine Burg. Die Versorgung der Höhenburgen und der Bau der tiefen Brunnen*. Regensburg: Schnell & Steiner, 2014.
Globočnik, Damir: »Čudovit položaj so izbrali tile Gorenjci za cerkev sv. Petra …«. Skica za umetnostnozgodovinsko topografijo Begunj z okolico. *Begunjski zbornik 2007*. Radovljica: Občina Radovljica, 2007, str. 84–109.
Gornik, Franc: *Zgodovina blejske župnije*. Celje: Mohorjeva družba; Bled: Župnijski urad, 1990.
Grefe, Konrad in Radics, Peter: *Stara Kranjska/Alt-Krain*. Dunaj, Ljubljana/Wien, Laibach: Samozaložba/Selbstverlag, 1900–1903.
Gros, Ben: *Gradovi grofov Ortenburških*. Kranj, 2014 (Diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).
Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1910–1916.
Hitzinger, Peter: Zur Geschichte von Neumarktl. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain* 14, 1859, št. 2–3, str. 14–16, 22–24.
Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. *Acta Ecclesiastica Sloveniae 10, Miscellanea*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1988, str. 201–251.
Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska. Druga, revidirana in dopolnjena izdaja*. Ljubljana: Viharnik, 2017 (http://www.viharnik.com/downloads/HistTop_Kranjska2.pdf).
Höfler, Janez: Lastniške cerkve zgodnjega srednjega veka na Gorenjskem in njihovo zgodovinsko ozadje. *Varstvo spomenikov* 49, 2016, str. 64–90.
Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji, I. Gorenjska.* Ljubljana: Družina, 1996.
Hörmann-Weingartner, Magdalena (ur.): *Tiroler Burgenbuch. IX. Band. Pustertal*. Bozen: Athesia, 2003.
Jakič, Ivan: Grad Gutenberg in dvorec Neuhaus v Tržiču. *Rodna gruda. Revija za Slovence po svetu* 42, 1995, št. 8–9, str. 52.
Jakič, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem*. Radovljica: Didakta, 1995.
Jakič, Ivan: *Sto gradov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2001.
Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: DZS, 1997.
Japelj, Pija: *Dvorec Neuhaus*. Ljubljana, 2019 (Diplomsko delo na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).
Jarc, Tine: *Starodavne poti pod Karavankami*. Radovljica: samozaložba, 2004.
Jerin, Barbara in Modrijan, Zvezdana: Vaško nad Brezjami pri Tržiču. *Varstvo spomenikov* 30, 1988, str. 230, 232.
Klep, Jožica in Kramberger, Anton in Marn, Stane in Modlic, Žare in Tršinar, Irena in Cankar, Zdravko in Vidrih, Renato: *Pod Storžičem. Monografija krajevnih skupnosti Golnik, Goriče, Tenetiše, Trstenik*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1985.
Knific, Bojan in Ahačič, David: *Prisrčen pozdrav iz Tržiča. Zbirka razglednic Toneta Kavčiča s pripovedmi o ljudeh in njihovem življenju*. Tržič: Zveza kulturnih organizacij, 2019.
Knific, Bojan: *Bornovi v Tržiču. Pričevanja o življenju tržiških baronov*. Kranj: Narava, 2016.
Knific, Bojan: Lambergi, znameniti lastniki Hudega gradu. *Tržičan* 23/1, 1. 2. 2019, str. 29.
Knific, Bojan: Paradeiserji. Tržiška zemljiška gosposka. *Tržičan* 23/3, 30. 4. 2019, str. 27.
Knific, Bojan: *Tržič v besedi in sliki. Spomini na prvo polovico in sredino 20. stoletja*. Tržič: Tržiški muzej, 2017.
Knific, Bojan: Žiga Lamberg – prvi ljubljanski škof. *Tržičan* 23/2, 1. 3. 2019, str. 27.
Komelj, Ivan: *Gotska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1973.
Komelj, Ivan: Gradovi na Gorenjskem. *Varstvo spomenikov* XII, 1967, str. 16–22.
Komelj, Ivan: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. Stavbno zgodovinski oris. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta I, 1951, str. 37–85.
Kos, Dušan: Čas bojevnikov. *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997, str. 1–234.
Kos, Dušan: Gorenjski samostani in plemstvo do začetka 15. stoletja. *Kranjski zbornik*, 1995, str. 57–64.
Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.
Kos, Dušan: Ministeriali grofov Andeških na Kranjskem (do srede 13. stol.). *Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku. Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija, 22.–23. september 2000*. Kamnik: Zveza kulturnih organizacij, 2001, str. 185–255.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kos, Dušan: *Zgodovina morale. 1. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015 (Theasurus memoriae. Dissertationes, 10).

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Četrta knjiga.* Ljubljana: Leonova družba, 1915.

Kosi, Miha in Bizjak, Matjaž in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*. [Elektronski vir]. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (Slovenska historična topografija, 1) http://topografija.zrc-sazu.si/sht/files/SHT--Kranjska_web.pdf

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.

Košir, Matevž in Cecić, Ina: Potres 26. marca 1511 v luči novih raziskav. *Idrijski razgledi* 56, 2011, št. 1, str. 90–104.

Kozinc, Boris: Škratov grad je še zavit v tančico skrivnosti. *Gea* 4, oktober 1994, str. 6–7.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije. *I. knjiga* (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.

Kronika grofov celjskih. Prevedel in z opombami opremil Ludovik Modest Golia. Maribor: Založba Obzorja, 1972.

Lavrič, Ana (ur.): *Upodobitve ljubljanskih škofov*. Katalog razstave. Ljubljana: Narodna galerija, 2007.

Lavrič, Ana: *Ljubljanska stolnica. Umetnostni vodnik*. Ljubljana: Družina, 2007.

Lavtižar, Josip: *Spomini*. Ráteče-Planíca: J. Lavtižar, 1926.

Lazar, Aleš in Bremec, Rok in Rozman, Luka (Magelan Skupina d.o.o., Kranj): Danes skrito, nekoč reprezentativno: Dediščina krajine na primeru gradu Gutenberg – stari in novo pristopi k oživljanju krajine. *1. mednarodni kongres slovenskih muzealcev SMD - SMS - ICOM. Muzeji, dediščina in kulturna krajina. Zbornik. Piran, 20.–22. 10. 2016*. Radovljica: SMD - Slovensko muzejsko društvo; Ljubljana: SMS - Skupnost muzejev Slovenije; Celje: ICOM Slovenija, 2017, str. 319–326.

Lazar, Tomaž: Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja: münchenski rokopis Cod.icon 222. *Zgodovinski časopis* 71, 2017, št. 1–2, str. 106–162.

Leben, Nika: Romanska cerkvena arhitektura na severnem obrobju loškega gospostva. *Kranjski zbornik*, 1995, str. 41–56.

Meke, Katra (ur.): *Odlično mesto ljubljansko in njegov prvi škof Sigismund Lamberg 1420–1488*. Katalog razstave. Ljubljana: Narodna galerija, 2019.

Meterc, Janez: Begunje v preteklosti. *Begunjščica – gora in ljudje*. *Almanah v počastitev praznovanja 70-letnice solastniške skupnosti Planinca. 14. avgust 1994.* Begunje: samozaložba, 1994, str. 3–35.

Mirtič, Breda (ur.): *Slovenski naravni kamen*. Ljubljana: Ministrstvo za znanost in tehnologijo; Restavratorski center Republike Slovenije, 1999.

Mohorič, Ivan: *Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču. Nastanek, razvoj in delo 1885–1960*. Tržič: Mestni muzej, 1960.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču. Tretja knjiga.* Tržič: Mestni muzej; Turistično društvo, 1965.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*. Tržič: Mestni muzej; Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.

Otorepec, Božo: Lamberg. *Enciklopedija Slovenije*, 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 94–95.

Petek, Marija in Petek, Mihael: *Kronika župnije Tržič: ob 150-letnici posvečenja župne cerkve*. Tržič: Župnijski urad, 1988.

Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdaj in sedaj. Imensko zgodovinska razprava, *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, str. 7–17, 107–109, 189–192.

Pirc, Karel: Tržič v začetku 19. stoletja: Tržiška graščina. *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, 2/8, 1925, str. 7–8.

Podlogar, Leopold: Iz zgodovine kranjskih trgov. 17. Tržič. *Vertec* 61, 1930/1931, str. 140–142, 156–158.

Preinfalk, Miha (ur.): *Feldmaršal Radetzky in Slovenci*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2017.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 16. stoletje. Del 1. Od Barbov do Zetschkerjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016 (Zbirka Blagoslovljeni in prekleti, 5).

Preinfalk, Miha: Tržiški graščak – Jožef Dietrich in njegov grb. *Tržičan* 12, 2. 3. 2009, str. 33.

Radics, P(eter) von: *Zur Geschichte der Herrschaft Neumarktl. (Neuhaus–Altgutenberg)*. Separat. Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, [1911].

Rajšp Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 4. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Reisp, Branko: Valvasorjeva Topographia arcium Lambergianarum. *Kronika* 14, 1966, št. 3, str. 153–154.

Repše, Renato in Štuhec, Mojca: *Konservatorski načrt. Mapa 01. Tržič – Grad Neuhaus*. Kranj, 2012.

Ribarič, Vladimir: *Potresi v Sloveniji. Ob stoti obletnici velikega ljubljanskega potresa*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994.

Rjavec, Mojca: *Plemiška rodbina Sułkowsky. O življenju nekaterih članov rodbine Sułkowsky od 18. stoletja do danes na ozemlju današnje Poljske, Avstrije, Slovenije, ZDA in Mehike*. Koper, 2012 (Diplomsko delo na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem).

Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki. 1485–1487. Prevedel Primož Simoniti*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.

Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke. *Kronika* 59, 2011, št. 3, str. 371–410.

Sapač, Igor: Grad Bela Peč/Weissenfels in njegov arhitekturnozgodovinski pomen. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 353–388.

Sapač, Igor: Grad Breg pri Ribnici na Dolenjskem in njegov arhitekturnozgodovinski pomen. *Kronika* 66, 2018, št. 3, str. 435–460.

Sapač, Igor: Grad Waldenberk – Pusti grad pri Radovljici. Stavbnozgodovinski oris. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 327–352.

Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji in zahodni Sloveniji*. Maribor, 1994 (Raziskovalna naloga: Mladi za napredek Maribora, 11. srečanje).

Sapač, Igor: Kaj je grad? Problematika terminološke oznake in temeljne definicije. *Kronika* 60, 2012, št. 3, str. 391–412.

Sapač, Igor: Mesta, trgi, gradovi in samostani v Slavi vojvodine Kranjske. Popravki in dopolnitve. *Studia Valvasoriana. Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 703–892.

Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*. Ljubljana, 2003 (Diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).

Sapač, Igor: Srednjeveška gradbena zgodovina gradu Prem. *Acta Histriae* 27, 2019, št. 3, str. 439–476.

Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.

Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

Sinobad, Jure: *Dežela. Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine*. Radovljica: samozaložba; Ljubljana: Znanstveni inštitut FF, 1998.

Sinobad, Jure: Ljudsko izročilo v poeziji Lovra Tomana. (3), Stari Gutenberg. *Linhartovi listi*, 5/14, 21. 10. 2013, str. 1–3.

Slanovic, Branko: Graščinica Boben. *Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004* (ur. Jože Dežman). Radovljica: Didakta, 2004, str. 299–306.

Slovenski zgodovinski atlas (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1992, str. 147–169.

Stopar, Ivan: *Gradovi*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991 (Zbirka Slovenska dediščina).

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save.* Ljubljana: Viharnik, 1996 (Grajske stavbe, 6).

Stopar, Ivan: Johanns Weichard Valvasor, Upodobitve dežele Kranjske. Konkordančna bibliografija. *Varstvo spomenikov* 41, 2006, str. 140–177.

Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.

Štular, Benjamin (ur.): *Srednjeveški Blejski otok v arheoloških virih*. Ljubljana: Založba ZRC, 2020 (Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 42).

Štular, Benjamin: *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku*. Ljubljana, Založba ZRC, 2009 (Opera Instituti archaeologici Sloveniae, 15).

Turk, Josip: Lamberg, Sigismund, grof (?–1488). *Slovenski biografski leksikon. 4. zvezek. Kocen–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1932.

Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske*. 4. knjige. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga.* Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogtums Crain*. Laybach, Nürnberg, 1689.

Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Wagensperg in Crain, 1679. Faksimilirana izdaja*. Ljubljana: Cankarjeva založba; München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

Valvasor, Johann Weikhard: *Topographia arcium Lambergianarum id est arces, castella et dominia in Carniolia habita ... possident comites a Lamberg*. Bagenspergi: per Ioannem Weichardum Valvasor, 1679.

Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

Wurzbach, Constant v.: *Das Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 14. Teil. Laicharding–Lenzi und Nachträge (II. Folge)*. Wien: Hof und Staatsdruckerei, 1865.

Zabukovec, Janez: Bistrica: cerkev sv. Jurija na gori. *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, 2/12, 1925, str. 3–4; 2/13, 1925, str. 2–3; 2/14, 1925, str. 2–4.

Zabukovec, Janez: Bistrica: grad Gutenberg. *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, 2/11, 1925, str. 2–4.
Zabukovec, Janez: Bistrica: vas Bistrica. *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, 2/15, 1925, str. 4–5.
Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Inavguralna disertacija*. Ljubljana: Leonova družba, 1929.
Žabota, Barbara: Rodbina Khisl – novoveška zgodba o uspehu. *Kronika* 51, 2003, št. 1, str. 1–26.
Žiberna, Marjan: *Po Tržiču in okolici. Turistični vodnik*. Tržič: Občina Tržič, 2014.
Žibert, Marjana: *Pozdrav z Gorenjske. Zbirka starih razglednic*. Kranj: Gorenjski muzej, 2010.
Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.
Žontar, Majda in Zupančič, Mirina: Terenske raziskave gradov na Gorenjskem. *Varstvo spomenikov* XII, 1967, str. 23–36.
Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

SUMMARY

Gutenberg and Glanz Castles or, rather, Novi Gutenberg Castle. A description of architectural history

In the Late Middle Ages and Early Modern Period, two castle buildings stood on the southern slope of the Dobrča Mountain between Tržič and the village of Begunje which have been in ruins for centuries. Despite different origins, former significances, and architectural history, they are both associated with the Dobrča Mountain, the topographical name Gutenberg, and the noble Lamberg family. The article discusses their architectural history. The Gutenberg Castle was built around the mid-twelfth century as a fortified Romanesque architecture with a fairly large residential building and an enclosed courtyard. By the last third of the thirteenth century, the castle was supplemented with a outer bailey and supposedly also with a Romanesque castle Church of St. George and a free-standing fortified tower. In the fourteenth century, the original castle walls were added extensive and robust walls to enclose the newly constructed upper castle courtyard and ensure additional protection to the castle entrance. In the fifteenth century, the castle was further reinforced in three building phases and given a tall tower, and its entrance further safeguarded. In 1511, the castle was severely damaged by an earthquake and completely abandoned. Although the castle building has been lying in ruins for over five centuries, its remnants are rather extensive and exhibit cultural-historical significance.

In terms of its administrative role, the Gutenberg Castle was replaced with a newer and smaller building in its vicinity, and in 1557 its name was transferred to the neighbouring Glanz tower house, which originally most likely belonged to the Kamen (Germ. Stain) Castle near Begunje. The Glanz tower house was built in the second half of the thirteenth century or in the fourteenth century and its original image was that of an unfortified residential tower on the southern slope of the Dobrča Mountain. In the fifteenth century, most probably when the Kamen Castle served as the main residence of Count Hermann III of Cilli between 1420 and 1426, it was expanded and converted into a small fortified medieval castle with a walled courtyard and a fortified *meierhof*. In 1511, the building complex of the Glanz Castle was damaged by an earthquake, and completely restored and expanded between 1531 and 1558 for Baron Jacob III of Lamberg. With comprehensive construction works, the complex of the former medieval tower house was converted into an approximation of a contemporary Renaissance country villa. The works were implemented at the same time as the complete transformation and expansion of the neighbouring Kamen Castle complex. On the completion of construction works, the Glanz Castle was renamed Gutenberg Castle to honour the memory of the ruined original castle of the Lamberg family in Carniola. Due to its poor accessibility, the castle was already abandoned around fifty years after the extensive renovation and transformed into a stone quarry in the first half of the seventeenth century. Although relatively modest, the remnants of the former Glanz Castle or, rather, the (Novi) Gutenberg Castle still provide for an accurate enough historical analysis of the building and can be considered an important document of castle architecture in the historical province of Carniola between the fourteenth and the sixteenth centuries.

Z grbom gospodov iz Podvina opremljeni srednjeveški kamniti epitaf iz zgodnjega 15. stoletja na severni fasadi ladje tržiške župnijske cerkve (foto: Igor Sapač, 2012).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 711.435(497.452Tržič)"1492/1850"

Prejeto: 8. 9. 2020

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Trške pravice in avtonomija Tržiča od nastanka trga do srede 19. stoletja*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava trške pravice in trško avtonomijo Tržiča do srede 19. stoletja. Tržič je v slovenskem prostoru posebnost po tem, da je bil leta 1492 z deželnoknežjim privilegijem uradno povzdignjen iz vasi v trg, čeprav je sam trg tedaj obstajal vsaj že eno stoletje. Deželnoknežji privilegij so Tržičani kot temelj svojih trških pravic nato dajali v potrditev še vse do konca 18. stoletja. Zelo malo je, nasprotno, znanega o funkcioniranju trške avtonomije. Temeljni vir o tem je trški red grofa Auersperga iz leta 1777, ki priča, da Tržič kljub svoji izrazito neagrarni naravi, velikosti in gospodarski moči ni premogel razvite trške avtonomije z lastnim nižjim sodstvom in klasičnima organoma, izvoljenima trškim sodnikom in svetom. Ta organa sta sicer izpričana leta 1491 in 1666, ne da bi bila povsem jasna njuna narava, konec 17. stoletja pa sta ugasnila. Posebnost trga je bila tudi njegova več kot tri stoletja trajajoča razdeljenost med dve zemljiški gospostvi, ki je bila močan zaviralni dejavnik za razvoj večje trške avtonomije.

KLJUČNE BESEDE
Tržič, trg, trške pravice, privilegij, trška avtonomija in uprava, pečatnik, grb

ABSTRACT

TRŽIČ MARKET RIGHTS AND AUTONOMY FROM THE FOUNDING OF THE MARKET TOWN TO THE MID-NINETEENTH CENTURY

The contribution discusses the market rights and market autonomy of Tržič until the mid-nineteenth century. Tržič constitutes a peculiarity in Slovenian territory for having been officially elevated from a village to a market town with a provincial princely privilege in 1492, even though the market itself had been in operation for at least a century. The inhabitants of Tržič recognised the provincial princely privilege as the foundation for their market rights and continued submitting it for confirmation until the end of the eighteenth century. Conversely, little is known about the functioning of the market town autonomy. The fundamental source on this subject is the market town regulations issued by Count Auersperg in 1777, according to which Tržič, despite its strictly non-agrarian character, size and economic power, did not have a well-developed market autonomy with its own magistrates' court and the classical bodies – the elected market town judge and market town council. The said bodies were documented in 1491 and 1666, with no clear specification of their nature, and dissolved at the end of the seventeenth century. Another peculiarity of this market town was its more than three hundred years' division between two seigniories, a major obstacle to the development of its autonomy.

KEY WORDS
Tržič, market town, market town rights, privilege, market town economy and administration, signet ring, coat of arms

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz javnega proračuna.

Med slovenskimi trgi srednjeveškega nastanka je Tržič večkratna posebnost – najprej po tem, da se edini lahko pohvali z »ustanovno listino«, s katero ga je vladar leta 1492 formalnopravno povzdignil iz vasi v trg. Pri tem preseneča, kako pozno je bil dokument odkrit in objavljen[1] ter kako slabo so tržiške trške pravice ostale raziskane vse do danes. Slednje je tem bolj nenavadno, ker je Tržič poleg malih Vač in povsem marginalnih Poljan (danes Stari trg ob Kolpi) edini trg na Kranjskem, ki je skrbel za to, da so deželni knezi vse do 18. stoletja potrjevali oziroma obnavljali njegov trški privilegij. Tudi poljanske trške pravice (1421) in njihovo obnavljanje do Marije Terezije so bili raziskani pozno, vendar gre pri tem za specifične razloge. Spoznanja o Poljanah namreč temeljijo na gradivu Auerspergovega rodbinskega arhiva, ki je že več kot sto let v tujini in slovenskim raziskovalcem medtem dolga desetletja ni bil dostopen, poleg tega pa zgodovinska stroka za ta nepomembni, zgodaj zakrneli trg iz razumljivih razlogov ni kazala posebnega zanimanja.[2] Nasprotno je gradivo o potrditvah tržiških trških pravic zlahka dosegljivo, saj je tako kot za Vače[3] shranjeno v Arhivu Republike Slovenije, vendar navzlic dobro obdelani zgodovini Tržiča še ni bilo deležno obravnave.

Poleg vsebine in kontinuiranega potrjevanja trških pravic je bila posebnost Tržiča narava njegove trške avtonomije. Med primerljivo velikimi in gospodarsko pomembnimi slovenskimi trgi srednjeveškega nastanka je imel komaj kateri tako omejeno trško avtonomijo. Ko so namreč Francozi konec leta 1811 v Ilirskih provincah odpravili patrimonialno sodstvo ter mestne in trške avtonomije, Tržič ni premogel ne lastnega trškega sodišča ne trškega sodnika in sveta, skratka temeljnih elementov razvite trške samouprave. Resda je bilo na Kranjskem veliko trgov, ki jih lahko označimo kot polavtonomne in neavtonomne, kar pomeni, da sta uprava in sodstvo večinoma ali v celoti pripadala zemljiškemu gospostvu, a je med velikimi trgi srednjeveškega izvora za Tržičem v tem pogledu zaostajala samo Postojna. Drugi veliki in gospodarsko uspešni polavtonomni trgi, kot sta bila Vrhnika in Cerknica, so za razliko od Tržiča in Postojne do trškega statusa prišli šele v zgodnjem novem veku in za razvoj trške samouprave že zato niso imeli enakih možnosti.[4]

Ne gre tudi prezreti dejstva, da je Gorenjska v zgodnjem novem veku premogla samo štiri trge, ob Tržiču še Belo Peč (danes Fusine in Valromana pri Trbižu), Vače in Jesenice, med katerimi je tržiški daleč prednjačil po obljudenosti ter obrtni in prometni vlogi. Vendar sta manjša trga, male ruralne Vače in fužinarska Bela Peč, za razliko od njega premogla razvito trško avtonomijo z izvoljenim trškim sodnikom, svetom in patrimonialnim sodstvom; povsem neavtonomne so bile Jesenice, ki so dejansko ostale vas in so jih šele od druge polovice 17. stoletja le izjemoma naslavljali s trgom.[5] Tako je Tržič med štirimi gorenjskimi trgi in prav toliko mesti (če odštejemo Ljubljano) odpravo mestnih in trških avtonomij v času francoske zasedbe dočakal kot precejšen posebnež. Na eni strani se je lahko ponašal s trško »ustanovno listino« cesarja Friderika III. iz leta 1492,[6] na drugi pa so bile vse njegove trške pravice – razen naslovov trg in tržani – zajete zgolj v trškem redu, ki ga je svojim podložnikom, tržiškim tržanom, leta 1777 izdal grof Auersperg in leta 1816 obnovil njegov naslednik grof Radetzky.[7]

Namen naše obravnave je umestitev obeh tržiških trških privilegijev (iz leta 1492 in 1777) v širši kontekst in ugotoviti, kako je trška avtonomija skozi stoletja dejansko funkcionirala.

Kdaj je Tržič v resnici postal trg?

Če strogo sledimo dikciji »trške ustanovne listine«, kot je Fran Zwitter leta 1929 poimenoval v Linzu izdano privilegijsko listino cesarja Friderika III.,[8] je rojstni datum trga Tržič 12. december 1492, natanko dva meseca po Kolumbovem odkritju Amerike. A tako kot Kolumb ni vedel, da je pristal na novi celini, se iz več kot poltisočletne oddaljenosti zdi, kot da vpleteni v povzdignitev Tržiča ne bi vedeli, da odkrivajo nekaj že zdavnaj odkritega. Tega dne je vladar dotedanjo vas povzdignil v trg, v njej naseljene podložnike Lovrenca Paradeiserja (z Neuhausa) in dedičev Hansa Lambergerja z Gutenberga pa v tržane.[9] Toda v resnici je šlo pri tem dejanju samo za formalnopravno potrditev obstoječega stanja zemljiškim gospodom, lastnikom gospostev Neuhaus in Gutenberg, med kateri je bil Tržič razdeljen. Novost je bila kvečjemu podelitev pravice do svobotnega tedenskega sejma, če ni bil tudi ta že dotlej utečen in so prosilci potrebovali zanj le še uradno priznanje. Od same formalizacije, ki je sicer zanimiva zaradi vsebine – izrecna povzdignitev vasi v trg je na Slovenskem edini takšen primer pred drugo polovico 19. stoletja[10] –, sta pomembnejši dve drugi vprašanji: prvič,

1 Povzdignitev Tržiča iz vasi v trg je na podlagi dokumenta iz 16. stoletja leta 1912 omenil Karel Miklitsch (Miklitsch, Ein Normale, str. 256), vsebino listine pa je po prepisu leta 1929 objavil Fran Zwitter (Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 72–73).

2 O trških pravicah Poljan gl. Golec, Trgi, ki jih ni bilo?, str. 595–601.

3 O trških pravicah Vač gl. Črnologar, Die Marktprivilegien von Watsch; Mal, Privilegiji trga Vače.

4 Prim. Golec, Novonastali zgodnjenovoveški trgi, str. 210–211, 216–218, 225–226.

5 Golec, Trg Jesenice, str. 36–47; Golec, Posebnosti nastanka, str. 403–408; Črnologar, Die Marktprivilegien von Watsch, str. 25–28; Mal, Privilegiji trga Vače, str. 116–121.

6 Gl. op. 1.

7 Miklitsch, Ein Normale, str. 256–260.

8 Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 5.

9 Objava: prav tam, str. 72–73.

10 Novodobne povzdignitve vasi v trg v drugi polovici 19. stole-

zakaj in v kakšnih okoliščinah je do dejanja prišlo, ter drugič, kdaj in kako je Tržič resnično zaživel kot trška naselbina in postal kot tak splošno prepoznaven. V virih je namreč prvič kot naselje izpričan več kot poldrugo stoletje prej (1337) in izrecno označen kot trg že leta 1399, slabih sto let pred Friderikovo povzdignitvijo.[11]

Že sámo ime kraja, tako nemško Neumarktl (novi tržec) kot slovensko Tržič (mali trg), priča o naselju s trškimi funkcijami, pri čemer nemško poimenovanje hkrati kaže na novonastalo urbano naselje. Ni sicer izključeno, da se je trg razvil iz prvotne obcestne vasi in da tako ni bil že v izhodišču tržna in obrtniška naselbina, ampak je bilo na tem mestu sprva nekaj podložniških hub (kmetij). Njegovo posestno strukturo poznamo žal šele od srede 18. stoletja dalje, saj se iz stoletij pred tem ni ohranil noben urbar ali urbarialni register. Najzgodnejši pregled nad celotno posestjo v trgu tako ponuja šele terezijanski kataster. Pomenljivo je, da v katastru posest v trgu ni izražena v oštatih ali kajžah kakor večinoma v trgih, ampak v hubnih deležih, kar bi lahko kazalo na prvotno vaško posestno strukturo naselja in na nastanek posestnih enot z delitvami hub (kmetij). Za razliko od Tržiča je pri treh drugih kranjskih trgih, ki so se v poznem srednjem veku v trge potrjeno preoblikovali iz vasi – pri Ribnici, Postojni in Planini –, hubni posesti po urbarjih mogoče kontinuirano slediti od 15. oziroma 16. stoletja.[12] A tudi brez poznavanja historiata posesti je iz višine posevka tržiških posestnih enot razvidno, da te niso ustrezale kmečkim hubam, ampak so bile v resnici veliko manjše.[13] Izražanje velikosti v hubnih deležih je bilo izključno obračunske narave, preračunano za primerjavo s hubami po vaseh. Vsa na trg vezana podložniška posest tedaj že združenega gospostva Neuhaus in Gutenberg ne bi mogla niti približno odtehtati dobrih 81 hub, kolikor je znašal njen seštevek. Prevladujoča posestna enota je bila namreč hiša z vrtom, v obeh delih Tržiča pa 76 oziroma 77 enot, skupaj 153.[14] Stanovanjskih hiš so ob katastrskem popisu hišnega donosa leta 1752 našteli nekaj manj, 135.[15]

Začetki Tržiča so precej specifični in še ne povsem dorečeni. Trško naselje s povednim nemškim imenom »novi tržec« naj bi bilo naslednik šest kilometrov više ležečega trga Ljubelj, ki ga je vojvoda Ulrik Spanheimski leta 1261 podaril cistercijanskemu samostanu v Stični in naj bi ga še pred letom 1320 odnesel plaz.[16] V virih je Tržič prvič omenjen kmalu zatem, leta 1337, in sicer prek Tržičana Herbriha (*Herbrich de Poglubelle de Mercato nouo*), ki je izpričan kot dolžnik nekega tržaškega meščana.[17] Okoliščine pojavitve tega prvega znanega prebivalca Tržiča kažejo na trgovca ali obrtnika in s tem na obstoj (pol)urbane naselbine. Kronološko druga omemba kraja je pol stoletja mlajša, iz leta 1383, ko srečamo tržiškega župnika (*pfarrer ze Newenmärchtlein vnder dem Lewbel*).[18] Začetek župnije je mogoče povezati z razvojem novega trga in s prizadevanji stiškega samostana v prvih desetletjih 14. stoletja, da utrdi svojo postojanko na pomembni poti preko Karavank, s čimer se ujema tudi patrocinij župnijske cerkve, posvečene Materi Božji.[19]

Tržič je skratka funkcioniral kot trg že v 14. stoletju in je kot tak prvič izrecno označen leta 1399, slabih sto let pred formalno povzdignitvijo. Dotlej je bil skupaj z malo prej prvič omenjeno tržiško župnijo v posesti stiške cisterce, tedaj pa je prišel v deželnoknežje roke. Stiški samostan je namreč omenjenega leta župnijo in trg (*mit dem Markht daselbst zu den Neumärktlein*) z vojvodo Viljemom zamenjal za župnijo Dobrnič na Dolenjskem.[20] Trg je s tem postal deželnoknežji, pri čemer ga Habsburžani niso oddajali v zastavo, ampak so ga že kmalu, najpozneje v drugem desetletju 15. stoletja, skupaj s cerkvenimi fevdi ter gradovoma Neuhaus in Gutenberg prodali in podelili v fevd. Prejemnika fevda sta bila Jurij Lamberger z Gutenberga in Hans Paradeiser z Neuhausa, s čimer je bil Tržič za več kot tri stoletja razdeljen na dvoje in podvržen dvema zemljiškima gospostvoma. Delitev je ugotovljiva iz poznejših posameznih drobcev v virih in znana le v obrisih. Lamberger in Paradeiser sta posest kupila neposredno od deželnega kneza ali kakega njegovega vazala in jo, ker je spadala v sklop habsburške fevdne posesti, prejela v fevd.[21] Kako sta rodbini v 15. stoletju upravljali vsaka svoj del Tržiča, ostaja neznanka. Trg je vsekakor ostajal gospodarska celota in očitno vsaj deloma tudi pravna,

tja srečamo pri Sodražici (1865), Vranskem (1868), Sv. Trojici v Slovenskih goricah (1872) in Šmarju pri Jelšah (1875) (Golec, Sodražica – sejemska vas, str. 214–215; Curk, *Trgi in mesta*, str. 74, 88, 134, 144).

11 Prim. *Slovenska historična topografija*, Tržič (https://topografija.zrc-sazu.si/ (1. 6. 2020)).

12 Golec, »Ribenca, narlepši terg na Krajnskim«, str. 328–329.

13 Večina tržiških hišnih posestnikov je premogla samo hišo z vrtom oziroma zeljnikom, pri čemer je takšna posest včasih veljala kar za celo hubo (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 190, RDA, L 270, No. 1, 1. 6. 1749).

14 ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/32u, novi izvleček iz rektificiranega štiftnega registra graščine Neuhaus – Tržič in Gutenberg, s. d. (1754), s. p., Marckt Neumarcktl. Prim. ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 243, RDA, L 270, No. 30, rektificirani štiftni register Neuhaus – Tržič in Gutenberg, s. p., Marckt Neumarcktel.

15 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 243, RDA, L 270, No. 8, 8. 9. 1752.

16 Schumi, *Archiv für Heimatkunde*, str. 216–217. – Novejše raziskave so pokazale, da je šlo za skalni podor in da je nastal približno v istem času kot podori pod Dobračem na Koroškem, ki jih je leta 1348 povzročil potres (Komac in Zorn, *Pobočni procesi*, str. 73–74; Natek et al., Časovna dimenzija, str. 79–80).

17 Otorepec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane*, št. 63.

18 ARS, AS 1063, Zbirka listin, Samostanske listine, Dominikanke Velesovo, št. 5332, 1383 VII 12., s. l.

19 Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 65–66.

20 Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 82; Bizjak, Gutenberg in briksenska posest, str. 262.

21 Bizjak, Gutenberg in briksenska posest, str. 262.

saj ga kot takega srečamo v »ustanovni listini« cesarja Friderika III. leta 1492, za katero so vladarja skupaj prosili potomci omenjenih gospodov Lambergerja in Paradeiserja z začetka stoletja.

Ker vse do srede 18. stoletja, ko sta bili gospostvi že združeni,[22] pogrešamo njune urbarje, nimamo virov prve roke o tem, kateri del trga je pripadal Neuhausu in kateri Gutenbergu. Ni sicer razloga, da ne bi zaupali Valvasorju, ki leta 1689 v *Slavi vojvodine Kranjske* pravi, da spodnji del Tržiča spada pod Gutenberg (Stari Gutenberg), zgornja polovica pa pod Neuhaus in da ju loči deželna cesta.[23] Posredno potrditev takšne fizične razdelitve daje primerjava med popisom urbarialnih zaostankov Tržičanov leta 1744 – popis namreč ločeno navaja podložne hiše Neuhausa in Gutenberga[24] – in seznamom donosa vseh hiš že združenega gospostva iz leta 1752.[25]

V zvezi z razdeljenostjo trga med dve gospostvi se kot neizogibna postavljajo vprašanja, ali je bila ta pri razvoju trške avtonomije zaviralni dejavnik, kakšno stopnjo samouprave je Tržič užival v odnosu do svojih dveh zemljiških gospodov, kakšna je bila trška uprava in kdo jo je izvajal. Nabor razpoložljivih virov ne ponuja nedvoumnih odgovorov nanje, ampak omogoča le sklepanja.

Gotovo je samo nekaj, in sicer status Tržiča po prodaji obeh gospostev v zasebne roke. Ker gospostvi odtlej nista bili več deželnoknežji, tudi trg kot njun sestavni del ni imel statusa deželnoknežjega trga.[26] Njegovi prebivalci so bili podvrženi patrimonialni sodni in upravni oblasti enega od obeh gospostev, odvisno od tega, v katerem delu trga so prebivali. Ker sta gospostvi tako zgodaj postali zasebni, zelo slabo poznamo notranje razmere v trgu in obeh gospostvih v primerjavi s trgi na deželnoknežjih gospostvih, praviloma danimi v zastavo. Medtem ko so se za deželnoknežja gospostva, v katerih je ležala večina kranjskih trgov, do razprodaje deželnoknežje (konec 16. stoletja) ohranili vsaj temeljni urbarji in v njih največkrat tudi zapisi o pravicah trgov oziroma njihovem razmerju do gospostva, smo pri Tržiču za takšne dragocene vire prikrajšani. Nad tržiškima gospostvoma Neuhaus in Gutenberg, ki sta bili zdaj zasebni, formalno dani v fevd, namreč nista bdela kranjski deželni vicedom v Ljubljani in dvorna komora na Dunaju oziroma pozneje v Gradcu. Tako v njihovih arhivih ne bomo našli nobenih prepisov urbarjev, poročil zastavnih imetnikov, zapisov deželnoknežjih nadzornih organov ali česa podobnega. V tržiškem primeru dobimo vpogled v notranje stanje trga šele sredi 18. stoletja s terezijanskim katastrom in nekaterimi drugimi viri državne oblasti, skratka tedaj, ko je država prvič ukazala v celoti popisati vso zemljiško posest in njene dohodke.

Vse védenje do terezijanskih gospodarskih in upravnih reform temelji na skromnih virih, ki so se deloma ohranili v samem Tržiču, v glavnem pa pri državnih oblastnih organih v Ljubljani in nekaj še v Auerspergovem rodbinskem arhivu, ki je danes shranjen na Dunaju. O trški avtonomiji in upravi še največ povedo vladarske potrditve privilegija cesarja Friderika III. iz leta 1492, ki se vrstijo v skoraj tristoletnem časovnem razponu vse do jožefinske dobe (1784). Vse drugo temelji na drobcih, na prošnjah trga za potrditev omenjenega privilegija, na posameznih omembah tržanov ter silno redko trških organov. Ker se slednji v virih ne pojavljajo kontinuirano in ker iz virov vemo za spremembe v strukturi in pristojnostih trške (samo)uprave, je mogoče poznejše dokumentirano stanje na zgodnejša obdobja prenašati le z veliko mero previdnosti. Iz pojavitev izrazov, kot sta sodnik in svet, lahko samo pogojno sklepamo na razvoj v enakih potezah, kot so ga imeli trgi s takšno standardno upravno strukturo in avtonomijo.

Če se vrnemo k izhodišču, k času med prvo izrecno omembo trga leta 1399 in »uradno povzdignitvijo« vasi v trg 93 let pozneje, leta 1492, je nesporno dejstvo, da je Tržič trški status kontinuirano ohranjal celotno 15. stoletje do formalne »ustanovitve trga« in da ta ni bila posledica morebitne vmesne »tihe ugasnitve« trškega naslova. Trg se po prvi pojavitvi v virih ponovno izrecno omenja leta 1444 (*im marckht*),[27] leta 1485 pa je prvič izpričan institut tržana (*burger zu Nevnmerklein*).[28]

Iz časa malo pred »formalno ustanovitvijo« trga imamo tudi njegov prvi opis. Kancler oglejskega patriarha Paolo Santonino je leta 1486 ob obisku Tržiča (*Novum Forulum*) – tržiška župnija je pod patriarhat spadala do njegove ukinitve (1751) – v popotni dnevnik zapisal, da je kraj neprijazen in stisnjen, da stoji v Tržiču več hiš, stesanih iz desk, na griču nad vasjo (!) pa je kar lep, ne prav velik gradič, ki se imenuje »Novi grad« (Neuhaus) in mu gospodari mogočen

22 Po M. Smole se Adam Anton Sigfrid grof Auersperg leta 1734 omenja kot lastnik Neuhausa in Gutenberga, ki sta bila poslej združena (Smole, *Graščine*, str. 462 in 505). Iz kranjske imenjske knjige lahko razberemo, da je bilo združevanje postopno in formalno zaključeno leta 1733 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6 (1662–1756), fol. 28v, 67v in 92v).

23 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 406.

24 Popis je sestavni del zapuščinskega inventarja Adama Antona Sigfrida grofa Auersperga (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, III. serija, lit. A–49, 3.–4. 6. 1745, str. 31–75).

25 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 243, RDA, L 270, No. 8, 8. 9. 1752.

26 Prošnjo Tržičanov za požarni davek po uničujočem požaru leta 1689 je kranjski vicedom v poročilu graški dvorni komori podprl, »čeprav ta trg zdaj ni komorni (deželnoknežji), temveč patrimonialni« (*ob nun zwar diser Markht aniezo nicht cammeralisch ist, sondern ein Herrn Markht*) (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–6, 20. 6. 1690). V šematizmu za Kranjsko iz leta 1795 je Tržič naveden med tremi gorenjskimi t. i. municipalnimi trgi, ki so v naslovu pomotoma označeni kot municipalna mesta (*Schematismus für das Herzogthum Krain 1795*, str. 187).

27 Bizjak in Preinfalk, *Turjaška knjiga listin*, str. 324.

28 Komatar, Kranjski mestni arhiv, str. 9.

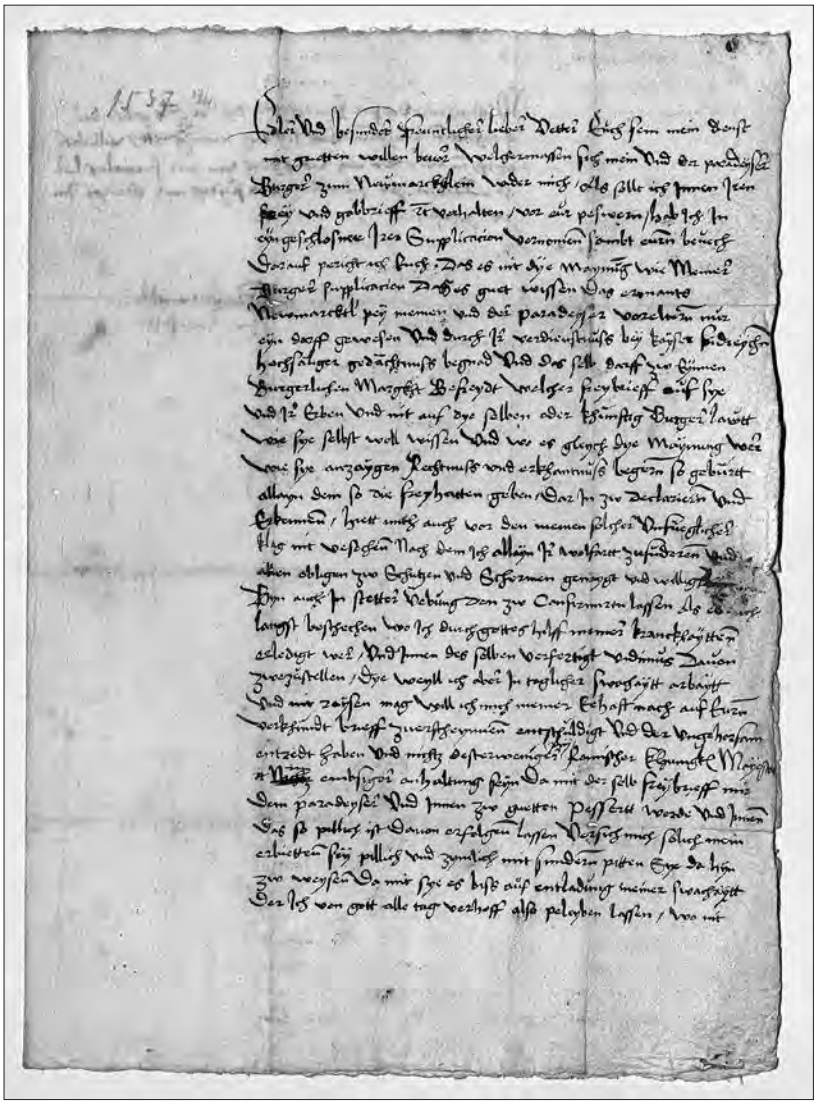

Pismo Jurija Winklerja pl. Hainfelda z dne 27. aprila 1537, najstarejši izvirni dokument, ki omenja privilegij cesarja Friderika III. iz leta 1492 (NŠAL, ZA Tržič, Spisi, šk. 40, Listine iz 16. stoletja, 27. 4. 1537). Izvirnik privilegija ni ohranjen.

mož Lovrenc Paradeiser. Kot patrona tržiške župnije je Santonino omenil oba graščaka, ki ju šest let pozneje srečamo v »trški ustanovni listini«, Lovrenca Paradeiserja in Hansa Lambergerja (ob izstavitvi privilegija leta 1492 že pokojnega).[29] Njegova oznaka Tržiča kot vasi ni merodajna, saj na svojih poteh sploh za noben kraj ni uporabil oznake trg, kriterij za razlikovanje med vasjo in mestom pa je bil zanj predvsem videz naselja.[30]

Za vpogled v status Tržiča pred formalno povzdignitvijo v trg je več kot pomenljiva listina cesarja Friderika III. iz leta 1491, izdana le dobro leto pred njegovo »ustanovno listino« tržiškega trga. Vsebina cesarske listine je dovoljenje za postavitev mostu na sotočju Sore in Save, ki ga je cesar – kot deželni knez Kranjske – izdal trem gorenjskim urbanim naseljem in podložnikom v okoliških vaseh. V naslovitvi govori o »sodnikih, svetih in naših meščanih/tržanih v Kranju, Radovljici in Tržiču« (*den richtern reten vnd vnsern burgern zu Krainburg, Radmanstorff vnd zum Newenmerkhtlein*),[31] s čimer Tržič tako rekoč

29 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 43.

30 Santonino pri trgih Konjice, Šentjur in Trbiž nima nikakršne oznake, trg Vitanje imenuje vas, trg Rogatec pa mesto, pri čemer omenja njegovo deloma podrto obzidje, medtem ko o trgu Vojnik pravi, da razvaline pričajo o nekdanjem mestu; vsa mesta – Kamnik, Škofjo Loko, Celje, Slovensko Bistrico, Maribor in Ptuj –, nasprotno, dosledno naslavlja z mesti (Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 40–41, 44, 64, 67, 71, 77–80, 83, 85, 87, 88, 91).

31 ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 878, 1491 V 10., Linz.

izenačuje s sosednjima mestoma. Sodnika in svet so namreč poleg mest imeli samo trgi z razvito avtonomijo, o čemer bomo še govorili. Nobenega dvoma torej ni, da je bil Tržič tedaj splošno priznan kot trg, prosilci iz omenjenih dveh mest in Tržiča pa so se kot sodnik, svet in meščani oziroma tržani (za oboje pozna nemščina skupni izraz Bürger) naslovili sami.

Kaj je potemtakem ob takšnih okoliščinah oba zemljiška gospoda navedlo, da sta leta 1492 ali malo prej cesarja prosila za povzdignitev Tržiča v trg? Precej verjetno je šlo samo za prošnjo za podelitev pravice do sobotnega tedenskega sejma. Pri tem sta navedla, da trg nima še nobenih privilegijev, v cesarjevi pisarni pa so nato uporabili splošno formulo o povzdignitvi vasi v trg. Po drugi strani pa bi Lambergerji in Paradeiserji s takšnim načinom pridobitve trškega naslova in pravic, podeljenih zemljiškima gospostvoma in ne tržanom samim, utrdili svoj položaj nasproti trški skupnosti in ji dali vedeti, kdo je njen gospodar. Kakor koli, v prošnji se niso mogli sklicevati na že obstoječe zapisane pravice in očitno glede sejma tudi ne na njegovo dolgotrajnejše potekanje, sicer bi prosili za potrditev nečesa že obstoječega, kot so počeli drugi trgi in mesta oziroma njihovi mestni in trški gospodje.[32]

Privilegij cesarja Friderika III., izdan 12. decembra 1492 v Linzu, se sklicuje na prošnjo Lovrenca Paradeiserja in dedičev Hansa Lambergerja, naj njihovo vas Tržič v vojvodini Kranjski povzdigne v trg (*das wier ier dorff genandt Neumärkhtl in vnseren fürstenthumb Crain gelegen zu einem markht zuerheben*), njihove v njem naseljene podložnike v tržane (*iere leutt vnd holden darin gesessen zu burgern zu schöpfen vnd zu machen*), jim podeli tedenski sejem ob sobotah (*auch in ein wochenmarkht am sambstag zu geben*) ter Tržičanom dovoli trgovanje in delo (obrt), kot so ju opravljali poprej (*vnd in handl vnd arbaitt, so sie vorhero geüebt hetten, zugebrauchen vergunnten vnd erlauben*). Cesar je v duhu privilegijskih formulacij Tržič povzdignil v trg, njegovi prebivalci pa so se po novem smeli naslavljati s tržani in so imeli enake pravice kot v drugih trgih. Pravice drugih kranjskih trgov so poslej veljale tudi za sobotni sejem, trgovino in obrt.[33]

Prejemniki privilegija so bili med seboj tesno sorodstveno povezani. Hans Lamberger iz rodu kranjskih Lambergov, ki ga Santoninov popotni dnevnik leta 1486 omenja še kot živega lastnika Gutenberga,[34] se je namreč leta 1473 oženil s Paradeiserjevo hčerko Cecilijo.[35] Lastnik Neuhausa Lovrenc Paradeiser, ki je zeta preživel, je bil po Santoninu »mogočen mož«,[36] ime pa si je ustvaril leta 1462 v pohodu kranjskega plemstva na Dunaj na pomoč cesarju Frideriku III.[37] Na zasluge za habsburško hišo se je seveda lahko skliceval, ko je istega vladarja zase in v imenu zetovih dedičev trideset let pozneje prosil za privilegij.

Poglavitni, če ne sploh edini razlog za prošnjo obeh zemljiških gospodov cesarju kot deželnemu knezu Kranjske ter fevdnemu gospodu gospostev Neuhaus in Gutenberg je bila, kot rečeno, pridobitev pravice do sobotnega tedenskega sejma. Samo temu, ne pa trškemu naslovu Tržiča, bi namreč okolica lahko upravičeno nasprotovala. Razen sejma, ki je bil po vsej verjetnosti res povsem nova pridobitev, je Friderik III. zgolj potrdil že obstoječe stanje: obstoj trga, tržanov in njihovih utečenih dejavnosti. Na posebne pravice Tržičanov v odnosu do okolice, še najmanj do obeh zemljiških gospostev, ni tedaj mislil nihče. Lambergerji in Paradeiserji so preprosto hoteli imeti črno na belem, do česa so upravičeni, če bi jim kdor koli kdaj kar koli odrekal. Temelj trških pravic tržanov in drugega trškega prebivalstva je Friderikov privilegij postal šele pozneje.

V zvezi z okoliščinami njegovega nastanka ne gre prezreti konkurence sosednje Radovljice, ki je prav v tem času iz trga postala deželnoknežje mesto, najverjetneje tiho, ne da bi deželni knez o tem izdal poseben mestni privilegij,[38] medtem ko je malo prej, med letoma 1471 in 1478, to storil z drugimi štirimi trgi iz celjske dediščine – s Kočevjem, Ložem, Krškim in Višnjo Goro (ki je edina postala habsburška še pred izumrtjem Celjskih).[39] Če Tržič primerjamo z vseskozi majhno Radovljico, je bil najverjetneje že v tem času gospodarsko veliko močnejši in tako bolj »mesten« od konkurenčnega trga na gorenjski ravnici. Glede na svojo gospodarsko strukturo in demografsko premoč, pa tudi prometno lego bi bil nesporno v prednosti, če bi v drugi polovici 15. stoletja tako kot Radovljica imel status deželnoknežjega trga. Lahko si predstavljamo, da bi Friderik III. mestni status prejkone podelil ali tiho priznal Tržiču, ki bi mu do tega koraka manjkala samo še zgraditev obzidja, medtem ko bi Radovljica ostala trg. Ker pa je bil tržiški trg v zasebnih rokah, četudi deželnoknežji fevd, in za povrh še razdeljen med dve gospostvi, v tekmi z Radovljico ni imel možnosti, da bi dosegel mestni naslov. Tega podobno ni uspelo pridobiti Mokronogu, ki je za povrh že zgodaj premogel obzidje, a je bil tako kot Tržič nedeželnoknežji trg, v rokah škofov iz

32 Prebivalci trga Litija so, denimo, leta 1443 od istega Friderika Habsburškega, tedaj še kralja, izposlovali privilegij za nedeljski tedenski sejem, ki naj bi že obstajal in ugasnil zaradi vojn(e); sejemske pravice za medtem ponovno ugasli sejem je Litijanom leta 1514 na njihovo prošnjo obnovil Friderikov sin, cesar Maksimilijan I. (Golec, Litija – trg, str. 456–457).

33 Citirano po Zwittrovi objavi prepisa v vicedomskem arhivu (Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 72–73). Prepis v: ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–2.

34 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 43.

35 Witting, Beiträge zur Genealogie 1894, str. 127; 1895, str. 185.

36 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 43.

37 Witting, Beiträge zur Genealogie 1894, str. 127.

38 Gestrin, Radovljica – vas, str. 524–525.

39 Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 14–15; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 123–124.

koroške Krke, premalo močnih trških gospodov, da bi lahko za svoj trg uveljavili mestne pravice.[40]

Udejanjanje privilegija Friderika III. iz leta 1492

Listina Friderika III. o povzdignitvi Tržiča v trg in podelitvi sobotnega tedenskega sejma bi prejkone ostala osamljena, enkraten in »za vse čase« veljaven privilegij, ki ga ni treba dajati obnavljati vsakokratnemu novemu deželnemu knezu. Za obnovitev tovrstnih privilegijev so se namreč prejemniki odločali le, če so jim zapisane pravice pogorele ali če so jih želeli razširiti, denimo s pravicami za nove sejme. Če pa njihovi uživalci – v tem primeru lastniki gospostev Neuhaus in Gutenberg ter posredno prebivalci njihovega na dvoje razdeljenega trga Tržič – niso imeli z uživanjem pravic nobenih težav, če jim jih skratka nihče ni odrekal ali jih kršil, potrebe po deželnoknežjih potrditvah ni bilo. Toda v Tržiču smo priča drugačni zgodbi. »Povzdignitvena listina« iz leta 1492 je kmalu postala temelj trških pravic, nekakšna »ustava« Tržičanov, ki je trškim prebivalcem mimo običajnega prava, tj. nepisanih krajevnih pravil, edina jamčila naslov trga in tržanov z vsemi implicitnimi pravicami trških naselij.

Kako se je to zgodilo in kdaj? Leta 1537, slabega pol stoletja po »ustanovitvi trga«, so se Tržičani kranjskemu deželnemu upravniku pritožili nad Jurijem Winklerjem pl. Hainfeldom, tedanjim gospodarjem nekdanjega Lambergerjevega dela Tržiča, da jim hoče pridržati oziroma zamolčati njihovo svoboščinsko pismo (*Iren freÿ= vnd gabbrieff etc. verhalten*). Winkler, ki se je tedaj zadrževal v Judenburgu, je od tam pisal kranjskemu deželnemu upravniku, svojemu sorodniku (*Vetter*) Andreju Lambergu s Črnelega, da se zaradi slabega zdravja ne bo mogel osebno odzvati. Pri tem je navedel, da je prebral njegov ukaz ter prošnjo svojih in Paradeiserjevih tržanov v Tržiču, in pojasnil, da cesar Friderik III. s povzdignitvijo vasi Tržič v trg ni mislil na podelitev svoboščin »meščanskega trga« (*das selb darff zw Eynen Burgerlichen Margkht Befreyt*), saj je privilegij izdal Paradeiserjem in Lambergerjem ter njihovim naslednikom, ne pa tržanom. Tožbo je označil za neprimerno, nič pa ni imel proti potrditvi privilegija sebi in Paradeiserjem ter v dobro tržanov, ki jim je bil pripravljen izdati prepis (vidimus). Kako se je zadeva, ki jo poznamo samo iz Winklerjevega odgovora,[41] iztekla, ni znano, so pa Tržičani najpozneje tedaj začutili potrebo, da v obrambi svojih pravic posežejo po listini iz leta 1492 kot instrumentu za svojo zaščito. Iz razgibanega 16. stoletja je to edini znani primer pritožbe in sploh omembe Friderikovega privilegija. Tržani so se takrat nemara prvič zares zavedli oziroma spomnili, da obstajajo neke zapisane pravice, Winkler pa jim jih sprva očitno ni hotel pokazati oziroma izdati prepisa.

O razvoju trške uprave in avtonomije v tem času ne vemo praktično ničesar, o čemer bomo natančneje govorili pri notranjih pravno-upravnih razmerah v trgu. Najprej pa si poglejmo kronologijo in okoliščine potrjevanja Friderikove »ustanovne listine«, ki jo bomo v nadaljevanju skladno z njeno novo funkcijo imenovali **trški privilegij**. Kot rečeno, sta privilegij poleg Tržiča deželnim knezom kontinuirano dajala v potrditev samo še dva kranjska trga, Poljane (Stari trg ob Kolpi) in Vače.[42] Pomenljivo je, da sta bila oba zelo majhna in ruralna, pri čemer so imele Poljane zgolj nadvse skromen privilegij grofa Friderika Celjskega o uživanju šestih razdeljenih hub (1421).[43] Za razliko od Poljan, ki so z izumrtjem Celjskih postale deželnoknežji trg v rokah Habsburžanov (1456) in nato po kratkem Khislovem lastništvu leta 1641 pristale v lasti Auerspergov,[44] so Vače delile usodo Tržiča, saj so zgodaj pripadale zasebnemu plemiškemu gospostvu Lebek.[45] Oba mala trga sta bila zaradi majhnosti in malopomembnosti ter zaradi statusa nedeželnoknežjega, t. i. patrimonialnega trga v svojih pravicah latentno ogrožena; od tod skrb njunih prebivalcev za obnavljanje zapisanih pravic, pa najsi so bile še tako omejene. Pri Tržiču, sicer enem gospodarsko najmočnejših kranjskih trgov, ki je po videzu in velikosti prekašal celo prenekatero mesto v deželi, je bil razlog za obnavljanje trškega privilegija enak. K takšni praksi so se Tržičani najprej zatekli iz pobliže neznane nuje, nato pa je postala utečena kot edino trdno jamstvo za priznanje naslova trga in tržanov ter implicitno pravic, ki po naravi pritičejo trgom.

Prva obnovitev trškega privilegija se je zgodila leta 1633, ko je Friderikov privilegij iz leta 1492 na prošnjo »tržanov in srenje trga Tržič« potrdil takratni deželni knez Kranjske, cesar Ferdinand II.[46] Nemara so prošnji botrovale turbulentne razmere med tridesetletno vojno. Iz ohranjenih predspisov k izdani listini lahko razberemo, da so za potrditev privilegija prosili dobri dve leti prej (1631), nato pa je sledilo poizvedovanje dvorne komore in vicedoma, pri čemer so morali prosilci predložiti izvirnik svoboščin.[47] Zanimivo je spoznanje, da so prošnjo za obnovitev

40 Golec, Trg Mokronog, str. 9–11.

41 NŠAL, ZA Tržič, Spisi, šk. 40, Listine iz 16. stoletja, 27. 4. 1537. Prepis v: ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 9, fasc. 11, Civitatensia, Tržič, 27. 4. 1537.

42 Stare pravice in svoboščine, med drugim volitve in sejme, je Vačam zadnji potrdil Jožef II. leta 1784 (Mal, Privilegiji trga Vače, str. 117–121), skromni privilegij trga Poljane pa leta 1744 Marija Terezija (Golec, Trgi, ki jih ni bilo?, str. 598–599); pozneje so Poljanci dobili privilegij svojega zemljiškega gospoda, kneza Auersperga, in sicer leta 1781, štiri leta za Tržičani (prav tam, str. 607).

43 Golec, Trgi, ki jih ni bilo?, str. 597–598.

44 Prav tam, str. 598.

45 Mal, Privilegiji trga Vače, str. 116.

46 ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, listina 1633 X 9., Dunaj, vidimiran prepis 18. 9. 1699.

47 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–1, 1. 8. 1631, s. d. (pred 7. 2. 1632), 7. 2. 1632.

privilegija pred tem kar dvakrat naslovili na istega vladarja, tedaj še nadvojvodo in deželnega kneza notranjeavstrijskih dežel, prvič leta 1605 ali malo prej[48] in drugič leta 1616.[49] Iz neznanih razlogov niso bili uslišani, zato so čez čas pri istem deželnem knezu poskusili še v tretje. Iz mlajše od obeh prošenj (1616) izvemo, da naj bi Tržičani nameravali predložiti svoj privilegij v potrditev že Ferdinandovemu očetu, nadvojvodi Karlu, ki je Kranjski vladal med letoma 1564 in 1590, vendar tega niso storili, »ker sta tukajšnji gospostvi razdeljeni in je bilo na Lambergovem (Lambergerjevem) delu dotlej veliko sprememb«.[50] V resnici je šlo prej za izgovor oziroma opravičilo kakor za dejanski razlog.

Pozneje so pri prošnjah za potrditev izpustili tudi Ferdinanda III. (1637–1657) in za obnovitev privilegija, zadnjič potrjenega leta 1633, prosili šele cesarja Leopolda I. (1657–1705) poznega leta 1700,[51] le nekaj let pred koncem njegove vladavine. Ali pa so vmes vendarle kdaj poskušali brez uspeha bodisi pri Ferdinandu III. bodisi pri Leopoldu I., ki je vladal zelo dolgo? Vsekakor potrditve privilegija v tem času niso izposlovali, saj so si dali dvakrat izdelati overjeni prepis potrditve iz leta 1633, najprej leta 1655 in nato 1699,[52] torej tik pred predložitvijo v potrditev Leopoldu I. Preden bi ta leta 1700 potrdil privilegij Ferdinanda II. izpred 67 let, je namestništvo v Gradcu po ustaljenih pravilih zahtevalo poročilo in mnenje kranjskega vicedoma v Ljubljani. Ker so Tržičani poleg potrditve privilegija iz leta 1633 prosili tudi za zaščito pred domnevno neupravičeno tlako (*wider die Ihro Zue Muettundte Vngewöhnliche Robath*), je moral vicedom o zadevi zaslišati »obe strani«.[53] Eno od gospostev, če ne obe, je torej Tržičane sililo k tlaki, za katero so sami menili, da ni upravičena. Kako se je stvar iztekla, ne vemo. Kot vse kaže, cesar trškega privilegija ni potrdil, saj se je trg tri desetletja pozneje (1728), sodeč po poročilu kranjskega vicedoma, spet skliceval samo na Ferdinandovo potrditev iz leta 1633.[54]

Kratkotrajno vladanje cesarja Jožefa I. (1705–1711) so Tržičani zlahka preskočili, v času cesarja Karla VI. (1711–1740) pa so leta 1728 poleg potrditve privilegija brez uspeha prosili še za obnovitev medtem domnevno ugasle pravice do volitev trškega sodnika in lastnega nižjega sodstva,[55] o čemer bomo natančneje govorili pozneje. Tudi tokrat niso bili uspešni, saj potrditev Marije Terezije četrt stoletja pozneje (1754) govori samo o izdaji privilegija leta 1492 in o potrditvi Ferdinanda II. leta 1633, vmesnih potrditev pa ne omenja.[56] Kranjski vicedom je sicer podprl prošnjo tržiških tržanov, naj Karel VI. v potrditev privilegija vključi tudi volitve sodnika,[57] a je bilo njegovo mnenje glede na okoliščine prešibko. V notranje zadeve gospostev Neuhaus in Gutenberg na ta način ni mogel samovoljno posegati niti deželni knez.

Naslednjič so se Tržičani podvizali četrt stoletja pozneje, v času »cesarice« (dejansko cesarjeve soproge in deželne kneginje Kranjske) Marije Terezije (1740–1780), leta 1754,[58] ko je obnavljanje vseh vrst privilegijev in podeljevanje novih postalo splošna praksa oziroma vladarska zahteva. Potrditev so uspešno izposlovali tudi leta 1784 pod njenim sinom, cesarjem Jožefom II. (1765/80–1790).[59] Leta 1791 so zanjo zaprosili Jožefovega naslednika in brata, kratkotrajnega cesarja Leopolda II. (1790–1792), in še nerešeno prošnjo ponovili leta 1793 pri cesarju Francu II. (1792–1806, poznejšem avstrijskem cesarju Francu I. od 1804 do 1835). Tudi tokrat so se zavzemali za razširitev vsebine privilegija, in sicer za vzpostavitev t. i. reguliranega trškega magistrata (*Regulierung eines eigenen Marcktmagistrats*),[60] kakršne so jožefinske reforme začele selektivno uvajati nekaj let prej.[61] Glede slednjega je ostalo samo pri pobožni želji, saj je dvor leta 1794 sklenil Tržiču potrditi trške pravice v enakem obsegu, kot jih je deset let prej Jožef II.[62] Potrditvene listine ne poznamo,[63] sama potrditev zelo splošnega privilegija s konca srednjega veka pa je bila ob koncu 18. stoletja praktično že anahronizem. Tržič je prek nje skušal priti do lastnega magistrata, a so bile možnosti za kaj takega že v izhodišču nične.

48 Prav tam, s. d., pred 18. 2. 1605.
49 Prav tam, s. d. (pred 23. 11. 1616), 18. 1. 1617.
50 Prav tam, s. d. (pred 23. 11. 1616).
51 Prav tam, 19. 6. 1700.
52 Prvi prepis je notarski, izdelan 20. aprila 1655 v Ljubljani in vidimiran v prepisu, ki ga je 18. septembra 1699 izdelala dvorna pisarna na Dunaju (ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, 18. 9. 1699).
53 Ukaz z dne 19. junija 1700 se sklicuje na cesarjevo odredbo, izdano 16. januarja istega leta na Dunaju (prav tam, 19. 6. 1700).
54 Koncept poročila kranjskega vicedoma, datiran 13. septembra 1729, se sklicuje na ukaz z dne 24. decembra prejšnje leto (prav tam, 13. 9. 1729).
55 Prav tam.
56 ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, listina 1754 VI. 22., Dunaj.
57 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–1, 13. 9. 1729.
58 ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, listina 1754 VI. 22., Dunaj.
59 Prav tam, listina 1784 V. 1., Dunaj. – Iz istega dne izdanega dvornega dekreta izvemo, da so Tržičani za potrditev privilegija prosili najpozneje v začetku poletja 1782, saj je deželno glavarstvo v Ljubljani poročilo o prošnji sestavilo 2. avgusta omenjenega leta (ARS, AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 7, fasc. 19, št. 13228/1784, 1. 5. 1784).
60 Postopek je znan le iz dveh dopisov trškega predstojnika (ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, 29. 2. 1792, 29. 1. 1793).
61 Žontar, *Struktura uprave*, str. 138.
62 ARS, AS 14, Gubernij v Ljubljani, II. reg., fasc. 106 (stara sign. 242), št. 4969/1794, 4. 7. 1794.
63 Po sporočilu z Dunaja, poslanem deželnemu glavarstvu v Ljubljani 3. julija 1794, je to 30. avgusta ljubljanskemu (prej gorenjskemu) okrožnemu uradu naložilo, naj vsebino sklepa o odobritvi privilegija posreduje trgu Tržič (prav tam, 30. 8. 1794). Okrožni urad je to storil 6. septembra 1794 (ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, 6. 9. 1794).

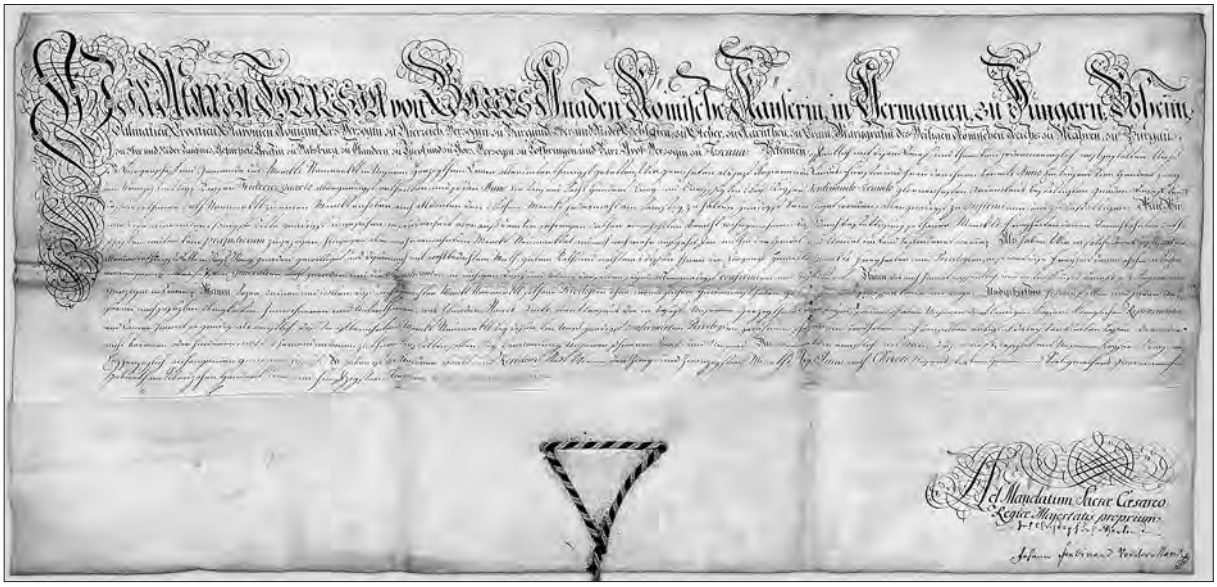

Listina Marije Terezije o potrditvi tržiških trških pravic (ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, listina 1754 VI. 22., Dunaj).

Izstavitve in potrditve »trškega privilegija« ter prošnje za potrditev[64]

Datum izstavitve privilegija oziroma nastanka prošnje	**Izstavitelj privilegija oziroma naslovnik prošnje**	**Naslovniki privilegija/ prosilci zanj**
12. 12. 1492, Linz (listina)	cesar Friderik III.	Lovrenc Paradeiser in dediči Hansa Lambergerja
pred 18. 2. 1605 (prošnja)	nadvojvoda Ferdinand (poznejši cesar Ferdinand II.)	celotna srenja v Tržiču na Kranjskem (*N. ganz Gemain zu Neÿmarktl in Crain*)
pred 23. 11. 1616 (prošnja)	nadvojvoda Ferdinand (poznejši cesar Ferdinand II.)	ubogi tržani in srenja v Tržiču (*N: die arme burgerschaft vnnd gemain zw Neumärckhtl*)
9. 10. 1633, Dunaj (listina)	cesar Ferdinand II.	tržani in srenja v Tržiču v vojvodini Kranjski (*N: die Burgerschafft vnnd Gemain zu Neÿmarkhtel in Vnßerem Fürstenthumb Crain gelegen*)
pred 16. 1. 1700 (prošnja)	cesar Leopold I.	celotno tržanstvo in srenja v Tržiču na Gorenjskem (*N. die gesambte Burgerschafft vnd Gemeine zu Neümarkhtel in ober Crain*)
pred 24. 12. 1728 (prošnja)	cesar Karel VI.	celotno tržanstvo trga Tržič (*N: die ganze burgerschafft des Markhtes Neÿmarkhtl*)
22. 6. 1754, Dunaj (listina)	»cesarica« Marija Terezija	tržani in srenja trga Tržič (*N. Burgerschafft vnd Gemeinde des Marckts Neümarktl*)
1. 5. 1784, Dunaj (listina)	cesar Jožef II.	tržani in srenja trga Tržič (*N: Bürgerschafft und Gemeinde des Markts Neümarktl*)
julij 1791 (prošnja)	cesar Leopold II.	izvirna naslovitev prosilcev ni znana
6. 9. 1794 (dopis o ugodeni prošnji)	cesar Franc II.	municipalni trg Tržič (*Munizipal Markt Neümarktl*)

Tržičani so torej cesarjev privilegij Lambergerjem in Paradeiserjem iz leta 1492 že v prvi polovici 16. stoletja »posvojili« za svoj trški privilegij, se nanj v obrambi svojih pravic sklicevali vse do konca 18. stoletja ter ga deželnim knezom med letoma 1631 in 1793 vsaj devetkrat dali v potrditev, od tega štirikrat uspešno (potrditve 1633, 1754, 1784 in 1794). Ta pomemben segment tržiške trške zgodovine doslej začuda ni pritegnil pozornosti, ampak je ostalo pri Miklitschevi omembi obstoja Friderikovega privilegija (1912)[65] in Zwittrovi objavi njegove vsebine (1929),[66] medtem ko je o nadaljnji »rabi« tega pravnega temelja Tržiča kot trga vladal molk.

64 Za posamezen dokument gl. opombe v besedilu.

65 Miklitsch, Ein Normale, str. 256.

66 Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 72–73.

Iz preglednice, ki prikazuje vse potrditve oziroma predložitve privilegija v potrditev, lahko razberemo, da se Tržičani nikoli niso naslovili kot »N. sodnik in svet«, kot je bilo pravilo pri mestih in tistih trgih, ki so premogli razvito avtonomijo z izvoljenimi trškimi organi, ampak so se vedno le skromno poimenovali »N. tržani in srenja«. Takšno prakso srečujemo tudi pri dolenjskem trgu Ribnica, ki je bil gospodarsko prav tako močan in za kranjske razmere velik, njegova avtonomija pa manjša kakor pri najbolj avtonomnih trgih, čeprav lahko Ribnico zaradi instituta izvoljenega sodnika in sveta še štejemo med trge z razvito avtonomijo.[67] Vprašanje, kaj nam povedo samonaslovitve Tržičanov skozi čas in primerjava z Ribnico, katere notranje razmere precej bolje poznamo, bomo obravnavali v naslednjem razdelku. V Tržiču se je dvakrat, povsem na koncu, v letih 1792 in 1793, pod prošnjo za potrditev trškega privilegija v imenu celotnega tržanstva podpisal predstojnik (*Vorsteher*) Ignac Jabornig, vendar ni šlo za sámo prošnjo, ampak za dopisa v zvezi z že vloženo prošnjo.[68]

S potrditvami privilegija iz leta 1492 so deželni knezi obnavljali tudi pravico do **sobotnega tedenskega sejma**, s katerim tržani niso imeli druge zveze kot to, da so na njem prodajali svoje izdelke ter kupovali izdelke in pridelke drugih. Kot bomo videli, jim nista pripadala ne nadzor nad sejmi ne pobiranje kake sejemske pristojbine (mitnine, stojnine). Glede na to, da v virih, med njimi v prošnjah Tržičanov za obnovitev privilegija, nikoli ne zasledimo ničesar o tedenskem sejmu, je moral obstajati kontinuirano. Ni namreč poročil, da bi kdaj začasno ugasnil in da bi ga bilo treba oživljati, tako kot so deželnega kneza za obnovitev sejemskih pravic dvakrat prosili Litijani (1443 in 1514).[69] Tržiški sobotni sejem je naslednjič omenjen šele leta 1752 v poročilu upravitelja medtem že združenega gospostva Neuhaus in Gutenberg. Medtem, nič manj verjetno pa že pred njegovim nastankom, sta v Tržiču zaživela tudi dva privilegirana letna sejma. Sredi 18. stoletja naj bi bila sejemsko blago samo živila okoliškega prebivalstva, trg pa ni imel nikakršnega dobička ne od sejemskih mer ne od drugih dajatev.[70] O tedenskem sejmu govorijo tudi cenilni operati franciscejskega katastra v zgodnjih tridesetih letih 19. stoletja, vendar brez navedbe dneva v tednu in s pripombo, da na njem ne prodajajo nobenega žita.[71]

Trška avtonomija v stoletjih pred izdajo privilegija leta 1777

Stopnja in vsebina tržiške trške avtonomije je do prve polovice 18. stoletja precejšnja neznanka in tako bo, če ne pridejo na dan še neznani povedni dokumenti, tudi ostalo. V glavnih potezah bi ju lahko povzeli takole: trški sodnik in svet se »v paketu« s sodnikoma ter svetoma Kranja in Radovljice prvič omenjata že leta 1491,[72] leto dni pred Friderikovim »trškim ustanovnim privilegijem«, potem pa sta izpričana le še enkrat, leta 1666, tedaj z lastnim dokumentom, potrjenim z edinim znanim odtisom trškega pečatnika.[73] O načinu postavitve in pristojnostih obeh temeljnih trških organov vemo iz prve roke zelo malo, samo to, kar razkriva omenjeni dokument. Iz povzetka poznejšega, ciljno naravnanega pisanja Tržičanov iz leta 1728 pa izvemo, da naj bi trška avtonomija – izvoljeni sodnik in nižje sodstvo – ugasnila z velikim požarom leta 1689.[74] Vsa nadaljnja zgodovina trga je nato potekala brez njiju. Tržičani so bili dolgo, najmanj pol stoletja, brez lastnega vodstva. Sredi 18. stoletja so za trškega sodnika priznavali upravitelja medtem združenih gospostev Neuhaus in Gutenberg. Šele pod grofi Auerspergi kot lastniki združenega gospostva so leta 1777 izposlovali trški red, t. i. normale, ki jim je priznaval nekaj skromnih pravic z zelo omejenim lastnim nižjim sodstvom. Med pravicami je bilo tudi izvoljeno trško predstojništvo, ki pa se za razliko od predstojništev v drugih trgih ni imenovalo sodnik in svet.[75] S tem je grof Auersperg poudaril diskontinuiteto z nekdanjima trškima organoma in lastno suverenost tvorca novih, ne podedovanih trških pravic, četudi so se nekatere nedvomno kontinuirano ohranile iz prejšnjih časov.

Začnimo pri času pred »ustanovitvijo trga« (1492), ko so bili temelji za njegovo avtonomijo že trdno položeni, in se vrnimo k listini iz leta 1491, s katero je cesar Friderik III. Kranju, Radovljici in Tržiču ter okoliškim podložnikom izdal dovoljenje za postavitev mostu na sotočju Sore in Save. Kot rečeno, listina v naslovitvi govori o »sodnikih, svetih in naših

67 Golec, »Ribenca, narlepši terg na Krajnskim«, str. 340–342.
68 ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, 29. 2. 1792, 29. 1. 1793.
69 Golec, Litija – trg, str. 456–457.
70 Gospoščinski upravitelj v poročilu iz leta 1752 govori o sobotnem sejmu ter o dveh letnih na praznik sv. Andreja (30. novembra) in sv. Marije Magdalene (22. julija) (ARS, AS 7, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, No. 12, 8. 11. 1752). Valvasor (1689) pri opisu župnije Tržič piše o žegnanjih na oba praznika, eno je bilo pri Marijini župnijski cerkvi, drugo pa pri edini trški podružnici sv. Andreja (Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 780). Patrocinij župnijske cerkve prvi omenja Santonino leta 1486, ko je že stala tudi Andrejeva cerkev, ki se pri Santoninu skriva med tremi neimenovanimi podružnicami (Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 65–66). Leta 1749 je gospoščinski upravitelj Neuhausa in Gutenberga v dodatku k napovedni tabeli terezijanskega katastra zmotno navedel, da ima Tržič dva letna in dva (!) tedenska sejma (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 190, RDA, L 270, No. 1, 13. 11. 1749).
71 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 171, k. o. Tržič, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 7.
72 ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 878, 1491 V 10., Linz.
73 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 521, fasc. 304c, pag. 129, 8. 4. 1666.
74 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–1, 13. 9. 1729.
75 Miklitsch, Ein Normale, str. 258–260.

meščanih oziroma tržanih v Kranju, Radovljici in Tržiču« (*den richtern reten vnd vnsern burgern zu Krainburg, Radmanstorff vnd zum Newenmerkhtlein*),[76] kar pomeni, da bi Tržič že tedaj moral imeti razvito trško avtonomijo. Medtem ko za Kranj in Radovljico, ki se je prav v tem času začela označevati kot mesto,[77] vemo, da sta že premogla dokončno izoblikovano mestno avtonomijo na čelu s sodnikom in svetom,[78] se pri Tržiču postavlja neodgovorjeno vprašanje, ali je resnično premogel **trškega sodnika in svet** ali pa ju je takšna formulacija zajela pač zato, ker ni šlo za navadno vaško, ampak trško naselje. Kdo je Tržič na tak način postavil ob bok Kranju in Radovljici, morda cesarjeva pisarna ali prosilci sami, ne moremo vedeti zagotovo. Ker pa so izstavitelji privilegijev praviloma povzeli vsebino prošnje, ne bi smelo biti dvoma, da so bili prosilci tisti, ki so prvi navedli sodnika in svet za vsa tri naselja, Kranj, Radovljico in Tržič.[79]

Večja težava je v tem, da sodnika in svet pozneje srečamo enkrat samkrat, in to šele poznega leta 1666. Osamljena samonaslovitev in izstavitev dokumenta, ki se ju bomo še dotaknili, ne moreta biti trden dokaz, da sta sodnik in svet dotlej obstajala vseskozi od leta 1491 dalje. V vmesnih 175 letih bi se lahko zgodilo marsikaj, tako kot se je med letoma 1666 in 1728. Omenjenega leta namreč iz prošnje tržanov za potrditev trških pravic iz leta 1492 (poznamo le povzetek prošnje iz leta 1729) izvemo, da v Tržiču po požaru leta 1689 niso več imeli volitev trškega sodnika. In ta podatek je ob skromni ohranjenosti virov edino pričevanje, da so trškega sodnika sploh kdaj volili.

Glede na analogije ni izključeno, da je bil v Tržiču sodnik izvoljeni predstojnik trga že leta 1491, ko je skupaj s svetom v cesarjevi listini omenjen »v paketu« s kranjskim in radovljiškim sodnikom in svetom. Takšna stopnja samouprave z voljenim sodnikom je namreč v tem času že izpričana pri nekaterih drugih trgih, na Gorenjskem pri Radovljici, ki je še pred koncem 15. stoletja postala mesto,[80] domnevno pri Vačah (o tem govori veliko poznejši vir)[81] in nekaj pozneje pri Beli Peči.[82] Na verjeten obstoj funkcije tržiškega trškega sodnika kaže tudi omemba Tomaža, »starega sodnika iz Tržiča« (*Thomas der alt Richter von Newmargtl*), v sodni knjigi mesta Kranj, ko je tam leta 1518 nastopil kot tožnik.[83] Tomaž, ki tedaj očitno ni več opravljal funkcije, bi bil lahko tudi gospoščinski sodnik bodisi Neuhausa bodisi Gutenberga oziroma deželski sodnik gospostva Neuhaus, ki je imelo višjesodne, t. i. deželskosodne pravice nad vsemi podložniki svojega sklenjenega območja, ne glede na to, pod katero gospostvo so spadali.[84]

V 16. stoletju, ko je bila večina trgov na Kranjskem v deželnoknežjih rokah, gospostva, v katerih so ležali, pa oddana zastavnim imetnikom, se je v trgih pod nadzorom deželnoknežjih organov (dvorne komore in vicedoma) praviloma utrdila tista stopnja avtonomije, ki je obstala do jožefinskih reform oziroma do francoske dobe, ko so vse mestne in trške avtonomije ukinili (1811). Dosežena stopnja avtonomije je bila zelo različna: od razvite, ki sta jo utelešala izvoljeni trški sodnik in svet s pristojnostmi nižjega (patrimonialnega) sodstva, prek delne, od trga do trga različne, vse do nominalnih trgov brez kakršne koli avtonomije.[85] Kot rečeno, Tržič ni spadal med deželnoknežje trge, kar je glavni razlog, da nimamo virov, s pomočjo katerih bi lahko spremljali dogajanje v njem. Po drugi strani pa lahko glede na razdeljenost trga med dve gospostvi in odsotnost deželnoknežje regulative sklepamo o nekoliko drugačnem razvoju.

Drugo vprašanje je, kakšna je bila vsebina funkcije tržiškega trškega sodnika in sveta, dokler oziroma kadar sta obstajala. O tem govori en sam vir, in sicer omenjeni dokument iz leta 1666. Ker ta ni normativne narave, ampak gre za konkretno zadevo, o trški upravi in stopnji avtonomije izvemo zelo malo. Je pa ključen dokaz, da poznejše skromno omenjanje obstoja sodnika (1729) ni izmišljeno oziroma plod v preteklost prenesenih želja prizadetih Tržičanov.

To je po vsebini na moč skromen, po obliki ambiciozen, za pravno-upravno podobo Tržiča v 17. stoletju pa ključen, tako rekoč evolucijski »manjkajoči člen«. S temi besedami bi lahko označili potrdilo (*Attestation*), ki sta ga 8. aprila 1666 v Tržiču izdala »N. sodnik in svet cesarskega in deželnoknežjega trga Tržič« (*Wir N: Richter vnd Rath deß Khayl: vnd landtsfürst: Marckhts Neumarckht*) ter ga pečatila s trškim pečatom. Poimenovanje trga kot deželnoknežjega ni bilo upravičeno, saj je lahko temeljilo le na tem, da sta bili gospostvi Neuhaus in Gutenberg formalno še vedno deželnoknežji fevd, samonaslovitev sodnik in svet, njun podpis in pečat pa so edini trden dokaz, da je Tržič nekoč res premogel ta dva, v mestih in avtonomnih trgih nepogrešljiva organa. Uvodna samonaslovitev (inskripcija) v potrdilu je izpisana umetelno, s čimer je trško vodstvo hotelo povzdigniti

76 ARS, AS 1063, Zbirka listin, št. 878, 1491 V. 10., Linz.
77 Gestrin, Radovljica – vas, str. 525.
78 V Kranju se mestni sodnik prvič omenja leta 1309, mestni svet pa 1364; od leta 1423 je imelo mesto pravico do volitev mestnega sodnika (Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 70–72). Pri Radovljici sodnika in svet prvič srečamo leta 1473 oziroma nedvoumno pet let pozneje (prav tam, str. 114), potem ko je trški sodnik s polnimi pooblastili obstajal vsaj že leta 1443 (Gestrin, Radovljica – vas, str. 529).
79 B. Otorepec je sicer menil, da je formulacija v listini preveč splošna za zanesljivo sliko o obstoju takšnih organov v Radovljici (Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 114).
80 Gestrin, Radovljica – vas, str. 526–527; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 114.
81 Mal, Privilegiji trga Vače, str. 116–120.
82 Golec, Posebnosti nastanka, str. 406.
83 ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 214r, sodna knjiga mesta Kranj 1517–1520, pag. 64.
84 Deželsko sodišče Neuhaus (Neumarktl) je na severu in vzhodu mejilo na Koroško (na deželski sodišči Humperk in (Železna) Kapla), na jugu na deželsko sodišče Kranj, na zahodu pa na radovljiško deželsko sodišče (*Historischer Atlas*, Bl. 31).
85 Golec, Novonastali zgodnjenovoveški trgi, str. 210–211.

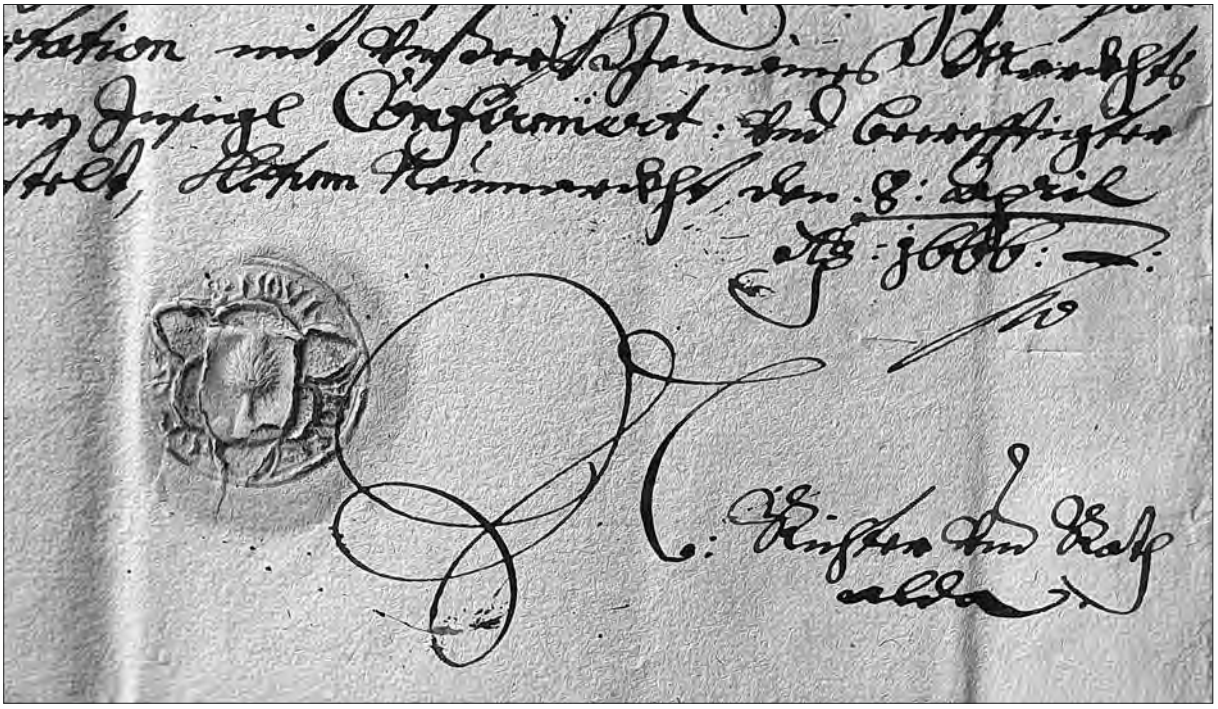

Edini znani odtis trškega pečatnika na potrdilu (Attestation), ki sta ga 8. aprila 1666 izdala tržiški trški sodnik in svet (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 521, fasc. 304c, pag. 129, 8. 4. 1666).

svojo veljavo. Tržiški sodnik in svet sta potrdila, da je narednik (*feldwaibl*) pod poveljstvom Ernesta De Veccija, stotnika Portijevega pešpolka, s 43 vojaki 13. oktobra prejšnje leto prišel iz Železne Kaple na Koroškem (*von der Windischen Khapl*) in se brez ukaza (*ohne habende Ordinanz*) nastanil oziroma vkvartiral (v trških hišah). Tržičani so mu vse dotlej, torej skoraj pol leta, nudili nastanitev in oskrbo, ki jim ju je zadovoljivo poravnal. Sodnik in svet sta o tem izdala potrdilo in ga pečatila z malim trškim pečatom (*mit Vnßers Gemaines Marckhts khleinen Insigl*).[86]

Iz potrdila izvemo malo in hkrati marsikaj; o pristojnostih trškega sodnika in sveta samo to, da sta skrbela za nastanitve vojakov in da sta z vojsko vse formalnosti urejala neposredno, torej ne prek obeh zemljiških gospostev. O trških organih in insignijah pa izvemo veliko. Tržič je torej premogel lastnega trškega sodnika, ki ni bil hkrati trški upravitelj kakor sredi 18. stoletja, in trški svet. Delovala je tudi trška pisarna, ki jo je vodil ta ali oni Tržičan s pooblastili trškega pisarja. Še več, imeli so kar **dva pečatnika**, velikega in malega, kar za trge ni bilo samoumevno. Veliki pečat je bil namenjen pomembnejšim pisanjem, pri čemer ne vemo, kaj so imeli Tržičani za vredno njegove uporabe, saj ne poznamo nobenega njegovega odtisa. Vsekakor so z njim pečatili dopise in prošnje deželnim in deželnoknežjim oblastem vse do vladarja. Pritisnjen pečat, odtis malega pečatnika okrogle oblike, je, nasprotno, dokaj dobro ohranjen in berljiv. V ščitnem polju je upodobljeno drevo, ščit obdaja preprosta ornamentika, na obodu pa sta ohranjeni približno dve tretjini napisa: NOVI FORI, latinsko ime Tržiča v rodilniku. Katera beseda je bila na začetku, lahko le ugibamo, verjetno SIGNUM ali SIGILLUM (pečat), ki bi zaradi pomanjkanja prostora morala biti okrajšana kot SIG. ali SIGIL. Upodobljeno drevo bi lahko bil hrast, vsekakor drevesna vrsta, ki je značilna za tržiško območje.[87]

Podoba na pečatu odpira vprašanje o tržiškem **trškem grbu**. Drevo je bilo nedvomno njegov sestavni del, če ne kar osrednja oziroma edina figura. Težava se pojavi, ko mali pečatnik postavimo ob bok povsem drugačnemu grbu trga Tržič v Valvasorjevi rokopisni grbovni knjigi (1687–88)[88] in njegovi različici v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689).[89] Na grbovno knjigo se opira današnji grb občine Tržič z modrim ozadjem in obzidjem s štirimi cinami in štirimi strelnimi linami, le da je pri Valvasorju pet cin, ozadje pa v svetlejšem odtenku modre. Manjša črno-bela različica v *Slavi* ima štiri cine. Od kod kranjskemu polihistorju tak grb, lahko samo ugibamo, dokler v virih ne bomo našli morebitne predloge iz 17. stoletja. Postavlja se vprašanje, kakšna je bila resnična vsebina trškega grba ali si je Valvasor njegovo podobo preprosto

[86] ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 521, fasc. 304c, pag. 129, 8. 4. 1666.

[87] Za mnenje se iskreno zahvaljujem heraldiku dr. Tomislavu Galoviću iz Zagreba.

[88] Gostiša (ur.), *Valvasor, Janez Vajkard: Opus Insignium*, fol. 24.

[89] Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 121.

izmislil, kar ne bi bil edini tak primer. O obstoju nekaterih grbov, zlasti grbov marginalnih trgov, ni namreč nobenih sledov drugje kot pri Valvasorju.[90] Med odtisom pečatnika leta 1666 in Valvasorjevima upodobitvama sta resda minili dobri dve desetletji, vendar se grbi praviloma ne spreminjajo tako hitro in radikalno. Misliti gre na to, da se Valvasor pri Tržičanih ni informiral o njihovem grbu, misleč, da ga tako ali tako ne premorejo. Morda pa so trški grb medtem res zamenjali.

Dva indica vodita k domnevi, da je v Tržiču do notranjih upravno-političnih sprememb prišlo še pred požarom, čeprav so se Tržičani štirideset let pozneje (1728) sklicevali prav nanj kot na razlog za ugasnitev volitev trškega sodnika in s tem funkcije kot takšne. Prvi, manj trden indic je morebitna zamenjava trškega grba, kolikor ni šlo zgolj za Valvasorjevo »umetniško svobodo«. Drugi pa je drugačna, veliko skromnejša samonaslovitev Tržičanov v prošnji deželnemu knezu za požarni davek leta 1690, slabo leto po ognjeni ujmi 7. oktobra 1689. V prošnji, ki jo poznamo samo kot povzetek v dopisu kranjskega deželnega vicedoma graški dvorni komori, so se namreč Tržičani podpisali zgolj kot »N. in N. celotno tržanstvo v Tržiču na Gorenjskem« (v dopisu povzeto v rodilniku: *N: vnd N: der gesambten burgerschaft zu Neumärkht in ober Crain*).[91] Vendar podobno samonaslovitev, kot »N. tržani in srenja« oziroma samo kot »celotna srenja«, srečamo že v prvi tretjini 17. stoletja v predspisih za potrditev trškega privilegija in v njem samem (1633).[92] Bolj kot v prid temu, da bi trški sodnik in svet ugasnila pred letom 1689 in ne šele po požaru, takšna samonaslovitev kaže na to, da je imel Tržič skromno avtonomijo, zato se, kadar je šlo za zastopanje trga pred oblastmi, tako kot v Ribnici,[93] na čelo tržanov nista postavila trška organa, ampak je prošnje podpisovalo tržanstvo kot celota. Ker ne poznamo izvirnih dokumentov, ne vemo, kateri trški pečatnik so uporabljali v različnih obdobjih in ali so ga sploh vedno imeli.

Glede na osamljenost potrdila trškega sveta iz leta 1666 – drugih primerljivih virov ne poznamo – bi bilo tudi preuranjeno sklepanje, da je Tržič v šestdesetih letih 17. stoletja in pred tem neznano dolgo, a ne pred letom 1633, dosegel višjo stopnjo avtonomije od tiste v zgodnejših obdobjih, tj. konec 15., v 16. in prvi tretjini 17. stoletja. V enem pogledu pa je v 17. stoletju zelo verjetno res naredil korak naprej, in sicer pri uporabi pečatnika. Pridobitev trškega pečatnika sicer ne pomeni, da so se povečale pristojnosti trške samouprave, a če nič drugega, je šlo za premik na simbolni ravni. Kaže namreč, da trg dobra tri desetletja pred letom 1666, ko je pečatnik edinkrat izpričan, še ni premogel te ali takšne insignije. Ko se je »celotno tržanstvo« (*N: vnd N: die ganze burgerschafft alhie zw Neumärktl*) leta 1634 zadolžilo pri Marijini župnijski cerkvi – vsota 62 goldinarjev in pol ni bila kak velik dolg –, je zadolžnico pečatilo 26 mož z majhnimi osebnimi pečatniki, štirje so prispevali podpis, šest Tržičanov pa je podpisalo prav toliko sotržanov. Seštevek daje 36 mož, kar je zelo verjetno blizu celotnega takratnega števila tržanov.[94] Seveda se takoj postavi vprašanje, ali trg ni imel pečatnika ali pa je cerkev posojilo pogojevala z zahtevo, naj zadolžnico pečati in podpiše vsak tržan posebej. Glede na razmeroma majhno posojeno vsoto (na vsakega ni prišlo niti 2 goldinarja posojila) skoraj zagotovo ni šlo za slednje, ampak lahko sklenemo, da trg tedaj še ni premogel lastnega pečatnika. Pobotnica še pove, da se na čelo tržanov tudi v »notranjih zadevah« nista postavila trški sodnik in svet, kar bi pričakovali še prej kakor pečatni odtis. Podobno je bilo z nedatirano pritožbo patronu župnijske cerkve, ki jo je neznano kdaj v 17. stoletju podpisalo »celotno tržanstvo skupaj in vsak (Tržičan) posebej« (N*: vnd N: die ganze Burgerschafft sament vnd Sonderß*).[95]

Poleg navedenih dveh pričevanj o sodniku in svetu (1491 in 1666), ki ne povesta skoraj ničesar o **vsebini funkcije**, se lahko opremo na analogijo. Ribnica na Dolenjskem, eden večjih kranjskih trgov, je po zadnjih ugotovitvah trškega sodnika in svet prav tako premogla že na prehodu iz srednjega v novi vek – leta 1506 sta namreč skupaj s srenjo tržanov izstavila listino[96] –, v poznejših prošnjah za razne privilegije pa je kot prosilec navedena le srenja tržanov, ne da bi se na njeno čelo postavila sodnik in svet. Pri Ribnici sta ta dva organa razvite trške avtonomije sicer izpričana neprimerno večkrat kakor v Tržiču, sodnik, denimo, redno od leta 1580 naprej, a je tudi stopnja ohranjenosti ribniškega trškega in gospoščinskega arhivskega gradiva ugodnejša glede na stanje v Tržiču.[97]

Ribniški primer ni poučen le v tem pogledu – prvič, zgodnja izpričanost sodnika in sveta, in drugič, njun izostanek pri samonaslavljanju v prošnjah oblastem –, ampak tudi glede vsega drugega, kar vemo o tamkajšnji trški upravi in avtonomiji. Iz virov jasno izhaja, da sodnik in svet trga Ribnica nista imela enakih ali podobnih pristojnosti kot sodniki in sveti v mestih in tistih trgih, ki so premogli razvito avtonomijo. V Ribnici, denimo, nista niti samostojno izdajala listin o posestnih spremembah (prodajah, izročitvah, zamenjavah ipd.) niti pečatila drugih ci-

90 Otorepec, Valvasorjeva grbovna knjiga, str. 40.
91 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–6, 20. 6. 1690.
92 Prav tam, lit. N II–1, s. d. (pred 18. 2. 1605), s. d. (pred 23. 11. 1616), 18. 1. 1617, 1. 8. 1631, s. d. (pred 7. 2. 1632), 7. 2. 1632; ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, listina 1633 X 9., Dunaj, vidimiran prepis 18. 9. 1699.
93 Golec, »Ribenca, narlepši terg na Krajnskim«, str. 342 in 344.
94 NŠAL, ŽA Tržič, Spisi, šk. 40, Listine iz 17. stoletja, 29. 5. 1634.
95 Prav tam, s. d. (pritožba zaradi slabega upravljanja premoženja cerkve).
96 Kosi, Stoidrasiç villa, str. 216–217.
97 Golec, »Ribenca, narlepši terg na Krajnskim«, str. 339–345.

vilnopravnih listin (oporok, zapuščinskih inventarjev idr.). Te pristojnosti nad imetjem svojih podanikov so si pridržali zemljiški gospodje, pod katere so Ribničani spadali (večinoma pod gospostvo Ribnica v istoimenskem gradu sredi trga). Ribniška trška avtonomija se je omejevala na druge oblastne sfere, med drugim verjetno na manjše kazenskopravne zadeve.[98]

Da bi te v svoji pristojnosti kdaj imeli tudi tržiški trški sodniki, ni potrjeno, temveč omenjeno samo leta 1729 v povzetku prošnje Tržičanov iz leta 1728 cesarju Karlu VI. za obnovitev in razširitev trškega privilegija. Kot rečeno, naj bi skupaj z volitvami sodnika prenehale po požaru leta 1689. Tedaj naj bi zgorel izvirnik privilegija cesarjev Friderika III. in Ferdinanda II., ostal pa le prepis. Kot je prošnjo v poročilu naslednje leto povzel kranjski vicedom v Ljubljani, so se, ker Tržičani niso več premogli izvirnika, morali »vzdržati« volitev trškega sodnika in več drugih svoboščin (*müste selbe sich der erwehlung eines Markrichters venthalten vnd anderer prerogativen enthalten*). Njihovi predniki so imeli pravico do svobodnih volitev trškega sodnika in »trške svoboščine z izvajanjem prve sodne instance nad tržani ter inventure (zapuščin)« (*die Markhtgerehtigkeiten mit exercirung der burgerlichen ersten Instanz, vnd Inventur verhandlet haben*). Skupaj s potrditvijo predloženega prepisa cesarskega privilegija so Tržičani Karla VI. prosili, naj jim privilegij potrdi s pristavkom (*mit dem beÿsaz*), da smejo kakor prej voliti sodnika. Vicedom je v poročilu dvoru njihove želje podprl z utemeljitvijo, da vsakoletne volitve po starem običaju ne bodo v škodo pravicam zemljiškega gospostva, in potrdil, da od požara leta 1689 ni bilo ne volitev ne izvajanja sodne instance.[99]

Glede na to, da je bil trg razdeljen med dva zemljiška gospoda, se kot neizogibno postavlja vprašanje, kako je lahko, domnevno do leta 1689, v takih razmerah funkcioniralo trško sodstvo. Vsekakor samo tako, da bi obe gospostvi del svojih sodnih pristojnosti odstopili izvoljenemu trškemu sodniku in svetu. Izvedljivost takšnega delegiranja nižjega sodstva pa je bila mogoča samo ob spoštovanju konsenza. Ker ta, če je sploh kdaj obstajal, ni bil nikjer pravno utemeljen in zapisan, ga je bilo mogoče tem laže odpraviti, in sicer preprosto tako, da se eno od gospostev z njim ni več strinjalo. Do tega je lahko prišlo ob menjavi lastnika ali zaradi sporov med Tržičani in gospostvoma. Požar leta 1689 bi bil vsekakor zadosten razlog za prekinitev z dotedanjo prakso, ki naj bi po poznejšem pričevanju (1729) vključevala tudi volitve sodnika. Trška avtonomija Tržiča je torej temeljila na silno šibkih osnovah, saj je bila brez pravnega varstva in zaščite pri deželnem knezu ter s tem prepuščena popolni samovolji gospostev Neuhaus in Gutenberg. Privilegij cesarja Friderika III. iz leta 1492 je, najsi je bil videti še tako imeniten, trg in tržane ščitil samo navzven, v odnosu do zunanjega sveta, v razmerju do obeh zemljiških gospodov pa Tržičani niso imeli nobene druge pravice razen naslovov trg in tržani.

Prav tako ni nikakršnega indica, da bi imel sodnika samo del trga, bodisi zgornji pod gospostvom Neuhaus bodisi spodnji, ki je bil v rokah Gutenberga, drugi del pa bi bil brez njega. Morda je bilo kdaj res tako, a ne leta 1491 in 1666, ko se sodnik in svet edinkrat omenjata. V nasprotnem primeru bi se namreč zagotovo samonaslovila kot organa za gutenberški oziroma neuhauški del trga. Tako se je leta 1697 – v času, ko Tržič ni imel lastnega sodnika – ob poravnavi s svojim zemljiškim gospodom, lastnikom gospostva Neuhaus, Henrikom baronom Egkhom podpisala »celotna soseska polovice trga Tržič« (*Zwischen Der Gesambten Nachbarschafft des Halben Markhts Neümärtktl*). Šlo je za zahteve soseske do dedičev pokojnega Jurija Krištofa Kniebergerja, sosesko pa so kot podpisniki predstavljali štirje njeni pooblaščenci (*beuolmechtigte*), od katerih ni nihče označen kot tržan, edini pismeni med njimi pa je podpisal tudi ostale tri.[100]

Sicer je povsem mogoče, da je institut trškega sodnika kontinuirano obstajal več kot dve stoletji – vsaj že leta 1491 in do požara 1689 – in da so sodnike vseskozi volili. Ob slabi ohranjenosti gospoščinskih virov ni o volitvah niti nobenega zapisa niti dokaza, da so resnično potekale. Ni izključeno, da sta gospostvi z medsebojnim konsenzom preprosto sami postavljali sodnika po svoji volji ali na predlog srenje tržanov iz vrst nekaj predlaganih kandidatov. Morda je pri vsem povedanem največji paradoks to, da je Tržič edini kranjski trg, iz katerega niti enega trškega sodnika ne poznamo po imenu (!). Nabor virov je res precej skromen, toda glede na skupno število znanih tržanov posameznikov, ki jih srečujemo v listinah in spisih, bi vendarle lahko zasvetilo kakšno ime sodnika kot udeleženca pravnega dejanja, na primer v sodni obravnavi ali v listini v vlogi prejemnika, izstavitelja, priče ali kar koli drugega. Srečujemo le posamezne tržane, pri katerih je včasih naveden še poklic, funkcije trškega sodnika ali svetnika pa v razpoložljivih virih ni. Morda se omemba sodnika (*judex*) skriva v župnijskih matičnih knjigah, ki še niso bile sistematično pregledane, ampak le po posameznih obdobjih. Toda tudi v dvajsetletju okoli leta 1666, ko je sodnik potrjeno obstajal, ne najdemo nobenega nosilca sodniške funkcije kot krščenčevega očeta ali botra. Takih podatkov tržiški župniki niso vpisovali, tako kot ob dosedanji stopnji pregledanosti matic ni bilo ugotovljeno, da bi pred prehodom na tabelarični način vodenja matic in v nemščini namesto latinščine

98 Prav tam, str. 344.

99 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–1, 13. 9. 1729.

100 NŠAL, ŽA Tržič, Spisi, šk. 40, Listine iz 17. stoletja, 8. 5. 1697.

(1784) – ko so stan začeli vpisovati veliko dosledneje – vsaj sporadično beležili pravni status tržana (*civis*).[101] Odsotnost v tej, za imena trških sodnikov na splošno zelo pomembni vrsti virov je prav tako pomenljiva. Kaže lahko na to, da v Tržiču funkcije trškega sodnika niso imeli za dovolj pomembno in da je bil njen nosilec po rangu niže od trških sodnikov drugod.

Poleg temeljitega prečesavanja župnijskih krstnih, poročnih in mrliških matic obstaja za odkritje imena kakšnega tržiškega sodnika vsaj še nekaj drugih možnosti, in sicer zlasti v obsežnem fondu kranjskih deželnih stanov in notranjeavstrijskih organov v Gradcu. Morda se kje le pojavi posameznik s sodniškim naslovom ali pa sodnik in svet na čelu srenje tržiških tržanov, vpletenih v kakšno sodno zadevo.

Dosedanje interpretacije tržiške trške avtonomije so precej majave. Učitelj Karl Miklitsch je leta 1912 zapisal, da se je vpliv tržanov na trško upravo povečeval vzporedno z rastjo njihove gospodarske moči. Čeprav niso nikoli pridobili samostojne uprave kot katero od mest, naj bi bili po Miklitschu v marsikaterem pogledu povsem izenačeni z mesti. Tržič in Litija naj bi v določenem smislu imela mestne pravice, ker sta bila vključena v sklepe zbranih predstavnikov kranjskih mest iz leta 1620.[102] Dejansko pa je vključitev teh dveh trgov v skupne razprave mest samo odraz njunega gospodarskega pomena, medtem ko o pravicah, podobnih mestnim, ne more biti govora.

Normativno stanje trške avtonomije in uprave v Tržiču nekoliko natančneje spoznamo šele sredi 18. stoletja, ko je država v okviru terezijanskih reform od vseh zemljiških gospostev zahtevala podrobnejše podatke o gospodarskih in pravnih razmerah na nižjih ravneh. Iz poročila, ki ga je o stanju trgov v novonastalem Gorenjskem okrožju (kresiji) leta 1752 sestavil gorenjski okrožni glavar s sedežem v Ljubljani, izvemo več dragocenih podatkov; ti so sicer iz druge roke, a so informacije o takratni podobi trške uprave v Tržiču zanesljive. Zanimivo je, da je okrožni glavar h gorenjskim trgom štel samo Tržič, prezrl pa je trga z razvitejšo stopnjo trške avtonomije – Belo Peč, ki jo je očitno imel za navadno fužinarsko naselje, in male Vače, ki so bile po njegovih merilih po vsem sodeč gospodarsko nepomembne. V uvodu v poročilo je namreč zapisal, da med trgi obstajajo zelo velike razlike, saj nekateri premorejo meščansko obrt, v njih živijo obrtniki ter imajo pravico do rednih letnih in tedenskih sejmov, v drugih pa prebivajo zgolj podložniki, ki živijo od agrarnega gospodarstva in imajo le nekaj letnih sejmov, na katerih svoje izdelke prodajajo sosednji obrtniki. Nato je eksplicitno navedel, da je v njegovem okrožju en sam trg, in sicer Tržič, ki pripada (združenemu) gospostvu Neuhaus in Gutenberg. Okrožni glavar Anton baron Taufferer je imel strožja merila od svojih dveh kolegov v deželi, okrožnih glavarjev za Dolenjsko in Notranjsko, saj je o Tržiču zapisal, da ne spada v nobeno od dveh ponujenih vrst trgov, ampak v tretjo vrsto, ker poleg dveh letnih sejmov premore tudi rednega tedenskega. Čeprav v njem živijo povečini obrtniki (*Professionisten*), ki so deloma tudi privilegirani, pa gospostvo vseh skupaj nima za nič drugega kakor druge podložnike (*alß sonstige Vnterthanen*), saj so zavezani celo opravljanju tlake in nimajo prav nobene pravice do volitev trškega sodnika (*gar keine gerechtsame haben einen zeitlichen Marckht-Richter zu wöhlen*). Zadovoljiti se morajo s tem, da za trškega sodnika priznavajo gospoščinskega upravitelja (*in der Persohn des Verwalters ebenmässig dem Marckht=Richter zu erkhennen*).[103] Tauffererjevo poročilo se je opiralo na poročilo upravitelja gospostva Gutenberg in Neuhaus, ki je poudaril, da se številni obrtniki težko preživljajo. Na dva letna sejma, na praznik sv. Andreja in sv. Marije Magdalene, ter na sobotni tedenski sejem, ki so sicer privilegirani, pa prihajajo samo okoliški kmetje prodajat živila za oskrbo trškega prebivalstva. Tržiška »komuna« (*die Comunität*) tako od mer in drugih dajatev nima nikakršnega dobička. Poleg tega prebivalci trga (*die Einwohner des Markhts Neümarktl*) – upravitelj nikjer ne omenja tržanov (purgarjev) – posedujejo le malo zemljišč, večina pa sploh nobenih. Slednjič je še poudaril, da ima trg mimo vojaških nastanitev (vkvartiranj) enake obveznosti kakor kmetje na podeželju, tj. dominikalna in rustikalna bremena (dajatve), tlako, davek in kontribucijo.[104] Razlika s trgi z razvito stopnjo avtonomije zelo jasno izhaja tudi iz dejstva, da sta tam poročilo podpisala trški sodnik in svet oziroma sodnik in občina ali vsaj trški sodnik,[105] v Tržiču pa gospoščinski upravitelj, ki sploh ni omenil tržanov ter ni čutil potrebe povedati, da trg nima lastnega trškega sodnika in drugih organov.

Tržiški sodnik in svet zelo verjetno nikoli nista imela civilnopravnih pristojnosti v zvezi s posestnimi menjavami, kot so izdajanje poročnih in kupoprodajnih pogodb, overitve oporok, zapuščinske razprave in drugi prenosi posesti. Takšno prakso pogrešamo tudi pri Ribnici,[106] ki smo jo že večkrat postavili ob bok Tržiču, medtem ko je bila utečena pri trških organih v Beli Peči[107] in je, sicer skromno, s sodnikovim pečatenjem izpričana tudi pri malih Vačah.[108] V tem pogledu je bil trg povsem odvisen od svojih dveh

[101] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, R 1660–1680, R 1770–1784, R 1784–1803.
[102] Miklitsch, Ein Normale, str. 256–257.
[103] ARS, AS 7, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, No. 12, 10. 8. 1752.
[104] Prav tam, 8. 11. 1752.
[105] Ohranjena poročila so podpisali naslednji organi: sodnik in svet v Mokronogu (prav tam, 10. 11. 1752) in Radečah (12. 11. 1752), sodnik in občina v Žužemberku, v Litiji pa samo trški sodnik (prav tam, 7. 11. 1752).
[106] Golec, »Ribenca, narlepši terg na Krajnskim«, str. 344.
[107] Golec, Posebnosti nastanka, str. 405.
[108] Pokorn, Regesti listin, str. 283.

zemljiških gospodov in primerljiv s tedaj še izrazito vaškimi Jesenicami, pri katerih ni šlo za več kot občasno rabo trškega naslova, a je še ta močno vprašljiva.[109] Dokler ne najdemo vsaj enega dokumenta, ki bi dokazoval nasprotno, lahko sklenemo samo to, da so bili Tržičani v civilnopravnih zadevah posestne narave izenačeni z drugimi podložniki Neuhausa in Gutenberga.

Prebivalci trga in njihov pravni položaj

Toda po drugi strani Tržičani po svojem pravnem statusu vendarle niso bili enaki navadnim podložnikom, kot je leta 1752 poročal okrožni glavar baron Taufferer. V istem času nastali terezijanski kataster namreč razkriva več pravnih in gmotnih prednosti, ki so jih prebivalci trga uživali v primerjavi s kmečkimi in kajžarskimi podaniki gospostva Neuhaus in Gutenberg. V katastrskih napovednih tabelah iz leta 1749 je govor o »v trgu Tržič stanujočih podložnikih in t. i. tržanih« (*die in Markht Neÿmarckhtl wahnende Vnterthanen, vnd sogenante Burger*)[110] oziroma namesto tržanov o t. i. tržanskih hišah (*so genandte burgerliche Häußer*),[111] kar kaže na delitev Tržičanov na polnopravne tržane in ostale, ki so jim drugod rekli tudi gostači (Inwohner), in sicer v pravnem pomenu besede, ne v smislu oseb brez lastne hiše. Tržičani so svojo majhno zemljiško posest uživali kot kupnopravno – govor je o kupnopravnih hišah (*von ihren kauffrechtlichen Heüsern*) –, pri čemer ob prevzemu niso plačevali primščine (*weeder ein Empfach oder Anlath=Geld*), ob prodaji pa desetega in dvajsetega pfeniga (*noh beÿ Verkhaufung dern Häussern den 10. vnd 20ten Pfening*). Takšne obveznosti so, nasprotno, imeli podložniki po vaseh. Tržičani so torej s svojo (hišno) posestjo razpolagali povsem prosto. Še več, po osebnem položaju niso bili rojenjaki (*seint auch der erbholdschaft niht Vndterworfen*),[112] torej osebno odvisni ljudje, ampak so uživali osebno svobodo kakor prebivalci mest in trgov z razvito stopnjo avtonomije. Tudi tlake (ročne in vozne) niso opravljali fizično, ampak so jo plačevali v denarju, po čemer se niso razlikovali od večine podložnikov,[113] pač pa za razliko od njih niso dajali male pravde.[114]

V katastrski napovedni tabeli je pomenljivo razlikovanje med »v trgu stanujočimi podložniki« in »t. i. tržani«, ki ga srečamo sicer le enkrat (1749) in v normativnem kontekstu. V njem lahko upravičeno vidimo pravno delitev Tržičanov na netržane in tržane, torej tiste posameznike, ki so jim sotržani individualno podelili status polnopravnega tržana. Takšna delitev je bila namreč značilna zlasti za trge z razvito avtonomijo. V Tržiču pritegne tem večjo pozornost, ker trg tedaj, sredi 18. stoletja, ni imel trškega sodnika in sveta, ampak je za trškega sodnika priznaval gospoščinskega upravitelja Neuhausa in Gutenberga. Toda sprejemanje v tržanstvo oziroma podeljevanje tržanskih pravic je očitno kljub temu funkcioniralo.

Na institut **tržanstva** sicer kažejo omembe posameznih tržanov vse od prve leta 1444 dalje, vendar same po sebi ne povedo, kdo je veljal za tržana oziroma kako je posameznik postal tržan.[115] So bile to tako kot v mestih in večini trgov v tržanstvo individualno sprejete moške osebe, ki jim je trška skupnost trške pravice podelila z obredom sprejema, ali pa morda (določeni) hišni gospodarji glede na premoženjski status? O sprejemanju posameznikov med tržane namreč ni poročil vse do trškega reda iz leta 1777, ki predpisuje individualno podeljevanje tržanskih pravic (*Bürgerrecht*).[116] Glede na obstoj trškega sodnika in sveta kot temeljnih elementov trške avtonomije ne bi smelo biti dvoma, da so posameznike v srenjo tržanov individualno sprejemali že v 15. stoletju in da torej ni bil tržan avtomatično vsak hišni gospodar ali celo vsak družinski poglavar, tudi obrtnik brez lastnega doma. O obstoju pravne kategorije tržana, denimo, posredno priča dejstvo, da so posamezni tržani kot taki naslovljeni tudi takrat, ko to ne bi bilo potrebno – na primer leta 1579 Winklerjev, tj. gutenberški oskrbnik in tržan v Tržiču (*Winkhlerischen Phlegern vnd burgern zu Neumarckhtl*) v dovolilu za prepis desetine v kranjski imenjski knjigi[117] ali pa dve leti pozneje dva tržana (*beede burger*) in ključarja tržiške župnijske cerkve kot izstavitelja menjalnega pisma za dva cerkvena podložnika.[118] Samonaslovitev s tržanom pride podobno do izraza v nekaj primerih na prelomu iz 17. v 18. stoletje. V dveh kupoprodajnih pogodbah, ki sta ju v letih 1697 in 1698 vsako posebej pečatila lastnika Neuhausa in Gutenberga, srečamo trgovca Hanžeta Megliča, ki je obakrat najprej označen tudi kot tržan (*Burger*).[119] Kot tržiški tržan se je prav tako predstavil Lovrenc Pehaim (*burger zu Neumärkhtl*), ko je leta 1700 na Dunaj naslovil prošnjo za privilegij »faktorja« za koroško železo, Henrik baron Egkh pa mu je v ta namen kot njegova zemljiška gosposka izdal potrdilo, v katerem ga je

[109] Golec, Trg Jesenice, str. 36–47.
[110] ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 243, RDA, L 270, No. 1, 10. 6. 1749.
[111] Prav tam, šk. 193, BT, L 270, No. 1, 1. 6. 1749.
[112] Prav tam, šk. 243, L 270, No. 3, 10. 6. 1749.
[113] Prav tam, No. 30, štiftni register gospostva Neuhaus in Gutenberg, 1756, s. p.
[114] Prav tam, No. 3, 10. 6. 1749.
[115] Na primer »Lienhardt Ledrer Burger zu Neumarcktl« (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, protokoli št. 10, 1593–1696, s. p., 19. 6. 1595).
[116] Miklitsch, Ein Normale, str. 258.
[117] ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 15, fasc. 21, Urad glavnega prejemnika, 2. 2. 1579.
[118] NŠAL, ŽA Tržič, Spisi, šk. 40, Listine iz 16. stoletja, 23. 2. 1581.
[119] ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 2, fasc. 3, Listine, 30. 8. 1597 in 26. 8. 1698.

imenoval »moj podložni tržan tukaj v Tržiču« (*mein vntergebener burger alda zu Neümarkhtl*).[120]

Individualno sprejemanje tržanov bi lahko ugasnilo proti koncu 17. stoletja, ko so prenehale tudi volitve (po poznejšem poročilu se je to zgodilo s požarom leta 1689),[121] in bi bilo obnovljeno šele z omenjenim Auerspergovim trškim redom iz sedemdesetih let 18. stoletja, ki ne pove, ali gre za staro prakso ali za novost.[122] Da se je pravna delitev na netržane in (individualno sprejete) tržane v vmesnem času vendarle ohranjala, poleg omenjene formulacije v terezijanskem katastru (1749)[123] potrjujejo posamezni dokumenti, v katerih nekateri Tržičani nastopajo kot tržani, drugi pa ne.[124]

Da je v tem obdobju, ko je bila trška avtonomija najbolj omejena, resnično obstajala pravna delitev na tržane in netržane, ne nazadnje posredno priča tudi slovenska oklicna knjiga ljubljanske stolne župnije Sv. Nikolaja 1737–1759, v kateri srečujemo ene in druge. V Ljubljani oklicani Tržičani in Tržičanke večinoma niso navedeni kot tržani oziroma hčerke ali vdove tržanov, četudi imajo nekateri gosposki predikat – enkrat gre na primer za gospoda Jaborniga in trikrat za tržiškega nakladnika (mitničarja)[125] –, najdemo pa tržana, po poklicu pivovarja, in tržanovega sina: »D.[ominus] Joseph Abraum vdouz burgar inu pierprajer ú Tersizhu« (1741) in »Primaſh ranziga Caspara Namprehta v Tershize purgaria sakonski Syn« (1756).[126] V istem času (1742) je kot tržani izrecno navedenih 22 članov tržiškega ceha kosarjev in motikarjev v podelitveni listini za mizni naslov novemu duhovniku.[127] Podobno so osemdeset let prej, leta 1662, malo pred potrjenim obstojem trškega sodnika in sveta (1666), v cehovskem privilegiju našteti Tržičani – vseh imen je 23 – označeni kot »tržani in mojstri tukaj v Tržiču na Kranjskem«.[128] Tudi vicedomov podatek v poročilu iz leta 1729, da je v trgu več kot sto naseljenih tržanov (*über 100 ansessige burger*),[129] bi se lahko nanašal na polnopravne tržane, ne preprosto na vse hišarje.

Razvejano neagrarno gospodarstvo Tržičanov, o katerem poleg cehovskih privilegijev priča zlasti terezijanski kataster, bomo pustili ob strani.[130] Dotaknili se bomo le **posestnega stanja v trgu** po popisu hiš iz leta 1752. Tedaj so bile v posebnem popisu donosa od hiš po enotnih merilih zajete vse stanovanjske zgradbe v vseh 13 kranjskih mestih, od trgov pa iz neznanih razlogov samo v Litiji, Radečah in Tržiču. Tržič je s 135 hišami – od teh je bila ena svobodna, v lasti grofa Barba – po številu hiš pustil za seboj kar sedem ali dobro polovico mest in premogel občutno več domov kakor druga dva popisana trga skupaj (106). Še več, po povprečnem letnem donosu od hiš (12,92 goldinarja) so ga prehitela samo mesta Ljubljana (56,47 gld), Škofja Loka (14,87 gld) in Kranj (14,85), daleč za njim pa so ostala vsa dolenjska in edino notranjsko mesto. Letnega donosa od hiš niso računali glede na kvaliteto stavbnega fonda, ampak glede na dejansko višino najemnin oddanih stanovanj, zato hiš in stavbnih fondov različnih mest in trgov ni mogoče primerjati v luči kakovosti in velikosti.[131] V Tržiču so bile najemnine zaradi ugodne prometne lege trga in močnega neagrarnega gospodarstva visoke, pri čemer so tu oddajali v najem, najsi bo deloma ali v celoti, zelo veliko, skoraj polovico hiš (67).[132]

Ker se niso ohranili starejši urbarji obeh tržiških zemljiških gospostev, je terezijanski kataster najzgodnejši vir o številu hiš v tržiškem trgu sploh. O gosti naseljenosti trga lahko na podlagi števila krstov, porok in umrlih v matičnih knjigah tržiške župnije sklepamo vsaj že za konec 16. stoletja.[133] Razvidna je tudi iz Valvasorjevega bakroreza v *Topografiji Kranjske* (1679)[134] in *Slavi vojvodine Kranjske* (1689).[135] V požaru, ki je trg prizadel jeseni 1689, naj bi zgorelo 80 hiš[136] od nenavedenega skupnega števila, kar pomeni, da je bilo vseh gotovo že v tem času več kot sto, saj bi bil sicer govor o povsem pogorelem trgu. Takšno stanje potrjuje tudi visoko število obrtnikov. Prva statistika obrtnikov v Avstriji iz leta 1673 namreč Tržič prikazuje kot močno obrtno središče, ki je premoglo kar 120 obrtnih mojstrov in skoraj

120 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–5, 18. 7. 1700, s. d.
121 Prav tam, lit. N II–1, 13. 9. 1729.
122 Miklitsch, Ein Normale, str. 258.
123 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 243, RDA, L 270, No. 1, 10. 6. 1749.
124 Takšni sta na primer poročni pogodbi, ki ju je izdalo in pečatilo gospostvo Neuhaus-Gutenberg v letih 1766 in 1774 (ÖStA, HHStA, FAA, C–46–24, Conv. 2, Neuhaus und Alt-Guttenberg, Patrimoniale, 3. Verbriefungen und Unterthanen 1728–1795, 8. 5. 1766 in 31. 10. 1774).
125 NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Razne knjige, šk. 30, oklicna knjiga 1737–1759, fol. 8r, 12r, 29r, 32v, 42v, 160r in 167r. – Kolikor je znano, se Tržič v ljubljanski oklicni knjigi sploh prvič pojavlja v kakem slovenskem besedilu. Od devetih oklicev, v katerih nastopajo Tržičani in Tržičanke, je prvikrat omenjen 8. novembra 1738: »vterſhizzo« (fol. 8r).
126 Prav tam, fol. 25v in 151v.
127 Žnidaršič Golec, *Kariere duhovnikov*, str. 21.
128 ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–2, 12. 4. 1662.
129 Prav tam, lit. N II–1, 13. 9. 1729.
130 To področje v isti številki *Kronike* obravnava prispevek Bojana Knifica.
131 Golec, Zemljiški katastri – 1. del, str. 291–295.
132 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 243, RDA, L 270, No. 8, 8. 9. 1752.
133 Prim. prispevek Toneta Krampača o prvi tržiški matični knjigi z začetka 17. stoletja v isti številki *Kronike*.
134 Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae*, št. 163.
135 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 406. – V *Slavi* je objavljen isti bakrorez kot v *Topografiji*, le da je na levi in desni strani zaradi formata knjige obrezan.
136 Podatek so skupaj z datumom požara, 7. oktobrom 1689, dve leti pozneje navedli tržiški usnjarji in kordovanarji v prošnji za obnovitev cehovskega privilegija (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–2, s. d., pred 20. 12. 1691).

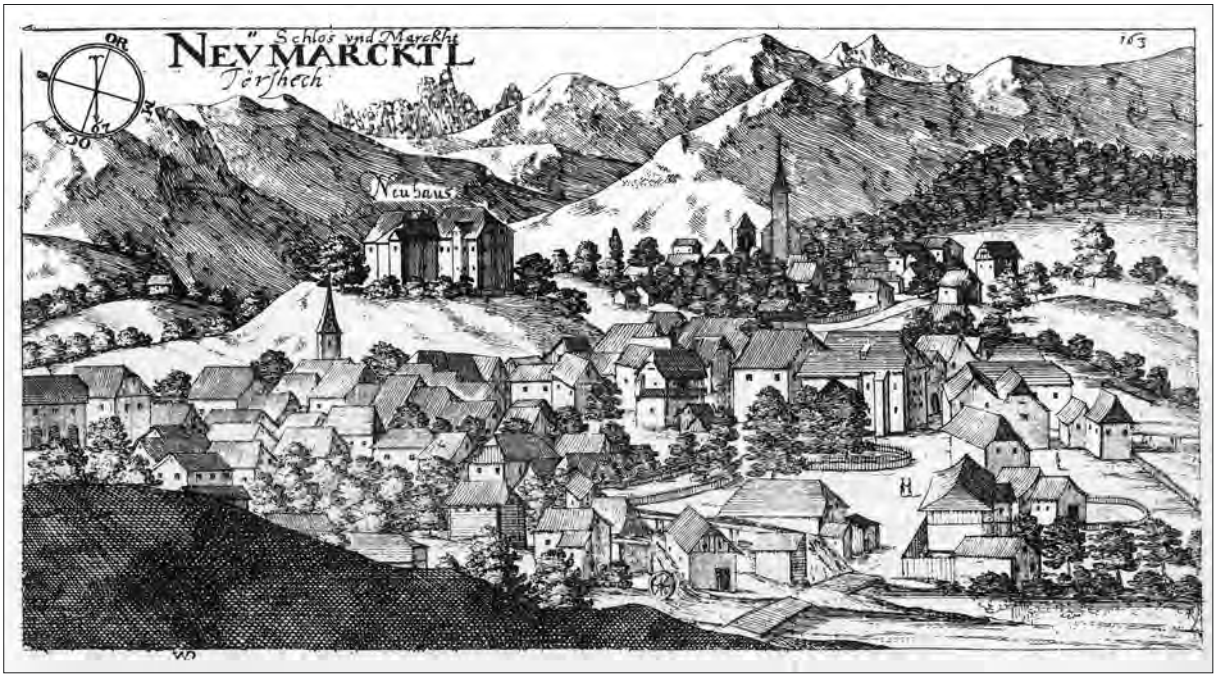

Tržič po Valvasorjevi Topografiji Kranjske iz leta 1679
(Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae Modernae, št. 163).

toliko pomočnikov (103), od tega med mojstri daleč največ tkalcev (40) in usnjarjev (30).[137] Sredi 18. stoletja je bila slika številčno podobna – 123 obrtnikov, 4 kramarji in en trgovec z železom (od tega 24 brez lastne hiše) –, njihova struktura pa precej drugačna: največ nogavičarjev (39) in usnjarjev (15).[138] Leta 1729 je kranjski vicedom v poročilu o prošnji Tržičanov cesarju Karlu VI. za obnovitev in razširitev trških pravic navedel, da si je trg po požaru spet opomogel in da je v njem »več kot sto naseljenih tržanov«, tj. takšnih s hišo (*über 100 ansessige burger*).[139] Po letu 1752, ko je imel Tržič po prvem ohranjenem popisu 135 hiš, je število domov še vedno naraščalo in v času jožefinskega katastra (1785–1790) doseglo 183 oštevilčenih hiš, od tega 77 pritličnih, 93 enonadstropnih, 5 dvonadstropnih, 4 brez znane višine in 4 izvzete iz obdavčitve (župnišče, šola, kaplanija in dvorec Neuhaus). Skoraj dvakrat toliko so našteli stanovanj (352). Tržič je imel v tem času in še tja do katastrofalnega požara leta 1811 bolj leseno strukturo in podobo kakor pozneje po obnovi. Franciscejska katastrska mapa iz leta 1826 prikazuje že skoraj povsem zidan stavbni fond, cenilni operati iz časa kmalu po letu 1830 pa razkrivajo, da so bile razen 18 vse hiše zidane, v dobrem gradbenem stanju in v veliki večini nadstropne.[140] Takoj po požaru se je njihovo število rahlo zmanjšalo (leta 1812 na 177), število prebivalcev pa je padlo občutneje (omenjenega leta jih je bilo 1388).[141] Nato se je v predmarčni dobi začel skupaj z gospodarskim tudi ponoven demografski vzpon trga. Ljudsko štetje iz leta 1831 namreč izkazuje 183 hiš, torej toliko, kolikor jih je bilo v osemdesetih letih 18. stoletja, pri čemer se je število prebivalcev povzpelo na 1841 (tj. dobrih deset na hišo), število stanovanjskih strank pa na 393 (2,15 na hišo). Pomenljivi so podatki, da je od 393 družin (stanovanjskih strank) kar 375 (95,4 %) živelo samo od obrti, 15 od obrti in kmetovanja ter samo tri zgolj od zemlje.[142]

Trška (samo)uprava od internega Auerspergovega privilegija iz leta 1777 do leta 1849

S kratkim ekskurzom v posestno in demografsko stanje trga med sredo 18. in tridesetimi leti 19. stoletja smo že globoko zakorakali v zadnje obdobje naše obravnave. Uvaja ga interni trški privilegij iz leta 1777, zaključuje pa zemljiška odveza (1848) s prehodom na sistem nove lokalne uprave in samouprave leto zatem, ki je prinesel moderne občine in odpravil še zadnje ostanke »fevdalne uprave«.

[137] Žontar, Hörnigkova statistika, str. 81–82.
[138] Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 20–21.
[139] ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 243, I/128, lit. N II–1, 13. 9. 1729.
[140] Golec, Zemljiški katastri – 2. del, str. 359–360.
[141] Podatki ljudskega štetja so bili objavljeni pozneje, leta 1817 (*Haupt-Ausweis*, fol. E2). – Samo v požaru 30. marca 1811 je zgorelo ali za posledicami požara umrlo 73 oseb iz 29 hiš, od tega največ iz hiše št. 34, in sicer 13 članov dveh ali treh družin, sklepali pa so, da je bilo vseh žrtev več kot 80 (izvleček iz mrliške matične knjige v: NŠAL, ŠAL/Ž, šk. 424, Tržič 1617–1825, snopič 1811, 16. 4. 1811). V literaturi se pojavlja število 75 žrtev (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 14 in 382).
[142] ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 171, k. o. Tržič, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.

V pravno-upravnem pogledu je bilo za Tržič prelomnica leto 1777, ko je Marija Jožef grof Auersperg 19. aprila v Ljubljani izdal **normativni dokument z naslovom »Normale«**.[143] Kaj je bil povod za ta korak tržiškega zemljiškega in hkrati trškega gospoda, žal ne vemo, ker ne poznamo morebitnih predspisov, iz samega dokumenta pa o razlogih za njegov nastanek ni mogoče razbrati nič konkretnega – še največ iz podatka, da je grof Auersperg za jurjevo istega leta, pet dni po izdaji, ukazal volitve trškega predstojništva, ki bodo poslej potekale vsaka tri leta. Izdaja normativa za trg, ki ga bomo v nadaljevanju imenovali **trški red**, ni bila povezana z nastopom grofovega lastništva, saj je ta združeno gospostvo prevzel že osem let prej, leta 1769.[144] Očitno so se medtem pokazale potrebe po reguliranju starih običajev in uvedbi novosti, pri čemer težko razločimo, kaj je bilo staro in urečeno, kaj preurejeno in kaj povsem novo. Presenetljiva je uvodna formulacija, s katero grof naslavlja Tržičane: »deželnoknežje tržanstvo in moji dotični podložniki trga Tržič« (*die landesfürstliche Bürgerschaft und respective meine Untertanen des Markts Neumarktl*). Glede na to, da je Tržič spadal med patrimonialne trge, v tem času imenovane municipalni,[145] je naslovitev tržanov kot deželnoknežjih lahko izvirala le iz dejstva, da je bilo gospostvo formalno deželnoknežji fevd.

Glede na to, da Tržič ob nastanku terezijanskega katastra ni imel lastnega trškega sodnika, niti postavljenega in še manj izvoljenega, so volitve trškega predstojništva, o katerih govori trški red na samem začetku, skoraj gotovo novost, vpeljana šele s tem aktom. V najboljšem primeru so začeli predstojništvo voliti po letu 1752, torej v četrtstoletnem časovnem razponu do leta 1777. Uvodno določilo zapoveduje, naj tržanstvo (tržani) iz svojih vrst izvoli in zaprisеže tri poštene, po možnosti branja in pisanja vešče može, od katerih bo eden višji, druga dva pa nižja predstojnika (*ainer zum Ober-, die anderen zwei zu Untervorstehern*). To naj se zgodi v navzočnosti in pod vodstvom upravitelja, po preteku treh let pa naj za tri leta izvolijo nove ali ponovno potrdijo tistega, ki se izkaže kot posebej sposoben. Triletni mandat se je zgledoval po dolžini mandatov v deželnoknežjih mestih, ki jih je v začetku petdesetih let normirala Marija Terezija, potem ko so mestne oziroma trške sodnike prej tradicionalno volili vsako leto.[146]

Nasprotno je nedvomno že dotlej obstajala blagajna (*truhe*), o kateri trški red pravi, da mora imeti tri različne ključe, od katerih enega zaupajo višjemu predstojniku, druga dva pa nižjima, hrani pa naj jo (*in der Verwahrung erhalten*) višji predstojnik. Voditi je treba tudi knjigo prejemkov in izdatkov, in sicer je za vpisovanje vanjo zadolžen eden od obeh nižjih predstojnikov.

Prvič se srečamo tudi s sprejemanjem novih tržanov in s tem s potrditvijo obstoja instituta polnopravnega tržana. Kdor je opravljal ta ali oni poklic in je hotel postati tržan, je moral takšno željo priglasiti višjemu predstojniku okoli jurjevega (24. aprila) ali mihaelovega (29. septembra), ki sta bila posebej za to določena dneva. Višji predstojnik je nato z nižjima ugotovil, ali je kandidat ustrezen za podelitev trških pravic (*Bürgerrecht*), in bil dolžan pridobiti odobritev gospoščinskega upravitelja (*seine Approbation anzulangen*).

Tržiški tržani[147] so se (raz)delili v tri razrede (*Klassen*). V prvega so prišli kramarji, usnjarji, strojarji (irharji) in veliki kovači, v drugega peki, krčmarji (*Weinwirte*), mesarji, boljši pletilci in mali kovači, v tretji razred pa vsi ostali manjši poklici (*von der geringeren Gattung Professionisten*). Vsak novi tržan prvega razreda je moral (ob sprejemu) v trško blagajno (*Marktkasse*) za tržanske pravice (*Bürgerrecht*) plačati 12 goldinarjev, tisti iz drugega 8 in tisti iz tretjega razreda 4 goldinarje, predstojniki pa so morali prejemek vpisati v knjigo prejemkov in denar porabiti za potrebe trga, vendar z védenjem in odobritvijo gospoščinskega upravitelja, če je šlo za večje izdatke.

Za pokrivanje neizogibnih izdatkov trga so morali tržani v trško blagajno prispevati osebni (telesni) davek (*eine Leibsteur*), in sicer tržani iz prvega razreda 2 goldinarja, tisti v drugem enega in v tretjem 40 krajcarjev, predstojniki pa so smeli tržanom, ki so ostali brez sredstev (*jenen Bürgern, die mittellos*) in so živeli v očitnem uboštvu, po ugotovitvi stanja odmeriti samo polovico vsote ali jim obrtni davek povsem spregledati (*Gewerbsteuer*). Navedeno dajatev so vsako leto na jurjevo plačevali višjemu predstojniku v navzočnosti obeh nižjih predstojnikov in jo vpisovali v knjigo prejemkov.

Tričlansko predstojništvo je sprejemalo v službo dva nočna čuvaja (*Nachtwächter*), ki ju je nato predstavilo upravitelju. Čuvaja sta podnevi in ponoči pazila na ogenj, klicala (razglašala) nočne ure, podnevi pa sta bila dolžna slediti vsem ukazom višjega predstojnika oziroma prvega nižjega predstojnika, če je bil višji odsoten. Za svoje delo sta iz trške blagajne prejemala ustrezno letno plačo in potrebno obleko, kar se je štelo kot trški izdatek. Izrecna omemba »prvega nižjega predstojnika« (*von dem ersten Untervor-*

[143] Objava: Miklitsch, Ein Normale, str. 258–250. – Prim. slovenski prevod z določenimi napakami v: Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 18–20.

[144] Smole, *Graščine*, str. 505.

[145] Deželni šematizem za Kranjsko iz leta 1795 ne pozna niti enega deželnoknežjega, ampak izključno municipalne trge, skupaj 22 (od tega pet v kranjski Istri), od tega tri v Ljubljanskem, nekdanjem Gorenjskem okrožju: Tržič, Vače in Belo Peč, ki so pomotoma označeni kot municipalna mesta (*Schematismus für das Herzogthum Krain, 1795*, str. 187–188). V dokumentu o cesarjevi odobritvi potrditve trškega privilegija leta 1794 je Tržič imenovan »Munizipal Markt Neümarktl« (ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, 6. 9. 1794).

[146] Žontar, *Struktura uprave*, str. 73.

[147] V Miklitschevi objavi piše sicer *Lederer* (usnjarji), a gre nedvomno za tržane (Bürger) (Miklitsch, Ein Normale, str. 258).

steher) v tem členu priča o tem, da so ta dva trška funkcionarja s sicer enakim nazivom razlikovali kot prvega in drugega, pri čemer je imel prvi v nekaterih pogledih več pristojnosti, saj je lahko nadomeščal višjega predstojnika.

Trije predstojniki so morali vsaj vsakega četrt leta sami pregledati ali dati pregledati uteži in mere pri kramarjih, pekih, krčmarjih in mesarjih. Prekrškarjem so lahko naložili do 2 goldinarja kazni in ne več kot toliko, kazni pa so šle v trško blagajno kot prejemki.

Zelo pomemben je deveti člen trškega reda, ki izrecno govori o prvi in drugi sodni instanci. Če je med rokodelci (*Professionisten*) v Tržiču prišlo do spora, ki je zadeval tržanske pravice (*Bürgerrecht*) ali rokodelstvo (*die Profession*) ali pa bi utegnil biti z njima v zvezi, je o njem razsojalo tričlansko predstojništvo kot prva instanca nad tržani (*der gemeinen Bürgerschaft als erster Instanz*), če pa ena ali druga stran z razsodbo (*Abhandlung*) ni bila zadovoljna, je zadevo razsodil gospoščinski upravitelj kot druga instanca. O tem, pri kom so se Tržičani tožili med seboj in kje so v tožbah proti njim iskali pravico nedomačini – pri trškem predstojništvu ali gospoščinskem upravitelju –, trški red molči. Iz dikcije tega člena izhaja, da je v takih primerih razsojalo gospoščinsko patrimonialno sodišče (upravitelj), medtem ko je imelo trško predstojništvo nižjesodne pristojnosti le za notranje spore med rokodelci in zaradi tržanskih pravic (sprejemanja med tržane). V tem pogledu torej trg ni premogel pravega trškega prvostopenjskega sodišča.

Gospostvo je tudi skrbno bdelo nad trškimi financami. Po izteku treh let so namreč trški predstojniki morali revidirati račun v navzočnosti gospoščinskega upravitelja in sami poravnati morebiten primanjkljaj. Če pa bi prišlo do nepredvidljivih stvari, jim je trški red ukazoval, naj ne uvajajo novosti oziroma naj ne ukrepajo na lastno pest, ne da bi se prej posvetovali z upraviteljem in pridobili njegovo soglasje.

Dvanajsti člen trškega reda se je nanašal na pravice in zaščito tržanstva. To je bilo deležno posebne pravice, da razen na semanje dni (*außer der Marktzeiten*) ne sme noben netržan opravljati obrti ali v trgu in četrt ure zunaj Tržiča prodajati za obrt tržanov potrebne stvari, saj ga bo sicer doletela izguba (zaplemba). Upravitelj je moral na to paziti in pravico trikrat javno razglasiti, trški predstojniki pa so morali biti glede tega še posebej budni. Iz omejitve je bilo izrecno izvzeto poljedelstvo, saj je bilo dovoljeno vsakomur, tudi če ni bil tržan; pridelke je lahko vsakdo prodajal kjer koli.

Tržani so morali spoštovati višjega predstojnika in njegova pomočnika (*seine zwei Gehilfen*), ti trije pa med njimi vzdrževati slogo, mir in red, soditi in sploh ravnati nepristransko, ne pa grobo in nesramno. Še manj so jih smeli kaznovati brez vednosti gospoščinskega upravitelja, razen v zadevah iz 8. člena (kaznovanja zaradi nepravilnih mer in uteži). Ker trenutno stanje v trški blagajni ni zadoščalo, da bi lahko predstojnike primerno plačevali, so jih za čas trajanja mandata oprostili plačila letne dajatve od obrti, nastanitve vojakov in drugih obveznosti tržanov.

Sledil je izrecni ukaz, da predstojniki od tistih, ki so že tržani, ne smejo zahtevati nobenega dodatka pod pretvezo zaostale pristojbine za podeljene tržanske pravice (*Bürgerrechtgebühr*), razen če bi kateri ostal dolžan stroške za njihovo pridobitev in bi bil premožen.

Izvemo tudi za funkcijo kvartirnega mojstra (*Quartiermeisteramt*), ki so si jo predstojniki med seboj delili tako, da jo je višji predstojnik opravljal prvo leto triletnega mandata, prvi nižji predstojnik naslednje leto in drugi nižji predstojnik tretje leto, vsi za nanjo vezano in od gospostva vsako leto pripadajočo običajno plačo (*Gehalt*).

Kot zemljiška gosposka (*als Grundobrigkeit*) si je grof Auersperg na koncu pridržal pravico, da lahko katero koli točko glede na čas in okoliščine poljubno spremeni, razširi ali zoži, trem predstojnikom, tržanom in drugim svojim podložnikom pa je ukazal, naj spoštujejo in ubogajo njegovega vsakokratnega upravitelja, ki ga zastopa, in naredijo vse, kar jim ta v njegovem imenu ukaže ali kar bo imel za dobro vseh tržanov.

Kaj od povedanega je obstajalo že pred letom 1777, ne moremo vedeti z gotovostjo, ker o tem ni virov. Trije trški predstavniki se namreč ne omenjajo nikoli prej, prav tako ne trška blagajna in tržanske pravice, vendar pa status polnopravnega tržana in obstoj blagajne nista vprašljiva. Tudi pobiranje posebnih dajatev je moralo biti stara praksa, pri čemer je drugo vprašanje njihova višina. Če dotlej ni bilo tričlanskega predstojništva, tudi prva sodna instanca, sicer zelo omejena, ni mogla biti v rokah tržanov, ampak le gospostva, konkretno gospoščinskega upravitelja. Zdi se, da je služba kvartirnega mojstra na trg oziroma njegove predstojnike prav tako prešla šele z normativom grofa Auersperga iz leta 1777.

Pomenljive so stvari, ki jih v trškem redu ni. Tako niso nikjer omenjene sejemske pravice, kar pomeni, da tržani niso pobirali sejemskih pristojbin, kot sta stojnina in mitnina. Kot smo videli, je gospoščinski upravitelj leta 1752 jasno povedal, da nima tržiška »komuna« od mer in drugih sejemskih dajatev nikakršnega dobička.[148] Sobotni tedenski sejem, ki ga je obema trškima zemljiškima gospostvoma že leta 1492 podelil oziroma priznal cesar Friderik III.,[149] torej ni imel neposredne zveze s tržani in trgom. Ostajal je v pristojnosti in rokah zemljiških gospodov. Zelo omejene so bile tudi pristojnosti tržanov pri podeljevanju individualnih tržanskih pravic, saj je tu zadnja beseda pripadala gospoščinskemu upravitelju.

[148] Prav tam, 8. 11. 1752.
[149] Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 72–73.

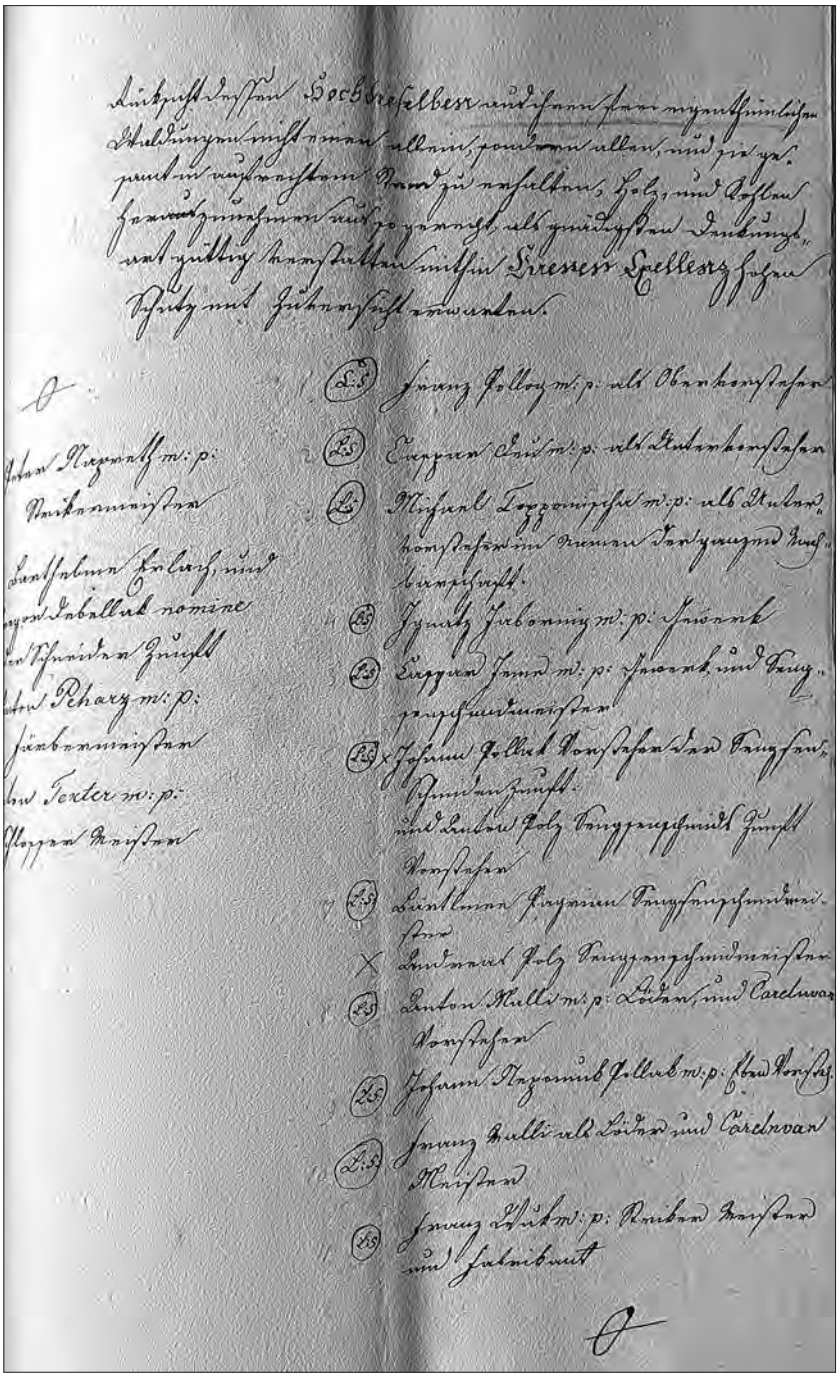

Podpisi vseh treh trških predstojnikov – višjega in obeh nižjih – pod pritožbo z dne 26. aprila 1784 (ARS, AS 788, Gospostvo Neuhaus pri Tržiču, fasc. 2, sodni protokol [dejansko protokol listin] 1820–1828, s. p., prezentirano 26. 4. 1784).

Pobuda, da je sploh prišlo do kodifikacije pravic in dolžnosti trškega prebivalstva, gotovo ni prišla od grofa Auersperga, ampak od spodaj. Tržičani, na splošno gmotno dobro preskrbljeni, niso mogli več v nedogled prenašati ponižujočega dejstva, da njihov trg, ki je celo bolj podoben mestu kakor prenekatero kranjsko mesto in ima neprimerno močnejše neagrarno gospodarstvo, ne premore tako rekoč nikakršne avtonomije in da tržani nimajo niti predstojnika iz lastnih vrst. Grof Auersperg je njihovo nemara večkrat izraženo prošnjo uslišal, vendar Tržiča na simbolni ravni ni hotel izenačiti s trgi z razvito trško avtonomijo. Tudi če so mu njegovi trški podaniki z dokumenti dokazovali, da so njihovi predniki nekoč že imeli pravico do volitev trškega sodnika, da je obstajal tudi trški svet in da je bila v njuni domeni prva

sodna instanca, se ni hotel opreti na nekdanje upravne strukture. Tržič tako leta 1777 ni dobil izvoljenega trškega sodnika in sveta, ampak samo tričlansko trško predstojništvo z zelo omejenimi pristojnostmi trškega upravno-sodnega oblastva.

Kakor koli, Auerspergov normativni akt gotovo ni ožil dotedanjih nepisanih pravic trga, ampak jih je razširil in utrjeval – s pomenljivim pristavkom, da jih lahko trški gospod kadar koli spremeni, torej tudi odpravi. Ni znano, da bi tržiški trg že kdaj prej premogel kak zapis svojih dolžnosti in pravic. Vsaj nihče se ni skliceval na kak tak dokument, tudi Marija Jožef grof Auersperg ne. Česa podobnega prejkone ni bilo nikoli prej, zato sta gospostvi Neuhaus in Gutenberg nekje konec 17. stoletja, domnevno po požaru leta 1689, tudi tako zlahka odpravili tiste nepisane, iz roda v rod prenašane pravice, o katerih so pozneje (1728) pisali Tržičani, ko so cesarja Karla VI. prosili za njihovo uradno priznanje. Kolikokrat so tržiški trški gospodje spreminjali »običajno pravo« trga in kako, ostaja neznanka. Zagotovo vemo le, da se to pozneje ni zgodilo z internimi zapisanimi pravicami in dolžnostmi iz leta 1777 – vsaj ne uradno in pisno, če že morda v praksi ni vse teklo po predpisih. Če so Auerspergi kar koli spreminjali, se Tržičani niso mogli pritožiti nikomur razen svojemu zemljiškemu gospodu, saj so bile vse njihove pravice že v izhodišču zgolj pravice na preklic. Je pa grof Auersperg, ko je gospostvo leta 1786 oddajal v zakup Andreju Danijelu Jabornigu, v zakupno pogodbo izrecno zapisal, da mora zakupnik spoštovati vse svoboščine tržiških tržanov, ki so jih ti dobili z najvišjega mesta (od vladarjev), ter tiste »normalije« in privilegije, ki jim jih je ali jih še bo izdal lastnik gospostva, tržane pa mora obravnavati, kot se spodobi za »deželnoknežje tržane«.[150]

Trški red grofa Marije Jožefa je preživel Auersperge kot lastnike gospostva, tudi zato, ker lastništvo ni prešlo v povsem tuje roke, ampak na njihove sorodnike, najprej na grofico Strassoldo (1806) in nato na njenega zeta, grofa Radetzkega (1807).[151] Avtomatično ga je ukinila francoska uprava v Ilirskih provincah konec leta 1811 z odpravo patrimonialne sodne in upravne oblasti, mestnih in trških avtonomij.[152] Vendar pa je večina njegovih členov v praksi gotovo lahko živela naprej tudi v spremenjenih okoliščinah, praktično vse razen patrimonialnega sodstva. Sprejemanje novih tržanov in volitve ter glavnina nalog tričlanskega predstojništva, ki je delovalo kot neke vrste pomožni gosposčinski organ, namreč niso neposredno nasprotovali francoskemu pravnemu redu. Trški red iz leta 1777 je bil sprejemljiv tudi v precej spremenjenih upravno-sodnih razmerah po restavraciji avstrijske oblasti (1813) ter vzpostavitvi novih državnih in poldržavnih organov. »V vsej vsebini« (*seinem ganzen Inhalt nach*) ga je namreč 5. februarja 1816 potrdil novi lastnik gospostva Jožef grof Radetzky, ki je sicer lastništvo prevzel že slabo desetletje prej. Potrditev je preprosto zabeležil z lastnoročnim podpisom na Auerspergovem aktu.[153] To je hkrati zadnji znani podatek o veljavnosti internih predpisov iz leta 1777. Ni znano, da bi jih kdaj potrdil Radetzkyjev naslednik Jožef baron Dietrich, lastnik združenega gospostva med letoma 1819 in 1858,[154] oziroma da bi jim nasprotoval ali jih razveljavil. Imel pa je do tega vso pravico in po vsej verjetnosti tržanom resnično ni ugodil s potrditvijo, ki bi bila v nasprotnem primeru slej ko prej zabeležena na izvirniku.

O tem, kako so Tržičani Auerspergov **trški red udejanjali v praksi**, ne vemo skoraj nič. Ne poznamo, denimo, zapisnikov o volitvah, sodnih zapisnikov, obračunov in dokumentiranih sprejemov novih tržanov. Pred francosko zasedbo (1809–1813) je iz prve roke znanih samo nekaj omemb trških predstojnikov v različnih vlogah v dokumentih, nastalih v desetletju med 1784 in 1793. Leta 1784 so se vsi trije – višji predstojnik Franc Polak, nižji predstojnik Gašper Dev in nižji predstojnik Mihael Topomiša, slednji v imenu celotne soseske (*im Namen der ganzen Nachbarschaft*) – kot prvi podpisali pod pritožbo grofu Auerspergu zoper namero jeklarja Kajetana Jaborniga, da postavi še drugi jeklarski obrat. Njihovim podpisom in odtisom osebnih pečatov – dokument poznamo žal samo v prepisu – so sledili podpisi in pečati posameznih fužinarjev, mojstrov in zastopnikov cehov.[155] Na naslednjem dokumentu, datiranem leta 1791 v tržiškem župnišču, sta podpisana predstojnika Ignac Jabornig in Andrej Mally, oba zgolj kot *Vorstecher*, brez razlikovanja med višjim in nižjim, in tudi tokrat v zasebni zadevi, ki ni imela nobene zveze z določili v trškem redu. Pred župnikom so trije člani družine pokojnega župnijskega podložnika sklenili dedno poravnavo, h kateri sta bila omenjena moža povabljena kot nepristranski priči, pri čemer se Mally ni znal sam podpisati.[156] Slednjič je isti Ignac Jabornig v naslednjih dveh letih, 1792 in 1793, kot predstojnik v imenu celotnega tržanstva (*Vorsteher in Nahmen der gesamten Bürgerschaft*) pisal na dvor v zvezi z že vloženo prošnjo za potrditev trškega privilegija.[157]

150 ARS, AS 788, Gospostvo Neuhaus pri Tržiču, fasc. 2, sodni protokol [dejansko protokol listin] 1820–1828, s. p., 2. 9. 1786.
151 Smole, *Graščine*, str. 505.
152 Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 195–206.
153 Miklitsch, Ein Normale, str. 260.
154 Smole, *Graščine*, str. 505.
155 ARS, AS 788, Gospostvo Neuhaus pri Tržiču, fasc. 2, sodni protokol [dejansko protokol listin] 1820–1828, s. p., prezentirano 26. 4. 1784.
156 NŠAL, ŽA Tržič, Spisi, šk. 40, Sodni zapisniki patrimonialnega sodišča župnije Tržič 1744–1791–1802, 12. 2. 1791.
157 ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, 29. 2. 1792, 28. 1. 1793.

Morda je imel Tržič tudi v tem času lasten trški pečatnik. Trški red ga ne predpisuje ali kako drugače omenja. V slabo ohranjenih virih, nastalih v samem Tržiču, ni mogoče zaslediti njegovega odtisa. Na dokumente, na katerih najdemo podpise trških predstojnikov, zaradi narave zadev ni spadal. Kvečjemu bi ga lahko predstojnik Jabornig pritisnil na dopise dvoru, a se je po vsem sodeč na dokumenta samo podpisal, res pa je, da ju poznamo le v sočasnem prepisu.

Zanimivo je, da tržanov Tržiča kot tožene strani leta 1791 pred mestno in deželno pravdo v Ljubljani in pred apelacijskim sodiščem v Celovcu ni zastopalo trško predstojništvo kot kolektivni organ ali vsi trije predstojniki kot takšni, ampak v imenu celotnega tržanstva (*im Namen der gesammten Bürgerschaft in Neümarktl*) zgolj štirje posamezniki: Gašper Ceme, Kajetan pl. Jabornig (v zgornjem sporu omenjeni jeklar), Ignac Jabornig in Jakob Polc. Ni znano, kdo je tržane tožil, šlo pa je za sporno sečnjo v dveh gozdovih, zato je bil tožnik najverjetneje njihov zemljiški gospod grof Auersperg.[158] Pri trgih z avtonomijo bi v takem primeru toženo stran zastopala trški sodnik in svet.

Tržičani so bili v tem času glede na gospodarsko moč in velikost trga upravičeno precej ambiciozni. Čeprav so bile možnosti za to tako rekoč nične, so v zgodnjih devetdesetih letih v prošnjo za cesarsko potrditev trškega privilegija vključili uvedbo t. i. reguliranega magistrata, novosti, ki so jo začele uvajati jožefinske pravosodne reforme. Kako so utemeljevali svoje želje, ne vemo, saj poznamo le omembo prošnje v dopisu iz leta 1792.[159] Izkoristili bi torej sleherno, še tako majhno možnost, da bi končno postali trg v polnem pravno-upravnem pomenu besede.

Trški red iz leta 1777 jim ni omogočal, da bi sami izdajali dokumente o lastniških menjavah ter poročne in druge pogodbe. Tako kot iz časa pred njegovo izdajo nimamo niti enega primera, ki bi govoril o nasprotnem, ga tudi poslej ni mogoče najti. Še več, Auerspergova pogodba z zakupnikom Andrejem Danijelom Jabornigom leta 1786 je izrecno določala, da takšnih dokumentov ne sme izstavljati nihče drug kakor gospostvo.[160] In kot pričajo ohranjeni dokumenti, je uradovalna praksa temu sledila.[161]

Pomenljivo je tudi, kako so se Tržičani uradno naslavljali proti koncu 18. stoletja. V prošnji za potrditev trškega privilegija, ki so ga od Jožefa II. izposlovali leta 1784, so imenovani »tržani in srenja trga Tržič« (*N: Bürgerschafft und Gemeinde des Markts Neümarktl*),[162] v dokumentih v zvezi s potrditvijo privilegija v zgodnjih devetdesetih letih pa je govor o »celotnem tržanstvu«[163] in slednjič ob potrditvi leta 1794 o »municipalnem trgu Tržič« (*Munizipal Markt Neümarktl*).[164] Skoraj sočasno z Jožefovo potrditvijo privilegija je leta 1784 nastala zgoraj omenjena pritožba zoper jeklarja Jaborniga. Svojemu zemljiškemu gospodu Mariji Jožefu grofu Auerspergu so podpisani pritožniki na čelu z vsemi tremi trškimi predstojniki pisali kot »najvdanejši prebivalci trga Tržič« (*unterthänigste Insaßen des Markts Neumarktl*) in kot enega od teh označili tudi jeklarja Jaborniga (*gleichfalls Insaß von Neumarktl*).[165] Izbira takšne samonaslovitve je zelo nenavadna, saj skoraj ni dvoma, da ne bi bili prav vsi podpisniki hkrati trški tržani. In če že kateri res ni bil, bi pričakovali vsaj oznako: »mi, tržani in prebivalci trga«.

Kdo je bil sprejet med tržane in kdo ne, ne vemo niti za en sam samcat primer. Iz analogij, pa tudi iz dikcije trškega reda iz leta 1777 lahko sklepamo, da so tržani slej ko prej postali vsaj vsi rokodelci z lastno hišo, če ne tudi tisti brez nepremičnega premoženja. Če sodimo po župnijskih matičnih knjigah s konca 18. in začetka 19. stoletja, so bili tržani sploh vsi Tržičani, saj se med tržani (*Bürger*) bolj poredkoma zasveti kak poseben poklic, kakor fužinar, učitelj, upravitelj, poštni mojster, ranocelnik, žebljar ali mežnar. Koliko so se župnijski duhovniki v resnici ozirali na to, ali je oseba (oče krščenca, boter, mladoporočenec, priča, umrli) dejansko imela tržanske pravice, je vprašanje zase. Od leta 1807 je, denimo, paleta poklicev v maticah veliko bolj pisana in s tem manj oseb navedenih kot tržani. Od dvajsetih let 19. stoletja, torej že po francoski dobi, oznaka tržan izgine, pri čemer ne vemo, ali zaradi spremenjenega načina zapisovanja v matice ali zaradi dejanske odprave pravnega statusa tržana.[166] Tudi v oklicni knjigi, ki se začne leta 1829 in je vodena slovensko, najdemo zgolj različne poklice oklicanih oseb in navedbo njihovega bivališča v trgu (*v tergi, v tergu, iz terga*). Kot tržani in meščani, s skupnim imenom *burgarji*, so poimenovani samo ženini ter očetje ženinov in nevest od drugod, na primer z Dunaja, iz Kranja in Slovenske Bistrice. Le izjemoma srečamo tržana iz Tržiča, in sicer »go-

158 Prav tam, Procesi, No. 13, 14. 3. 1781, 11. 11. 1791.
159 ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, 29. 1. 1792. – O reguliranih magistratih gl. Žontar, *Struktura uprave*, str. 138.
160 ARS, AS 788, Gospostvo Neuhaus pri Tržiču, fasc. 2, sodni protokol [dejansko protokol listin] 1820–1828, s. p., 2. 9. 1786.
161 Prav tam, fasc. 1, 30. 10. 1793; ÖStA, HHStA, FAA, C–46–24, Conv. 2, Neuhaus und Alt-Guttenberg, Patrimoniale, 3. Verbriefungen und Unterthanen 1728–1795, 2. 6. 1784, 29. 9. 1784 (vsebuje tudi seznam tržanom še neizdanih listin v letih 1780–1784, čeprav so zanje že plačali takse).
162 ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, listina 1784 V. 1., Dunaj.
163 Prav tam, 29. 2. 1792, 28. 1. 1793.
164 Prav tam, 6. 9. 1794.
165 ARS, AS 788, Gospostvo Neuhaus pri Tržiču, fasc. 2, sodni protokol [dejansko protokol listin] 1820–1828, s. p., prezentirano 26. 4. 1784.
166 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, R 1784–1803, R 1804–1812, R 1821–1843, R 1843–1866, M 1804–1812, M 1812–1828, M 1829–1837.

spoda« Andreja Klandra, imenovanega »postmeister in burger tukej« (1837).[167] Toda v franciscejskem katastru iz leta 1827 je, nasprotno, vsak hišni posestnik, razen župnije in Jožefa barona Dietricha kot lastnika gospostva, označen kot tržan (*Bürger*).[168]

V predmarčni dobi do zemljiške odveze (1848), ko je bil upravno-politični in sodni ustroj v deželi precej drugačen od tistega pred štiriletno francosko zasedbo, se je moral tudi notranji ustroj trga prilagoditi novim razmeram. Po restavraciji avstrijske oblasti in razveljavitvi večine francoskih reform se je namreč razmerje trga do gospostva precej spremenilo s posegi od zgoraj. Zemljiškim gospostvom niso vrnili patrimonialnega sodstva, odvzetega pod Francozi, ampak so ga prenesli na okraje (okrajne gosposke oziroma okrajne komisariate), pri katerih so poslej delovala t. i. okrajna sodišča.[169] Medtem ko je gospostvo Neuhaus-Gutenberg od jožefinske do francoske dobe upravljalo s t. i. krajevnim sodiščem[170] in je pod Francozi od začetka leta 1812 kot državni organ deloval t. i. kanton z mirovnim sodnikom v Kranju,[171] je zdaj patrimonialno sodstvo kot poldržavni organ, delegiran gospostvu Neuhaus-Gutenberg, prevzela okrajna gosposka s sedežem v dvorcu Neuhaus. Od leta 1829 je bila združena z radovljiško, od leta 1841 do reforme leta 1849 pa je v Tržiču obstajal kot povsem državni organ tržiški okrajni komisariat na čelu z okrajnim komisarjem, ki je bil hkrati okrajni sodnik.[172] Na najnižji upravno-politični ravni so v dobi Ilirskih provinc za kratek čas zaživele občine (merije), med njimi tržiška,[173] leta 1814 pa z avstrijsko restavracijo oblasti glavne občine in podobčine kot pomožni organi okrajev in brez izvoljenih zastopstev, ki so oboje obstale do uvedbe modernih občin leta 1849. Tako kot je pod Francozi tržiško občino (merijo) vodil od zgoraj postavljeni župan (mer), je bil zdaj na čelu podobčine Tržič podrihtar – v praksi so podrihtarje praviloma imenovali rihtar –, glavno občino, ki je poleg tržiške vključevala še podobčine Sv. Ana (Podljubelj), Sv. Katarina (Lom), Bistrica in Kovor, pa je vodil nadrihtar.[174]

Ali in kako se je trško predstojništvo iz Auerspergovega trškega reda zlilo s funkcijo tržiškega podrihtarja in njegovih pomočnikov, je vprašanje, na katero bo morda mogoče določneje odgovoriti po temeljitem pregledu gradiva ljubljanskega gubernija za čas do njegove ukinitve leta 1849. Takšna možnost je verjetnejša za čas okoli Radetzkyjeve potrditve trškega reda (1816), torej kmalu po upravno-političnih spremembah po odhodu Francozov. Ni izključeno, da se je tričlansko trško predstojništvo v predrugačeni obliki in z novim nazivom – kot podrihtar (rihtar) in dva odbornika – obdržalo vse do konca obravnavane dobe, ko ga je zamenjal izvoljeni župan z občinskim odborom (1849/50). Tak primer poznamo pri dolenjskem trgu Žužemberk, kjer so (pod)rihtarja še naprej volili v trškem svetu in ga naslavljali s trškim rihtarjem (*Marktrichter*), imel pa je seveda manjše pristojnosti od nekdanjega trškega sodnika iz časa pred francosko zasedbo.[175] Toda ker so za mestne in trške sodnike tudi v slovenščini uporabljali adaptirani izraz *rihtar* (nem. *Richter*, sodnik), razlike v imenu sploh ni bilo mogoče občutiti. Prej so z izrazom *trški rihtar* imenovali trškega sodnika, ki je imel tudi sodne pristojnosti, zdaj pa rihtarja, ki je bil samo pomožni okrajni organ.[176]

K še odprtemu vprašanju o možni prilagoditvi tržiškega trškega predstojništva novim razmeram bomo prispevali samo en vidik, in sicer kako se med letoma 1777 in 1849 v virih naslavljajo trški »voditelji«. Pri tem se kot temeljno postavlja vprašanje, na kaj je avtor obsežne tržiške zgodovine Viktor Kragl (1936) oprl naslednjo trditev: »Župani, izbrani od l. 1777 naprej, so se imenovali 'Marktrichter'.« Kragl je namreč višjega predstojnika (*Obervorsteher*) iz trškega reda grofa Auersperga poslovenil v župana, nižja predstojnika (*Untervorsteher*) pa v podžupana.[177] Vendar za takšno terminološko rešitev ni mogoče najti potrditve v virih. Kot smo videli, so se v osemdesetih in devetdesetih letih 18. stoletja sami naslavljali kot predstojniki. Veliko prej kot naslova župan in podžupan so Tržičani v slovenščini uporabljali izraza *rihtar* in *podrihtar*, po zgledu drugih mest in trgov, s katerimi so se hoteli izenačiti. Kragl tudi ni navedel, kje je zasledil, da bi se kateri od šestih njemu znanih »županov« kdaj koli imenoval »Marktrichter«. Kot prvega je brez časovne opredelitve navedel Andreja Danijela pl. Jaborniga, lastnika jeklarn na Slapu, nato Gašperja Cemeta († 1821), ki naj bi županoval po požaru 1811, za njim Jerneja Mallyja († 1830), Gašperja Mallyja (1834), fužinarja Rajmunda pl. Jaborniga in Jerneja Mallyja ml., ki se je leta 1849 iz-

167 Prav tam, Oklicne knjige, oklicna knjiga 1829–1866.
168 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, L 171, k. o. Tržič, zapisnik stavbnih parcel, 20. 2. 1827.
169 Žontar, *Struktura uprave*, str. 227–231.
170 O krajevnih sodiščih nasplošno: Žontar, *Struktura uprave*, str. 136–138 in 182. – V vlogi krajevnega sodnika (Ortsrichter) so nastopali upravitelji oziroma zakupniki gospostva Neuhaus-Gutenberg, ki se je vse pogosteje imenovalo preprosto gospostvo Tržič (Herrschaft Neumarktl) (NŠAL, ŠAL/Ž, šk. 424, Tržič 1617–1825, snopič 1798, 8. 2. 1798; ARS, AS 788, Gospostvo Neuhaus pri Tržiču, fasc. 2, sodni protokol [dejansko protokol listin] 1820–1828, s. p., 28. 8. 1800; NŠAL, ŽA Tržič, Spisi, šk. 40, Sodni zapisniki patrimonialnega sodišča župnije Tržič 1744–1791–1802, 5. 3. 1800).
171 Žontar, *Struktura uprave*, str. 203–206; Kolanović, *Napoléon et son administration*, str. 893.
172 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 263–265.
173 Merija Tržič s tremi davčnimi občinami (Tržič, Sv. Ana in Sv. Katarina) je leta 1812 štela 2513 prebivalcev (Kolanović, *Napoléon et son administration*, str. 893). O upravi na splošno Žontar, *Struktura uprave*, str. 202.
174 *Haupt-Ausweis*, fol. E2. – O upravi na splošno Žontar, *Struktura uprave*, str. 234–236.
175 Golec, Trg Žužemberk, str. 38 in 41.
176 O rihtarjih prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 236.
177 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 280.

Tržič na franciscejski katastrski mapi iz leta 1826
(ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 171, k. o. Tržič, mapni list II).

selil v Ljubljano in ob katerem naj bi kot podžupana delovala Jožef Dev in Andrej Tekster.[178]

Ko Kraglove navedbe soočimo z viri, se ujemajo le deloma. V župnijskih matičnih knjigah, najbogatejšem viru o trškem prebivalstvu, najdemo veliko poklicev Tržičanov, medtem ko so njihove funkcije navedene zelo redko. Tako je »gospod« Jernej Mally leta 1819 kot krstni boter imenovan *Ortsrichter* (krajevni rihtar), naslednje leto pa »gospa« Terezija Mally v vlogi botre kot nadrihtarjeva žena (*Oberrichters Fr.*).[179] Jernej Mally je bil potemtakem (tudi) nadrihtar, ne le tržiški rihtar.[180] V dvajsetih letih 19. stoletja v župnijskih maticah nekajkrat srečamo samo še rihtarja občine Sv. Ana (Podljubelj).[181] Neomenjanje trških višjih in nižjih predstojnikov ter pozneje rihtarjev v maticah je prejkone znamenje majhne pomembnosti funkcije.

Največ omemb trških funkcionarjev zasledimo med letoma 1830 in 1832 v cenilnih operatih franciscejskega katastra. V katastrski občini Tržič, hkrati podobčini glavne občine Tržič, so se pod zapisnike cenilnega elaborata leta 1830 trikrat podpisali: podrihtar (*Unterrichter*) Rajmund Jabornig ter trije odborniki (*Ausschußmann* oziroma *Ausschuß*): Ignac Ceme, Janez Peharc in Jernej Polak.[182] Na zapisniku iz leta 1832 pa ob nadrihtarju (*Oberrichter*) Jožefu Peharcu dvakrat najdemo podpise podrihtarja Gašperja Mallyja ter dveh odbornikov, Urbana Globočnika in Aleksandra Jakoba Mallyja. Podrihtar z dvema do tremi odborniki je predstavljal standardno strukturo vseh predmarčnih podobčin. Da je Tržič trška občina, lahko tako razberemo samo iz podpisov obeh odbornikov pod zapisnikom: Globočnik je k svojemu imenu pristavil *Markts Ausschuß*, Mally pa *Marktgemeinde Ausschuß*.[183]

Vprašanje, ali smemo v podrihtarju in dveh odbornikih videti naslednike višjega in dveh nižjih predstojnikov iz trškega reda (1777), ostaja neodgovorjeno. V tem primeru bi jih torej še naprej volili tako kot v desetletjih pred francosko zasedbo. Vsaj navzven, pred državnimi oblastmi, pa ti ljudje niso bili nič drugega kakor podrihtar in dva odbornika. Da je najbrž šlo za diskontinuiteto, govori število treh odbornikov leta 1830, kar pomeni enega več

178 Prav tam, str. 281.
179 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, R 1812–1821, fol. 71, 87 in 90. – Po statusu animarum je bil Jernej Mally iz Tržiča št. 132 usnjar, njegova žena pa Terezija, rojena Ceme (prav tam, Statusi animarum, šk. 1, št. 1, status animarum 1821–1825 (mesto), s. p.).
180 O njegovi funkciji »Oberrichter«-ja, ki naj bi jo opravljal do smrti, piše tudi Kragl (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 27).
181 Prav tam, R 1821–32, 35, 38, 45 in 53.
182 ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 171, k. o. Tržič, katastrski cenilni elaborat, 15. 10. 1830, 16. 10. 1830 (dva dokumenta).
183 Prav tam, 26. 4. 1832.

kot prej. Poznamo tudi slovenska izraza za rihtarja in odbor. V nagovoru župljanov, ki ga je leta 1827 sestavil župnik Franc Jeseničar, je govor o rihtarjih in »šusu trga«, tj. odboru (nem. *Ausschuß*). Z rihtarji so bili najbrž mišljeni vsi podrihtarji v glavni občini. Župnik je namreč okrajni gosposki predlagal, naj »rihtarje in šus terga« (*Rihtarje in Schusf=Terga*) skliče na posvet o kaplaniji.[184]

Kraglova omemba dveh podžupanov leta 1849 oziroma malo pred tem bi lahko vodila k sklepanju, da se je morda dotlej res obdržala funkcija dveh nižjih predstojnikov (*Untervorsteher*) iz leta 1777 in da je torej Auerspergov trški red v določeni obliki živel do zemljiške odveze in velikih upravno-političnih reform sredi 19. stoletja. A vse to drži le, če nista bila »podžupana« Dev in Tekster v resnici samo drug za drugim rihtarja tržiške podobčine, Jernej Mally pa nadrihtar občine Tržič. Kot rečeno, bo jasnejši odgovor na to vprašanje morda dala poglobitev v gradivo ljubljanskega gubernija in drugih sočasnih oblastnih organov na višjih stopnjah.

Kaj je po potrditvi Auerspergovega trškega reda leta 1816 v praksi še živelo, torej ostaja neznanka. Do konca obravnavane dobe bi se lahko ohranilo formalno sprejemanje posameznikov med tržane, vendar tržanstvo kot pravni status, kot smo videli, ni imelo več nekdanje teže. Razen omemb posameznih tržanov, največ v prvih letih po francoski zasedbi, v župnijskih matičnih knjigah in nato še v franciscejskem katastru, kjer pa je šlo prejkone za posplošeno oznako za vse hišne posestnike, ni o tržanih in tržanskih pravicah nobenih poročil. Kaže, da novi lastnik gospostva Jožef baron Dietrich (1819–1858) Tržičanom ni bil preveč naklonjen. Ne samo, da jim po vsej verjetnosti ni potrdil Auerspergovega trškega reda iz leta 1777, kar je še leta 1816 storil Radetzky, ampak je leta 1820 pri mestni in deželni pravdi v Ljubljani v tožbi gospostva zoper devet Tržičanov, kosarjev in sekirarjev – razlog so bile servitutne pravice v gozdovih –, zanje uporabil zgolj oznako »podložniki tukajšnjega gospostva v Tržiču« (*dießherrschaftliche Vnterthanen in Neumarktl*).[185]

Tako kot je v predmarčni dobi izginjal status tržana, je v določenih situacijah pešala tudi raba trškega naslova, čeravno mu ni nihče oporekal in se je obdržal v 20. stoletje. Ko so Tržičani leta 1842 pri cesarju Ferdinandu I. izposlovali privilegij za tri letne sejme – na sv. Jero (17. marca), sv. Lovrenca (10. avgusta) in sv. Andreja (30. novembra) –, privilegij o prosilcih in prejemnikih sejemskih pravic govori zgolj kot o občini Tržič (*Gemeinde Neumarktl*).[186]

Sklep

Od »uradnega nastanka« trga leta 1492 do konca obravnavane dobe sredi 19. stoletja se je v Tržiču dogajalo marsikaj, česar razpoložljivi viri niso zajeli. Obstali pa so vsi sicer skromni elementi iz privilegija cesarja Friderika III. Tržič je obdržal trški naslov, ostal podložen gospostvoma Neuhaus in Gutenberg, od prve polovice 18. stoletja združenima v skupno gospostvo, njegovi prebivalci so se vseskozi naslavljali s tržani, po vsej verjetnosti pa je brez prekinitve potekal tudi sobotni tedenski sejem, zaradi katerega je tržiški trški privilegij leta 1492 pravzaprav sploh nastal.

Zaradi dolgotrajne razdeljenosti med dve zasebni gospostvi in s tem odsotnosti deželnoknežjega pokroviteljstva na prehodu iz srednjega v novi vek, tj. v ključnem obdobju za razvoj trških avtonomij na Slovenskem, je imel Tržič v tem pogledu precej samosvojo pot. Kljub temu, da se je zgodaj razvil v pomembno urbano naselbino z močnim neagrarnim gospodarstvom, je občutno zaostajal za trgi z razvito stopnjo avtonomije. Tržičani so se zavoljo tega več stoletij čutili prikrajšane, kar bi se utegnilo odraziti v njihovem tedanjem in poznejšem kolektivnem duhovnem profilu. Ko so zrli proti mali Radovljici, ki se je od konca 15. stoletja kitila z mestnimi pravicami, ali ko so srečevali trške sodnike v nekaterih majhnih, izrazito ruralnih kranjskih trgih, so svoj položaj tržanov zgolj po naslovu in brez lastnega zastopstva občutili kot veliko krivico. Močno omejena avtonomija na preklic, kot bi lahko imenovali njihove zgolj na ustnih obljubah in pozneje na internem pravilniku, trškem redu iz leta 1777, utemeljene trške pravice, je bila tudi razlog, da so se tako oklepali po vsebini sicer precej praznega privilegija cesarja Friderika III. in ga dajali deželnim knezom v potrditev še v času, ko je šlo praktično že za anahronizem.

Novo obdobje v trški samoupravi sta prinesla zemljiška odveza leta 1848 in naslednje leto izdani avstrijski občinski zakon, ki je utemeljil moderno občino z izvoljenim občinskim zastopstvom – županom in odborom. Občina je imela poslej poleg župana 12-članski občinski odbor,[187] iz prejšnjih časov pa je Tržič ohranil samo trški naslov, ki ga je leta 1926 z dekretom kralja Aleksandra I. zamenjal naslov mesto.[188]

Tako je Tržič na Slovenskem edini kraj, ki se lahko pohvali s kar dvema uradnima vladarskima povzdignitvama: najprej iz vasi v trg in nato iz trga v mesto. Obe sta se zgodili v zadnjem mesecu koledarskega leta. 12. decembra 1492 je cesar Friderik III. Habsburški vas Tržič, dejansko že dolgo trg, povzdignil v trg, na državni praznik 1. decembra 1926 pa kralj Aleksander I. Karadjordjević iz trga v mesto.

184 NŠAL, ŠAL/Ž, šk. 425, Tržič 1826–1850, snopič 1827, 22. 4. 1827.
185 ARS, AS 788, Gospostvo Neuhaus pri Tržiču, fasc. 2, sodni protokol [dejansko protokol listin] 1820–1828, s. p., prezentirano 8. 5. 1820.
186 ARS, AS 165, Trg Tržič, šk. 1, Potrditve privilegijev, listina 1842 VIII. 21., Dunaj.
187 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 281.
188 Prav tam, str. 285.

Tržič v začetku 20. stoletja (zbirka Milana Škrabca).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
As 2, Deželni stanovi za Kranjsko
AS 7, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani
AS 14, Gubernij v Ljubljani
AS 165, Trg Tržič
AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko
AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani
AS 788, Gospostvo Neuhaus pri Tržiču
AS 1063, Zbirka listin
AS 1074, Zbirka urbarjev
AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŠAL/Ž – Škofijski arhiv/Župnije
ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj
ŽA Tržič

ÖStA, HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv
FAA = Fürstlich Auerspergsches Archiv

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Bizjak, Matjaž in Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin II. Dokumenti 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009 (Thesaurus memoriae. Fontes 8).

Bizjak, Matjaž: Gutenberg in briksenska posest vzhodno od Tržiške Bistrice. *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2005, str. 255–269.

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1991.

Črnologar, Konrad: Die Marktprivilegien von Watsch. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain* 10, 1897, str. 25–28.

Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str. 517–547.

Golec, Boris: Litija – trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbe sredi 19. stoletja. *Kronika* 59, 2011, št. 3, str. 453–488.

Golec, Boris: Novonastali zgodnjenovoveški trgi na Kranjskem in njihova identiteta. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris

Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 209–247.
Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 389–412.
Golec, Boris: »Ribenca, narlepši terg na Krajnskim«. Trg Ribnica do odprave trške avtonomije v začetku 19. stoletja. *Kronika* 66, 2018, št. 3, str. 327–348.
Golec, Boris: Sodražica – sejemska vas ali trg? *Sodraških 800: monografija ob 800-letnici prve pisne omembe Sodražice* (ur. Ludvik Mihelič). Sodražica: Občina, 2020, str. 139–156.
Golec, Boris: Trg Jesenice – od kdaj, zakaj in ali res trg? *Kronika* 67, 2019, št. 1, str. 35–50.
Golec, Boris: Trg Mokronog od nastanka do odprave trške avtonomije. *Trg Mokronog skozi stoletja* (ur. Marko Kapus). Mokronog: Studio 5 Mirna, 2003 (Zbornik župnije Mokronog. 2. zvezek).
Golec, Boris: Trg Žužemberk v dobi trške samouprave (do 1849). *Žužemberški grad. Suhokranjski zbornik 2000* (ur. Marjan Legan in Jože Rozman). Žužemberk: Občina, 2000, str. 30–45.
Golec, Boris: Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg. *Kronika* 58, 2010, št. 3, str. 593–630.
Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno in gradbeno zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi* 32, 2009, št. 2, str. 283–338; 2. del. *Arhivi* 33, 2010, št. 2, str. 339–396.
Gostiša, Lojze (ur.): *Valvasor, Janez Vajkard: Opus Insignium Armorumque 1687–1688. Velika grbovna knjiga. Das grosse Wapenbuch. The Great Heraldry Book. Študije – Studien – Studies*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.
Grebenc, Jože M.: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*. Stična: Samostan, 1973.
Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernements in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl in Jahre 1817. [Laibach, 1817].
Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.
Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljubljana: Viharnik, 2015.
Kolanović, Josip et al. (ur.): *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est 1806–1814: guide des sources = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806–1814: arhivski vodič = Napoleone e la sua amministrazione sulla sponda orientale dell'Adriatico e nelle Alpi orientali 1806–1814: guida alle fonti = Napoleon und seine Verwaltung im östlichen Adria- und Alpenraum 1806–1814: ein Führer zu den Quellen = Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadranu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814: arhivski vodnik = Napoleon i njegova uprava na istočnoj obali Jadrana i na području istočnih Alpa 1806–1814: vodič kroz arhivsku građu*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.
Komac, Blaž in Zorn, Matija: *Pobočni procesi in človek*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007 (Geografija Slovenije, 15).
Komatar, F.[ranc]: Kranjski mestni arhiv. *Jahresbericht des k. k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1913/14*. Krainburg, 1914, str. 3–32.
Kosi, Miha: Stoidrasiç villa. Sodražica in ribniška pokrajina od 12. do 16. stoletja. *Sodraških 800: monografija ob 800-letnici prve pisne omembe Sodražice* (ur. Ludvik Mihelič). Sodražica: Občina, 2020, str. 89–120.
Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Mal, Josip: Privilegiji trga Vače. *Carniola* n. v. 3, 1912, str. 116–121.
Miklitsch, Karl: Ein Normale für die landesfürstliche Bürgerschaft Neumarktls aus dem Jahre 1777. *Carniola* n. v. 3, 1912, str. 256–260.
Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.
Natek, Karel in Mrak, Irena in Braucher, Régis: Časovna dimenzija naravnih procesov v luči novih možnosti absolutne datacije – primeri z Gorenjskega. *Gorenjska v obdobju glokalizacije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013, str. 75–84.
Otorepec, B.[ožo]: Valvasorjeva grbovna knjiga »Opus Insignium Armorumque«. *Valvasor, Janez Vajkard: Opus Insignium Armorumque 1687–1688. Velika grbovna knjiga. Das grosse Wapenbuch. The Great Heraldry Book. Študije – Studien – Studies* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993, str. 31–79.
Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. V. zvezek: Listine iz kodeksov mestnega arhiva v Trstu 1326–1348*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1960.
Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1988.
Pokorn, Fran: Regesti listin župnega arhiva na Vačah. *Carniola* n. v. 3, 1912, str. 212–215, 283–292.
Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva družba, 1991 (prevedel Primož Simoniti).
Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschieden nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts. Laibach [1795].
Schumi, Franz: *Archiv für Heimatkunde. Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten.*

II. Band. Laibach: Verlag des Herausgebers, 1884 u. 1887.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, *I–XV*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Wagensperg in Crain, 1679* (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Rudolf Trofenik, 1970.
Witting, Joh.[ann] Bapt.[ist]: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«. Neue Folge* IV (1894), str. 89–146; *Neue Folge* V (1895), str. 162–264.
Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana: Leonova družba, 1929.
Žnidaršič Golec, Lilijana: *Kariere duhovnikov na Slovenskem v zgodnjem novem veku: vzvodi, okoliščine, (samo)reprezentacija*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2019 (Thesaurus memoriae, Opuscula 9).
Žontar, Josip: F. V. Hörnigkova statistika obrtnikov slovenskih mest in trgov iz leta 1673. *Kronika* 18, 1970, št. 2, str. 80–82.

ELEKTRONSKI VIR

Slovenska historična topografija:
https://topografija.zrc-sazu.si/

SUMMARY

Tržič market rights and autonomy from the founding of the market town to the mid-nineteenth century

The contribution discusses the market rights and market town autonomy of Tržič (Germ. Neumarktl) in Upper Carniola (Slo. Gorenjska; Germ. Oberkrain) over centuries until the mid-nineteenth century. Tržič constitutes a peculiarity in Slovenian territory for having been officially elevated from a village to a market town with a provincial princely privilege in 1492, even though the market itself had already been in operation for at least a century. It is the only documented official elevation (Germ. *Erhebung*) of a village to a market town in Slovenia before the nineteenth century. The provincial princely privilege, granted by Emperor Frederick III to the seigniories of Neuhaus and Gutenberg, between which the market town was divided, was soon recognised by the inhabitants of Tržič as the foundation for their market rights, and they continued submitting it to provincial princes for confirmation all until the end of the eighteenth century.

Conversely, little is known about the functioning of the market town autonomy. The fundamental source on this subject is the market town regulations issued by Count Auersperg in 1777, according to which Tržič, despite its strictly non-agrarian character, size and economic power, did not have a well-developed market town autonomy with its own magistrates' court and the classical bodies – the elected market town judge and market town council. The said bodies were documented in 1491 and 1666, with no clear specification of their nature, and dissolved at the end of the seventeenth century. Another peculiarity of this market town was its more than three hundred years' division between two seigniories, a major obstacle to the development of its autonomy.

The available sources have not addressed many developments that took place in Tržič from the "official founding" of the market town in 1492 to the end of the period under discussion in the mid-nineteenth century. What has been preserved, however, was all (albeit modest) elements from the privilege granted by Emperor Frederick III. Tržič retained the title of market town, it remained subjugated to the seigniories of Neuhaus and Gutenberg, which merged into a single seigniory in the first half of the eighteenth century, and its inhabitants had throughout classed themselves as market town dwellers. It is also highly likely that the Saturday weekly fair, on the basis of which Tržič was granted its market town privilege in 1492, continued to be held without interruption.

Because of its centuries-long division between two private seigniories and the consequent absence of provincial princely patronage in the transition from the Middle Ages to the Early Modern Age, that is, in the period most crucial for the development of market town autonomies in Slovenian territory, Tržič pursued a rather unique path in this regard. Despite its early development into an important urban settlement with a strong non-agrarian economy, it significantly lagged behind market towns that enjoyed a high level of autonomy, leaving its inhabitants at a disadvantage for centuries. The Auersperg market town regulations – the so-called *Normale* – from 1777 then granted them only a highly limited market town autonomy: instead of the standard bodies of the market town judge and council, an elected three-member directorship was composed of a superintendent (*Obervorsteher*) and two overseers (*Untervorsteher*) with little judicial and administrative jurisdiction.

The highly restricted and withdrawable autonomy, as the market rights of Tržič, based merely on oral promises and later on internal (market) rules, might be called, was also the reason why the burgh-

ers clung so hard to what was a substantially rather empty privilege of Emperor Frederick III and continued submitting it for confirmation to provincial princes even when it already became an anachronism. There are four known confirmations – in 1633, 1754, 1784, and 1794 – and there were at least five petitions for confirmation documented between the beginning of the seventeenth and the first half of the eighteenth century.

The only known signet ring print dates to 1666 and it features the coat of arms of Tržič that was in use at that time. The subsequent coat of arms, which appeared in sources in 1688–89 and is the current coat of arms of Tržič, was probably devised by the polymath Johann Weichard Valvasor.

In the pre-March era until the abolition of serfdom (1848), when the provincial administrative-political and judicial system differed significantly from that in the centuries prior to the four-year French occupation (1809–1813), the market town internal system, too, had to adapt to the new situation. Whether and how the market town directorship, based on the Auersperg market town regulations, merged with the function of the Tržič subordinate judge and his assistants, is yet to be clarified. It is not excluded that a transformed version of the three-member directorship under a new designation – subordinate judge (*Unterrichter*) and two board members (*Ausschussmänner*) – remained in place until the end of the period under discussion, when it was replaced with the elected mayor and municipal board (1849/50).

Finally, Tržič is the only place in Slovenia that can boast two official elevations of its status: first from a village to a market town (1492) and then from a market town to a town (1926).

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 27-774:347.183(497.452Tržič)"16"

Prejeto: 4. 8. 2020

Tone Krampač

mag., arhivski svetovalec, Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krekov trg 1, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: tone.krampac@rkc.si

Tržiške matične knjige – najstarejše na Gorenjskem

IZVLEČEK

Tržiški domačin Viktor Kragl (1883–1951) je v svojem monumentalnem delu o zgodovini rojstnega kraja posebno poglavje posvetil tržiškim matičnim knjigam. V njem je navajal, da najstarejši zapisi segajo v leto 1635, kar pa se je izkazalo kot netočen podatek. Najstarejše ohranjene matične knjige tržiške župnije, ki jih danes hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani, namreč segajo v leto 1602–1603. Pričujoči prispevek obravnava in analizira prve vpise ter opozarja na zanimive unikatne posebnosti, ki jih skrivajo najstarejše tržiške matice.

KLJUČNE BESEDE
župnija Tržič, 17. stoletje, najstarejše matične knjige, Gorenjska

ABSTRACT

TRŽIČ PARISH REGISTERS – THE OLDEST ONES IN UPPER CARNIOLA

In his monumental work on the history of his birth town Tržič, Viktor Kragl (1883–1951) devoted a special chapter to Tržič parish registers. Therein he stated that the oldest records dated to 1635, which turned out to be inaccurate. The oldest preserved parish registers of the Parish of Tržič, now kept in the Archdiocesan Archives of Ljubljana, date to 1602–1603. The present paper discusses and analyses the first entries as well as highlights interesting and unique particularities hidden in Tržič's oldest parish registers.

KEY WORDS
Parish of Tržič, seventeenth century, oldest parish registers, Upper Carniola

Uvod

Duhovnik Viktor Kragl (1883–1951), po rodu Tržičan, je v zavest domačinov dokončno prodrl z *Zgodovinskimi drobci župnije Tržič*. V njih je predstavil življenje župnije in mesta, dotaknil pa se je tudi obrti in gospodarstva ter domačih iveri iz zakladnice naroda. Med drugim se je na kratko sprehodil skozi tržiške matične knjige, za katere je zapisal, da dajejo najboljši vpogled v življenje in utrip župnije. Zdi se, da poznejši krajevni in drugi zgodovinarji niso več pisali o dotičnih matičnih knjigah, temveč so se v večji meri sklicevali le na Kraglove zapise in ugotovitve. V tem prispevku jih bomo nekoliko nadgradili in jih na podlagi novoodkritega gradiva deloma revidirali.

Matične knjige

Matična knjiga je listinska knjiga, v kateri so pravno veljavno zapisani podatki o krstu (rojstvu), poroki in smrti.[1] Po vsebovanih podatkih jih razdelimo na krstne (rojstne), poročne in mrliške matične knjige, vse pa brez dvoma sodijo med izjemno dragoceno arhivsko gradivo. Njihov pomen presega zgolj cerkvene potrebe, saj so najzgovornejši dokaz samobitnosti naroda.[2]

Obvezno vodenje krstnih in poročnih matičnih knjig je uvedel Tridentinski cerkveni zbor (1545–1563), podrobnosti vodenja matičnih knjig pa je prepustil pokrajinskim in škofijskim sinodam. Rimski obrednik je šele leta 1614 predpisal obvezno vodenje mrliških matičnih knjig,[3] čeprav so jih marsikje vodili že pred tem letom – v župniji Piran tako že od leta 1505, v župniji Prvačina pa od leta 1578.[4] Rimski obrednik je določil tudi natančen vzorec, po katerem naj se pišejo vse tri vrste matičnih knjig. Kljub navodilom pa je bilo njihovo vodenje v posameznih škofijah oziroma celo po posameznih župnijah precej različno.

Vpisi v matične knjige so bili prvotno opisni (narativni sistem), kar je dovoljevalo različne oblike zapisa. Nekateri vpisi so zelo bogati s podatki, drugi izjemno skopi oziroma danes v nekaterih primerih dejansko neuporabni za raziskovanje. Cesarski patent z dne 6. oktobra 1770 je določil, da morajo župniki od tedaj naprej matične knjige voditi v obliki predpisanega formularja oziroma rubrik, ki so, z določenimi spremembami, ostale v veljavi vse do danes (tabelarni sistem).[5]

Matične knjige so bile prvotno pisane v latinskem jeziku. Od Marije Terezije (1780–1790) oziroma Jožefa II. (1780–1790) dalje so jih morali pisati v državnem jeziku, to je v nemščini, slovenski jezik pa se v njih pojavi v drugi polovici 19. stoletja.[6]

Viktor Kragl je imel prav, ko je matične knjige opisal kot dragoceno zrcalo v življenje župnije, saj postrežejo z informacijami o družinah, poklicih in strukturi prebivalstva ter s »črno kroniko«, če pomislimo na različne nesreče, uboje in druge dogodke, ki so povzročili tragično smrt osebe ali več ljudi (na primer požar).[7] Težava pri raziskovanju tovrstnega gradiva je ohranjenost matičnih knjig. Kragl o tržiških matičnih knjigah pravi, da se krstna knjiga tržiške župnije začenja z adventom leta 1635, poročna z novembrom 1693 in mrliška s 1. januarjem 1698.[8] To na svoj način potrjuje tudi letopis ljubljanske škofije iz leta 1935, kjer v posebnih tabelah najdemo zapisan začetek krstnih knjig leta 1635, poročnih 1693 in mrliških 1698.[9]

Čas druge svetovne vojne je močno vplival na stanje ohranjenosti matičnih knjig. Na žalost so mnoge postale žrtve vojne, saj so bile uničene v različnih požarih oziroma vojaških spopadih (na primer Škocjan pri Turjaku[10] ali Žužemberk).[11] Dodatno težavo je Katoliška cerkev doživela, ko so matične knjige leta 1946 »podržavili«. Zakon o državnih matičnih knjigah z dne 1. aprila 1946 je na območju tedanje Federativne ljudske republike Jugoslavije uvedel vodenje matičnih knjig pri matičnih uradih, zato cerkvene matične knjige od tega dne nimajo več pravne veljave. Z ustanovitvijo matičnih uradov pa se je pojavil problem tekočega poslovanja, saj uradi niso imeli matičnih knjig. Ministrstvo za notranje zadeve je zato z obvestilom z dne 19. junija 1946 župnijskim uradom odvzelo cerkvene matične knjige, in sicer vse tiste od leta 1850 dalje. Po zakonu o državnih matičnih knjigah so morali krajevni ljudski odbori podatke iz matic, ki so jih vodili župnijski uradi, prepisati in prevesti v obrazce, določene z zakonom.[12] V praksi so prepisali zelo malo cerkvenih matičnih knjig. Problem je bila neusposobljenost civilnih matičarjev za branje rokopisne gotice in nerazumevanje nemškega jezika. Tako ostajajo originalne cerkvene matične knjige na matičnih uradih v vsakdanji uporabi še danes. Po končani uporabi (po preteku 100 let od prvega vpisa) so matični uradi začeli matične knjige izročati Arhivu Republike Slovenije. Po nekajkrat-

1 Umek, Matična knjiga, str. 23.
2 Dolinar, Pravilnik o vodenju, str. 17.
3 Umek, Cerkvene matične knjige, str. XVII–XVIII.
4 *Vodnik po matičnih knjigah*, 2, str. 409, 471.
5 Dolinar, Pravilnik o vodenju, str. 17.
6 Prav tam, str. 17.
7 V mrliški knjigi je tako 1. aprila 1811 takratni župnik Valentin Prešeren, sorodnik pesnika Franceta Prešerna, zapisal notico o strahovitem požaru, ki je upepelil pol mesta in terjal veliko smrtnih žrtev (prim. NŠAL, ŽA Tržič, Mrliška knjiga 1804–1812, str. 29–34).
8 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 378.
9 *Letopis Ljubljanske škofije za leto 1935*, str. 275.
10 Na primer naslovna fotografija 2. številke revije *Drevesa* iz leta 2002 prikazuje uničeno krstno knjigo župnije Škocjan pri Turjaku.
11 Krstna knjiga je bila dvakrat prestreljena ob nemškem zračnem bombardiranju Žužemberka (prim. Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 166).
12 Umek, Cerkvene matične knjige, str. XXXVII–XXXVIII.

nem posredovanju Slovenske škofovske konference v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja pa je bil sklenjen dogovor o vračilu matičnih knjig, ki so bile dotlej v Arhivu Republike Slovenije, na matičnih uradih in v arhivu Ministrstva za notranje zadeve RS. Na podlagi tega dogovora je Ministrstvo za notranje zadeve RS 23. decembra 1993 določilo, da morajo upravne enote škofijskim arhivom odslej vračati izvirne matične knjige Katoliške cerkve, v katerih je zadnji vpis starejši od 100 let. Tako so matične knjige Katoliške cerkve še vedno na treh lokacijah. Velika večina starejših matičnih knjig je v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani in Mariboru, zadnji čas vse več v Škofijskem arhivu Koper, del na župnijah, mlajše pa so praviloma na upravnih enotah.[13]

O stanju po vojni pričuje popis župnijskih arhivov, ki so ga za matične knjige opravili leta 1972 in za ostalo gradivo župnijskih arhivov leta 1975. Tržiški župnijski arhiv je po tem popisu premogel matične knjige za naslednja obdobja (z vrzelmi): krstne knjige 1602–1603, 1610–1612, 1636–1953, poročne knjige 1602–1603, 1607, 1693–1961 in mrliške knjige 1602–1603, 1698–1941.[14] Ob istem popisu leta 1972 je bilo še ugotovljeno, da ob cerkvenih matičnih knjigah obstajajo tudi civilne matične knjige za čas francoske okupacije oziroma čas Ilirskih provinc.[15] Sedež merije (civilne občine, kjer so vodili tudi matične knjige) je bil v Loki pri Tržiču. Ohranjene so tri civilne matične knjige za leto 1813, in sicer rojstna, poročna in mrliška knjiga.[16] Ohranjene knjige so v Arhivu Republike Slovenije. Poleg tega je bilo tedaj ohranjeno še naslednje gradivo: tri knjige Kronike 1909–1941, Status animarum tako za mesto kot Sv. Ano in Sv. Katarino, dohodki in izdatki 1837–1908, ustanovne maše, bratovščine in družbe, oznanila, oklici, urbarji …[17] Iz tega razberemo, da se je število matičnih knjig v popisu iz leta 1972 povečalo za najstarejše drobce iz prve polovice oziroma z začetka 17. stoletja, ki jih Kragl očitno ni poznal. Danes Nadškofijski arhiv Ljubljana hrani 19 krstnih knjig iz časa med letoma 1602 in 1897, devet poročnih knjig iz obdobja 1602–1907 in enajst mrliških knjig za časovni razpon 1602–1893.[18] V arhivu je prav tako urejenih sedem arhivskih škatel statusov animarum, 21 škatel različnih knjig in 4,9 tekočega metra spisovnega gradiva.[19]

Družinske knjige ali statusi animarum

Status animarum (SA) je knjiga, ki vsebuje matične podatke o družini, njenih članih in sorodstvenih vezeh ter podatke o t. i. velikonočnem znanju – poznavanju katoliškega verskega nauka, ki so ga duhovniki ugotavljali ob izpraševanju pred veliko nočjo. V skoraj 400-letni uporabi se namesto imena SA v zadnjem času uporabljata imeni družinska knjiga in knjiga župljanov. Za župnika je to pomemben in zelo uporaben pastoralni pripomoček, ki omogoča hiter in dokaj izčrpen vpogled v župnijo in zlasti v družino.[20] SA je predpisal že Rimski obrednik leta 1614. Rimski obrednik je bil v začetku le priporočen in ne predpisan oziroma zapovedan, sčasoma pa se je vedno več škofijskih obrednikov zgledovalo po njem in mu tako postajalo podobnih. Ena izmed posledic neobveznosti prvega Rimskega obrednika je raznolikost pri uvedbi in pisanju SA.[21] Na Slovenskem so SA v večjem številu začeli pisati sredi 18. stoletja, nekako po letu 1750. Seveda so že ob samem začetku vanje vključevali starejše podatke, ki so jih imeli na voljo. Začetek vodenja torej sodi v čas, ko so državne oblasti uvedle enotno poimenovanje naselij in so, predvsem iz vojaških razlogov, oštevilčile vse hiše (1770). V tem času so uporabljali deskriptivno obliko SA, to je brez formularjev. SA so vodili po župnijah ali podružnicah ter v njihovem okviru po vaseh.[22] Na območju današnje ljubljanske nadškofije se je pisanje SA razširilo šele po letu 1830. To je verjetno rezultat jožefinskih reform, ki so z uveljavljanjem verske svobode spodbudile nekatere odmike od rednega opravljanja verskih dolžnosti, tako da so morali župniki natančneje spremljati versko življenje svojih župljanov. Še večji razmah pisanja SA se začne po letu 1848, kar je povezano z zemljiško odvezo in povečano mobilnostjo kmečkega stanu.[23]

Najstarejši statusi župnije Tržič, ki jih je začel voditi takratni tržiški župnik Tomaž Jeseničar, segajo v leto 1821.[24] Posebej je nastavil tri snopiče brez platnic: enega za sam trg Tržič ter Sv. Ano in verjetno Sv. Katarino. Do nedavnega je Nadškofijski arhiv Ljubljana hranil le eno škatlo posameznih neurejenih snopičev oziroma knjig.[25] Leta 2016 pa je sedanji tržiški župnik Tomaž Prelovšek arhivu odstopil v hrambo vse gradivo, ki je bilo v Tržiču, in s tem tudi vse knjige SA. Zbirka je bila kronološko urejena, danes pa arhiv hrani 25 knjig SA za čas od leta 1821 do leta 1980.[26]

13 Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 3.
14 *Vodnik po matičnih knjigah*, 2, str. 753–754.
15 *Vodnik po matičnih knjigah*, 4, str. 902.
16 *Napoleon in njegova uprava*, str. 762.
17 *Vodnik po župnijskih arhivih*, 2, str. 590–591.
18 Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah,* str. 150.
19 NŠAL, Popis ŽA Tržič (predalčnik v sprejemni pisarni).
20 Prim. Valenčič, A. Splošna pravila, str. 58.
21 Prim. Filipič, Zapisniki duš, str. 303.
22 Prim. Kolar, Status animarum, str. 5.
23 Prim. Filipič, Zapisniki duš, str. 304.
24 NŠAL 572, zapuščina Franc Pokorn, župnija Tržič, šk. 382.
25 Krampač, *Popis Statusov animarumov*, maj 2009, str. 66.
26 Krampač, *Popis Statusov animarumov*, januar 2020, str. 114–115.

Iz najstarejše tržiške matice (1602–1603)

Viktor Kragl, kot že rečeno, navaja, da je najstarejša tržiška matična knjiga krstna knjiga iz leta 1635. Njegov zapis velja deloma korigirati, saj obstajajo še starejši zapisi. Ti segajo v čas 1602–1603. Resda gre le za, kot se zdi, fragmentarno ohranjeno gradivo, pa vendar so to prvi zapisi ohranjenih krstnih, poročnih in mrliških vpisov. Najstarejši zapis tržiške matice je iz poročne knjige in se glasi: »*8 die copulati sunt coniugali uinculo sacro Georgius Nuzh de Stainpichel & Jera Smeh filia et antea tribius dominicis diebius proclamati*« oziroma v prevodu: »8. februarja 1602 sta bila poročena v svetem zakonu Jurij Noč iz Kamne Gorice in Jera Smeh ter oklicana na prejšnje tri nedelje.«[27]

Začetki vodenja matičnih knjig v župniji Tržič torej segajo v februar 1602 in se končajo s koncem leta 1603. Zapisi pričajo, da je zapisovalec, takoj ko je zaključil z vpisi krstov za leto 1603, na naslednji strani začel z vpisovanjem porok leta 1602. Enako se ponovi ob koncu zapisa porok leta 1603, saj zapisovalec na naslednji strani začne vpisovati smrti za leto 1602. Upravičeno sklepamo, da kak list manjka, predvsem med junijem in avgustom 1602, saj si je težko predstavljati, da v tem obdobju ne bi bilo nobenega krsta. Nekaj dvomov sproža tudi manko poročnih podatkov med 26. januarjem in 7. aprilom 1603. Izračun pove, da je bila tega leta velika noč 30. marca, kar pomeni, da se po takratnih predpisih v času posta ni bilo mogoče poročiti.[28] Če torej upoštevamo 40-dnevni post, je bilo v dotičnem času leta 1603 res malo možnosti za sklepanje zakonske zveze.

Prvi vpisi oziroma ohranjeni fragmenti so zapisani na papirju, ki je na določenih mestih precej poškodovan. Vezave praktično ni oziroma so ohranjeni le drobci vezivne niti, ki je nekoč sestavljala vezavo. O platnicah ni sledi, morda jih sploh nikoli ni bilo. Ohranjeni fragmenti so danes shranjeni v posebnem ovoju, da se ne poškodujejo oziroma izgubijo. Zapisi v vseh treh matičnih knjigah so bili v tem obdobju pisani v narativni oziroma povedni obliki. Podrobnejša analiza vsake od njih postreže z nekaterimi zanimivostmi, ki jih v matičnih knjigah drugih župnij ni mogoče najti.

Najstarejše ohranjene krstne matične knjige na Slovenskem so iz župnije Piran od leta 1458 dalje in iz župnije Izola z začetkom leta 1506.[29] V Nadškofiji Ljubljana sta najstarejši krstni knjigi iz župnije Mengeš iz leta 1583 in iz stolne župnije Ljubljana – sv. Nikolaj iz leta 1588. Tretja najstarejša je iz župnije Tržič iz leta 1602, hkrati pa se lahko župnija Tržič postavi z najstarejšo matično knjigo med župnijami na Gorenjskem. Sledi ji krstna knjiga iz župnije Velesovo, katere podatki se začnejo z letom 1603.

Zapisi oziroma podatki, ki jih je vpisoval župnik, so unikum oziroma zares nekaj posebnega med krstnimi knjigami. Iz njih razberemo, kdo je bil krščen, kdo je oče in dva botra, ki zaključujeta vpis. Presenetljivo manjka podatek o materi. V nobenem od 90 ohranjenih vpisov iz obdobja 1602–1603 namreč ni zapisanega podatka o materi novokrščenca.[30] Če primerjamo drugi dve knjigi iz župnij Mengeš in Ljubljana – sv. Nikolaj, ugotovimo, da so v Mengšu od samega začetka vodenja matičnih knjig vpisovali tudi ime matere.[31] Nekoliko drugače je pri stolni župniji v Ljubljani, kjer so do 19. julija 1597 vpisovali le ime in priimek očeta brez podatkov o materi, po tem datumu pa tudi ime matere.[32] Že v naslednjem sklopu oziroma ohranjenih drobcih tržiške krstne knjige je pri krstu 12. januarja 1610, ko je bil krščen Blaž Medličar, zapisano tudi ime matere, in sicer je bila to Marina.[33]

Kot je bilo v tem obdobju običajno pri vseh župnijah, tudi v tržiških zapisih nikjer ni naveden župnik oziroma krstitelj otroka. Le v enem primeru je navedeno, da je *Parocho*, torej župnik (brez imena in priimka), otroka krstil in mazilil s svetim oljem. Izvirni zapis se glasi: »*Hic primus e a me Parocho a sacro crismate lautus*« oziroma slovensko: »Prvi je bil po meni, župniku, maziljen, v sveto olje dan.«[34] Razlog za takšen obred je verjetno v otrokovi telesni slabosti. Po pol leta življenja je namreč takrat maziljeni otrok Matevž Vadnal 5. marca 1603 umrl.[35]

Pri večini vpisov v prvi krstni knjigi je krščevalec uporabil običajno formulacijo: »krščen je bil« (*baptisatus est*), včasih pa je posegal po drugačnih, zelo zanimivih formulacijah. Pri enem od vpisov je denimo zapisal, da je bil otrok »v krstni kopeli prerojen« (*28 huius sancto lauacro regeneratus est*).[36] Ob krstu Andreja, sina Marka Ahačiča, je krščevalec 20. novembra 1602 zapisal posebno formulacijo, da je bil otrok »očiščen s svetim krstom oziroma posvečeno vodo« (*sacro fonte purgatus*).[37] Da bi razbil monotonost vpisov, je uporabil tudi obliko, da je otrok Lenart Haraša »po svetem krstu postal Božji sin« (*cooptatus est in*

27 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 9.
28 Krampač, *Cerkvene matične knjige*, str. 129.
29 Toplišek, *Rodoslovje*, str. 63.
30 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 1–8.
31 NŠAL, ŽA Mengeš, Matične knjige, Krstna knjiga 1583–1595.
32 NŠAL, ŽA Ljubljana – sv. Nikolaj, Matične knjige, Krstna knjiga 1583–1595, str. 152.
33 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, dne 12. januar 1610.
34 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 2.
35 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 13.
36 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 2.
37 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 3.

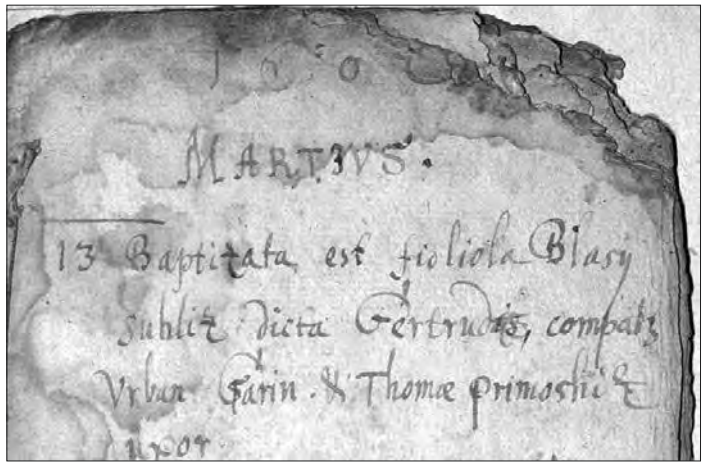

Najstarejši prvi zapis krsta v Tržiču 1602 (NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 1).

filium dei, per sacrum baptisma).[38] Podobno je zapisal tudi v primeru krsta Marine Pivčan, ko je ta »po svetem krstu postala Božja hči (otrok)« (*per sanctum Baptisma, in filiam dei cooptata est*).[39] Pestrost vpisov dopolnjuje še zapis, da je bila Elizabeta Herman »s krstno vodo (studencem) očiščena (okopana, umita)« (*Baptismatis fonte abluta*).[40]

Prvi vpis v ohranjenih fragmentih krstne knjige je datiran s 13. marcem 1602, a je po vezavi in poškodbah mogoče sklepati, da je obstajal vsaj še en list, ki pa je izgubljen. Župnik je v tem prvem ohranjenem zapisu posegel po drugačnem načinu strukture zapisa, običajno namreč zapiše: »sin oziroma hči očeta«, tukaj pa uporabi besedo *filiola* – hčerkica. Krst Jere, hčerkice Blaža Suhlica, je prvi zapis v tržiški krstni knjigi.[41] Pred prvim moškim krščencem sta bili še dve krščenki, in sicer Jera Škrbina in Marjeta Počivalnik. Tudi prvi vpis fanta je nekoliko nenavaden, saj je vpisovalec pozabil zapisati njegovo ime. Na veliko noč 1602, torej 7. aprila, je bil krščen sin Jurija Malija. Kjer bi moralo biti zapisano otrokovo ime, je prazen prostor.[42]

V obdobju prvih ohranjenih tržiških krstnih fragmentov, torej od marca 1602 do decembra 1603, je natanko 90 vpisov. Natančneje, leta 1602 je bilo 31 krstov, leta 1603 pa skoraj dvakrat več, 59. Najverjetneje je bilo leta 1602 še več vpisov, saj, kot omenjeno, manjka vsaj en list zapisov za obdobje pred marcem 1602. Izpostaviti velja še eno zanimivost, in sicer je bilo v tem obdobju krščenih 45 dečkov in prav toliko deklic. Pri dveh fantih ni zapisanega imena; navedeno je bilo le, da sta bila sinova Jurija Malija in Gašperja Benedika. Največ krstov je bilo decembra 1603, in sicer kar 11. Prav tako jih je bilo veliko, tj. 7, decembra 1602 ter februarja, avgusta in septembra 1603. Vidimo torej, da se je v letih 1602–1603 največ otrok rodilo v zimskih oziroma jesenskih mesecih leta.

Največkrat je datum krsta zapisan v obliki, kot jo poznamo še danes, torej s številko za dan v mesecu in z besedo za posamezen mesec. Mesec je, kot običajno v drugih župnijah, zapisan med posameznimi vpisi oziroma na vrhu posameznega lista knjige. Obstajajo pa tudi izjeme, ko je vpis nekoliko drugačen. Datum krsta je v teh primerih v narativni obliki. Kar petkrat je vpisovalec v tem obdobju navedel, da je bil krst »na isti dan« (*item huius*), torej sta bila v enem dnevu dva krsta. Naslednja zapisa datuma v besedni obliki sta »zadnjega« (*ultimo huius*) maja 1602, ko je bil krščen Janez Košutnik, in prav tako zadnjega maja 1603, ko je bil krščen Janez Kocjančič.[43] Za večjo pestrost poskrbijo vpisi, ko je treba ugotoviti, za kateri dan je takrat pravzaprav šlo. Na cerkvene praznike so bili vpisani trije vpisi, in sicer na veliko noč (*Die sacro Paschae*) 1602 je bil krščen sin Jurija Malija, ki ni bil imenovan, na cvetno nedeljo (*Domenica Palmarum*) 1603 je krst prejel Jurij Lužovec in na velikonočni četrtek (*In caena Domini*) 1603 Jurij Gogrič.[44] V enem primeru je župnik zapisal, da je bil krst Tomaža Benedika na dan sv. Katarine 1602. S pomočjo priročnikov lahko ugotovimo točne datume vpisov: velika noč leta 1602 je bila 7. aprila, cvetna nedelja leta 1603 23. marca, velikonočni četrtek 27. marca 1603,[45] medtem ko sv. Katarina goduje 25. novembra.[46]

38 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 2.
39 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 7.
40 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 7.
41 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 1.
42 NŠAL, prav tam.
43 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 2, 5.
44 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 1, 5.
45 Izračun datuma velike noči: http://www2.arnes.si/~gljsentvid10/iz_velike_noci_.html (24. 6. 2020).
46 Keber, *Leksikon imen*, str. 280.

Iz prvih fragmentov lahko razberemo tudi nekaj o imenih, ki so jih starši takrat izbirali za svoje otroke. Šlo je za tipično slovenska imena. Največ moških krščencev je tedaj nosilo imena Andrej, Janez in Jurij. Vsako od naštetih imen se pojavi petkrat. Prav tako se pri deklicah petkrat pojavijo imena Elizabeta, Jera, Uršula in Marina. Večina imen je zapisana v latinski obliki, ob na primer latinskem imenu *Margaretha* pa je dodan zapis *Marietha*.[47] Posebnost sta imeni Alenka in Marina, ki sta zapisani slovensko. Latinskega zapisa imena Helena, ki ga v tem obdobju večkrat srečamo v drugih župnijah, ni, zato pa najdemo petkrat Alenko in enkrat Aleno. Prav tako med vpisi ni nobene krščenke z imenom Marija (*Maria*), ampak prav tako petkrat tipično slovensko oziroma gorenjsko Marina. Slovenski je tudi vpis imena Anica (*Aniza*) za hčerko Mihaela Semena, ki je bila krščena 30. aprila 1602.[48] Najnenavadnejše ime, ki so ga starši izbrali za dečka, je Abel. Vpis v krstni matici pove, da je bil 14. maja 1603 krščen Abel, sin Lenarta Harnaša.[49] Ime Abel se sicer skupaj s Kajnom pojavlja v Stari zavezi Svetega pisma. Še bolj nenavadno je žensko ime Afra, ki je bila hčerka oskrbnika Paradeiserjeve pristave na *Vsrarzhenizhi*.[50] Tržiške matice so tudi po samem mestu zapisa imena krščenca v narativni formulaciji zapisa nekaj posebnega. Ime krščenca v narativni obliki vpisa običajno najdemo zapisano na začetku ali takoj za datumom krsta,[51] v tem obdobju pa ga je vpisovalec v Tržiču navajal takoj za imenom in priimkom očeta. Pred imenom krščenca je praviloma beseda *dictus, dicta* (imenovan, imenovana) ali *vocata, vocatus* (imenovan, imenovana). V dveh izjemnih primerih, ko je vpisovalec ime krščenca pozabil zapisati na običajno mesto, ga je dopisal ob koncu celotnega zapisa krsta.[52]

Podatki o starših krščenca v tržiških krstnih maticah med letoma 1602 in 1603 so omejeni le na ime in priimek očeta. Ime matere se pojavi šele čez nekaj let, in sicer 1610, verjetno z novim župnikom in novim načinom zapisovanja. Najpogostejši imeni očetov v letih 1602–1603, ki sta zapisani osemkrat, sta Jurij in Jernej. Sledijo jima Andrej, Tomaž, Matija, Lenart in Blaž. Med priimki izstopata Peharc, ki ga zasledimo petkrat, in Slapar, ki je zabeležen štirikrat. Drugi priimki so še: Ahačič, Benedik, Gognič, Grenik, Kocjančič, Meglič, Muha, Polc, Počivalnik, Teuerschuh, Uršič idr. Če nabor priimkov primerjamo s tistimi, ki jih navaja Viktor Kragl, lahko opazimo, da se je večina navedenih priimkov ohranila tudi v poznejših matičnih knjigah.[53] Z drugimi besedami, dotični rodovi so v tržiški župniji ostali še v naslednjih stoletjih.

Vpisovalec je ob navedbi petih krstov očitno pozabil zapisati očetovo ime, saj najdemo zapisan le njegov priimek. Prav tako je pri treh vpisih namesto imena zapisal le črko N. Zanimiv je vpis krsta otroka Jožefa z dne 21. decembra 1603, kjer je namesto imena in priimka očeta zapisovalec navedel le »zet pri Klemencu«.[54]

V obdobju najstarejših krstnih matičnih knjig tudi v drugih župnijah niso navajali očetovega poklica. Zato sta v tržiški krstni matični knjigi 1602–1603 zanimiva vpisa, kjer je vpisovalec navedel samo ime in poklic očeta. 23. novembra 1602 je bila krščena Katarina, hčerka mlinarja Janeza, 18. novembra 1602 pa Elizabeta, hči kovača Janeza.[55] Nekaj več podatkov o očetu izvemo iz vpisa krsta Ane 14. februarja 1603, ko je namesto očetovega priimka zapisano, da je bil »Matevž pisar pri gospodih Paradeiserjih«.[56] Med že omenjenimi priimki se v tržiških maticah pojavljata tudi dva, kjer je v resnici šlo za navedbo poklica, in sicer *Textoris* (tkalec) in *Pellionis* (krznar).[57] Ob dejstvu, da so imeli nekateri starši veliko otrok in je bila doba rojevanja precej dolga, posebej če je bila mati ob rojstvu prvega otroka zelo mlada, se istočasno pojavljajo tudi družine z enakim imenom in priimkom očeta. Da bi vpisovalec podatke natančno zapisal, je pri vpisu za razlikovanje oseb uporabil besedi mlajši (*Junioris*) oziroma starejši (*Senioris*). 18. septembra 1602 je bil tako krščen Matevž, sin Lenarta *Harasha* starejšega, 14. maja 1603 pa Abel, sin Lenarta *Harnasha* mlajšega.[58] Čeprav sta priimka zapisana različno, gre dejansko za priimek Harnaš. Zanimiv je tudi vpis z najmanj podatki v krstnih maticah v tem obdobju: 10. marca 1603 je bila krščena Jera Komatar. Vpis ne vsebuje podatkov o očetu in dveh botrih.[59]

Podatki o botrih so vpisani pri vseh drugih vpisih krstov, ki jih najdemo v prvi tržiški krstni matični knjigi. Toda tudi ti so ponekod izjemno skopi oziroma pomanjkljivi, zlasti ko gre za imena. Tako naštejemo kar 17 primerov, ko botrovo ime manjka. Velikokrat je vpisovalec zanj pustil prazen prostor, nekajkrat pa je zapisal le črko N. Pri botrih so prvič

47 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 6, 2.
48 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 1.
49 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 5.
50 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 6.
51 NŠAL, ŽA Mengeš, Matične knjige, Krstna knjiga 1596–1607.
52 20. decembra je bil rojen Štefan, sin Antona Počepka, otrokovo ime pa je zapisano na koncu vpisa (NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 9).
53 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 382–383.
54 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 9.
55 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 3.
56 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 4.
57 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 6–7.
58 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 2, 5.
59 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 5.

zapisane tudi ženske, saj sta bila pri večini vpisov botra obeh spolov – moški in ženska, lahko sta bila tudi dva moška botra, nikakor pa ne samo dve ženski.[60] To je vsekakor posledica primata moškega nad žensko v Cerkvi. V primerjavi z drugimi župnijami je presenetljivo veliko število primerov, ko sta bila oba botra moškega spola (17). Že najstarejši vpis krsta postreže s podatkom, da sta bila pri krstu Jere Suhlic botra Urban Garin in Tomaž Primožič.[61] Najbogatejši vpisi botrov so tisti, kjer je ob imenu botre zapisano še ime njenega moža. Prvega najdemo pri krstu Ane Böhm 21. oktobra 1602, druga botra je bila takrat Marjeta, žena (*uxor*) Jurija Teuerschuha.[62] Kot vedno pa se tudi v teh zapisih najdejo izjeme, pri katerih je zapisovalec vpisal le ženo ter ime in priimek moža (sedem primerov) ali pa je navedel le ženo in možev priimek. V nekaj primerih je vpisano tudi sorodstveno razmerje, kot na primer hči (*filia*) Tomaža Žitnika ali mlada žena (*nurus*) Pavšel.[63] Tako kot pri očetih krščencev tudi pri moških botrih srečamo zapis *junior* (mlajši) oziroma *senex* (starejši). Na primer pri krstu Jere Garin 16. februarja 1603 je bil boter stari (*senex*) Luskovec.[64] Med botri je še več tipično slovenskih imen, kot so: Jurij, zapisan kot *Juri*, Jernej, zapisan kot *Jerni*, Špela kot *Spella*, Marjeta kot *Marietha*, Katarina kot *Katra* … Pri nekaterih pa potrebujemo več znanja, da jih sploh lahko poslovenimo oziroma ugotovimo njihovo polno ime: *Enzi* = Lovrenc, *Tili* = Tilen, *Chrishe* = Krištof, *Macharius* = Mohar.

Ob vpisih botrov se poveča tudi nabor priimkov, ki jih med očeti krščencev doslej ne srečamo: Primožič, Komatar, Cincala … Posebnost je priimek Črnogozdnik, zapisan pri krstu Elizabete, hčerke kovača Janeza, 18. novembra 1602. Botra je navedena kot *Zhernogosdnizha* brez imena.[65] Priimek je domnevno nastal iz zaselka Črni Gozd, ki še danes obstaja ob cesti proti mednarodnemu mejnemu prehodu Ljubelj.[66] V obdobju od 1602 do 1603 so v vlogi botrov ob krstnem kamnu v župnijski cerkvi največkrat stali: Jernej Porenta, Jernej Vadnal, Tomaž Peharc ter kot botrici Alenka Semnovka in mlada žena Pavšel. V daljšem obdobju oziroma v najstarejših ohranjenih fragmentih krstne knjige je bil »najimenitnejši« boter Baltazar Stroš (Strosh),[67] župnik iz Križ pri Tržiču. Bil je boter Juriju, sinu Primoža Špeltarja, krščenemu 17. aprila 1612.[68]

Zapis kraja bivališča pri starših krščenca je v letih 1602–1603 izjemna redkost. Iz ohranjenih zapisov lahko sklepamo, da je bila večina staršev iz Tržiča, le pri redkih je zapisano, da so prihajali od drugod. Takšni primeri so trije, vsi iz sosednjih krajev oziroma vasi, torej še vedno iz tržiške župnije. Na primer iz Sv. Ane je bil doma Janez Košutnik, krščen zadnjega maja 1602.[69] Alenka Mali, krščena 9. februarja 1603, prav tako ni bila doma iz Tržiča, temveč iz Loma.[70] Iz zaselka Plaz pri Podljubelju je prihajal zet pri Klemencu, ki je 21. decembra 1603 dal krstiti sina Jožefa.[71] Zelo natančen je zapis krsta Marjete Blažič (*Wlashizh*) z dne 18. maja 1602, pri katerem zapisovalec prvič in edinkrat (!) natančno zapiše bivališče staršev v trgu Tržič. Družina je stanovala »ob mostu« (*/…/ pontem*).[72] Nekaj posebnega v tem obdobju je še zapis botrovega bivališča. Ob nepopolnem vpisu vpisovalec pri krstu sina Gašperja Benedika 2. maja 1603 ni vpisal imena krščenca in botre; navedel je le, da je bila slednja iz Plaza.[73]

Viktor Kragl je za objavo pripravil pregledno statistično tabelo iz vpisov v matične knjige za čas od leta 1704 do 1935 ter v njej za vsako leto predstavil število rojstev, porok in smrti. Iz tabele razberemo, da je bilo v posameznih obdobjih število rojstev, porok in smrti zelo visoko. Število rojstev je vrhunec doseglo leta 1904, ko je bilo rojenih kar 179 otrok, od tega 92 dečkov in 87 deklic, 14 otrok pa je bilo vpisanih kot nezakonskih. Na žalost ohranjeni fragmenti krstnih matičnih knjig iz prve polovice 17. stoletja ne morejo biti primerljivi s podatki, ko je bilo vpisovanje zelo natančno in urejeno. A za primerjavo lahko kljub temu navedemo, da je bilo v nepopolno ohranjenih zapisih za leto 1602 mogoče najti 31 krstov, leta 1603 pa skoraj dvakrat toliko, in sicer 59. Za naslednja leta nimamo ohranjenih knjig, zato pa lahko navedemo še podatke za leto 1610, ko je bilo krstov 42, leta 1611 jih naštejemo 61 in leta 1612 nekaj manj, 57. Lahko bi torej rekli, da je bilo v prvih desetletjih 17. stoletja v Tržiču v povprečju od 50 do 60 krstov na leto. Šele okrog leta 1700 se, če podatke primerjamo s Kraglovimi, letno povprečje dvigne za

60 Na primer Zakonik cerkvenega prava v Kan. 873 danes odreja: »Boter ali botra naj bo samo eden, lahko pa sta eden in ena« (*Zakonik cerkvenega prava*, str. 373).
61 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 1.
62 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 3.
63 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 4.
64 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 4.
65 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 3.
66 *Atlas Slovenije*, str. 57.
67 Baltazar Štros (Stross) se je rodil v Besnici leta 1581. Ordiniran je bil 31. marca 1607. V letih 1610–1614 je služboval v Križah pri Tržiču. V letih 1615–1618 je bil tržiški župnik-vikar. Iz Tržiča je odšel v Sp. Tuhinj (gl. NŠAL 572, zapuščina Franca Pokorna, župnija Križe, šk. 377; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 190).
68 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 17.
69 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 2.
70 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 4.
71 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 9.
72 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 2.
73 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 5.

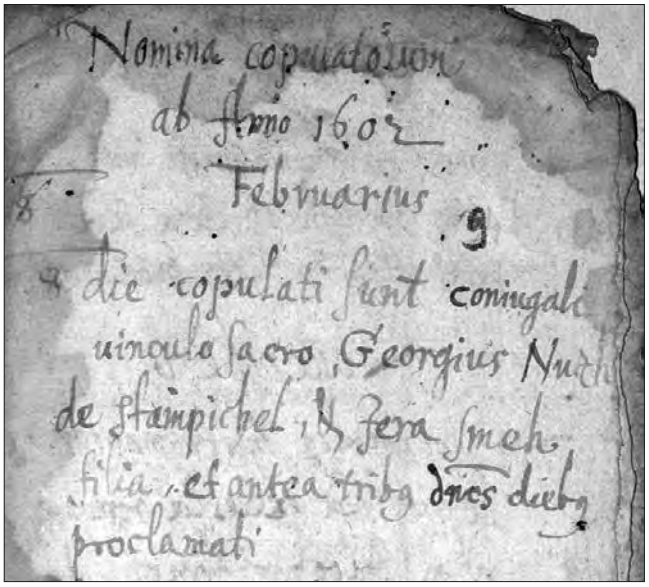
Nomina copulatorum
ab Anno 1602
Februarius
9
8 die copulati sunt coniugale
uinculo sacro, Georgius Nu
de Stampichel, et Jera Smeh
filia, et antea tribus dies die
proclamati

Prvi zapis poroke iz leta 1602 (NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612).

deset krstov, torej na 70. Bistveno višje je po preteku 200 let, in sicer je bilo okrog leta 1900 povprečno 170 krstov letno.[74] Iz navedenih podatkov lahko zaključimo, da je s priseljevanjem oziroma industrializacijo mesta Tržič naraščalo tudi število prebivalcev in s tem število krstov, ki se je v obdobju 400 let povečalo za dvakrat.

Najstarejši zapisi tržiških porok (1602–1603)

Po analizi podatkov krstnih matičnih knjig se posvetimo še ohranjenim poročnim matičnim knjigam. Takoj lahko izpostavimo, da tudi tržiške poročne matične knjige uvrščamo med najstarejše na slovenskem ozemlju. Če se omejimo zgolj na ozemlje današnje Nadškofije Ljubljana, so zanesljivo najstarejše (!); za tri leta so starejše celo od ljubljanskih iz stolne župnije sv. Nikolaja (1605). Na Gorenjskem jim delajo družbo malce mlajše poročne matične knjige župnij Mošnje (1609) in Naklo (1611). V primerjavi s prej naštetimi župnijami so tako kakor krstne tudi poročne matične knjige nekaj posebnega. V poročnih knjigah v Ljubljani in Mošnjah so v standardnih formulacijah zavedene priče (*testes*), ki jih v ohranjenih tržiških zapisih ne najdemo.[75] Tržiške poročne matične knjige pa so posebne še po nečem – vsebujejo namreč tudi podatek o oklicih. Prav ti zapisi so najstarejše pričevanje o oklicih na celotnem slovenskem prostoru, zaradi česar podrobnejši vpogled v poročne matične vpise postreže z vrsto zanimivosti.

Najstarejši zapis poroke v Tržiču je že omenjena poroka med Jurijem Nočem in Jero Smeh. Takoj za navedenim datumom (8. februar) je formulacija »zakonsko zvezo sta sklenila« (*copulati sunt coniugali uinculo sacro*). Zanimivo je, da je vpisovalec nevestino ime zapisal v slovenščini, hkrati pa je za priimkom dopisal še besedo *filia* (hči). Obstaja torej upravičena domneva, da je imel namen zapisati tudi očetovo ime, a je namero opustil. Vpis zaključuje s podatkom o oklicih, in sicer da sta bila »pred tem na tri nedelje oklicana« (*et antea tribus dominicis diebus proclamati*).[76]

Za obravnavano kratko obdobje 1602–1603 je ohranjenih le 20 vpisov porok. Sedem parov se je poročilo leta 1602 in skoraj dvakrat več (13) leta 1603. Med fragmenti najdemo tudi list za leto 1607, iz katerega je razvidno, da sta dva para svojo ljubezen potrdila pred oltarjem v Tržiču.[77] Za tako kratko časovno obdobje enega leta (1602–1603) podrobna analiza podatkov sicer ne bo najbolj zanesljiva, vendar lahko ob predpostavki, da gre za najstarejše ohranjene drobce, ti kljub temu ponudijo ilustrativni prvi vtis o tem obdobju.

Primerjava datumov porok, pričakovano, ne sporoča nič pretresljivega, saj so poroke enakomerno porazdeljene čez vse leto – razen v dveh obdobjih, in sicer med 8. februarjem in 28. aprilom 1602 ter 26. januarjem in 7. aprilom 1603, ko porok ni bilo. Razlog je preprost: v postnem času se ni bilo mogoče poročiti, saj je ta čas namenjen spokorni pripravi na veliko noč[78] in prostora za veseljačenje (tudi danes) v tem času ni. Zato pa se je v preostalem obdobju dogajalo, da sta pred oltar tu in tam sočasno stopila dva para.

74 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 378–382.
75 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 9–11.
76 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 9.
77 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 15.
78 Kuret, *Praznično leto Slovencev*, 1, str. 83.

Takšen primer je prvič zabeležen že 8. februarja 1602, ko so se poročili Jurij Noč iz Kamne Gorice in Jera Smeh ter Ožbolt Knez in Rotija Borovnica.[79] Čez dobro leto, 4. maja 1603, se je dan dveh porok ponovil, in sicer sta se takrat poročila Sebastjan Bohinc iz Nove vasi in Marjeta Potočnik, pred oltar pa sta stopila tudi Adam Grobhuber in Neža Kunič.[80] Ob teh vpisih je zanimiv še vpis poroke Mihaela Kocjančiča in Katarine, vdove Matije Uršiča, pri katerem vpisovalec presenetljivo ni navedel točnega datuma poroke, temveč je zapisal le, da sta se poročila maja 1602. Vsi dnevi porok so bili zapisani z arabsko številko, le pri poroki Primoža Dornika in Alenke Krt je datum naveden z besedo: »šestega« (*sexto*) oktobra 1603.[81]

Nekaj prav posebnega so formulacije, s katerimi je župnik opisal slovesno dejanje svetega zakona. Očitno ni želel biti preveč dolgočasen, zato je z različnimi formulacijami razbijal monotonijo vpisov, česar v poročnih knjigah primerljivih župnij ne najdemo. V ljubljanskih in mošenjskih sta tamkajšnja duhovnika uporabljala le utečene formulacije, kot na primer *copulati sunt* (poročena sta bila). Tržiški župnik pa je posegal po precej bolj dinamičnem izrazju, kot denimo:

- poročena sta bila s sveto vezjo (*copulati sunt coniugali uinculo sacro*),
- sprejel jo je za ženo (*accepit uxorem*),
- v zakon sta stopila (*inijerunt matrimonium*),
- po obredu Katoliške cerkve sta sklenila zakon (*contraxerunt secundem Catholicae ecclesiae ritum matrimonium*),
- zakon sta sklenila (*contraexrunt matrimonium, in matrimonium iuncti sunt*),
- stopila v sveti zakon (*in sacrum matrimonium inyerunt*),
- s sveto vezjo zakona sta bila povezana (*sacro vinculo matrimonium iuncti sunt*),
- po predpisanih obredih in cerkvenem običaju sta sveti zakon sklenila (*rite et ecclasiastico more in sacrum matrimonium copulati sunt*).

Tudi pri teh vpisih je mogoče povedati nekaj več o imenih. Med ženini prevladuje ime Jurij, ki je zapisano trikrat, sledita Jakob in Janez, zabeležena dvakrat. Nekoliko drugače je pri nevestah, kjer se trikrat pojavijo imena Jera, Marjeta in Neža. Priimki ženinov in nevest so tako različni, da ni mogoče najti dveh enakih, kar je v tako kratkem obdobju pričakovano. Dve imeni pri ženinih pa vendarle izstopata, in sicer Zaharija in Toni.[82] Zaharija je svetopisemsko ime, vendar v teh krajih zelo redko. Toni je slovenska različica imena *Antonius*, navedbo imena pa prav tako redko najdemo v matičnih knjigah tega časa. Med priimki je pozornost vzbudil Židovin (*Shidouin*), kar bi morda lahko slovenili kot Židov. Glede na to, da je bilo ženinu ime Zaharija, lahko domnevamo, da je bil nekoč morda celo on, še bolj verjetno pa njegovi predniki, judovske vere.[83] Neveste so imele običajna imena, le da sta latinski imeni *Gertrud* in *Margaretha* velikokrat zapisani v slovenski različici, in sicer kot Jera in Marjeta.

Primerjava podatkov z drugimi župnijami pokaže, da v Tržiču pri nobenem ženinu ni naveden oče, kaj šele mati. Nasprotno pa pri poroki Jakoba Kržina in Eve Kukec, ki je bila sklenjena 20. januarja 1605 v Ljubljani, izvemo, da sta bila ženinov oče Peter in mama Uršula, nevestina starša pa Primož in Marjeta Logar.[84] Pri šestih tržiških nevestah je zapisano očetovo ime, pri treh pa, da so bile ob poroki že vdove. Iz zapisanih podatkov lahko sklepamo, da so bili vsi ženini in neveste samski, razen kjer je izrecno navedeno drugače. Poleg tega pri zapisu ženina ni nikjer zabeležena beseda vdovec (*viduus*). Med posebnosti zapisov lahko štejemo poroko Matija Javornika in vdove Klare Khrazenpacher 12. avgusta 1603, kjer je župnik pozabil zapisati ime pokojnega moža neveste Klare.[85] Površnost oziroma pozabljivost župnika srečamo še pri vpisu poroke med Andrejem Anžičem in Jero Kocjančič 1. junija 1603, kjer je navedel le, da je bila hči Kocjančiča, brez imena očeta.[86]

V obdobju narativnih zapisov v matičnih knjigah zelo redko najdemo podatek o poklicu. V primeru poroke Tonija Počepka in Alene Benedik 26. januarja 1603 pa je vendarle zapisano, da je bila Alena takrat dekla.[87] Še večjo zmedo pri iskanju prednikov povzroči zapis poroke z dne 7. aprila 1603, kjer je namesto priimka ženina zapisano, da je bil ženin Primož hlapec pri Paradeiserjih (*seruus Paradaiseri*), nevesta je bila Marjeta Gatika, ni pa zapisa o njegovem pravem priimku.[88] Podoben je zapis pri poroki 19. januarja 1603, ko se je že omenjeni Zaharija Židovin poročil z dojiljo Evo, ki je služila pri Paradeiserjih (*nutrix Paradeiseri*).[89]

Navedba bivališča ženina oziroma neveste je v tem in tudi v poznejših obdobjih v poročnih matičnih knjigah nekaj samoumevnega. Lep zgled je po-

79 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 9.
80 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 10.
81 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11.
82 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 10.
83 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 10.
84 NŠAL, ŽA Ljubljana – sv. Nikolaj, Matične knjige, Poročna knjiga 1605–1632, str. 2.
85 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11.
86 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 10.
87 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 10.
88 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 10.
89 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 10.

ročna knjiga župnije Mošnje, kjer je ob vsakem vpisu naveden kraj bivanja ženina in neveste. Na primer ob poroki Jurija Ažmana leta 1609 izvemo, da je bil doma iz Mošenj, nevesta Jera Žlebir pa iz Dobrave.[90] Tržiški zapisi porok so tudi v tem pogledu izjema, saj je bivališče navedeno samo pri tistih ženinih in nevestah, ki niso prihajali iz Tržiča, pri vseh ostalih pa tega podatka ni. Iz tega sledi, da so bili mladoporočenci brez zapisanega bivališča gotovo župljani župnije Tržič. Iz pregleda poročne knjige ugotovimo, da je precej ženinov po tržiške neveste prišlo od drugod. To ne preseneča, saj so se do nedavnega poroke praviloma sklepale v župniji neveste.[91] Ženini so takrat v Tržič prihajali predvsem iz Kamne Gorice, Sela, Nove vasi in sosednjega Seničnega. A če je pri ženinih to dokaj pričakovano, izjemno redko zasledimo, da je od drugod prišla nevesta. Tak primer je poroka Klare Khrazenpacher, edine neveste, ki ni bila iz tržiške župnije, pač pa je prihajala iz za tisti čas zelo oddaljenih Slovenskih Konjic.[92] Dejstvo, da je bila ob poroki vdova, posredno potrjuje, da so se vdove pozneje lahko poročile tudi drugod in ne v kraju svojega bivališča oziroma rojstva. Seveda pa je zelo verjetno, da je Klara že pred poroko živela v Tržiču.

Poročne priče običajno zapišemo po navedbi podatkov o ženinu in nevesti. Tržiški zapisi porok so zopet nekaj posebnega, saj podatka o pričah (*testes*) sploh ne vsebujejo. Namesto prič je vpisovalec zapisal oklice, kar je med najstarejšimi ohranjenimi zapisi porok gotovo unikum. Podroben pregled razkrije, da župnik pri zapisu oklicev ni uporabljal utečene formulacije, ampak jih je predvidoma zapisoval po navdihu oziroma trenutnem razpoloženju in so, tako kakor začetna formulacija o samem dejanju poroke, zelo izvirni. Formulacije so sledeče:

- in pred tem na tri nedelje oklicana (*et antea tribius dominicis diebus proclamati*),
- in sta bila po obredu Rimske Cerkve trikrat oklicana (*sunt secundum ritum Ecclesiae Romanae ter proclamati*),
- in sta bila trikrat v različnem času oklicana (*sunt diversis tribus vicibus proclamati*),
- in sta bila trikrat naznanjena (oklicana) (*et tribus temporibus denunciati sunt*),
- prej trikrat oklicana (*tribus vicibus ante proclamati*),
- po predhodnih treh oklicih sta sveti zakon sklenila (*copulati sunt in sanctum matrimonium praemissis tribus denunciationibus*).

Pestrost različnih oklicev zmotita le dva zapisa. Pri poroki Petra Gogniča in Jere Meglič 3. junija 1602 je zapisovalec le kratko navedel, da sta bila

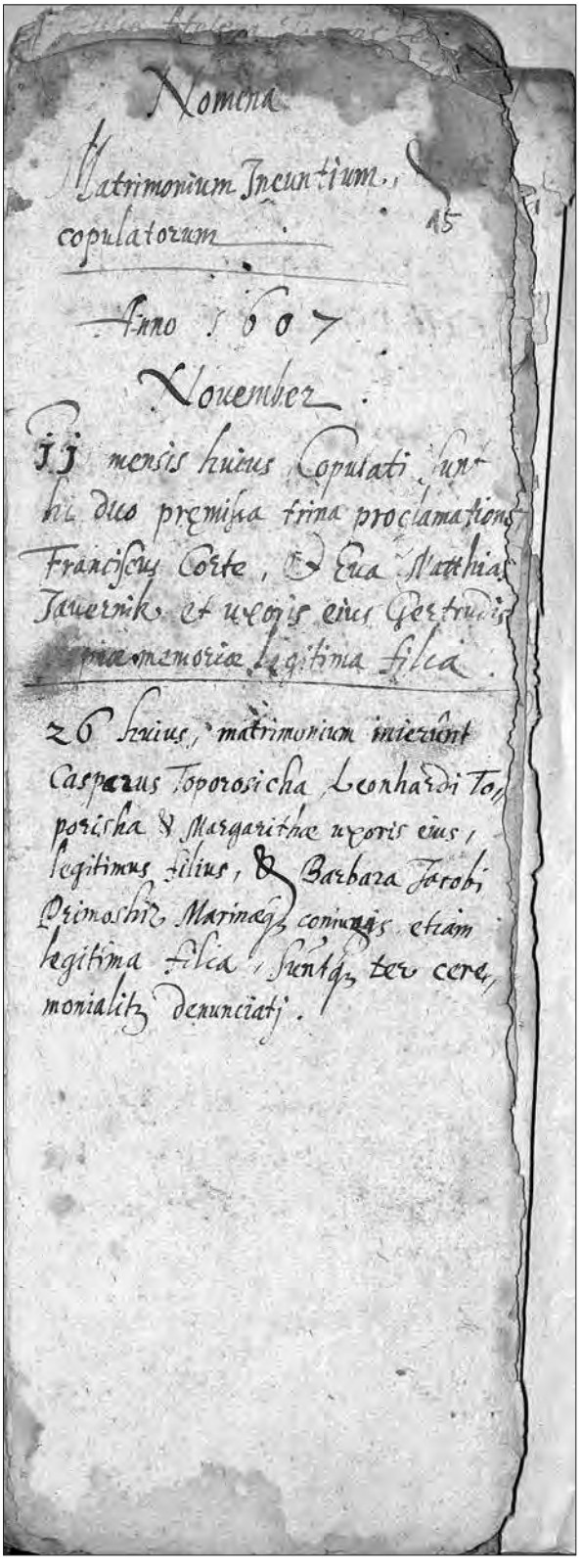
Nomina
Matrimonium Inicuntium, 15
copulatorum
Anno 1607
November
ij mensis huius Copulati sunt
hic duo premissa trina proclamations
Francisci Corte, & Eua Matthiæ
Tauernik. et uxoris eius Gertrudis
ma memoria legitima filia.
26 huius, matrimonium inierunt
Casparus Toporisicha Leonhardi Top
porisha & Margaritæ uxoris eius,
legitimus filius, & Barbara Jacobi
Primoshiz Marineg coniugis etiam
legitima filia, Sunt3, ter cere
monializ denunciati.

Fragment porok iz leta 1607 (NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 15).

90 NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, Krstna in poročna knjiga 1609–1646, str. 221.
91 Krampač, *Cerkvene matične knjige*, str. 130.
92 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11.

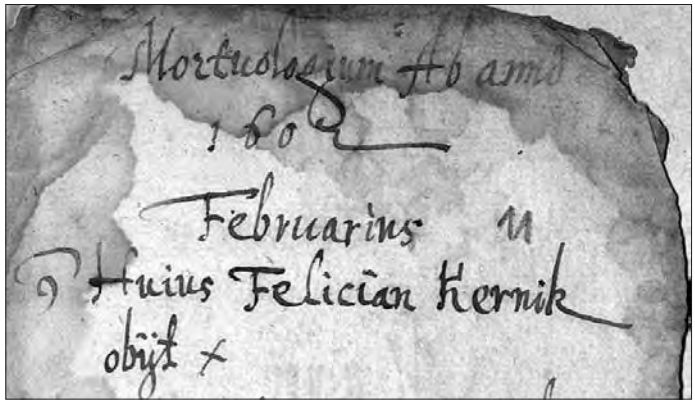

Najstarejši zapis smrti (NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11).

oklicana (*proclamati sunt*), brez podrobne obrazložitve kolikokrat in kdaj.[93] Na dan 8. februarja 1602, ko sta bili v Tržiču dve poroki, je pri vpisu druge poroke skrajšano zapisal, da sta bila oklicana na podoben način (*simili modo proclamati*) kot pri prvi vpisani poroki.[94]

Kot zanimivost velja omeniti, da so bili v Tržiču z letom 1607 poročni zapisi nekoliko nadgrajeni; dotedanjim podatkom se namreč pridružijo še podatki o starših mladoporočencev. Na primer ob poroki Gašperja Topориša in Barbare Primožič 26. novembra 1607 izvemo, da je bil ženinov oče Lenart, njegova mati pa Marjeta; nevestina starša sta bila Jakob in Marina.[95] Podatek o materi mladoporočencev je bil takrat novost, a žal le kratkotrajna, saj naslednje ohranjene poročne knjige iz Tržiča tega podatka ne vsebujejo.[96]

Primerjava s Kraglovo raziskavo je zelo omejena, ker v obravnavanem obdobju manjka precej podatkov, ki so bili v času njegove raziskave samoumevni. Kragl poroča, da je bilo število porok najvišje leta 1903 (leto pred množičnimi rojstvi), ko se je poročilo kar 49 parov.[97] Natanko 300 let prej je bilo porok le 17, kar nakazuje, kako se je prebivalstvo v Tržiču v tem vmesnem času povečalo.

Najstarejši zapisi smrti v Tržiču (1602–1603)

Poleg vedrih in veselih vpisov je treba analizirati še tiste, ki v sebi skrivajo bolj žalostne tone – mrliško matično knjigo. Tudi fragmenti tržiških mrliških zapisov za leti 1602 in 1603 sodijo med starejše ohranjene zapise na Slovenskem. Po popisu matičnih knjig iz leta 1972 naj bi bile starejše le mrliške knjige v Piranu (1502) in Prvačini (1575).[98] V zbirki matičnih knjig, ki jih hrani Nadškofijski arhiv Ljubljana, so tržiški zapisi za več kot 25 let starejši od mrliške knjige v Velesovem (1629) in več kot 30 let starejši od ljubljanskih mrliških zapisov (1635). Na Gorenjskem in v celotni današnji ljubljanski nadškofiji so potemtakem tržiške mrliške matice najstarejši mrliški zapisi, starejši celo od Rimskega obrednika, ki je za Katoliško cerkev šele leta 1614 predpisal obvezno vodenje mrliških matičnih knjig.[99] Ta neobveznost oziroma spontanost tržiških zapisov o umrlih pa hkrati pomeni, da vsebujejo nekoliko manj podatkov – predvsem za rodoslovce in druge raziskovalce namreč manjka podatek o starosti umrlih. Res pa je, da je ta navedba, vsaj kar zadeva točnost, tudi v precej mlajših zapisih pogosto precej vprašljiva.

Tržiški zapisi smrti nimajo naslova, ki je zanje značilen nekaj let pozneje – »mrliške knjige« (*Liber Mortuorum*) –,[100] temveč so zapisi vodeni kot »seznam umrlih od leta 1602« (*Mortuologium ab anno 1602*). Vodenje mrliških knjig takrat namreč še ni bilo obvezno in župnik jih je samoiniciativno zapisal kot seznam umrlih. Seznama ni mogel poimenovati nekrologij (*Necrologium*), saj ni zapisoval le smrti slavnih Tržičanov, ampak vseh umrlih. Nekrologiji so bili v tistem in predvsem v predhodnih časih dokaj razširjeni, pogosto pa so vsebovali samo imena eminentnejših osebnosti.

Najstarejši tržiški mrliški zapis je vpis smrti Felicijana Kernika, ki je umrl 9. februarja 1602.[101] Več podatkov (vzrok smrti, starost ...) pa iz tega vpisa ni mogoče razbrati.

Med raziskovalci veljajo mrliške knjige za najbolj skope s podatki. Tržiški mrliški drobci pa so v tem pogledu še za odtenek bolj skopi, saj v eni povedi

93 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 10.
94 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 9.
95 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 15.
96 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Poročna knjiga 1693–1733, str. 44.
97 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 381.
98 Krampač, *Cerkvene matične knjige*, str. 161.
99 Umek, Cerkvene matične knjige, str. XVII–XVIII.
100 NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, Mrliška knjiga 1642–1733, str. 1.
101 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11.

povedo le, kdo in kdaj je umrl. Zelo pomenljivo je tudi dejstvo, da se je v obdobju od februarja 1602 do julija 1603 ohranilo samo okroglih 60 vpisov. Po raztrganinah ohranjenih fragmentov lahko sklepamo, da manjka vsaj eden ali celo dva lista, na katerih bi našli še podatke o umrlih od julija do decembra 1603.[102] Zato leta 1603 ni bilo le 21 vpisov, ampak več, verjetno okrog 40, kar lahko sklepamo na podlagi podatkov minulega leta, ki so v celoti ohranjeni in iz katerih razberemo, da je leta 1602 v tržiški župniji umrlo 39 oseb. Med umrlimi je bilo v obravnavanem času (od februarja 1602 do julija 1603) 35 moških in 25 žensk. Delež umrlih otrok je pri tem zelo visok, saj predstavlja dobro polovico vseh mrličev, natančneje, 35. Razdelitev med spoloma pri otrocih pa pove, da je umrlo 20 dečkov in 15 deklic.

Tržiški župnik je pri vpisih datumov smrti uporabil isti način kakor pri vpisovanju krstov in porok. Na vrhu oziroma na sredi vpisnega lista je pred vpisi navedel ime meseca in pred vsakim vpisom z arabsko številko zabeležil dan v mesecu. Le v enem primeru je datum zapisal z besedo, in sicer kot zadnji dan (*ultimo mensis huius*) februarja 1602.[103] V sedmih primerih je namesto datuma zapisal, da je isti dan (*item huius*) umrl še nekdo. Po tem vzorcu zapisa datuma izvemo, da so 11. marca 1602 umrli trije ljudje: Anica Gognič, Janez Primožič in sin Krištofa Šapla.[104] Obravnavano obdobje je zelo kratko, nekaj več kot leto in pol, zato je težko določiti, v katerem letnem času je bila umrljivost največja. Lahko pa ugotovimo, da junija in decembra 1602 »dekla Smrt« ni obiskala Tržiča. Največ, osem, mrličev je bilo septembra 1602, sledita pa april in maj 1602 s po šestimi smrtnimi primeri.

Ohranjeni mrliški drobci kljub skoposti s podatki postrežejo z nekaterimi precej tragičnimi trenutki za posamezne družine, v katerih je smrt terjala tudi več življenj. Tako je iz zapisov iz marca 1602 mogoče razbrati, da sta v roku petih dni umrla Matevž Gognič in njegova žena Anica.[105] Prav tako sta v razmiku šestih dni preminila dva otroka Jurija Črnogozdnika: hči Magdalena 17. maja 1602, sin Jurij pa 23. maja 1602.[106] Prava tragedija v očeh današnjega časa pa se je zgodila v razširjeni družini Počivalnik. Navček je kar trikrat zapel in naznanil smrt treh otrok domnevnih bratov Jurija in Gregorja Počivalnika. V razmiku osmih mesecev so namreč umrle tri deklice: Radegunda,[107] Helenka[108] in Marjeta.[109] Pri slednji lahko natančno potrdimo starost, saj je zapisana tudi med krstnimi vpisi. Rojena je bila 29. marca 1602,[110] ta svet pa je zapustila stara le 14 mesecev, in sicer 29. maja 1603.[111] Drugi deklici sta bili najverjetneje nekoliko starejši, saj ju v ohranjenih krstnih knjigah ni. Smrtnost otrok v tistem času je bila spričo slabih higienskih in prehranskih razmer visoka, kar potrjujejo tudi ti vpisi. Razmere so bile precej podobne tudi v naslednjih stoletjih.

Nekaj podobnega kot pri krstih se ponovi pri smrtih, ko župnik ne navede vseh podatkov o mrličih. Pri podrobnem pregledu vpisov ugotovimo, da kar pri štirih umrlih otrocih in dveh odraslih sploh ni navedenih imen. Pri otrocih je duhovnik navedel le sorodstveno razmerje z očetom: sin (*filius*) oziroma hči (*filia*). Za rodoslovce je to nerazvozljiva uganka, saj vpis ne vsebuje podatka o starosti, tako da vsako ugibanje, kdo je umrli, odpade. Župnik je pri smrti Lucije Pollak, ki je umrla 19. julija 1603, navedel, da je bila žena (*uxor*) Luka Pollaka.[112] Da bi ob vpisih poudaril, da je umrl majhen otrok, je uporabil tudi pomanjševalnico in zapisal, da je 3. oktobra 1602 umrla Helena, hčerkica (*filiola*) Jakoba Traunarja.[113] Pomanjkljiv je tudi zapis smrti odrasle osebe s priimkom Radon, ki je umrla zadnji dan februarja 1602. Imena ni, domnevamo pa, da gre za moškega, saj priimek ni sklanjan in je zapisan v osnovni obliki.[114] Navidezno uganko predstavlja tudi navedeni datum: zadnji dan februarja. Vemo, da leto 1602[115] ni bilo prestopno, kar pomeni, da je bil zadnji dan v mesecu 28. februar. Nepopoln zapis brez priimka je mogoče najti tudi pri navedbi smrti oglarja oziroma kovača Janeza, ki je umrl 3. februarja 1603. Tako kot pri krstu njegove hčerke Elizabete 18. novembra 1602 tudi pri vpisu njegove smrti ne izvemo priimka.[116]

Zapisi smrti v mrliški matični knjigi so običajno zelo enolični in preprosti, zapisani v kratki enostavčni povedi. Skoraj polovica vseh tržiških vpisov, natančneje, 23, je zapisana le s preprostim glagolom umrl je (*mortus est*, *obiit*). Ob smrti Helenke, hčerke Gregorja Počivalnika, ki je umrla 23. novembra 1602, je

[102] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 14.
[103] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11.
[104] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11.
[105] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11.
[106] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 12.
[107] Radegunda Počivalnik je umrla 24. septembra 1602 (NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 12).
[108] Helenka Počivalnik je umrla 23. novembra 1602 (NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 13).
[109] Marjeta Počivalnik je umrla 29. maja 1603 (NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 14).
[110] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 1.
[111] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 14.
[112] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 14.
[113] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 12.
[114] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 11.
[115] Leto 1602: https://sl.wikipedia.org/wiki/1602 (23. 5. 2020).
[116] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 3, 13.

župnikov zapis zelo lapidaren: »23. november hčerka Gregorja Počivalnik imenovana Helenka« (*23. nouember filia Gregory Pozhiualnik dicta Helenka*).[117] Pravo nasprotje tega skromnega zapisa je bogastvo ostalih 27 vpisov, kjer je znova prišla do izraza vpisovalčeva izvirnost. Zdi se, da je v teh zapisih zbral prav vse tedanje besedne zveze, s katerimi je bilo mogoče poimenovati človekov odhod s tega sveta. Ker pomenijo svojevrstno bogastvo, je prav, da navedemo vse njegove izvirno uporabljene formulacije:

- iz tega nereda oziroma tega sveta se je preselil (*migrauit ex hoc mundo colluie*),
- življenje zamenjal s smrtjo (*vitam cum morte mutauit*),
- čigar duša živi v Gospodu (*cuius anima in Domino uiuit*),
- iz tega nereda oziroma s tega sveta se je preselila h Kristusu (*ex hoc mundo colluie migrauit ad Christum*),
- zaspal v Gospodu (*obdormiuit in Domino*),
- iz tega življenja se je preselil (*ex hac uita migrauit*),
- iz življenja se je umaknil (*decessit e uita*),
- bil poklican v večni dom (*vocatus ad aethereas sedes*),
- iz zmede tega sveta je bil rešen (*ex hoc mundo colluuiae ereptus*),
- je izdihnila dušo (*efflauit animam*),
- to življenje je zapustila (*hanc lucem deseruit*),
- mirno izdihnil (*placide exhalauit*),
- iz telesnega zapora je bil osvobojen (*est corporis ergastulo solutus*),
- mirno zaspal v Odrešeniku (*placide in Salvatore obdormiuit*),
- dočakala je poslednji dan (*obiuit diem ultimum, ultimum diem vitae clausit*),
- smrt ga je iztrgala iz materinega naročja (*Mors rapuit ab ubere matris*),
- iz tega stoletja vzel slovo oziroma od tega življenja se je poslovil (*huic saeculo ualedixit*),
- ločila se je od življenja in Bog naj ji bo milostljiv (*decessit e vita, cui sit Deus propitius*),
- od živih (živečih) je bila iztrgana (*e uiuis erepta*),
- telesnih spon osvobojena (*vinculis corporis soluta est*).

Župnikova izvirnost oziroma pestrost besednih zvez v mrliških zapisih je odraz njegove razgledanosti, a hkrati rezultat tega, da v tem času ni bilo jasnih navodil za zapisovanje. To se še posebej odraža v dejstvu, da v zapisih ni zabeležena starost umrlih. Vse mrliške knjige, ki so ohranjene in so nastale v času po Rimskem obredniku, ki je natančno določil navodila glede vodenja mrliških knjig, vsebujejo okvirne podatke o starosti.[118]

Svojevrstna izjema sta vpisa, pri katerih je župnik navedel tudi bivališči pokojnikov. V obeh primerih je smrt kosila v Lomu. Najprej, 15. septembra 1602, je umrl Tomaž, sin Andreja Malija iz Loma (*de Lom*). Nekaj dni pozneje, 23. septembra 1602, je v Lomu umrl še Matevž, sin Matije Peharca.[119] Pri ostalih 58 zapisih ni navedenega bivališča pokojnika, kar pomeni, da so bili najverjetneje doma iz Tržiča oziroma so umrli tam.

Tako kot največje število rojstev in porok tudi mrliška knjiga pozna leta, ko je smrt zelo pogosto obiskovala družine v tržiški župniji, vzrok pa ni naveden. Po Kraglovi tabeli (1704–1935) je bilo največ smrti leta 1714, ko so pokopali kar 171 oseb.[120] Tako narativne kot prve tabelarične mrliške knjige iz sedemdesetih let 18. stoletja namreč žal ne vsebujejo podatka o vzroku smrti, najdemo ga šele v prvih tiskanih obrazcih leta 1784.[121] Iz obravnavanih najstarejših mrliških drobcev župnije Tržič (1602–1603) pa lahko izvemo, da je v enem letu umrlo v povprečju 40 ljudi. To je bistveno manj kot leta 1714, vendar pa se povprečje 40 smrti v naslednjih letih 18. stoletja, če gre verjeti Kraglovi tabeli, večkrat ponovi.

Domneve o avtorju najstarejših tržiških matic

Statistika, ki jo izpričujejo ohranjeni najstarejši matični zapisi župnije Tržič, je zelo nenavadna. V obdobju 1602–1603 se je ohranilo natanko 90 zapisov krstov, 20 porok in 60 smrti. Poraja se vprašanje, ali ni to načrtno delo poznejših hraniteljev teh zapisov oziroma župnikov. Vendar je skorajda nemogoče v takšni meri tako »idealistično« prirediti število zapisov. Precej bolj verjetno je, da gre za izjemno naključje. Ohranjeni tržiški fragmenti so, kakor je bilo že omenjeno, na začetku in koncu poškodovani v tolikšni meri, da lahko domnevamo, da je bilo krstov in smrti več, kot jih poznamo. Manjka namreč vsaj eden ali celo dva vpisna lista na začetku in prav tako na koncu ohranjenega snopiča.

Ob pregledanih matičnih zapisih in izvirnosti se raziskovalcu zastavlja zelo pomembno, če ne skorajda poglavitno vprašanje, kateri župnik je dosledno zapisoval podatke. Iz pisave, sloga in oblike je mogoče sklepati, da gre za eno osebo, ki je matična dejstva zapisovala v snopič, saj ohranjeni zapisi spominjajo bolj na snopič kot na knjigo. Med ohranjenimi fragmenti ni niti na enem mestu zapisal svojega imena ali vsaj priimka. Ob njegovih izvirnih zapisih pri porokah in še veliko bolj pri smrtih dobimo predstavo, da gre za duhovnika z veliko začetnico. Ljubiteljski zgodovi-

[117] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 3, 13.

[118] Najstarejše ljubljanske mrliške knjige za razliko od tržiških vsebujejo podatek o starosti pokojnika (prim. NŠAL, ŽA Ljubljana – sv. Nikolaj, Matične knjige, Mrliška knjiga 1635–1657).

[119] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 12.

[120] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 379.

[121] Krampač, *Cerkvene matične knjige*, str. 178.

nar, duhovnik Franc Pokorn (1861–1940), je za večino župnij ljubljanske nadškofije sestavil kratke biografske podatke za župnike posameznih župnij. Po teh zapisih naj bi v letih 1595–1597 v Tržiču župnikoval Gašper Jančič.[122] Po popisu arhiva v Vidmu, ki ga Pokorn ne navaja, pa naj bi prej imenovani prišel v Tržič šele leta 1604.[123] Dvom ostaja, ali je bil Jančič v kratkem obdobju župnik v Tržiču dvakrat ali pa Pokorn navaja napačne podatke. Vsekakor teh zapiskov ni vodil Jožef Julij Böhm, ki ga kot naslednjega navaja Pokorn in naj bi v Tržič prišel leta 1607 ter ostal do leta 1615, ko je moral odstopiti in zapustiti župnijo, »ker ni živel zgledno in bil nepoboljšljiv, kljub opominom vizitatorja Jan. Salvaza«.[124] Tudi primerjava zapisov dveh porok iz različnih obdobij potrjuje, da gre za dve različni osebi: prva je delovala v Tržiču leta 1607, druga, vsaj po vpisih eminentnejša, pa v letih 1602–1603.[125] Vsekakor je bil župnik, ki je zapisal vpise v ohranjenih fragmentih tržiških matic, človek, ki ga nista okužila monotonost in dolgočasnost zapisov sodobnikov, temveč jih je s sebi lastnim navdihom svojevrstno popestril z velikim naborom zares izvirnih zapisov, kakršnih doslej še nismo poznali. Tudi zato so predstavljeni vpisi v najstarejših tržiških matičnih knjigah še posebno dragoceni.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ACAU – Archivio della Curia Arcivescovile di Udine
Archivio storico, Chiese a parte Imperii

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 572, zapuščina Franc Pokorn
ŽA (župnijski arhiv) Ljubljana – Sv. Nikolaj; ŽA Mengeš; ŽA Mošnje; ŽA Tržič.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Atlas Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

Dolinar, M. France: Pravilnik o vodenju matičnih knjig. Kratek zgodovinski pregled. Župnijska pisarna. *Pastoralni priročnik* (ur. Rafko Valenčič). Ljubljana: Slovenska pokrajinska škofovska konferenca, 1988, str. 17–72.

Filipič, Igor: Zapisniki duš v Škofijskem arhivu Maribor. *Arhivi* 26, 2003, str. 303–310.

Keber, Janez: *Leksikon imen*. Celje: Mohorjeva družba, 2001.

Kolar, Bogdan: Status animarum kot arhivsko gradivo. *Drevesa* 3, 1996, str. 4–8.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Krampač, Tone: *Cerkvene matične knjige na Slovenskem kot zgodovinski vir*. Ljubljana, 2012 (tipkopis magistrskega dela).

Krampač, Tone: *Popis Statusov animarumov Nadškofijskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana, maj 2009 (interni popis).

Krampač, Tone: *Popis Statusov animarumov Nadškofijskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana, januar 2020 (interni popis).

Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah*. Ljubljana: Nadškofijski arhiv Ljubljana, 2017.

Kuret, Niko: *Praznično leto Slovencev*, 1. Ljubljana: Družina, 1998.

Letopis Ljubljanske škofije za leto 1935. Ljubljana: Škofijski ordinariat, 1935.

Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadranu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814 (ur. Josip Kolanović in Janez Šumrada). Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.

Toplišek, Janez: *Rodoslovje.* Trzin: samozaložba J. Toplišek, 2004.

Umek, Ema: Cerkvene matične knjige. *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije*, 1 (ur. Ema Umek in Janez Kos). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1972, str. XVII–LXXIII.

Umek, Ema: Matična knjiga. *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 23.

Valenčič, Rafko: A. Splošna pravila o vodenju matičnih knjig. Župnijska pisarna. *Pastoralni priročnik* (ur. Rafko Valenčič). Ljubljana: Slovenska pokrajinska škofovska konferenca, 1988, str. 18–73.

Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, 2 (ur. Ema Umek in Janez Kos). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1972.

Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije, 3 (ur. Ema Umek in Janez Kos). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1974.

Vodnik po župnijskih arhivih SR Slovenije, 2 (ur. Ema Umek in Janez Kos). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1975.

Zakonik cerkvenega prava. Ljubljana: Nadškofijski ordinariat v Ljubljani, 1983.

SPLETNI VIRI

Izračun datuma velike noči:
http://www2.arnes.si/~gljsentvid10/iz_velike_noci_.html

Wikipedija:
Leto 1602: https://sl.wikipedia.org/wiki/1602

[122] NŠAL 572, zapuščina Franca Pokorna, župnija Tržič, šk. 382.
[123] ACAU, Archivio storico, Chiese a parte Imperii, b. 707–10.
[124] NŠAL 572, zapuščina Franca Pokorna, župnija Tržič, šk. 382.
[125] NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, Krstna knjiga 1602–1612, str. 15.

Priloga: Izpis krstov, porok in smrti za župnijo Tržič 1602–1603[126]

Tabela 1: Izpis krstov 1602–1603

KRSTI 1602–1603			
datum	**otrok**	**oče**	**botra**
13. 3. 1602	Jera	Blaž *Suhliz*	Urban *Garin* Tomaž *Primoshiz*
15. 3. 1602	Jera	Martin *Skerbina*	Matija *Holzer* Neža *Siberin*
29. 3. 1602	Marjeta	Jurij *Pozhiualnik*	Krištof *Harnash* Neža *Achaziska*
velika noč 1602		Jurij *Mali*	Andrej *Zinzhala* Marko *Pernush*
12. 4. 1602	Jurij	Andrej *Grenik*	Mihael *Kozianzih* Lenart *Karun*
30. 4. 1602	Anica	Mihael *Semeen*	Mihael *Kozianzih* njegova žena Neža
1. 5. 1602	Jakob	Jakob *Tischler*	Jernej *Wadinal* Tomaž *Pehariz*
2. 5. 1602	Florjan	Jurij *Maliz*	Peter *Megliz* Jera *Megliz*
15. 5. 1602	Urban	Štefan *Sirisha*	Gašper *Polz* Jurij *Pristaunik*
18. 5. 1602	Marjeta	*Wlashizh*	Marko *Achazih* Marina *Pleshkouka*
zadnjega maja 1602	Janez	N. *Koshutnik* iz Sv. Ane	Tomaž *Primoshizh* *Zharman*
28. 8. 1602	Matevž	Jernej *Wodinal*	Tomaž *Pehariz* Andrej *Mali*
14. 9. 1602	Uršula	Matija *Pehariz*	Jernej *Wodinal* Neža *Robeska*
17. 9. 1602	Matevž	Jurij *Vrishizh*	Valentin *Slapnik* *Rubidka*
18. 9. 1602	Matevž	Lenart *Harash* starejši	Mihael *Semeen* Krištof *Säpl*
29. 9. 1602	Andrej	Peter *Achatitsch*	Matevž *Lushouiz* Andrej *Shemla*
21. 10. 1602	Ana	Krištof *Beham*	Peter *Achatisch* Marjeta žena Jurija *Teurscuha*
22. 10. 1602	Andrej	Matija *Pecharitz*	Jurij *Robesh* Neža *Clemenka*
istega dne 1602	Uršula	Gašper *Slapar*	Tomaž *Pechariz* Marjeta *Paushlinka*
26. 10. 1602	Elizabeta	Toni *Marco*	Martin *Werklau* *Wastela*
30. 10. 1602	Andrej	Andrej *Shemla*	Matevž *Holzer* Peter *Achazitsh*
3. 11. 1602	Elizabeta	Jurij *Dolschan*	Luka *Kalishnek* žena Pankracija *Vrishiza*
18. 11. 1602	Elizabeta	kovač Janez	Gašper *Primoshizh* *Zhernogosdnizha*
20. 11. 1602	Andrej	Marko *Achazitsh*	Matevž *Polz* Krištof *Behm*

[126] K prispevku se je zdelo primerno pripraviti izpis vseh vpisov za obravnavane najstarejše tržiške matične knjige, saj bo s tem raziskovalcem, predvsem pa domačinom približano dragoceno gradivo iz prvih let 17. stoletja. V tabelah so vsa osebna imena poslovenjena, v izvirniku so ohranjeni oziroma zapisani le priimki.

21. 11. 1602	Katarina	Janez *Germ*	Matija *Mucha* Špela *Dermalka*
23. 11. 1602	Katarina	mlinar Janez	Nikolaj *Kozhianzih* Marina *Preshenezha*
istega dne 1602	Janez	Matija *Mucha*	Jernej *Porenhta* Janez *Germ*
na dan sv. Katarine	Tomaž	Andrej *Benetik*	Gašper *Gogrizh* Janez *Thomeli*
21. 12. 1602	Janez	Lenart *Polz*	Janez *Teurschuh* Sofija žena Mihaela *Piana*
22. 12. 1602	Neža	Tomaž *Saplotnik*	Janez *Piria* Alenka *Semnouka*
istega dne 1602	Neža	Gregor *Koren*	Jurij *Piria* Špela *Kozhianziska*
2. 2. 1603	Rotija	Blaž *Grenik*	Gregor *Potozhnik* N. *Zharmanka*
9. 2. 1603	Alenka	Andrej *Mali*	Andrej *Slapar* snaha *Paushla*
13. 2. 1603	Valentin	Lenart *Slapar*	Lenart *Robesh* hči Tomaža *Shitnika*
14. 2. 1603	Ana	Matevž pisar pri gospodi *Paradaiseri*	Aleksander *Beham* Alenka *Semnouka*
16. 2. 1603	Jera	Urban *Garin*	stari *Lushouizh* Sibila *Pirka*
18. 2. 1603	Jera	Janez *Teurschuh*	Luka *Meglizh* Marjeta *Pernuska*
21. 2. 1603	Matija	Ožbolt *Meglizh*	Marko *Achatitsh* Jurij *Benetik*
10. 3. 1603	Jera	*Qomatar*	
19. 3. 1603	Jurij	Luka *Pollak*	Krištof *Behem* *Hermanin*
cvetna nedelja 1603	Jurij	N. *Lushouizh*	*Blashizh* Alenka *Mlinarizha*
velikonočni četrtek 1603	Jurij	Matevž *Gogrizh*	Jernej *Nastran* Alenka *Hromzheua*
1. 4. 1603	Jurij	Mihael *Kermel*	Valentin *Kozhianzih* Katarina *Wodinalka*
5. 4. 1603	Alena	Matevž *Polz*	Marko *Lukeshiz* Alenka *Koshirin*
8. 4. 1603	Katarina	Janez *Perin*	Aleksander *Behem* Ursula *Semlouka*
15. 4. 1603	Alenka	Tomaž *Pechariz*	Jernej *Wodinal* Anica *Tisleriza*
27. 4. 1603	Marina	Kocjan *Dermala*	Tilen *Petelin* *Wastela*
2. 5. 1603		Gašper *Benetik*	Janez *Germ* *Clemenka* iz Plaza
14. 5. 1603	Abel	Lenart *Harnash* mlajši	Janez *Teurschuh* Jernej *Parentha*
16. 5. 1603	Primož	Tomaž *Pauschl*	Tomaž *Pehariz* Primus *Kunsperg*
19. 5. 1602	Marjeta	Gregor *Poziualnik*	Andrej *Plesko* žena Tomaža *Pasinorja*
zadnjega maja 1603	Janez	Simon *Kozianzizh*	Matevž *Holzher* Alenka *Koshirin*
6. 6. 1603	Ana	Mihael *Koziantitsch*	Krištof *Harnas* Alenka *Semnouka*

8. 6. 1603	Janez	Jernej *Strituch*	Blaž Marina *Holzerin*
22. 6. 1603	Peter	Tilen *Petelin*	Gašper *Benetik* Jera *Pozhiualnik*
25. 6. 1603	Marjeta	Tomaž *Sauershnek*	Križe *Jauarnik* Marina *Pozhiualnizha*
2. 7. 1603	Jakob	*Shega*	Gregor *Skander* Jurij *Polz*
6. 7. 1603	Jakob	Jurij *Pehariz*	stari *Pushl* žena Gašperja *Rapasha*
11. 7. 1603	Magdalena	Jernej *Nastran*	Luka *Pollak* Špela *Paushlinka*
26. 7. 1603	Jakob	Andrej *Slapar*	Valentin *Slapnik* žena Andreja *Clemenz*
28. 7. 1603	Afra	oskrbnik *Paradeiserjeve* pristave na *Vsrazhenizhi*	Gregor *Liantitsch* N. *Kopazizha*
4. 8. 1603	Marina	krznar Jernej	N. *Textor* *Lushouiza*
istega dne 1603	Lovrenc	Gašper *Gogniz*	N. *Potozhnik* Jurij *Benetik*
7. 8. 1603	Alenka	Jernej *Mucha*	Matevž *Roshman* Uršula *Sittarizha*
9. 8. 1603	Lovrenc	Primož *Kernizhar*	Tomaž *Shupizh* Alenka *Kopazharizha*
17. 8. 1603	Alenka	Jakob *Traunar*	stari *Uishiz* žena Jurija *Pehariza*
19. 8. 1603	Jernej	tkalec Lovrenc	Marko *Achatitsh* Urban *Garin*
28. 8. 1603	Mihael	Jernej *Diuiak*	Gregor *Zinzula* žena N. *Suhliza*
1. 9. 1603	Eva	Luka *Meglizh*	Jernej *Parentha* Urša *Harnaska*
2. 9. 1603	Marina	N. *Piuzhan*	Matevž *Roschmon* Katarina žena Marka *Ahatitscha*
3. 9. 1603	Matevž	Jernej *Luskounik*	mladi *Paushl* žena *Robesha*
11. 9. 1603	Elizabeta	Simon *Heerman*	Luka *Pollak* Clara *Jauernikin*
12. 9. 1603	Elizabeta	Blaž *Siber*	Jurij *Plesko* *Skerbinka*
13. 9. 1603	Uršula	Martin *Werkouizh*	Krištof *Behem* Katra *Achazhizhin*
18. 9. 1603	Uršula	Pankracij *Vrishizh*	Mihael *Pozhiualnik* Marina *Slapnizha*
7. 10. 1603	Uršula	Jakob *Skok*	*Diuiak* Katarina *Lukeshiska*
14. 10. 1603	Martin	Sebastjan *Juuan*	Gašper *Polz* Klara *Jauarnizha*
6. 11. 1603	Marina	Matija *Crainiz*	Gregor *Znizhala* Rotija *Woronizha*
13. 11. 1603	Andrej	Jernej *Shmaidler*	Urban *Kumina* Marina *Holzerin*
1. 12. 1603	Barbara	Blaž *Mlaznik*	Janez *Teuershuh* Lucija *Gaberna*
2. 12. 1603	Nikolaj	Andrej *Grenik*	Jernej *Porenta* Neža *Muhouka*
istega dne 1603	Barbara	Tomaž *Shus*	Primož *Dornik* Marjeta *Znizhouka*

3. 12. 1603	Marina	Jurij *Jalouoz*	Janez *Slapar* snaha *Paushla*
11. 12. 1603	Štefan	Mohor *Vvorounik*	Valentin *Slapnik* Marjeta *Mayeriza*
14. 12. 1603	Tomaž	Jurij *Teuershuh*	Križe *Zhesnouar* žena Marina *Holzer*
20. 12. 1603	Štefan	Anton *Pozhepik*	Jurij *Skledar* Špela *Dermalka*
21. 12. 1603	Jožef	zet *Clemeniz*	Jakob *Zharman* Kunigunda *Garnika*
25. 12. 1603	Štefan	Klemen *Pehariz*	Jernej *Vvodinal* Marina *Slapnizha*
26. 12. 1603	Gašper	Andrej *Plesko*	Andrej *Pasinar* Klara *Jauernizha*
30. 12. 1603	Neža	Lovrenc *Slapar*	Lenart *Robesh* snaha *Paushl*

Tabela 2: Izpis porok iz tržiških poročnih matic 1602–1603

POROKE 1602–1603, 1607				
datum	**Ženin**	**kraj bivališča**	**nevesta**	**kraj bivališča**
8. 2. 1602	Jurij *Nuzh*	Kamna Gorica	Jera *Smeh*	
istega dne 1602	Ožbolt *Knes*		Rotija *Worounizha*	
28. 4. 1602	Krištof *Säpl*		Marjeta *Jauarnizha*	
maj 1602	Mihael *Koziantiz*		Katarina vdova Matija *Vrsi*	
2. 6. 1602	Jurij *Koren*		Magdalena *Dermalka*	
3. 6. 1602	Peter *Gognizh*		Jera hči Petra *Meglizha*	
24. 11. 1602	Jakob *Arash*	Sela	Neža *Kunspergerin*	
19. 1. 1603	Zaharija *Shidouin*		Eva dojilja pri *Paradeiseri*	
26. 1. 1603	Toni *Pozhepik*		Alena *Benetik*, poklic: dekla	
26. 1. 1603	Gregor *Skander*		Lucija *Lagoica*	
7. 4. 1603	Primož hlapec pri *Paradeiseri*		Marjeta *Gatika*	
4. 5. 1603	Sebastjan *Wochiniz*	Nova vas	Marjeta *Potozhnizha*	
istega dne 1603	Adam *Grobhuber*		Neža *Kunizh*	
11. 5. 1603	Janez *Kolzizh*		Katarina vdova Jurija *Maliza*	
1. 6. 1603	Andrej *Anshizh*		Jera hči *Koziantitscha*	
11. 8. 1603	Jurij *Semlak*		Urša hči Luka *Kalishneka*	
12. 8. 1603	Matija *Jauarnik*		Klara vdova N. *Khrazenpacherja*	Slovenske Konjice
14. 9. 1603	Jakob *Hlebzher*	Senično	Uršula hči Urbana *Khulzhiza*	
šestega 10. 1603	Primož *Dornik*		Alenka hči Valentina *Kerta*	
13. 10. 1603	Lovrenc *Suklizh*		Neža hči Luka *Kalishneka*	
11. 11. 1607[127]	Frančišek *Corte*		Eva hči Matija *Jauernik* in matere Jere	
26. 11. 1607	Gašper sin Lenarta *Toporisha* in matere Marjete		Barbara hči Jakoba *Primoshiz* in matere Marine	

[127] K poročnim zapisom sta dodana še oba izpisa iz fragmenta za leto 1607.

SMRTI 1602–1603	
datum smrti	**pokojnik**
9. 2. 1602	Felicijan *Kernik*
zadnji dan februarja 1602	*Radon*
6. 3. 1602	Matevž *Gognitsh*
11. 3. 1602	Anica *Gognizh*
istega dne 1602	Janez *Primoshiz*
istega dne 1602	sin Krištofa *Sapla*
19. 3. 1602	Kristina hči pok. Janeza *Primoshiza*
11. 4. 1602	Blaž *Koshier*
istega dne 1602	Rupert *Kertz*
15. 4. 1602	Jera hči Primoža *Souizha*
18. 4. 1602	Sebastjan *Storman*
20. 4. 1602	Jurij *Skander*
27. 4. 1602	Andrej sin Janeza *Teuerschuha*
4. 5. 1602	Jernej sin Simona *Koziantitsha*
6. 5. 1602	Andrej sin Jerneja *Porenthe*
13. 5. 1602	sin Matevža *Polza*
istega dne 1602	Marjeta hči Luka *Meglizha*
17. 5. 1602	Magdalena hči Jurija *Zhernogosdnika*
23. 5. 1602	Jurij sin Jurija *Zhernogosdnika*
10. 7. 1602	Neža hči Jerneja *Nastrana*
17. 8. 1602	Matevž sin Jakoba *Tishlerja*
21. 8. 1602	Lovrenc sin Jakoba *Tishlerja*
24. 8. 1602	Neža hči *Kermela*
7. 9. 1602	Lenart *Rubida*
11. 9. 1602	Helena *Wendeska*
15. 9. 1602	Tomaž sin Andreja *Malija* iz Loma
17. 9. 1602	Andrej sin Egidija *Petelina*
18. 9. 1602	Andrej sin Marka *Pernusha*
23. 9. 1602	Matevž sin Matija *Pehariza* iz Loma
24. 9. 1602	Radegunda hči Jurija *Poziualnika*
26. 9. 1602	Lucija *Lagoica*
3. 10. 1602	Helena hčerkica Jakoba *Traunarja*
21. 10. 1602	sin Andreja *Karnizharja*
12. 11. 1602	Tomaž sin Gašperja *Slaparja*
20. 11. 1602	Lenart *Nezhemar*
21. 11. 1602	Jurij *Pianno*
23. 11. 1602	Helenka hči Gregorja *Pozhiualnika*
istega dne 1602	Avguštin *Plesko*
25. 11. 1602	Magda *Koshirin*
15. 1. 1603	Marjeta *Kolzhiska*
3. 2. 1603	kovač Janez
26. 2. 1603	Urša *Matteushouka*
29. 2. 1603	Špela hči Matija *Shusa*
5. 3. 1603	Matevž sin Jerneja *Wodinala*
istega dne 1603	Marina hči Marka *Teurschuha*
17. 3. 1603	Blaž *Meglizh* starejši
28. 3. 1603	Jurij otrok Petra *Gognizha*
20. 4. 1603	Marjetka *Rekarizha*
6. 5. 1603	Gregor *Dornik*
12. 5. 1603	Matija sin Nikolaja *Kozianzisha*
17. 5. 1603	Matevž sin Lenarta *Harnasha*
22. 5. 1603	Marina hči Jurija *Sitarja*
29. 5. 1603	Marjeta hčerkica Jurija *Pozhiualnika*
10. 6. 1603	Jera hči Jerneja *Porenthe*
27. 6. 1603	Doroteja hči Janeza *Gaberza*
2. 7. 1603	Janez sin Krištofa *Harnisha* starejšega
15. 7. 1603	Jera *Jauarnizha*
19. 7. 1603	Lucija žena Luka *Pollaka*
21. 7. 1603	Ursha *Zhulouka*
istega dne 1603	sin Andreja *Bobnizheka*

SUMMARY

Tržič parish registers – the oldest ones in Upper Carniola

Parish registers – divided into registers of baptisms (births), marriages, and deaths – are undoubtedly one of the most valuable archival materials. Their significance surpasses the strictly church-related purposes because they serve as the most eloquent proof of national identity. For this reason, the historian Viktor Kragl, a native of Tržič, dedicated a special chapter to them in his monograph. Therein he wrote that the oldest entries in the Tržič parish registers dated to 1635. However, the Archdiocesan Archives of Ljubljana now keep parish registers that date further back to the past, namely in the year 1602. The paper therefore aims to present and analyse in detail the oldest preserved data from the parish registers of the Parish of Tržič, which provide plenty of interesting new knowledge about the families living in Tržič at the time as well as the creativity of the then parish priest – the records keeper. In the appendix, there is a copy of all the oldest entries and fragments of Tržič parish registers, which will hopefully bring these interesting documents closer to a wider circle of readers.

Nekdanji Glavni trg, danes Trg svobode v Tržiču s cerkvijo sv. Andreja (zbirka Milana Škrabca)

6. avgusta 1933 so v zvonik cerkve sv. Jurija nad Tržičem postavili nov zvon in hkrati z odkritjem spominske plošče obeležili rojstvo Žige Lamberga in njegovo imenovanje za prvega ljubljanskega škofa (1463). Pred cerkvijo je bil napis: V božjo slavo – Lambergov spomin – dobrotnikom v zahvalo – na griču tem donim (Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, 1933, št. 8) (zbirka Milana Škrabca).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 27-772(497.45)"1704"

Prejeto: 2. 7. 2020

Jure Volčjak

dr., znanstveni sodelavec, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI–1002 Ljubljana
E-pošta: jure.volcjak@gov.si

K razvoju oglejske arhidiakonatske mreže na Kranjskem

Gorenjski arhidiakonat in župnija Tržič v luči vizitacij gorenjskega arhidiakona Flachenfelda leta 1704

IZVLEČEK

Članek je razdeljen na tri dele. V prvem delu je mogoče najti nekaj osnovnih informacij o razvoju oglejske mreže arhidiakonatov na Kranjskem, sledi pa mu prikaz razmer v gorenjskem arhidiakonatu v začetku 18. stoletja. Tretji, osrednji del članka poskuša opisati razmere v župniji Tržič, kot jih je leta 1704 v vizitacijskem poročilu oglejskemu patriarhu Dioniziju Delfinu (1699–1734) po končani vizitaciji gorenjskega arhidiakonata podal apostolski protonotar, mengeški župnik in arhidiakon dr. Janez Andrej pl. Flachenfeld (1677–1733). Dragoceno poročilo, ki ga hranijo v videmskem nadškofijskem arhivu, ponuja zanimivo branje o razmerah v gorenjskih župnijah in samostanih na začetku prelomnega 18. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Janez Andrej pl. Flachenfeld, župnija Tržič, Kranjska, gorenjski arhidiakonat, vizitacije, oglejski patriarhat

ABSTRACT

FURTHER REFLECTIONS ON THE DEVELOPMENT OF THE NETWORK OF AQUILEIAN ARCHDEACONATES IN CARNIOLA

THE ARCHDEACONATE OF UPPER CARNIOLA AND THE PARISH OF TRŽIČ AS PRESENTED IN THE VISITATION REPORT (1704) DRAWN UP BY THE ARCHDEACON OF UPPER CARNIOLA FLACHENFELD

The article is divided into three parts. The first part brings forth a few basic pieces of information regarding the development of the network of Aquileian archdeaconates in Carniola, followed by a demonstration of the conditions in the archdeaconate of Upper Carniolan in the early eighteenth century. The third and central part of the article aims to shed light on the conditions in the parish of Tržič, as they were described in his visitation report of 1704 to the Aquileian patriarch Dionisio Delfino (1699–1734) by the protonotary apostolic, parish priest of Mengeš and archdeacon Dr Johann Andreas von Flachenfeld (1677–1733) after the completed visitation of the Upper Carniolan archdeaconate. The valuable report, kept in the Archiepiscopal Archives in Udine, offers an interesting read about the conditions in Upper Carniolan parishes and monasteries at the beginning of the watershed eighteenth century.

KEY WORDS

Johann Andreas von Flachenfeld, parish of Tržič, Carniola, archdeaconate of Upper Carniola, visitations, Patriarchate of Aquileia

Razvoj oglejske arhidiakonatske mreže na Kranjskem

Arhidiakonati na slovenskem ozemlju so se pričeli oblikovati po 14. juniju 811, ko je cesar Karel Veliki (800–814) potrdil dogovor med tedanjim oglejskim patriarhom Pavlinom II. (787–802) in salzburškim nadškofom Arnom (1785–821) iz leta 796. Meja med cerkvenima pokrajinama je postala reka Drava.[1] Po obsegu izjemno velik oglejski patriarhat je s tem dogovorom dobil zaokrožene škofijske meje, patriarhi pa so se lahko končno osredotočili na osnovno misijonsko delo ter s tem oblikovanje cerkvenoupravne mreže z ustanavljanjem prvih pražupnij.[2] Sedež škofije je bil zunaj slovenskega ozemlja, zato je patriarh dokaj hitro poiskal namestnike (arhidiakone), ki jim je podelil določena pooblastila, župnije, ki so jim načelovali, pa so se počasi pričele povezovati v arhidiakonate. Oglejski patriarh se je na Slovenskem najprej naslonil na pomoč dveh velikih samostanov: cistercijanskega s sedežem v Stični in benediktinskega s sedežem v Gornjem Gradu; oba sta imela vtelesenih (inkorporiranih)[3] precej župnij. Opata obeh samostanov sta imela nad temi župnijami pravico do nižjega sodstva in pravico do podeljevanja nižjih kleriških redov duhovniškim kandidatom.[4] Vse do ustanovitve ljubljanske škofije leta 1461 na tako obsežnem ozemlju, ki so ga poseljevali naši predniki, ni bilo sedeža škofije. Toda želja po njeni ustanovitvi tudi na ozemlju cesarstva v okviru oglejskega patriarhata je vzplamtela že zelo zgodaj. Leta 1237 je že patriarh Bertold II. Andeški (1218–1251) poskušal pri papežu Gregorju IX. (1227–1241) s predlogom za prenos istrske škofije Pičen v Gornji Grad, vendar se mu želja ni uresničila.[5] Pozneje, po izgubi patriarhove posvetne oblasti in beneški zasedbi Furlanije v začetku 15. stoletja, se je želja po ustanovitvi škofije izkazala za še bolj nujno (na primer v Gorici). Cesar je po spremenjenih političnih razmerah za vedno izgubil vpliv na imenovanje oglejskega patriarha, ki je svoj sedež ohranil v Vidmu, patriarhi pa so tako ali tako večinoma bivali v Benetkah. Dunajski dvor si nikakor ni mogel privoščiti, da bi se *Serenissimi* naklonjeni oglejski patriarhi vmešavali v cerkveno organizacijo na ozemlju cesarstva, zato jim je vedno bolj oteževal stike s podrejeno duhovščino in verniki na ozemlju, ki so ga patriarhi poimenovali *a parte Imperii*. Še večji problem je nastal po letu 1628, ko je bilo patriarhom dokončno prepovedano stopiti na ozemlje cesarstva.[6]

Med 10. in 12. stoletjem so na ozemlju oglejskega patriarhata nastali štirje arhidiakonati: koroški arhidiakonat s sedežem v Beljaku, savinjski arhidiakonat s sedežem v Laškem, kranjski arhidiakonat s sedežem v Ljubljani in furlanski arhidiakonat s sedežem v Možacu. Kranjski arhidiakonat se je sredi 13. stoletja razdelil na dva dela: gorenjski arhidiakonat in dolenjski arhidiakonat. Gorenjski arhidiakonat je obsegal ozemlje Gorenjske in kranjski del Notranjske, sedež pa je v drugi polovici 15. stoletja, po ustanovitvi ljubljanske škofije, imel v Kamniku; pozneje se je selil. Razdeljen je bil na tri komisariate s sedeži v Škofji Loki, Kamniku in Metliki. Dolenjski arhidiakonat je imel sedež v Beli Cerkvi, arhidiakon pa je imel naziv arhidiakon Dolenjske in Marke. Arhidiakonat je upravljal župnik iz Bele Cerkve ali župnik iz Leskovca pri Krškem. V drugi polovici 15. stoletja se je razdelil na dva arhidiakonata: dolenjski arhidiakonat in ribniški arhidiakonat.[7]

Po ustanovitvi ljubljanske škofije leta 1461 je mreža arhidiakonatov na Kranjskem doživela korenitejšo spremembo. Predstojniki kapitljev in samostanov z vtelesenimi župnijami so na ozemlju teh župnij postali arhidiakoni (*archidiaconi nati*), kar je pomenilo, da redni škofijski arhidiakoni niso imeli pravice posegati na njihovo območje. Med njimi sta po pomembnosti in moči zagotovo izstopala opata kostanjeviške in stiške cistercijanske opatije, saj sta imela tudi pravico do posvečevanja oziroma blagoslavljanja oltarjev, paramentov, cerkva in oseb.[8]

Kranjska je bila po letu 1461 razdeljena na tri škofije: oglejsko, ljubljansko in tržaško. Veliko župnij na Dolenjskem je bilo pridruženih menzi ljubljan-

1 Dolinar, Razmerje, str. 391–392; Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 67–78.

2 Salzburški nadškofje so ubrali drugo pot. Svojo obsežno nadškofijo so upravljali s pomočjo sufraganskih škofov v Krki (Gurk) (ust. 1072), Seckauu (ust. 1218) in Šentandražu (St. Andrä) (ust. 1228). Podrobneje Dolinar, Oglejski patriarhat, str. 68; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 13 sl.; Volčjak, *Goriška nadškofija*, str. 75 in tam navedena literatura.

3 Gre za združitev oziroma pridružitev (cerkvenega) beneficija (cerkveni) pravni osebi oziroma ustanovi. Glavni namen vtelesenja je bil gmotna podpora ustanovi, ki ji je bil beneficij pridružen oziroma vtelesen (prim. Žnidaršič Golec, *Cerkvene ustanove*, str. 64; Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 97).

4 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 34 sl.; Dolinar, Oglejski patriarhat, str. 68 sl.

5 Bernhard, Der Oberburger Bistumsplan, str. 163–179; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 40–68.

6 Dolinar, Fiziognomija, str. 184; Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina*, str. 12. Patriarhovi stiki z duhovščino in verniki so bili po letu 1628 resda prekinjeni v fizični obliki, še naprej pa je patriarh vzdrževal in opravljal svoje škofovsko poslanstvo tudi v delu svoje škofije, ki je ležal na ozemlju cesarstva. Patriarh je naloge izvajal prek dunajske nunciature oziroma delegiranih škofov (največkrat iz Pična). Določene naloge so bile zaupane tudi posameznim arhidiakonom. Duhovščina je kljub prepovedi še vedno odhajala v Videm po prejem kleriških redov. Stiki so bili v času izdaje prepovedi resda nekoliko manj intenzivni, vendar so se pozneje počasi okrepili. Zaostrovanje ukrepov in njihovo sproščanje se izredno nazorno kažeta v številu ordiniranih po posameznih letih (prim. Volčjak, *Ordinacijski zapisniki* (predvidena objava konec leta 2020)).

7 Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 30; Dolinar, Fiziognomija, str. 191; Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 471; Höfler, Gradivo za historično topografijo, str. 136; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 51 sl., 207 sl. in 258 sl. Več o arhidiakonatih na ozemlju cesarstva podrobneje Piazza, Udine, str. 362–375.

8 Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 120.

Metropoliji Oglej in Salzburg v 9. stoletju (Slovenski zgodovinski atlas, str. 56).

Cerkvenoupravna ureditev pred letom 1461 (Slovenski zgodovinski atlas, str. 82).

Cerkvenoupravna ureditev po letu 1461 (Slovenski zgodovinski atlas, str. 100).

skega škofa in menzi ljubljanskega stolnega kapitlja, vrsta župnij kostanjeviški in stiški cisterci, nekatere leta 1493 ustanovljenemu kolegiatnemu kapitlju v Novem mestu, v Beli krajini pa je nemški viteški red oblikoval lasten manjši arhidiakonat.[9] Na terenu je torej vladala precejšnja zmeda, med omenjenima opatoma in novomeškimi prošti je nenehno prihajalo do sporov, zato je bilo treba razmerje med arhidiakonati nujno vzpostaviti na novo.[10] Po dolgoletnih sporih sta bila konec 17. stoletja vendarle ustanovljena kostanjeviški in stiški arhidiakonat.[11] Veliko večji problem so pomenile zahteve novomeških proštov. Ti so si, potem ko so postali dolenjski arhidiakoni, pričeli lastiti določene pravice do župnij obeh samostanov. Želeli so si namreč vso duhovno oblast nad samostanskimi župnijami in njihovo župnijsko duhovščino, razen seveda tiste, ki je pripadala krajevnemu škofu. Večji spori med obema samostanoma in novomeškimi prošti so izbruhnili v začetku 17. stoletja.[12] Ker nikakor ni prišlo do pomiritve, sta posredovali tako svetna kot tudi cerkvena oblast; slednja je za razsodnika določila ljubljanskega škofa Jožefa grofa Rabatto (1664–1683), vendar mu sprtih strani ni uspelo pomiriti. Do rešitve problema je prišlo šele na začetku 90. let 17. stoletja. Velike zasluge za ureditev razmer sta imela stiški opat Anton baron Gallenfels (1688–1719) in njegov na Bavarskem živeči brat Sigismund. Po zaslugi njunih zvez in poznanstev na bavarskem dvoru in v Rimu so v spor posegli najvišji državni uradniki in drugi vplivni ljudje.[13] In kaj se je dogodilo?

Na začetku 90. let 17. stoletja so bili ponovno obujeni dogovori med novomeškim proštom in stiškim opatom o arhidiakonatskih pravicah v dolenjskih župnijah, in sicer potem ko ni uspelo posredovanje oglejskega patriarha Janeza Delfina (1657–1699), odpravnika poslov dunajske nunciature Frančiška Tuccia (1689–1692) in dunajskega dvora. Novomeški prošt Friderik Hieronim grof Lanthieri (1683–1697) je stiškemu opatu Gallenfelsu predlagal, da bi opat v samostanu vtelesenih župnijah do smrti imel vse pravice arhidiakona, sam pa bi enake pravice imel v župnijah, pridruženih kolegiatnemu kapitlju, in v

9 Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 37, 40; Dolinar, *Prošti novomeškega kapitlja*, str. 9–12; Ambrožič, *Zgodovina Cerkve*, str. 121.

10 IT ASDU, ACAU, Chiese a parte imperii, b. 771, Germania 1667–1694, fol. 76v–80r; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 30; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 653 in tam navedene opombe; Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 471, posebej opombi 99 in 100.

11 IT ASDU, ACAU, Collazioni di benefici, b. 21, Collationum 1718, fol. 43v–44v; Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 471; Piazza, Udine, str. 363.

12 Na primer spor glede jurisdikcije nad župnijo Mokronog (prim. Volčjak, Župnija Mokronog (predvidena objava v letu 2020)).

13 Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 653.

preostalih dolenjskih župnijah. Prošt Lanthieri je še predlagal, da bi opat dogovor, če bi se z njim strinjal, potrdil, nato pa bi oglejskega patriarha kot ustanovitelja dolenjskega arhidiakonata skupaj zaprosila za potrditev sporazuma. Stiški opat se je s predlogom strinjal, zato se je dolgoletni spor začel hitro reševati. Oglejski patriarh je dogovor potrdil 23. januarja 1691, stiškega opata pa imenoval za dosmrtnega arhidiakona v cisterci vtelesenih župnijah, in to z enakimi pravicami, kot jih je užival novomeški prošt v kapiteljskih župnijah. Novomeški prošt je smel obdržati naziv dolenjski arhidiakon (*archidiaconus Inferioris Carnioliae*), v nasprotju s tem pa je vsakokratni stiški opat po nastopu službe moral za potrditev arhidiakonskega naslova zaprositi svojega ordinarija v Vidmu. Do končnega dogovora je sicer preteklo še nekaj let, vendar so se spori počasi polegli.[14]

Novomeški prošt se je v 17. stoletju v podoben spor zapletel tudi s kostanjeviškim opatom Robertom Knopom (1687–1702). Oglejski patriarh je zato tudi kostanjeviškim opatom priznal enake pravice kot stiškemu opatu, tj. arhidiakonatske pravice nad vsemi, kostanjeviški opatiji vtelesenimi župnijami, in sicer ne glede na to, ali so ležale na Kranjskem ali Štajerskem. Tudi kostanjeviškemu opatu pravica do arhidiakonatskega naziva ni bila priznana avtomatsko ob izvolitvi, temveč je moral zanjo po nastopu službe zaprositi oglejskega patriarha. To se je spremenilo šele z ukinitvijo patriarhata sredi 18. stoletja.[15]

Nekaj podobnega se je pripetilo tudi v gorenjskem arhidiakonatu, natančneje na ozemlju arhidiakonata na Notranjskem, kjer se je izoblikoval arhidiakonat s sedežem v kartuziji Bistra.[16] Tu je prišlo do spora zaradi arhidiakonatske pristojnosti nad župnijo Cerknica, ki je bila vtelesena kartuziji Bistra že leta 1395[17] in je spadala v gorenjski arhidiakonat, apetite po župniji pa je kazal ribniški arhidiakon. Tudi v tem primeru je do vrhunca nesoglasij prišlo konec 17. stoletja, ko se je oglejskemu patriarhu Janezu Delfinu nad vmešavanjem ribniškega arhidiakona Tomaža Rennerja pritožil gorenjski arhidiakon in mengeški župnik Andrej baron Gallenfels, sicer brat stiškega opata Antona barona Gallenfelsa. Spor se je rešil po intervenciji oglejskega patriarha in cesarja Leopolda I. Habsburškega (1658–1705), in sicer podobno kot spor stiškega in kostanjeviškega opata. Bistriški prior je bil imenovan za arhidiakona, ozemlje pod njegovo jurisdikcijo pa se je oblikovalo v samostojni arhidiakonat.[18] Na ta način je bistriški prior arhidiakonatske pravice izvajal nad župnijo Cerknica ter nad župnijskima vikariatoma Preserje in Planina pri Rakeku.[19] Ko je gorenjski arhidiakon Janez Andrej pl. Flachenfeld leta 1702 poskušal vizitirati župnijo Cerknica in njena župnijska vikariata, se je bistriški prior Hugo Muregger (1670–1704) temu ostro uprl. Pri tem se je skliceval na eksempcijo kartuzije (*praelatus se opposuerat, ac hisce adiunctam apostolicam exemptionem mihi communicavit*), s tem pa na prepoved vizitacije škofov ali njihovih delegatov (*ab omni ordinaria iurisdictione, dominio, visitatione, ac potestate quorum libet, omnium et singulorum patriarcharum, archiepiscoporum, et aliorum quorumque iudicum ordinariorum de speciali dono gratiae prorsus exemisse, ac totaliter liberasse*).[20]

Arhidiakoni so bili nekakšna vmesna stopnja med škofi in župniki. Lahko rečemo, da niso imeli polne škofovske jurisdikcije, pač pa neke vrste jurisdikcijo oglejskega generalnega vikarja (*Archidiaconatus non est beneficium, sed tantummodo est titulus iurisdictionis tamquam vicarii generalis patriarchae Aquileiensis*).[21] Službo arhidiakonov so vedno opravljali župniki uglednejših in premožnejših župnij, čeprav ni bilo nujno, da je bila funkcija vezana na določeno župnijo. Funkcijo gorenjskega arhidiakona so tako opravljali župniki v Kamniku, Mengšu in Moravčah. Patriarh je imel pri izbiri arhidiakonov proste roke, njihovo delo pa je večinoma nadzoroval generalni vikar. Da bi se izognili sporom, so patriarhi oziroma njihovi generalni vikarji arhidiakonom ob imenovanju njihove naloge in pravice natančno določili. To vsekakor lahko trdimo za obdobje od druge polovice 15. stoletja naprej.[22] Naloga arhidiakonov je bila zlasti nadzor nad delovanjem župnij, še posebej pa nad duhovščino, ki je delovala v arhidiakonatu. Arhidiakoni so morali skrbeti za cerkveni red in izobrazbo bodoče duhovščine, njihova naloga je bila umeščanje duhovnikov na župnije, sklicevanje rednih letnih sinod, izvajanje nižjega cerkvenega sodstva v duhovnih zadevah nad duhovščino in verniki (posebej je

14 Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 40; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 653–655, 772; Volčjak, *Goriška nadškofija*, str. 78–79.

15 Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 40; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 838–839; Volčjak, *Goriška nadškofija*, str. 79.

16 Höfler, Gradivo za historično topografijo, str. 136–137; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 259 sl.; Volčjak, Župnija Preserje, str. 116.

17 SI AS 1063/4827 (1395 III 23., Rim); Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 464; Volčjak, Župnija Preserje, str. 113.

18 IT ASDU, ACAU, Chiese a parte imperii, b. 709-6; Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 42–44; Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 471, 472 in tamkajšnje opombe; Piazza, Udine, str. 363; Volčjak, Župnija Preserje, str. 116–117.

19 Preserje ni bilo več del gorenjskega arhidiakonata že pred letom 1671, ko naj bi domnevno nastal nedatiran seznam župnij gorenjskega arhidiakonata (prim. SI AS 1, šk. 8 (Lit. E-IV), I/5, str. 1111–1114; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 38, 270).

20 Zunanjo vizitacijo je prepovedal že papež Aleksander IV. (1254–1261) z listino 1257 II 8., Lateran (SI AS 1073, 274r, fol. 4r). Povzetek bule papeža Bonifacija IX. (1389–1404) 1391 III 16., Rim v razsodbi apostolskega protonotarja in razsodnika Alojza Akvinskega v prepisu listine 1674 december 18., Rim v: IT ASDU, ACAU, Chiese a parte imperii, b. 753, Informatio de moderno statu archidiaconatus Aquileiensis a parte Imperii provinciae Carnioliae Superioris, fol. 15r–16v.

21 Tavano, *Cronotassi*, str. 179, op. 2.

22 Kos, *Zgodovina morale*, 2, str. 44.

bila poudarjena skrb za odpravo konkubinata) ter blagoslavljanje bogoslužnih predmetov (paramentov in liturgične opreme), razen tistih, pri katerih bi bila uporabljena sv. olja, za kar je bilo potrebno škofovsko posvečenje. Blagoslavljali so še temeljne kamne ob gradnji novih cerkva, neblagoslovljene ali oskrunjene cerkve ipd.[23] Nadzorovana pa ni bila samo duhovščina v arhidiakonatih, ampak tudi arhidiakoni sami. O svojem delu so bili dolžni redno poročati ordinariju v Videm. Od 13. stoletja naprej so namesto škofa pogosto opravljali tudi predpisane vizitacije. Pomen arhidiakonov na slovenskem ozemlju se je močno povečal po zaostritvi odnosov med Habsburžani in Republiko sv. Marka v začetku 15. stoletja,[24] zlasti pa dve stoletji pozneje (1628) po prepovedi vstopa oglejskega patriarha kot krajevno pristojnega škofa na ozemlje cesarstva.[25]

Gorenjski arhidiakonat v 18. stoletju

Leta 1699 je umrl gorenjski arhidiakon in operoz Jurij Andrej baron Gallenfels (1651–1699),[26] zato je oglejski patriarh v začetku leta 1700 na mesto gorenjskega arhidiakona imenoval Gallenfelsovega naslednika na mestu mengeškega (nad)župnika, dr. Janeza Andreja pl. Flachenfelda, od leta 1722 ustanovitelja in obenem prvega stolnega kanonika Flachenfeldovega kanonikata pri ljubljanski stolnici.[27] Flachenfeld je od predhodnika podedoval precej slabo stanje v arhidiakonatu, nad čemer je večkrat izrazil precejšnjo zaskrbljenost. Gallenfels naj bi namreč precej časa posvetil urejanju napetih odnosov, ki so vladali med kamniškim župnikom in njegovimi farani.[28] Razmere so bile na vrhuncu spora menda celo tako napete, da je moral tržaški škof Giovanni IX. Francesco Miller (1692–1720) leta 1698 po navodilu oglejskega patriarha opraviti izredno vizitacijo kamniške župnije. Težave je imel tudi z nesposobnim pisarjem, zato je posledično nasledil neurejen arhidiakonatski arhiv, zaradi česar je imel otežen pregled nad razmerami v gorenjskem arhidiakonatu.

Flachenfeld je 20. aprila 1704 v mengeškem župnišču dal spisati vizitacijsko poročilo, ki je nastalo kot posledica njegovega obiska župnij in samostanov v gorenjskem arhidiakonatu. Poročilo je bilo namenjeno oglejskemu patriarhu v Vidmu, Flachenfeld pa je, kot je zapisal, s tem poročilom izpolnil obveznost in nalogo, ki mu jo je poveril njegov predstojnik, oglejski patriarh Dionizij Delfin (1699–1734): »*Ad satisfaciendum obligationi meae, atque mandato illustrissimi et reverendissimi domini domini ordinarii*«.[29] V tem izjemno zanimivem poročilu je Flachenfeld v uvodu najprej predstavil arhidiakonat, ki mu je načeloval. Pravi, da leži v vojvodini Kranjski, po kateri je dobil ime. V latinski obliki je bil arhidiakonat namreč poimenovan kot »*a parte Imperii provinciae Carnioliae Superioris*«.[30]

Gorenjski arhidiakonat je v začetku 18. stoletja obsegal 14 župnij in 7 vikariatov, in sicer: župnijo Cerklje na Gorenjskem, župnijo Cerknica z vikariatoma Preserje in Planina pri Rakeku, župnijo Ihan, župnijo Kamnik z vikariati Nevlje, Šmartno v Tuhinju in Zgornji Tuhinj, župnijo Komenda, župnijo Moravče, župnijo Poljane nad Škofjo Loko, župnijo Selca z vikariatom Sorica, župnijo Stara Loka z vikariatom Škofja Loka, župnijo Šenčur, župnijo Tržič, župnijo Velesovo, župnijo Železniki in župnijo Žiri. V arhidiakonatu so delovali štirje samostani: en moški in trije ženski. V mestu Kamnik je deloval samostan frančiškanov observantov (*ordinis sancti Francisci minoris observantiae, sive reformatorum*), ki naj bi se vzdrževal samo iz pobrane miloščine. V njem naj bi v uboštvu prebivalo 17 oziroma 18 duhovnikov in bratov, načeloval pa mu je gvardijan, ki ga je imenoval provincialni minister. Gvardijanov mandat je trajal tri leta. Samostan in cerkev sta bila zgrajena pred kratkim, leta 1703, na mestu prejšnjega samostana. V času Flachenfeldove vizitacije samostanska cerkev še ni bila posvečena, bila pa je v zadostni meri opremljena z vsem potrebnim.[31]

Ženski samostani so delovali v Mekinjah, Škofji Loki in Velesovem. V Mekinjah in Škofji Loki so živele klarise, v Velesovem pa dominikanke. V škofjeloškem samostanu, kjer naj bi bilo prostora za 30 redovnic, je leta 1704 živelo 22 klaris, že 17 let pa ga je vodila 63-letna opatinja Marija Frančiška Adelman (1687–1705). Samostan je bil sprva podrejen frančiškanom, nato pa je okoli leta 1600 prešel pod oglejskega patriarha.[32] Velesovski samostan, ustanovljen leta 1238, so upravljale redovnice dominikanskega reda. Samostansko poslopje, ki je bilo ob vizitaciji leta 1704 še v celoti leseno in že v precej slabem stanju, je nudilo bivališče 12 redovnicam, v času vizitacije pa je v njem živelo 18 dominikank. Načelovala mu je priorinja Ana Katarina pl. Petenegkh (1694–1722).[33]

23 Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 40; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 653, 838–839; Piazza, Udine, str. 363–364; Kos, *Zgodovina morale*, 2, str. 36 sl.

24 Mlinarič, *Župnije na slovenskem Štajerskem*, str. 7–8; Dolinar, Oglejski patriarhat, str. 70–71.

25 Prim. gradivo v IT ASDU, ACAU. Gl. tudi Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 402 in sl.; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 46 sl.; Volčjak, Župnija Preserje, str. 116–117; Žnidaršič Golec, Odsevi, str. 319–327.

26 Glonar, Gallenfels, Jurij Andrej (http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi196032/#slovenski-biografski-leksikon (18. 6. 2020)).

27 SI AS 1, šk. 8, str. 725–726; Ambrožič, Ustanovitev zasebnih kanonikatov, str. 66; Ambrožič, *Spomini*, str. 36.

28 Podrobneje o tem sporu ob drugi priložnosti.

29 IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753, Informatio de moderno statu archidiaconatus Aquileiensis a parte Imperii provinciae Carnioliae Superioris, str. 1.

30 Prav tam.

31 Prav tam, str. 1.

32 Prav tam, str. 1v–2. Prim. tudi Hančič, Kronika in nekrolog, str. 53; Hančič, *Klarise na Kranjskem*, str. 61.

33 Volčjak, Das Dominikanerinnenkloster Velesovo, str. 231.

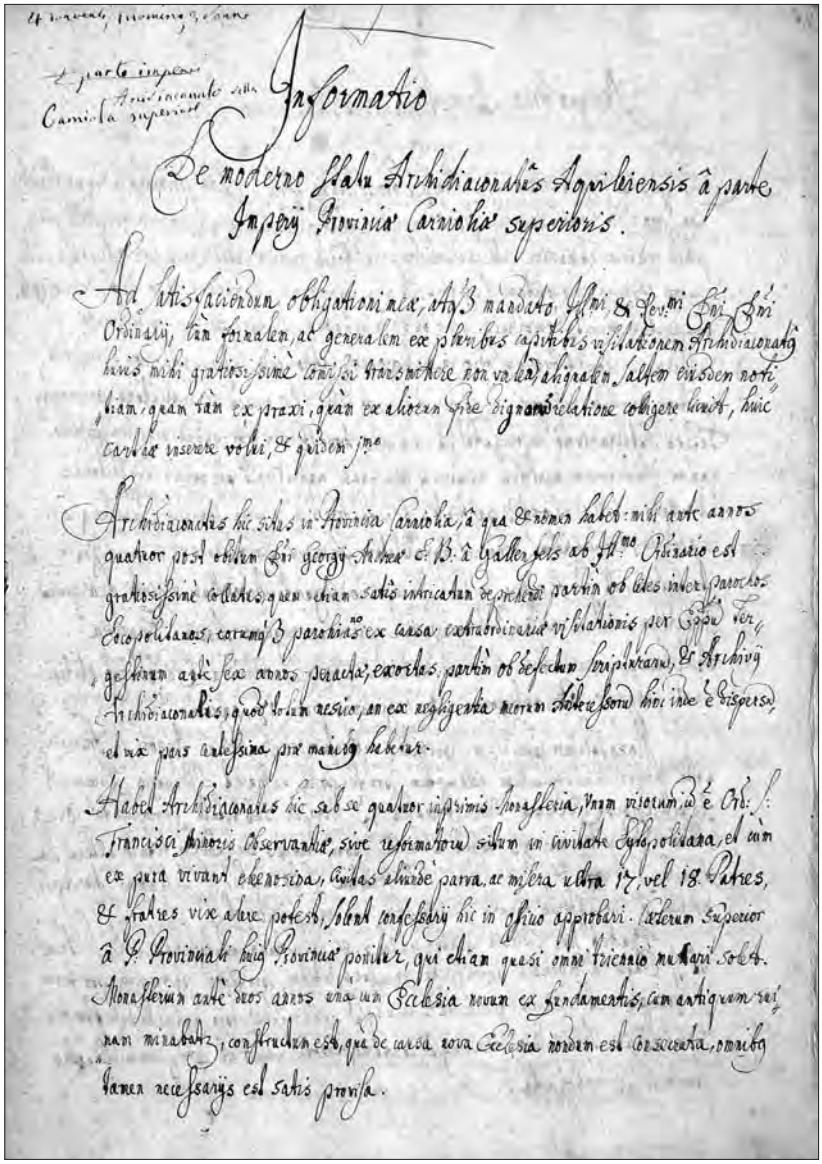

Prva stran Flachenfeldovega vizitacijskega poročila iz leta 1704 (IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753).

Samostanski spovedniki so prihajali iz kamniškega frančiškanskega samostana. Velesovski samostan je bil najpomembnejši ženski samostan na Kranjskem, vtelesene so mu bile tudi tri župnije (Cerklje na Gorenjskem, Šenčur in Velesovo).[34] Tretji samostan, v katerem so prav tako delovale klarise, je stal v Mekinjah pri Kamniku. Leta 1300 so ga ustanovili grofje Gallenbergi, ki so nekaj let pred Flachenfeldovo vizitacijo poskrbeli za zgraditev novega samostanskega poslopja, ki naj bi bilo najlepša tovrstna zgradba v deželi (*in tota provincia pro pulcherrimo aedeficio habeatur*). V samostanu je živelo 25 redovnic, vodila pa ga je opatinja Katarina Terezija grofica Attems (1689–1706).[35] Tudi mekinjske klarise so imele spovednika pri bližnjih kamniških frančiškanih.[36]

Tako kot vse duhovnike v gorenjskem arhidiakonatu je gorenjski arhidiakon umeščal tudi vse redovnike in redovnice v arhidiakonatu delujočih samostanih. Flachenfeld je v poročilu zapisal, da je bil sedež arhidiakonata vrsto let v mestu Kamnik, njegov predhodnik Gallenfels pa ga je prenesel v Mengeš.[37] Župnijo Stara Loka je Flachenfeld, enako kot župnijo Mengeš, označil kar za nadžupnijo, saj so v njenem okviru delovale kar štiri župnije (Poljane nad Škofjo

[34] IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753, Informatio de moderno statu …, str. 2–2v.

[35] Prav tam, str. 2v. Prim. tudi Hančič, *Klarise na Kranjskem*, str. 45, 49; Hančič, Srednja Evropa, str. 266.

[36] IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753, Informatio de moderno statu …, str. 2–2v.

[37] Prav tam, str. 3.

Loko, Selca, Žiri in Železniki).[38] Gorenjski arhidiakon je v vseh oblast izvajal le v duhovnih zadevah (*in spiritualibus*);[39] prezentacijska pravica je bila namreč v rokah vsakokratnega freisinškega škofa.[40]

Gorenjske župnije so bile pred Flachenfeldovo vizitacijo bolj poredko vizitirane. Zadnji oglejski patriarh, ki je svojo škofijo vizitiral tudi na ozemlju cesarstva, je bil Frančišek Barbaro (1593–1616).[41] V poročilu papežu Klemenu VIII. (1592–1605) o stanju oglejske škofije na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem je tako po opravljeni vizitaciji leta 1594 zapisal, da je vizitiral prav vse župnije v pokrajini (*la visita di tutte le parochiali di quella provintia*).[42] Da vizitacij ni bilo več, ne moremo trditi, vendar te naloge niso več opravljali rezidencialni škofje (v našem primeru oglejski patriarhi), temveč njihovi pooblaščenci. Leta 1650 je tako dunajski nuncij Camillo Melzi (1644–1652), naslovni nadškof mesta Capua, pooblastilo za vizitacijo Kranjske zaupal ljubljanskemu pomožnemu in naslovnemu christopolitanskemu škofu Mihaelu Chumerju pl. Chumbergu (1639–1653).[43] Župnijo Stara Loka je na primer leta 1661 vizitiral novomeški prošt Janez Andrej pl. Stemberg (1653–1666)[44] v vlogi apostolskega vizitatorja, leta 1696 gorenjski arhidiakon Gallenfels, leta 1699/1700 pa tržaški škof kot izredni vizitator.[45]

Gorenjski arhidiakoni so imeli v župniji Cerknica že vrsto let težave z izvajanjem arhidiakonatskih pravic, prvič glede eksemptnosti, ker je bila vtelesena kartuziji Bistra, in drugič, ker so si pravice nad njo lastili tudi dolenjski arhidiakoni. Glede slednjega je bil med gorenjskim arhidiakonom Gallenfelsom in ribniškim oziroma dolenjskim arhidiakonom Tomažem Rennerjem (1676–1708)[46] po nalogu dunajske nunciature leta 1698 sklenjen poseben sporazum (dosegel ga je ljubljanski stolni prošt Janez Krstnik Prešeren (1656–1704) kot delegirani sodnik).[47]

Posebnost v arhidiakonatu je bila župnija Komenda, ki je bila vtelesena komendi malteškega viteškega reda; gorenjski arhidiakon je v njej izvajal le sodno funkcijo v zakonskih zadevah (*casus matrimoniales*) in bdel nad dušnim pastirstvom, ki sta ga izvajala župnik in kaplan. Enako je bilo sicer tudi v primeru vseh omenjenih samostanov. Zaradi tega je Flachenfeld zapisal pomenljiv stavek: »Imam naziv arhidiakona, ne pa njegove časti« (*archidiaconum nomen, non vero omen habere*).[48]

Po Flachenfeldu je h gorenjskemu arhidiakonatu včasih spadala tudi župnija Kranj s svojimi tremi vikariati, župnija Mengeš s svojimi podžupnijami (*subparochiis*) pa je bila pod drugo jurisdikcijo.[49] Flachenfeld si je tudi želel, da bi lahko po vzoru drugih arhidiakonatov in škofij v gorenjskem arhidiakonatu organiziral letno sinodo, na kateri bi lahko popravili določene stranpoti. Predvsem pa se mu je z vizitacijo celotnega arhidiakonata uresničila druga želja, tj. dobiti natančen pregled stanja v arhidiakonatu, kar je lahko uresničil po naročilu oglejskega patriarha, ki mu je bilo posredovano prek dunajskega nuncija. Enako mu je bilo naročeno tudi glede letnih sinod, ki so postale obvezne.

Vizitacija župnije Tržič leta 1704

Arhidiakon dr. Janez Andrej pl. Flachenfeld leta 1704 župnije Tržič ni vizitiral prvič, zato je razmere v župniji dobro poznal. V Tržiču se je namreč mudil že leta 1701, in sicer na zahtevo gospostva in sosesk; ob tej priložnosti je opravil tudi vizitacijo, po kateri je spisal določene ugotovitve in jih priložil poročilu oglejskemu patriarhu po opravljeni vizitaciji gorenjskega arhidiakonata leta 1704.[50] Kaj je bil vzrok spora, nam do sedaj še ni uspelo ugotoviti, bilo pa bi zagotovo zanimivo natančneje pogledati bistvo spora. Glede na pregledano in ohranjeno gradivo lahko rečemo, da je bila Flachenfeldova vizitacija leta 1701 verjetno prva vizitacija tržiške župnije po skoraj sto letih. Enkrat v letih 1621–1623[51] jo je namreč vizitiral tedanji gorenjski arhidiakon in kamniški župnik Krištof Plank (tudi Plankelij) (* sredi 60. let 16. stoletja, † avgust 1639) na poti med vizitacijama župnij Šenčur in Kovor.[52] Dopustiti velja možnost, da so tržiško župnijo vizitirali tudi drugi gorenjski arhidiakoni, vendar gradivo o tem vsaj doslej (še) ni znano.

38 O posebnih pravicah starološke župnije je poročal že P. Santonino leta 1486 (prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 48–49).
39 IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753, Informatio de moderno statu, str. 6v; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 73–78.
40 Podroben opis gorenjskega arhidiakonata je oglejskemu patriarhu (Ermolaiu II. Barbaru (1616–1622)) oziroma Antonu IV. Grimaniju (1622–1628) v prvi polovici 17. stoletja v nedatiranem dokumentu predstavil tedanji kamniški župnik in gorenjski arhidiakon Krištof Plank. Arhidiakonat je takrat obsegal še župnijo Cerknica z vikariatoma Preserje in Planina pri Rakeku (prim. IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, busta 753, Descriptio locorum sub archidiaconatu …, s. d.).
41 Podrobneje o odnosih med Habsburžani in Beneško republiko ter posledično o verskem stanju v oglejskem patriarhatu gl. Žnidaršič Golec, Odsevi, str. 319–327 in navedeno literaturo.
42 IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753, Relationi della visita della Stiria, Carinthia é Carniola nella diocese d'Aquileia …, str. 72'.
43 IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753, listina 1650 IX 5., Dunaj.
44 Dolinar, *Prošti*, str. 63–67.
45 IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753, Informatio de moderno statu …, str. 8.
46 Skubic, *Zgodovina Ribnice*, str. 149–152.
47 Prav tam, str. 17.
48 Prav tam, str. 18.
49 Prav tam, str. 18, 19.
50 Prav tam, str. 10–13.
51 Da bi se Plankovo vizitacijsko poročilo ohranilo, nam zaenkrat ni znano.
52 IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, busta 753, Visitatio Superioris Carniolae 1621–1623, vol. 16.

Flachenfeld je na začetku opisa tržiške župnije najprej podal nekaj osnovnih podatkov o legi župnije, patronatu in župnijskih duhovnikih. Župnija Tržič (*parochia Noviforulensis*) je bila že na začetku 18. stoletja mejna župnija; ležala je ob deželni meji med Kranjsko in Koroško, in sicer v mestu, ki je nosilo enako ime kot župnija. Patronat nad župnijo in odvetništvo so imeli v rokah lastniki tržiškega gospostva. Ti so tudi imenovali ob vizitaciji leta 1704 aktualnega župnika Antona Kristana (*Antonius Christan*), ki je zaključil študij filozofije in moralne teologije (*philosophus absolutus, ac theologus moralis*).[53] Po Flachenfeldovem zapisu ga je novoimenovani župnik Kristan zaprosil za potrebno potrditev. Župnik Kristan je arhidiakonu zatrdil, da je v župniji ustrezno finančno poskrbljeno samo za enega duhovnika (župnika), kaplan pa nima ustreznega beneficija za vzdrževanje. V župniji živi precejšnje število vernikov, zato sam težko opravi vse obveznosti. Njegov predhodnik Matija Košir (1692–1704)[54] je vikarja oziroma kaplana vzdrževal iz lastnih sredstev, enako prakso je prevzel tudi župnik Kristan, kar je bilo zanj zagotovo finančno precej obremenjujoče. Službo kaplana je ob vizitaciji opravljal Matevž Zorman (*Matthaeus Sorman*).[55]

Župnijska cerkev je leta 1704 nosila patrocinij[56] Marijinega vnebovzetja (*Beatissimae Virginis Mariae in Coelis Assumptae*), bila je posvečena in preskrbljena z vso potrebno opremo. V njej so poleg velikega oltarja Marijinega vnebovzetja stali trije stranski oltarji: sv. Jurija, sv. Florijana in sv. Marije Magdalene.[57] Pri oltarju sv. Jurija so v preteklosti grofje Lambergi ustanovili navadni beneficij (*beneficium simplex*); leta 1704 ga je imel v lasti Franc Ignacij Pollak (*Franciscus Ignatius Pollak*), župnik v Šentjurju na Zilji (Sankt Georgen im Gailtal) na Koroškem.[58] V cerkvi je delovala tudi bratovščina sv. Trojice,[59] listina o ustanovitvi in bula z odpustki pa sta se po mnenju pristojnih izgubili.

Izven cerkve na pokopališču je stala kapela, posvečena sv. nadangelu Mihaelu. Pred okoli 30 leti, torej v drugi polovici 17. stoletja, naj bi bil patrocinij te kapele zamenjan s patrocinijem Škapulirske Matere božje (*facta est tutelaris sanctissimi Scapularis Beatissimae Virginis*), oltarno sliko sv. Mihaela pa so obdržali. Vsak ponedeljek naslednjih sedem let so lahko verniki pri oltarju prejeli tudi odpustek, saj je bil oltar privilegiran.[60]

K tržiški župniji so leta 1704 sodile štiri podružnične cerkve. Vizitator Flachenfeld je bil pri njihovem opisu bolj skromen, podal je zgolj osnovne podatke o posamezni cerkvi. Prva podružnica je stala v samem mestu, nosila pa je patrocinij sv. Andreja.[61] Opremljena je bila s tremi oltarji: velikim, posvečenim v čast sv. Andreju, ter stranskima, ki sta bila posvečena v čast sv. Luciji in sv. Eligiju. Cerkev in veliki oltar sta bila posvečena, preostala dva stranska

53 Anton Kristan naj bi bil rojen leta 1662 v Radovljici. Mašniško posvečenje naj bi prejel 8. aprila 1692 v Ljubljani. Po Francetu Pokornu naj bi mu mizni naslov zagotovil kolegiatni kapitelj v Novem mestu. Kot pričajo dokumenti, hranjeni v škofijskem arhivu v Vidmu, ga je na to mesto 10. januarja 1704 prezentiral Henrik Julij baron Wernegkh, Kragl pa trdi, da ga je poleg Wernegkha prezentiral tudi Vajkard Ferdinand grof Barbo pl. Waxenstein. Oglejski patriarh Delfin ga je potrdil 30. aprila 1704. Bil je član duhovniške bratovščine sv. Mihaela v Mengšu. V Tržiču je kot župnik deloval do smrti 1. aprila 1710 (prim. IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, busta 707-10, str. 455–456; NŠAL 572, fasc. 382, Tržič, Duhovniška bratovščina, str. 414; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 190–191).

54 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 190.

55 France Pokorn trdi, da je bil Matevž Zorman rojen v Velesovem leta 1671 (v RMK župnije Velesovo 1649–1680 ga ni mogoče najti – zahvalo za iskanje dolgujem mag. Tonetu Krampaču). V Gradcu naj bi dokončal modroslovje, mašniško posvečenje pa prejel leta 1696. Službo kaplana je opravljal v župnijah Vodice (1698–1700) in Šenčur. Kot kaplan v Tržiču je deloval med sv. Jurijem leta 1702 in 1705. Tega leta se je preselil v bližnje Križe, od koder pa se je že naslednje leto vrnil v Tržič, kjer je prevzel mesto beneficiata. V Tržiču je ostal do svoje rane smrti; pokopan je bil 8. februarja 1709 (prim. NŠAL 572, fasc. 382, Tržič; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 200).

56 Titularni svetnik, kateremu v čast je bil oltar posvečen (Lavrič, O hierarhiji svetnikov, [5]). Podrobneje o patrocinijih Truhlar, Problem starih patrocinijev, str. 61 sl.; Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 68–70.

57 Ko je 6. septembra 1752 župnijo Tržič vizitiral goriški nadškof Karel Mihael grof Attems (1752–1774), je bila tržiška župnijska cerkev še vedno posvečena, kot glavni patrocinij pa je omenjena sv. Trojica (*sanctissimae Trinitati dedicatam*). Ostali trije stranski oltarji so imeli enake patrocinije kot leta 1704 (prim. IT ASDG, ACAG, Visite pastorali, Attems, 1/3, str. 23v; Volčjak: Cerkve goriške nadškofije, str. 174). Ob vizitaciji goriškega nadškofa Rudolfa Jožefa grofa Edlinga (1774–1784) 28. julija 1780 pa sta v župnijski cerkvi stala dva (velika) oltarja, ki sta nosila patrocinij Marijinega oznanjenja (*cum duabus aris in honorem B(eatae) V(irginis) M(ariae) Annunciate*). Cerkev je bila opremljena s štirimi stranskimi oltarji. Na evangelijski strani so stali trije oltarji: Odrešenikove glave (*capitis Salvatoris Domini*), Marije Magdalene in sv. Janeza Nepomuka, na listni strani pa oltar mučenca sv. Jurija (IT ASDG, ACAG, Visite pastorali, Edling, 2/4 ex 32, str. 108). Patrociniju tržiške župnijske cerkve, ki se je s stoletji spreminjal (Marijino oznanjenje, Marijino vnebovzetje, sv. Trojica, Marijino obiskanje), in nastanku tržiške župnije bi se veljalo podrobneje posvetiti (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 130 sl.; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 229–231; Höfler, *Gradivo za historično topografijo. Kranjska*, str. 15, 66–67).

58 Da gre za Ziljsko dolino (Gailtal), je mogoče razbrati iz dokumenta, ki je nastal leta 1780 (NŠAL 10, fasc. 424, Pismo Marije Konstance Pollak z dne 14. aprila 1780). Za posredovani dokument se zahvaljujem dr. Mihi Šimcu. Gl. tudi Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 215, 321.

59 Lavrič, Bratovščine na Kranjskem, str. 119.

60 Leta 1752 vizitacija nadškofa Attemsa trdi, da ima pokopališka kapela dva dela: gornji oltar nosi patrocinij Škapulirske Matere božje, spodnji pa Žalostne Matere božje (*superius Beatae Virginis Scapularisticae*, *inferius Beatae Virginis Dolorosae*) (prim. IT ASDG, ACAG, Visite pastorali, Attems, 1/3, str. 23v; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 174). Podobno je bilo tudi ob vizitaciji nadškofa Edlinga leta 1780, le da se v spodnji kapeli omenja tudi božji grob (prim. IT ASDG, ACAG, Visite pastorali, Edling, 2/4 ex 32, str. 109). O t. i. privilegiranih oltarjih gl. Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 60–61.

61 Natančnega leta postavitve cerkve ne poznamo, stala pa naj bi že pred letom 1526 (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 153).

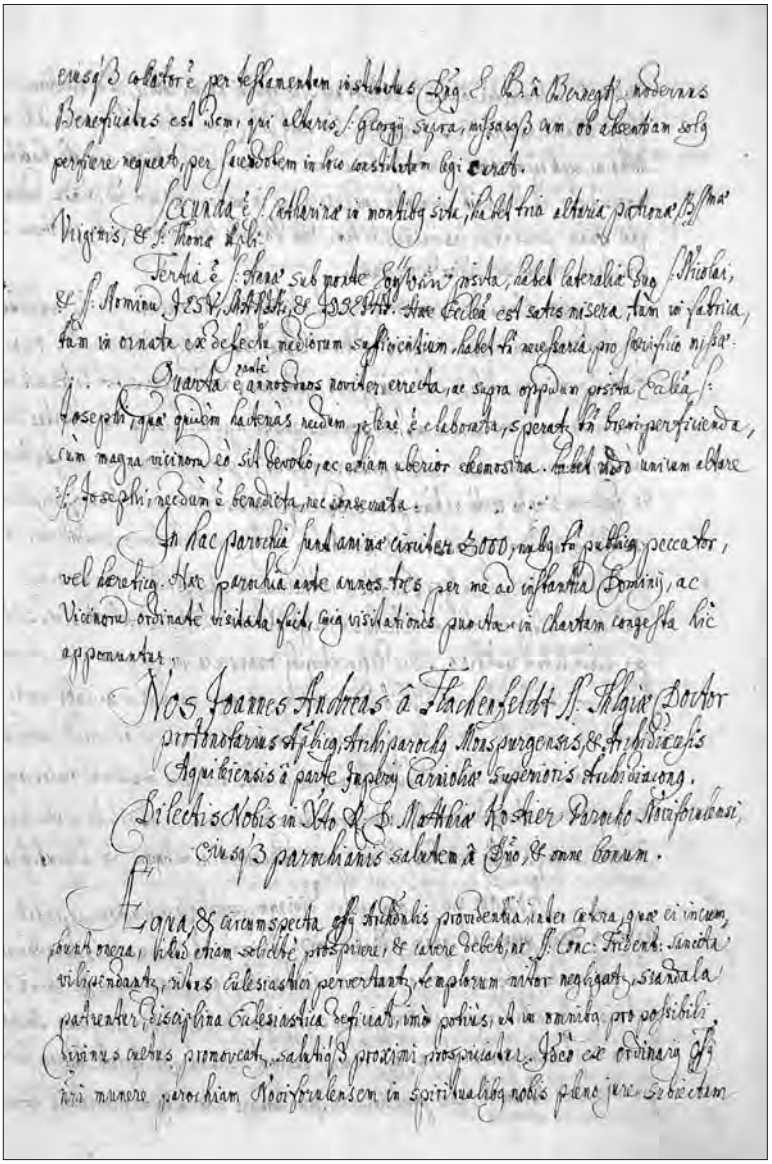

Pričetek vizitacijskega dekreta župniku Koširju iz leta 1701 (IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753).

oltarja pa ne.[62] V cerkvi je leta 1687 domačin Andrej Ahačič (*Andrea Achazhiz*), sicer upokojeni župnik v Podbrezjah († 1689), ustanovil navadni beneficij.[63] V oporoki je za podeljevalca beneficija določil barona Wernegkha z dvorca Neuhaus. V času vizitacije je mesto beneficiata zasedal Franc Ignacij Pollak, ki je imel v lasti tudi beneficij pri oltarju sv. Jurija v župnijski cerkvi. Obveznost beneficiata je bila vsakodnevno maševanje. Druga podružnica je stala v kraju Lom pod Storžičem (*in montibus sita*), posvečena je bila v čast sv. Katarini. V njej sta poleg velikega oltarja sv. Katarine stala še dva stranska oltarja: Matere božje in sv. apostola Tomaža.[64] Tretja podružnica je bila najdlje od mesta. Gre za cerkev sv. Ane, ki so jo predniki postavili pod goro Ljubelj (*sub monte Loywen posita*), opremili pa s tremi oltarji: sv. Ane, sv. Nikolaja in sv. Družine (*sanctorum Nominum Jesu, Mariae et*

62 Vizitacija leta 1752 od stranskih oltarjev omenja le oltar sv. Eligija, sv. Lucije pa nič več (prim. IT ASDG, ACAG, Visite pastorali, Attems, 1/3, str. 25v; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 175).

63 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 154. Beneficij je trajno ustanovljena cerkvena služba z dohodki, večinoma iz zemljiške posesti oziroma nepremičnin; lahko tudi dohodki in premoženje, povezani s tako službo (Žnidaršič Golec, *Cerkvene ustanove*, str. 63).

64 Ob vizitaciji leta 1752 je v cerkvi stalo pet oltarjev: poleg velikega, posvečenega v čast sv. Katarini, še štirje stranski oltarji: pričevalca sv. Henrika, sv. Križa, mučenca sv. Jurija in Matere božje. Zadnja sta bila opremljena s portatiloma (portatile je prenosni mašni kamen (mašna plošča) z vgrajenimi relikvijami v grobku), preostali trije pa so bili posvečeni (prim. IT ASDG, ACAG, Visite pastorali, Attems, 1/3, str. 26; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 175).

Josephi). Cerkev je bila v času vizitacije v slabem stanju, tako samo cerkveno poslopje kot tudi notranjost, kljub vsemu pa je imela potrebno opremo za obhajanje bogoslužja.[65] Četrto podružnico sv. Jožefa so pričeli zidati šele leta 1702 na vzpetini nad Tržičem (*supra oppidum posita*) in v času vizitacije še ni bila popolnoma dokončana. V njej je sicer že stal veliki oltar sv. Jožefa.[66] Cerkev še ni bila ne blagoslovljena ne posvečena. Ker pa je k njej prihajalo veliko vernikov in je prejemala precejšnje darove iz miloščine, je bilo mogoče upati, da bo dokončana v kratkem času. Kragl domneva, da so jo postavili zaradi obljub, danih v času razsajanja kuge, ki je v 17. stoletju kosila smrt širom Kranjske.[67]

Tržiška župnija je bila v začetku 18. stoletja v primerjavi s sosednjimi župnijami po številu vernikov srednje velika. V njej je po oceni župnika in zapisu vizitatorja živelo okoli 3.000 vernikov. Po župnikovi oceni naj bi bili vsi zgledni farani. Arhidiakon je celo zapisal, da v župniji ni javnega grešnika oziroma heretika (*nullus tamen publicus peccator*). Take značilnosti vernikov je mogoče najti zelo pogosto. Le kateri duhovnik bi si rad nakopal grajo predpostavljenih?

Vizitacija župnije Tržič leta 1701

Kot omenjeno, je Flachenfeld tržiško župnijo vizitiral že leta 1701, natančneje, 29. maja 1701, na nedeljo v telovski osmini, in sicer v vlogi arhidiakona, ki mu je bila tržiška župnija podrejena v duhovnih zadevah. Po opravljeni vizitaciji je tedanjemu župniku Matiji Koširju (*Matthiae Kostier*) in njegovim faranom v vednost poslal vizitacijski dekret, v katerega je zapisal, da tržiška župnija vizitacije ni doživela že več kot sto let.[68] V tako dolgem obdobju zagotovo pride do raznovrstnih anomalij (kršenje cerkvene discipline, zanemarjanje cerkvenih stavb, nemoralno življenje ipd.), česar se je zavedal tudi arhidiakon, zato je nepravilnosti v skladu s sklepi tridentinskega koncila in drugimi cerkvenimi odloki skušal odpraviti. V ta namen je župniku Koširju naročil odpravo prekrškov in dosledno izvajanje danih navodil. Oglejskemu patriarhu se je opravičil, da mu tega poročila ni poslal že leta 1701, temveč ga je priložil šele vizitacijskemu poročilu leta 1704. V svoj zagovor je navedel, da pri sebi ni imel vseh zahtevanih podatkov.

Kot prvo je Flachenfeld v vizitacijskem poročilu ukazal, naj župnik sam – in ne njegovi namestniki – dosledno oznanja božjo besedo, saj je to duhovna hrana. To nalogo mora vestno izpolnjevati še posebej v času zapovedanih praznikov ter v adventnem in postnem času, s prižnice mora vernikom javno razlagati o pobožnem in krščanskem življenju, mladini pa ob nedeljah v popoldanskih urah o teži križa in drugih krščanskih potrebah. Ob tem je župniku položil na srce, naj to svojo dolžnost izvaja vestno, kakor delajo njegovi kolegi po drugih župnijah. S tem je hotel poudariti pomen kateheze, na podlagi katere se bodo lahko otroci naužili znanja in krščanskih navad. Poudaril je tudi pomen zglednega življenja z besedami sv. Pavla, da dober zgled pomeni veliko več kot učena beseda. Majhni otroci se namreč prek dobrega zgleda lažje učijo in tako postanejo dobri kristjani. Duhovniki naj dober zgled kažejo v oblačenju, z obnašanjem, s kretnjami, z govorom itn. Arhidiakon je župniku sicer dovolil, da poučevanje kateheze prepusti svojemu namestniku, tj. vikarju oziroma kaplanu.

Kot drugo se je arhidiakon dotaknil urnika sv. maš. Po njegovem ni nič bolj važnega kot vzdrževanje reda tako pri opravljanju pobožnosti kot pri bogoslužju. Zaradi tega je Flachenfeld župniku ukazal, naj služba božja tako ob nedeljah kot zapovedanih praznikih poteka vedno ob enakem času in enaki uri, in sicer: ob praznikih naj bo prva sv. maša ob sedmih zjutraj, druga pa ob pol desetih. Jutranja sv. maša naj se sicer obhaja ob pol šestih zjutraj, večerna pa ob treh popoldne. Litanije naj v zimskem času potekajo ob štirih, v poletnem času pa ob petih popoldne. K preostalim cerkvenim opravilom, ki potekajo ob božiču, velikonočnem (svetem) tednu, veliki noči, binkoštih in na vernih duš dan, naj se pristopi pobožno po zvonjenju.

Naslednjo točko je arhidiakon namenil prejemu različnih zakramentov. Glede krsta je ukazal, da ga je treba novorojencu podeliti takoj po rojstvu brez odlašanja.[69] Spovedovanje, če poteka po kosilu, mora potekati na primernem kraju, nihče ga ne sme prejeti v pijanem stanju. Poslednjo popotnico je treba odnesti spoštljivo ob spremstvu vernikov in zvonjenju z velikim zvonom. Vernike je treba na prejem poslednje popotnice in spremstvo duhovnika na poti do umirajočih nenehno opozarjati. Hostije je treba obnavljati vsaj vsaka dva tedna, ob tem pa je treba ciborij marljivo očistiti ostankov hostije. Pozornost je treba nameniti tudi ključu tabernaklja in sv. oljem. Paziti je treba, da se bolniško maziljenje podeli vsem umirajočim. Nikakor se ne sme zgoditi, da bi kdo zemeljsko življenje zapustil brez prejema tega zakramenta zaradi duhovnikove krivde. Župnika je posebej opozoril na duhovnikovo nalogo, da bolnike, še

[65] Po Attemsovi vizitaciji iz leta 1752 so v ljubeljski cerkvi še vedno stali trije oltarji, in sicer veliki sv. Ane ter dva stranska: Imena Jezusovega in opata sv. Egidija (prim. IT ASDG, ACAG, Visite pastorali, Attems, 1/3, str. 25v; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 175).

[66] Za časa Attemsove vizitacije leta 1752 je bila cerkev opremljena s štirimi oltarji: velikim s patrocinijem sv. Jožefa ter tremi stranskimi: sv. Joahima, sv. Angela varuha in pričevalca sv. Roka (prim. IT ASDG, ACAG, Visite pastorali, Attems, 1/3, str. 25v; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 175).

[67] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 156.

[68] Glede na zapisano smemo domnevati, da jo je leta 1594 zadnji vizitiral kar oglejski patriarh Frančišek Barbaro osebno.

[69] To navodilo naj bi kasneje očitno upoštevali. S krstom na dan rojstva naj bi tako ponovno zamujali šele leta 1744 (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 382).

posebej tiste, ki živijo v mestu, pogosto obiskuje in tolaži.

Dalje se je Flachenfeld obregnil ob stanje župnijske cerkve. Naročil je, da je treba v skrbi za vzdrževanje cerkva podpirati cerkvene ključarje. To še posebej velja v primeru župnijske cerkve, ki leta 1701 očitno ni bila v dobrem stanju. Glede na zapisano je bil v najslabšem stanju cerkveni zvonik, ki se je rušil. Arhidiakon je zahteval, naj nemudoma poskrbijo za njegovo obnovo. Prav tako je ukazal, naj v župnijski cerkvi na strani, kjer stoji zakristija, zgradijo okno, popravijo cerkveni tlak in nadomestijo nekatere manjkajoče oltarne slike.

Vizitator se je v nadaljevanju obregnil tudi ob vsakoletne cerkvene obračune, do katerih očitno navadno sploh ni prišlo. Vzrok za to je arhidiakon pripisal tako malomarnosti župnika kot tudi cerkvenega odvetnika. Po njegovem zaradi tega posamezne cerkve trpijo izgube. Flachenfeld je ukazal, naj cerkveni obračun župnijske cerkve v prihodnje sestavijo vsako leto, pri podružnicah pa na vsaki dve leti. *Libri rationum*[70] naj se hranijo v župnišču ali v cerkvenih blagajnah, pri čemer morajo biti ključi (zaradi varnosti) hranjeni ločeno: enega naj vedno hrani župnik. Arhidiakon je opazil tudi precejšen dolg, zato je ukazal, naj nad njim bdi župnik skupaj s ključarji. Za njegovo pokritje naj prosi vernike, pa tudi gospostva.

V nadaljevanju vizitacijskega dekreta je arhidiakon nekaj skromnih stavkov namenil romanjem, miloščini, škandalom, izvajanju ustanovnih maš itd. Glede romanj ugotavlja, da so bili tudi tržiški župljani navdušeni romarji in so se zato romanj v oddaljene kraje radi udeleževali. Romali so v bližnja in oddaljena božjepotna središča. Tržičani so se v preteklosti tako podajali na božjo pot k Materi božji v Crngrob ter na bližji Blejski otok k blejski Materi božji. Flachenfeld je tudi opazil, da se vse leto, še posebej ob slovesnejših praznikih, darujejo sv. maše za posamezne vernike; v zvezi s tem je župnika opomnil, da ob tem ni treba vedno pobirati miloščine. Dalje je arhidiakon župniku naročil, da mora odstranjevati posamezne škandale med verniki in med njimi vzpostavljati mir. Poročene osebe, ki ne živijo več skupaj, mora poskusiti ponovno združiti, razdeliti in zbrati listke velikonočnega praševanja, s prižnice pa vernikom govoriti proti škandalom in javnim grehom, še posebej glede opolzkosti. Župnik mora prav tako poskrbeti za izvajanje bratovščinskih maš ob določenih dnevih, ki pa morajo biti prej oznanjene. Ustanovne maše, ki so jih ustanovili posamezniki, si mora zabeležiti na posebno tablo in jo obesiti v zakristiji.

Flachenfeld se je v dekretu dotaknil tudi tržiškega kaplana. Župniku je naročil, naj ga vzdržuje iz lastnih sredstev, saj za njegovo vzdrževanje ni ustreznega beneficija. Pri izbiri ustreznega kandidata mora paziti, da na to mesto postavi modro osebo s primerno izobrazbo. Za bivališče mu je namenil kaplanijo, ki je stala nedaleč proč od župnijske cerkve, zgrajena pa je bila deloma na stroške župnije, deloma na stroške župljanov.

Dalje je arhidiakon župniku priporočil, naj več pozornosti nameni vzdrževanju podružničnih cerkva, še posebej njihovi opremi. Glede na vizitatorjeva opažanja so bili kelihi v podružničnih cerkvah večinoma poškodovani (preluknjani), zato je ukazal njihovo popravilo. Ostale cerkvene opreme je bilo očitno v zadovoljivem številu, je pa arhidiakon naročil, naj jo večkrat letno menjajo oziroma olepšajo. Za vse oltarje je bilo treba preskrbeti kanonske table z molitvijo *Lavabo* in začetkom Janezovega evangelija. Naročil je, da je treba cerkvene paramente hraniti čiste, v primeru njihove poškodovanosti (raztrganosti) pa jih je treba zašiti in znova blagosloviti. Vse oltarne menze so morale biti opremljene s tremi oltarnimi prti. V najslabšem materialnem stanju je bila očitno cerkev na Ljubelju. Njenim ključarjem je zato naročil, da morajo pomagati župniku in cerkvenemu odvetniku pri odstranitvi vode z ruševin cerkve, poskrbeti za njeno zaščito ter popraviti okna. Dotaknil se je tudi mesta učitelja in organista (*ludimagistra*) ter cerkovnikov (mežnarjev) vseh cerkva. Po njegovem morajo biti ti pošteni, zvesti in pri ljudeh priljubljeni. Cerkve morajo biti pogosto in vsaj enkrat na teden očiščene, enako tudi vse ostalo, potrebno za božjo službo, vmes se morajo zapirati, zvonjenje pa mora biti diskretno.

Flachenfeld je dalje določil, da se praznik sv. Jožefa pri cerkvi na Ljubelju obeležuje na drug primeren dan v letu ob predhodnem obvestilu, za popravilo tržiškega župnišča pa je ukazal letno nameniti 10 goldinarjev. Arhidiakon je župniku odobril prošnjo po točenju vina, vendar le pod pogojem, da vsako leto ponovno zaprosi zanj. Poskrbeti mora tudi, da pri tem ne bo prihajalo do škandalov, da bodo vino prodajali po enaki ceni kot v mestu in da ga ne bodo točili že pijanim osebam.

Ob koncu je arhidiakon Flachenfeld ugotovil, da župnija nima določene štolnine[71] za prejem posameznih zakramentov. Posledično je pogosto prihajalo do negodovanja, saj naj bi župnik takso za prejem posameznih zakramentov oblikoval po svoji presoji. Temu je arhidiakon sklenil narediti konec in je župnika resno opozoril, naj upošteva naslednje takse:

Za krščevanje župnik doslej ni zahteval nobene pristojbine. Po arhidiakonovem mnenju je župnik, ker vzdržuje kaplana iz lastnih sredstev, upravičen do določene takse, in sicer: ob krstu zakonskega otroka je upravičen do prejema polovice pristojbine v vinu oziroma njeni protivrednosti v denarju. Pri krstu nezakonskega otroka je upravičen do plačila štirih četrtakov. Botra morata plačati dve meri vina, ostali pri-

[70] Verjetno so mišljeni urbarji ipd.

[71] Štolnina je pristojbina za prejem zakramentov, zakramentalov in nekaterih drugih cerkvenih opravil (Volčjak, *Goriška nadškofija*, str. 88).

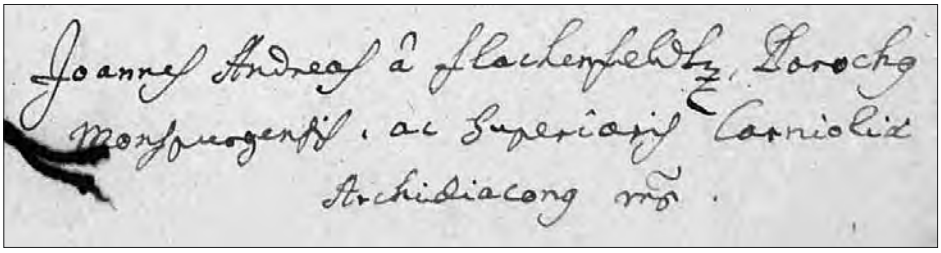

Podpis gorenjskega arhidiakona Janeza Andreja pl. Flachenfelda (IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753).

sotni pa polovico, in to poleg tega, kar morata plačati starša za požirek vina.

Za zaroko je treba plačati osem četrtakov.[72]

Za oklice v domači cerkvi se zaračuna šest liber, za poroko 32 krajcarjev oziroma osem četrtakov, za nevesto, ki odhaja iz župnije, pa en zlatnik oziroma tri nemške goldinarje, kakor je v navadi na Kranjskem. S tem je, kot je zapisal arhidiakon, želel preprečiti godrnjanje med verniki.

Določena je bila pristojbina za previdevanje bolnikov, in sicer: če je to potekalo v mestu skupaj s podelitvijo poslednje popotnice, se za to plača 20 krajcarjev, v nasprotnem primeru pa za prejem enega ali drugega zakramenta 16 krajcarjev. Če so ta zakrament podeljevali izven mesta v oddaljenih vaseh, je bilo treba plačati 40 krajcarjev, v bližnjih vaseh pa 24 krajcarjev oziroma tudi 30 krajcarjev glede na oddaljenost.

Za spremstvo umrlega družinskega očeta ali matere je bila določena pristojbina v višini 24 krajcarjev, za spremstvo druge osebe, tudi otroka, pa 16 krajcarjev.

Pristojbina za celoten oficij oziroma za tri vigilije (tudi bilje) je znašala 20 krajcarjev, za mali oficij oziroma le eno vigilijo pa 12 krajcarjev.

Peta sv. maša zadušnica je veljala 30 krajcarjev, običajna sv. maša v domači cerkvi en petak, v cerkvi na Ljubelju 40 krajcarjev, v Lomu pod Storžičem 30 krajcarjev in pri sv. Jožefu 24 krajcarjev, vse seveda v deželni vrednosti.

Arhidiakon je ob koncu odredil, da so vsi tisti verniki, ki teh, na novo določenih pristojbin ne bi bili sposobni plačati, njihovega plačila oproščeni ter da jim jih mora župnik ali kaplan podeliti zastonj, in to brez odlašanja. Dalje je arhidiakon župniku naročil, da mora vse, kar je odredil v vizitacijskem dekretu, v izogib nejasnostim prebrati vernikom s prižnice ob naslednjem prazničnem dnevu, in to v slovenskem jeziku (*idiomate patrio*), v duhu pokorščine pa je zahteval, da se župnik in kaplan strogo držita predpisanih pristojbin. Župnik je moral njegov vizitacijski dekret v prihodnje hraniti v župnišču.[73]

Kako so tržiški župniki in kaplani Flachenfeldov vizitacijski dekret upoštevali, težko rečemo, saj je nova vizitacija župnije potekala šele leta 1752. Opravil jo je prvi goriški nadškof Karel Mihael grof Attems, saj je papež Benedikt XIV. 17. julija 1751 ukinil starodavni oglejski patriarhat ter na njegovem mestu ustanovil nadškofiji v Gorici za ozemlje Svetega rimskega cesarstva in v Vidmu za ozemlje pod Beneško republiko.[74] O Attemsovem videnju razmer v tržiški župniji pa kdaj drugič.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
SI AS 1063, Zbirka listin
SI AS 1073, Zbirka rokopisov

IT ASDG – Arcidiocesi di Gorizia, Archivio storico
ACAG, Visite pastorali, Attems, 1/3: (1752–1753, Carniola, Stiria e »Carsia«)

IT ASDU – Arcidiocesi di Udine, Archivio storico
ACAU, Chiese a parte Imperii
ACAU, Collazioni di benefici

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 10, Škofijski arhiv Ljubljana – župnije
NŠAL 572, zapuščina Franc Pokorn

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraha*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2010 (Viri, 30).

Ambrožič, Matjaž: Ustanovitev zasebnih kanonikatov ljubljanskega stolnega kapitlja. *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani: 1707* (ur. Metod Benedik). Ljubljana, Celje: Stolna župnija sv. Nikolaja, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, Društvo Mohorjeva družba, 2008.

[72] Glede vrednosti denarja konec 17. in v začetku 18. stoletja gl. Valenčič, *Žitna trgovina*, str. 139; Vilfan, Temelji in razvoj, str. 397–412; Košir, Primeri starejših oporok, str. 93, op. 28.

[73] IT ASDU ACAU, Chiese a parte Imperii, b. 753, Informatio de moderno statu …, str. 9v–13.

[74] Podrobneje Volčjak, *Goriška nadškofija*, str. 39–50.

Ambrožič, Matjaž: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2019 (Priročniki TEOF, 28).

Bernhard, Günther: Der Oberburger Bistumsplan vom Jahre 1237. *Römische Historische Mitteilungen* 39, 1996, str. 163–179.

Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo 973–1803*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.

Dolinar, France Martin: Fiziognomija in struktura nove goriške nadškofije. *Carlo Michele d'Attems, primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774), fra curia romana e stato absburgico. 2: Atti del convegno* (ur. Luigi Tavano in France M. Dolinar). Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 1990, str. 183–198.

Dolinar, France Martin: Oglejski patriarhat in Slovenci do ustanovitve goriške nadškofije. *Goriški letnik* 29, 2002, str. 67–81.

Dolinar, France Martin: *Prošti novomeškega kapitlja 1493–1993*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1993.

Dolinar, France Martin: Razmerje med cerkveno oblastjo Ogleja in posvetno oblastjo cerkvenih knezov v današnjem slovenskem prostoru v srednjem veku. *Trojarjev zbornik* (ur. Danijela Trškan). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011, str. 389–399 (Historia, 19).

Dolinar, France Martin: *Slovenska cerkvena pokrajina*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, 1989 (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 11).

Duhovniška bratovščina sv. Mihaela v Mengšu: od leta 1667 do 1799. *Zgodovinski zbornik: priloga Laibacher Diocesanblattu* 5, 1892, št. 21, str. 321–326; 6, 1893, št. 22, str. 337–346; 6, 1893, št. 23, str. 353–360; 6, 1893, št. 24, str. 378–384; 6, 1893, št. 25, str. 393–400; 7, 1894, št. 26, str. 409–416; 7, 1894, št. 27, str. 425–432; 8, 1895, št. 28, str. 445–448; 8, 1895, št. 29, str. 461–464; 8, 1895, št. 30, str. 475–480; 8, 1895, št. 31, str. 493–496.

Hančič, Damjan: *Klarise na Kranjskem*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2005 (Gradivo in razprave, 26).

Hančič, Damjan: Kronika in nekrolog loškega samostana klaris – 17. stoletje. *Arhivi* 26, 2003, št. 1, str. 47–60.

Hančič, Damjan: Srednja Evropa v malem – redovnice v samostanih klaris na Kranjskem. *Arhivi* 40, 2017, št. 2, str. 263–274.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Kranjska*. Ljubljana: Viharnik, 2017.

Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupnija Cerknica. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 26, 2004, str. 125–191.

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.

Kos, Dušan: *Zgodovina morale. 2: Ljubezenske strasti, prevare in nasilje ter njihovo obravnavanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016 (Thesaurus memoriae. Dissertationes, 12).

Košir, Matevž: Primeri starejših oporok v slovenščini, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije. *Arhivi* 26, 2003, št. 1, str. 89–114.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Lavrič, Ana: Bratovščine na Kranjskem leta 1773. *Arhivi* 37, 2014, št. 1, str. 109–142.

Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah 17. stoletja. Vizitacije kot vir za umetnostno zgodovino*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007 (Elektronske izdaje Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta).

Mlinarič, Jože: *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.

Mlinarič, Jože: *Kostanjeviška opatija 1324–1786*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.

Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.

Mlinarič, Jože: *Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656–1774*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, 1987 (Acta ecclesiastica Sloveniae, 9).

Piazza, Katja: Udine, Archivio patriarcale: la diocesi di Aquileia »a parte Imperii«. Note sugli arcidiaconi tra la seconda metà del XV e il XVII secolo. Caratteri ed evoluzione. *Nulla historia sine fontibus. Festschrift für Reinhard Härtel*. Graz: Leykam Buchverlag, 2010, str. 362–375 (Schriftenreihe des Instituts für Geschichte, 18).

Ravnikar, Tone: *Benediktinski samostan v Gornjem Gradu*. Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2010 (Zbirka Studia historica Slovenica, 6).

Skubic, Anton: *Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine* (ur. Josip Lesar). Buenos Aires: Editorial Baraga, 1976.

Tavano, Luigi: *Cronotassi degli arcidiaconi di Gorizia (1574–1750)*. Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 1988.

Truhlar, France: Problem starih patrocinijev v Sloveniji. *Bogoslovni vestnik* 33, 1973, št. 1–2, str. 61–116.

Valenčič, Vlado: *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977 (Razprave, 10/4).

Vilfan, Sergij: Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984* (ur. Peter Kos et al.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev

Slovenije, 1987, str. 19–32 (Zbirka Zgodovinskega časopisa, 3).
Volčjak, Jure: Cerkve goriške nadškofije na Kranjskem v času nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa. Del 1: Bistrski, gorenjski in metliški arhidiakonat. *Acta historiae artis Slovenica* 24, 2019, št. 1, str. 135–185, 192.
Volčjak, Jure: Das Dominikanerinnenkloster Velesovo/Michelstetten im Laufe seines Bestehens. *Bettelorden in Mitteleuropa. Geschichte, Kunst, Spiritualität. Referate der gleichnamigen Tagung vom 19. bis 22. März 2007 in St. Pölten* (ur. Heidemarie Specht und Ralph Andraschek-Holzer). St. Pölten: DASP, 2008, str. 211–232 (Beiträge zur Kirchengeschichte Niederösterreichs, 15; Geschichtliche Beilagen zum St. Pöltner Diözesanblatt, 32).
Volčjak, Jure: *Goriška nadškofija na Kranjskem v času apostolskega vikarja in prvega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa (1750–1774)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2017 (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 39).
Volčjak, Jure: *Ordinacijski zapisniki oglejskega patriarhata za slovensko ozemlje v 18. stoletju (1701–1749)* (Viri, 43) (predvidena objava konec leta 2020).
Volčjak, Jure: Župnija Mokronog v času goriške nadškofije (1752–1784) (predvidena objava v letu 2020).
Volčjak, Jure: Župnija Preserje od cerkniške podružnice do samostojne župnije. *Župnija Preserje skozi čas* (ur. France M. Dolinar). Preserje: Župnija, 2011, str. 111–126.
Žnidaršič Golec, Lilijana: *Cerkvene ustanove in službe v zgodnjem novem veku na Slovenskem. Škofovstvo, arhidiakonatstvo, župništvo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 2000 (Acta ecclesiastica Sloveniae, 22).
Žnidaršič Golec, Lilijana: Odsevi habsburško-beneških odnosov v Cerkvi zgodnjega novega veka na Slovenskem. *Arhivi* 34, 2011, št. 2, str. 319–327.

SPLETNI VIRI

Slovenski biografski leksikon
Glonar, Jože: Gallenfels, Jurij Andrej (1651–1699): http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi196032/#slovenski-biografski-leksikon

Lavrič, Ana: O hierarhiji svetnikov na oltarnih nastavkih. Iz vizitacijskih zapisnikov ljubljanskega škofa Otona Friderika Buchheima (1641–1664). [Elektronski vir]. *RIHA journal*, 2, sept. 2011.

SUMMARY

Further on the development of the network of Aquileian archdeaconates in Carniola. The archdeaconate of Upper Carniola and the parish of Tržič as presented in the visitation report (1704) drawn up by the Archdeacon of Upper Carniola Flachenfeld

In 1704, Dr Johann Andreas von Flachenfeld, the parish priest of Mengeš and the Aquileian Archdeacon in Carniola, fulfilled the task that his superior, the Aquileian Patriarch Dionisio Delfino, had given him on appointing him as archdeacon – i.e. to carry out the earliest possible visitation to the archdeaconate and draw up a visitation report. In it, Flachenfeld briefly described the Upper Carniolan archdeaconate, part of the network of archdeaconates in Carniola, which emerged and developed in the decades and centuries after the Church of Aquileia started its missionary activity in the territory of present-day Slovenia. Archdeaconates were of different sizes, and they usually had their seats in major chapters, monasteries, and parishes. The conditions changed following the establishment of the Diocese of Ljubljana in 1461, which emerged as the "new player" in what had until then been a unified area. In the ensuing centuries, relations between individual archdeacons would sometimes be quite strained, because some "stronger" archdeacons felt themselves called to also usurp or take over the administration of parishes belonging to the neighbouring archdeaconates. The crisis was resolved at the end of the seventeenth century, when the provost of the collegiate chapter of Novo Mesto and the Cistercian abbots of Stična and Kostanjevica, respectively, reached an agreement after long disputing over the archdeacon's title. And in the Upper Carniolan archdeaconate, a dispute was settled concerning the jurisdiction over Inner Carniola by establishing an archdeaconate with its seat in the Carthusian Monastery of Bistra.

Archdeacon Flachenfeld opened his visitation report by providing a few basic pieces of information about the Upper Carniolan archdeaconate – its geographical position, size, number of parishes and monasteries – and continued by describing each individual parish and monastery, respectively. He first named the patron saint to which the parish church and its succursals were dedicated, and then proceeded by presenting his observations regarding church furnishings and any possible irregularities, as well as by providing a list of priests active in the parish. Using the same pattern, he described individual monasteries as well, only that in this case he also gave a brief account of how each monastery was founded and by

whom, described the state of the monastery building, provided a list of monks that resided in the monastery during the time of his visitation, presented the head of the monastery, and so on.

In the same manner, the archdeacon also reported on the parish of Tržič, which he knew quite well, having already visited it in 1701. What is of crucial importance here, however, is that in addition to the report of 1704, he also submitted the patriarch the visitation decree from 1701, which is discussed in detail in the article.

Flachenfeld's valuable visitation report of 1704 is kept in the Archiepiscopal Archives in Udine. As clearly the only preserved visitation report for the entire archdeaconate of Upper Carniola, it is even more important because it demonstrates the conditions in Upper Carniolan parishes and monasteries at the beginning of the watershed eighteenth century.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 631.111(23.01):67(497.452Tržič)"18"

Prejeto: 20. 5. 2020

Alenka Kačičnik Gabrič

dr., višja arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: alenka.kacicnik@gov.si

Tržič in Tržiško na prelomu 18. v 19. stoletje

IZVLEČEK

V članku opisano območje Tržiča z okolico je v prvi polovici 19. stoletja kazalo pisano podobo. Predvsem zaradi težko dostopnega terena so kmetje v okolici Tržiča na svojih kmetijah težko gospodarili. Za preživetje na kmetijah, na katerih jim tudi z največjim trudom včasih ni uspelo pridelati dovolj hrane, da bi družina preživela do naslednje žetve, so si s pregovorno gorenjsko trmo in zvitostjo pomagali s prevozništvom, pripreganjem, kuhanjem oglja ipd. Za razliko od agrarne okolice se je Tržič že zgodaj oblikoval v močno obrtno središče, ki ga po številu, obsegu in raznolikosti obrtnih dejavnosti težko primerjamo s katerimkoli drugim krajem na Kranjskem. Delo, ki je bilo sicer umazano, težko in mnogokrat nevarno, je bilo lahko dobiti, kmetovanje pa je bilo za večino Tržičanov le postranska dejavnost, s katero so se ukvarjali.

KLJUČNE BESEDE
franciscejski kataster, Tržič, Gozd, Bistrica, Sv. Ana, Sv. Katarina, kmetovanje, obrt

ABSTRACT

TRŽIČ AND ITS SURROUNDINGS AT THE TURN OF THE NINETEENTH CENTURY

The article describes the area of Tržič and its surroundings, which in the first half of the nineteenth century exhibited a highly diversified image. Running a farm around Tržič was a challenging task, primarily due to the heavily accessible terrain. The survival of farms, where sometimes not even the greatest effort would produce sufficient crops for the families to sustain themselves until the next harvest, was ensured by the farmers' proverbial Upper Carniolan tenacity and shrewdness as well as by also engaging in horse-drawn transportation, charcoal production, and so on. Unlike its agrarian surroundings, Tržič developed into a strong craft centre at an exceedingly early stage, surpassing all other places in Carniola by the number, the scope, and the diversity of crafts. The otherwise dirty, heavy, and often dangerous work was easy to find, whereas farming was an activity of secondary importance for most of the population of Tržič.

KEY WORDS
Franciscean Cadastre, Tržič, Gozd, Bistrica, Sv. Ana, Sv. Katarina, agriculture, craft

Območje Tržiča s širšo okolico je nekdaj kazalo precej pisano podobo. Trg je bil močno obrtno središče, njegovi prebivalci pa so se v glavnem preživljali z opravljanjem katere od obrti in trgovanjem. Nekateri so za lastne potrebe obdelovali še kako njivo ali vrt ter redili nekaj živine in kokoši za hišno rabo. Večjih kmetij v Tržiču ni bilo. Okolica Tržiča je bila popolnoma kmetijska. Kmetje so obdelovali svoja zemljišča, s pridelki niso veliko trgovali, v gozdovih pa so sekali les za potrebe domačih kmetij in za oglje, ki so ga kuhali v kopah ter prodajali tržiškim obrtnim in industrijskim obratom. Zaradi neugodnih klimatskih razmer kmetovanje ni bilo donosno; to je veljalo zlasti za katastrski občini Sv. Ana in Sv. Katarina, katerih ozemlje je segalo visoko v Karavanke. Poseben pomen je krajem dajala že v rimskih časih poznana transportna povezava iz Ljubljane in Kranja preko prelaza Ljubelj v Celovec na Koroško.

Opisi t. i. jožefinskih vojaških merjenj, v drugi polovici 18. stoletja za vojaške potrebe izdelanih kart s spremnim besedilom, se obravnavanega območja razen Tržiča in Gozda niso dotaknili. Tržič je bil opisan kot mali trg z dvema cerkvama in enonadstropnimi zidanimi hišami, kjer se v Tržiško Bistrico izliva potok Mošenik. Oba vodotoka sta bila po oceni opisovalcev široka 2 do 3 sežnje in globoka en seženj,[1] dno pa sta imela kamnito. Bregova sta se dvigovala 2 do 3 sežnje visoko. Deželna cesta proti Koroški je bila zgrajena iz najboljših materialov in za vožnjo težkih vozov vedno v najboljšem stanju. Ostale poti, ki so vodile iz kraja, pa so imele sicer trdno podlago, vendar so bile v vseh letnih časih uporabne le za majhne in lahke vozove. Okolica Tržiča je bila gozdnata, polna skal in prestrma, da bi se bilo mogoče vojaškim enotam po njej premikati zunaj začrtanih stez.[2] Vasica Gozd je imela od trdnih zgradb zidano le kapelo, potok Parovnica pa je bil skoraj povsem zaraščen z grmovjem in ni nikoli povsem presahnil. Širok je bil 7 do 8 čevljev in globok 1 ½ čevlja[3] z bregovoma, visokima od 2 do 3 čevlje. Njegovo dno je bilo ilovnato. Vaške poti so bile tod slabe, sprane od dežja in močvirne, tako da so tudi v lepšem poletnem obdobju po njih lahko vozili le majhni vozovi. Hribovito in ponekod strmo okoliško območje je bilo poraslo z grmovjem in srednje visokim gozdom, v najvišjih legah, od koder je bil širok in lep razgled, pa so bili pašniki.[4]

Gradivo franciscejskega katastrskega operata, nastalega v prvi polovici 19. stoletja za potrebe določanja višine davčnih obremenitev, je bistveno bolj povedno. Največ podatkov za prikaz življenjskih razmer dajejo zapisi v cenilnih elaboratih, ki so nastali kot

Tržič, naselje, pred drugo svetovno vojno (SEM, foto Vekoslav Kramarič).

[1] Seženj oziroma klaftra je 1,89 m.

[2] Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, Opisi, str. 71.

[3] Čevelj se deli na 12 palcev in meri 0,316 m.

[4] Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, Opisi, str. 73.

del franciscejskega katastra. Obravnavano območje opisujejo kot z vseh strani obdano z visokimi hribi in strmimi pobočji, le proti jugu in jugovzhodu je teren nekoliko odprt; temu se je prilagajala tudi oblika poselitve. Medtem ko so bile hiše v Tržiču in nekaterih večjih naseljih pozidane strnjeno, so se predvsem na območju visokogorskih katastrskih občin Sv. Ana (danes Podljubelj)[5] in Sv. Katarina (danes Lom pod Storžičem) oblikovali samooskrbni celki, pri čemer so bili nekateri s številnimi pripadajočimi poslopji že sami po sebi manjše naselbine. Na Bistriškem je bilo pet krajev, kjer so bile »hiše postavljene skupaj«, Bistrica (*Feistritz*), Popovo (*Pupau*), Brezje (*Wresie*), Visoče (*Wisatsche*) in Vadiče (*Waditsche*), ostalo poselitev so predstavljale samotne kmetije (celki),[6] v katastrski občini Križe pa so po takratnih opažanjih ležali štirje kraji s skupaj postavljenimi poslopji. To so Pristava, Križe, Retnje (*Rettene*) in Gozd.[7]

Najpomembnejši kraj je bil trg Tržič, ki leži v dolini tesno ob Bistriškem potoku in ob njej vodeči celovški poštni cesti, južno »od gore Ljubelj in podobnih, nanj vezanih visokih gora«. Od Kranja je bil po takratnih meritvah oddaljen »eno pošto«[8] proti severu in tri ure severovzhodno od mesta Radovljica. Teren katastrske občine Tržič, ki se od juga proti severu širi po grabnu oziroma soteski, je bil ponekod raven, drugje pa hribovit. Na severu območja sta ležala velika planinska travnika, namenjena tudi paši, in sicer »na Kamnik« in »Pirmance«, proti jugovzhodu pa se je raztezalo veliko, z gozdom poraslo hribovje, imenovano Kokovnica (*Kockaunitza*). Zahodno od trga se dviga hrib, ki so ga v katastrskem elaboratu imenovali *Souradt*.[9] Klimatske razmere zaradi bližine visokih gora po mnenju opisovalcev niso bile najugodnejše, saj so sončni žarki dolino obsijali le krajši čas.[10]

Zahodno od Tržiča leži katastrska občina Bistrica. Po takratnih meritvah je bila od Kranja oddaljena 2 ¼ milje,[11] od Radovljice, ki je ležala zahodno od nje, pa 2 milji. Proti zahodu je njen teren hribovit oziroma gorat, le v ozkem kosu proti jugovzhodu območja se razteza ravnina. Proti severu hribovito območje z goro Dobrča (*Doberza*) poraščajo gozdovi, na zahodu pa je bila njena meja struga potoka Bistrica. Klima je na jugovzhodnem delu katastrske občine nekoliko ugodnejša in primernejša za kmetovanje, sicer pa podobna kakor na celotnem obravnavanem območju.[12]

Območje katastrske občine Križe je ležalo 1 ½ ure (predvidoma) hoje severno od mesta Kranj v vzhodnem delu radovljiškega okraja in ¼ ure jugovzhodno od Tržiča. Od Radovljice je bilo oddaljeno 2 ½ ure proti vzhodu; ležalo je torej v severozahodnem delu ljubljanske kresije tik pod vznožjem gora. Klimatski vplivi so bili na ravnini oziroma na območju krajev Pristava in Križe dokaj ugodni, na višje ležečih predelih in predvsem na ravnem terenu visoko pod še višjo goro Grintavec (*Grüntautz*) ležečem kraju Gozd (*Goist*)[13] pa neugodni, saj so bili naravnim nesrečam izpostavljeni tudi posevki, ki so prinašali ekonomski donos.[14]

Po dolini ob glavni poštni cesti proti Koroški oziroma Celovcu, ki jo z obeh strani zamejujejo visoki hribi in gore, se razteza teren katastrske občine Sv. Ana. Cesta je mejo s celovško kresijo prešla na gori Ljubelj in je bila po mnenju ocenjevalcev razmer najzahtevnejša med vsemi cestami s Kranjske proti Koroški.[15]

Pozidano oziroma poseljeno območje katastrske občine Sv. Katarina je ležalo v severozahodnem delu ljubljanske kresije prav tako blizu hriba Ljubelj. Hribovit teren z ozkimi in tesnimi dolinami, po katerem si je strugo utrl potok Bistrica, je bil posejan s samostojnimi kmečkimi naselbinami, le ob cerkvi sv. Katarine, po kateri je katastrska občina dobila ime, je bilo druga blizu drugi postavljenih nekaj hiš. Klimatske razmere so bile za vegetacijo zaradi vpliva gora dokaj neprimerne.[16]

Ceste

Kot je bilo že omenjeno, je bila najpomembnejša cestna povezava t. i. glavna ali tudi poštna cesta od Ljubljane proti Celovcu.[17] Vzdrževal jo je državni cestni sklad in je bila vedno v dobro prevoznem stanju. Nanjo so se navezovale okrajne ceste. Na obmo-

5 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano: »*Die Gemeinde besteht durchaus aus zerstreuten – zum Theil für sich abgerundeten Wirthschaftsansiedlungen, um welche die Grundstücke arondirt liegen*.«

6 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.

7 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.

8 V poštnem prometu so razdaljo od Ljubljane do Kranja šteli za eno in pol pošte, od Kranja do Tržiča pa za eno pošto (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 273).

9 Na karti *Saured*, *Zalirot*, danes del Tržiča, http://www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36053/Kranjska-1910.html (17. 7. 2019).

10 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.

11 Verjetno dunajska poštna milja, ki je merila 7,5859 km (Vilfan, Prispevki, str. 59).

12 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.

13 Vas Gozd leži pod Križko goro, zato je pri zapisovanju podatkov morda prišlo do napake.

14 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.

15 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano: »[…] *beschwerliche Straße nach Kärnten*«.

16 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.

17 Pot preko Ljubelja naj bi bila poznana že v prazgodovini, rimske najdbe pa dokazujejo njeno uporabo v antiki. V srednjem veku je bil promet preko prelaza precej intenziven, v prvi polovici 13. stoletja pa je bilo organizirano tudi vzdrževanje poti in mostov ter delovanje hospicev za popotnike na koroški in kranjski strani. Konkurenca mu je bil prehod preko Jezerskega vrha. V visokem in poznem srednjem veku sta bili poti čez oba prelaza enakovredni, v 15. stoletju pa je prevladala pot čez Jezerski vrh. Ko je bilo treba zaradi poškodovanosti obe cesti popraviti, je bila leta 1560 sprejeta odločitev v korist ljubeljske ceste, ki je tako postala glavna prometna povezava med Koroško in Kranjsko (gl. Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 253–267).

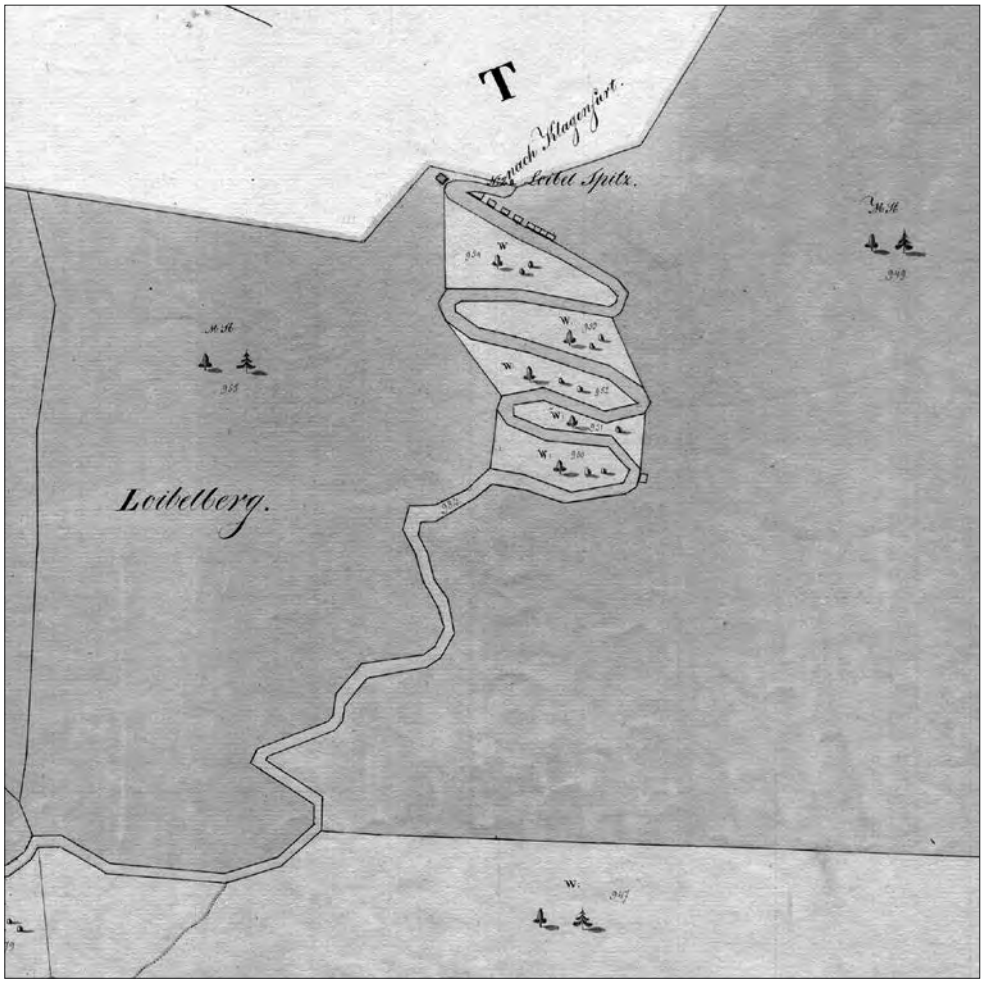

Cesta na prelaz Ljubelj na karti franciscejskega katastra (SI AS 176, k. o. Sv. Ana, L 6, izsek).

čju katastrske občine Bistrica je bila to okrajna cesta iz Radovljice preko Begunj proti Tržiču, ki je njeno ozemlje prečkala v smeri od zahoda proti vzhodu. Običajno je bila v dobrem voznem stanju. Del te ceste je tekel skozi katastrsko občino Tržič, kjer je bila tudi v dobrem voznem stanju, vzdrževana pa je bila z občinskimi sredstvi.[18] Okrajna cesta, ki je preko Bistrice, Kovorja in Podbrezij v smeri od severa proti jugozahodu vodila do beljaške poštne ceste, je bila običajno v slabem stanju; tudi to cesto so vzdrževali z občinskimi sredstvi. Poleg navedenih je bilo na bistriškem območju še 24 poljskih in gozdnih poti, stroške vzdrževanja pa so povečevali zidani most preko Lešnice (*Löschenza*) in Hudega grabna, lesena mostova preko Bistrice, most preko Strašnika (*Braschnigbach*) in dve brvi, ki sta prečkali kanal.[19] Po ozemlju katastrske občine Križe je peljala t. i. Gallenfelška okrajna cesta, ki je bila običajno v srednje dobrem stanju, vzdrževali pa so jo s sredstvi okrajnega cestnega fonda. Poleg nje je bilo tu še 19 poljskih oziroma gozdnih poti in dva lesena mostova.[20] Preko ozemlja katastrske občine Sv. Ana je vodil največji del glavne celovške poštne ceste v dolžini 5760 sežnjev,[21] od Sv. Ane na Ljubelj pa je bila cesta škarpirana (*skarpirt*)[22] in na nekaterih delih utrjena ter podprta s piloti.[23]

Sicer pa je bilo na njenem območju le še nekaj slabo vzdrževanih in težko prevoznih povezovalnih gozdnih in poljskih poti. Preko Mošenika in Jezernice sta vodila zidana mostova, preko kanalov in potokov Mošenik, Deševna, Jezernica in Jebelca pa je vodilo 20 lesenih mostov.[24] Po Tržiškem je od Tržiča

18 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
19 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
20 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
21 10.460,960 m oziroma približno 10,5 km.
22 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat; škarpa: zid med dvema višinama zemljišča za preprečevanje vsipanja, drsenja zemlje (https://fran.si (16. 7. 2019)).
23 Mohorič navaja, da so večino mitnine, ki so jo Kranjci pobirali v Tržiču, porabili za vzdrževanje ljubeljske ceste; leta 1579 je bilo na primer treba popraviti vseh 11 serpentin na kranjski strani od Sv. Ane do vrha, ko so izruvali lesene kole in podzidali oporno zidovje (Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 304–305).
24 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.

Ostanki starega predora, skozi katerega je vodila stara pot po prehodu Vražjega mostu, ki so ga nosile balvanske skale v strugi Bistrice pred predorom (foto: Aleš Gabrič).

preko Bistrice in Kovorja od severa proti jugu vodila beljaška poštna cesta, ki je bila po navadi v srednje dobrem stanju. Vzdrževale so jo občine. Ob njej je bilo na območju katastrske občine Tržič še 40 njivskih in gozdnih poti, zidani most čez kanal Zimpre v Gornjem Tržiču, leseni most čez Bistrico, dva mostička čez Mošenik in most čez kanal Usrank.[25] Na območju Sv. Katarine so imeli le poljske in gozdne poti, preko potokov pa je bil postavljen en kamnit in 14 lesenih mostov.[26]

Znamenitosti

Od znamenitosti so na bistriškem območju v strmem predelu proti severu ležali ostanki oziroma razvaline gradu Stari Gutenberg (*Altguttenberg*), za katerega po navedbah v elaboratu franciscejskega katastra ni bilo znano, kdaj je bil zgrajen.[27] Na območju Tržiča[28] in Križ zapisovalci razmer posebnih znamenitosti niso opazili, vendar je bilo po njihovem mnenju v Križah treba omeniti »visoko goro Grintavec nad krajem Gozd, od koder je veličasten (čudovit) razgled po Kranjski«.[29] Na območju Sv. Ane so kot posebno znamenitost označili cesto preko Ljubelja proti Koroški,[30] v katastrski občini Sv. Katarina pa t. i. »Teufelsbrücke« (»Vražji most«), ki je vodil preko potoka Bistrica in je bil del najkrajše poti za iznašanje oglja preko skalovja.[31]

Na celotnem obravnavanem območju je okrajno gosposko predstavljala gosposka Radovljica, deželno sodišče in deželna pravda pa sta pripadala deželni pravdi v Ljubljani, pri čemer je predhodno preiskavo

25 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
26 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
27 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano. Od leta 1734, ko naj bi grad kupil takratni lastnik gospostva Tržič Adam Anton Sigfrid grof Auersperg (1676–1739), sta bili gospostvi Stari Gutenberg in Tržič združeni (gl. Smole, *Graščine*, str. 462).
28 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
29 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano: »*nur wird der hohe Punckt des Berges Grüntautz bey dem Orte Goist aus dem Grunde erwähnt, weil von da die herliche Aussicht Krains zu nehmen ist*.«
30 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
31 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano. Vražji ali tudi trtast most je bil leseni most, položen in z vrbovimi trtami pritrjen na skalovje in podpornike v rečni strugi na najožjem delu soteske, kjer prostora za cestišče ni bilo, oglarji pa so do njegove postavitve oglje v koših tovorili po ozki poti čez Raten vrh (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 6). Predor, po katerem še danes poteka promet v Jelendol, je dal leta 1895 izklesati baron Julij Born (gl. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 59, 111).

opravljala okrajna gosposka Radovljica.[32] V Tržiču, kjer je patronat pripadal gospostvu Tržič, ter v Križah in Kovorju so imeli lastno župnijo, šola pa je bila za celotno območje le v Tržiču.

Vode

Glavni vodotok na obravnavanem območju je bila reka (Tržiška) Bistrica, ki izvira v katastrski občini Sv. Katarina in vse do izliva v Savo obdrži svoje ime. Od slapov, ki jih naredi voda v njeni strugi, je najlepši tisti pri Dolžanovem (Vražjem) mostu v t. i. Bistriških tesnéh. Dolžanov most so v začetku 20. stoletja prepoznavali kot naravno znamenitost, ki so jo poleg navedenega mostu sestavljale še naravne votline in navpično dvigajoče se visoke skalne stene ob rečni strugi.[33] Potok Strašnik (*Braschnigbach*), ki po Bistriškem teče od severa proti jugu, ni bil posebej pomemben, saj ni povzročal škode. Tudi potok Potok[34] ni delal posebne škode, saj z vodo ni bil bogat, za namakanje pa sta bila na Bistriškem primerna le Bistrica in Strašnik.[35] Na območju Križ, kjer je Bistrica v svoji »zaviti« strugi tekla od severa proti jugu, je oblikovala zahodno mejo katastrske občine, vode iz nje pa za namakanje niso uporabljali. Kadar so njene vode prestopile bregove struge, so na bližnja polja in travnike nanosile pesek.[36]

Po terenu katastrske občine Sv. Ana tečejo potoki Mošenik, Deševna (*Descheuna*), Jezernica, Jebelca (*Jebelscza*) in Beli potok,[37] ki izvirajo v bližnjem gorovju in se na poti z Ljubelja izlivajo v Bistrico.[38] Na tržiškem območju so bile vode Bistrice dobro izkoriščene, saj so služile za opravljanje mnogih obrti, gnale pa so tudi kolesa mlina za moko. Ob višjem vodostaju je Bistrica na Tržiškem večkrat poplavila ob bregovih ležeče njive in travnike. Kadar je nanje prinesla pesek, zemljišča niso bila uporabna za kmetovanje. Tudi potok Mošenik (*Morschnigbach*), ki izvira na območju Sv. Ane in v Tržič, kjer se steka v Bistrico, priteče s severa in so ga prebivalci izkoriščali za opravljanje obrti in poganjanje mlinov. Mošenik za namakanje travnikov po oceni opazovalcev razmer ni bil primeren, pri večjih vodah pa je preplavil ob strugi ležeče zemljiške parcele.[39] Na območju Sv. Katarine se v Bistrico izlivajo potoki Lomščica (*Lumenschza*), Zali potok (*Salpotok*), Dolžanka (*Douschanka*), Košutnik (*Kaschutnik*) in *Clepaunik* (Kališnik, Stegovnik?). Vsi izvirajo v hribovju na severovzhodu in vzhodu območja ter tečejo proti jugozahodu. Njihove vode po opažanjih cenilcev niso povzročale poplav, lahko pa so jih uporabljali za plavljenje lesa.[40]

Prebivalstvo

Po popisu iz leta 1831 je v posamezni katastrski občini na obravnavanem območju živelo:

	moški	ženske	skupaj	hiše	gospodinjstva
Križe	220	241	461	76	116
Bistrica	180	207	387	69	87
Sv. Ana	266	274	540	62	107
Sv. Katarina	260	295	555	66	115
Tržič	860	981	1841	183	939

Viri preživljanja družin

	z obrtjo	s kmetovanjem	oboje
Križe	4	78	34
Bistrica	13	64	10
Sv. Ana	8	96	3
Sv. Katarina	4	109	2
Tržič	375	3	15

Prehranjevalne navade prebivalcev so bile podobne kot na širšem območju, saj so enako jedli tudi v sosednjih Žiganji vasi in Dupljah.[41] Najpogosteje so bili na mizi ajdovi žganci, ječmenova ali prosena kaša, različne jedi iz moke in mlečne jedi, krompir, zelje, repa ter kruh. Predvsem ob nedeljah in praznikih so jedli tudi meso, ki je bilo lahko sveže ali prekajeno, razen vode pa so zelo redko pili še kaj drugega. Spet se je od ostalih območij razlikoval Tržič, kjer so zapisovalci razmer meso kot prehrambni artikel omenili na prvem mestu, kar napeljuje na misel, da je bilo na mizi pogosteje kakor po pretežno kmetijski okolici trga. Med prehrano Tržičanov so bile omenjene tudi kava[42] in stročnice, med pijačami pa poleg vode še vino, žgane pijače[43] in pivo.[44]

Kmetje so za pomoč pri delu na kmetijah večinoma zaposlovali po enega hlapca, eno deklo in mlajšega fanta, ki je služil kot pastir, le v občini Križe so večje kmetije zaposlovale tudi po dve dekli.[45] Ponovno se je od drugih razlikoval Tržič, kjer so le redki za pomoč pri domačih opravilih zaposlovali deklo.[46] Število glav rejne živine, pa tudi število delovnih rok

32 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
33 Orožen, *Vojvodina Kranjska*, str. 97.
34 Verjetno Potočnica (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 4).
35 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
36 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
37 »Bel potok«, danes v *Atlasu Slovenije* Tominčev potok, karta Ljubelj 52.
38 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
39 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
40 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
41 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
42 Čeprav danes kavo uvrščamo med pijače, so jo v cenilnem elaboratu navedli med jedmi.
43 Vse do 18. stoletja je bilo žganje praznična in nevsakdanja pijača, uporabljali pa so ga tudi kot zdravilno sredstvo. Zlasti v hribovitih in nevinorodnih predelih so se žganjarne uveljavile v poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju, količine popitega žganja pa so bile sprva sorazmerno majhne (gl. Studen, *Pijane zverine*, str. 41, 42).
44 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
45 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
46 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.

Število glav rejne živine leta 1831

	konji	voli	krave	teleta	ovce	prašiči	koze
Križe	43	22	155	96	124	200	
Bistrica	30	25	150	20	176	120	
Sv. Ana	49	19	149		207	50	20
Sv. Katarina	43	21	158		306	50	20
Tržič	47	4	68			50	20

je po ocenah popisovalcev ustrezalo potrebam, tako da je bilo delo na kmetijah opravljeno redno in ob pravem času. Enako je veljalo za katastrsko občino Križe,[47] v katastrskih občinah Sv. Ana in Sv. Katarina pa je bilo po opažanjih opisovalcev razmer premalo tako živine kakor ljudi, ki bi delali na kmetijah.[48] V Tržiču je poleg domačega prebivalstva živelo veliko delavcev, ki so bili zaposleni v kateri od obrtnih delavnic ali pa so se preživljali s trgovanjem, zato je bilo obdelovanje kmetijskih zemljišč za večino le drugotnega pomena.[49]

Večino živine, ki so jo redili na kmetijah ter je bila v deželi poznane in t. i. običajne sorte, so kmetje vzrejali sami. To je veljalo za konje, ki pa so jih včasih tudi kupili, najpogosteje na Koroškem,[50] krave, vole, ovce in prašiče. Le v Tržiču, kjer je bilo domače živine malo, se z lastno vzrejo niso ukvarjali in so konje praviloma kupovali na Koroškem. Konji so bili srednje močne sorte, le v Križah so bili nekoliko močnejši.[51] Enako je veljalo za vole, krave in ovce, ki pa naj bi v Križah imele grobo volno.[52] Kjer so redili koze, so tudi te vzrejali doma;[53] enako je veljalo za prašiče.

Konje so krmili s senom, deteljo in otavo, ki so jim primešali slamo, pa tudi oves. Volom so v jasli polagali seno, deteljo in otavo, pomešano s slamo, poleti pa so jih od časa do časa[54] ali pa kar večinoma

»Uačule z žlefami«, otovorjene sani za prevoz blaga v snegu s konjsko vprego, Tržič, 1956 (SEM, foto: Fanči Šarf).

47 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
48 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
49 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
50 Po koroških ali noriških konjih, ki so sloveli že od antike, so bili znani zlasti Ziljani (Granda, Tehnološki napredek, str. 151, 154).
51 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
52 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
53 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
54 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.

Povprečno število glav živine na posamezni kmetiji

	konji	voli	krave	ovce	prašiči
Križe	2		8	8	4
Bistrica	2	8 (skupaj goveja živina)		7	2–3
Sv. Ana	2	8 (skupaj goveja živina)		30	2–3
Sv. Katarina	2	8 (skupaj goveja živina)		30	2–3
Tržič	2		1-2		?[68]

pasli. Na bistriškem območju so jim včasih, predvsem ob težjih delih, krmili žita.[55] Tudi krave so krmili z različnimi mešanicami slame s senom in otavo ter svežo travo oziroma v Križah z deteljo,[56] poleti pa so jih večinoma pasli. Teleta, ki jih je cenilni elaborat omenjal za katastrsko občino Križe, so v glavnem pasli. Ovce so pozimi krmili z različnim listjem, slamo in travo ali mešanico otave in slame,[57] poleti pa so jih odgnali na pašo. Prašiče so krmili s pomijami,[58] različnimi vrstami repe, na primer pivsko repo na Bistriškem[59] in na območju Sv. Ane,[60] zeljem[61] ter drugim zelenjem, ostanki od kuhe oziroma odpadki, ob mastitvi pa s krompirjem in žiti, praviloma slabše kakovosti (*Getreideschrott*)[62] oziroma otrobi (odpadki ali drobir).

Konje in vole so kmetje potrebovali za delo na domačih kmetijah, na območju katastrske občine Križe in Tržič pa so z njimi opravljali tudi različne druge, na primer trgovske prevoze.[63]

Pripreganje pri prevažanju tovora preko Ljubelja je bilo omenjeno le v katastrskih občinah Sv. Ana in Sv. Katarina,[64] ki ležita ob glavni ljubeljski cesti neposredno pod Ljubeljem. Krave so dajale mleko, ki je bilo v prehrani nepogrešljivo, potrebovali pa so jih tudi za vzrejo mladih živali oziroma za vzdrževanje števila glav domače črede. V Tržiču so s kravami opravljali nekatera kmečka opravila.[65] Ovce so redili zaradi pridelovanja volne, ki so jo porabili za izdelovanje oblačil, v Križah pa so jih tudi klali za prehrano.[66] Le za lastno prehrano pa so redili prašiče, od katerih so dobili meso in mast,[67] ter perutnino. Reja perutnine za prodajo ni bila v navadi (glej zgornjo tabelo).

Obdelovalna zemljišča so bila dominikalna in rustikalna, oboja pa vseh zemljiških kultur in po donosnosti vseh kakovostnih razredov. V katastrski občini Sv. Katarina so prevladovali gozdovi in pašniki,[69] na obravnavanem območju pa je bilo nekaj zemljišč, ki niso bila del osnovnih kmetij.[70] V naravi so bili to predvsem gozdovi in pašniki.[71] Kot običajno se je od ostalih katastrskih občin razlikoval trg Tržič, kjer klasičnih kmečkih posesti ni bilo, obdelovalne površine, ki so pripadale posameznim prebivalcem kraja in občini, pa so bile majhne in jih cenilci v kategorijo zemljišč z ekonomskim donosom sploh niso prištevali. Večina zemljišč je služila za opravljanje katere od obrti; kmetovanje je bilo popolnoma podrejeno obrtnim dejavnostim. Cenilni elaborat omenja, da so bila nekatera zemljišča kupoprodajna.[72]

Opisovalci razmer so na območju katastrske občine Bistrica v elaboratu navedli 60 oralov veliko neimenovano dominikalno posestvo, grad Ročenca (*Roczenza, Rutschenza*),[73] razvaline gradu Stari Gutenberg (*Altguttenberg*) ter podružnični cerkvi sv. Neže (*Agnes*) in sv. Jurija (*Georgi*). Sicer pa so bila zemljiška gospostva na Bistriškem še Duplje (*Dupplach*), Preddvor (*Hofflein, Hocflein*), Radovljica, Kieselstein, Golnik (*Gallenfels*), Podvin (*Podwein*), Tržič, župnija Tržič, škofija Ljubljana, Kranjska Gora (*Kronau*), imenje Lesce (*Lees*), Kamen (*Stein*) in dežela oziroma deželani (*Landschaft*). Desetinska gospostva so bila gospostvo Dol (*Lustenthal*), župnija Kranj in župnija Kovor.[74] Na območju katastrske občine Križe so stali župna cerkev in župnijski dvor, mežnarija in dominikalna pristava, zemljiške gosposke pa so bile župnija Križe, imenje Kieselstein, gospostvo Tržič in mesto Kranj, desetinsko gospostvo Tržič in župnija Kranj.[75] Zemljišča na območju Sv. Ane so pripadala podružnični cerkvi,[76] zemljiškemu gospostvu Tržič

55 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano: »Cerealien«, darove boginje Cerere, žit, pšenice, rži in ovsa.
56 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
57 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
58 »Gespülich, Gespeilich, Spülich«.
59 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
60 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
61 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
62 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
63 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
64 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
65 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
66 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
67 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
68 Ni podatka, čeprav je v elaboratu zapisano, da so na območju katastrske občine Tržič redili 50 prašičev.
69 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
70 »Überlandgrundstucke«; po S. Vilfanu dodatna zemljišča, ki so bila v pravnem prometu neodvisna od hube; izraz dobesedno pomeni »čezzemljo«, presežno ali dodatno zemljo (gl. Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 426).
71 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
72 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
73 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, karta A05, Ročenca, pristava tržiške graščine (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 91).
74 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
75 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
76 Kragl omenja, da je bila posest, ki je pripadala cerkvi sv. Ane, že leta 1795 prodana Magdaleni Korošic, posest pa je imela vknjiženo servitutno obveznost dajanja brezplačnega lesa za

Kategorije kmečkih posesti po katastrskih občinah

	cele	polovične	tretjinske	četrtinske	kajžarji
Križe	41	7	23	1	6
Bistrica	26	14	14		11
Sv. Ana	20	7	20		15
Sv. Katarina	10	19	17	5	15
Tržič					

Velikost posesti po katastrskih občinah v oralih

	cele	polovične	tretjinske	četrtinske	kajžarji
Križe	9–25	8–16	5–8	3	¼–2
Bistrica	12–26	10–20	4–10		¼–2
Sv. Ana	12–30	8–18	3–10		¼–1
Sv. Katarina	10–25	7–18	3–8	2–7	¼–1
Tržič					

in desetinskemu gospostvu župnijske cerkve Tržič.[77] Zemljiško gospostvo so na območju Tržiča predstavljali gospostva Tržič, Kamen, župnija Tržič in desetinsko gospostvo župnija Tržič.[78] Na območju Sv. Katarine sta stali podružnična cerkev in fužina, sicer pa je bila tam zemljiška gosposka Tržič, desetinsko gospostvo pa župnijski dvor Tržič.[79] Pravno oblast je na celotnem obravnavanem območju izvajalo gospostvo Tržič. Tričetrtinskih in dvotretjinskih hub tod ni bilo.

Kvaliteta stavb je bila zelo različna. Za boljša in varnejša so veljala zidana poslopja. Glede na njihovo število oziroma prevlado na določenem območju je bilo mogoče soditi o premoženjskem stanju prebivalstva in lastnikov stavb. Na območju katastrske občine Bistrica je stalo 28 prostornih in smotrno postavljenih zidanih stanovanjskih stavb, ostala bivalna in gospodarska poslopja pa so bila lesena. Protipožarno je bila zavarovana le ena hiša.[80] Na območju Križ je bilo, večina v kraju Gozd, 27 manjših lesenih hiš in gospodarskih poslopij, sicer pa so bila poslopja dokaj prostorna in zidana; nekatera so bila celo nadstropna. Protipožarno so bile zavarovane tri stavbe.[81] Na območju katastrske občine Sv. Ana je stalo 18 lesenih hiš, ostale pa so bile zidane; večina jih je bila v slabšem stanju. Gospodarska poslopja so bila lesena; nobeno poslopje na območju katastrske občine Sv. Ana ni bilo protipožarno zavarovano.[82] V katastrski občini Sv. Katarina je stalo 19 lesenih hiš, sicer pa so bile stanovanjske hiše zidane in v povprečno slabem stanju. Gospodarska poslopja so bila večinoma lesena, protipožarno pa sta bili zavarovani dve stanovanjski stavbi.[83] V Tržiču je bilo le 18 hiš lesenih, vse ostale so bile zidane in enonadstropne. Pokrite so bile s strešniki ali skodlami, večina pa je bila v dobrem stanju. 70 hiš je bilo protipožarno zavarovanih pri različnih zavarovalnicah.[84] Cenilni elaborat tega sicer ne omenja, vendar je bil verjetno del hiš novogradenj, saj sta v začetku 19. stoletja v Tržiču pustošila dva požara. Najprej je leta 1806 pogorelo 13 hiš, v požaru leta 1811 pa so bila uničena vsa poslopja na desnem bregu Bistrice.[85] Strah pred ponovnim opustošenjem je poleg novih predpisov verjetno v veliki meri pripomogel k zavedanju, da je varneje postaviti zidano hišo in jo protipožarno zavarovati.

Sejmi

Večino živil so kmetje pridelovali le za lastno porabo, saj klimatske razmere večjih presežkov niso omogočale. Morebitne presežke so prodajali kvečjemu z območja katastrskih občin Tržič[86] in Križe.[87] In čeprav na ponedeljkove tedenske sejme v Kranj niso pogosto zahajali, so se cene kmetijskih pridelkov oblikovale prav po cenah na kranjskem sejmu. Z Bistriškega so imeli na kranjski sejem 2 ½ milje,[88] od območja Križ 1 ½ ure,[89] od Sv. Ane 3 ½ milje[90] in Sv. Katarine 3 milje.[91] V Kranj so s celotnega obravnavanega območja zahajali po glavni celovški poštni cesti.

vzdrževanje cerkve, brezplačnega oskrbovanja njenega cerkovnika ter dvakrat na leto z vsem potrebnim pogostiti duhovnika, ki pride k Sv. Ani opravit mašo. Služnost je obstajala še v prvi polovici 20. stoletja, ko je bil lastnik posesti Friderik Born (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 161, 223).

77 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
78 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
79 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
80 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
81 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
82 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
83 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
84 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
85 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 14.
86 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
87 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
88 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
89 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
90 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
91 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.

Kovinske naoknice na oknih v Tržiču (foto: Aleš Gabrič).

Na sejmih so žito kupovali tudi oskrbniki, ki so z živili oskrbovali delavce pri bližnjih industrijskih obratih. Domačine je takrat skrbelo, da bo zaradi njihovega nakupa velikih količin žita tega zanje zmanjkalo, pa tudi cene so se zaradi povečanega povpraševanja takrat dvignile. Zato je marsikje prihajalo do odkritega nasprotovanja, saj so običajni kupci zahtevali, da se ob slabih letinah fužinarjem prepove ali vsaj omeji nakup večjih količin žita.[92]

Kmetijska pridelava in obdelovanje zemljišč

Na Bistriškem so kmetje do najbolj oddaljenih obdelovalnih zemljišč potrebovali eno uro, povprečno pa so bile ledine z obdelovalnimi površinami od naselij in kmetij oddaljene približno četrt ure.[93] V katastrski občini Križe so bile te od krajev oziroma kmetij oddaljene do pol ure,[94] od redkih tržiških kmetij pa je bilo do najbolj oddaljene ledine do pol ure.[95] V katastrski občini Sv. Katarina so obdelovalne površine sicer ležale arondirano (v zaokroženih celotah) ob hišah, od svojih gozdov, visokogorskih travnikov in pašnikov pa so bila kmečka selišča različno daleč.[96] Podatkov o morebitni dotedanji cenitvi donosov izdelovalci cenilnega operata niso našli, le gospostvo Tržič je več let vodilo evidence, v katerih so bili zabeleženi zanesljivi in verodostojni podatki o pridelavi žit, legi in sestavi tal ter škodljivem vplivu zaradi geografskih značilnosti in vremena na kmetijsko pridelavo.[97]

Med zemljiškimi kulturami je večinoma prevladoval gozd,[98] manj je bilo travnikov,[99] njiv pa je bilo zlasti na visokogorskih območjih premalo.[100] Zaradi tega so se kmetje za preživetje družine morali ukvarjati še z drugimi pridobitnimi dejavnostmi, na primer rejo živine, sekanjem lesa in kuhanjem oglja. Šele z dodatnim dohodkom so lahko poravnali vse svoje stroške.[101] V katastrski občini Tržič so gozdu kot prevladujoči zemljiški kulturi po pomembnosti in razširjenosti sledili mali vrtovi, ki jih cenilni elaborati drugih obravnavanih katastrskih občin ne omenjajo, več pa je bilo še sadovnjakov. V primerjavi z drugimi zemljiškimi kulturami je bilo v Tržiču po ugotovitvah opisovalcev razmer nesorazmerno malo njivskih površin.[102]

92 Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 153.
93 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
94 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
95 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
96 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
97 »Rechnung Vormerkungen«, SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
98 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
99 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
100 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
101 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
102 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.

Za večji del obravnavanega območja je cenilna komisija ugotavljala slabe razmere za kmetijsko pridelavo, kar so pripisovali neugodni legi med visokimi gorami in klimatskim razmeram. Opazili so, da so v Tržiču obdelovalne površine sončnim žarkom izpostavljene le nekaj ur dnevno, zaradi bližine hribov in gora pa je bila pogosta zmrzal.[103] V katastrski občini Sv. Ana so najboljše njive ležale na ravninah v dolini ob cesti proti Ljubelju, vendar so bile »zaradi bližine visokih gora prikrajšane za ugodne vremenske vplive«.[104]

Razmeram za kmetijsko pridelavo se je prilagajal obdelovalni kolobar, ki je bil na njivah prvega kakovostnega razreda v katastrski občini Bistrica osemletni, na njivah drugega kakovostnega razreda devetletni, na njivah tretjega kakovostnega razreda pa sedemletni.[105] Na območju Križ so na večini njiv posevke menjavali v devetletnem kolobarju, le na najslabših v sedemletnem.[106] V Tržiču so na najkakovostnejših njivah posevke sejali v šestletnem, na nekoliko slabših pa v petletnem kolobarju.[107] Pridelovalna kolobarja v katastrskih občinah Sv. Ana in Sv. Katarina sta bila enaka, saj so bile tam razmere za kmetovanje podobne. Na najkvalitetnejših njivah so posevke menjavali v šestletnem kolobarju, na nekoliko slabših v sedemletnem in na najslabših v petletnem kolobarju.[108]

Za ocenitev donosa in izračun njegove denarne vrednosti so zemljiške površine razporedili v kakovostne razrede, ki so bili odvisni od vpliva klimatskih razmer in lege posameznega obdelovalnega zemljišča, na primer nadmorske višine, razgibanosti terena ipd. V katastrski občini Bistrica,[109] Sv. Katarina[110] in Sv. Ana[111] so njive razdelili v tri kakovostne razrede, v Križah na štiri, pri čemer so njive četrtega oziroma najslabšega kakovostnega razreda ležale v bližini kraja Gozd,[112] in v Tržiču na dva kakovostna razreda.[113] Njive najslabše kakovosti so večinoma ležale visoko v hribih,[114] najpogosteje za oskrbo v rovtih in ob planinskih tamarjih, v katerih so bivali kmetje z družino, pastirji in oskrbniki živali v času košnje in poletne paše.[115]

Na njivah so sejali pšenico, rž, na območju Sv. Ane letno in zimsko pšenico ter letno in zimsko rž, ječmen, oves, proso, krompir, deteljo in ajdo.[116] Slednji sta bili v Križah strniščni pridelek.[117] V Tržiču so z ajdo kot strniščnim pridelkom šele poskušali, sicer pa so sejali tudi lan, nekaj koruze, v ekonomsko nepomembnih količinah pa še repo, zelje, korenje in stročnice, na primer fižol, bob in v Križah grah.[118] Podatek o količini posejanega lanu nekoliko zmede, saj je Viktor Kragl zapisal, da so se Dolinci, to je prebivalci Doline, dela katastrske občine Sv. Katarina, še konec 19. stoletja v glavnem odevali v oblačila iz domačega hodnega platna, stkanega iz lanu, cenilni elaborat za Sv. Katarino pa ne omenja njegove pridelave v večjih količinah. Ker ni bil ekonomsko donosen niti upoštevanja vreden pridelek, ga niso niti evidentirali.[119] V Tržiču so nekaj krompirja, repe in zelja posejali tudi na malih vrtovih.[120] Nenavadnih oziroma širšemu območju nepoznanih pridelkov tukajšnji kmetje niso pridelovali.[121] Zimsko pšenico so sejali proti koncu septembra, zimsko rž pa do 8. oktobra. Na območju Sv. Ane in Sv. Katarine, kjer so bile razmere za kmetijsko pridelavo najslabše, so letno pšenico in letno rž sejali sredi aprila.[122] Ječmen so posejali v začetku aprila ali na območju Sv. Katarine konec aprila, proso v drugi polovici maja, v Križah in v Tržiču v začetku ali sredi marca, oves v Križah konec marca,[123] pri Sv. Ani v začetku aprila,[124] sredi oziroma pred koncem aprila pa še v Sv. Katarini.[125] Krompir so na območju Sv. Ane in Sv. Katarine sadili marca, na Bistriškem, v Tržiču in Križah pa proti koncu aprila, ajdo pa so kot strniščni pridelek sejali ob Jakobovem (25. julij) oziroma v Križah med 20. in 28. julijem. Deteljo so sejali tudi z ječmenom ali ovsom.[126]

Zimsko pšenico so poželi ob Jakobovem,[127] rž sredi julija, v Križah in Tržiču pa dva tedna pred Jakobovim.[128] Ječmen so želi sredi julija, na območju Sv. Ane in Sv. Katarine konec julija, oves konec avgu-

103 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
104 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano: »*und sind durch die nahe liegenden Alpengebirge denen besseren Atmosphärischen Einflussen beraubt*«.
105 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
106 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
107 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
108 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
109 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
110 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
111 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
112 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
113 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
114 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
115 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
116 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
117 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
118 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
119 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 108; SI AS 176, k. o. Sv. Katarina, cenilni elaborat, nepaginirano.
120 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
121 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
122 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
123 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
124 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
125 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
126 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
127 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
128 Torej okoli 10. julija; SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.

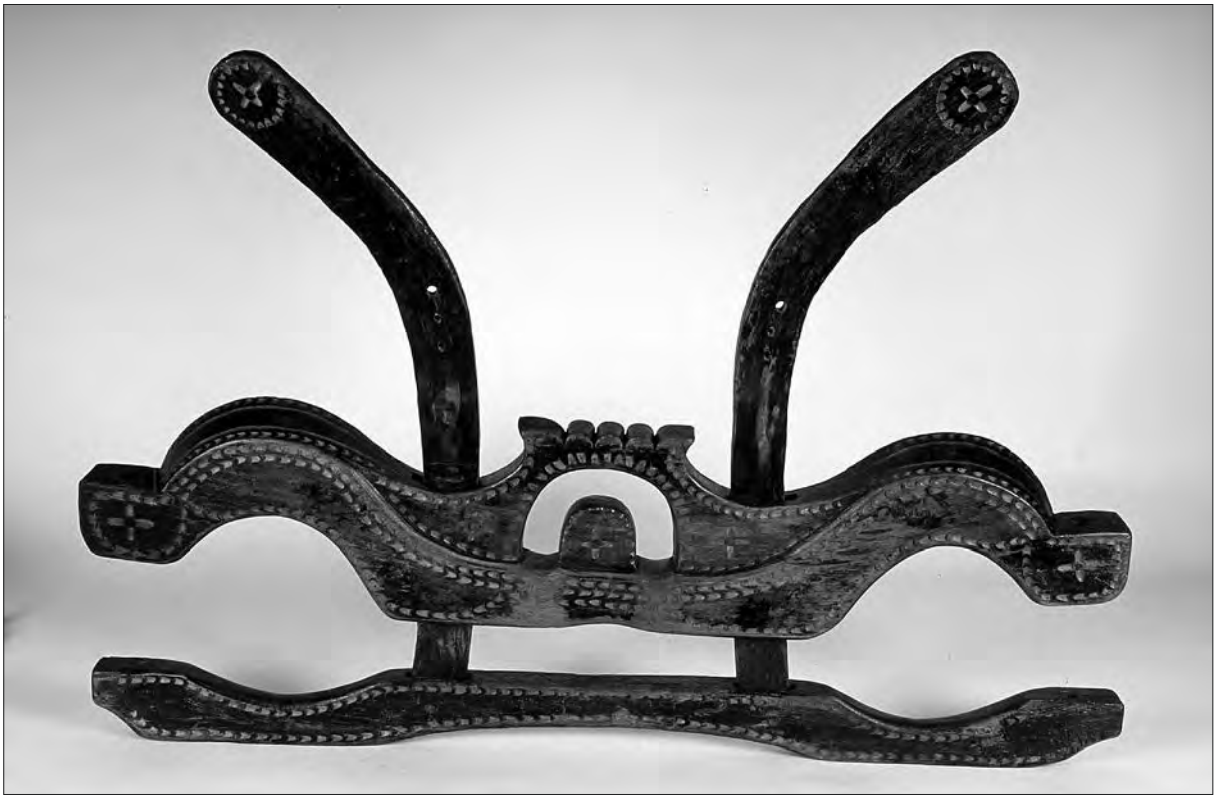

Dvojni jarem – telege, izdelane 1912 (SEM, foto: Marko Habič).

sta, na območju Sv. Ane in Sv. Katarine v začetku oktobra, proso pa sredi[129] ali konec septembra.[130] Ajdo so z njiv pospravili v začetku oktobra. Deteljo so sredi junija ali julija kosili v Tržiču, sicer pa konec avgusta. Krompir so na območju Sv. Ane in Sv. Katarine izkopali v začetku oziroma sredi oktobra.[131] Seno so kosili sredi junija, otavo pa septembra.[132] Zaradi klimatskih razmer so travo za seno v katastrskih občinah Sv. Ana in Sv. Katarina kosili šele septembra.[133]

Kmetijski pridelki na Bistriškem in v Križah so bili dobre kvalitete in primerljivi s pridelki v sosednjih katastrskih občinah.[134] Zato so na trgu dosegli približno isto ceno.[135] Pridelki, ki so jih pridelali na območju katastrske občine Sv. Ana, pa so bili po mnenju ocenjevalcev običajno srednje kvalitete. Kot glavni vzrok so cenilci spet navedli lego obdelovalnih zemljišč, ki je bila večinoma slaba, ter vpliv neugodnih klimatskih razmer.[136] Podobno so ovrednotili pridelke z območja Sv. Katarine. Bili naj bi pretežno srednje kvalitete, od povprečja pa naj bi nekoliko odstopali krompir, oves in detelja, ki so bili srednje dobre kvalitete.[137]

Kmetje so večino žitne slame porabili za krmo. V katastrski občini Tržič so večino slame porabili za nastilj, sicer pa so največ nastilja kot odpadlo listje nagrabili v gozdovih. Od pridelkov, ki v osnovno cenitev donosa zaradi zanemarljive količine in nizkih donosov niso bili zajeti, so v celotni katastrski občini letno zimsko pšenico posejali na četrt orala njivske površine, krompir na enem oralu, repo in zelje vsakega na pol orala ter ajdo kot strniščni pridelek na tričetrt orala.[138] Na Bistriškem so na štirih oralih njivskih površin posejali lan, na enem oralu korenje, na petih oralih repo, na treh oralih zelje in na enem oralu koruzo (*Cucuruz*).[139] V Križah so manjši del slame, ki je ostala po mlačvi pridelanega žita, porabili za nastilj, za kar so sicer v gozdovih grabili listje. Strniščna paša na njivskih površinah ni bila v navadi. Od poljščin, ki so jih še pridelovali, so lan sejali na štirih oralih, grah na enem oralu in pol, bob na enem oralu, fižol prav tako na enem oralu, korenje na dveh

129 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
130 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
131 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
132 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
133 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
134 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
135 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
136 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
137 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
138 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
139 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.

oralih in pol, repo na petih oralih, zelje na treh oralih in koruzo na dveh oralih.[140] Na območju Sv. Ane so za nastilj poleg slame uporabili listje ter drobno in nasekano smrekovo vejevje. Prašna paša[141] tudi tu ni bila običajna, verjetno zato, ker je bilo obraščanje trave v hladnem in neprijaznem visokogorskem svetu počasnejše. Ajdo, ki ji hladno in vlažno visokogorsko podnebje ne ustreza, so sejali na enem oralu, repi, zelju in lanu pa so namenili po dva orala.[142] V katastrski občini Sv. Katarina so na dveh oralih sejali strniščno ajdo, na treh oralih repo, na poldrugem oralu zelje in na dveh oralih lan.[143]

Svoja polja so kmetje obdelovali na najboljši možen način, čeprav ponekod vsa dela niso bila opravljena pravočasno.[144] Orodje, ki so ga uporabljali za kmečka opravila, je bilo običajno in v okolici poznano.[145] Na območju Sv. Katarine so imeli orodja za obdelavo njiv in travnikov ter za mlačev.[146] Njive so povsod skrbno preorali in pobranali ter razbili grude,[147] da so pridelki na prerahljani zemlji, tudi če ni bilo veliko vlage, kar najbolje obrodili. Zemljo so pogosto in obilno gnojili, na območju Sv. Katarine vsekakor pred setvijo ječmena in ovsa ter sajenjem krompirja,[148] na Bistriškem in v Križah pa tudi pred sejanjem prosa in rži[149] ter v Sv. Ani pred sejanjem letne pšenice.[150] Nekateri kmetje so skušali pridelek izboljšati z izbiro in pripravo semena, ki je moralo biti dovolj zrelo in očiščeno semen plevela. Tega so, ko je odgnalo, prizadevno uničevali tudi s pletjem in okopavanjem nekaterih pridelkov. Ponekod so kdaj pa kdaj posamezne posevke opleli dvakrat. K izboljševanju in čiščenju prsti je pripomoglo sejanje detelje, saj so lahko po detelji tudi na ilovnati prsti pridelovali pšenico in proso.[151] Ob vsem navedenem pa so bili kmetje pozorni tudi pri menjavanju ali vrstenju pridelkov oziroma kolobarjenju. Pa vendar celo najboljša in najustreznejša obdelava ni bila vedno dovolj, da bi bila količina pridelkov večja in bi bili boljše kvalitete.[152]

Zapisovalci razmer so ugotavljali, da so se mnogi kmetje z območja Sv. Ane ukvarjali z dodatnimi dejavnostmi, ob reji živine še na primer s prevozom različnega blaga iz Tržiča preko Ljubelja in obratno ali lesa in oglja v bližnje, predvsem tržiške industrijske obrate in obrtne delavnice, čeprav je že samo kmetovanje zahtevalo veliko truda. Da bi bila kmetijska njivska pridelava kar najboljša, so potrebovali veliko gnoja. Gozd je bil zaradi samovoljne sečnje precej opustošen. Negoval ga ni nihče, ocenjevalci pa so izpostavili, da noben gozdar ni nadzoroval dogajanja v njem.[153] Podobno kot na območju Sv. Ane je bilo na območju Sv. Katarine, kjer so ugotavljali, da gozdarski nadzor ne bi pripomogel k boljšemu stanju gozdnih površin.[154] Ovire za boljši donos so bile po mnenju ocenjevalcev tudi dajatve, ki so jih morali kmetje plačevati, ter pašni servituti.[155]

Male vrtove je kot posebno zemljiško kategorijo navajal le elaborat za katastrsko občino Tržič. Vrtovi, ki niso presegali površine 400 kvadratnih sežnjev, so bili vsi uvrščeni v en kakovostni razred. Njihova skupna površina je znašala pet oralov 1520 (1229)[156] kvadratnih sežnjev, razdeljenih na 135 (136)[157] zemljiških parcel. Na njih so gojili zelenjavo, cenilec pa je njihov donos ocenil kot donos njiv prvega kakovostnega razreda.[158]

Na travnikih, ki jih večinoma niso posebej negovali, v Tržiču pa so jih vsaj nekoliko počistili in zmerno gnojili,[159] so nakosili sladko seno in otavo,[160] v visokogorju pa trdo visokogorsko seno,[161] ki je bilo na Bistriškem in v Križah dodatna ali nadomestna krma za živali.[162] Tudi seno, ki so ga nakosili v sadovnjakih, je bilo sladko.[163] V katastrski občini Križe so najkakovostnejše travnike redno namakali, zato je bila travna ruša izdatna in gosta, kosili pa so jo dvakrat na leto, nato pa na njih pasli živino. Nekoliko slabše travnike so kosili enkrat, nato pa na njih prav tako pasli. Severno od vasi Gozd so se razprostirali travniki, kjer je rasla trava najslabše kakovosti. Tudi to so kosili enkrat na leto, nato pa je travo popasla živina.[164] Na Bistriškem so najkakovostnejši travniki ležali ob krajih Popovo, Bistrica in Vadiše, nekaj pa jih je bilo raztresenih med drugimi katastrskimi kulturami. Teren, na katerem so ležali, je bil raven ali le malo nagnjen, po potrebi pa so jih namakali iz bližnjih vodnjakov. Travna ruša na njihovi površini je bila po opažanjih cenilcev gosta, prst dokaj globoka

140 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
141 Paša na zemljiščih v prahi.
142 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
143 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
144 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
145 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
146 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
147 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
148 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
149 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
150 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
151 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
152 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
153 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
154 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
155 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
156 Približno 3,4 ha oziroma 3,3 ha po ponovni izmeri.
157 Število parcel po novi klasifikaciji.
158 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
159 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
160 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
161 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
162 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
163 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
164 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.

Vožnja sena po snegu, Lom pod Storžičem, 1956 (SEM, foto: Fanči Šarf).

ilovica, pomešana s peskom na podlagi podobne in nekoliko šodraste oziroma s kamenjem pomešane sestave, zato so lahko sladko travo kosili dvakrat na leto, ob koncu sezone pa je bila na njihovih površinah mogoča še manjša paša živine. Ta se je izkazovala v kratkem času ali manjšem številu glav pašoče se živine. Podobno je bilo tudi na travnikih v tržiški katastrski občini, kjer so ocenjevalci razmer večino travnikov uvrstili med visokogorske travnike. Slabše travnike so kosili le enkrat na leto, saj so imeli na njih kmetje pravice služnostne paše pred košnjo in po njej.[165]

Najslabšo travo so dajali pretežno visokogorski travniki, na katerih je poleg trave raslo »brezvredno« (*werthlose*) grmovje. Na območju Tržiča so jih imenovali rovtarski travniki ali travniki v rovtih.[166] Prst na njihovih površinah je bila s peskom in kamenjem pomešana izsušena in pusta ilovica na skalnati in kamniti podlagi, ki ni dopuščala bujnejše vegetacije. Razen jesenske paše po košnji na teh travnikih dodatna raba ni bila možna.[167] Travniški pridelki z območja katastrske občine Sv. Ana so bili zaradi pretežno slabe hribovske lege srednje kvalitete. Enako je veljalo tudi za pašnike in planine.[168] V katastrski občini Sv. Katarina tudi na najkakovostnejših travnikih »poraslost s travnimi bilkami ni bila najbohotnejša«, čeprav so jih kosili dvakrat na leto. Zalivali jih niso, edini gnoj, ki so ga dobili, pa je bila gnojnica iz odvajalnih jarkov, ki so prečili njihovo površino.[169]

V sadovnjakih, ki so jih kdaj pa kdaj nekoliko obdelali in po potrebi nasadili nove drevesne sadike (*Sätzling*, *Setzling*), so nakosili sladko seno in otavo, od sadnega drevja pa so gojili slive, jabolka in hruške.[170] Noben kmet ni gojil drugega sadja.[171] V Križah je bil pridelek v sadovnjakih dobre kvalitete,[172] sadje pa so tukajšnji kmetje gojili že od »davnih časov« (*undenklich*).[173] Ocenjevalci so ugotavljali, da so bile travniške površine v sadovnjakih bolje vzdrževane kakor na travnikih, zato je bila tudi trava, ki so jo nakosili v sadovnjakih, boljše kvalitete kakor travniška, so se pa kmetje za sajenje dodatnih dreves v sadovnjake le redko odločali.[174]

Še pred začetkom 19. stoletja je bila paša glavni način reje živine, zato so kmetje mnogo bolj kakor travnike potrebovali pašnike. Teh je bilo vedno premalo, kljub temu da so tako govejo živino kakor pra-

165 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
166 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
167 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano: »*Vor und Nachweide*«; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
168 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
169 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
170 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
171 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
172 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
173 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
174 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.

šiče pasli tudi po gozdovih. Kjer pa so kmetje s pašo gozdove siromašili, so bili lastniki gozdov tovrstni paši nenaklonjeni, saj je cena lesa začela naraščati, povpraševanje po stavbnem lesu in oglju pa tudi.[175] Poleg lastnih zemljišč so kmetje pasli na zemljiščih v skupni lasti, na primer gmajnah, ali pa so smeli pašo opravljati kot pravico služnosti na zemljišču, ki je bilo v lasti nekoga drugega, najpogosteje domače zemljiške gosposke. Tudi oblike paše so bile različne. Pravico paše je lahko kmet imel in užival sam ali pa je paša pripadala večjemu številu kmetov ali kar celotni soseski. Predvsem visokogorsko pašo so srenje, soseske, vasi ali katere druge oblike skupnosti uživale skupaj.

Spori za pašo so bili prav zaradi pomanjkanja primernih pašnih površin vedno pogostejši in ostrejši, številni pa so se, podobno kakor spori zaradi gozdarjenja, vlekli dolga leta.[176] Praviloma zato, ker so si upravičenci dodeljene pravice razlagali vsak po svoje, presegli koriščenje pravic ali si prisvojili pravice, ki jim niso pripadale, je prihajalo do sporov z lastniki zemljišč in med samimi koristniki služnosti.

Predvsem v bližini jeklarskih industrijskih obratov so se potrebe po pašnih zemljiščih hitro in neprestano povečevale. S širitvijo proizvodnje je namreč naraščalo število delavcev, ki so za lastne potrebe redili glavo ali dve živine, fužine, topilnice in rudniki pa so imeli vedno več konjev, ki so jih potrebovali za tovorjenje izkopane in predelane rude do trgovskih središč.[177]

V dolinah so kmetje pasli živino, ki so jo potrebovali za opravljanje del na domači kmetiji, za mleko ali za pot v visokogorje ni bila sposobna. Hribovite pašniške površine so bile velikokrat strme, prst na njih pa je bila pretežno slabe kakovosti;[178] v visokogorju je bilo na pašnikih veliko skalovja.[179] Pašnikov niso posebej negovali.[180] Na pašnikih v katastrski občini Bistrica je rasla sladka trava,[181] v Tržiču tudi mešana srednje kvalitete. Nekaj tržiških pašnikov je ležalo na visoki gori/hribu Kokovnica (*Gogounitza u Rauneh*), na strmem terenu, poraslem z veliko »brezvrednega« grmovja, trava pa je bila zelo borna. Uporabljali so jih le najrevnejši prebivalci, ki so se sicer preživljali z obrtjo, zlasti takrat, ko zaradi pomanjkanja krme na trgu niso imeli druge možnosti. Cenilci so ugotavljali, da je bilo še veliko takih zemljišč, ki bi jih kot pašnike lahko uporabljali, pa še niso bila kultivirana (primerno urejena) in so zato ostajala neizkoriščena.[182] Na območju Križ so se najslabši pašniki razprostirali na severnem delu območja visoko v gorah, na njih je rasla le visokogorska krma, ki so jo ocenjevalci označili kot »precej brezvredno«.[183] V katastrskih občinah Sv. Ana in Sv. Katarina, kjer je na pašnikih rasla trda visokogorska trava, je bilo teh po vsem hribovitem oziroma goratem območju veliko, vendar je bilo od njih zaradi izrabe pašnih služnostnih pravic ter nezadostne in borne poraščenosti le malo koristi. Večinoma so ležali na hribovitih in strmih terenih, na njihovih površinah pa je raslo veliko »brezvrednega« grmovja.[184]

Planine

Pašne planine so bile v franciscejskem katastrskem operatu posebna zemljiška kategorija. Na obravnavanem območju je bilo največ pašnih planin v katastrskih občinah Sv. Ana in Sv. Katarina. Bile so dominikalne in rustikalne, strma in skalnata zemljišča pa je poleg slabe travne ruše poraščalo brezvredno grmičevje. Na območju Sv. Ane so kmetje na pašnih planinah do osem tednov v letu pasli okoli 200 glav goveje živine in 300 ovac.[185] Ker ni bilo podatkov o dogovorih glede načina paše, natančno število živali, ki so jih lahko uživalci planin in gozdnih površin pasli, ni bilo določeno. Cenilna komisija je zato za primerjavo uporabila na gospostvu Tržič najdeno zakupno pogodbo za pašo na planini Kofce (*Kofza*), parcelna številka 876. Iz zapisa sledi, da je bila vzorčna parcela št. 876 velika 293 oralov 1087 kvadratnih sežnjev.[186] Obsegala je tudi pašno gozdno parcelo št. 877, ki je bila velika 30 oralov 221 kvadratnih sežnjev,[187] skupaj torej 323 oralov 1308 kvadratnih sežnjev.[188] V letih 1820–1825 so uživalci za zakupno pašo letno plačali po 35 goldinarjev, skupaj 210 goldinarjev, v letih 1826–1830 po 33 goldinarjev, skupaj 165 goldinarjev, v letih 1831–1833 pa po 36 goldinarjev letno, skupaj 108 goldinarjev. V 14 letih so zakupniki za zakupno pašo na planini Kofce zemljiškemu gospostvu plačali 483 goldinarjev, na leto povprečno 34 goldinarjev 30 krajcarjev.[189]

Podoben izračun so cenilci naredili tudi za planine v katastrski občini Sv. Katarina. Za vzorčno so vzeli planino Krnica (*Kernitza*), ki je pripadala gospostvu Tržič. Ko so pregledali račune, ki jih je glede zakupa planine hranilo in predložilo gospostvo Tržič, so ugotovili, da sta bila na planini Krnica v zakupu pašna parcela št. 954 v velikosti 220 oralov 1518 kva-

175 Šašel, *Spomini*, str. 92.
176 Prav tam, str. 42, 43.
177 Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 106.
178 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
179 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
180 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
181 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
182 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
183 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
184 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
185 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
186 Približno 174,385 ha.
187 Približno 18 ha.
188 Približno 200,429 ha, razlika v seštevku je približno 8 ha, kar bi lahko delno pripisali izmeri, nestandardiziranim meram in približkom pri pretvarjanju.
189 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.

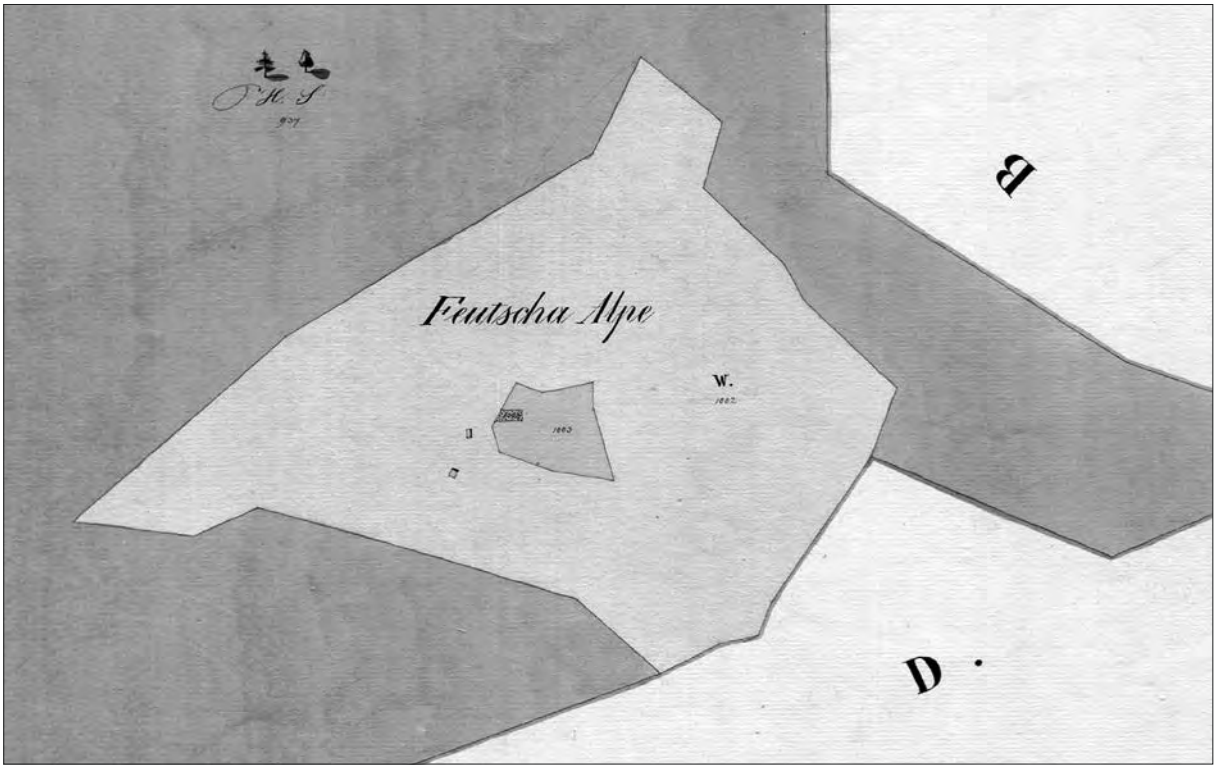

Planina Fevča na karti franciscejskega katastra (SI AS 176, k. o. Sv. Katarina, L 104, izsek).

dratnih sežnjev[190] ter del gozdne pašne parcele št. 937 v velikosti približno 100 oralov,[191] skupaj torej okoli 320 oralov 1518 kvadratnih sežnjev.[192] Dogovorjena letna zakupnina je v letih 1820–1826 skupaj znašala 140 goldinarjev oziroma 20 goldinarjev letno, v letih 1827–1830 22 goldinarjev letno, skupaj 88 goldinarjev, v letih 1831–1833 pa 34 goldinarjev letno, skupaj pa 102 goldinarja. V 13 letih je tržiška gosposka od zakupa za planino Krnica dobila 330 goldinarjev. Povprečno je v enem letu dobila 25 goldinarjev 23 krajcarjev. Ker je glede na dokazila v računih gospostvo za vzdrževanje planine v 13 letih plačalo 20 goldinarjev, kar bi v enem letu povprečno znašalo po 1 goldinar 32 krajcarjev (ki jih je treba odšteti od zneska povprečnega dohodka), je bil povprečni letni donos planine v denarju izračunan na 23 goldinarjev 51 krajcarjev.[193] Na planini Krnica so pasli Matija Zupan, po domače Jakula, Jurij Pernuš, Jernej Frölich in Franc Rozman od 15. avgusta do sv. Lucije (13. december) 32 glav rogate živine in 30 glav drobnice. Za pašo so letno plačali po dva goldinarja, skupaj torej osem goldinarjev.[194]

Da bi pridobili več pašnikov, so kmetje v gozdovih pogosto delali rovte, tako da so določeno gozdno površino popolnoma izsekali. S sekanjem zaradi paše ali oglarjenja je verjetno nastala Fevča[195] na meji med Koroško in Kranjsko oziroma med katastrsko občino Sv. Katarina na kranjski in Zgornjim Jezerskim na koroški strani deželne meje.

Pravica paše na Fevči je vrsto let pripadala kmetiji Koprivnik[196] na Zgornjem Jezerskem, nekdaj podložni imenju farne cerkve sv. Mihaela v (Železni) Kapli. Družinsko izročilo pravi, da je kmetiji pravico v 16. ali 17. stoletju podelil grof Paradeiser. Pisni viri navajajo, da so se Koprivnikovi zaradi poseka večje količine lesa[197] sprli s sosesko Lom,[198] ki je prav tako smela sekati gozd na planini Fevča. Po ogledu, ki ga je s privolitvijo obeh sprtih strani na licu mesta opravil okrajni komisar, se je Jakob Koprivnik obvezal, da

190 Približno 132,01 ha.
191 Približno 57,5 ha.
192 Približno 189,5 ha.
193 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
194 Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 146.

195 Ker je mimo Fevče vodila pot z Jezerskega v Tržič, je Fevča vrisana na meji med Koroško in Kranjsko tudi na karto jožefinskih vojaških merjenj (gl. Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, Karte, sekcija 136, D 2).
196 Karničar ga imenuje Kropivnik, medtem ko listina o odkupu in drugi arhivski viri navajajo priimek Koprivnik (gl. Karničar, *Jezerska kronika*, str. 149–150).
197 Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 146.
198 Po Gorenjskem sta razširjena izraza občina in srenja. Razlikujeta se po tem, da občina pomeni javno pravno ustanovo (politični forum), srenja pa je bolj zasebni pravni organ. Občina lahko vsebuje le eno večje naselje, bolj običajno pa jo sestavlja več povezanih naselij. Srenja vedno zajema samo eno vas in je predstavnik skupnega premoženja vaščanov, h kateremu so spadali travniki, pašniki, gozdovi, pota, gmajne in drugo. Takim predelom so pravili srenjski. Več gl. Kocijan, *Kronika vasi Leše*, str. 57.

bo za ugotovljeno škodo plačal dvajset renskih tolarjev, posekan les pa bo pripadel tukajšnji župniji.[199] Vsem dodatnim tožbam sta se sprti strani odpovedali in vsaka je morala sama poravnati dotedanje sodne stroške. Stroške okrajnega komisarja je kril kmet Koprivnik. Listina je bila izdana 17. julija 1658.[200] Iz ohranjenega gradiva ni mogoče razbrati, kdaj se je srenja Lom umaknila s Fevče, saj je videti, da je Koprivnik poslej planino nemoteno užival sam. Ko sta leta 1800 v času izdelave t. i. velike gozdne ankete[201] poročilo o stanju tržiških gozdov pripravila idrijska strokovnjaka Kulnik in Kobal, sta Fevčo, kjer je rasel posebej primeren les za skodle, potrebne za strešno kritino, popisala kot dominikalno zemljišče tržiškega gospostva.[202] Vendar je bila v gradivu franciscejskega katastra za Kranjsko Fevča, kjer so bila zemljišča popisana pod zaporednimi številkami 1002, 1003 in 1004, vpisana kot dodatno rustikalno zemljišče h kmetiji Luke Koprivnika z Zgornjega Jezerskega. Na parceli št. 1002 je bil pašnik, na parceli št. 1003 travnik, na parceli št. 1004 pa so si Koprivnikovi uredili manjši vrt, ki je verjetno služil za osnovno preskrbo pastirja oziroma majerja čez poletje.[203]

Po letu 1848, ko so bili dokončno odpravljeni fevdalni odnosi, so kmetje tudi formalno postali lastniki zemljišč, ki so jih obdelovali. Planina Fevča je bila (po vsej verjetnosti) zaradi nepreverjanja podatkov in nevzdrževanosti zemljiških lastniških evidenc pripisana Koprivnikovi kmetiji. 24. septembra 1891 je nekdanje tržiško gospostvo od Kranjske industrijske družbe kupil Julij baron Born (1840–1897)[204] in po pregledu arhiva ugotovil, da je bila planina Fevča še v prvi polovici 19. stoletja del dominikalnih zemljišč zemljiškega gospostva Tržič.[205] Zato je od kmeta Koprivnika odkupil pravico paše.[206] Z njo je odkupil tudi leseni poslopji, ki so si ju Koprivnikovi v času, ko so smeli uporabljati planino, za opravljanje kmečkih opravil in bivanja na planini v času paše postavili na Fevči.[207] Baron Born je s plačilom dobil tudi dovoljenje za izbris pašne pravice, ki je za Koprivnikovo kmetijo ugasnila 30. maja 1892 in istega dne prešla v last Julija Borna. Ta jo je že naslednji dan smel oddati drugemu najemniku za naslednje pašno obdobje, ki je na Fevči, kjer se je lahko paslo do 25 glav goved, trajalo od 9. junija do 20. septembra.[208] Čeprav pašna pravica v navedeni listini o odkupu nikjer ni omenjena kot pravica rože (*Blumsucht*), pri kateri je služnostnemu upravičencu pripadalo vse, kar je za potrebe visokogorske paše lahko pridobil iz narave (na primer ves potrebni les, pravica postavljanja pastirskega bivališča in staj za živino, pravica do vode ipd.),[209] je malo verjetno, da bi kmet s pravico služnostne paše na visokogorsko planino, precej oddaljeno od najbližjega naselja in obdano z gozdovi, v katerih je pred priznanjem pravice že dolga leta gozdaril,[210] pritovoril vse potrebno, vključno z lesom za izgradnjo lesenega tamarja.

Nekaterih planin elaborati z obravnavanega območja sicer ne omenjajo, navedel pa jih je Ivan Mohorič. Na planini Brestnina sta imela pravico paše Klemenc Kumer ter Primožič s Koroškega, imenovan Podgorišič, za pašo 15 glav rogate živine in 100 glav drobnice od binkošti do velikega šmarna za plačilo 4 goldinarjev 15 krajcarjev. Na planini Sevščica je smel pasti Luka Janko, po domače Koprivnik, s Koroške od kresa (23. junij) do 15. avgusta 20 glav rogate živine in 50 glav drobnice proti plačilu 1 goldinarja 30 krajcarjev. Na planini Gornja Poljana je pašna pravica pripadala Martinu Bukovniku, pozneje pa Andreju z Golnika od kresa do sv. Lovrenca (10. avgust) za 20 glav drobnice proti plačilu 1 goldinarja 36 krajcarjev. Na planini Zelenica je pasel Tomaž Brence, po domače Janežič, od kresa do sv. Lovrenca 19 glav rogate živine in 15 glav drobnice proti plačilu 2 goldinarjev letno. Na planini Košuta je imel pravico paše Matevž Kališnik, po domače Kramar, od kresa do sv. Jakoba za 12 glav goveje živine in 50 glav drobnice za plačilo 24 krajcarjev in 7 hlebov sira.[211]

Gozdovi

Visokogorsko območje nad Tržičem je večinoma prekrito z gozdom, ki ga že po zapisih v jožefinskih vojaških merjenjih ponekod zaradi strmega in neprehodnega terena ni bilo mogoče izkoriščati.[212] Po urbarialnih zapiskih iz leta 1756 so kmetje iz Jelendola in Podljubelja plačevali gosposki za les letne davščine, ki so bile po obsegu posestva določene v treh stopnjah. Najvišja je znašala 2 goldinarja 33 krajcarjev letno, srednja 1 goldinar 16 krajcarjev, najnižja pa 38 krajcarjev in 2 pfeninga.[213] Sicer pa evidenc, s katerimi bi si pri izračunu davščin od katastrskega

199 Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 146.
200 SI AS 1026, šk. 2, mapa Sv. Katarina, mapa Fevča.
201 Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 150.
202 SI AS 1026, šk. 2, mapa sv. Katarina, Zapisnik komisije ob ogledu in oceni tržiških gozdov, 1800, s seznamom dominikalnih zemljišč.
203 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina, Protocoll der Grund Parzellen der Gemeinde St. Katharina, parc. št. 1002, 1003, 1004.
204 Smole, *Graščine*, str. 505.
205 SI AS 1026, šk. 2, mapa Sv. Katarina, Zapisnik komisije ob ogledu in oceni tržiških gozdov, 1800, s seznamom dominikalnih zemljišč.
206 SI AS 33, fasc. 10/11, 1861–1895, mapa 1891/1892, št. 10777 in 1898, št. 4855.
207 »[…] *Wiese, bez. Alpe nebst Wirtschaftsgebäude* […]«.
208 SI AS 33, fasc. 10/11, 1861–1895, mapa 1891/1892, št. 10777.
209 SI AS 47, fasc. 402 Presidialni akti 1851; Servitutna zakonodaja, mapa Kärnten 50/Pr-851, nepaginirano.
210 SI AS 1026, šk. 2, Gozdarjenje, oglarjenje in služnosti na gospostvu Tržič v občini Sv. Katarina (planina Fevča, območje gozda »na Ravneh«, »v Koti«, »Pestiše«, »Dolžanka« itd.), spis Fevča.
211 Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 146.
212 Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, Opisi, str. 76.
213 Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 146.

Z gozdom poraslo strmo pobočje nad Lomom pod Storžičem/Sv. Katarino (foto: Aleš Gabrič).

donosa gozdov cenilci lahko pomagali, ni bilo.[214] Del gozda je bil zaščiten zaradi glavne komercialne ceste iz Ljubljane in Kranja proti Celovcu. Posek gozdov nad njo bi namreč omogočil plazenje zemljišča, ki bi lahko cesto zasulo in celo odneslo.[215]

Strmina in nedostopnost nekaterih gozdov sta bila glavna vzroka, da so kmetje skušali največ lesa pridobiti v dolini ob obstoječi cesti ali poti in potokih, po katerih so ga lahko splavljali. Zato so bili najbolj »na udaru« dolinski rovti, na primer Medvode (danes Medvodje), Rob, pa tudi drugi, na primer Dolžanka in Macesnovec. Ker je bilo stanje gozdov na tržiškem gospostvu neurejeno, različne dogovore o pravicah vseh vrst v gozdovih pa so si deležniki razlagali različno, je višji rudarski urad za pregled delegiral strokovnjake iz Idrije. V dogovoru je bilo poudarjeno, da se ti z lastništvom posameznih zemljišč ne bodo ukvarjali, pač pa se bodo posvetili ugotavljanju stanja gozda na omenjenem območju, ugotavljali stvarno zalogo različnih vrst lesa ter predlagali sredstva in ukrepe za preprečevanje pustošenja.[216]

Popisovalci stanja za izdelavo franciscejskega katastrskega operata so ugotavljali, da so bila tla za rast gozda primerna, dovolj humusna in apnenčasta, na Tržiškem z veliko iz tal štrlečega skalovja,[217] na območju katastrske občine Sv. Katarina pa je bilo tudi nekaj skrilavca (*Schiefer*).[218] V gozdovih, ki so bili zaradi paše in prebiralnega ter nenačrtnega oziroma stihijskega sekanja močno opustošeni,[219] je rasel trd in mehak les za cepanice za kurjavo ter uporabni les (za rabo doma, na primer popravila).[220] Strmi tereni so oteževali spravljanje lesa iz gozda.[221] Ker pa je bil Tržič z industrijskimi obrati in obrtnimi delavnicami kot nenasitno tržišče za oglje blizu, so kmetje v gozdovih kuhali oglje. Za Sv. Katarino je omenjena tudi uporaba lesa za žganje apna.[222]

Golosekov je bilo zelo malo, nastajali pa so brez vnaprejšnjega odkazila. Sekači se niso ozirali niti na primernost časa za sečnjo.[223] Razvrščanje gozdov po kakovosti je pri ocenjevalcih povzročalo nekaj negotovosti. Na Bistriškem, kjer je bila približno polovica gozdov najkakovostnejšega razreda listnatih, druga polovica pa iglastih, v drugem kakovostnem razredu pa je bila ena tretjina listnatih in dve tretjini iglastih gozdov, so gozdove iz najprej določene kategorije mešanih gozdov prekvalificirali v visoki gozd.[224] V katastrski občini Križe so sprva ločena listnati in iglasti gozd združili v enoten visoki gozd, tega pa

214 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
215 Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 156.
216 Prav tam, str. 151. V okviru tega pregleda je bila evidentirana tudi prej obravnavana Fevča.
217 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
218 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
219 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
220 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.
221 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
222 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
223 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
224 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano.

razdelili na podrazreda A in B. V prvem so pristale gozdne parcele, pretežno poraščene z iglavci, v drugem pa parcele, katerih gozdni sestav so povečini vsebovala listnata drevesa.[225] Enako so se odločili za območji katastrskih občin Sv. Ana[226] in Sv. Katarina.[227] V gozdnem sestavu na območju Sv. Ane je raslo 3/5 listavcev in 2/5 iglastega drevja,[228] v tržiški katastrski občini pa je bilo razmerje med iglavci in listavci nasprotno, 3/5 je bilo iglavcev in 2/5 listavcev.[229] Pri določanju kakovostnih razredov je imela zaradi strmega terena velik pomen možnost spravljanja posekanega lesa v dolino.[230]

V katastrskih občinah Bistrica in Križe so gozdove razporedili v dva kakovostna razreda,[231] na Tržiškem pa so bili vsi gozdovi razporejeni v en kakovostni razred.[232] Na območju Križ[233] in Sv. Ane[234] je bil gozd prevladujoča zemljiška kultura, les pa so sekali predvsem za lastne potrebe ali za kuhanje oglja za tržiške industrijske obrate.[235] Les z območja Tržiča, kjer je bil gozd v lasti tržiškega trga, so večinoma porabili prebivalci sami.[236] Kot dodatno rabo gozdov so zapisovalci razmer za gozdove navedli pridobivanje stelje in pašo živine.[237] S slednjo so živali v katastrski občini Sv. Katarina delale precej škode na gozdnem rastju, zaradi širjenja pašnih površin pa se je zaskrbljujoče spreminjal videz kulturne krajine. Ob nastilju so v iglastih gozdovih nabirali tudi ostričevke (šaše različnih vrst)[238] za potrebe strojenja usnja.[239] Zapisovalci razmer pa so opazili še, da tržiške gozdove bolj kakor lastniki izrabljajo prebivalci sosednjih območij oziroma krajev, čemur so pripisali velik del škode zaradi kraje lesa.[240] Planine in gozd katastrskih občin Sv. Ana in Sv. Katarina ali njunih prebivalcev so običajno dajali v uporabo drugim občinam, saj so bili od tukajšnjih kmetij precej oddaljeni in raba za lastnike ni bila ekonomsko smotrna.[241]

Kot je bilo že omenjeno, je bilo sporov in sodnih postopkov zaradi paše in gozda veliko. Večinoma so segali daleč v preteklost, marsikaterega pa so na prelomu 19. stoletja reševali v sklopu regulacije gozdnih in pašnih služnosti. V Radovljici je sredi 19. stoletja kot odvetnik služboval dr. Lovro Toman. Ker je obvladal slovenski jezik, se je nanj obrnilo veliko gorenjskih kmetov, čeprav so mu nekateri očitali, da ne zastopa kmečkih interesov. Zaradi tega naj narodni tabor v gornjem porečju Save ne bi bil organiziran pred njegovo smrtjo.[242] Toda Toman je pri svojem delu v prvi vrsti sledil pravni stroki in morda nekoliko pragmatično tudi svojim kariernim interesom.[243] Kakorkoli že, zastopanje strank v pravnih postopkih je bilo verjetno še manj uspešno, če je odvetnik spise, ki so se nanašali na zastopanje strank, izgubil. O enem takih pripetljajev poroča zapisnik v gradivu Tomanovih odvetniških spisov. Kaj se je dogajalo z odvetniškim gradivom in kdo ga je izgubil, iz spisa sicer ni jasno, kako je bilo, ko so spise našli, pa je zabeleženo v zapisniku, predloženem okrajnemu sodišču, ki se je z najdbo ukvarjalo. Sporočilo o najdbi je do uradnih organov prinesel mimoidoči Johann Theuerschuh. Paket spisov naj bi našel tesar Mihael Primožič, doma iz Sv. Katarine v Gornji dolini,[244] ki je v Hudem grabnu na meji med sodnima okrajema Tržič in Radovljica postavljal žago za kmeta Marčuna iz Visoč. Paket je pobral v potoku pod zidanim mostom na cesti med Tržičem in Radovljico, kamor je šel na potrebo. Čeprav si ni predstavljal, kako globok je potok na tistem mestu, je zakorakal v vodo po v papir zavit in povezan paket ter ga odnesel v gostilno Terezije Rozman. Po sporočilu o najdbi je prišel paket iskat orožnik Josef Karlovsky. Ko je prispel do Mihaela Primožiča in ga povprašal o omenjenih spisih, ga je ta peljal do bližnje gostilne, kjer so spise, da so se posušili, razprostrli na mizi v nezaklenjeni sobi. Žandar je spise zložil, Mihaela Primožiča pa je zanimalo, ali so sploh kaj vredni in ali se tičejo procesov, v katerih je bil zastopnik strank dr. Lovro Toman.[245] Karlovsky mu je odvrnil, da se mora po ta podatek pripeljati na sodišče.[246] Za najdbo je Primožič zahteval odškodnino 5 goldinarjev, kar je najavil tudi občinskim predstavnikom v Begunjah.[247]

225 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
226 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
227 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
228 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
229 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
230 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
231 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
232 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
233 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
234 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.
235 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
236 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
237 SI AS 176, k. o. Bistrica L 55, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.
238 https://www.urbanatura.si/go/1206 (11. 11. 2019).
239 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.
240 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.
241 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano; k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.

242 Kermavner, O prepovedi, str. 504.
243 Nataša Budna Kodrič ga opisuje kot ambiciozno, samovšečno in precej zamerljivo osebnost, ki ji tudi pohlepnost ni bila tuja (Budna Kodrič, Zgodba, str. 202).
244 St. Katharina – Oberthal, Sv. Katarina nad Tržičem, danes del Loma pod Storžičem.
245 Verjetno nihče od prisotnih ni znal prebrati, o čem govorijo spisi, vprašanje o zastopanju v sporih pa se je lahko nanašalo na velik in odmeven spor med kmetom Jurijem Ankeletom, lastnikom gozda »na Ravnah«, in tržiško graščino, ki je v ta gozd redno pošiljala najemnike. Ti so za njene industrijske obrate kuhali oglje; proces je poznala vsa dolina, saj so bili številni domačini poklicani na sodišče kot priče; Jurija Ankeleta je v nekaj delih omenjenega spora zastopal dr. Crobath, graščino pa dr. Maximilian Wurzbach in dr. Oblak.
246 SI AS 1026, šk. 2, mapa Sv. Katarina (Chrobath).
247 SI ARS, AS 1026, šk. 5, Zapisnik o najdbi gradiva dr. Tomana v potoku v Hudem grabnu, 1869: »*Als ich den verflossenen Montag Abends unter die gewölbte, mit Parapetmauern*

Industrija in obrt

Od industrijskih obratov so zunaj Tržiča prevladovali mlini za moko, ki so služili lokalnemu prebivalstvu. Zaradi njihove neposredne povezanosti s poljedelstvom jih nekateri sploh niso povezovali z obrtjo, geografski dejavniki pa so po vsej verjetnosti omogočali le visokogorskemu terenu prilagojene majhne in primitivne mline[248] ter žage za les. Na območju Križ sta delovala dva mlina za moko ter žaga za les, poleg tega pa še fužina z dvema kladivoma in tremi ognji. Predelovala je surovino, pripeljano s Koroške, pri njenem obratovanju pa je bilo zaposlenih šest oseb.[249] Na območju Sv. Ane so na potoku Mošenik delovali trije mlini za moko, tri žage za les ter pilarna in tovarna železnega orodja, ki je bila v lasti barona Jožefa Dietricha (1780–1855).[250] V Sv. Katarini je poleg osmih mlinov in devetih žag za rezanje lesa ob potoku Bistrica delovala fužina, v kateri so imeli tri ognjišča[251] za topljenje železa in en ogenj za jeklo. V njej so letno predelali 2700 centov surovega železa, ki so ga dobili s Koroške ali s Save na Kranjskem. Zaposlovala je 53 delavcev, ki so letno pridobili 2500 stotov jekla.[252]

Industrija in obrt pa sta bili zelo močno zastopani v Tržiču, ki ga je že Valvasor opisal kot živahen obrtni kraj. Vzrokov, da se je prav v Tržiču razvilo tako močno obrtno oziroma kasneje industrijsko središče, je več. Gotovo je pomembna tekoča voda, ki je bila v času, ko drugih načinov pridobivanja moči še niso znali izkoristiti, nujno potrebna za poganjanje vsestransko uporabnih pogonskih koles.[253] Da je temu res tako, pričata prva omemba mlina iz 11. stoletja v slovenskih krajih prav na Tržiški Bistrici[254] ter dejstvo, da je nekmetijsko gospodarstvo v notranjeavstrijskih deželah v prvi polovici 19. stoletja še vedno ohranjalo predmoderno, predindustrijsko podobo, saj je bila njegov glavni energetski vir voda.[255] Tekočo vodo so potrebovali tudi za izpiranje rude, ki so jo nabrali v tržiški okolici in katere zaloge so sprva zadostovale za pridobivanje jekla in kovaštvo. Ne nazadnje pa so bile dokaj blizu na razpolago tudi velike količine lesa, iz katerega so kuhali oglje.[256]

Vode je bilo načeloma za vse tržiške obrtnike in obrti dovolj. Kljub temu so se vodni upravičenci na spodnjem toku Mošenika, obrtniki Ignac Seme (Zeme), Ignac Zupan, Jožef Seme (Zeme), Jakob Mally ter Pavel in Johan Mally, pritožili pri rentnem uradu tržiške gosposke.[257] Lastniki obratov na zgornjem jezu, Gašper Polak, Matevž Polak, Karl Polak, Anton Kališnik, Jakob Mally, Anton Primožič, Gašper Mally, Aleksander-Jakob Mally, Franc Janežič, Lovrenc Deu, Karl Deffer, Gašper Dornik, Franc Mally, Jurij Ahačič, Antonija Polc in Anton Radon, so namreč oktobra 1831 razširili svoje obrtne delavnice in vpeljali take novotarije, da pritožniki ob običajnem vodostaju v svojih obrtnih obratih zaradi pomanjkanja vode niso mogli več delati. Okrajna oblast je za razjasnitev zadeve določila komisijo, ki je opravila zaslišanja prič (23. februarja) in si ob prisotnosti strokovnjaka ogledala sporne vodne naprave. Ugotovila je, da vodostaj že dolgo ni bil tako nizek, vendar se je tudi prepričala, da so lahko vse obrtne delavnice ob upoštevanju vseh medsebojnih dogovorov o prepustu vode v odtočne rake delale s polno zmogljivostjo tudi pri zelo nizki vodi na jezovih. Širino rak so določili na seženj 3 čevlje 6,5 palca, globino vode v njih pa so označili s pribitjem žeblja na višini 1 čevlja 2 palcev. Člani komisije so še ugotovili, da so nekateri obrtniki na zgornjem jezu brez oblastnega dovoljenja svoje obrate preuredili tako, da so porabljali več vode, ki je je bilo zato v spodnjem toku premalo, nekateri pa so jez od časa do časa zapirali le zato, da so nagajali drugim obrtnikom in izzivali spore. Poleg tega so obrtniki zgornjih obratov zanemarili rake, ki so jih bili dolžni vzdrževati, zato je voda odtekala neizkoriščena in izpodjedala zemljo pod drugimi rakami. V sklepu je komisija zapisala, da je voda v Mošeniku skupna last vseh obratov, ki delujejo ob njem, zato naj se ob upoštevanju dogovorov uporablja kot dotlej oziroma dokler obrati na zgornjem toku ne dokažejo svojih izključnih pravic. Vse spremembe, ki so jih nekateri obrtniki pri zgornjih fužinah naredili brez oblastnega dovoljenja, so morali takoj izključiti iz obratovanja ter z njimi počakati, da bodo o njih in njihovih posledicah odločili vsi vodni upravičenci na Mošeniku. Vse preperele in vodo prepuščajoče rake so morali takoj popraviti, če pa se je kdo čutil prizadetega, je lahko ugovarjal odločitvam komisije. Spis je bil podpisan 20. aprila 1833.[258]

versehene Brücke über jenen Bach an der Bezirksstrasse Neumarktl – Radmansdorf eben die Noth verrichten ging, fand ich die soeben von dem k. k. Gendarm Josef Karlovsky hier vorgelegten Schriften, unter dieser Brücke im Wasser; ich vermag nicht anzugeben, wie tief der Bach alldort ist, ich habe sie sofort, sie befanden sich in einer Emballage in einem Umschlage von Papier, und zusammengebunden, genommen, und da sie naß waren, habe ich sie in der Kammer der Wirtin Theresia Rosman, in der Nähe alldort, zum trockene aufgelegt. Ich verlange an Hinderlohn 5 f, und bemerke, daß ich wegen des fräglichen Fundus das Awiso auch an den Gemeindevorstand in Wigaun gab.«

248 Melik, Mlini na Slovenskem, str. 3–5.

249 SI AS 176, k. o. Križe L 125, cenilni elaborat, nepaginirano.

250 SI AS 176, k. o. Sv. Ana L 6, cenilni elaborat, nepaginirano.

251 »Frischfeurer«, z izrazom »frischen« je razumljen celoten postopek topljenja in kovanja v fužini (gl. https://de.wikipedia.org/wiki/Frischen (11. 10. 2019)). Gašperšič pridružitev talilnih peči kladivom oziroma postavitev skupaj, pod eno streho, ki jih že imenuje fužina, za naše kraje postavlja v čas med letoma 1350 in 1450 (gl. Gašperšič, Gorenjsko železarstvo, str. 7).

252 SI AS 176, k. o. Sv. Katarina L 104, cenilni elaborat, nepaginirano.

253 Struna, *Vodni pogoni*, str. 20, 25, 26.

254 Seručnik, Izraba vode, str. 48.

255 Vodopivec, Od vodnih koles, str. 167.

256 Struna, *Vodni pogoni*, str. 27.

257 Ker se pritožniki sklicujejo na dogajanje v letu 1831, je v zapisu navedeni datum 11. februar 1822 verjetno napačen.

258 SI AS 949, šk. 64, Gradivo za zgodovino tržiške obrti in in-

Model za modrotisk iz Tržiča (SEM, foto: Andrej Dular).

Najstarejše tržiške obrti so bile kovaška, usnjarska, tkalska in nogavičarska, kasneje se jim je pridružilo še čevljarstvo.[259] V času izdelave franciscejskega katastrskega operata sta v Tržiču od industrijskih obratov delovali topilnici železa,[260] ki sta za predelavo železa letno v povprečju porabili 2866 stotov lesa in 5400 škafov oglja. Večino so pripeljali iz bližnje okolice. Ker pa je tudi na Tržiškem že primanjkovalo rude in lesa, so surovine nabavljali še drugod na Kranjskem ter na Koroškem. Topilnici sta zaposlovali do 60 ljudi, ki so letno izdelali približno 4000 stotov kovanega železa vseh mogočih oblik. Ob tem sta v kraju delovali še dve jeklarni, ki sta v enem letu pridelali približno 2500 stotov taljenega jekla (*Kistenstahl*), pri 13 kovaških ognjih pa so letno nakovali 5734 stotov železa. Pri tem sta porabili 10.800 škafov oglja, v njiju pa je delalo do 119 ljudi.

Kose so kovali v devetih tržiških kovačnicah pri enaindvajsetih ognjih. Letno so v povprečju izdelali do 72.000 kos, za 130 stotov vojaške opreme in orodja, 1200 kos za slamo, 14.700 srpov, 150 žag za les, 400 trebušastih žag (*Bauchsage*)[261] in 500 pokončnih kos (*Standsense*). Za izdelavo orodja so porabili 175 stotov jekla in posebej za kose 1809 stotov jekla – tudi to surovino so dobivali s Koroške in Kranjske –, za vzdrževanje ognjev pa so porabili 9315 škafov oglja. Kose je kovalo 11 udarnih kladiv in eno (najverjetneje) polirno kladivo (*Pallirhammer*),[262] delo pa je opravljalo skupaj 100 ljudi.

V kraju so obratovale štiri kovačije, v katerih so pri petih ognjih nakovali železa in jekla za 1000 žag za deske ter 500 stotov podkev ter različnega orodja in orožja. Pri delu je bilo zaposlenih 20 delavcev. V kovnici žebljev so letno nakovali za 70 stotov žebljev različnih vrst, porabili pa 200 škafov oglja, pri čemer je bilo zaposlenih šest ljudi.[263]

Cesarsko-kraljeva privilegirana tovarna pil je vsako leto proizvedla v povprečju za 20 stotov utežnih pil (*gewichtfeil*), 500 ducatov slamnih, pankrtskih (križanih?) in enostavnih pil (*Stroh-Bastard und Schlichtfeilen*) ter za 80 stotov drugih različnih spretnostnih orodij iz 360 stotov koroškega in kranjskega jekla (*Mockstahl*),[264] pri čemer so za vzdrževanje ognja v eni

dustrije, cehi in cehovska ureditev, družina Polak, bratovščina nogavičarjev v Tržiču.

259 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 286.

260 V prvi polovici 19. stoletja sta fužini stali na Balosu in Njivi (gl. Struna, *Vodni pogoni*, str. 281).

261 Gl. Valenčič, Gozdarstvo, str. 432.

262 Verjetno kladivo za glajenje in sijoči videz; gl. *Encyclopädisches Wörterbuch der Technologie*, 1, str. 346, 347 (https://books.google.si/books?id=93Fnm4O19AEC&pg=PA347&lpg=PA347&dq=polirhammer+w%C3%B6rterbuch&source=bl&ots=pvrughOsg7&sig=ACfU3U3VXBLhdamEQKyaN3-k2HOYsMKVkw&hl=sl&sa=X&ved=2ahUKEwjjjNqpk_bmAhVHI1AKHeJ7BZ8Q6AEwAXoECAoQAQ#v=onepage&q=polirhammer%20w%C3%B6rterbuch&f=false) (9. 1. 2020).

263 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.

264 Na ognjišču pridobljeno, ne preveč kakovostno surovo jeklo, gl. *Vollständiges Lexikon der Waarenkunde in allen ihren Zweigen*, 3, str. 256 (https://books.google.si/books?id=02M

Mojster z ženo in vajenci v tržiški čevljarski delavnici (Ilustrirani Slovenec, 1928).

peči (*Zümentoffen*) in šest malih ognjev porabili 2045 škafov oglja. Pilarna je zaposlovala 35 ljudi.

Poleg železarske oziroma jeklarske obrti in industrije sta v Tržiču obratovali strojilnici živalskih kož, ki sta izdelovali podplate za čevlje. Kože so dobivali s Koroške in Kranjske, letno pa so v štirih jamah (*aus 4 Looch-Pattugen*) z 1800 stoti čreslovine (*Knoppernmehl*)[265] predelali (za) 1540 kosov (funtov) kož.[266] Pri delu je bilo stalno zaposlenih 15 delavcev. Na leto so proizvedli 550 centov usnja za podplate, 13 semišnih (irhastih) in kordovanskih[267] svežnjev oziroma snopov (*Gärber*), izdelanih iz 26.900 telečjih kož, pripeljanih iz Trsta, Koroške in okolice Tržiča. Obdelali so še 1400 svinjskih, 104.000 ovčjih (*Schaffellen*) in 2700 kozjih kož, v enem letu pa je poleg tega 80 delavcev v različnih barvah obarvalo še 135.000 drugih različnih usnjenih materialov.

Dva strojarja belega (galunskega) usnja sta v enem letu na dveh valjih obdelala 700 (parov) kož,[268] pri obdelavi pa v enem letu porabila 6 mernikov pepela (*Asch*), 4 mernike apna, 60 stotov modrega lesa (*Blauholz*),[269] 4 stote zelenega volka (*Grünspann*)[270] in 60 stotov ribjega olja (*Fischthran*).[271]

V 14 pletilskih delavnicah, ki so material za pletenje dobivale iz Ogrske, Koroške in Kranjske, so na leto porabili 350 stotov ovčje volne, v povprečju pa so letno spletli 5000 ducatov raznobarvnih nogavic, (verjetno) obujk (*Fusssakel*)[272] in rokavic. Pri delu je bilo v enem letu zaposlenih 130 oseb.

V dveh obrtnih delavnicah so na blago tiskali različne vzorce (*Kattundrükerei*).[273] Material sta do-

7AAAAcAAJ&pg=PA256&lpg=PA256&dq=mockstahl+w%C3%B6rterbuch&source=bl&ots=p9dv90EKLg&sig=ACfU3U2pSA8QI_Gk2fz-QIQ2o0NlWuXICA&hl=sl&sa=X&ved=2ahUKEwj4m4zE753lAhXB0qQKHbowA0wQ6AEwD3oECAQQAQ#v=onepage&q=mockstahl%20w%C3%B6rterbuch&f=false) (15. 10. 2019) in http://www.zeno.org/Meyers-1905/A/Mockstahl (15. 10. 2019).

265 *Kmetijske in rokodelske novice* 10, 9. 6. 1852, št. 46, str. 182, »Nikar ne zametujte strojarskega česla!«.

266 Nekoliko nejasna navedba količine; postopek je po besedah Blanke Avguštin Florjanovič, ki se ji za informacijo iskreno zahvaljujem, potekal tako, da so v tla skopali jame, vanje nasuli na primer bukov pepel oziroma čreslovino ter v to naložili kože, s katerih so nato po določenem času, ki so ga določili z vohom, odstranili dlake in izdelali t. i. taninsko usnje (gl. tudi Vodopivec, Usnje, pergament, str. 1). O strojenju kož v Tržiču gl. tudi Bizjak, Rastlinsko strojenje, str. 8–13.

267 Danes bolj običajno imenovano kordobsko usnje, to je z aluminijevimi solmi, t. i. galunom, obdelana in neobarvana ali rdeče obarvana koža (gl. Vodopivec, Usnje, pergament, str. 2).

268 Nejasna količina.

269 Črnjava oziroma jedro drevesa krvoslednik za pridobivanje škrlatnega barvila za tekstil, https://www.seilnacht.com/Lexikon/Blauholz.htm (25. 4. 2019).

270 Nastaja pri reakciji bakra na vlago, uporabljali so ga za barvanje, https://de.wikipedia.org/wiki/Kupfer(II)-acetat (15. 10. 2019).

271 Uporabljali so ga za izdelavo semiš usnja, https://sl.wikipedia.org/wiki/Semiš_strojenje (16. 10. 2019).

272 Kosi blaga za ovijanje stopal (https://fran.si (8. 11. 2019)).

273 Najverjetneje je bil s tem mišljen modrotisk, pri katerem so s posebnimi modeli na blago nanašali t. i. rezervno barvo, snov, zaradi katere se pri barvanju tkanine običajno uporabljena indigo barva ni prijela. Barvali so laneno ali bombažno blago. Ko so po barvanju rezervno barvo s tkanine odstranili, se je na blagu pokazal vzorec v osnovni barvi blaga; https://www.

bivali iz Avstrije, v njiju pa je bilo redno zaposlenih 16 ljudi. Ti so letno obdelali 7000 kosov katuna,[274] v povprečju velikih 24 vatlov.

Za potrebe prebivalstva so v dveh varilnicah varili pivo, za kar so letno porabili šest stotov hmelja, pripeljanega iz Češke, 312 mernikov ječmena, ki so ga kupili na Koroškem in v bližnji okolici, ter dva mernika sladu. Letno so zvarili okoli 650 veder piva, pri čemer so bili vedno zaposleni po štirje ljudje.[275]

V treh obratih pa so v skupno petih kotlih v Tržiču kuhali milo. Za izdelavo 105 stotov sveč in 115 stotov mila so v enem letu porabili 520 mernikov pepelike, 7 stotov soli in 70 stotov različnega loja. V obratih so redno delali štirje zaposleni.

Krznarska obrt je bila v Tržiču zastopana z enim obratom, v katerem je en delavec letno izdelal 20 ženskih krznenih plaščev, 80 moških kučem, iz 20 vatlov krzna 20 parov rokavic, sicer pa so obdelali še 10 čebrov kož vider (*Fischotterbälgend*), 250 krzen jagnjet in 80 vatlov svilenih trakov.[276]

V dveh obrtnih delavnicah so letno iz 360 stotov odpadkov v dveh kotlih skuhali 100 stotov mizarskega lepila (*Tischlerleim*) in ga izvozili v Italijo.

Dolgo tradicijo ima v Tržiču čevljarska obrt. V prvi polovici 19. stoletja je 30 tržiških čevljarjev letno izdelalo 30.000 parov oziroma t. i. kolektur škornjev in čevljev iz v kraju pridelanega usnja. Nekatere od navedenih industrijskih izdelkov so prodajali tako po Kranjski kakor po drugih avstrijskih deželah.[277]

Zaključek

V članku opisano območje je v prvi polovici 19. stoletja kazalo pisano podobo. Predvsem zaradi težko dostopnega terena so kmetje v okolici Tržiča na svojih kmetijah težko gospodarili. Za preživetje na kmetijah, na katerih tudi z največjim trudom včasih niso pridelali dovolj hrane, da bi družina preživela do naslednje žetve, so si s pregovorno gorenjsko trmo in zvitostjo pomagali s prevozništvom, pripreganjem, kuhanjem oglja ipd. Za razliko od agrarne okolice se je Tržič že zgodaj oblikoval v močno obrtno središče, ki ga po številu, obsegu in raznolikosti obrtnih dejavnosti težko primerjamo s katerimkoli drugim krajem na Kranjskem. Delo, ki je bilo sicer umazano, težko in mnogokrat nevarno, je bilo lahko dobiti, kmetovanje pa je bilo za večino Tržičanov le postranska dejavnost, s katero so se ukvarjali.

etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/modeli-za-modrotisk (5. 12. 2019).

274 Tanko, navadno potiskano bombažno blago (https://fran.si (25. 4. 2019)).

275 Še v začetku 19. stoletja so pivovarne pivo varile predvsem za bližnjo okolico, saj se je pri transportu in višjih poletnih temperaturah rado kvarilo. Poleg tega je bilo drago, zato so si ga lahko privoščili le premožnejši. Več gl. Studen, *Pijane zverine*, str. 68 in https://www.rtvslo.si/1920/v-zda-ne-pijejo-ni-kot-pri-nas-kjer-same-pijane-zverine-hodijo-okoli/512682 (28. 1. 2020).

276 Elaborat navaja tudi obdelavo dodatnih 30 krzen, ki pa mi jih ni uspelo razvozlati: »*30 Stück Felle zum Bromm*«.

277 SI AS 176, k. o. Tržič L 171, cenilni elaborat, nepaginirano.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 33, Deželna vlada za Kranjsko.
SI AS 47, Direkcija zemljiško odveznega sklada, Presidialni akti, Servitutna zakonodaja.
SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko.
SI AS 949, Mohorič Ivan.
SI AS 1026, Toman Lovro.

ČASOPISI

Kmetijske in rokodelske novice, 1852.

LITERATURA

Atlas Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2013.
Bizjak, Nada: Rastlinsko strojenje in ročna izdelava usnja v Tržiču. *Snovanja* 10, št. 1 (6. feb. 1976), str. 8–13.
Budna Kodrič, Nataša: Zgodba Josipine Turnograjske in Lovra Tomana. *Kronika* 51, 2003, str. 197–216.
Gašperšič, Jože: Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stoletju. *Kronika* 7, 1959, str. 5–10.
Granda, Stane: Tehnološki napredek, stroji in kmetijstvo. *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji* (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 141–162.
Karničar, Andrej: *Jezerska kronika. Jezersko v ustnem izročilu*. Kranj: Gorenjski muzej, 1998.
Kermavner, Dušan: O prepovedi gorenjskega tabora in o bohinjskem uporu leta 1871. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 40=5, 1969, str. 504–516.
Knific, Bojan: *Bornovi v Tržiču. Pričevanja o življenju tržiških baronov*. Kranj: Narava, 2016.
Kocijan, Jože: *Kronika vasi Leše pri Tržiču*. Tržič: Tržiški muzej, 2009.
Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1998.
Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Melik, Anton: Mlini na Slovenskem. *Geografski vestnik* 25, 1953, str. 3–26.
Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969–1970.
Mohorič, Ivan: *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*. Tržič: Turistično društvo Tržič, 1965.

Orožen, Fran: *Vojvodina Kranjska*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1901–1902.
Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, zvezek 4. Ljubljana: Znanstveno-raziskovalni center SAZU: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
Seručnik, Miha: Izraba vode kot energijskega vira na Slovenskem. *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji* (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 45–65.
Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
Struna, Albert: *Vodni pogoni na Slovenskem*. Ljubljana: Knjižnica Titovih zavodov »Litostroj«, 1955.
Studen, Andrej: *Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2009.
Šašel, Josip: *Spomini* (ur. Monika Kropej in Avguštin Malle). Celovec: Slovenski narodopisni inštitut in društvo Urban Jarnik: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU; Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2007 (Koroški etnološki zapisi: zbornik predavanj in prispevkov, 2007, 5. Supplementa).
Vilfan, Sergij: Agrarna premoženjska razmerja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1980, str. 403–479.
Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis* 8, 1954, str. 27–86.
Vodopivec, Jedert: Usnje, pergament. *Priročnik: muzejska konzervatorska in restavratorska dejavnost*. Ljubljana: Skupnost muzejev, 2001, str. 1–4.
Vodopivec, Peter: Od vodnih koles k parnim strojem, od lesnega oglja k premogu. *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji* (ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 165–179.

SPLETNE STRANI

Google Books:
Encyclopädisches Wörterbuch der Technologie…, 1 (ur. Carl Hartmann). Augsburg, 1840:
https://books.google.si/books?id=93Fnm4O19AEC&pg=PA347&lpg=PA347&dq=polirhammer+w%C3%B6rterbuch&source=bl&ots=pvrughOsg7&sig=ACfU3U3VXBLhdamEQKyaN3-k2HOYsMKVkw&hl=sl&sa=X&ved=2ahUKEwjjjNqpk_bmAhVHI1AKHeJ7BZ8Q6AEwAXoECAoQAQ#v=onepage&q=polirhammer%20w%C3%B6rterbuch&f=false

Vollständiges Lexikon der Waarenkunde in allen ihren Zweigen, 3 (ur. Albert Franz Jöcher). Quedlinburg, Leipzig, 1843:
https://books.google.si/books?id=02M7AAAAcAAJ&pg=PA256&lpg=PA256&dq=mockstahl+w%C3%B6rterbuch&source=bl&ots=p9dv90EKLg&sig=ACfU3U2pSA8QI_Gk2fz-QIQ2o0NlWuXICA&hl=sl&sa=X&ved=2ahUKEwj4m4zE753lAhXB0qQKHbowA0wQ6AEwD3oECAQQAQ#v=onepage&q=mockstahl%20w%C3%B6rterbuch&f=false

Meyers Großes Konverstions-Lexikon:
http://www.zeno.org/Meyers-1905/A/Mockstahl

RTV Slovenija:
https://www.rtvslo.si/1920/v-zda-ne-pijejo-ni-kot-pri-nas-kjer-same-pijane-zverine-hodijo-okoli/512682

Slovenski etnografski muzej:
https://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/modeli-za-modrotisk

Urbanatura:
https://www.urbanatura.si/go/1206

Wikipedija:
https://de.wikipedia.org/wiki/Frischen
https://de.wikipedia.org/wiki/Kupfer(II)-acetat
https://sl.wikipedia.org/wiki/Semi%C5%A1_strojenje

Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm:
http://woerterbuchnetz.de/DWB/call_wbgui_py_from_form?textpattern=kistenstahl&lemmapattern=kistenstahl&sigle=DWB&lemid=GK05

SUMMARY

Tržič and its surroundings at the turn of the nineteenth century

Tržič and its wider surroundings once exhibited a highly diversified image. The market town figured as a strong craft centre and its inhabitants mostly earned their livelihoods by engaging in one of the local crafts and trades. Whereas some also had a small field or vegetable garden, as well as kept some cattle and poultry for their own sustenance, there were no major farmsteads in Tržič. On the other hand, the

town's surroundings were completely agricultural. Farmers worked their fields diligently and to the best of their abilities, and they traded little in crops. Due to unfavourable climate conditions, agriculture was not a lucrative activity, the crops were usually of rather poor quality, and the harvests were quite small. This was especially true for the cadastre municipalities of Sv. Ana and Sv. Katarina, which extended high into the Karawanks. The selection of tillage and agricultural calendar were adapted to the local conditions. The predominant land culture was the forest, where the inhabitants cut trees for the needs of their farms and for producing coal, which was heated in piles and sold to artisanal businesses and manufacturing plants in Tržič. The area was given a special significance by the road, already known in the Roman times, which connected Ljubljana and Klagenfurt in Carinthia by crossing the Ljubelj mountain pass.

The materials from the Franciscean cadastral records describe the area concerned as surrounded from all sides by high hills and steep slopes, except to the south and southeast, with a somewhat more open terrain and a corresponding pattern of settlement. Whereas houses in Tržič and some other major villages formed conglomerate settlements, the high-altitude cadastral municipalities, especially those of Sv. Ana and Sv. Katarina, were formed by isolated self-sustainable farms (*celki*), some of which comprised numerous agricultural buildings and constituted small settlements in their own right.

The market town of Tržič also differed from its surroundings in all other categories covered by the Franciscean Cadastre. Thus, coffee is only mentioned as part of the diet of its inhabitants, and regarding beverages they consumed apart from water, the records also mention wine, liquor, and beer. Similarly, in Tržič, where there were no major farmsteads and where fieldwork was of secondary importance, only rare families hired a maid to help with housework. In other parts of the area concerned, families most often hired a farmhand, a maid, and a shepherd. And whereas nearly the only artisanal business set up in the Tržič surroundings were wheat mills and sawmills, the market town itself, apart from two iron smelting and steel plants, was also home to numerous blacksmiths, scythe-makers, leather makers, weavers, a furrier, as well as sock- and shoemakers.

As for the Bistrica landmarks, mention ought to be made of the Stari Gutenberg (Altguttenberg) Castle ruins, which once lay on the steep slope to the north; the road over the Ljubelj mountain pass towards Carinthia was recognised as a special attraction in Sv. Ana, and the so-called Teufelsbrücke (Devil's Bridge) spanning over the Bistrica stream was given the same status in the cadastral municipality of Sv. Katarina.

Cerkev sv. Jurija nad Tržičem (zbirka Milana Škrabca)

Nekdanji Vražji oz. Vragov most (zbirka Milana Škrabca)

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 67(497.452Tržič)"18/19"

Prejeto: 28. 4. 2020

Bojan K

dr., muzejski svetovalec, Tržiški muzej, Muzejska ulica 11, SI–4290 Tržič
E-pošta: bojan.knific@guest.arnes.si

Sloves tržiških rokodelcev in njihovih izdelkov

IZVLEČEK

Tržič je v predstavah ljudi obveljal za izrazito obrtniški trg, ki se je konec 19. in na začetku 20. stoletja preoblikoval v industrijsko središče z različnimi gospodarskimi dejavnostmi. Med prve obrti, katerih izdelki so bili namenjeni prodaji na oddaljenih trgih, sodi kovaška, sledil je razcvet usnjarstva in proizvodnje tekstila (tkalstvo, barvarstvo in nogavičarstvo), v sredino 19. stoletja pa sodi razmah čevljarstva. Rokodelski proizvodnji je sledila manufakturna, konec 19. stoletja pa se v Tržiču začnejo razvijati tovarne, ki nasledijo proizvodne obrate ali se naslonijo na vire iz narave in v okolju obstoječo delovno silo. A razvoj posameznih dejavnosti ni bil linearen. Na temeljih obrti so se v industrijo preoblikovale nekdanja železarska, usnjarska in čevljarska dejavnost, razvila se je na lesu temelječa industrija, zgolj posredno pa je s tržiško tekstilno industrijo mogoče povezati nogavičarstvo in modrotiskarstvo.

KLJUČNE BESEDE
Tržič, gospodarstvo, obrt, rokodelstvo, industrija

ABSTRACT

HIGHLY ESTEEMED CRAFTSMEN AND CRAFTSMANSHIP OF TRŽIČ

Tržič has become distinctly ingrained in popular imagination as a craft market which at the turn of the twentieth century transformed into an industrial centre with an array of economic activities. Blacksmithing was among the first crafts to sell its products in distant markets, followed by the booming leather and textile industries (weaving, dyeing, and sock manufacturing). The mid-nineteenth century witnessed the growth of shoemaking craft. Artisan production gave way to manufacturing production, and at the end of the nineteenth century, the first factories emerged in Tržič as successors to the manufacturing plants or by drawing on natural resources and local labour. However, the development of some economic activities was not linear. Crafts-turned-industries were the former ironworks, leather, and shoemaking production; wood-based industry developed, and the Tržič textile industry was only indirectly linked to sock manufacturing and indigo-dyeing.

KEY WORDS
Tržič, economy, craftsmanship, artisanship, industry

Tržič je na Slovenskem znan kot kraj, v katerem so bile številne obrti, na podlagi katerih se je razvila industrija. Sloves obrtniškega središča so širše na Slovensko ponesli pisci, ki so na podlagi dejavnosti Tržičanov omenjali njihove izdelke in dosežke,[1] ki so tudi predmet tukajšnje obravnave. V ospredje so postavljeni rokodelci in njihovi izdelki. Dejavnosti rokodelcev so bile namenjene zadovoljevanju potreb prebivalstva zunaj lokalnega okolja, izdelovali pa so blago, ki je bilo deležno omemb v različnih časnikih in knjigah. Obravnavane so dejavnosti, ki so jih Tržičani razvijali v trgu in so bile usmerjene v »izvoz«, drugi rokodelci in njihove dejavnosti (na primer peki, mesarji, krojači, klobučarji, kolarji, mizarji, tesarji, zidarji, steklarji, ključavničarji, kotlarji, milarji, kamnoseki, gostilničarji, pivovarji, kramarji, trgovci …) pa so zgolj omenjeni v nekaterih statističnih prikazih, čeprav so bili nekateri cenjeni tudi zunaj Tržiča.[2] Dejavnosti številnih niso niti omenjene (na primer mlinarji, sedlarji, sodarji, žagarji, pleskarji, kleparji, dimnikarji, lončarji, glavnikarji, vrvarji, brivci, urarji …), čeprav so bile za ljudi, ki so živeli v Tržiču, tudi pomembne.

Tržiški kolar Fortunat Kurnik (1821–1900) (arhiv Tržiškega muzeja).

Pregled je kronološki ter v posameznih obdobjih izpostavlja dejavnosti in izdelke, ki so bili deležni največjega odmeva; ob tem skuša razkrivati tudi vzroke za razcvet nekaterih in zaton drugih dejavnosti.

Med prvimi rokodelci so bili omenjeni kovači

Na gospodarski razvoj Tržiča, ki se je sprva kot vas, pozneje kot trg in nazadnje kot mesto razvil ob sotočju Tržiške Bistrice in Mošenika, so vplivali številni dejavniki, povezani z družbenimi razmerami in naravnimi danostmi, med katerimi velja izpostaviti gozdno bogastvo, vodno moč in geografsko lego Tržiča pod prelazom Ljubelj. Gozdovi so omogočali razvoj rokodelstev, povezanih z obdelovanjem lesa in rabo oglja, Mošenik in Tržiška Bistrica sta dajala vodo, ki so jo kot pogonsko moč ali v proizvodnih procesih uporabljali različni rokodelci, prometna pot čez Ljubelj pa je omogočala stalne stike s prodajalci in kupci, torej z dobavo surovin in prodajo izdelkov. Že v srednjem veku je čez Ljubelj vodila tovorniška pot; v 14. stoletju je bilo čez Ljubelj s Koroškega uteženo tovorništvo železa, v obratni smeri pa trgovina s soljo.[3]

Povedka o nastanku današnjega Tržiča ima mitološke temelje, povezane z zmajem, petelinom, jajcem, čarovnico in iz mitologije vzetimi dejanji,[4] ter stvarne podlage v potresu leta 1348.[5] Za stari Tržič, ki je stal višje pod Ljubeljem, omenja, da je bila tam več kot polovica kovačij[6] in da je imel »neki kovač starega petelina«,[7] a je navedbo treba razumeti v kontekstu mitološkega in pripovednega izročila. Listina iz leta 1261, ki omenja »forum in Lubellino« oziroma »trg pod Ljubeljem«, je stiškemu samostanu dajala pravico do dveh gospodarskih dejavnosti, in sicer »uporabe gozda in lova«.[8] V današnji Tržič sta vodna moč in lesno bogastvo že sredi 14. stoletja privabila kovače s Koroške.[9]

Tržič je, še preden je konec 15. stoletja dobil trške pravice, sodil med vasi, ki so po obsegu in pomenu

1 Na primer Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 31; Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 458–459; Hacquet, *Oryctographia*, str. 10–11; Hacquet, *Abbildung*, str. 36; Hermann, *Reisen*, str. 7; Kordesch, Erklärung (April), str. 108; Kordesch, Erklärung (November), str. 352.

2 Na primer kolar Fortunat Kurnik, ki je izdeloval kolovrate in druge priprave (Frankenstein, Zur Nachricht, str. 161; *Oesterreichischer Central Anzeiger für Handel und Gewerbe* 2, 1862, št. 108, str. 109, »Verhandlungen der Handels- und Geweberkammern«; Kurnik, Baumfällungs-Maschine, str. 101; S., Osnanilo, str. 15).

3 Žontar, Pota, str. 177–184.

4 Knific, Zmaj, str. 11.

5 Mrak, Skalni podor, str. 23; Merchel et al., Surface exposure, str. 34.

6 J. R., Bajka, str. 1.

7 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 422.

8 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 5.

9 Prav tam, str. 12.

presegale značaj navadne vasi. Podoben pomen so imeli Vipava v Vipavski dolini, Litija v Posavju in Senožeče na Krasu.[10] Razmere so se, predvsem kar se tiče trgovanja in v povezavi s tem gospodarstva, spremenile leta 1492, ko je bil Tržič povzdignjen v trg. S tem je dobil tržne pravice in svoboščine ter z njimi pravico do enega sejma tedensko.[11] V ustanovni listini je bilo navedeno, da se prebivalcem »dovoli ukvarjati /…/ in /…/ pečati z njihovo trgovino, obrtništvom«, »naj jim bo vsako soboto dovoljen tedenski sejem, naj opravljajo svojo trgovino in obrt, s katerima se ukvarjajo že izdavna in se z njima pečajo in preživljajo«.[12] Tržičani so bili v tej dobi večinoma rokodelci, ukvarjali so se s tovorništvom, pozneje s prevozništvom, ki je posebej oživelo, ko je bila leta 1575 dograjena vozna cesta čez Ljubelj. Fužinam so prek Ljubelja s Koroške dovažali grodelj, kosarjem jeklo in usnjarjem surove kože.[13]

Žebljarji

V 15. in 16. stoletju je v Tržiču prevladovala kovaška obrt, posebej se omenjajo žebljarji. Kovanje žebljev v Tržiču omenja poročilo iz leta 1444; Tržič naj bi imel najstarejše žebljarne na Kranjskem in Koroškem. Po tem poročilu so bili Tržičani še sredi 16. stoletja povečini žebljarji, »cvekarji« in kovači za razne majhne predmete, svoje izdelke pa so tovorili čez Bačo proti morju in v Videm (Udine).[14] Jakob Lamberg z gradu Kamen v Begunjah in Gašper Paradeiser, graščak v Tržiču, sta 29. oktobra 1544 na cesarja naslovila prošnjo, v kateri sta zapisala, da se je v Tržiču naselilo »več žebljarjev, ki nimajo nobenih drugih sredstev za preživljanje kakor svojo golo obrt in kujejo iz kranjskega železa žeblje in druge male predmete«.[15] Leta 1565 je bil postavljen plavž v Čadovljah,[16] po drugi navedbi naj bi bil postavljen leta 1569,[17] a je bil konec 16. stoletja opuščen, tržiški kovači pa so se zaradi odvisnosti od surovine, dobljene od drugod, od žebljarstva preusmerili v zahtevnejše izdelovanje posode iz kovane pločevine, za katero so uporabljali železo s Koroške.[18]

V 16. stoletju se je v Tržiču cehovstvo, ki je bilo do obrtne svobode sredi 19. stoletja temelj obrtem v trgih in mestih, razvilo razmeroma močneje kot v drugih trgih na Kranjskem.[19] Tržiški žebljarji naj bi že v 15. stoletju delovali v združenju in v njegovem okviru urejali medsebojne odnose,[20] leta 1656 pa je v Tržiču prvič omenjen kovaški ceh,[21] ki je bil potrjen leta 1719, v njem pa so bili predvsem sekirni in kosarski mojstri.[22]

V 17. stoletju cvetoča kovaška, tkalska in usnjarska obrt

Filip Viljem Hörnigk (1640–1714) je leta 1673 po nalogu cesarja Leopolda I. z namenom pridobivanja podatkov za načrtovano davčno reformo obiskal 92 mest in 16 trgov v tedanji Avstriji, med njimi devet na ozemlju današnje Republike Slovenije (Celje, Konjice, Kranj, Ljubljana, Maribor, Ptuj, Slovenska Bistrica, Škofja Loka in Tržič).[23] Njegova statistika, na podlagi katere naj bi izračunavali davke, je najstarejši ohranjeni popis rokodelcev v mestih in trgih na Slovenskem. Iz nje je razvidno, da je bilo tedaj na ozemlju današnje Slovenije 980 mojstrov in 749 pomočnikov, od tega v Tržiču 120 mojstrov in 103 pomočniki. Po zbranih podatkih je bil Tržič na četrtem mestu po številu mojstrov in na tretjem mestu po številu pomočnikov. Večje število rokodelcev kot Tržič sta imela le Ljubljana in Ptuj, med mesti in trgi na Kranjskem pa je bilo rokodelcev manj v Škofji Loki in Kranju. Statistika razkriva, da je bilo v Tržiču tedaj 115 kovačev (v Kranju 30, Mariboru 12, Škofji Loki 12, Slovenski Bistrici 4, Celju 3, Konjicah 2), 40 tkalcev (v Ljubljani 20, Celju 5, Kranju 4, Mariboru 3) in 30 usnjarjev (v Mariboru 14, Slovenski Bistrici 7, Celju 6, Konjicah 5).[24] Med rokodelci je bilo torej največ kovačev (15 mojstrov in 100 pomočnikov), po številu je sledilo 40 tkalskih, 30 usnjarskih, deset krojaških, sedem čevljarskih, šest mesarskih in šest pekovskih mojstrov. Ob teh je naveden po en kotlarski, barvarski, ključavničarski, mizarski, padarski in

Sestava tržiškega obrtništva leta 1673[25]

Rokodelci	Mojstri	Pomočniki	Skupaj
Kovači	15	100	115
Tkalci	40	0	40
Usnjarji	30	0	30
Krojači	10	0	10
Čevljarji	7	0	7
Mesarji	6	0	6
Peki	6	0	6
Kotlarji	1	3	4
Barvarji	1	1	2
Ključavničarji	1	0	1
Mizarji	1	0	1
Padarji	1	0	1
Zidarji	1	0	1
Skupaj	**120**	**103**	**223**

10 Prav tam, str. 12; Golec, Senožeče in Prem, str. 367.
11 Prav tam, str. 12–13.
12 Zwitter, *Starejša*, str. 72–73.
13 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 15.
14 Gašperšič, O nekdanjem žebljarstvu, str. 13.
15 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 57.
16 Gašperšič, O nekdanjem žebljarstvu, str. 14.
17 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 292.
18 Gašperšič, O nekdanjem žebljarstvu, str. 14.
19 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 15.
20 Gašperšič, O nekdanjem žebljarstvu, str. 14.
21 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 72.
22 Gašperšič, O nekdanjem žebljarstvu, str. 14.
23 Žontar, F. V. Hörnigkova, str. 80.
24 Prav tam, str. 82.
25 Prav tam, str. 81–82.

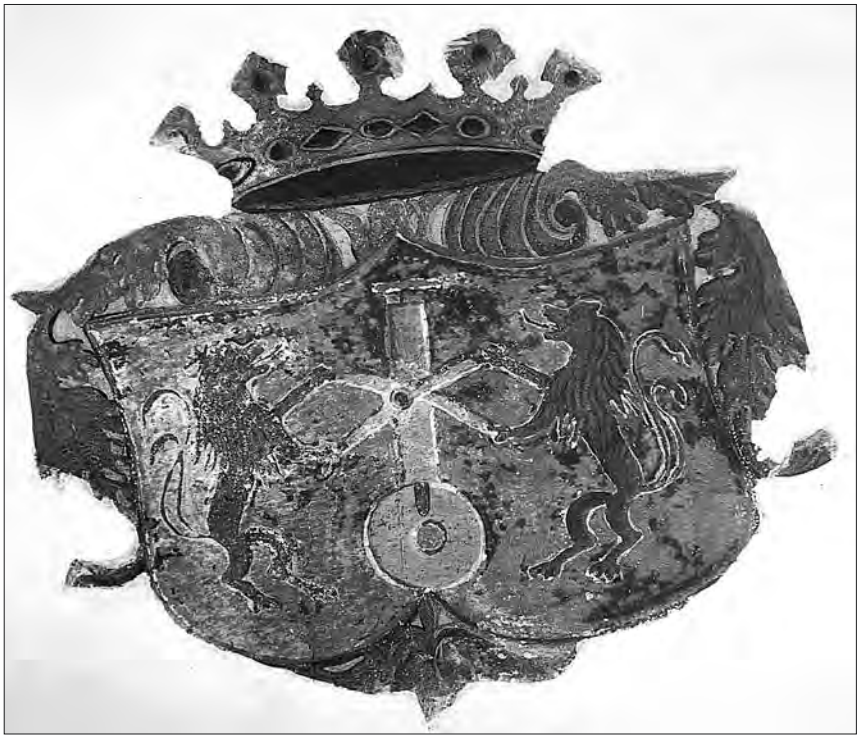

Grb usnjarjev na oboku hiše na Trgu svobode 5 v Tržiču (arhiv Tržiškega muzeja).

zidarski mojster, trije kotlarski pomočniki in en barvarski pomočnik.[26]

Glede na zapisano so v drugi polovici 17. stoletja v Tržiču prevladovale kovaška, tkalska in usnjarska obrt. Te nedvomno niso bile namenjene zgolj zadovoljevanju potreb lokalnega prebivalstva, temveč so rokodelci s svojimi izdelki zalagali kraje na Kranjskem in širše. V popisu niso omenjeni nogavičarji. Vprašanje je, ali jih je popisovalec štel med tkalce, kajti nogavičarstvo je v 17. stoletju nedvomno sodilo med obrti, s katerimi so se Tržičani ukvarjali. Predvidoma po Edwardu Brownu (1644–1708), angleškem zdravniku, ki je leta 1669 potoval čez Ljubelj, je Kragl zapisal, da »[p]opotnik, ki je šel tod mimo, je šel kakor skozi špalir nogavic, [ki] so jih sušili in v ta namen razpostavljali ob zidu svojih bivališč«.[27] Nogavice so namreč lahko tkali ali izdelovali na pletilnih ali nogavičarskih statvah,[28] ki so bile na Nemškem znane od zadnje tretjine 16. stoletja. Imenovali so jih »Strumpfwirkerstuhl«,[29] v 19. stoletju pa se omenjajo pri dveh tržiških nogavičarjih.[30]

Predstave o Tržiču kot pomembnem rokodelskem središču na Kranjskem so zaznamovali Valvasorjevi zapisi. Polihistor je namreč leta 1689 v *Slavi vojvodine Kranjske* navedel, da je ves trg napolnjen z rokodelci.[31] Prav tako kot Hörnigk leta 1673 je med obrtmi izpostavil kovaško, tkalsko in usnjarsko – nogavičarjev pa tudi on ni posebej omenil. V 2. knjigi *Slave* je navedel, da je v Tržiču mnogo voznikov, ki prevažajo železo,[32] in da v Tržiču izdelajo neizmerno mnogo železnih izdelkov različnih vrst,[33] kovači, ki jih ni malo, izdelujejo različno železno blago, bakrene kotle[34] in okovje, pa tudi puškine cevi in podobno.[35] Omenil je, da so Tržičani ob Mošeniku postavili mnogo fužin, žag in mlinov.[36]

Valvasor je še zapisal, da so v Tržiču izdelovali različne vrste navadnega blaga, ki se imenuje mezlan.[37] To so pozneje omenjali tudi Benedikt Franz Hermann,[38]

26 Prav tam, str. 81–82.
27 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 310; gl. tudi Kotnik, Potovanje Angleža, str. 172–177.
28 Po prevodu Angelosa Baša so nogavice izdelovali na »nogavičarskih statvah« (Baš, *Oblačilna kultura*, str. 84; *Illyrisches Blatt*, 1820, št. 6, str. 22–24, »Über die Gewerbs- Industrie im Gouvernement von Laibach«), torej na pripravi, namenjeni mehaničnemu pletenju.
29 Krünitz, *Oekonomische Encyklopädie*, 117, str. 193, 327, 328.
30 Demarteau, *Industrielles Album*, str. 38, 42.
31 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 286. Kot gospodarsko panogo bi lahko šteli tudi Valvasorjevo omembo nabiranja škorpijonov v tržiških gorah ter prodajo na Holandsko, v Anglijo, Francijo in drugam (Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 139; Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 458–459).
32 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 9.
33 Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 128.
34 »Bakreno in železno ropotijo« omenja tudi Pohlin leta 1789 (Pohlin, *Kmetam*, str. 251).
35 Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 139; Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 406.
36 Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 156.
37 Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 406.
38 Hermann, *Reisen*, str. 7. Pozneje se omenja tudi na drugih mestih, na primer *Das Königreich Illyrien*, str. 34; Radics, Krain, str. 89.

Marko Pohlin[39] in Heinrich-Georg Hoff,[40] a pri tem ni povsem zanesljivo, ali niso zgolj prepisali Valvasorjeve navedbe. Valvasor je še navedel,[41] da v Tržiču izdelajo mnogo rdečega in črnega kordovana ter da se številni Tržičani preživljajo s tem, da daleč po Italiji in v Rimsko cesarstvo izvažajo in prodajajo kordovansko usnje.[42]

O usnjarstvu pričajo tudi drugi viri. Okoli leta 1630 so se v Tržiču s strojenjem kož začeli ukvarjati Pollaki in Mallyji, leta 1662 je Leopold I. usnjarjem podelil cehovski privilegij in svoboščine. V požaru leta 1689 so listine pogorele, zato je ceh dvorno komoro prosil za obnovitev cehovskih pravil. Ta so bila obnovljena leta 1701. Iz leta 1662 pa se je ohranila listina, na kateri je bilo podpisanih 23 tržiških usnjarskih mojstrov,[43] torej sedem manj, kot jih je enajst let pozneje omenil Hörnigk.[44]

Izvesek tržiškega čevljarskega ceha (foto: Milan Malovrh, arhiv Tržiškega muzeja).

39 Pohlin, *Kmetam*, str. 251. Ob tem piše, da izdelajo v Tržiču »setkanih reči pak skorej največ«.
40 Hoff, *Historisch*, str. 162.
41 Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 139; Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 406; Valvasor, *Slava*, str. 24; podobno Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 9, 11.
42 Omenjata ga tudi Pohlin leta 1789 (Pohlin, *Kmetam*, str. 251) in Hoff leta 1808 (Hoff, *Historisch*, str. 162).
43 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 257–258.
44 Žontar, F. V. Hörnigkova, str. 81–82.

V 18. stoletju so po številu izstopali nogavičarji

Leta 1732 izdani patent o rokodelstvu za notranjeavstrijske dežele je okrnil dotedanjo cehovsko avtonomijo. Cehe je postavil pod nadzorstvo državnih komisarjev, cehovska pravila pa so morali uskladiti s predpisi splošnega rokodelskega reda. Leta 1765 je sledila delitev obrti na policijske (lončarstvo, tiskarstvo, podkovsko kovaštvo, čevljarstvo, mizarstvo, tesarstvo), namenjene zadovoljevanju krajevnih potreb, in komercialne (teh je bilo več kot 40), namenjene trgovanju v širšem okolju. Poleg teh so bile še proste obrti (na primer predenje in tkanje), s katerimi se je zunaj cehov postransko ukvarjalo kmečko prebivalstvo.[45] Deželni glavar grof Marija Jožef Auersperg je leta 1772 izdal normale, v katerih so bili tržiški obrtniki razdeljeni v tri razrede. V prvem so bili kramarji, usnjarji, irharji in grobi kovači, v drugem peki, gostilničarji, mesarji, boljši nogavičarji in mali kovači, v tretjem pa vsi ostali obrtniki. Na podlagi te razdelitve je bilo določeno, koliko pristojbine morajo plačati za meščanske pravice, in sicer obrtniki prve skupine 12, druge 8 in tretje 4 goldinarje.[46]

Sestava tržiškega obrtništva leta 1756[47]

Nogavičarji	39
Usnjarji	15
Točilnice	10
Kovači kos	8
Krojači	7
Peki	6
Čevljarji	6
Mesarji	5
Kramarji	4
Ključavničarji	3
Sodarji	3
Podkovski kovači	3
Barvarji	3
Trgovci z volno	3
Milarji	2
Steklarji	2
Mizarji	2
Trgovci z železom	1
Brivci	1
Tesarji	1
Trgovci z železom in medom	1
Kolarji	1
Izdelovalci odej	1
Pivovarji	1
Kamnoseki	1
Skupaj	**128**

45 Bras, Rokodelstvo, str. 207.
46 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 18.
47 Prav tam.

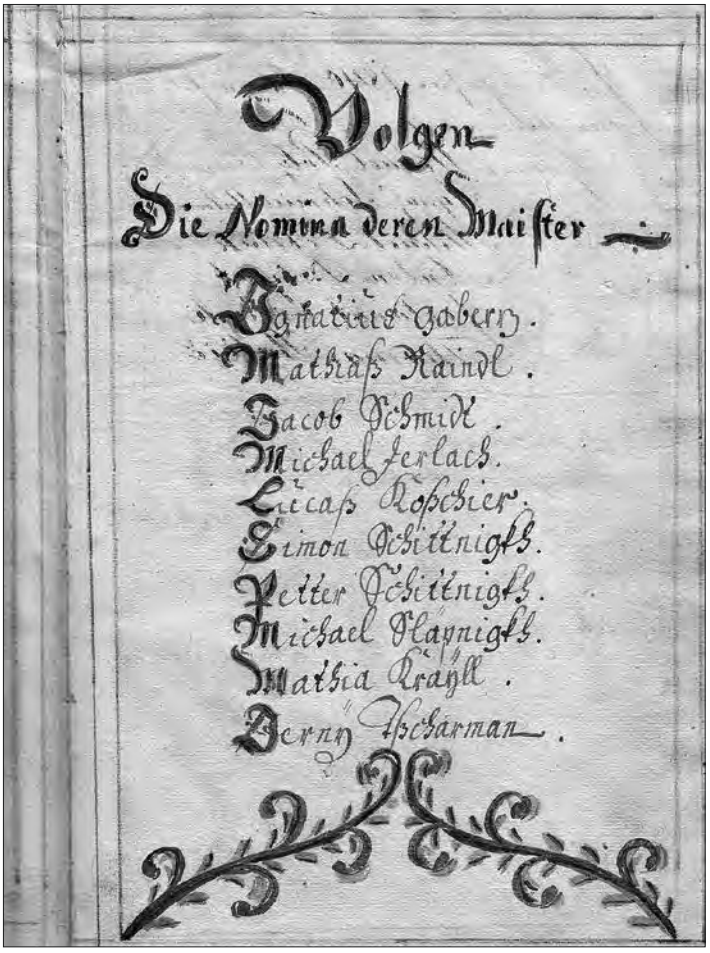
Volgen
Die Nomina deren Maister
Ignatius Gaberz.
Mathias Raindl.
Jacob Schmidt.
Michael Ferlach.
Lucas Kopschier.
Simon Schittnigkh.
Petter Schittnigkh.
Michael Klaynigkh.
Mathia Krayll.
Berny Scharman.

Sedma stran tržiške krojaške cehovske knjige iz leta 1746 z navedbo krojaških mojstrov (TM 1/101 015).

Šestnajst let pred objavo normal, torej leta 1756, je bilo po dominialnih spisih v Tržiču 129 obrtnikov, le 24 med njimi brez lastnih hiš. Tkalci niso omenjeni, je pa navedenih 39 nogavičarjev, 15 usnjarjev, deset točilnic, osem kovačev kos, sedem krojačev, šest pekov, šest čevljarjev, pet mesarjev, štirje kramarji, po trije trgovci z volno, sodarji, podkovski kovači, ključavničarji in barvarji, po dva steklarja, mizarja in milarja ter po en trgovec z železom, trgovec z železom in medom, tesar, pivovar,[48] kolar, kamnosek, izdelovalec odej in brivec.[49] Zajete so tudi dejavnosti, ki leta 1673 niso bile popisane, najštevilčnejši med zastopanimi prvimi tremi pa ostajajo usnjarji in kovači; med slednje je namreč treba šteti kovače kos, podkovske kovače in ključavničarje.

Tržiški krojači so bili združeni v cehu,[50] 10 jih je bilo omenjenih leta 1673.[51] V cehovski knjigi, ki je datirana 21. avgusta 1746, je bilo vpisanih 10 krojaških mojstrov,[52] a so očitno prihajali v spore z ljubljanskim krojaškim cehom. Marija Terezija je na »ponižno prošnjo prosilcev«, torej tržiških krojačev, 6. februarja 1749 dovolila »podeliti novo listino obrtniškega reda in obrtniške svoboščine«[53] ter listino poslala »mojstrom v deželnoknežjem glavnem mestu Ljubljana«.[54] Prvonavedena mojstra v tržiški cehovski knjigi[55] sta 29. oktobra 1749 ljubljanskemu krojaškemu cehu plačala pristojbino,[56] 7. januarja 1750 pa je bila v Ljubljani podpisana pogodba med tržiškim in ljubljanskim krojaškim cehom, ki sta se sporazumela in poravnala v zvezi z delovanjem tržiškega krojaškega ceha.[57] Z istim dnem je bil v Ljubljani datiran privilegij Marije Terezije krojaškemu cehu v

48 Varjenje piva v Tržiču omenja tudi Valvasor (Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 347).
49 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 20–21.
50 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 315.
51 Žontar, F. V. Hörnigkova, str. 81–82.
52 TM 1/101 015, Tržiška krojaška cehovska knjiga (21. avgust 1746).
53 TM 1/101 008, Privilegij Marije Terezije krojaškemu cehu v Tržiču (7. januar 1750).
54 Prav tam.
55 TM 1/101 015, Tržiška krojaška cehovska knjiga (21. avgust 1746).
56 SI TM 1/101 001, Potrdilo o plačilu dveh krojaških mojstrov (29. oktober 1749).
57 SI TM 1/101 002, Pogodba med tržiškim in ljubljanskim krojaškim cehom (7. januar 1750).

Tržiču.[58] Krojači so bili torej v Tržiču cehovsko organizirani, enako velja za mesarje,[59] a je bila njihova dejavnost usmerjena predvsem v zadovoljevanje potreb lokalnega prebivalstva; slovesa, ki bi bil opazen zunaj Tržiča, niso bili deležni.

Med kovači so posebno mesto zasedali kosarji

Valvasor je konec 17. stoletja omenjal, da so v Tržiču izdelovali »bakreno in železno posodo, kotle in ponve ter podobno«,[60] za leto 1733 pa imamo zapis, da je Franc Ignac Jabornik od grofa Adama Antona Sigfrida Auersperga kupil fužino Germovka, v kateri so izdelovali bakreno posodo in kotle ter kose in druge jeklarske izdelke.[61] Leta 1756 je Jabornikova jeklarna izdelala 40 kos dnevno.[62] Izdelki iz bakra so šli slabše v prodajo, zato je leta 1774 zaprosil, da bi smel kladivo za baker preurediti v kladivo za jeklo, po katerem je bilo več povpraševanja.[63]

Vhod v nekdanjo fužino Germovka (arhiv Tržiškega muzeja).

V Tržiču so se v 18. stoletju med kovaškimi obrati najbolj razvile kosarice, v katerih so izdelovali jeklene dele kos, srpov, sekir in drugega, kmečkemu in drvarskemu delu namenjenega orodja, kar je bilo tehnološko precej bolj zahtevno in posledično bolj donosno kot izdelovanje žebljev. Iz leta 1770 imamo zapis, da na Kranjskem samo »kovači in fužinarji v Tržiču izdelujejo kose, srpe, sekire, nože za rezanje zelja, krampe, lopate, verige, snežne kopače, greblje, klešče in podobno«,[64] kar kaže, da so bili tržiški kovači, kar se sprejemanja in razvijanja novih tehnologij tiče, tedaj korak pred drugimi na Kranjskem.

Proizvodnja kovanih izdelkov v kosaricah in drugih fužinah je bila odvisna od števila kladiv, ki jih je imela posamezna delavnica. Iz davčne vizitacije leta 1749 je razvidno, da je imel Lenart Zeme dve fužini s štirimi kladivi, Simon Popov fužino z dvema kladivoma, prav tako Gregor Poprijan in Valentin Polc, Jurij Globočnik je imel fužino z enim kladivom in Andrej Zeme kosarico prav tako z enim kladivom.[65] Iz leta 1756 je zapis, da je Lenart Zeme letno v 160 dneh izdelal 40 kos dnevno, 40 dni v letu pa je izdeloval sekire. Iz istega leta je poročilo, da je Valentin Polc, ki je imel fužino ob Tržiški Bistrici, letno načrtoval izdelavo 1000 velikih in malih kos v vrednosti 233 goldinarjev, ob tem pa še sekir, lopat, motik, oral in srpov v skupni vrednosti 300 goldinarjev.[66]

Leta 1781 je bilo v Tržiču med sekirnimi kovači in kosarji 18 mojstrov. Leta 1782 so izdelali 15.800 romanskih, 18.000 hrvaških, 9.200 furlanskih in 17.050 domačih kos, 8.200 srpov, 11.625 sekir, 4.050 lopat in vil, 225 ročnih žag in 600 plužnih železc.[67] Po zapisniku rudarske oblasti je bilo leta 1797 v Tržiču 42 kovaških in 10 talilnih ognjev, poleg tega še trije z dvornimi koncesijami.[68]

V 18. stoletju so v Tržiču še vedno izdelovali žeblje, a precej manj kot kose in druge kovane izdelke. Leta 1782 se omenja Klandrova kovačija s 60 žebljarji, od katerih jih je večina prišla iz Krope in Kamne Gorice, kamor so se vrnili po požaru,[69] ki je leta 1811 opustošil Tržič. Proizvodnjo kovačev je v osemdesetih letih 18. stoletja opisal Baltazar Hacquet in poudaril, da je v Tržiču nekaj fužin, ki kupujejo grodelj z Javornika in iz raznih krajev na Koroškem, da iz njega pripravljajo jeklene palice, kose, sekire in žeblje. Zapisal je, da so letno izdelali okrog 140 do 160 stotov[70] žebljev, 1470 do 1500 stotov jekla ter 1500 stotov kos, srpov in sekir ter da so včasih kovali tudi izdelke iz železne pločevine, kot so ponve in podobno, a z njimi niso veliko zaslužili, zato so to delo povsem opustili.[71]

58 SI TM 1/101 008, Privilegij Marije Terezije krojaškemu cehu v Tržiču (7. januar 1750).
59 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 35.
60 Prav tam, str. 11.
61 Prav tam, str. 88.
62 Prav tam, str. 85.
63 Prav tam, str. 89.
64 Žontar, Kranjski, str. 205.
65 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 86–87.
66 Prav tam, str. 86.
67 Prav tam, str. 95.
68 Prav tam, str. 95, 100.
69 Gašperšič, O nekdanjem žebljarstvu, str. 14.
70 Dunajski stot (cent) je tehtal 100 funtov, to je 56 kilogramov.
71 Hacquet, *Oryctographia*, str. 10–11.

Ob usnjarjih – irharji in krznarji

Poleg usnjarjev, ki so živalske kože strojili v usnje, namenjeno izdelovanju obutve, jermenov, sedel in drugih izdelkov, so v Tržiču od leta 1738 naprej izpričani izdelovalci irhovine in krzna.[72] Irharji so bili leta 1772 posebej omenjeni kot rokodelci, ki so plačevali najvišje pristojbine.[73] Usnje so tržiški usnjarji izvažali tudi na Koroško, a jim je prepoved iz leta 1740 prodajo v Celovec onemogočila, Marija Terezija pa je že štiri leta pozneje, torej leta 1744, to prepoved odpravila.[74] Pritisk na tržiške usnjarje so zaradi konkurenčnosti izvajali tudi pozneje, in sicer v okoljih, kjer je bilo usnjarstvo prav tako pomembna gospodarska dejavnost, zlasti če je bila proizvodnja usnja namenjena istemu trgu. Tako je mariborske usnjarje, ki so se bali konkurence, leta 1757 kresija posebej opozorila na pravico Tržičanov do prodaje celega in razrezanega usnja ob cerkvenih praznikih in tržnih dneh.[75]

Izvesek z grbom tržiškega usnjarskega ceha (foto: Milan Malovrh, arhiv Tržiškega muzeja).

Ceh je trške usnjarje ščitil tudi pred konkurenco kmetov, ki so se ukvarjali s strojenjem kož za lastne potrebe, in proti pravilom tudi za druge. Prav tako je usnjarski ceh v 18. stoletju nastopil proti čevljarjem, ki po njegovem mnenju niso smeli rezati usnja in ga prikrojenega prodajati kmetom.[76] Avstrijska monarhija, ki je po šlezijski vojni tik pred sredino 18. stoletja doživljala hudo krizo, je svoje gospodarstvo reševala z državnimi naročili. Tržiškemu usnjarstvu je tedaj koristilo, da je Marija Terezija vojaškemu poveljstvu odredila, naj usnje nabavlja pri domačih usnjarjih, kar je pospeševalo proizvodnjo.[77]

Leta 1756 je bilo v Tržiču enajst usnjarskih mojstrov z lastnimi hišami in pet takih, ki lastne hiše niso imeli.[78] Dobra tri desetletja pozneje, natančneje, leta 1788, je bilo dejavnih 14 usnjarskih mojstrov, ki so usnje izdelovali v 16 delavnicah, letno pa predelali 4.800 teletin, 250 težkih volovskih in kravjih kož, 1.600 kozin in jagnjetin, 8.000 ovčin in 60 težkih kož za podplatno usnje, ki so ga prodajali na Hrvaško, Ogrsko in po alpskih deželah.[79] Usnjarji so izdelovali »črno in naravno teletino, črne in naravne ovčine ter kravine in podplatno usnje, ki ga oddajajo čevljarjem za domačo potrebo, deloma pa tudi izvažajo v Italijo, v Trst in Gradec«.[80] V Trst so letno pošiljali 500 snopov teletine po 10 kosov ter prav toliko snopov ovčin in kozin. Na Koroško in Štajersko so poleg podplatnega usnja letno prodali 2.000 snopov teletin, 3.000 snopov ovčin in 500 kosov kravin. Tretje poročilo s konca 18. stoletja navaja, da je 18 mojstrov v 15 delavnicah letno izdelalo 1.230 snopov teletin, 2.520 snopov ovčin, 470 snopov kozin, 635 kosov kravin in 250 centov podplatov.[81]

Tkalci in barvarji, predvsem pa nogavičarji

V 18. stoletju, ko so bili cehi še na višku svoje moči, so skušali čim bolj omejevati zunanjo konkurenco, čeprav so se tedaj zaradi pospeševanja gospodarskega razvoja dotlej veljavna pravila že rahljala. Leta 1773 je poslal »deželni glavar tržiški gosposki odredbo, s katero je razglasil vezenje in tkanje platna za prosto obrt, katere imetnik ni dolžan, da bi se včlanil v ceh«.[82] Tkalci so torej lahko tkali in prodajali stkano blago, četudi niso bili včlanjeni v ceh.

72 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 299; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 262.
73 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 18.
74 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 302.
75 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 263.
76 Prav tam, str. 262–263.
77 Prav tam, str. 264.
78 Prav tam, str. 264.
79 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 301; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 273.
80 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 273.
81 Prav tam, str. 273–274.
82 Prav tam, str. 266.

Kakovost blaga je bila normirana s pravilniki, ki so določali širino, dolžino in težo izdelkov. Za prodajo platna je bil tak pravilnik izdan v letih 1724, 1750 in 1755, posebni pregledniki pa so blago preverjali in žigosali, da so se izdelki tudi po deklaraciji ločili med sabo.[83]

Že v 17. stoletju so bili tržiški barvarji pridruženi ljubljanskemu barvarskemu cehu, ki je deloval vsaj od leta 1660 dalje in je združeval barvarje iz celotne Kranjske, tudi iz Tržiča,[84] kjer so v prvi polovici 17. stoletja delovali štirje barvarji,[85] leta 1756 pa trije.[86]

Podrobnejši podatki o obrtniški proizvodnji nogavic v Tržiču segajo v leto 1729, ko so tržiški nogavičarji želeli ustanoviti svojo zadrugo,[87] a so bili na Kranjskem svoboščin deležni le ljubljanski mojstri.[88] Svojo prošnjo so tržiški nogavičarji brez uspeha ponovili leta 1752. Zanje se je zavzel grof Auersperg, ki je poudarjal, da se Tržičani »že od nekdaj ukvarjajo s pletenjem«,[89] a so leta 1782 dobili le dovoljenje, da smejo s svojimi nogavicami krošnjariti po Koroški; drugega načina prodaje jim niso dovolili.[90] Viri z začetka 18. stoletja pričajo o tem, da so tržiške nogavice prodajali tudi kramarji, in sicer predvsem podložniki iz gosposk na Gorenjskem.[91]

Podatek, da je imelo leta 1756 lastne hiše v trgu 31 nogavičarjev in da jih je bilo le 6 brez hiš, kaže, da je bila nogavičarska obrt močno razvita, čeprav ji deželni stanovi niso dovolili, da bi se cehovsko organizirala.[92] Razvit je bil založniški sistem proizvodnje, v Tržiču se je s tem v 18. stoletju ukvarjal že omenjeni Jabornik. Za leto 1768 je navedeno, da je imela njegova manufaktura 75 mojstrov in 16 pomočnikov, za leto 1769 je navedenih 52 mojstrov, za leto pozneje pa 57 mojstrov. Leta 1768 so izdelali 25.480 parov nogavic, leto pozneje 37.998 in leta 1770 39.875 parov.[93] Del tržiških nogavičarjev se Jaborniku ni priključil in so delali samostojno. Sredi 18. stoletja jih je bilo 37.[94]

Nogavičarji so obrt tako kot drugi rokodelci predajali iz roda v rod, med vidnejšimi so bili Napretovi, Šarabonovi, Kokaljevi, Peharčevi in Kališnikovi. Na 18. stoletje se nanaša podatek, da se je v Tržiču naselilo nekaj tirolskih družin, ki so se ukvarjale z nogavičarstvom, med njimi Hitzingerji.[95] Nogavice so bile kot priznan tržiški izdelek omenjene tudi v knjigi, objavljeni v Hamburgu konec 18. stoletja.[96]

Benedikt Franz Hermann, ki je leta 1780 potoval čez Ljubelj, je zapisal, da so v Tržiču »skoraj pri vseh vratih sedele … pletilke nogavic, med katerimi je bilo veliko otrok od 7. do 10. leta, ki so zelo spretno delali in si zaslužili vsaj 7 do 8 krajcarjev na dan«.[97] Pisal je, da so nogavice v Tržiču valjali in barvali in da jih »preprosto ljudstvo … zelo rado nosi tako v deželi kakor na Koroškem«.[98] Hacquet je prav tako konec 18. stoletja pisal, da so tržiške nogavice »spletene iz volne, tako da lahko naredi pridna ženska ali moški tri pare moških nogavic na dan«.[99] Da v Tržiču izdelujejo nogavice vseh barv, je bilo zapisano leta 1808 v topografiji Kranjske in Istre,[100] nogavice pa so kot pomemben izdelek tržiških rokodelcev omenjene tudi na drugih mestih.[101]

V 19. stoletju se je začel vzpon čevljarstva

Na Slovenskem se je v 18. stoletju razvijala manufakturna proizvodnja in ob njej založništvo, ki se je nadaljevalo v 19. stoletje in se po propadu Ilirskih provinc še povečalo.[102] Obrti, ki so bile v Tržiču znane v 18. stoletju, so se razvijale naprej, čeprav jih je leta 1811 prizadel katastrofalen požar, ki je uničil 150 hiš in po nekaterih podatkih 60, po drugih pa kar 100 delavnic.[103] Požar je hudo prizadel vse tržiške rokodelce, najbolj tiste, katerih proizvodnja je bila vezana na specifično urejene delavnice ter drago orodje in opremo.

Kljub državni pomoči in pomoči tržiškega graščaka, grofa Josefa Radetzkega, ki se je zavzel za tržiške pogorelce, je bilo leta 1826 obnovljenih šele 46 delavnic.[104] Po požaru je bila leta 1816 postavljena pilarna, v kateri so predelali 73.190 funtov[105] surovega železa, delovala je Jabornikova jeklarna ter osem kovačij za kose, srpe in žage. Ob tem je bilo v trgu osem usnjarn in dve modrotiskarni, pomembno pa je ostalo tudi nogavičarstvo.[106] Leta 1842 so bili Tržiču dovoljeni trije letni sejmi, leta 1877 pa še četrti.[107]

Peter Hitzinger je leta 1845 zapisal, da je Tržič »memo vsih krajev kranjske dežele pervi, kar obertnosti in rokodelstva zadene«.[108] V trgu, ki je imel tedaj 180 hiš, je glede na število delavnic še vedno prevladovalo kovaštvo, s katerim so se ukvarjali v 19 obratih – v trgu so bile tri velike kovačnice (fužine),

83 Prav tam, str. 44.
84 Porenta, *Radovljiški*, str. 9.
85 Dular, *Modeli*, str. 18.
86 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 20–21.
87 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 309.
88 Apih, K obrtni, str. 94.
89 Prav tam, str. 97–99.
90 Šorn, *Začetki*, str. 93.
91 Žontar, *Zapora*, str. 18.
92 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 21.
93 Šorn, *Začetki*, str. 90–91.
94 Prav tam, str. 93.
95 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 55, 310.
96 Norrmann, *Geographisches*, str. 138.
97 Hermann, *Reisen*, str. 7.
98 Prav tam.
99 Hacquet, *Abbildung*, str. 36.
100 Hoff, *Historisch*, str. 162.
101 Na primer Reisser, *Geschichte*, str. 83; *Das Königreich Illyrien*, str. 34; Hitzinger, Zur Geschichte, str. 23.
102 Gestrin, Oris gospodarstva, str. 68.
103 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 24.
104 Prav tam, str. 25.
105 Dunajski funt je tehtal 0,56 kilograma.
106 Rakovec, 650 let, str. 6. Dva, ki sta tiskala bombažno blago, sta bila navedena tudi leta 1840 (Schmidl, *Das Kaiserthum*, str. 91).
107 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 31.
108 Hitzinger, Krajopisje, str. 79.

Druga in tretja stran vandrovske bukvice usnjarja Vincenca Pollaka, rojenega 1801, ki je leta 1819 odšel »v fremd«. V njej so podpisi in žigi okoli sto mojstrov, pri katerih je deset let nabiral nova znanja (arhiv Tržiškega muzeja).

dve za jeklo in ena za železo, ob njih pa še pilarna, obrat za jeklovlek, osem kosaric, v katerih so kovali kose, srpe, sekire, lopate in drugo orodje, žebljarica, tri podkovske kovačnice in dva ključavničarja. Tržič je imel deset usnjarjev, »ki tudi večidel težko usnje za podplate in lepe tanjke kožice černe in drugih barv /…/ strojijo, tri malne za ježice in veliko stop za čreslo in posebnih poslopij za izdelovanje usnja imajo, in vsak po več delavcev ima«.[109] S strojenjem kož sta se ukvarjala še dva irharja, z barvanjem lanenega in bombažnega blaga pa trije barvarji. Po Hitzingerjevem zapisu je bilo v trgu še deset nogavičarjev, trije klobučarji, okrog trideset čevljarjev in štirje mizarji. Izdelke so tržiški rokodelci prodajali na Kranjskem in drugod. Kovaške izdelke so izvažali na Hrvaško, čez Trst v Italijo, v Grčijo in na Bližnji vzhod, usnje v Trst, nogavice na Štajersko in v Trst, čevlje na Koroško, Tirolsko in v Trst, na tuje pa so prodajali tudi modrotiskano bombažno blago.[110] Poljuden, a nadroben popis tržiških obrti imamo za leto 1849, ko je bilo v *Novicah* zapisano, da bi se težko »na svetu tak kraj našel, de bi se vsi njegovi prebivavci od perviga do zadnjiga obertništva tako čversto deržali, kakor ravno v Teržiču«.[111] Pisec je naštel 198 obrtnikov, med njimi 32 čevljarjev, 22 takih, ki se ukvarjajo s kovanjem (kosarji, kovači, ključarji, jeklarji, verigarji, žebljarji, pilarji, kotlarji), 12 usnjarjev (vključno z dvema irharjema in podplatarjem), deset nogavičarjev, osem krojačev, pet mesarjev in pet milarjev.[112]

[109] Prav tam.
[110] Prav tam.

[111] *Kmetijske in rokodelske novice* 7, 4. 4. 1849, št. 14, str. 58, »Obertniki, fabrikanti in rokodelci v Teržiču«.

[112] Podrobneje: »*2 olarja; 2 katonfabrikanta; 1 farbarja; 32 čevljarjev, od kterih 15 mojstrov otročje in ženske čevlje le za prodaj izdeljujejo, in jih na leto okoli 200,000 parov prodajo; 9 usnjarjev; 1 podplatarja; 2 kolarja; 2 glavnikarja; 10 nogavičarjev, kteri čez 24,000 parov nogovic izdelajo in jih večidel na Štajarsko spečajo; 8 šivarjev ali krajačev; 3 klobučarje; 3 tesarje; 3 sodarje; 9 kosarjev; 2 jeklarja; 2 sedlarja; 2 kupca; 1 žeblarja; 3 kovače; 4 mizarje; medopeka (lectarja); 2 tergovca, ki z železam kupčujeta; 5 mjilarjev; 5 mesarjev; 1 kotlarja; 1 solarja; 1 nogovicovaljarja; 1 pilarja; 2 urarja; 1 čubežnarja; 3 malnarje; 6 teržcov, ki z deželnimi pridelki kupčujejo; 2 verigarja; 1 teržca, ki z voskam in volno kupčuje; 2 irharja; 3 ključarje; 1 orglarja; 1 žito- in vinskiga kupca, 1 žebloprodajavca; 1 lončarja in pa 1 mokarja. Razun imenovanih obertnikov je v Teržiču tudi 15 pekov; 2 baratavca*

Popis sestave tržiškega obrtništva leta 1849[113]

Čevljarji	32
Krčmarji z vinom	15
Peki	15
Krčmarji z žganjem	11
Nogavičarji	10
Kosarji	9
Usnjarji	9
Krojači	8
Trgovci z deželnimi pridelki	6
Krčmarji	5
Mesarji	5
Milarji	5
Mizarji	4
Trgovci – razni	4
Ključavničarji	3
Klobučarji	3
Kovači	3
Mlinarji	3
Sodarji	3
Tesarji	3
Branjevci	2
Glavnikarji	2
Irharji	2
Jeklarji	2
Kolarji	2
Modrotiskarji	2
Pivovarji	2
Sedlarji	2
Trgovci s prašiči	2
Trgovci z železom	2
Urarji	2
Verigarji	2
Barvarji	1
Brivci	1
Čubežnarji[114]	1
Dimnikarji	1
Kavarnarji	1
Kotlarji	1
Lectarji	1
Lončarji	1
Orglarji	1
Pilarji	1
Podplatarji	1
Trgovci s soljo	1
Trgovci z moko	1
Trgovci z volno in voskom	1
Trgovci z žeblji	1
Trgovci z žitom in vinom	1
Valjavci nogavic	1
Žebljarji	1
Skupaj	**198**

Leta 1844 so tržiški rokodelci svoje izdelke razstavili na 3. industrijski razstavi v Ljubljani, na kateri so sodelovali proizvajalci s Kranjske, Koroške, Štajerske, Salzburške ter Zgornje in Spodnje Avstrije.[115] Prva tovrstna razstava je bila leta 1838 v Celovcu, druga tri leta zatem v Gradcu. Razpisane so bile štiri zlate, dvanajst srebrnih in štiriindvajset bronastih medalj ter več priznanj. Če so razstavljavci medalje prejeli že na prejšnjih razstavah, jim je bila kakovost lahko le potrjena.[116] Na ljubljanski razstavi je bilo med 284 razstavljavci 23 Tržičanov. Med 45 razstavljavci v prvem oddelku je bilo 9 Tržičanov – torej petina vseh. V četrtem oddelku je bilo enajst usnjarjev, čevljarjev, sedlarjev in jermenarjev – štirje tržiški usnjarji so bili edini iz notranjeavstrijskih dežel, razen dveh tržiških čevljarjev je razstavljal le še en čevljar.[117]

Srebrno medaljo z diplomo sta prejela jeklar Rajmund Jabornegg (Jabornik) pl. Altenfels in modrotiskar Jožef Peharc. Že na eni prejšnjih razstav je srebrno medaljo prejela pilarna barona Jožefa Dietricha, katere kakovost je bila ponovno potrjena. Bronasto medaljo z diplomo sta prejela nogavičar Franc Napret in usnjar Vincenc Pollak, bronasta medalja je bila potrjena Gašperju Pollaku. Podelili so še 51 priznanj – devet so jih dobili Tržičani, in sicer fužinar Stanislav Kiler, kosarka Marija Polc, ključavničar Andrej Tekster, čevljarja Matevž Klobčauer in Jožef Megušar, usnjarja Leopold Mally in Valentin Mally, izdelovalec furnirjev Mihael Primožič in nogavičar Franc Šarabon. Kakovost so s priznanjem potrdili fužinarjem Francu Ahačiču, njegovemu sinu in Ignacu Cemetu ter usnjarju Jožefu Devu.[118]

Obrti so se razvijale tudi v drugi polovici 19. stoletja, v sedemdesetih letih pa se je začela razvijati industrijska proizvodnja. Leta 1870 je bilo v Tržiču 25 protokoliranih firm, med njimi deset usnjarjev, pet kosaric, tri jeklarne, trije trgovski obrati, dve barvarni in en nogavičar.[119] Pomembni dejavnosti sta ostala kovaštvo in usnjarstvo, glede pomena in množičnosti pa ju je začelo presegati čevljarstvo; leta 1886 je bilo namreč navedeno, da več kot 50 čevljarjev vsako leto razpošlje po več sto tisoč parov čevljev.[120]

s prešiči; 5 kerčem, kjer ol, 11, kjer žganje, 15 pa, kjer vino točijo; 2 branjevca; 1 odpravitelja kupčiskiga blaga; 1 dimnikarja; 1 kavarja; 1 kupca razniga blaga in 1 brijarja« (*Kmetijske in rokodelske novice* 7, 4. 4. 1849, št. 14, str. 58, »Obertniki, fabrikanti in rokodelci v Teržiču«).

113 *Kmetijske in rokodelske novice* 7, 4. 4. 1849, št. 14, str. 58, »Obertniki, fabrikanti in rokodelci v Teržiču«).

114 Nejasno.

115 *Bericht* (1845), str. XVI.

116 Prav tam, str. XVI–XXVII.

117 Prav tam.

118 Prav tam, str. XXVII–XXXII; gl. tudi *Kmetijske in rokodelske novice* 2, 6. 11. 1844, št. 45, »Delitva svetin in pohvalnih pisem za obertnisko razstavo v Ljubljani 1844«, s. p.

119 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 31.

120 Lah, Zemljepisne črtice, str. 636.

Bronasta medalja tržiškemu usnjarju Vincencu Pollaku, podeljena na razstavi v Gradcu leta 1844 (foto: Milan Malovrh, arhiv Tržiškega muzeja).

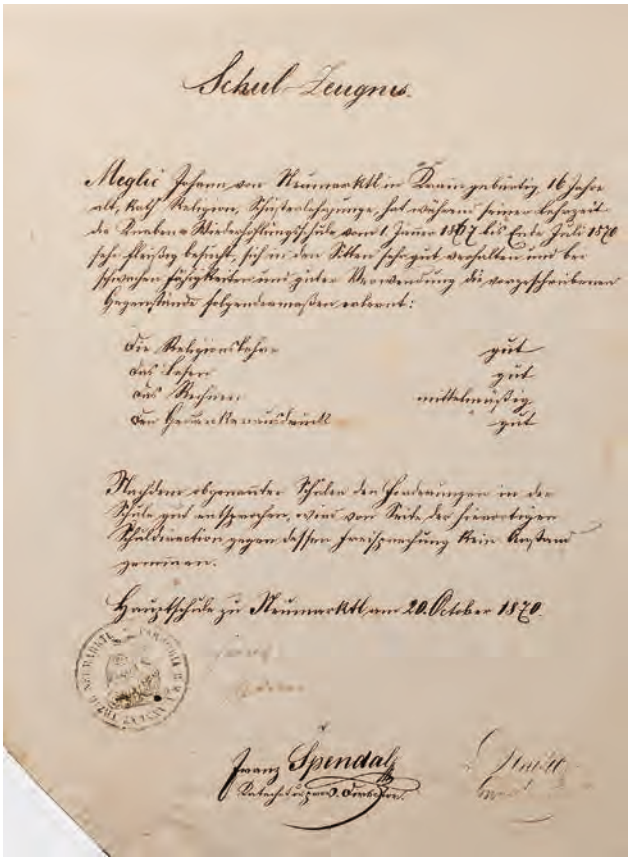

Spričevalo čevljarskega vajenca Janeza Megliča iz leta 1870 (foto: Milan Malovrh, arhiv Tržiškega muzeja).

Kontinuiteta usnjarstva

Do sredine 19. stoletja se razmere v tržiškem usnjarstvu niso bistveno spremenile. Na industrijski razstavi v Ljubljani leta 1844 je usnjar Jožef Deu iz Tržiča razstavil 125 kosov ovčin v rdeči, zeleni, rumeni in črni barvi. Kot je poročal časopisni članekar, so imele vse čisto in svetlo barvo. Usnjar Leopold Mally je razstavil kordovansko usnje, ustrojene ovčine, teletine in podplatno usnje. Tudi njegovo razstavljeno blago – posebno barvane ovčine, teletina in kravina, navadna in črna –, ki je bilo strojeno z rastlinami, je članekar označil kot čisto in krasno dovršeno. Vincenc Pollak je razstavil 20 kož in usnje, pri čemer so največjo pozornost vzbujali naravno rjavo usnje za tapetnike in jermenarje, črni likanec za sedlarje ter vzorci barvanega usnja v odlični izdelavi.[121]

Proizvodnja usnja se je v Tržiču povečevala, saj so na primer leta 1871 tržiški usnjarji ustrojili skupaj že 15.000 volovskih, 20.000 kravjih, 600 telečjih, 150.000 ovčjih, 600 kozjih, 4.000 svinjskih in 100 konjskih kož.[122] Zaton irharjev v drugi polovici 19. stoletja je povzročila spremenjena oblačilna moda, ki je pri moških uvedla nošenje dolgih hlač, izdelanih iz tkanega blaga. Irhaste hlače so sredi 19. stoletja kmetje še nosili, vendar so jim vsaj v pražnji rabi že konkurirale dolge hlače, izdelane iz volnenega ali polvolnenega blaga. Tržiški irharji so nekaj časa še vztrajali in izdelovali glase usnje za rokavice, a so tržiški rokavičarji začeli uvažati švedsko usnje,[123] hkrati pa je bila raba usnjenih rokavic precej bolj omejena kot pretekla raba podkolenskih irhastih hlač.

Ob kosaricah še pilarna

Med letoma 1719 in 1870 je bilo po zapisih v cehovski knjigi v Tržiču izučenih 223 pomočnikov. V letih 1719–1799 se jih je v učno dobo vpisalo 145 in po tem letu 78.[124] V večini kovaških delavnic je celotno 19. stoletje prednjačila izdelava kos. Tako je bilo na primer v delavnici Matevža Pollaka leta 1807 izdelanih 2.000 hrvaških, 1.500 romanskih in 3.500 kmečkih kos, 250 rezil za slamo, 800 žag, 4.000 lopat in 800 krampov.[125] Leta 1855 so v tržiških kosaricah izdelali 51.100 kos, 13.000 srpov, 1.660 rezil in za 228 centov lopat.[126]

V pilarni, ki jo je dal postaviti Radetzky, so pile izdelovali do zadnjega desetletja 19. stoletja.[127] Leta 1833 je imela pilarna 10, leta 1837 28 delavcev, štiri leta zatem pa je v treh graščinskih kosaricah delalo 23 delavcev.[128] Leta 1833 so imele zasebne kosarice 22 kladiv, v njih so izdelali 75.350 kos, 16.400 srpov, 1800 rezil in 205 lopat.[129] Število kladiv je bilo enako leta 1844, na njih je 37 delavcev skovalo 82.650 kos, 12.600 srpov in 1.910 slamoreznic.[130] V vseh fužinah je bilo leta 1855 zaposlenih 63 delavcev.[131]

Vzpon in propad modrotiskarjev

V 19. stoletju sta bila širše na Slovenskem znana dva tržiška modrotiskarja. Gašper Pollak (1800–1880) je po očetu podedoval tekstilno in usnjarsko obrt, v času uka pa je po takratni navadi odšel »v fremd«. Prepotoval je Nemčijo in več let delal v tovarni kotenine v Berlinu, kjer se je izučil tkalstva, barvarstva in apretiranja. Ko se je vrnil, je opustil usnjarsko obrt ter ustanovil barvarno in obrat za izdelovanje kotenine.[132] Jožef Peharc starejši, rojen v Tržiču, se je rokodelstva izučil v lastni hiši. Bil je modrotiskar – ukvarjal se je s tiskanjem bombažnega blaga.[133] V knjigi, izdani sredi 19. stoletja na Dunaju, je bil vpisan kot trgovec z mešanim blagom in barvar,[134] na drugem mestu pa je bilo navedeno, da je

Tržiški modrotiskar Gašper Pollak (1800–1880) (foto: Milan Malovrh, arhiv Tržiškega muzeja).

121 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 277.
122 Prav tam, str. 277.
123 Prav tam, str. 282.
124 Prav tam, str. 138–144.
125 Prav tam, str. 96.
126 Prav tam, str. 133.
127 Prav tam, str. 106.
128 Prav tam, str. 129.
129 Prav tam, str. 130.
130 Prav tam, str. 131.
131 Prav tam, str. 132.
132 Mohorič, *Bombažna*, str. 11; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 64; Demarteau, *Industrielles Album*, str. 40.
133 Demarteau, *Industrielles Album*, str. 39.
134 Czrenner, *Adressenbuch*, str. 39.

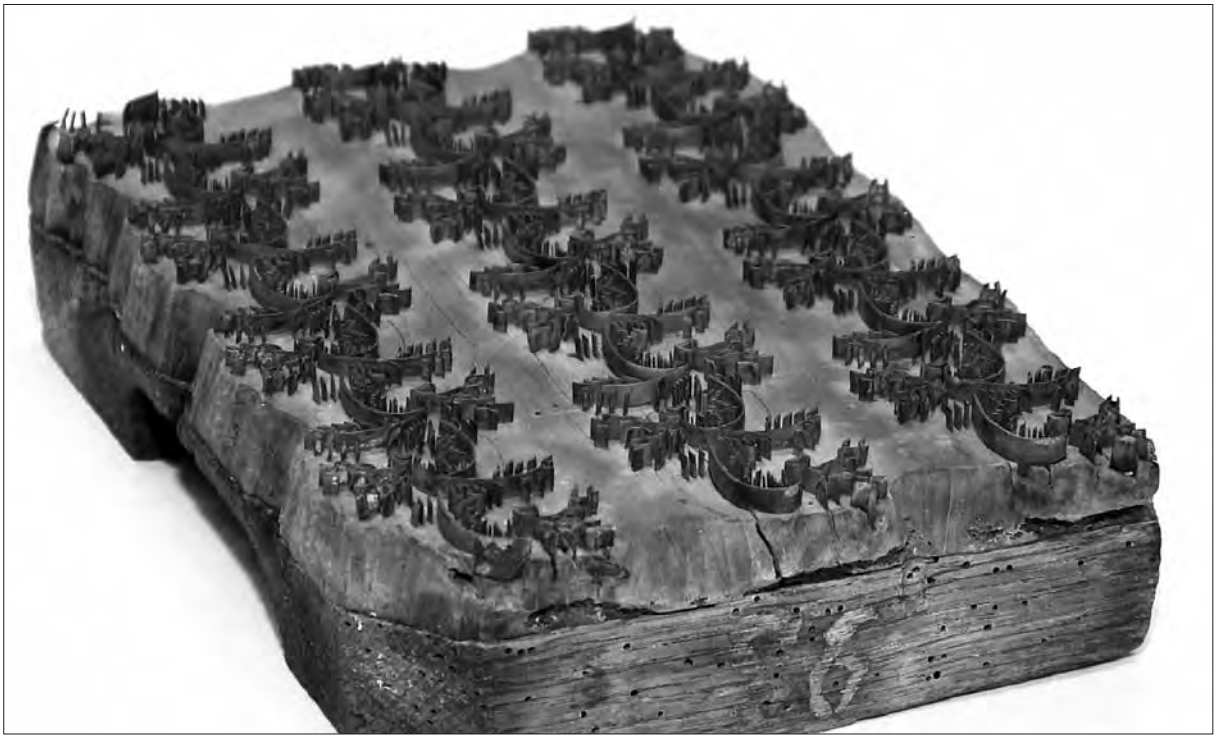

Model za modrotisk, ki ga je uporabljal Gašper Pollak (1800–1880)
(foto: Milan Malovrh, arhiv Tržiškega muzeja).

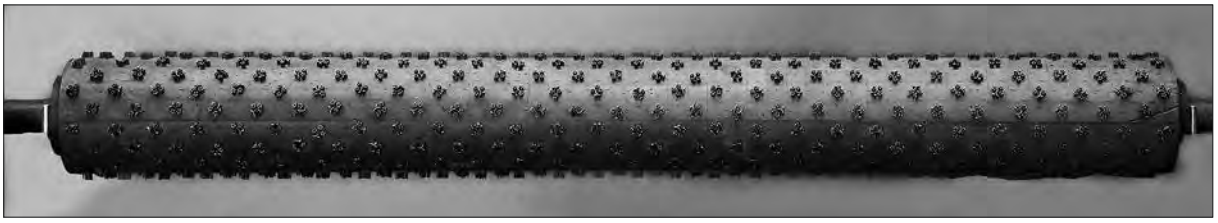

Valjčni model za modrotisk, ki ga je uporabljal Jožef Peharc (1824–1890)
(foto: Milan Malovrh, arhiv Tržiškega muzeja).

imel delavnico za tiskanje bombažnega blaga in barvarno.[135] Gašper Pollak je bil naveden kot barvar in usnjar.[136] Ob Peharcu in Pollaku je bil v Tržiču kot barvar in izdelovalec povoščenega platna v 19. stoletju znan Jakob Razpotnik, rojen leta 1802.[137]

Gašper Pollak se je s svojimi izdelki leta 1838 predstavil na industrijski razstavi v Celovcu. V poročilu je bilo navedeno, da letno izdela 6.000 kosov potiskanega blaga različnih širin. V Celovcu je razstavil enajst izdelkov, ki so bili, kot kaže navedba, izvrstne modre barve. Zanje je na razstavi prejel bronasto medaljo.[138] Na razstavi v Ljubljani leta 1844 je razstavil 31 kosov modre bombaževine, perkala in robcev. Izdelke je prodajal na Kranjskem, Koroškem in Zgornjem Avstrijskem.[139] Jožef Peharc je razstavil 25 izdelkov,[140] v poročilu pa je bilo navedeno, da je bil v čisti izdelavi, pristnih živih barvah in odlični apreturi nedosegljiv.[141] Peharc je blago tiskal v pestrih vzorcih ročno in s posebnimi valji. Letno je izdelal več kot 15.000 kosov potiskane kotenine, ki jo je prodajal na Koroškem, Štajerskem, Zgornjem Avstrijskem in v Trstu.[142] Zaradi nizke cene izdelkov »ne more nobena druga domača bombažna tovarna tekmovati z gospodom Peharcem in so ostali vsi poskusi drugih avstrijskih tovarn, da bi ga prekosile v te vrste barvanju in tiskanju brez uspeha«.[143] Pollakova modrotiskarna je prenehala delovati leta 1870, Pe-

135 Prav tam, str. 76.
136 Prav tam, str. 120.
137 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 88; Mohorič, *Bombažna*, str. 13.
138 *Bericht* (1839), str. 120.
139 *Bericht* (1845), str. 76.
140 Prav tam, str. 79.
141 Prav tam, str. XXV.
142 Prav tam, str. 79.
143 Prav tam.

Zaščitna znamka modrotiskarja Jožefa Peharca, 19. stoletje (foto: Milan Malovrh, arhiv Tržiškega muzeja).

harčeva pa leta 1890,[144] kajti otroci lastnikov z modrotiskarstvom niso nadaljevali.

Razcvet in nenaden zaton nogavičarstva

V začetku 19. stoletja so v Tržiču izdelovali volnene nogavice rdeče, modre, rjave ali sive barve, ki so jih nosili preprosti ljudje predvsem na Kranjskem in Koroškem. Poročilo iz leta 1818 je natančnejše, ko pravi, da so revnejši Tržičani, od najmanjših otrok do starcev obeh spolov, pletli in tkali volnene nogavice. Na dan je vsak izdelal po dva para volnenih nogavic. Ti podatki so bili dopolnjeni leta 1820, ko je bilo sporočeno, da so v tržiškem okraju tkali nogavice na nogavičarskih statvah in jih prodajali deloma po Kranjskem, pa tudi po Avstriji in na Ogrskem.[145] S svojimi izdelki so krošnjarili na podeželju po Koroškem ter jih prodajali na sejmih in ob tržnih dneh.[146]

Leta 1832 je v Tržiču delovalo 28 nogavičarskih mojstrov,[147] ki so izdelovali bele, modre in škrlatnordeče nogavice ter palčnike (rokavice na en prst). Vrednost njihovih izdelkov je tega leta znašala 8.655 goldinarjev.[148] Iz knjige, izdane sredi 19. stoletja na Dunaju, je razvidno, da se je Franc Napret ukvarjal z izdelovanjem vseh vrst volnenih nogavic.[149] Dvajset izdelkov je leta 1838 poslal na industrijsko razstavo v Celovec, med njimi so bile rokavice, dolge in kratke nogavice ter mornarske čepice,[150] kar jasno dokazuje, da se nogavičarji niso ukvarjali le z izdelovanjem nogavic, temveč tudi drugih pletenih izdelkov.

V začetku 19. stoletja, če izvzamemo, da je razvoj celotnega tržiškega gospodarstva ohromil velik požar leta 1811, nogavičarstvo še ni bilo v krizi. Na obrtni razstavi v Ljubljani leta 1844 je bil Tržič zastopan s petimi nogavičarji.[151] Nogavičar Franc Napret je razstavil raznovrstne in raznobarvne nogavice, rokavice in volnene mornarske čepice. Svoje izdelke je v velikih količinah izvažal na Koroško, Štajersko, Ogrsko in Hrvaško ter zanje dobil bronasto medaljo.[152] Nogavičarske izdelke je razstavil Franc Šarabon, in sicer raznobarvne kratke in dolge nogavice ter čepice iz fine volne, ki so šle v velikih množinah v promet. Njegovi izdelki so sloveli po lepi barvi, zaradi kakovosti pa je bil, kot je določila komisija, spoznan za vrednega priznanja.[153] Zapisano je bilo, da dolge in kratke nogavice, rokavice (rdeče, turške) in mornarske čepice Franca Napreta ter mornarske kape Franca Šarabona pošiljajo prek Trsta na vzhod.[154]

144 Dular, *Modeli*, str. 19.
145 Baš, *Oblačilna kultura*, str. 84.
146 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 21.
147 Enako število je bilo navedeno leta 1840 (Schmidl, *Das Kaiserthum*, str. 91).
148 Blumenbach, *Neuestes Gemälde*, str. 64.
149 Czrenner, *Adressenbuch*, str. 193.
150 *Bericht* (1839), str. 126.
151 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 255.
152 *Bericht* (1845), str. 72.
153 Prav tam, str. 73.
154 *Illyrisches Blatt*, 10. 10. 1844, št. 41, str. 165–166, »Die dritte innerösterreichische Industrie-Ausstellung zu Laibach«.

Naslovna stran cenika izdelkov čevljarske tovarne Mally & Demberger iz leta 1898 (arhiv Tržiškega muzeja).

Rabo tržiških nogavic leta 1844 neposredno izpričujeta opisa oblačenja v Trnovem pri Ljubljani in v Vipavi. Pri Trnovčanu navajata »bledomodre volnene tržiške nogavice«[155] in pri Vipavcu nogavice, »narejene v obrtno spretnem Tržiču na Gorenjskem«.[156] Leta 1849 je bilo navedeno, da je v Tržiču deset nogavičarjev, ki letno izdelajo več kot 24.000 parov nogavic in večino prodajo na Štajersko.[157] Potemtakem dnevna proizvodnja nogavic v Tržiču sredi 19. stoletja ni znašala dosti manj kot sto parov.

Iz statističnega poročila Trgovske in obrtniške zbornice iz leta 1870 je razvidno, da so tržiški nogavičarji izdelovali različne izdelke, ne le nogavice, in da so jih prodajali na Notranjskem, Koroškem, Štajerskem, Hrvaškem, Ogrskem in v Dalmaciji. Letno so zaslužili 18.000 goldinarjev in porabili 200 centov volne, ki so jo dobivali v bližnjem okolju, na Koroškem in Ogrskem. Teža 12 parov nogavic je znašala od 3 do 8 funtov, odvisno od debeline. Cena za dvanajst parov nogavic se je gibala od 7 do 12 goldinarjev, za dvanajst parov žokov (nizkih nogavic) pa od 3 do 4 goldinarje.[158] Iz navedenega sledi, da so v Tržiču še leta 1870 letno izdelali okoli 20.000 parov nogavic in drugih pletenih izdelkov, a je bila obrt že v zatonu.

Proti sredini 19. stoletja, še bolj pa v njegovi drugi polovici, je začelo obrtniško pletenje nogavic močno pešati, ker je na trge in sejme vedno bolj prodiralo strojno izdelano blago. Ljudje so skupaj z uvajanjem dolgih hlač začeli opuščati oblačenje pražnjih ročno ali na posebnih nogavičarskih pripravah pletenih nogavic. Nogavice vsaj pri moških niso bile več tako pomemben kos obleke, saj skorajda niso bile vidne oziroma vsaj niso ključno vplivale na zunanjo podobo kot prej, ko so moški nosili podkolenske hlače. Leta 1870 je bil v Tržiču kot nogavičar naveden le še Franc Napret,[159] okoli leta 1880 pa že skoraj ni bilo več Tržičana, ki bi se ukvarjal s to obrtjo.[160]

155 Kordesch, Erklärung (April), str. 108.
156 Kordesch, Erklärung (November), str. 352.
157 *Kmetijske in rokodelske novice* 7, 4. 4. 1849, št. 14, str. 58, »Obertniki, fabrikanti in rokodelci v Teržiču«.
158 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 256.
159 Prav tam, str. 31.
160 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 310.

Začela se je doba čevljarstva

Zlata doba čevljarstva, po katerem je Tržič še danes znan širše na Slovenskem, se je začela pred sredino 19. stoletja. Čevljarji so bili sicer v cehu združeni vsaj že dobro stoletje prej, a so za čas pred letom 1751, v katerega sodi prvi vpis v ohranjeno cehovsko knjigo,[161] podatki o njih izredno borni. Leta 1673 je bilo v trgu sedem čevljarskih mojstrov – le eden več kot mesarskih in pekovskih,[162] leta 1756 je navedenih šest čevljarjev – enako kot pekov, mesarjev pa je bilo pet.[163] Leta 1826 je imel tržiški čevljarski ceh 14 mojstrov,[164] do leta 1845 pa se je število čevljarjev povečalo na okrog 30.[165] Razmerje okrog 30 čevljarjev in dvanajst usnjarjev, če jim prištejemo irharja, ter deset nogavičarjev, trije barvarji in trije klobučarji kaže, da se je tedaj začel nagel vzpon čevljarske obrti, ki je zapolnila nekdaj cvetoče, tedaj pa že vsaj deloma usihajoče nogavičarstvo. Nekdaj bolj razvitim ter kar se obsega delavnic in števila delavcev tiče kovaški, usnjarski, tkalski in nogavičarski obrti se je sredi 19. stoletja pridružila čevljarska.

Na obrtniški razstavi v Ljubljani leta 1844 se je predstavilo več tržiških čevljarjev, ki so bili tedaj že izjemno dejavni, kajti posamezen mojster je skupaj s pomočniki in vajenci letno izdelal tudi več 10.000 parov čevljev. Še posebej sta bili omenjeni delavnici čevljarskega mojstra Klopčauerja, v kateri so letno izdelali več kot 30.000 parov, in Megušarja, kjer so letno izdelali okrog 25.000 parov obutve.[166]

Po ukinitvi cehovstva leta 1859 se je v Tržiču in okolici močno povečalo izdelovanje obutve. Mojstri so lahko brez cehovskih ovir odpirali nove obrate, v katerih so zaposlovali pomočnike in vajence. Razširilo se je založniško delo na domu,[167] čevljarske delavnice pa so se razvijale tudi v okolici Tržiča.[168] Leta 1860 je bilo v tržiškem okraju 53 čevljarskih obratov, za leto 1870 pa imamo podatek, da so Tržičani letno izdelali 500.000 parov čevljev, ki so jih prodajali na Koroškem, Štajerskem, Hrvaškem, Ogrskem, po Avstriji in Galiciji.[169] Enako število obratov je navedeno za leto 1875, ko je v njih delalo okoli 500 ljudi – pretežno v Tržiču, a tudi v okoliških vaseh, izdelali pa so 896.000 parov obutve. Pet let pozneje so v enem letu proizvedli že več kot 1.000.000 parov obutve.[170]

Notranjost kosarne Kajetana Ahačiča med svetovnima vojnama (slika na steklo, arhiv Tržiškega muzeja).

[161] Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 6.
[162] Žontar, F. V. Hörnigkova, str. 81–82.
[163] Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 20–21.
[164] Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 9.
[165] Hitzinger, Krajopisje, str. 79.
[166] *Kmetijske in rokodelske novice* 2, 6. 11. 1844, št. 45, str. 178–179, »Popis obertniske razstave v Ljubljani«; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 306; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 277.
[167] Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 19.
[168] Prav tam, str. 6.
[169] Prav tam, str. 16.
[170] Prav tam, str. 17.

Kosarji Kajetana Ahačiča med svetovnima vojnama (slika na steklo, arhiv Tržiškega muzeja).

V industrijsko proizvodnjo

V Tržiču je bila konec 19. stoletja znana kosarica Kajetana Ahačiča, delovala je tudi Tovarna kos, srpov in lopat Karla Globočnika. Med svetovnima vojnama so bile v Kraljevini SHS le štiri kosarice, od tega dve v Tržiču – Ahačičeva in Globočnikova.[171] Leta 1947 so obrate združili v Tržiško tovarno kos in srpov, proizvodnjo so širili z drugimi izdelki, predvsem orodjem za pleskarje in zidarje. V zlati dobi so dnevno proizvedli 800 kos in 300 lopat, poleg klin, slamoreznic, nožev za seno, kosirjev in drugih jeklenih orodij.[172] V tretji četrtini 19. stoletja se je v Tržiču razvijalo izdelovanje pil, potem je za nekaj desetletij zamrlo, se leta 1920 obnovilo in nadaljevalo po drugi svetovni vojni v Pilarni Triglav Tržič.[173]

V Tržiču je bila znana usnjarna Karla B. Mallyja, tovarna usnja Tržič. Leta 1911 je zaposlovala 80 delavcev. Znana je bila po predelavi ovčjih kož – dnevno jih je predelala okoli 600.[174] Po prvi svetovni vojni so v Tržiču usnjarne druga za drugo propadale. Domači čevljarji so čutili pomanjkanje usnja, usnjarski pomočniki so ostali brez dela. Združili so se ter leta 1924 ustanovili Usnjarsko in čevljarsko zadrugo Runo. V Runu so uvedli kromovo in deloma ohranili rastlinsko strojenje. Izdelovali so usnje za površnike, aktovke, boks teletino, usnje za smučarske čevlje in sandale. Pred drugo svetovno vojno je zadruga zaposlovala okoli 80 delavcev. Med okupacijo je izvrševala navodila nemške vojnogospodarske centrale.[175] Po drugi svetovni vojni je veliko delala za Peko, leta 1972 pa je propadla.

V zadnji četrtini 19. stoletja se je v Tržiču začela razvijati industrijska proizvodnja obutve. Prvi tovarni sta ustanovila nemška podjetnika. V podjetju Mally & Demberger je pred prvo svetovno vojno delalo okoli 150 delavcev, med 200 in 250 jih je izdelke za to tovarno delalo na domu. Konec 19. stoletja je bilo ustanovljeno podjetje Müller & Goeken, Tovarna čevljev v Tržiču. V njem je delalo približno 60 čevljarjev, približno toliko jih je zanj delalo na domu. Leta 1918 je bilo podjetje sekvestrirano, obrat je prevzel Peko.[176] Leta 1930 je Ivan Razboršek ustanovil podjetje Industrija čevljev na tovarniški način, znano tudi pod imenom Jara. Leta 1938 je v njem delalo okoli 70 delavcev. Zatem je bila leta 1939 ustanovljena Tržiška industrija obutve, ki je prevzela prezadolženo Jaro. Trio se je pozneje združil s Pekom.[177] V Tržiču je delovala še Tovarna čevljev Ljubelj, ki je izdelovala predvsem otroške čevlje in zaposlovala okoli 40 delavcev. Tudi ta se je priključila Peku, in sicer leta 1954.[178]

171 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 31, 165–177.
172 Prav tam, str. 194.
173 Prav tam, str. 181–183.
174 Prav tam, str. 298.
175 Prav tam, str. 309–352.
176 Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 19–45.
177 Prav tam, str. 48, 83–91.
178 Prav tam, str. 107.

Delavci tržiške usnjarne Karla B. Mallyja, 1898 (arhiv Tržiškega muzeja).

Leta 1903 je Peko ustanovil Peter Kozina, rojen v Dolenji vasi pri Ribnici. Izšolal se je za trgovca in se v Ljubljani, kjer je bil zaposlen v Krisperjevi trgovini, srečal s tržiškimi čevljarji. V Tržiču je zgradil tovarno in uvedel lastno trgovsko znamko. Med letoma 1948 in 1954 je podjetje poslovalo pod imenom Tovarna obutve Triglav Tržič, nato so mu vrnili renomirano ime Peko. V sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja je Peko proizvodnjo širil v druge kraje ter prodiral na evropski in ameriški trg. V zlati dobi pred letom 1990 je zaposloval več kot 5.000 ljudi, letno je izdelal več kot 3.500.000 parov čevljev, prodajalne je imel po celotni nekdanji Jugoslaviji. Veliko obutve je prodal v Sovjetsko zvezo, zahodno Evropo in Ameriko. Težave s poslovanjem so se začele konec osemdesetih let 20. stoletja, pozneje je na upad proizvodnje vplival razpad Jugoslavije in Sovjetske zveze ter spremembe v vzhodni Evropi, po letu 2000 pa je bila njegova konkurenčnost vse slabša. Leta 2016 je šlo podjetje v stečaj.[179]

Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, znana predvsem po bombažnem blagu in posteljnini, je bila ustanovljena leta 1885. Proizvodnjo je začela s 5.000 vreteni in 160 statvami, v času med svetovnima vojnama pa je bilo v njej že več kot 20.000 vreten in 600 tkalskih strojev. Po drugi svetovni vojni se je proizvodnja povečevala, v šestdesetih letih so prenovili strojni park. Leta 1960 je bilo v njej zaposlenih več kot 1.500 delavcev, pozneje je zaradi posodobitve proizvodnje in drugih razlogov to število upadlo. Zgovoren je podatek, da so v osemdesetih letih 20. stoletja letno izdelali okoli 15.000.000 m^2 blaga in zašili okoli 350.000 izdelkov.[180] Tuja konkurenca in zastarela proizvodnja sta tovarno v začetku devetdesetih let 20. stoletja pripeljali do stečaja, a se proizvodnja ni ustavila. Leta 2000 je bila uvedena prisilna poravnava, tri leta pozneje pa se je družba BPT združila s Svilanitom iz Kamnika, s čimer je bila proizvodnja v Tržiču zaključena.

Veliko lesa iz tržiških gozdov so do konca 19. stoletja predelovali v oglje, konec 19. stoletja pa se je začela intenzivno razvijati proizvodnja papirja in žaganega lesa. Tovarna lesne lepenke Charles Moline na Slapu je bila zgrajena leta 1881. Med svetovnima vojnama je zaposlovala več kot 100 delavcev. Po drugi svetovni vojni je bilo podjetje nacionalizirano, leta 1947 pa je bila ustanovljena Tovarna lepenke Tržič.[181] Leta 1960 se je priključila Kartonažni tovarni Ljubljana. V prvi polovici osemdesetih let 20. stoletja so proizvodnjo modernizirali, leta 1991 je v tovarni delalo okoli 120 delavcev.

Tovarno finega pohištva je v Tržiču ustanovil Alfred Aman. Leta 1924 je zaposloval okoli 30 ljudi. Po drugi svetovni vojni se je podjetje združilo z žago.[182] Bornova žaga v Jelendolu je delovala od leta 1897 do

[179] Knific, *Tržiški šuštarji*, str. 39–43.

[180] Petek in Roblek, *Bombažna*.
[181] Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 225–247.
[182] Prav tam, str. 248–251.

druge svetovne vojne. Leta 1913 je baron Karl Born žago postavil ob Tržiški Bistrici med Bistrico in Tržičem.

Po drugi svetovni vojni je predelava lesa potekala v sklopu Lesno industrijskega podjetja Kranj pod imenom Lesno-industrijsko podjetje Tržič, leta 1961 pa se je z drugimi lesnopredelovalnimi obrati združilo v podjetje Združena lesna industrija Tržič.[183] Delovalo je do leta 1993. Simon Smuk je leta 1875 v Retnjah ustanovil Tovarno lesenih žebljev, ki so jih uporabljali čevljarji. Samostojno je delovala do druge svetovne vojne, potem je bila priključena Peku.[184] Cveke so izdelovali do šestdesetih let 20. stoletja, ko se je dokončno uveljavila lepljena izdelava obutve.

Baron Karl Born je opekarno pod Pristavo začel graditi leta 1906, delovala je do leta 1928. Delavci so ilovico za opeko kopali v Ročevnici in jo v opekarno prevažali z žičnico.[185]

Za konec

Podoba Tržiča kot rokodelskega središča, ki se je prek manufaktur preoblikoval v industrijski kraj, se je ves čas spreminjala, na naše predstave o dejavnostih, ki so ga določale, pa so poleg dejanskega stanja vplivali pisci, ki so v posameznih obdobjih izpostavljali proizvajalce in izdelke, odmevne v širšem prostoru. Iz statističnih prikazov in drugih omemb je razvidno, da so bile različne obrti v posameznih obdobjih različno razvite – tako glede števila ljudi, ki so se ukvarjali z njimi, kot glede pomena za ljudi in gospodarstvo Tržiča.

Čeprav danes ljudje s Tržičem praviloma najintenzivneje povezujejo čevljarstvo, se je to razcvetelo šele sredi 19. stoletja, prej so bile bistveno pomembnejše druge gospodarske panoge. Najzgodnejšim, precej splošnim podatkom o kovačih so se pridružila poročila o žebljarjih ter izdelovalcih bakrene in jeklene posode; kovaštvo se je razcvetelo s specializiranim izdelovanjem kos in drugega kmečkega orodja. Pred čevljarstvom je slovelo usnjarstvo, pomembno je bilo tkalstvo in modrotiskarstvo. V prvi polovici 19. stoletja je bilo izjemno razvito nogavičarstvo, a so nogavičarji po prihodu spremenjene oblačilne mode, ki je po sredini 19. stoletja pri moških na Slovenskem splošno uveljavljala nošenje dolgih hlač, izjemno hitro propadli.

Čevljarji so v Tržiču izpričani že v 17. stoletju, a jih je bilo precej manj kot kovačev, tkalcev in usnjarjev, niti ni znano, da bi izdelke prodajali zunaj Tržiča. Njihovo število v 18. stoletju ni bilo nič večje, povsem drugače pa je bilo v 19. stoletju. Število čevljarjev je od dvajsetih let 19. stoletja hitro naraščalo, v časnikih pa sredi 19. stoletja in kasneje najdemo vse več omemb njihove množične proizvodnje in prodaje zunaj Tržiča. V zadnjih desetletjih 19. stoletja so bile v Tržiču ustanovljene prve čevljarske tovarne, v 20. stoletju je bila po številu zaposlenih in proizvodnji največja tržiška tovarna Peko.

Propad določenih obrti je dal prostor razvoju drugih. Ni se prekinila tradicija kovaštva, v drugo polovico 20. stoletja se je nadaljevalo usnjarstvo, konec 19. stoletja pa se je razvila tekstilna industrija, ki ni bila neposredna naslednica prej slovečih tkalcev, modrotiskarjev in nogavičarjev. Predstava o Tržiču kot kraju z izrazito obrtno in industrijsko tradicijo se v sodobnosti razvija predvsem na podlagi čevljarstva – deloma zaradi podjetnikov, ki obutev izdelujejo, deloma zaradi dediščine, ki je ostala med ljudmi, in Tržiškega muzeja, ki med vsemi gospodarskimi panogami predstavitvi obutve in z njo povezanih vsebin namenja največ pozornosti.

[183] Mohorič, *Zgodovina industrije*, str. 253–268.
[184] Prav tam, str. 105.
[185] Knific, *Bornovi*, str. 263–266.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

TM – Arhiv Tržiškega muzeja
SI TM 1/101 001, 002, 008, 015

ČASOPISI

Illyrisches Blatt, 1820, 1844, 1845.
Kmetijske in rokodelske novice, 1844, 1849.
Oesterreichischer Central Anzeiger für Handel und Gewerbe, 1862.

LITERATURA

Apih, Josip: K obrtni politiki 18. veka. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 4, 1894, str. 87–103.

Baš, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času: 1. polovica 19. stoletja.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1987.

Bericht über sämmtliche Erzeugnisse, welche für die dritte, zu Laibach im Jahre 1844 veranstaltete und bei Gelegenheit der Anwesenheit Allerhöchst Ihrer Majestäten des Kaisers und der Kaiserin eröffnete Industrie-Ausstellung: des Vereins zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und Gewerbe, in Inneröesterreich, dem Lande ob der Enns und Salzburg eingeschickt worden sind. Grätz: Vereins-Direktion, 1845.

Bericht über sämmtliche Erzeugnisse, welche für die erste, zu Klagenfurt im Jahre 1838 veranstaltete, und bei Gelegenheit der Anwesenheit Sr. Majestät des Kaisers eröffnete Industrie-Ausstellung des Vereines zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe, in Inneröesterreich eingeschickt worden sind. Grätz: Vereins-Direktion, 1839.

Blumenbach, Wenzel Carl Wolfgang: *Neuestes Gemälde der Oesterreichischen Monarchie*. Wien: Anton Doll, 1830–1833.

Bras, Ljudmila: Rokodelstvo in obrt. Sprehod skozi čas. *Slovenski etnograf* 33/34, 1988, str. 207–242.

Czrenner, Gustav A.: *Adressenbuch von Steiermark, Kärnten, Krain, Tirol, Vorarlberg, Salzburg, Triest und den Küstenlande*. Wien, [1872].

Das Königreich Illyrien nach seiner neuesten Eintheilung statistisch topographisch beschrieben: Mit einer Charte von Illyrien, zwei grossen Plänen von Laibach und Klagenfurt, zwei Ansichten von Laibach und Klagenfurt. [Laibach], 1826.

Demarteau, Amedee: *Industrielles Album. Erinnerung für den Aussteller und den Besucher der Allgemeinen österreichischen Gewerbsprodukten Ausstellung im Jahre 1845*. Wien: Braumüller u. Seidel, 1845.

Dular, Andrej: *Modeli za modrotisk. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2000.

Frankenstein, Carl: Zur Nachricht für die P. T. Herren Abonennten des tehcnischen Fabricks Bilder Atlases. *Allgemeines Industrie und Gewerbe Blatt* 8, 1846, št. 41, str. 161.

Gašperšič, Jože: O nekdanjem žebljarstvu na bivšem Kranjskem. *Kronika* 8, 1960, št. 1, str. 9–20.

Gestrin, Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje. *Kronika* 17, 1969, št. 2, str. 65–71.

Golec, Boris: Senožeče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54, 2006, št. 3, str. 365–384.

Hacquet, Baltazar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder. Ditter Theil*. Leipzig: bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1784.

Hacquet, Balthasar: *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*. Leipzig: im Industrie-Comptoir, 1801.

Hermann, Benedikt Franz: *Reisen durch Oesterreich, Steyermark, Karnten, Krain, Italien, Tyrol, Salzburg, und Bayern, im Jahre 1780*. Wien: bey Christian Friedrich Wappler, 1783.

Hitzinger, Peter: Krajopisje. Teržič. *Kmetijske in rokodelske novice* 3, 14. 5. 1845, št. 20, str. 79.

Hitzinger, Peter: Zur Geschichte von Neumarktl. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 14, 1859, št. 3, str. 22–24.

Hoff, Heinrich-Georg: *Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien.* Laibach: bey Heinrich Wilhelm Korn, 1808.

J. R.: Bajka o podsutju naselbine starih Tržičanov pod Košuto. *Gorenjec* 12, 5. 8. 1911, št. 31, str. 1.

Knific, Bojan: *Bornovi v Tržiču. Pričevanja o življenju tržiških baronov*. Kranj: Narava, 2016.

Knific, Bojan: *Tržiški šuštarji*. Tržič: Tržiški muzej, 2015.

Knific, Bojan: Zmaj. *Tržičan* 8, 2003, št. 5, str. 11.

Kordesch, Leopold: Erklärung der heutigen Bilderbeigabe (für April). *Carniolia* 6, 1844, št. 27, str. 108.

Kordesch, Leopold: Erklärung der heutigen Bilderbeigabe (für November). *Carniolia* 6, 1844, št. 88, str. 352.

Kotnik, Janko: Potovanje Angleža. Potopis Edvarda Browna po slovenskih deželah leta 1669. *Mladika* 9, 1928, št. 5, str. 172–177.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Zupni urad, 1936.

Krünitz, Johan Georg: *Oekonomische Encyklopädie. Volume 117*. Berlin, 1811.

Kurnik, Fortunat: Baumfällungs-Maschine. *Werkzeugtaseln und gemeinnützige Mittheilunngen für Gewertreibende, Land- und Hauswirthe*, 1846, št. 1 in 2, str. 1.

Lah, Evgen: Zemljepisne črtice. Tržič. *Ljubljanski zvon*, 6, 1886, št. 10, str. 631–636.

Merchel, Silke et al.: Surface exposure dating of the Veliki vrh rock avalanche in Slovenia associated with the 1348 earthquake. *Quaternary Geochronology* 22, 2014, str. 33–42.

Mohorič, Ivan: *Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču*. Tržič: Samozaložba BPT, 1960.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču.* Tržič: Turistično društvo Tržič, 1965.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*. Tržič: Mestni muzej, 1957.

Mrak, Irena: Skalni podor v Velikem vrhu in kaj ima z njim zmaj? *Tržičan* 21, 2017, št. 7, str. 23.

Norrmann, Gerhard Philipp Heinrich: *Geographisches und Historisches Handbuch der Länder-, Völker- und Staatenkunde*. Hamburg: Hoffmann, 1785–1798.

Petek, Mihael in Roblek, Edvard Andrej: *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič. 100 let: 1885–1985*. Tržič: BPT, 1985.

Pohlin, Marko: *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm.* Dunaj: per Christianu Grosserju, 1789.

Porenta, Tita: *Radovljiški barvarji v 18. stoletju*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 2009.

Radics, Peter: Krain im Leipziger mercantilen Adressbuche vom Jahre 1804. *Argo* 2, 1893, št. 5, str. 87–90.

Rakovec, Jože: 650 let Tržiča. *Gorenjski glas* 24, 1971, št. 16, str. 6.

Reisser, Franz Michael: *Geschichte der österreichischen Monarchie*. Wien: bey Karl Schaumburg und Kompagnie, 1802.

S.: Osnanilo zheskih kolovratov. *Kmetijske in rokodelske novice* 1, 26. 7. 1843, št. 4, str. 15.

Schmidl, Adolf: *Das Kaiserthum Oesterreich. 4: Das Königreich Illirien*. Stuttgart: I. Scheible's, 1840.
Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.
Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, I–XV. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, 1689.
Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske. Izbrana poglavja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.
Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Inavguralna disertacija*. Ljubljana: Leonova družba, 1929.
Žontar, Josip: F. V. Hörnigkova statistika obrtnikov slovenskih mest in trgov iz leta 1673. *Kronika* 18, 1970, št. 2, str. 80–82.
Žontar, Josip: Kranjski »consessus commercialis« in njegovo delo za napredek železarstva. *Kronika* 49, 2001, št. 3, str. 195–206.
Žontar, Josip: *Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713–1716. Prispevek k zgodovini blagovnega prometa in organizacije trgovine na Slovenskem v 18. stoletju*. Tržič: Muzejsko društvo, 1957.
Žontar, Majda: Pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh. *Kranjski zbornik* 6, 1975, str. 177–184.

SUMMARY

Highly esteemed craftsmen and craftsmanship of Tržič

Water and forest-related natural amenities, and the road traversing the Ljubelj mountain pass facilitated the emergence of numerous crafts in Tržič, which were not equally well-developed throughout all periods. The differences were in the number of people engaging in individual crafts, their market share, and the importance of products within each economic branch at one time or another. This is evident from both statistical data and other references. The good word about Tržič as a craft centre was spread across the Slovenian territory and Europe by writers who praised in their books and newspapers not only individual crafts and products, but also the quality of the Tržič artisans and the importance of their production for the wider market.

Blacksmithing in Tržič developed as early as the fifteenth century; in the sixteenth century, it primarily comprised the production of nails; for the seventeenth century, mentions are made of copper and steel cookware production; the eighteenth century was marked by the flourishing production of scythes, sickles, and other agricultural and lumberjack tools. This type of production continued well into the twentieth century.

The seventeenth century brought about a boom in leather production, with Tržič becoming especially famous for its shell cordovan. The eighteenth century saw the growing production of wash leather and fur, even though the number of leather producers remained higher throughout all periods. They retained an important role in the nineteenth century and carried on with industrial-scale production in the twentieth century.

The seventeenth century was marked by the flourishing textile industry, highlighted by weavers and products, such as *mezlan*, a kind of fabric made of a wool-linen blend. In the eighteenth century, sock makers began to constitute the predominant craft in Tržič; they were famous for their manufacture of long wool stockings, whose golden age was abruptly ended by the changed fashion styles in the second half of the nineteenth century. Featuring especially prominently in the nineteenth century were two blue-dyers – manufacturers of blue cloth with printed patterns. Even though the production of textiles was carried on in the cotton fabric manufacturing plant established in 1885, the latter did not represent a direct continuation of Tržič's textile tradition.

However, the one craft based in Tržič that came to hold a special place in Slovenian popular imagination is shoemaking. Whereas Tržič shoemakers already appear in written sources in the seventeenth century, they were much fewer than blacksmiths, weavers, and leather makers. Nor are they known to have sold their products outside the town's boundaries. After their numbers did not grow in the eighteenth century, a drastic change occurred in the nineteenth century. In the 1820s, the number of shoemakers in Tržič was on a steep rise, with newspapers in the mid-nineteenth century as well as later on increasingly reporting on their mass production and sales outside the town. In the last decades of the nineteenth century, the first shoemaking factories were founded in Tržič, and in the twentieth century, the Peko factory figured as the leading shoe manufacturer both by the number of employees and the scale of production.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 682(497.452Tržič)(091)
069.5(497.4-4)

Prejeto: 5. 6. 2020

Gašper Oitzl

mag., Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: gasper.oitzl@nms.si

Zapuščina tržiških kovačev v Narodnem muzeju Slovenije

IZVLEČEK

V članku se posvečamo raziskavi materialne zapuščine tržiških kovačnic, ki jo hrani Narodni muzej Slovenije. Na kratko je predstavljena zgodovina železarstva in kovaštva v Tržiču, preučeni so predmeti, ki so bili izdelani v tržiških železarskih in kovaških obratih ter jih danes hranijo v zbirkah Narodnega muzeja Slovenije. V osrednjem delu raziskave smo se ukvarjali z vprašanjem časa in okoliščin pridobitve obravnavanih predmetov v Deželni muzej za Kranjsko, ki je neposredni predhodnik Narodnega muzeja Slovenije. Rezultati raziskav so prinesli nova spoznanja o zgodnji zgodovini muzeja, pridobivanju predmetov in provenienci nekaterih izdelkov, o katerih pred tem nismo imeli podatkov o izvoru in času izdelave. Nekaj novih informacij smo pridobili tudi o darovalcu in tedanjem lastniku tržiškega gospostva, baronu Jožefu Dietrichu.

KLJUČNE BESEDE
Tržič, baron Jožef Dietrich, Narodni muzej Slovenije, muzejske zbirke, železarstvo, kovaštvo

ABSTRACT

THE BLACKSMITHING LEGACY OF TRŽIČ IN THE NATIONAL MUSEUM OF SLOVENIA

The article presents research on the material legacy of the Tržič smithies, which is kept in the National Museum of Slovenia. It outlines the history of Tržič's ironworking and blacksmithing industries, as well as examines objects produced in the Tržič ironworks and smithies that now form part of the collections held by the National Museum of Slovenia. The primary focus of our research was on the time and circumstances under which the objects concerned were acquired by the Provincial Museum of Carniola, the direct precursor of the National Museum of Slovenia. The research results shed new knowledge on the museum's early history, the acquisition of objects as well as the provenance of some products, for which we formerly had no data concerning their origin and date of production. A few pieces of new information were also obtained on the donor and the then owner of the seigniory of Tržič, Baron Joseph Dietrich.

KEY WORDS
Tržič, Baron Joseph Dietrich, National Museum of Slovenia, museum collections, ironworking, iron forging

Uvod

Od začetka zgodnjega novega veka do poznega 19. stoletja je bil Tržič eno glavnih središč kovaške dejavnosti na Slovenskem, materialno zapuščino tržiških kovačev pa v svojih zbirkah hrani tudi Narodni muzej Slovenije. Tržič se je od preostalih kovaških naselbin, kot so Kropa, Kamna Gorica in Železniki, kjer so kovali predvsem žeblje, razlikoval po eni strani po tem, da so v kovačnicah ob Mošeniku in Tržiški Bistrici izdelovali tudi različno orodje, predvsem kose, srpe in sekire, po drugi strani pa je imel Tržič za razliko od preostalih železarskih naselbin verjetno že od 13. oziroma 14. stoletja dalje neformalni status trga, kovači pa so tu delovali kot obrtniki in ne kot železarski oziroma kovaški mojstri. O velikem pomenu kovaštva, tedaj sicer očitno še pretežno žebljarstva, pričajo besede posestnikov obeh tržiških gospostev (Gutenberg in Neuhaus) iz sredine 16. stoletja, ki omenjata, da se večina tržanov tega malega trga preživlja s kovanjem žebljev in drugih manjših kovanih izdelkov: »Na Gorenjskem imamo sedaj majhen trg, imenovan Tržič, kjer so večinoma nastanjeni žebljarji, ki sicer sploh nimajo nobenega drugega vira preživetja razen obrti, in sicer predelujejo koroško železo v žeblje in ostale majhne predmete…«.[1]

Kljub temu, da moramo v zgornjem citatu dopuščati možnost manjšega pretiravanja, je dejstvo, da se je skozi celoten zgodnji novi vek in vse do konca

Današnja podoba osrednjega trga v Tržiču (Trg svobode) (foto: Gašper Oitzl).

[1] Prevod po Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 488: »*Nu haben wir ein kleines Marktl Neumarktl genannt in Ober Krain, daselbst mehrer Theil Nagelschmied gesessen, und sonst gar kein andre Nahrung, als ihr bloßes Handwerk haben und das kernerisch Eisen zu Nägel und andere kleinen Sachen verarbeiten …*«.

19. stoletja velik del Tržičanov preživljal prav s kovaškim delom. O velikem obsegu proizvodnje različnih kovaških izdelkov v Tržiču pričajo tudi statistični podatki iz sredine 19. stoletja. Leta 1851 so v vseh tržiških kovačnicah izdelali 72.800 kos, 15.400 srpov in 1610 rezil za slamoreznice.[2]

Na bogato zgodovino tržiškega železarstva in kovaštva nas opominja tudi materialna zapuščina, ki jo med drugim hrani Narodni muzej Slovenije kot neposredni naslednik Deželnega muzeja za Kranjsko. Predstavitev in raziskava materialne zapuščine tržiških kovačev v muzeju je osrednja tematika pričujočega prispevka. V njem bomo sprva na kratko orisali zgodovino železarstva in kovaštva v Tržiču, nato pa raziskali izvor predstavljenih predmetov.

Avtor edine izčrpne in obširne razprave o zgodovini železarstva in kovaštva v Tržiču je gospodarski zgodovinar Ivan Mohorič, ki je tržiškemu kovaštvu namenil obširno poglavje v svoji prav tako obsežni dvodelni monografiji *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*. Že število strani (več kot 150) v primerjavi s poglavji, ki so bila namenjena obravnavi ostalih obrti, kaže, da je bilo kovaštvo v tej trški naselbini takoj za usnjarstvom najpomembnejša obrtna panoga.[3]

Da so izdelki tržiških kovačnic že dolgo del muzejskih zbirk, je bilo vsaj med muzejskimi delavci dlje časa splošno znano, čeprav jih v stari inventarni knjigi Deželnega muzeja za Kranjsko ne najdemo. Podatki o izvoru predmetov so bili zabeleženi v digitalni bazi Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost Narodnega muzeja Slovenije, nikoli pa niso bili uradno predstavljeni širši javnosti. V sklopu priprav na razstavni projekt *Ko zapoje kovina. Tisočletja metalurgije na Slovenskem*, ki smo ga v Narodnem muzeju Slovenije izvedli v sodelovanju z Naravoslovnotehniško fakulteto Univerze v Ljubljani, smo se v procesu izbora predmetov za razstavo odločili tudi za te predmete. Že tedaj je bil eden od ciljev potrditi ali dopolniti že znane podatke o njihovi provenienci in akcesiji. Zaradi obsežnosti celotnega projekta je zmanjkalo časa za natančno raziskavo, čeprav se je uveljavilo prepričanje, da podatki o akcesiji predmetov ne držijo povsem. Potem ko je uredništvo revije *Kronika* objavilo izbor tematike za obravnavo v posebni številki letošnjega letnika, smo se odločili opraviti še natančno raziskavo akcesije predmetov, ki je predstavljena v članku.

Kratka zgodovina tržiškega železarstva in kovaštva

V bližini Tržiča so železarski obrati v pisnih virih izpričani že ob koncu 15. stoletja, ob toku Tržiške Bistrice se leta 1498 omenjata kovačnici pri Kovorju in Bregu. Junija 1498 je kranjski župnik Matija Operta skupaj s kranjsko bratovščino svetega Rešnjega telesa tržiškemu župniku Gašperju Rawbsakhu in njegovemu bratu Avguštinu Kepi podelil mlin pod Kovorjem in zraven ležečo kovačnico ter stopo (*ain mull an der Feistritz vnder Khewr … mit schmidten stampff*).[4] Kovačnica pri Bregu ob Bistrici je bila zavedena v urbarju gospostva Križe, postavljena pa je bila nedolgo pred letom 1498 (*ain newe schmidten oder fusin gemacht*).[5] Še posebej kovačnica v Kovorju je imela verjetno precej manjši obseg proizvodnje, kot ga poznamo v večjih železarskih središčih na Kranjskem, o čemer bi lahko govoril tudi stan njenih posestnikov. V virih iz tega obdobja župnije in manjše cerkvene ustanove redko nastopajo kot posestnice železarskih obratov. Podoben primer je ohranjen iz leta 1590, ko je Gregor Železnik, kajžar v Straji vasi (nem. Hohenthurn) na Koroškem, tamkajšnjo kovačnico skupaj s kajžo prodal cerkvi sv. Ciriaka.[6]

Najstarejši podatki o kovaški obrti v Tržiču so ohranjeni šele iz leta 1544, ko sta se posestnika obeh tržiških gospostev (Gutenberg in Neuhaus) Jakob Lamberger in Gašper Paradeiser v pismu cesarju Karlu V. pritoževala nad prepovedjo trgovskih poti čez Trbiž, Bačo in Črno prst ter prisilno potjo skozi Ljubljano. Zapoved prisilne poti je po njunih besedah kovače in žebljarje iz tega majhnega trškega naselja postavila v še slabši položaj, kakršen naj bi bil že sicer.[7]

Kovaška dejavnost je bila v Tržiču skoraj gotovo prisotna že v poznem srednjem veku, vsaj kako stoletje pred prvo znano omembo. Lamberger in Paradeiser sta v eni od listin iz korespondence s cesarjem namreč omenjala, da najstarejša žebljarska kovačnica v Tržiču deluje sto let.[8] Takšna ocena se zdi precej realna. Tradicija in nekateri zgodovinarji, tudi Viktor Kragl in Ivan Mohorič, so sicer prepričani, da je zgodovina kovaštva v Tržiču še starejša. Po legendi naj bi se prvi žebljarji in kovači že pred 14. stoletjem priselili iz Koroške, in sicer iz Borovelj. Pred letom 1320 je staro tržiško naselje[9] uničil podor; številni kovači naj bi se nato preselili v Železnike, Kropo in Kamno Gorico, del pa naj bi jih ostal pod Ljubeljem, kjer so nekoliko nižje osnovali novo trško naselje, ki se v virih pojavi z imenom *Neumarktl* oziroma *Oppidum novum*.[10]

2 Rossiwall, *Die Eisen-Industrie*, str. 26.
3 Mohorič, *Zgodovina obrti*; Mohorič, *Zgodovina obrti, gozdarstva in industrije*.
4 ZIMK ZRC SAZU, Otorepec, CKSL, 1498 VI 21.
5 Kosi et al., *Historična topografija*, str. 74.
6 KLA, AUR, 418-B-C 3886 St.
7 Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 488–490; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 57–58.
8 Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 490–491.
9 V virih se leta 1261 staro trško naselje omenja po prelazu Ljubelj, kot *forum Lubellinum* (Schumi, *UBKr II*, št. 278).
10 Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 480–481, 494–495, 500; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 12, 55–57; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 292. Prva omemba s tema imenoma je iz leta 1320 (Schumi, *UBKr II*, str. 216, op. 1).

Tržič, pogled z vzpetine dvorca Neuhaus (foto: Gašper Oitzl).

Glede verjetnosti razlag o starosti kovaške obrti v Tržiču se je težko jasno opredeliti. Gotovo jih ne moremo potrditi s pisnimi viri niti jih ne moremo povsem zavreči. Če vprašanje naselitve iz Koroške pustimo ob strani, lahko vendarle s precejšnjo mero previdnosti domnevamo, da so prve kovačnice ob Mošeniku začele delovati približno okoli sredine 14. stoletja, v prvih desetletjih po postavitvi novega naselja.[11]

Železarska dejavnost v Tržiču je bila usmerjena v predelavo železa in izdelavo končnih izdelkov. Predindustrijsko železarjenje je bilo v osnovi razdeljeno na tri glavne proizvodne faze: prva faza je bila taljenje železove rude, ki je potekalo v talilnih obratih,[12] v drugi fazi so pridobljeno železo predelali in prekovali v polizdelke v kovačnicah z vodno gnanimi kladivi, v tretji fazi pa so v specialnih kovačnicah izdelali končni izdelek. V Tržiču so izvajali drugo in tretjo fazo, medtem ko so bili vsi trije poskusi taljenja železove rude dolgoročno neuspešni. Do prvega takšnega poskusa je prišlo že pred letom 1569, ko je bila talilna peč omenjena na seznamu sodelujočih na zborovanju kranjskih železarjev iz tega leta,[13] Alfons Müllner je njeno lokacijo postavljal ob potok Lomšica. Talilna peč je delovala le nekaj desetletij, saj je bila ob koncu 16. stoletja že ustavljena. Obratovala je še leta 1581, ko je bila skupaj s kladivom zavedena na seznamu železarskih obratov na Kranjskem in Goriškem. Za razliko od večine ostalih kranjskih železarskih obratov so vse proizvode prodali znotraj deželnih meja. Na podlagi višine dajatve za višjega rudarskega sodnika (10 renskih goldinarjev) je Alfons Müllner domneval, da je v Tržiču proizvodnja tedaj dosegala okoli 500 centov železa letno.[14] Postavitev talilne peči je bila v prvi vrsti posledica želje po znižanju stroškov, ki so nastajali zaradi nabave železa iz koroških železarskih središč, predvsem z območja Hüttenberga, kar je imelo za posledico močno odvisnost od uvoza koroškega železa. Zato so železo pridobivali iz okoliške železove rude, ki leži na območju Begunjščice, Korošice in Kokovnice, toda na teh nahajališčih je bilo rude razmeroma malo in je bila slabše kvalitete.[15]

O tržiškem železarstvu nato vse do konca 17. stoletja nimamo veliko podatkov. Leta 1616 je bil posestnik kladiva v Tržiču Miha Semen, ki je imel poleg tega eno kladivo še v Bohinju. Kovaška obrt se je gotovo razvila in razširila vsaj v začetku ali prvi polovici 17. stoletja, najverjetneje pa že v 16. stoletju. Kovaški ceh je obstajal že leta 1656, o močni prisotnosti kovaške obrti v Tržiču pa priča tudi Ja-

11 Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 494–495.

12 Do 16. stoletja, ponekod pa še vse do 18. stoletja, je taljenje železove rude potekalo v talilnih pečeh, v katerih so v direktnem procesu redukcije železove rude pridobili gobasto kepo železa, t. i. volka. V prvi polovici 16. stoletja pa se je na Kranjskem začelo uveljavljati taljenje železove rude v visokih pečeh oziroma plavžih. Z indirektnim procesom taljenja rude so pridobili surovo železo, imenovano tudi grodelj, ki so mu morali na posebnih ognjiščih odvzeti ogljik, da je postalo kovno ter so ga lahko predelali v polizdelke in končne izdelke. Ta postopek se je imenoval presnanje oziroma tudi »frišanje« (Šorn, *Začetki industrije*, str. 137–140).

13 Na omenjenem seznamu sta za Tržič zavedena dva predstavnika, prvi je bil Andrej Petz, predstavnik talilne peči (*Neumarktl Fusin*), na zasedanju pa je sodeloval še neimenovani predstavnik kovaških obratov v trgu (*Neumarktl, Markt*) (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 476).

14 Za primerjavo, na Kranjskem je bila proizvodnja tedaj najvišja na Savi pri Jesenicah in v Železnikih, kjer so izvozili po 3000 centov železa oziroma železnih izdelkov (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 478).

15 Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 478, 500; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 55–62.

nez Vajkard Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske*, ki je omenjal, da je bilo v Tržiču veliko kovačev, ki so izdelovali raznovrstne železarske izdelke (*allerley Eisen-Waar machen*), predvsem orodje in bakrene kotle, posode in cevi za strelno orožje. Po njegovih besedah je bilo obrtniško življenje v Tržiču precej živahno, poleg kovačev je bilo tudi veliko usnjarjev. Valvasor je domneval, da so bila najboljša leta tržiške obrtne dejavnosti že mimo.[16]

Prav v času izdaje Valvasorjevega dela je Tržič prizadel hud požar, v katerem naj bi pogorelo 80 stavb. Leta 1708 je prišlo do drugega poskusa taljenja železove rude v Tržiču, saj je dovoljenje za postavitev nove talilne peči prejel grof Vajkard Ferdinand Barbo, posestnik gospostva Neuhaus. Talilna peč je bila do leta 1710 dokončana, stala je tam, kjer je bila postavljena že peč Andreja Petza, ob izlivu Lomščice v Tržiško Bistrico, v bližini Čadovelj. Barbo je bil oproščen plačevanja davkov in pristojbin za pet do šest let, vsako leto so lahko prek Trsta v italijanske dežele izvozili 1000 centov železa. Iz naslednjih let je v povezavi s tem podjetjem ohranjenih malo virov, kar daje slutiti, da je bil tudi drugi poskus pridobivanja železa na tržiškem območju neuspešen.[17]

Kovaški ceh v Tržiču je bil eden od šestih rokodelskih cehov v tem naselju. Cehovska pravila tržiškega kovaškega ceha sekirnih in kosarskih kovačev je leta 1719 potrdil cesar Karel VI., leta 1748 pa še Marija Terezija.[18] V kovaškem cehu so se kot vajenci učili tudi številni prišleki iz Notranjske, Dolenjske, Krasa in današnje Primorske. Leta 1756 je v Tržiču delovalo 128 obrtnikov, med njimi je bilo največ nogavičarjev (39), 15 je bilo usnjarjev, osem pa kovačev kos. Preostalih kovačev ni bilo veliko, trije so bili podkovači, trije pa ključavničarji. Le dva tržana sta se ukvarjala s trgovino z železom.[19]

Velik del tržiške kovaške proizvodnje je bil usmerjen v kovanje kos. Večino železa, iz katerega so jih kovali, so kovači kupovali na Koroškem, kjer je bila kosarska obrt razvita predvsem v Himmelbergu in Kleinglödnitzu pri Weitensfeldnu ob reki Krki.[20] To pa je neizogibno vodilo v rivalstvo in tudi nasprotja med koroškimi in tržiškimi kosarji. Kosarski mojstri so za označevanje svojih izdelkov uporabljali žige, ki so si bili pogosto precej podobni, na kar so koroški kosarji opozarjali že leta 1731. Zaradi njihovih nadaljnjih pritožb, da naj bi Tržičani ponarejali njihove žige, je notranjeavstrijska dvorna komora leta 1744 prepovedala prodajo tržiških kos in srpov v Italijo. Tržiški kovači so v pritožbi utemeljevali, da gre za stare žige njihovih delavnic, v njihov prid se je izrekel tudi tedaj glavni trgovec z železom in železnimi izdelki Michelangelo Zois. Že naslednje leto je bila prepoved izvoza tržiških kos in srpov v Italijo preklicana, čeprav je spor trajal še naprej.[21]

Koroški kosarji so po tržiških že kmalu zatem udarili tam, kjer jih je najbolj prizadelo. Najverjetneje je bil predvsem po njihovi zaslugi leta 1757 ustavljen izvoz večine koroškega železa na Kranjsko. Tako so se zaradi odvisnosti od koroškega železa tržiški kovači znašli v težkem položaju. Namesto iz Koroške so začeli večje količine železa uvažati iz Save[22] in Javornika, kjer pa naj ne bi mogli nakupiti zadostnih količin, pa tudi železo naj bi bilo slabše kvalitete. Zato so tržiški kovači koroško rudarsko oblast prosili, naj jim dovoli uvoziti vsaj 400 miliarijev surovega železa letno, pri čemer so se sklicevali na podobno pravico, ki so jo tedaj imeli železarski obrati v Beli Peči (it. Fusine in Valromana, nem. Weissenfels), ki jim je bil dovoljen uvoz 500 miliarijev železa na leto. Tržiški kovači so se v pritožbi sklicevali na pomen tržiškega kovaštva za notranjeavstrijske dežele, izpostavljali so izdelavo železnih pločevinastih retort za idrijski rudnik ter trdnjavskega orodja za Karlovec in druge utrdbe v Vojni krajini.[23] Sledil je kompromis, na podlagi katerega so lahko tržiški kovači iz Koroške dobavili toliko železa, kolikor so ga potrebovali za svoja kovaška dela.[24]

Tržiško železarstvo je v 18. in 19. stoletju močno zaznamovala rodbina Jaborniggov.[25] Franc Ignac Jabornigg, grajski oskrbnik na dvoru Javornik (nem. Gamsenegg) pri Guštanju, se je leta 1716 iz Koroške priselil v Tržič in od grofa Adama Antona Sigfrida Auersperga kupil kovačnico Germovka, v kateri so tedaj izdelovali bakrene kotle in posode. Kupil je tudi obrate na Slapu v bližini Tržiča, kjer je izdeloval jeklo, ti pa so postali osrednji obrat te družine. Za izdelavo 600 centov jekla je porabil 780 centov surovega železa, ki ga je kupoval tako na Koroškem kot tudi na Savi in Javorniku. Poleg jekla so v njegovem podjetju izdelovali tudi kose, dnevno naj bi izdelali po 40 kos različnih vrst. Veliko mero inovativnosti je pokazal pri poskusu izdelave retort za žganje živosrebrove rude iz železne pločevine, ki jih je nekaj časa prodajal v idrijski rudnik živega srebra.[26] Sredi 18. stoletja je poleg Jaborniggovih obratov (jeklarski obrat in kovačnica) v Tržiču delovalo še sedem kovačnic.[27]

16 Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 128, 139; Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 405–407; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 64, 72.
17 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 66–69; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 501.
18 ARS, AS 526, Potrditev cehovskih pravil 1748.
19 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 20–21, 35, 69, 73.
20 Wiessner, *Kärntner Eisen*, str. 157–169; Zeitlinger, Sensen, Sensenschmiede, str. 150.
21 Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 491–493; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 69–72.
22 Danes muzejsko območje Stara Sava, del Jesenic.
23 ARS, AS 526, Potrditev cehovskih pravil 1748.
24 Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 494–495; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 90–94.
25 Več o rodbini Jabornigg oziroma Jabornegg gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 48–55.
26 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 84–90; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 497.
27 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 86–87.

Enega najzgodnejših podatkov o količini proizvodnje in vrstah izdelkov tržiških kovaških mojstrov prinaša kirurg idrijskega rudnika živega srebra Baltazar Hacquet v svojem obsežnem delu *Oryctographia Carniolica*, ki je v štirih knjigah izšlo med letoma 1778 in 1789. V času delovanja v Idriji je obiskal tudi druge rudarske in železarske kraje na Kranjskem, ki jih je pozneje opisal v navedenem delu. Ustavil se je tudi v Tržiču, kjer so po njegovih besedah surovo železo kupovali na Javorniku in na Koroškem. Hacquet omenja, da so iz surovega železa izdelovali jeklene palice oziroma polizdelke, med končnimi izdelki pa kose, sekire, srpe in žeblje. Podaja tudi oceno o količini proizvodnje, in sicer naj bi vsako leto izdelali okoli 1500 centov jeklenih polizdelkov, okoli 1500 centov kos, srpov in sekir ter še med 140 in 160 centov žebljev. Hacquet je opozarjal na nevarnost požarov v Tržiču, saj je bilo ogenj zaradi precejšnje nagnetenosti železarskih in kovaških obratov težko omejiti. Omenjal je še, da so pred časom izdelovali tudi pločevino, pri čemer je imel v mislih Jaborniggovo proizvodnjo pločevinastih retort za idrijski rudnik. Izdelavo retort pa so do tedaj že povsem opustili.[28]

Podatki o obsegu tržiške kovaške proizvodnje so ohranjeni tudi iz leta 1782. Trinajst kovaških mojstrov je letno izdelalo 18.000 hrvaških kos, 17.050 »deželnih« kos (*Landell-Sensen*), 15.800 romanskih in 9200 furlanskih kos, 11.625 sekir, 8200 srpov, 4050 lopat in vil, 225 listov za žage (ročne in vodne) in 600 kosov železa za izdelavo pluga.[29] Iz teh podatkov lahko razberemo, da so tržiški kovači izdelovali različno orodje, predvsem za delo na polju in v gozdu. Omenjene so različne vrste kos, ki so bile poimenovane po tržiščih, kamor so jih izvažali; izvoz je bil torej pretežno usmerjen v italijanske dežele in na Hrvaško, občuten del kos pa so prodali tudi na Kranjskem.

Pečatnik gospostva Tržič, 1807–1819, hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 2456 (foto: Tomaž Lauko).

Tako kot v številnih drugih obrtnih panogah so se znaki postopnega zatona tudi v kosarstvu pojavljali od začetka 19. stoletja dalje. Eden izmed dejavnikov, ki je negativno vplival na nadaljnji razvoj obrti, je bila leta 1808 ukinitev dotedanje pravice, da pomočnikom v kovačnicah ni bilo treba služiti vojaškega roka. To je bil namreč pomemben razlog pri odločitvi za sicer težak in naporen kovaški poklic. Prva desetletja 19. stoletja so bila težavno obdobje zaradi francoskih vojn in zasedbe v letih 1809–1813, na kar je dodatno vplivala prepoved avstrijske vlade za izvoz surovega železa iz Koroške. Težave je povzročala tudi dobava in cena kuriva. Če bi kovači želeli povečati proizvodnjo, bi morali porabiti večje količine oglja, toda vsaka kovačnica je imela že odmerjen delež gozda. Že konec 18. stoletja so nekateri kovači želeli svoje kovačnice spremeniti v obrate za pridobivanje jekla, ker pa bi zaradi tega porabili večje količine oglja, jim rudarska oblast tega ni dopustila. Tržiški kovači so sicer oglje dobivali iz krajev pod Tolstim vrhom: Golnika, Seničnega, Zgornjega in Spodnjega Vetrna ter Novakov.[30] Tržič in s tem tržiško obrt je močno prizadel požar, ki se je konec marca 1811 začel v skladišču oglja ene od kovačnic, se razširil po naselju, povzročil 75 smrtnih žrtev ter uničil 151 hiš in več kot 100 obrtnih delavnic ter poslopij, med njimi tudi devet kovačnic. Med umrlimi je bilo precej kovaških delavcev.[31]

Tržiško železarstvo je močno zaznamoval feldmaršal in grof Josef Radetzky, ki je leta 1807 od tašče, grofice Frančiške Romane Strassoldo (rojene grofice Auersperg), za 60.000 goldinarjev odkupil gospostvo Neuhaus z dvorom in drugimi pritiklinami, med katerimi so bili tudi železarski obrati. Radetzky je želel povečati donos gospostva in izboljšati gospodarske razmere, zato je leta 1814 nad Tržičem ob cesti čez prelaz Ljubelj ob potoku Mošenik dal postaviti tovarno pil.[32] Vzpostavitev proizvodnje je vodil angleški mojster za izdelovanje pil Joseph Dutton. Za izboljšanje kvalitete jekla, iz katerega so izdelovali pile, je dal postaviti posebno cementirno peč, v kateri so pridobivali cementirano jeklo – to je bil tedaj edini takšen obrat v avstrijskih deželah.[33] Tovarna pil je delovala vse do devetdesetih let 19. stoletja. Radetzky je leta 1819 od Matevža Polaka kupil še kovačnico

28 Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, 3, str. 10–11.
29 Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 498; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 95.
30 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 99–104.
31 Prav tam, str. 24; Babšek, Grof Radetzky in Tržič, str. 73.
32 Gre za današnjo lokacijo s toponimom Ravne. Na obstoj nekdanje pilarne še danes spominja ulično ime Pot na pilarno.
33 *Bericht über die zweite … im Jahre 1839*, str. 62–64.

Njiva.[34] Ker je bil v požaru leta 1811 uničen tudi grad Neuhaus, je dal Radetzky postaviti novo poslopje, toda nižje od starejšega, v sklopu te gradnje pa je bila tedaj napravljena tudi današnja grajska planota.[35]

Zaradi ustavljene dobave koroškega surovega železa v času Ilirskih provinc je Radetzky želel surovo železo proizvajati na območju Tržiča. Francoska oblast je kljub njegovemu visokemu vojaškemu činu sovražne armade 1. januarja 1813 izdala koncesijo za postavitev plavža v Bistrici pri Tržiču. Naslednje leto je bil plavž dograjen, toda iz neznanih razlogov (domnevno zaradi neustrezne oskrbe z ogljem in rudo) je Radetzky začel leta 1816 plavž postavljati na drugem koncu tržiškega območja, pri Čadovljah, ob izlivu Lomšice v Bistrico, kjer sta nekoč stali že obe starejši talilni peči, saj je bila lokacija ugodnejša z vidika preskrbe z ogljem. Plavž je bil kljub pritožbam drugih tržiških kovačev naslednje leto zgrajen, a je obratoval le dobrega četrt leta, njegova gradnja pa naj bi stala 40.000 goldinarjev. Domneva se, da je bil plavž ustavljen, ker ni zmogel proizvajati kvalitetnega grodlja.[36]

Grof Radetzky je s to in še nekaterimi drugimi zgrešenimi investicijami drvel v finančni propad. Veliko denarja si je tudi izposojal, njegov največji upnik je postal dunajski prevozniški in finančni mogotec Jožef pl. Dietrich. Na začetku leta 1819 mu je Radetzky sprva vse posesti prepustil v začasen užitek, saj sta se dogovorila za postopno sanacijo dolgov, toda kmalu je postalo jasno, da se na ta način dolgovi ne bodo zmanjšali. Novembra 1819 sta sklenila pogodbo, s katero je Radetzky Dietrichu prepustil svojo celotno tržiško posest, med drugim tudi železarske obrate.[37]

Pečatnik Radetzkyjeve Tovarne angleškega jekla in pil, 1814–1819, hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 2503. Napis na pečatniku: »GRÄFL: RADETZKYSCHE. ENGLISCH. STAHL. UND. FEILEN. FABRICK« (foto: Tomaž Lazar).

Železarsko posest družine Jabornigg je po smrti Franca Ignaca leta 1770 prevzel sin Kajetan, za njim (umrl je leta 1793) pa sin Andrej Danijel, ki je bil v času francoske okupacije župan Tržiča in pozneje zaradi tega osovražen. Zato se je iz Tržiča izselil, vodenje podjetja pa je prevzel sin Rajmund (1786–1852), ki je leta 1821 prejel koncesijo za predelavo jeklarskega obrata. Jeklarski obrat je bil v posesti družine Jabornigg vse do leta 1873, ko ga je Rajmundov sin Stanislav (1828–1882) prodal Kranjski industrijski družbi (KID; nem. *Krainische Industrie-Gesellschaft*). Del obratov te družine je odkupil že grof Radetzky. Leta 1870 je bil jeklarski obrat označen kot »tovarna brescianskega jekla«, imel je štiri ognjišča za predelavo surovega železa. Iz 4500 centov surovega železa so pridobili 3000 centov jekla, ki so ga z žigom »SLAP« večinoma izvažali v Trst in Osmanski imperij.[38]

Lastniki tržiških železarskih in kovaških obratov so izdelke svojih delavnic predstavljali na notranjeavstrijskih industrijsko-obrtnih razstavah, ki so bile z namenom spodbujanja industrije in obrti ter uvajanja pridobitev industrijske revolucije v proizvodnjo organizirane v deželnih prestolnicah, in sicer leta 1838 v Celovcu, leta 1841 v Gradcu in leta 1844 v Ljubljani.[39] Na prvi razstavi je bilo s srebrno medaljo nagrajeno podjetje barona Dietricha, ki je predstavilo več kot 250 kataloških enot izdelkov. Glavni del so bile različne vrste pil, ki so bile tudi med člani komisije deležne največjega zanimanja. Med ostalimi predmeti so bila razstavljena različna orodja (sekire, lopate, žage itd.) ter železni in jekleni polizdelki, med drugim cementirano jeklo.[40] Dietrich je sodeloval tudi šest let pozneje na ljubljanski razstavi, kjer je ponovno predstavil okoli 250 proizvodov iz delavnic svojega podjetja.[41]

Na razstavi v Celovcu se je leta 1838 dobro izkazal še tržiški kovač Ignac Zeme, ki je imel v svoji kovačnici štiri kladiva in štiri kovaška ognjišča, zaposloval pa je enajst delavcev. Predstavil je osem izdelkov, polovica so bile kose, ki jih je prodajal predvsem v različnih italijanskih državah in na Hrvaškem. Za svoje izdelke je prejel diplomo s priznanjem.[42] Enako priznanje je prejel tudi Franc Ahačič, ki je imel kovačnico s tremi kladivi in dvema kovaškima ognjiščema. Na razstavi je predstavil šest izdelkov, in si-

34 Kovačnica je delovala ob Tržiški Bistrici, na stičišču današnjih Cankarjeve in Kosarske ulice (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 49–50).
35 Babšek, Grof Radetzky in Tržič, str. 69–75; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 106, 112–114; Knific, Razvijanje mita.
36 ARS, AS 526, Cehovska knjiga, f. 145–149; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 106–112.
37 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 114–116; Babšek, Grof Radetzky in Tržič, str. 75; Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, str. 55.
38 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 87–90, 118–119.
39 Vodopivec, Odmev industrijske revolucije, str. 266–273.
40 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1838*, str. 23–24.
41 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. 37.
42 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1838*, str. 72.

Devet kos iz tržiških kovačnic danes hrani tudi Narodni muzej Slovenije. Na sliki so kose z inv. št. N 32655, N 32657 in N 32656 (foto: Tomaž Lazar).

cer dva vzorca romanskih srpov ter po dva vzorca egiptovskih in grških lopat.[43] Diplomo je prejel tudi Anton Radon, ki je predstavil štiri vzorce različnih vrst kos (avstrijsko »deželno koso« (*Landsense*), švicarsko koso, sicilijansko (*sizilianische Morastsense*) in ameriško koso).[44] Poleg kovačev je z osmimi vzorci različnih zvrsti brescianskega jekla sodeloval tudi Rajmund pl. Jabornigg.[45]

Medtem ko na drugi razstavi v Gradcu tržiški kovači niso sodelovali, jih je svoje produkte veliko predstavilo na tretji razstavi, ki je bila septembra 1844 v Ljubljani. Poleg že zgoraj omenjenega Dietricha sta priznanji ponovno prejela kovača Franc Ahačič in Ignac Zeme, med novimi nagrajenci je srebrno medaljo prejel Rajmund pl. Jabornigg, bronasto pa sta prejela Stanislav Killer in Marija Polz.[46]

Jabornigg je na razstavi zopet predstavil vzorce jekla, v vmesnem času pa je izpopolnil metodo pridobivanja jekla, s katero je zmanjšal porabo oglja in obenem za tretjino povečal proizvodnjo.[47] Franc Ahačič je s sinom Janezom predstavil kose, srpe, slamoreznice in različno drugo orodje. Proizvode sta prodajala v italijanskih deželah, na Tirolskem, Hrvaškem in v Grčiji.[48] Ignac Zeme je na razstavo poslal 26 vzorcev kos in en vzorec slamoreznice.[49] Stanislav Killer je imel železarske obrate v Retnjah pri Tržiču,[50] na razstavi je imel 75 vzorcev železnih polizdelkov.[51] Marija Polz je na razstavi predstavila 21 predmetov, najverjetneje predvsem kose.[52] Na razstavi so od tržiških kovačev kos sodelovali še Karel Zeme, ki je poslal 26 kataloških enot predmetov,[53] ter Jurij in Ignac Ahačič, ki sta poslala vzorce kos, srpov, slamoreznic, žag, lopat, krampov in drugega orodja (skupaj 25 kataloških enot predmetov).[54]

Precejšnja čast je doletela barona Dietricha in Ignaca Zemeta, saj je nekaj njunih izdelkov po ogledu razstave za zbirko cesarskega tehničnega kabineta na Dunaju kupil cesar Ferdinand I. Očitno sta ga zelo pritegnila Dietrichova vzorca svedrov za artezijski vodnjak (*Ein Modell eines artesischen Brunnenbohrers*) in vzorci kos iz Zemetove kovačnice.[55]

43 Prav tam, str. 19–20.
44 Prav tam, str. 75.
45 Prav tam, str. 40–41.
46 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. xxi–xxxii.
47 Prav tam, str. 2.
48 Prav tam, str. 25.
49 Prav tam, str. 1.
50 V Retnjah je železarske obrate prvi postavil Nikolaj Polz leta 1735 (Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 119–120).
51 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. 22.
52 Prav tam, str. 25.
53 Prav tam, str. 25.
54 Prav tam, 21–22.
55 Prav tam, str. xiii–xiv.

Delavci pred tržiško kovačnico kos Germovka leta 1883 (arhiv Tržiškega muzeja).

Tržiške kovačnice so bile sredi 19. stoletja edine na Kranjskem, ki so izdelovale kose in srpe, obseg proizvodnje pa je upadal že vsaj ob koncu prve polovice 19. stoletja. Leta 1851 so v sedmih kovačnicah izdelali 72.800 kos, 15.400 srpov, 1610 slamoreznic in 149 centov lopat. Štiri leta pozneje je število precej upadlo, izdelali so 51.100 kos, 13.000 srpov, 1660 slamoreznic in 583 centov pil. V kovačnicah (brez predelovalnih obratov in tovarne pil podjetja dedičev barona Dietricha) je delalo 63 delavcev, od tega največ (22) v kovačnicah dedičev barona Dietricha. V tovarni pil je tedaj delalo le 28 delavcev, medtem ko jih je v najboljših časih delalo tudi do 60. Surovo železo so nabavljali iz plavžev na Savi ter v Treibachu in Svincu (nem. Eberstein) na Koroškem.[56] Primerjava s sosednjo Koroško kaže, da je bila proizvodnja v Tržiču razmeroma majhna, saj so v petih koroških kovačnicah kos izdelali 143.000 kos, 3150 srpov in 645 slamoreznic, tudi na Koroškem pa so se soočali z manjšo proizvodnjo v primerjavi s prejšnjimi desetletji.[57]

Po smrti barona Jožefa Dietricha leta 1855 je gospostvo in železarsko podjetje prek matere Ane, ki je umrla že dve leti pred očetom, dedoval njen tedaj sedemletni sin Jožef Marija Sułkowsky. Dietrich je namreč svojo edinko leta 1845 poročil s poljskim knezom Ludvikom Sułkowskim. Jožef Marija je posest prevzel šele marca 1869, že februarja 1873 pa jo je prodal Kranjski industrijski družbi (KID), v kateri se je do tedaj združila večina železarskih obratov na Kranjskem. Ustanovljena je bila leta 1869 z združitvijo ljubljanskih veletrgovcev in podjetja Zoisovih dedičev. Po letu 1873 se je zaradi hude gospodarske krize odločila za prodajo svojih tržiških posesti in železarskih obratov. Nekdanje Jaborniggove obrate na Slapu je prodala Charlesu Molinu, ki je leta 1881 kompleks preuredil v tovarno lepenke. Kovačnico Njiva je KID leta 1883 prodala Barbari Ahačič, dve leti pozneje pa je prodala še preostale tržiške posesti, železarske obrate in druge pravice. Večino so prodali komanditni družbi bombažne predilnice, del predelovalnih obratov in tovarno pil pa so lahko izkoriščali še naslednja štiri leta; v tem času so velik del naprav demontirali in preselili na Jesenice, kjer je s postavitvijo Siemens-Martinove peči začelo rasti industrijsko središče.[58]

V zadnji četrtini 19. stoletja so se tudi druge tržiške kovačnice spopadale z vedno bolj perečimi težavami, saj se njihovi lastniki niso dovolj hitro prilagodili novim gospodarskim in tehnološkim razmeram, ki jih je prinesla industrializacija. Obrtna

[56] Rossiwall, *Die Eisen-Industrie*, str. 24–28, 54–59; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 132–133.

[57] Rossiwall, *Die Eisen-Industrie*, str. 34–37. Poleg Himmelberga so bile kovačnice kos v Volšperku (nem. Wolfsberg), Kleinglödnitzu in Špitalu ob Dravi (nem. Spittal an der Drau).

[58] Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 155–161; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 123–124; Rjavec, *Plemiška rodbina*, str. 36–44; Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 210–347.

Notranjost kovačnice kos Njiva leta 1924 (arhiv Tržiškega muzeja).

proizvodnja je vedno bolj upadala, podobno je bilo tudi v Železnikih in Kropi. Večina tržiških kovačnic je počasi prenehala z obratovanjem, konec 19. stoletja in v medvojnem obdobju sta delovali le še dve kovačnici kos. Ena je bila v lasti družine Ahačič (kovačnica Njiva), drugo pa je imel Anton Globočnik. V kovačnici Njiva so proti koncu stoletja počasi začeli uvajati strojno proizvodnjo, kose pa so izdelovali iz švedskega jekla. Tradicijo izdelovanja pil je v Tržiču nadaljevala pilarna Triglav, ustanovljena leta 1921.[59]

Predstavitev predmetov in njihovih delavnic

Oddelek za zgodovino in uporabno umetnost Narodnega muzeja Slovenije hrani vsaj 18 predmetov, ki so bili v 19. stoletju izdelani v tržiških kovačnicah, in sicer devet vzorcev kos, pet polizdelkov, dva lista žag, list tesarske sekire in rezilo slamoreznice. Kraj in delavnice, v katerih so predmete izdelali, v 13 primerih dokazujejo vtisnjeni žigi, za pet polizdelkov pa smo podatke o kraju izdelave pridobili šele med raziskavo akcesije predmetov. Na večini predmetov so ohranjeni napisi, s katerimi so izdelovalci označili vrsto posameznega (pol)izdelka. Napisi so bili do nedavnega precej slabo čitljivi, ponekod komaj vidni, saj je bila površina predmetov korodirana. Po konservatorsko-restavratorski obdelavi predmetov v konservatorskem laboratoriju za kovino Narodnega muzeja Slovenije so napisi precej bolje čitljivi.[60] Napis sestavljata zaporedna številka in vrsta predmeta, v primeru kos tudi dolžina, ki je izražena v merski enoti *Palmi*. Zaporedne številke so lahko pokazatelj načina prihoda predmetov v muzej, saj so številke precej visoke (od 102 do 134), kar pomeni, da so bili pred prihodom v muzej najverjetneje del obsežne kataloške zbirke, ki je obsegala vsaj blizu 140 predmetov. Za zdaj bi se lahko strinjali z obstoječo teorijo, da so bili predmeti predstavljeni na kateri od notranjeavstrijskih industrijsko-obrtnih razstav.

Primerjava žigov na predmetih s tistimi, ki so bili objavljeni v literaturi, kaže, da je bilo sedem kos najverjetneje izdelanih v kovačnici Karla Resserja, dva lista žag, sekira, slamoreznica in ena kosa v obratih barona Jožefa Dietricha, ena kosa pa v kovačnici Johanna Polza.[61] Nekaj dvomov ostaja glede določanja žiga na sedmih kosah, ki naj bi bile izdelane v kovačnici Karla Resserja. Na seznamu žigov tržiških kovačnic, ki ga je leta 1832 sestavil tržiški kovaški ceh, lahko opazimo, da je bil žig Karla Resserja tedaj drugačen od tistega na ohranjenih predmetih. Iniciala (R) je izhajala iz spodnjega desnega dela sidra, nad katerim je grški križ, medtem ko je žig na kosah

[59] Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 166–169, 175–181; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 296–298.

[60] Predmeti so bili konservatorsko-restavratorske obdelave deležni leta 2019, v sklopu priprav na razstavo *Ko zapoje kovina*, ki je bila v Narodnem muzeju Slovenije na ogled med decembrom 2019 in avgustom 2020.

[61] Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 123, 152.

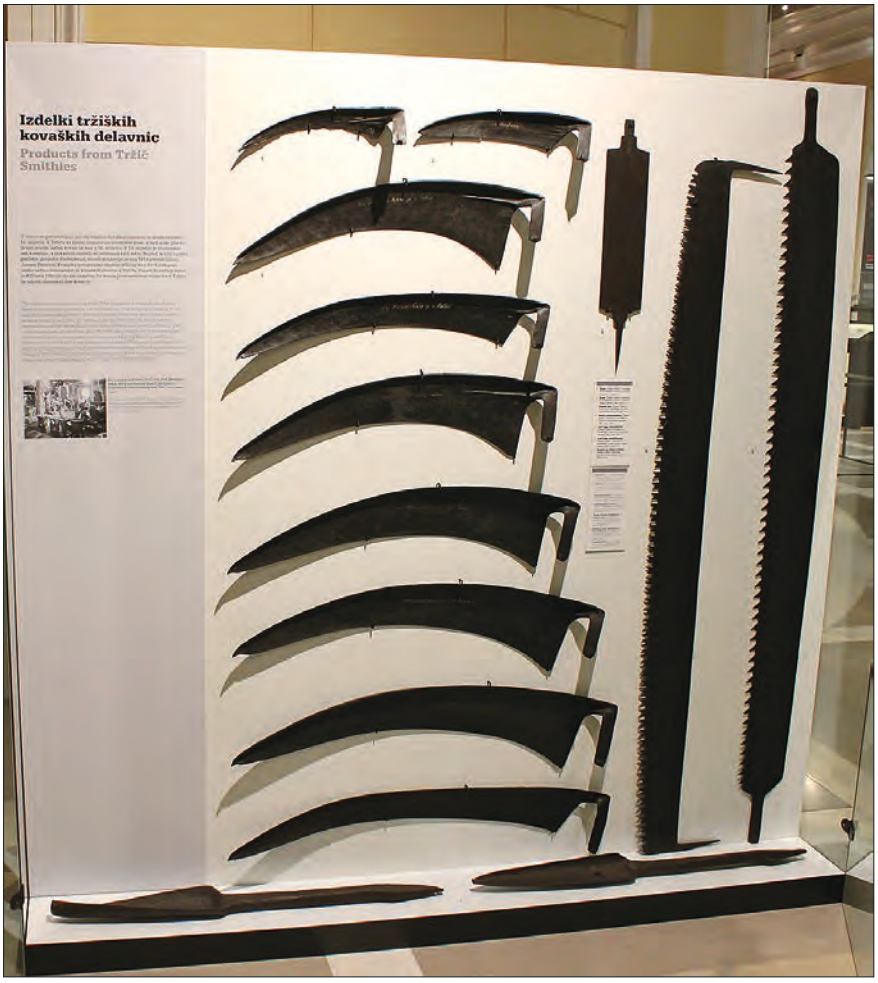

Del predmetov iz tržiških kovačnic na občasni razstavi »Ko zapoje kovina. Tisočletja metalurgije na Slovenskem« v atriju Narodnega muzeja Slovenije (foto: Gašper Oitzl).

Tabela 1: Osnovni podatki predmetov.

napis na predmetu	predmet	delavnica	dolžina [cm]	širina [cm]	inv. št. predmeta
7. Brescianstahl, gehärtet Nr. 0	polizdelek, bresciansko jeklo	Dietrich	43,5	0,88	N 38924
34. Wannen- oder Kübeleisen	polizdelek, trakasto železo	Dietrich	64,2	3	N 38897
43. b. Sittereisen, 8eckiges (Ottangoli)	polizdelek, Sittereisen	Dietrich	67,3	1,7	N 38898
45. Groben Zaineisen für Schlosser	polizdelek, palično železo	Dietrich	68,3	1,8	N 38899
45. Zaineisen mittleres	polizdelek, palično železo	Dietrich	66,2	1	N 38900
92. Zimmermannssäge, gerade zu 7 Span	list za žago »amerikanko«	Dietrich	173	14,6	N 38910
93. Spaltsäge	list za žago »venecijanko«	Dietrich	191	14,7	N 38909
102. Romaner Sensen zu 4 Palmi	vzorec romanske kose	Karl Resser (?)	71,4	18	N 32652
103. Romaner Sensen zu 4 1/2 Palmi	vzorec romanske kose	Karl Resser (?)	76,6	17,9	N 32654
104. Romaner Sensen zu 5 Palmi	vzorec romanske kose	Karl Resser (?)	83,8	17,6	N 32655
105. Romaner Sensen zu 5 1/2 Palmi	vzorec romanske kose	Karl Resser (?)	89,6	18,6	N 32653
106. Romaner Sensen zu 6 Palmi	vzorec romanske kose	Karl Resser (?)	95,5	19,4	N 32649
109. Ferrini Sensen zu 4 Palmi	vzorec kose Ferrini	Karl Resser (?)	72,8	11,2	N 32651
113. Ferrini Sensen zu 6 Palmi	vzorec kose Ferrini	Karl Resser (?)	96,6	13,4	N 32650
134. Stutzelsensen	vzorec kose	Dietrich	40,2	10,9	N 32657
x	rezilo slamoreznice	Dietrich	57,5	10,5	N 32648
x	list tesarske sekire	Dietrich	43,5	24,5	N 34081
x	vzorec kose	Johann Polz (?)	37,2	11	N 32656

Ohranjeni žig na sedmih kosah iz tržiških kovaških delavnic, domnevno žig delavnice Karla Resserja na romanski kosi z dolžino 4 »Palmi«, 1821, inv. št. N 32652 (foto: Gašper Oitzl).

Žig delavnice Josepha Dietricha na kosi (inv. št. N 32657) (foto: Tomaž Lazar).

Napis na kosi med procesom konserviranja in restavriranja v Narodnem muzeju Slovenije (foto: Nataša Nemeček).

sestavljen le iz iniciale in grškega križa nad njo. Ob tem lahko izpostavimo še, da se na listih za žage poleg običajnega pojavi še drugačen žig Dietrichovih delavnic, kot je viden na kosi, slamoreznici in sekiri, na katerih je vtisnjen žig z napisom *I. DIETRICH*.

Ohranjeni napisi na kosah kažejo, da jih je pet vrste *Romaner* (romanske kose), dve sta vrste *Ferrini*, ena pa je t. i. *Stutzelsense*. Napis na kosi iz Polzeve kovačnice ni ohranjen. Če k obravnavi pritegnemo še zaporedne številke, lahko ugotovimo, da se je ohranil velik del zbirke romanskih kos, saj so ohranjene vse romanske kose različnih dolžin z zap. št. od 102 do 106. Dolžine so izražene v italijanski merski enoti *Palmi*, ki pomeni dlan ali ped, in sicer je najkrajša kosa dolga 4 *Palmi*, najdaljša pa 6. Ob primerjavi dimenzij ohranjenih kos lahko nekaj besed namenimo tudi razlikam med obema vrstama, ki se očitno nista pretirano razlikovali v dolžini, so pa bile romanske kose običajno precej širše kot kose vrste *Ferrini*, v teh dveh primerih celo za okoli 6 cm.

Termin *Palmi* označuje širino dlani ali dolžino pedi, mera pa ni bila povsem enotna, saj gre za predmete, ki so bili izdelani v obrtnih delavnicah. Zato je težko natančno določiti dimenzijo enega *Palmi*, znašal je med 14 in 16 cm, dolžino kos pa so najverjetneje merili glede na dolžino rezila. Podobna situacija z dimenzijami kos je izpričana tudi v avstrijskih deželah, kjer so kose prav tako merili z dlanmi (*Hand*) oziroma pedmi (*Spannen*), mere pa niso bile povsem natančno določene. Prav tako lahko opazimo, da se kose z enakimi dimenzijami, izraženimi v dlaneh, razlikujejo v dimenzijah metričnega sistema.[62]

Romanske kose so v Tržiču izdelovali vsaj že leta 1782, ko so bile druga najbolj množična vrsta kose, ki so jo izdelovali tržiški kovači; v tistem letu so jih izdelali 15.800.[63] Kose vrste *Ferrini* pa lahko zasledimo v poročilu z notranjeavstrijske razstave v Celovcu, na kateri je koso takega tipa z dolžino 5,5 *Palmi* predstavil Ignac Zeme. To vrsto kos je prodajal v Lombardiji.[64] Obe vrsti kos so najverjetneje prodajali predvsem v severnih in osrednjih italijanskih deželah. Vprašanje pa je, ali lahko na podlagi zgolj enega vira domnevamo, da so kose vrste *Ferrini* prodajali izključno v Lombardiji.

Kosa vrste *Stutzelsensen* je bila v primerjavi s kosami iz domnevno Resserjeve kovačnice precej krajša, s tem pa je povezan tudi namen njene uporabe. Glede na prevod termina *Stutzel* ali *Stutzen* bi lahko domnevali, da so takšne kose uporabljali za košnjo trave okoli dreves in drevesnih štorov.[65]

Lista za žage sta bila izdelana za različne tipe žag, kar razkriva že njun zunanji videz. Po konser-

62 Zeitlinger, Sensen, Sensenschmiede, str. 126–127.
63 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 95.
64 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1838*, str. 72.
65 *Stutzen*, z današnjim pomenom *Stumpf*, *Stummel*, lahko prevajamo kot štrcelj ali štor (Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Bd. XX, str. 755–757).

vatorsko-restavratorski obdelavi sta bila nekoliko bolje vidna tudi napisa, ki pa sta bila dokončno razvozlana šele med raziskavo akcesije. Predmet z zap. št. 92 (*Zimmermannssäge, gerade zu 7 Span*) in inv. št. N 38910 je list za tesarsko ročno žago »amerikanko«, s katero sta upravljala dva moža. List je bil valjan, na vrhu so nazobčani zobje, v bližini obeh ročajev je list nekoliko ožji. Napis *gerade zu 7 Span* označuje dolžino lista žage (sedem pedi).

Z zap. št. 93 je bil označen list *Spaltsäge*, ki ima danes v muzeju inv. št. N 38909. Valjan list ima trikotne zobe, uporabljali pa so ga za vodno gnano žago tipa »venecijanka«.[66] Na obeh listih sta ohranjena dva različna žiga, eden je enak žigu, ki je viden tudi na ostalih predmetih iz Dietrichovih obratov, drugi žig pa ima podobo pegaza, ki s sprednjimi nogami drži ključ. S tem žigom so bile sicer označene pile iz Radetzkyjeve in pozneje Dietrichove tovarne pil,[67] vprašanje pa je, ali so takšen žig res uporabljali že v času Radetzkega, saj je pegaz, resda brez ključa v rokah, tudi del Dietrichovega grba.

Rezilo slamoreznice (inv. št. N 32648) je dvorezno, na enem koncu je trn za ročaj, na drugem pa predrta luknja, ki je najverjetneje služila namestitvi na podstavek. Na predmetu ni vidno ohranjenega napisa. Brez njega je tudi tesarska sekira (inv. št. N 34081), tako kot na slamoreznici je tudi na njej ohranjen žig Dietrichovega podjetja. Sekira (bradva) ima tanek list kapljičaste oblike, ki je na vrhu koničasto zaključen.

V podjetju barona Dietricha so izdelovali tudi težje in masivne svedre, o čemer pričata poročili z druge skupne avstrijske obrtne razstave na Dunaju in notranjeavstrijske industrijsko-obrtne razstave v Ljubljani. Že zgoraj smo omenili, da je cesar Ferdinand I. na ljubljanski razstavi leta 1844 kupil dva vzorca Dietrichovih svedrov za vrtanje artezijskih vodnjakov. Svedra, ki sta verjetno služila vrtanju v zemljo, hrani tudi Narodni muzej Slovenije (inv. št. N 32497 in N 32498). Lahko bi domnevali, da sta tudi ta predmeta izdelka Dietrichovih obratov ali celo del iste akcesije, toda na predmetih ni ohranjenih žigov ali napisov, ki so značilni za druge predmete iz te akcesije. Njune omembe ne najdemo niti v akcesijskih podatkih, zato njun tržiški izvor za zdaj ostaja le delno verjetna domneva.[68]

Na podlagi podatkov, do katerih smo se dokopali pred temeljito raziskavo akcesije obravnavanih predmetov, bi lahko predpostavljali, da so bili izdelani v

Rezilo slamoreznice pred konservatorsko-restavratorsko obdelavo, obrati Josepha Dietricha, Tržič, 1821, hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 32648 (foto: Gašper Oitzl).

66 »Venecijanka« je sicer splošno razširjen izraz za označevanje vodno gnanih kmečkih hišnih žag, ki pa se je začel uporabljati šele od druge polovice 19. stoletja dalje. Zato je razumljivo, da je bil za opis vrste predmeta uporabljen drug termin, saj je napis nastal leta 1821 (Schinnerl, Die Geschichte und Technik, str. 293, 310).

67 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 152.

68 *Bericht über die zweite … im Jahre 1839*, str. 62–64; *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. xiii–xiv.

Svedra za vrtanje artezijskih vodnjakov, obrati Josepha Dietricha (?), Tržič, okoli 1844 (?), hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 32497 in N 32498 (foto: Tomaž Lazar).

tržiških kovačnicah Karla Resserja, Jožefa Dietricha in Johanna Polza, najverjetneje v drugi četrtini 19. stoletja. Na podlagi ohranjenih žigov lahko sklepamo, da je bilo pet predmetov izdelanih v obratih barona Jožefa Dietricha, po pregledu akcesijske dokumentacije pa se je njihovo število povečalo na deset, o čemer bomo več spregovorili v nadaljevanju.

Jožef pl. Dietrich (baron od leta 1824) je v posest tržiških železarskih obratov prišel po prevzemu podjetja grofa Radetzkega leta 1819. Obrate je imel na več različnih lokacijah na območju Tržiča. V bližini izliva potoka Mošenik v Tržiško Bistrico, na območju današnjega Balosa, so delovali železarski predelovalni obrati, imenovani tudi *Wallaschhammer*, iz česar izhaja današnje slovensko ime toponima.[69] Na Blekah je bila tovarna pil, ki jo je dal postaviti že Radetzky, v njeni bližini pa še jeklarski obrat, v katerem so leta 1833 pridelali 1000 centov surovega jekla in 1700 centov jekla v zabojih, deset let pozneje pa 805 centov surovega jekla in 1633 centov jekla v zabojih.[70]

Dietrich je izdelke svojega podjetja predstavil na dveh notranjeavstrijskih industrijsko-obrtnih razstavah in na drugi avstrijski obrtni razstavi (*Allgemeine österreichische Gewerbs-Producten-Ausstellung*) na Dunaju leta 1839, kjer je zanje prejel bronasto medaljo. V poročilu s te in druge notranjeavstrijske razstave so dokaj podrobno opisani tudi njegovi obrati. Leta 1839 so v njih izdelali okoli 3000 centov jekla, v cementirni peči so pridobili 400–600 centov cementiranega jekla, v tovarni pil pa so predelali 500–600 centov železa in jekla ter izdelovali različne vrste pil. Po naročilu so izdelovali tudi različno orodje, letno 300–400 centov. Približno tri četrtine surovega železa so kupili na Koroškem, preostalo pa na Savi. V tem času je v Dietrichovih obratih delalo med 60 in 70 delavcev ter med 30 in 40 pomožnih delavcev (drvarji in oglarji). Celoletni denarni promet je leta 1844 znašal 180 tisoč goldinarjev.[71]

Na Balosu so predelovali surovo železo v obliki listov (*Blattlroheisen*) iz Ruardovega plavža na Savi. Delovalo je žarilno ognjišče (*Bratfeuer*) in dve ognjišči za presnanje (pridobivanje kovnega železa), vsako ognjišče je imelo 600 funtov težko kladivo. V kovačnici Njiva so nadalje kovali železo iz Balosa, delovala so tri dvojna kladiva. Izdelovali so tezano oziroma tračno železo (*Streckeisen*),[72] železo za izdelavo orodja in jeklo. Predelano železo so večinoma prodajali znotraj dežele, na Goriškem in Hrvaškem.[73]

Jeklarski obrat je deloval na Blekah, v bližini pilarne. V njem je delovalo ognjišče za izdelavo surovega jekla ter ognjišči z brescianskima kladivoma za presnovo surovega jekla, končni produkt pa so bile različne vrste jekla v zabojih (*Kistenstahl*). V poseb-

69 Prim. po Šorn, *Začetki industrije*, str. 139.
70 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 129–131.
71 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. 37–39; *Bericht über die zweite … im Jahre 1839*, str. 62–64; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 134–135.
72 Gre za železne polizdelke v obliki trakov (Šorn, *Začetki industrije*, str. 139–140).
73 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. 37–38.

Žig delavnice Josepha Dietricha na listu za tesarsko žago, Tržič, 1821, hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 38910 (foto: Gašper Oitzl).

nem objektu za vpihovanje zraka je vodno kolo poganjalo tri pihalne skrinje, ki so z dovajanjem zraka vzdrževale in zviševale temperaturo v treh ognjiščih za presnovo. Iz 126 oziroma 127 funtov grodlja so pridobili 100 funtov surovega jekla, po nadaljnji predelavi pa so iz 104 funtov surovega jekla pridobili 100 funtov jekla v zabojih, ki so ga izvažali na različne celine. Med tržišči so omenjena predvsem sredozemska pristanišča (Trst, Palermo, Marseille, Cádiz, Istanbul, Aleksandrija, İzmir), Lizbona in tudi Mumbaj, New York, New Orleans, Havana, brazilska pristanišča ob Atlantiku (Rio de Janeiro ter v zveznih državah Pernambucco in Bahia) ter Valparaíso v Čilu.[74]

Manjši del pridobljenega jekla so porabili za proizvodnjo pil. Tovarna pil je obsegala kladivo za izdelavo tračnega železa z dvema ognjiščema za snopanje surovega jekla in izkovanje jekla za pile, sprva v polizdelke, iz katerih so nato kovali pile. Pile so kovali ročno, v dveh kovačnicah, kjer sta delovali tudi ognjišči za ogljičenje pil; v tovarni je bil tudi stroj za popravilo in brušenje uničenih ter obrabljenih pil. Odvisno od naročil so izdelovali jeklo za vzmeti na vozovih in različna orodja. Pile so izvažali v vsa glavna mesta avstrijskih dežel, na Hrvaško in v italijanske dežele (Cerkvena država, Firence, Milano, Ancona, Verona, Ferrara), porabili so jih tudi na Kranjskem, jeklo za vzmeti na vozovih pa so izvažali na Dunaj.[75]

Sedem kos je bilo domnevno izdelanih v kovačnici Karla Resserja, ki naj bi njen lastnik postal leta 1828 po poroki z Marijo Zeme, hčerjo kovača Gašperja Zemeta. Kovačnica se je po novem lastniku imenovala Resarca, stala pa je ob Mošeniku, kjer je bila pozneje turbinska zgradba Rune.[76] Leta 1833 sta bili v kovačnici dve kovaški ognjišči in tri kladiva, izdelali so 17.000 kos in 40 lopat – prav v tej kovačnici so tedaj izdelali največ kos v Tržiču. Desetletje pozneje je bila proizvodnja še večja, saj so izdelali 21.000 kos in 150 slamoreznic, nekaj več kot četrtino vseh kos zasebnih lastnikov tržiških kovačnic (izvzemši Dietrichove obrate). Leta 1855 se je Karel Resser preselil v Ljubljano, njegova žena Marija pa je junija tega leta svoje premoženje prodajala na dražbi, in sicer hišo z vrtom in travnikom v Tržiču[77] ter kovačnico kos, imenovano *Pernuschka*, izklicna cena je bila 10.500 goldinarjev.[78] Kovačnico je pozneje odkupil Ignacij Ahačič, brat Kajetana Ahačiča.[79] V tedanjem časopisju Resserja le redko najdemo, edini takšen primer je iz leta 1842, ko je bil (*Herr Carl Reßer*) skrbnik mladoletnih dedičev Johanne Kallischnigg, ki je umrla leta 1837.[80]

74 Prav tam, str. 38; *Bericht über die zweite … im Jahre 1839*, str. 62–64.

75 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. 39; *Bericht über die zweite … im Jahre 1839*, str. 62–64.

76 Pozneje Usnjarska ulica 17, danes v bližini ulice Prehod (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 82).

77 Hiša z današnjo hišno št. Trg svobode 12.

78 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 13. 6. 1855, št. 133.

79 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 130–131, 145–146.

80 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 8. 3. 1842, št. 29.

Kosa vrste »Ferrini«, dolga 6 »Palmov«, kovačnica Karla Resserja (?), Tržič, 1821, hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 35650 (foto: Tomaž Lazar).

Žig delavnice Johanna Polza ima obliko Andrejevega križa s štirimi polkrogi v vsakem od štirih polj. Kosa (inv. št. N 32656) s tem žigom ima tako kot *Stutzelsense* manjše dimenzije, tudi namen uporabe je bil najverjetneje podoben. Johann je bil lastnik kovačnice z imenom Medvedka že po koncu francoske zasedbe.[81] Leta 1833 sta v kovačnici delovali dve kovaški ognjišči in dve kladivi, med vsemi tržiškimi kovačnicami so v njegovi tedaj izdelali največ srpov (7200), poleg njih pa še 7100 kos in 800 rezil. Leta 1843 so izdelali 8850 kos, 6500 srpov in 560 slamoreznic, tudi tokrat največ srpov med vsemi v Tržiču. Johann je bil tedaj že pokojni, kovačnico je vodil sin Johann z materjo Marijo.[82] Glede na to, da med raziskavo akcesije nismo našli podatkov o pridobitvi tega predmeta v Kranjski deželni muzej, ne moremo dokončno potrditi, da je bila kosa izdelana v času, ko je bil v posesti kovačnice Johann Polz. Isti žig je namreč leta 1744 imel že Pavel Polz, ki je bil verjetno Johannov predhodnik in prednik.[83]

Akcesija predmetov

Pomemben del raziskav muzejskih zbirk je tudi ugotavljanje, kdaj in na kakšen način so bili predmeti pridobljeni v muzej. Izsledki takšne raziskave nam pomagajo razumeti zbiralno politiko muzeja, v nekaterih primerih pa lahko na ta način določimo čas izdelave predmeta. Akcesija predmetov iz tržiških kovačnic do danes še ni bila temeljito raziskana, kot čas njihove pridobitve so domnevali leto 1844 oziroma 1845, ko naj bi jih lastniki kovačnic Deželnemu muzeju za Kranjsko darovali po koncu industrijsko-obrtne razstave v Ljubljani.

Za potrditev teh domnev smo morali pregledati dokumentacijo, najprej objavljeno poročilo z omenjene razstave. Kot smo omenili že zgoraj, je na njej svoje izdelke predstavilo precej tržiških kosarjev in železarjev. Jožef Dietrich je razstavil skoraj 250 predmetov iz svojih delavnic in zanje prejel diplomo, v poročilu pa med predmeti ni posebej navedenih kos, žag, sekir ali slamoreznic.[84] Marija Polz, lastnica kovačnice kos v Tržiču, je poslala 21 izdelkov in prejela bronasto medaljo, toda v poročilu ni natančno predstavljeno, za katere izdelke je šlo, čeprav lahko s precejšnjo mero gotovosti predvidevamo, da je razstavila

81 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 102, 123.
82 Prav tam, str. 130–131; *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. 25.
83 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 70. Konec 19. stoletja je podoben žig uporabljalo tudi podjetje Kajetana Ahačiča (prav tam, str. 163).
84 *Bericht über sämmtliche Erzeugnisse im Jahre 1844*, str. 37–39.

Žig delavnice Johanna Polza na kosi z inv. št. N 32656 (foto: Gašper Oitzl).

tudi vzorce kos.[85] Iz poročila pa je razvidno, da na razstavi ni bilo izdelkov iz kovačnice Karla Resserja, kar pomeni, da domneve o akcesiji predmetov ne moremo potrditi.

Tudi v številkah časopisa *Illyrisches Blatt* iz let 1844 in 1845, v katerem so bile zavedene nove pridobitve muzeja, ni mogoče najti podarjenih izdelkov tržiških kovačnic. V *Illyrisches Blatt* je bil sicer maja 1845 objavljen zapis o predmetih, ki so bili po industrijsko-obrtni razstavi v Ljubljani podarjeni Deželnemu muzeju za Kranjsko. Navedenih je deset darovalcev, med njimi tudi tri železarska podjetja. S Kranjske je bilo takšno le železolivarna na Dvoru pri Žužemberku, ki je muzeju darovala 32 kosov železove rude. Preostali podjetji sta večino obratov imeli na zgornjem Štajerskem. Svoje proizvode, predvsem železne in jeklene polizdelke, je Deželnemu muzeju podaril Franz pl. Friedau, ki je bil tudi lastnik železarskih obratov v Gradcu v Beli krajini, medtem ko so bili podarjeni predmeti izdelani v njegovi pudlovki v Walchu pri Judenburgu in valjarni pločevine v Donawitzu pri Leobnu.[86] 15 vzorcev finega železa je muzeju podaril Peter Tunner, upravitelj obratov v Turrachu na zgornjem Štajerskem.[87]

Zapis o pridobitvah z industrijsko-obrtne razstave v Ljubljani najdemo tudi v muzejskem arhivu, kjer se tega leta poleg izdelkov Friedauovega podjetja in železolivarne na Dvoru omenjajo tudi predmeti iz tovarne minija barona Franza Herberta v Ribnici (nem. Reifnitz) na avstrijskem Koroškem, vzorci svinca rudarske družbe iz Zagorja, vzorci cinobra iz rudnika živega srebra v Idriji in po šest vzorcev svinčeve ter cinkove rude iz rudnika v Rablju (it. Cave del Predil, nem. Raibl).[88] Ne v časopisu *Illyrisches Blatt* ne v arhivu Narodnega muzeja Slovenije ne najdemo zapisa o pridobitvah iz tržiških kovačnic. Tako smo se v raziskavi akcesije obravnavanih predmetov znašli na začetku.

Rezultate je prinesel šele pregled številk ostalih letnikov časopisa *Illyrisches Blatt*, v katerem so do leta 1849 dokaj redno objavljali poročila o novih pridobitvah Deželnega muzeja. Leta 1832 so v časopisu objavili vse dotedanje pridobitve muzeja. V eni od septembrskih številk pod zaporedno številko 936 najdemo zapis, da je baron Jožef Dietrich leta 1826 daroval 200 goldinarjev, nekaj školjk in obsežno zbirko vseh 488 vzorcev izdelkov svojih obratov v Tržiču (*eine aus vierhundert acht und achtzig Stücken bestehende Sammlung, aller in Neumarktl auf den Hammerwerken des Herrn Baron Dietrich erzeugten Fabricate*).[89]

85 Prav tam, str. 25.
86 Prav tam, str. xxvi, 2–3. Friedau je za svoje proizvode srebrno medaljo prejel že na drugi notranjeavstrijski industrijsko-obrtni razstavi, z diplomo pa je bil nagrajen tudi na tej.
87 *Illyrisches Blatt*, 15. 5. 1845, št. 20.
88 Arhiv NMS, akt 31/1845, 59/1845.
89 *Illyrisches Blatt*, 22. 9. 1832, št. 38.

Natančen popis predmetov je sledil naslednje leto, muzejski kustos Henrik Freyer je seznam objavil v eni od marčevskih izdaj *Illyrisches Blatt*, zapis pa je datiran z 11. februarjem. Predmeti so bili razdeljeni na šest sklopov, vsak je zajemal izdelke iz določenih obratov. V prvem sklopu so bili jekleni polizdelki, v drugem vzorci cementiranega jekla, v tretjem polizdelki iz obratov na Balosu in kovačnice Njiva (*Wallasch- und Streckhammer*), v četrtem je bilo orodje, v petem zbirka kos, v šestem pa izdelki tovarne pil. Vsak predmet ali skupina predmetov je imel zaporedno številko in ime vrste (pol)izdelka, to pa je bilo izpisano tudi na verjetno večini podarjenih predmetov.[90]

Več podatkov o akcesiji smo pridobili v muzejskem arhivu. V arhivskem gradivu iz leta 1826 sta dva dopisa na to temo.[91] Avtor prvega, datiranega s 5. avgustom, je bil Franz Schanda, sekretar Kranjske kmetijske družbe,[92] ki je med letoma 1823 in 1830 vodil celotno korespondenco muzeja.[93] Dopis je bil naslovljen na Josefa Atzla, inšpektorja Dietrichovega gospostva v Tržiču,[94] vseboval pa je pripis, da je treba o vsebini dopisa obvestiti tudi barona Dietricha, ki je tedaj bival na Dunaju. Iz dopisa izvemo, da je Kranjska kmetijska družba Dietrichu že decembra 1823 poslala zahvalno pismo za predmete, ki jih je daroval muzeju (*Herr Prinzipal Freyherr von Dietrich dieser Gesellschaft, eigentlich dem vaterländischen Museum, mehrere schöne Geschenke verehrte*). Že tedaj so ga prosili, naj predmete začasno še pusti v hrambi na gospostvu, saj so še iskali primeren prostor za njihovo namestitev. Schanda omeni, da so primeren prostor za hranjenje predmetov našli nedolgo predtem, zato so zdaj Atzlu poslali prošnjo, naj primerno zavarovane predmete pošlje Kranjski kmetijski družbi oziroma muzeju v Ljubljano.

Na drugem foliju je besedilo napisano z drugo roko, pisec pa je bil Janez pl. Gandin, sekretar Kranjske kmetijske družbe. Iz tega spisa je mogoče razbrati, da je Dietrich proizvode tržiških kovačnic muzeju podaril že 1. maja 1821 (*die mit 1. Maÿ [1]821 von dem Hl: von Dietrich dem hiesigen Museum verehrten 488 Stuck Neumarktler Fabriks Produkte*). Sodeč po Gandinovih besedah so se v Kranjski kmetijski družbi oziroma muzeju odločili, da predmete vendarle prevzamejo, za kar je očitno obstajalo več razlogov. Poleg tega, da so našli primerne prostore za njihovo hrambo, se pomemben razlog skriva tudi v napovedanem loterijskem žrebanju, ki je bilo oznanjeno mesec dni prej. Žrebanje je bilo organizirano za pomoč bankrotiranemu grofu Radetzkemu, na loteriji pa so bili glavni dobitki gospostvo Tržič in nekdanji Radetzkyjevi železarski obrati (Balos in kovačnica kos); napovedano je bilo za december 1826 in februar ter april 1827, toda na koncu se je izkazalo za neuspešno.[95] Zaradi te namere pa so bili v muzeju očitno v skrbeh za predmete, ki so jih hranili na gospostvu (verjetno v dvorcu Neuhaus), saj Gandin izpostavlja, da bi lahko ob menjavi lastništva in manjši pazljivosti predmete doletela škoda ali pa bi celo izginili (*leicht Schaden erleiden, oder gar ob Handen kommen könten*). Zato so Dietrichu poslali prošnjo, naj inšpektorju podjetja (*Fabriks Inspector*) Atzlu naroči, naj predmete pošlje v muzej, saj je bil v vmesnem času muzej že potrjen s strani cesarja[96] in skoraj že konstituiran (*baldig erfolgender Constituirung des Museums*), pri čemer so imeli verjetno v mislih izbor stavbe, v kateri bi bili razstavni prostori in odprtje muzeja za javnost. Atzl je zbirko (pol)izdelkov v Ljubljano najverjetneje poslal še istega leta.

Vrnimo se k obravnavi popisa predmetov, ki je bil objavljen v časopisu *Illyrisches Blatt*. V primeru kos se napisi na predmetih povsem ujemajo s tistimi na seznamu, prvotna zbirka je obsegala 15 vzorcev, sedem romanskih in sedem kos vrste *Ferrini* (dolžine od 3 do 6 *Palmi*) ter *Stutzelsense*. Narodni muzej Slovenije danes hrani osem kos iz te zbirke (pet romanskih, dve kosi *Ferrini* in *Stutzelsense*), ohranjen je torej dobršen del celotne zbirke kos. Že na prvotnem seznamu je očitno manjkalo 27 kos, saj je zadnja »Ferrina« označena s št. 113, seznam pa se nadaljuje in v sklopu kos tudi zaključi s št. 134 (*Stutzelsense*), naslednji sklop pa se začne s št. 142.

Nekoliko slabše sta vidna napisa na obeh listih za žage, identificirali smo ju šele s pomočjo seznama. Prvotno je bilo v zbirki pet listov za žage (št. 91–95), ki so bile predstavljene v sklopu orodja. V istem sklopu bi lahko iskali tudi sekiro in slamoreznico, kjer pa na predmetih napisa nista več ohranjena, če sta sploh kdaj obstajala. Za katera predmeta s seznama je šlo, lahko zgolj ugibamo, saj je na seznamu devet različnih vrst sekir, domnevamo pa lahko, da gre za predmet z zap. št. 67 (*Tischlerhacken*, mizarska sekira). Slamoreznice na seznamu ni mogoče najti, zato se pojavlja vprašanje, ali je bila sploh del te akcesije in

90 Prav tam, 9. 3. 1833, št. 10.
91 Arhiv NMS, akt 11/1826 (1826 8/5).
92 V tekstu je družba navedena zgolj kot *Gesellschaft*. Glede na to, da je Kranjska kmetijska družba, tedaj sicer pogosto imenovana tudi Kranjska poljedelska družba, upravljala z muzejem v prvih letih njegovega obstoja, je jasno, da se ta izraz nanaša nanjo.
93 Müllner, Die Geschichte, str. 38.
94 Josef Atzl (rojen v Bregenzu na Predarlškem leta 1780) je v Tržič prišel kot uslužbenec Jožefa Dietricha, saj je bil njegova priča ob predaji tržiškega gospostva leta 1819 v Mosonmagyaróváru (nem. Wieselburg) na Ogrskem. Pozneje se je poročil z Ano Ruard, hčerjo bogatega rudarskega in železarskega posestnika Viktorja Ruarda, ki je imel glavno središče svojih posesti na jeseniškem območju. Ruard je Atzlu leta 1840 prodal svojo posest na območju Zagorja in Litije (plavž na Pasjeku, steklarna in premogovnik v Zagorju ter gospostvo Gamberk). Leta 1842 je bil eden od soustanoviteljev Premogokopne družbe Zagorje (Valenčič, s. v. Atzl, Jožef (1780–1873)).
95 *Intelligenz-Blatt zur Laibacher Zeitung*, 14. 7. 1826, št. 56; Babšek, Grof Radetzky in Tržič, str. 75–76.
96 Ustanovitev Kranjskega deželnega muzeja je cesar Franc I. potrdil 8. junija 1826 (Müllner, Die Geschichte, str. 37).

Vzorec kose za košnjo okoli drevesnih štorov, obrati Josepha Dietricha, Tržič, 1821, hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 32657 (foto: Tomaž Lazar).

ali je prišla v muzej po drugi poti, čeprav se to ne zdi pretirano verjetno.

Pri obravnavi kos moramo zopet načeti vprašanje o izdelovalcu. Že zgoraj smo nekoliko podvomili v to, da je bilo sedem kos izdelanih v kovačnici Karla Resserja, saj se žig nekoliko razlikuje od tistega v Mohoričevi objavi. Sodeč po zapisu v časopisu *Illyrisches Blatt* so bili vsi predmeti izdelani v Dietrichovih obratih,[97] kovano železo iz njegovih obratov pa naj bi imelo podoben žig, kot je viden na kosah – iniciala R, toda brez križa na vrhu.[98] Ta žig je verjetno izviral še iz časa, ko so bili obrati v lasti grofa Radetzkega. Obstajala bi torej tudi verjetnost, da so bile te kose izdelane še v Radetzkyjevem času, torej pred letom 1820. Dodaten razlog za porajajoče se dvome je tudi časovni potek dogodkov, saj je Dietrich predmete daroval že leta 1821, medtem ko naj bi Karel Resser lastnik kovačnice postal šele po poroki leta 1828.[99] Vse skupaj dodatno zaplete dejstvo, da ima Dietrichova kosa *Stutzelsense* drugačen žig od preostalih sedmih kos. Res je sicer, da gre za povsem drugo vrsto kose, toda sodeč po seznamu je bila izdelana v isti delavnici kot ostale kose. Pri vprašanju o delavnici, v kateri so bile izdelane kose tipa *Romaner* in *Ferrini,* torej ostajamo v dilemi, saj za zdaj še nimamo dokazov, ki bi eno od teorij povsem podpirali, za kaj takšnega bi bila potrebna primerjava z drugimi morebitnimi ohranjenimi kosami iz obeh delavnic.

Na seznamu pridobljenih predmetov je zavedenih tudi veliko polizdelkov, tako iz jeklarskega obrata kot iz cementirne peči, Balosa in kovačnice Njiva (*Wallasch- und Streckhammer*). V zbirki kovine Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost v Narodnem muzeju Slovenije hranimo tudi več železnih oziroma jeklenih polizdelkov, na petih so ohranjeni napisi z zaporednimi številkami. Tudi ti predmeti so bili leta 2019 deležni konservatorsko-restavratorske obdelave za potrebe razstave *Ko zapoje kovina.* Tedaj sicer še nismo imeli podatkov o njihovi provenienci, saj polizdelki nimajo žigov, smo pa domnevali, da so bili v 19. stoletju izdelani v eni od kranjskih železarskih delavnic. Tako kot velja za kose in lista za žage, se tudi napisi na polizdelkih pretežno ujemajo z napisi na objavljenem seznamu predmetov, kar pomeni, da tudi teh pet polizdelkov sodi v zbirko, ki jo je leta 1821 daroval Jožef Dietrich.

Najzanimivejši je nedvomno polizdelek s štirikotnim presekom, zap. št. 7 ter napisom *Brescianstahl, gehärtet Nr. 0*. Predstavlja vzorec ene od 16 zvrsti

97 V arhivskih listinah sicer ni neposredno navedeno, da so bili predmeti izdelani v Dietrichovih obratih, temveč je zapisano le, da so bili izdelani v tržiških kovačnicah (*488 Stuck Neumarktler Fabriks Produkte*).

98 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 152.

99 Resser bi sicer lahko imel kakšno kovačnico že pred tem letom.

Detajl polizdelkov z ohranjenima napisoma, obrati Josepha Dietricha, Tržič, 1821, hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 38897 in N 38899 (foto: Gašper Oitzl).

brescianskega jekla, ki so jih tedaj izdelovali v Dietrichovem jeklarskem obratu. Po trenutnem vedenju gre za edini znani primerek t. i. brescianskega jekla v slovenskih muzejih. Ker gre za vrsto jekla, ki je bila na Kranjskem od 16. stoletja precej razširjena, ima posledično še toliko večjo vrednost.

Preostali štirje polizdelki so bili izdelani v Balosu in Njivi, pod zap. št. 34 je naguban in ploščat polizdelek z napisom *Wannen- oder Kübeleisen* (trakasto železo)[100] in inv. št. N 38897. Polizdelek z osemkotnim presekom (inv. št. N 38898) je vzorec železa vrste *Sitteresien* (*Sittereisen, 8eckiges (Ottangoli)*). Na rebrastem polizdelku s kvadratnim presekom (inv. št. N 38899) je zapis *45. Groben Zaineisen für Schlosser*, medtem ko je na seznamu predmet zaveden le kot *Zainesien*. Na podlagi napisa lahko sklepamo, da so takšne polizdelke iz hrapavega paličnega železa uporabljali ključavničarji. Vprašanje o morebitnih napakah na seznamu ali pri piscu napisov na polizdelke sprožata različna napisa v primeru rebrastega kovinskega polizdelka iz paličnega železa (inv. št. N 38900). Na predmetu je namreč zapis *45. Zaineisen mittleres*, medtem ko na seznamu povsem enakega vpisa ne najdemo. Pod št. 45 je že zgoraj predstavljen predmet, pod št. 46 pa *Feines Zainesien* (fino palično železo), predmeta s št. 47 pa na seznamu ni. Domnevamo torej lahko, da je med pisanjem napisov na predmete ali sestavljanjem poročila kustosa Freyerja prišlo do manjše napake.

Del prvotne akcesije sta bila morda še polizdelka, ki ju danes hrani Narodni muzej Slovenije, na obeh pa napis, ki bi takšno domnevo potrjeval, ni ohranjen. Polizdelek z inv. št. N 38901 ima okrogel presek in bi ga ob primerjavi s polizdelki na seznamu lahko iskali pod *41. Großes Rundeisen (Tondi)* ali *42. Sittereisen, rundes (Tondini)*. Polizdelek z inv. št. N 38902 ima kvadraten presek, na seznamu pa so štirikotni polizdelki zavedeni pod št. 37–40, vsi so bili vrste *Sittereisen*.

Zadnji sklop predmetov na seznamu so pile, ki so bile gotovo najmarkantnejši izdelki sprva Radetzkyjevega in pozneje Dietrichovega podjetja.[101] Tudi v količinskem pogledu so tvorile najobsežnejši del podarjene zbirke, na seznamu se namreč začnejo pri št. 142 in zaključijo povsem na koncu, z zadnjo zap. št. 483.[102] Navedenih je 340 posameznih primerkov pil

[100] Kot trakasto železo lahko prevajamo predvsem termin *Wanneneisen*, ki se sredi 19. stoletja pojavlja v objavah potrebščin pri gradnji odseka južne železnice med Ljubljano in Trstom. Tako se septembra 1852 omenja 24 centov *Bandesien oder Wanneneisen* dveh različnih debelin. V nadaljevanju lahko najdemo tudi termin *Sittereisen*, za katerega še nismo našli ustreznega prevoda, čeprav gre tudi v tem primeru za železni polizdelek v obliki palice (*Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 19. 9. 1852, št. 210). Gl. tudi Jöcher, *Vollständiges Lexikon der Waarenkunde*, str. 423–427.

[101] O tem govori tudi poročilo o industrijsko-obrtni razstavi v Ljubljani, objavljeno v časopisu *Illyrisches Blatt* (*Illyrisches Blatt*, 19. 9. 1844, št. 38).

[102] Skupno število predmetov ni povsem jasno. Medtem ko je v *Illyrisches Blatt* iz prejšnjega leta omenjenih 488 predmetov, se popis zaključi s št. 483, vmes pa nekaj številk ni zasedenih. Lahko bi sicer domnevali, da je pisec seznama (Freyer) nekaj predmetov enostavno pozabil zapisati ali pa so bili izgubljeni že tedaj.

od skupaj najmanj 441 podarjenih predmetov. Če je delež do danes ohranjenih polizdelkov in predvsem kos (8 od 15) še dokaj visok, pa je precej bolj žalostna podoba ohranjenih pil, saj po trenutno dostopnih podatkih Narodni muzej Slovenije ne hrani niti ene pile iz te zbirke. Muzej sicer hrani štiri pile (inv. št. N 38886, N 38887, N 38888 in N 38889), na katerih pa so žigi drugih delavnic.

Okoliščine pridobitve in predstavitev darovalca

Jožef Dietrich je več kot 400 proizvodov tržiških železarskih obratov Kranjski kmetijski družbi oziroma bodočemu Kranjskemu deželnemu muzeju podaril že maja 1821. Do te donacije je prišlo v času, ko je bila ideja o ustanovitvi muzeja v Ljubljani sicer že zelo živa, na kar kaže tudi poziv ljubljanskega škofa Avguština Gruberja, ki je 4. julija na zasedanju kranjskih deželnih stanov pozval k ustanovitvi deželnega oziroma domovinskega muzeja, kakršni so tedaj že obstajali v nekaterih drugih deželah monarhije. Kot ustanovni datum muzeja je uveljavljen 15. oktober 1821, ko so na zasedanju kranjskih deželnih stanov sprejeli osnutek deželnih poverjenikov za ustanovitev muzeja. Gruber je že julija predstavil neke vrste program delovanja muzeja, in sicer glede zaposlenih (posebej v muzeju naj bi deloval le kustos), potrebnih financ in prostora. Predlagal je, da bi posle muzeja vodila Družba za poljedelstvo in uporabne umetnosti (*Gesellschaft des Ackerbaues und nützlichen Künste*), oziroma Kmetijska družba.[103] Prav tako je že julija baron Karel Zois zbirko mineralov svojega strica Žige ponudil v odkup Kranjski kmetijski družbi, kar je bilo dokončno izpeljano dve leti pozneje.[104] Potek dogodkov torej priča o tem, da je bil načrt o ustanovitvi muzeja med kranjskim plemstvom in intelektualci precej uveljavljen že vsaj spomladi in v zgodnjem poletju 1821, čeprav še ni bilo uradne javne izjave oziroma pobude o njegovi ustanovitvi.

Dietrich je z vidika zbiranja muzejskih predmetov deloval zelo proaktivno, saj je tržiške železarske proizvode daroval približno leto in pol po prevzemu gospostva. Očitno je ob prihodu na Kranjsko začutil obstoječe težnje po ustanovitvi deželnega oziroma domovinskega muzeja, zato je verjetno samoiniciativno ponudil izdelke svojih obratov. Kot bo natančneje predstavljeno v nadaljevanju članka, je bil Dietrich velik ljubitelj umetnosti in strasten zbiratelj starin, s čimer si lažje razlagamo njegovo iniciativo za to obsežno donacijo. Nastanek deželnega muzeja je podprl tudi finančno, saj je že pred februarjem 1824 v ustanovni fond muzeja doniral enkratni prispevek v višini 200 goldinarjev in bil eden največjih finančnih podpornikov muzeja do leta 1827. Na seznamu iz tega leta so med tistimi, ki so v ustanovni fond muzeja prispevali višji znesek, le deželni guverner, baron Jožef Kamilo Schmidburg, salzburški nadškof Avguštin Gruber, baron Janez Nepomuk Buset[105] in baron Jožef Kalasanc Erberg.[106]

V prvih letih po prevzemu tržiškega gospostva se je Dietrich še nekajkrat pojavil v družbenem življenju na Kranjskem, leta 1822 je na primer prispeval 100 goldinarjev za pomoč po požaru, ki je tedaj prizadel Železnike, Češnjico in Studeno.[107] Njegovo upravljanje tržiškega gospostva in železarskih obratov je sicer potekalo pretežno na daljavo, saj je večino časa preživel na rodnem Dunaju in na svojih drugih avstrijskih ter ogrskih posestih. Na njegov prispevek muzeju je leta 1830 spomnil grof Franc Hohenwart, tedanji predsednik Kranjske kmetijske družbe, ki je v novem pozivu lastnikom kranjskih obrtnih delavnic, naj muzeju darujejo svoje izdelke, omenil, da je baron Dietrich celo presegel želje muzejskih predstavnikov, in se mu zopet zahvalil. Podobno so izdelki njegovih obratov v Tržiču posebej izpostavljeni v publikaciji, ki je bila izdana ob odprtju prve razstave Kranjskega deželnega muzeja.[108]

Jožef Dietrich se je rodil leta 1780 v družini hišnega posestnika Konrada Dietricha v Matzleinsdorfu, takrat predmestju Dunaja. S prevozništvom so se ukvarjali že njegovi predniki, zato se je po študiju filozofije pridružil družinskemu podjetju, ki ga je tedaj vodil brat Konrad. V času celinske zapore in francoskih vojn sta habsburški vojski ponujala prevozniške storitve, Joseph pa je s transporti pomagal tudi Kraljevini Württemberg; pomembni so bili predvsem njegovi transporti žita, s katerimi je kraljevino rešil pred lakoto, zaradi česar je leta 1817 od kralja Viljema I. prejel kraljevi križec za civilne zasluge.[109] Z uspešnimi transporti je zaslužil velike vsote denarja, ukvarjati se je začel tudi s posojili, leta 1814 je večjo vsoto posodil celo cesarju Francu I., s katerim sta bila v dobrih odnosih. Že leta 1815 je prišel do posestva Feistritz am Wechsel v Spodnji Avstriji, kupil je tudi jeklarno v Mürzzuschlagu in kovačnico kos v Spittalu am Semmering. Leta 1819 je bil povzdignjen v ogrski plemiški stan.[110]

Tega leta je od maršala Radetzkega prevzel tržiško posest. Dal je prenoviti in preurediti grad Neuhaus, kjer je v atiki nad glavnim vhodom še danes viden

[103] Müllner, Die Geschichte, str. 8–9.
[104] Prav tam, str. 34.
[105] V tem času je bil predsednik Kranjske kmetijske družbe, v prvih letih obstoja muzeja pa se je izkazal s številnimi podarjenimi predmeti (Müllner, Die Geschichte, str. 10).
[106] Arhiv NMS, akt 8/1824; *Illyrisches Blatt*, 9. 3. 1827, št. 10; 16. 3. 1827, št. 11.
[107] *Laibacher Zeitung*, 19. 11. 1822, št. 93.
[108] *Illyrisches Blatt*, 17. 7. 1830, št. 29; Hochenwart, *Die Eröffnung des Landes-Museums*, str. 14.
[109] Kot vitez württemberškega civilnega reda za zasluge je omenjen tudi v akcesijskih dokumentih v arhivu NMS (*Ritter des Würtenbergischer Civil Verdienst Ordens*).
[110] *Laibacher Zeitung*, 4. 8. 1855, št. 177; Rjavec, *Plemiška rodbina*, str. 77–80; Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, str. 54.

Grb barona Jožefa Dietricha, lesorez Vinka Ribnikarja, 1958 (hrani: Tržiški muzej; foto: Dragan Živkovič).

njegov grb z baronsko krono. Leta 1822 se je poročil z ogrsko plemkinjo Ano Klaro Albino pl. Bera, hči Ana se jima je rodila naslednjega leta. Julija 1824 je bil povzdignjen v baronski naziv,[111] v tem času je imel več nepremičnin na Dunaju, v Transilvaniji je kupil posest Pâncota, cesar pa mu je podelil tudi posest Barakony. Leta 1837 je dal postaviti gledališče v bližini svojega doma v Matzleinsdorfu, naslednjega leta je v tem naselju uredil tudi vodovodno napeljavo. Leta 1852 je sodeloval pri zbiranju sredstev za gradnjo vojaške bolnišnice v Karlovyih Varyih.[112] Dietrich je umrl na Dunaju julija 1855 in je pokopan na pokopališču Waldmüller Park. Njegovo premoženje je bilo ob smrti ocenjeno na več milijonov goldinarjev, večino premoženja in posesti je dedoval mladoletni vnuk Jožef Marija knez Sulkowsky.[113] V slovenskem časopisju na Jožefa Dietricha sicer ne naletimo pogosto, saj najverjetneje ni veliko bival na svoji tržiški posesti. Obiskal jo je leta 1828, ko so mu pripravili posebno dobrodošlico,[114] v Tržiču pa se je verjetno zadnjič mudil maja 1851.[115]

V povezavi z upravljanjem tržiških posesti Ivan Mohorič o Dietrichu ne poda nič kaj pozitivne podobe. Po njegovem mnenju je iz svojih železarskih obratov želel iztržiti le čim večji dobiček, z Radetzkyjem pa naj bi zaradi dolgov ravnal »skoraj brutalno«. Mohorič s tem povezuje tudi poznejši Dietrichov poskus, da bi se Radetzkemu za takšno ravnanje oddolžil z organizacijo loterije, ki pa je spodletela. Dietrich po prevzemu obratov res ni veliko vlagal v železarske obrate in njihovo posodobitev ter je predvsem žel sadove Radetzkyjevih investicij, ki pa jih je ne nazadnje s posojili zadolženemu grofu posredno delno financiral prav sam.[116] Zaradi oddaljenosti gospostva od večine njegovih posesti se Dietrich pozneje ni veliko ukvarjal s tržiškimi obrati, večjo vlogo je

111 *Laibacher Zeitung*, 3. 8. 1824, št. 62.
112 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 13. 12. 1852, št. 285.
113 *Laibacher Zeitung*, 4. 8. 1855, št. 177; Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, str. 55–56; Rjavec, *Plemiška rodbina*, str. 82–91.
114 Arhiv NMS, akt 54/1834.
115 *Laibacher Zeitung*, 28. 5. 1851, št. 122.
116 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 117–118; Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, str. 55.

imel njegov tamkajšnji upravnik, v začetku dvajsetih let je to službo opravljal Josef Atzl. Prav pomanjkanje investicij in vpeljevanja posodobitev v Dietrichovem času ter še neprimerno manjši interes poznejših lastnikov sta gotovo vsaj delno pripomogla k zatonu železarske obrti v Tržiču. Dietrichova vloga v Tržiču je bila nedvomno precej manjša od vloge Radetzkega, je pa tudi Dietrich na Slovenskem pustil svoj pečat. Dal je obnoviti grad Neuhaus in prek svojih upravnikov skrbel za nadaljnje delovanje železarskih obratov. Velik prispevek k današnjemu poznavanju tržiškega železarstva in kovaštva pa je bila prav obsežna donacija proizvodov tržiških obratov tedaj še nastajajočemu muzeju v Ljubljani.

Baron Dietrich je bil strasten zbiratelj starin. Bogato zbirko starega orožja je hranil na gradu Feistritz am Wechsel, kjer je dal urediti tudi lastno gledališče. Poleg orožja je zbiral številne druge umetnine, na primer kose pohištva, porcelana, stekla, žlahtnih kovin itd. Kupil je tudi t. i. Schönfeldovo zbirko, v kateri je bil del zbirke kuriozitet cesarja Rudolfa II. Grad Feistritz am Wechsel je sicer sprva dedoval njegov zet, knez Ludvik Sułkowsky, po njegovi smrti sin Jožef Marija, hči slednjega Ida Rosa pa je grad prodala leta 1922. Že v naslednjih dveh letih so se preostale zbirke prodajale na kar treh dražbah na Dunaju. Prav zaradi seznamov predmetov na teh dražbah sta razvidna obseg in vrednost nekdaj Dietrichovih zbirk. Kot prva se je na dražbi znašla zbirka orožja, katere velik del je Dietrich nakupil v nürnberški orožarni. Prvotna zbirka je bila pozneje delno razprodana, del jo je že leta 1889 odkupil Germanski muzej (*Germanisches Nationalmuseum*) v Nürnbergu,[117] oktobra 1923 pa se je preostanek zbirke znašel na dražbi na Dunaju. Med skupaj 316 predmeti lahko najdemo številne poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške kose orožja in bojne opreme, od verižnih srajc, ščitov z grbi bogatih nürnberških meščanskih družin, strelnega orožja (tudi nekaj topov oziroma topičev) in orožja na drogu do orientalskega orožja (pleni iz turških vojn 17. in 18. stoletja).[118]

Konec novembra 1923 je bilo na dražbi 295 predmetov iz njegove zbirke umetnin, ki je obsegala zelo raznovrstne dragocene predmete, na primer slike, akvarele, pohištvo, glasbila, tekstil, izdelke iz porcelana, keramike, žlahtnih in barvnih kovin ter železa, kositrno posodje, izdelke iz marmorja, alabastra in slonove kosti, usnjene izdelke itd. Med predmeti posebno pozornost vzbuja medalja, ki jo je Dietrich prejel na notranjeavstrijski industrijsko-obrtni razstavi leta 1838 v Celovcu za izdelke svojih obratov v Tržiču. Tudi v opisu predmeta je bila posebej izpostavljena tovarna pil.[119] Februarja 1824 so na dražbi na Dunaju razprodali še drugi del njegove zbirke orožja, skupaj 316 primerkov orožja in bojne opreme, predvsem iz zgodnjega novega veka.[120]

Dietrichova zbirateljska strast je bila verjetno glavni razlog za donacijo predmetov Kranjskemu deželnemu muzeju. Vprašanje ostaja, ali je bil pobudnik sam ali kdo drug, morda kak član Kranjske kmetijske družbe, s katerim je bil v stiku po pridobitvi tržiškega gospostva. Zbirka je bila muzeju uradno podarjena še pred zasedanjem kranjskih deželnih stanov 15. oktobra tega leta, na katerem je bil sprejet osnutek za ustanovitev muzeja, kar kaže na veliko Dietrichovo zavzetost, poleg tega pa v zanimivi luči predstavlja tudi začetke Kranjskega deželnega muzeja. V naslednjih letih se je muzej počasi oblikoval; za nadaljnjo politiko pridobivanja predmetov je bil zelo pomemben razglas deželnega guvernerja, barona Jožefa Kamila Schmidburga, iz februarja 1823, v katerem je predstavil strukturo nastajajočih muzejskih zbirk in politiko muzeja ter vse zainteresirane pozval k finančnim in materialnim prispevkom muzeju. Med petimi sklopi predmetov je bil predzadnji namenjen tehnični dediščini, kamor so sodili izdelki kranjskih obrtnih delavnic in delavnic iz soseščine. Prva doslej znana pridobitev muzeja v sklopu tehnične dediščine po objavi tega poziva je bila zbirka kompletov vseh vzorcev žebljev, ki so jih tedaj izdelovali v kroparskih žebljarskih kovačnicah. Julija 1823 jo je muzeju daroval radovljiški okrajni komisar Franc pl. Poßanner.[121]

Tržiški železarski in jeklarski (pol)izdelki so bili v prostore muzeja pripeljani v drugi polovici leta 1826, saj muzej prej ni imel ustreznih prostorov za njihovo hrambo, obenem se je tedaj pripravljala menjava lastništva tržiškega gospostva. Pet let pozneje, oktobra 1831, je bila slovesno odprta prva muzejska postavitev, in sicer v prostorih nekdanjega liceja na današnjem Vodnikovem trgu. Tržiški predmeti so bili v četrti sobi; razstavljenih je bilo 322 kosov različnih vrst pil (*322 Stücke Feilen-Arten, in Neumarktl erzeugt*), ki naj bi po kvaliteti zasenčile celo angleške pile. Del izdelkov barona Dietricha lahko iščemo tudi med 102 železnima in jeklenima predmetoma, 144 primerki litega železa in zvrsteh jekla (*Gußeisenwaaren und Stahlarten*), ki so bili iz različnih obratov na Kranjskem, tržiški predmeti pa so bili verjetno tudi med 252 različnimi industrijskimi izdelki. Večji

[117] Germanski muzej je iz Dietrichove zbirke odkupil skoraj 200 predmetov, med njimi 27 oklepov, 85 mečev in bodal, 26 kosov orožja na drogu in 24 kosov strelnega orožja. Nakup teh predmetov je muzej stal več kot 120.000 goldinarjev.

[118] Rjavec, *Plemiška rodbina*, str. 42–49; *Joseph Freiherr von Dietrich'sche Waffensammlung aus Schloss Feistritz N.Ö.*, str. 5–7 (dostopno na: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/dorotheum1923_10_29/0005).

[119] *Joseph Freiherr von Dietrich'sche Kunstsammlung* (dostopno na: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/dorotheum1923_11_26/0001).

[120] *Joseph Freiherr von Dietrich'sche Waffensammlung, II. Teil* (dostopno na: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/dorotheum1924_02_27/0001).

[121] *Intelligenz-Blatt zur Laibacher Zeitung*, 20. 5. 1823, št. 40; Lazar, Metalurška zapuščina, str. 168–170; Oitzl, Zbirka žebljev, str. 31–33.

Grad Feistritz am Wechsel v Spodnji Avstriji (© Wikimedia Commons, foto: Bwag).

del teh predmetov je bil razstavljen v sedmih belih steklenih vitrinah.[122]

V teh vitrinah jim je med drugim družbo delala zgoraj omenjena zbirka žebljev iz Krope, saj je bilo razstavljenih 127 zvrsti in 125 zavojev žebljev. S kroparskimi žeblji pa so Dietrichovi (pol)izdelki delili tudi poznejšo usodo, saj se je velik del obeh zbirk v naslednjih desetletjih porazgubil. Na novi muzejski postavitvi, ki je bila od leta 1888 na ogled v novozgrajeni muzejski palači,[123] namreč (pol)izdelki iz tržiških železarskih obratov niso bili razstavljeni. Produkti kranjske industrije so bili na ogled v peti dvorani, kjer pa so bili med železarskimi izdelki razstavljeni le tisti iz železolivarne Dvor pri Žužemberku.[124]

Glede na to, da Dietrichovi predmeti niso zabeleženi v stari inventarni knjigi Deželnega muzeja, se zdi povsem verjetno, da je bila večina predmetov založena že pred zadnjim desetletjem 19. stoletja, morda med prenosom muzejskih prostorov in predmetov v novo muzejsko palačo. Del predmetov se je ohranil, kose in slamoreznica so bili inventarizirani decembra 2008, tesarska sekira februarja 2010, lista za žagi in polizdelki pa šele leta 2019. Od več kot 400 predmetov se jih je do danes v Narodnem muzeju Slovenije ohranilo vsaj 17, morda 19, če v ta sklop sodita še polizdelka brez ohranjenih napisov. Še posebej žalostna je usoda zbirke pil, tj. tako po količini kot kvaliteti glavnine Dietrichove zbirke, danes pa v muzeju ni niti enega primerka. K sreči so se ohranilli vsaj v pričujočem članku obravnavani predmeti, ki predstavljajo zapuščino večstoletne tradicije železarske in kovaške dejavnosti v Tržiču.

Sklep

Materialna zapuščina tržiških kovačev, ki jo hrani Narodni muzej Slovenije, obsega 18 predmetov, od katerih jih je kar 17 muzeju že maja 1821 podaril Jožef pl. Dietrich, lastnik tržiškega gospostva in bogati prevoznik z Dunaja. Prvotna zbirka je štela skoraj 500

[122] Hochenwart, *Leitfaden*, str. 16.
[123] Prešernova 20, kjer so še danes glavni razstavni prostori in sedež Narodnega muzeja Slovenije.
[124] Deschmann, *Führer*, str. 146–148.

Notranjost ene izmed dvoran prve razstavne postavitve Kranjskega deželnega muzeja v prostorih nekdanjega ljubljanskega liceja (Hochenwarth, Die Eröffnung des Landes-Museums, avtor risbe Marko Charl).

predmetov, glavnina so bile pile, ki so bile tedaj tudi najznamenitejši izdelek tržiških železarskih obratov. Ohranilo se je osem kos, pet polizdelkov, dva lista za žagi, sekira in slamoreznica. Predmeti so bili v muzejske prostore verjetno pripeljani v drugi polovici leta 1826, na ogled javnosti pa so bili že v času prve razstavne postavitve Deželnega muzeja v prostorih nekdanjega ljubljanskega liceja. Donacija obsežne zbirke kaže na veliko osebno zavzetost Jožefa Dietricha, ki s Kranjsko sicer ni imel veliko skupnega, je pa imel izrazit občutek za ohranjanje tehnične in kulturne dediščine, zato je tedaj nastajajočemu muzeju poleg materialnega daroval še znaten finančni prispevek.

Ohranjeni del prvotne zbirke danes pomeni eno najstarejših znanih pridobitev Kranjskega deželnega muzeja in temelj zbirke kranjske obrtne dediščine, ki je bila ena od prioritet v začetni fazi obstoja muzeja. Raziskava akcesije je s tega vidika zelo pomembna tudi v luči prihajajoče 200. obletnice obstoja muzeja, ki jo bomo obeleževali leta 2021. Kaže tudi na veliko vlogo nekaterih posameznikov, ki so s svojo iniciativo bistveno prispevali k začetkom najstarejše muzejske ustanove na Slovenskem. Nadaljnja usoda predmetov pa odstira pogled na spreminjajoč odnos do posameznih segmentov dediščine, s katerim je povezana tudi obravnava in skrb za muzejske predmete ter njihovo predstavljanje javnosti.

Rezultati raziskave prinašajo novo interpretacijo pridobitve obravnavanih predmetov v Deželnem muzeju, določena je bila provenienca petim polizdelkom, obenem pa sprožajo vprašanje o izvoru sedmih kos, za katere je doslej veljalo prepričanje, da so bile izdelane v kovačnici Karla Resserja, zdaj pa se zdi verjetneje, da so bile, tako kot večina ostalih tržiških predmetov, izdelane v kovačnici Jožefa Dietricha.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Narodnega muzeja Slovenije
Škatle za l. 1824, 1826, 1834, 1845.

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 526, Ceh kosarjev in motikarjev v Tržiču.

KLA – Kärntner Landesarchiv
AUR – Allgemeine Urkundenreihe.

ZIMK ZRC SAZU – Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU.
Otorepec, Božo: Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo.

ČASOPISNI VIRI

Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 1842, 1852, 1855.
Illyrisches Blatt, 1827, 1830, 1832, 1833, 1844, 1845.
Intelligenz-Blatt zur Laibacher Zeitung, 1823, 1826.
Laibacher Zeitung, 1822, 1824, 1851, 1855.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIR

Babšek, Jana: Grof Radetzky in Tržič. *Feldmaršal Radetzky in Slovenci* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, 2017, str. 69–78.

Bericht über die zweite allgemeine Österreichische Gewerbs-Proucten-Ausstellung im Jahre 1839. Wien: K. k. Hof- und Staats Aerarial Druckerei, 1840.

Bericht über sämmtliche Erzeugnisse welche für die erste, zu Klagenfurt im Jahre 1838 veranstaltete, und bei Gelegenheit der Anwesenheit Sr. Majestät des Kaisers eröffnete Industrie-Ausstellung des Vereines zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Inneröesterreich eingeschickt worden sind. Grätz: Steiermärkischer Gewerbeverein, 1839.

Bericht über sämmtliche Erzeugnisse welche für die dritte, zu Laibach im Jahre 1844 veranstaltete, und bei Gelegenheit der Anwesenheit Allerhöchst Ihrer Majestäten des Kaisers und der Kaiserin eröffnete Industrie-Ausstellung des Vereines zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und Gewerbe in Innerösterreich eingeschickt worden sind. Grätz: Steiermärkischer Gewerbeverein, 1845.

Deschmann, Karl: *Führer durch das Krainische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach*. Laibach: Verlag des Landes-Museum, 1888.

Grimm, Jacob in Grimm, Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch*. München: Deutsches Taschenbuch Verlag, 1999.

Hacquet, Baltazar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder. Dritter Theil*. Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1784.

Hochenwart, Franz Josef von: *Die Eröffnung des Landes-Museums in Laibach, wie selbe den 4. October 1831, zum Feier des allerhöchsten Namensfestes Sr. Majestat unsers allgeliebten Kaisers abgehalten wurde*. Laibach: Edlen v. Kleinmayr'schen Schriften, 1832.

Hochenwart, Franz Josef von: *Leitfaden für die das Landes-Museum in Laibach Besuchenden. Zur Vergrösserung des für den Museumsfond bestimmten Capitals gewidmet*. Laibach: Ignaz Aloys Edlen v. Kleinmayr'schen Schriften, 1836.

Joseph Freiherr von Dietrich'sche Kunstsammlung. Wien, Dorotheum, 26. und 27. November 1923. Wien: Dorotheum, 1923.

Joseph Freiherr von Dietrich'sche Waffensammlung aus Schloss Feistritz N.Ö. Wien, Dorotheum, 29. und 30. Oktober 1923. Wien: Dorotheum, 1923.

Joseph Freiherr von Dietrich'sche Waffensammlung, II. Teil. Mit wertvollen Beiträgen aus Wiener Patrizierbesitz. Wien, Dorotheum, 27. und 28. Februar 1924. Wien: Dorotheum, 1924.

Jöcher, Albert Franz (ur.): *Vollständiges Lexikon der Waarenkunde in allen ihren Zweigen. I. Band, A–H*. Quedlinburg, Leipzig: Gottfried Basse, 1839.

Knific, Bojan: Razvijanje mita o Radetzkyjevi naklonjenosti Tržičanom. *Feldmaršal Radetzky in Slovenci* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, 2017, str. 107–132.

Kosi, Miha et al.: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)* [Elektronski vir]. 2016.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Lazar, Tomaž: Metalurška zapuščina v Narodnem muzeju Slovenije = Metallurgical Heritage in the National Museum of Slovenia. *Ko zapoje kovina. Tisočletja metalurgije na Slovenskem = The Song of Metal. Millenia of Metallurgy in Slovenia* (ur. Jernej Kotar, Tomaž Lazar in Peter Fajfar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2019, str. 166–187.

Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969–1970.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti, gozdarstva in industrije v Tržiču*. Tržič: Turistično društvo, 1965.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*. Ljubljana: DZS, 1957.

Müllner, Alfons: Die Geschichte des krainischen Landesmuseums I. *Argo. Zeitschrift für krainische Landeskunde* 5, št. 1, 1897, str. 7–12; št. 2, 1897, str. 34–40.

Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien: Halm und Goldmann, 1909.

Oitzl, Gašper: Zbirka žebljev iz 19. stoletja v Narodnem muzeju Slovenije. *Argo. Časopis slovenskih muzejev* 61, št. 2, 2018, str. 30–42.

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem, 18. stoletje. Del 1: Od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik, 2013.

Rjavec, Mojca: *Plemiška rodbina Sułkowsky. O življenju nekaterih članov rodbine Sułkowsky od 18. stoletja do danes na ozemlju današnje Poljske, Avstrije, Slovenije, ZDA in Mehike*. Koper, 2012 (tipkopis diplomskega dela).

Rossiwall, Josef: *Die Eisen-Industrie des Herzogthums Kärnten im Jahre 1855. Eine Darstellung des dortigen Eisenhüttenwesens nach seinem Stande und Betriebe sammt Beschreibung der vorzüglicheren Eisenwerke mit ihren Eisenstein- und Braunkohlen--Bergbauen und ihren Torfstichen.* Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik 5, št. 3, 4. Wien:

Kaiserlich-Königlich Hof- und Staatsdruckerei, 1856.
Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti. Del 1: Plemiške rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2010.
Schinnerl, Heimo: Die Geschichte und Technik der »Venezianer Säge« im ehemaligen Herrschaftsbezirk Hollenburg. *Carinthia I* 181, 1991, str. 279–329.
Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain II*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1887.
Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1984.
Valenčič, Vlado: Atzl, Jožef (1780–1873). *Novi slovenski biografski leksikon* [Spletna izdaja] (ur. Barbara Šterbenc Svetina et al.). Ljubljana: ZRC SAZU, 2013.
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*. Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
Vodopivec, Peter: Odmev industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50, n. v. 15, 1979, str. 264–277.
Wiessner, Hermann: *Geschichte des Kärntner Bergbaues. III. Teil, Kärntner Eisen*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1953.
Zeitlinger, Josef: Sensen, Sensenschmiede, und ihre Technik. *Jahrbuch des Vereins für Landeskunde und Heimatpflege im Gau Oberdonau* 91, 1944, str. 13–178.

SUMMARY

The Blacksmithing Legacy of Tržič in the National Museum of Slovenia

Ironworking and blacksmithing in Tržič boast a centuries-old tradition. The first smithies most probably already began their operations in the fourteenth century and the first written mentions of iron-processing forges in the Tržič wider area date to the end of the fifteenth century. In the Early Modern Period, a considerable part of the market town dwellers engaged in iron processing and blacksmithing; they mainly produced scythes, sickles, axes and various other types of tools, and in the nineteenth century also steel and files.

At least eighteen objects pertaining to the material legacy of the Tržič smithies are also kept in the Department of History and Applied Arts of the National Museum of Slovenia. Seventeen of these objects were most likely produced in 1821, when they were also donated to the newly established Carniolan Provincial Museum, the precursor of the National Museum of Slovenia. The objects were donated by Joseph von Dietrich, the then owner of the seigniory of Tržič, which he bought together with the ironworks from the indebted Count Joseph Radetzky. Dietrich, in 1824 elevated to the rank of baron, was a passionate collector of arts and antiques, as well as one of the wealthiest people in the Austrian Monarchy during the first half of the nineteenth century. Having recognised the role of the museum for the preservation and presentation of cultural, natural, and technical heritage, he donated it a vast sample collection of (semi)products from the Tržič ironworks.

The donated collection comprised 488 objects, with the main part consisting of an assortment of various files produced in the file factory, constructed by Count Radetzky in 1814. Other objects were various kinds of tools as well as iron and steel semi-products, including samples of cemented steel. These were special for the mere fact that at that time Tržič was home to the only furnace for producing cemented steel in the Austrian Monarchy. Other preserved objects comprise eight specimens of scythes, five semi-products, two steel saw blades, a carpenter's axe blade, and a straw cutter blade. Whereas our research on accession enabled us to determine the provenance of five semi-products, the provenance of seven scythes remains unknown, because based on the seal alone it is impossible to determine which smithy in Tržič produced them. Nonetheless, it is highly likely that these too were the products of Joseph Dietrich's business.

The donated objects were delivered to the museum no earlier than 1826, when it could finally dispose of a suitable space for keeping such a vast collection. The iron (semi)products from Tržič were also part of the first exhibition organised by the Provincial Museum of Carniola, which opened to public in 1831 on the premises of the former Ljubljana lyceum. This attests to the enormous significance that presenting provincial crafts and technical knowledge had for the operations of the Provincial Museum within the first decades of its existence, as it ensured the promotion of the provincial crafts and the preservation of the provincial heritage. Nearly two hundred years later, the preserved part of the collection was put on public display again in 2019/2020 in the occasional exhibition *Ko zapoje kovina. Tisočletja metalurgije na Slovenskem* (The Song of Metal. Millenia of Metallurgy in Slovenia), held in the atrium of the museum palace housing the National Museum of Slovenia.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 669.1(497.452Tržič)"18"

Prejeto: 24. 7. 2020

Marko Mugerli

dr., višji kustos, Gornjesavski muzej Jesenice, Cesta Franceta Prešerna 45, 2, SI–4270 Jesenice
E-pošta: marko.mugerli@gmj.si

Kranjska industrijska družba in Tržič

IZVLEČEK

V prispevku so predstavljene tržiške gozdne posesti in fužine med letoma 1873 in 1891, ko je bila njihova lastnica Kranjska industrijska družba. Fužine so bile leta 1873 v slabem stanju. Kranjska industrijska družba se je za njihov nakup odločila predvsem zaradi obsežnih gozdnih posestev. Za svojo metalurško proizvodnjo je potrebovala velike količine oglja. Ko je na Jesenicah zgradila moderne jeklarske obrate, se je potreba po oglju zmanjšala. Zaradi tega se je odločila prodati gozdove. Leta 1891 je tržiške gozdove prodala baronu Juliju Bornu.

KLJUČNE BESEDE
Tržič, fužinarstvo, 19. stoletje, Kranjska industrijska družba, Born

ABSTRACT

CARNIOLAN INDUSTRIAL COMPANY AND TRŽIČ

The paper presents the forest property and ironworks in Tržič between 1873 and 1891, when they belonged to the Carniolan Industrial Company. In 1873, the ironworks were in poor condition. The reason why the Carniolan Industrial Company bought them was the extensive forest property because it required huge quantities of charcoal for its metallurgical production. When the company built modern steelworks plants in Jesenice, it needed less charcoal and decided to sell the forests. In 1891, the Tržič forest property was bought by Baron Julius Born.

KEY WORDS
Tržič, ironmaking industry, nineteenth century, Carniolan Industrial Company, baron Born

Uvod

Kranjska industrijska družba je bila ustanovljena leta 1869. V prvih štirih letih je kupila gozdne komplekse in obrate dvanajstih fužin, med njimi tudi v Tržiču. Za svojo metalurško proizvodnjo je potrebovala ogromne količine oglja. Ko je začela opuščati proizvodnjo v fužinah in graditi sodobne industrijske obrate, se je potreba po oglju zmanjšala. Zaradi tega je večino gozdov prodala. Tržiške posesti je leta 1891 kupil Julij baron Born.[1]

19. stoletje je v metalurgiji prineslo veliko sprememb. Med najpomembnejšimi sta bili iznajdbi Bessemerjevega konverterja in Siemens-Martinovega postopka. Prva iznajdba je omogočila proizvodnjo jekla v tekočem stanju, druga pa uporabo starega železa. Do tedaj so jeklo proizvajali iz surovega železa ali grodlja, ki so ga pridobili s taljenjem in redukcijo železove rude v plavžu. Staro železo je bilo odpadek brez cene. V Siemens-Martinovi jeklarski peči so kot surovino uporabljali staro železo in grodelj. Energent je bil generatorski plin, ki so ga pridobivali z uplinjanjem premoga. Kasneje v 20. stoletju so peči ogrevali tudi z mazutom in nazadnje z zemeljskim plinom. Nova postopka sta omogočila masovno proizvodnjo jekla, kar je pocenilo proizvodnjo in fužine spravilo v nekonkurenčni položaj.[2]

V poslovnih težavah so se v drugi polovici 19. stoletja znašle tudi Zoisove fužine, ki so bile do uveljavitve novih postopkov med najuspešnejšimi in najnaprednejšimi fužinami na Slovenskem. Zoisi so se z ljubljanskimi podjetniki dogovorili za ustanovitev delniške družbe. Poleg Zoisov so bili družabniki še bančnik Lambert Karel Luckmann, njegova sinova Jožef in Karel ter lastnika velikih trgovskih podjetij Karel Kanut Holzer in Vincenc Seunig. Na ustanovnem občnem zboru 5. septembra 1869 v ljubljanskem parnem mlinu so si zadali nalogi, da odkupijo Zoisove fužine in posesti ter da sklenejo dogovor s savskim fužinarjem Viktorjem Ruardom, da se pridruži družbi. Delniška družba je imela predsednika upravnega odbora ter poslovnega in tehničnega direktorja.[3]

Prvi tehnični direktor je bil Tržičan Lambert pl. Pantz. Na dunajski politehniki je študiral strojništvo, v Leobnu montanistiko in v Chemnitzu kemijo. Pred ustanovitvijo družbe je bil vodja Zoisovih fužin v Bohinju. Na mestu tehničnega direktorja družbe je ostal do leta 1889. S svojimi idejami in načrti je omogočil učinkovitejši prevoz surovin ter večjo proizvodnjo, z izumom feromangana pa je družbi prinesel svetovni sloves. Leta 1873 je skonstruiral samotežno rudniško žičnico z Begunjščice v Završnico. Čez tri leta je dal izdelati prvo slovensko gozdno žičnico v Podkoritu. Zatem je skonstruiral še tri gozdne žičnice v Blatnem grabnu, Mokrem logu in čez Komarčo. Z njimi so v dolino vozili hlodovino in oglje. Pri prevozu hlodov do žag so si pomagali tudi s plavljenjem lesa. Zato je Pantz skonstruiral posebne splavarske grablje, ki so pomagale pri usmerjanju hlodov k žagi. Tehnični direktor se je ukvarjal tudi z načrtovanjem hidroelektrarne v Mostah pri Žirovnici. Najbolj znan pa je po iznajdbi postopka za pridobivanje feromangana v plavžu, ki ga je iznašel leta 1872 v javorniškem plavžu. Kranjska industrijska družba je za iznajdbo postopka na svetovnih industrijskih razstavah leta 1873 na Dunaju in tri leta kasneje v Filadelfiji prejela medaljo in spominsko diplomo. Feromangan je pomemben za dezoksidacijo in izboljšanje žilavosti jekla. Z iznajdbo postopka za njegovo pridobivanje je Pantz rešil temeljni problem pri proizvodnji jekla in omogočil nadaljnji razvoj svetovne jeklarske industrije.[4]

Feromangan so proizvajali v plavžu na Javorniku in na Stari Savi. Pri tem so potrebovali veliko več oglja kot pri proizvodnji surovega železa. V popisu fužin Kranjske industrijske družbe iz leta 1877 je navedeno, da so za proizvodnjo 100 kilogramov grodlja potrebovali približno 0,4 m^3 oglja. Pri proizvodnji feromangana je poraba oglja znašala med 1,3 in 1,75 m^3.[5] Poraba oglja je med letoma 1875 in 1891 v povprečju letno znašala 80.000 m^3.[6]

Nakup tržiških fužin in posesti

Zaradi velikih potreb po oglju je KID leta 1873 prav prišel nakup tržiških gozdov. Od kneza Sulkowskega je kupila posestva bivše gosposke Neuhaus in Stari Gutenberg (Altguttenberg). Prodajna pogodba med knezom Jožefom Marijo Sulkowskim, ki je bil naveden kot pruski poslovnež, in Karlom Luckmannom, poslovnim direktorjem KID, je bila sklenjena 12. februarja 1873 pri notarju dr. Viljemu Ribiču v Ljubljani.[7] Kupnino, ki je znašala 135.500 goldinarjev, je družba plačala z delnicami. 24. oktobra istega leta je družba za 13.000 goldinarjev kupila še fužino Stanislava pl. Jabornika na Slapu pri Tržiču.[8]

KID je s tema nakupoma prišla do gozdnih posesti in fužin. Te so bile na Slapu, pod ljubeljsko cesto na Blekah, ob sotočju Mošenika in Bistrice na Balosu ter za trgom v Njivi. Fužino na Slapu je od leta 1733 posedovala družina Jabornik pl. Altenfels.[9] Kupil

1 Mugerli, Gozdna posest, str. 15.
2 Knap, Jeklarstvo, str. 196, 198.
3 GMJ, arhiv KID, t. e. 28, a. e. 2, Zapisnik o ustanovitvi družbe iz leta 1869.
4 Mugerli, Žar jekla, str. 14.
5 GMJ, arhiv KID, t. e. 33, a. e. 258, Prepis popisa vseh gorenjskih fužin, ki so spadale pod KID, njihovih rudnikov, delavstva in proizvodnje z dne 15. 7. 1877.
6 GMJ, arhiv KID, t. e. 67, a. e. 527, Letna poslovna poročila generalne skupščine KID med leti 1875 in 1889.
7 GMJ, arhiv KID, t. e. 38, a. e. 324, Notarski zapis kupne pogodbe z dne 31. 7. 1873.
8 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 228.
9 O družini Jabornik (tudi Jabornegg) gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 338.

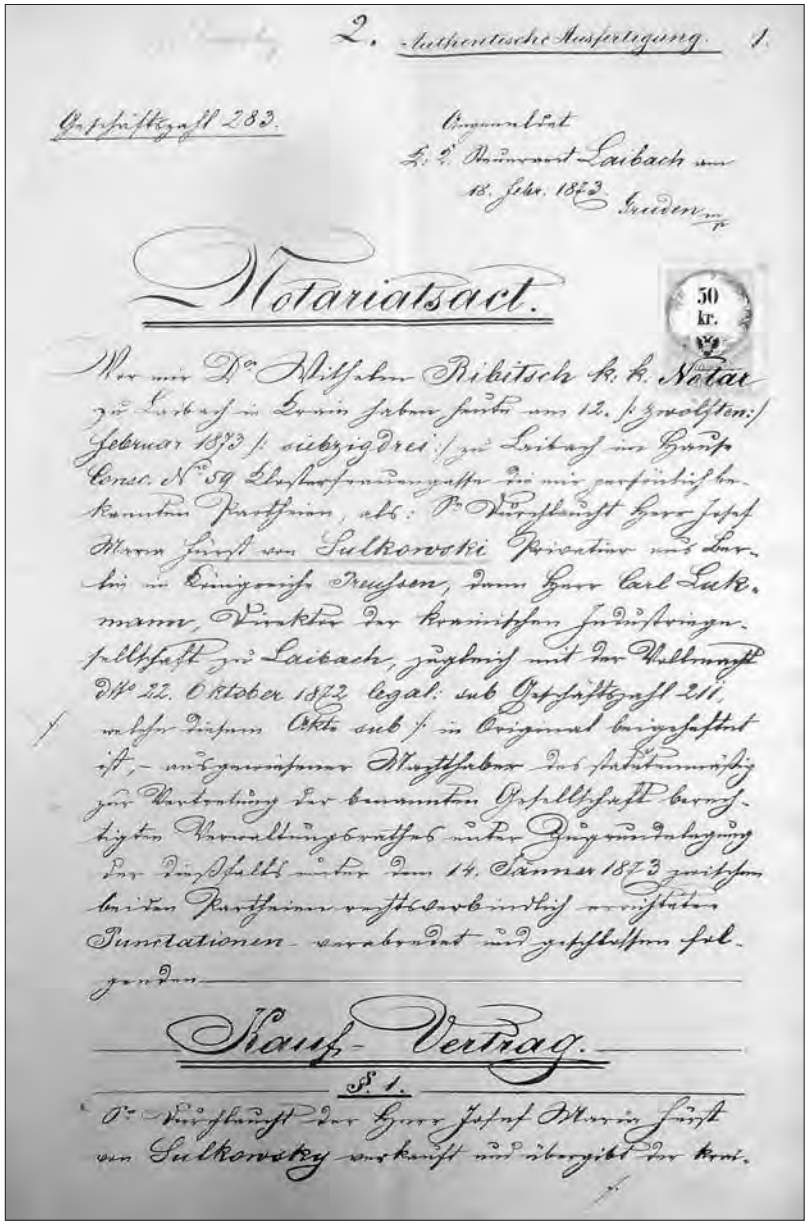

2. Authentische Ausfertigung.

Geschäftszahl 283.

Einverleibt
k. k. Bezirksgericht Laibach am
18. Febr. 1873 Gruden m.p.

Notariatsact.

50 kr.

Vor mir Dr. Wilhelm Ribitsch k. k. Notar zu Laibach in Krain haben heute am 12. f. zwölften/ Februar 1873 f. achtzig drei / zu Laibach im Hause Cons. N° 59 Rathhausplatzes die mir persönlich bekannten Parteien, als: Der Durchlaucht Herr Joseph Maria Fürst von Sulkowski Privatier wohnhaft in Königreich Preußen, dann Herr Carl Luckmann, Direktor der krainischen Industriegesellschaft zu Laibach, zugleich mit der Vollmacht Dto 22. Oktober 1872 legal. sub Geschäftszahl 211, welcher diesem Akte sub / in Original beigeschlossen ist, – ersterer Machthaber des statutenmäßig zur Vertretung der benannten Gesellschaft berufenen Generalversammlungsrathes unter Zugrundelegung der Gesellschaftsakte unter dem 14. Januar 1873 zwischen beiden Parteien wechselseitig errichteten Punktationen – ersuchend und gebethen sol-gendes

Kauf-Vertrag.

§. 1.

Der Durchlaucht der Herr Joseph Maria Fürst von Sulkowsky verkauft und übergibt der kais.

Notarsko overjena kupoprodajna pogodba med knezom Jožefom Marijo Sulkowskim in Karlom Luckmannom z dne 31. 7. 1873 (GMJ, arhiv KID, t. e. 38, a. e. 324).

jo je Franc Jabornik, ki je v Tržič prišel kot grajski oskrbnik.[10] Fužina je obratovala štiri generacije do Rajmunda, ki je sredi 19. stoletja še vedno uspešno vodil obrat. Takrat je imel štiri presnovke, štiri kladiva in 20 jeklarjev. Letno je izdelal okrog 3000 centov jekla, ki so ga izvažali v Trst in Turčijo.[11] Ko pa je podjetje prevzel sin Stanislav, fužina ni več obratovala.[12] Po prodaji se je Stanislav z družino odselil v Črno v Mežiško dolino.[13] Njegov sin Evgen je delal na Dunaju kot agronom, Henrik pa kot odvetnik in župan v Celju.[14]

Lastnik ostalih tržiških fužin je bil na začetku 19. stoletja feldmaršal Josef grof Radetzky. Njegove fužine je močno prizadel velik požar v noči z 29. na 30. marec 1811. Njihova obnova je Radetzkega prisilila v zadolževanje. Ker pa dolgov ni mogel poravnati, je tržiške posesti in fužine 26. novembra 1819 prevzel njegov glavni upnik Jožef (Joseph) Dietrich z Dunaja. Dietrich jih je imel v lasti do svoje smrti leta 1855. Podedovala jih je hči Ana, poročena s knezom Sulkowskim, ki pa je kmalu zbolela in zgodaj umrla.

10 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 35, 36.
11 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 155.
12 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 35, 36.
13 Mohorič, *Dva tiso*č, 1, str. 228.
14 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 36.

Eisen & Stahl. Hämmer und Feilenfabrik
zu Neumarktl in Oberkrain.
15 kr
Mrke 1. D Marke für Brescian-Stahl.
J. Fr. v. Dietrich.
Mrke 2. Marke für Strockeisen.
(Hinterthür darstellend.)
J. Fr. v. Dietrich.
Mrke 3. R Marke für Feilen.
J. Fr. v. Dietrich.
Laibach am 16. Juli 1875.
KRAINISCHE INDUSTRIE GESELLSCHAFT

Dovoljenje z dne 16. 7. 1875, da lahko Kranjska industrijska družba uporablja varstveno znamko Dietrich za proizvode tržiških jeklarn (GMJ, arhiv KID, t. e. 34, a. e. 268).

Tako je dediščina 15. maja 1868 pripadla mladoletnemu Jožefu Mariji Sulkowskemu.[15] Zadnje poročilo o delu njegovih fužin v Tržiču iz leta 1870 navaja, da so izdelali 3500 centov jekla, 3000 centov kovnega in 2000 centov vlečenega železa v skupni vrednosti 94.300 gld. Grodelj, osnovno surovino za izdelavo jekla, so povečini kupovali na Koroškem, v manjši količini na Stari Savi.[16] Izdelke so prodajali v Španijo, Italijo, na Tirolsko, Hrvaško in v Trst. Fužina na Blekah je bila znana po pilah, v Njivi pa po kosah in srpih.[17] KID je ohranjala proizvodnjo v fužini na Blekah, izdelke pa prodajala pod varstveno znamko Dietrich. To znamko so nosili proizvodi, izdelani v Tržiču, in sicer bresciansko in vlečeno jeklo ter pile.[18] Razvoj je stagniral, tako je bilo tudi s številom zaposlenih. Leta 1888 je imela fužina samo še 5, pilarna pa 11 zaposlenih.[19] Leta 1889 je bilo delavcev 22, naslednje leto pa 25. Pilarno in vlečno kladivo je imela v najemu predilnica Glanzmann & Wächter.[20]

15 Štuhec, Tržiški Neuhaus, str. 86.
16 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 98–101.
17 Knific, Razvijanje mita, str. 124.
18 GMJ, arhiv KID, t. e. 34, a. e. 268, Varstvena znamka fužinam in tovarni pil v Tržiču z dne 16. 7. 1875.
19 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 288.
20 GMJ, arhiv KID, t. e. 63, a. e. 511, Prijava dohodnine za leti 1889 in 1890.

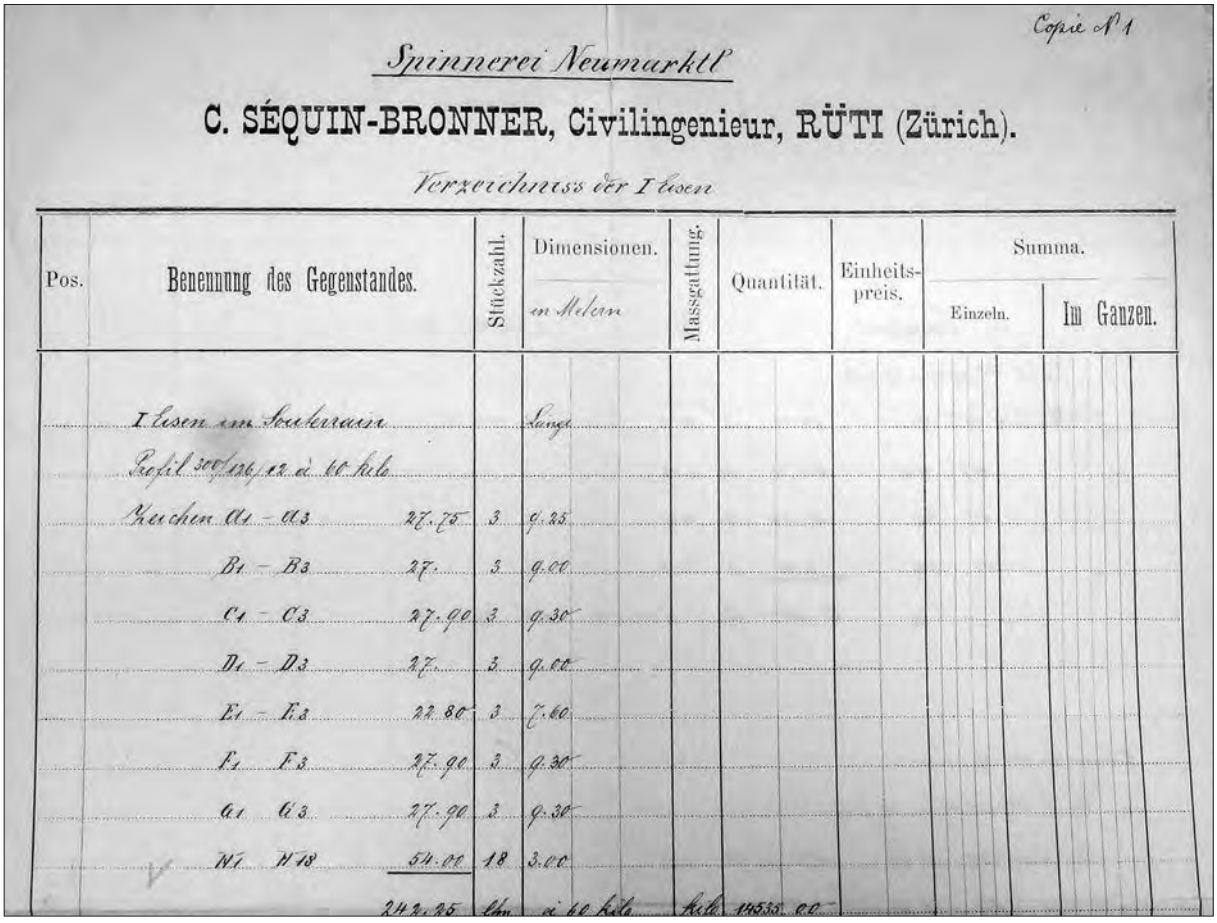

Copie N° 1

Spinnerei Neumarktl

C. SÉQUIN-BRONNER, Civilingenieur, RÜTI (Zürich).

Verzeichniss der I Eisen

Pos.	Benennung des Gegenstandes.		Stückzahl.	Dimensionen. in Metern	Massgattung.	Quantität.	Einheits-preis.	Summa. Einzeln.	Summa. Im Ganzen.
	I Eisen im Souterrain			Länge					
	Profil 300/120/12 à 40 Kilo								
	Kerchen A1 – A3	27.75	3	9.25					
	B1 – B3	27.	3	9.00					
	C1 – C3	27.90	3	9.30					
	D1 – D3	27.	3	9.00					
	E1 – E3	22.80	3	7.60					
	F1 F3	27.90	3	9.30					
	G1 G3	27.90	3	9.30					
	H1 H18	54.00	18	3.00					
		242.25	Lfm	à 40 Kilo		Kilo 11535.00			

Specifikacija naročila jeklenih profilov za novo predilnico in tkalnico v Tržiču z dne 22. 6. 1885 (GMJ, arhiv KID, t. e. 60, a. e. 502).

Prodaja tržiških fužin

KID so v Tržiču koristili zlasti gozdovi, ostale nepremičnine pa je želela prodati. Z nakupom gospostva Neuhaus je leta 1873 prišla tudi do stavbe, ki je bila namenjena graščinskim uradnikom in od leta 1822 tudi šoli.[21] V njej so bili dve učilnici in učiteljevo stanovanje. Stroške vzdrževanja celotne stavbe, vključno s šolskimi poslopji, je morala kriti lastnica. Družba se je s tržiško občino domenila za prodajo hiše. Kupnina je znašala 2000 goldinarjev.[22] Grad Neuhaus je kupil trgovec Julij Hanhart, ki ga je leta 1888 prodal Andreju Gassnerju, solastniku predilnice.[23]

Za prodajo obratov in posestev Voje na levem bregu Bistrice, na Blekah in Balosu se je KID pogajala s poslovnežem Edmundom Glanzmannom, ustanoviteljem in solastnikom tržiške predilnice.[24] Del fužinarjev je našel zaposlitev v novi predilnici in tkalnici, del pa na Jesenicah.[25] KID je obdržala varstveno znamko Dietrich, in sicer za jeklo, izdelano v fužinah na Savi, Javorniku in Radovni.[26] Bombažno predilnico in tkalnico Glanzmann & Wächter je zasnoval biro C. Sequin-Bronner iz kraja Rüti iz kantona Zürich. Poslovna partnerja Glanzmann in Gassner sta material za gradnjo, zlasti jeklene profile, iskala pri KID.[27] Pri KID so leta 1885 izdelali načrte za nosilne stebre. Posamezen steber je v višino meril 425 cm in bil težak 350 kilogramov. Potrebovali pa so 288 kosov.[28]

Fužino v Njivi je KID leta 1884 za 10.000 goldinarjev prodala Barbari Ahačič, vdovi znanega izdelovalca kos Kajetana Ahačiča.[29] Pred tem je družina živela na Glavnem trgu št. 15, v hiši, v kateri je

21 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 53, 54.
22 GMJ, arhiv KID, t. e. 38, a. e. 327, Dopis KID na Tržiško občino z dne 2. 3. 1881.
23 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 124.
24 Prav tam.
25 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 275–279.
26 GMJ, arhiv KID, t. e. 34, a. e. 268, Potrditev varstvene znamke z dne 3. 7. 1900.
27 GMJ, arhiv KID, t. e. 60, a. e. 502, Seznam profilov z dne 22. 6. 1885.
28 GMJ, arhiv KID, t. e. 60, a. e. 502, Načrt nosilnega stebra, maj 1885.
29 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 50.

5. januarja 1660 prenočil avstrijski cesar Leopold I.[30] Barbara Ahačič je fužino kupila za svojega sina Franca, ki je kosarsko podjetje preselil v Njivo.[31] Prvi stroj za ravnanje železa je kupil leta 1895. Poleg Ahačičeve kosarne so kose v Tržiču izdelovali tudi v Tovarni kos, srpov in lopat Karla Globočnika.[32] Fužino na Slapu je leta 1881 za 4500 goldinarjev kupil Charles Moline[33] in tam zgradil tovarno lesne lepenke.[34]

Tržiški gozdovi

KID je posedovala gozdove na Pokljuki, Jelovici, Mežaklji, v notranjem Bohinju, v Gornjesavski dolini in na območju Tržiča, skupno 27.500 hektarjev. Zaradi lažjega upravljanja je gozdne posesti razdelila na več revirjev in jih poverila skupni upravi. Gozdno upravo, ki je bila nastanjena v pritličju Zoisove graščine na Javorniku, je vodil gozdni nadupravitelj, ki so mu pomagali gozdni upravitelji v podružnicah v Bohinjski Bistrici, Bohinjski Beli, Spodnjih Gorjah in Tržiču. Upravitelj gozdnih posesti KID v Tržiču je bil Mihael Buberl.[35] V Tržiču je bila gozdna uprava pri žagi Ročevnica.[36] Nastanjena je bila v nekdanji graščinski pristavi, kjer je bilo prvotno stanovanje za grajskega lovca in majerja, ki je skrbel za živino in poljsko delo.[37] KID je stavbo preuredila. Iz leta 1890 se je ohranil načrt obnove upravnega poslopja Ročevnica, ki ga je izdelal geometer Ferdinand Kren. Stavba je imela v pritličju dva kletna prostora, kuhinjo, shrambo, stopnišče, pisarno in dve sobi. V nadstropju so bile štiri sobe, dve kuhinji, shramba in veža.[38] Gozdnemu upravitelju so bili podrejeni gozdarji ter gozdni in lovski čuvaji. Tržiški gozdovi so bili razdeljeni na revirje Sv. Ana na obeh straneh ljubeljske ceste, Sv. Katarina v Jelendolu, Ročevnica in Dobje v davčni občini Bistrica pri Tržiču.[39]

KID z gozdnimi posestmi ni prosto razpolagala, ker še niso bili urejeni odnosi s kmeti oziroma gozdnimi upravičenci. Lastniška razmerja je urejala krajevna komisija za zemljiško odvezo, ki ji je predsedoval radovljiški glavar Avgust Wurzbach pl. Tannenberg. Družba je najprej uredila odnose z Mihaelom Primožičem. Po poravnalni pogodbi z dne 25. julija 1873 o prenosu posestev sta družbi pripadali hiša št. 54 in kmečka posest pri Sv. Katarini, imenovana Puterhof, zapisana v zemljiški knjigi pod št. 1041 in v urbarju tržiškega gospostva pod št. 96. Mihaelu Primožiču je pripadala kmečka posest Maurhof pri Pristavi, zapisana v zemljiški knjigi pod št. 885 in v urbarju pod št. 442. Po potrditvi pogodbe s strani komisije za zemljiško odvezo je družba 21. oktobra 1873 okrajno sodišče zaprosila za vpis prenosa posestev v zemljiško knjigo.[40]

17. avgusta 1875 je med KID in ostalimi upravičenci prišlo do sporazuma, ki mu je sledila odločba. 50 kmetom in 8 kajžarjem je bila priznana pravica za dobavo lesa za gospodinjstvo in gospodarstvo v skupni vrednosti 25.000 goldinarjev. Kot plačilo oziroma nadomestek za služnostne pravice so dobili 143,87 orala gozda v zaselku Dolina, 220,36 orala v zaselku Javornik in 187,6 orala v zaselku Lom. Ti kompleksi so z 18. septembrom 1878 prišli v last upravičencev, ki so s tem izgubili pravico do dobave lesa iz drugih delov gozda. KID je služnosti odkupila s tem, da je upravičencem odstopila 551,83 orala gozda v last. V denarju ni dala nobene odškodnine.[41]

Osnova za gospodarjenje z gozdovi so bili gozdnogospodarski načrti, ki so poleg izkoriščanja predvideli še vzdrževanje in pogozdovanje. Zajemali so tudi zgodovino, geografijo ter opise živalskega in rastlinskega sveta. Iz časa KID sta se ohranila le gozdnogospodarska načrta Mežaklje in Pokljuke, ki ju je izdelal nadgozdar Karl Posch, načrta Jelovice in Tržiča pa sta izgubljena. V gozdnogospodarskem načrtu Mežaklje iz leta 1887 je omenjeno, da je tržiški gozdnogospodarski načrt izdelal Mihael Buberl.[42]

KID je les vozila na svoje žage v Puterhofu, Tržič in Bistrico pri Tržiču. Žaga v Puterhofu, v davčni občini Sv. Katarina, je imela dva lista in eno krožno žago. Obratovala je enajst mesecev na leto.[43] Leta 1891 je imela zaposlenih pet delavcev. Mesečna plača je v povprečju znašala 30 goldinarjev.[44] Po ohranjenem ceniku hrane iz oktobra 1870 za fužine na Javorniku je dunajski cent[45] najcenejše moke znašal sedem goldinarjev.[46] Delavec na žagi je tako lahko z mesečno plačo kupil okoli 240 kilogramov moke. Danes lahko delavec z minimalno mesečno plačo kupi bistveno večjo količino moke. Kupna moč delavcev na žagi je bila torej zelo nizka. Leta 1897 je novo in še večjo žago postavil Julij baron Born. Za njen pogon je dal zgraditi malo hidroelektrarno.

Žaga v Njivi v Tržiču je imela leta 1889 zaposlena le dva delavca. Družba jo je prodala Barbari Ahačič.[47] Že v času kneza Sulkowskega so v KID izdelali na-

30 Prav tam, str. 9.
31 Prav tam, str. 28.
32 Knific, Tržič, str. 15–19.
33 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 274, 275.
34 Knific, Tržič, str. 15–19.
35 GMJ, arhiv KID, t. e. 63, a. e. 511, Popis uslužbencev KID z dne 22. 1. 1884.
36 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 279.
37 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 91.
38 GMJ, arhiv KID, t. e. 38, a. e. 328.
39 Rizzoli, Iz mojih spominov, str. 4.
40 GMJ, arhiv KID, t. e. 28, a. e. 10, Prošnja na okrajno sodišče z dne 21. 10. 1873.
41 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 341–343.
42 GMJ, arhiv KID, serija Gozdovi, a. e. 65.
43 GMJ, arhiv KID, t. e. 63, a. e. 511, Prijava dohodnine za žage na Dovjem, na Selu, v Sv. Katarini, Spodnjih Gorjah in v Tržiču, 30. 11. 1889.
44 GMJ, arhiv KID, t. e. 58, a. e. 496, Popis delavcev pri žagi v Sv. Katarini za čas od 1. 7. do 31. 12. 1891.
45 1 dunajski cent = 56 kg.
46 GMJ, arhiv KID, t. e. 60, a. e. 501, Cenik hrane za fužine Javornik 1870.
47 GMJ, arhiv KID, t. e. 63, a. e. 511, Prijava dohodnine za leto 1889.

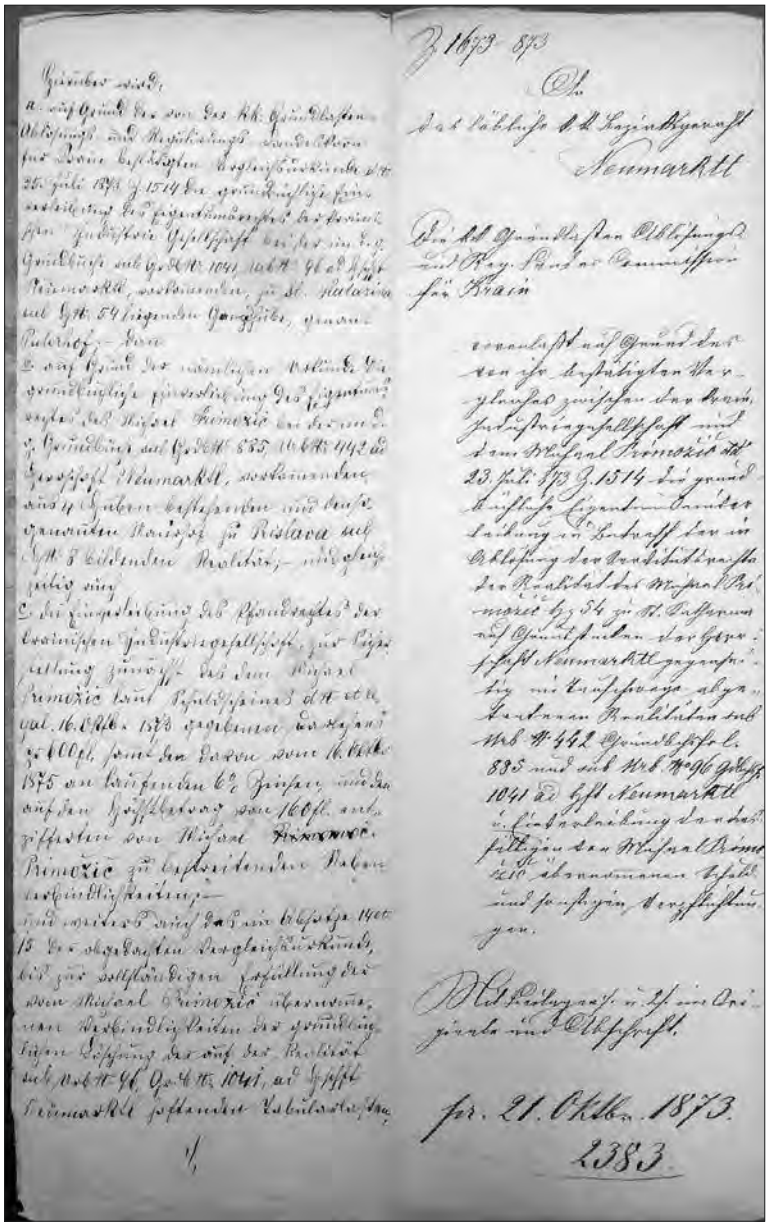

Listina o prenosu posestev v Puterhofu med Mihaelom Primožičem in Kranjsko industrijsko družbo z dne 21. 10. 1873 (GMJ, arhiv KID, serija listine, t. e. 28, a. e. 10).

črte za žago Ročevnica v Bistrici pri Tržiču. Knez jo je želel postaviti nižje od že obstoječe žage na mestu nekdanjega skladišča lesa. Družba je načrte izdelala leta 1870. Pogonsko moč je zagotavljala voda, speljana po povezovalnem kanalu s potoka Blajšnica. V dolžino je žaga merila 5,5 dunajske klaftre oziroma 10,4 metra, v širino pa 3 klaftre oziroma 5,7 metra.[48] Ker je bila za potrebe KID žaga premajhna, je čez 19 let zgradila novo. Ta je v dolžino merila 17,4 metra, v širino pa 8,15 metra.[49]

Les iz tržiških žag so vozili na železniško postajo Podnart ter od tod na Javornik in Jesenice. Veliko lesa so namenili za oglje. V tržiških gozdovih je KID imela 470 kopišč in 390 oglarjev. V letih 1883/84 so v tržiških gozdovih posekali 25.103 m^3 lesa in napravili 13.220 m^3 oglja. 25. avgusta 1885 je tržiške gozdove prizadel orkanski veter, ki je poruval in polomil 16.000 m^3 smrekovega lesa.[50]

48 GMJ, arhiv KID, t. e. 38, a. e. 331, Načrt z dne 27. 3. 1870.
49 GMJ, arhiv KID, t. e. 38, a. e. 331, Načrt z dne 12. 6. 1889.
50 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 344.

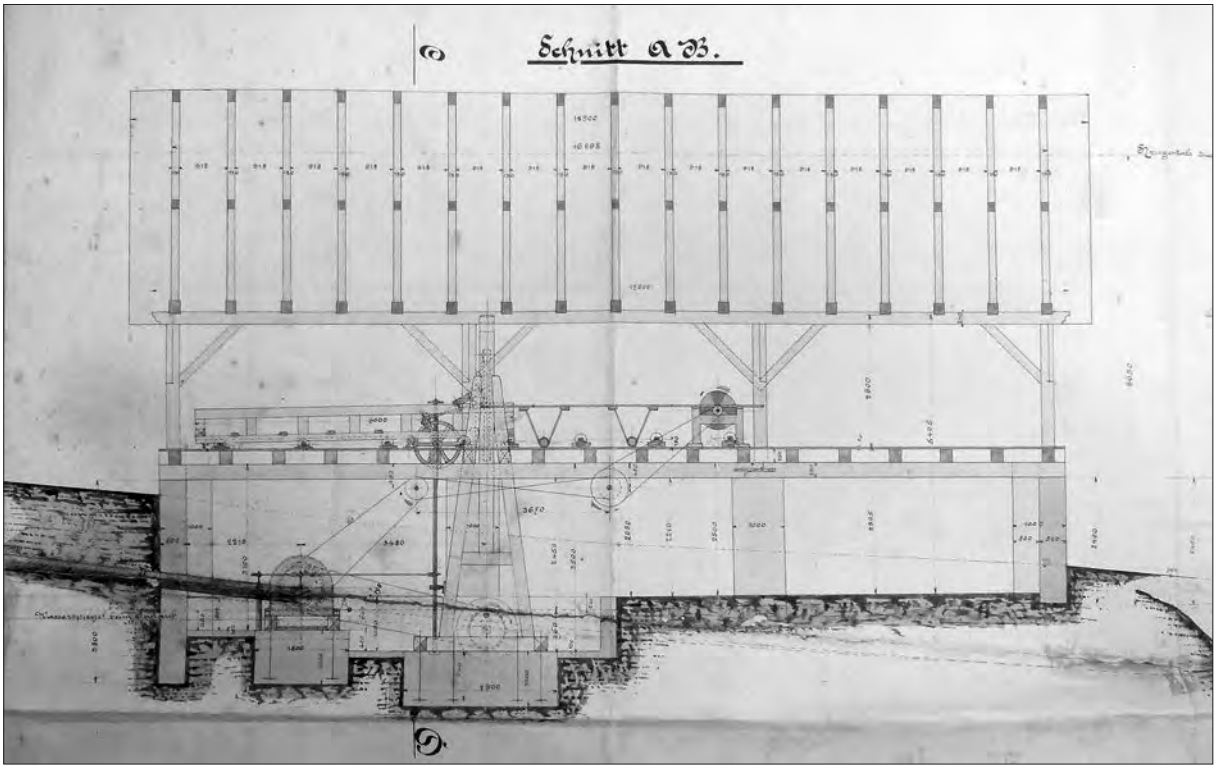

Načrt žage Ročevnica v Bistrici pri Tržiču iz leta 1889 (GMJ, arhiv KID, serija načrti, mapa 316).

Prodaja gozdov

KID je uspelo, da je na Jesenicah leta 1890 odprla sodobne obrate za proizvodnjo in predelavo jekla: Siemens-Martinovo jeklarno, livarno, valjarne, hladno valjarno in žičarno ter žebljarno. Potem je stare fužinarske obrate začela opuščati.[51] S tem se je potreba po oglju zmanjšala. KID se je odločila prodati gozdove. Gozdni upravi na Javorniku je naročila popis in oceno gozdnih posesti. 18. junija 1891 je oceno pripravil nadgozdar Karl Posch. Vse posesti je razdelil v tri skupine.

V prvo skupino je uvrstil revirje Jelovica, notranji Bohinj, Pokljuka, Mokri log in Štenge, Mežaklja, Pišnica, Martuljek in Belca. V drugo skupino je uvrstil gospostvo Tržič, grad Neuhaus, revirje Sv. Katarina, Sv. Ana, Ročevnica in Dobje ter kmetije na Kalu, v Medvodju in Jelendolu. Revirje Javornik z Zelenico, Poljane, fužinarski gozd Mežaklja in Savske jame je uvrstil v tretjo skupino. Po Poschevi oceni je bila vrednost prve skupine 1.052.077 goldinarjev in 60 krajcarjev. Drugo skupino je ocenil na 220.046 goldinarjev in tretjo na 119.674 goldinarjev in 50 krajcarjev. Celotna vrednost gozdnih posesti je znašala 1.391.798 goldinarjev in 10 krajcarjev.[52]

Za drugo skupino se je zanimal nemški poslovnež Julij baron Born, solastnik berlinske banke Born & Bosse in direktor železnice Berlin–Stettin. Bil je v dobrih odnosih s predsednikom KID Hugom Nootom, ki ga je že leta 1888 povabil na lov na Komno in v tržiške revirje. Na Komni je najel lovno pravico in si zgradil lovsko kočo. Iz navdušenja nad gorenjsko deželo se je odločil za nakup tržiške posesti. KID je za veleposestva in gozdove v skupni površini 4578 ha in 1077 m^2 zahtevala 300.000 goldinarjev. V pogajanjih je morala ceno spustiti na 236.000 goldinarjev, od katerih je bila prava kupnina 200.000, odkup zalog pa 36.000 goldinarjev. Gozdovi so bili prodani pod ceno. Ljudje so začeli kmalu govoriti, da je baron Born tržiške gozdove kupil po 3 krajcarje za smreko. Julij Born je nakupno pogodbo s KID sklenil 15. septembra 1891. 150.000 goldinarjev je odštel za nepremičnine, 86.000 pa za premično premoženje.[53]

Gozdna posest se je razprostirala na pobočjih Košute, Konjščice in Javornika, v Medvodju ob sotočju Bistrice ter Stegovniškega in Košutniškega potoka, ob Prevali, na Korošici, Begunjščici in Zelenici ter na območju povirja Mošenika. Za upravljanje z gozdovi je baron Born ustanovil posebno gozdno upravo v novozgrajenem gradiču Sv. Katarina v Jelendolu, ki ji je načeloval Henrik Mallner, brat blejskega hotelirja Janeza Mallnerja. Henrik je bil najprej obratovodja javorniške fužine, med letoma 1881 in 1891 pa goz-

51 Mugerli, *140 let*, str. 13.

52 GMJ, arhiv KID, t. e. 34, a. e. 270, Cenitev na Gorenjskem ležečih posestev KID, ki jo je napravil Carl Posch 18. 6. 1891 na Javorniku.

53 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 344.

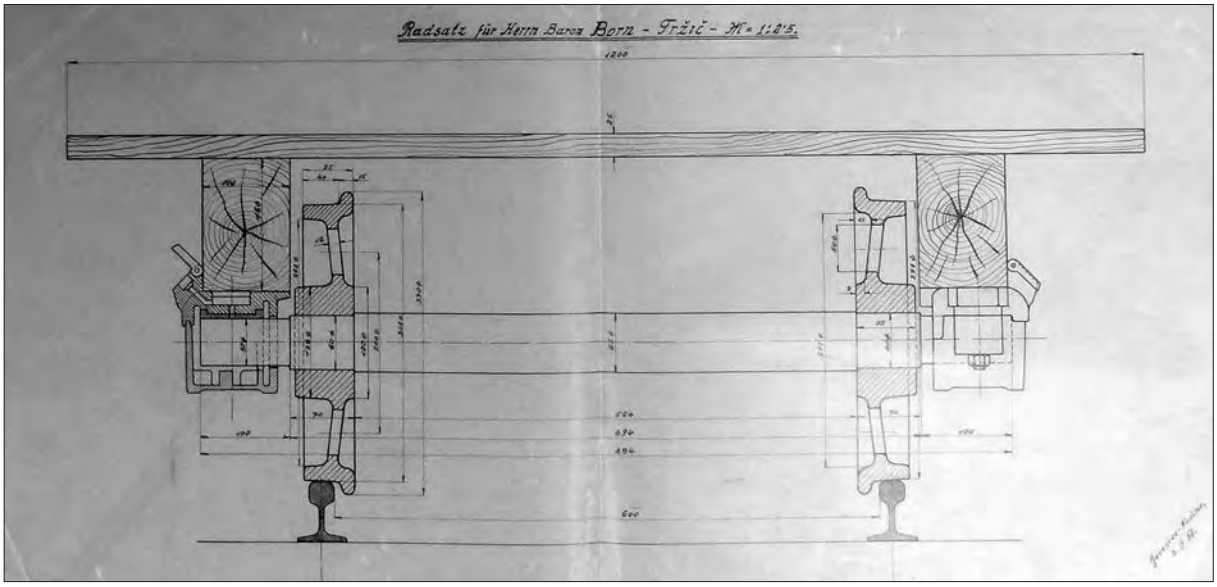

Načrt za vagon Bornove gozdne železnice v Jelendolu z dne 2. 4. 1926 (GMJ, arhiv KID, serija načrti, mapa 316).

dni inšpektor in vodja gozdnega urada KID. Po prodaji tržiških gozdov je postal upravitelj Bornovega posestva in oskrbnik gradiča Sv. Katarina.[54] Uredil je pot skozi Dovžanovo sotesko z mostom čez Bistrico. Umrl je 10. decembra 1908.[55]

KID je ostala z Borni povezana tudi po prodaji posestev. Na Jesenicah je izrisala načrte ter dobavila dele za Bornovo elektrarno in železnico v Jelendolu.[56] Borni so bili tudi pomembni delničarji KID in nekaj časa člani njenega upravnega sveta.[57]

Zaključek

Kranjska industrijska družba je bila kot lastnica fužin in zemljiških posesti v Tržiču prisotna 18 let. V obdobju med letoma 1873 in 1891 je vpeljala sodoben način upravljanja z gozdovi, ki je vključeval izdelavo gozdnogospodarskega načrta, določitev za poseko primernih drevesnih sestojev in pogozdovanje. Vzdrževala je žage v Puterhofu, Tržiču in Bistrici pri Tržiču. V sodelovanju s komisijo za zemljiško odvezo je uredila lastniška razmerja s kmeti in gozdnimi upravičenci. Takrat je do svojih gozdov prišlo 58 tržiških kmetov in kajžarjev.

V tem obdobju so z obratovanjem prenehale tržiške fužine. Njihove obrate so kupili Charles Moline, družba Glanzmann & Wächter in Barbara Ahačič ter jih preuredili. Prvi je dal na Slapu pri Tržiču postaviti tovarno lepenke, druga bombažno predilnico in tkalnico, tretja pa kosarno.

Hugo Noot, delničar in nekaj časa predsednik upravnega sveta KID, je v Tržič pripeljal svojega berlinskega prijatelja in poslovnega partnerja Julija barona Borna, solastnika berlinske banke Born & Busse. Ta je leta 1891 od družbe kupil tržiške posesti. Postal je tudi njen delničar in član upravnega sveta. Na skupščini delničarjev se je zavzel za postavitev železarne v Škednju pri Trstu.[58] Po njegovi smrti je član upravnega sveta postal njegov sin dr. Karl Born, ki je bil po prvi svetovni vojni nasprotnik prodaje Škednja italijanskemu konzorciju.[59] V upravnem svetu KID je sodeloval do leta 1927. Po prvi svetovni vojni so večinske lastnice Družbe postale italijanske banke, leta 1929 pa brata Avgust in Adolf Westen.[60]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

GMJ – Gornjesavski muzej Jesenice
Arhiv Kranjske industrijske družbe (KID).

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Knap, Matjaž: Jeklarstvo v Sloveniji po koncu prve svetovne vojne. *Ko zapoje kovina. Tisočletja metalurgije na Slovenskem* (ur. Jernej Kotar, Tomaž Lazar in Peter Fajfar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2019, str. 190–226.

54 Prav tam.
55 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 6.
56 GMJ, arhiv KID, serija načrti, mapa 316, Načrt elektrarne na Dolžanki; Načrt železnice z dne 3. 5. 1913.
57 Mohorič, *Dva tisoč*, 2, str. 164.
58 Mohorič, *Dva tisoč*, 1, str. 368.
59 Mohorič, *Dva tisoč*, 2, str. 113.
60 Prav tam, str. 163–165.

Knific, Bojan: Razvijanje mita o Radetzkyjevi naklonjenosti Tržičanom. *Feldmaršal Radetzky in Slovenci* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: ZRC SAZU, 2017, str. 107–132.
Knific, Bojan: Tržič – cvetoče rokodelstvo, ki je prešlo v industrijo. *Naše tovarne, naš ponos. Industrijska dediščina Gorenjske* (ur. Monika Rogelj). Kranj: Gorenjski muzej, 2016, str. 15–19.
Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
Mohorič, Ivan: *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
Mugerli, Marko: Gozdna posest Kranjske industrijske družbe. *Gozdovi Kranjske industrijske družbe.* Jesenice: Gornjesavski muzej, 2014, str. 11–18.
Mugerli, Marko: *140 let Kranjske industrijske družbe.* Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2009.
Mugerli, Marko: Žar jekla. *Martinarna Jesenice.* Jesenice: Gornjesavski muzej Jesenice, 2010.
Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem; 18. stoletje. 1. del: Od Androlija do Zorna.* Ljubljana: Viharnik, 2013.
Rizzoli, Alojz: Iz mojih spominov. *Tovarniški vestnik*, 15. 8. 1939, št. 16–17, str. 3, 4.
Štuhec, Mojca: Tržiški Neuhaus in grof Radetzky. *Feldmaršal Radetzky in Slovenci* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: ZRC SAZU, 2017, str. 79–90.

SUMMARY

Carniolan Industrial Company and Tržič

The Carniolan Industrial Company was founded in 1869. It merged and modernised Upper Carniolan iron foundry plants. In 1873, the company acquired extensive Tržič forests and iron foundries in Tržič and at Slap pri Tržiču. The ironworks were in poor condition. The reason why the company bought them was the extensive forest property. In the 1880s, the ironworks were bought by Barbara Ahačič, Charles Moline, and Edmund Glanzmann. In the former ironworks, they established new factories. Barbara's son Franc Ahačič built the tools factory. Charles Moline established a white paperboard factory. Edmund Glanzmann built the spinning and weaving factory.

Forests were primarily needed for the production of charcoal, which was used as fuel in smithies, puddling mills, and blast furnaces. The Carniolan Industrial Company's metallurgic production required about 80,000 m^3 of charcoal annually.

A Forest Office was founded at Javornik to manage the forest properties. The office, located on the ground floor of the former Zois Manor, was headed by the forest superior manager, and with the forest managers in Bohinjska Bela, Bohinjska Bistrica, Tržič, and Spodnje Gorje as his subordinates. The forest managers teams were composed of foresters, master sawyers, hunters, as well as forest and fish keepers. The forest mangers team of Tržič was based in a house near the sawmill at Bistrica pri Tržiču. The Carniolan Industrial Company had sawmills at Jelendol, Tržič, and Bistrica pri Tržiču. Most of these were small sawmills, employing between two and six workers. They had two blades and one circular saw.

When the Siemens-Martin steelworks were built in Jesenice, where the furnaces were heated by coal, blast furnaces were gradually closing down and the need for charcoal decreased sharply. The Tržič forests were sold to the German businessman, baron Julius Born.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 352:316.353(497.452Tržič)"18/19"

Prejeto: 4. 9. 2020

Luka Cerar

mag., arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Savska cesta 8, SI–4000 Kranj
E-pošta: luka.cerar@guest.arnes.si

»*Vsa šestorica je prišla do častnega občanstva nekako tako, kot Pilat v vero.*«[1]

Zgode in nezgode ob imenovanju tržiških častnih občanov

IZVLEČEK

V članku je predstavljenih nekaj podelitev častnega občanstva v Tržiču. Danes na občini uradno vodijo evidenco častnih občanov od leta 1988, toda arhivsko gradivo razkriva, da so ta naziv podeljevali že v 19. stoletju. V času nemško-slovenskih bojev na začetku 20. stoletja je imelo častno občanstvo veliko simbolno vlogo, poleg tega pa je lahko pomenilo tudi odločilno prednost na občinskih volitvah. Iz članka lahko izvemo, da so naziv častnega občana Tržiča dobila številna znana imena, od Karla Dežmana, knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča in Antona Korošca do Edvarda Kardelja.

KLJUČNE BESEDE
častno občanstvo, Tržič, nemško-slovenski boji, nacionalizem, volitve

ABSTRACT

»ALL SIX ATTAINED THEIR HONORARY TOWNSMAN TITLE A BIT LIKE PILATE GREW INTO RELIGION.« THE FORTUNES AND MISFORTUNES SURROUNDING HONORARY TOWNSMAN TITLE AWARDS IN TRŽIČ

The article presents a few bestowals of honorary townsman title in Tržič. Although the municipality keeps an official register of its honorary townsmen since 1988, archival materials reveal that the title was already awarded in the nineteenth century. During German-Slovenian national struggles in the early twentieth century, the honorary townsman title not only had a strong symbolic value, but it could also provide a decisive advantage at municipal elections. The article reveals that the Tržič honorary townsman title was conferred on numerous eminent figures, including Karel Dežman, Prince-Bishop Anton Bonaventura Jeglič, Anton Korošec, and Edvard Kardelj.

KEY WORDS
honorary townsman title, Tržič, German-Slovenian national struggles, nationalism, elections

[1] *Gorenjec*, 12. 8. 1905, str. 2, »Novi tržiški častni občani«.

Hauptliste
Imenik
vseh tistih občanov, kateri imajo pravico voliti (§. 12. v obč. vol. zak.); ta popis je ob enem tudi volilski imenik (§. 17. v obč. vol. zak.).

Verzeichniß
der wahlberechtigten Gemeinde-Mitglieder (§. 12. G. W. O.), zugleich Wählerliste (§. 17 G. W. O.).

Številka zaporedoma Fortlaufende Zahl	Imé in priimek Vor- und Zuname	Stan Stand	Stanovanje Wohnort	Hišna številka Haus-Nr.	Po koliko plačuje kateri davka na leto Steuerjahresschuldigkeit fl.	kr.	Opomba Anmerkung
1	Dr. Deschmann	Gutsbesitzer	Laibach				
2	Kallenegger Ritter v.	"	Wien				

Imenik volivcev za občinske volitve v Tržiču leta 1884 (SI ZAL TRŽ 1, t. e. 6, a. e. 33).

Uvodna beseda

Pričujoči prispevek obravnava častne občane Tržiča od šestdesetih let 19. stoletja do izbruha druge svetovne vojne. Na občini Tržič danes hranijo le seznam častnih občanov od leta 1988 naprej (tega leta je naziv prejel smučarski as Bojan Križaj (1957)). Toda vpogled v gradivo, ki je na občini nastalo od konca 19. stoletja, nam pove, da so častne občane v mestu pod Ljubeljem imenovali že davno pred letom 1988. V fondu občine Tržič (SI ZAL TRŽ 1), ki ga hranimo v Enoti za Gorenjsko Kranj Zgodovinskega arhiva Ljubljana, lahko med gradivom najdemo številne zanimive prigode, ki so spremljale podeljevanje častnega občanstva. Iz zapisov v fondu se zrcali duh časa, ko je imelo častno občanstvo velik simbolni pomen, predvsem v kontekstu slovensko-nemških nasprotij na začetku 20. stoletja. To lahko vidimo predvsem na primeru imenovanj leta 1905 in 1908. Pri kasnejših imenovanjih ni prihajalo do večjih nasprotovanj, so pa bile zanimive predvsem utemeljitve za podelitev častnega občanstva. V tovrstnih zapisih lahko dobimo vpogled v mentaliteto in svetovni nazor občinskih odbornikov. Prav tako lahko iz številnih zapisov o podelitvi častnega občanstva v Kraljevini Jugoslaviji razberemo, kakšen je bil v novi domovini odnos do razpadle Avstro-Ogrske.

Imenovanja od ustanovitve občine do konca 19. stoletja

Občina Tržič je bila ustanovljena na podlagi začasnega občinskega zakona z dne 17. marca 1849, prvi podatek o častnem občanu pa v pregledanem gradivu najdemo leta 1861. Takrat je ta naziv dobil Karel (Dragotin) Dežman oziroma Karl Deschmann (1821–1889). Ta podatek zasledimo v zapisu *Laibacher Zeitung* iz 8. avgusta 1861, ko je bila v časopisu objavljena Dežmanova zahvala za imenovanje.[2] Dežman, ki je veljal za vsesplošno razgledanega muzealca, je bil predstavnik kranjskih Nemcev. V prvem obdobju svoje politične kariere je sicer zagovarjal slovenske zahteve, nato pa je prestopil na nemško stran in veljal za glavnega predstavnika »nemškutarjev« na Kranjskem.[3] V zahvali ob imenovanju za častnega občana Tržiča je poudaril, da ga to imenovanje potrjuje v prepričanju, da so njegova stališča pravilna. V omenjeni izdaji *Laibacher Zeitung* lahko preberemo še pravo hvalnico Dežmanu, ki jo je spisal Franc Globočnik oziroma Franz Globotschnig (1825–1891), znani slikar, doma iz Tržiča.[4] Zapisal je, da Slovenci ne smejo biti nehvaležni, ampak morajo Nemcem izkazati spoštovanje. Dežman si kot nekdo, ki si prizadeva za sobivanje Slovencev z nemškimi brati, zasluži, da se mu izkaže čast.[5] Dodaten dokaz o tem, da je bil Dežman častni občan Tržiča, najdemo v volilnem imeniku pred občinskimi volitvami v Tržiču leta 1884. V imeniku volivcev je Dežman na prvem mestu, poleg njegovega imena pa je pripis *Ehrenbürger* (častni občan).[6]

2 *Laibacher Zeitung*, 8. 8. 1861, str. 719, »Aus der Provinz«.
3 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 76–77.
4 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 359.
5 *Laibacher Zeitung*, 8. 8. 1861, str. 719, »Aus der Provinz«.
6 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 6, a. e. 33.

Leta 1880 je občina znova podelila častno občanstvo, in sicer ga je prejel Friedrich Kaltenegger vitez Riedhorst (1820–1892), kranjski deželni glavar v letih 1872–1881. Kaltenegger je bil eden od ustanoviteljev Ustavovernega društva na Kranjskem, ki je bilo nosilec nemške politike v deželi. Med Slovenci ni bil pretirano priljubljen, kar je bil verjetno eden izmed razlogov, da je bil premeščen na Dunaj.[7] Predlog za imenovanje za častnega občana so podprli vsi odborniki razen Janeza Dobrina, ki se ni niti podpisal.[8] Tudi Kalteneggerja najdemo v imeniku volivcev pred občinskimi volitvami v Tržiču leta 1884, zapisan je na drugem mestu takoj za Dežmanom.[9]

»*Lažje bi bilo najti opulunoči na smetišču iglo, kakor pa njunih zaslug za tržiško občino*.«[10] Huda kri ob imenovanju častnih občanov leta 1905

Do resnega spora je prišlo pri imenovanju častnih občanov leta 1905. Avgusta tega leta je odbornik Ferdinand (tudi Andrej) Gassner (1847–1925), veleindustrialec ter član Trgovske in obrtne zbornice v Ljubljani, na seji občinskega odbora predlagal, da se za zasluge pri gradnji vodovoda in kanalizacije, pa tudi za trud pri zavzemanju za izgradnjo železniške proge Kranj–Tržič za častne občane imenuje predsednika Kranjske hranilnice Josefa Luckmanna (1840–1906), direktorja Kranjske hranilnice dr. Antona viteza Schoeppla (1858–1936), predsednika deželnega odbora Jožefa Antona grofa Barbo-Waxensteina (1863–1930), c.-kr. profesorja dr. Josefa Juliusa Binderja (1850–1931), c.-kr. šolskega inšpektorja v Gradcu Wilhelma Linharta (1846–1932) in rudniškega direktorja v Tržiču Simona Riegerja (1849–1931).[11]

Imenovanje šestih novih častnih občanov je v medijih vzbudilo pravi vihar. Tako je bila 12. avgusta v časopisu *Gorenjec* zapisana huda kritika na račun odgovornih v tržiški občini. Avtor članka je zapisal, da se je treba upravičeno vprašati, kakšne zasluge za občino imajo omenjeni kandidati. Nadalje lahko beremo, da sta Luckmann in Schoeppl častna občana postala le zato, ker sta občini v imenu Kranjske hranilnice dala brezobrestno posojilo. Linhart in Binder naj bi bila prav tako neupravičena do naziva, saj naj bi bilo vse njuno dotedanje delovanje uperjeno proti slovenskemu narodu. Za konec avtor še zapiše, da niti Rieger niti grof Barbo nimata zaslug za razvoj Tržiča. Tržič naj bi bil slovenski trg in samo vplivu nemškutarjev se gre zahvaliti, da še ni izumrl »privandrani nemški rod«.[12]

Teden dni kasneje je *Gorenjec* ubral še napadalnejši ton. Župana Karla Mallyja je označil za »poturico«, za izdajalca svoje rodne zemlje tujcu. Avtor se je nekoliko bolj poglobil v ozadje imenovanja in prišel do zaključka, da je edini namen imenovanja zagotoviti nemški stranki dovolj volivcev na občinskih volitvah.[13] Na teh so bili volivci razdeljeni v tri razrede, vsak razred je volil enako število občinskih svetovalcev.[14] Tako se je velikokrat zgodilo, da so pred volitvami občine imenovale častne občane, da so ti potem glasovali in eni od strani (v tem primeru nemški) prinesli zmago v prvem volilnem razredu.[15]

V *Gorenjcu* lahko še preberemo, da je smešno, da so nekateri dobili priznanje za prizadevanje za izgradnjo železnice, ko pa ta sploh še ni zgrajena. Avtor članka konča v strupeno nacionalističnem tonu, značilnem za tisto dobo: »*On* [Gassner] *nam je s tem vsejal novo sovraštvo do nemških pijavk, ki izkoriščajo nas in naš narod. Kdo vas je neki prosil priti v Tržič?! Niste nam prinesli s seboj druzega kot draginjo in pomanjkanje poslov in delavcev, ki vam sedaj s svojimi žulji polnijo nikoli polne bisage*.«[16]

Toda to je bil šele začetek zgodbe, saj so se odborniki Fran Ahačič, Fran Deu in Viljem Pollak pritožili deželnemu odboru vojvodine Kranjske. V pritožbi so zapisali, da želijo zaradi formalnih nepravilnosti ovreči glasovanje in imenovanje. Deželni odbor je zadevo sprejel v obravnavo in 25. januarja 1906 razsodil. Prva točka, ki je zmotila občinske odbornike, je bila ta, da pred sejo niso bili seznanjeni z dnevnim redom. Župan bi moral po njihovem že pred sejo odbornike obvestiti o nameravanem glasovanju za častne občane. Deželni odbor je to pritožbo gladko zavrnil, saj občinski red ni določal, da je treba pred sejo naznaniti, o čem se bo razpravljalo. Drugi očitek razočaranih odbornikov je bil, da naj na seji ne bi bilo navzočih dovolj odbornikov. Pollak, Deu in Ahačič so namreč menili, da so oni sami sejo zapustili še pred glasovanjem o častnih občanih. Deželni odbor je glede tega opravil temeljito zaslišanje odbornikov in prišel do ugotovitve, da so omenjeni odborniki sejo zapustili šele po glasovanju. Četrti ugovor deželnemu odboru je bil, da se o predlogu za imenovanje častnih občanov ni razpravljalo, poleg tega pa je bil na seji prisoten tudi Simon Rieger, ki je bil sam predlagan za častnega občana. Tudi to pritožbo so v deželnem odboru zavrnili, saj občinski red Kranjske nikjer ni določal, da bi morala o predlogu potekati razprava. Kar se pa tiče Riegerjeve prisotnosti pri seji občinskega odbora, je deželni odbor določil, da niti to ni sporno, saj Rieger ni vplival ali pritiskal na odbornike, naj podprejo njegovo imenovanje za častnega občana.[17]

7 Rugale in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti,* str. 59–60.
8 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 1, a. e. 4.
9 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 6, a. e. 33.
10 *Gorenjec*, 12. 8. 1905, str. 2, »Novi tržiški častni občani«.
11 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 94, a. e. 1274.
12 *Gorenjec,* 12. 8. 1905, str. 1–2, »Novi tržiški častni občani«.
13 *Gorenjec*, 19. 8. 1905, str. 2, »K volitvi častnih občanov v Tržiču«.
14 Melik, *Volitve*, str. 119.
15 Melik, *Nekdanji volilni sistemi*, str. 123.
16 *Gorenjec*, 19. 8. 1905, str. 2, »K volitvi častnih občanov v Tržiču«.
17 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 94, a. e. 1274.

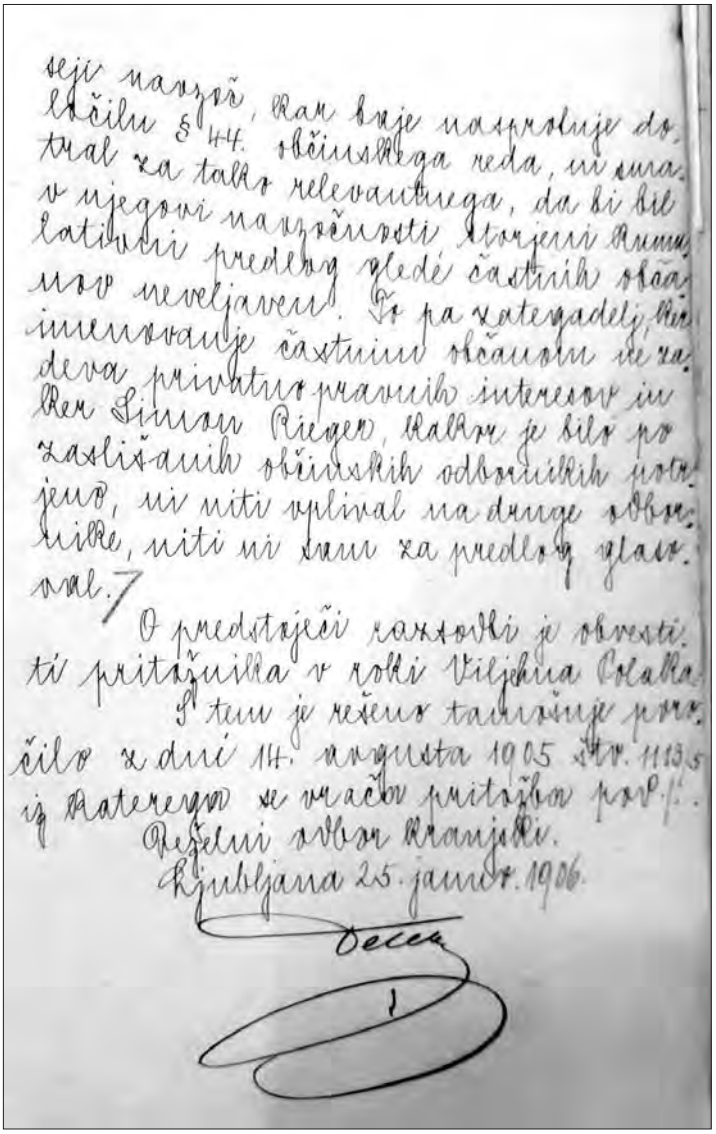

seji naznanil, kar baje nasprotuje določilu §. 44. občinskega reda, ni smatral za tako relevantnega, da bi bil v njegovi nazočnosti storjeni kupčijski predlog vzdel častnih občanov neveljaven. To pa zategadelj, ker imenovanje častnim občanom ne zadeva privatno pravnih interesov in ker župan Pieger, kakršen je bil po zaslišanih občinskih odbornikih postopanje, ni niti vplival na druge odbornike, niti ni sam za predlog glasoval.

O predstoječi razsodbi je obvestil pritožnika v roki Viljeka Pollaka.

S tem je rešeno tudi pritožbo povodom sklepa z dne 14. avgusta 1905 štv. 11135 iz katerega se vrača pritožba nazaj.

Deželni odbor Kranjski.

Ljubljana 25. januv. 1906.

Deca

Sodba deželnega odbora z dne 25. 1. 1906 (SI ZAL TRŽ 1, t. e. 94, a. e. 1274).

Tako je bila pritožba odbornikov zavrnjena. Deu, Ahačič in Pollak so se pritožili še na upravno sodišče na Dunaju. Toda še prej je prišlo do domoljubne kampanje v javnosti. Imenovanje šestih novih častnih občanov je bilo očitno sprožilec, ki je v slovenskih prebivalcih Tržiča vzbudil odziv. Tako lahko že nekaj dni po sodbi deželnega odbora v časopisju beremo, da so se v Tržiču odločili ustanoviti Narodni dom in da pozivajo vse rojake, naj jim pomagajo pri zbiranju sredstev. Tržiški slovenski domoljubi so svoj poziv končali s klicem na pomoč, saj da je Tržič, najlepši in največji trg na Kranjskem, v nevarnosti, da zatone v morju nemške nasilnosti.[18]

Da deželni odbor ni razveljavil sodbe tržiškega občinskega odbora, je bilo olje na ogenj nacionalnih napetosti v tistem času. Ob koncu leta 1905 je namreč v Tržiču umrl nadučitelj Jožef Kragl (1851–1905),[19] kar je pomenilo, da mora okrajni šolski svet na to mesto imenovati drugega človeka. V časopisju se je znova vnela prava vojna, saj je *Gorenjec* Tržič spet označil za kraj, »kjer hoče večina domačih nemčurčkov, deloma privandranih nacijonalcev, vse ponemčiti«. Kot prvi kandidat za mesto novega nadučitelja je bil namreč predlagan kočevski Nemec Karl Miklitsch, o katerem slovenski časniki niso našli dobre besede.[20] Miklitsch, ki je izdal knjigo o zgodovini Tržiča (*Zur Geschichte Neumarktls*), je v letih 1906–1908 opravljal posle šolskega upravitelja v Tržiču.[21]

[18] *Slovenski narod*, 27. 1. 1906, str. 5, »Odbor društva narodni dom v Tržiču«.

[19] Oče Viktorja Kragla, avtorja knjige *Zgodovinski drobci župnije Tržič*.

[20] *Gorenjec*, 24. 2. 1906, str. 1, »Nadučiteljsko mesto v Tržiču«.

[21] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 240.

Tržiški občinski odborniki so torej vložili pritožbo tudi na upravno sodišče na Dunaju. Sodišče, ki je delovalo pod vodstvom predsednika senata, barona Jacobija, je sodbo podalo 26. februarja 1908. Pri imenovanju častnih občanov ni ugotovilo napak, zato je pritožbo odbornikov zavrnilo. Josef Luckmann, dr. Anton vitez Schoeppl, Jožef Anton grof Barbo-Waxenstein, dr. Josef Julius Binder, Wilhelm Linhart in Simon Rieger so tako obdržali naziv častnega občana.[22]

»*Vse se je izvršilo tako hitro, da slovenski odborniki niso razumeli ne imen, ne števila kandidatov za častno občanstvo.*«[23] Spor ob imenovanju častnih občanov leta 1908

Do novega spora je prišlo po seji 12. maja 1908. Na njej je odbornik Julius Goeken predlagal, da se za častne občane predlaga c.-kr. ministra za železnice na Dunaju dr. Juliusa Derschatto pl. Standhalta (1852–1924), državnozborskega poslanca kneza Karla Auersperga, vojvodo Kočevskega (1859–1927), advokata v Ljubljani dr. Edwina Ambrositscha, c.-kr. profesorja in okrajnega šolskega inšpektorja v Ljubljani Albina Belarja (1864–1939), c.-kr. sanitetnega svetnika in primarija v Ljubljani dr. Emila Bocka (1857–1916), advokata in deželnozborskega poslanca v Ljubljani dr. Ferdinanda Egerja (1868–1948), c.-kr. šolskega svetnika in profesorja v Ljubljani dr. Heinricha Gartenauerja, veleindustrialca v Bludenzu Ferdinanda Gassnerja (predlagatelja častnih občanov leta 1905), direktorja trgovske šole v Ljubljani Arturja Mahra (1852–1931), c.-kr. profesorja in okrajnega šolskega inšpektorja v Ljubljani Rudolfa Peerza, c.-kr. finančnega sekretarja v Ljubljani dr. Rudolfa Roschnika, deželnozborskega poslanca iz Maribora Heinricha Wastiana (1876–1932), c.-kr. višjega poštnega inšpektorja v Pulju Adalberta Zelenko in c.-kr. višjega poštnega oficiala v Ljubljani Adalberta Schiffrerja.

Po prebranem predlogu se ni nihče želel prijaviti k besedi, zato so prešli na glasovanje. Proti so glasovali odborniki Ludvik Grassmeier, Jožef Kavčič, Rihard Mally, Franc Perko, Karl Ruech in Matevž Rozman. Ker so bili v manjšini, je bil predlog glede častnih občanov sprejet. Toda prava zgodba se je šele začenjala.[24]

Spet je namreč na sceno stopil Fran Deu in se glede imenovanja pritožil deželnemu odboru vojvodine Kranjske. V časopisju pa se je začela prava gonja proti nemškutarstvu v tržiški občini. Časopis *Gorenjec* je že nekaj dni po spornem imenovanju zapisal, da gre za nasilstvo nemškega občinskega odbora, da je razglasitev nezakonita in da jo mora pristojna oblast razveljaviti.[25] Mesec dni kasneje je isti časopis zapisal, da v Tržiču peščica »privandranih Nemcev« gospodari domačinom, da so se Nemci polastili občinskega sveta in da so dobro organizirani. Avtor pozove, naj se vse slovenstvo v Tržiču združi in strne vrste.[26] Imenovanje novih častnih občanov je vzbudilo ogorčenje tudi v tedniku *Slovenski meščan*. V njegovi izdaji z dne 16. maja 1908 lahko preberemo: »*Seveda teh, in kakor je tudi samo po sebi umevno, nemških, nam je manjkalo v Tržiču. Seveda si ti možje niso pridobili nikakih zaslug za trg, kvečjemu to, da jih je nemška milost volila v občinski odbor. To je vsa zasluga, kar je imajo za trg. Veliko boljše pa bi bilo, ko bi nikdar ne bili v odboru. Ako vzamemo ves občinski odbor, se lahko sešteje na prste, koliko je domačinov. Vseh skupaj 7. Drugi so vsi privandranci, Germani, Italijani, i. t. d. Posebno se šopiri že omenjeni Goecken. Temu bi bilo dobro vse potrditi, kar njegova bistra glava izmisli. Tako je tudi sedaj vzel polo iz žepa in predlagal, naj se izvolijo častnim občanom velezaslužni možje, katerih imena še priobčimo. A vse to še ni dovolj. Tudi naj se jim za njihovo delo pripoznajo diplome v vrednosti 40 K. Vprašamo, kdo pa bo plačnik? In ako se to izvrši, potem ni potreba nikoli občinskih volitev. Lehko vse sami izvolite, a povem vam to, ako bodete sami sklepali, bodete tudi plačevali sami in vaši zaslužni častni občani!*«[27]

Na začetku julija 1908 je potekala otvoritev nove železniške proge Kranj–Tržič. *Gorenjec* je vse v Tržiču spet pozval, naj izobesijo zastave in dajo vedeti, da je Tržič slovenski. Avtor je v nadaljevanju članka zapisal, da so v Tržiču pred kratkim imenovali častne občane, ki pa niso za Tržič naredili ničesar in še nemškutarski občinski odborniki ne poznajo njihovih imen. Obenem pisec oblasti pozove, naj sicer dovolijo imenovanje častnih občanov, toda ti naj imajo volilno pravico v občini le tedaj, ko res živijo v občini.[28] Čez štirinajst dni je isti časopis s težko skrito privoščljivostjo poročal o tem, kako je ljudstvo izžvižgalo častnega občana Simona Riegerja, že omenjenega v zgodbi o častnih občanih iz leta 1905. Po žaljivih vzklikih naj bi Rieger postal ves bled, avtor članka pa je dodal, da je zanj bolje, da se ne prikaže več v Tržiču.[29] Na drugi strani je denimo *Deutsche Stimmen aus Krain, Triest und Küstenland* (časopis je bil priloga *Grazer Tageblatta*) dogodke predstavil drugače in zapel pravo hvalnico vsem nemškim občanom Tržiča. Je pa vendarle treba priznati, da so zapisi v *Deutsche Stimmen* manj napadalni od tistih v slovenskih časopisih. Avtor članka tako zapiše, da so prebivalci Tržiča dovolj pametni in

22 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 113, a. e. 1664.
23 *Gorenjec*, 16. 5. 1908, str. 4, »Nasilstvo nemškega občinskega odbora v Tržiču«.
24 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 1, a. e. 4.
25 *Gorenjec*, 16. 5. 1908, str. 4, »Nasilstvo nemškega občinskega odbora v Tržiču«.
26 *Gorenjec*, 13. 6. 1908, str. 2, »Nemška nevarnost na Gorenjskem«.
27 *Slovenski meščan*, 16. 5. 1908, str. 6.
28 *Gorenjec*, 27. 6. 1908, str. 1, »Ob otvoritvi nove železnice Tržič–Kranj«.
29 *Gorenjec*, 11. 7. 1908, str. 3, »Tržiške novice«.

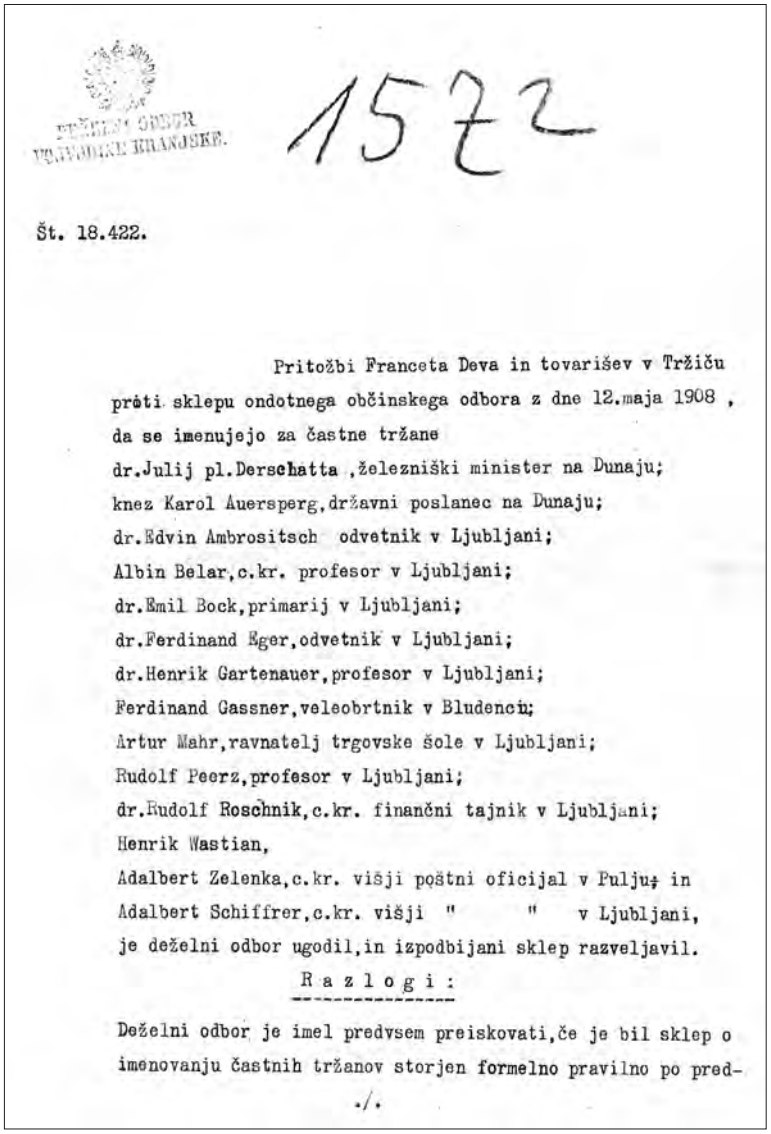

1572

Št. 18.422.

Pritožbi Franceta Deva in tovarišev v Tržiču
proti sklepu ondotnega občinskega odbora z dne 12.maja 1908 ,
da se imenujejo za častne tržane
dr.Julij pl.Derschatta ,železniški minister na Dunaju;
knez Karol Auersperg,državni poslanec na Dunaju;
dr.Edvin Ambrositsch odvetnik v Ljubljani;
Albin Belar,c.kr. profesor v Ljubljani;
dr.Emil Bock,primarij v Ljubljani;
dr.Ferdinand Eger,odvetnik v Ljubljani;
dr.Henrik Gartenauer,profesor v Ljubljani;
Ferdinand Gassner,veleobrtnik v Bludencu;
Artur Mahr,ravnatelj trgovske šole v Ljubljani;
Rudolf Peerz,profesor v Ljubljani;
dr.Rudolf Roschnik,c.kr. finančni tajnik v Ljubljani;
Henrik Wastian,
Adalbert Zelenka,c.kr. višji poštni oficijal v Pulju in
Adalbert Schiffrer,c.kr. višji " " v Ljubljani,
je deželni odbor ugodil,in izpodbijani sklep razveljavil.

R a z l o g i :

Deželni odbor je imel predvsem preiskovati,če je bil sklep o
imenovanju častnih tržanov storjen formelno pravilno po pred-

./.

Sodba deželnega odbora z dne 29. 10. 1910 (SI ZAL TRŽ 1, t. e. 94, a. e. 1277).

se ne bodo dali zapeljati nacionalističnim agitatorjem ter da se prebivalstvo zagotovo še spominja časov, ko so Slovenci in Nemci v trgu pod Ljubeljem živeli v slogi in razumevanju.[30]

Kot že zapisano, je Fran Deu vložil pritožbo na deželni odbor vojvodine Kranjske. Ta je imenovanje častnih občanov razveljavil, ker je v postopku glasovanja opazil nekatere napake. Sedež v občinskem odboru je po volitvah pripadel Matevžu Lončarju, ta pa se je delovanju v odboru odpovedal. Župan je za Lončarjevega namestnika na lastno pest imenoval Janeza Auerja, čeprav je ta na volitvah dobil enako število glasov kot Boštjan Lešnik in bi moral odbor žrebati, kdo od njiju bo dobil sedež. Deželni odbor je vse to označil za nezakonito. Poleg tega je župan Karel Mally na seji 12. maja 1908 uporabil dva virilna glasova, čeprav je imel pravico le do enega. Drugi glas je namreč uporabil za podjetje Mally & Demberger, ki pa je že pred 12. majem nehalo obstajati, saj je Mallyjev družabnik Demberger iz njega izstopil. Deželni odbor je tako ugotovil, da je bil tržiški občinski odbor protipravno sestavljen, in sklep o imenovanju častnih občanov z dne 12. maja 1908 razveljavil.[31]

Toda saga o imenovanju se s tem še ni končala, saj so se zagovorniki imenovanja častnih občanov pritožili na upravno sodišče na Dunaju. V pritožbi so zahtevali, naj se sodba deželnega odbora razveljavi in naj se častnim občanom vrne imenovanje. Kakšen je bil zaključek, izvemo v izdaji časopisa *Slovenec* z dne 7. oktobra 1911. Avtor je zapisal, da je upravno sodišče

[30] *Deutsche Stimmen aus Krain, Triest und Küstenland*, 12. 8. 1908, str. 2, »Die Neumarktlerbahn«.

[31] SI ZAL TRŽ 1, t. e. 94, a. e. 1274.

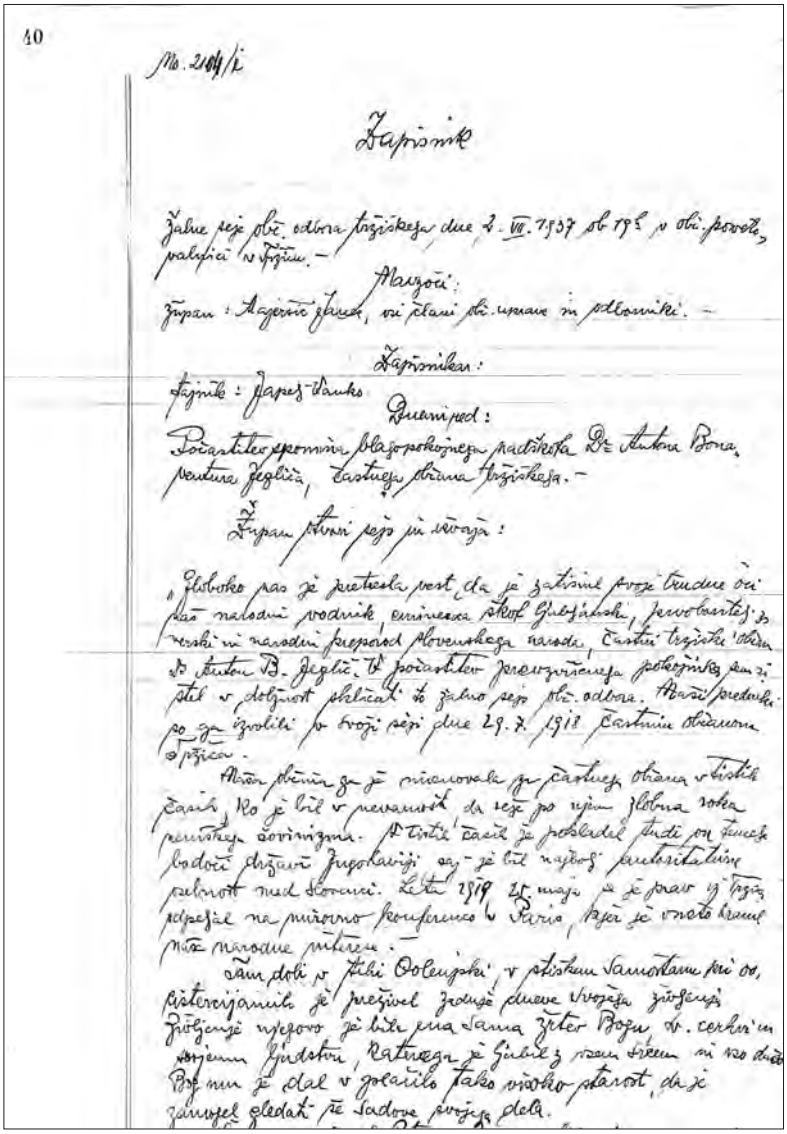

Žalna seja 2. julija 1937 v spomin na knezoškofa Jegliča (SI ZAL TRŽ 1, t. e. 5, a. e. 16).

brez razprave zavrnilo pritožbo Tržičanov, Tržič pa je tako ostal brez častnih občanov.[32]

Imenovanja med prvo svetovno vojno. Častni občani Schitnik, Šusteršič in Jeglič

28. marca 1916, torej sredi prve svetovne vojne, ko je bil župan Tržiča Fran Ahačič, je občinski odbor na seji častno občanstvo podelil okrajnemu glavarju Francu Schitniku. Odbor je svojo odločitev utemeljil takole: »Župan *povdarja, da je gospod okrajni glavar našemu trgu od nekdaj naklonjen in se to posebno sedaj v teh resnih in teških časih pokaže. Njegov trud za preskrbo prebivalstva, njegova ugodljivost pri obilnih rekvizicijah napram meščanom, njegova prijaznost nasproti vsem slojem i. t. d. je obče znana in gotovo zasluži, da mu da občina največjo čast, ki jo zamore podeliti, namreč častno občanstvo.*«[33] Političnega vznemirjenja novica ni povzročila, kar je do določene mere razumljivo, saj je takrat divjala vojna. Samo v *Domoljubu* lahko na začetku aprila najdemo kratko novico o imenovanju novega tržiškega častnega občana.[34]

29. julija 1918 je občinski odbor na seji za častnega občana predlagal ljubljanskega knezoškofa Antona Bonaventuro Jegliča. Odbornik Ferdinand Gassner ni glasoval, vsi ostali člani odbora pa so glasovali za. Jeglič se je kasneje odboru za imenovanje zahvalil.[35] Sicer pa je dva meseca prej Tržiču izkazal posebno čast, saj je na obisk v občino prišel ravno ob

32 *Slovenec*, 7. 10. 1911, str. 6, »Tržiški častni občani«.

33 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 1, a. e. 4.
34 *Domoljub*, 6. 4. 1916, str. 4, »Častnim občanom«.
35 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 94, a. e. 1281.

dvajsetletnici svojega delovanja kot ljubljanski knezoškof. Jeglič je tako kot ponavadi neutrudno spovedoval, deležen pa je bil tudi prisrčnega sprejema občanov Tržiča.[36] V Jegličevem dnevniku najdemo zapis o imenovanju za častnega občana številnih občin: »*Radi mojega nastopa za Jugoslavijo in SLS zoper g. Šusteršiča me ljudje še vedno slave. Od tod presijajen sprejem ob priliki birmovanja; prav mnoge občine so me imenovale častnim občanom.*«[37]

Občina Tržič je spoštovanje do knezoškofa izrazila tudi na dan njegove smrti, 2. julija 1937. Občinski odbor se je sestal na žalni seji, na kateri je poudaril škofovo vlogo v prelomnih časih slovenske zgodovine. Odborniki so se spomnili, da so knezoškofa za častnega občana imenovali v viharnih časih, »*ko je bil v nevarnosti, da sežejo po njem zlobna roka nemškega šovinizma*«. V zapisnik seje so poleg izrazov globokega žalovanja zapisali tudi zanimivost, da se je knezoškof prav iz Tržiča odpeljal na pariško mirovno konferenco.[38]

Leta 1918 je Tržič torej dobil novega imenitnega častnega občana, je pa enega tudi izgubil. Kranjski deželni glavar dr. Ivan Šusteršič (1863–1925) je poleti 1918 sestavil javni dopis, v katerem je javnosti sporočil, da se odpoveduje častnemu občanstvu v vseh kranjskih občinah. Kaj je »nekronanega vojvodo kranjskega« napeljalo do tega, da se odpove častnemu nazivu?

Šusteršič je bil med letoma 1905 in 1917 voditelj Slovenske ljudske stranke, prav tako je bil nekaj časa vodja južnoslovanskih poslancev na Dunaju. Leta 1912 je postal še kranjski deželni glavar in se tako znašel na vrhuncu svoje moči. Njegova zvezda je začela bledeti med prvo svetovno vojno, ko je prišlo do radikalizacije politike južnoslovanskih poslancev v dunajskem parlamentu. Ivan Šusteršič je bil znan kot zvest »avstrijakant«, ki je na vsak način želel, da bi Slovenci ostali v Habsburški monarhiji.[39]

Toda leta 1918 se je javno mnenje začelo prevešati v korist države južnih Slovanov zunaj Avstro-Ogrske. Medtem ko je priljubljenost pridobival Šusteršičev strankarski kolega in rival dr. Anton Korošec (1872–1940), je bil Šusteršič čedalje manj priljubljen. Nekatere kranjske občine so mu odvzele naziv častnega občana. Šusteršič se je bil primoran odzvati. Tako je 18. junija 1918 sestavil dopis ter ga poslal vsem kranjskim občinam, v katerih je bil še vedno častni občan. V dopisu je najprej poudaril, da sam nikoli ni iskal posebnih časti pri občinah, temveč so mu te same podarile naziv častnega občana, sam pa je to imenovanje v znak zaupljivega medsebojnega razmerja sprejel. Kranjski deželni glavar nadaljuje, da se je v zadnjem času pojavila agitacija, ki poziva k temu, da se mu častno občanstvo odvzame. Dodal je, da je sklep občin, ki so ga črtale s seznama častnih občanov, nezakonit, saj nobena občina ni upravičena svojevoljno odvzeti častno občanstvo. Sledilo je najpomembnejše: »*Da pa se izognem sredstev, ki bi zadela bolj nedolžne zapeljance nego resnične krivce, a da vendar za vselej napravimo konec otročji gonji, ki ni v čast naši deželi in našemu narodu; da rešim enkrat za vselej občinske zastope nevredne agitacije in slednjič, ker nikakor nočem, da bi moje častno občanstvo dalo povod za otrovanje razmerja občin do vrhovne deželne uprave – odlagam z današnjim dnem častno občanstvo vseh občin brez izjeme. Županstvo vsake prizadete občine me ima tedaj nemudoma črtati iz imenika častnih občanov, v kar jih s tem nujno pozivljam. Le če bi kaka občina, kljub mojemu v predstoječem jasno označenem stališču, izrecno želela in mi naznanila, da naj njeno častno občanstvo še obdržim, hočem tej želji ustreči, ker namen mojega ukrepa ni žaliti, temveč varovati poverjene mi dolžnosti.*«[40]

Dopis deželnega glavarja Šusteršiča je prejela tudi občina Tržič. Sodeč po ohranjenem arhivskem gradivu ga ni izrecno prosila, naj častno občanstvo zadrži. Zaenkrat ni znano, kdaj točno je kranjski deželni glavar sploh prejel častno občanstvo občine Tržič. Se je pa moral Šusteršič že kmalu ukvarjati z veliko večjimi težavami, kot je bilo častno občanstvo. Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov ga je 26. oktobra odstavil z mesta kranjskega deželnega glavarja. Kot politiku, zvestemu habsburški vladarski hiši, so mu v valu navdušenja ob razglasitvi nove države celo grozili s smrtjo. Šusteršičev politični koncept se je izkazal kot zastarel, saj so v politiki v ospredje prišle nove nacionalne elite. Šusteršič je tako moral pobegniti na Dunaj. Njegova odpoved častnim občanstvom junija 1918 pa se danes zdi le žalosten prolog k tistemu, kar se je »nekronanemu vojvodi Kranjskemu« dogajalo v naslednjih letih.[41] Kratek oris njegovega življenja v pregnanstvu je leta 1926 podal *Cerkveni glasnik*: »*Ko je prišel predlanskem v Tržič, je bila prva njegova pot v cerkev počastit presv. R. T. Marsikak katoliški mož opusti versko življenje, če se zameri župniku, ali če mu od 'katoliške strani' store kaj žalega. Pri dr. Šusteršiču pa vse trpljenje, ki ga je moral prestati precej tudi po krivdi 'katoliških krogov', ni omajalo niti najmanj njegovega verskega prepričanja ali izpremenilo njegovega življenja. To so značaji! Taki možje znajo delati nesebično za narod! In zato pri vsem svojem delu, ko je vodil sijajno kranjsko gospodarstvo, ni za se vzel vinarja in je umrl kot revež.*«[42]

36 *Slovenec,* 1. 6. 1918, str. 5, »Iz Tržiča«.
37 *Jegličev dnevnik*, str. 754.
38 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 5, a. e. 16.
39 Rahten, Šu*steršiči*, str. 449–450.
40 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 94, a. e. 1281.
41 Rahten, *Zadnji slovenski Avstrijakant*, str. 205–207.
42 *Cerkveni glasnik*, junij 1926, str. 1. »Več mož!«.

»Prisodimo mu prvo mesto v vrstah sedanjih in bodočih občanov, katerim naj vsikdar služi kot svetal vzor Božjega in narodovega služabnika.«[43] **Častni občani Kalinger, Korošec in Natlačen**

Tudi med svetovnima vojnama je v Tržiču prihajalo do imenovanj za častnega občana. Leta 1922 je ta čast doletela tržiškega šolskega ravnatelja Ferdinanda Kalingerja (1852–1929), ki je naziv prejel ob petdeseti obletnici svojega učiteljevanja. Kalinger je na Gorenjsko prišel leta 1903, ko je zasedel mesto okrajnega šolskega nadzornika za radovljiški in kranjski okraj. Leta 1906 je bil imenovan za nadučitelja v Tržiču, kamor pa je prišel šele leta 1908. Upokojil se je leta 1924. Kalinger je bil tudi skladatelj, ki je spesnil številne ponarodele napeve.[44]

V občini Tržič so mu 18. novembra 1922 priredili slovesni večer, na katerem so mu izročili diplomo ob častnem občanstvu. To imenovanje ni vzbudilo nasprotovanja, saj je Kalinger veljal za zavednega Slovenca. Časnik *Slovenec* je podrobno opisal slovesni večer v Tržiču, v liberalnem časniku *Jutro* pa imenovanju sploh niso namenili pozornosti. Tako lahko 13. decembra 1922 preberemo pismo bralca, ki se čudi, zakaj je časopis prezrl Kalingerjevo imenovanje. Izvemo lahko, da so se prireditve udeležili številni zastopniki občinskih in okrajnih glavarstev. »*Slavnostno razpoloženje je motil le politični govor župnika Skrbca, katerega vodilne misli smo brali v 'Slovencu'; žal jo je odkuril, predno je dobil zasluženi odgovor.*«[45]

Najpomembnejši slovenski politik v medvojnem obdobju je bil zagotovo Anton Korošec. Prvak Slovenske ljudske stranke je v času Kraljevine Jugoslavije zasedal številne pomembne funkcije v jugoslovanskih vladah, leta 1928 pa je za kratek čas postal ministrski predsednik.[46] Korošec je bil na vrhuncu priljubljenosti v drugi polovici tridesetih let, ko so nad Evropo že legli temni oblaki. Marca 1938 je Nemčija priključila Avstrijo in tako je po »anšlusu« nacistična država mejila na Jugoslavijo. Manj kot 15 kilometrov od nemške meje, v Tržiču, pa so se poleti 1938 odločili Antonu Koroščuu podeliti naziv častnega občana. Ta čast Koroščuu še zdaleč ni bila tuja, saj je bil leta 1939, leto dni pred smrtjo, častni občan kar 366 slovenskih občin.[47] Tržiški občinski odbor je o predlogu imenovanja Korošca za častnega občana razglabljal 1. avgusta 1938. Predlog o podelitvi častnega občanstva je podal župan Janez Majeršič, med vsemi odborniki pa je bil samo en vzdržan, in sicer Franc Globočnik. Občinski odbor je v posebnem dopisu to odločitev utemeljil takole:

»*Lansko pomlad smo proslavili 20. obletnico dneva, ko je v dunajskem parlamentu predsednik Jugoslovanskega kluba dr. Anton Korošec prečital znamenito majniško deklaracijo, s katero je svetu objavil, da slovenski narod ni več voljan služiti tujim gospodarjem, da si hoče v skupnem domu s Hrvati in Srbi odslej sam po svoji svobodni volji krojiti nadaljno usodo. Zasledovan od avstrijskih orožnikov in detektivov je nastopil dr. Korošec svojo misijonsko pot. /…/ V odločilnih trenutkih naše narodne zgodovine je bilo torej dr. Antonu Koroščuu izročeno krmilo jugoslovanske ladje, njemu je pripadla naloga da jo iz tujega morja preko razburkanih valov privede v domači pristan /…/ Kadarkoli je Najvišji ustavni činitelj pozval dr. Korošca na vidno ali celo najvidnejše mesto državne uprave, vedno je bila ta izbira Jugoslaviji v korist. Številne peripetije, polne pričakovanj in razočaranj, so se vrstile od dneva naše osvoboditve pa tja do strašne marseillske tragedije. Težko, grozeče ozračje je po tem usodnem dogodku leglo nad našo mlado državo. Obkrožena od sovražno razpoloženih sosedov, izčrpana vsled gospodarske krize in notranjih trenj in bojev, je Jugoslavija dajala videz neozdravljivega bolnika. /…/ Tri leta že* [Korošec] *posveča neumorno svoje sile, vse svoje znanje, svoje bogate izkušnje dobrobitu države, ki jo je zgradil, dobrobitu Slovenije iz katere je izšel. Kako razveseljiv preokret se nam mudi ob pogledu na dosežene uspehe! Jugoslavija onstran svojih meja nima več sovražnikov, nasprotno mogočni narodi tekmujejo danes za njeno prijateljstvo (…).*«[48]

Na koncu so občinski odborniki zapisali, da si je Korošec s svojim delovanjem postavil spomenik, ki ga viharji časov ne bodo več zrušili. Z današnjega zornega kota zapis deluje kot posodobljena verzija srednjeveških življenjepisov svetnikov, a to priznanje moramo vendarle presojati v duhu časa in prostora, v katerem je bilo podeljeno. Korošec je bil v tistem obdobju vodilni slovenski politik, ki je velik vtis pustil tudi v Beogradu, zato njegova številna imenovanja za častnega občana niso presenečenje. Zapis občine ob podeljenem častnem občanstvu ponuja izjemen vpogled v tedanje dojemanje dogajanja v Jugoslaviji in Evropi.

Na isti seji so odborniki častno občanstvo podelili tudi banu Dravske banovine dr. Marku Natlačnu (1886–1942). Odločitev o njegovem imenovanju so utemeljili takole: »*Dr. Koroščuu ob strani pa stoji nosilec vrhovne oblasti v Sloveniji naš ban dr. Marko Natlačen. Tudi ime tega moža bo hranil slovenski narod v trajnem spominu v znak hvaležnosti za nesebično in uspeha polno delo v dobi za časa bivših samouprav, ko je bil predsednik ljubljanske oblasti in za časa njegovega sedanjega položaja kot ban dravske banovine. Velika zasluga gre njemu, da so se tako obširno razmahnila javna dela. Po naši deželi se je pokazal napredek po vseh poljih in predvsem njegova zasluga je, da so se na široko odprla vrata*

43 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 5, a. e. 16.
44 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 240. Njegov priimek se pojavlja tudi kot Kaligar ali Kaliger.
45 *Jutro*, 13. 12. 1922, str. 3, »Iz Tržiča smo prejeli«.
46 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 198.
47 Filipič, *Korošec in marksisti*, str. 103.
48 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 5, a. e. 16.

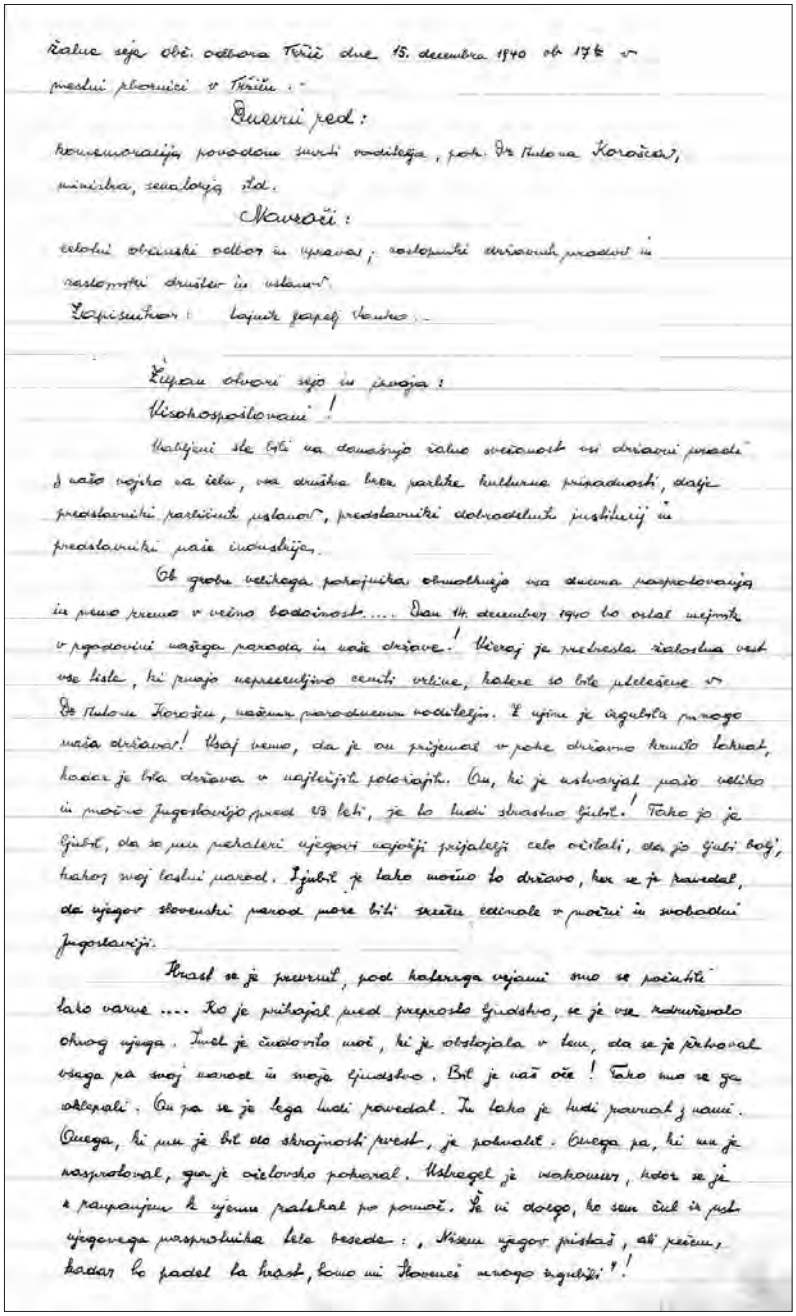

Žalna seja občinskega odbora Tržič dne 15. decembra 1940 ob 17 h v mestni posvetnici v Tržiču.

Dnevni red:

Komemoracija povodom smrti voditelja, pok. dr. Antona Korošca, ministra, senatorja itd.

Navzoči:

celotni občinski odbor in uprava; zastopniki državnih uradov in naslovnih društev in ustanov.

Zapisnikar: tajnik gospod Vavken.

Župan otvori sejo in pravi:

Visokospoštovani!

Kakšni ste bili na današnjo žalno svečanost vi državni uradi in vaša vojska na čelu, vsa društva brez razlike kulturne pripadnosti, dalje predstavniki političnih strank, predstavniki dobrodelnih institucij in predstavniki naše industrije.

Ob grobu velikega pokojnika obnavljajo vsa dvorna pogrebovanja in prenašajo v večno bodočnost.... Dan 14. decembra 1940 bo ostal nejasen v zgodovini našega naroda in naše države! Včeraj je zvečerela žalostna vest vse Slovenije, ki pravo nepresenljivo izgubo vrline, katere so bile utelešene v Dr. Antonu Korošcu, našem narodnem voditelju. S njim je izgubila mnogo naša država! Vsaj vemo, da je on prijemal v polne državno kormilo takrat, kadar je bila država v najtežjih položajih. On, ki je ustvarjal našo veliko in močno Jugoslavijo pred 23 leti, je to ljudi storilno ljubil. Tako jo je ljubil, da so mu prekaleri njegovi najožji prijatelji celo očitali, da jo ljubi bolj, kakor svoj lastni narod. Ljubil je tako močno to državo, ker se je zavedal, da njegov slovenski narod more biti srečen edinole v močni in svobodni Jugoslaviji.

Hkrati se je prevrnil, pod katerega vojaki smo se počutili tako varne .... Ko je prihajal med preprosto ljudstvo, se je vse razveseljevalo okrog njega. Imel je čudovito moč, ki je obstajala v tem, da se je žrtvoval vsaga za svoj narod in svoje ljudstvo. Bil je naš oče! Tako smo se ga občutili. On pa se je tega ljudi zavedal. In tako je ljudi ravnal z nami. Onega, ki mu je bil do skrajnosti prest, je pokvalil. Onega pa, ki mu je nasprotoval, ga je očetovsko pokoval. Usmegal je vsakomur, kdor se je z zaupanjem k njemu približal po pomoč. Še mi dolgo, ko sem čul iz ust njegovega nasprotnika leta besede: „Kisem njegov prijatelj, ali pečem, kadar bo padel za hrast, bomo mi Slovenci mnogo izgubili"!

Žalna seja 14. decembra 1940 v spomin na dr. Antona Korošca (SI ZAL TRŽ 1, t. e. 5, a. e. 16).

v naših hranilnicah, skozi katere prihaja nov poživljajoč tok v naše gospodarstvo.«[49]

Na seji odbora 18. oktobra 1938 so se odborniki seznanili z zahvalo bana Natlačna, ki je častno občanstvo seveda sprejel.[50] Poleg tega je postal pokrovitelj proslave novembra istega leta, ko so v Tržiču odprli nov mestni dom. Ban je obiskal otvoritev in v govoru omenil pomen javnih del za oživitev gospodarstva, torej prav tisto, kar je bilo eden glavnih razlogov za podelitev častnega občanstva. Časopisje je obširno poročalo o banovem obisku in o množici, ki ga je pozdravila v Tržiču.[51]

Ko je Korošec le dve leti kasneje, 14. decembra 1940, umrl, je občinski odbor naslednji dan sklical žalno sejo v njegov spomin. Župan Janez Majerščič je pokojniku namenil izraze globokega spoštovanja. Imenoval ga je narodnega voditelja, ki je ljubil Slovenijo in Jugoslavijo. V županovem poklonu častne-

49 Prav tam.
50 SI ZAL TRŽ 1, t. e. 6, a. e. 17.
51 *Slovenec*, 15. 11. 1938, str. 3, »Narodni dom v Tržiču blagoslovljen«.

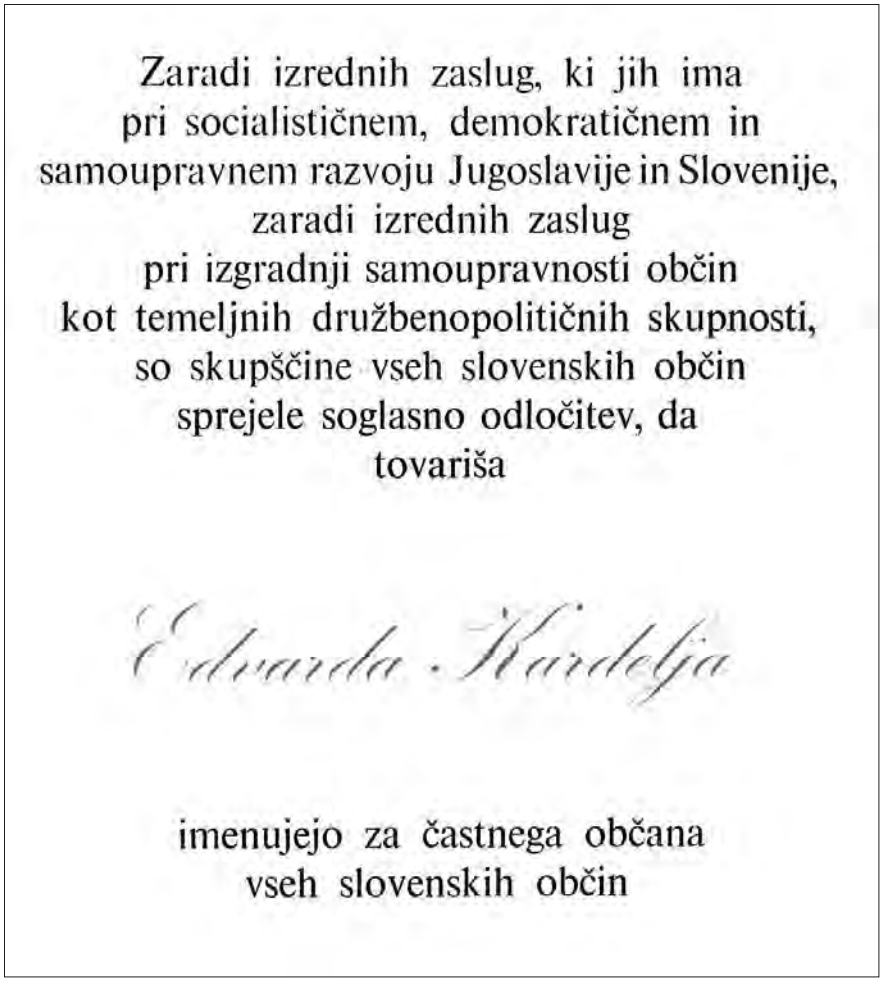
Zaradi izrednih zaslug, ki jih ima
pri socialističnem, demokratičnem in
samoupravnem razvoju Jugoslavije in Slovenije,
zaradi izrednih zaslug
pri izgradnji samoupravnosti občin
kot temeljnih družbenopolitičnih skupnosti,
so skupščine vseh slovenskih občin
sprejele soglasno odločitev, da
tovariša

Edvarda Kardelja

imenujejo za častnega občana
vseh slovenskih občin

Listina o razglasitvi Edvarda Kardelja za častnega občana (SI ZAL TRŽ 12, t. e. 162, a. e. 1578).

mu občanu Tržiča seveda ne zasledimo kritičnega pogleda na delo in lik dr. Korošca. Po Majeršičevem mnenju se je prevrnil hrast, pod katerega vejami so se vsi počutili varne. Župan je spomnil tudi na Koroščevo imenovanje za častnega občana, ob tem pa se je zmotil in povedal, da se je to zgodilo pred tremi leti namesto pred dvema. Za konec je župan podal še nekaj misli, v katerih lahko zaznamo upanje na svetlejšo prihodnost, a tudi temačno slutnjo vojne, ki je tedaj že divjala v Evropi. Majeršič je tako povedal, da veliki možje velikokrat umirajo pred velikimi dogodki. Janez Evangelist Krek je umrl tik pred nastankom jugoslovanske države, Masaryku pa je bilo prihranjeno gledati razkosanje Češkoslovaške. »*Daj Bog, da bi oni veliki dogodek, ki ima priti ne bil nesreča za naš slovenski narod in pa državo Jugoslavijo!!! Ampak, da bi pomenil pravo narodno vstajenje, da bi naš slovenski narod ostal na svoji zemlji svoj gospod.*«[52]

Tik pred vojno so torej tržiške občinske oblasti častno občanstvo podelile dr. Koroščcu in dr. Natlačnu, tedaj vodilnima slovenskima politikoma. Kaj se je s tema nazivoma zgodilo po vojni? Jasno je, da nobeden od njiju po drugi svetovni vojni ni bil najbolje zapisan pri komunističnih oblastnikih. Sploh Natlačen je bil označen kot izdajalec, ki ga je med vojno likvidirala Varnostno obveščevalna služba. V zapisnikih povojnih sej Mestnega ljudskega odbora Tržič (SI ZAL TRŽ 3) ne najdemo podatkov, da bi na sejah razpravljali o odvzemu častnega občanstva, zato lahko samo ugibamo, ali sta Korošec in Natlačen častna občana ostala tudi po drugi svetovni vojni. V omenjenem arhivskem fondu najdemo zapis govora na eni od proslav v povojnih letih. Šlo je za proslavo ob 30. obletnici ustanovitve Komunistične partije Jugoslavije. Govornik je na proslavi v Tržiču orisal delovanje partije pred drugo svetovno vojno, ob tem pa močno kritiziral prav dr. Korošca. Iz zapisov lahko izvemo, da je v obdobju šestojanuarske diktature v Tržiču nastala partijska organizacija, ki pa jo je oblast nenehno preganjala. Najbolj nečloveško naj bi z borci ravnal prav klerikalizem z dr. Korošcem, ki je imel v Tržiču veliko zaveznikov.[53]

[52] SI ZAL TRŽ 1, t. e. 5, a. e. 16.

[53] SI ZAL TRŽ 3, t. e. 2.

Ob zgoraj napisanem se torej lahko upravičeno vprašamo, ali je dr. Korošec naziv častnega občana obdržal tudi po vojni in kaj se je zgodilo z imenovanjem dr. Natlačna.

Če se za konec dotaknemo še socialističnega obdobja – v fondu skupščine občine Tržič najdemo sklep o imenovanju Edvarda Kardelja, enega najvplivnejših komunističnih funkcionarjev, za častnega občana Tržiča. Leta 1969 so skupščine vseh slovenskih občin soglasno sprejele sklep, da Edvarda Kardelja imenujejo za častnega občana. Ali pa so v tem času imenovali še koga, za zdaj ni znano.[54]

Zaključna beseda

Tako se torej konča naš sprehod skozi zgodovino častnih občanov Tržiča. Videli smo, da so prvi v dokumentih izpričani častni naziv podelili že leta 1861. Z leti je naziv častnega občana pridobival na veljavi, vrhunec pa je doživel ob prelomu iz 19. v 20. stoletje, ko so z imenovanjem novih častnih občanov poskušali zagotoviti večino na naslednjih občinskih volitvah. To je bil tudi čas, ko se je retorika v političnem prostoru zaostrovala. V grobem lahko rečemo, da so si takrat nasproti stali klerikalci in liberalci, bil pa se je tudi boj med Slovenci in Nemci. To posebej jasno vidimo na primeru Tržiča, ki je od nekdaj veljal za nemškutarski kraj in kjer so bili narodnostno obarvani boji stalnica.

Problem, ki se pojavlja pri raziskovanju zgodovine častnih občanov Tržiča, je predvsem ta, da je gradivo za nekatera leta ohranjeno fragmentarno, zato dopuščamo možnost, da je naziv častnega občana dobil še kdo, ki v članku ni omenjen. Drugi problem nastane pri obdobju 1945–1988. Vemo, da je leta 1988 naziv častnega občana dobil smučarski as Bojan Križaj, ne vemo pa, kdo ga je dobil od leta 1945 naprej. Edini, za katerega smo poleg Križaja lahko prepričani, da je v drugi Jugoslaviji dobil naziv častnega občana Tržiča, je Edvard Kardelj. Dokaza o njegovem imenovanju ni težko najti, saj je označeno že v popisu arhivskega gradiva za fonde, ki so nastali po drugi svetovni vojni. Morebitna preostala imenovanja bi lahko našli, če bi se lotili pregledovanja zapisnikov vseh sej občinskih uprav po letu 1945. Imenovanja so namreč lahko kdaj skrita v zapisnikih sej občinskih odborov, ne da bi bila označena tudi v arhivskem popisu (primer: imenovanje iz leta 1916). Če bi torej želeli z gotovostjo trditi, da je v obdobju 1945–1988 naziv častnega občana Tržiča dobil le Edvard Kardelj, bi morali prebrati vse zapisnike sej Mestnega ljudskega odbora Tržič (SI ZAL TRŽ 3), Ljudskega odbora mestne občine Tržič (SI ZAL TRŽ 10), Občinskega ljudskega odbora Tržič (SI ZAL TRŽ 11) in Skupščine občine Tržič (SI ZAL TRŽ 12). To bi seveda zahtevalo veliko časa. Tako naj bo pričujoči članek le prvi poskus ugotovitve tega, kdo je v preteklosti dobil naziv častnega občana Tržiča. Dopuščam pa možnost, da se bo v prihodnosti med pregledovanjem bogatega gradiva, ki ga o tržiški občini hranimo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, našlo še kakšno ime in se bo sedanji seznam častnih občanov Tržiča razširil, in to ne le s tistimi, ki bodo to čast še prejeli, pač pa tudi z imeni tistih, ki so jo že, pa jih danes (še) ne poznamo.

Priloga: Nepopolni seznam častnih občanov občine Tržič (s poševno pisavo so označena imena, ki jih je občinski odbor sicer izvolil za častne občane, a je bilo njihovo imenovanje kasneje razveljavljeno).

LETO	IME
1861	Dragotin Dežman
1880	Friedrich Kaltenegger vitez Riedhorst
1905	Josef Luckmann dr. Anton vitez Schoeppl Jožef Anton grof Barbo dr. Josef Julius Binder Wilhelm Linhart Simon Rieger
1908	*dr. Julius Derschatta von Standhalt* *knez Karl Auersperg, vojvoda Kočevski* *dr. Edwin Ambrositsch* *Albin Belar* *dr. Emil Bock,* *dr. Heinrich Gartenauer* *Ferdinand Gassner* *Artur Mahr* *Rudolf Peerz* *dr. Rudolf Roschnik* *Heinrich Wastian* *Adalbert Zelenka* *Adalbert Schiffrer*
1916	Franc Schitnik
1918	Anton Bonaventura Jeglič
1922	Ferdinand Kalinger
1938	Anton Korošec Marko Natlačen
1969	Edvard Kardelj
1988	Bojan Križaj

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
TRŽ 1, Občina Tržič.
TRŽ 3, Mestni ljudski odbor Tržič.
TRŽ 10, Ljudski odbor mestne občine Tržič.
TRŽ 11, Občinski ljudski odbor Tržič.
TRŽ 12, Skupščina občine Tržič.

[54] SI ZAL TRŽ 12, t. e. 162, a. e. 1578.

ČASOPISI

Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, 1926.
Deutsche Stimmen aus Krain, Triest und Kustenland, 1908.
Domoljub, 1916.
Gorenjec, 1905, 1908.
Jutro, 1922.
Laibacher Zeitung, 1861.
Slovenec, 1911, 1938.
Slovenski meščan, 1908.
Slovenski narod, 1906.

LITERATURA

Filipič, Franc: Dr. Anton Korošec in marksisti. *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, 1991, št. 1, str. 89–109.
Jegličev dnevnik (ur. Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar). Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2015.
Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Melik, Vasilij: Nekdanji volilni sistemi na Slovenskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70, 1999, št. 1–2, str. 121–127.
Melik, Vasilij: *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani, 1965.
Rahten, Andrej: Šusteršiči – zgodovina kranjske legitimistične rodbine. *Kronika* 58, 2010, št. 2, str. 443–457.
Rahten, Andrej: Zadnji slovenski Avstrijakant. Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča. *Zgodovinski časopis* 53, 1999, št. 2, str. 195–208.
Rugale, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti, 2. del: Po sledeh mlajših plemiških rodbin na Slovenskem.* Ljubljana: Viharnik, 2012.
Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Modrijan, 2007.

SUMMARY

»All six attained their honorary townsman title a bit like Pilate grew into religion.« The fortunes and misfortunes surrounding honorary townsman title awards in Tržič

The article discusses honorary townsmen of Tržič from the establishment of the municipality in 1849 to 1988. The first title of honorary townsman was awarded to Karel Dežman in 1861. The title of honorary townsman changed its significance over time. Whereas today, it is almost exclusively a title of honour with no major political bearing, the same cannot be said for the past periods, particularly the last two decades of the Habsburg Monarchy, during which political parties sought to secure themselves a majority in the municipal council by conferring the title of honorary townsman. Although the municipality bestowed the honorary townsman title less often after the First World War, it was still important who held power in the municipality, as is especially evident from awarding the honorary townsman title to the leader of the Slovenian People's Party, Dr Anton Korošec, and the Ban of the Drava Banovina, Dr Marko Natlačen.

Apart from bringing forth anecdotes, the records on the honorary townsmen of Tržič also serve as remarkable documents of time by shedding light on changes in the political mindset and perspectives on individual states. Whereas loyalty to the Habsburg Monarchy was still present in the middle of the First World War, the mentality changed after the creation of the new state, when Austria-Hungary was assigned the status of a jail of peoples, as reflected in the records of the Tržič municipal council. The article concludes with a reference to awarding the Tržič honorary townsman title to Edvard Kardelj in 1969. This practice, too, reflected an era, with municipalities and republics competing with each other in paying honour and respect to the then communist leaders.

Vabilo na Sokolski zlet v Tržiču leta 1909 (SI ZAL KRA 145)

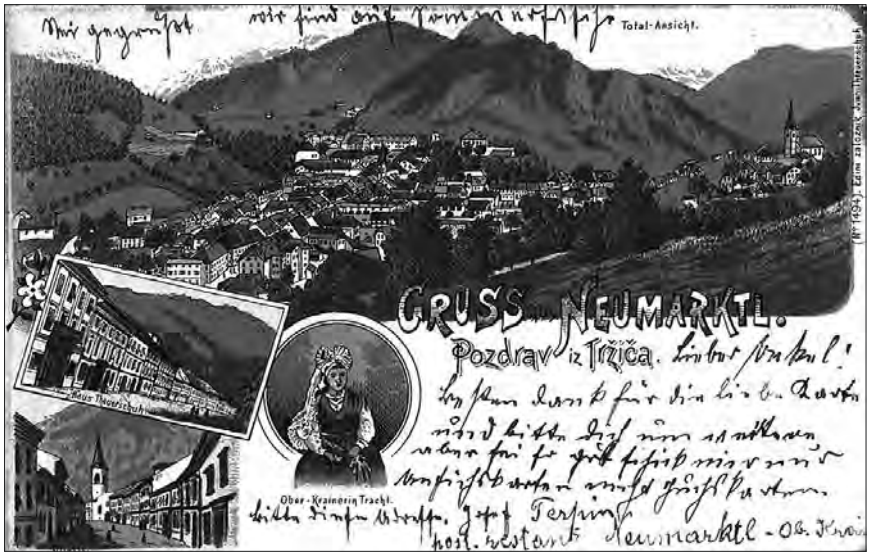

Razglednica Tržiča z začetka 20. stoletja (SI ZAL KRA 145).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 614.2-053.2(497.452Tržič)"1919/1939"

Prejeto: 5. 5. 2020

Dunja Dobaja

dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, Privoz 11, 1000 Ljubljana, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: dunja.dobaja@inz.si

Zdravstvo v Tržiču v obdobju med svetovnima vojnama v skrbi za zdravje otrok

IZVLEČEK

Prispevek predvsem s pomočjo arhivskih virov ponuja globlji uvid v zdravstveno problematiko v Tržiču in okoliških občinah v obdobju med svetovnima vojnama, ko so se nova socialnomedicinska načela po prvi svetovni vojni udejanjala tudi na obravnavanem območju. Članek se osredotoča na zdravstveno zaščito otrok in jo prikaže v splošnem jugoslovanskem kontekstu. Tržič je bil med tistimi slovenskimi mesti, ki so dobila svoj zdravstveni dom in s tem praktične možnosti za dvig osveščenosti in izboljšanje zdravja ljudi, zlasti najbolj ranljivih, to je otrok.

KLJUČNE BESEDE
Tržič, zdravstvo, zdravstveni dom, otroci

ABSTRACT

HEALTHCARE IN TRŽIČ DURING THE INTERWAR PERIOD IN THE LIGHT OF CONCERN FOR CHILDREN'S HEALTH

Drawing primarily on archival sources, the contribution offers a deeper insight into the problem concerning health conditions in Tržič and the surrounding municipalities during the interwar period, when the new post-WWI socio-medical principles were also being implemented in this area. The article focuses on the health protection of children within the general Yugoslav context. Tržič was one of those Slovenian towns that obtained their own health centre and, with it, practical possibilities for raising the public awareness as well as improving public health, especially in the most vulnerable groups, that is, children.

KEY WORDS
Tržič, healthcare, health centre, children

Uvod

Območje Slovenije je bilo po prvi svetovni vojni močno prizadeto, saj so ga zaznamovale slabe zdravstvene razmere. Zaradi lakote in vojne izčrpanosti so se širile različne nalezljive bolezni. Takšno stanje je spodbudilo Narodni svet, da je v okviru Narodne vlade za Slovenijo ustanovil oddelek za zdravstvo in ga podredil poverjeništvu za notranje zadeve. Kot posvetovalni organ temu oddelku je bil imenovan deželni zdravstveni svet.[1] Opisana organizacija zdravstvene službe je obstajala do spomladi 1919, ko so izvedli reorganizacijo javne uprave. Večino področij je prevzela osrednja vlada v Beogradu, med njimi tudi zdravstvo. Po sklepu ministrskega sveta z dne 29. aprila je bil ustanovljen Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro. Bil je neodvisen od Deželne vlade in neposredno podrejen Ministrstvu narodnega zdravja in kot tak njegov izvršilni organ. Bil je edina avtoriteta v vseh zdravstvenih zadevah; podrejeni sta mu bili sanitetna policija pri političnih oblasteh in vsa kurativna medicina v zdravstvenih zavodih. Ministrstvo za narodno zdravje je imenovalo nov pokrajinski zdravstveni svet kot posvetovalni organ zdravstvenega odseka.[2] Deželna vlada se v zdravstvene zadeve ni vtikala, so se pa vse zdravstvene dejavnosti izvajale po odredbah Ministrstva narodnega zdravja oziroma njegovega izvršilnega organa, Zdravstvenega odseka za Slovenijo in Istro. Po sprejetju vidovdanske ustave junija 1921 je Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro ohranil svoj delokrog in neodvisnost tudi od pokrajinskega namestnika, čigar naloga je bila, da po ustavnih načelih uredi javno upravo v Sloveniji. Zdravstveni odsek je bil ukinjen, ko sta bili oblikovani ljubljanska in mariborska oblast z velikima županoma. Pri vsakem velikem županu je bil imenovan referent za sanitetno policijo in okrožne zdravnike. Leta 1924 je bil ustanovljen inšpektorat Ministrstva narodnega zdravja v Ljubljani za obe slovenski oblasti. Inšpektor je postal dr. Vladimir Katičić iz Zagreba.[3]

Z novo upravno razdelitvijo države na devet banovin sta bili ljubljanska in mariborska oblast združeni v Dravsko banovino. Banska uprava Dravske banovine je bila razdeljena na osem oddelkov, pri čemer je bil šesti oddelek pristojen za socialno politiko in narodno zdravje. Imel je odsek za socialno politiko in odsek za zdravstvo.

Javnozdravstvena zakonodaja na Slovenskem v obdobju med svetovnima vojnama je temeljila na avstro-ogrski zakonodaji, ki so jo novi zakonodajalci spremenili oziroma dopolnili in posodobili.[4] Podaljševanje veljavnosti avstro-ogrske zakonodaje ob prehodu v novo državo je bilo splošna praksa. Avstro-ogrska zakonodaja je bila namreč na Slovenskem tako močno zasidrana, da je po ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ni bilo mogoče takoj podrediti drugačnim zakonodajnim zakonitostim. Primer avstro-ogrske zakonodajne kontinuitete je zakon, s katerim je bila urejena zdravstvena služba v občinah, veljaven za deželo Kranjsko, brez deželnega stolnega mesta Ljubljana, iz leta 1888.[5] V zdravstvenih okrožjih[6] se je razvijala samoupravna zdravstvena služba, ki je skrbela za zdravstveno varstvo občanov.[7] Izvršni organ zdravstvenega okrožja je bil t. i. zastop[8] (odsek), katerega temeljne naloge so bile pridobiti sredstva za zdravstveno službo okrožja, sprejetje in realizacija proračuna ter kritje primanjkljaja. Strokovne naloge zastopa so obsegale pospeševanje javne zdravstvene službe, uvajanje zdravstvenih izboljšav, urejanje pogojev dela okrožnega zdravnika in podobno.[9] Z oblikovanjem banovin so bile dejavnosti samoupravnih zdravstvenih okrožij prenesene nanje.[10]

Prvi novi zakoni za področje zdravstva so bili sprejeti šele leta 1930.[11] Urejali so osrednjo zdravstveno službo, skrb za javno zdravje na ravni občin in okrajev ter delo zdravnikov, medicinskih sester in pomožnega osebja v socialni in zdravstveni službi.[12] V zgodnjih tridesetih letih je bila zdravstvena zakonodaja dopolnjena.

Vzpostavljanje zdravstvene službe je potekalo po socialnomedicinskih načelih, ki so postavljala v ospredje pomen preventivnega osveščanja ljudi za preprečevanje bolezni. Medicina je torej postala delo za narod. V Kraljevini Jugoslaviji je stopil v ospredje predvsem model socializacije medicine, ki ga je propagiral Andrija Štampar, načelnik Oddelka za rasno, javno in socialno higieno pri Ministrstvu narodnega zdravja v Beogradu.[13] Osnovna naloga zdravstva je bila skrb za otroke. Po prvi svetovni vojni je bila namreč skrb evropskih držav v veliki meri usmerjena v ureditev socialnega skrbstva, zlasti zaščite mladoletnih oseb, in v razvoj javnega zdravstva. Prva svetovna vojna je okrepila zavedanje o pomembnosti človeškega življenja ter skrbi za zdravje in splošno človekovo blaginjo. V tem kontekstu je bila v ospredju predvsem skrb za otroke, ki simbolizirajo prihodnost nacije. Ogromne vojaške žrtve so sprožile strah pred depopulacijo. Med prvo svetovno vojno je bil v evropskih državah opazen padec rodnosti kot posle-

1 Dobaja, *Za blagor*, str. 39.
2 Prav tam, str. 40.
3 Prav tam, str. 42.
4 Kocijančič, Zakonodaja, str. 37.
5 Prav tam, str. 35.
6 Zdravstveno okrožje je bilo ozemlje združenih občin. Njegove meje so se ujemale z mejami sodnih okrajev.
7 Šmid, Zdravstvo, str. 218.
8 V nadaljevanju uporabljam ta termin, ki je v virih.
9 Kocijančič, Zakonodaja, str. 35–36.
10 Šmid, Zdravstvo, str. 219.
11 Balkovec, *Prva slovenska vlada*, str. 178.
12 Prav tam, str. 38.
13 Jaunig, Delajmo, str. 468; Dobaja, *Za blagor*, str. 40. Delo oddelka je bilo preprečevati bolezni in propagirati telesno ter duševno zdravje.

dica dolgotrajne odsotnosti vpoklicanih mož in slabih gospodarskih ter posledično življenjskih razmer. Številne ženske so bile namreč zaradi pomanjkanja in slabega zdravstvenega stanja prešibke za uspešno nosečnost. Tako ocenjujejo, da je bil v Franciji primanjkljaj rojstev med prvo svetovno vojno približno 1,4 milijona, medtem ko je bilo vojaških žrtev prav tako približno 1,4 milijona.[14] Vojna je na podoben način prizadela Nemčijo. Njene vojaške žrtve so ocenjene na 2 milijona, primanjkljaj rojstev med vojno pa na približno 3,2 milijona.[15] Zaradi upada rojstev in spoznanja, da bo treba v prihodnosti nadomestiti vojne izgube, se je v številnih državah okrepil pronatalizem,[16] ki je zagovarjal pomoč države pri povečanju števila rojstev, in sicer s preventivnimi vzgojnimi metodami.[17] Pronatalistične težnje pa so se lahko usmerile tudi v ideološke kampanje in zakonodajne ukrepe ali le predloge.[18]

Občina Tržič z okoliškimi občinami, ki so sestavljale zdravstveno okrožje sodnega okraja Tržič, je eno izmed območij, kjer se je opisana organizacija zdravstvene službe udejanjala v praksi.

Organizacija zdravstvene službe v zdravstvenem okrožju sodnega okraja Tržič do ustanovitve zdravstvenega doma

Občine Tržič, Sv. Katarina, Sv. Ana, Kovor in Križe so tvorile zdravstveno okrožje sodnega okraja Tržič.[19] Svetovalci[20] in župani omenjenih občin so volili zdravstveni zastop okrožja, in sicer tako, da je imela občina Tržič, kot največja, tri predstavnike, ostale občine pa vsaka po enega. Načelnik zastopa je imel sedež v Tržiču. Občina Tržič je bila finančno in gospodarsko najmočnejša, zato je krila večino stroškov zdravstvenega okrožja.[21] Opisane razmere so obstajale do leta 1924, ko je prišlo do nesoglasij med občinami. Tistega leta so potekale volitve članov zdravstvenega zastopa. Občine Križe, Kovor in Sv. Katarina so si prizadevale povečati članstvo v zastopu in sedež zastopa prenesti iz Tržiča v Križe.[22] V ta namen so sestavile volilno listo, po kateri je imela občina Križe tri člane, občina Kovor dva, Sv. Katarina enega, občina Tržič le enega, Sv. Ana pa sploh nobenega.[23] Ker je bila s tem tržiška občina, ki je krila dve tretjini proračuna, v zastopu premalo zastopana, občina Sv. Ana pa sploh ne, so predstavniki obeh županstev protestno zapustili volišče. Županstvi obeh občin sta velikemu županu ljubljanske oblasti poslali protestno pismo in zahtevali razpis novih volitev.[24] Tržiški župan Ivan Lončar je v opisanih postopkih omenjenih treh občin videl poskuse zmanjševanja pomena gospodarsko močnega Tržiča. Izrazil je skrb, da bo trpela tudi zdravstvena služba v korist ostalih občin v zdravstvenem okrožju sodnega okraja Tržič.[25] Po prvem šoku zaradi nastalega položaja je tržiški župan nanj pogledal s širše perspektive in pričel razmišljati o izločitvi občine Tržič iz zdravstvenega okrožja, saj je bila gospodarsko in finančno dovolj močna ter je ves čas krila 80 % stroškov zdravstvenega okrožja, medtem ko sama ni potrošila niti tretjine sredstev.[26] V tem smislu je občina Tržič velikega župana ljubljanske oblasti pozvala, naj občino Tržič izloči iz zdravstvenega okrožja sodnega okraja Tržič ter ji s tem omogoči samostojno upravljanje zdravstva v skladu z zakonom z dne 27. oktobra 1900, s katerim se ureja zdravstvena služba v občinah, veljavnim za vojvodino Kranjsko brez deželnega stolnega mesta Ljubljana. Zakon je določal, da občine same skrbijo za zdravstvene zadeve. Le če občina ni imela dovolj sredstev, se je vključila v zdravstveno okrožje.[27]

Tovrstne spremembe zahtevajo čas, česar se je ob izteku mandata zavedal tudi načelnik zdravstvenega zastopa Snoj: »*Vložena je pritožba proti volitvam in umevno je, da bo rešitev cele zadeve trajala mesece, predno bo konstituiran novi odbor, ker mora potem še zdravstveni zastop imenovati zastopnika, predno se more voliti novega načelnika*.«[28]

Občina Tržič je postala samostojna zdravstvena občina Tržič mesto;[29] pod tem nazivom jo imenuje

14 Vandenbroucke, Guillaume: On a demographic consequence of the First World War, https://voxeu.org/article/demographic-consequence-first-world-war (3. 4. 2020).
15 Prav tam.
16 Cergol Paradiž, »Militarizacija materinstva«, str. 73.
17 Comacchio et al., *Healing*, str. 4.
18 Cergol Paradiž, »Militarizacija materinstva«, str. 73.
19 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1347, Gospodu velikemu županu ljubljanske oblasti Ljubljana, 10. 12. 1924.
20 Upoštevajoč zapisnik seje zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču z dne 29. decembra 1921 so se odborniki po funkciji delili na občinske odbornike, občinske svetovalce in župane. Tega leta je bil predsednik zdravstvenega zastopa Henrik Snoj, podžupan Tržiča, podpredsednik pa Vinko Golmajer, župan Kovorja. Odborniki so bili: Anton Markelj, občinski odbornik v Tržiču, Viktor Čadež, občinski svetovalec v Tržiču, Anton Jelenc, občinski svetovalec v Tržiču, Ignac Meglič, župan Sv. Katarine, Franc Šober, občinski odbornik iz Križ, in Peter Klemenc, občinski odbornik iz Sv. Ane (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1347).
21 Prav tam.
22 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1347, Velikemu županu ljubljanske oblasti Ljubljana, 6. 12. 1924.
23 Prav tam.
24 Prav tam.
25 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1347, Gospodu velikemu županu ljubljanske oblasti, 10. 12. 1924.
26 Prav tam.
27 Prav tam.
28 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1346, Potek seje zdravstvenega zastopa dne 6. 12. 1924.
29 Na državni praznik 1. decembra 1926 je kralj Aleksander podpisal dekret, s katerim je Tržič postal mesto (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 285). To se je zgodilo v času župana Ivana Lončarja. Šlo je za širšo akcijo, ki jo je župan Lončar izvedel s svojimi političnimi poznanstvi v Samostojni demokratski stranki, katere član je bil (Perko, 90 let mesta Tržič, str. 8).

tržiški občinski odbor na svoji seji 24. aprila 1927.[30]

V času delovanja zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču se je ta sestajal na sejah v občinski posvetovalnici v Tržiču, in sicer ob delavnikih v večernih urah ter ob nedeljah in praznikih.[31] Njegove naloge so bile sprejemanje proračuna ter reševanje tekočih finančnih zadev (na primer zvišanje nagrade za opravljanje dela sluge pri zastopu, višji honorar tajniku zastopa itd.) in zdravstvenih vprašanj.[32] Eno pomembnejših je bilo vprašanje babiške pomoči ob porodu in financiranje babic, ki se je na vseh ravneh oblasti postopoma reševalo celotno obdobje med svetovnima vojnama. Zastop si je prizadeval, da bi bila v vsaki občini vsaj ena babica,[33] ki bi nudila strokovno pomoč porodnicam, pri čemer naj babica za opravljeno delo od delavskih oziroma revnih družin ne bi prejela večjih zneskov. V viru namreč lahko beremo, »*/…/ da se babice opozori, da ne zahtevajo od delavcev in revnih družin kar po 400 kron*«.[34]

Večja stabilnost glede financiranja babic nastopi v letu 1924 z novim finančnim zakonom,[35] po katerem so samoupravna oblastva prevzela financiranje občinskih, sreskih in okrožnih babic. Njihovi dohodki niso smeli biti nižji od 1800 din letno. Babice so imele pravico tudi do t. i. draginjskih doklad,[36] torej dodatka zaradi draginje. Draginjske doklade niso smele biti nižje od tistih, ki so jih prejemali državni uradniki, in so leta 1924 znašale 540 din mesečno.[37] Tudi dodatke so krili iz samoupravnih proračunov.

V tem smislu je tudi načelnik zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču na seji zastopa 6. decembra 1924 napovedal višje proračunske stroške.[38] Kritje stroškov so zagotovili z dodatnimi sredstvi, ki so jih pridobili s strožjimi davčnimi predpisi, posebno za tiste, ki so sodili v najvišji dohodkovni razred.[39] Za uskladitev dohodkov babic je načelnik zastopa predlagal pogovor z vsemi štirimi babicami, pri čemer je bilo izhodišče, za koliko porodov je posamezna babica prejela premalo plačila ali pa ga sploh ni prejela, če je pomagala revnim materam.[40] Načelnik tržiškega zastopa je na seji odbornikom posredoval podatek o višini dogovorjenih mesečnih dohodkov babic v drugih zastopih.[41] Ti so se gibali med 300 in 350 din.[42] Ta podatek je bil tržiškemu zastopu izhodišče za pogovor z babicami. Sprva je predlagal 350 din mesečnih dohodkov, nato je predlagani znesek povišal na 375 din, kar je bilo za sogovornice sprejemljivo. Sodeč po viru je do uskladitve prišlo šele po »dolgotrajni debati«.[43] Dolgotrajni pogovori so se zaključili uspešno, saj so babice, sodeč po virih, naslednje leto prejele dohodek v skladu z dogovorom.[44]

Osrednja oseba zdravstvenega okrožja je bil okrožni zdravnik, ki je bil imenovan na podlagi razpisa in na predlog zastopa ali zdravstvenega okrožja. Kontinuiteta avstro-ogrske zakonodaje je bila opazna tudi pri določitvi nalog okrožnega zdravnika. Njegov delokrog je določil omenjeni zakon, ki je urejal zdravstveno službo v občinah, veljaven za deželo Kranjsko, iz leta 1888. Osnovno opravilo okrožnih zdravnikov je bilo zdraviti revne ter poročati o zdravstveno-strokovnih zadevah in zdravstvenem stanju prebivalstva na sejah zastopa in političnemu okrajnemu oblastvu.[45]

Okrožni zdravnik tržiškega zdravstvenega okrožja je bil dr. Anton Vučina.[46] Za svoje službene poti, ki jih je opravljal po naročilu zdravstvenega zastopa, je iz blagajne zdravstvenega okrožja prejemal plačilo, t. i. potnino in dnevnico.[47] Na seji 26. februarja 1922 je zastop potrdil zvišanje t. i. potnin v skladu z dopisom sanitetnega šefa Katičića z dne 3. februarja

30 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1347, zapisnik seje občinskega odbora tržiškega, 24. 4. 1927.

31 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1339, Zapisnik seje zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču, 29. 12. 1921. Na omenjeni seji je odbornik Ignac Meglič, župan Sv. Katarine, predlagal, da odborniki za delo v zastopu prejmejo plačilo. Zastop je sprejel predlog Antona Marklja, občinskega odbornika v Tržiču, da odbornikom plačilo pripada le v primeru večurne ali celodnevne udeležbe na seji. Seje so bile predvidene v večernih urah oziroma ob nedeljah in praznikih.

32 V ZAL, enota Kranj sicer niso ohranjeni vsi zapisniki sej zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču, a na podlagi ohranjenih zapisnikov lahko kljub temu prikažemo način njegovega delovanja in vprašanja, ki jih je obravnaval.

33 V viru ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1339, Zapisnik seje zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču, 6. 12. 1924, je navedeno, da so bile dejansko štiri babice, ki so pokrivale pet občin, torej Tržič, Sv. Ana, Sv. Katarina, Kovor in Križe.

34 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1339, Zapisnik seje zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču, 29. 12. 1921.

35 UL ljubljanske in mariborske oblasti, 13. 5. 1924, Finančni zakon za leto 1924/1925.

36 Prav tam.

37 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1346, Sreski poglavar v Kranju, 9. 10. 1924.

38 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1339, Zapisnik seje zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču, 6. 12. 1924.

39 Prav tam.

40 Finančni zakon za leto 1924/25 je določal, da morajo babice revnim nuditi brezplačno pomoč (UL ljubljanske in mariborske oblasti, 13. 5. 1924).

41 Sreski poglavar v Kranju je zdravstvenim okrožjem svetoval, naj se uskladijo o višini babiških dohodkov, da bi se izognili prevelikim odstopanjem med posameznimi zdravstvenimi okrožji (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1342, Sreski poglavar v Kranju, 20. 11. 1924).

42 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1339, Zapisnik seje zastopa zdravstvenega okrožja v Tržiču, 6. 12. 1924.

43 Prav tam.

44 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1342, Potrdilo o prejemu babiškega honorarja, 7. 1. 1925, in Potrdilo o prejemu babiškega honorarja, 28. 2. 1925.

45 Kocijančič, Zakonodaja, str. 36.

46 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1339, Zapisnik seje zdravstvenega zastopa tržiškega, 17. 11. 1923.

47 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1342, Zdravstveni odsek za Slovenijo v Ljubljani, 3. 2. 1922.

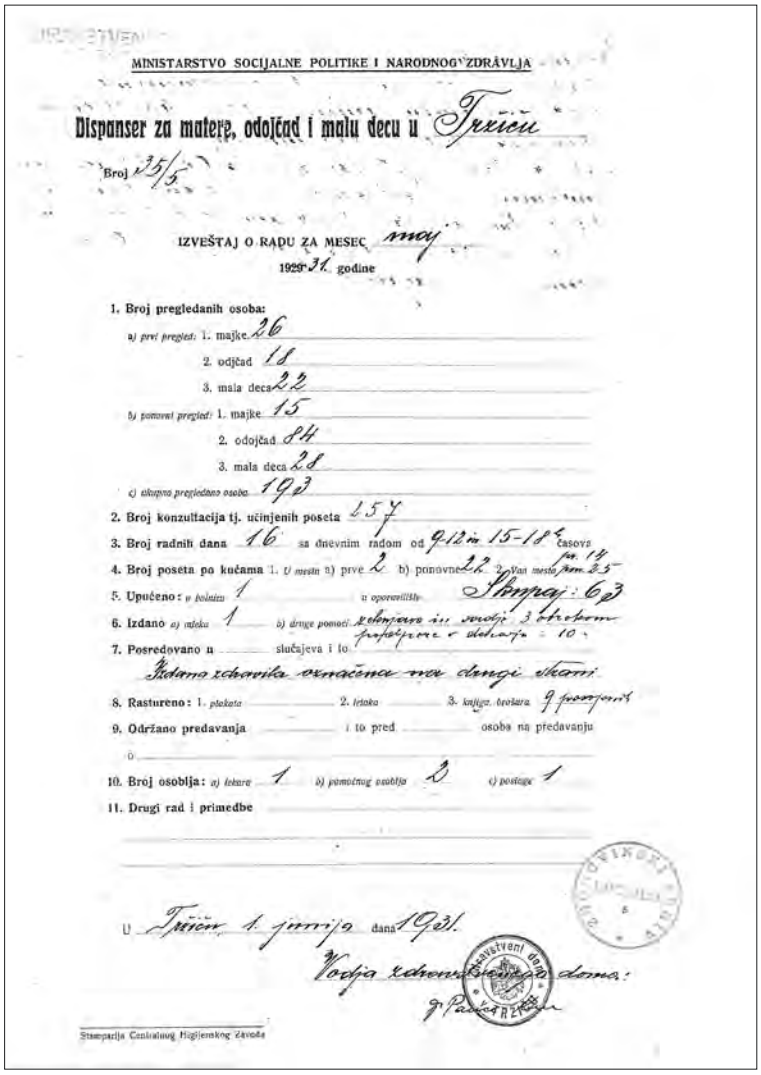

MINISTARSTVO SOCIJALNE POLITIKE I NARODNOG ZDRAVLJA

Dispanser za matere, odojčad i malu decu u Tržiču

Broj 35/5

IZVEŠTAJ O RADU ZA MESEC maj
1929-31. godine

1. Broj pregledanih osoba:
a) prvi pregled: 1. majke 26
2. odojčad 18
3. mala deca 22
b) ponovni pregled: 1. majke 15
2. odojčad 84
3. mala deca 28
c) ukupno pregledano osoba 193
2. Broj konzultacija tj. učinjenih poseta 157
3. Broj radnih dana 16 sa dnevnim radom od 9-12 i 15-18 časova
4. Broj poseta po kućama 1. U mestu a) prve 2 b) ponovne 22 2. Van mesta pov. 14 pov. 25
5. Upućeno: u bolnicu 1 u opservatorijum Stampaj: 63
6. Izdano a) lekova 1 b) druge pomoći 2 zdelpara in. sredji 3 štoparom papirnate + delarja = 10
7. Posredovano u slučajeva i to
Izdano zdravila označena na dangi štami
8. Rastureno: 1. plakata 2. letaka 3. knjiga, brošura 9 pomjanik
9. Održano predavanja i to pred osoba na predavanju
0
10. Broj osoblja: a) lekara 1 b) pomoćnog osoblja 2 c) posluga 1
11. Drugi rad i primedbe

U Tržiču 1. junija dana 1931.

Vodja zdravstvenega doma:
g. Pavlin

Štamparija Centralnog higijenskog Zavoda

Poročilo dispanzerja za matere in otroke v Tržiču za mesec maj 1931 (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1354).

1922.[48] Okrožni zdravniki so se namreč obrnili na Zdravstveni odsek za Slovenijo s prošnjo po zvišanju potnih stroškov, saj dotedanji niso več odgovarjali realnim razmeram. Pričakovali so izenačitev z zdravniki, katerih potni stroški so šli v breme države.[49]

Okrožni zdravnik Vučina je bil očitno bolehen, saj mu je Zdravstveni odsek za Slovenijo marca 1923 odobril šesttedenski bolniški dopust zaradi operacije.[50] Sanitetni šef Katičić je okrajno glavarstvo Kranj pozval, naj zasebnega zdravnika v Tržiču, dr. Otona Hawlino, zaprosi, naj proti plačilu nadomešča odsotnega okrožnega zdravnika. Stroške njegove plače sta si delila zdravstveno okrožje in zdravstveni odsek.[51] Iz arhivskih virov je razvidno,[52] da je bil okrožni zdravnik tudi v naslednjih mesecih večkrat odsoten, tako da ga je zasebni zdravnik očitno nadomeščal daljše obdobje. Tržiško zdravstveno okrožje pa tudi z nadomestnim zdravnikom ni imelo sreče, saj je ta prav tako bolehal.[53] Tako je zastop dr. Hawlini predlagal, naj zaposli mlajšega zdravnika, ki bi mu pomagal pri delu, zlasti na terenu. Dr. Hawlina se je sicer s predlogom strinjal, a je izrazil skrb zaradi plačila in splošnega pomanjkanja zdravnikov v jugoslovanski

48 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1342, Vsem zdravstvenim zastopom, 3. 2. 1922.
49 Prav tam.
50 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1342, Zdravstveni odsek za Slovenijo, 17. 3. 1923.
51 Prav tam.
52 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1339, Zapisnik seje zdravstvenega zastopa tržiškega, 17. 11. 1923. Zdravstveni zastop je na seji 17. novembra 1923 obravnaval tudi pritožbe bolnikov zaradi »osornega postopanja« okrožnega zdravnika Vučine z bolniki. Tega seveda zastop ni odobraval in zdi se, da si je tudi zato prizadeval za njegovo zamenjavo.
53 Prav tam.

državi.[54] Glede na nastali položaj se je zastop odločil, da »zadevo pusti v miru« do naslednje seje.[55] Dr. Hawlina je okrožnega zdravnika nadomeščal v času njegove odsotnosti. Okrožni zdravnik Vučina je 11. decembra 1925 umrl. Nasledil ga je dr. Pavel Pance s soprogo, zdravnico dr. Teklo Pance.[56] Dr. Hawlina je kljub bolezni zasebno prakso opravljal vse do smrti avgusta 1931.[57]

Pomanjkanje zdravniškega kadra v Sloveniji je poskušala reševati že Deželna vlada za Slovenijo z ustanovitvijo t. i. medicinskih fondov pri Zdravstvenem odseku za Slovenijo in Istro v Ljubljani.[58] Z njihovo pomočjo je vlada podpirala revne študente medicine in del sredstev namenila tistim zavodom, ki so medicinski fakulteti služili za praktično izobraževanje študentov medicine. Deželna vlada je v medicinske fonde po svojih zmožnostih prispevala enkratni znesek, ki pa je le kratkoročno kril potrebe revnih študentov, ki jih je bilo konec leta 170.[59] Da bi zagotovil njihovo nadaljnje podpiranje, je zdravstveni odsek posamezne občinske svete, tudi tržiškega, pozval, naj del sredstev iz svojih proračunov zagotovijo za ta namen. Izobraževanje medicinskega podmladka je bil seveda dolgotrajen proces. Zgoraj opisani primer je bil posledica pomanjkanja medicinskega kadra.

V delokrog zdravstvenega zastopa je sodilo tudi podpiranje revnih. Seje so pogosto potekale tudi v znamenju reševanja prošenj za podpore. Upoštevajoč zapisnik seje zastopa z dne 6. decembra 1924 je odbor skoraj na vsaki seji razdelil okoli 7.000 kron.[60] Na ta dan je imel skupaj skoraj 32.000 kron, pričakoval pa je še davščine v vrednosti 8.000 kron.[61] Glede na razpoložljiva sredstva je zastop tega dne z »mirnim srcem« nekaj denarja razdelil tudi revnim bolnikom oziroma tistim, ki so imeli premalo sredstev za določene zdravstvene storitve (na primer izdelava proteze) ali niso imeli bolniškega zavarovanja.[62]

V prvi polovici leta 1927, ko je župan Ivan Lončar na seji tržiškega občinskega odbora 24. aprila 1927 predstavil proračun že samostojne zdravstvene občine Tržič mesto, so potekale še zadnje priprave za ustanovitev otroškega dispanzerja v Tržiču,[63] ki je postopoma prerasel v zdravstveni dom.

Ustanovitev zdravstvenega doma v Tržiču

Zdravstvene razmere pred ustanovitvijo zdravstvenega doma

Osrednji problem so bile nalezljive bolezni, ki so jih po koncu prve svetovne vojne širili vračajoči se vojaki, ujetniki in begunci. K njihovemu širjenju pa so prispevale tudi splošne neurejene higienske razmere takoj po vojni. Spričo takšnih razmer je okrajno glavarstvo v Kranju v skladu z direktivami Ministrstva za narodno zdravje v Beogradu od občin zahtevalo, naj glavarstvo obvestijo o vsakem sumu nalezljive bolezni z namenom njene zajezitve.[64] Okrajno glavarstvo je opozarjalo zlasti na nevarnost izbruha epidemij tifusa, kolere in koz.[65]

V primeru smrti okuženega bolnika je okrajno glavarstvo Kranj občinam ukazalo takojšen prenos umrlega v mrtvašnico[66] in čimprejšnji pokop brez tradicionalne pogrebščine. Tovrstni preventivni ukrepi so bili predvideni za čas trajanja nalezljivih bolezni, njihovo neupoštevanje pa je bilo strogo kaznovano.[67]

Nalezljive bolezni (predvsem davica, škrlatinka, koze) so ogrožale zlasti otroke. Za njihovo zaščito so po občinah potekala obvezna cepljenja. Da bi starše osveščali o pomenu cepljenja otrok, je ministrstvo za zdravje ob cepljenju predlagalo nagrade za tiste siromašne starše, katerih otroci so bili najbolje negovani.[68] V tem smislu je kranjski okrajni glavar občine pozval, naj v času cepljenja proti kozam oblikujejo odbor na čelu z zdravnikom, ki bi ocenil, kateri siromašni otrok je najbolje negovan in oskrbovan. Podeljene nagrade naj za občine ne bi pomenile prevelikega stroška, bi pa prispevale k izboljšanju zdravstvene preventive. Upoštevajoč omenjeno navodilo je tržiško županstvo že konec aprila poročalo, da je občinski odbor na seji 27. aprila 1920 za nagrado določil 50 kron.[69]

54 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1339, Zapisnik seje zdravstvenega zastopa tržiškega, 8. 12. 1923.
55 Prav tam.
56 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 260.
57 Hawlina (Röger), Življenjepisi, str. 13. Hči Marija v pričujočem prispevku zapiše, da je oče kljub priklenjenosti na invalidski voziček še naprej opravljal delo zdravnika. V ordinaciji mu je pomagala žena Ana Pollak. Bolnike je še nadalje obiskoval na domu, zapeljal se je z invalidskim vozičkom oziroma so ga peljali do hiše. Takratne hiše so imele večinoma ozke hodnike in mnogo stopnic, tako da so ga nesli do bolnika.
58 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro, 13. 12. 1919.
59 Prav tam.
60 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1346, Potek seje zdravstvenega zastopa dne 6. 12. 1924.
61 Prav tam.
62 Prav tam. Stisko revnih je blažil tudi zdravnik Hawlina: »*Takrat ni imel nihče kaj prida denarja, pri Bolniški blagajni so bili zavarovani le tovarniški delavci in železničarji. Obrtniki, pomočniki, vajenci, kmetje, gozdarji itd. pa ne, pa pri dr. Hawlini je bil vsak dobrodošel tudi ‚brez listka', in to se je vedelo*« (Hawlina (Röger), Življenjepisi, str. 13).
63 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1347, Zapisnik seje občinskega odbora tržiškega, 24. 4. 1927.
64 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Vsem županstvom, 21. 1. 1919.
65 Prav tam.
66 V obravnavanem obdobju so imeli navado mrtvega položiti na mrtvaški oder, in sicer v domači hiši.
67 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Vsem županstvom, 6. 10. 1919.
68 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Okrajno glavarstvo Kranj, 10. 4. 1920.
69 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Trško županstvo Tržič, 28. 4. 1920.

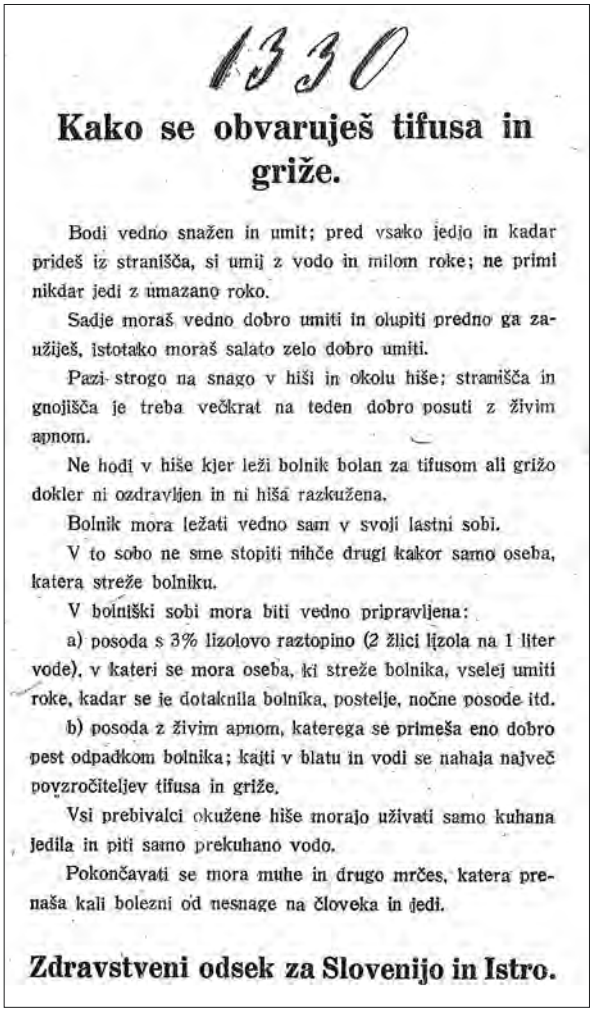

1330

Kako se obvaruješ tifusa in griže.

Bodi vedno snažen in umit; pred vsako jedjo in kadar prideš iz stranišča, si umij z vodo in milom roke; ne primi nikdar jedi z umazano roko.

Sadje moraš vedno dobro umiti in olupiti predno ga zaužiješ, istotako moraš salato zelo dobro umiti.

Pazi strogo na snago v hiši in okolu hiše; stranišča in gnojišča je treba večkrat na teden dobro posuti z živim apnom.

Ne hodi v hiše kjer leži bolnik bolan za tifusom ali grižo dokler ni ozdravljen in ni hiša razkužena.

Bolnik mora ležati vedno sam v svoji lastni sobi.

V to sobo ne sme stopiti nihče drugi kakor samo oseba, katera streže bolniku.

V bolniški sobi mora biti vedno pripravljena:

a) posoda s 3% lizolovo raztopino (2 žlici lizola na 1 liter vode), v kateri se mora oseba, ki streže bolnika, vselej umiti roke, kadar se je dotaknila bolnika, postelje, nočne posode itd.

b) posoda z živim apnom, katerega se primeša eno dobro pest odpadkom bolnika; kajti v blatu in vodi se nahaja največ povzročiteljev tifusa in griže.

Vsi prebivalci okužene hiše morajo uživati samo kuhana jedila in piti samo prekuhano vodo.

Pokončavati se mora muhe in drugo mrčes, katera prenaša kali bolezni od nesnage na človeka in jedi.

Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro.

Navodila Zdravstvenega odseka za Slovenijo in Istro o preventivnih ukrepih proti tifusu in griži (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338).

Kljub tovrstnim spodbudam vsi starši svojih otrok niso pripeljali na obvezno cepljenje proti kozam. Poglejmo primer. 10. maja 1920 je potekalo cepljenje v tržiških občinskih uradnih prostorih.[70] Po naročilu okrožnega zdravnika so županstva posameznih občin, vključenih v zdravstveno okrožje, starše obvestila o poteku cepljenja. Za starše in varuhe otrok, ki se na poziv o cepljenju niso odzvali, je bila predvidena kazen. Tega dne osem otrok iz občine Kovor ni prišlo na cepljenje.[71]

Poleg cepljenja je bil pomemben preventivni ukrep za preprečevanje širjenja nalezljivih bolezni skrb za higieno. V ta namen je okrajno glavarstvo Kranj občine spodbujalo, naj prebivalstvo poučujejo o higieni stranišč in greznic, ki jih je bilo treba večkrat na teden posuti z živim apnom, o osebni higieni, razkuževanju rok ob stiku z bolnikom, pomenu dobro toplotno obdelane hrane, prekuhavanju vode itd.[72]

Tržiško zdravstveno okrožje je prebivalstvo ozaveščalo o nujnosti preventivnih zdravstvenih ukrepov predvsem prek Društva za čuvanje narodnega zdravja za Tržič in okolico.[73] Ustanovni zbor društva je bil 24. julija 1920 v Tržiču. Predsednik pripravljalnega odbora je bil okrožni zdravnik Vučina.[74] Delokrog društva je obsegal občine Tržič, Sv. Ana, Sv. Katarina, Sv. Križ in Kovor.[75] Svojo osrednjo nalogo je društvo izvajalo s predavanji o higieni in skrbi za zdravje. Kljub tej plemeniti nalogi županstva nekaterih[76] občin prebivalstva niso obveščala o predvidenih predavanjih. Okrajno glavarstvo v Kranju je izpostavljalo pomembnost društva in županstva občin pozivalo, naj »namene društva po vseh močeh krepko podpirajo«.[77]

Vsa ta prizadevanja pa očitno niso prispevala k zmanjšanju umrljivosti otrok: »*Umrljivost otrok v Tržiču je bila velika. Razsajale so davica, pa škrlatinka, nalezljive bolezni, poleg jetike. Tega je bilo veliko, to je bilo hudo, zato je bilo v Tržiču posebno otroško pokopališče … In da bi to malo zajezili, so zgradili Dečji dom,*[78] *kot so mu rekli, na Kovaški 4.*«[79]

Pobudo za ustanovitev otroškega dispanzerja za občino Tržič in okolico je dal inšpektor Ministrstva narodnega zdravja v Ljubljani Katičić, ki je v dopisu županstvu občine Tržič izpostavil problem visoke umrljivosti dojenčkov in predšolskih otrok v Tržiču.[80] Po njegovih ugotovitvah je bila umrljivost dojenčkov tako visoka, da je povprečno umrljivost dojenčkov v Sloveniji presegala za približno 100 %.[81] To pomeni, da je v Tržiču od 100 živorojenih otrok umrlo povprečno 30 otrok pred prvim letom starosti. Slovensko povprečje v povojnih letih pa je bilo po njegovih

70 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Trško županstvo Tržič, 10. 5. 1920.
71 Prav tam.
72 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Kako se obvaruješ tifusa in griže. Tržiški župan Lončar je tovrstna opozorila o pomembnosti preventive za preprečevanje širjenja nalezljivih bolezni v praksi dosledno izvajal. Ob izbruhu bolezni v določeni hiši je prebivalce »strogo svaril«, naj do preklica ne zahajajo v dotično hišo: »*Prestopki se bodo najstrožje kaznovali in bo županstvo v slučaju potrebe pred hišo postavilo stražo*« (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Razglas, 20. 5. 1922).
73 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Pripravljalni odbor društva za čuvanje narodnega zdravja za Tržič in okolico, 21. 7. 1920.
74 Prav tam.
75 Prav tam.
76 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Županstvu občine Tržič, 9. 11. 1920. Vir ne navede, katera županstva niso obveščala.
77 Prav tam.
78 Mišljen je otroški dispanzer.
79 Knific, *Tržič*, str. 16.
80 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1348, Potreba po posvetovalnici za matere in dečji dispanzer, 4. 2. 1926.
81 Prav tam.

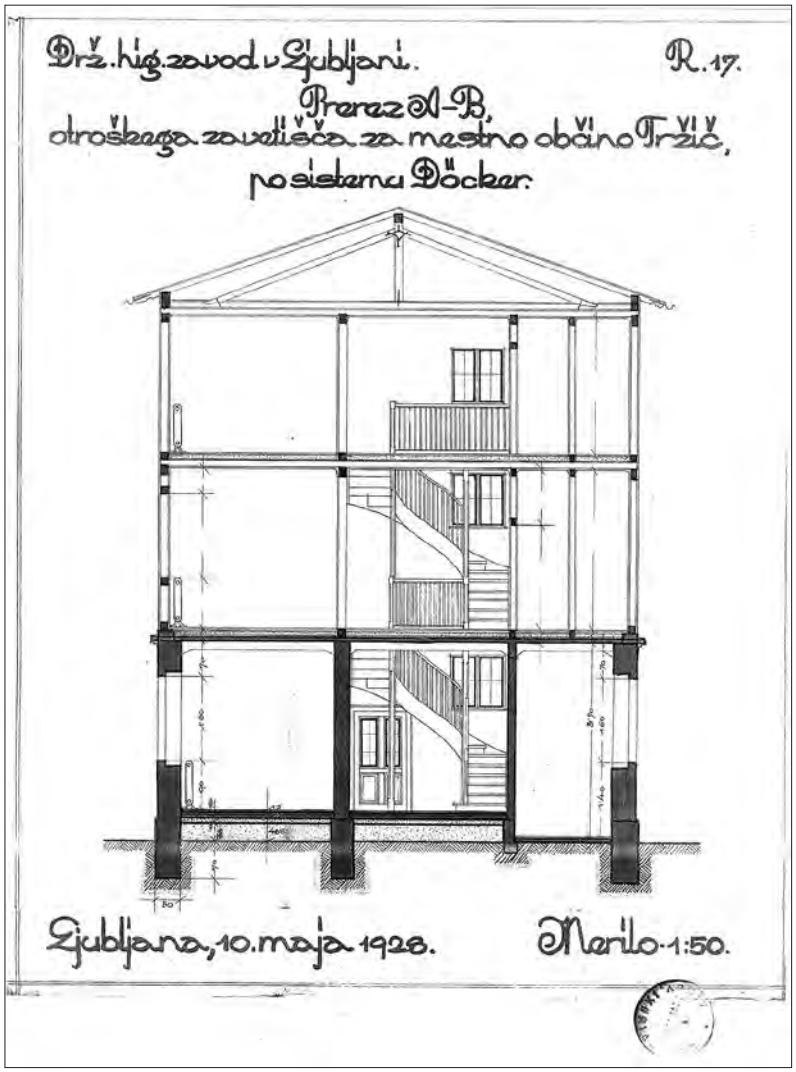

Načrt otroškega zavetišča mestne občine Tržič, leto 1928 (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1348).

podatkih 12–15 umrlih otrok na 100 živorojenih.[82] Vzrok visoke umrljivosti dojenčkov in majhnih otrok je bilo v prvi vrsti pomanjkanje znanja mater o njihovi negi. Treba pa je upoštevati tudi slabo prehrano, slabe socialne razmere delavstva in nalezljive bolezni. K izboljšanju razmer naj bi prispevala prav ustanovitev otroškega dispanzerja, ki bi združeval posvetovalnico za nosečnice in doječe matere ter polikliniko za ambulantno zdravljenje revnih otrok. Glede na to, da bi bil otroški dispanzer ustanova lokalnega pomena, je inšpektor Katičić k sodelovanju pozval tržiško in okoliške občine ter tržiške industrialce; vsi navedeni naj bi za ustanovitev otroškega dispanzerja in njegovo vodenje skupaj prispevali polovico finančnih sredstev, polovico pa bi prispevala država. Za sprejetje konkretnejših sklepov glede finančnih sredstev, prostorov, obsega in sploh delovanja bodočega otroškega dispanzerja je inšpektor predlagal sklic t. i. ankete,[83] torej sestanka vseh merodajnih deležnikov. Prva anketa je potekala 24. februarja 1926 v Tržiču.[84] Poleg inšpektorja Katičića so bili prisotni še župan Lončar kot predstavnik zdravstvenega zastopa Tržič, predstavniki okoliških občin, okrožni zdravnik v Tržiču dr. Pance, dr. Matija Ambrožič kot ravnatelj Zavoda za socialno-higiensko zaščito dece, dr. Jože Bohinjec kot ravnatelj Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Karel Pirc kot predsednik Vincencijeve konference v Tržiču in inž. Hugo Sugg v imenu Predilnice Tržič.[85] Prvi skupni sestanek ni prinesel dokončnega dogovora, saj se udeleženci niso mogli zediniti o primernih prostorih za dispanzer, odprto

82 Prav tam.

83 Prav tam.

84 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1348, Zapisnik ankete dne 24. 2. 1926.

85 Prav tam.

pa je ostajalo tudi vprašanje financiranja. Zdi se, da so vsi potencialni financerji stopili korak nazaj, ko so se začeli konkretni pogovori.[86]

Skupni dogovor so dosegli šele po dveh sestankih. Dokončna rešitev je bila sprejeta šele leta 1927.[87] Občina Tržič se je obvezala kupiti zemljišče za gradnjo otroškega dispanzerja in postaviti podzidek za leseno hišo, ki jo je poslalo Ministrstvo narodnega zdravja na račun reparacij.[88] Ministrstvo je krilo stroške prevoza do Tržiča, mestna občina Tržič pa stroške nadaljnjega prevoza in hrambe lesene konstrukcije.[89]

Prvotna ideja o otroškem dispanzerju je prerasla v idejo o dečjem domu, ki bi združeval otroški dispanzer, mlečno kuhinjo, protituberkulozni dispanzer, posvetovalnico za matere, javne kopalnice, otroške jasli in posebno sobo za porodnice.[90]

Naslednja faza na poti do uresničitve omenjenega cilja je bila pridobitev gradbenega in uporabnega dovoljenja junija 1928.[91] Po ukinitvi inšpektorata za narodno zdravje v Ljubljani je Higienski zavod v Ljubljani prevzel upravljanje omenjene zdravstvene ustanove, razširil njen delokrog in ji podelil status zdravstvenega doma. 1. junija 1929 je pričel delovati Zdravstveni dom Tržič.[92]

Zdravstveni dom v Tržiču

Pomembne ustanove za preventivno varstvo ljudskega zdravja so bili zdravstveni domovi, katerih ustanavljanje je leta 1921 odredilo Ministrstvo za zdravstvo v Beogradu. To so bile sprva izolirane ustanove, večkrat zelo skromne, nanje pa so neprijazno gledale bolnišnice kot ustanove kurativne medicine. Zaradi tega je poskušala država zdravstvenim domovom in njihovim zaposlenim ponuditi ustrezno eksistenco. Zdravniki so v isti stavbi običajno dobili stanovanje, zdravstveni dom je dobil avtomobil, pa tudi sodelavcem so bili namenjeni spodbudni dohodki. Zdravstveni domovi so bili v prvi vrsti namenjeni preventivni medicini, a so se kmalu povezale preventiva, kurativa in socialna medicina, kar je vsakemu posamezniku omogočilo dostop do zdravstvene oskrbe in pomoči. Ljudi so poučevali o higieni, prehrani, preskrbi s čisto pitno vodo itd. Delo zdravstvenih domov je bilo pod nadzorom Higienskega zavoda v Ljubljani (ustanovljen februarja 1923 in slovesno odprt julija istega leta), ki je bil državna institucija. Delo se je delilo na delo v ambulanti in terensko delo. Glavno delo je ob določenih dnevih potekalo v prostorih zdravstvenega doma. Izvajal ga je zdravnik ob pomoči sestre. V zdravstvenem domu so pregledovali dojenčke, predšolske in šolske otroke ter obolele za tuberkulozo. Materam in nosečnicam so nudili nasvete, prirejali pa so tudi predavanja. Na terenu so v glavnem delovale zaščitne sestre. V okviru zdravstvenega doma so delovali otroški dispanzer, šolska poliklinika, protituberkulozni dispanzer, ki se je ponekod kmalu osamosvojil in začel delovati kot samostojna enota, ter splošna zdravstvena posvetovalnica. K zdravstvenemu domu je sodilo tudi ljudsko kopališče, ki je ljudem omogočilo vzdrževanje osebne higiene.[93] S svojim delom so zdravstveni domovi prispevali k izboljšanju higienskih razmer in zdravstvenega stanja prebivalstva. Nalezljive bolezni so bile vse redkejše, kar je prispevalo k upadu splošne umrljivosti.[94]

Zdravstveni dom v Tržiču je bil zgrajen s prispevki mestne občine Tržič in državnega Higienskega zavoda v Ljubljani. Vzdrževala ga je država, ki je plačevala tudi osebje. Zastop zdravstvenega okrožja Tržič in Okrožni urad za zavarovanje delavcev (OUZD) sta se zavezala kriti del stroškov vzdrževanja doma. Od določenih 2.000 din stroškov na mesec naj bi zastop plačal 1.200 din, ostalo pa OUZD.[95] Zdravstveni dom ni deloval zgolj preventivno, ampak tudi kurativno, za revne sloje prebivalstva pa brezplačno.

Leta 1930 se je že obstoječim oddelkom pridružila t. i. selska dečja kolonija (rejništvo), leta 1931 posvetovalnica za nosečnice, na podlagi dogovora z OUZD iz februarja 1934 pa protituberkulozni dispanzer.[96] Mestna občina Tržič si je prizadevala v zdravstvenem domu urediti tudi porodnišnico, a ne v smislu bolnišnične ustanove, ampak le nekaj sob za

86 Na prvem srečanju so se pokazala tudi različna stališča glede zdravstvenega osebja. Predstavnik Vincencijeve konference Pirc je v želji po finančno čim bolj sprejemljivi rešitvi in verjetno tudi v skladu s svojimi nazori predlagal za delo v dispanzerju redovnico kot zdravnikovo pomočnico. Temu je strokovno ugovarjal dr. Ambrožič, ravnatelj Zavoda za socialno-higijensko zaščito dece, ki je izhajal iz stališča, da mora biti sestra dispanzerja strokovno podkovana, da »*mora imeti čut matere, da zna prav opravljati svojo službo, kar bo pri redovnicah težko*«. Ta izjava odpira vrsto vprašanj, ki sicer niso tema pričujočega članka, lahko pa jo razumemo kot primer enostranskega razmišljanja o odnosu usmiljenih sester do bolnikov (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1348, Zapisnik ankete dne 24. 2. 1926).

87 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1348, Mestno županstvo Tržič, 30. 3. 1927.

88 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 415.

89 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1348, Županstvu mestne občine v Tržiču, 10. 10. 1927.

90 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1348, Mestno županstvo v Tržiču, 12. 6. 1928.

91 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1348, Sreski poglavar v Kranju, 30. 6. 1928. Sreski poglavar je izjemoma dovolil leseno konstrukcijo za prvo nadstropje in podstrešje, saj stavbni red za nekdanjo Kranjsko lesenih poslopij zaradi nevarnosti požara ni dovoljeval. Pogojno uporabno dovoljenje je sreski poglavar utemeljil s tem, da je mestna občina Tržič prejela celotno leseno konstrukcijo brezplačno na račun reparacij in da je bila načrtovana zgradba popolnoma ločena od sosednjih poslopij. Je pa uporabno dovoljenje omejil na dobo 15 let.

92 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 415.

93 Zupanič Slavec, *Razvoj*, str. 168, 171.

94 Prav tam, str. 171.

95 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1347, Sreskemu načelniku v Kranju, 20. 12. 1929.

96 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 415.

Zdravstveni dom v Tržiču (Pirc, Zdravje v Sloveniji, 2, str. 415).

porodnice, ki niso imele možnosti roditi doma.[97] V Tržiču je bila namreč pereča stanovanjska stiska. V eni sobi je pogosto bivalo več oseb, med njimi večje število otrok, saj so bile družine številčne. V takšnih prostorih porodnica ni mogla roditi; v viru lahko celo beremo, da je bilo več primerov, ko so žene rodile na ulici.[98] Zavarovankam OUZD je omenjeni urad stroške poroda v državni bolnišnici kril le v izjemnih primerih, na primer ko so bili predvideni zapleti pri porodu zaradi bolezni.[99]

Higienski zavod v Ljubljani je omenjeni predlog mestne občine podprl, a je od združene zdravstvene občine[100] Tržič zahteval letni prispevek 10.000 din, ki je bil potreben za normalno poslovanje porodnišnice.[101] Higienski zavod namreč finančno ni zmogel kriti vseh stroškov porodnišnice, saj je prispeval že k vzdrževanju zdravstvenega doma.[102]

Občina Tržič v danem trenutku ni mogla prispevati ničesar in tudi sicer je zahtevo Higienskega zavoda pospremila s protiargumentoma, da je omenjeni znesek dolžna plačevati banska uprava kot naslednica združenih zdravstvenih občin tržiškega sodnega okraja in da za vzdrževanje porodnišnice ne more prispevati le mesto Tržič, saj bodo porodnišnico koristile vse občine sodnega okraja Tržič.[103] Opozorila je tudi na potrebo po zaposlitvi vsaj še ene zaščitne sestre v primeru odprtja porodnišnice. Ponovno je stopilo v ospredje financiranje dodatne strokovne moči, saj državni proračun več od že določenega ni dopuščal, torej je bila edina finančna možnost banovinski proračun. To pomeni, da bi banovina za okoliš tamkajšnje združene zdravstvene občine na podlagi zakona o zdravstvenih občinah zaščitno sestro zaposlila v breme banovinskega proračuna.

Prvi odgovor banovine na prošnjo mestne občine Tržič za odprtje porodnišnice je bil odklonilen, saj je uradni obisk prostorov bodoče porodnišnice pokazal, da so z zdravstvenega in higienskega vidika neprimerni. Njeno odprtje pa naj ne bi bilo vzdržno niti finančno.[104] Leto dni kasneje je banovina načel-

97 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Higijenski zavod v Ljubljani, 28. 9. 1933.

98 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1347, Sreskemu načelniku v Kranju, 20. 12. 1929.

99 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Mestno županstvo v Tržiču, 16. 5. 1933.

100 Z zakonom o zdravstvenih občinah in banovo uredbo o njihovem oblikovanju iz leta 1930 je bilo za »pospeševanje narodnega zdravja« ustanovljenih 13 samostojnih zdravstvenih občin in 103 združene zdravstvene občine. Mesta in trgi kot upravne občine z več kot 4.000 prebivalci, občine na podeželju pa z več kot 6.000 prebivalci, so bili samostojne zdravstvene občine. Mesta in trgi z manj kot 4.000 prebivalci ter občine na podeželju z manj kot 6.000 prebivalci so lahko v roku treh mesecev sklenili, da ostanejo oziroma postanejo samostojne zdravstvene občine. Sklep o tem so morali posredovati banski upravi. Končno odločitev je sprejel ban, potem ko je zaslišal banski sanitetni svet. Okoliši tistih občin, ki niso postali ali niso ostali samostojne zdravstvene občine, so se združili v združene zdravstvene občine. Odločitev o tem je sprejel ban po zaslišanju banskega sanitetnega sveta in občinskih odborov. Medtem ko so samostojne občine v glavnem same vzdrževale zdravstveno osebje, so vse združene zdravstvene občine dobivale banovinske prispevke za plače zdravnikov in pomožnega zdravstvenega osebja (Dobaja, *Za blagor*, str. 52–53).

101 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Mestno županstvo v Tržiču, 16. 5. 1933, št. 587/2-33.

102 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Porodnišnica v zdravstvenem domu v Tržiču, 4. 3. 1933.

103 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Mestno županstvo v Tržiču, 16. 5. 1933 (dva različna dokumenta z dne 16. 5. 1933).

104 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Zdravstveni dom v Tržiču, ureditev porodnišnice, 22. 7. 1933.

no podprla ustanovitev občinske bolnišnice v Tržiču, ki bi sprejemala tudi porodnice, pri katerih je bilo pričakovati zaplete oziroma za katere ni bilo drugega primernega prostora.[105] Predlog banovine je bil očitno tudi finančno vzdržen, saj je Zakon o bolnicah iz leta 1930 predvideval, da pri združenih zdravstvenih občinah banovina prejemke zdravnika in sestre pomočnice vključi v svoj proračun. So pa bile združene zdravstvene občine dolžne skrbeti za redno kvalificirano porodno pomoč ter za brezplačno zdravljenje revnih, niso pa bile dolžne zanje plačevati bolniških oskrbnih stroškov, če so se zdravili v javnih bolnišnicah. Dalje so bile dolžne vzdrževati redno higiensko službo in v vsakoletnem proračunu priskrbeti sredstva, ki so bila po navodilih občinskega zdravnika potrebna za izvajanje teh nalog. Glavni vir finančnih sredstev je bila zdravstvena doklada.[106] Upoštevajoč vire in literaturo porodnišnica v zdravstvenem domu ni pričela delovati, prav tako ne občinska bolnišnica, je pa bila, kot rečeno, vzpostavljena posvetovalnica za nosečnice. Delovala je enkrat na teden, v istem času kot posvetovalnica za matere in otroke. Imela je posvetovalno nalogo, se pravi, da ginekoloških pregledov niso opravljali, so pa nudili zdravstvene in higienske nasvete bodočim materam in otrokom. Letno je bilo povprečno 120 posvetov.[107] Posvetovalnica za matere in otroke je nudila nasvete materam o negi dojenčkov in predšolskih otrok ne glede na premoženjsko stanje. Namenjena je bila samo zdravim otrokom. Obisk posvetovalnice za leta 1932–1936 prikazuje spodnja tabela.[108]

Tabela 1: Obisk posvetovalnice za matere in otroke[109]

Leto	Dojenčki	Predšolski otroci	Skupaj
1932	667	191	858
1933	696	165	861
1934	909	184	1093
1935	852	303	1155
1936	1016	244	1260

Obisk je z leti naraščal, kar lahko pripišemo večji ozaveščenosti mater o nujnosti informacij o pravilni negi otrok, zlasti v obdobju gospodarske krize. Večje število obiskov je treba delno pripisati tudi sodelovanju z OUZD. Članice so namreč morale v času, ko so prejemale porodniško, vsak teden skupaj z dojenčkom obiskati posvetovalnico.[110]

Upoštevajoč celotno slovensko ozemlje, posvetovalnic za matere, ki so imele osrednjo vlogo pri razširjanju higiene ter nege dojenčkov in majhnih otrok, ni redno obiskovala niti polovica mater. Zdi se, da v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja prepričanje o njihovi veliki preventivni vlogi še vedno ni bilo splošno sprejeto. Zlasti na podeželju ni bilo velikega napredka, k čemur je verjetno prispevala tradicionalna miselnost, ki ji načela preventivne medicine niso bila blizu. Upoštevati je treba tudi prezaposlenost kmečkih mater z gospodinjskimi in kmečkimi opravili.[111] Pomenljivo je opažanje dr. Boga Dragaša, ravnatelja državnega Zavoda za zaščito mater in otrok v Ljubljani, glede obiskov posvetovalnic. V mnogih primerih so matere prihajale le tako dolgo, dokler so dobivale podporo v perilu, mazilu, olju, prašku itd., kakor hitro pa je bila ta podpora zaradi pomanjkanja sredstev ukinjena, se je zmanjšal tudi obisk.[112]

Podaljšana roka posvetovalnic za matere in otroke so bile šolane zaščitne sestre, ki so samoiniciativno obiskovale matere in jim praktično prikazale, kako naj negujejo dojenčke in majhne otroke.[113] Obiske zaščitne sestre zdravstvenega doma v Tržiču na terenu v letih 1932–1936 prikazuje spodnja tabela.

Tabela 2: Obiski sestre pomočnice v Tržiču in okoliških občinah[114]

Leto	Dojenčki in predšolski otroci[115]
1932	330
1933	476
1934	681
1935	634
1936	639

Število obiskov zaščitne sestre je v prvih treh letih naraščalo, nato je zadnji dve leti opazen njihov manjši upad v primerjavi z letom 1934, ko je bilo največ terenskih obiskov. Verjetno je k temu prispevalo tudi postopno gospodarsko okrevanje po gospodarski krizi. Na vrhuncu gospodarske krize je sicer opazen porast števila obiskov, a bi kljub temu pričakovali višje število glede na to, da je v času krize potreba po usmeritvah in pomoči zaščitne sestre večja. Kakorkoli, posvetovalnica za matere in otroke ter obiski zaščitne sestre so imeli pozitivne posledice. Opazen

105 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Zdravstveni dom v Tržiču, uporaba za bolnico, 25. 10. 1934.
106 Dobaja, *Za blagor*, str. 55.
107 Zupanič Slavec, *Razvoj*, str. 190.
108 Navajam podatke za leta, ki sem jih zasledila v arhivskih virih in literaturi. To velja tudi za druge oddelke zdravstvenega doma. Zdravstveni dom je tovrstno statistiko vodil od leta 1932 dalje (Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 417).
109 Podatki za leta 1932–1935 v Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 416. Podatki za leto 1936 v ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1354, Komentar k letnemu poročilu, 16. 2. 1937.
110 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 416.
111 Dobaja, *Za blagor*, str. 214.
112 Prav tam.
113 Prav tam.
114 Podatki za leta 1932–1935 v Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 416. Podatki za leto 1936 v ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1354, Komentar k letnemu poročilu, 16. 2. 1937.
115 Podatki v virih so skupni za dojenčke in predšolske otroke.

je bil velik napredek v negi dojenčkov, zmanjšalo pa se je tudi število zanemarjenih otrok.[116]

Bolnim otrokom je bila namenjena otroška poliklinika, ki je skupaj s šolsko polikliniko delovala trikrat na teden. Nudila je brezplačno zdravljenje revnim otrokom do 14. leta starosti. Težjih obolenj otrok je bilo iz leta v leto manj, ker so bile matere že toliko ozaveščene, da so pripeljale otroka k zdravniku ob prvih bolezenskih znakih in ne šele, ko se je bolezen že razvila.[117] Preventivno delo med materami je prav tako obrodilo sadove. Matere so bile seznanjene s pravilnim prehranjevanjem in nego otrok ter s tem marsikdaj preprečile razvoj bolezni. Umazanih in zanemarjenih otrok skoraj ni bilo več.[118] Otroška poliklinika je v praksi uresničevala socialnomedicinska načela, ki jih je utemeljil Andrija Štampar. V prizadevanjih za izboljšanje stanovanjskih razmer je večkrat posredovala, da je družina z majhnimi otroki, ki je živela v neprimernih stanovanjskih prostorih, dobila boljše stanovanje.[119]

Tabela 3: Obiski otroške poliklinike 1932–1936[120]

Leto	Dojenčki	Predšolski otroci	Skupaj
1932	436	846	1282
1933	322	950	1272
1934	460	1019	1479
1935	491	526	1017
1936	505	1176	1681

Upoštevajoč skupno število obiskov vidimo, da izstopata zlasti leti 1934 in 1936, kar lahko verjetno pripišemo nalezljivim boleznim. Konec leta 1933 se je namreč v občini Tržič v kratkem času pojavilo kar 15 primerov davice.[121] Higienski zavod iz Ljubljane je tega leta sicer v Tržiču izvedel obvezno zaščitno cepljenje vseh otrok od 1. do 15. leta,[122] a v kratkem času bolezni ni bilo mogoče zajeziti. Leta 1936 je v Tržiču izbruhnila epidemija škrlatinke.[123] Oktobra je potekalo obvezno cepljenje otrok od 2. do 12. leta starosti. Cepljenje je izvajal zdravnik ljubljanskega Higienskega zavoda.[124]

V okviru otroškega dispanzerja je od leta 1930 delovala t. i. vaška otroška kolonija, ki je podpirala otroke v reji[125] in otroke iz najrevnejših družin. Število rejenčkov, rejnic in otrok, katerih matere so prejemale redno mesečno podporo, prikazuje spodnja tabela.

Tabela 4: Rejenčki, rejnice in otroci, prejemniki mesečnih podpor v letih 1930–1935[126]

	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Število rejenčkov	8	9	10	5	4	6
Število rejnic	5	6	8	2	3	5
Prejemniki podpor	6	7	10	8	10	10

Vaška otroška kolonija je imela svoj finančni fond, iz katerega je vse do začetka julija 1936 podpirala revne matere in rejenčke. Podpore so bile v hrani, otroških oblačilih, plenicah in denarju. 3. julija 1936 je bil fond izčrpan.[127] Vaška otroška kolonija je ponovno zaživela konec leta 1936, ko je Ministrstvo za socialno politiko in narodno zdravje ponovno prispevalo sredstva.

Šoloobvezne otroke so pregledali v šolski polikliniki. Šolski zdravnik je svoje delo izvajal na podlagi Zbirke zakonskih predpisov o zdravstveni zaščiti učencev, ki jo je leta 1931 izdal Higienski zavod v Ljubljani.[128] Smernice za delo šolskega zdravnika je dajal predvsem Zakon o zdravstveni zaščiti učencev iz leta 1930.[129] Zdravstvena zaščita učencev je obsegala ambulantne preglede bolnih učencev, sistematske in preventivne preglede, higienski nadzor šolskih zgradb in učilnic ter socialno pomoč učencem. Tovrstno zakonsko določeno zdravstveno zaščito šolskih otrok so redno izvajali le v tistih krajih, kjer je bila šolska poliklinika. Drugje so ambulantne preglede bolnih učencev izvajali okrajni ali občinski zdravniki, pri čemer je treba upoštevati, da je šlo le za najnujnejšo pomoč. Sistematske preglede učencev so del-

116 Zupanič Slavec, *Razvoj*, str. 190.
117 Statistika zdravstvenega doma v Tržiču za leto 1936 izkazuje, da so med boleznimi prevladovale bolezni prebavil, dihal in kože ter zapleti med operacijo in po njej (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Letni izveštaj 1936). V arhivskem gradivu nisem zasledila poročil o boleznih za ostala leta, zato tovrstne primerjave ni mogoče prikazati. Lahko pa sklepam, da so bile omenjene bolezni osrednje, le da se je njihova pogostost zmanjševala.
118 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 417–418.
119 Prav tam, str. 418.
120 Podatki za leta 1932–1935 v Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 417. Podatki za leto 1936 v ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1354, Komentar k letnemu poročilu, 16. 2. 1937.
121 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Imunizacija proti davici v Tržiču srez Kranj, 20. 10. 1933.
122 Prav tam.
123 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Imunizacija proti škrlatinki v Tržiču, 26. 9. 1936.
124 Prav tam.
125 Zakon o zaščiti otrok in mladine iz leta 1922 je urejal tudi oddajanje osirotelih in po starših zanemarjenih otrok v rejo. Določal je, da je treba v prvi vrsti storiti vse, da otrok ostane v svoji družini oziroma pri sorodnikih. Če to ni bilo mogoče, je zakon predvideval oddajo otroka v nadomestno družino brez otrok (Dobaja, *Za blagor*, str. 31–32). Po pravilniku o kolonijah za dojenčke in majhne otroke iz leta 1929 so imele kolonije nalogo namestiti svoje varovance pri skrbnih rejnicah v okolici otroškega dispanzerja, zagotoviti rejnicam plačilo za vzdrževanje otrok in svojim varovancem v odprti zaščiti zagotoviti zdrav razvoj s strokovnim nadzorom, poučevanjem rejnic in pregledi otrok (UL kraljevske banske uprave Dravske banovine, 20. 11. 1929).
126 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 418.
127 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1354, Komentar k letnemu poročilu, 16. 2. 1937.
128 Zupanič Slavec, *Razvoj*, str. 151.
129 Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, 30. 10. 1930, letnik I, 34. kos, str. 197.

no opravljali okrajni sanitetni referenti, a ne povsem zadovoljivo.[130] Tržič je sodil med kraje, ki so imeli šolsko polikliniko, njeno delo pa je, sodeč po virih, potekalo v skladu s predpisi. Sredi tridesetih let je Higienski zavod izvedel higienski pregled šol za vse okraje banovine. V okraju Kranj je bila gimnazija Kranj, meščanska šola v Tržiču in 31 ljudskih šol. Pregled je pokazal, da so bila šolska poslopja urejena v skladu s higienskimi predpisi.[131]

V zdravstvenem domu Tržič je šolski zdravnik do šolskega leta 1932/33 izvajal preglede učencev na vseh tržiških in okoliških šolah, s šolskim letom 1932/33 pa je velik del pregledov prevzel banovinski zdravnik, tako da so v zdravstvenem domu v Tržiču potekali pregledi učencev le za osnovno in meščansko šolo v Tržiču ter osnovni šoli v Križah in Kovorju.[132] Posledično se je število pregledanih učencev zmanjšalo, a se je v šolskem letu 1935/36 opazno povečalo število ambulantnih pregledov, verjetno na račun epidemije škrlatinke.

Tabela 5: Število pregledanih učencev v ambulanti šolske poliklinike[133]

Šolsko leto	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36
Število pregledanih učencev	1507	1007	2287	2079	1717	1956	2053

Tabela 6: Sistematski in preventivni pregledi učencev v šolski polikliniki[134]

Šolsko leto	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36
Število pregledov	1098	1511	1224	787	897	944	971

Pri pregledih je zdravnik posvečal pozornost splošnemu telesnemu razvoju, vidu, sluhu, zobovju, stanju živčevja in boleznim srca. Slabovidne je poslal na brezplačni pregled k okulistu v Ljubljano. Otrokov telesni in duševni razvoj je povezoval s socialnim stanjem družine. Socialno ogroženi učenci so prejemali brezplačno prehrano v mlečni kuhinji zdravstvenega doma in bili deležni okrevanja v počitniški koloniji.[135] Šolska poliklinika je na primer v šolskem letu 1935/36 sodelovala pri organizaciji počitniške kolonije na Rakitni,[136] kjer je bilo tudi v obravnavanem obdobju klimatsko zdravilišče za mladino.

Rezultati sistematskih in preventivnih pregledov so bili vzpodbudni, kar je pomenilo, da so starši in njihovi otroci upoštevali preventivne zdravstvene ukrepe in tudi sicer prihajali na preglede v šolsko polikliniko »*veliko bolj snažni in čisti, ušivih je manj*«.[137] Manj uspeha je bilo pri zdravljenju zob. V šolski polikliniki so sicer poudarjali pomen ustne higiene, s čimer pa ni bilo mogoče povsem preprečiti bolezni zob. Tovrstno zdravljenje je bilo plačljivo. Šolska poliklinika v Ljubljani je plombiranje zob izvajala po ceni 10–15 din za plombo.[138] Otrokom zavarovancev OUZD so bili v Ljubljani na voljo specialisti. V fazi pogovorov o financiranju zdravstvenega doma leta 1929 je bil sklenjen načelni dogovor, da Higienski zavod v Ljubljani prevzame potne stroške za otroke, ki so jih poslali v ljubljansko šolsko polikliniko zaradi plombiranja zob, OUZD pa potne stroške za specialistične preglede.[139]

Upoštevajoč podatek, da je bilo v celotnem okraju 9.000 prebivalcev, od katerih jih je bilo skoraj 90 % zavarovanih pri OUZD za primer bolezni,[140] lahko sklepamo, da je večina otrok imela krite tovrstne zdravstvene storitve. Zmoti navedba direktorja Higienskega zavoda Iva Pirca, da »*ljudje pri dobri volji večinoma nimajo sredstev za zobozdravnika*«.[141] V šolskem letu 1927/28 so v ljubljanski šolski polikliniki ustanovili odsek za usta in zobe. Popravilo zob je bilo za siromašne otroke brezplačno, starši premožnejših pa so prispevali manjši delež. Zaradi pomanjkanja sredstev so v šolskem letu 1932/33 odsek zaprli.[142] Vlogo odseka je za dve leti prevzela Centralna šolska ambulanta, ki je bila ustanovljena na zasebno pobudo in s podporo javnih zdravstvenih ustanov. Med šolsko polikliniko in ambulanto je potekalo sodelovanje. Po dveh letih delovanja je ambulanta prenehala obratovati zaradi pomanjkanja sredstev. Odsek za usta in zobe so pri šolski polikliniki ponovno odprli leta 1935.[143]

Sklepamo lahko, da je bila vzpostavljena določena socialna mreža, ki je tudi najrevnejšim učencem zagotavljala osnovno zobozdravstveno zaščito (in tudi siceršnjo), saj so se zavedali, da je »*ohranitev zob posebno v mladosti važnega higienskega pomena za celo življenje*«.[144]

130 Zupanič Slavec in Slavec, Šolska medicina, str. 760.
131 Zupanič Slavec, *Razvoj*, str. 157.
132 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 419.
133 Prav tam.
134 Prav tam.
135 Zupanič Slavec in Slavec, Šolska medicina, str. 760.
136 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1354, Komentar k letnemu poročilu, 16. 2. 1937.
137 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 419.
138 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1348, Zapisnik ankete, sklicane po županu mestne občine Tržič, gospodu Ivanu Lončarju, 16. 10. 1929.
139 Prav tam.
140 Prav tam.
141 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 420.
142 Zupanič Slavec in Slavec, Šolska medicina, str. 765.
143 Prav tam.
144 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1348, Zapisnik ankete, sklicane po županu mestne obči-

Leta 1934 je pričel v zdravstvenem domu delovati protituberkulozni dispanzer, ki je nudil brezplačne nasvete tuberkuloznim bolnikom in brezplačne preglede vsem tistim, za katere je obstajal sum obolenja. Po potrebi so potekali tudi rentgenološki pregledi. Revni bolniki in brezposelni so morali svoj socialni status potrditi z ubožnim spričevalom.[145]

V okviru zdravstvenega doma je enkrat tedensko delovalo javno kopališče, ločeno za ženske in moške. Obisk javnega kopališča je bil za šolske otroke sprva brezplačen. V letu 1931/32 je bila ta ugodnost zaradi zmanjšanja sredstev ukinjena, zato je opazen upad obiska.[146] Leta 1936 je bilo ponovno uvedeno brezplačno kopanje za učence. Okopanih je bilo 405 otrok.[147] Ureditev kopalnic v letu 1934/35 v tržiški predilnici je prav tako zmanjšala število obiskov.[148] Kljub upadu obiska je kopališče še nadalje uresničevalo svoj namen in stremelo k izboljšavam. Leta 1936 je bilo iz prihrankov prejšnjega proračunskega leta, s pomočjo Higienskega zavoda in tržiške občine preurejeno v skladu z zahtevami higiene. V viru lahko beremo, da je s prenovo dejansko postalo »*higijensko neoporečno kopališče*«.[149] Očitno je do prenove delovalo z določenimi higienskimi pomanjkljivostmi, a je kljub temu pomenilo dragoceno pridobitev za prebivalce Tržiča in okolice. Kopališče so obiskovali delavski sloji in obrtniki. Pomenljiv je podatek, da »*delavci, ki se preje skozi celo leto niso nikoli kopali, prihajajo h kopanju redno vsak teden*«.[150]

Zdravstvene razmere po ustanovitvi Zdravstvenega doma v Tržiču

Zdravstveni dom je organizirano vodil preventivno in kurativno zdravstveno službo ter prispeval k zdravstvenemu napredku Tržiča in okoliških občin. Kljub pozitivno zastavljenemu delu pa je bilo obdobje po njegovi ustanovitvi še vedno v znamenju nalezljivih bolezni, predvsem davice in škrlatinke. Na tej točki se je pokazalo, da se občani še vedno premalo zavedajo preventivnih ukrepov za preprečevanje širjenja nalezljivih bolezni. Te so se širile, ker niso upoštevali navodil občine in banovinskega zdravnika o doslednem izvajanju karantene za okužene in dezinfekcije okuženih hiš. Na ljudski in meščanski šoli v Tržiču v času endemije škrlatinke leta 1936 nekaj tednov ni bilo pouka. Občinska uprava pa je kmalu uvidela neučinkovitost tovrstnih ukrepov, ker so se otroci iz okuženih in neokuženih hiš družili na igrišču, hodili v cerkev, kino itd. Tudi starši okuženih otrok niso upoštevali navodila o 10-dnevni izolaciji ter so se prosto gibali in družili.[151]

Banska uprava je z odlokom z dne 10. septembra 1936 odredila zaščitno cepljenje proti škrlatinki. Cepljenje je bilo obvezno za vse otroke od 2. do 12. leta starosti. Izvajal ga je zdravnik Higienskega zavoda v Ljubljani na osnovni šoli v Tržiču.[152]

Med starši pa je bilo še vedno veliko nezaupanja do cepljenja otrok. »*Vsekakor prevladuje splošno mnenje, da je cepljenje silno nesigurno*«, je občinska uprava Tržič obvestila Higienski zavod v Ljubljani.[153] Zato je občina pričakovala, da mnogi starši svojih otrok na cepljenje ne bodo pripeljali prostovoljno oziroma bodo storili vse, da ne bodo cepljeni, in to kljub zagroženi denarni kazni. Cepljenja so bili opravičeni le bolni otroci, kar so morali starši dokazati z zdravniškim potrdilom.[154] Pravilnik o zaščitnem cepljenju zoper akutne nalezljive bolezni je namreč predvideval obvezno cepljenje v primeru pojava epidemije in če je bila bolezen endemična z občasnimi epidemijami.[155]

Občina Tržič se je zavedala nujnosti preventivnega cepljenja, a je zanjo pomenilo finančno obremenitev. Uredba o zatiranju nalezljivih bolezni[156] in Zakon o zatiranju nalezljivih bolezni[157] sta namreč občinam nalagala vrsto dolžnosti pri zatiranju nalezljivih bolezni, ki so jih morale upoštevati v svojih proračunih. Obremenitev je bila predvsem plačilo cepiva, ki so ga občine morale plačati pristojnemu higienskemu zavodu, ki je izdeloval cepivo. Problem je nastal, ko posamezna občina ni zmogla kriti tega stroška.

Leta 1934 je v Tržiču potekalo cepljenje otrok (1.–15. leta) proti davici. Cepljeni so bili otroci iz tržiške in okoliških občin. Stroški so bili razporejeni

ne Tržič, gospodu Ivanu Lončarju, 16. 10. 1929 (izjava dr. Iva Pirca, direktorja Higienskega zavoda v Ljubljani).

145 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Otvoritev protituberkuloznega dispanzerja v Zdravstvenem domu v Tržiču, 23. 2. 1934. V viru nisem zasledila podatka o številu obiskov otrok v omenjenem dispanzerju, temveč le podatek o vseh pregledih. Zaradi osredotočenosti članka na otroke skupnih podatkov ne navajam.

146 V virih nisem zasledila, za koliko se je zmanjšal obisk. Je le podatek, da je bilo v šolskem letu 1929/30 okopanih 1765 otrok, v šolskem letu 1930/31 1249 otrok ter v šolskem letu 1931/32 do 31. decembra 1931 224 otrok (Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 420).

147 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 420.

148 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Otvoritev protituberkuloznega dispanzerja v Zdravstvenem domu v Tržiču, 23. 2. 1934.

149 Prav tam.

150 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, 2, str. 421.

151 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Občinska uprava Tržič, 16. 9. 1936.

152 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Imunizacija proti škrlatinki v Tržiču, 26. 9. 1936.

153 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Higienski zavod v Ljubljani, 16. 9. 1936. Dvome naj bi spodbudila izjava dveh zdravnikov zunaj občine Tržič (iz vira ni razvidno, katerih), da so se primeri davice pojavili kljub zaščitnemu cepljenju. Banovinski zdravnik v Tržiču dr. Pavel Pance je zagovarjal zaščitna cepljenja, pa tudi sicer je v občini užival velik ugled in priljubljenost (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Občinska uprava Tržič, 25. 9. 1936).

154 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Razglas, Predsedstvo občine Tržič, 29. 3. 1935.

155 UL kraljevske banske uprave Dravske banovine, 30. 4. 1930.

156 UL ljubljanske in mariborske oblasti, 26. 10. 1927.

157 UL kraljevske banske uprave Dravske banovine, 14. 2. 1930.

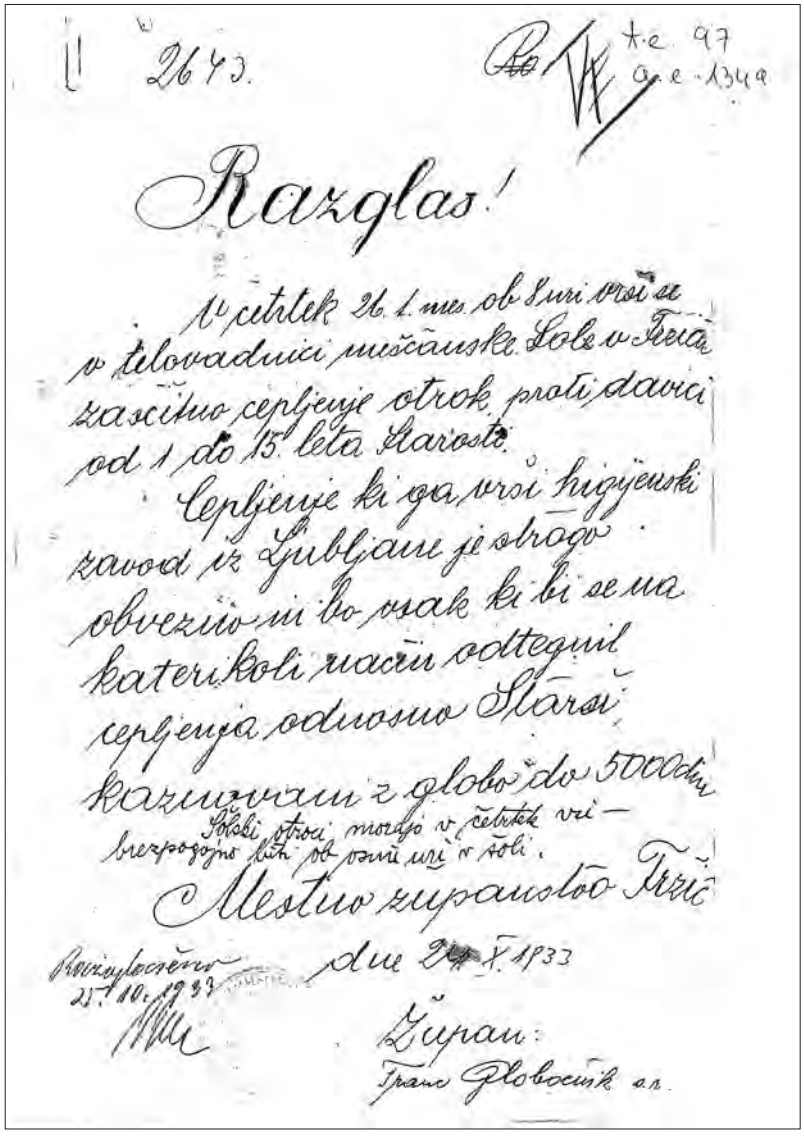
2643.

t.e. 97
a.e. 1349

Razglas!

V petrtek 26. t. mes. ob 8uri vrši se v telovadnici meščanske šole v Tržiču zaščitno cepljenje otrok proti davici od 1 do 15. leta starosti.

Cepljenje ki ga vrši higijenski zavod iz Ljubljane je strogo obvezno in bo vsak ki bi se na katerikoli način odtegnil cepljenja odnosno starši kaznovan z globo do 5000 din

Šolski otroci morajo v četrtek vsi brezpogojno biti po osmi uri v šoli.

Mestno županstvo Tržič

dne 24. X. 1933

Razobešeno 25. 10. 1933

Župan:
Franc Globočnik sr.

Razglas Mestnega županstva Tržič o cepljenju otrok proti davici, leto 1933 (ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349).

med občinami. Iz arhivskega gradiva je razvidno, da občina Kovor ni imela potrebnih sredstev.[158] Razmere so se očitno zaostrile, saj je Higienski zavod v Ljubljani že grozil s tožbo zaradi neplačila.[159]

S pomanjkanjem sredstev za cepivo proti škrlatinki se je leta 1936 soočala tudi občina Tržič. Njeni dohodki so se tako občutno znižali, da je bilo pod vprašajem celo plačilo mestnih uslužbencev, podpor mestnim revežem, prispevkov za šolo, infrastrukture itd. Delo občine je namreč ohromila stavka tekstilnega delavstva.[160]

V obravnavanem obdobju je bila dejavnost zdravstvene službe usmerjena tudi v preventivne ukrepe boja proti najpogostejši socialni bolezni, to je tuberkulozi. Mestna občina Tržič se je skupaj z okoliškimi občinami vključila v boj proti tuberkulozi, ki ga je usmerjala Osrednja protituberkulozna liga v Ljubljani. Po zgledu podobnih lig v tujini je bilo njeno osrednje delo populariziranje misli protituberkuloznega boja in spodbujanje oblikovanja krajevnih protituberkuloznih lig v vseh večjih krajih.[161] Tako je bila v Križah pri Tržiču ustanovljena krajevna protituberkulozna liga.[162] Svoje delo je usmerila v organizacijo

158 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Mestni občinski upravi Tržič, 17. 5. 1934.
159 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Občini Kovor, 26. 6. 1934.
160 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Higienski zavod v Ljubljani, 16. 9. 1936.
161 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Osrednja protituberkulozna liga v Ljubljani, 7. 4. 1930.
162 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Upravi občine Tržič, 22. 7. 1935.

javnih prireditev, s katerimi bi poglobila zanimanje vseh slojev prebivalstva za boj proti tuberkulozi ter zbrala sredstva, potrebna za svoje nadaljnje delo. Takšno javno prireditev je na primer organizirala avgusta 1935 na Golniku. Ker je ligi primanjkovalo sredstev za delovanje, je upravo občine Tržič pozvala, naj pred cerkvami obesi reklamne plakate, in sicer brez plačila običajne oklicne takse.[163]

Banska uprava je na splošno ugotavljala, da so turistični oziroma zdraviliški kraji zaradi tuberkuloze toliko bolj ogroženi, saj jih v večjem številu obiskujejo tuberkulozni bolniki, ki upajo na ozdravitev na gorskem zraku. V ta okvir sta sodila tudi zdravilišče Golnik ter območje tržiške in okoliških občin. Mnogi so namreč dajali sobe v najem letoviščarjem.[164]

Banska uprava je obenem ugotavljala, da odredba o pobijanju tuberkuloze iz leta 1933 ni prinesla želenega učinka.[165] Razlog je videla v premajhni rigoroznosti njenega izvajanja. Odredba je namreč poleg higienskih preventivnih ukrepov določala, da morajo zdravniki in občani občinskemu uradu prijaviti vsak sum tuberkuloze. Tuberkuloznega letoviščarja, ki se ni ravnal po navodilih zdravnika, je lahko občina odstranila, ker je občane izpostavljal nevarnosti okužbe.[166]

Zdravstvene razmere v občini Tržič in okoliških občinah je koordiniral zdravstveni dom v Tržiču. Bil je le eden od zdravstvenih domov v Dravski banovini, ki ga je vzdrževala država. Sredstev za sprotno vzdrževanje stavbe ni bilo, zato so se z leti pokazale posledice zoba časa. Konec tridesetih let se je zdravstveni dom na mestno občino Tržič obrnil z alarmantno prošnjo: »*Zdravstveni dom v Tržiču se nahaja ob nezadostnih prispevkih države v vedno slabšem stanju; pohištvo je obrabljeno, stene so zamazane, barva na zunanji strani stavbe, ki naj varuje lesene dele, se lušči. V centralni kurjavi se je pojavil defekt, vsled česar že en mesec kurimo z zasilno železno pečjo, ki s svojim dimom kvari zrak in stene. Stavba, ki bi morala biti vzorna v svoji higijenski ureditvi in vzgajati v mladini, ki jo v velikem številu poseča, čut in smisel za čistočo, nikakor ne more več izpolnjevati te svoje naloge. Zato prosimo nujno, da nam občina pomaga z večjim prispevkom.*«[167]

Zaključek

Tržič z okoliškimi občinami je eden od slovenskih krajev, v katerem je v obdobju med svetovnima vojnama potekalo udejanjanje socialnomedicinskih načel, ki sta jih v jugoslovanski državi po prvi svetovni vojni propagirala že omenjeni Andrija Štampar in prvi dekan beograjske medicinske fakultete Milan Jovanović Batut. Rezultat dela je bil dvig osveščenosti o nujnosti preventivnih ukrepov za preprečevanje bolezni. Matere so povečini ponotranjile pomen preventivnih pregledov otrok, skrb za higieno in takojšen obisk zdravnika ob bolezenskih znakih. Globlji vpogled v arhivsko gradivo pokaže, da je bilo še vedno prisotno neupoštevanje preventivnih ukrepov zlasti ob izbruhu nalezljivih bolezni, s katerimi se je spopadalo obravnavano območje. Leta 1936 je v Tržiču in okolici izbruhnila endemija škrlatinke. Ljudem pogosto ni bil razumljiv smisel karantene, nedruženja in neobiskovanja v primeru endemije. Do neupoštevanja predpisov o preprečevanju širjenja nalezljivih bolezni je, na splošno po slovenskih krajih in tako tudi na obravnavanem območju, prihajalo tudi pri prevozu okuženih bolnikov na infekcijski oddelek splošne bolnišnice v Ljubljani. Bolniki so se vozili z javnimi prevoznimi sredstvi ter prevoznimi sredstvi gasilskih čet.[168] Vseh teh prevoznih sredstev nihče ni razkužil, zato so bili ogroženi tudi drugi ljudje. Takšni prevozi bolnikov so preprečevali natančen nadzor nad širjenjem in obsegom bolezni. Pravilnik o preiskovanju in izsledovanju nalezljivih bolezni in izvajanju potrebnih ukrepov iz leta 1931[169] je v času nalezljivih bolezni prepovedoval prevoz bolnikov z javnimi prevoznimi sredstvi. Omenjene prevoze je lahko izvrševal le higienski zavod s sanitetnim avtomobilom in strokovnim osebjem (zdravnik epidemiolog in zdravnik pomočnik).[170]

Pomemben preventivni ukrep proti širjenju nalezljivih bolezni je bilo cepljenje otrok. Med starši je bilo prisotno nezaupanje do cepljenja, ki je prišlo do izraza zlasti leta 1938, ko je bilo predvideno preventivno cepljenje proti davici. Tokrat je proti nameravanemu cepljenju protestiral tudi tržiški občinski odbor in na seji 22. aprila 1938 soglasno izjavil, da nasprotuje načrtovanemu cepljenju zaradi smrtnih slučajev otrok.[171] Starši so bili razumljivo izredno vznemirjeni in so bili pripravljeni tvegati vsakršne kazni, samo da bi zaščitili svoje otroke. Higienski zavod v Ljubljani je bil neomajen. Občino Tržič je obvestil, da opustitev cepljenja proti davici ni mogoča, saj je odredba Ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje iz leta 1937 določala izvedbo zaščitnega cepljenja proti davici vseh zdravih otrok od 2. do 15. leta starosti. Cepljenja so bili oproščeni le bolni in slabotni otroci na podlagi potrdila uradnega zdravnika.[172] Šlo je torej za dileme, s katerimi se soočamo še danes.

163 Prav tam.
164 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Mestni občini Tržič, 3. 4. 1934.
165 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1349, Izvajanje naredbe o pobijanju tuberkuloze, 17. 3. 1934.
166 Prav tam.
167 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Zdravstveni dom v Tržiču prosi za prispevek za nujna popravila, 10. 3. 1939.
168 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 96, a. e. 1338, Sresko načelstvo v Kranju, 6. 3. 1939.
169 Prav tam.
170 Prav tam.
171 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Sresko načelstvo v Kranju, 25. 4. 1938.
172 ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945, t. e. 97, a. e. 1352, Cepljenje proti davici, 24. 5. 1938.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZAL, enota Kranj, TRŽ 1, Občina Tržič 1850–1945.

TISKANI VIRI

UL – Uradni list
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 13. 5. 1924.
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 26. 10. 1927.
Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 20. 11. 1929.
Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 30. 4. 1930.
Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 14. 2. 1930.
Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, 30. 10. 1930.

LITERATURA

Balkovec, Bojan: *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.

Cergol Paradiž, Ana: »Militarizacija materinstva« – ženski »naravni poklic« in velika vojna. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, 2015, št. 2, str. 71–89.

Comacchio, Cynthia in Golden, Janet in Weiz, George: *Healing the World's Children: Interdisciplinary perspectives on Health in the Twentieth Century*. Montreal & Kingston, London, Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2008.

Dobaja, Dunja: *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Hawlina (Röger), Marija: Življenjepisi: Hawlina. *Drevesa* 9, 2002, št. 1, str. 9–13.

Jaunig, Senta: Delajmo za našo deco! Pogled na zdravstveno vzgojo otroka od 19. do srede 20. stoletja. *Zgodovina otroštva/History of Childhood* (ur. Aida Škoro Babić et al.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 463–476.

Kocijančič, Mario: Zakonodaja javnega zdravstva na Slovenskem od F. V. Lipiča do I. Pirca (1814–1940). *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc* (ur. Zvonka Zupanič Slavec). Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja, 2005, str. 31–40.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Knific, Bojan: *Tržič v besedi in sliki. Spomini na prvo polovico in sredino 20. stoletja*. Tržič: Tržiški muzej, 2017.

Perko, Nejc: 90 let mesta Tržič (2. del). *Tržičan* 21, 2017, št. 2, str. 8.

Pirc, Ivo: *Zdravje v Sloveniji, 2: Zdravstvene prilike in delo higijenskih ustanov v Sloveniji 1922–1936*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.

Zupanič Slavec, Zvonka: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

Zupanič Slavec, Zvonka in Slavec, Ksenija: Šolska medicina na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno (1918–1941). Ob 100-letnici šolske medicine na Slovenskem (1909–2009). *Zdravniški vestnik* 78, 2009, št. 12, str. 755–768.

Šmid, Gašper: Zdravstvo med svetovnima vojnama v arhivskem gradivu Dravske banovine. *Arhivi* 41, 2018, št. 1, str. 217–229.

SPLETNI VIR

Vandenbroucke, Guillaume: On a demographic consequence of the First World War:
https://voxeu.org/article/demographic-consequence-first-world-war.

SUMMARY

Healthcare in Tržič during the interwar period in the light of concern for children's health

During the period between the two world wars, Tržič was one of Slovenian places and later towns that were incorporated into the system of implementing socio-medical principles that were propagated by Andrija Štampar after the First World War. Although the health district of Tržič was raising the public awareness about the necessity of preventive health measures, all these efforts initially did little to contribute towards reducing the child mortality rate. The initiative to establish a children's dispensary for the municipality of Tržič and its surroundings was given by the inspector of the Ministry of National Health in Ljubljana, who in his letter to the mayor of Tržič raised his concern over the high mortality rate in the local infants and preschool children. The original idea of establishing a children's dispensary grew into the idea of founding a children's home in-

tegrating a children's dispensary, a milk kitchen, an anti-tuberculosis dispensary, a consulting room for mothers, public baths, crèches, and a special maternity room. Following the dissolution of the National Health Inspectorate in Ljubljana, the Institute of Hygiene in Ljubljana took over the organisation of the above-mentioned health institution, expanded its sphere of activities, and granted it the status of a health centre. The Tržič health centre commenced its operations on 1 June 1929. By delivering well-organised preventive and curative health services, it contributed towards medical progress both in Tržič and surrounding municipalities. Nevertheless, the period following its establishment was still marked by the presence of infectious diseases, especially diphtheria and scarlet fever. That is to say, despite the growing public awareness about the importance of preventive measures, there was still a considerable failure to understand measures to prevent infectious diseases.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 711.45(497.452Tržič)"192"

Prejeto: 25. 5. 2020

Nejc Perko

prof. um. zgod., dipl. soc. kult., bibliotekar, Knjižnica dr. Toneta Pretnarja, Balos 4, SI–4290 Tržič
E-pošta: Nejc.p1@gmail.com

Razvoj Tržiča v času županovanja Ivana Lončarja

IZVLEČEK

Članek opisuje razvoj Tržiča v dvajsetih letih 20. stoletja, v času županovanja Ivana Lončarja. Takrat pomemben industrijski kraj je pestila zaostala javna infrastruktura, vzporedno s hudo stanovanjsko stisko in s tem povezano zdravstveno problematiko. Zdi se, da je šele župan Ivan Lončar dosegel, da je tudi tržiška industrija začela prispevati v občinski proračun. S tem je Občino Tržič uveljavil kot pomemben in neodvisen dejavnik, ki odloča o javnih zadevah. Pred tem je bil ta segment v veliki meri prepuščen dobri volji lastnikov tovarn. Vzporedno s tem, morda soodvisno, se je povečala Lončarjeva vloga v Samostojni demokratski stranki. Tudi to je znal unovčiti v korist Tržiča, med drugim s povzdigom trga Tržič v mesto.

KLJUČNE BESEDE

Tržič, župan, občinska uprava, občina, trg, mesto, javna infrastruktura, zdravstvo, politika, stranke, mediji

ABSTRACT

DEVELOPMENT OF TRŽIČ DURING IVAN LONČAR'S MAYORALTY

The article depicts the development of Tržič in the 1920s, during the mayoralty of Ivan Lončar. What was otherwise an important industrial town at the time was beset by backward public infrastructure, combined with an acute housing crisis and related healthcare issues. The mayor Ivan Lončar appears to be the first who obligated the local industry to finally start contributing to the municipal budget. In so doing, he established the Municipality of Tržič as an important and independent figure deciding on public matters. Before that, this segment was largely left to the good will of factory owners. In parallel, or perhaps in correlation to this process, Lončar consolidated his role in the Independent Democratic Party, which, too, he was able to translate into fostering the development of Tržič, also by elevating it from a market town to a town.

KEY WORDS

Tržič, mayor, municipal administration, municipality, market town, town, public infrastructure, healthcare, politics, parties, media

Uvod

Namen članka je osvetliti razvoj Tržiča v času županovanja Ivana Lončarja, s poudarkom na dogajanju ob povzdigu trga Tržič v mesto 1. decembra 1926. Gre za osebo, ki je danes skorajda pozabljena, je pa pomembno vplivala na razvoj Tržiča skozi vihrava dvajseta do začetka tridesetih let, ki jih zaznamujejo vplivi gospodarske krize. Njegovo ime se je bolj ohranilo v ustnem izročilu. Nanj med drugim spominja ljudsko poimenovanje bara *Pər Lončarjə*, ki je urejen v pritličju njegovega nekdanjega hotela na Trgu svobode. Pisni viri o njem so zelo skromni. O »žilavem odporu župana Ivana Lončarja« proti Bombažni predilnici in tkalnici (BPT) beremo v zborniku ob 100-letnici nekdanje predilnice, o urejanju klavnice in komunalne infrastrukture pa piše Ivan Mohorič. V iskanju informacij sem se posvetil poročanju v časnikih, predvsem v lokalnem *Cerkvenem glasniku za tržiško župnijo* ter v *Jutru* in *Slovencu*, torej v dveh medijih takrat glavnih političnih polov v Sloveniji. Posledično se dogajanje kaže skozi politična trenja v Tržiču, ki so bila odraz stanja v takratni Kraljevini SHS. Informacije omenjenih medijev v veliki meri služijo v politično-propagandne namene, zato je pri njihovi uporabi potrebna previdnost. Iz podobnega razloga verjetno tudi Viktor Kragl v knjigi *Zgodovinski drobci župnije Tržič*, ki je pomemben vir za lokalno zgodovino, Ivana Lončarja samo skopo omenja, po drugi strani pa ustno izročilo o njem govori v pozitivni luči. Tudi strankarsko nenaklonjeni *Slovenec* mu (kljub poskusom) ne more pridati negativne konotacije. Še več, glavnino z občino povezanih težav, ki mu jih je kot županu očital, je Lončar do konca svojega županovanja uredil. V članku opisani dosežki so torej vzeti iz različnih kontekstov. Prispevek posledično ne ponuja celovitega pregleda, ampak se osredotoča na dejanja obravnavane osebe.

Ivan Lončar je bil posestnik in lastnik hotela Lončar na današnjem Trgu svobode. Tržiču je županoval v letih 1921–1932 kot član Samostojne demokratske stranke (SDS). Leta 1932 je postal poslanec v Narodni skupščini. »*Ugled in simpatije uživa tako v Tržiču kot v celem kranjskem okraju, kjer je poznan kot mož resnega in stvarnega dela ter požrtvovalni javni delavec*«, so ga kot novega funkcionarja opisale *Tedenske slike*.[1] Že pred tem je bil poslanec za kranjski okraj (1927) – ta sedež je zasedel z nadomestitvijo dr. Alberta Kramerja,[2] ki je bil izvoljen v Narodno skupščino.[3] Z njim in dr. Gregorjem Žerjavom, najvidnejšima predstavnikoma demokratske stranke, je imel dobre odnose, s čimer je pridobil tudi Tržič. Izkazalo se je, da je tudi povzdig v mesto rezultat sodelovanja vseh treh.

1 *Tedenske slike*, 2. 6. 1932, str. 1, »Novi poslanec kranjskega okraja«.
2 *Slovenec*, 5. 11. 1927, str. 3, »Drugo zasedanje ljubljanske skupščine«.
3 *Jutro*, 21. 9. 1927, str. 4, »Domače vesti«.

Občinski svet in politična trenja

Kot rečeno, poskuša članek podatke o času Lončarjevega županovanja izluščiti pretežno iz poročanja medijev, ki so sicer poudarjeno strankarsko usmerjeni. Da si ustvarimo čim bolj natančno, predvsem pa objektivno sliko, naj najprej navedem, da je bila sestava tržiškega občinskega sveta v času Lončarjevega županovanja v veliki meri zrcalna slika razmerij moči na slovenskem političnem prizorišču. Po volitvah leta 1924 so imeli demokrati v njem 12 predstavnikov, Slovenska ljudska stranka 5, Obrtna lista SLS 2 in socialisti 6.[4] Razmerje moči se po volitvah leta 1927 ni bistveno spremenilo. Slovenska ljudska stranka je bila krepko za demokrati, ob njihovi povezavi s predstavniki socialistov pa je imela še toliko manjši vpliv. Njen vidnejši predstavnik je bil vse do odhoda iz Tržiča decembra 1928 župnik Matija Škerbec. Pomembno vlogo je igral kot glavni urednik in najverjetnejši avtor večine prispevkov v *Cerkvenem glasniku za tržiško župnijo*, takrat edinem lokalnem mediju. Čeprav je večkrat poudaril, da ne gre za politični časopis in da v njem politične teme ne bodo obravnavane, je bilo drugače. To se vidi na primer pri nagovoru delavcem pred *Prvim strokovnim kongresom tovarniškega delavstva v Tržiču*,[5] odklonitvi križa za občinsko pisarno,[6] polemiziranju o prepovedi cerkvenega pogreba,[7] pomanjkanju vernosti med slovensko inteligenco, ki naj bi jo zastrupil liberalizem …[8] Seveda *Cerkveni glasnik* ni bil medij, ki bi izključno propagiral politična stališča. Je pa treba reči, da se je usmeritev glasila občutno spremenila z nastopom urednikovanja novega župnika Antona Vovka. Naletimo tudi na namig, ki ga nepodpisani avtor pridaja v *Jutru*, da je Škerbec dopisnik *Pravice*, kjer v članku »Delavska zveza« kritizira župana in občinski odbor Tržiča.[9]

Vrh politično-ideoloških trenj v Tržiču sredi dvajsetih let 20. stoletja je sprožil članek v *Cerkvenem glasniku* »Kulturni boj v Tržiču«,[10] ki je odmeval širše v medijih, spremljala pa so ga tudi lokalna protestna zbiranja. Besedna zveza »kulturni boj« se nanaša na premeščanje učiteljev zaradi političnih vzrokov.[11] V premestitvah se kaže boj med katolicizmom in liberalizmom, ki je vrhunec dosegel v letih 1924 in 1925.[12] Po začasni pomiritvi med katoliško in liberalno smerjo se je v novi državi konflikt med njima

4 *Jutro*, 24. 6. 1924, str. 2, »Nadaljevanje obračuna s klerikalizmom«.
5 *Cerkveni glasnik*, 1926, št. 25, str. 1, »Pozdravljen! 1. strokovni kongres …«.
6 *Cerkveni glasnik*, 1926, št. 26, str. 1, »Kristus kralj«.
7 *Cerkveni glasnik*, 1926, št. 27, str. 1, »Cerkveni pogreb«.
8 *Cerkveni glasnik*, 1926, št. 29, str. 1, »Da bi bilo pri nas tako!«.
9 *Pravica*, 27. 3. 1924, str. 4, »Delavska zveza«.
10 *Cerkveni glasnik* 3, 1925, št. 11, str. 2, »Kulturni boj v Tržiču«.
11 Šuštar, Šola in politika, str. 58.
12 Prav tam, str. 58.

ponovno razplamtel. Katoliška smer (Slovenska ljudska stranka, SLS) je zagovarjala slovensko avtonomijo, liberalci (Jugoslovanska demokratska stranka, JDS, Samostojna demokratska stranka, SDS) pa centralistično ureditev. »Kulturni boj« se je razplamtel predvsem zaradi hitrih menjav prosvetnih ministrov leta 1924. Antona Korošca, vodjo SLS (na položaju do novembra 1924), je konec leta nadomestil Svetozar Pribićević, liberalec, ki je želel cerkev distancirati od šolstva.[13] Vihar je povzročila odredba, ki je učiteljem in učencem na vseh državnih šolah prepovedovala članstvo v telovadnih in športnih društvih, usmerjenih zoper narodno enotnost, izrecno pa je dovoljevala članstvo v Sokolu.[14]

Vse to se je odražalo tudi v Tržiču. V drugi polovici leta 1924 so se začeli boji okrog šolskega upravitelja Jožefa Vidra. *Jutro* je pozivalo k njegovi premestitvi iz Tržiča.[15] Kot razlog je bil naveden interes miru v Tržiču. Nasprotno so v obrambo šolskega nadzornika klerikalci organizirali protestno zborovanje,[16] ki pa ni zaustavilo imenovanja novega nadučitelja. Na shodu so imeli govor dr. Mohorič iz Ljubljane, župnik Škerbec in knjigovodja Cham.[17] *Jutro* je zamenjavo upravičevalo s tem, da so bili stroški tržiške osnovne šole previsoki, z nastopom novega upravitelja Rika Paternostra pa naj bi se znižali. Odhodki tržiške osnovne šole naj bi namreč bili trikrat višji kot v Kranju, kjer je imela šola enako število razredov.[18] *Glasnik* je dogajanje kot prvi označil za »kulturni boj«. V zgoraj omenjenem članku je polemiziral z omenjeno odredbo. Med »separatističnimi, plemenskimi in verskimi tendencami« so se mu zdele problematične prav slednje, s čimer se je zanj tudi začel »kulturni boj«. Za to je krivil novega šolskega upravitelja Rika Paternostra, ki naj bi, v nasprotju z drugimi občinami, o primernosti učitelja Vidra podal prošnjo za mnenje sreskemu poglavarstvu.[19] Po premestitvi Josipa Vidra je zgodba dokaj nejasen epilog dobila šele leta 1927, ko je *Cerkveni glasnik* zadnjič obsodil dogajanje, krivdo pa nedoločno naprtil »tržiškim svobodomislecem«.[20]

Razvoj Tržiča v času Ivana Lončarja

Sestava občinskega sveta je torej županu in njegovim projektom bolj ali manj ustrezala. Primarnega pomena je bila ureditev prihodkov v občinski proračun. Govorimo predvsem o zahtevi občine do industrije, zlasti do Bombažne predilnice in tkalnice Tržič, t. i. Predilnice, ki je zaposlovala več kot 1000 delavcev. Občina je tovarno opozarjala, da ji predilniško delavstvo s svojimi družinami nalaga znatna bremena in stroške, pri tem pa naj bi predilnica v občinski proračun prispevala premalo.[21] Na odnose s Predilnico je župan Lončar večkrat opozarjal.[22] Ukrepati je začel potem, ko je tovarna sprožila postopek za pridobitev gradbenega dovoljenja za gradnjo hidroelektrarne na Ravnah pri Tržiču, za katero so prošnjo vložili že leta 1912. Načrte za izkoriščanje vodne energije je tokrat priložila tudi občina in si s tem ustvarila dobro pogajalsko izhodišče.[23] Po županovem žilavem odporu je svoje načrte umaknila, a dosegla obveze Predilnice, da bo odstopila gradbeno parcelo za ljudsko šolo, nadzidala poslopje meščanske šole (današnji Balos 4), občini po potrebi dajala vodo iz lastnih vrelcev, poskrbela za generalno popravilo tržiškega vodovoda in v občinski proračun letno prispevala določeno vsoto denarja.[24] Do konca dvajsetih let je občina za nadaljnje prispevke tovarne v proračun poskrbela še s prisojenim hišno-najemniškim davkom delavskih stanovanj in s pogojevanjem izdaje občinskega dovoljenja za gradnjo daljnovoda čez občinsko ozemlje.[25] Tako je leta 1928 Predilnica z dotacijami pokrila skoraj polovico letnega mestnega proračuna. V tem obdobju so bili največji porabniki proračuna pod postavkami Pouk in izobrazba, Socialna politika, Ceste in Zdravstvo, ki ga je vsaka v grobem bremenila za okoli 15 %.[26] Seveda ta proces ni potekal gladko, prihajalo je do sporov, ki so odmevali v medijih. Nasprotna stran je županu Lončarju očitala namerno uničevanje industrije, napadali so ga člani občinskega sveta in vodstvo Predilnice.[27] V izjavi za *Jutro* je Lončar obtožbe zanikal in poudaril pomen industrije za Tržič.[28] Obenem je poudaril, da to isto industrijo bogatijo delavci in naravne danosti Tržiča, za kar bo slej ko prej morala odvajati finančna sredstva, potrebna med drugim za razširitev ljudske šole ter ureditev ubožnice, bolnice in občinske hiše. »*Največjo krivdo za te zamude nosi industrija, ki je imela od svojega postanka, pa do začetka svetovne vojne gospodstvo nad tržiško občino in se je znala vedno ubraniti bremen, ki bi po večini zadela njo*.«[29] *Jutro* je izvedlo medijski pogrom ter govorilo o zavezništvu med vodstvom Predilnice in SLS. Nasproti jima je stal župan Lončar, ki ni bil v službi velekapitala.[30] Vodstvu Predilnice je očital, da se brani davkov, po

13 Prav tam, str. 58.
14 Dolenc, *Kulturni boj*, str. 274.
15 *Jutro*, 13. 12. 1924, str. 7, »Dopisi«.
16 *Jutro*, 13. 12. 1924, str. 7, »Dopisi«.
17 *Jutro*, 18. 12. 1924, str. 7, »Dopisi«.
18 *Jutro*, 4. 1. 1925, str. 9, »Pismo iz Tržiča«.
19 *Cerkveni glasnik* 3, 1925, št. 11, str. 2, »Kulturni boj v Tržiču«.
20 *Cerkveni glasnik* 4, 1927, št. 34, str. 2, »Javna morala«.
21 Mohorič, *Zgodovina obrti*, 2, str. 133.
22 *Jutro*, 18. 7. 1924, str. 3, »Naši kraji in ljudje«.
23 Petek in Roblek, *Bombažna predilnica*, str. 45.
24 Prav tam, str. 46.
25 Prav tam, str. 49.
26 *Jutro*, 28. 12. 1927, str. 2, »Proračunska seja mestnega sveta v Tržiču«.
27 *Jutro*, 4. 10. 1925, str. 3, »Tržiška industrija in občina«.
28 Prav tam.
29 Prav tam.
30 *Jutro*, 13. 6. 1924, str. 3, »Naši kraji in ljudje«.

drugi strani pa ima denar za luksuz, med drugim za novozgrajeno komfortno kočo pod Storžičem.[31]

Po dolgotrajnem boju je torej župan določene obveze do občine s strani tovarne dosegel. Prvi večji občinski investicijski projekt je bilo povečanje šolskih prostorov na današnjem Balosu 4. Poleg omenjenega prispevka Bombažne predilnice in tkalnice so finančne obveznosti za nadzidavo ob tržiški prispevale tudi takratne okoliške občine Križe, Kovor, Sv. Ana in Sv. Katarina.[32] V letu 1922/23 je imela šola pet učilnic, ki so jih uporabljali za sedem razredov, urejena je bila tudi šolska kuhinja. Šola je dobila risalnico, fizikalno sobo in kopališče, v telovadnici pa zložljiv oder za šolske prireditve.[33]

Zgoraj omenjeni izdatki za zdravstvo so bili v prvi vrsti namenjeni zniževanju zaskrbljujoče visoke smrtnosti novorojencev, ki je slovensko povprečje presegala za 100 %.[34] Tu je veliko požrtvovalnega dela opravila dr. Tekla Kenk-Pance, ki je bila leta 1926 imenovana za okrožno zdravnico v zdravstveni občini Tržič-trg.[35] Kot opremo za Dečji dom je občina leta 1927 prejela leseno stavbo, v kateri je kasneje odprla zdravstveni dom z urejenim kopališčem z desetimi prhami in kopalno kadjo ter centralno kurjavo. V njem sta bila posvetovalnica za matere in otroški dispanzer. Stroške ureditve sta si delila Higienski zavod in Občina Tržič.[36] Dr. Tekla Kenk-Pance je tudi dosegla, da so najpotrebnejše otroke pošiljali na štiritedensko zdravljenje ob morju.[37] Mnenje stroke je bilo, da je to v Tržiču potrebno bolj kot v drugih krajih, predvsem zaradi slabih bivalnih pogojev.[38] O urejanju »dečje stanice« so poročali tudi na drugi seji občinskega odbora leta 1926,[39] za leto 1928 pa so v ta namen mestni proračun povečali za tretjino.[40] Zdravstveni dom je začel delovati leta 1929.[41] Z začetkom šolskega leta je v domu začela delovati tudi dijaška poliklinika.[42] Pod njo so spadale vse osnovne šole, obrtno-nadaljevalna šola tržiškega sodnega okraja in tržiška meščanska šola, skupaj okoli 1000 šoloobveznih otrok. Posebno težavo je v Tržiču pomenila tuberkuloza. Na pobudo Protituberkulozne lige v Ljubljani so v Tržiču leta 1930 organizirali predavanja, na katerih sta Pavel in Tekla Pance predstavila stanje te bolezni v Tržiču. Razširjenost tuberkuloze je prav tako izhajala iz stanovanjske problematike.[43] Tudi to je občina urejala po svojih močeh.[44] Interesenti za gradnjo so dobili brezplačen prostor, iz občinskih gozdov so po najnižji ceni dobili les, prav tako jim je občina na svoje stroške do hiše napeljala vodovod.[45]

Problematiko je reševala tudi Bombažna predilnica in tkalnica sama. Najprej je uredila eno nadstropje v poslopju Trajbah, stanovanjsko kolonijo v Spodnji Preski in Dekliški dom na Blejski cesti, v katerem je bilo prostora za 120 deklet.[46] Tovarna Peko je s prvo gradnjo delavskih stanovanj začela leta 1930.[47]

Povpraševanje po delovni sili in s tem povezano naraščanje prebivalstva sta od občine terjala tudi ureditev oskrbe z živili. Urejanje klavniškega obrata na Ravnah je potekalo ves čas županovanja Ivana Lončarja, vprašanje skupnih klavniških naprav v Tržiču pa je bilo aktualno že prej in tudi kasneje. Leta 1921 so bili vgrajeni hlevi, hladilnica na amonijakov plin, pralnica in čistilnica, leta 1928 pa so uredili še jarek za izpiranje.[48] Šlo je za precejšnje in tvegane finančne investicije, o katerih so poročali v medijih. »*Najame se posojilo 150.000 Din pri Kranjski mestni hranilnici po 8 % za popravo klavnice in napravo hladilnice v klavnici. Velikanske vsote požira ta klavnica, prebivalstvu pa ne nudi nobene koristi … Za to posojilo pa mora občina zastaviti obč. doklade ali pa kakšno drugo posestvo.*«[49] Svojemu namenu je bila klavnica izročena leta 1926,[50] kritično komentiranje medijev pa priča o pomembnosti projekta.[51] Časnik *Jutro* je upravičeval stroške in navajal dobre rezultate obrata leta 1926.[52] Obenem so v mestu začele obratovati nove mesnice, stare pa so posodabljali, da so ustrezale zdravstvenim predpisom.[53]

Ureditev klavniških obratov na Ravnah, ki se je končala leta 1928,[54] je bila pomemben projekt občine v času županovanja Ivana Lončarja. Kljub temu, da klavnica znatnejših dobičkov ni ustvarjala,[55] so z njeno uporabo začeli dosledno upoštevati določila klavniškega regulativa.[56]

Z urejanjem infrastrukture je povezana tudi »kaldrminska akcija« župana Lončarja, ki jo je izvedel leta 1926, potem ko je ministrstvo za finance izdalo dekret o ukinitvi davčnih uradov, kar je veljalo tudi za Tržič. To je bil močan udarec predvsem za tržiško

31 *Jutro*, 6. 1. 1924, str. 3, »Naši kraji in ljudje. Dopisi«.
32 Lajovic, *Deška in dekliška*, str. 6–7.
33 Mohorič, *Zgodovina industrije*, 3, str. 386.
34 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 285.
35 *Jutro*, 5. 5. 1926, str. 3, »Naši kraji in ljudje«.
36 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 285.
37 Mohorič, *Zgodovina industrije*, 3, str. 378.
38 *Jutro*, 9. 6. 1929, str. 6, »Iz Tržiča«.
39 *Jutro*, 26. 5. 1926, str. 13, »Dopisi«.
40 *Jutro*, 15. 12. 1927, str. 5, »Iz Tržiča«.
41 *Jutro*, 2. 6. 1929, str. 6, »Iz Tržiča«.
42 *Jutro*, 12. 10. 1929, str. 3, »Važna in poučna razstava«.
43 *Jutro*, 14. 5. 1930, str. 3, »Protituberkulozni dnevi v Tržiču«; *Jutro*, 12. 10. 1929, str. 3, »Važna in poučna razstava«.
44 *Jutro*, 3. 10. 1926, str. 13, »Pismo iz Tržiča«.
45 *Jutro*, 22. 7. 1927, str. 5, »Iz Tržiča. Zadnja seja I. mestnega sveta v Tržiču«.
46 *Ilustrirani Slovenec*, 15. 3. 1925, str. 1, »Važna socialna novost v Sloveniji«.
47 *Jutro*, 15. 2. 1930, str. 5, »Iz Tržiča«.
48 Mohorič, *Zgodovina industrije*, 3, str. 281.
49 *Slovenec*, 4. 10. 1925, str. 5, »Dopisi«.
50 *Jutro*, 26. 5. 1926, str. 13, »Dopisi«.
51 *Slovenec*, 2. 8. 1925, str. 5, »Dopisi«.
52 *Jutro*, 15. 6. 1927, str. 5, »Iz Tržiča«.
53 *Slovenec*, 8. 10. 1926, str. 5, »Tržič«; *Jutro*, 15. 7. 1926, str. 5, »Dopisi«.
54 Mohorič, *Zgodovina industrije*, 3, str. 281.
55 Prav tam.
56 Prav tam.

industrijo, zaradi česar je Lončar odpotoval v Beograd in osebno interveniral s pomočjo dr. Žerjava. Njegovo posredovanje je bilo uspešno, saj je minister Perić brzojavno preklical ukinitev za Tržič.[57] Podobne intervencije je Lončar izvedel tudi za sodišče in bolniško blagajno.[58] Kot je razvidno iz njegove izjave za *Jutro*, je stroške potovanja in dela izstavil tržiškim industrialcem, kar so ti zavrnili. Ob tej priložnosti je *Slovenec* poročal, da gredo za uspeh te akcije zasluge slovenskemu politiku v Beogradu, članu stranke SLS, dr. Antonu Koroščcu.[59] Spet so prišla na dan nesoglasja med županom in lastniki tovarn. Je pa ob uspešni intervenciji Lončar spretno pridobil sredstva za občinsko blagajno. »*Za pot v Beograd in intervencijo sem predložil račun v znesku 25.000 Din, od katerih je bilo namenjenih in tudi izplačanih za podpore brezposelnih 15.000 dinarjev, ostalih 10.000 Din pa sem si zaračunal za stroške in za zamudo časa. S tem, da so gg. industrijci likvidirali moj račun, je bila stvar zame končana. Ni bila pa končana zanje, ki skušajo napraviti iz tega celo afero in mi izpodkopati zaupanje in ugled doma, kakor tudi v Ljubljani in Beogradu.*«[60]

Poleg koristi za industrijo je občina preklic spretno izkoristila, saj je s carinarnico v Tržiču ostala tudi *kaldrmina*, taksa, ki so jo carinarnice pobirale za uvoženo blago. Stekala se je v »upravo fondova« v Beogradu. Med drugim so jo lahko uporabili za tlakovanje in vzdrževanje cest, ki so vodile k carinarnici in carinskemu skladišču.[61] Leta 1926 je občina tako priložila načrte za popravilo in ureditev ceste na Kolodvor (danes Cesta Ste Marie aux Mines), kar so z nakazilom finančnega ministrstva in odobritvijo načrtov tudi začeli izvrševati. Ob cesti so napravili še betonsko ograjo s primerno osvetljavo in »razne olepšave, da bo imel tujec lep vtis, ko bo po cesti stopal v Tržič«.[62]

V sklopu te ceste so leta 1932 obnovili most čez Tržiško Bistrico. V tem času so se že močno čutili vplivi gospodarske krize, v občinskem svetu je bilo napovedano skrajno varčevanje, brezposelnost v občini pa je znašala 16 %.[63] Zasluge za izgradnjo mostu *Jutro* razen Lončarju pripisuje še takratnemu ministru za javne zgradbe dr. Albertu Kramerju.[64]

V društvenem življenju naj omenim napredek na področju gasilstva. Gasilsko društvo Tržič je s strani občine uživalo posebne ugodnosti, saj so bili člani zavarovani proti nezgodam. Tržiška občina je kot prva zavarovala svoje gasilce.[65] Da so imeli ti tudi sicer dober odnos z liberalno politiko, je mogoče razbrati iz članka, ki opisuje slavnostno podelitev kraljevih priznanj dolgoletnim gasilcem. Objavljen je tudi govor podstaroste gasilske zveze Josipa Turka, v katerem poudari zasluge dr. Žerjava za to dejanje in obenem pograja predhodne poslance, ki so gasilcem kvečjemu naložili nova davčna bremena. Članek opisuje slavja po gorenjskih občinah, največ prostora pa namenja dogajanju v Tržiču, »jugoslovanskem Manchestru«.[66]

Posledično so se na hrbtu tržiškega gasilskega društva lomila kopja. Leta 1923, ob 40-letnici delovanja društva, je to hotelo za častne člane predlagati barona Borna ter tovarnarja Gassnerja in Glanzmanna, ki so društvo podpirali. Temu je nasprotovala Orjuna, politična organizacija s projugoslovanskimi in centralističnimi težnjami, v tem torej sorodna demokratom. Problematično je bilo to, da so bili omenjeni tovarnarji tujci. Ker je bila organizacija znana po svojih nasilnih izgredih, je praznovanje 40-letnice potekalo v napetosti.[67] Dogajanje je izkoristil časopis *Slovenec;* izpostavil je sorodnost demokratov in Orjune, ki bo ob morebitni občinski zmagi prvih pretepala tržiške delavce.[68] Dogajanje je pomoč gasilcem s strani omenjenih donatorjev postavilo pod vprašaj. Prišlo je do izrednega občnega zbora gasilcev, kjer so člani obsodili kakršnokoli politično agitacijo znotraj društva.[69]

Tržič kot mesto

Ivan Mohorič, ki se je doslej najbolj celostno ukvarjal z zgodovinskim razvojem Tržiča, je zapisal, da je do teženj po povzdigu trga v mesto prišlo šele po prvi svetovni vojni.[70] Na obisku regenta Aleksandra Karađorđevića (kraljevega namestnika) 28. junija 1920 v Tržiču je bila izražena želja, da bi Tržiču podelili mestne pravice,[71] ki so mu glede na gospodarski in kulturni razvoj nedvomno pripadale. Tržič je bil izrazit industrijski kraj z urejeno komunalo in administracijo ter razvitim gospodarstvom. Ležal je ob tedaj pomembni prometni poti čez Ljubelj, število prebivalstva je v novi državi hitro naraščalo. Občinski svet z županom Ivanom Lončarjem je v drugi polovici leta 1925 sestavil spomenico s predlogom, naj Tržič povzdignejo v mesto.[72] Do povzdiga je prišlo 21. decembra 1926 z ukazom št. 3534/20, objavljenim v *Službenih novinah Kraljevine SHS*. S tem ukazom so bile Občini Tržič priključene sosednje vasi Bistrica, Slap in Pristava. Originalna listina je bila med drugo svetovno vojno odtujena.[73]

57 *Jutro*, 26. 10. 1926, str. 4, »Domače vesti«.
58 *Jutro*, 22. 12. 1926, str. 3, »Pismo iz Tržiča«.
59 *Slovenec*, 31. 10. 1926, str. 5, »Tržič«.
60 *Jutro*, 4. 10. 1926, str. 3, »Tržiška industrija in občina«.
61 Friš, Razmah in napredek, str. 127–158.
62 *Jutro*, 22. 7. 1927, str. 5, »Iz Tržiča, Zadnja seja I. mestnega sveta v Tržiču«.
63 *Jutro*, 14. 4. 1932, str. 3, »Brezposelnost v dravski banovini«.
64 *Jutro*, 9. 9. 1932, str. 4, »Iz Tržiča«.
65 *Jutro*, 27. 11. 1924, str. 4, »Domače vesti«.
66 *Jutro*, 4. 2. 1925, str. 2, »Velepomembna gasilska slavja«.
67 Petek in Petek, *Sto let organiziranega*, str. 30.
68 *Slovenec*, 18. 6. 1924, str. 3, »Dopisi«.
69 Petek in Petek, *Sto let organiziranega*, str. 31.
70 Mohorič, *Zgodovina obrti*, 1, str. 31–32.
71 Za to trditev Mohorič sicer ne navaja virov.
72 *Slovenec*, 4. 10. 1925, str. 5, »Dopisi«.
73 Mohorič, *Zgodovina obrti*, 1, str. 31–32.

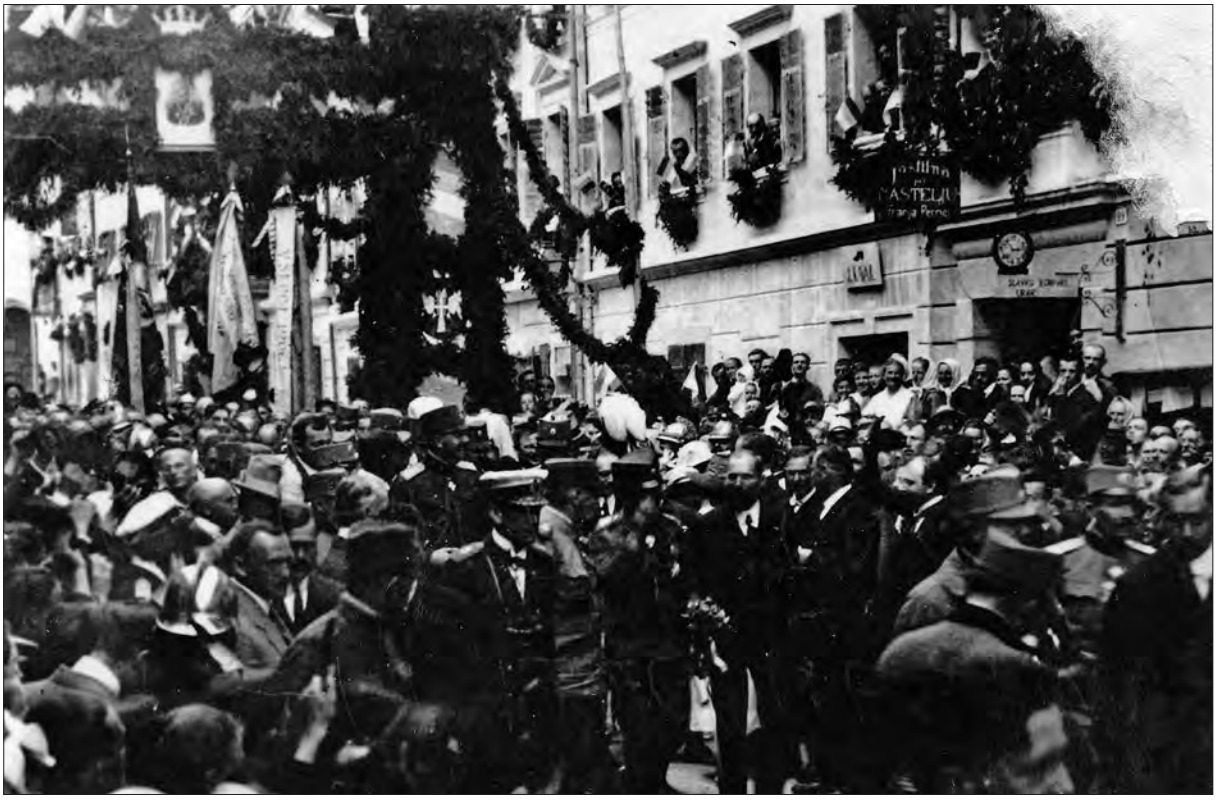

Obisk regenta Aleksandra v Tržiču 28. junija 1920 (arhiv Tržiškega muzeja).

Omenjeni obisk regenta Aleksandra v Sloveniji leta 1920 je bil v medijih glavna tema, o poteku imamo natančne opise. V Tržič je prišel tretji dan obiska, 28. junija. Ob 10. uri je krenil iz Ljubljane, se ustavil v Kranju in mimo Radovljice šel do Bleda, kjer so ga odpeljali tudi do otoka. Nato se je skozi Begunje odpeljal pod gorami in ob 16. uri prispel v Tržič, od tu pa se je odpravil nazaj v Ljubljano. Obisk je odmeval v Sloveniji in širše; v tem kontekstu moramo razumeti naslove v časopisih, kot na primer »Triumfalen sprejem regenta v Sloveniji«.[74] Povedni so tudi verzi, ki jih je *Slovenec* v ta namen objavil na naslovnici.[75] Kralj je bil tisti, ki je izpolnil željo naroda po lastni državi in svobodi. Kot predstavnik Slovencev ga v njih pozdravlja (takrat že pokojni) Janez Evangelist Krek. Pričakovanja pa se tičejo predvsem rojakov, ki so ostali zunaj meja nove domovine. *Slovenec* je 1. julija 1920 obširno poročal o regentovi tedaj pravkar končani turneji po Gorenjski in Štajerski. Od gorenjskih krajev je samo o sprejemu na Bledu pisal več kot o sprejemu v Tržiču. Tam ga je namreč pričakala delegacija koroških Slovencev, ti pa so bili zaradi bližajočega se koroškega plebiscita pomembna politična tema. Svečanost sprejema »na pvacu«, tedaj tržiškem Glavnem trgu, je mogoče razbrati iz ohranjene fotografije. Slavolok, ki ga vidimo na njej, je krasil napis: »*Za bodočnost našo ni nam skrb — ker z nami sta Hrvat in Srb*«.[76] Kralj je govoril z županom Francem Ahačičem, župnikom Josipom Potokarjem, predstavnikom Orlovskega društva, z borcem za severno mejo Alojzom Udetom itd. Ogledal si je tovarno Peko ter Bombažno predilnico in tkalnico Tržič, poslovil pa se je ob ovacijah prebivalstva.[77]

Do konkretnejšega dejanja, povezanega s povzdigom Tržiča v mesto, je prišlo pet let zatem. Kot izvemo iz dnevnika *Slovenec*, je bil sklep za oddajo prošnje za povzdig v mesto soglasno sprejet na seji tržiškega občinskega odbora 22. aprila 1925.[78] Pomemben dejavnik je bila ureditev upravnega območja občine. Do 29. septembra je bila vložena prošnja za priključitev vasi Slap in Bistrica k tržiški občini, potem ovir za proglasitev, kot je bilo zapisano v *Slovencu*, ni bilo več.[79]

Tržič kot mesto v medijih

Iz poročanja časopisov lahko izluščimo nekaj problematik v zvezi s tem dogajanjem. *Slovenec* priklju-

74 *Slovenec*, 27. 6. 1920, str. 1, »Triumfalen sprejem regenta v Sloveniji«.
75 *Slovenec*, 26. 6. 1920, str. 1, »Aleksander SHS CXC«.
76 *Slovenec*, 1. 7. 1920, str. 2, »Regent na Gorenjskem in Štajerskem«.
77 Prav tam.
78 *Slovenec*, 26. 4. 1925, str. 3, »Tržič hoče postati mesto na račun okolice«.
79 *Slovenec*, 4. 10. 1925, str. 3, »Dnevne novice«.

čitev okoliških vasi, ki je pogojevala povzdig v mesto, označuje kot *rop*. S tem bi namreč tudi tam stoječi industrijski obrati prešli pod občino Tržič, to pa bi pripeljalo do obubožanja okoliških občin.[80] Prav tako je izpostavil drago in neurejeno oskrbo z mesom. Polemiziral je o tem, ali lahko trg z neurejeno klavniško industrijo res postane mesto.[81] Kot omenjeno, je bil ta problem do povzdiga vsaj v grobem rešen. *Jutro* je opisovalo lepo podobo, ki jo trg oziroma skorajšnje mesto dobiva.[82]

Na seji tržiškega občinskega sveta 29. septembra 1925 je bilo sklenjeno, da občina vzame v najem Devovo hišo na Glavnem trgu, kjer bosta prostore dobila sodnija in orožništvo.[83] Viktor Kragl deset let zatem piše, da imata v tej hiši sedež sodišče in občinski urad.[84] Sklepamo lahko, da je bilo urejanje prostorov državnih institucij prav tako povezano s povzdigom v mesto.

Povzdig v mesto so mediji pospremili različno. *Tedenske slike* so 10. decembra 1926 objavile slike župana Ivana Lončarja, podžupana Henrika Snoja in predsednika finančnega odseka Antona Jelenca, torej treh pomembnih mož občinskega sveta. Še bolj je izstopala izdaja z dne 27. januarja 1927. Tržiču je bila posvečena uvodna stran z opisom mesta, njegove zgodovine in razvoja v polpreteklem obdobju, priloženih je bilo še več fotografij. Po drugi strani pa je edini takratni lokalni medij, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo,* dogodek pospremil z besedami »*Sicer to ni bogve kako pomemben dogodek, ampak dogodek je pa le.*« In: »*Koristi posebne ne bomo imeli od tega, razen državni uradniki, ki bodo dobivali večje doklade pri svoji plači*«, čeprav »*moramo pozdravljati ta dogodek, ker od njega bomo imeli pač le korist, gotovo pa ne nikake škode*«.[85]

Jutro je uporabilo že znano primerjavo »naš mali Manchester«. Poudarilo je čevljarsko industrijo, predilnico z okoli 900 zaposlenimi ter lesno trgovino in industrijo. Seveda je omenilo tudi župana Lončarja in stranko SDS.[86]

Na seji občinskega sveta (prvič omenjen kot mestni občinski svet) 20. julija 1927 je župan podal poročilo, v katerem je omenil tudi morebitno proslavo v počastitev povzdiga v mesto. Med drugim je navedel, da v predvolilnem času ne bo prirejal slovesnosti v zvezi s povzdigom v mesto, kar naj v miru stori bodoči mestni svet.[87] Ali je do slavnostnega dogodka po volitvah res prišlo, ne izvemo. Občinski zastopniki so se v spomin na ta dogodek fotografirali za mestni arhiv.[88]

Postavlja se vprašanje, kakšni so bili pogoji, kriteriji in razlogi za povzdig trga Tržič v mesto. Tako *Tedenske slike* Tržič imenujejo drugo središče tovarn na Gorenjskem, za Jesenicami in pred Kranjem.[89] Blagostanje, povezano z zaposlenostjo v tovarnah, naj bi vplivalo na razvoj trgovin in gostiln. Ugodno je vplivalo tudi na zaledje mesta, kjer se je prebivalstvo preživljalo z lesno industrijo, gozdarstvom, živinorejo in sadjarstvom.[90] Ločen pouk za dečke in deklice je potekal na ljudski in meščanski šoli; v domu »na Skali« je bilo urejeno varstvo za otroke. Z zgraditvijo otroškega dispanzerja in delovanjem dr. Tekle Kenk-Pance leta 1926 se je zmanjšala umrljivost novorojencev. Zdravstveni dom v Tržiču je začel delovati 3. junija 1929.[91] Urejeni sta bili razsvetljava in kanalizacija, javna klavnica je bila vzpostavljena do konca dvajsetih let. Vodovod iz leta 1904 je tržiška občina v sodelovanju z Bombažno predilnico in tkalnico Tržič nadgradila v letih 1924 in 1929.[92] Živahno je bilo tudi društveno življenje.[93] Avtobusna povezava Tržič–Ljubljana je bila vzpostavljena leta 1927 s podelitvijo koncesije Alfonzu Maliju.[94] Pomembna je bila za tržiške čevljarje, ki so izdelke prodajali v Ljubljani, v Tržič pa je vozila turiste, ki so obiskovali zlasti novi planinski dom na Kofcah.[95] Družba Pernuš je v prvi polovici leta 1929 kupila nov avtobus Mercedes-Benz za redno linijo Tržič–Ljubljana, prav tako je vozila na Bled.[96]

O povzdigu v mesto je bil v *Jutru* objavljen zanimiv članek, ki opisuje predvolilni shod Samostojne demokratske stranke (SDS) 20. januarja 1927 v dvorani kina v Tržiču.[97] Med gosti sta bila tudi dr. Gregor Žerjav in dr. Albert Kramer, »prvaka slovenskega liberalizma med svetovnima vojnama«.[98] Dr. Žerjav je bil v letih 1925–1929 poslanec v Narodni skupščini. Bil je tudi član jugoslovanske vlade. Župan Lončar se mu je kot organizator shoda zahvalil za zasluge pri gospodarskem napredku Tržiča in še posebej pri povzdigu Tržiča v mesto.[99] To nakazuje, da je šlo za širšo akcijo, ki jo je župan Lončar izpeljal s svojimi političnimi poznanstvi v stranki, podobno kot lahko rečemo za »kaldrminsko akcijo« in z njo povezano ureditev mostu čez Tržiško Bistrico.

80 *Slovenec*, 26. 4. 1925, str. 3, »Tržič hoče postati mesto na račun okolice«.
81 *Slovenec*, 2. 8. 1925, str. 5, »Dopisi«.
82 *Jutro*, 15. 7. 1926, str. 3, »Dnevne novice«.
83 *Slovenec*, 4. 10. 1925, str. 5, »Dopisi«.
84 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 25.
85 *Cerkveni glasnik* 4, januar 1927, str. 6, »Tržič mesto«.
86 *Jutro*, 3. 12. 1926, str. 3, »Tržič-mesto, Trbovlje-trg«.
87 *Jutro*, 22. 7. 1927, str. 5, »Iz Tržiča, Zadnja seja I. mestnega sveta v Tržiču«.
88 Prav tam.
89 *Tedenske slike*, 27. 1. 1927, str. 1–2, »Tržič-mesto«.
90 Prav tam.
91 *Jutro*, 2. 6. 1929, str. 6, »Iz Tržiča«.
92 *Jutro*, 2. 6. 1929, str. 6, »Iz Tržiča«.
93 *Tedenske slike*, 27. 1. 1927, str. 1–2, »Tržič-mesto«.
94 *Jutro*, 28. 12. 1927, str. 2, »Proračunska seja mestnega sveta v Tržiču«.
95 *Jutro*, 15. 12. 1927, str. 5, »Iz Tržiča«.
96 *Jutro*, 8. 5. 1929, str. 5, »Domače vesti«.
97 *Jutro*, 21. 1. 1927, str. 2, »Manifestacija za napredno fronto v Tržiču«.
98 Perovšek, *O demokraciji*, str. 49.
99 *Jutro*, 21. 1. 1927, str. 2, »Manifestacija za napredno fronto v Tržiču«.

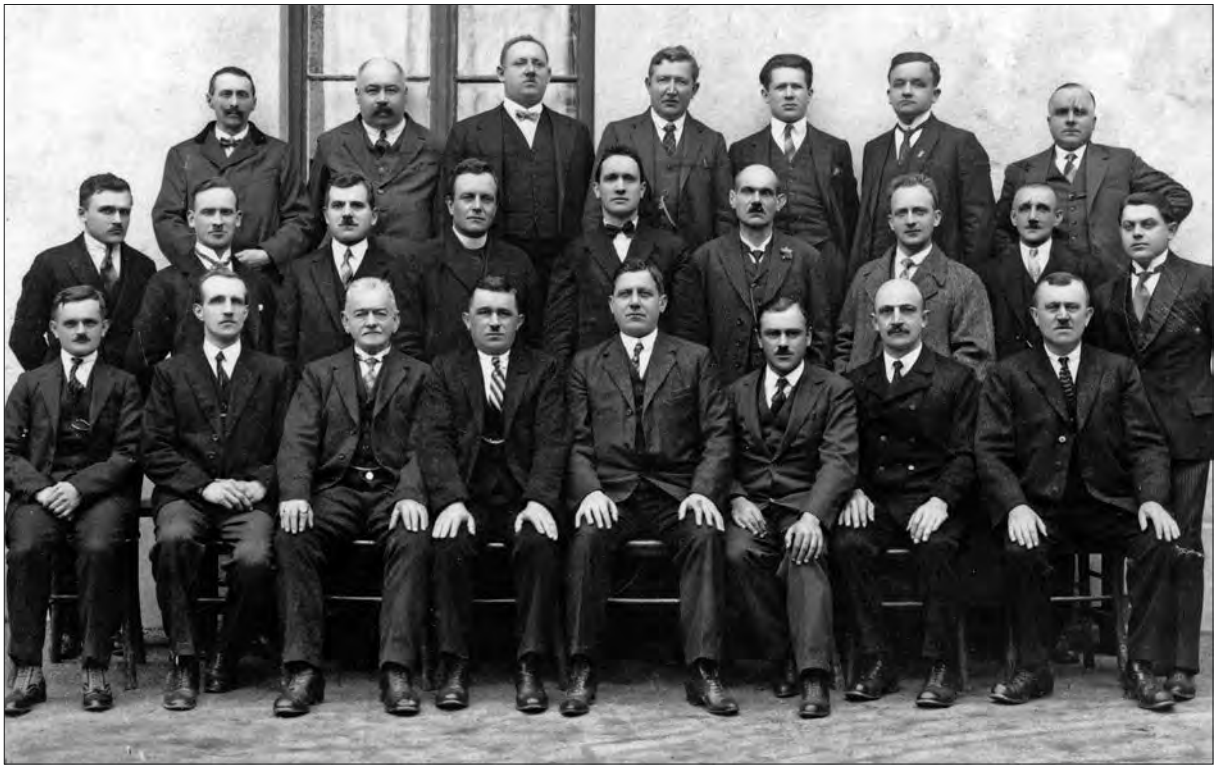

Občinski svet Občine Tržič ob razglasitvi za mesto. Župan Lončar sedi v prvi vrsti, peti z leve, župnik Škerbec stoji v drugi vrsti, četrti z leve (arhiv Tržiškega muzeja).

Da je imel Lončar ugledno mesto v stranki, dokazuje njegovo nadaljnje politično udejstvovanje. Bil je predsednik sreskega odbora SDS za srez Kranj.[100] Leta 1930 je bil imenovan v svet Dravske banovine za mesto Tržič. Leto 1931 je bilo leto skupščinskih volitev. Za Kranjski okraj je kandidiral duhovnik Janko Barle, njegov namestnik je bil prav Ivan Lončar. Maja 1932 je Barle zaradi političnih pritiskov odstopil in tako je mesto narodnega poslanca v Narodni skupščini zasedel Ivan Lončar.[101] Ob tej priložnosti so ga v Tržiču pričakali z veliko slovesnostjo, na kateri so bili tudi predstavniki iz Kranja in Šenčurja.[102] Lončarjeva funkcija župana je s tem prenehala, začasno jo je prevzel podžupan Hinko (Henrik) Snoj, od aprila 1933 do konca mandatnega obdobja pa Fran Globočnik.[103]

Ivan Lončar je v osmih letih županovanja v Tržiču naredil pomembne korake naprej pri odnosu s tržiško industrijo in njenem prispevku k občinskemu proračunu. Izboljšala sta se šolstvo in zdravstvena oskrba. Urejati so začeli stanovanjsko problematiko. Opremili oziroma posodobili so klavnico in komunalno infrastrukturo. Izboljšali so se pogoji in oprema gasilskih društev. Pri ureditvi ceste proti tedanjemu Kolodvoru, skupaj z obnovo mostu in povzdigom trga Tržič v mesto, lahko razloge za to vidimo tudi v županovem političnem udejstvovanju. Visok položaj v demokratski stranki je potrdil z nastopom funkcije narodnega poslanca leta 1932.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, 1925–1927
Ilustrirani Slovenec, 1925
Jutro, 1924–1927, 1929, 1930, 1932, 1933
Pravica, 1924
Slovenec, 1920, 1924–1927
Tedenske slike, 1927, 1932

LITERATURA

Dolenc, Ervin: *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

Friš, Darko: Razmah in napredek Maribora v času županovanja dr. Josipa Leskovarja (1924–1928). *Acta Histriae* 26, 2018, št. 1, str. 127–158.

[100] *Slovenec*, 5. 11. 1927, str. 3, »Drugo zasedanje ljubljanske skupščine«.
[101] *Jutro*, 26. 5. 1932, str. 2, »Gosp. župnik Janko Barle odložil poslanski mandat«.
[102] *Jutro*, 28. 5. 1932, str. 2, »Velika narodna manifestacija v Tržiču«.
[103] *Jutro*, 7. 4. 1933, str. 5, »JRKD v Tržiču«.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Lajovic, Albin: *Deška in dekliška meščanska šola Tržič. Spomenica: 1919–1929*. Tržič: Ravnateljstvo deške in dekliške meščanske šole, 1929.
Lončar, Ivan: Tržiška industrija in občina. *Jutro*, 4. 10. 1925, št. 230, str. 3.
Mohorič, Ivan: *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*, 3. Tržič: Turistično društvo Tržič.
Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*, 1. Ljubljani: Državna založba Slovenije, 1957.
Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*, 2. *Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču: nastanek, razvoj in delo: 1885–1960*. Tržič: Mestni muzej, 1960.
Perovšek, Jurij: *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
Petek, Marija in Petek, Mihael: *100 let organiziranega gasilstva v Tržiču*: *kronika*. Tržič: Požarna skupnost, 1983.
Petek, Mihael in Roblek, Edvard Andrej: *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič. 100 let: 1885–1985*. Tržič: Bombažna predilnica in tkalnica, 1985.
Šuštar, Branko: Šola in politika v stari Jugoslaviji: premeščanje učiteljstva »po službeni potrebi«. *1918–1941* (ur. Marko Štepec). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2011, str. 52–69.

SUMMARY

Development of Tržič during Ivan Lončar's mayoralty

The article describes the development of Tržič during the mayoralty of Ivan Lončar. Although a thriving industrial town in the said period, Tržič suffered from backward public infrastructure and services. This was well-illustrated by the neonatal mortality rate, which exceeded the Slovenian average by 100%. Ivan Lončar took a step forward by obligating the Tržič factories to contribute to the municipal budget. The article describes the mayor's conflict with the Cotton Spinning and Weaving Factory Tržič, the biggest factory in Tržič at the time, employing about 1000 people. In this way, the municipality became less dependent on the arbitrariness of factory owners and took the administration of public affairs into its own hands. During the said period, the citizen school was expanded, the Tržič health centre commenced its operations, and the municipality used an array of different leverages to facilitate the construction of new housing, as well as solved the long-burning problem of the slaughterhouse in Ravne. Ivan Lončar had a great relationship with Dr Albert Kramer and Dr Gregor Žerjav, the most notable representatives of the Independent Democratic Party at the time. With their help, he successfully revoked the termination of the Tržič customs office in Belgrade and thus prevented a substantial rise in costs for the Tržič industry. In this way, the Municipality of Tržič also retained a special customs tax with which it upgraded the road to Kolodvor and, with the assistance of Dr Kramer, reconstructed a bridge on the same road. The bridge was reconstructed in the early 1930s, when the Great Depression and subsequent austerity measures had already taken hold. The elevation of Tržič from a market town to a town was symbolically underscored by the collaboration of the three above-mentioned men.

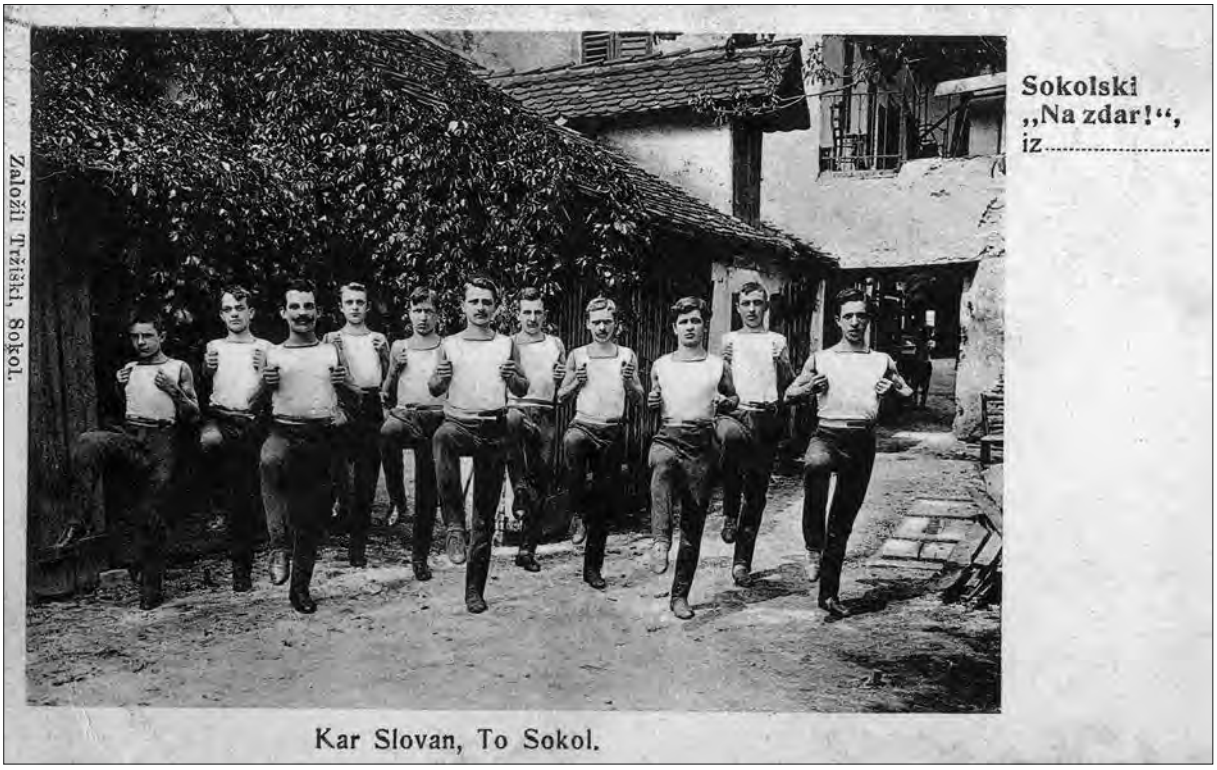

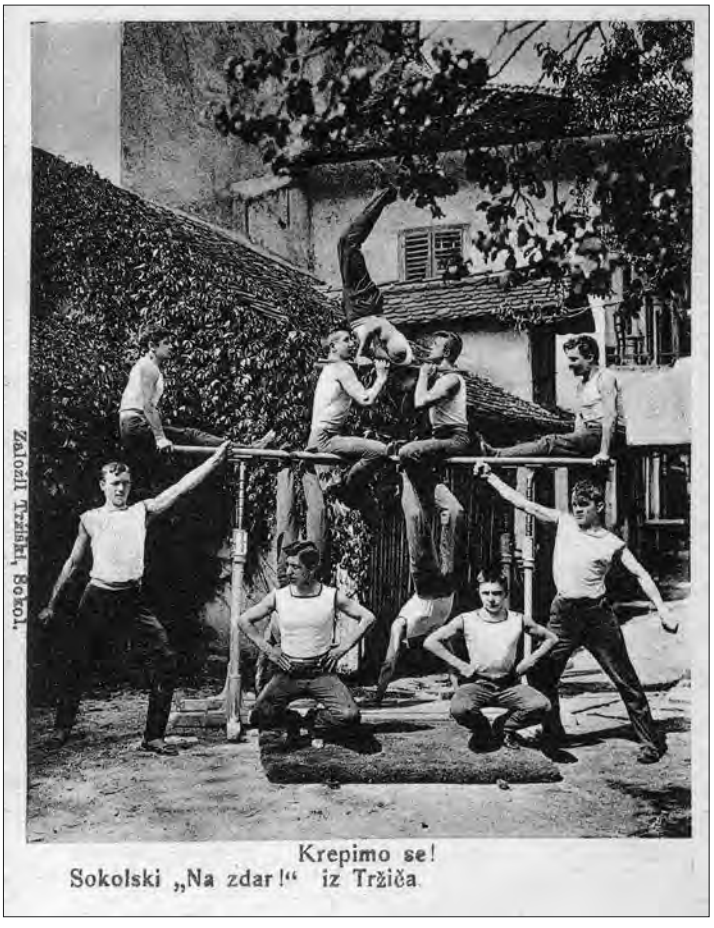

Vaja Sokolov iz Tržiča na dvorišču Bastlove gostilne (zbirka Milana Škrabca)

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 811.163.6'28(497.452Tržič)

Prejeto: 10. 8. 2020

Jožica Š

dr., znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: jozica.skofic@zrc-sazu.si

Tržiški govor v *Cerkvenem glasniku za tržiško župnijo*

IZVLEČEK

V prispevku je na osnovi zapisov za Slovenski lingvistični atlas *najprej na kratko predstavljen gorenjski krajevni govor Tržiča in okoliških krajevnih govorov. Sledi analiza narečnih besedil, ki jih je v* Cerkvenem glasniku za tržiško župnijo *v 20. letih 20. stoletja objavil Karel Pirc.*

KLJUČNE BESEDE
tržiški govor, gorenjsko narečje, dialektologija, Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, Karel Pirc, Tržič, slovstveni folklorizem

ABSTRACT

TRŽIČ LOCAL DIALECT IN THE TRŽIČ PARISH BULLETIN

Based on recordings prepared for the Slovenian Linguistic Atlas, the contribution first briefly presents the local dialects of Tržič and the surrounding villages, which belong to the Upper Carniolan (Gorenjsko) dialect. Then follows the analysis of dialect texts that the Tržič native Karel Pirc published in the Tržič Parish Bulletin in the 1920s.

KEY WORDS
Tržič local dialect, Upper Carniolan (Gorenjsko) dialect, dialectology, Tržič Parish Bulletin, Karel Pirc, Tržič, literary folklore

Uvod

V Tržiču, središču tržiške občine, se govori ena od različic gorenjščine. Njene značilnosti je mogoče opazovati na osnovi analize sodobnega govorjenega jezika Tržičanov, na osnovi arhivskih posnetkov letega in strokovnih dialektoloških zapisov krajevnega govora, osnovne značilnosti narečja pa je mogoče razbrati tudi iz različnih poenostavljenih narečnih zapisov slovstvene folklore.[1]

Dialektoloških raziskav tržiškega govora in krajevnih govorov bližnjih vasi doslej še ni bilo veliko: dva zapisa sta nastala v okviru nacionalnega projekta *Slovenski lingvistični atlas* (SLA), kjer je med 417 slovenskimi krajevnimi govori zajet tudi krajevni govor Loma pod Storžičem (T204).[2] Po vprašalnici SLA ga je leta 1967 zapisal tržiški rojak Tone Pretnar,[3] še nekoliko starejši pa je zapis Tineta Logarja, ki je Lom pod Storžičem, Sv. Ano in Tržič obiskal in tamkajšnje govore zapisal leta 1953.[4] Znanstveni fonološki opis krajevnega govora Loma pod Storžičem je leta 2000 napisala Jožica Škofic.[5] Na podlagi krajevnih govorov vasi Križe in Veterno pri Tržiču je gorenjski glagolski naglas v svoji diplomski nalogi predstavila Viktorija Jazbec.[6] Katastrske občine Bistrica, Kovor, Križe, Leše, Lom pod Storžičem, Podljubelj, Senično, Tržič, Zvirče in Žiganja vas so bile v letih 2011–2014 zajete še v raziskavo narečnih ledinskih in hišnih imen v projektu FLU-LED.[7] Leta 2012 je Zveza kulturnih organizacij Tržič izdala *Tržiški slovar* (širši jezikoslovni javnosti ga je z recenzijo predstavila Ljudmila Bokal), med njegovimi viri je v publikaciji omenjen tudi *Tržiški izgovorni besednjak* avtorice Metke Kosem, ki je izšel dve leti prej.

Gorenjsko narečje v Tržiču in okolici

O tržiškem govoru je Logar v svojem rokopisnem zapisu med drugim zapisal:

»Stari Tržičani so imeli zelo pojoč govor. Danes se je ta značilnost že izgubila. Tako govore samo še najstarejši domačini. Rastoče poudarjene dvozložnice imajo tonični višek na zadnjem zlogu. Akanja govor ne pozna. Vokalizem je gorenjski. Uvularni *ŕ* se je že skoraj izgubil.«[8]

O govoru Loma je med drugim zapisal še: »Švapanje poznano; *ŕ* ne poznajo. […] Ženske govore v part. na *-l* moško obliko.«[9]

V istem zapisu je izpostavil še tržiški »monoftongični vokalni sistem« in »običajno gorenjsko akcentuacijo«.

Glede naglasa je za (tržiško) gorenjščino značilno, da pozna dolge naglašane ter kratke naglašene (ti so mogoči le v zadnjem ali edinem besednem zlogu) in kratke nenaglašene samoglasnike (npr. *žé:pək*[10] : *ˈžep*[11] : *žepní:na* – kolikostno nasprotje) ter tonemsko naglaševanje na dolgih naglašenih samoglasnikih (npr. *mà:čka (je)*[12] : *má:čka (sta)* – tonemsko nasprotje). Naglaševanje na končnem zlogu – oksitoneza (*žgaˈne* 'žganje', *aˈdən* 'eden', *Tərščà:n* 'Tržičan') je pogosto.

Samoglasniški sistem je v tržiški gorenjščini večinoma tak kot v drugih osrednjegorenjskih govorih – a za razliko od knjižnega jezika je za gorenjsko narečje značilno izrazito slabljenje kratkih naglašenih *i*, *u*, *e* (< **ě*) in *a* (redko drugih samoglasnikov) v polglasnik (npr. *ˈrət*[13] 'rit, zadnjica', *ˈkəp* 'kup', *xˈrən* 'hren', *ˈfənt* 'fant') ter onemitev in oslabitev nenaglašenih samoglasnikov, zlasti *i*, *u* in *e* (< **ě*) (npr. *pšá:nc* 'piščanec', *pá:lca* 'palica', *pərjà:tu* 'prijatelj', *na mí:*s 'na mizi', *dẹ́:vat* 'delati', *tù:t* 'tudi'; *tˈle/kˈle* 'tule', *po mẹ́:st/po mẹ́:stə* 'po mestu', *blí:s* 'bližu'; *čpí:na* 'črepinja', *əlsè:n* 'lesen', *vó:rx* 'oreh', *snọ̀:* 'seno'). Drugi nenaglašeni samoglasniki onemijo redkeje, npr. *o* v izglasju imenovalnika ednine samostalnikov srednjega spola, kar povzroči t. i. maskulinizacijo nevter (*sté:gən* 'stegno', *ží:t* 'žito', *čé:ų* 'čelo'), polglasnik v priponah *-əc* (*kó:nc* 'konec') in *-ək* (*tó:rk* 'torek'), redko tudi *a* (*snì:* 'sani'). Kratki naglašeni in nenaglašeni *a* pred istozložnim *į* in *ų* oslabi ter se asimilira/priliči sledečemu polvokalu (*zˈdeį/ˈzeį* 'zdaj', *pˈroų* 'prav', *lẹ́:teį* 'letaj'). Slišati je mogoče tudi prednaglasno ukanje (*kumá:r/komá:r* 'komar', *uˈrok* 'otrok', *putí:ca* 'potica').

Tudi za tržiške krajevne govore je značilno švapanje (*ská:va* 'skala', *Và:s* 'Laz', *vó:nc* 'lonec', *ʒbú:va*

1 Prim. folklorna besedila iz Tržiča in okolice v knjigi *Pod gorami* (ur. Miha Mohor et al.) iz zbirke Glasovi.
2 Prim. https://sla.zrc-sazu.si/#v.
3 Pretnar, Zapis SLA Lom pod Storžičem, 27 str.
4 Logar, Tržič, SLA Ts182, 26 str. Informant za govor Loma je bil tedaj 71-letni Franc Zupan, informanta za govor Tržiča pa Andrej Tišler, čevljarski mojster in strokovni učitelj, rojen v Tržiču 30. 11. 1898, in »stari Končar, čevljar, 85 let«.
5 Škofic, Fonološki opis govora kraja Lom pod Storžičem, 14 str.
6 Jazbec, Poskus klasifikacije gorenjskega glagolskega akcenta (kraja Križe pri Tržiču in Veterno), 36 str.
7 Prim. Klinar in Škofic, *Ledinska imena v občini Tržič* (http://fluled.szi.at/home/tiskane-obcinske-karte/) (3. 8. 2020).
8 Logar, SLA Ts182, str. 9/26.
9 Logar, SLA Ts182, str. 2/26.
10 Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (http://zrcola.zrc-sazu.si), ki ga je na ZRC SAZU v Ljubljani (http://www.zrc-sazu.si) razvil Peter Weiss. Za zapis narečnih primerov je uporabljena slovenska nacionalna dialektološka fonetična transkripcija, kjer so ob črkah slovenske abecede uporabljeni še drugi znaki: *ə* za polglasnik, *x* za knjižni *h*, *ʒ* za knjižni *dž*, z znakom *:* je označena dolžina samoglasnika, z znakom *ˈ* je označen kratek jakostni naglas (pred soglasnikom pred kratkim naglašenim samoglasnikom), s krativcem nad samoglasnikom je označen cirkumfleks (visoki/padajoči dolgi samoglasnik), z ostrivcem pa akut (nizki/rastoči dolgi samoglasnik). Pikica pod *e* (*ẹ*) in *o* (*ọ*) označuje njuno ožino, polkrožec pod *i* (*į*) in *u* (*ų*) pa njuno polsamoglasniško naravo (v poenostavljenem zapisu bi ju lahko zapisali tudi kot *j* oz. *v*). Med pomenskima narekovajema ('xxx') je zapisan pomen narečne besede.
11 Gorenjsko sicer večinoma *vá:ržet*.
12 Lahko tudi *mà:ška*.
13 Večina tukajšnjih narečnih primerov je iz zapisov Toneta Pretnarja in Tineta Logarja za SLA.

'čebula', *vù:kna* 'luknja', *kubá:sa* 'klobasa', *čvo:u̯k* 'človek', *ku̯bú:k* 'klobuk', *Vú̯:mšca* 'Lomščica') in posledično analogično menjavanje med *l* in *v* (*cé̯:rkle* 'cerkve', *mvá:ka/má:ka/u̯má:ka* 'mlaka', *gvalè:* 'glave'), pa tudi razvoj protetičnega *v-* pred t. i. zadnjimi samoglasniki na začetku besede (*vó:kən* 'okno', *vò:gle* 'oglje', *vú:sta* 'usta'), medtem ko se zvočnik *j* izgovarja pred t. i. sprednjimi samoglasniki na začetku besede (*ježè:s* 'igo', *jí:šem* 'iščem'). Tudi prehodni *j* pred sičniki in šumniki je pogost pojav (*pó:i̯stla* 'postelja', *grai̯ší:na* 'graščina', *vú:i̯zda* 'uzda', *pà:i̯sxa* 'pazduha'). Refleks dolgega zlogotvornega *l* in skupine *-ol-* je tu večinoma *-ọ:-* (*vọ́:na* 'volna', *pò:* 'pol', *pò:x/pò:u̯x* 'polh'), v nekaterih besedah se je (v položaju med ustničnim soglasnikom in *j*) razvil tudi vrinjeni *-l-* (*gərmò:le* 'grmovje').[14] Mehka *lj* in *nj* sta otrdela (*pò:le* 'polje', *klú:č* 'ključ', *ní:va* 'njiva', *cú:na* 'cunja'). V glasovni skupini **črě-*, **žrě-* je *r* večinoma izpadel (*čé̯:va* 'črева', *čé̯:su* 'čreslo', *ž'be* 'žrebe', *ž'bəl* 'žebelj').

Nezvočniki se tako kot v knjižnem jeziku po zvenečnosti prilagajajo sledečemu nezvočniku (*gné̯:st* 'gnezdo', *opxají:u̯* 'obhajilo', *bá:pca* 'babica', *d'ga* 'tega', *səž'ga* 'suhega', *zd'bər* 'steber') – tudi v izglasju se govorijo le nezveneči nezvočniki (*zì:t* 'zid', *g'rop* 'grob', *lé:meš* 'lemež', *mò:š* 'mož', *žẹlé̯:s* 'železo'). Soglasnik *-b* se je v izglasju razvil v *-f* (*rò:f* 'rob', *govò:f* 'golob', *ọtrò:f* 'otrobi') – a mlajši pogosto na tem mestu izgovarjajo kar *-p* (torej *rò:p*, *govò:p*); izglasni *g* se je razvil v *-x* (*brè:x* 'breg', *rò:x* 'rog'), prav tako tudi izglasni *-d* (*prè:x* 'pred, prej', *pox* 'pod'), zlasti tudi v predlogih, če se naslednja beseda začne z nezvenečim nezvočnikom (*pọx Kašù:to* 'pod Košuto', *pọx Čermí:* 'pod Čermi', *ọx vasì:* 'od vasi', *pọx strè:šno* 'podstreha'). Glede narečnega razvoja nezvočnikov najbolj izstopa mehčanje mehkonebnikov *k*, *g*, *x* pred *e* in *i* v *č*, *j/ž*, *š* (*ščí:ra* 'sekira, *čé̯:u̯dər* 'kevder, klet', *tá:ǯga* 'takega', *nojè:* 'noge', *štè:nže* 'štenge, stopnice', *drù:iga* 'drugega', *ọré̯:š* 'orehi'; *U Trá:vənčəh* 'V Travnikih'), *k* tudi v *c* (*potọ́:c* 'potoki'). Veliko je tudi drugih olajšav v izgovoru soglasniških skupin, npr. *pš* > *u̯š* (*u̯šení:ca* 'pšenica', *lè:u̯š* 'lepše'), *bt* > *pt* > *ft* (*droftí:na* 'drobtina'), *bk* > *pk* > *fk* (*rò:fkat* 'robkati, ružiti'), *dc* > *tc* > *sc* (*dè:sca* 'dedca', *korí:sc* 'koritec, koritce'), *dk* > *tk* > *xk* (*svax'ka* 'sladka', *pó:xkle* 'podkve', *ré̯:xka* 'redka'), *dp* > *tp* > *xp* (*pó:xpvat* 'podplat', *u̯xpré̯:t* 'odpreti'; *oy blí:s* 'od blizu', *męy zọbmí:* 'med zobmi'), *pk* > *fk* (*tè:fka* 'hruška tepka'), *šč* > *š* (*gọ́:ša* 'gošča', *na 'təš* 'na tešče', *Lešá:nšca* 'Lešanščica') itd.

Na oblikoslovni ravnini je za te govore značilna še maskulinizacija samostalnikov srednjega spola v ednini, kar je posledica onemitve izglasnega nenaglašenega *-o* (*ré:bər* 'rebro', *já:buk* 'jabolko', *vé:ləkpò:le* 'veliko polje', *sù:x drevò:* 'suho drevo', *Žnì:darjou̯ zná:mne* 'Žnidarjevo znamenje') in njihova feminizacija v množini (*velí:ke pò:la* 'velika polja', *sù:xe drevè:sa* 'suha drevesa') – kar velja tudi za kolektivne samostalnike moškega spola (*gobó:ke grà:bənca* 'globoki grabenci'). Za pridevnike moškega in srednjega spola je v dajalniku in mestniku ednine značilna končnica *-mo/-mu* (*pər velí:kmo/velí:kmu ká:mnə* 'pri velikem kamnu'), za samostalnike pa oslabela končnica *-ə* (*pər bà:jarjə* 'pri bajarju'), v orodniku ednine teh samostalnikov pa se je posplošila končnica *-am*, tudi *-əm* (*za jesé̯:nam* 'za jesenom'; *pod grà:dəm* 'pod gradom').

Tržiški govor v *Cerkvenem glasniku za tržiško župnijo*

Leta 1924 je Župni urad v Tržiču začel izdajati *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*.[15] »Mesečnik se je zavzemal za krščansko šolo, krščanska načela, vseboval je oznanila, molitve in razne novice.«[16] Glasnik je izhajal do leta 1941.

V publikaciji so bila občasno objavljena tudi narečna besedila[17] različnih avtorjev, večino pa jih je prispeval Tržičan Karel Pirc,[18] ki je sicer napisal tudi več drugih prispevkov za *Glasnik*. Teh narečnih besedil ni mogoče uvrstiti v slovstveno folkloro,[19] pač pa so to slovstveni folklorizmi: »Slovstveni folklorizem je trivialna izpeljava slovstvene folklore. Svoj učinek želi doseči s čimveč pisanosti in spektakularnosti. Pri tem ubira troje poti: a) obnavlja pojave, kakršni so bili; b) jih stilizira; c) umetno preoblikuje z utemeljitvijo, da 'folkloro vrača ljudstvu na višji izpovedni ravni'.«[20]

Že v 5. številki *Cerkvenega glasnika* (februarja 1925) je izšlo prvo besedilo (nepodpisanega avtorja),[21] zapisano v tržiškem krajevnem govoru, tj. *Koko*

[14] Tako v Lomu, toda ledinsko ime *Gərmò:je* v Križah.

[15] *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*. Odgovorni urednik letnikov 1924–1928 je bil tržiški župnik Matija Škerbec, glasilo so tiskale Zadružne tiskarne v Ljubljani.

[16] https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-QMS3ACLK (3. 8. 2020).

[17] Logar Ts182, str. 10/26: »Cerkveni glasnik, 1926/27, objavlja v tržiškem dialektu pisane sestavke (kot npr. Frtavčkov Gustl!!!)«.

[18] Karel Pirc (2. 1. 1861, Tržič–8. 12. 1927, Tržič), uradnik, zgodovinar, pisec lokalnih tržiških zgodovinskih črtic in spominov (https://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_osebnosti_iz_Občine_Tržič (4. 8. 2020)).

[19] »Slovstvena folklora je tisti del besedne umetnosti, ki obstaja po načelu naravne komunikacije. To pomeni, da sta pri njej kraj in čas podajanja in sprejemanja besedila ena in ista, saj pripovedovanje/petje na eni strani in poslušanje na drugi potekata istočasno, hkrati. Izvajalec/sporočevalec (pripovedovalec/pevec) in sprejemalec (poslušalec) vedno skupaj sestavljata nerazdružno enoto: folklorni dogodek.« (Stanonik, *Slovstvena folkloristika*, str. 147).

[20] Stanonik, *Slovstvena folkloristika*, str. 153.

[21] Avtor pripovedi o Krtačevi Špeli (Krtačova Špeva) v več nadaljevanjih je bil Karel Pirc:
Krtačeva Špeva. Ta perl kapitel. – Špeva ket otrok, 1. Pikca – Figca, 1926/25, str. 8,
Krtačeva Špeva, 2. U dolince prjetne je ljube moj dom, – nkole od njega podav se ne bom, 1926/26, str. 4,
Krtačeva Špeva, 3. Brumnova familja, 1926/27, str. 4,
Krtačeva Špeva, 4. To stara Krtačarca, 1927/29, str. 8,
Krtačeva Špeva, Ta druj kapitelj, Špeva štemá šoceljna, 1. Krtačov Žane, 1927/30, str. 6,

I
48116

Leto 1924. Izdaja: Župni urad v Tržiču. Za oktober.

CERKVENI GLASNIK

Izhaja zadnji teden v mesecu. ZA TRŽIŠKO ŽUPNIJO Posamezna številka stane 2 Din.

Na pot!

Čemu poseben list za eno samo župnijo? Tako se bo morda kdo vprašal, ko mu pride v roko naš »Cerkveni Glasnik za tržiško župnijo«. Na to vprašanje kratek odgovor!

Moderno življenje po mestih in industrijskih krajih samo po sebi nekako odtujuje vernike od cerkve. Delo današnjega uslužbenca je pogosto krivo, da se s težavo udeležuje službe božje, mnogi niti v nedeljo ne morejo k sv. maši. Med farno duhovščino in verniki je premalo stikov. Današnji svet po večjih župnijah premalo pozna svoje dušne pastirje, pogosto ne razume njihovega delovanja, vse se prerado presoja samo s političnega stališča. Vernik v industrijskih krajih je morda vedno v ozračju veri in cerkvi sovražnih sodelavcev ali predstojnikov, pogosto mora poslušati ugovore in napade proti veri, cerkvi in duhovščini in tako v tem nevarnem ozračju peša morda tudi njegovo versko prepričanje in življenje.

Vernost dobrega tržiškega ljudstva je bila vedno znana daleč naokrog. Tudi že danes je jedro naših župljanov globokoverno, vendar se pa kuga veri sovražnega duha tudi pri nas vedno bolj razširja. Tudi v naši sredi imamo že — moderne pagane, ki več ali manj očito propagirajo svoja načela. So, ki k cerkvenim govorom ne pridejo več —; morda bodo brali — vsaj — Cerkveni glasnik!

Cerkveni Glasnik za tržiško župnijo bo gojil ožje stike med verniki te lepe župnije in farno duhovščino.

Pojasneval bo dušno pastirsko delovanje v župniji.

Branil bo vero in cerkev, gojil bo cerkveno mišljenje in življenje v župniji.

Budil bo duha krščanske dobrodelnosti in pozornost za krščansko vzgojo mladine.

Vršil bo nalogo oznanila vseh cerkvenih opravil in prireditev.

Cerkveni Glasnik ni in ne bo nikak politično list, pač pa bo odkrito pojasneval dolžnosti krščanskih načel v privatnem in javnem življenju.

Take župne liste imajo že po Nemčiji. Pri nas je to prvi poizkus, ki se bo obnesel ali ne — kakor se bodo župljani zanimali za njega in ga podpirali.

Naj gre torej na pot po naši lepi župniji. V vsako družino naj pride, vsakemu župljanu naj govori! Naj spremlja Bog njegovo pot, naj presveto Srce Jezusovo blagoslovi to delo, naj ga varuje in neguje preblažena devica — farna patrona!

Verska obnova.

Zadnja leta — po vojski — gre po vsem svetu nekak nov duh — hrepenenje po verski obnovi, po verski reformi sre. V Angliji se je vrnilo v katoliško cerkev okrog 40.000 vojakov, ki so prišli iz francoske fronte, sam angleški premierminister je javno izjavil, da ni misliti moralne obnove človeštva brez vere in brez verske vzgoje, po Franciji in Nemčiji — povsod prešinja po vojnih grozotah razboljena in razočarana srca glasen klic: nazaj k Bogu, nazaj k Kristusu, nazaj k veri, k praktičnemu krščanstvu.« Duh verske obnove se uveljavlja tudi pri nas vedno bolj.

Kaj je to?

Verska obnova ni nič drugega, kakor prerojenje človeštva k praktičnemu krščanstvu.

Vera mora biti trdno prepričanje o resničnosti vseh od Boga razodetih resnic, ki jih uči Kristusova, nezmotljiva Cerkev. Krščanstvo ni prazna teorija, ampak živa resnica. Krščanstvo nujno zahteva življenje po veri. »Vera brez del je prazna«. Ne tisti, ki pravi: Gospod, Gospod, tisti ne pojde v nebeško kraljestvo, ampak, tisti ki spolnjuje voljo Gospodovo«. Tako uči Kristus!

Krščanstvo ni za parado — ob državnih praznikih in večjih slovesnostih — krščanstvo je življenje po božjih in cerkvenih zapovedih. Zahteva vero, molitev, sv. mašo, zakramentne, ljubezen in pravico do bližnjega. Brez tega je »vera« — ki jo nekateri še imajo — prazna. Verovati je treba vse resnice — spolnjevati vse zapovedi.

Krščanstvo zahteva tudi življenje in mišljenje s Cerkvijo, nekak družinski čut z vsem, kar je krščanskega, cerkvenega. »Kdor Cerkve ne posluša je kakor pagan in očiten grešnik«. »Kdor Vas ne posluša, — mene ne poslušaš. To so besede Kristusove.

Krščanstvo obsoja vsako polovičarstvo. »Kdor ni z menoj je proti meni«, pravi Gospod. Ali si kristjan, ali nisi! Če si, moraš biti popoln, praktičen, to se pravi vsaj truditi se moraš po svojih močeh, da boš tako živel, kakor veruješ, kakor Bog, Cerkev in tvoja vest ukazuje.

S takim duhom prekvasiti človeštvo, to je naloga verske obnove. In v tem duhu hoče v naši župniji delovati tudi naš Cerkveni Glasnik.

Šolski vestnik.

Popoldanska služba božja.

Vse premalo se zavedamo Kristove ugotovitve. Pisano je: »Človek ne živi samo ob kruhu, ampak od vsake besede, ki pride iz božjih ust!« Zdi se, da je v povojnem času znova prav občutno zamrl v ljudeh čut za te besede. Povzdiguje in ceni se le to, kar se da prijeti, kar nasiti telo. Duša pa je potisnjena v stran. Za dušne potrebe le ljudem le malo mar! Ni čuda, da tudi božja beseda, ki hrani dušo dandanes pri ljudeh ni v posebnem kreditu.

Vse drugače sv. Cerkev! Jasno je, da telo brez hrane ne more živeti. Prav tako duša brez dušne hrane ne more živeti, ne more ostati stanovitna v živi veri in v dobrih delih. Nujno ji je treba raznolike hrane: molitve, sv. zakramentov in nič manj božje besede, neprestanega verskega pouka. Sv. Cerkev vse to dobro ve. Zato ji ob nedeljah ne zadostuje samo ena služba božja, samo enkratna pridiga. Postavila je tudi popoldansko službo božjo, v središče te službe božje pa je zasadila krščanski nauk. Glavni namen popoldanske službe božje je pouk v verskih resnicah, da se naša duša zopet in zopet nahrani s temi resnicami in ostane tako čila v verskem udejstvovanju.

Jezus in sv. Cerkev: oba nas prepričujeta o nujnosti, o potrebi **neprestanega** pouka v verskih resnicah. Razumljivo je, da noben kristjan, posebno pa vzgojitelj ne sme biti gluh in slep za to potrebo! Za vzgojitelja ni dovolj, da se sam zase zaveda te nujnosti. Njegova sveta dolžnost je, da že mladini

Naslovnica prve številke Cerkvenega glasnika za tržiško župnijo.

je Krtačova Špeva kapuna jedva (Ana špasna storja k' sej pred pedesetm letm an lotristen v Tržič perrajmova.). Ob koncu sestavka je avtor zapisal: »Zakaj smo to napisali? Nekoliko za zabavo in smeh. Ni dobro vedno resnim biti! Posebno pa zato, da pokažemo, kako narečje so tržani pred 50 letmi splošno govorili. S tem podamo kot zgodovinarji najboljšo sliko o našem napredku. Šola in dobra volja tržanov sta zmogle, da je skoro izginilo iz sveta to ne posebno lepo tržiško narečje.«[22]

Zapis o »ne posebni« lepoti tržiškega narečja tu gotovo ni ocena, ki bi odražala avtorjev subjektivni odnos do domače govorice, pač pa je v skladu s tedaj (in še več desetletij kasneje) splošno veljavnim

Krtačeva Špeva. 2. Kdor voče vedte, kaj je lbezen, mne nej praša jest mo povem, 3. Babja vojska, 4. Moj šocelj pa pride, me kušne objame, kuj je ozdravljeno moje srce, 1927/31, str. 6,
Krtačeva Špeva. 5. Lbezen skri jen žavost, 6. Vedeževanje, 7. Tiček u fogovžo 1927/32, str. 5–6,
Krtačeva Špeva. 8. Dimeš strah kranšče deževe, 9. Strašna zarota, 10. To povračiven dan, 1927/33, str. 5–6,
Krtačeva Špeva, 11. Koker ti mné, tok jest tbé, 1927/34, str. 4,
Krtačeva Špeva. 12. Adijo pa zrava ostane!, 13. Krtačarca – trda buča, 14. Dva grašinska jagra, 1927/35, str. 8.

22 *Cerkveni glasnik*, 1925/5, str. 7.

prepričanjem, da so narečja manj lepa kot knjižni jezik in zato neprimerna za zapisovanje ali celo za govorno sporazumevanje, ker naj bi kazala na neomikanost in neizobraženost njihovih govorcev. Izrazit pa je bil tudi negativen odnos do rabe narečnih (zlasti mlajših nemških) izposojenk (t. i. »popačenk«), ki so v teh folkloriziranih besedilih morda celo pogostejše kot v živem govoru. Hkrati je zanimivo opozorilo na časovni okvir zapisanega narečja, ki naj bi se v tej obliki »splošno« govorilo pol stoletja prej, ob času zapisa pa že »skoro izginilo iz sveta«.

Karel Pirc je tudi avtor več sestavkov s skupnim naslovom *Spomini izza dijaških let*.[23] Ob prvem sestavku s tem naslovom je v opombi zapisal: »Te spomine smo napisali, da spoznajo cenjeni čitatelji iz sličic, kako je živelo in mislilo kedaj v Tržiču navadno ljudstvo. Vsi dogodljali so resnični, četudi se niso učinili časovno v tem redu in od teh ljudi, kakor mi pripovedujemo. Starega narečja se poslužujemo zato, da se bolje predoči stari čas.«[24]

Pirc je za *Cerkveni glasnik* napisal še nekaj drugih narečnih besedil, med drugim *Pildče s Trsata*[25] in *Rajsko pismo*.[26] Troje narečnih besedil s skupnim naslovom *Ohpušč s Koroščga*[27] je leta 1928 napisal tudi tržiški kaplan Anton Vovk.[28] V naslednjih letih so sledili še drugi nizi narečnih besedil, med njimi *Koko j' gspod Vidic u radjo govoru*,[29] *Jungršče ustorje*[30] in *Desc u auslogo*[31] (avtorji besedil niso podpisani).

Karel Pirc (1861–1927) (http://www.gorenjci.si/osebe/pirc-karel/393/).

V nadaljevanju so Pirčeva besedila dialektološko analizirana na glasovni, oblikovni in besedni ravnini, in sicer z namenom, ugotoviti, kakšno tržiško narečje je avtor zapisal in katere zapisane narečne značilnosti so bile v primerjavi z njimi žive tudi še ob zapisovanju tržiškega govora za *Slovenski lingvistični atla*s nekaj desetletij kasneje.

Zapis

V besedilu *Koko je Krtačova Špeva kapuna jedva*[32] se je avtor prvič soočil s problematičnostjo zapisovanja narečnega besedila, ki je zapisano poenostavljeno, tj. s črkami knjižne abecede, uporabljen je še apostrof, s katerim je večinoma označen izpust črke zaradi narečne oslabitve samoglasnika (npr. *Vi se m' smejate, pa j' le res.* 'Vi se mi smejete, pa je le res.'), in ponekod naglasna znamenja, s katerim je označeno s stališča sočasnega knjižnega jezika nenavadno naglasno mesto (npr. *jabúk* 'jabolko', *taláte* 'talati, deliti' (ST 35/6)), včasih tudi (neknjižni, tj. narečni gorenjski) končniški naglas (npr. *popjè* 'popije' (ST 35/6)).

Avtor je imel težave tudi z določanjem presledkov med besedami, saj se v govorjenem jeziku zlasti naslonke pogosto izgovarjajo skupaj (npr. *am* 'ali mi', *čej* 'če je', *deb* 'da bi', *kjoj* 'ki jo je', *sej* 'se je'). Fonemov (samoglasnikov in soglasnikov), ki se v narečju zaradi različnih narečnih glasovnih sprememb ne izgovarjajo, avtor večinoma ni zapisoval, tj. rekonstruiral (npr. *kuhno* 'kuhinjo').

Več problemov pa je imel z zapisom polglasnika, ki je ob zvočniku /r/, ko gre za narečno oslabitev ali onemitev samoglasnika ob njem, večinoma izpuščen (npr. *prbolšek* 'priboljšek', *dobr* 'dobro', *je prtknivo* 'je pritaknilo', *pršle* [pərš'le]), lahko pa tudi zapisan s črko *e* (npr. *sej* […] *perrajmova* 'se je […] primerila/zgodila',[33] tudi *erdeč* 'rdeč' (ST 35/7)). Podobno je polglasnik nedosledno zapisan (s črko *e* ali brez nje) tudi v drugih glasovnih okoljih, kar bralcu ne nudi trdne opore pri pravilnem narečnem branju zapisanega (npr. brez črke za polglasnik: *četrtk* [četə́:rtək] 'četrtek', *štruklce* [štrù:kəlce][34] 'štrukeljce', *Žančk* [žà:nčək] 'Žanček', *pr urath* [pər u̯rá:təx] 'pri vratih', *samh* [sá:məx] 'samih', *potl* [pó:təl]/[pó:tle] 'potlej,

[23] Pirc, Spomini izza dijaških let, *Cerkveni glasnik*, 1925/13, str. 4, 1925/14, str. 4, 1926/17, str. 8, 1926/18, str. 4, 1926/19, str. 6, 1926/20, str. 6, 1926/22, str. 4, 1926/23, str. 4, 1926/24, str. 4.

[24] *Cerkveni glasnik*, 1925/13, str. 4.

[25] *Cerkveni glasnik*, 1927/35, str. 6–7, in 1927/36, str. 4.

[26] *Cerkveni glasnik*, 1927/28, str. 16.

[27] *Cerkveni glasnik*, 1928/46–47, str. 5–6, 1928/48, str. 5–6, 1928/50–51, str. 6.

[28] Anton Vovk, (19. 5. 1900, Vrba–7. 7. 1963, Ljubljana), duhovnik, teolog, ljubljanski nadškof (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi814645/ (9. 8. 2020)).

[29] *Cerkveni glasnik*, 1929/2, str. 3, 1929/3, str. 2–3, 1929/4, str. 3–4, 1929/5, str. 4.

[30] *Cerkveni glasnik*, 1929/8, str. 3, 1929/9, str. 2, 1929/10, str. 3

[31] *Cerkveni glasnik*, 1930/2, str. 3.

[32] Osnovna analiza jezika, kot ga je zapisal Karel Pirc v omenjenih besedilih, je bila opravljena na osnovi tega (prvega) besedila, zato citati niso označeni. Kjer je bilo gradivo dopolnjeno še s citati iz drugih besedil, so ti označeni, kot je prikazano v poglavju o virih.

[33] Z znakom […] je označen izpust citiranega besedila.

[34] V oglatih oklepajih je zapisan narečni izgovor zapisane besede.

potem', *dši* [dəšíː] 'diši' – toda tudi s črko *e* za polglasnik: *cahen* [cáːxən] 'znamenje', *po kuhen* [po kúːxən] 'po kuhinji', *Žefe* [žèːfe]/[žèːfə] 'Žefi', *kelk*‘ [kə̀lk]/[kêlk] 'koliko', *ven* [ˈvən] 'ven', *vse* [u̯ˈsə/u̯ˈse] 'vsi').

Prav tako je iz besedil razvidna problematičnost zapisa dvoustničnega [*u̯*], ki se je razvil iz *v* ali *l* in je tu lahko zapisan s črko *u* (*poudan* 'poldan', *uhka* [u̯xˈka]/[uxˈka] 'lahko', *zaupije* [zau̯pìːje] 'zavpije', *uprašale* 'vprašali' (RP 28/16)) ali črko *v* (*Krtačov* [Kərtáːčou̯], *ta debev* [debȅːu̯] 'debeli', *mav* [máːu̯] 'malo', *je vpiva* [je u̯píːva] 'je vpila', *sovze* 'solze' (Sp 17/8); tako tudi v deležniku na *-l* v moškem in srednjem spolu ednine: *nam ugov* [náːm uˈgou̯] 'ne bom lagal', *sej je snav* [se j‿je snáːu̯] 'se ji je sanjalo', *je šu* [je ˈšu] 'je šel').

Problematičnost zapisovanja narečnega besedila torej večinoma izvira iz narečnih glasovnih sprememb, katerih zapis s knjižnim črkopisom ni predviden. Narečne glasovne značilnosti, kot se kažejo v zapisanih tržiških besedilih, so predstavljene v nadaljevanju.

Glasovna ravnina

Avtor je bil ob zapisu tržiškega narečja pozoren predvsem na narečno slabljenje kratkih naglašenih in zlasti nenaglašenih samoglasnikov:

– oslabitev v polglasnik v besedilu izkazujeta predvsem kratka naglašena /i/ (*neč* [ˈnəč] 'nič', *set* [ˈsət] 'sit') in /u/ (*ukp* [uˈkəp] 'vkup'), pri čemer pa se zapisa izgovora s polglasnikom med seboj razlikujeta;
– kratki naglašeni /a/ se z istozložnim /j/ asimilira v [eį] (*kej* [ˈkeį] 'kaj', *zej* [ˈzeį] 'zdaj', *dej* [ˈdeį] 'daj'), z istozložnim /v/ pa v [ou̯] (*zagedrnjov* [zagədərnˈjou̯] 'zagodrnjal' (ST 35/6), *prov* 'prav');
– oslabitev nenaglašenih samoglasnikov v polglasnik je izpričana pogosteje:
  /i/ > /ə/ (*pred pedesetm* 'pred petdesetimi', *nosm* [nǫ́ːsəm] 'nosim'), *zahvalm* [zaxváːləm] 'zahvalim', *n* [ən] 'in', *sta bva fertk* [sta bva féːrtək] 'sta končala') oz. /i/ > /ə/ ali /e/[35] (*soj Špeve*[36] [sóːi̯ špȅːve]/[sóːi̯ špȅːvə][37] 'svoji Špeli', *h peče* [x péːče]/[x péːčə] 'k peči', *na pote* [na pǫ́ːte]/[na pǫ́ːtə] 'na poti'), *božje* [bóːžje]/[bóːžjə] 'božji', *velek* 'velik' (KŠ 35/8), *to stare* '(ta) stari, mož', *falite* [falìːte]/[falìːtə] 'zgrešiti', *od te bogateh* [od tə bogàːtəx]/[od te bogàːtex] 'od (ta) bogatih)' (KŠ 25/8), *upite* [u̯píːte]/[u̯píːtə] 'vpiti', *zasužite* [zasužìːte]/[zasužìːtə] 'zaslužiti', *nose* [nǫ́ːse]/[nǫ́ːsə] 'nosi, sed.', *zgrabe* 'zgrabi, sed.', *reče* 'reci, vel.', *so rekle* [so réːkle]/[so réːklə] 'so rekli', *prepevale* [prepȅːvale]/[prepȅːvalə] 'prepevali');[38]
  /u/ > /ə/ (*sej zbdiva* [se‿i̯ zbədíːva] 'se je zbudila');
  /a/ > /ə/ (*prtknile* [pərtəkníːle] 'pritaknile', *zvgano* 'zlagano' KŠ 31/6); nenaglašeni /a/ se z istozložnim /v/ lahko asimilira v [-ou̯-], zlasti v deležniku na *-l* (*devov* 'delal', *ubogou* 'ubogal', *zmankovo* 'zmanjkalo', *klicova* 'klicala', *slišova* 'slišala', *žugova* 'žugala', *potuhtova* 'potuhtala');
  /e/ (< **ě*) > /ə/ (*u rsnic* [u rəsníːc]/[u rsníːc] 'v resnici', *sej […] rzjezu* [se‿i̯ rəzjȅːzu] 'se je razjezil', *vidt* [víːdət] 'videti');
  /o/ > /ə/ (*ket* [ket]/[kət]'kot');
– onemitev nenaglašenih samoglasnikov:
  /i/ (*žvav* 'žival' (PT 36/4), *Pikca – Figca* 'vzdevek Pikica – Figica' (KŠ 25/8), *divjačno* 'divjačino' (KŠ 35/8), *nebešk angelc* 'nebeški angelci, I mn. m. sp.', *h Krecljav* 'h Krecljavi, D ed. ž. sp.', *moj ranč mater* 'moji rajnki materi' (KŠ 25/8), *u roc* 'v roki, M ed. ž. sp.', *po brad* 'po bradi, M ed. ž. sp.', *na smrtn postl sta s* 'na smrtni postelji sta si', *pojd* 'pojdi, vel., 2. os. ed.)', *stop* 'pojdi', *pones* 'ponesi', *ustrašva* 'ustrašila', *nkol* 'nikoli', *t* 'ti' (ST 35/6), *k* 'ki', *b* 'bi' (KŠ 25/8));
  /u/ (*ldje* 'ljudje' (KŠ 35/8)), *hdirje* 'hudirje' (Sp 18/4), *hdoben* 'hudoben' (Sp 20/6), *mšica* 'mušica' (ST 25/6), *v Tržič* 'v Tržiču, M ed. m. sp.', *per* […] *kšeft* 'pri […] kšeftu, tj. poslu', *u vonc* 'v loncu', *po Kriščovmo nauk* 'po Kristusovem nauku' (KŠ 25/8), *spstiva* 'spustila' (KŠ 25/8));
  /e/ (< **ě*: *vorh* 'oreh' (Sp 18/4), *lpo* 'lepo' (Sp 14/4), *vidte* 'videti' (PT 36/4), *pocdiva* 'pocedila', *nagajivga* 'nagajivega, R ed.', *usga* [u̯zˈga] 'vsega', *mojga* 'mojega', *tačmo* 'takemu, D, M. ed.'); (< **e*: *j'/j* 'je', *sej* 'se je', *sboj* 'seboj', *mne* 'mene' (KŠ 34/4), *tbé* 'tebi' (KŠ 34/4));
  /o/ (*dobr/dobro* 'dobro', *svab* 'slabo', *mav* 'malo', *kelk*‘ [kəlk] 'koliko', *na kratk* 'na kratko' (ST 35/6), *k* 'ko' (KŠ 25/8), *sevš* 'se boš' (KŠ 25/8), vendar ne v deležniku na *-l* srednjega spola ednine (*sej* […] *grevo* 'se je grelo', *je prtknivo* 'je pritaknilo');
  /ə/ (*vonc* 'lonec', *konc* 'konec' (KŠ 31/6), *čvovk* 'človek' (KŠ 33/5), *v tme* 'v temi' (Sp 20/6).

Nenaglašeni samoglasnik *e* se je v nedoločnem zaimku (števniku) *en*, *eden* in v nikalnici *ne* razvil v *a* (*anga* 'enega', *anmo* 'enemu' (KŠ 25/8), *ano* 'eno',

[35] Zapis s črko *e* na tem mestu omogoča dva načina branja – kot [e] ali [ə]. Zapisi za SLA ne izkazujejo nenaglašene narečne končnice *-e*, niti *-ə* (< *-i*), npr. v dajalniku ednine ženskega spola ali v nedoločniku ali 2. osebi velelnika ednine, ampak le onemitev tega izglasnega samoglasnika. Pač pa oslabitev nenaglašenega izglasnega *-i* v polglasnik izkazuje *Tržiški slovar*, npr.: *brščə* [bə́ːršcə] '(brhki), lep', *mašcə* [má:ščə] 'mački'.

[36] V besedilu zapisana oblika *Špeve* 'Špeli' (švapanje pred srednjim samoglasnikom) je nepričakovana, a je v gorenjščini analogija iz imenovalnika ednine *a*-jevskih samostalnikov (*Špeva*), kjer je švapanje regularno, pogosta.

[37] Refleks oslabelega /i/ je danes v tržiškem govoru polglasnik /ə/, v nekaterih gorenjskih govorih pa tudi /e/, zato ni mogoče z gotovostjo trditi, kateri glas označuje črka *e* v teh besedilih, zapisanih pred skoraj sto leti.

[38] Z oslabitvijo nenaglašene glagolske pripone *-i-* in švapanjem je verjetno mogoče povezati tudi zapisani narečni izgovor *činčnuva je* 'kinknila je', *misluva* 'mislila je' (*-ila* > *-iva* > *-əva* > *-uva*).

ankat 'enkrat', *anajst* 'enajst'; *nam* 'ne bom', *na more* 'ne more', *na vem* 'ne vem', *b' na bo* 'bi ne bilo', *namarna* 'nemarna', *naumna* 'neumna' (KŠ 34/4)), medtem ko se je nenaglašeni *a* v vezniku *da* razvil v *e* (*de*). Mogoča je tudi asimilacija nenaglašenega [oụ] v [u] (*pokru* [pó:kru] 'pokrov'). Redko je izkazano prednaglasno ojevsko ukanje (*ubirava* 'obirala', *utroc* 'otroci' (Sp 18/4), *uči* 'oči' (ST 35/6) ali prednaglasno ojevsko akanje (*galfica* 'goljufica', *govariva* 'govorila' (KŠ 34/4)). Za gorenjščino je značilna tudi odsotnost preglasa *o* > *e* za mehkimi soglasniki (tu izražena v zapisih kot *Krtačova* 'Krtačeva', *Krtačov* 'Krtačev' (KŠ 30/6),[39] *z žaklov* 'iz žakljev' (ST 35/6)).

V zapisanih tržiških besedilih je mogoče opazovati tudi številne narečne soglasniške razvoje:

– nezvočniki svojo zvenečnost prilikujejo sledečim nezvočnikom, vendar je to le redko zapisano (*gdo* 'kdo' (KŠ 29/8), *muscirov* 'muziciral' (Sp 14/4), *gvaška* 'glažka, kozarčka' (ST 35/6), *rasodile* 'razsodili' (RP 28/16));
– švapanje, tj. razvoj /l/ > /v/ pred zadnjimi samoglasniki (*čvovk* 'človek', *vonc* 'lonec', *Špeva* 'Špela', *zevenk* 'zelnik' (KŠ 35/8), *kobase* 'klobase' (KŠ 35/8), *vojternce* 'lojtrnice' (KŠ 35/8), *zasužite* 'zaslužiti', *uč* 'luč' (KŠ 35/8), *šovo* 'šolo'[40] (Sp 14/4), *mvajš* 'mlajši' (Sp 23/4),[41] *na kopco* 'na klopico' (KŠ 31/6), *je devov* 'je delal', *ugov* 'lagal', *je jedva* 'je jedla', *spekva* 'spekla', *jamrova* 'jamrala', *je pršva* 'je prišla', *žrva* 'žrla', *j bo* 'je bilo', *je šepetavo* 'je šepetalo', *sta sedva* 'sta sedla', *uhka* 'lahko', *zvo* 'zelo' (PS 36/4), *z gvavo* 'z glavo' – izpričano pa je tudi s tem povezano analogično menjavanje med *l* in *v*, tj. *gvale* 'glavi, D ed.', *na gval* 'na glavi, M ed.' (KŠ 29/8), *po cerkle* 'po cerkvi' (PS 36/4), *na prl* 'na prvi', *ta perl* 'na prvi' (KŠ 25/8), *ta prlkrat/to prl kat* '(ta) prvikrat' (Sp 18/4), *u prlem* 'v prvem' (KŠ 33/6),), *per* […] *pristale* 'pri […] pristavi' (KŠ 34/4), *pralga* 'pravega' (ST 35/6));
– razvoj *-ol-* > *-oụ-* > *-o:-* (*na po* [na pǫ:] 'na pol' (Sp 18/4));
– protetični *v* pred zadnjimi samoglasniki (*u*, *o*, *a*) v vzglasju (*voče* [vǫ́:če] 'oče, hoče' (KŠ 35/8), *vona* 'ona' (KŠ 29/8), *von* 'on' (Sp 18/4), *vorh* 'oreh' (Sp 18/4), *vognjeneh* 'ognjenih' (Sp 24/4));
– protetični *j* pred sprednjimi samoglasniki (*i*, *e*) v vzglasju (*jen* 'in' (KŠ 25/8), *jeskale* 'iskali' (Sp 19/6));
– razvoj prehodnega *-j-* pred sičniki in šumniki (*poh pajsko* 'pod pazduho');
– redko protetični *g* pred zadnjimi samoglasniki v vzglasju (*guno* 'ono' (PT 35/6));
– otrditev mehkega *nj* > *n* (*kuhno* [kù:xno] 'kuhinjo', *no* [nǫ́:] 'njo', *negov* [negó:ụ] 'njegov', *sej je snav* 'se ji je sanjalo', *zmankovo* 'zmanjkalo', *zaston* [zastǫ́:n] 'zastonj', *po neh* 'po njih' (Sp 18/4), *na skrin* 'na skrinji' (Sp 17/8), *prošno* 'prošnjo' (RP 28/16) – toda tudi *zastonj* (KŠ 35/8), *kuhnje* 'kuhinje' (KŠ 25/8));
– otrditev mehkega *lj* > *l* (*prbolšek* 'priboljšek', *dile* 'dilje, deske', *lbezen* 'ljubezen' (KŠ 31/6) – vendar tudi *nedeljo*, *Krecljavova* 'Krecljavova', *življenje* (KŠ 25/8), *belj* 'bolj' (KŠ 25/8), *se valja* (KŠ 25/8));
– mehčanje mehkonebnikov pred sprednjimi samoglasniki, tj. *k* > *č* (*četno* 'ketno, verigo', *čevder* 'klet, kelder', *roče* 'roke', *moče* 'moke' (KŠ 35/8), *svetniče* 'svetniki', *ženšče* 'ženske' (Sp 14/4), *žoče* 'žoke, kratke pletene nogavice', *otroče* 'otroke' (KŠ 26/6), *utrinče* 'utrinki' (Sp 24/4), *vojšče* 'vojske' (KŠ 31/6), *pr činkan* 'pri kinkanju', *z ježič* 'z jeziki' (ST 35/6), *s Koroščega* 's Koroškega' (KŠ 29/8), *grašinšč* 'graščinski' (KŠ 35/8), *tržišč* 'tržiški' (ST 35/6), *mrtvašče* 'mrtvaški' (Sp 14/4), *peklenšč* 'peklenski', *ranč* 'rajnki', *kače* 'kake', *tač* 'tak' (KŠ 25/8), *tačele* 'takele', *veliče* 'velike', *ta kraščga* 'ta kratkega', *vinščem* 'vinskim' (KŠ 35/8), *vsače to velče praznče* 'vsake (ta) velike praznike' (Sp 14/4), *neče* 'neki' (KŠ 32/6), *če* 'kje' – toda tudi *nebešk* 'nebeški'); *k* > *c* (*u roc* 'v roki'); *g* > *j* (*drujga* 'drugega', *ta druj* 'drugega' (KŠ 30/6), *drujkat* 'drugikrat' (KŠ 27/4), *fije* 'fige' (KŠ 25/8), *gavje* 'gavge, vislice' (KŠ 35/8)); *g* > *z* (*druzga* 'drugega' (KŠ 29/8)); *g* > *ž* (*štenže* 'štenge, stopnice' (Sp 18/4), *vornže* 'orenge, réda' (ST 35/6)); *x* > *š* (*na streše* 'na strehi' (KŠ 35/8), *po sušem* 'po suhem' (Sp 17/8), *birtošeh* 'birtohih, predpasnikih' (Sp 22/4), *muše* 'muhe' (Sp 22/4), *greše* 'grehe' (KŠ 32/5));
– (*-b* >) *-p* > *-f* (*potef* 'potep', *zof* 'zob' (ST 35/6));
– *-g* > *-x* (*Boh* 'Bog', *dovh* 'dolgo' (Sp 14/4), *prah* 'prag' (Sp 14/4), *trh/trg* 'trg' (Sp 14/4), *okroh* 'okrog' (Sp 24/4));
– *-d* > *-x* (*preh* 'pred, prej', *oh* 'od' (Sp 14/4), *poh* 'pod' (Sp 14/4));
– *d* > *x* pred nezvenečimi nezvočniki(v predlogih in predponah): *d-k* > *x-k* (*poh kluč* 'pod ključ' (KŠ 35/8), *svahko* 'sladko' (KŠ 31/6)), *d-p* > *x-p* (*ohpru* 'odprl' (KŠ 35/8), *pohprt* 'podprt' (KŠ 35/6, *ohpeljov* 'odpeljal' (KŠ 26/4), *pohpirov* 'podpiral' (KŠ 27/4)), *d-t* > *x-t* (*oh tga* 'od tega' (KŠ 25/8)), *d-š* > *x-š* (*oh šelmov* 'od šelmov/sleparjev' (KŠ 35/8));
– *b* > *f* pred nezvenečimi nezvočniki: *b-t* > *f-t* (*droftinc* 'drobtinic' (KŠ 29/8), *nahrftenče* [naxə:rfənče]'nahrbtnike' (ST 35/6));
– *šč* > *š* (*poišta* 'poiščita' (KŠ 35/8), *grašinska* 'graščinska' (KŠ 35/8), *mašvava* 'maščevala' (KŠ 32/6))
– *-xc-* > *-fc-* (*ofcet* 'ohcet, svatba' (KŠ 35/8));
– *-dc-* > *-sc-* (*u ževosco* 'v želodcu' (KŠ 29/8));
– (*-bš-*) > *-pš-*> *-vš-* (*levš* [lè:ụš] 'lepši' (KŠ 25/8), *sevš* 'se boš' (KŠ 25/8));
– *-mn-* > *-vn-* (*spovnem* 'spomnim' (KŠ 34/4);

[39] V naslednjih zapisih o Krtačevi Špeli je v naslovu preglas upoštevan, tj. *Krtačeva Špeva*.
[40] V istem besedilu po analogiji tudi *šove* 'šole' (Sp 14/4).
[41] Premet *mụ* > *ụm* (ki je zabeležen tako v zapisu SLA za Lom pod Storžičem kot v tržiških ledinskih imenih, zbranih v projektu FLU-LED) v teh besedilih ni izpričan.

– *-čk-* > *-šk-* (*maškam* 'mačkam' (KŠ 29/8), *maščene* 'mačkenje, mačje' (Sp 17/8));
– *-td-* > *-dd-* > *-d-* (*pedesetm* 'petdesetimi');
– *-tj-* > *-č-* (*treč* 'tretji', *če* 'tja');
– *dn-* > *gn-* (*gnar* 'denar' (Sp 19/6));
– *km-* > *xm-* (*hmav* 'kmalu' (KŠ 34/4));
– *pt-* > *t-* (*tiče* 'ptiči' (Sp 14/4));
– *sv-*, *tv-* (v zaimkih) > *s-* oz. *t-* (*soj* [só:i̯] 'svoji', *toj* [tǫ́:i̯] 'tvoj');
– *lju-* > *i-* (*Ibel* 'Ljubelj', *Iblana* 'Ljubljana' (Sp 14/4)).
– *-zv-* > *-zg-* v korenu *zgon-* (*zgonit* 'zvoniti', *zazzgonu* 'zazvonil' (KŠ 35/8))
– *-zdr-* > *-zr-* v korenu *zdrav-* (*zrava* 'zdrava' (KŠ 35/8), *pozravljat* 'pozdravljati' (PS 36/4));

Beseda *krat* se lahko izgovarja tudi brez /r/, npr. *parkat* 'parkrat, nekajkrat', *ankat* 'enkrat', *takat* 'takrat' (ST 35/6), toda tudi *trikrat* 'trikrat'.

Oblikovna ravnina

Na oblikoslovni ravnini v zapisanih narečnih besedilih izstopajo naslednje značilnosti:
– maskulinizacija nevter v ednini (*soj življenje* 'svoje življenje' (KŠ 25/8), *an jajce* 'eno jajce' (KŠ 25/8), *soj gnezd* 'svoje gnezdo' (KŠ 35/8), *ta velč voken* '(ta) veliko okno' (KŠ 29/8) – toda tudi *je pa sonce sjavo* 'je pa sonce sijalo' (Sp 18/4));
– feminizacija nevter v množini (*urata zaprte* 'vrata zaprta' (KŠ 35/8));
– posplošitev končnice *-am* v orodniku ednine samostalnikov moškega in srednjega spola (*z birtoham* 's predpasnikom', *pred voknam* 'pred oknom', *z vinam* 'z vinom' (ST 35/6), *preh zidam* 'pred zidom' (KŠ 33/6));
– končnica *-əm* (< *-mi*) v orodniku množine samostalnikov moškega in srednjega spola (*pred* […] *letm* [pred lẹ̀:təm] 'pred […] leti');
– posplošitev dajalniške končnice **-ěmu* pridevnikov in osebnih zaimkov moškega spola v mestniku (*per tačmo*[42] *kšeft* 'pri takem kšeftu/, tj. poslu') in orodniku ednine (*z usmo* 'z vsem', *za nmo* 'za njim');
– posplošitev izglasnega *-o* iz pridevniške končnice dajalnika ednine v končnico dajalnika in mestnika ednine samostalnikov moškega spola (*po noso* 'ponosu', *preče domo* 'proti domu', *fanto* 'fantu', *pso* 'psu' (KŠ 35/8));
– izražanje pridevniške določnosti z določnim členom *to*, *ta* (*to starga* '(ta) starega', *ta rdeča* '(ta) rdeča, tj. kri');
– stopnjevanje pridevnika s končnico *-i* (*to stara je biva pa še žlehniš* 'ta stara je bila pa še žlehnejša, hudobnejša' (KŠ 27/4));
– raba dolgega nedoločnika (*zasužite* [zasužì:tə]/[zasužì:te] 'zaslužiti', *hodite* [xodì:te]/[xodì:tə] 'hoditi', *žalite* 'žaliti' (ST 35/6), *čdit* 'čuditi' (ST 35/7), *pomirite* 'pomiriti' (KŠ 32/5));[43]
– raba osebnega zaimka *jest* 'jaz' (npr. KŠ 34/4)).[44]

Besedna ravnina

V besedilu *Koko je Krtačova Špeva kapuna jedva* in njegovih nadaljevanjih je narečne značilnosti mogoče opazovati tudi na leksikalni/besedni ravnini. V njih je namreč zapisanih veliko (nenavadnih) narečnih besed, kar je tako posledica težnje avtorja, prikazati živi govor sodobnega Tržiča, kot tudi vzbuditi presenečenje bralcev nad temi »starimi« izrazi, večinoma vzetih iz obrtniškega žargona, ki je bil v začetku 20. stoletja pod močnim nemškim (bavarskim) vplivom. Avtor se je pretirane rabe tovrstnega besedja posluževal kot stilnega sredstva in je na nekatere besede bralce opozoril tudi z opombami (oz. jih je označil s številko), vendar jih pod črto ni (vedno) pojasnil, npr.: *rančoše*[1] 'vrsta čevljev', *plavmontag*[3] 'plavi ponedeljek – *ponedeljek, ko delavec neupravičeno izostane z dela*',[45] *je štrikava*[4] 'je pletla', *v aržato*[6] 'v žepu'. Mnogi taki izrazi zato ostajajo današnjemu bralcu nerazumljivi, npr. *kolekturo*[2], *je foksova*[5], *»to slepe bržole«*[7], *u* […] *cvitah*[8], *kaput*[9], številniki *zimecvanck*[10], *fireohck*[46] itd. Še več narečnih besed je neoznačenih, ker so bile tedanjim bralcem verjetno razumljive oz. so jih morda še uporabljali, npr. *kapun* 'petelin', *šoštar* 'čevljar', *trampihln* 'sanjske knjižice', *ruf* 'klic', *flavze* 'neumnosti, neumne besede', medtem ko mnoge (zlasti) današnjemu bralcu ostajajo neznanka, npr. *lotristen*, *peteltudi* itd.

V nekaterih narečnih besedilih, objavljenih v naslednjih številkah *Cerkvenega glasnika*, so izbrane besede v opombah tudi pomensko pojasnjene, npr. v besedilu *Spomini izza dijaških let*: *dacmal*[2] 'tisti čas' (Sp 13/4), *gvastavce*[3] 'lastavice' (Sp 13/4), *mit zôk und pôk*[4] 'z vso prtljago' (Sp 13/4), *kofedra*[5] 'kava' (Sp 13/4) itd., hkrati pa tudi tu mnoge besede ostajajo bralcu nepojasnjene, npr. *na ukancah* 'na počitnicah' (Sp 13/4), *smo se dgale* (Sp 13/4), *rihteg* (Sp 13/4) itd.

Med izpostavljenimi besedami je največ germanizmov, tj. iz/preko nemščine prevzetih besed, na kar opozarjajo tudi avtorji *Tržiškega slovarja*, ki pa žal ne zajema tudi narečnega besedja iz *Cerkvenega glasnika*: »Precej tržiških besed, ki so zaznamovale našo preteklost (med njimi predvsem popačenke iz nemškega jezika), je že odšlo. Besedišče se spreminja in se pomlaja.«[47]

[42] Izglasni *-o* je v pridevniški končnici dajalnika ednine moškega spola nastal iz *-ə*, v katerega je oslabel *-u*, in sicer po labializaciji ob *-m-*, torej **-ěmu* > *-emu* > *-emə* > *-emo* (prim. Logar, Govor Repenj) in se posplošil tudi v mestnik. V tem besedilu npr. *mo* 'mu, njemu'.

[43] Prim. Logar Ts182, str. 26/26: »Dolgi inf.«

[44] Oblika *jest* se je razvila iz **(j)azъ* z »energično eksplozivno razrešitvijo *s*-ove pripore« (Bezlaj 1976: 222).

[45] Prim. *plavi ponedeljek* v Frazeološkem slovarju na www.fran.si.

[46] Ahačič et al., *Tržiški slovar*, str. 12: *flauze* 'nepotrebne besede'.

[47] Prav tam, str. 3.

Z načinom življenja in dela v času nastanka besedil so povezani tudi danes nenavadni in celo nerazumljivi frazemi kot: *furtnaprej je bva kača v aržato* 'kar naprej je bil žep prazen – v njem ni bilo denarja', *peteltudi je pev*.

Sklep

Tržiški govor se je skupaj z razvojem mesta in spreminjanjem načina življenja njegovih prebivalcev v zadnjih desetletjih spreminjal iz tipičnega gorenjskega narečnega govora (z močnimi leksikalnimi interferencami iz nemškega jezika) v nekoliko bolj mestno govorico s še vedno mnogimi gorenjskimi narečnimi značilnostmi. Krajevni govor pa se še vedno spreminja tudi zaradi priseljevanja prebivalcev ne le iz bližnje gorenjske okolice, ampak (zaradi razvite industrije) tudi iz drugih slovenskih pokrajin in nekdanjih jugoslovanskih republik, danes pa je jezikovna podoba meščanov še bolj pestra. Na razvoj krajevnega govora so vplivali tudi šola, cerkev in mediji. Mnoge narečne značilnosti, predvsem besede, so se izgubile, zamenjale so jih druge – morda knjižne, na novo tvorjene ali prevzete iz kakega drugega globalnega jezika. Zanimivo bi bilo primerjati te skoraj sto let stare zapise tržiškega govora s kakim mlajšim nedialektološkim (laičnim) zapisom gorenjščine, kot se govori v Tržiču danes …

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Cerkveni glasnik za tržiško župnijo. Tržič: Župni urad, 1924–1941:
Koko je Krtačova Špeva kapuna jedva, 1925/5, str. 6–7.
Spomini izza dijaških let, 1925/13, str. 4. (Sp 13/4)
Spomini izza dijaških let, 1925/14, str. 4. (Sp 14/4)
Spomini izza dijaških let, 1926/17, str. 8. (Sp 17/8)
Spomini izza dijaških let, 1926/18, str. 4. (Sp 18/4)
Spomini izza dijaških let, 1926/19, str. 6. (Sp 19/6)
Spomini izza dijaških let, 1926/20, str. 6. (Sp 20/6)
Spomini izza dijaških let, 1926/22, str. 4. (Sp 22/4)
Spomini izza dijaških let, 1926/23, str. 4. (Sp 23/4)
Spomini izza dijaških let, 1926/24, str. 4. (Sp 24/4)
Krtačeva Špeva. Ta perl kapitel. Špeva ket otrok, 1. Pikca – Figca, 1926/25, str. 8. (KŠ 25/8)
Krtačeva Špeva, 2. U dolince prjetne je ljube moj dom, – nkole od njega podav se ne bom, 1926/26, str. 4. (KŠ 26/6)
Krtačeva Špeva, 3. Brumnova familja, 1926/27, str. 4. (KŠ 27/4)
Rajsko pismo, 1927/28, str. 16. (RP 28/16)
Krtačeva Špeva, 4. To stara Krtačarca, 1927/29, str. 8. (KŠ 29/8)
Krtačeva Špeva, Ta druj kapitelj. Špeva štemá šoceljna, 1. Krtačov Žane, 1927/30, str. 6. (KŠ 30/6)
Krtačeva Špeva. 2. Kdor voče vedte, kaj je lbezen, mne nej praša jest mo povem, 3. Babja vojska, 4. Moj šocelj pa pride, me kušne objame, kuj je ozdravljeno moje srce, 1927/31, str. 6. (KŠ 31/6)
Krtačeva Špeva. 5. Lbezen skri jen žavost, 6. Vedeževanje, 7. Tiček u fogovžo 1927/32, str. 5–6. (KŠ 32/5, KŠ 32/6)
Krtačeva Špeva. 8. Dimeš strah kranšče deževe, 9. Strašna zarota, 10. To povračiven dan, 1927/33, str. 5–6. (KŠ 33/5, KŠ, 33/6)
Krtačeva Špeva, 11. Koker ti mné, tok jest tbé, 1927/34, str. 4. (KŠ 34/4)
Krtačeva Špeva. 12. Adijo pa zrava ostane!, 13. Krtačarca – trda buča, 14. Dva grašinska jagra, 1927/35, str. 8. (KŠ 35/8)
Pildče s Trsata, 1927/35, str. 6–7. (PT 35/6, PT 35/7)
Pildče s Trsata, 1927/36, str. 4. (PT 36/4)
Ohpušč s Koroščga, 1928/46–47, str. 5–6.
Ohpušč s Koroščga, 1928/48, str. 5–6.
Ohpušč s Koroščga, 1928/50–51, 6.
Koko j' gspod Vidic u radjo govoru, 1929/2, str. 3.
Koko j' gspod Vidic u radjo govoru, 1929/3, str. 2–3.
Koko j' gspod Vidic u radjo govoru, 1929/4, str. 3–4.
Koko j' gspod Vidic u radjo govoru, 1929/5, str. 4.
Jungršče ustorje, 1929/8, str. 3.
Jungršče ustorje, 1929/9, str. 2.
Jungršče ustorje, 1929/10, str. 3.
Desc u auslogo, 1930/2, str. 3.

LITERATURA

Ahačič, David, in Kuburič, Boris, in Koder, Jožica: *Tržiški slovar*. Tržič: Zveza kulturnih organizacij, 2012.

Bezlaj, France, et al.: *Etimološki slovar slovenskega jezika* I: A–J (1976); II: K–O (1982); III: P–S (dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan); IV: Š–Ž (2005), avtorji gesel France Bezlaj, Marko Snoj, Metka Furlan, ur. Marko Snoj in Metka Furlan; V: Kazala (2007), izdelala Marko Snoj, Simona Klemenčič. Ljubljana: SAZU, Mladinska knjiga.

Bokal, Ljudmila: Tržiški slovar. *Jezikoslovni zapiski* 20, 2014, št. 1, str. 221–224.

Jazbec, Viktorija: Poskus klasifikacije gorenjskega glagolskega akcenta (kraja Križe pri Tržiču in Veterno), A-diplomska naloga. Tipkopis. Arhiv Dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana.

Klinar, Klemen, in Škofic, Jožica: *Ledinska imena v občini Tržič = Flurnamen in der Gemeinde Tržič*. Jesenice: Razvojna agencija Zgornje Gorenjske, 2015.

Kosem, Metka: *Tržiški izgovorni besednjak*. Tržič: Samozaložba, 2010.

Logar, Tine: Govor Repenj – Kopitarjevega rojstnega kraja. *XVII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, zbornik predavanj*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti, 1981, str. 129–141.

Logar, Tine: Zapis krajevnih govorov Loma pod Storžičem, Sv. Ane in Tržiča (SLA Ts182). Skenirani rokopis. Arhiv *Slovenskega lingvističnega atlasa*, Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana, 1953.

Mohor, Miha, et al.: *Pod gorami. Folklorne in spominske pripovedi iz krajev pod Dobrčo, Križko goro, Storžičem in Krvavcem.* Ljubljana: Založba ZRC, 2017 (Glasovi, 49).

Pretnar, Tone: Zapis krajevnega govora Loma pod Storžičem (SLA T204, stara Ts182a). Rokopis. Arhiv *Slovenskega lingvističnega atlasa*, Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana, 1967.

Škofic, Jožica: Fonološki opis govora kraja Lom pod Storžičem. *Jezikoslovni zapiski* 6, 2000, št. 1, str. 141–154.

SPLETNE POVEZAVE

Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, 1924–1941:
https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-QMS3ACLK

Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014–, različica 6.0:
www.fran.si

Kulturni portal ledinskih in hišnih imen/Kulturportal der Flur- und Hausnamen:
http://fluled.szi.at/home/tiskane-obcinske-karte/

Seznam osebnosti iz Občine Tržič:
https://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_osebnosti_iz_Občine_Tržič

Slovenska biografija:
https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi814645/

Slovenski lingvistični atlas:
https://sla.zrc-sazu.si/#v

SUMMARY

Tržič local dialect in the *Tržič Parish Bulletin*

Based on recordings prepared for the Slovenian Linguistic Atlas, the contribution first briefly presents the local dialects of Tržič and the surrounding villages that belong to the Upper Carniolan (Gorenjsko) dialect by describing their most important phonological and morphological characteristics. Then follows the analysis of dialect texts which the Tržič native Karel Pirc published in the *Tržič Parish Bulletin* between 1924 and 1927. These are folklorised texts on Krtač's Špela (*Krtačova Špeva*) and memories of youth in Tržič (*Spomini izza dijaških let*), as well as witty impressions from a pilgrimage to Trsat (*Pildče s Trsata*) "told" by various literary characters (the author himself or some inhabitants of Tržič).

The texts reveal most dialect phenomena characteristic of Tržič and the surrounding villages still in the second half of the twentieth century (as documented in the dialectological records for the *Slovenian Linguistic Atlas*). Particularly noticeable at the vocal level are the significant weakening and loss of short (unstressed and stressed) vowels, and at the consonant level švapanje (i. e. development of /l/ into /v/ or /u̯/ before back vowels)), palatalization of velars, various prothetic and intervocal sounds, as well as various assimilations and dissimilations of consonant clusters. At the morphological level the author also successfully covered most dialect characteristics of the Tržič local dialect (from the masculinisation of neutral forms in singular and their feminisation in plural, to various declinational suffixes in nouns and adjectives, and the explicit use of the long infinitive). The explicit styleme underlying these folklorised dialect texts is not only the use of the dialect vocabulary, but above all the exaggerated use of words borrowed from German, pointing to a strong affiliation of Tržič's crafts and trades with Austrian Carinthia and its Bavarian German. Unfortunately, most of these terms are not semantically explained.

Pirc's texts are (still) interesting for dialectological research on the Upper Carniolan (Gorenjsko) dialect as it was spoken in Tržič in the early twentieth century, because despite many inconsistencies in writing, they nevertheless demonstrate most of the expected Upper Carniolan dialect developments.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 355.27(497.452Tržič)"1943/1945"

Prejeto: 7. 9. 2020

Monika Kokalj Kočevar

dr., kustosinja z magisterijem, Muzej novejše zgodovine Slovenije, Celovška cesta 23, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: monika@muzej-nz.si

Prisilno mobilizirani v nemško vojsko iz medvojne občine Tržič

IZVLEČEK

Avtorica v članku predstavi prisilno mobilizacijo v nemško vojsko v letih od 1943 do 1945. Krajevno se omeji na medvojno občino Tržič. Najmanj 174 Tržičanov je bilo med drugo svetovno vojno prisilno mobiliziranih v redno nemško vojsko. Med njimi so bili mlajši letniki še prej v Državni delovni službi. Vpoklici so se pričeli januarja 1943. Od letnikov 1916 do 1926, ki so bili mobilizirani, jih je bilo največ na vzhodni fronti. Najmanj 32 Tržičanov je med vojno padlo, najmanj eden pa je umrl v ujetniškem taborišču. Domov so se vračali prek različnih repatriacijskih baz do sredine leta 1947.

KLJUČNE BESEDE
druga svetovna vojna, prisilna mobilizacija, Gorenjska, Tržič, Državna delovna služba, nemška vojska, žrtve

ABSTRACT

FORCED MOBILISATION INTO THE WEHRMACHT IN THE WARTIME MUNICIPALITY OF TRŽIČ

The article presents forced mobilisation into the Wehrmacht between 1943 and 1945 in the wartime Municipality of Tržič. At least 174 inhabitants of Tržič were forcibly mobilised into the regular German Armed Forces during the Second World War, including younger men who had also served in the Reich Labour Service (Reichsarbeitsdienst) before that. Enlistments began in January 1943. Most mobilised men born between 1916 and 1926 were sent to the Eastern Front. At least thirty-two men from Tržič lost their lives during the war and at least one died in a prisoner-of-war camp. They kept on returning home through various repatriation bases all until the mid-1947.

KEY WORDS
Second World War, forced mobilisation, Upper Carniola, Reich Labour Service, Wehrmacht, casualties

Uvod

Pred časom mi je kolega poslal fotografijo skupine domačinov pred vhodom v pisarno vermanšafta v Križah pri Tržiču. V ozadju je bilo jasno videti napisno tablo na hiši, v kateri je bil njegov sedež. Fotografije vermanskih enot na Gorenjskem so zelo redke, zato me je najdba navdušila. Po povabilu k pisanju tega članka sem se spomnila nanjo, hkrati pa me je zopet usmerila v zbiranje podatkov o krajevnem dogajanju med drugo svetovno vojno na Gorenjskem.

O prisilni mobilizaciji Tržičanov je že leta 1984 pisal Jože Dežman v knjigi *Nacistična okupacija 1941–1945*.[1] V širšem orisu medvojnega dogajanja v Tržiču je poglavje namenil mobilizaciji fantov v Tržiču, Kovorju, Sv. Ani (sedaj Podljubelj) in Sv. Katarini (sedaj Lom pod Storžičem), kjer je lahko upošteval arhive nekdanjih občin, ki so se po njegovih navedbah v dobršni meri ohranili. Za preučevanje prisilne mobilizacije je pomembno gradivo v Arhivu Republike Slovenije, zlasti fond deželnega svetnika okrožja Radovljica (AS 1605). Žal so ohranjeni le delci. Najpomembnejši pa je arhiv Društva mobiliziranih Slovencev v redno nemško vojsko 1943–1945, ki so ga po letu 1991 sestavili nekdanji mobiliziranci sami, ko so ustanovili društvo. Največ skupnih zbranih podatkov hrani Deutsche Dienststelle (WASt), ki od leta 2019 spada pod Bundesarchiv v Berlinu. V Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht (Služba za obveščanje sorodnikov padlih v nekdanji nemški vojski) osnovne podatke o nemških vpoklicancih hranijo na posameznih kartotekah in že vpisane v elektronski obliki. Zbirali so podatke ne le o smrtnih primerih in krajih pokopov, temveč tudi o ranjenih. Seveda je za ugotavljanje števila žrtev zelo pomemben seznam smrtnih žrtev druge svetovne vojne, ki ga je sestavil Inštitut za novejšo zgodovino.

V zadnjem času pa največ imen padlih preverjamo prek spletne strani organizacije Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge,[2] ki omogoča iskanje padlih po imenu in priimku ter rojstnem kraju.

Posebej moramo opozoriti na zelo povedne osebne spomine na prisilno mobilizacijo, ki so jih zapisali ali v pogovoru povedali nekdanji prisilni mobilizi-

Pred vermanšaft pisarno v Križah pri Tržiču (hrani: Uroš Košir).

[1] Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija.*

[2] Spletna stran organizacije Volksbund: https://www.volksbund.de/graebersuche.html (7. 9. 2020).

ranci. Nekaj jih je bilo že objavljenih,[3] več pa jih na to še čaka. Kakšne so bile razmere v nemški vojski, je v svojih spominih, ki jih je spodbudilo prebiranje prvega zbornika Društva mobiliziranih Gorenjcev v nemško vojsko leta 1999, napisal Tržičan Jože Močnik (1925–2013). Ni želel, da se njegov skrbno pripravljeni tipkopis objavi, pa vendarle vsebuje toliko opisov in podatkov o različnih dogodkih, srečanjih z drugimi Tržičani, preživljanju časa na fronti in dragocenih spominov iz ujetništva ter dobro dokumentiranega slikovnega gradiva, da smo se za ta članek dogovorili za delček objave.

Čeprav ponekod za primerjavo uporabljam širši krajevni obseg, sem se v članku omejila samo na vpoklicance iz medvojne mestne občine Tržič.

Pričetek vojne in upravna razdelitev Gorenjske

Napad sil osi na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941 se je pričel brez vojne napovedi. Na Karavankah, Ljubelju in Jezerskem so se nemški oddelki spopadli z enotami jugoslovanske vojske, ki se je hitro umaknila. V naslednjih dneh so nemške enote vdor na Gorenjsko prepustile italijanskim enotam. Tudi v Tržič so prišli italijanski vojaki.[4] Že 10. aprila se je jugoslovanska vojska iz mesta umaknila, naslednji dan so prišle v Tržič italijanske enote, 12. aprila pa tudi nemška vojska. V naslednjih dneh je prišlo še več nemških enot, italijanske pa so Tržič v naslednjih desetih dneh zapustile.[5] 16. aprila 1941 je bil podpisan Zapisnik o prevzemu uprave mestne občine Tržič-Neumarktl in mesto je poslej vodil novi nemški župan.[6]

Po dogovoru bi se morala do 21. aprila italijanska vojska umakniti z Gorenjske, vendar se je njen odhod časovno nekoliko zavlekel. Nemška vojaška okupacijska oblast je po nekaj več kot tednu dni okupacije predala oblast civilni upravi. Že 14. aprila je Adolf Hitler na Štajerskem in Gorenjskem z Mežiško dolino z odlokoma vpeljal civilno upravo, a je ta zaradi zgoraj opisanih razlogov nekaj časa veljala le na papirju. Vodja civilne uprave na Gorenjskem Franz Kutschera je posle prevzel šele 30. aprila, ko so se vse italijanske enote umaknile z območja, ki je poslej pripadlo nemški upravi. Ozemlje Gorenjske je spadalo k avstrijski deželi Koroški, Kutschera pa je obdržal mesto nadomestnega koroškega deželnega vodje v Celovcu. Hkrati si je za vodenje nove civilne uprave uredil sedež na Bledu. Do avgusta 1941 je bilo ozemlje z okoli 203.000 prebivalci razdeljeno na šest predvojnih okrajev, ki so jih 1. avgusta 1941 združili v tri podeželska okrožja, Kamnik, Kranj in Radovljica, ter okraj Dravograd.[7] Ozemlje okrožij upravne enote zasedenih ozemelj Koroške in Kranjske oziroma Južne Koroške je 11. februarja 1942 novi vodja civilne uprave dr. Friedrich Rainer preimenoval v *Oberkrain* (Zgornja Kranjska – Gorenjska).[8]

Podeželsko okrožje Radovljica s sedežem upravne oblasti v Radovljici je imelo 22 političnih občin in je štelo 42.000 prebivalcev. V radovljiško podeželsko okrožje je kot mestna občina z okoli 3.000 prebivalci spadal tudi Tržič.

Nemške okupacijske sile so si prizadevale za čimprejšnje ponemčenje novookupiranih ozemelj in so pripravljale njihovo hitro vključitev v Tretji rajh. Na slovensko ozemlje so prihajali tudi visoki nemški uradniki. Državni minister za notranje zadeve dr. Wilhelm Frick je v okviru svojih prvih službenih potovanj po zasedenih ozemljih Koroške in Kranjske oziroma Južne Koroške prišel prek Korenskega sedla, se ustavil v Kranjski Gori in na Bledu, šel v Bohinjski dolini do jezera, nato pa obiskal Radovljico, Begunje in Tržič. Na poti nazaj je šel še na Golnik in tam v bolnišnici obiskal ranjene žandarje.[9] Od poznejših obiskov je najpomembnejši tisti iz 3. maja 1943, ko je na Gorenjsko prišel državni vodja SS in policije Heinrich Himmler. Prispel je prek Ljubelja in obisk nadaljeval v bolnišnici na Golniku, položil venec na vojaškem pokopališču v Kranju, se pozdravil z mladimi v Domžalah, obiskal posestvo nemškega naseljenca na Zgornjem Brniku in odšel še na pogovore na Bled.[10]

Ustanovitev Koroške ljudske zveze in vermanšafta

Nemška uprava je želela čim prej ponemčiti slovensko prebivalstvo. Šef civilne uprave Franz Kutschera je 24. maja 1941 ustanovil Kärntner Volksbund (KVB), Koroško ljudsko zvezo, ki je bila pomembna organizacija v procesu raznarodovanja. Za zveznega vodjo je bil imenovan Wilhelm Schick.[11] Na zasedenem ozemlju Koroške in Kranjske so bila štiri okrajna vodstva, in sicer okraj I Kranj z upravnim območjem Škofja Loka, okraj II Radovljica, okraj III Kamnik z upravnim območjem Litija in

[3] Na primer Žibert, Alojzij: *Pod Marijinim varstvom. Spomini Slovenca – nemškega vojaka na drugo svetovno vojno v letih 1941–1945*. Kranj: Gorenjski glas, 1991; Komovec, Peter: *Pastir, nemški vojak in češki sin*. Kranj: Gorenjski muzej, 2003; Skumavec, Franc: *Po enosmerni poti*. Celje: Mohorjeva družba, 2003; Humar, Marjeta in Podbrežnik, Igor (ur.): *Čas počasi briše*. Kamnik: Društvo Demos na Kamniškem, 2013; *V tujih škornjih*. Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času 1943–1945, 2006; *Utrinki pred pozabo II*. Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času 1943–1945, 2019.

[4] Križnar, *Škofjeloško okrožje*, str. 29.

[5] Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 21.

[6] Prav tam, str. 26.

[7] Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 147.

[8] Križnar, *Jeseniško okrožje*, str. 135.

[9] *Karawanken Bote*, 30. 8. 1941, št. 9, str. 2, »Državni minister obiskal Južno Koroško«.

[10] *Karawanken Bote*, 8. 5. 1943, št. 36, str. 1, »Reichsführer SS Himmler na Gorenjskem«.

[11] Ferenc, *Quellen*: Verordnung des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains über die Gründung des Kärntner Volksbundes, Nr. 74, str. 129.

okraj IV Dravograd. V Radovljici je okraj vodil Gustav Oberwinkler, za njim pa od 19. septembra 1941 Julian Kollmitz. Okraji so bili razdeljeni v krajevne skupine, katerih meje so se ujemale z mejami občin. Okraj Radovljica je imel 17 krajevnih skupin.[12] Krajevne skupine so se delile naprej na bloke in celice (tu so bile zajete družine), ki so bile najmanjše enote skupnosti.

Za delovanje KVB je bila pomembna množičnost, zato so propagandi za včlanitev v KVB v organizaciji namenili veliko pozornosti. Že junija 1941 so razposlali 25.000 plakatov in 50.000 letakov.[13] Ker so v organizacijo želeli vključiti čim več prebivalcev, so v okviru KVB delovale tudi različne zveze in skupine, ki so povezovale posamezne skupine ljudi. Več jih je bilo ustanovljenih tudi v Tržiču.

Iz časopisa *Karawanken Bote*, uradnega glasila Koroške ljudske zveze, izvemo, da so 110 izbranih mladih, ki so bili vključeni v Koroško mladinsko zvezo, že septembra 1941 poslali na prvi tritedenski voditeljski tečaj na Koroško, v državno športno šolo Landskron. Tam so se fantje skupaj s člani Hitlerjeve mladine iz Beljaka vadili v vojaških disciplinah, igrah, športih in vajah.[14] Po vrnitvi so oktobra 1941 organizirali zbore mladih v Škofji Loki, Kranju in Tržiču. Aprila 1942 je šla v tabor Hitlerjeve mladine tretja skupina 50 mladih fantov iz Radovljice, Tržiča in Škofje Loke. Poleg pouka nemščine in petja nemških pesmi so imeli pouk o disciplini in redu, veliko so tudi telovadili in tekmovali med seboj.[15]

V okviru KVB so bile organizirane tudi ženske, in sicer v ženski skupini in v Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV), Uradu za ljudski blagor. Ti so že leta 1941 odpirali otroške vrtce in tako je marca 1942 tudi v Tržiču v okviru NSV pričel delovati otroški vrtec.[16] Na šoli KVB v Gozd Martuljku pri Kranjski Gori je potekalo šolanje članic.[17] Predstavnica ženskega društva je imela predavanja v Tržiču, Kovorju in Begunjah. V okviru KVB so se že od leta 1941 pripravljali na ustanovitev Deutsche Arbeitsfront (DAF), Nemške delavske fronte. Ob ustanovitvi okrožnih odborov nacionalsocialistične stranke (NSDAP) na Gorenjskem je ta začela delovati; organiziranih je bilo več kot 2000 obratov, s 1. marcem 1942 pa so pričeli v DAF sprejemati tudi gorenjske delavce.[18] Z njeno pomočjo je bil zgrajen prvi dom uslužbencev tovarne usnja Runo in tovarne čevljev Trio.[19]

Kraft durch Freude (Moč skozi veselje) je bila najpopularnejša organizacija DAF. Skrbela je za aktivno preživljanje prostega časa delavcev in izboljšanje njihovega delovnega prostora, organizirala je tudi različna potovanja in srečanja. V okviru skupnosti je ljudsko gledališče Schnutt februarja 1942 v društvenem domu v Tržiču odigralo dve predstavi. Že mesec po ustanovitvi nacistične stranke na Gorenjskem pa sta v tržiškem društvenem domu potekala predavanje okrožnega vodje dr. Franza Hradetzkyja in prvo zborovanje NSDAP.[20]

Decembra 1941 so v Tržiču ustanovili športno društvo, ki je obsegalo devet oddelkov. Najmočnejši je bil smučarski s člani, ki so se udeležili mednarodnih smučarskih tekem. Že decembra 1941 so naznanili, da bodo pripravili skakalnico St. Josef in smučarsko progo na severnem pobočju Kokovnice (Križke gore).[21]

V Tržiču je večkrat potekalo zbiranje za t. i. Winterhilfswerk (WHW), Zimsko pomoč. Pretežno v zimskih mesecih so v okviru NSV v uličnih zbiranjih, na prireditvah in akcijah različnih organizacij zbirali denar in material za nemške vojake na frontah. Predvsem ženska društva so bila aktivno vključena v zbiranje za vojake na fronti; ženske so pletle rokavice, copate, puloverje in šale, kuhale marmelade in kompote ter pripravljale priboljške. Posebna zanimivost so bili znaki WHW, ki so jih dobili darovalci. V začetku so bili preprosto izdelani znaki predvideni le kot potrdilo za prispevke, a se je kmalu izkazalo, da je bilo veliko zanimanje tudi za njihov nakup. V posamezni seriji je bilo do 20 različnih znakov, pozneje prav umetniško oblikovanih in izdelanih. V pokrajinah so se tematske serije navezovale na zgodovino, naravo in tradicijo; prikazovale so kraje, gorske rože, NSV domove, narodne noše, ptice, svilene rože, igrače, spomenike idr. Znaki so bili izdelani iz različnih materialov, iz lesa, stekla, pločevine, kartona idr. Na Gorenjskem so prve zbiralne akcije potekale pozimi 1941/1942. Časopis *Karawanken Bote* je poročal o 271.259 volnenih in zimskih kosih oblačil, ki so jih na Koroškem zbrali od 4. do 11. januarja 1942. V Tržiču so samo v zimi 1941/42 zbrali več kot 1000 kosov različnih izdelkov.

6. avgusta 1942 je bilo v Tržiču organizirano zborovanje prebivalcev, »da izrazijo lojalnost«, kot so zapisali v *Karawanken Bote*. Poleg župana je govoril okrožni vodja. Nagovoril je tudi nekdanje avstro-ogrske vojake, »17erje in Gebirgsschutze Oberkraina, stare bojevnike«.[22] Tem so nemške oblasti v

12 *Karawanken Bote*, 26. 7. 1941, št. 4, str. 4, »Spodnja Koroška naj se dostojno uvrsti v veliko nemško skupnost«.
13 Ferenc, *Quellen*: Bericht über fünf Monate Arbeit des Kärntner Volksbundes, Nr. 168, str. 332.
14 *Karawanken Bote*, 13. 9. 1941, št. 11, str. 3, »Južnokoroška mladina na Koroškem«.
15 MNZS, Zbirka osebnih predmetov in dokumentov, A. W., tipkopis.
16 *Karawanken Bote*, 14. 3. 1942, št. 21, str. 4, »Iz naših krajev«.
17 *Karawanken Bote*, 4. 10. 1941, št. 14, str. 5, »Šolanje žensk v Südkarntu«.
18 *Karawanken Bote*, 10. 2. 1943, št. 12, str. 5, »Ustanovitev der Deutschen Arbeitsfront na Gorenjskem«.
19 *Karawanken Bote*, 25. 11. 1942, št. 93, str. 6, »Prvi dom uslužbencev na Gorenjskem«.
20 *Karawanken Bote*, 11. 2. 1942, št. 12, str. 5, »Iz domovine«.
21 *Karawanken Bote*, 17. 12. 1941, št. 35, str. 4, »Iz domovine«.
22 *Karawanken Bote*, 15. 8. 1942, št. 64, str. 6 »Neumarktl: Izkaz lojalnosti prebivalstva«.

propagandni dejavnosti posvečale veliko pozornosti, saj so ob mobilizaciji fantov in mož v nemško vojsko računale nanje oziroma na tradicijo.

Poleg politike raznarodovanja z vključevanjem v različne na novo vzpostavljene organizacije so Nemci že od julija 1941 izganjali prebivalstvo Tržiča, najprej v Srbijo, nato pa so predvsem družinske člane partizanov pošiljali v izgnanska taborišča v Nemčijo.[23] Številni so bili poslani v zapore in koncentracijska taborišča.

Hkrati z ustanovitvijo Koroške ljudske zveze so bili pripravljeni dokumenti za ustanovitev njene polvojaške organizacije vermanšaft (Wehrmannschaft). Pokrajini Štajerska in Koroška sta spadali pod »SA skupino Südmark«, ki jo je vodil SA Gruppenführer Walther Nibbe.[24] V dogovoru med vodjo civilne uprave in skupino oboroženih oddelkov nemške nacionalsocialistične stranke, ki je bila pristojna za Južno Koroško, so poleti 1941 po nemškem modelu in podobnih vzpostavitvah v zasedenih deželah s civilno upravo na Spodnjem Štajerskem in v Južni Koroški ustanovili enote vermanšafta, ki so bile podrejene SA skupini Südmark. Vključeni so bili vojaški obvezniki, ki še niso služili vojske, in tisti, ki so bili že odpuščeni iz aktivne službe ter so bili za vzdrževanje »duhovne in telesne moči« razporejeni v vermanšaft, če niso bili že dodeljeni drugim oddelkom NSDAP. Sodelovali so na različnih prireditvah in pomagali pri zbiranju Zimske pomoči, uporabili so jih tudi pri utrjevalnih delih na nemško-italijanski meji. Za razliko od štajerskega vermanšafta na Gorenjskem niso bili oboroženi in niso sodelovali v spopadih s partizanskimi enotami, so pa bili aktivni, ko so bili priključeni drugim enotam, na primer pomožnim policistom, samozaščiti, deželni in krajevni straži ter orožniškim postojankam.[25]

Na Gorenjskem in v Mežiški dolini so ustanovili tri Wehrmannschaftsstandarte – s sedežem v Radovljici, Kranju in Kamniku, njihove meje pa so se ujemale z mejami istoimenskih okrajev. Vermanšaft v Mežiški dolini je bil organiziran v Šturme, ki so se ujemali z mejami krajevnih skupin KVB. Standarte bi lahko primerjali z vojaško organizirano brigado, Šturme pa s četo. Sestavljali so jo aktivni člani od 18. do 50. leta in rezervisti, stari nad 50 let.[26]

Vermanšaft na Gorenjskem je vodil SA Brigadeführer Erich Beck, za vodjo Wehrmannschaftsstandarte s sedežem v Radovljici, kamor je spadal tudi Tržič, pa je bil imenovan SA Hauptsturmführer Josef Liebenwein. Tržičani so bili vključeni v Sturmbann VII, ki je bil sestavljen iz več Šturmov. Šturm 61 je vključeval Tržič mesto, Šturm 62 Tržič severozahod in Šturm 63 Tržič jugozahod; Šturm 64 so sestavljali možje iz Sv. Katarine, Šturm 65 iz Sv. Ane, Šturm 66 iz Kovorja in Šturm 67 iz Hrušice.

Najprej so imenovali vodje in podvodje ter jih poslali na tečaje. Ti so potekali v SA šoli v Rogaški Slatini, skupaj s štajerskimi kolegi, nato pa tudi po vsej južni Koroški, in sicer vsako drugo nedeljo v mesecu. Za moštvo vermanšafta je bila vsako prvo nedeljo v mesecu predvidena celodnevna vermanšaft služba, vsako tretjo nedeljo v mesecu pa poldnevna služba. K temu sta sodila tudi t. i. večerna služba vsak torek od 8. do 10. ure zvečer in vsak četrtek od 8. do 9. ure ter izobraževanje za vodje in podvodje vsako drugo nedeljo v mesecu kot vikend tečaj.[27]

V *Karawanken Bote* so julija 1941 poročali o zborovanju funkcionarjev KVB v Tržiču pod vodstvom krajevnega skupinskega vodje dr. Elberta. Udeležilo se ga je 34 članov. Okrajni voditelj Albert Samonigg se je tako osebno seznanil z bodočimi sodelavci.[28] Glasbeni vod vermanšafta je imel oddelek tudi v Tržiču.[29]

Vermanšaft pa kot organizacija ni zaživel, možje se aktivnosti niso udeleževali, čeprav je bilo zagroženo, da lahko zaradi neudeležbe sledi izključitev iz KVB, tej pa težave na vseh področjih. Čeprav je bilo po odloku o vzpostavitvi enot SA vermanšaft iz leta 1939 služenje prostovoljno, so ga na Gorenjskem predstavljali kot dolžnost in obveznost. Iz arhivov ni razvidno, da bi zaradi neudeležbe v službi vermanšaft sledile hujše sankcije.

Državljanstvo na preklic in ustanavljanje oddelkov NSDAP

S članstvom v KVB je bila povezana tudi pridobitev nemškega državljanstva. To so na Gorenjskem uredili šele jeseni 1942. 27. septembra 1942 je civilni vodja dr. Friedrich Rainer z razglasom Gorenjcem podelil državljanstvo na preklic.[30] Hkrati je objavil, da bodo z 10. oktobrom ustanovljeni oddelki nacistične stranke. Delovanje vermanšafta je bilo zaradi razmer – na Gorenjskem se je partizansko gibanje okrepilo, zaradi česar je potekala nemška protipartizanska operacija Encijan – začasno ustavljeno, medtem pa so bili postavljeni vodje strankinih oddelkov SA, SS, NSKK in NSFK.[31] Z ustanovitvijo strankinih oddelkov je Rainer razpustil gorenjski vermanšaft, moštvo pa naj bi prešlo v novoustanovljene oddelke.[32]

23 Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*.
24 ARS, AS 1689, šk. 357/II, SA Gruppe Südmark, 20. junij 1941.
25 Snyckers, *SA Wehrmannschaften-wehrbereites Volk*, str. 1.
26 ARS, AS 1689, šk. 359/II, Die Wehrmannschaften in KVB (brez datuma).
27 ARS, AS 1689, šk. 359/II, Osnovna navodila št. 1, Vodja skupine Südmark, 25. 6. 1941.
28 *Karawanken Bote*, 26. 7. 1941, št. 4, str. 3, »Iz naše domovine«.
29 ARS, AS 1689, šk. 359/III, Dopis, Vodje Wehrmannschafta, 13. 10. 1941.
30 *Karawanken Bote*, 14. 10. 1942, št. 81, str. 1, »Od 10. oktobra strankine formacije v Oberkrainu«.
31 SA – oboroženi oddelek, SS – zaščitni oddelki, NSKK – nacionalsocialistični motorizirani korpus, NSFK – nacionalsocialistični letalski oddelek.
32 *Karawanken Bote*, 14. 10. 1942, št. 81, str. 1, »Od 10. oktobra strankine formacije v Oberkrainu«.

V Tržiču so bili ustanovljeni Sturmi SA, SS in NSKK. V enotah so lahko bili le nemški državljani in državljani z nemškim državljanstvom na preklic. Čeprav je bilo mišljeno, da vsi nekdanji vermani vstopijo v enote SA, pa ohranjeni popisi tega ne izkazujejo. Tako je SA Standarte Oberkrain po popisu februarja 1943 štela 1165 mož, v Tržiču pa naj bi bilo v enoti le 53 članov.[33]

Nabor in vpoklici

Gorenjska je spadala pod XVIII. vojaško okrožje s sedežem v Salzburgu. Že decembra 1941 je bil ustanovljen vojaški urad. Komandant območnega vojaškega urada v Kranju, pod katerega so spadali trije vojaški prijavni uradi v Kranju, Radovljici in Kamniku, je bil polkovnik Martin Kubert. Politični komisarji v okrožjih so po navodilih vojaških uradov odredili pripravo seznamov. S tem so vojaški prijavni uradi dobili dober pregled nad številom obveznikov, tako da so vedeli, s kakšnim številom lahko računajo ob naborih.

V Uradnem listu šefa civilne uprave na zasedenih ozemljih Koroške in Kranjske sta 7. julija 1942 izšli uredbi o vpeljavi zakonodaje o delovni službi (Arbeitsdienstrecht) in vojaškega zakona (Wehrrecht) na zasedenih ozemljih Koroške in Kranjske.[34] O pripravah evidenc in naborov je bilo prebivalstvo seznanjeno tudi z objavami v Uradnem listu. Od 12. do 31. oktobra 1942 je potekala evidenca letnikov 1923 in 1924, od 30. novembra do 19. decembra 1942 so bili klicani letniki 1920, 1921, 1922 in 1925, 20. februarja 1943 je bilo objavljeno, da bodo nabori za letnike 1916 do 1919 potekali od 1. do 27. februarja 1943, priprava evidenc za Reichsarbeitsdienst (RAD), Državno delovno službo, za letnik 1927 pa je bila najavljena 22. novembra 1943[35] in so jo izvajali od 1. do 20. decembra 1943. Objave za letnik 1926 ni bilo v Uradnem listu.

Vojaška komisija je po terenu izvajala nabor in pregledovala obveznike. Točno je bilo določeno, kako mora biti videti soba za pregled. Naborni štab II je deloval v okrožju Radovljica. Iz *Karawanken Bote* izvemo o poteku prvih naborov. 9. decembra 1942 so v Tržič na nabor prihajali fantje okrašeni s šopki, kot je bila tedaj navada. Komisija jim je zastavila različna vprašanja, tudi o tem, kaj vedo o življenju in delovanju Adolfa Hitlerja. Med drugim so jih spraševali po imenu vodje civilne uprave. Največ nabornikov si je želelo k letalcem oziroma padalcem.[36]

Komisija je od 1. do 3. februarja 1943 v glavni šoli v Tržiču pregledala še nabornike iz Tržiča, Sv. Katarine, Kovorja in Sv. Ane.[37] Naborni štab II je od 12. aprila do 7. maja 1943 nadaljeval delo na Jesenicah, v Radovljici in Tržiču z naborom letnikov 1916 do 1919 in izvedel naknadni nabor.[38]

Hkrati s pripravami na nabor in med vpoklici je potekala močna propaganda za vstop v nemške enote. Del tega so bili obiski različnih nemških vojaških junakov, ki so na srečanjih pripovedovali o svojih uspehih na fronti. Najodmevnejši je bil obisk Huga Primozica junija 1943. Njegov oče je bil sicer rojen v Tržiču, a se je izselil na Würtemberško. Tam se je Hugo rodil leta 1914 in pozneje prostovoljno vstopil v nemško vojsko. Služil je pri lahkem topništvu. Na vzhodni fronti je dobil železni križec EK II in nato EK I, zatem pa je bil odlikovan z viteškim križcem k železnemu križcu. Za uničenje 60. oklepnika je bil kot prvi nižji častnik januarja 1943 odlikovan s hrastovim vencem k viteškemu križcu in povišan v poročnika.[39]

Že pred nabori za redno nemško vojsko so potekali pozivi za prostovoljni vstop v enote SS. Drugi pregled za Waffen-SS na Gorenjskem je potekal med 22. in 30. novembrom 1942, in sicer na Prevaljah, Jesenicah, Bledu, v Radovljici, Tržiču, Kranju, Škofji Loki, Šentvidu, Litiji, Domžalah in Kamniku.[40] Prostovoljnih vstopov skoraj ni bilo, več mobilizirancev je bilo pozneje iz enot redne vojske kar dodeljenih v enote SS. Iz Tržiča naj bi bilo po ohranjenih podatkih do šest domačinov pri enotah SS.

Število vpoklicanih v nemško vojsko

Skupno število prisilno mobiliziranih Štajercev, Gorenjcev in Koroščev še ni poznano. Nekdanji mobiliziranci so že v 90. letih prejšnjega stoletja govorili o 90.000 vpoklicanih, v strokovni literaturi pa so navajali številko 35.000. Pozneje so ugotovili, da je to le število tistih, ki so do konca vojne ostali v enotah nemške vojske. Za Gorenjsko je bilo v raziskavah v zadnjih dvajsetih letih zbranih več kot 11.000 imen fantov in mož, ki so bili prisilno mobilizirani. Za Štajersko so narejene posamezne krajevne raziskave, ki kar kličejo po ugotavljanju skupnega števila. Na Koroškem, kjer je vpoklic potekal hkrati z Gorenjsko, je bilo več kot 1000 prisilno mobiliziranih. Leta 2020

33 ARS, AS 1623, šk. 2, Gruppenbefehl Nr. 16, dopis Der Führer der G. J. brigade 97 na SA Standarte Oberkrain, 24. december 1942.

34 *Verordnungs und Amtsblatt*, 20. 7. 1942, št. 16, str. 146.

35 Bekanntmachung über die Erfassung für den Wehrdienst und den Reichsarbeitdienst in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, v: *Verordnungs und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzen Gebieten Kärntens und Krains*, 24. oktober, št. 21, str. 180; 12. december 1942, št. 25, str. 218; 20. februar 1943, št. 2, str. 8; 22. november 1943, št. 12, str. 73.

36 *Karawanken Bote*, 12. 12. 1942, str. 3, »Iz civilistov postanejo strumni vojaki«.

37 ARS, AS 1623, šk. 3, Musterungsplan für Musterungsstab II, Kreis Radmannsdorf, 11. 1. do 3. 2. 1943.

38 Prav tam, 12. 4. do 7. 5. 1943.

39 *Karawanken Bote*, 26. 6. 1943, str. 5, »Eichenlaubträger Primozic na Gorenjskem«. Več o tem gl. prispevek Pavla Carja v tej publikaciji.

40 ARS, AS 1623, šk. 11, Dopis Vodje 90 SS Standarte, Celovec, 17. 11. 1942.

še vedno zgolj ocenjujemo, da je bilo prisilno mobiliziranih več kot 60.000 Slovencev.

Zakaj govorimo o prisilni mobilizaciji? Nemčija z mobilizacijo prebivalstva na zasedenih območjih ni upoštevala haaške konvencije iz let 1899 in 1907, po kateri je prepovedano siliti prebivalce k priseganju zvestobe sovražni državi. Določa tudi, da je okupator dolžan spoštovati zakone, ki veljajo na okupiranem ozemlju. Tako je bila mobilizacija v nemško vojsko na Slovenskem prisilna, Nemci pa so torej s tem kršili mednarodne zakone. Podobno so prisilno mobilizacijo izvajali tudi v Alzaciji in Loreni, Luksemburgu ter delih Belgije in Poljske. Skupaj lahko govorimo o več kot milijonu prisilno vpoklicanih v nemško vojsko.

Pri seznamih Gorenjcev se pri upoštevanju rojstnega kraja podatki o številu krajevno vpoklicanih spreminjajo, saj so se nekateri, ki so bili na naboru v okviru tržiškega seznama, rodili drugod, hkrati pa so bili Tržičani gotovo na naboru tudi drugod. Tako je bilo med 37 obvezniki iz mestne občine Tržič letnika 1923 kar 15 rojenih drugje. Nekaj jih je bilo v času nabora na Koroškem. Na seznamu, sestavljenem po različnih virih, naj bi bilo v nemški vojski najmanj 174 Tržičanov. Seveda ni povsem gotovo, da so pri vseh upoštevani rojstni podatki točni. Vključenih v nabor naj bi bilo po Dežmanovih podatkih 470 prebivalcev občin Tržič, Križe, Kovor, Sveta Ana in Sveta Katarina. Od teh jih je bilo iz Tržiča na naboru 2. decembra 1942 22 letnika 1923 in 3. decembra 25 letnika 1924. 1. februarja 1943 je bilo na naboru 36 nabornikov letnika 1925, 2. februarja 19 letnika 1922, nato naslednji dan 26 letnika 1920 in 21 letnika 1921. Maja je sledil nabor za starejše letnike, 6. maja za letnik 1916, ko jih je bilo 10, letnika 1917 6, letnika 1918 6, naslednji dan pa je bil nabor še za letnik 1919 – bilo jih je 15. Avgusta 1943 je sledil še nabor za najmlajše letnike. Klicanih je bilo 25 nabornikov letnika 1926.[41]

Prav tako je potekal nabor za Državno delovno službo, v kateri so služile tudi ženske. V začetku vojne so jih najpogosteje pošiljali kot pomožne delavke na kmetije, nato pa so delale tudi v različnih bolnišnicah in drugih socialnih ustanovah ter v oborožitveni industriji. Zadnja leta vojne so jih najpogosteje uporabljali kot pomočnice v letalskih enotah. V Tržiču je bil 12. oktobra 1944 nabor za letnice 1927. Ohranjenih je nekaj pričevanj Gorenjk in nekaj slikovnega gradiva, tema pa je za zdaj še povsem neraziskana.

Odhod v Državno delovno službo

Nabori Gorenjcev so bili izvedeni za enajst letnikov, od letnikov 1916 do letnikov 1926 – ti so bili tudi vpoklicani. Januarja so odšli najprej letniki 1923 in 1924. Sledili so jim letniki 1925 in 1922, nato marca letniki 1920, aprila pa letniki 1916 do 1918. Avgusta so odšli letniki 1926.

Mlajši letniki so bili poslani v Državno delovno službo (RAD), starejši, ki so že služili vojsko, pa v zaledne enote na usposabljanje. RAD je bila v Nemčiji že leta 1935 uvedena kot obvezna polletna služba za moške med 18. in 25. letom starosti. Šele od leta 1939 je bilo uvedeno obvezno služenje za dekleta. Vodja RAD je bil v državnem vodstvu stranke. RAD je bil organiziran po deželah v 40 skupin in v njihove oddelke. Naloge mož v RAD so bile raznovrstne. Pomagali so graditi utrdbe, pripravljali teren za inženirske enote ter popravljali ceste in železnice. Poleg tega so može usposabljali za protitankovsko in protiletalsko zaščito, proti koncu vojne pa so se borili s požari, čistili območja, ki so jih uničili bombni napadi, in gradili začasna bivališča za ljudi, ki so v bombnih napadih izgubili bivališča. Enote, ki so ostale blizu fronte, so bile pogosto vključene v nemško vojsko.[42]

12. in 13. januarja 1943 so v RAD odšle prve skupine Gorenjcev letnikov 1923 in 1924. Vpoklicanci so raje odhajali v vojsko, kot da bi izpostavili svojo družino. Da bi zavarovali družine, pa so se tisti, ki so se odločili, da bodo kljub ustrahovanju vojaških obveznikov odšli v partizane, večkrat dogovorili s partizanskimi enotami. Te so izvajale lažno prisilno mobilizacijo, da je bilo videti, kot da so jih odpeljali na silo.

Razmere v Tržiču pred vpoklicem je v svojih spominih opisal že omenjeni domačin Jože Močnik: »*Prvega februarja 1943 se je v tedanji Meščanski šoli vršil nabor letnika 1925 za služenje v nemški delovni službi. Po končanem služenju bi prišli na dopust in šele potem bi sledil odhod v nemško vojsko Wehrmacht. Tolažili smo se z mislijo, da bomo ob priliki dopusta našli način ali vezo s partizani (gošarji imenovanimi), ki pa takrat v Tržiču niso bili kaj prida razpoznavni – ne številčno, ne vojaško in ne organizacijsko. Kakšne pa bi bile posledice takšnega prebega za naše domače – o tem raje nismo razmišljali*.«[43]

Vodja civilne uprave dr. Friedrich Rainer je namreč v razglasu še pred prvim vpoklicem 8. januarja 1943 objavil, da bo »*zaradi nepokorščine oz. če se obvez-*

41 Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 109. Kot že omenjeno, je trenutno število možnih vpoklicancev iz Tržiča 174. Treba pa bo še preveriti podatke za osebe, pri katerih imamo iz različnih virov različne podatke o kraju rojstva, ki nam je glavno merilo za statistiko. Skupnih poimenskih seznamov zaenkrat še ni mogoče javno objaviti, tudi zato, ker me veže pogodba z ustanovo Deutsche Dienststelle, v kateri je izrecno navedeno, da osebnih podatkov ob objavah ne navajamo. Hkrati je o temi prisilne mobilizacije še vedno odprtih toliko kompleksnih vprašanj, marsikateri prisilno vpoklicani pa o njej ne govori lagodno, predvsem zaradi slabih izkušenj po vojni. Veliko jih svojim sorodnikom sploh ni povedalo, da so služili v nemški vojski. Tudi tisti, ki so dezertirali in se priključili partizanskim enotam, velikokrat niso več omenjali nemške vojske.

42 Ambrose (ur.), *Handbook*, str. 205.

43 Zasebni arhiv družine Močnik, Tržič: Jože Močnik, *Mozaik doživljajev*, neobjavljeni tipkopis.

Tržičani v RAD taborišču v kraju Alberschwende pri Bregenzu, 1943 (hrani: družina Močnik, Tržič).

nik ne bo odzval vpoklicu, kaznovan ne samo vojaški obveznik, ampak tudi njegova družina, ki bo izgnana, imetje pa zaplenjeno. Kaznovani pa ne bodo tisti, ki jih bodo partizani odpeljali na silo in bodo izkoristili prvo priložnost, da jim pobegnejo.«[44]

Dejansko so nemške oblasti pregnale večje število družin, katerih člani so se pred mobilizacijo pridružili partizanskim enotam. Jože Močnik opisuje: »*S kovčkom v roki smo se z ostalimi vpoklicanci odpravili 18. februarja proti železniški postaji v Tržiču. Od tam naprej v Kranj, kjer so nas ob barakah na Zlatem polju formirali po krajih, kamor smo bili določeni. Vožnjo smo nadaljevali preko Jesenic, Podrožce, preko Innsbrucka in končno do Dornbirna – mesteca v bližini Bregenza. Od tu naprej pa so nas z avtobusi odpeljali do vasice Alberschwende.*«[45]

V kraju Alberschwende pri Bregenzu je poleg Močnika služilo še večje število Tržičanov, po zbranih podatkih kar 42. Poleg njih so bili v taborišču RAD tudi Dunajčani in Bavarci. Več Tržičanov je bilo v Innsbrucku in St. Peter am Kammersbergu na Štajerskem.

Po prihodu so morali vpoklicanci civilna oblačila zamenjati za oblačila delovne službe, kmalu pa je sledila prisega. Delovni dan je bil naporen in Jože Močnik navaja, da je zjutraj po telovadbi na zbornem mestu »*sledilo pospravljanje postelj, čiščenje sobe in zajtrk. Ob dvigovanju zastave na zbornem mestu so nam prebrali dnevna povelja in formirali posamezne grupe. /…/ Sledilo je urjenje posameznih grup vse do opoldanskega kosila in krajšega počitka. Popoldne je služilo raznim predavanjem, filmskim predstavam (ne igrani filmi), ki so prikazovale življenje v RAD, pomoč vojski (tudi v Rusiji) življenje delavcev, v katerih je bilo eno samo poveličevanje nacističnega sistema. Največ časa smo prebili za urjenje z lopatami – vse vaje so bile skoraj identične vajam s puškami.*«[46] Dejansko se lopata na oznakah RAD pojavlja kot zaščitni znak.

V zalednih enotah

Državno delovno službo naj bi mobiliziranci opravljali pol leta, vendar se je glede na razmere na bojiščih skrajševala in fantje so hitro prišli v zaledne enote. Tako so Močnika prestavili na Bavarsko: »*Pot smo nadaljevali do lepega turističnega mesteca Langgries. Sprejele so nas lepe Prinz Heinrich Kaserne, kjer je med drugimi domoval tudi 1. Stamm Kompanie Grenadier Ausbildungs und Ersatz Batalion 217, katerega moštvo smo postali. Razporedili so nas po posameznih kompanijah in namestili po posameznih prostorih. Naslednji dan smo prejeli vojaške uniforme in dolge puške italijanskega izvora. /…/ Najbolj žalostno nas je čakalo drugega dne, ko smo morali spakirati naša civilna oblačila. Cutili smo kot da se za vedno poslavljamo od civilnega življenja …*«[47]

V enotah so poleg uniform dobili vojaško knjižico *Soldbuch*, v katero so vpisovali enote, v katerih so služili, vse denarne dodatke, dopuste in odlikovanja. Ob prihodu so jih cepili in to vpisali v knjižico. Dodatno knjižico, tako imenovani *Wehrpass* s podobnimi podatki, so naborniki dobili že ob naboru doma in so jo prinesli s seboj, hranili pa so jo pri enoti. Vsi vpoklicani so morali v enotah znova priseči.

Tržičani so bili poslani v različne enote. Največ jih je služilo pri gorskih lovcih. Iz zbranih podatkov

44 ARS, AS 1603, šk. 829/1, Razglas Friedricha Rainerja z dne 8. 1. 1943.
45 Zasebni arhiv družine Močnik, Tržič: Jože Močnik, *Mozaik doživljajev*, neobjavljeni tipkopis.
46 Prav tam.
47 Prav tam.

lahko vidimo, da so bili v: Geb. Jag. Ers. Reg. 137 (137. gorski lovski nadomestni polk), Gre. Reg. 520 (520. grenadirski polk), Gren. Ers. Btl. (mot.) 35 (35. grenadirski nadomestni motorizirani bataljon), Gre. Ers. Btl. 199 (199. grenadirski nadomestni bataljon), 63 Schw. Art. Btl. 119 (119. težko artilerijski bataljon), Pz. Gre. (Jäger) Btl. 13 (13. tankovski grenadirski (lovski) bataljon), Gre. Ers. Btl. 61 (61. grenadirski nadomestni bataljon), Pz. Gre. Rgt. 192 (192. tankovski grenadirski bataljon), Inf. Gren. Div. 373 (373. grenadirska pehotna divizija), Gre. Ers. Btl. 186 (186. grenadirski nadomestni bataljon), Gre. Ers. Btl. 358 (358. grenadirski nadomestni bataljon), Gre. Reg. 640 (640. grenadirski regiment), Gre. Ausb. Btl. 4 (4. grenadirski šolski bataljon), Gre. Ers. Btl. 217 (217. grenadirski nadomestni bataljon), Gre. Ers. Btl. 63 (63. grenadirski nadomestni bataljon), Gre. Rgt. 559 (559. grenadirski polk), Gre. Ers. u. Ausb. Btl. 319 (319. grenadirski nadomestni in šolski bataljon), Gre. Ers. Btl. 320 (320. grenadirski nadomestni bataljon), Gre. Ers. Btl. 188 (188. grenadirski nadomestni bataljon).

Najmanj pet Tržičanov je bilo v enotah 217. grenadirskega nadomestnega bataljona, ki je imel sedež v Langgriesu na Bavarskem. Tja je bil prestavljen tudi Jože Močnik. Zanimivo, da je večja skupina Tržičanov ostala skupaj vse do francoskega Gapa v bližini italijanske meje, kjer so po kasarnah zbirali italijansko opremo.

Poti vpoklicancev lahko sledimo tudi po njihovi enoti, vendar so se te med vojno glede na potrebe velikokrat združevale, preimenovale in ponovno formirale. Vojake so tudi prestavljali, tako da lahko imajo v svojih knjižicah vpisanih veliko različnih zalednih enot in enot na bojišču. V času vojne je imela zaradi varovanja tajnosti vsaka enota vojno poštno številko, ki je bila sestavljena iz petih številk. Tudi vse dopisovanje z vpoklicanci je potekalo prek te poštne številke. Ne glede na to, kje se je enota nahajala, je bila njena poštna številka vedno ista. Vpoklicanci so težko čakali na pisma iz domovine. To je bil edini način, da so lahko uporabljali slovenščino.

Nostalgijo po domu so mobiliziranci omilili s petjem slovenskih pesmi. To se pojavlja tudi kot oblika upora proti prisilni mobilizaciji. Tako je Jože Močnik zapisal, da se je »*v Shalon sur Saone na poti od železniške postaje do vojašnice vojaško vodstvo hotelo postaviti pred Francozi z mladimi vojaki, ki s pesmijo na ustih veselo korakajo. Padlo je povelje Lied, nakar se je zaslišala slovenska pesem 'Regiment po cesti gre' in 'Delaj, delaj dekle pušelc'. Seveda so bili civilisti takoj pozorni in ugibali, od kod prihajajo ti nemški vojaki z neko nerazumljivo govorico. Ravno zato so začeli ploskati – najprej posamezniki, nakar smo poželi odobravanja večine gledalcev. Seveda pa to ni bilo všeč nemški komandi, ki je takoj prepovedala petje slovenskih pesmi.*«[48]

Jože Močnik, Shalon sur Saone, 17. 5. 1943 (hrani: družina Močnik, Tržič).

Na fronti

Večina Gorenjcev je bila poslana na fronto brez dopusta, čeprav bi jim po pravilih pripadal. Iz zalednih enot so bili prestavljeni v enote na bojiščih. Močnik omenja, da je pozneje na srednjem delu fronte večkrat srečal kakšnega Tržičana, na fronti pa še štiri.

Močnik je z enoto prišel v Odeso ob Črnem morju. Nastanili so se v zgrajenih bunkerjih: »*To so bile v zemljo izkopane jame pokrite z lesenimi tramovi (od požganih hiš v vasi) nanje pa nasuta zemlja, kamenje in vejevje. Bunkerji so služili v glavnem za spanje vojakov, ki niso bili v jarkih na opazovanju. V njih je bilo po par pogradov, na katerih so bile nalepljene lepotice iz revij Quick ali Stern – ali pa fotografije najdražjih domačih. Na sredini je bil gašperček, katerega dimnik je bil speljan skozi strop. Dajal nam je malo toplote, sicer pa bolj občutek domačnosti. Na mizi se je nahajalo par porcij Kochgeschierr in neizogibna hindenburgova lučka.*«[49]

Porcijo sta sestavljala aluminijasta visoka posoda in njen pokrov, po potrebi so hrano v porciji tudi segrevali. Vojaki so jo dobili že prvi dan po prihodu v

[48] Prav tam.

[49] Prav tam.

vojsko, vpisali pa so jim jo tudi v vojaško knjižico. T. i. Hindenburgovo lučko so uporabljali v rovih in bunkerjih že v prvi svetovni vojni. Nizka okrogla svetilka, polnjena z maščobo, je zagotavljala svetlobo za nekaj ur.

Dopisovanje je bilo eden najpomembnejših stikov z domačimi, hkrati pa je dvigovalo moralo. Jože Močnik se spominja: »*Ob mizi je bilo par surovo stesanih klopi, kjer je moštvo modrovalo, se spominjalo lepših časov, svojih domačih /…/ in kjer so se pisala pisma. Tu je prihajalo posebno ob času branja (in tudi pisanja) pisem svojcem do dramatičnih prizorov, govoranc in monologov. Marsikomu so tekle solze po obrazu, bodisi od veselih novic (katerih je bilo bolj malo), ali pa ob slabih vesteh v zvezi z najdražjimi. V večernih urah, ki so v tak ambient vnašale še domotožje, se je največ prepevalo sentimentalne pesmi oz. napeve /…/ Kletvice na račun 'malarja Dolfija' so kar bruhale iz ust tistih, ki so izvedeli za izgubo domačih, za požgane domačije /…/. Vsa kritizerstva so bila izrečena na glas, in to vpričo ostalega moštva in nižjih oficirjev. Brez strahu in brez kakršnih koli posledic. Poznalo se je že, da imajo vojaki že vsega zadosti in da so pripravljeni na neizogiben poraz in konec vojne.*«[50]

Prvi spopad

Mobiliziranci so se po prihodu na fronto kmalu znašli v ognju in doživeli svoj prvi spopad. Jože Močnik je opisal doživetje na vzhodni fronti: »*Rusi so tedaj izza približno 300 m oddaljene dolinice pričeli približevati in streljati na naše položaje. Mi se nismo smeli odzvati, saj je šele izstreljena svetlobna raketa pomenila komando za ogenj. Prihajali so vedno bližje, tako da smo že razpoznali obrise njihovih obrazov. Zdelo se mi je, da so vsi z velikimi bradami, pokriti z velikimi kučmami – kot pravi velikani. Takrat pa je bilo izstreljeno znamenje za streljanje. Krogle so švigale vse povprek. Najbolj se je slišalo ruske krogle dum dum, ki so ob zadetku povzročile grde rane. Streljali smo kot iz uma, brez merjenja (no – ne vsi). To streljanje na pamet je bilo sigurno posledica osebnega ognjenega krsta – stresa ali strahu.*«[51]

Neverjetni premiki nemških enot in njihova vzdržljivost nakazujejo na uporabo poživil, predvsem objave različnih knjig v zadnjem času še posebno burijo domišljijo.[52] V zapisih Slovencev sicer ni mogoče zaslediti omembe teh substanc, zanimiva pa je izkušnja Jožeta Močnika ob umiku v Besarabiji: »*Pri umiku sem na obzorju zagledal velik požar, ki me je s svojim modrim plamenom navedel na misel, da bi utegnilo goreti kakšno vojaško skladišče. /…/ Ugotovili smo, da v resnici gori skladišče živil, modro barvo plamena pa je dajal sladkor. Ker sem bil velik ljubitelj sladkarij, sem se s sladkorjem hotel založiti. Ko smo že odhajali iz stavbe, sem v stranskem prostoru našel škatle SHO-KA-KO-LA. To je bila čokolada, v kateri so bile vmešane snovi, ki so za nekaj časa nadomeščale hrano. Ker je bila čokolada boljša od sladkorja, sem sladkor stresel iz posode in vanjo zložil škatlico s čokolado. Ker nisem vedel za njen učinek, sem si kot prvi obrok privoščil dve škatli (v velikosti paste za čevlje). Rezultat tega so bile strahovite bolečine v želodcu, katerega sem sam izpraznil z vtaknjenim prstom v usta. Pravi učinek te čokolade smo sami izkusili pozneje, ko smo bili pet dni obkoljeni in oskrbovalne enote niso mogle do nas. Iz letala so nam odvrgli to poživilo. Po zaužitju nismo čutili ne žeje ne lakote, ne utrujenosti ne zaspanosti. Obdržalo nas je v budnem stanju, dokler ni bila odpravljena blokada naših enot.*«[53]

Če na spletu preverimo vsebino te *scho-ka-kole*, vidimo, da je bila njena glavna sestavina grenko-sladka temna čokolada, pomešana z veliko kofeina in oreščkom kole, pravzaprav je bilo to lahko poživilo. Okroglo rdeče-belo pločevinasto posodo, predstavljeno že leta 1936 na olimpijskih igrah, so v vojni pogosto uporabljali letalci, zato so jo imenovali tudi *Fliegerschokolade*. Uporabljali so jo za ohranjanje budnosti in pozornosti. In točno take učinke navaja Močnik. Podobno posodico s čokolado, vendar z zelo zmanjšanim deležem poživljajočih substanc, pod istim imenom prodajajo še danes.

Mrtvi

Pogosteje kot so se mobiliziranci znašli sredi spopadov, več je bilo poročil o ranjenih in mrtvih. Ob smrti vojaka je vodja čete to sporočil personalnemu uradu vojske in osebno pisal družini padlega. V vojaških bolnišnicah so sestavljali sezname padlih, zapisovali spremembe in jih tedensko sporočali službi za obveščanje. Služba za obveščanje sorodnikov padlih v nemški vojski je bila ustanovljena že leta 1929 in je leta 1939 postala služba poveljstva nemške vojske pod oznako Wehrmachtsauskunftstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene (WASt). Če je bilo le mogoče, so zabeležili kraj smrti in pokopa.

Stanje na fronti se je odražalo tudi v časopisju, čeprav so bili na naslovnih straneh veliki napisi o uspehih nemške vojske. *Karawanken Bote* je objavljal cele strani osmrtnic, s čimer pa je pred koncem leta 1944 prenehal.

V nemški vojski je padlo okoli 1800 Gorenjcev. Če upoštevamo doslej zbrane podatke, jih je od tistih, rojenih v Tržiču, padlo 32, eden pa je umrl v ujetništvu. Prvi Tržičan je padel že oktobra 1941 v Rusiji. Prve smrti vpoklicancev pa so krajevno sledile, skoraj kot so sledile večje bitke. Dva sta padla že februarja 1944 pri ukrajinskem Kowelu, kjer se je

50 Prav tam.
51 Prav tam.
52 Na primer Norman Ohler: *Popolna omama. Droge v tretjem rajhu*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2019.
53 Zasebni arhiv družine Močnik, Tržič: Jože Močnik, *Mozaik doživljajev*, neobjavljeni tipkopis.

nemška vojska aprila 1944 prebila iz obročev. Marca 1944 je en Tržičan padel na Krimu, aprila v Ukrajini v kraju Krivoj Rog, maja je padel Tržičan neznano kje v Rusiji. Poleti 1944 so kar štirje padli v Franciji v širšem zaledju Normandije (letniki 1919, 1917, 1916), najbrž ob invaziji. Septembra sta dva padla na poljskih tleh, še dva pa oktobra, kot se je selila fronta. Pri Königsbergu (današnjem Kaliningradu) sta padla dva Tržičana, eden je umrl v bolnišnici že avgusta 1944, drugi pa v spopadih dva meseca pozneje, pred eno od zadnjih ofenziv na vzhodnopruski fronti. Decembra 1944 je en Tržičan padel v Luksemburgu in eden na Poljskem, pred koncem vojne pa še eden v vzhodnem delu Nemčije v kraju Zodel. Vzhodno od Gardskega jezera v Italiji so aprila 1945 potekali zadnji boji. V kraju Costermano je skupno vojaško pokopališče za okoli 22.000 nemških vojakov, ki so padli v Italiji. Med njimi je tudi Tržičan.

Številni vojaki so bili priča smrti svojih prijateljev. Smrt je opisal tudi Jože Močnik: »*Alojz Manfreda je odšel na stražo. V tem smo zaslišali brnenje nočnega letala, ki so mu Nemci zaradi nenavadnega zvoka rekli Nervensaeger ali Nehmaschine (žagar živcev oziroma šivalna mašina) /…/. Bajta, v kateri smo se nahajali, se je naenkrat stresla, saj je bilo posledica odvržene bombe. Nihče si ni zaradi tega belil glave, pogasili smo samo del luč in zatemnili okna. /…/ šel sem zamenjat Lojza /…/ iskal sem ga in ga po sadovnjaku pridušeno klical. Brez vsakega odziva. Tedaj me je obšla zla slutnja, da ga je morda zadel drobec bombe. Končno sem ga našel ob kupu nasekanih drv. Na moje klicanje Lojze pa ni odgovoril. Ko sem prišel do njega sem ga stresel in žal ugotovil, da je mrtev. Bil je zadet od krogle tik nad levim očesom.*«[54]

V knjigi o prisilni mobilizaciji Gorenjcev iz leta 1999 je bilo objavljeno pismo, ki ga je četni vodja poslal družini Manfreda, pa tudi Močnikovo pismo, ki ga je pisal domov svoji družini. Četni poveljnik je z neznanega položaja 16. aprila 1944 pisal očetu padlega Lojzeta Manfrede: »*Spoštovani gospod Manfreda, moram vam sporočiti žalostno novico, da je vaš sin Alojz 22. februarja 1944 severovzhodno od Krivoj Roga umrl junaške smrti za domovino. V tistih dneh so bili spopadi s sovražnimi močmi posebno hudi in z menjajočim uspehom. Tistega dne je poskušal sovražnik z veliko močjo predreti linijo. V teh dogodkih je vaš sin srečal smrt. Zadela ga je sovražnikova krogla. Soborci so mu pohiteli na pomoč, ampak so lahko le potrdili njegovo smrt. S strelom v glavo je bilo hitro in brez bolečin prekinjeno njegovo mlado in pričakovanj polno življenje. Med spopadi soborci niso uspeli odnesti vašega padlega sina. Vaš sin je bil dober požrtvovalen vojak. Čeprav je bil k enoti dodeljen šele pred dnevi, se je skozi dolžnost izkazal. Izrekam vam svoje najglobje sožalje in vas prosim, da prenesete moje sožalje tudi na sorodnike. Poročnik in četni vodja.*«[55]

Dezerterji

Številni Gorenjci so skušali čim prej dezertirati iz nemške vojske. Jože Močnik v spominih omenja: »*Na enem od pohajkovanj po mestu sem na železniški postaji opazil Oblak Ludvika iz Tržiča. Sedel je na kupu telečnjakov /…/. Omenil je, da je njegova enota premeščena. Kam – da pa pojma nimajo. Par dni zatem smo izvedeli, da je Ludvik s še štirimi Slovenci dezertiral k francoskim makijevcem (francoskim partizanom).*«[56] Ludvik Oblak je marca 1944 padel pri makijevcih.[57]

Več Gorenjcev je dezertiralo in se priključilo partizanskim enotam. Največ vojakov se ni vrnilo z dopusta, ki so ga praviloma dobili pred odhodom na fronto. Centralno vojaško sodišče je imelo glavni sedež v Berlinu in izpostave po različnih krajih Tretjega rajha, za slovenske vojake je delovala izpostava v Geri. Ob dezertacijah in prebegih vpoklicanih je centralno vojaško sodišče, oddelek tiralice v Geri,[58] zelo hitro zahtevalo podatke o dezerterju, za katerim je bila izdana tiralica. Na domačo orožniško postajo so poslali dodatne poizvedbe o naslovih sorodnikov in prijateljev, kdaj so bile zbrane zadnje novice o prebežniku, kot so ga imenovali, po najdeni pošti in fotografijah, naslovu delodajalca idr.[59]

Med ohranjenimi tiralicami za dezerterji, ki jih je izdalo poveljstvo varnostne policije in varnostne službe na Bledu, so tudi za osmimi Tržičani. Največ jih je dezertiralo poleti 1944. Ob vsesplošnem umiku je marsikdo pomislil na predajo ali prebeg. Oboje je bilo strogo kaznovano, največkrat z ustrelitvijo ali premestitvijo v kazenski vod. Največkrat pa so vojaki prišli v ujetništvo kot vojni ujetniki.

Na zahodni fronti so veliko nemških ujetnikov, zajetih na normandijski fronti, poleti oziroma jeseni 1944 prepeljali v ujetniška taborišča v Veliki Britaniji. Prva skupina slovenskih ujetnikov je odšla s transportnimi ladjami iz Liverpoola 11. decembra 1944 v Italijo v Gravino, kamor so prišli 26. decembra 1944. Nato so jih v manjših skupinah prepeljali do Splita. Do uradne ustanovitve 5. prekomorske brigade je prišlo 23. decembra 1944. Takrat je bil v Splitu ustanovljen štab brigade. Pozneje sta iz Velike Britanije prišli še dve veliki skupini Slovencev, prva februarja, druga pa marca 1945.[60] 5. prekomorska brigada je prišla na slovenska tla pri Vinici 17. aprila 1945. Najmanj štirje Tržičani so se tako iz ujetniških taborišč vračali s 5. prekomorsko brigado.

Največ Gorenjcev pa je bilo v ujetniških taboriščih po Sovjetski zvezi. Jože Močnik je tako opisal

54 Prav tam.
55 Dežman (ur.), *Mobilizacija Gorenjcev*, str. 349.
56 Zasebni arhiv družine Močnik, Tržič: Jože Močnik, *Mozaik doživljajev*, neobjavljeni tipkopis.
57 Dežman (ur.), *Mobilizacija Gorenjcev*, str. 257.
58 Zentral Gericht des Heeres je bilo centralno vojaško sodišče (https://de.wikipedia.org/wiki/Zentralgericht_des_Heeres (15. 5. 2016)).
59 ARS, AS 1622, šk. 41, Fahndung Az. F. III 116/44, 9. 2. 1944.
60 Šmit et al., *Peta prekomorska brigada*, str. 135–136.

svoj prihod v ujetništvo: »*Rusi so se usuli na nas kot razdraženi sršeni. Ko sem z dvignjenimi rokami lezel iz zaklona, mi je v tistem trenutku prišel pred oči prizor iz nemških propagandnih tednikov (Wochenschau), kako ruski vojaki lezejo iz strelskih jarkov. Sledile so psovke brce in udarci. Mislim, da sem se več pomikal po zraku, kot po tleh. Ko se je končala ploha udarcev, so se spravili praznit naše žepe.*«[61]

Razmere v ujetniških taboriščih so bile slabe in veliko vojakov je umrlo. Močnika so poslali v taborišče Uman: »*Taborišče se je nahajalo v prostorih nekdanje carske konjušnice. Sestavljalo jo je šest poslopij za bivanje ujetnikov, v drugih dveh pa sta bili kuhinja ter uprava taborišča. /…/ Ves kompleks je bil delno ograjen z opečno zidano ograjo, vse skupaj pa obdano še z žico. /…/ Na sredi je bilo veliko dvorišče namenjeno jutranjemu in večernemu zboru /…/. Število ujetnikov v taborišču se je ves čas sukalo nekje okoli številke 2.000.*«[62]

Življenje v ujetniških taboriščih

Podatkov o Tržičanih v ujetniških taboriščih je bolj malo. Eden je bil zajet že konec leta 1943 na Krimu. Po poročilih so padli v ujetništvo tudi pri Minsku, Stojanovu in Gorkem. Ob koncu vojne so jih več zajeli v okolici Riminija in pri Modeni.

V taboriščih je primanjkovalo hrane. Ob neprimernih bivalnih pogojih, pomanjkljivi higieni in mrazu jih je veliko umrlo. Meseci v ujetništvu pa so se vlekli. Najbolje je to zabeležil Jože Močnik z zapisom o praznovanju: »*Bližali so se božični prazniki in vsepovsod se je govorilo samo o preteklih praznovanjih v vojski in doma. Dobili smo dovoljenje, da si tudi v našem taborišču ustvarimo božično praznovanje. Grupa ujetnikov je odšla v 15 km oddaljen gozd in od tam prinesla 3 m visoko smreko. Okraske smo izdelali iz konzervne pločevine, namesto svečk pa smo na trakove narezali stare avtomobilske gume in jih pritrdili na drevešček. /…/ V poznih večernih urah praznika (Sveti večer), ko je bil drevešček nared, obe peči malo bolj zakurjene, svečke pa prižgane, so se pričeli pogovori o preteklih praznovanjih doma. Smrad izgorevajočih gum ni nikogar motil – z mislimi je bil vsak doma, doma s svojimi najdražjimi. In ko se je pričelo ob polnoči prepevati Sveto noč, vsaka narodnost v svojem jeziku, pa vendar isto melodijo – je bilo opaziti veliko različnih reakcij. Eni so z zasanjanimi in vlažnimi očmi zrli nekam v daljavo, druge je le trzanje obraznih mišic izdajalo, da komaj zadržujejo jok.*«[63]

Amnestija in prihod domov

3. avgusta 1945 je na ukaz Predsedstva AVNOJ stopil v veljavo Ukaz o splošni amnestiji in pomilostitvi, ki je v prvem členu določal: »*Daje se splošna amnestija: 1. vsem tistim, ki so sodelovali v četniških in nedičevskih edinicah, v edinicah hrvatskega in slovenskega domobranstva, v muslimanski milici, v arnavtskih oboroženih formacijah in v ostalih oboroženih formacijah v službi okupatorja ali pa so mu pomagali /…/.*«[64] Amnestija je bila tako razglašena tudi za vpoklicane v nemško vojsko.

Domov so se vračali z dveh smeri, tisti iz anglo-ameriških taborišč za vojne ujetnike so prihajali prek Jesenic, iz sovjetskih ujetniških taborišč pa prek Subotice v Vojvodini.[65]

Veliko jih je bilo zaradi slabih razmer in ravnanja z vojnimi ujetniki v ujetniških taboriščih na koncu svojih moči. Jože Močnik je poročal o svoji poti domov: »*Pot domov. Največ sem potoval peš, ustavljal sem tudi tovornjake, bodisi civilne ali vojaške. Tudi vozov ali odprtih tovornih vagonov sem se razveselil. /…/ Končno sva z velikim olajšanjem prispela pri Subotici v Jugoslaviji. Napotili so naju nazaj na Madžarsko v mesto Szeget. Tam so nama svetovali, da si priskrbiva uradne izpustnice. /…/ Center za vojne repatriirance v Martijancih je bil v graščini. Miličnik, ki naju je spremljal, je tako kot se je pojavil, kar naenkrat tudi izginil. Znašel sem se v večji sobi, opremljeni s šolskimi klopmi. Na poziv vojaka sem bil klican v večjo sobo, kjer je na mizi sedel oficir – moj zasliševalec. Začelo se je z dajanjem osebnih podatkov, vzroka vstopa v nemško vojsko, kraju zadrževanja med ujetništvom ter o dokumentu o izpustitvi iz taborišča. Na začetku je bil ton uraden, kaj kmalu pa je prešel v osorno-zadirčnega. Počutil sem se kot vojni zločinec. Na vprašanja, koliko Rusov sem pobil, koliko hiš požgal in podobna vprašanja, sem mu odgovarjal v tem smislu, da sem reševal le golo življenje in da ob tem nisem nikomur vedoma ali brez potrebe škodoval. Povedal sem mu, da imam čisto vest/…/.*«[66]

Z dodatno zgodbo o sojetniku v ruskem taborišču si je prislužil jezo izpraševalca in zapor. Po treh dneh mu je častnik izročil potrdilo, da je izpuščen iz centra za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev v Martjancih: »*Izročil mi je še napotnico za vožnjo z vlakom do Tržiča. O tridnevnem zaporu pa nič – kot da se sploh ni zgodil.*«[67]

Prihod domov

Po prihodu domov so nekdanje mobilizirance oblasti nadzorovale in jih za različne sezname še večkrat posebej popisale. Narodna milica Kranj je 10. septembra 1945 poslala seznam repatriirancev, ki so se vrnili na svoje domove. Poslani so bili z namenom,

61 Zasebni arhiv družine Močnik, Tržič: Jože Močnik, *Mozaik doživljajev*, neobjavljeni tipkopis.
62 Prav tam.
63 Prav tam.
64 Uradni list DFJ, 3. 8. 1945, št. 56.
65 MNZS, Zbirka predmetov in dokumentov, Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času 1943–1945, Evidenčni listi.
66 Zasebni arhiv družine Močnik, Tržič: Jože Močnik, *Mozaik doživljajev*, neobjavljeni tipkopis.
67 Prav tam.

СПРАВКА
БЫВШИЙ ВОЕННОПЛЕННЫЙ
Мочник Йозеф Йозеф
1925 ГОДА РОЖДЕНИЯ
ОСВОБОЖДЕН ИЗ ЛАГЕРЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ И
СЛЕДУЕТ К МЕСТУ СВОЕГО ПОСТОЯННОГО
ЖИТЕЛЬСТВА В ГОРОД – СЕЛО
ПОЛЕВАЯ ПОЧТА 38321

ŠTAB
ZA REPATRIJACIJU RATNIH ZAROBLJENIKA
I INTERNIRACA
ZA HRVATSKU
Broj 904
8. rujna 1945 god.

Važi za besplatnu vožnju po rešenju
G. U. S. broj 1367-45 od stanice
Martjanca do stanice Tržić
za 15 dana po izdavanju.

OBJAVA

Za druga Močnik Jože Jožа
rodom iz sela Tržić sreza Kranj rodjen godine 1925, koji
se vraća iz Ruskog zarobljeništva.
Iz prihvatišta u Martjancu drug a se upućuje u selo Tržić
sreza Kranj, na dana osustva. svojoj kući
Po dolasku u mesto opredelenja treba se javiti Mesnom Narodnom Odboru, a po isteku
osustva svojoj nadležnoj vojnoj Komandi Područja.
Oficiri se javljaju štabu za repatrijaciju.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Vlastoručni potpis:
Močnik Jože

Načelnik štaba,
major:
Vjekoslav A. Žaričić

Spravka (dokument o odpustu) iz taborišča v Sovjetski zvezi in objava (dokument o napotitvi) iz repatriacijske baze v Martjancih na Hrvaškem, september 1945 (hrani: družina Močnik, Tržič).

da »*kontrolirate navedene podatke, če odgovarjajo resnici in kontrolirate njihovo bivališče. O izvršitvi te naloge nam poročate.*«[68]

Iz njih izvemo, da so Tržičana J. K. zajeli in poslali v italijanska taborišča Parma, Pisa in Rimini. K. J. je bil v nemški vojski od 5. avgusta 1943 do 30. aprila 1945, nato pa so ga zajeli Američani. V Slovenijo so ga poslali v skupini z ostalimi repatriiranci. V poročilu so tudi podatki o družinskem statusu. Tako izvemo, da je bil Tržičan J. B., letnik 1918, že poročen in da je imel dva otroka.

Tržičani so se vračali domov do sredine leta 1947, največ pa se jih je vrnilo julija in septembra 1945 (takrat kar osem), predvsem v transportu 7. septembra 1945. Tega so skoraj v celoti poslali na zaslišanje na OZNO.

Zaključek

Položaj prisilnih mobilizirancev po vrnitvi domov je bil precej odvisen od krajevnega ljudskega odbora in karakteristike, ki so jo o njih zapisali. Nekateri niso imeli večjih težav, mnogo pa jih je poročalo o statusu »drugorazrednega državljana«. Niso imeli volilne pravice in možnosti za nadaljevanje študija, pridobitev kredita itd. Večkrat omenjajo, da jih je okolica označila za »Švaba« oziroma »švabskega vojaka«. Tisti, ki še niso služili vojske, so morali na t. i.

68 ARS, AK 301, NM Kranj, 10. 9. 1945.

dosluženje v Jugoslovansko armado. V vojaške knjižice so jim zapisali, koliko časa so služili v nemški vojski. Štigma se je večkrat prenesla tudi na njihove potomce, saj nekateri zaradi očetove udeležbe v vojni na nemški strani niso mogli študirati ali niso dobili štipendije. Najslabše se je godilo invalidom. Ocenjujejo, da se je iz vojne vrnilo okoli 15.000 Slovencev, nekdanjih nemških vojakov, ki so bili invalidi. Tem ni bil priznan status vojnih invalidov. Vso oskrbo in pripomočke so si morali plačevati sami in niso bili upravičeni do nikakršnih bonitet.

Prisilni mobiliziranci so se po vojni želeli združiti v organizaciji, vendar je to povojna oblast preprečevala. Organizatorji so bili večkrat aretirani, dokumentacija pa uničena. Mobiliziranci so se zavzemali za ureditev statusa znotraj jugoslovanske države, hkrati pa so zaradi svoje prisilne mobilizacije zahtevali odškodnino od Nemčije. Tega niso nikoli dosegli, za razliko od Luksemburžanov, Belgijcev in Francozov. Prva uradna organizacija prisilno mobiliziranih v nemško vojsko je bila ustanovljena leta 1991 v Celju, nato pa še v Mariboru in Kranju. Leta 1995 so se društva skupaj z organizacijo invalidov nemških vojakov združila v Zvezo mobiliziranih Slovencev v redno nemško vojsko 1941–1945. Ta je istega leta dosegla, da so prisilnim mobilizirancem priznali status žrtev vojnega nasilja. Šele čez 14 let jim je iz istega naslova pripadla doživljenjska mesečna renta. Invalidi iz nemške vojske pa še vedno nimajo priznanega statusa vojnega invalida. Število nekdanjih prisilnih mobilizirancev je v zadnjem desetletju precej upadlo, od vseh organizacij pa aktivno deluje samo še Društvo mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko 1943–1945.

Kar 50 rojenih v Tržiču se je leta 1991 oziroma pozneje vpisalo v gorenjsko društvo mobiliziranih. Med njimi so prevladovali najmlajši letniki, kar 12 letnika 1925 in 11 letnika 1926.

Med preučevanjem smo zbrali več zgodb prisilno mobiliziranih s širšega tržiškega območja. V tekst sem namenoma vpletala samo zgodbo enega prisilnega mobiliziranca, zato naj s citatom iz nje tudi zaključim. Jože Močnik je moral ob prihodu domov še dolgo v noč pripovedovati svoja doživetja v vojni, ujetništvu in življenju v Rusiji. Bil je prvi Tržičan, ki se je od tam vrnil živ. »*Ko sem se udobno namestil v postelji, sem občutil, da se mi je končno izpolnila želja – spati v domači postelji. Vendar pa spanje ni in ni hotelo priti, čeravno je bil dan poln prijetnih presenečenj in razburjenj. Pa tudi postelja je bila pretopla in premehka. Pozno ponoči sem vstal, vzel blazino, legel na tepih poleg postelje, katerega je sešila še mama iz odpadkov kamelharja za copate. Pokril sem se z rjuho in zaspal.*«[69]

[69] Zasebni arhiv družine Močnik, Tržič: Jože Močnik, *Mozaik doživljajev*, neobjavljeni tipkopis.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AK (akcesijska številka) 301, Narodna milica Kranj, 10. 9. 1945.
AS 1603, Deželni svetnik okrožja Kamnik
AS 1622, Nemško orožništvo na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške
AS 1623, Oboroženi oddelki Nacionalsocialistične nemške delavske stranke na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške
AS 1689, Oboroženi oddelki Koroške ljudske zveze

MNZS – Muzej novejše zgodovine Slovenije
Zbirka predmetov in dokumentov, Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času 1943–1945, evidenčni listi.

Zasebni arhiv družine Močnik, Tržič
Jože Močnik, *Mozaik doživljajev prisilnega mobiliziranca v nemški vojski 1943–1945*, neobjavljeni tipkopis

ČASOPISI

Karawanken Bote, 1941–1945
Verordnungs und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, 1941, 1942, 1943

LITERATURA

Ambrose, Stephen E. (ur.): *Handbook on German military forces*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1995.

Božnik, Branko in Dežman, Jože: *Nacistična okupacija 1941–1945. Prispevek k zgodovini nacistične okupacije v Tržiču in okolici.* Ljubljana: Komunist, 1984 (Tržiški zbornik).

Dežman, Jože (ur.): *Mobilizacija Gorenjcev v nemško vojsko 1943–1945*. Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko 43–45, 1999 (Gorenjski kraji in ljudje, 11).

Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.

Ferenc, Tone: *Quellen zur Nationalsozialistischen Entnationalisierungpolitik in Slowenien 1941–1945. Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1980.

Križnar, Ivan: *Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*. Jesenice: Okrožni odbor aktivistov OF pri Področnem odboru Združenja borcev in udeležencev NOB občin Jesenice, Kranjska Gora in Žirovnica; Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000.

Križnar, Ivan: *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945.* Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.
Snyckers, Hans: *SA Wehrmannschaften-wehrbereites Volk*. München: Eher, 1941.
Šmit, Jože in Bordon, Rado in Klun, Albert: *Peta prekomorska brigada Ivana Turšiča-Iztoka.* Nova Gorica: Soča, 1969 (Knjižnica NOV in POS 25/4).
Uradni list DFJ, 3. 8. 1945, št. 56.

SPLETNI VIR

Zentral Gericht des Heeres
https://de.wikipedia.org/wiki/Zentralgericht_des_Heeres

SUMMARY

Forced mobilisation into the Wehrmacht in the wartime Municipality of Tržič

The general results of forced mobilisation in Upper Carniola are presented in juxtaposition to local estimates. Since the autumn of 1941, the inhabitants of Tržič were included in the activities of the anti-Slovenian Carinthian People's Union and its semi-military organisation *Wehrmannschaft*. Three *Sturms* (assault companies) operated in Tržič until the summer of 1942. The recruitment of men born between 1916 and 1926 began in October 1942 and was followed by forced mobilisation in January 1943. According to the data collected, at least 174 men from Tržič were forcibly enlisted into the regular German Armed Forces. The article calls attention to the problems concerning data monitoring by the place of birth due to major deviations caused by incomplete and often discrepant data as well as lost or destroyed archival materials. Younger men who did not perform military service in the Kingdom of Yugoslavia were sent to the camps of the Reich Labour Service (*Reichsarbeitsdienst*). Most men from Tržič served in the Reich Labour Service in Alberschwende, including as many as forty-three youths born in 1925. After six months, they were sent to the rear units for training. Many were relocated in groups. At least five men served in the units of the Grenadier Replacement Battalion 217. At least thirty-three men from Tržič lost their lives in battle and prisoner-of-war camps, especially on the Eastern Front, where most of them also fought. A number of them also deserted during their leave before being sent to the front and joined the Partisan units in Slovenia. At least four joined the Fifth Partisan Overseas Brigade coming from the front in Normandy through a prisoner-of-war camp in Great Britain. After the war, the former conscripts from Tržič continued to return home from prisoner-of-war camps all until the mid-1947.

Dopisnica iz zapuščine Jožeta Močnika (hrani: družina Močnik, Tržič).

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 355.134.2:929 Primozic, H.
94(100) "1939/1945"

Prejeto: 27. 9. 2020

Pavel Car

dr., Topniška 33c, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: pavel.car@s5.net

Iz tržiških korenin

Drobci o nemškem tankovskem asu Hugu Primozicu (1914–1996)

IZVLEČEK

Nemški tankovski as slovenskih korenin Hugo Primozic (1914–1996) v vojaškem zgodovinopisju ni neznana oseba. O njem je bilo prelitega precej črnila v zgodovinopisju mnogih narodov, le v slovenskem prostoru nekoliko manj. Pričujoči prispevek želi osvetliti vojaško pot nemškega vojaka, odlikovanega z najvišjimi odlikovanji za hrabrost, čigar oče je prihajal iz Tržiča.

KLJUČNE BESEDE
Tržič, Hugo Primozic, druga svetovna vojna, odlikovanja.

ABSTRACT

WITH ROOTS FROM TRŽIČ
FRAGMENTS ABOUT THE GERMAN TANK ACE HUGO PRIMOZIC (1914–1996)

The German tank ace of Slovenian descent, Hugo Primozic (1914–1996), is not unknown to military historiography. Plenty has been written about him in the histographies of many nations and somewhat less in the Slovenian milieu. The article at hand therefore seeks to illuminate the military path of a German soldier, awarded with the highest decorations for bravery, whose father came from Tržič.

KEY WORDS
Tržič, Hugo Primozic, Second World War, decorations

Uvod

Mnogi Slovenci so se med stoletji bojevali v najrazličnejših armadah širom sveta, od naših krajev pa vse do Mehike in Kitajske. Prenekateri med njimi je s svojim junaštvom ali spretnostjo posegel po vencu slave; nekateri so bili z njim počaščeni, še več pa je takih, katerih slavna dejanja niso bila opažena; o njih nam zgodovina ne pripoveduje, zaradi česar so utonili v pozabo.

Podčastnik Hugo Primozic, nosilec viteškega križca s hrastovim listjem (zasebna zbirka).

Hugo Primozic v zgodovinopisju ni neznana oseba. O njem je bilo prelitega precej črnila v zgodovinopisju mnogih narodov, le v slovenskem prostoru nekoliko manj.[1] Primozicev oče je bil Slovenec, doma iz Tržiča, ki se je že pred prvo vojno s trebuhom za kruhom podal v Nemčijo, kjer pa svojega priimka ni v celoti ponemčil, le strešic na »ž« in »č« ni več uporabljal, saj jih nemška abeceda ne pozna; mati pa je bila Nemka. Pričujoči prispevek tako želi vsaj na kratko nekoliko osvetliti vojaško pot nemškega vojaka, ki je bil odlikovan z najvišjimi odlikovanji za hrabrost in je v celotni nemški armadi kot podčastnik prvi dobil hrastove liste in meče k viteškemu križcu železnega križa. Del njegovih korenin je izhajal prav iz Tržiča, kar so posebej naglašali nemški časopisi v času med vojno. Po vojni pa je vse do danes to nekako prekril prah pozabe in se teh povezav podrobneje sploh še ni raziskovalo ne doma ne na tujem.

Družina Primožič in tržiške korenine

Hubert Georg »Hugo« Primozic se je rodil leta 1914 v Württembergu v Nemčiji. O njegovih starših je na spletnih straneh mogoče pogosto zaslediti podatek, da je bila mati Nemka, oče pa Slovenec.[2] V slovenskem časopisju iz časa druge svetovne vojne o očetu izvemo, da je bil doma iz Tržiča, od koder se je po končani vojaščini odpravil v svet in se naselil na Nemškem. Tam si je očitno pridobil domovinsko pravico in se kot nemški vojak ob izbruhu prve svetovne vojne znašel na bojnih poljanah, kjer je leta 1918 tudi padel.[3] Na spletnih straneh, posvečenih padlim nemškim vojakom v času prve svetovne vojne, je mogoče o njem zaslediti še več; navedli so namreč podatke, da je Janez (Johann) Primožič, rojen 28. decembra 1882, rezident Backnanga, padel 13. aprila 1918 pri Boulogne-la-Grasse na zahodni fronti.[4]

Najverjetneje je to dejansko bil oče Huga Primozica, ki je izviral iz Tržiča.[5] Navedene rojstne podatke o padlem Janezu Primožiču je bilo namreč mogoče preveriti in potrditi prav v tržiških matičnih knjigah! V tržiški krstni matici tako beremo, da je bil 28. decembra 1882 na naslovu Tržič 50 v družini dninarja Matije Primožiča in Marije, roj. Meglič, zares rojen Janez Primožič, ki so ga še istega dne krstili v farni cerkvi.[6] Oče Matija je bil rojen 23. februarja 1854 v Lomu 33, očetu Janezu Primožiču in materi Ivani, roj. Slapar. Matija je pozneje živel v Dolini 59 in se je 31. maja 1880 poročil z Marijo Meglič ter se preselil na nevestin dom v Tržič.[7] Iz statusa je mogoče razbrati, da se je Matiji in Mariji že leto pred poroko, natančneje 3. oktobra 1879, rodila hčerka Frančiška, pri kateri so po poroki potem izvedli tudi pozakonitev.[8] Dne 28. decembra 1882 pa se je, kakor že omenjeno, rodil deček Janez. Toda mlado družino je že kmalu doletela bridka preizkušnja, saj je že 2. novembra 1888 za vročico umrla komaj 31-letna soproga

1 Primozica, na primer, v treh stavkih omenja *Gorenjski glas* (27. 11. 2019) v članku »Slovenci v tuji vojski«, ki govori o razstavi *Po sili vojak II*: »*Hugo Primožič je bil kot podoficir odlikovan z enim najvišjih nemških odlikovanj – viteškim križcem s hrastovimi listi. S svojo posadko protioklepnega topa je uničil več deset sovjetskih tankov. Njegov oče je bil iz Tržiča in Huga so leta 1943 pripeljali na obisk v Tržič kot vzor nemškega bojevnika. Bil je celo na naslovnici nemške revije Signal.*«

2 Prim. Primozic: https://military.wikia.org/wiki/Hugo_Primozic (16. 9. 2020).

3 *Karawanken Bote*, 26. 6. 1943, str. 5, »Eichenlaubträger Primozic na Gorenjskem«.

4 Gefallenendenkmäler: http://www.denkmalprojekt.org/2012/backnang_rems-murr-kreis_wk1_bawue.html (22. 9. 2020).

5 To na svoj način potrjuje tudi prispevek v koroškem časopisju iz časa druge svetovne vojne. Prim. *Kärntner Volkszeitung*, 26. 6. 1943, str. 3, »Eichenlaubträger Leutnant Hugo Primozic /…/«.

6 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, RMK 1867–1888, str. 184, zap. št. 112.

7 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, PMK 1870–1907, str. 46, zap. št. 9.

8 Za podatke se iskreno zahvaljujem namestniku vodje NŠAL, mag. Tonetu Krampaču.

gozdarskega delavca Matije, Marija Primožič.[9] Mali Janez Primožič je tako ostal brez matere.

Življenjska pot Janeza Primožiča

Mladi Janez je osnovno šolo obiskoval v Tržiču, nato pa se je izučil za strojarja in se zaposlil v usnjarni Karla B. Mallyja. Usnjarstvo je bilo v Tržiču razvito že v Valvasorjevih časih, saj ta v svoji *Slavi vojvodine Kranjske* omenja tržiško usnje in poudarja njegovo kakovost. Usnjarna Karla B. Mallyja, ki je predelovala predvsem ovčje kože, je bila ena najbolj znanih usnjarn tistega časa. V letih 1903/1904 je Mally zgradil novo, moderno tovarno s kar 60 bazeni za strojenje, z vreteni na avtomatični pogon motovila za čresleno predstrojenje.[10] Usnjarna je zaposlovala več kot 80 delavcev.

Janez Primožič je bil kot enaindvajsetletnik vpoklican na služenje vojaškega roka v cesarskih oboroženih silah. Vojni zakon iz leta 1889 je določal triletno aktivno vojaško službo,[11] kar bi pomenilo, da je Primožič s služenjem vojaškega roka končal leta 1906. Že leto pozneje se je preselil v Nemčijo v Backnang (kakšnih 20 kilometrov severovzhodno od Stuttgarta) v deželo Württemberg, kjer je bilo usnjarstvo prav tako razvito. Leta 1909 se je za kratek čas vrnil v Tržič, saj se je moral še kot obveznik avstro-ogrske armade udeležiti vaj v okolici Ljubelja. Očitno je pozneje, kot že omenjeno, prevzel nemško državljanstvo, saj se je v prvi svetovni vojni boril kot vojak nemške armade in aprila 1918 padel na zahodni fronti.

Hugova predvojna pot

Tržičan Janez Primožič se je kmalu po prihodu v Nemčijo poročil s tamkajšnjo domačinko Elise Winkler, rojeno leta 1877.[12] Mali Hugo, ki je bil četrti od petih otrok, se jima je rodil malo pred izbruhom vojne, 16. februarja 1914 v Backnangu. Tam je tudi obiskoval osnovno šolo, pozneje pa se je izučil za ključavničarja.[13] Maja 1934 je kot dvajsetletni mladenič prostovoljno stopil v nemške oborožene sile. Najprej je služil pri lahki artileriji, kjer je bil topovski vodja (*Geschützführer*) in uvrščen v 9. baterijo 5. artilerijskega polka (*9. Batterie / Artillerie-Regiment 5*) v Ulmu.[14] Hkrati je kot orožarski mojster (*Waffenmeister*) skrbel za tehnično plat orožja njegovega oddelka. 9. baterija je bila oborožena s standardnimi lahkimi havbicami leFH 18 5 (*leichte Feldhaubitze*) kalibra 10,5 centimetra. 5. artilerijski polk je imel v tistem času še konjske vprege, saj je bila nemška vojska še daleč od poznejše prislovične motorizacije. 1. aprila 1935 je bil Hugo Primozic povišan v desetnika.[15]

Že nekaj mesecev pozneje, 1. oktobra 1934, je bil mladi Hugo Primozic prestavljen v štab III. diviziona (enota iz dveh do štirih baterij, ki bi v pehoti ustrezala bataljonu), in natanko leto pozneje, 1. oktobra 1935, še v novoustanovljeni 25. artilerijski polk (*Artillerie-Regiment 25*) v Ludwigsburg, in sicer prav tako v štab III. diviziona. Po dobrem letu so ga ponovno povišali in premestili. Napredoval je v naddesetnika (oba čina, desetnik in naddesetnik, sta pravzaprav spadala k moštvu), 8. oktobra 1936 pa so ga premestili v ravnokar ustanovljeni 51. artilerijski polk v Fuldi. Pogoste premestitve niso nič nenavadnega, saj je v tistih letih nemška vojska ustanavljala nove enote kot po tekočem traku, pri čemer so jedro nove enote tvorili že izšolani in izkušeni kadri, ki so jih nabrali v že obstoječih enotah. Tu je bil Primozic uvrščen v 2. (težko) baterijo, opremljeno s težkimi havbicami sFH 18 (*schwere Feldhaubitze 18*) kalibra 15 centimetrov. Vendar so tudi te še vedno vlekli konji. Tu je Primozic spet zasedel svoje »staro« mesto topovskega vodje.

Primozic je v 51. artilerijskem polku ostal kar tri leta. Dne 1. oktobra 1937 je bil povišan v podoficirja (*Unteroffizier*); čin *Unteroffizier*, v dobesednem prevodu podčastnik, bi ustrezal našemu činu vodnika.[16]

Hugo Primozic si je s soprogo Trudel že pred vojno ustvaril družino, v kateri so se jima rodili trije otroci.[17] Dosedanje raziskave so pokazale, da so bili to sin Rolf ter hčerki Ute (1942–2018) in Dorit.[18]

Ob začetku druge svetovne vojne

27. avgusta 1939, le nekaj dni pred izbruhom druge svetovne vojne, je bil vodnik Hugo Primozic spet premeščen, tokrat v novoustanovljeni 152. artilerijski polk (ustanovljen prav na ta dan) v Frankfurt na Majni. Primozic je bil uvrščen v II. divizion. Ta polk se pohoda na Poljsko ni udeležil. Primozic je bil 5. februarja 1940 premeščen v artilerijsko šolo v Jüteborgu, kjer je sodeloval v izvajanju tečajev za artilerijske oficirske pripravnike. Tu je bil 5. aprila 1940 povišan, preskočil je en čin in postal *Wachtmeister*, štabni vodnik. Že po treh mesecih je bil ponovno prestavljen

9 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, MMK 1875–1893, str. 125, zap. št. 87.
10 Mohorič, *Zgodovina*, str. 298.
11 Prim. Zakon od 11. aprila 1889, s katerim se vvaja [sic!] nov vojni zakon: http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rsl&datum=18890304&seite=00000093 (22. 9. 2020).
12 *Kärntner Volkszeitung*, 26. 6. 1943, str. 3, »Eichenlaubträger Leutnant Hugo Primozic /…/«
13 Prav tam.
14 Primozic, Hubert Georg »Hugo«: https://www.tracesofwar.com/persons/30190/Primozic-Hubert-Georg-Hugo.htm (16. 9. 2020).
15 Primozic, Hubert Georg »Hugo«: https://www.tracesofwar.com/persons/30190/Primozic-Hubert-Georg-Hugo.htm (16. 9. 2020).
16 Prav tam.
17 Prim. *Das Kleine Blatt*, 27. 6. 1944, str. 4, »Eichenlaubträger Primozic – Vater von Drillingen«.
18 Traueranzeigen: https://www.trauer36.de/traueranzeige/ute-pooth (19. 9. 2020).

(4. maja 1940, le nekaj dni pred napadom na Francijo), tokrat v 309. nadomestni divizion težke baterije (*schwere Artillerie-Ersatz-Abteilung 309*), ki pa ga je zapustil po dobrih desetih dnevih in se 16. maja 1940 vrnil v svoj stari 152. artilerijski polk, kjer se je kot topovski vodja udeležil pohoda na Francijo. Vendar si tam kakšnih posebnih lovorik ni spletel.

Za Primozicevo kariero je bil usoden trenutek, ko se je javil in bil sprejet k novi vrsti artilerijskega orožja, samohodnim oziroma jurišnim topovom; 6. maja 1941 se je priključil 1. bateriji 204. oddelka jurišnih topov (*Sturmgeschütz-Abteilung 204*) v Jüteborgu.[19]

Primozic in novo artilerijsko orožje

Novo nemško artilerijsko orožje, jurišni oziroma samohodni top (*Sturmgeschütz*, okrajšano v StuG), je bila vrsta oklepnih vozil, ki so jih med drugo svetovno vojno uporabljale tudi nemške oklepne formacije. Sestavljala sta jih dva modela, StuG III in StuG IV.[20] Pogostejši od obeh, StuG III, je bil zgrajen na podvozju preverjenega tanka Panzer III. StuG III je bil sprva imenovan »StuG«, vendar je bil s pojavom StuG IV preimenovan v »StuG III«, da bi lahko ločili med njima. Sprva so bili namenjeni kot oklepni samohodni topovi, ki naj bi zagotavljali tesno ognjeno podporo pehoti za uničenje bunkerjev in drugih utrjenih položajev. Vendar je njegov drugotni namen, namreč kot protitankovsko orožje oziroma »lovec na tanke«, med vojno postal vse pomembnejši.

Po invaziji na Sovjetsko zvezo leta 1941 se je pokazalo, da sta nemška tanka Panzer II in Panzer III veliko preslabotna, da bi se postavila v bran novim sovjetskim tankom, famoznim T-34, ki so imeli veliko močnejši top kot tudi debelejši oklep, ki ga standardni nemški protitankovski top Pak 36 kalibra (zgolj) 37 milimetrov nikakor ni mogel prebiti. Zato je nemška orožarska industrija razvila novi, veliko močnejši protitankovski top Pak 40 kalibra 75 milimetrov, ki so ga vgradili v tanke Panzer III in pozneje v Panzer IV. Izkazalo se je, da imajo tudi jurišni topovi v svoji notranjosti dovolj prostora za upravljanje z novim, večjim 75-milimetrskim topom. Zato so ga nemški inženirji vgradili še sem. Novo vozilo se je izkazalo kot učinkovit uničevalec tankov. Ne samo da je bil njegov top dovolj močan, da je lahko uničil nove sovjetske tanke, ampak je bilo tudi podvozje tanka Panzer III zelo mobilno in zanesljivo. Nizko silhueto jurišnih topov StuG je bilo na bojiščih teže opaziti, pa tudi stika med trupom tanka in kupolo, eno od najšibkejših točk, zdaj ni bilo več, saj jurišni top sploh ni imel kupole. Na nasprotnika je bilo treba

Jurišni top StuG III. Nizko oklepno vozilo brez kupole; na desno strani je videti poveljnika, ki ima pred seboj škarjasti daljnogled, s katerim je opazoval bojišče (www.worldwarphotos.info/gallery/germany/tanks-2-3/stug_iii).

nameriti s celim vozilom, saj se je topovska cev premikala sem in tja le za nekaj stopinj.

StuG III je med drugo svetovno vojno postal najbolj proizvajano nemško oklepno bojno vozilo, saj so izdelali okoli 10 tisoč primerkov.

Presenetljivo pa samohodni oziroma jurišni topovi niso spadali pod tankovske enote, ampak so bili del artilerije, nedvomno njen elitni del. Da bi se ta prestiž še posebej poudaril, so posadke jurišnih topov nosile tudi posebno uniformo. Ta je posnemala kroj uniform tankovskih posadk; te so imele jakne »na preklop«, kjer je desna pola prekrivala levo stran prsi in se zapenjala na levi strani, ter široke hlače, zožene v gležnjih. Jakne niso imele pokončnega, tesnega ovratnika kot pri pehoti in ostalih rodovih, ampak se je pod odprtim ovratnikom nosila srajca, pogosto s kravato. Uniforme so bile črne barve, da se ne bi poznali madeži od olja in bencina. Na ovratnikih so tankisti nosili srebrne mrtvaške lobanje, znak, ki so ga nekdaj na kapah nosili nemški huzarji. Barva orožja (vsak rod vojske je imel svojo »barvo orožja«, s katero so bile obrobljene kape kot tudi čini na ramenih) pri tankistih je bila rožnata. Tankiste, v prvih letih vojne glavni akterji »bliskovite vojne« (*Blitzkriega)*, so imeli za elito nemške kopenske vojske. Tudi uniforme posadk jurišnih topov so imele enak kroj jaken in hlač kot tankisti, le da so bile te zelene barve, pod njo pa so nosili črne srajce. Manjkale so tudi mrtvaške glave na ovratnikih, tu so ostale običajne oznake, »licne«, ki so jih nosili ostali rodovi. Barva orožja pri topničarjih je bila rdeča.

Primozicev železni križec

Tako se je podoficir Hugo Primozic znašel v novem, elitnem orožju nemške vojske. Ko je končal usposabljanje, so ga 9. junija 1942 kot poveljnika voda v 2. bateriji 667. oddelka jurišnih topov (*Sturm-*

[19] Primozic, Hubert Georg »Hugo«: https://www.tracesofwar.com/persons/30190/Primozic-Hubert-Georg-Hugo.htm (16. 9. 2020).

[20] Obstajali so še drugi modeli jurišnih topov, kot so StuH 42, StuIG in še nekateri drugi, vendar so bili ti manj številni in manj pomembni.

geschütz-Abteilung 667) poslali na vzhodno fronto. Tam je v pičlega pol leta »napravil kariero« in se dokopal do najvišjih nemških odlikovanj.

Primozicev divizion pod poveljstvom stotnika (*Hauptmann*) Vagedesa je bil dodeljen 1. tankovski diviziji v sestavi XXXIX. tankovskega korpusa 9. nemške armade, ki je bila v armadni skupini Center.[21] V začetku je bil, glede na začetno nemško doktrino uporabe jurišnih topov, uporabljen predvsem za podporo pehotnim napadom na pomembnih sektorjih in za zagotavljanje protitankovske podpore v obrambi. Ker se je predvsem v tej zadnji vlogi 667. divizion posebej izkazal, je bil premeščen na strateško pomemben odsek bojišča, k mestu Rževo, 230 kilometrov vzhodno od Moskve. Tam se je poleti 1942 začela sovjetska ofenziva, ki je imela za cilj ponovno zasedbo Rževa in uničenje velike izbokline v frontni liniji. Ta del bojišča je kmalu dobil ime »Rževska mesoreznica«.

Vodnik Primozic je bil že po nekaj tednih na fronti odlikovan z železnim križcem 2. stopnje (dobil ga je 18. avgusta 1942). Mnogi odlikovanje z železnim križcem istovetijo z nacistično vladavino in Hitlerjem, vendar je to odlikovanje precej starejše.

Železni križec je ustanovil pruski kralj Friderik Viljem III. Pruski (1770–1840) leta 1813, ko je stopil na čelo narodnega upora proti Francozom. Prusija je v tem času imela kar nekaj redov in odlikovanj, vendar so bila ta strogo ločena med častniki, po večini plemiškega rodu, ter podčastniki in navadnimi vojaki. Kralj Friderik Viljem III. pa je potreboval odlikovanje, ki bi bilo dosegljivo vsem, ne glede na čin ali socialno poreklo; še ena poteza v združevanju pruskega in širše nemškega naroda v osvobodilni vojni proti Francozom. Še več, kot je mogoče videti iz statuta železnega križa, je kralj celo začasno ukinil podeljevanje drugih vojaških odlikovanj; vsa odlikovanja je zamenjal železni križ, pravo ljudsko, vsem dostopno odlikovanje. V tistem času je bilo železo visoko cenjeno kot gonilna sila vojne za osvoboditev. Da bi zbrali sredstva za vojsko, so namreč mnogi plemenitaši in premožni meščani darovali svoje dragulje in zlato ter v zameno dobili železne prstane z napisom »*dal sem zlato za železo*«. Zlato je v tistem času dobilo prizvok dekadentne kovine, po železu pa je dobilo ime najznamenitejše nemško odlikovanje – železni križ.[22]

Odlikovanje je imelo črno lakirano železno jedro v obliki templjarskega križa, ki je bilo vstavljeno v srebrn okvir. Prva stran je bila gladka, na zadnji strani pa je bila kraljevska krona z inicialkami FW in letnico 1813 (prva stopnja je zadnjo stran imela gladko). Ta je bil ustanovljen v treh stopnjah; najnižja, 2. stopnja se je nosila na podolgovatem traku v gumbnici, 1. stopnja se je z iglo na zadnji strani pripenjala na prsi, veliki križ, ki je bil večji od prejšnjih dveh, pa se je nosil na traku okoli vratu. Ta se je podeljeval le »*za zmago v odločilni bitki, po kateri je moral sovražnik zapustiti svoje položaje, ali pa za zavzetje pomembne trdnjave oziroma uspešno obrambo pomembne trdnjave, tako da ta ne bo padla v sovražnikove roke; zgolj poveljujočim častnikom*«.[23] Najprej je bilo treba dobiti najnižjo, 2. stopnjo, šele potem je bil lahko nekdo odlikovan s 1. stopnjo tega odlikovanja. Po končanih vojnah proti Napoleonu so železni križec nehali podeljevati.

Vendar je bilo to odlikovanje obnovljeno v vojni proti Franciji leta 1871 in v prvi svetovni vojni; v tej se je železni križec 2. stopnje podeljeval množično, saj ga je dobilo kar pet milijonov nemških vojakov; z drugimi besedami, železni križec je na prsih nosil vsak tretji nemški vojak. Veliki križ pa je dobila le peščica najvišjih vojskovodij. Križec je ostal iste oblike, le na prvi strani so zdaj prišle inicialke vladarja in letnica 1970 oziroma 1914.

Ob začetku druge svetovne vojne vodja nemškega rajha Adolf Hitler (1889–1945) ni mogel drugače, kot da je ponovno obudil to znamenito odlikovanje, in sicer takoj prvi dan vojne, 1. septembra 1939. Podoba odlikovanja se je nekoliko spremenila; na prvo stran sta prišla kljukasti križ in letnica 1939, z zadnje strani pa so izginile kraljevska krona in inicialki, ostala je le letnica 1813. Tudi železni križec se ni več podeljeval za vojne zasluge zunaj bojnega polja, ampak samo za »*za izjemno službo in hrabrost pred sovražnikom*«. Hitler je ugotovil, da je med 1. stopnjo železnega križca in velikim križem prevelik razkorak, zato je ustanovil vmesno stopnjo; viteški križ železnega križa, ki se je podeljeval »*za izjemno hrabrostno dejanje ali izjemen uspeh v vodenju enot, ki sta odločala o uspehu bitke*«.[24] Junija 1940 pa je dodal še viteški križ železnega križa s hrastovim listjem, za katerega so bili potrebni še bolj izjemni uspehi oziroma hrabrost.

Viteški križec železnega križca je bilo prestižno in visoko zaželeno odlikovanje. Med drugo svetovno vojno je Hitler podelil okoli 7.250 viteških križcev (število se nekoliko spreminja zaradi zadnjih kaotičnih dni vojne), od tega so jih le 1.422 dobili podčastniki (eden od njih je bil Primozic). Drugače pa sta 502 odlikovanji bili podeljeni generalom, 1.660 višjim častnikom, 3.413 nižjim častnikom in 245 navadnim vojakom, ki so prav tako imeli možnost priboriti si to odlikovanje. Nosilci viteških križcev so bili junaki, slavilo jih je malo in veliko, o njih so pisali časopisi, tiskale so se razglednice, ki so jih podpisovali svojim oboževalcem, vabljeni so bili na sprejeme in podobno. Pogosto so jih tudi potegnili s fronte, da

[21] 667. divizion napadalnih topov: https://www.axishistory.com/various/153-germany-heer/heer-other-units/3406--sturmgeschuetz-abteilungen-300-to-667 (19. 9. 2020).
[22] Wernitz, *The Iron Cross*, str. 60.
[23] Prav tam, str. 72.
[24] Williamson, *Knights*, str. 67.

Viteški križec železnega križca s hrastovim listjem (https://de.todocoleccion.net/militaria-medaillen/eichenlaub-ritterkreuz).

bi lahko svoje dragocene izkušnje v raznih častniških in podčastniških šolah predajali novim generacijam potencialnih junakov, podčastniki pa so bili pogosto povišani v častniške čine.[25]

Viteški križec železnega križca s hrastovim listjem je dobilo precej manj vojakov, le 872 jih je bilo podeljenih. V vsej nemški armadi pa je bilo le 35 podčastnikov s tem odlikovanjem; Hugo Primozic je bil sploh prvi podčastnik, ki ga je dobil.[26]

Omeniti je treba, da so bile pozneje ustanovljene še tri stopnje viteškega križca, kajti junake je bilo treba ves čas ustrezno odlikovati, a je odlikovanj zmanjkalo. Zato je Hitler julija 1941 ustanovil še viteški križec železnega križca s hrastovim listjem in meči, ki je bil podeljen le 159-krat, od tega le enemu podčastniku (to pa ni bil Primozic, ampak lovski pilot višji vodnik Leopold Steinbatz (1918–1942)), ter viteški križec železnega križca s hrastovim listjem, meči in diamanti, ki je bil podeljen le 27-krat. Decembra 1944 je Hitler ustanovil še eno stopnjo tega odlikovanja, viteški križec železnega križca z zlatim hrastovim listjem, meči in diamanti, ki ga je dobil le en sam vojak, pilot strmoglavca štuke, polkovnik Hans Ulrich Rudel (1916–1982).[27]

Trenutki Primoziceve slave

Vrnimo se k podčastniku Hugu Primozicu na vzhodno fronto. Tam je bil 1. septembra 1942 povišan v višjega štabnega vodnika (*Oberwachtmeister*) in se udeležil prvih bojev, kjer se je kmalu izkazal. Tako je bil 16. septembra 1942 odlikovan z železnim križcem 1. stopnje. V predlogu za njegovo odlikovanje piše: »*Wachtmeister Primozic je med sovražnikovo ofenzivo dan za dnem uničeval tanke. Četrtega dne je moral kriti bok svoje divizije, toda tisti dan je že izstrelil svojo zadnjo granato ... Moral se je umakniti, da ga ne bi zajeli v obroč ... Tam je bil še en StuG* [napadalni top], *imobiliziran, in medtem ko so se Rusi približevali, je Primozic izstopil iz svojega oklepnika, da je povezal obe vozili in ju odpeljal nazaj na lastne položaje /.../.*« Primozicu je uspelo onesposobljeni oklepnik privezati z jekleno vrvjo, medtem pa je moral s strojnico odbijati napade ruske pehote.[28]

Še preden so Primozicu na prsi pripeli železni križec 1. stopnje, je prišel njegov veliki dan, 15. september 1942. Ta dan so Rusi sprožili velik napad pehote in tankov ravno na odseku, kjer je bil Primozicev 667. divizion jurišnih topov. Primozicev in se dva druga jurišna topova so se odpeljali naprej, da bi se spoprijeli z napadajočim sovražnikom. Ker so spretno manevrirali in nenehno menjavali položaje, jih Rusom ni uspelo uničiti. Končno je bil ruski napad ustavljen, Primozic sam pa je s svojim jurišnim topom uničil 24 ruskih tankov, od tega 17 v eni sami uri, za kar je bil že čez tri dni odlikovan z viteškim križcem železnega križca. Navadno je od predloga do same podelitve odlikovanja minilo več časa, lahko tudi nekaj tednov, v tem primeru pa se zdi, da je bilo dejanje podčastnika Primozica nekaj tako izjemnega, da so bile vse potrebne potrditve okoli visokega odlikovanja opravljene v trenutku. *Karawanken Bote* je takole opisal Primozicevo pričevanje o tem boju 15. septembra 1942: »*Sovjeti so bili, kakor običajno, obstreljevali z najtežjim topništvom tisto mesto, kjer so nameravali predor. Tako tudi ta dan, 15. septembra. Skozi 22 ½ ur trajajoči pehotni ogenj je močno pritiskal na našo pehoto. Tu so že tudi prodirali sovjetski oklopnjaki. Od naše baterije sta bila še dva (jurišna) topa pripravna za boj. Zdaj je šlo za to, zadržati ta naval Sovjetov. Tudi pri našem položaju so bili sovjetski oklopnjaki že prodrli in strašno topniško obstreljevanje nas je bilo prisililo, da se krijemo in poskrili smo se bili v granatnih in bombnih lijakih itd. Sedaj smo pa po najkrajši poti stekli k topu. Tu so se tudi že peljali sovjetski oklopnjaki mimo nas. Dvema težkima oklopnjakoma je uspelo, da sta se potisnila tik do železnice. Ravno sta hotela prepeljati se preko železnice, kar bi imelo za posledico, da bi bila moja divizija obkoljena. Hitro sem posegel vmes in posrečilo se mi je uničiti prvi oklopnjaški bojni voz. Drugega je oviral železniški prehod, da bi se peljal dalje. In tako tudi on ni mogel uiti gotovi smrti. Nek nadaljnji oklopnjak se je bil čisto blizu pred nami peljal mimo in je bil takoj odpravljen s prvim strelom. Nato so prišli najbližji oklopnjaki in nas obstreljevali od leve strani. Moj vozač je samostojno naglo obrnil top na levo in nam s tem rešil življenje. Zdaj nam je zelo trda predla. Odstrelili smo en oklopnjak za drugim na najkrajšo daljavo 100 do 150 metrov. Po uničenju teh oklopnjakov nam je sporočil nek Leutnant (poročnik, op. p.) pehote, da prihajajo še nadaljnji oklopnjaki. Peljali smo se jim nasproti in prišli na nek majhen grič, ki je bil zarašen z ruševjem; tukaj smo videli, da prihaja proti nam 40 do 60 sovražnih oklop-*

[25] Williamson, *Knights*, str. 142–149; prim. Bowen, *Prussian and German Iron Cross.*

[26] Prav tam.

[27] Več o doživetjih Hansa Ulricha Rudla je mogoče prebrati v njegovi knjigi (Rudel, *Stuka Pilot*).

[28] Hugo Primozic: https://military.wikia.org/wiki/Hugo_Primozic (16. 9. 2020).

njakov. Ta dan smo imeli opravka z elitno četo, 'Stalinovim zborom oklopnjakov'. Drugi (jurišni) top se je na žalost le malo časa mogel udeležiti boja proti oklopnjakom, ker je izpadel radi poškodb. Tako sem se moral jaz sam bojevati proti oklopnjakom. Streljali smo, kar je cev prenesla, in moje moštvo je storilo, kar je bilo v njegovi moči. Vedeli so: 'ali-ali', šlo je za tem, ali se vdaš ali pa zlomiš. Ko smo bili od te zadnje trume odstrelili nekako 12 oklopnjakov, se je naval za kratko dobo ustavil. To razdobje smo izkoristili, da smo se založili z municijo. Ko smo se zato peljali nazaj, je naša pehota že mislila, da se umikamo in da nas ne bo več nazaj. Treba je bilo marsikaj truda pojasniti pešcem, da se peljemo samo po municijo in da se bomo takoj zopet vrnili. Potem smo takoj zopet posegli v boj, in ko so pridrdrali novi vali oklopnjakov, smo odstrelili najbližje. Ko je napad zopet ponehal, sem se s pehoto dogovoril, da napravimo protinapad, in vodil ljudi. Tako nam je uspelo, da smo v eni uri uničili 17 večinoma težkih oklopnjakov. Na desnem krilu vdornega mesta pa so se držali še Sovjeti in jih je bilo treba na vsak način vreči ven. Peljal sem se k bojni postojanki polka in poročal. Oberst (polkovnik, op. p.) *je bil zelo vesel, da je končno zvedel, kaj se godi spredaj. Javil sem mu, da tičijo na desni še sovražne skupine in da bi se tam na vsak način moral izvršiti nasprotni napad, šel sem peš k desnemu odseku pri vdornem mestu. In pešci so mi pripovedovali, da se skrivajo v ruševju še razni sovražni oklopnjaki. Dogovorili smo se glede načina izvedbe nasprotnega napada. Šel sem peš nazaj, pripeljal svoj top v mesto vdora in napadel s pehoto. Tako smo končno imeli odsek v naših rokah, in na veliko zasnovan sovjetski prodorni poskus je spodletel.*«[29]

23. septembra 1942 je štabni vodnik Hugo Primozic dobil še črno ranjeniško značko, saj je bil v bojih lahko ranjen. Črno ranjeniško značko so dobivali nemški vojaki za eno do dve rani, za tri do štiri rane, izgubo uda ali kakšno drugo težjo poškodbo so dobili srebrno ranjeniško značko, za pet ali več ran oziroma težko invalidnost pa je bila podeljena zlata ranjeniška značka.[30]

Ob visokem odlikovanju je Primozic dobil še 21 dni dopusta. Ko se je vrnil, je bila po njegovih besedah »*svinjarija zopet v teku*«. Ruski napadi pri Rževu so se nadaljevali z nezmanjšano močjo in nemške enote so bíle težke obrambne boje. Kljub težkim izgubam so bile nemške enote v obrambnih bojih uspešne; ruska ofenziva se je pozno jeseni izpela in na tem delu vzhodne fronte je ostal *status quo*. Vendar se je še pred koncem ofenzive Primozicev divizion zapletal v hude boje z ruskimi tanki oziroma kakor jih sam Primozic imenuje »oklopnjaki«.[31]

Novembra 1942 so začeli Rusi novo ofenzivo na izboklino pri Rževu. Enote ruske kalininske in zahodne fronte naj bi obkrožile izboklino ter uničile močno nemško deveto armado v njej. Po drugi strani pa naj bi ta ofenziva vezala nemške enote na tem delu bojišča, tako da jih Rusi ne bi mogli premakniti na jug, kjer so Sovjeti prav tako načrtovali veliko ofenzivo. Vendar je bila operacija Mars popoln polom za sovjetske sile, ruski poveljnik front na vzhodu, ruski maršal Georgij Konstantinovič Žukov (1886–1974), je bil prisiljen sporočiti: »*Zahodni fronti ni uspelo prebiti sovražnikove obrambe*.«[32]

Fotografija Primozica, »Eichenlaubträgerja«, nosilca hrastovih listov z njegovim podpisom (iz zbirke avtorja).

Najhujši ruski napad na Ržev pod imenom operacija Mars se je začel 25. novembra. Za zaustavitev napada sovjetskih oklepnih enot so bili spet uporabljeni jurišni topovi in Oberwachtmeister Hugo Primozic je ponovno igral ključno vlogo v obrambi, saj je v enem samem dnevu uničil sedem tankov. Do konca decembra 1942 je število uničenih ruskih oklepnikov povečal na 60, za kar je bil 25. januarja 1943 kot prvi podčastnik v vsej nemški vojski odliko-

29 *Karawanken Bote*, 26. 6. 1943, str. 5, »Njegov najbolj vroči dan bitke«.
30 Angolia, *For Führer and Fatherland*, str. 259–263.
31 *Karawanken Bote*, 26. 6. 1943, str. 5, »Njegov najbolj vroči dan bitke«.
32 Bitka pri Rževu, operacija Mars: https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Mars (15. 9. 2020).

Fotografija s sprejema pri Hitlerju; Primozic s svojo posadko; pri obeh vojakih na desni se lepo vidi nemški križec v zlatu, ki ga nosita na prsih (Kärntner Volkszeitung, št. 73, str. 3).

van z viteškim križcem železnega križca s hrastovim listjem, njegova celotna posadka pa je bila odlikovana z nemškim križcem v zlatu; odlikovanjem, ki je bilo po rangu »napol poti« med železnim križcem 1. stopnje in viteškim križcem ter se je podeljevalo za »*večkrat pokazan izjemen pogum ali večkratne izjemne zasluge pri vodenju vojaških enot*«.[33] Tudi to je bilo visoko odlikovanje, saj je v času druge svetovne vojne to odlikovanje dobilo le dobrih 16.800 pripadnikov nemške kopenske vojske.[34]

Hitler je Primozicu odlikovanje izročil osebno. O tem izjemnem dogodku je poročal tudi časopis *Karawanken Bote*: »*Führer ga je pozval k sebi, da mu izroči Eichenlaub. Primožič je predlagal svojemu poveljniku, da bi smel vzeti vse moštvo s seboj, kar je bilo tudi odobreno. Veliko je bilo veselje vojakov, da jih bo sprejel Führer, in polet od Smolenska do Führerhauptquartiera je bil za vse doživetje. Razgovor pri Führerju je trajal pol ure. Primozic je dejal, da se je moštvo slino veselilo, ker mu je bilo usojeno tako dolgo biti pri Führerju. Ves oddelek je bil odlikovan z Deutsches Kreuz in Gold (nemški križec v zlatu). Ladekanonier je bil imenovan za Unteroffizierja. Primožič sam je bil zaradi hrabrosti pred sovražnikom povišan za Leutnanta.*«[35]

Ob odlikovanju mu je firer Adolf Hitler poslal naslednjo brzojavko: »*Hvaležno ocenjujoč Vaše junaško bojevanje v boju za bodočnost našega naroda Vam podelim kot 185. vojaku nemške oborožene sile hrastovo listje k viteškemu križcu železnega križca.*«[36]

24. decembra 1942 je Primozic dobil še splošni napadalni znak, odlikovanje oziroma znak, ki so ga dobili pripadniki artilerije, inženircev, transportnih služb in drugi. Pogoj je bil »*sodelovati v treh napadih v treh različnih dneh, in sicer z orožjem v roki v prvi bojni črti*«.[37] Nenavadno je, da Primozic tega znaka ni dobil že prej, saj je tri bojne dni dotlej že zanesljivo zbral.

Hugo Primozic je bil hkrati povišan še v poročnika (*Leutnant*) in bil 1. februarja 1943 prestavljen v 2. motorizirani učni artilerijski polk. Njegova končna številka uničenih ruskih tankov se je ustavila pri 68, kar pa je dosegel v pičlih petih mesecih. Njegove izkušnje in znanje so bili predragoceni, da bi ga pustili na fronti, kjer bi najverjetneje slej ko prej padel. Do konca vojne je preživel v raznih šolskih enotah ter na tečajih izobraževal bodoče častnike in podčastnike. 16. aprila 1945, tik pred koncem vojne, je bil povišan v nadporočnika (*Oberleutnant*). Tik pred koncem vojne je bila iz šole za jurišne topove Burg (*Sturmgeschützschule Burg*) ustanovljena bojna skupina Burg, ki je bila poslana na zahodno fronto proti ameriškim enotam, vendar o bojih te enote ni podatkov.

Kronološka tabela povišanj Huga Primozica v nemški vojski[38]

časovno obdobje	čin
1. april 1935	desetnik (*Gefreiter*)
1. oktober 1936	naddesetnik (*Obergefreiter*)
1. oktober 1937	vodnik (*Unteroffizier*)
5. april 1940	štabni vodnik (*Wachtmeister*)
1. september 1942	višji štabni vodnik (Oberwachtmeister)
5. februar 1943	poročnik (*Leutnant*)
16. april 1945	nadporočnik (*Oberleutnant*)

Primozic na Gorenjskem

Ko je bil *Oberwachtmeister* Hugo Primozic kot prvi nemški podčastnik odlikovan s hrastovimi listi k viteškemu križcu, je čez noč postal prava medijska zvezda, eden največjih nemških junakov. Ker je bil postaven in fotogeničen, so se njegove slike pojavile v vseh nemških medijih. Revija *Signal* je njegovo sliko objavila na prvi strani.

Primozica so kot Slovenca po očetu propagandno na veliko pograbili tudi nemški časopisi na Gorenjskem; ta je bila takrat del rajha. Zanimivo vprašanje, ki se poraja, je, koliko se je Primozic čutil Slovenca. Ne vemo, ali je oče v tistih kratkih obdobjih, ko je bil kot frontni vojak doma, malega Huberta kakor tudi sicer ostale otroke seznanil s slovenskim, maternim jezikom. Res pa je, da ne oče ne Hugo svojega priimka nista v celoti ponemčila. Sicer sta izpustila strešici na »ž« in »č«, nista pa ti dve črki zapisala v nemški obliki kot »zh« oziroma »sch«. Pravzaprav tega niso storili niti Hugovi otroci.[39]

33 Michaelis, *Deutsche Kriegsauszeichnungen*, str. 29.
34 Prav tam.
35 *Karawanken Bote*, 26. 6. 1943, str. 5, »Nekaj doživljajev izmed mnogih«.
36 Prav tam, »Führer je podelil Eichenlaub Hugonu Primozicu«.
37 Michaelis, *Deutsche Kriegsauszeichnungen*, str. 76.
38 Primozic, Hubert Georg »Hugo«: https://www.tracesofwar.com/persons/30190/Primozic-Hubert-Georg-Hugo.htm (16. 9. 2020).
39 Prim. Traueranzeigen: https://www.trauer36.de/traueranzeige/ute-pooth (19. 9. 2020).

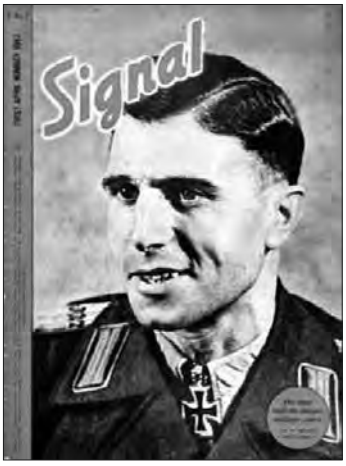

Primozic na naslovnici znamenite nemške revije Signal (https://www.mymilitaria.it/liste_05/hugo_primozic.htm).

Poleti 1943 je Primozic obiskal rojstno mesto svojega očeta, Tržič, in uredništvo časopisa *Karawanken Bote*, ki je izhajal v Kranju in je bil pisan delno v nemščini delno v slovenščini. V svoji 50. številki z dne 26. junija 1943 se je na široko razpisal o Primozicevem obisku pod naslovom: »*Eichenlaubträger Primozic na Gorenjskem – njegov oče je bil doma v Neumarktlu. Manifestacije v vseh treh Kreisih Gorenjske.*«

Članek med drugim podrobneje predstavi celoten program Primozicevega obiska Gorenjske: »*Eichenlaubträger* (nosilec hrastovih listov, op. p.) *Lt. Primozic bo v nedeljo prišel v Neumarktl in nato v raznih dneh tedna obiskal vse tri gorenjske Kreise* (okraje, op. p.). *Gorenjsko prebivalstvo je ponosno na to, da vidi po Führerju odlikovanega vojaka v svoji sredi, čegar predniki so bili doma na Gorenjskem in čegar sorodniki še sedaj tam žive. Gost pride v petek, 28. junija, v Klagenfurt. V nedeljo bo H. Primozic ob 10.30 uri prišel v Neumarktl, kjer nastopijo vse formacije, častni gosti, v Neumarktlu in okolici bivajoči sorodnik gosta in ostalo prebivalstvo pred mestno hišo, da ga pozdravijo. Ob 19.30 uri se vrši v strankinem prostoru 'Na skalci' javno zborovanje, na katerem bo pripovedoval imetnik Eichenlauba iz svojih doživetij v vojni. Ponedeljek bo prebil gost v Kreisu Krainburg* [Kranj], *kjer bo med drugim ob 19. uri govoril na manifestaciji v strankinem domu na Goethe-Platzu. V torek bo obiskal Kreis Stein* [Kamnik], *kjer se vrši ob 19. uri manifestacija na Adolf-Hitler-Platzu. Kreis Radmannsdorf* [Radovljica] *bo imel H. Primozica v gosteh v sredo, kjer bo ob 19. uri govoril na javnem zborovanju v Asslingu* [Jesenice]. *V četrtek bo imelo prebivalstvo Radmannsdorfa priliko videti in slišati gosta Gorenjske na javnem zborovanju v kinski dvorani.*«[40]

Karawanken Bote je Primozicu posvetil celo stran, med drugim ga slavi kot »*specialista v lovu na oklopnjake*«: »*Oberwachtmeistra Hugona Primozica imajo za 'specialista v lovu na oklopnjake'. S svojim napadnim topom je tekom nekaj mesecev odstrelil že več kot 60 boljševiških oklopnjakov. To nenavadno visoko število odstrelov je gotovo ponosni, na zunaj vidni uspeh nenavadnega vojaškega delovanja. Značilno je za odločnega, hladnokrvno premišljenega borca, kateri se je naučil svojega obrta, ki zna o pravem trenutku pravilno ravnati in izrabiti svojo 'šanso'. Ni pa odločilna. Odločilno je temveč tisto moško dejanje, ki se ne izraža vedno v zunanjem uspehu in ki izhaja odzivajoč se notranjemu povelju iz hrabrosti srca. K resnični hrabrosti spada tudi preudarnost, vprašanje o cilju smele odločitve. Kaj hočem doseči in lahko dosežem, če zapustim kritje, kaj morem uničiti ali rešiti pred nevarnostjo uničenja, predno me more poprej sovražnik uničiti? Tako hrabrost srca, ki nima s samo predrznostjo nič skupnega, ima le malokateri kot darilo usode. Večina jo je pridobila z vzgojo samega sebe kot najlepšo zmago nad lastno človeško slabostjo.*

Primozic, kateri se je že v vojni na Zapadu najboljše izkazal kot podčastnik, se je izkazal že v prvih mesecih vojne zoper Sovjete kot odličen mojster svojega orožja! Mojstrskemu gospodarju zaupanega mu napadnega topa

Sprejem Primozica v Tržiču (Karawanken Bote, 3. 7. 1943, str. 6).

[40] *Karawanken Bote*, 26. 6. 1943, str. 5, »Eichenlaubträger Primozic na Gorenjskem«.

Primozic v pogovoru s sorodniki (Karawanken Bote, 3. 7. 1943, str. 6).

so bili kmalu dani najtežji in ob tem obenem najbolj častni nalogi. Večinoma je bil pri tem prepuščen popolnoma samemu sebi in svoji odločitvi. Tudi v trenutkih največje nevarnosti hladnokrvno in bliskovito delujoč je znal uporabiti svoj top vedno z največjim in resnično probijajočim učinkom. Mož hladnega preudarka in jeklene odločnosti, ki se je ob dani uri vzgledno obnesel tudi kot navaden vojak. Idealna slika podvodje, ki združuje v sebi kot posameznik, kot 'prednji' borec svojih tovarišev najboljše vojaške vrline. Tako se kažejo njegovi presenetljivi uspehi. Niso srečni 'slučajni zadetki'. Toda tu velja: Stalno srečo ima samo tisti, kdor zna. Sreča orožja pa se vrh tega smehlja samo hrabremu. Še v prejšnji svetovni vojni je bilo, kot znano, pridržano takratno najvišje odlikovanje za hrabrost — pour le merite — častnikom. Vojak iz moštva si je lahko pridobil samo zlato svetinjo za hrabrost. Nacionalsocialistična nemška oborožena sila ni odpravila teh razlik samo na papirju. Podelitve Ritterkreuzev in sedaj Eichenlaubträger Oberwachtmeister Primozic dokazujejo, da ni zaprta pot do najvišje slave nobenemu hrabremu vojaku.«[41]

52. številka časopisa *Karawanken Bote*, ki je izšla 3. julija 1943, je še podrobneje poročala o obisku »*Eichelaubträgerja*«, nosilca hrastovih listov, na Gorenjskem, kjer je bil skupaj s soprogo. Začetek svečanega sprejema je bil na Ljubelju. »*Za tega hrabrega častnika doživetij polna vožnja preko ljubeljskega prelaza v spremstvu vodilnega gorenjskega Kreisleiterja, dr. Hochsteinerja, je pokazala Leutnantu Primozicu in njegovi soprogi vso lepoto Kranjske dežele.*« Na Ljubelju so visokemu gostu izrekli dobrodošlico najvišji predstavniki tržiškega in radovljiškega okraja. V Tržiču pa je bil »*sprejem, kot ni mogel biti lepši. Glavna cesta je bila vsa v zastavah. Številno zbrano prebivalstvo, postrojeni oddelki, navdušujoče koračnice, petje, ranjenci in dekleta BDM* [Bund Deutscher Mädel, zveze nemških deklet, op. p.]*, ki so poklonile rože, vse to je bilo odraz veselja vsega mesta nad obiskom tako hrabrega in pogumnega odlikovanega vojaka, čegar oče je nekoč živel v tem mestu*«.[42]

Vrstili so se pozdravni govori župana in ostalih lokalnih velikašev, Primozic pa se je zahvalil najprej županu, čigar pobuda je omogočila ta obisk. »'*Zmerom sem si želel', tako je poudaril Leutnant Primozic, 'spoznati domovino mojega očeta. Sedaj jo poznam, in prisrčni sprejem je dokaz, da se lahko dobro počutim in se tudi bom dobro počutil v Neumarktlu in na Gorenjskem*'.«[43]

Zvečer je na slavnostnem sprejemu Primozic govoril o svojih doživetjih na fronti. Naslednji dan je bil na vrsti Kranj, kjer je bil program podoben; obisk »pokopališča junakov«, taborišča RAD [*Reichsarbeitsdienst*, Državna delovna služba, op. p.] v Predvoru ter strankinega doma v Kranju. In spet pozdravni govori, Primozic pa je »*temperamentno, toda vkljub humorističnemu načinu govora zelo resno opisoval svoja doživetja, svoja svojstvena dejanja, ki so bila priznana s tem, da je najprej dobil Ritterkreuz, nato pa Eichenlaub*«. Podobno je bilo tudi v Kamniku.[44]

Na svojem obisku na Gorenjskem se je Primozic srečal tudi s svojimi sorodniki. Časopisi tega sicer ne omenjajo izrecno, vendar je v *Karawanken Bote* objavljena fotografija Primozica v pogovoru s sorodniki. Zanimivo bi bilo vedeti, v kakšnem jeziku so se pogovarjali.[45]

Ob koncu vojne

Po tem obisku v Tržiču se je poročnik Hugo Primozic spet znašel v uniformi, v kateri je kot pripadnik bojne skupine Burg, ki je bila poslana na zahodno fronto proti ameriškim enotam, dočakal konec vojne. Zanimivo je, da o bojih te enote na zahodnem bojišču doslej ni moč najti nobenih podatkov. Dne 8. maja 1945 se je vojna za takrat že nadporočnika Huga Primozica končala; prišel je v ameriško ujetništvo, od koder pa je bil že 1. avgusta 1945 odpuščen. Po vojni je živel v Nemčiji in 18. marca 1996 se je v Fuldi izteklo njegovo življenje.[46] V tem kraju je tudi pokopan.

Zaključek

Vprašanje je, ali je Hugo Primozic še kdaj bil v Tržiču. Morda bi o tem lahko izvedeli več iz njegove zapuščine, če se je ta seveda ohranila. Sklepamo pa lahko, da očetovega rojstnega kraja Tržiča najverjetneje spričo novih oblasti in razmer v Jugoslaviji ni

41 Prav tam.

42 *Karawanken Bote*, 3. 7. 1943, str. 6, »Leutnant Primozic na Gorenjskem«.

43 Prav tam.

44 Prav tam.

45 Prav tam.

46 Primozic, Hubert Georg »Hugo«: https://www.tracesofwar.com/persons/30190/Primozic-Hubert-Georg-Hugo.htm (16. 9. 2020).

nikoli več obiskal. Prav tako ne vemo, ali je Hugo Primozic ohranil vsaj pisne stike s sorodniki, ki jih izrecno omenja *Karawanken Bote*. Bolj kot to pa se med faleristi in zbiratelji doma in na tujem postavlja vprašanje: kje so končala odlikovanja tega nemškega nosilca Ritterkreuza odlikovanja … Morda pri njegovih ožjih sorodnikih v Nemčiji, saj se doslej še noben muzej ni pohvalil z njimi. Odgovorov na ta vprašanja še nimamo.

Zgodba Huga Primozica je zgodba nemškega vojaka, ki je v vojaški suknji sledil poti svojega očeta, Janeza Primožiča, doma iz Tržiča. Tovrstne zanimive družinske zgodbe očetov in sinov, če si izposodimo naslov Turgenjeva, pa so doslej le poredko obravnavane. Tudi v Tržiču jih je gotovo še precej.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana.
Župnijski arhiv (ŽA) Tržič, Matične knjige, RMK 1867–1888, PMK 1870–1907, MMK 1875–1893.

ČASOPISI

Das Kleine Blatt, 1944.
Gorenjski glas, 2019.
Karawanken Bote, 1943.
Kärntner Volkszeitung, 1943.

LITERATURA

Angolia, R. John: *For Führer and Fatherland, Military awards of the Third Reich*. San Jose, California: R. James Bender Publishing, 1989.
Bowen, Vernon E.: *The Prussian and German Iron Cross. Documentary and Ancillary Information*. Iron Cross Research Publications, 1986.
Michaelis, Rolf: *Deutsche Kriegsauszeichnungen 1939–1945. Heer, Waffen-SS, Polizei.* Berlin: Michaelis-Verlag, 2002.
Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*. Ljubljana: Državna založba, 1957.
Rudel, Hans Ulrich: *Stuka Pilot*. Bantam, 1984.
Wernitz, Frank: *The Iron Cros 1813–1870–1914*. Wien: Verlag Militaria, 2016.
Williamson, Gordon: *Knights of the Iron Cross. A history 1939–1945*. London: Blandford Press, 1989.

SPLETNI VIRI

667. divizion napadalnih topov:
https://www.axishistory.com/various/153-germany-heer/heer-other-units/3406-sturmgeschuetz-abteilungen-300-to-667

Hugo Primozic
https://military.wikia.org/wiki/Hugo_Primozic
https://www.mymilitaria.it/liste_05/hugo_primozic.htm
https://www.tracesofwar.com/persons/30190/Primozic-Hubert-Georg-Hugo.htm

Ržev
https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Mars

Denkmal project: Backnang, Rems-Murr-Kreis, Baden Württemberg:
http://www.denkmalprojekt.org/2012/backnang_rems-murr-kreis_wk1_bawue.html

Traueranzeigen
https://www.trauer36.de/traueranzeige/ute-pooth

Viteški križec s hrastovim listjem
https://de.todocoleccion.net/militaria-medaillen/eichenlaub-ritterkreuz

Zakon od 11. aprila 1889, s katerim se vvaja [sic] nov vojni zakon
http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rsl&datum=18890304&seite=00000093

SUMMARY

With roots from Tržič. Fragments about the German tank ace Hugo Primozic (1914–1996)

Slovenian historiography knows little about the German tank ace Hugo Primozic (1914–1996). The article at hand therefore seeks to shed light on his military career in the Second World War, as well as describe his origins, as his father, Janez Primožič, was born in Tržič in 1882. In 1902, Janez moved to Germany in search for work, married there, and assumed German citizenship. He lost his life in April 1918, fighting on the Western Front. The fourth of his five children, Hugo Primozic, joined the army in 1934 and became an artilleryman. On the outbreak of the Second World War, he joined the campaign against France as a non-commissioned officer and fought without any particular distinction. The turning point in his life came in 1941, when he volunteered into detachments that were debuting a new type of weapon – assault tanks. These were designed as armoured vehicles to provide close fire support for infantry by destroying bunkers and other fortified positions, and later also proved themselves as highly

efficient tank destroyers. After completing his training in the summer of 1942, Primozic was sent to the Eastern Front, where he soon distinguished himself. On 15 September 1942, he destroyed twenty-four Russian tanks in one day, for which he was awarded the Knight's Cross of the Iron Cross. When his list of destroyed tanks reached sixty by December that same year, he was the first non-commissioned officer in the Wehrmacht to be decorated with oak leaves and promoted to the rank of lieutenant. The new hero was removed from the battlefront and spent the rest of the war transmitting his experiences to new assault tank crews at various military schools. In the summer of 1943, he visited Upper Carniola – Tržič, Kranj, Radovljica, and Kamnik – where he was praised as a hero. He also met with his relatives. What remains unclear is the language in which he communicated with them and the extent to which he still identified himself as a Slovene.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 624.191(497.452Ljubelj)"1943/1945"
343.819.5(497.452Ljubelj)"1943/1945"
94(497.452Ljubelj)"1945"

Prejeto: 29. 5. 2020

Klemen Kocjančič

asist. dr., Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Obramboslovni raziskovalni center,
Kardeljeva ploščad 5, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: klemen.kocjancic@fdv.uni-lj.si
ORCID: 0000-0001-5206-6405

Ljubelj kot zadnje nemško oporišče na Gorenjskem med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Članek prikazuje zgodovino delovnega koncentracijskega taborišča Ljubelj in pomena prelaza ter novozgrajenega cestnega predora med drugo svetovno vojno. Interniranci in civilni delavci na obeh straneh slovensko-avstrijske meje so v drugi polovici vojne zgradili cestni predor, ki je bil uporabljen le med množičnim umikom nemških in kolaboracionističnih sil iz Slovenije v Avstrijo. Zaradi zagotavljanja umika več deset tisoč ljudi preko prelaza in tunela so nemške in kolaboracionistične sile srdito branile dostop do Ljubelja, zaradi česar so partizanske sile območje osvobodile šele več dni po uradni kapitulaciji Tretjega rajha.

KLJUČNE BESEDE
druga svetovna vojna, Ljubelj, Tržič, koncentracijsko taborišče, Waffen-SS, Mauthausen, partizani, Tretji rajh

ABSTRACT

LJUBELJ AS THE LAST GERMAN MILITARY BASE IN UPPER CARNIOLA DURING THE SECOND WORLD WAR

The article presents the history of the Ljubelj labour-concentration camp as well as the importance of the mountain pass and the road tunnel constructed during the Second World War. In the second half of the war, the internees and civilian labourers on both sides of the Slovenian–Austrian border constructed the road tunnel, which was only used during the mass retreat of the German and collaborationist forces from Slovenia towards Austria. To ensure a safe retreat for several thousands of persons crossing the mountain pass and the tunnel, the German and collaborationist forces mounted a fierce defence of access routes to Ljubelj. For this reason, the Partisan forces could only liberate the area several days after the official capitulation of the Third Reich.

KEY WORDS
Second World War, Ljubelj, Tržič, concentration camp, Waffen-SS, Mauthausen, Partisans, Third Reich

O Ljubelju

Ljubelj, podružnica koncentracijskega taborišča Mauthausen, je znan zahvaljujoč večjemu številu del, napisanih predvsem s strani bivših internirancev in civilnih delavcev, ki so v drugi polovici druge svetovne vojne sodelovali pri gradnji cestnega predora. Predor je tako občutno skrajšal in olajšal prehod preko ljubeljskega prelaza, ki je predstavljal najkrajšo povezavo med Gorenjsko in avstrijsko Koroško.

Prva omemba mitnice na Ljubelju sega v leto 1376, pri čemer je to bila le tovorniška pot. Zaradi vse večjih potreb po hitrejši povezavi med tedanjo Kranjsko in Koroško so tako leta 1575 ljubeljsko pot preuredili v pravo vozno cesto. Naslednji mejnik je leto 1726, ko se je končala prenova ceste, s čimer je bila cesta povzdignjena tudi v statusu – postala je t. i. komercialna cesta. A že več stoletij je obstajala ideja, da bi zahtevni ljubeljski prelaz nadomestili s predorom. Njena prva omemba sega v leto 1649, najbolj znana pa je zamisel Janeza Vajkarda Valvasorja iz sedemdesetih let 17. stoletja.[1] A šele potrebe Tretjega rajha so te večstoletne načrte udejanjile z gradnjo tunela, ki je nato primarno služil nemškemu umiku ob koncu druge svetovne vojne.

Članek se bo naslanjal predvsem na obstoječo literaturo o delovanju taborišča, hkrati pa bo dopolnjen s pomočjo arhivskega gradiva, ki priča o partizanskem pogledu na ljubeljsko taborišče, s čimer bo omogočen celovit pregled delovanja na Ljubelju in v bližnji okolici.

Nacistična koncentracijska taborišča

Po nacističnem prevzemu oblasti januarja 1933 so bila v Nemčiji vzpostavljena prva koncentracijska taborišča, namenjena interniranju političnih nasprotnikov novega režima, saj so bile obstoječe kapacitete policijskih priporov in zaporov zapolnjene. Heinrich Himmler (1900–1945), državni vodja SS, je 20. marca 1933 oznanil ustanovitev prvega koncentracijskega taborišča Dachau, ki je stalo na ozemlju propadle tovarne smodnika in streliva. Taborišče je v prvih tednih obstoja nadzirala bavarska deželna policija, 11. aprila pa so vanj prišli še esesovci, ki so pridobili status pomožnih policistov (*Hilfspolizei*).[2]

S tem se je pričela zgodovina vpletenosti paravojaške organizacije SS v sistem koncentracijskih taborišč Tretjega rajha. Marca 1935 je SS nadzorovala sedem večjih koncentracijskih taborišč, v katerih je bilo okoli 9000 pripornikov, pri čemer so taborišča postala tudi del gospodarskega sistema. Internirance so sprva »zaposlili« na projektih za samooskrbo taborišča, a že kmalu so jih vse več vključevali v lokalna podjetja.[3]

Med celotno drugo svetovno vojno je SS imela pod nadzorom 22 glavnih taborišč, ki so skupaj imela več kot 1.200 podružnic. Januarja 1945 je SS v teh taboriščih imela 714.211 registriranih zapornikov in internirancev. Medtem ko so bila nekatera taborišča namenjena gospodarskemu izkoriščanju internirancev, so bila uničevalna taborišča namenjena pobijanju nezaželenih oseb. V sklopu načrtnega holokavsta so v uničevalnih taboriščih ubili 1,2 milijona judovskih zapornikov od skupaj 5,6 oziroma 5,8 milijona vseh med drugo svetovno vojno umorjenih Judov. Medtem ko so Judje v nemških taboriščih predstavljali manjšino interniranih oseb, so bili večina žrtev.[4]

Pripadniki stražarskih enot niso bili le pazniki in osebje, udeleženo v zločinih v koncentracijskih taboriščih, ampak tudi rezerva za enote Waffen-SS; sposobne paznike so poslali na fronto, medtem ko so nesposobne za fronto poslali na stražarsko službo v koncentracijska taborišča. Do konca vojne je okoli 55.000 esesovcev (del vojne) preživelo v stražarskih enotah.[5]

Ustanovitev KZ Mauthausen

Neposredno po anšlusu Avstrije 12. marca 1938 so se v avstrijskem nacističnem vodstvu pojavili predlogi za ustanovitev koncentracijskih taborišč. 28. marca tega leta je tako August Eigruber (1907–1947), najvišji nacistični funkcionar v Zgornji Avstriji, predlagal ustanovitev koncentracijskega taborišča »za izdajalce iz vse Avstrije«. Ta in druge pobude so bile upoštevane, tako da so 8. avgusta 1938 iz taborišča Dachau poslali 300 internirancev v spremstvu 80 esesovskih stražarjev. Poslani so bili v mesto Mauthausen, ki leži okoli 20 km vzhodno od Linza v Zgornji Avstriji, kjer so pričeli graditi taborišče. Internirance so nameravali uporabiti kot delovno silo v bližnjih kamnolomih granita. Po poljski kampanji (in prihodu poljskih internirancev) so v sosednji vasi Gusen zgradili novo taborišče za (primarno) poljske ujetnike.[6]

Koncentracijski sistem Mauthausen je do konca vojne obsegal sistem dveh glavnih taborišč (Mauthausen in Gusen) ter 49 podružničnih (*Nebenlager*) in delovnih taborišč Waffen-SS (*Arbeitslager der Waffen-SS*).[7]

1 Golec, Valvasorjevi stiki, str. 69; Jurca, Kdaj je bila zgrajena, str. 222–223.
2 Marcuse, *Legacies of Dachau*, str. 21–24. Za več o Dachauu gl. Ajdič et al., *Dachau*; Marcuse, *Legacies of Dachau*.
3 Laqueur, *The Holocaust Encyclopedia*; Sydnor, *Soldiers of destruction*, str. 17–21. O pomenu koncentracijskega sistema za gospodarstvo gl. Allen, *The Business of Genocide*; Jaskot, *The Architecture of Oppression*; Kaienburg, *Konzentrationslager*.
4 Laqueur, *The Holocaust Encyclopedia*, str. 609; Pohl, The Holocaust, str. 162; Wachsmann, The dynamics of destruction, str. 33.
5 Sofsky, *The Order of Terror*, str. 102.
6 Freud in Perz, 1938, str. 107–108.
7 Maršálek, *Die Geschichte*, str. 1, 57–66.

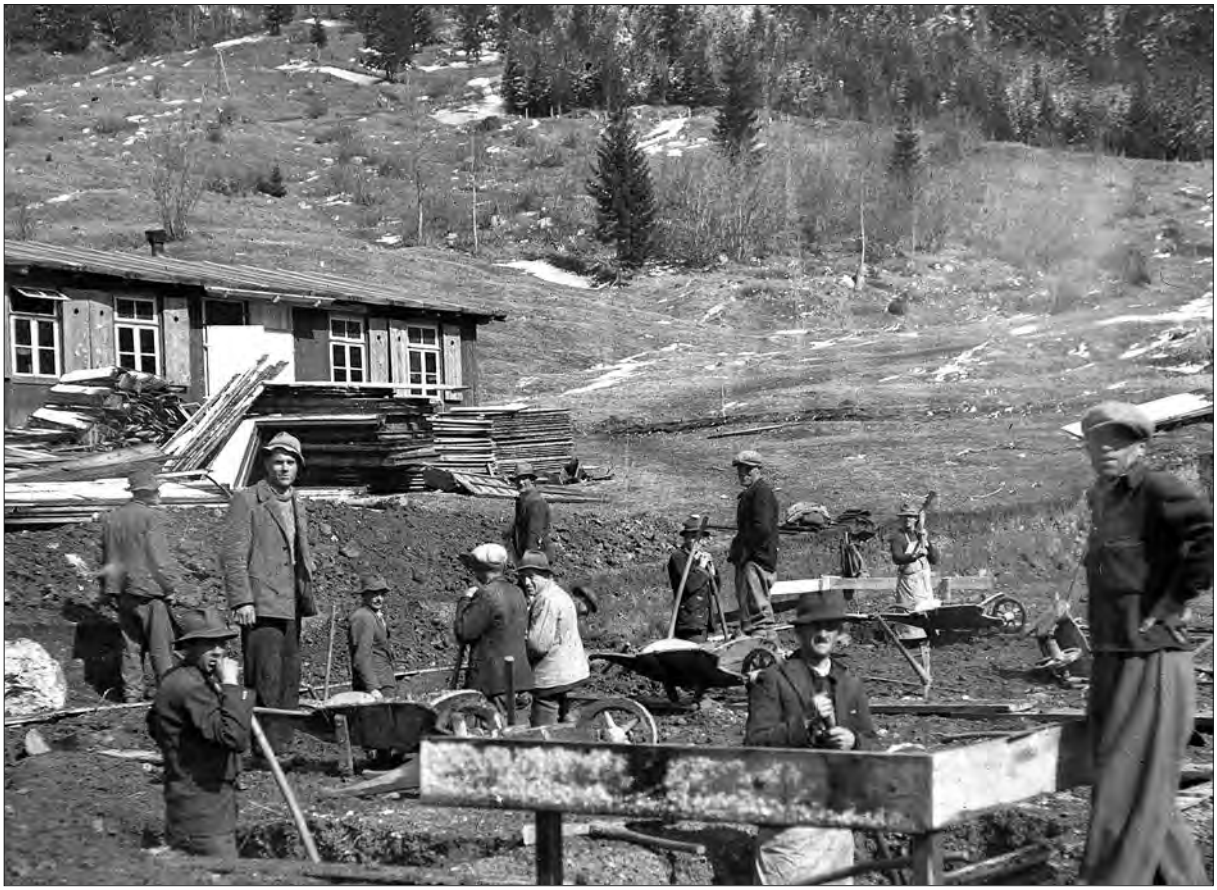

Gradnja taborišča na Ljubelju (hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije).

Stražarsko službo v Mauthausnu so sprva izvajali esesovci, ki so bili podrejeni münchenski enoti mrtvaških glav, nato pa so 1. aprila 1938 ustanovili 4. polk mrtvaških glav »Ostmark« (*IV. SS-Totenkopfstandarte »Ostmark«*), ki je prevzel nadzor nad vsemi (pod)taborišči. Do konca vojne so za stražarsko službo poleg esesovcev (ki so vse bolj pričeli prihajati iz folksdojčerskih vrst) začeli uporabljati še pripadnike Wehrmachta (iz vseh treh vej), ukrajinske pomožne policiste, pripadnike SD, policiste ...[8]

Do konca vojne so v sklopu Mauthausna vzpostavili 46 podružničnih taborišč, pri čemer so tri največja imela 5000–17.000 internirancev, osem srednje velikih taborišč je imelo več kot tisoč internirancev, medtem ko so preostala manjša taborišča imela 500–1000 internirancev. V začetku leta 1945 je bilo v celotnem sistemu Mauthausna interniranih okoli 45.000 oseb.[9]

Mauthausen na Ljubelju

Po koncu aprilske vojne leta 1941 in nemški zasedbi Gorenjske je kmalu postalo jasno, da obstoječi cestni prelaz Ljubelj ne bo zadostoval (industrijskim in vojaškim) potrebam Tretjega rajha, ampak bo treba zgraditi cestni predor. Že v prvi zimi okupacije so pričeli z gradnjo cestnega predora. Gradbena dela so izvajali civilni gradbeniki, a delo na predoru je bilo prekinjeno z napadom Kokrškega odreda na taborišče, ki je bilo v noči z 29. na 30. junij 1942 požgano.[10]

Delo na predoru se je nadaljevalo (v začetku) leta 1943, ko so na obeh straneh prelaza zgradili dve taborišči, ki sta postali del sistema Mauthausen. Interniranci so dopolnili manjšo delovno silo civilnih gradbenikov. Na slovenski strani predora so pričeli z delom 29. marca 1943 (interniranci so prišli 3. junija) in 29. novembra prebili spodnji rov. Gradnja tunela je namreč sprva potekala po spodnjem rovu, ki so ga gradili izključno civilni delavci pod nadzorom nemških gradbenikov, nato pa so julija 1943 pričeli interniranci delati na zgornjem rovu. 4. decembra 1943 je gaulajter Friedrich Rainer (1903–1947) slovesno »prebil« predor in s tem formalno obeležil prebitje tunela, ki pa še ni bil uporaben za transport. V tem času je bilo v obeh taboriščih 1.290 internirancev, od katerih je bilo le okoli tisoč sposobnih za težko delo. Do 4. decembra 1944 so razširjali predor (združili

8 Prav tam, str. 145–147.
9 Rabitsch, *Das KL* Mauthausen, str. 74–75.
10 *Ljubeljsko taborišče*, str. 5–6.

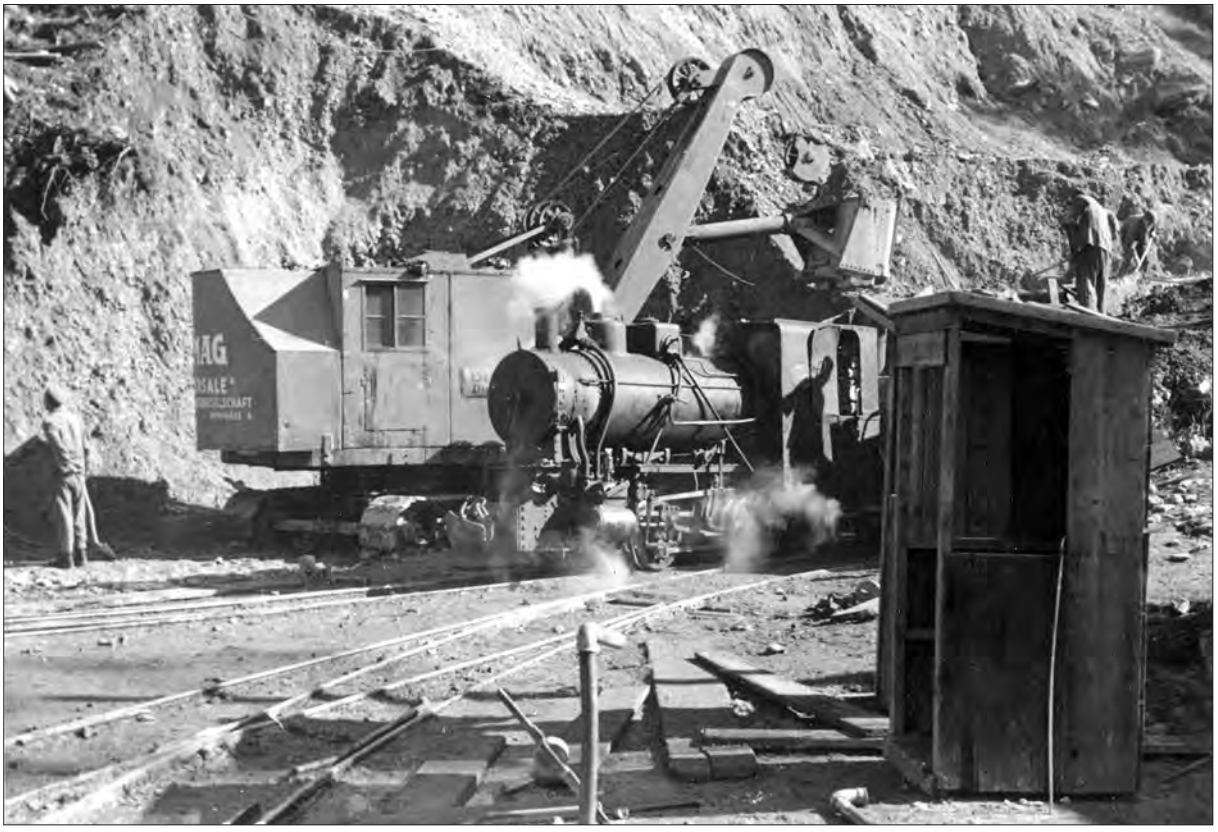

Gradnja tunela (hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije).

spodnji in zgornji rov) in s tem omogočili avtomobilski prevoz skozi predor. Zaradi zmanjšanja potreb po delovni sili so pričeli internirance umikati z Ljubelja; njihovo število je konec aprila 1945 padlo na 983.[11]

Stražarsko osebje na Ljubelju se je delilo na policiste, ki so zagotavljali zunanje varovanje obeh taborišč, okolice predora in prelaza ter nadzor nad transportom, ter esesovce, ki so zagotavljali notranjo varnost oziroma izvajali nadzor nad interniranci (in civilnimi delavci). Stražarsko moštvo na Ljubelju so sprva sestavljali pripadniki 60-članske 6. čete 19. SS-policijskega polka. Do junija 1943 se je njihovo število povzpelo na 82, pri čemer je četa prevzela še nadzor nad begunskim zaporom; posledično se je četa osamosvojila in prejela novo ime: »Policijska varnostna četa Alpenland na Ljubelju« (*Polizeisicherungskompanie »Alpenland am Loibl«*). Zaradi vse večjega števila internirancev so istočasno povečevali tudi število policistov, ki jih je bilo sredi julija 1944 že 130. Neposredni nadzor nad interniranci so izvajali pripadniki 3. čete bataljona mrtvaških glav »Mauthausen« (*3./SS-Totenkopf-Sturmbann, Konzentrationslager Mauthausen*), ki jih je bilo do oktobra 1943 okoli 100.[12] Na Ljubelju sta bili tudi dve orožniški postojanki, vsaka z osmimi orožniki.[13]

Prvi poveljnik taborišča je bil Julius Ludolf (1893–1947), ki pa je bil zamenjan avgusta 1943 (po pritožbah civilnih inženirjev zaradi njegovega okrutnega ravnanja z interniranci); nadomestil ga je Jakob Winkler (1892–1948), ki je ostal tu do konca vojne. V taborišču sta delovala tudi dva esesovska zdravnika: sprva *SS-Obersturmführer* dr. Hermann Richter (do julija 1943) in nato *SS-Obersturmführer* (pozneje *SS-Hauptsturmführer*) dr. Siegbert Ramsauer (od julija 1943 do konca vojne). Ramsauer je bil znan po slabi zdravstveni oskrbi ranjenih in bolnih internirancev ter po njihovih usmrtitvah z injekcijami bencina. Večina esesovskega moštva so bili sprva Nemci in Avstrijci, z letom 1944 pa so pričeli prevladovati pripadniki nemških manjšin iz Jugoslavije, Češkoslovaške, Madžarske, Romunije in Poljske.[14]

Policijsko-esesovsko moštvo je v letih obstoja ubilo oziroma povzročilo smrt okoli 40 internirancev. Vzroki smrti so bili: dejanski in namišljeni poskusi pobega, dajanje bencinskih injekcij, namerna streljanja ujetnikov, smrt zaradi težkega dela in razmer v

[11] ARS, AS 1605, t. e. 19, »Verpflegung der zür den Tunnelbau erforderlichen Arbeiter« z dne 11. marca 1943; Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 11–39, 46–51, 99.

[12] ARS, AS 1622, »Tageb. Nr. 517 / 43« z dne 13. maja 1943; Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 59–64.

[13] ARS, AS 1851, »Situacijsko poročilo št. 117« OBOD-a z dne 14. februarja 1944.

[14] Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 64–70.

taborišču (vključno s pretepanjem) itd. Vsaj 28 internirancev je poskušalo pobegniti; uspelo je štiriindvajsetim.[15]

Partizani in Ljubelj

Zaradi pomembne cestne povezave, ki je potekala preko Ljubelja, je bilo taborišče pod nemškim nadzorom vse do 7. maja 1945, ko je stražarsko osebje zapustilo položaje in se odpravilo na avstrijsko stran. Preko Ljubelja je potekala najboljša povezava med Ljubljansko kotlino in dolino reke Save ter avstrijsko Koroško, zaradi česar je bila ob nemškem umiku v Avstrijo iz Jugoslavije to ena glavnih poti za umikajoče se nemške in kolaboracionistične enote, ki so jih spremljali tudi številni civilisti.[16]

Delovanje slovenskih partizanov, povezano z nemškim taboriščem na Ljubelju oziroma s tam nastanjeno nemško posadko, je bilo primarno omejeno na zbiranje obveščevalnih podatkov o taborišču in posadki ter na občasne napade na oskrbovalne kolone na cesti Tržič–Ljubelj.

Konec maja 1944 so obveščevalci Gorenjskega odreda o Ljubelju poročali: »*V ujetniškem lagarju je 160 SS-ovcev in 90 policije. Po večini Avstrijci. SS-ovci so oboroženi po pretežni večini z automatskim orožjem. Taborišče je prepleteno z bodečo žico. V delu je še drugi obroč iz žice.*«[17]

Gorenjski odred, ki je bil primarna partizanska enota na tem območju, je 5. avgusta 1944 postavil zasedo na omenjeni cesti, v neposredni bližini taborišča, in napadel luksuzni avtomobil z dvema esesovskima častnikoma. Partizansko poročilo je navedlo, da je bil en častnik ubit in drugi ranjen, partizani pa so zaplenili eno brzostrelko in eno pištolo. Močno poškodovanega avtomobila jim ni uspelo zažgati zaradi hitrega odziva stražarskega moštva iz taborišča.[18]

Slaba dva tedna pozneje, 16. avgusta 1944, je patrulja minerskega voda Zahodnokoroškega odreda napadla nemško kolono na Ljubeljski cesti, pri čemer naj bi ubila »SS-kapetana«. Avgusta so partizani ugotovili, da je na Ljubelju 3. četa *Sturmbanna Mauthaussen* (s 180 pripadniki), ki ji poveljuje *SS--Hauptsturmführer* Jakob Winkler, poleg nje pa je na Ljubelju še 90 policistov.[19]

Konec septembra 1944 so partizani pridobili podrobnejše podatke o ljubeljskem taborišču, in sicer da je nemška posadka oborožena z dvema težkima in štirimi lahkimi mitraljezi, enim minometom in desetimi brzostrelkami. Okoli taborišča je bilo več leseno-peščenih bunkerjev. O internirancih so zapisali: »1176, sledeče narodnosti: 400 Poljakov, 69 Jugoslovanov, 14 Italijanov, 60 Nemcev, 600 Francozov, 9 Čehov, 15 Madžarov«. Obveščevalci Kokrškega odreda so prav tako ugotovili, da je stražarsko osebje del »SS Sturmbaukompanie Mauthausen« in da je nemške, hrvaške, slovenske, slovaške, češke, poljske, romunske in madžarske narodnosti. Za »Polizeisicherungskompanie Alpsko pogorje« so ugotovili, da je večina pripadnikov nemške narodnosti, a da je med njimi tudi »par Slovencev«. Ugotovili so še, da nemški policisti vzdržujejo stalno zasedo pod Zelenico in več stražarskih mest: na prelazu, na opazovalnem stolpu nad civilnim taboriščem na slovenski strani, pri vodni črpalki ter v bunkerju pri bližnji Valenčevi hiši, kjer je bila tudi cestna zapora s kontrolo prometa.[20]

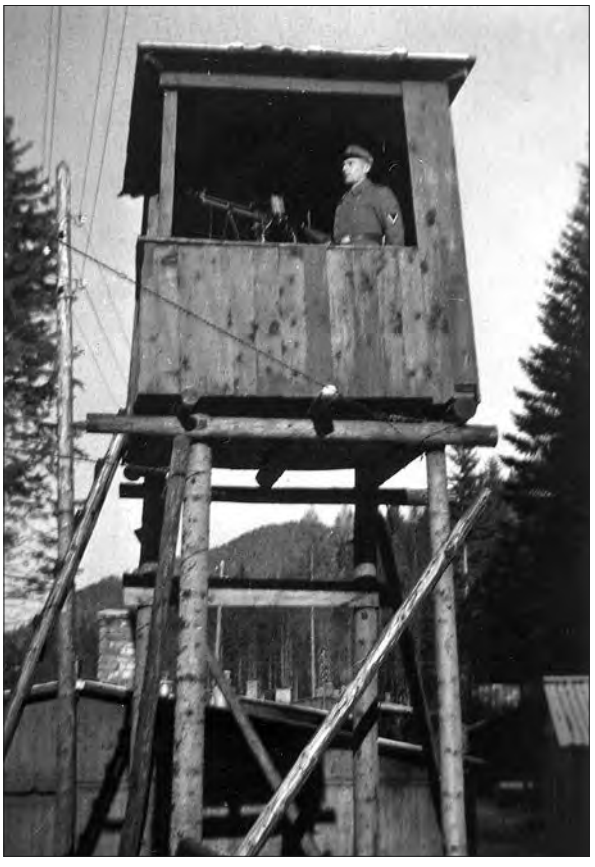

Stražarski stolp ljubeljskega taborišča (hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije).

15 Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 194–289. Prim. Charlet, Beg izpod Ljubelja.

16 Klanjšček, Vloga narodnoosvobodilnih enot, str. 29; Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 382–384. Prim. Kocmur, *Umik čez Ljubelj*; Pavlin, Na Ljubeljski cesti; Romšak in Hočevar, *Koncentracijsko taborišče*. O Slovenskem domobranstvu gl.: Kokalj Kočevar, *Mati, domovina, Bog*; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*; Nose, *Domobranci zdravo*.

17 Dežman, *Gorenjski partizan*, str. 90.

18 ARS, AS 1854, t. e. 293, dnevno poročilo štaba Gorenjskega odreda z dne 8. avgusta 1944.

19 ARS, AS 1848, t. e. 24, dnevno poročilo št. I/582 OC 31. divizije NOV in POJ z dne 6. avgusta 1944; ARS, AS 1856, t. e. 346, vojno poročilo štaba Koroške grupe odredov št. 10/Prop. z dne 6. septembra 1944.

20 ARS, AS 1848, t. e. 25, situacijsko poročilo št. 658/a OC štaba Kokrškega odreda z dne 21. septembra 1944; ARS, AS 1848, t. e. 25, situacijsko poročilo št. 667/a OC štaba Kokrškega odreda z dne 25. septembra 1944.

2. oktobra 1944 so Nemci poročali o partizanskem napadu na tovornjak, ki je ljubeljskemu taborišču vozil tovor krompirja. Na njem so bili poleg esesovca in orožnika še trije civilisti. Medtem ko sta bila oba oboroženca med napadom ranjena, so partizani prisilno mobilizirali trojico civilistov in zažgali tovornjak. Iz taborišča so na pomoč odposlali šesterico policistov, ki pa partizanov ni dohitela.[21]

Poleg opazovanja sovražnikove posadke in zbiranja podatkov s pomočjo civilistov so partizanski obveščevalci podatke o Ljubelju pridobili od pobeglih internirancev. Tako je oktobra 1944 slovenski interniranec uspešno zbežal in dosegel partizane. Podal je natančno poročilo o Ljubelju, in sicer o oborožitvi, razporeditvi stražarskih mest, pomenu predora itd. Slovenski partizani so tako tik pred dokončanjem predora pravilno sklepali, da bo »cesta postala važna prometna žila za transporte, zlasti v slučaju porušenja železniške proge«. Zbrane podatke o ljubeljskem taborišču so posredovali tudi anglo-ameriški vojaški misiji pri partizanskem 9. korpusu: »*Taborišče pri Sv. Ani: SS SturmBau Kompanie Mauthausen, ki se nahaja tukaj, ima sledeče oficerje; Hauptsturm Führer Winkler Jakob, Hauptsturm Führer Rammsawer. Sigried. Podoficirji so povečini Nemci, med njimi je 1 Romun. Ostalo moštvo tvori 90 SS policije in 40 navadne policije. Po narodnosti so Nemci, Hrvatje in drugi. Zveze s sosednjimi postojankami zdržujejo s telefonom in brezžičnim brzojavom. Morala edinice je zelo slaba. Po načrtu bi moral biti predor, ki ga tukaj gradijo, da bi skrajšali prehod preko Ljubelja, gotov do decembra tega leta.*«[22]

Podobno je konec decembra 1944 k partizanom uspelo pribežati trem francoskim ubežnikom, ki so prav tako poročali o oborožitvi nemške posadke ter o samem gradbenem projektu. Povedali so, da so na Ljubelj vsi trije prišli v začetku junija tega leta v skupini okoli 350 Francozov in bili dodeljeni gradbeni ekipi, ki je delala pod nadzorom podjetja Universal Hoch und Tiefbau A. G. Wien. Poročali so, da so delali v dveh izmenah, pri čemer je izmena trajala 11 ur. Za delo niso prejeli nobenega plačila, ampak le slabo hrano. Povedali so tudi, da je bil poveljnik esesovcev Winkler »že enkrat napaden od partizanov in ranjen v nogo«. Našteli so, da ima nemška posadka 3 težke mitraljeze, 12 lahkih mitraljezov, 30 brzostrelk in en lahki minomet. Za zavarovanje taborišča je posadka, sestavljena iz esesovcev in policistov, imela na voljo naslednje: »*Ob tunelu so bunkerji in sicer na desni strani tunela 5 bunkerjev, dva bunkerja sta na samem pasu pri taboriščih jih je približno 10 malih. Pod logorjem 2km oddaljeno se nahaja vodna črpalka, tam je tudi eden bunker, kateri je ograjen z bodečo žico. Okoli bunkerja je minsko polje. V Bunkerju so dva lahka mitraljeza. Posadke v bunkerje je stalno treh mož. Dva bunkerja, katera sta na pasu sta iz betona med tem ko so vsi ostali bunkerji iz lesa ter ometani z zemljo.*«[23]

Leta 1945 so partizanski obveščevalci na Ljubelju zaznali povečano aktivnost, sprva usmerjeno k zavarovanju in utrjevanju ceste, čemur so sledile kolone umikajočih se Nemcev, njihovih zaveznikov ter civilistov. Tako so policisti vsak dan patruljirali po ljubeljski cesti ter postavljali zasede na najbolj ogroženih predelih, tudi v t. i. Črnem gozdu pri Ljubelju.[24] Potem ko jim je uspelo prebiti tunel in ga za silo narediti prehodnega, so Nemci pozornost preusmerili k utrjevanju okolice. Interniranci so morali zgraditi »več rovov, topovska in mitralješka gnezda«. Prav tako so partizanski obveščevalci zabeležili izjave Nemcev, da »bodo ljubeljski prelaz utrdili tako, kot Monte Casino«. Utrjevanje predora in okolice naj bi vodil častnik, ki je poskrbel za utrditev Monte Cassina v Italiji.[25] V začetku februarja 1945 je morala petina internirancev (okoli dvesto) skrbeti za čiščenje snega z ljubeljske ceste, pri čemer so bili pod strogim nadzorom esesovcev in policije.[26]

Marca 1945 so partizanski obveščevalci poročali o stanju ceste Kranj–Tržič–Ljubelj,[27] nato pa so še istega meseca na tej cesti zabeležili nova dela, predvsem na odseku Tržič–Ljubelj. Nemci so tako pričeli izboljševati nosilnost vseh mostov na tem odseku, saj »so najavljeni večji premiki motorizacije«. V zvezi s tem se je Obveščevalni oddelek Glavnega štaba Jugoslovanske armade za Slovenijo (preimenovani Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije) 29. marca 1945 obrnil na Britance in jim predlagal »bombardiranje ceste, kakor tudi cestnega mostu preko Drave pri Strugah« in »žel. proge Tržič–Kranj«.[28]

Nemci ceste niso samo utrjevali, ampak so jo pred partizanskimi napadi zavarovali z napotitvijo dodatnega moštva. Partizani so sprva poročali, da je bilo na cesto napotenih okoli tisoč vojakov, ki so sem prišli v začetku aprila iz Avstrije, a so nato poročali, da so zavarovanje ceste prevzeli pripadniki 13. in 28. SS-policijskega polka, orožništva ter Gorenjskega

21 ARS, AS 1622, »Bandenmeldung Nr. 49/44« z dne 2. novembra 1944.

22 ARS, AS 1856, t. e. 347a, zapisnik zaslišanja Alojza Čedeta z dne 15. oktobra 1944; ARS, AS 1848, t. e. 31, »situacijsko poročilo štev. 156« OC štaba 9. korpusa z dne 4. novembra 1944; ARS, AS 1856, t. e. 347a, zapisnik zaslišanja Alojza Čedeta z dne 15. oktobra 1944; ARS, AS 1848, t. e. 31, »situacijsko poročilo štev. 156« OC štaba 9. korpusa z dne 4. novembra 1944; ARS, AS 1848, t. e. 23, poročilo »Anglo-ameriški misiji pri Štabu IX. Korpusa NOV in POJ« z dne 3. oktobra 1944.

23 ARS, AS 1851, zapisnik zaslišanj treh francoskih internirancev z dne 21. decembra 1944.

24 ARS, AS 1851, t. e. 103, situacijsko poročilo OC Komande mesta Tržič z dne 23. decembra 1944.

25 ARS, AS 1931, t. e. 603, situacijsko poročilo obveščevalne točke Peč 3 z dne 13. januarja 1945.

26 ARS, AS 1848, t. e. 22, »Bombardiranja« (poročilo OC štaba 9. korpusa OBOD-u) z dne 13. februarja 1945.

27 ARS, AS 1848, t. e. 22, »Stanje cest« (poročilo OC štaba 9. korpusa OBOD-u) z dne 19. marca 1945.

28 ARS, AS 1851, t. e. 67, dopis OBOD-a Squadron Leaderju Whitfieldu z dne 29. marca 1945.

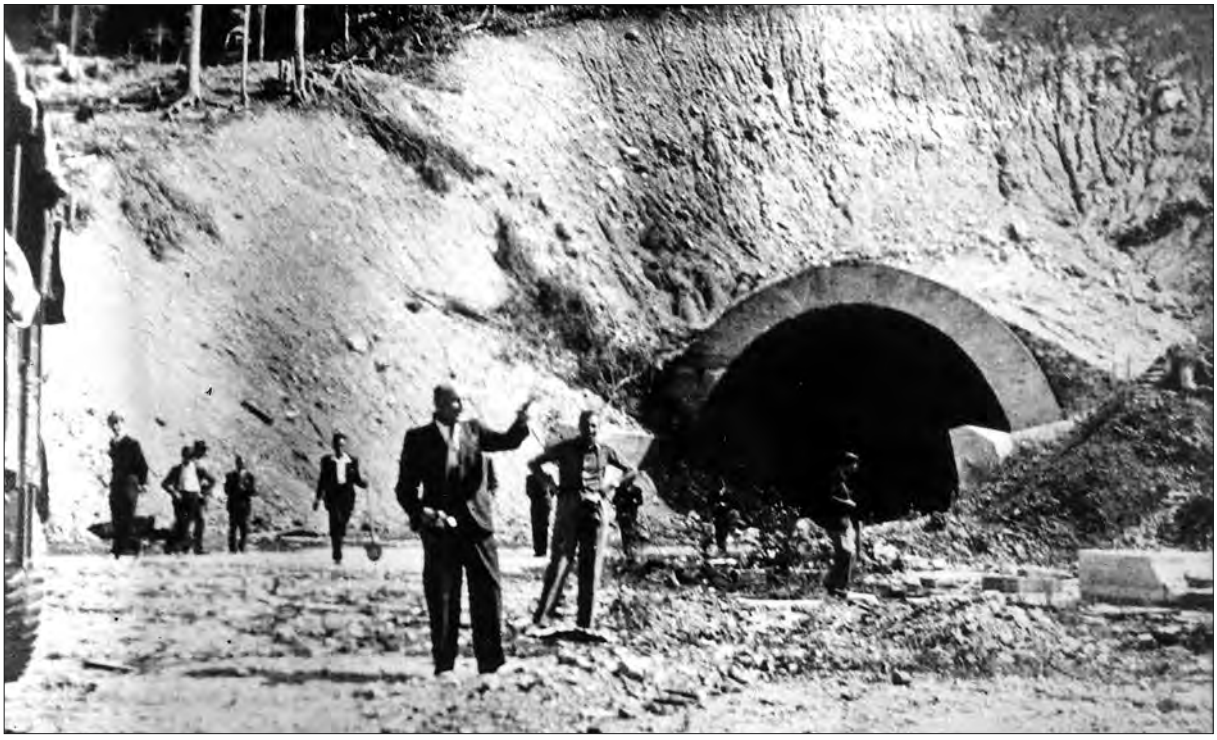

Ljubeljski predor med gradnjo (hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije).

domobranstva. Skupaj dva tisoč mož je bilo nameščenih na cesti od Dupelj do predora, pri čemer so aktivno delovali proti partizanom. Med drugim so ujeli partizanskega kurirja in enega skrivača.[29]

Aprila 1945 je cesta Tržič–Ljubelj postala pomembna evakuacijska pot nemških enot iz Jugoslavije; partizani so tako poročali o kolonah vojakov, »ki se kretajo ponoči z vso opremo preko Ljubelja proti Nemčiji«.[30] 14. aprila se je v Avstrijo preko Ljubelja umaknil alarmni oziroma šolski polk Brandenburg, ki je bil nameščen na Bledu, v Kamniku, Domžalah in Šentvidu nad Ljubljano. Njegova kolona je imela 80 tovornjakov, 30 motorjev s prikolicami, 2 sanitetna avtomobila, 4 luksuzne avtomobile in dve motorizirani kuhinji.[31] Pomembnost Ljubelja za umik nemškega vojaštva dokazuje tudi podatek, da je v noči s 15. na 16. april tu v Avstrijo prešlo okoli 300 vojaških vozil in več tankov.[32] Preko Ljubelja so z Bleda 24. aprila evakuirali tudi ranjence, in sicer v dveh transportih: prvi je štel 45 in drugi 25 tovornjakov.[33]

Poziv zavezniškemu vojnemu letalstvu je, kot kaže, zalegel, saj so aprila zavezniki (vsaj dvakrat) bombardirali ljubeljsko cesto, prelaz in predor. To se je prvič zgodilo 5. aprila, drugič pa 14. aprila, a letalski napadi v nobenem primeru niso povzročili večje škode.[34]

Nemci so nadaljevali z utrjevanjem širše okolice Ljubelja. Konec aprila 1945 so izkopali še strelske jarke ob cestnem predoru (na severni strani), medtem ko so na slovenski strani zgradili dve tankovski zapori. Obcestni bunkerji so bili okrepljeni z dodatnimi možmi; med drugim so sredi aprila na Ljubelj poslali četo Volkssturma. Interniranci iz Ljubelja pa niso delali samo v okolici taborišča, ampak so jih poleg civilnih delavcev uporabili tudi za gradnjo protitankovskih zapor v okolici Tržiča.[35]

Konec taborišča in vojne

5. maja so ljubeljske internirance, ki so delali na protitankovskih ovirah pri Tržiču, odgnali nazaj na

29 ARS, AS 1851, t. e. 95, »Informacijsko poročilo štev. 75« OC štaba 9. korpusa z dne 16. aprila 1945; t. e. 103, »informacijsko poročilo štev. 16« OC Komande mesta Tržič z dne 2. aprila 1945.

30 ARS, AS 1848, t. e. 32, »informacijsko poročilo štev. 78« OC štaba 9. korpusa z dne 19. aprila 1945.

31 ARS, AS 1856, t. e. 345, situacijsko poročilo OC štaba Kokrškega odreda z dne 20. aprila 1945. Več o polku Brandenburg gl. Kurowski, *The Brandenburg Commandos*, str. 284–285.

32 ARS, AS 1848, t. e. 32, »informacijsko poročilo štev. 81« OC štaba 9. korpusa z dne 24. aprila 1945.

33 ARS, AS 1848, t. e. 32, »informacijsko poročilo štev. 84« OC štaba 9. korpusa z dne 27. aprila 1945.

34 ARS, AS 1851, t. e. 99, dnevno situacijsko poročilo obveščevalne točke B 10 Franc z dne 7. aprila 1945; ARS, AS 1848, t. e. 32, »informacijsko poročilo štev. 85« OC štaba 9. korpusa z dne 28. aprila 1945.

35 ARS, AS 1848, t. e. 26, poročilo obveščevalne točke 888 B št. 128/D z dne 24. aprila 1945.

Pogled na taborišče v Ljubelju (hrani Muzej novejše zgodovine Slovenije).

Ljubelj, preko Ljubelja pa je istočasno šla tudi daljša kolona esesovcev.[36] 6. maja so policisti na Ljubelju dobili ukaz za umik. Evakuacija internirancev na severno, avstrijsko stran se je pričela naslednjega dne popoldne, ko je okoli 500 taboriščnikov v spremstvu 44 policistov in vojakov odšlo skozi predor v Avstrijo. Tam jih niso zaprli v avstrijsko taborišče, ampak so jih izpustili, medtem ko so policisti odšli. Že prej, dopoldne tega dne, so v južno taborišče pripeljali okoli 80 internirancev iz mauthausenske podružnice v Dhovšah (Lendorf). Naslednjega dne, 8. maja, je večji del (tujih) taboriščnikov odšel proti Beljaku (preko Podrožce), kjer so naleteli na britanske vojake, tako da so v taborišču ostali le bolni interniranci. Manjša skupina taboriščnikov je isti dan naletela na Kokrški odred, nakar so iz njih ustanovili partizansko brigado »Liberté« (s 106 pripadniki večidel francoskega rodu) in četo »Starego« (s 103 pripadniki vzhodnoevropskega rodu).[37] Francoska brigada Liberté je sodelovala v zaključnih bojih na avstrijskem ozemlju v sklopu enot 4. operativne cone. Šest francoskih internirancev so uporabili za voznike tovornjakov po zasedbi Celovca, nakar so francoske bolnike iz Ljubelja prepeljali v Beljak. V začetku junija 1945 je bila brigada razpuščena, Francozi pa repatriirani.[38]

9. maja je bil boj med umikajočimi se silami in partizani vse bliže taborišču na slovenski strani, zapuščene barake pa so pričeli ropati tudi begunci. Naslednjega dne je zgorela prva baraka, 11. maja pa so domobranci pričeli uničevati še druge. 10. maja sta se pod Malim Ljubeljem sestala esesovski general Erwin Rösener (1902–1946), dotedanji najvišji esesovski in policijski vodja v Sloveniji, ter brigadni general Franc Krenner (1898–1973), poveljnik Slovenske narodne vojske (združene formacije slovenskih domobrancev, četnikov in drugih protikomunističnih sil), ter se dogovorila za skupni napad naslednjega dne na partizanske enote pri Borovljah. Do 11. maja se je na cesti nabralo že več kot 700 civilnih vozil, saj so esesovci zastražili vhod v predor in vanj spuščali le nemške sile ter vozila. Civilisti so se morali preusmeriti na prelaz. Posledično se je na prehodu Ljubelj nabrala okoli deset kilometrov dolga kolona, zmes vojakov in civilistov, ki so želeli pred partizani zbežati v Avstrijo. Prehod je pospešil prihod slovenskih domobrancev, ki so z orožjem prisilili nemško stražo

[36] Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 360.
[37] Jan, *Kokrški odred*, str. 363–370; Linasi, *Koroški partizani*, str. 488–490; Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 371–377.
[38] Brajović, *Konec*, str. 68; Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 384.

k umiku, s čimer so sprostili prehod za civiliste. Ker predor še ni bil dokončan, je bil neosvetljen in tla neutrjena, polna blata. Istočasno so tako skozi tunel šla civilna in vojaška vozila, vozovi, tanki, konji in pešci; za prehod dvokilometrskega tunela so potrebovali tudi dve uri. Na obronkih Dobrče in Kriške gore so domobranci in esesovci vzpostavili zadnjo obrambno linijo pred Ljubeljem, a je 29. hercegovska divizija 11. maja prebila njihove položaje. Tako so se popoldne istega dne boji prenesli že k Sv. Ani pod Ljubeljem. 12. maja se je boj preselil že na cesto proti taborišču in Lajbu; popoldne tega dne so na Ljubelj prišli prvi partizani.[39]

S tem je padla zadnja nemška postojanka na Gorenjskem, ki so jo v zadnjih dneh vojne, po pobegu nemške posadke, držali slovenski domobranci in zadrževali partizanski prodor za njimi.

Namesto zaključka

Voditelji Tretjega rajha so s pomočjo (tako prisilnega kot plačanega) dela hoteli zgraditi ljubeljski predor, s katerim bi olajšali cestno povezavo med Avstrijo in Slovenijo, kar bi posledično tudi gospodarsko in vojaško koristilo Tretjemu rajhu. A potek vojne je njihove dolgoročne načrte o tisočletnem rajhu prekinil. Ljubeljski predor je tako med drugo svetovno vojno edino vlogo opravil s tem, da je olajšal umik nemških sil, njihovih zaveznikov in civilistov iz Jugoslavije (Slovenije) na avstrijsko ozemlje. Prav prisotnost tunela (kot splošni geografski pomen Ljubelja) je imela veliko vlogo v tem, da so na (širšem in ožjem) območju Ljubelja boji potekali še več dni po uradni kapitulaciji Tretjega rajha, kar pomeni, da je bil Ljubelj zadnje oporišče okupatorskega sistema na Gorenjskem. V teh zadnjih dneh vojne se je večje število internirancev vključilo v te spopade, s čimer so na simbolni ravni prispevali k uničenju režima, ki jih je zasužnjil. Malokdo od tistih, ki se danes peljejo po tem tunelu, dokončanem šele v 60. letih prejšnjega stoletja, se zave, kakšno vlogo je Ljubelj imel med vojno in kaj vse se je zgodilo, da je bil ta predor zgrajen.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1605, Deželni svetnik okrožja Radovljica
AS 1622, Nemško orožništvo na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške
AS 1848, Deveti korpus narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije
AS 1851, Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije
AS 1854, Odredi devetega korpusa narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije
AS 1856, Odredi četrte operativne cone narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije
AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije

LITERATURA

Ajdič, Bojan et al. (ur.): *Dachau. Zbornik*. Ljubljana: Borec, 1981.
Allen, Michael Thad: *The Business of Genocide. The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press, 2002.
Brajović, Petar S.: *Konec druge svetovne vojne v Sloveniji*. Ljubljana: Založba Borec, 1977.
Charlet, Gaston: Beg izpod Ljubelja. *Borec* 19, 1960, str. 421–423.
Corsellis, John in Ferrar, Marcus: *Slovenija 1945. Smrt in preživetje po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.
Dežman, Jože (ur.): *Gorenjski partizan. Gorenjski odred 1942–1944*. Kranj: Partizanski knjižni klub, 1992.
Freud, Florian in Perz, Bertrand: 1938: Errichtung des Konzentrationslagers Mauthausen. *Wendepunkte und Kontinuitäten. Zäsuren der demokratischen Entwicklung in der österreichischen Geschichte* (ur. Forum Politische Bildung). Innsbruck: StudienVerlag, 1998, str. 107–116.
Golec, Boris: Valvasorjevi stiki in ukvarjanje s Koroško. *Zgodovinski časopis* 73, 2019, str. 64–97.
Jan, Ivan: *Kokrški odred. Narodnoosvobodilni boj pod Karavankami*, 3. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
Jaskot, Paul B.: *The Architecture of Oppression. The SS, Forced Labor and the Nazi Monumental Building Economy*. London, New York: Routledge, 2000.
Jurca, Stane: Kdaj je bila zgrajena nova korenška cesta. *Zgodovinski časopis* 62, 2009, str. 222–227.
Kaienburg, Hermann (ur.): *Konzentrationslager und deutsche Wirtschaft 1939–1945*. Opladen: Leske + Budrich, 1996.
Klanjšček, Zdravko: Vloga narodnoosvobodilnih enot v sovražnikovem zaledju jugoslovansko-nemške fronte v sklepnih operacijah za osvoboditev 1945. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 53, 1982, str. 25–34.
Kocmur, Marijan: *Umik čez Ljubelj, maj 1945, skozi objektiv Marjana Kocmurja*. Celovec: Mohorjeva založba, 2015.

[39] Corsellis in Ferrar, *Slovenija 1945*, str. 31–33; Jan, *Kokrški odred III*, str. 386–387; Strle, *Veliki finale*, str. 162; Tišler in Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju*, str. 388–389. O 25. hercegovski diviziji gl. Komnenović in Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*.

Kokalj Kočevar, Monika (ur.): *Mati, domovina, Bog. Zbornik*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 1999.
Komnenović, Danilo in Kreso, Muharem: *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1979.
Kurowski, Franz: *The Brandenburger Commandos. Germany's Elite Warrior Spies in WWII*. Mechanicsburg, PA: Stackpole, 2005.
Laqueur, Walter (ur.): *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven in London: Yale University Press, 2001.
Linasi, Marjan: *Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte*. Celovec: Mohorjeva založba, 2010.
Ljubeljsko taborišče. Podružnica Mauthausna. Kranj, Tržič: Gorenjski tisk in Združenje borcev NOV Slovenije Tržič, 1962.
Marcuse, Harold: *Legacies of Dachau. The Uses and Abuses of a Concentration Camp, 1933–2001*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
Maršálek, Hans: *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation*. Wien: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, 1974.
Mlakar, Boris: *Slovensko domobranstvo: 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
Nose, Aleš: *Domobranci zdravo – Bog daj. Protikomunistične enote na Slovenskem 1942–1945*. Ljubljana: Modrijan, 2008.
Pavlin, Milan: Na Ljubeljski cesti je bila nepopisna zmešnjava. *Borec* 5, 1960, str. 203–205.
Pohl, Dieter: The Holocaust and the concentration camps. *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories* (ur. Jane Caplan in Nikolaus Wachsmann). London in New York: Routledge, 2010, str. 149–166.
Rabitsch, Gisela: Das KL Mauthausen. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 21, 1970, str. 50–92.
Romšak, Jože in Hočevar, Slavko: *Koncentracijsko taborišče Ljubelj Jug, podružnica Mauthausna: 70 let*. Tržič: Tržiški muzej, 2015.
Sofsky, Wolfgang: *The Order of Terror. The Concentration Camp*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
Strle, Franci: *Veliki finale na Koroškem*. Ljubljana: samozaložba, 1976.
Sydnor, Charles: *Soldiers of destruction: The SS Death's Head Division, 1933–1945*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
Tišler, Janko in Rovšek, Jože: *Mauthausen na Ljubelju: koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 1995.
Wachsmann, Nikolaus: The dynamics of destruction: The development of the concentration camps, 1933–1945. *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories* (ur. Jane Caplan in Nikolaus Wachsmann). London, New York: Routledge, 2010, str. 17–43.

SUMMARY

Ljubelj as the last German military base in Upper Carniola during the Second World War

During the Second World War, a labour-concentration camp was set up in Ljubelj as a subcamp in the Mauthausen concentration system divided into two parts, one on either side of the Slovenian–Austrian border. The main task of the internees and civilian labourers was to construct a road tunnel to facilitate a better connection between Austrian Carinthia and Upper Carniola in Slovenia. The tunnel was completed; however, the only time that it served in the war was during the general retreat of the German forces, their allies, and civilians fleeing from the Yugoslav Partisans towards the Austrian territory in the hope to reach the Western Allies. The article describes the operations of the Ljubelj camp by drawing on the existing literature and using archival sources, it presents the operations of the Slovenian Partisans related to the camp. For the entire duration of the Ljubelj concentration camp, the Partisans only attacked transport vehicles on the road connecting Tržič and Ljubelj, and not the camp itself. They did, however, inform of its existence both their Western and Eastern Allies, which led to several unsuccessful air raids on the camp and the above-mentioned road. The Ljubelj camp remained in operation until the very end of the Second World War. Because of aggressive defence mounted by the German and collaborationist forces, the Slovenian Partisans only entered the completely vacated premises three days after the Third Reich's official capitulation.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.83:645.4(497.452Tržič)
929.52Born

Prejeto: 22. 9. 2020

Renata Komić Marn

dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: renata.komic@zrc-sazu.si

Prispevek k rekonstrukciji nekdanje podobe Bornovega gradu v Puterhofu (Jelendolu)

IZVLEČEK

Prispevek prinaša nove podatke o nekdanji opremi gradu sv. Katarina v Puterhofu (Jelendolu), ki so jo Karlu baronu Bornu skupaj z drugim nepremičnim in premičnim imetjem leta 1941 v celoti zaplenile nemške okupacijske sile, nato pa leta 1945 še nove jugoslovanske oblasti. Natančnejšo podobo opreme Bornovega bivališča v času pred drugo svetovno vojno lahko sestavimo na podlagi več dokumentov, ki vsebujejo sezname zaplenjenega pohištva, slik in druge stanovanjske opreme iz gradu sv. Katarina. Analiza podatkov iz arhivskih virov skupaj z redkim ohranjenim slikovnim gradivom in pričevanji posameznikov omogoča spoznavanje nekdanje bivalne kulture uspešne plemiške rodbine, ki je v svoji podjetnosti in z dobro gospodarnostjo odločno zaznamovala življenje v Tržiču in njegovi okolici.

KLJUČNE BESEDE
Karl baron Born, Jelendol (Puterhof), grad sv. Katarine, zaplembe, inventarji, oprema, bivalna kultura, Tržič

ABSTRACT

A STEP TOWARDS THE RECONSTRUCTION OF THE APPEARANCE OF BARON BORN'S CASTLE IN PUTERHOF (JELENDOL)

The article discusses the former furnishings of Baron Karl Born's residence at Puterhof (Jelendol), which were first confiscated along with other movable and immovable property by the German occupying forces in 1941 and subsequently by the new Yugoslav authorities in 1945. A more precise insight into how the Born residence was furnished before the Second World War is provided by a number of documents containing lists of confiscated furniture, paintings, and other items from Puterhof. The analysis of data obtained from archival sources, coupled with scanty pictorial material and individual testimonies, sheds informative light on the dwelling culture of the successful noble family, whose entrepreneurship and sound management left a lasting and decisive mark on the life in Tržič and its surroundings.

KEY WORDS
Baron Karl Born, Puterhof (Jelendol), Sv. Katarina Castle, confiscations, household furnishings, dwelling culture, Tržič

Uvod

Jelendol je majhen, od Tržiča le sedem kilometrov oddaljen kraj, ki se je do srede petdesetih let 20. stoletja imenoval Puterhof (sl. 1). Nekoč je bil središče in sedež obsežne in gospodarsko zelo uspešne gozdne posesti, ki jo je upravljala rodbina baronov Born. Potem ko so člani družine Karla barona Borna (1876–1957) po sili neugodnih razmer v začetku druge vojne zapustili svoj dom v Puterhofu, so se v njihovi rezidenci za nekaj let naselili nemški okupatorji, po osvoboditvi pa so jo jugoslovanske oblasti zaplenile in nacionalizirale. Bornov grad,[1] imenovan tudi grad sv. Katarine (sl. 2), ki so ga partizani med vojno požgali, je bil pozneje prezidan in obnovljen, vendar ni ohranil niti sence svoje prvotne podobe. O nekdanjem blišču gosposke hiše danes priča le nekaj kosov pohištva v spominski sobi, posvečeni rodbini Born, ki so jo pred časom uredili v Tržiškem muzeju.[2] Dolgo je veljalo, da so opremo iz Bornovega gradu s seboj odpeljali Nemci, ko so leta 1945 pobegnili iz Tržiča čez avstrijsko mejo, vendar nedavne raziskave usode zaplenjene judovske kulturne dediščine v Sloveniji kažejo, da je precejšen del premičnega imetja Karla Borna po osvoboditvi ostal v Tržiču.[3] Pričujoči prispevek na podlagi primerjalne analize literature, pričevanj in arhivskih virov, zlasti dokumentov iz arhivov Okrajnega odbora Osvobodilne fronte Tržič in Ministrstva za prosveto Ljudske republike Slovenije ter restitucijske dokumentacije za Avstrijo in zaplembnega spisa okrajnega sodišča Kranj,[4] prinaša podrobne podatke o usodi opreme gradu sv. Katarine in riše natančnejšo podobo bivališča baronov Born v času pred drugo svetovno vojno.

Prihod baronov Born v Puterhof

Karl Born (sl. 3) je bil drugi sin nemškega bančnika in podjetnika judovskega rodu Julija Borna (1840–1897) iz Berlina in njegove žene Elise, roj. Blachstein.[5] Zahvaljujoč spremembam, ki jih je za Jude prinesla nemška zakonodaja v letu 1869,[6] si je Julij Born uspešno utrl pot med pomembne gospodarstvenike kot tudi plemstvo: leta 1880 je bil povzdignjen v dedni plemiški stan s stopnjo baron. Julij ter njegova brata Sigismund in Ludvik so bili solastniki berlinske banke Born & Busse, ki je denar vložila v sanacijo propadajoče Kranjske industrijske družbe po načrtih dunajskega industrialca in predsednika slednje Huga Noota (1842–1923) iz uglednega podjetja Vogel & Noot.[7] Tako je Julij v osemdesetih letih 19. stoletja kot Nootov gost večkrat prišel v Tržič na lov in nato po daljšem bivanju na Gorenjskem 15. septembra 1891 od Kranjske industrijske družbe kupil obsežno gozdno posest v Tržiču, ki jo je z nakupi od zasebnikov v naslednjih letih še povečal in postal lastnik večjega dela ozemlja, ki ga danes zavzema občina Tržič.[8] V težko dostopnem kraju, imenovanem Puterhof (sl. 4), je dal med letoma 1893 in 1895 zgraditi večnadstropno vilo v tirolskem slogu, ki so ji domačini rekli grad.[9] Poskrbel je tudi za dostop do svojih gozdov in bivališča: dal je zgraditi gozdne poti in v letu 1895 izklesati znameniti predor v Dovžanovi soteski, skozi katerega pelje cesta, ki še danes povezuje Jelendol s Tržičem.[10] Za potrebe gradu in žage za les je ob

1 Večnadstropne stavbe s stolpom sicer na prvi pogled ne moremo označiti za grajsko arhitekturo, vendar se je zanjo med domačini kot tudi v literaturi (npr. Knific, *Bornovi v Tržiču*) uveljavil in ohranil izraz grad, ki ga uporabljamo tudi v prispevku. Poleg tega z izrazom grajska stavba kot nadpomenko označujemo vse tipe grajske dediščine (grad, dvor, dvorec, pristava, utrdba, trdnjava, patricijska vila ipd.) (gl. Lazarini, Slovenske grajske stavbe, str. 732, op. 3). Za terminologijo gl. tudi Sapač, Kaj je grad?, str. 391–412.

2 Za razstavo o družini Born gl. Hartman, Bornovi v tržiški zgodovini, str. 32. Za provenienco pohištva v Bornovi sobi gl. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 367. Gl. tudi spremno besedilo Tite Porenta ob razstavi *Zgodba o Bornovih. 1891–1944–2005* v Tržiču leta 2005.

3 Prim. Komić Marn, Usoda judovske premične kulturne dediščine. Prispevek opozarja na pomen širše zastavljenih raziskav provenience in upoštevanja dvojnih (medvojnih in povojnih) zaplemb pri ugotavljanju usode predmetov judovske umetnostne in kulturne dediščine v Sloveniji. Za zaplembe judovskega imetja gl. Hančič in Podbersič, Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov, str. 178; Podbersič in Hančič, Povojne zaplembe judovskega premoženja, str. 283–292. Gl. tudi Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 104–105.

4 SI AS 1604, Deželni svetnik okrožja Kranj, 1941–1945; SI ZAL TRŽ 16, Okrajni odbor Osvobodilne fronte Tržič, 1945–1946; SI AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 89; NARA, M1926 (NARA), Records of the Reparations and Restitutions Branch of the U. S. Allied Commission for Austria (USACA) Section, 1945–1950; SI ZAL KRA 150, Okrajno sodišče Kranj, 1830–1994, Zaplembe, Zp 4/46.

5 Za biografske podatke o Juliju Bornu in genealogijo rodbine gl. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1, str. 29–31, 35–36, s tam citirano literaturo. Gl. tudi Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 44–47; Arhiv Tržiškega muzeja, Fond Born. Mati Elise se je po baronovi smrti poročila z majorjem Konradom Padowetzom (gl. *Laibacher Zeitung* 118, 31. 1. 1899, št. 25, str. 187).

6 Gre za »Gesetz betreffend die Gleichberechtigung der Konfessionen in bürgerlicher und staatsbürgerlicher Beziehung«, 3. julij 1869 (gl. *Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes Band* 28, 1869, str. 292).

7 Arhiv Tržiškega muzeja, Fond Born, Bornovi v Puterhofu, spremno besedilo Mateje Gašpirc k razstavi o Bornovi posesti, ki so jo odprli v okviru prireditev ob 23. mednarodnih dnevih mineralov, fosilov in okolja v Tržiču med 12. in 15. majem 1995.

8 Mohorič, *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*, str. 176; Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1, str. 29–30; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 26–27, 50–54. Za kupoprodajno pogodbo gl. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 28–32.

9 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 5; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 58–59. Za posest v Puterhofu je bil pripravljen plačati dvakratno vrednost (prav tam, str. 33).

10 Cesta in predor sta bila zgrajena v poletnih mesecih leta 1895 po načrtih Viljema Lindauerja (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 5). Na podvig spominja v steno vzidana spominska plošča (Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1, str. 30; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 58).

Slika 1: Puterhof (Jelendol) ok. leta 1930 (arhiv Tržiškega muzeja; foto: Janko Nadišar)

Slika 2: Grad sv. Katarine v Puterhofu (Jelendolu) pred drugo svetovno vojno (arhiv Tržiškega muzeja; foto: Fran Pavlin Jese)

Slika 3: Karl baron Born, 1901 (arhiv Tržiškega muzeja; foto: Carl Pietzner)

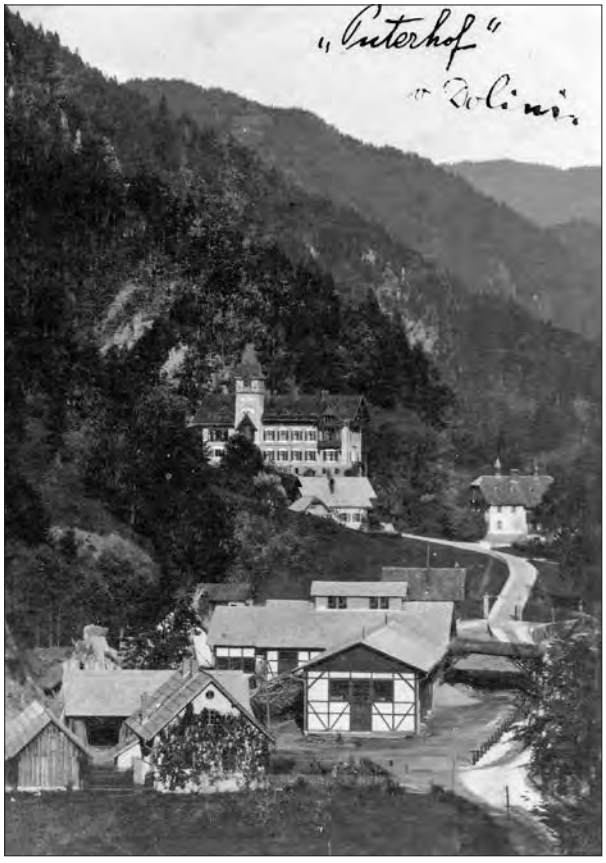

Slika 4: Puterhof (Jelendol) leta 1905 (arhiv Tržiškega muzeja)

Dovžanki dal postaviti prvo elektrarno v širši okolici.[11] Bil je izjemen finančnik s posluhom za napredek in razvoj, ki je imel velike načrte s tržiško posestjo in rudnikom živega srebra, ki ga je prav tako kupil, ter drugimi naravnimi dobrinami in človeškim potencialom.[12] Preudarno in uspešno je začel gospodariti z gozdom, graditi gospodarska poslopja in naprave za predelavo lesa, izkoriščal je vodne vire in rudna bogastva ter tako odločilno vplival na gospodarski razvoj mesta in okolice. Uresničevanje velikih načrtov je prekinila njegova prezgodnja smrt leta 1897.[13] Zaradi mladoletnosti hčere Elfride (1880–1968) so z obravnavo in delitvijo premoženja na tri enake dele čakali do leta 1901, ko je lastnik tržiških posesti z gradom in žago postal njegov mlajši sin Karl, medtem ko je starejšemu Frideriku (1873–1944), ki ni stalno živel v Tržiču, pripadel del posesti v Podljubelju.[14] Karl je odkupil celotno dediščino sestre Elfride in del gozdne posesti brata Friderika ter leta 1902 vso posest združil v skupni obrat Košuta.[15] V Puterhofu si je osnoval družino in več kot uspešno nadaljeval z uresničevanjem očetove gospodarske vizije.

Karl Born

Karl Born se je v krajih, na katere se je zelo navezal že njegov oče, kmalu uveljavil tako na gospodarskem kot tudi družbenem področju. V letih pred začetkom prve svetovne vojne je kot avstro-ogrski cesarsko-kraljevi konjeniški stotnik (ritmojster) in veleposestnik postal član Kranjskega deželnega zbora, najvišjega organa oblasti na deželni ravni.[16] Izvoljen je bil tudi v občinski svet, poleg tega se je vključeval v interesna združenja: od leta 1913 je bil predsednik Kranjskega avtomobilskega kluba, leta 1929 je bil izvoljen za podpredsednika Avtokluba Kraljevine SHS; izvoljen je bil za delegata ljubljanskega Mornariškega društva na občnem zboru društva na Dunaju.[17] Po koncu prve svetovne vojne so ga nove oblasti v Kraljevini SHS sprva obravnavale kot Nemca, a nato se je izkazalo, da je Karl Born jugoslovanski državljan, ki ima domovinsko pravico v občini Sv. Katarina, zato so mu priznali pravico do bivanja v novi državi in podelili jugoslovansko državljanstvo.[18] Podpredsedništvo deželne vlade za Slovenijo je sicer že 31. marca 1919 izdalo odredbo o začasnem sekvestru in državnem nadzoru na veleposesti Karla Borna zaradi »utemeljene domneve«, da se veleposestvo »hoče odtegniti obdavčenju v tuzemstvu«.[19] Posest in obrate je začasno upravljal gozdarski inženir Franc Jenčič (1880–1945), ki mu je sledil nadgozdar Leon pl. Detela (1878–1962).[20] Čeprav odločba o odpravi sekvestra datira v avgust 1919, je bila zaznamba posebnega nadzorstva in sekvestracije v zemljiški knjigi izbrisana šele leta 1924.[21] Po vidovdanski ustavi iz leta 1921 je prišla Bornova celotna posest nato še pod agrarno reformo, vendar je bilo leta 1932 zaseženih in razlaščenih le 806 od skupaj 4.407 hektarjev zemljišč.[22] V primerjavi z razlastitvami, ki so doletele druge posestnike,[23] je šlo za manjši odvzem. Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da je Karlu Bornu prihranilo radikalnejšo oziroma občutnejšo razlastitev zemljiške posesti njegovo dobro prilagajanje nastalim razmeram.[24] Morda je pomembno vlogo odigrala tudi njegova izobrazba doktorja prava, ki jo je dosegel v Veliki Britaniji, potem pa je na Dunaju doštudiral še gozdarstvo.[25] Poleg tega je ohranjal stike z britansko kraljevo družino in drugimi evropskimi vplivneži.[26] Na svoji posesti je razvijal lovski turizem, saj je dal že njegov oče ograditi in z divjadjo naseliti obsežna lovišča, ki so še v času med obema vojnama privabljala najodličnejše goste, tudi jugoslovanskega kralja Aleksandra Karađorđevića (1888–1934).[27] Glasne kritike in obtoževanja, ki jih je bil konec prejšnjega stoletja zaradi svojega judovskega porekla deležen oče Julij,[28] so v času med obema vojnama potihnili. Srbska oziroma pozneje jugoslovanska vlada je kaza-

11 Špehar, Začetek zgodbe o Puterhofu, str. 16–17.
12 Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*, 1, str. 224–225; Mohorič, *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*, str. 176–177. Gl. tudi Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 47, 106.
13 Gl. mdr. Granda, Smrt v Brightonu, str. 266–267.
14 Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*, 1, str. 226–227; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 108, 111.
15 Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 111–112.
16 Izvolitev je navedena v *Adresar. I. splošna naslovna knjiga*, str. 20. Gl. tudi Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 213–216.
17 Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 217, 278–279.
18 SI AS 71, šk. 45, Born, 3, pismo okrajnega glavarja v Tržiču poverjeniku Deželne vlade za Slovenijo dr. Gregorju Žerjavu, 24. 3. 1919. Gl. tudi Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 220.
19 Za odredbo o nadzoru gl. SI AS 71, šk. 45, Born, 4.
20 Prim. SI AS 71, šk. 45, Born, 9, Odredba. Gl. tudi Gašpirc, *Nadzor na veleposesti*, str. 8–9. Njegovemu bratu Frideriku baronu Bornu, ki je bil takrat sicer madžarski državljan, so v celoti sekvestrirali rudnik živega srebra v Šentanski dolini pod Ljubeljem. Posebno nadzorstvo oz. sekvester je bilo vpisano na podlagi odloka deželne vlade za Slovenijo z dne 18. junija 1919, št. 3736, vendar pozneje prav tako odpravljeno (gl. Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*, I, str. 244; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 133). Za Leona pl. Detela gl. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1, str. 50, 52. Pred vojno je bil Detela upravitelj posesti Friderika Borna v Podljubelju (gl. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 147).
21 SI AS 71, šk. 45, Born, 12.
22 SI AS 71, šk. 44, Born, 12–33. Gl. tudi Mohorič, *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*, str. 182–184; Gašpirc, *Nadzor na veleposesti*; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 220–221.
23 Prim. *Slovenski gospodar* 66, 27. 4. 1932, št. 18, str. 6, »Razlastitev gozdov«.
24 »Pripominja se, da je dr. Karl Born lojalen državljan, ~~se pridno uči~~ je že zmožen slovenščine in se je popolnoma prilagodil sedanjim razmeram.« (SI AS 71, šk. 45, Born, II., 11).
25 Za doktorat in študij gozdarstva gl. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 205–206.
26 Med drugimi so omenjeni vojvoda Kentski (verjetno George, 1902–1942), knez Johannes Orsini-Rosenberg (1893–1932) in nadvojvoda Luksemburški (prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 288).
27 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 9–10; Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1, str. 30; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 50–53.
28 Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 70–104.

la naklonjenost do judovskega nacionalnega gibanja ali sionizma in kraljeva hiša Karađorđevićev je vzdrževala prijateljske stike s posameznimi predstavniki judovske skupnosti.[29]

Tudi gospodarsko krizo konec dvajsetih let prejšnjega stoletja je Karl Born uspešno prebrodil. Da bi lahko redno odplačeval dolgove, je načrtno sekal in prodajal les iz svojih gozdov, kar je razvidno tudi iz dokumentacije gozdnega gospodarstva, saj bi sicer šlo tudi njegovo premoženje na dražbo, kot se je to zgodilo številnim drugim posestnikom.[30] Iz številnih pričevanj okoliških prebivalcev je razvidno, da je bil ne le izjemno uspešen podjetnik, ki je bil vedno na strani gospodarskega napredka, temveč tudi dober, pravičen gospodar in delodajalec.[31]

Naslednji od dejavnikov, ki so Bornu omogočili uspešno vključitev v pretežno krščansko družbo, sta njegovi poroki. V lokalnem in rodbinskem spominu se je ohranil podatek, da se je dal pred drugo poroko z grofico Marijo Renato Lodron-Laterano in Castelromano (1899–1977) leta 1918 krstiti.[32] Poročna zveza je bila sklenjena v knezoškofijski kapeli v Celovcu.[33] Kot se je spominjala Karlova najstarejša hči Marija, por. Peić pl. Pejindvor (roj. 1921), naj bi njegovo spreobrnitev zahteval bodoči tast, grof Karl Lodron-Laterano in Castelromano, vendar je poudarila, da oče tako ali tako ni bil veren Jud in da mu vera, bodisi judovska bodisi krščanska, ni veliko pomenila.[34] Pravzaprav pa se je Born že pri osemindvajsetih letih poročil z baronico Frančiško von Holtz (1884–1936), ki je bila verna kristjanka.[35] V Avstriji je bila poroka med kristjani in Judi kljub obstoju civilne poroke z zakonom prepovedana.[36] Eden od bodočih zakoncev se je moral spreobrniti v vero svojega soproga oziroma soproge ali pa se odločiti za nevtralno kategorijo in postati *konfessionslos*. Glede na to, da sta se poročila v rimokatoliški *Schottenkirche* na Dunaju in je tudi prva žena redno prihajala v Tržič k maši,[37] lahko sklepamo, da je bil Karl Born tisti, ki se je že pred prvo poroko odrekel svoji veri. Tudi njegove tri hčere so vzgajali v krščanskem duhu; potem ko je ena od njih srečno preživela nezgodo na cesti, je dal v Dovžanovi soteski na mestu, kjer se ponesrečila, postaviti ozko kapelico s križem.[38] Karl Born torej že vsaj od leta 1905 naprej ni posebej poudarjal svojega judovskega porekla. Kot kaže, je enako ravnal tudi njegov oče Julij.[39] Pri tem sta oba zgolj sledila trendom, ki so se v habsburški monarhiji izoblikovali že kmalu po letu 1867. Izstopi iz vere so namreč judovskim prebivalcem omogočali asimilacijo in ustrezne poroke, na podlagi katerih jim je bil zagotovljen družbeni in poklicni vzpon.[40]

Kmalu pa so se razmere v Kraljevini Jugoslaviji začele zaostrovati. Konec tridesetih let 20. stoletja se je življenje Judov v Jugoslaviji – tudi tistih, ki kot Karl Born verskih praks niso izvajali[41] – začelo korenito spreminjati. K temu je v veliki meri prispeval razvoj dogodkov v Nemčiji po prihodu Adolfa Hitlerja na oblast leta 1933. Slovenska javnost Judom ni bila naklonjena, posebno pa je na njihov status vplivala nova jugoslovanska zakonodaja iz leta 1940, ki je v veliki meri posnemala nemške nürnberške zakone.[42] Razmere so mnoge Jude napeljale k temu, da so izstopili iz svoje vere in sprejeli krščanstvo,[43] kar pa jih ni obvarovalo pred poznejšim nacističnim pregonom. Še posebej je negativno vlogo judovskih prebivalcev v Sloveniji poudarjalo katoliško duhovništvo. Ko je lokalni kronist Viktor Kragl leta 1936 pisal o dobrotnikih in pomembnih ljudeh v Tržiču, je posve-

29 O pozitivnem odnosu jugoslovanske vlade in kraljeve družine do Judov gl. Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 92.

30 Hanc, Zgodba o Bornovih še ni končana, str. 6. Za dražbe premoženja v času med vojnama gl. Komić Marn in Košak, Zbirka Ladislava grofa Szapáryja, str. 13–14.

31 Gl. zlasti Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 212. Borni so zgradili stanovanja za približno 30 družin, redno so zaposlovali med 250 in 400 delavcev. Za Karlovo gospodarjenje in vlogo v Tržiču gl. tudi Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 92, 114–15; Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*, II, str. 376; Mohorič, *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*, str. 187–188, 274–276, 346.

32 Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 193–194.

33 *Slovenec* 46, 16. 10. 1918, št. 238, str. 4, »Dnevne novice«.

34 Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 194.

35 Za poroko gl. *Wiener Salonblatt* 36, 25. 2. 1905, št. 9, str. 12. Zakon ni bil srečen, zato sta se leta 1914 ločila (gl. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 190, 192).

36 Bihl, Die Juden, str. 33; Rozenblit, *The Jews of Vienna*, str. 128; Bukey, *Jews and Intermarriage*, str. 6.

37 Prim. *Wiener Salonblatt* 36, 25. 2. 1905, št. 9, str. 12; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 192.

38 Marija (roj. 1921), Elizabeta (1925–2016) in Renata (1925–2012). Knific (*Bornovi v Tržiču*, str. 192–193) omenja dogovor med zakoncema, po katerem naj bi hčere prevzele materino vero, sinovi pa očetovo. Pravzaprav pa je tako določal tudi takrat še vedno veljavni avstrijski zakon z dne 25. maja 1868 o medkonfesionalnih odnosih, če pa bi se zakonca odločila drugače, bi morala skleniti pogodbo (gl. Pančur, *Premoženjski in civilno-pravni položaj*, str. 28). O hčerini nezgodi in gradnji kapelice gl. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 310–311.

39 V popisih prebivalstva v Tržiču, nastalih v času med letoma 1880 in 1937, je zabeležen en sam prebivalec, ki se je izrekel za Juda, in sicer leta 1931. Podatke iz sedmih popisov prebivalstva je objavil Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji*, str. 33. Po navedbah hčere Karla Borna naj bi bil Julij Born evangeličanske vere (Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 48), za pripadnika evangeličanske vere se je izrekel tudi Friderik Born ob poroki z Marie Stefanie Gajáry von Miske und Csertő (gl. *Laibacher Zeitung* 118, 31. 1. 1899, št. 25, str. 187). Domnevo, da so se družinski člani spreobrnili že v času Julija Borna, podpirajo podatki o prestopih Judov v evangeličansko vero v avstrijskih deželah med 19. stoletjem (prim. Bihl, Die Juden, str. 34).

40 Bihl, Die Juden, str. 33.

41 O vprašanju Bornove religioznosti gl. tudi Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 193–194.

42 Za jugoslovanska antisemitska dekreta iz leta 1940 gl. *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 11, 16. 10. 1940, št. 83, str. 862–863; Sekelj, Antisemitizam u Jugoslaviji, str. 187; Pančur, History of the Holocaust, str. 175–176. Najbolj goreč zagovornik antisemitskih »uredb« je bil ravno slovenski član takratne jugoslovanske vlade in vodja Slovenske ljudske stranke dr. Anton Korošec, zato so ti zakoni znani tudi kot »Koroščevi zakoni«.

43 Leta 1938 se je 821 Judov v Jugoslaviji odreklo svoji veri (gl. Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 94).

til več slavilnih vrstic industrialcu Andreju Gassnerju st. (1847–1925), medtem ko je Borne večkrat zgolj omenil, Karla Borna pa zaman iščemo na Kraglovem seznamu slavnih tržiških juristov.[44] Rodbine ne najdemo niti v *Slovenskem biografskem leksikonu*, ki je začel izhajati leta 1925 in kjer je, denimo, Gassnerju posvečeno razmeroma obsežno geslo.[45]

Grad sv. Katarine v rokah Nemcev

Po pričevanjih domačinov in zapisu njegove druge žene se je Karl Born na dan nemške okupacije slovenskega ozemlja 6. aprila 1941 umaknil pred Nemci na ozemlje, ki je po okupaciji pripadlo Italiji.[46] Razlog za beg je bilo predvsem njegovo judovsko poreklo, poleg tega sta oba brata Borna pred okupacijo odkrito izražala svoje nasprotovanje nacizmu.[47] Njegova soproga se mu ni pridružila. Prej kot v letu dni po okupaciji Tržiča in zaplembi moževega imetja se je z mlajšima hčerama dvojčicama in delom služinčadi preselila v družinsko počitniško vilo v Porečah ob Vrbskem jezeru, kjer se je znova poročila.[48] Iz restitucijskega zahtevka FLRJ za predmete, ki jih je iz Puterhofa v Poreče ob Vrbskem jezeru na Koroškem odpeljal »direktor inženir Franz Sonnlichter«, sklepamo, da je Bornovo ženo pri selitvi v Avstrijo spremljal nekdanji upravitelj Bornovega gozdnega gospodarstva inž. Franz Sonnbichler, ki je poskrbel za prevoz opreme.[49] Za zdaj nimamo podatkov o tem, da bi Bornova (takrat že bivša) soproga še kaj odpeljala v Avstrijo. Ob selitvi iz svojega doma v bogato opremljeno počitniško vilo je poleg osebnih stvari verjetno vzela s seboj samo družinske portrete in klavir, ki jih navaja obravnavani restitucijski zahtevek.

V rezidenco baronov Born se je med okupacijo vselil neki Janša z Bleda, ki je bil nameščen za upravitelja zaplenjene Bornove gozdne posesti.[50] Sile NOB so se zavedale, da obsežni gozdovi za okupatorja predstavljajo veliko bogastvo. Zato se je 2. bataljon Kokrškega odreda poleti 1942 lotil obsežne akcije v Puterhofu, med katero so bili uničeni predhodno že delno onesposobljeni lesni obrat, pa tudi ozkotirna železnica, lokomotiva, žičnice in ne nazadnje tudi žaga, s čimer je bilo učinkovito zaustavljeno nadaljnje izkoriščanje Bornovih gozdov.[51] Po teh partizanskih uspehih so se Nemci v Puterhofu močneje utrdili. Viri poročajo, da je bila maja 1944 v gradu orožniška postojanka, ki je štela devet mož.[52] Napadom partizanskega bataljona so orožniki iz dobro utrjenega gradu uspešno kljubovali, zato so partizani zažgali bližnja gospodarska poslopja in žago s skladiščem lesa.[53] Ti napadi in (četudi manjši) partizanski uspehi so Nemce očitno prisilili, da so do konca poletja 1944 izpraznili grad v odročni postojanki. V virih se namreč navajata dva seznama premičnin, ki so ju ob odhodu iz Puterhofa sestavili po naročilu nemških oblasti. V prvem so bili navedeni predmeti, ki so jih 29. avgusta 1944 odpeljali iz gradu, drugi, ki je nastal dobra dva tedna pozneje, pa je verjetno vseboval podatke o razdeljevanju pohištva nemškim funkcionarjem v Tržiču.[54] V poročilu Organa za ugotovitev škode na kulturnozgodovinskih predmetih Slovenije (junij 1945) beremo tudi, da so Bornovo opremo (starinsko pohištvo, slike, knjige, preproge, vaze in druge dragocenosti) Nemci odvažali v Tržič v svoja stanovanja, Pollakovo hišo in prostore mestne občine.[55]

Grad sv. Katarine v rokah partizanov

Sredi oktobra 1944, torej poldrugi mesec po umiku Nemcev iz Puterhofa, je oddelek 2. bataljona Kokrškega odreda v gradu priredil zelo uspešen in odmeven miting, ki se ga je udeležilo tudi približno 50 civilistov,[56] kmalu zatem pa so se v kraju nameravale utrditi domobranske čete, kar so partizani preprečili s požigom Bornovega gradu in šole v Dolini 9. novembra 1944.[57] Obe stavbi sta utrpeli tolikšno

44 Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 77, 106, 114–115, 128–129, 361–363, 451.
45 Gl. *Slovenski biografski leksikon*, 1, str. 206.
46 Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 360.
47 Znano je, da je eden od njiju svoja psa klical Hiti in Musi, s čimer se je norčeval iz Adolfa Hitlerja in Benita Mussolinija. V zvezi s poimenovanjem psov in odporom do nacizma je včasih naveden Karl (Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 68; Jan, *Kokrški odred*, 1, str. 263), včasih pa Friderik (Jan, *Kokrški odred*, 1, str. 56; Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 121–122).
48 Prim. spomine hčere baroničine sobarice v Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 359–360. Za ločitev od soproga judovskega porekla v nacistični državi gl. Bukey, *Jews and Intermarriage*, str. 82–92.
49 NARA, Records of the Reparations and Restitutions Branch of the USACA Section, 1945–1950, zahtevek 104, https://www.fold3.com/image/274419645 (14. 9. 2017). Za podatke o Francu Sonnbichlerju gl. SI AS 71, šk. 45, Born, II., Uradno potrdilo. Gl. tudi Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 88; Gašpirc, *Nadzor na veleposesti*, str. 10. Jugoslovanska država je zahtevala restitucijo tudi za predmete, ki so jih v Avstrijo odpeljale osebe, katerih premoženje je bilo pozneje nacionalizirano (gl. Vodopivec, Restitucija predmetov kulturne dediščine, str. 123).
50 Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 360. Sicer velja, da so bili v gradu med letoma 1941 in 1944 nastanjeni Nemci (prim. Arhiv Tržiškega muzeja, Fond Born, Bornovi v Puterhofu, spremno besedilo Mateje Gašpirc k razstavi o Bornovi posesti). Gl. tudi Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 94.
51 Jan, *Kokrški odred*, 1, str. 238. O tem, kako so Nemci sprva zelo uspešno izkoriščali Bornove gozdove, gl. Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 43.
52 Jan, *Kokrški odred*, 2, str. 91.
53 Prav tam.
54 *Am 29. August 1944 über Auftrag des Herrn Kreisleiters vom Schlosse St. Katarina entnommene Gegenstände* in *Möbelausgabe von Puterhof, 13. 9. 1944* (prim. SI AS 231, šk. 89, 1399). Hranišče teh seznamov ni znano.
55 SI AS 231, šk. 89, 1398.
56 Jan, *Kokrški odred*, 2, str. 290–291.
57 Prav tam, str. 366.

Slika 5: Tržiški mladinci izročajo zastavo borcem 2. bataljona Kokrškega odreda pred gospodarskim poslopjem v Puterhofu (Jelendolu), 26. 12. 1944 (arhiv Tržiškega muzeja).

Slika 6: Hugo von Kurz z nemškimi oficirji na balkonu občinske stavbe v Tržiču (arhiv Tržiškega muzeja)

škodo, da nastanitev ni bila mogoča.[58] Štab 2. bataljona Kokrškega odreda je poročal, da so borci neradi požgali Bornovo rezidenco, a ker so Nemci vso opremo že prej izropali, se jim škoda ni zdela prevelika.[59] Že 19. novembra so proslavili uspešno akcijo, ko so v lepo okrašenem grajskem gospodarskem poslopju priredili pomembno zborovanje oziroma konferenco Osvobodilne fronte za okrožje Kranj in hkrati tudi miting s kulturnim programom.[60] Uspešno izvedenih dogodkov so se spomnili čez dober mesec, ko so v Puterhofu izvedli mladinsko predkongresno zborovanje, na katerem naj bi se mladi kranjskega okrožja seznanili s pomenom načrtovanega 2. kongresa protifašistične mladine Jugoslavije (sl. 5).[61] Malo pred novim letom 1945 si je 2. bataljon na Bornovem posestvu našel zavetje pred mrzlo zimo slab kilometer stran od gradu. Poveljstvo se je nastanilo v gozdarski hiši, na katero so izobesili zastavo, možje pa so se umaknili v gozdarske barake.[62] V naslednjih mesecih so Puterhof in sosednje kraje še vedno nadzorovale skupine nemške policije, ki so štele približno 300 mož, nato pa se je aprila 1945 po naročilu nemških oblasti že začela evakuacija žena in otrok nemških funkcionarjev iz Tržiča in cele Gorenjske, ki so jim po kapitulaciji Nemčije sledili še moški.[63] Organ za ugotovitev škode na kulturnozgodovinskih predmetih Slovenije je junija 1945 poročal, da so skupaj z bežečimi Nemci izginile številne kulturnozgodovinske dragocenosti. France Planina (1901–1992) in Pavle Blaznik (1903–1984) sta zapisala, da so Nemci Bornov grad zasegli, izpraznili in požgali, nato pa »v zadnjem letu« večino grajskega inventarja odpeljali iz Tržiča.[64] Kot sta ugotovila, je veliko knjig, pohištva in dragocenosti odpeljal Hugo von Kurz, višji gradbeni inšpektor in mestni župan (sl. 6),[65] ki je tudi olajšal občinsko blagajno za 30.000 RM[66] in si prilastil zbirko zlatnine ustreljenega hotelirja Franca Žagarja; opremo iz Puterhofa je na več tovornjakih odpeljal tudi Heinrich Podhajecky, direktor tovarn Peko in Trio;[67] delež je prejel še Gilbert Geisendorfer, komisar podjetja Runo;[68] komisar avtoprevozniškega podjetja iz Trsta Georg Meierhofer[69] je odpeljal opremo dveh sob; več starih knjig iz grajske knjižnice pa si je prilastil Mikloš Klemenc, občinski komisar v času okupacije in prvi »nemški« župan Tržiča.[70] Kljub temu je v prostorih mestne občine ostalo še veliko pohištva, slik, rogovja, lestencev in knjig, v skladišču Pollakove hiše pa še nekaj starinskega pohištva, usnjenih foteljev, oken in lestencev, kar sta vse naročila prenesti v nekdanjo usnjarno Jožeta Verbiča na Glavnem trgu v Tržiču, mestni odbor pa je po dogovoru prevzel nalogo, da sestavi inventarni zapisnik še ohranjenih predmetov iz posesti Karla barona Borna.[71]

Precej natančne navedbe Franceta Planine in Pavleta Blaznika o odvozu Bornovih premičnin iz Tržiča verjetno temeljijo na izjavah domačinov. Poleg imen sta navedla tudi kraje v Avstriji, kjer so bile naštete osebe doma in kamor so odpeljali Bornovo opremo.[72] Vendar med zahtevki za restitucijo predmetov iz Avstrije v Jugoslavijo poleg že omenjenega dokumenta, ki navaja portrete in klavir, odpeljane iz Puterhofa v Poreče ob Vrbskem jezeru, najdemo samo še zahtevek za vračilo pohištva za opremo dveh sob iz Puterhofa, ki jo je v Radnjo vas (Rattendorf) v Ziljski dolini na Koroškem odpeljal Georg Mayerhofer.[73] Zahtevek za vračilo dragocenosti, ki sta jih v letu 1942 odpeljala župan Hugo von Kurz in Heinrich Podhajecky, navaja listine in druge dragocenosti iz občinskega arhiva, medtem ko predmeti iz Puterhofa niso omenjeni.[74] Da so Nemci odpeljali večino pohištva in opreme iz Bornovega gradu, je bil dva meseca pozneje prepričan tudi Dušan Šušteršič, ki je 22. junija postal gozdni upravitelj na nekdanjem Bornovem posestvu. Na podlagi *Odloka AVNOJ o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile*, z

58 Prav tam, str. 367.
59 Prav tam, str. 366–367. Pred požigom so si vzeli čas in s tal pobrali nekaj uporabnega linoleja.
60 Prav tam, str. 381–391. V spomin na dogodek so leta 1955 na poslopju v neposredni bližini gradu, ki je še leta 1981 služilo kot Dom družbenih organizacij, postavili spominsko ploščo (gl. Zorec, Pogovori o Tržiču, str. 7).
61 Jan, *Kokrški odred*, 2, str. 519.
62 Prav tam, str. 532.
63 Jan, *Kokrški odred*, 3, str. 142–143.
64 SI AS 231, šk. 89, 1398.
65 V času nemške okupacije je inž. Hugo von Kurz, roj. 5. 10. 1904, bival v Tržiču na Trgu SA 18 (sedaj Trg svobode) (prim. SI ZAL TRŽ 16, šk. 2, 16). O njegovem županovanju gl. Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 27–28.
66 *Reichsmark*, nemška valuta v obdobju med letoma 1924 in 1948.
67 Zanj gl. Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 45.
68 Gilbert Geisendorfer, roj. 20. 4. 1899, je v času nemške okupacije bival v Tržiču na Trgu SA 33 (sedaj Trg svobode) (SI ZAL TRŽ 16, šk. 2, 16). Leta 1944 je kot zaupniški upravitelj podjetja Runo zamenjal Alfonsa Mallyja (gl. Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 45).
69 V času nemške okupacije je Georg Mayerhofer, roj. 10. 9. 1893, bival v Tržiču na Trgu SA 33 (sedaj Trg svobode) (SI ZAL TRŽ 16, šk. 2, 16).
70 SI AS 231, šk. 89, 1398. Gl. tudi Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 8, 22.
71 SI AS 231, šk. 89, 1398–1399.
72 SI AS 231, šk. 89, 1398.
73 NARA, M1926 (NARA), Records of the Reparations and Restitutions Branch of the U. S. Allied Commission for Austria (USACA) Section, 1945–1950, zahtevek 39 (https://www.fold3.com/image/274419081, 14. 9. 2017).
74 NARA, Records of the Reparations and Restitutions Branch of the U. S. Allied Commission for Austria (USACA) Section, 1945–1950, zahtevka 19, 44 (https://www.fold3.com/image/274416643; https://www.fold3.com/image/274419102, 15. 9. 2017). Pri plenjenju občinskega arhiva in blagajne je sodeloval tudi Hans Gollmayer, ki je del listin predal muzeju v Celovcu. V dokumentih, ki so pričali o vojaških zaslugah nekdanjih tržiških velikašev, zaradi katerih je cesar Friderik III. leta 1492 Tržič povzdignil v trg, so Nemci videli dokaze, da je Tržič nemško mesto (gl. Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 62).

dne 21. novembra 1944, je namreč Bornovo imetje postalo narodna imovina, z njim je sprva upravljala Državna uprava veleposestva Born-Tržič pod nadzorom Ministrstva za gozdarstvo Narodne vlade Slovenije.[75] Šušteršič je v obrazcu prijave podatkov o Bornovem imetju zapisal, da so »večino pohištva in opreme odpeljali Nemci iz gradu v Puterhofu« ter da je »manjši in manj vreden del /…/ v uporabi drž. ustanov«.[76] Toda prijavi priloženi seznam premične lastnine barona Borna, ki so jo na več lokacijah v Tržiču popisali poleti 1945, navaja precejšnje število dragocenih kosov ter nudi podlago za delno rekonstrukcijo opreme gradu sv. Katarine in razmislek o njeni povojni usodi.

Nekdanja podoba gradu sv. Katarine

Nekdanjo podobo zunanjščine Bornove rezidence so ohranile predvojne fotografije, ki so jih pogosto uporabili tudi za razglednice (sl. 7). Lega stavbe v odmaknjenem idiličnem kraju v zavetju Košute je bivališču dajala poseben čar, ki ga je poudarjala drugačnost arhitekturnega sloga. V bližini ležeče stavbe, nastale za stanovanjske potrebe zaposlenih na veleposestvu, so sicer sezidane v podobnem slogu, vendar je grad izstopal po velikosti in dekorativnosti zunanjščine. Primerjava s sočasno hotelsko in zdraviliško arhitekturo na Tirolskem in južnem Bavarskem[77] kaže na možnost, da je bila stavba prvotno namenjena hotelski dejavnosti. Njena težko dostopna lokacija je omogočala tako zdraviliški kot lovski turizem; prav s slednjim si je Karl Born znal pomagati v času gospodarske krize. Med gosti v Puterhofu so bili namreč – kot se je spominjala njegova hči Marija – tudi takšni, ki so bili »*paying guests*«.[78] Nenazadnje je Karlov brat Friderik, ki je večinoma bival z družino na Madžarskem, dal leta 1905 pri Sv. Ani na Ljubelju zgraditi vilo v sorodnem slogu, v kateri sta delovala okrevališče in letovišče.[79] Turistična dejavnost je bila torej za Borne ena od pomembnih vej uspešnega gospodarstva.

Karl Born je rad razkazoval svoje bivališče tako številnim uglednim in petičnim gostom kot tudi otrokom. Še pred prvo vojno je gimnazijcem in drugi mladini omogočal ogled svoje posesti in zlasti graščine,[80] torej se je zavedal njene posebnosti in edinstvenosti. To potrjuje tudi podatek, da jo je dal leta 1932 »restavrirati«, kot je navedeno v *Krajevnem leksikonu Dravske banovine*.[81] Sklepamo lahko, da je prenova graščine povezana z že omenjeno ugodno rešitvijo vprašanja agrarne reforme za Bornovo veleposest v letu 1932. Leseni dekorativni balkoni, portali, altana in okna oziroma naoknice, ki so stavbi dajali njen svojstveni značaj, se po požigu leta 1944 niso ohranili. Uničena sta bila tudi značilna visoka streha in zgornji del stolpa z lesenim *fachwerkom*. Kmalu po osvoboditvi (pred letom 1948) je bila stavba obnovljena v skladu z novo namembnostjo. V njej

Slika 7: Grad sv. Katarine v Puterhofu (Jelendolu) na razglednici, 1913 (arhiv Tržiškega muzeja)

75 Odlok je objavljen v *Uradnem listu DFJ*, št. 2 – 25/45 z dne 6. 2. 1945. Za prevzem posesti in podjetja gl. Arhiv Tržiškega muzeja, Fond Born, Prevzem uprave veleposestva, 19. 7. 1945. Za zaplembo gl. SI ZAL KRA 150, Zaplembe, Zp 4/46.

76 SI ZAL TRŽ 16, šk. 1, 6.

77 Prim. mdr. Patzelt, Der Igler Hof, str. 432–453; Mair, *Stilfrage*.

78 Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 284.

79 Prav tam, str. 129.

80 Prav tam, str. 322. Leta 1930 je župnik Govekar iz Loma pri Tržiču pripeljal na ogled graščine otroke, ki so hodili k verouku (gl. spomine Janeza Slaparja – Temšaka v Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 337).

81 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 251.

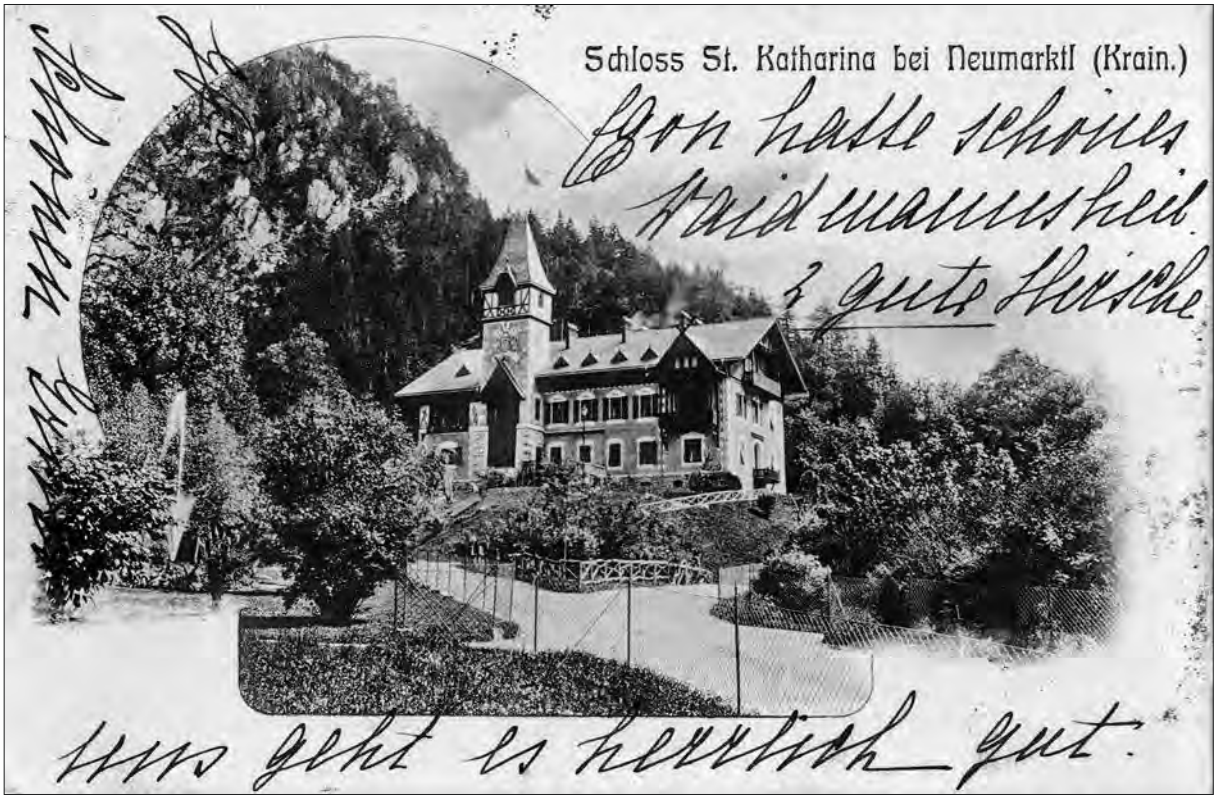

Slika 8: Grad sv. Katarine v Puterhofu (Jelendolu) pred drugo svetovno vojno (zbirka Milana Škrabca)

Slika 9: Grad sv. Katarine v Puterhofu (Jelendolu), vhodno pročelje (arhiv Tržiškega muzeja)

so uredili stanovanja za sezonske in druge delavce, pri čemer sta bila povsem predelana stolp in reprezentativni del stavbe levo od njega. V slednjem sta bila glavni vhod in dvorana z jedilnico, iz katere se je skozi dve veliki večdelni okni (ali morda zastekljena vrata z dostopom na leseni balkon) odpiral pogled na dolino na eni strani in gozdno pobočje na drugi. Kot je vidno na enem redkih dovolj natančnih starejših posnetkov, sta eno od oken na zunanjščini flankirali dve naslikani človeški oziroma svetniški postavi (sl. 8). Na posnetkih iz tridesetih let vidimo, da je bila okolica gradu delno ograjena in urejena kot park z nizko živo mejo, posameznimi iglavci in magnolijami ter sprehajalnimi potkami, posutimi z belim peskom (sl. 9).[82] Poleg tega so naselje razsvetljevale (verjetno električne) svetilke na visokih dekorativnih stebrih. Na svetilki v neposredni bližini gradu so bile pritrjene okrogle posode za cvetje. V bližini sta bila zelenjavni in sadni vrt z večjim rastlinjakom kot tudi živalski vrt.[83]

Podoba notranjščine Bornovega gradu in njegove opreme se je neizbrisno vtisnila v spomin tako oseb, ki so v njem bivale, kot tistih, ki so bile v njem zaposlene oziroma so ga občasno obiskovale. Četudi je pomnjenje pogosto selektivno, parcialno in mestoma subjektivno interpretirano, lahko iz številnih pričevanj, ki so jih raziskovalci nabrali v preteklih letih,[84] izluščimo nekaj dragocenih podatkov, na podlagi katerih orišemo podobo Bornovega bivališča. Stavba je imela štiri etaže: kletno in pritlično ter nadstropje, v katerem so bili bivalni prostori, čisto zgoraj pa še podstrešje oziroma mansardno etažo. V kletnih prostorih so bile shrambe, med njimi tudi vinska klet, ter pralnica in zraven likalnica.[85] Nasproti so bile pisarne uprave veleposestva: poleg velike pisarne za dve uslužbenki sta bili tu pisarna inž. Sonnbichlerja in baronova pisarna, ki je bila bogato opremljena.[86] V pritličju je bila takoj ob vhodu v grad sprejemnica za goste,[87] ki je verjetno služila kot nekakšna *antichambre*. Domači so se pred vstopom v grad preobuli v čiste čevlje, obiskovalci pa so si včasih morali »fejst čevlje spucat«, čemur je bila namenjena posebna soba za čevlje ob vhodu, ki se je je spominjala Karlova hči Marija.[88] Po izjavah sodeč je morala biti v pritličju (morda v prizidku) tudi kuhinja, od koder so pripravljeno hrano pošiljali s posebnim električnim dvigalom v obe višji nadstropji.[89] Ob njej sta bili dve veliki shrambi za hrano ter pomivalnica s toplo in hladno vodo.[90] Šivalnica, kjer so šivali in popravljali posteljnino in perilo,[91] je verjetno tudi še sodila v pritličje, v prvem nadstropju pa so bili bivalni in reprezentativni grajski prostori.

Osrednji sprejemni in družabni prostor je bila že omenjena jedilnica z velikima oknoma, ki so ji rekli tudi dvorana. Iz nje so vodila vrata v veliki salon, od koder so se gostje lahko pomaknili v mali salon in nato še v knjižnico.[92] V jedilnici so v zastekljenih omarah hranili dragoceno posodo iz porcelana, za raztegljivo jedilno mizo so lahko pogostili do 24 gostov.[93] Podoba Bornove dvorane je ostala tudi v spominu Franca Talerja,[94] njen nekdanji videz pa lahko razbiramo na podlagi dveh sicer ne prav razločnih fotografskih posnetkov. Prvi posnetek kaže prostor v smeri proti kaminu, s pogrnjeno mizo v ospredju, ob katero je postavljenih osem z usnjem tapeciranih stolov (sl. 10). Drugi kaže del dvorane v smeri proti velikemu večdelnemu oknu oziroma vratom z dekorativno obdelanim steklom (sl. 11). Skozi vrata na levi je vidna velika sobna rastlina, ki jo prepoznamo na tretjem posnetku (sl. 12). Na podlagi spomina ene od grajskih uslužbenk o zaporedju prostorov[95] sklepamo, da je tretji posnetek narejen v velikem salonu. V njem so Borni imeli tudi klavir, na katerega je igral Karl,[96] tla so bila prekrita z enako tekstilno oblogo kot v jedilnici, okna so krasile do tal segajoče dekorativne zavese. Iz ohranjenih fotografij je mogoče sklepati, da je bila dvorana z jedilnico in dvema velikima oknoma urejena v vogalu prvega nadstropja levo od stolpa oziroma desno od glavnega vhoda z leseno altano. Na podlagi razporeda oken in fotografij zunanjščine lahko ugotovimo, da je bil veliki salon s sobno rastlino in tridelnim oknom urejen v prvem nadstropju grajskega stolpa. Sledila sta mali salon in knjižnica, ki sta omenjena v več spominih.[97] Enega od salonov – verjetno velikega – je krasilo veliko pozlačeno ogledalo, v knjižnici pa so Borni menda hranili samo nemške knjige.[98] V Tržiškem muzeju je ohranjenih nekaj steklenih plošč s fotografskimi posnetki Karlove žene Marije Renate in njunih hčera, ki so nastali konec leta 1925 v doslej neidentificirani notranjščini (sl. 13–14).[99] Tla so prekrita z dragoceno preprogo in tekstilno talno oblogo, ki jo poznamo s

82 Lepo urejenega vrta se je spominjala mati Janeza Slaparja – Temšaka (gl. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 337).
83 O živalskem vrtu poroča *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 251. Za vrt in rastlinjak gl. spomine zaposlenih v Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 341.
84 Gre za spomine stanovalcev in zaposlenih, ki sta jih zbrala zlasti Sara Meglič in Bojan Knific. Zapisi so objavljeni v Knific, *Bornovi v Tržiču*.
85 Prim. prav tam, str. 330, 331, 332.
86 Prim. prav tam, str. 331–332, 337.
87 Prim. prav tam, str. 335.
88 Prim. prav tam, str. 335, 337.
89 Prim. prav tam, str. 332. Dvigalo za hrano omenja v svojih spominih tudi hči Elizabeta (prav tam, str. 352).
90 Prim. prav tam, str. 332.
91 Prim. prav tam, str. 335.
92 Prim. prav tam, str. 332.
93 Prim. prav tam.
94 Prim. prav tam, str. 289.
95 Prim. prav tam, str. 332.
96 Prim. tudi omembe klavirja v prav tam, str. 337.
97 Prim. prav tam, str. 330, 334, 337.
98 Prim. prav tam, str. 330, 332.
99 Po tradiciji naj bi nastali v eni od vil v Porečah ob Vrbskem jezeru.

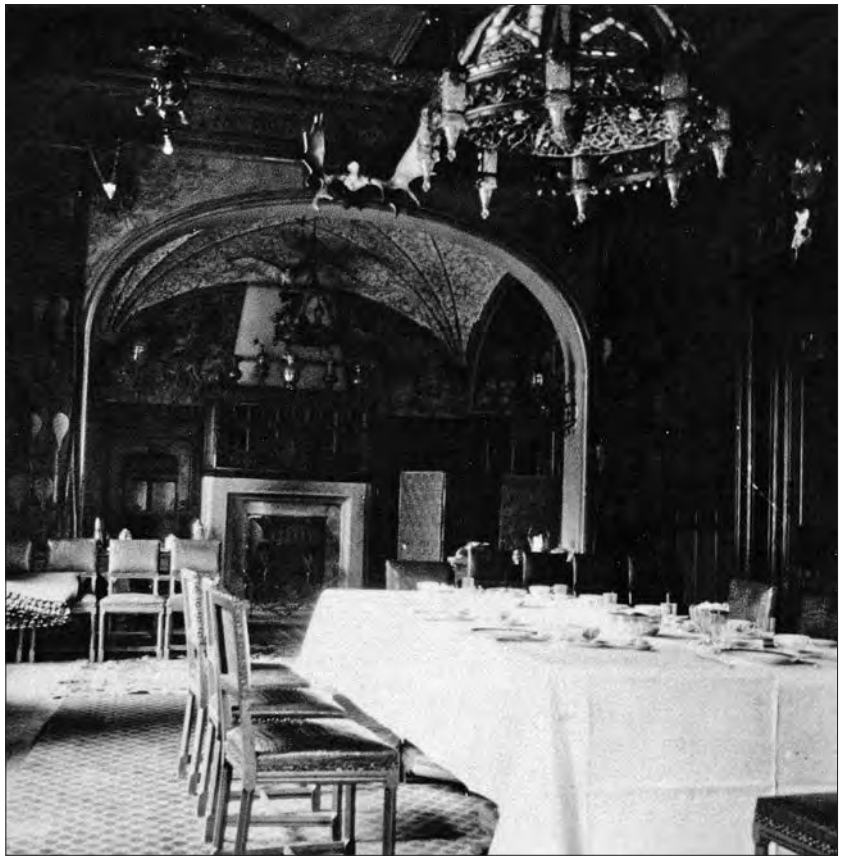

Slika 10: Jedilnica v gradu sv. Katarine, predvojni posnetek (arhiv Tržiškega muzeja)

Slika 11: Jedilnica v gradu sv. Katarine, predvojni posnetek (arhiv Tržiškega muzeja)

Slika 12: Veliki salon v gradu sv. Katarine, predvojni posnetek (arhiv Tržiškega muzeja)

posnetkov grajske jedilnice in velikega salona, zato bi – tudi na podlagi odličnosti in kakovosti opreme na posnetkih – predlagali možnost, da so nastale v malem salonu gradu sv. Katarine. V istem nadstropju sta baron in baronica imela tudi svoji spalnici, ki sta bili povezani s skupno kopalnico.[100] Vsak je imel posteljo za dva, o baroničini sobi se je ohranil spomin, da sta bila v njej tudi veliko ogledalo in velika omara za oblačila, na sredi spalnice pa okrogla miza z dvema tapeciranima stoloma.[101] Iz podatka, da je imela ta soba dve okni – eno na cesto, drugo na dvorišče – jo je mogoče umestiti v desni vogal hiše, ki ga je krasil dekorativni leseni balkon. Tri okna na stranski fasadi stavbe bi tako lahko pripadala baroničini sobi, skupni kopalnici in baronovi sobi v nasprotnem vogalu. Baronove hčere so spale v preprosto opremljenih sobah, imele so tudi posebno jedilnico v prvem nadstropju, kjer so obedovale, kadar so gostili večje število obiskovalcev.[102] V gradu je bilo namreč tudi okoli sedem do osem dvoposteljnih ali enoposteljnih sob za goste; po izjavah sodeč so bile te sobe v pritličju, na vsaki strani hodnika pa je bilo stopnišče in za goste rezervirana kopalnica.[103] V mansardi čisto na vrhu so bile spalnice za osebje. Vsak zaposleni je imel svojo sobo z razgledom,[104] obedovali so v posebni jedilnici, v kateri so imeli radio, gramofon in telefon, enako kot lastniki posesti.[105] Vsi, ki so obujali spomine na življenje ali obisk v gradu, so menili, da je bil zelo lepo urejen, moderen in imeniten,[106] kar potrjujejo tudi ohranjene fotografije.

V takšnem stanju je grad po začetku druge svetovne vojne doletela nemška zaplemba. Iz razpoložljive dokumentacije smo že ugotovili, da so med vojno v Avstrijo odpeljali portrete, klavir in opremo dveh sob.[107] Spomin na tovornjake, ki so iz Puterhofa vozili dragocenosti, med drugim perzijske preproge in lestence iz muranskega stekla,[108] je gotovo pove-

[100] Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 334, 335.
[101] Prim. prav tam, str. 335.
[102] Prim. prav tam, str. 334.
[103] Prim. prav tam, str. 332.
[104] Prim. prav tam, str. 332, 343.
[105] Prim. prav tam, str. 332, 333.
[106] Prim. mdr. prav tam, str. 330, 337.
[107] NARA, Records of the Reparations and Restitutions Branch of the USACA Section, 1945–1950, zahtevka 39, 104.
[108] Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 359.

Slika 13: Marija Renata baronica Born s hčerami, 1925 (arhiv Tržiškega muzeja)

Slika 14: Hčere Karla barona Borna, 1925 (arhiv Tržiškega muzeja)

zan z izpraznjenjem gradu konec poletja 1944, ko so Nemci opremo prepeljali v stanovanja in urade v Tržiču. Tam je ostalo veliko predmetov tudi po osvoboditvi, ko so jih kot narodno imovino popisali predstavniki mestnega odbora Tržič.[109] Seznam dokazuje, da so opremo iz posesti barona Borna leta 1945 hranili v prostorih mestnega odbora (pisarni referenta za prijavo zločinov, matičnem uradu, blagajni, tajništvu mestnega odbora in arhivu), v pisarnah okrajnega odbora in kolportažnem oddelku, v prostorih bolniške blagajne in komande mesta, v pisarni »tovariša Krstana«,[110] na »Gassnerjevem gradu«,[111] sedežu OZNA v Tržiču, v »skladišču pri Polaku«,[112] tretji obveščevalni točki in podstrešju mestnega doma. Doslej obravnavani seznami vsebujejo dovolj zgovorne navedbe, iz katerih lahko povzamemo podatke o obsegu in kakovosti opreme po posameznih skupinah, jih povežemo z nekaterimi ohranjenimi kosi in posnetki notranjščin ter tako dopolnimo prej predstavljeno podobo grajske notranjščine.

Oprema iz gradu sv. Katarine po letu 1945

Poleti 1945 je v Tržiču ostalo veliko pohištva, slik, okrasnih predmetov, lestencev, posode in kuhinjskih pripomočkov ter razne druge stanovanjske opreme iz gradu sv. Katarine.[113] Seznam v arhivu Okrajnega odbora Osvobodilne fronte Tržič našteva več kot trideset različnih omar in omaric, med drugim tri večje z ogledalom, tri kmečke, dve visoki s policami, dve zeleni omarici s pozlačenimi okraski, nekaj nočnih omaric ter eno majhno knjižno in eno vrtilno omaro za knjige. Med petnajstimi mizami sta bili tudi visoka starinska pisalna miza in velika jedilna miza, ki je morda izvirala iz Bornove jedilnice. Našteti je mogoče 33 različnih stolov, največ je bilo tapeciranih. Sedem od teh je bilo tapeciranih z usnjem in jih lahko povežemo s stoli na posnetku iz jedilnice. Naslanjači – bilo jih je dvajset – so bili večinoma v slabem stanju. Trije so bili iz rdečega žameta, štirje usnjeni, eden je bil označen za starinskega. Med sedmimi divani je bil le eden deležen natančnejšega opisa: bil je iz rdečega žameta in je očitno sodil k že omenjenim trem žametnim naslanjačem. Najmanj je bilo postelj. Na seznamu med drugim zasledimo še nekaj kopalniške opreme, pianino, razmnoževalni (kopirni)

[109] SI ZAL TRŽ 16, šk. 1, 6. Gl. tudi prilogo.
[110] Franc Jagodic – Krstan, komandant Kokrškega odreda.
[111] Dvorec Neuhaus v Tržiču.
[112] Pollakova kajža, kjer sedaj domuje Tržiški muzej.
[113] SI ZAL TRŽ 16, šk. 1, 6.

Slika 15: Bornova soba v Tržiškem muzeju, 2015 (arhiv Tržiškega muzeja; foto: Rok Bremec)

stroj, mizo za namizni tenis, mizo za biljard, dve karnisi in kamin. Po poročilu referenta za narodno imovino je uprava ministrstva za gozdarstvo iz Ljubljane še pred 29. julijem 1945 prevzela iz zaloge narodne imovine več kosov opreme, ki so izvirali iz Puterhofa, med drugim tudi omenjeni kamin (verjetno skupaj z zaslonom in ograjo zanj).[114] Med pohištvom je za svoje potrebe izbrala pet miz, enajst stolov, sedem omar in dva divana, o katerih nimamo natančnejših podatkov. V Bornovi sobi v Tržiškem muzeju (sl. 15) so razstavljene tri kakovostne omare, izdelane v enotnem slogu, od katerih dve prepoznamo na seznamu v opisih »nizka omara s predali, z nastavkom z ogledalom« in »velika stenska omara z ogledalom«. Velike knjižne omare, ki je prav tako razstavljena, na seznamu sicer ni mogoče zanesljivo prepoznati, vendar jo lahko povežemo z drugima dvema na podlagi sloga in materiala.[115] Nizka omara oziroma komoda z ogledalom je del spalnične garniture, večji omari pa sta gotovo del opreme Bornove knjižnice. V obeh so shranjene številne, domnevno Bornove knjige.[116] Težje je z gradom sv. Katarine in navedbami v dokumentih povezati mizo s štirimi stoli, ki je razstavljena na sredi sobe v muzeju. Resda so leta 1945 v pisarnah mestnega odbora popisali štiri tapecirane stole z naslanjali in veliko štirioglato mizo, vendar so opisi za zanesljivo istovetenje premalo natančni. Enako velja za naslanjača z večbarvno vzorčno tkano prevleko in rezljanimi lesenimi deli, ki sta razstavljena v Bornovi sobi in ki ju ni mogoče povezati z navedbami v obravnavanem popisu.

Na istem seznamu je navedenih tudi štirinajst slik in pet praznih okvirjev. Desetim slikam popisovalci niso namenili posebne pozornosti, veduta Neaplja je bila stara, tri slike pa označene za velike. Tista v pozlačenem okvirju je merila 200 krat 150 centimetrov, ena je bila tridelna, veliko sliko v izrezljanem okvirju, ki je krasila tajništvo mestnega odbora, je naslikal (in verjetno signiral) nemški slikar Hans Thoma (1839–1924).[117] Ob preštevanju ogledal, ki so jih leta 1945 popisali štirinajst – skoraj vsa so opisali kot velika –, se spomnimo izjave o tem, da so bila v Puterhofu »povsod sama ogledala«.[118] Čas v graščini so (poleg drugih) merile tri ure s seznama: popolnoma pozlačena, navadna starinska in »črna omarna z dvema svečnikoma«. Na seznamu mestnega odbora naštejemo tudi dva večja doprsna kipa in enega manjšega, štirinajst vaz ter dvanajst svetilk in svečnikov. Na kakšen načini so ti predmeti krasili prostore v gradu, kaže fotografija notranjščine gradu sv. Katarine, ki jo je bilo zaradi pomanjkanja podatkov sprva

[114] SI ZAL TRŽ 16, šk. 2.
[115] Ohranil se je podatek, da so Borni pohištvo, ki je bilo izdelano iz prvovrstnega lesa, pripeljali z Dunaja (prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 335).
[116] Nekaj knjig iz Bornove knjižnice je bilo razstavljenih v Tržiču leta 2005 na razstavi *Zgodba o Bornovih. 1891–1944–2005*.
[117] Za slikarja gl. mdr. Busse, *Hans Thoma*.
[118] Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 337.

Slika 16: Salon v gradu sv. Katarine, predvojni posnetek (arhiv Tržiškega muzeja)

Slika 17: Trofeje v Bornovi sobi v Tržiškem muzeju, 2018 (ZRC SAZU, UIFS; foto: Renata Komić Marn)

težko zanesljivo umestiti med grajske interjerje,[119] a je na podlagi v prispevku obravnavanih arhivskih virov mogoče utemeljiti njeno identiteto. Posnetek, ki je verjetno nastal v velikem salonu,[120] kaže nizko in zelo razgibano kotno kredenco z vgrajeno oblazinjeno sedežno garnituro ter okroglo mizico z dvema naslanjačema in dvema stoloma (sl. 16). Na mizico je postavljena velika namizna svetilka. Na levi je viden del španske stene iz blaga s cvetličnim vzorcem, na stenah nad kredenco visita dve večji krajinski sliki v različnih pozlačenih okvirjih. Na kredenci je poleg nekaj vrčkov iz porcelana razpostavljena zbirka porcelanastih figuric. Tudi na seznamu mestnega odbora je navedena (samo ena) porcelanasta figuralna skupina, vendar je njen opis preskop za zanesljivejše istovetenje. A v pisarni referenta mestnega odbora za prijavo zločinov so popisali tudi »2 bronasta, 30 cm visoka angelja s svetilkami«,[121] ki ju na fotografiji prepoznamo v dveh bronastih kipcih, razstavljenih na kredenci. Na temelju te ugotovitve posnetek interjerja v polnosti pridobi svojo identiteto, seznam lastnine barona Borna v prostorih mestnega odbora v Tržiču pa dodatno potrjuje svojo avtentičnost, ki ga skupaj z analizirano fotografijo uvršča med najpomembnejše dokumente o nekdanji opremi gradu sv. Katarine in njeni usodi.

Domačinka Milka Rituper se je spominjala lestencev, ki so razsvetljevali grad.[122] Kot se je spodobilo za družino, ki je v Puterhof in Tržič pripeljala električno razsvetljavo, so imeli Borni zelo veliko svetilk in lestencev – stropnih, stenskih in namiznih. Na seznamu naštejemo deset zabojev lestencev ter še 35 raznih lestencev in svetilk. V gradu so nekatere sobe imenovali po divjačini in zaposleni se spominjajo, da je bilo vsepovsod razstavljenega veliko rogovja in lovskih trofej.[123] To potrjuje tudi seznam mestnega odbora, ki navaja več kot sto parov rogov, od tega 66 jelenovih, pet srnjakovih, 29 gamsovih in dva para kozorogovih. Ohranil se je podatek, da je septembra 1944, torej takoj po izpraznjenju gradu, nemški gozdarski urad izbral iz gradu sv. Katarine za deželni muzej v Celovcu po eno jelenovo in kozorogovo glavo, nagačenega orla in divjo mačko.[124] Čeprav ni znano, ali so bili ti primerki odposlani na Koroško, pa iz navedenega lahko sklepamo, da so bili Nemci tisti, ki so sneli lovske trofeje in jih odpeljali iz gradu. Morda je majhen del rogovja prispel v Tržiški muzej, kajti v Bornovi sobi je razstavljenih nekaj lovskih trofej (sl. 17).

Na posnetku grajske jedilnice je med drugimi trofejami vidno tudi veliko losovo rogovje, katerega hranišče ni znano. V Pollakovi hiši, kjer sedaj domuje Tržiški muzej, so leta 1945 med drugim popisali tudi sedemnajst različnih oken z barvanim steklom. Če k vsemu naštetemu prištejemo še dve stari zastavi z vezenimi grbi, aparat za gledanje slik, star gramofon, pult za note, vezen grb in še veliko drugih manj vrednih ali zanimivih kosov, se v Tržiču evidentirana Bornova »zapuščina« izkaže za bogato zbirko pohištva, slik, okrasnih predmetov in svetil, ki je v času po osvoboditvi predstavljala dostopen in uporaben ter z bliščem bogastva in odličnosti oplemeniten vir, iz katerega so Tržičani skušali zapolniti globoke vrzeli, ki jih je v njihovem vsakdanu povzročila druga svetovna vojna. Najprej so bili na vrsti najbolj zaslužni: za gozdarsko upravo so poleg že navedenega izbrali dve veliki in dve mali sliki (brez natančnejših opisov),[125] vendar hranišče štirinajstih slik iz gradu sv. Katarine, ki so bile leta 1945 evidentirane v Tržiču, ni znano. V Tržiškem muzeju v Bornovi sobi na steni opazimo samo fotografijo »osebja Gozdnega urada barona Borna«, katere star in preprost okvir kaže na možnost, da je nekdaj visela v eni od pisarn v gradu.[126]

Gozdarska uprava je izbrala tudi eno od Bornovih ogledal, vse tri ure – pozlačeno, porcelanasto in »veliko črno namizno«, dva kipa, deset velikih vaz, obe starinski zastavi, večino lestencev, z zlatom vezen prt in nekaj knjig. Ni znano, ali je ministrstvo za gozdarstvo te predmete takrat tudi dejansko prevzelo. Septembra 1946 so namreč uslužbenci Federalnega zbirnega centra odpeljali v Ljubljano šestnajst zabojev opreme iz Puterhofa, njihova vsebina pa se deloma ujema s seznamom izbranih predmetov.[127] V ljubljanski zbirni center so pripeljali več kot trideset pušk, dve ženski doprsni figuri iz kamna, nekaj vaz in keramike, dve uri, z zlatom vezen prt, devet zabojev lestencev in dva »amorčka« iz brona, torej bronasta kipca s svetilkami, ki ju poznamo s posnetka interjerja. Lestence sta prevzela predsedstvo vlade in Narodno gledališče v Ljubljani,[128] usoda drugih predmetov iz inventarne knjige ni znana. Kaj se je zgodilo s preostankom opreme, ki je bila popisana v Tržiču, lahko samo domnevamo. Po pričevanjih naj bi opremo iz Puterhofa, ki po požigu še ni bila uničena, raznesli domačini in si jo prisvojili za domačo rabo.[129] Tako so nekdanji uslužbenci barona Borna ne samo pri domačinih, ampak tudi drugje v okolici pogosto prepoznali kose iz gradu, zlasti posodo in pribor, ki

[119] Posnetek interierja je reproduciran v prav tam, str. 344, kot »notranjost gradu sv. Katarine«.
[120] Tla so prekrita z enako tekstilno oblogo kot v jedilnici in velikem salonu.
[121] SI ZAL TRŽ 16, šk. 1, 6.
[122] Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 330.
[123] Prim. prav tam, str. 331, 337.
[124] Božnik in Dežman, *Nacistična okupacija*, str. 71. Na seznamu mestnega odbora je navedenih tudi več primerkov nagačenih živali.
[125] SI ZAL TRŽ 16, šk. 2.
[126] Fotografija je reproducirana v Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 238.
[127] SI AS 231, šk. 89, 432. Za vsebino zabojev prim. *Inventarna knjiga FZC*, str. 68.
[128] Prim. *Inventarna knjiga FZC*, str. 68.
[129] Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 361. Gl. tudi Komić Marn, Usoda judovske premične kulturne dediščine.

Slika 18: Lestenec iz jedilnice gradu sv. Katarina v Bornovi sobi v Tržiškem muzeju, 2018 (ZRC SAZU, UIFS; foto: Renata Komić Marn)

Slika 19: Okno iz gradu sv. Katarina v Bornovi sobi v Tržiškem muzeju, 2018 (ZRC SAZU, UIFS; foto: Renata Komić Marn)

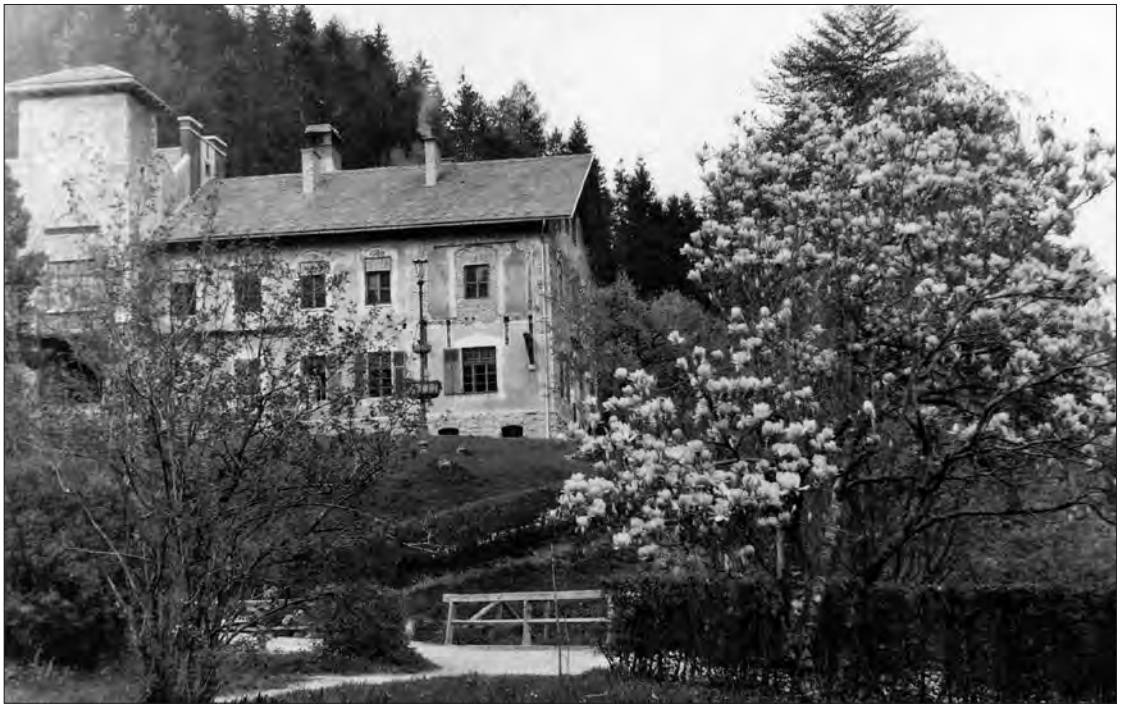

Slika 20: Grad sv. Katarine v Puterhofu (Jelendolu) po obnovi, 1948 (arhiv Tržiškega muzeja)

so se jih dobro spominjali.[130] A vendar je težko verjeti, da bi se lahko po požigu gradu v njem kaj ohranilo. Navedeni podatek, da so partizani pred požigom odstranili linolej s tal, govori v prid možnosti, da je bil grad že jeseni 1944 popolnoma izropan in izpraznjen, del opreme je bil odpeljan v Tržič, del pa v rabi ali shranjen pri okoličanih. Predvsem pa so od novembra 1944, ko je Bornova lastnina postala narodna imovina, do septembra 1946, ko so preostanke kulturnozgodovinskih predmetov iz Tržiča odpeljali predstavniki FZC, velik del nekdaj Bornovih premičnin razdeljevali, si jih prilaščali, izgubljali ali zgolj obrabili. Zgodbo o reševanju Bornovega lestenca, ki je bil po vojni pri nekom doma skrit v slami,[131] lahko dopolnimo s podatkom, da je bil v predsobi pisarne referenta za prijavo zločinov leta 1945 shranjen »šesterostrani lestenec obložen z rumenimi in mlečnimi stek. kamni«.[132] Torej je narodna imovina tudi po letu 1945 nepooblaščeno in na skrivaj prehajala v zasebno last. Veliki lestenec, ki ga je kot del serije lestencev verjetno naročil Julij Born[133] in ki je razstavljen v Bornovi sobi v Tržiškem muzeju (sl. 18), prepoznamo na enem od obravnavanih posnetkov grajske dvorane oziroma jedilnice, ki jo je osvetljeval in krasil. Na podlagi drugega posnetka iz jedilnice, ki kaže veliko okno s slikanimi stekli, se ob primerjavi izkažeta za baronovo zapuščino še dve manjši okni, ki sta umeščeni v okenskih odprtinah v Bornovi sobi. Njuno identiteto potrjuje napis, ki sporoča, da sta bili izdelani v Innsbrucku leta 1895 (sl. 19), torej v letu zaključka gradnje gradu sv. Katarine. Dragoceni podatek o kraju nastanka oken kaže, da je Julij Born navdih in zglede za svojo »kranjsko« rezidenco v resnici našel na Tirolskem.

Zaključek

Če bi se Bornov grad v Jelendolu ohranil v svoji prvotni podobi, bi predstavljal edinstven in zanimiv primer stavbne dediščine na Slovenskem, obenem pa bi lahko imel svojemu značaju primerno funkcijo. Kot mirno gorsko letovišče bi lahko služil kot odlično izhodišče za planinske izlete. Kot lovski muzej s pripadajočimi lovišči in prenočišči v gospodarskih poslopjih bi tako kot nekoč privabljal množice ljubiteljev lova. Morda bi kot zasebna »hišica« za oddih pričakoval redne obiske dedičev barona Borna. Namesto tega v Jelendolu stoji tako rekoč neprepoznavna stavba, katere značaj je bil v skladu z novo funkcijo tudi v notranjosti povsem spremenjen (sl. 20). Zaradi povojne degradacije kraja, v katerem so bili znaki prisotnosti družine Born dolga leta izbrisani, stavba in njena nekdanja oprema nista bili deležni posebne pozornosti. A na podlagi spominov, arhivskih virov in redkega ohranjenega slikovnega

130 Prim. Knific, *Bornovi v Tržiču*, str. 330, 331, 332, 361.
131 Prim. prav tam, str. 367. Zaposlena v Tržiškem muzeju je najdbo lestenca prijavila »miličnikom«, ki so nato posredovali pri prevzemu predmeta za muzej.
132 SI ŽAL TRŽ 16, šk. 1, 6.
133 Podatek o manjših lestencih enake izvedbe in času nastanka je po pričevanju gospe Marije Miklavčič zabeležila kustosinja Mateja Gašpirc (gl. Arhiv Tržiškega muzeja, Fond Born). O lestencu gl. tudi Jeršek, Bornov »jantarni« lestenec, str. 42–43.

gradiva je bilo mogoče delno rekonstruirati zgodbo o Bornovem gradu in usodi njegove opreme v času med drugo svetovno vojno in po njej. Izpraznili so ga Nemci in opremo odpeljali v Tržič, nato pa delno tudi v Avstrijo. Po osvoboditvi je v Tržiču ostalo še veliko pohištva, slik, lestencev ter okrasnih in drugih predmetov, ki so postali last naroda. Nekatere od njih je prevzelo ministrstvo za gozdarstvo, manjši del predmetov kulturnozgodovinske vrednosti so odpeljali v Federalni zbirni center v Ljubljani, večino preostalega so si verjetno prisvojili posamezniki. Le nekaj kosov so prizadevni muzejski delavci spoštljivo shranili v Tržiškem muzeju kot Bornovo zapuščino. S primerjavo podatkov iz arhivskih in slikovnih virov je bilo mogoče tudi potrditi identiteto nekaj kosov pohištva, dveh slikanih oken in znamenitega lestenca, ki je nekdaj visel nad veliko mizo v jedilnici v gradu sv. Katarine. Analiza virov skupaj z ohranjenimi avtentičnimi predmeti iz Bornovega gradu omogoča pristnejši stik s preteklostjo in spoznavanje bivalne kulture uspešne plemiške družine, ki je odločilno vplivala na gospodarski razvoj Tržiča in okolice.[134]

Priloga: Seznam lastnine barona Borna: / List of Baron Born's property[135]

Pisarne mestnega odbora: / Offices of the Municipal Committee:

Pisarna referenta za prijavo zločinov: / Office of the representative for crime reports

1. soba: / 1st room
1 veliko navadno ogledalo z okvirom, viš. 2 m, / 1 large ordinary mirror in frame, 2 m high,
1 veliko ovalno ogledalo s steklenim okvirom, / 1 large oval mirror in glass frame,
2 okrogla klavirska stola – tapecirana, / 2 round piano chairs – upholstered,
2 štirioglata tapecirana brez naslanjala, / 2 rectangular ones upholstered without back,
2. soba: / 2nd room
1 75 cm visoka steklena vaza, / glass vase, 75 cm high,
1 popolnoma pozlačena ura, / 1 entirely gilded clock,
2 omarici zeleni s pozlačenimi okraski, / 2 cabinets green with gilded decoration,
1 marmornati doprsni kip ženske, bel s podstavkom, / 1 marble bust of a woman, white with socle,
2 bronasta, 30 cm visoka angelja s svetilkami, / 2 bronze angels with lanterns, 30 cm high,
4 tapecirani stoli z naslanjali, / 4 upholstered chairs with backs,
1 okrogla zelena miza s pozlačenimi okraski, / 1 round green table with gilded decoration
1 namizna svetilka, modro-zlata v obliki vaze, / 1 table lamp, blue-gold, in the shape of a vase,
1 rdeč žametast fotel, / 1 red velvet armchair,
1 zvon s podstavkom, Horat od II.31, / 1 bell with a socle, Horat from II.31,
1 lesena skrinja, podstavek, zeleno-zlata, / 1 wooden chest, socle, green-gold,
1 figuralna skupina – porcelanasta, / 1 porcelain figural group,
1 steklen pokal, / 1 glass goblet,
2 stari zastavi z vezenimi grbi, / 2 old standards with embroidered coats of arms,
1 velika slika, 2 x 1,5 m, s pozlačenim okvirom, / 1 large painting, 2 x 1,5 m, in gilded frame,
predsoba: / anteroom:
1 okrogla miza s pozlačenim okovjem, / 1 round table with gilded metal edges,
1 šesterostrani lestenec obložen z rumenimi in mlečnimi stek. kamni, / 1 hexagonal chandelier with yellow and milky glass rocks,
1 bela, 40 cm visoka vaza, / 1 white vase, 40 cm high,
2 stenska lestenca, popolnoma pozlačena s 5 žarnicami, / 2 wall-mounted chandeliers, entirely gilded with 5 bulbs,
1 mlečno-bel balonski lestenec, / 1 milky-white ballon chandelier,
1 porcelanast pljuvalnik, / 1 porcelain spittoon,

Matični urad: / Registry office:
2 vogalna fotela – v slabem stanju, rudeč žamet, / 2 corner armchairs – in bad condition, red velvet,
1 namizni lestenec v obliki vaze – modrozlat, / 1 table chandelier in the shape of a vase – blue-gold,
1 doprsni kip, minjaturni – Franca Jožefa s podstavkom, / 1 miniature bust of Franz Josef with a socle

Blagajna: / Cashier's office:
1 velika stenska omara z ogledalom, / 1 large wall case with mirror,
1 mala knjižna omara, / 1 small bookcase,
1 nizka omara s predali, z nastavkom z ogledalom, / 1 cabinet with drawers and a supplementary part with a mirror,
1 doprsni kip žene, beli marmor, / 1 bust of a woman, white marble,
1 lestenec iz stekla in medi, / 1 chandelier, glass and brass,
1 trodelna velika slika, / 1 large tripartite painting,
Tajništvo mestnega odbora: / Secretariate of the Municipal Committee
1. soba: / 1st room:
1 veliki šeststranski železni lestenec, / 1 large hexagonal iron chandelier,
2 nagačeni glavi divjega petelina, / 2 stuffed capercaillie heads,

[134] Raziskave za pričujoči prispevek so potekale na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta ZRC SAZU v okviru raziskovalnega programa *Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru* (P6-0061), ki ga iz državnega proračuna financira ARRS. Za prijazno pomoč se zahvaljujem dr. Michaelu Wedekindu in dr. Bojanu Knificu, lepa hvala tudi zaposlenim v Arhivu Slovenije in Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota Kranj.

[135] SI ZAL TRŽ 16, šk. 1, 6. Transkripciji dokumenta je v želji, da bi bila vsebina dostopna širši publiki, dodan angleški prevod.

1 jelenovi rogovi s steklenim križem, / 1 antlers with glass cross,
2. soba: / 2nd room:
1 visoka starinska pisalna miza, / 1 high antique writing table,
1 navadna starinska ura, / 1 ordinary antique clock,
1 starinski fotel, / 1 antique armchair,
1 lestenec s 6 žarnicami, / 1 chandelier with 6 bulbs,
1 jelenje rogovje s steklenim križem, / 1 pair of antlers with glass cross,
1 jelenje rogovje s steklenim križem, / 1 pair of antlers with glass cross,
3 pari srnjakovih rogov, 2 para gamsovih rogov, / 3 pairs of roebuck antlers, 2 pairs of chamois horns,
3. soba: soba sekretarja: / 3rd room, secretary's room,
1 velika slika z izrezljanim okvirom, J. Thoma, / 1 large painting in carved frame, J. Thoma,
1 črna omarna ura z dvema svečnikoma, / 1 black cabinet clock with two candlesticks,
1 patinirana vaza, / 1 patinated vase,
1 patinirana vaza s pozlačenimi okraski, / 1 patinated vase with gilded decoration,
Arhiv: / Archives:
1 velika štirioglata miza, / 1 large rectangular table
1 diploma gasilskega društva v okviru, / 1 framed diploma of the fire protection association,

Pisarne okrajnega odbora: / Offices of the District Committee
1 železni koš za smeti, / 1 iron wastebasket,
1 fotel iz rožnatega blaga, / 1 armchair, made of floral fabric,
1 fotel v slabem stanju, / 1 armchair in bad condition,
1 psiha, / 1 cheval glass,
1 zelena okrogla miza, / 1 green round table,
1 rudeč žametast divan, / 1 red velvet sofa,
1 tapeciran stol, / 1 upholstered chair,
1 veliko stensko ogledalo z lesenim okvirom, / 1 large wall-mounted mirror in wooden frame,

Kolportažni oddelek: / Newspapers and magazines department:
2 veliki omari v kmečkem stilu, / 2 large cases in rustic style,

Bolniška blagajna: / Health insurance:
1 skrinji podobna pisalna miza, zelena z zlatimi okraski, / 1 writing desk, similar to a chest, green with gold decoration,
1 ogledalo z velikim podstavkom, / 1 mirror with large socle,
2 veliki poslikani vazi, / 2 large painted vases,

Komanda mesta: / Town government
1 polomljen fotel, / 1 broken armchair,
1 stenska vogalna omara, dvojna z ogledalom, / 1 wall-mounted corner cabinet, double with mirror,
1 divan, / 1 sofa,
1 okrogli fotel, / 1 round armchair,

Pisarna tov. Krstana: / Office of colleague Krstan
2 rezljani omari, / 2 carved cases,
1 omara s predali, svetla – rezljana trodelna, / 1 chest of drawers, light-coloured – carved, tripartite,
1 kmečka rezljana nizka omara, / 1 carved rustic cupboard,
1 visoka ozka omara s policami, / 1 high narrow case with shelves,
1 toaletna mizica s 3 ogledali, / 1 dressing table with 3 mirrors,
2 divana, / 2 sofas,
3 tapecirani stoli, / 3 upholstered chairs,
2 železno-lesena lestenca s 4 žarnicami, / 2 iron-wooden chandeliers with 4 bulbs,
1 nagačen divji maček, / 1 stuffed wild cat,
1 nagačen ptič, / 1 stuffed bird,
1 nagačen divji petelin, / 1 stuffed capercaillie,
50 parov jelenovih rogov, / 50 pairs of deer antlers,
27 parov, gamsovih rogov, / 27 pairs of chamois horns,
2 para kozorogovih rogov, / 2 pairs of steinbock horns,
2 para srnjakovih rogov, / 2 pairs of roebuck antlers,
1 fotel, / 1 armchair,

Na gradu (Gassner-jevem): / In the Gassner Manor
1 klavir – pianino, / 1 piano – upright piano,
2 veliki knjigi, / two big books,
33 porcelanastih vrčev, / 33 porcelain jugs,
1 steklen vrč, / 1 glass jug,
3 kovinski vrči, / 3 metallic jugs,
2 barvasta stenska krožnika, / 2 coloured wall-mounted plates,
2 kovinski tasi, / 2 metallic trays,
46 steklenih komadov (kozarčkov in drugo), / 46 pieces of glass (small glasses and other),
2 veliki stenski vetrinji, / 2 large wall-mounted glass cabinets,
3 foteli, / 3 armchairs,
1 štirioglata miza, / 1 rectangular table,

Na OZNI (Oddelek za zaščito naroda): / At OZNA (Department for People's Protection)
1 velika jedilna miza, / 1 large dining table,
2 tapecirana stola iz črnega usnja, / 2 upholstered chairs, in black leather,
1 mala pisarniška miza, / 1 small office desk,
2 naslonjača, mala, / 2 small armchairs,
1 veliki naslonjač, / 1 big armchair,
2 tapecirana stolčka za pisalno mizo, / 2 small upholstered chairs for the writing desk,
4 stoli, obloženi z usnjem, / 4 chairs, padded in leather,
2 divana, / 2 sofas,
1 visok naslanjač, / 1 high armchair,
[dopisano na roko: / added in handwriting:
1 kopalna kad, / 1 bathtub,
1 umivalnik, / 1 wash basin,

1 ogledalo, / 1 mirror,
1 peč, pripada vse v Bornovo vilo v Tržiču / 1 stove, everything belongs to Born's villa in Tržič]

Skladišče pri Polaku: / Storage at Pollak's House
2 pletena stola, / 2 wicker chairs,
5 mizic na kolesa, / 5 small tables on wheels,
4 navadne mizice, / 4 ordinary small tables,
5 kmečkih stolov, / 5 rustic chairs,
3 nočne omarice, / 3 bedside tables,
1 aparat za gledanje slik, / 1 appliance for viewing pictures,
2 stenski omarici, / 2 wall cabinets,
1 stena za kamin, / 1 screen for the fireplace,
1 kovinska ograja za kamin, / 1 metallic fence for the fireplace,
1 stara slika Neaplja, / 1 old painting of Naples,
2 velika ogledala, / 2 large mirrors,
1 lesena postelja, / 1 wooden bedstead,
1 železna postelja, / 1 iron bedstead,
1 gramofon, star, / 1 gramophone, old,
1 košara za papir, / 1 wastepaper basket,
2 karnisi, / 2 curtain-rods,
2 sliki, / 2 paintings,
1 vrtilna omara za knjige, / 1 revolving bookcase,
8 različnih omar in podstavkov, / 8 various cases and bases,
2 stola, / 2 chairs,
7 škatelj vložilnih map, / 7 boxes of file folders,
3 velika ogledala, / 3 large mirrors,
1 razmnoževalni stroj, / 1 copy machine,
1 vaza v obliki roga, / 1 vase in the shape of a horn,
1 kombin. miza in stopnice, / 1 table and stairs combined,
11 razl. barvan. stekl, oken, / 11 pieces of various painted glass windows,
4 veliki lestenci iz blaga, / 4 large chandeliers, made of textile,
2 pozlačena svečnika, / 2 gilded candlesticks,
2 mala steklena lestenca, / 2 small glass chandeliers,
1 visoka omara s policami, / 1 high case with shelves,
5 velikih svečnikov iz medi, / 5 big brass candlesticks,
1 svečnik iz železa in stekla, / 1 iron and glass candlestick,
1 stoječa svetilka, / 1 floor lamp,
4 usnjeni foteli, / 4 leather armchairs,
1 tehtnica, / 1 weighing machine,
6 oken z barvanim steklom, / 6 windows with painted glass,
1 stol z usnjenim sedežem, / 1 chair with leather seat,
3 mali kovinski lestenci, / 3 small metallic chandeliers,
1 umivalna miza, / 1 washing table,
1 sobni kloset, / 1 room toilet,
1 medena mizica, / 1 small brass table
1 velik zlat okvir, / 1 large golden frame,
1 veliko ovalno ogledalo, / 1 large oval mirror,
1 vezen grb, / 1 embroidered coat of arms,
1 pink-ponk miza, / 1 ping pong table,
1 tasa za jedila, / 1 tray for food,
1 veliko medeno ogrodje, / 1 large brass framework,
1 biljard, / 1 billiards table,
1 umivalnik, / 1 wash basin,
29 medenih drogov, / 29 brass poles,
10 zabojev lestencev, / 10 cases of chandeliers,

3. obveščevalna točka: / 3rd emergency notification point
1 omara (kredenca), / 1 case (sideboard),
1 kamin, / 1 fireplace,
3 vrči, / 3 jugs,
7 vaz, / 7 vases,
1 slika, / 1 painting,
1 težka pisalna miza, / 1 heavy writing desk,
1 divan, / 1 sofa,
1 mala mizica, / 1 small table,
1 meden namizni lestenec, / 1 brass table chandelier,
2 tapecirana stola, / 2 upholstered chairs,
1 par jelenovih rogov, / 1 pair of antlers,
2 velika barvana krožnika, / 2 big coloured plates,
1 ogledalo, / 1 mirror,
1 velika porcelanasta posoda, / 1 big porcelain dish,

Podstrešje mestnega doma: / Attic of the Town Hall
1 dvojna postelja, / 1 double bed,
1 tapeciran stol, / 1 upholstered chair,
1 velika vogalna polica, / 1 large corner shelf,
1 španska stena, / 1 folding screen,
12 parov jelenovih rogov, / 12 pairs of antlers,
7 različnih slik v okvirih, / 7 various framed paintings,
2 prazna okvira, / 2 empty frames,
2 kovinska lestenca s lesenim nastavkom, / 2 metallic chandeliers with wooden parts,
1 mera, / 1 measure,
7 porcelanastih posod, / 7 porcelain dishes,
2 pozlačena stenska lestenca, / 2 gilded wall chandeliers,
4 posode za nošenje jedil, / 4 containers for transporting food,
2 mlinčka za kavo, / 2 coffee grinders,
1 mlin za orehe, / 1 walnut grinder,
2 zaboja različne porcelanaste posode, / 2 cases of various porcelain ware,
1 pločevinasta škatlja kuhinjskega orodja, / 1 tin box of kitchen utensils,
1 zaboj kuhinjskega orodja, / 1 case of kitchen utensils,
1 umivalnik, / 1 wash basin,
1 šesterodelni lestenec, / 1 sixpartite chandelier,
1 trodelni namizni lestenec, / 1 tripartite table chandelier,
3 stenski lestenci, / 3 wall chandeliers,
4 porcelanasti lestenci, / 4 porcelain chandeliers,
1 stroj za izdelovanje klobas, / 1 machine for making sausages,
1 stroj za rezanje šunke, / 1 machine for slicing ham,
5 porcelanastih korit, / 5 porcelain vessels,
1 stekleno korito, / 1 glass vessel,
2 porcelanasta vrča, / 2 porcelain jugs,

4 pokrovi za porcelanaste posode, / 4 lids for porcelain dishes,
2 emajlirana pokrova, / 2 enamel lids,
2 velika ogledala, / 2 large mirrors,
1 štiridelno naslonjalo, / 1 armchair, consisting of four parts
1 kmečka miza, / 1 rustic table,
1 stenska odprta omarica, / 1 open wall cabinet,
2 velika podstavka za omare, / 2 large bases for wardrobes,
2 velika okvirja, / 2 large frames,
1 pult za note, / 1 music stand.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Tržiškega muzeja
Fond Born
Fototeka

National Archives and Records Administration
M1926, Records of the Reparations and Restitutions Branch of the U. S. Allied Commission for Austria (USACA) Section, 1945–1950

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 71, Kraljevska banska uprava Dravske banovine (Kmetijski oddelek (III), Odsek za agrarno pravne posle)
AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije
AS 1604, Deželni svetnik okrožja Kranj, 1941–1945

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
KRA 150 Okrajno sodišče Kranj, 1830–1994
TRŽ 16, Okrajni odbor Osvobodilne fronte Tržič, 1945–1946

ČASOPISI

Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes Band, 1869.
Laibacher Zeitung, 1899.
Slovenec, 1918.
Slovenski gospodar, 1932.
Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1940.
Wiener Salonblatt, 1905.

LITERATURA

Adresar. I. splošna naslovna knjiga za Kranjsko. Ljubljana 1912.
Bihl, Wolfdieter: Die Juden in der Habsburgermonarchie 1848–1918. *Zur Geschichte der Juden in den östlichen Ländern der Habsburgermonarchie* (ur. Kurt Schubert). Eisenstadt: Edition Roetzer, 1980, str. 5–73 (Studia Judaica Austriaca, VIII).
Božnik, Branko in Dežman, Jože: *Nacistična okupacija 1941–1945. Prispevek k zgodovini nacistične okupacije v Tržiču in okolici*. Ljubljana: Komunist, 1984 (Tržiški zbornik).
Bukey, Evan Burr: *Jews and Intermarriage in Nazi Austria*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
Busse, Hermann Eris: *Hans Thoma. Leben und Werk*. Berlin: Deutsche Buchgemeinschaft, 1935.
Gašpirc, Mateja: *Nadzor na veleposesti dr. Karla Borna. Drobci iz arhivskih fondov*. Tržič: Zavod za kulturo in izobraževanje, 1996.
Granda, Stane: Smrt v Brightonu, kremiranje v Hamburgu, pokop v Tržiču. *Slovenska kronika 19. stoletja*, 3 (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 266–267.
Hanc, Marjana: Zgodba o Bornovih še ni končana. Obujanje spomina na čas, ko je družina Born sooblikovala življenje v Tržiču in tedanjih občinah Sv. Ana in Sv. Katarina. *Delo* 47, 30. 4. 2005, št. 99, str. 6.
Hančič, Damjan in Podbersič, Renato: Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem. *Hitlerjeva dolga senca. Nacionalsocialistično, državnoteroristično in rasistično preganjanje prebivalcev Slovenije in njegove posledice v Titovi Jugoslaviji* (ur. Jože Dežman, Hanzi Filipič). Celovec: Mohorjeva, 2007, str. 175–190.
Hartman, Ana: Bornovi v tržiški zgodovini. V galeriji Ferda Mayerja v Tržiču so v četrtek odprli razstavo Zgodba o Bornovih 1891–1944–2005. *Gorenjski glas* 58, 2005, št. 35, str. 32.
Jan, Ivan: *Kokrški odred. Narodnoosvobodilni boj pod Karavankami*, 1, 2, 3. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem*. Celovec: Mohorjeva, 2009.
Jeršek, Miha: Bornov »jantarni« lestenec / »Amber« chandelier of Born. *Ex-oriente-lux. Materiali* (ur. Ivan Žižek in Barbara Čeh). Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, 2012, str. 42–43.
Knific, Bojan: *Bornovi v Tržiču. Pričevanja o življenju tržiških baronov*. Kranj: Narava, 2016.
Komić Marn, Renata in Košak, Tina: Zbirka Ladislava grofa Szapáryja v Gradu Murska Sobota. Izhodišča za nadaljnje raziskovanje. *Umetnostna kronika*, 2018, št. 58, str. 13–19.
Komić Marn, Renata: Usoda judovske premične kulturne dediščine na Slovenskem med drugo svetovno vojno in po njej. Primer tržiškega veleposestnika Karla barona Borna (v pripravi).
Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgo-

dovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujsko-prometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.
Lazarini, Franci: Slovenske grajske stavbe in leto 1945. Usoda njihove arhitekture in opreme po »veliki prelomnici« *Studia historica Slovenica* 16, 2016, št. 3, str. 731–748.
Mair, Karl: *Stilfrage. Hotelarchitektur in Südbayern 1870–1930*. Graz, 2014 (tipkopis diplomske naloge).
Mohorič, Ivan: *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču. 3. knjiga*. Tržič: Turistično društvo Tržič, 1965.
Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču. 1. knjiga*. Tržič: Mestni muzej, 1957.
Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču. 2. knjiga, Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču. Nastanek, razvoj in delo 1885–1960*. Tržič: Samozaložba BPT, 1960.
Pančur, Andrej: History of the Holocaust in Slovenia. *Between the House of Habsburg and Tito. A Look at the Slovenian Past 1861–1980* (ur. Jurij Perovšek, Bojan Godeša). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, str. 175–176.
Pančur, Andrej: *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2011.
Pančur, Andrej: *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*. Ljubljana 2008 (zaključno poročilo).
Patzelt, Ilse: Der Igler Hof. Vom Bauernhaus zum Grandhotel. *Wissenschaftliches Jahrbuch der Tiroler Landesmuseen* 3, 2010, str. 432–453.
Podbersič, Renato in Hančič, Damjan: Povojne zaplembe judovskega premoženja. *Slovenski Judje. Zgodovina in holokavst*, 1 (ur. Irena Šumi in Hannah Starman). Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2012, str. 283–292.
Rozenblit, Marsha L.: *The Jews of Vienna, 1867–1914. Assimilation and Identity*. Albany: State University of New York Press, 1984.
Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti. Del 1: Plemiške rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2010 (Blagoslovljeni in prekleti, 1).
Sapač, Igor: Kaj je grad? Problematika terminološke oznake in temeljne definicije *Kronika* 60, 2012, št. 3, str. 391–412.
Sekelj, Laslo: Antisemitizam u Jugoslaviji (1918–1945). *Revija za sociologiju* 11, 1981, št. 3–4, str. 179–189.
Slovenski biografski leksikon, 1. Abraham–Lužar (ur. Izidor Cankar in Franc Ksaver Lukman). Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932.
Špehar, Uroš: Začetek zgodbe o Puterhofu in življenje v Jelendolu danes. *Gorenjski glas* 49, 1996, št. 19, str. 16–17.
Uradni list DFJ, št. 2 – 25/45 z dne 6. 2. 1945.
Vodopivec, Barbara: Restitucija predmetov kulturne dediščine iz Avstrije v Jugoslavijo po letu 1945. *Acta historiae artis Slovenica* 24, 2019, št. 1, str. 111–130.
Zorec, Črtomir: Pogovori o Tržiču, njegovih krajih in ljudeh. *Gorenjski glas* 34, 1981, št. 67, str. 7.

S U M M A R Y

A Step towards the Reconstruction of the Appearance of Baron Born's Castle in Puterhof (Jelendol)

In the wake of radical political and social changes punctuating the twentieth century, Baron Karl Born from Tržič was stripped, wholly or partly, of his property several times. Born originated from an industrialist noble family of Jewish descent, which came to Carniola from Berlin in the late 19th century. The conditions during and after the Second World War were unfavourable for Jews, Germans, and the nobility. During the Second World War, the imposing Tyrolian-style villa, built by Karl's father Julius Born and dubbed a castle by the local inhabitants, served as a stronghold to the German occupying forces. In the autumn of 1944, the Germans, in fear of Partisan attacks, left the heavily accessible villa at Puterhof and transported the furnishings to Tržič, where they stored them in the offices and officers' dwellings. At the end of 1944, the vacant residence in Puterhof was partially burnt down by the Partisans. The retreating Germans did not take all of the Born's movable property with them; most of the furnishings remained in Tržič, where they were again confiscated, nationalised and incorporated into the Forest Management Kranj in 1947 in the new Yugoslavia.

After the war, only a few of the objects from the list came to the Tržič Museum, where they are kept in a memorial room dedicated to the Born family. Some pieces of furniture, the Secession-style chandelier and two painted windows originating from the Sv. Katarina (St. Catherine) castle bear witness to the former décor of the Born residence. A more precise insight into how the luxurious villa was furnished is provided by a number of documents dating from 1945–1947 and containing lists of confiscated items from Puterhof (Jelendol). For the time being, no traces can be found of the listed paintings, antique furniture, sofas, chandeliers, and other household furnishings. They were distributed to institutions and individuals or destroyed in the post-war years.

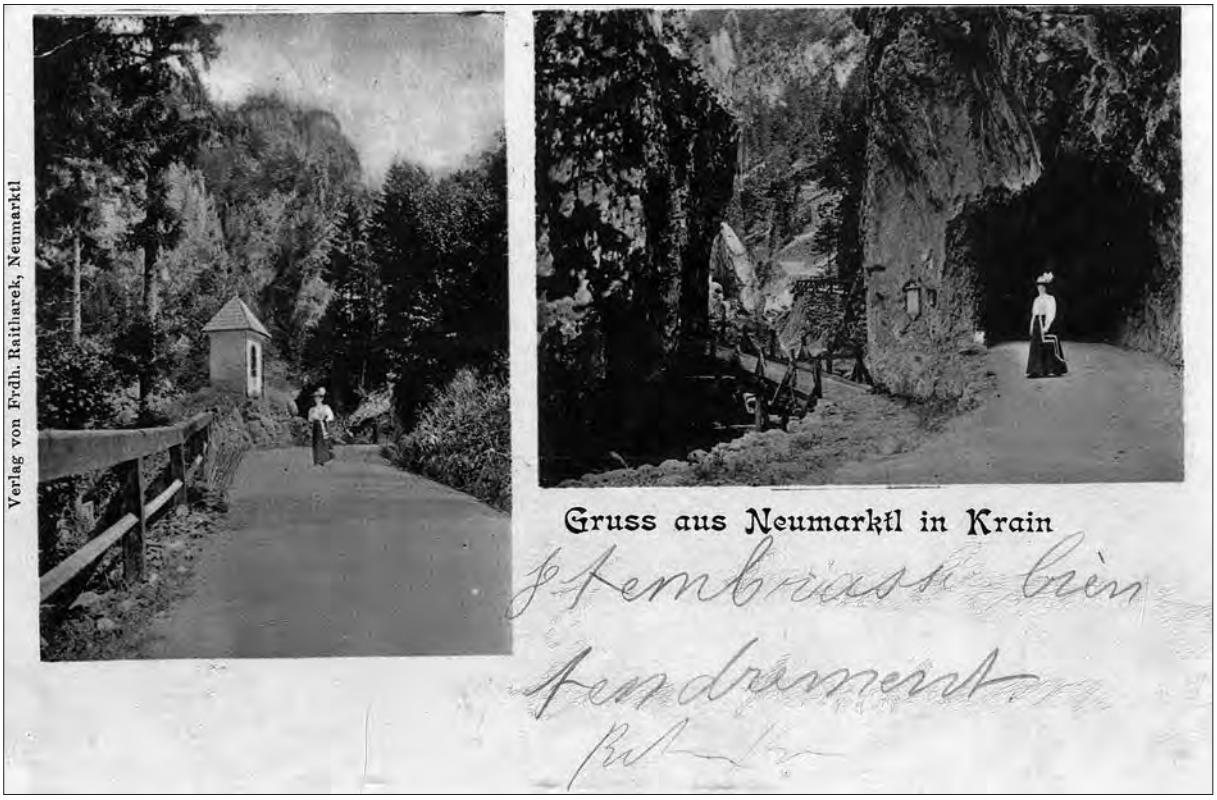

Cesta in predor iz Tržiča proti Jelendolu (zbirka Milana Škrabca)

Bornov grad v Puterhofu (Jelendolu) je bil tesno povezan z lovstvom (zbirka Milana Škrabca).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 7.046.3(497.452Tržič)
27-78:27-774(497.452Tržič)"18"

Prejeto: 18. 9. 2020

Ana Lavrič

dr., znanstvena svetnica v. p., Gorenjska cesta 15, SI–4202 Naklo
E-pošta: lavric@zrc-sazu.si

Umetnostna dediščina cerkvenih združb v tržiški župniji

IZVLEČEK

Pregled cerkvenih združb tržiške župnije je leta 1936 v knjigi Zgodovinski drobci župnije Tržič *objavil Viktor Kragl, pozneje pa tema ni več zbujala posebnega zanimanja zgodovinskih ved. Prispevek obravnava omenjene združbe z vidika umetnostne zgodovine in poskuša podati celovit kronološki pregled z njimi povezanih umetnostnih del, kolikor to dopušča ohranjeno gradivo. Za starejša obdobja manjka pisnih virov, čas od srede 19. stoletja dalje pa je arhivsko razmeroma dobro dokumentiran in podprt tudi z objavami v sočasnem tisku. Umetnostna dediščina ni posebno bogata, vendar pa je med relikti nekaj umetniško dragocenih in ikonografsko zanimivih del, ki izstopajo iz povprečja.*

KLJUČNE BESEDE

bratovščine, sakralna umetnost, ikonografija, Matija Bradaška, Gašper Götzl, Stane Kregar, Janez Mežan, Jožef Pavlin, Ivan Pengov, župnija Tržič

ABSTRACT

CHURCH ASSOCIATIONS IN THE PARISH OF TRŽIČ AND THEIR ARTISTIC HERITAGE

After Viktor Kragl published a survey of religious associations in the parish of Tržič in his volume Zgodovinski drobci župnije Tržič *(Highlights from the History of Tržič; 1936), the topic no longer attracted any particular interest in historical studies. The paper discusses the above-mentioned associations from the art historical point of view and aims to provide an integral chronological overview of artworks related to them, to the extent permitted by the preserved materials. Whereas there is a lack of written sources for earlier periods, the time from the mid-nineteenth century onwards is relatively well documented in archives and also supported with notes published in contemporaneous press. Although the art heritage is not particularly rich, there are several valuable and iconographically interesting works among the remains that stand out from the average.*

KEY WORDS

confraternities, religious art, iconography, Matija Bradaška, Gašper Götzl, Stane Kregar, Janez Mežan, Jožef Pavlin, Ivan Pengov, parish of Tržič

Srednjeveške in baročne bratovščine

Prve podatke o tržiških bratovščinah najdemo v seznamu dragocenosti cerkva in verskih družb, popisanih leta 1526, s katerimi naj bi Kranjska na vladno zahtevo pomagala kriti stroške za obrambo pred Turki. Popis za tržiško župnijo, nekdaj hranjen v tamkajšnjem arhivu, je leta 1914 v *Carnioli* objavil Franc Komatar,[1] v zgodovinskem orisu fare pa ga je nato povzel Viktor Kragl.[2] Slednji je k temu dodal še kratek pregled potridentinskih bratovščin in obsežnejšo predstavitev združenj iz 19. in 20. stoletja.[3] Pozneje bratovščine niso zbujale posebnega zanimanja zgodovinarjev, le Drago Zalar jim je na pragu našega stoletja posvetil nekaj pozornosti v okviru raziskav slovenskih Marijinih družb,[4] Jure Volčjak pa v pregledih predjožefinskih bratovščin in cerkva na ozemlju goriške nadškofije na Kranjskem.[5] Za natančnejšo rekonstrukcijo njihovega delovanja nam za starejša obdobja manjka pisnih virov, medtem ko je čas od srede 19. stoletja dalje arhivsko razmeroma dobro dokumentiran, podprt pa tudi z objavami v sočasnem tisku; poleg vseslovenskih cerkvenih revij[6] je za tržiške pomemben vir zlasti lokalno glasilo *Cer-*

Prezbiterij p. c. sv. Ane, 1519, Podljubelj (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

1 Komatar, Kranjske cerkvene dragocenosti, str. 178–180. V NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 40, Stari spisi, je ohranjen dopis deželnega upravitelja Kranjske glede pobiranja dragocenih predmetov in denarja, sam popis pa je izgubljen. Manjka tudi med gradivom, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, in posledično v sklopu prispevkov Antona Koblarja, Kranjske cerkvene dragocenosti l. 1526, objavljenem v reviji *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* leta 1895.

2 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 130, 154, 174, 180.

3 Prav tam, str. 130, 154, 173–182. O tržiški karmelski bratovščini je obširneje pisal Pirc, Karmelska bratovščina, str. 5–6.

4 Zalar, *Marijine družbe*, str. 192, 194, 200.

5 Volčjak, Pregled predjožefinskih bratovščin, str. 23, 24, 33; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 174–175.

6 Poročila o delovanju bratovščin so objavljale cerkvene revije, zlasti *Venec cerkvenih bratovščin*, *Bogoljub*, *Glasnik najsvetejših Src* (*Glasnik presvetega Srca Jezusovega*) in *Zgodnja Danica*.

Sv. Katarina, kip v vel. oltarju, začetek 16. stoletja, ž. c. sv. Katarine, Lom pod Storžičem (foto: Ana Lavrič).

kveni glasnik za tržiško župnijo.[7] Pričujoči prispevek se osredotoča na ohranjena in izpričana umetnostna dela, ki so nastala za bratovščine in druge verske družbe ali so bila z njimi kakorkoli povezana. Zapuščina ni posebno bogata, je pa med starejšimi relikti vendarle nekaj umetniško dragocenih in ikonografsko zanimivih, ki izstopajo iz povprečja, iz obdobja med obema vojnama pa tudi več takih, ki so jih ustvarili uveljavljeni slovenski umetniki.

Srednjeveške, leta 1526 v zgoraj omenjenem popisu navedene bratovščine, od katerih je bila morda katera ustanovljena tudi že na pragu novega veka, niso bile posebno premožne. Naštete so naslednje: **sv. Rešnjega telesa** (imela je 29 krajcarjev), **Naše ljube Gospe** (3 renske goldinarje), **sv. Ane** (5 renskih goldinarjev), **sv. Andreja** (6 renskih goldinarjev), **sv. Eligija** (Aluja ali Eloja; 19 renskih goldinarjev) in **sv. Katarine** (brez podatkov o premoženju).[8] Telovska bratovščina je imela sedež v tržiški župnijski cerkvi, glede na to, da je bila cerkev posvečena Naši ljubi Gospe oziroma Sv. Trojici, pa je bila v njej zelo verjetno nastanjena tudi Marijina bratovščina, za katero je Kragl sicer domneval, da je imela oltar v kapeli na pokopališču.[9] Po zavetnikih cerkva so se imenovale tudi bratovščine pri podružnicah sv. Ane v Podljubelju, sv. Katarine v Lomu pod Storžičem in sv. Andreja v trgu. Pri slednji je delovala tudi bratovščina sv. Eligija, ki je povezovala tržiške kovače.[10] Življenje omenjenih družb je v času protestantizma, ki ga

[7] *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo* je izdajal Župnijski urad Tržič od oktobra 1924 do aprila 1941.

[8] Komatar, Kranjske cerkvene dragocenosti, str. 180; Pokorn, Tržiški dušni pastirji, str. 6. Nekaj denarja so bratovščine imele posojenega tudi pri dolžnikih.

[9] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 130, z navedkom, da je bila kapela posvečena sv. Magdaleni. Dejansko je šlo za kapelo sv. Mihaela, s katero je dokumentirano povezana poznejša, baročna bratovščina Karmelske Matere Božje (gl. Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 67–68; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 174).

[10] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 154.

je podpiral grof Paradeiser, lastnik gradu Neuhaus, zastalo. Za njimi je ostalo le malo sledi: avtentični prostor njihovega delovanja predstavljata cerkvi v Podljubelju in Lomu z v jedru ohranjeno gotsko arhitekturo, neposrednejšo povezavo z bratovščino pa ima lomski poznogotski kip sv. Katarine z začetka 16. stoletja.[11] Sredstva zanj je namreč zagotovo prispevala tudi bratovščina, vprašanje je celo, ali ni morda z njim obeležila svoje ustanovitve. Kip, izdelek neke regionalne delavnice, ki je ustvarjala v drugem desetletju 16. stoletja, karakterizirajo paralelno potekajoče gube, statična postavitev, dvodimenzionalnost in poudarjena širina. Za rezbarje tega delavniškega kroga značilna težnja po razmahu v širino je po mnenju Emilijana Cevca prav pri lomski sv. Katarini dosegla svoj vrh.[12] Svetnica je namreč ogrnjena v spredaj široko razpotegnjen plašč, na katerem so se paralelne gube zalomile in slikovito razgibale. Atributi, tj. knjiga, meč, mučilno kolo in krona, ki zaznamujejo njeno modrost in mučeniško smrt, so ji bili povrnjeni ob novejših restavratorskih posegih. Kot dragocena »relikvija« starodavnosti še danes prestoluje v tronu mlajšega velikega oltarja.

Na novo so bratovščine zacvetele s protireformacijo in rekatolizacijo: prva med **baročnimi** je bila ustanovljena 3. julija 1661 pod imenom sv. Trojice v župnijski cerkvi, 21. avgusta 1672 ji je sledila škapulirska v kapeli na pokopališču,[13] 19. septembra 1730 Jožefova v istoimenski cerkvi nad mestom, 14. julija 1739 Katarinina v Lomu,[14] sredi 18. stoletja pa se omenja tudi Andrejeva v cerkvi v trgu.[15] Zaradi uničujočega ognja, ki je zajel Tržič leta 1811, gradnje nove župnijske[16] in nove Andrejeve cerkve ter podrtja pokopališke kapele v 19. stoletju in naposled požara pri Sv. Jožefu sredi 20. stoletja materialnih ostalin baročnih bratovščin ni veliko. Uničena ali izgubljena je bila večina oltarne opreme in inventarja, prav tako pa tudi ni zaslediti nobenih grafičnih podobic, ki bi nam posredovale bratovščinske motive.

Svetotrojiška bratovščina, katere rektor je bil vsakokratni župnik, je gostovala pri velikem oltarju farne cerkve, ki je bil odlikovan s privilegijem ob četrtkih in petkih.[17] Pomisel, da bi od tega nastavka lahko ostal kak relikt na sedanjem, ki ga je v novozgrajeni cerkvi (1808–1815) leta 1835 postavil Pietro Fantoni,[18] je zavrnil že Blaž Resman, po katerem so starejši, baročni kipi sv. Pavla, sv. Simona in sv. Juda Tadeja beneško delo in naj bi jih bil Fantoni kupil na Beneškem ter uporabil na tržiškem oltarju.[19]

Bratovščina **Karmelske (Škapulirske) Matere Božje** je dobila sedež v pokopališki kapeli sv. Mihaela, ki je ob tem prevzela njen patrocinij.[20] V nadstropni, verjetno poznoromanski kostnici, upodobljeni na tržiški panorami v Valvasorjevi *Topografiji vojvodine Kranjske* (1679),[21] so škapulirski oltar (s privilegijem ob ponedeljkih) namestili v zgornjo etažo, kjer so obdržali »staro podobo« sv. Mihaela, spodnja pa je bila namenjena kultu Žalostne Matere Božje.[22] Leta 1785, že po ukinitvi bratovščin pod Jožefom II., je zgornji del kapele uničil ogenj, spodnjega pa so ob gradnji nove cerkve uporabili za apnenico in nato kapelo dokončno podrli.[23] Domneve, da naj bi Marijin oltar prenesli v sedanjo kapelo tega imena v župnijski cerkvi,[24] ni mogoče potrditi in za njim tudi

11 K avtentičnemu ambientu je spadalo tudi gotsko slikano okno iz srede 15. stoletja s podobo sv. Katarine, ki se slogovno umešča v bližino Janeza Ljubljanskega in ga zdaj hranijo v Muzeju krščanstva na Slovenskem v Stični (gl. Stele, *Slikarstvo v Sloveniji*, str. 102: repr., 340, 341; Petek, *Kronika*, str. 86).

12 Cevc, *Gotska plastika na Gorenjskem*, str. 14, 22, kat. 40, z datacijo ok. 1525 in opozorilom, da je bil kip okoli glave zelo predelan (prim. Cevc, *Poznogotska plastika*, str. 64, 194, 196). Kip je bil leta 1958 razstavljen v Mestnem muzeju v Kranju, leta 1971 pa je bil med »kandidati« za razstavo jugoslovanske umetnosti v Parizu, vendar ni prišel v končni izbor.

13 Pirc, Karmelska bratovščina, str. 5, enači škapulirsko bratovščino s poznosrednjeveško bratovščino Naše ljube Gospe. Dejansko gre za kontinuiteto marijanske bratovščine, a tokrat s konkretiziranim naslovom in na drugi lokaciji, medtem ko se je prvotna v župnijski cerkvi preoblikovala v svetotrojiško.

14 Seznam navedenih bratovščin je »pro memoria« zapisan kot uvod v knjigo članov bratovščine Karmelske Matere Božje, vpeljane leta 1852 (gl. NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 15).

15 Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 175.

16 Pirc, Župna cerkev v Tržiču (a), str. 3; prim. Pokorn, Župniki v Tržiču, str. 4. Župnijsko cerkev iz leta 1575, ki jo je 1713 poškodoval požar, v katerem so pogoreli oltarji, prižnica in klopi, je župnik Valentin Prešeren leta 1807 sklenil nadomestiti z novo. Zgradili so jo v letih 1808–1815.

17 Z naslovom sv. Trojice se oltar omenja sicer šele v letih 1752 in 1754, medtem ko je v vizitacijskem zapisniku iz leta 1704 naveden pod imenom Marije Vnebovzete (gl. Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 67; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 174; za bratovščino gl. tudi Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov, str. 15; za patrocinij gl. tudi Pirc, Župna cerkev v Tržiču (b), str. 3).

18 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 134; Petek, *Kronika*, str. 44.

19 Resman, *Kiparstvo poznega baroka*, str. 151, 197.

20 Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov, str. 15; Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 67–68; Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 174; o menjavi patrocinija kapele gl. tudi prispevek Jureta Volčjaka v tej publikaciji. Rektor škapulirske bratovščine je bil vsakokratni tržiški župnik.

21 Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, repr. 163; Avguštin, *Tržič in okolica*, str. 5–6, domneva, da je šlo za kostnico, kar podpira opis kapele v: Pirc, Župna cerkev v Tržiču (a), str. 2, in Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 130. Spodnji del stavbe, v katerega se je spuščalo devet stopnic, je bil obokan in tlakovan s kamnitimi ploščami, stene ob oltarju je prediralo dvoje lijakastih oken, prekrivale pa so jih freske, ki so bile leta 1807 še vidne. Zgornji del, v katerega je vodilo sedem stopnic, je bil nekdaj štukiran in je leta 1785 pogorel. Za karmelsko kapelo gl. tudi Pirc, Karmelska bratovščina, str. 5.

22 Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 67–68. Morda je bil kult Žalostne Matere Božje povezan z Magdaleninim, saj naj bi po Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 130, oltar v spodnjem delu kapele krasila slika sv. Magdalene; prim. Pirc, Župna cerkev v Tržiču (a), str. 2.

23 Pirc, Župna cerkev v Tržiču (a), str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 130.

24 Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 68. Domneva se tudi časovno ne izide. Marijina kapela v cerkvi je bila prirejena iz stare zakristije leta 1857 in je bila že takoj opremljena z novim oltarjem (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 177).

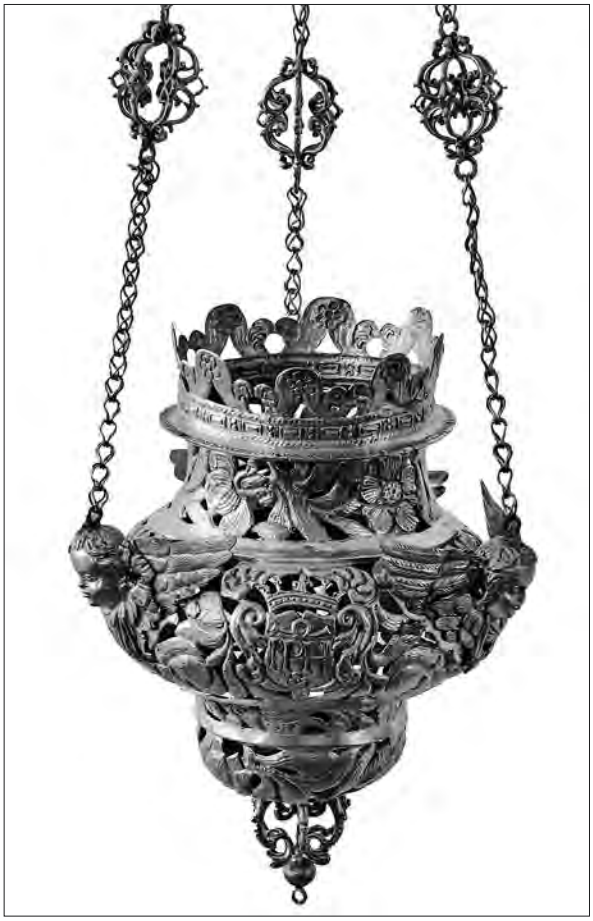

Svetilka, 1695, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

ni nobenih sledov, ohranjena pa sta dva dragocena bratovščinska srebrna predmeta. Svetilko, izdelano leta 1695, je Škapulirski Materi Božji in njeni bratovščini podaril baron Janez Valerij Wernegkh (napačno zapisan kot Welernegkh),[25] član družine, ki je gospodovala na tržiškem gradu Neuhaus v drugi polovici 17. stoletja. Darovalca sporoča napis, ki obteka rob njenega trebušastega trupa (*DEI: MATRI: COELORVM: REGINAE: VIRGINVM: VIRGINI: CONFRATERNITATIS: S: S: SCAPVLARIS IN. NEIMARKTL: OFFERT: EIDEM: CONFRATERNITATI: IOANNES: VALERIVS. L: B: A: WELERNEGKH: 1695*). Trup je oblikovan iz predrte ornamentike v obliki cvetov in akanta, na vstavljenih kartušah pa so zapisani Jezusov, Marijin in Jožefov monogram (*IHS*, *MRA*, *IPH*). Ob straneh so pritrjene angelske glavice (njihova krila so bila nadomeščena s posrebrenimi medeninastimi), ki nosijo verižice

Karmelska Mati Božja, bratovščinski kip, ok. srede 18. stoletja, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: arhiv Družine).

s predrtimi okraski na sredini in zvonastim pokrovom na vrhu.[26] Precej mlajši od svetilke je 55 cm visok srebrn kip Škapulirske Matere, ki naj bi ga bila po Kraglu bratovščina dobila od nekega dobrotnika v drugi polovici 18. stoletja.[27] Tako kot pri prvem daru gre najbrž tudi tokrat za člana družine lastnikov gradu Neuhaus, ki je imela patronat nad tržiško žu-

[25] Dodatni zlog v priimku darovalca na večni luči bi bil lahko zagrešil zlatarski mojster pri graviranju besedila. Janez Valerij Wernegkh se leta 1679 omenja kot boter v tržiških matičnih knjigah (podatek mi je prijazno posredoval dr. Miha Preinfalk), Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 292, pa o njem navaja, da je leta 1688 dobil dovoljenje za kopanje železove rude.

[26] Simoniti, *Zakladi slovenskih cerkva*, str. 147–148, kat. 128, je večno luč uvrstila v skupino del neznanih domačih in srednjeevropskih zlatarjev. Besedilo na večni luči si je leta 1933 v terensko beležnico prepisal France Stele, Umetnostnozgodovinski inštitut F. Steleta ZRC SAZU, Terenski zapiski, LXXXIV, 21. 4. 1933, str. 50v–51. V Kraglovem času je svetilka visela v župnijski cerkvi pred misijonskim križem (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 146; Petek, *Kronika*, str. 51).

[27] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 177; gl. tudi Pirc, Karmelska bratovščina, str. 5, ki omenja, da je kip edini spomin na baročno bratovščino.

Notranjščina p. c. sv. Jožefa, Tržič, s sliko nekdanjega velikega oltarja (foto: France Stele, Ministrstvo za kulturo, INDOK center).

pnijo; v tem času je bil v rokah grofov Auerspergov. Mojster ni znan, gre pa za redek ohranjen primerek tovrstnega srebrokovaštva na Slovenskem; vzporedimo mu lahko le kip Žalostne Matere Božje iz posesti istoimenske bratovščine pri Sv. Florijanu v Ljubljani iz sredine 18. stoletja.[28] Na prestolu sedeča Marija z Jezuščkom v naročju je izdelana iz tolčene in cizelirane srebrne pločevine z vgraviranimi rastlinskimi ornamenti in bordurami, ima nekaj ulitih dodatkov in črno lužen, z aplikacijo akantovih listov okrašen lesen podstavek.[29] Marija kot Kraljica drži žezlo, Otrok vladarsko jabolko, oba pa sta nekdaj imela v rokah tudi »pravi« škapulir. Karmelski marijanski tip je ikonografsko reduciran, saj mu manjka prizor izročanja škapulirja sv. Simonu Stocku (ta večkrat nastopa družno s sv. Terezijo Veliko);[30] njegova vloga prejemnika škapulirja je v tem primeru pripadla članom bratovščine, ki so kip uporabljali za slovesnosti in ga nosili v procesijah. Kot posebno župnijsko dragocenost in antikviteto so ga nesli tudi v procesiji ob stoti obletnici posvetitve cerkve.[31]

Bratovščina **sv. Jožefa** je delovala v istoimenski cerkvi, ki je bila zgrajena v letih 1702–1704 na hribu pod Kokovnico in s tremi oltarji vred posvečena 7. junija 1730.[32] Cerkev je leta 1959 poškodoval požar,

28 Za ljubljanski kip gl. Simoniti, *Zakladi slovenskih cerkva*, str. 152, kat. 137; Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine /…/ v župnijskih cerkvah in podružnicah, str. 310. Večino predmetov iz dragocenega materiala so po ukinitvi bratovščin po vladnem odloku prelili.

29 Močno poškodovani kip je leta 2007 obnovil Christoph Steidl Porenta s sodelavko Martino Obid (gl. Hočevar, Tržiški zaklad, str. 19, z domnevo, da gre za delo beneških mojstrov, in konkretnejšo datacijo v čas med 1750 in 1770). Fotografije iz arhiva Družine mi je prijazno posredovala Ksenja Hočevar.

30 Na kip kot primerek ikonografsko poenostavljene podobe je opozoril že Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, str. 190; gl. tudi Lavrič, Velike Marijine bratovščine, str. 144.

31 *Cerkveni glasnik*, 1936, jun., št. 6, str. 22, 23, z repr.; *Cerkveni glasnik*, 1936, jul., št. 7, str. 6.

32 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 156; Petek, *Kronika*, str. 106.

Sv. Peter, kip z nekdanjega vel. oltarja, p. c. sv. Andreja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

v katerem je bila uničena večina opreme in Layerjeva freska z začetka 19. stoletja na oboku ladje, ohranila pa se je starejša poslikava nad prezbiterijem (še iz časa delovanja bratovščine), ki v medaljonih predstavlja evangeliste in prizore iz življenja Jezusovega rednika (Zaroka, Beg v Egipt, Smrt). Obstal je tudi veliki oltar, ki ga je leta 1860 izklesal Janez Vurnik, žal pa je zgorela stara oltarna slika, ki je visela nad slavolokom in je bila preostanek nekdanjega baročnega oltarja, pri katerem se je do ukinitve leta 1783 shajala Jožefova bratovščina in pri katerem je ob sredah veljal privilegij za njene pokojne člane.[33] Na srečo je France Stele sliko dokumentiral na fotografiji cerkvene notranjščine.[34] Svetnik z Jezuščkom v naročju in razcvetelo palico v roki ob asistenci dveh angelcev stoji v središču kompozicije, pred balustrado in zidcem, za katerima se odpira krajina s hribom v ozadju. Avtorsko še neopredeljena slika je nastala v prvi tretjini 18. stoletja in se tudi slogovno dobro umešča v ta čas. V atiko velikega oltarja so, kot rečeno, po požaru namestili baročna kipa s pogorelega oltarja sv. Angela varuha,[35] baročne poteze in s tem zgodnejši nastanek pa je mogoče zaznati tudi pri sv. Jožefu v niši osrednjega dela, ki ga sicer zapolnjujejo togi kipi iz 19. stoletja.[36]

Baročna bratovščina **sv. Andreja** pri Sv. Andreju v trgu je bila po podatkih v vizitacijskem zapisniku iz leta 1752 kanonično ustanovljena in precej številčna.[37] Pogojno bi bilo mogoče v čas njenega delovanja umestiti kipe sv. Andreja (zavetnika usnjarjev), sv. Petra in sv. Lenarta z nekdanjega velikega oltarja, ki so jih po tem, ko so cerkev leta 1865 zgradili na novo, leta 1875 postavili v sedanji nastavek in pri tem najbrž nekoliko predelali, pozneje pa polihromirali;[38] baročne karakteristike še najodločneje kaže sv. Peter, ki ga zaznamuje tudi značilna na prsih razprta draperija.

Obsežnejši so sledovi bratovščine **sv. Katarine** v Lomu pod Storžičem. Tamkajšnja srednjeveška cerkev, ki je bila v prvih desetletjih 18. stoletja barokizirana,[39] je prenovo leta 1739 okronala z ustanovitvijo oziroma obnovitvijo bratovščine pod imenom svoje zavetnice.[40] Delovanje bratovščine je bilo zato vezano na veliki oltar (s privilegijem za pokojne člane ob petkih),[41] ki so ga leta 1726 na novo postavili, z gotskim kipom sv. Katarine v osrednji niši pa ohranili srednjeveško kultno tradicijo. Bratovščina je sodelovala pri njegovem okraševanju, vzdrževanju in obnovah. Nastavek naj bi bila izdelala Jamškova delavnica,[42] ki je v 17. in prvi polovici 18. stoletja delovala v Škofji Loki in ji stroka pripisuje številne slikovite, dekorativne in ljudskemu okusu prilagojene zlate oltarje. Iz tradicije zlatih oltarjev izhaja tudi lomski nastavek, katerega avtorstvo pa še vedno ostaja le hipotetično. Oltarna arhitektura sloni na svedrastih, s trto in vitico ovitih stebrih in se ob straneh zaključuje z ornamentalnimi krili. V osrednjem delu nastavka ob sv. Katarini v tronu stojita na konzolnih podstavkih pred plitvima nišama sv. Barbara in sv. Marjeta, v atiki sv. Joba spremljata sv. Jakob in sv. Flo-

33 Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 175.
34 Fotografijo hrani INDOK center Direktorata za kulturno dediščino Ministrstva za kulturo v Ljubljani. Posnetek in dovoljenje za objavo mi je prijazno posredovala kolegica Magda Miklavčič Pintarič. Steletov popis cerkve sv. Jožefa je datiran z datumom 23. 6. 1914.
35 Resman, *Kiparstvo poznega baroka*, str. 106.
36 Pirc, Podružnica sv. Jožefa, str. 3; Petek, *Kronika*, str. 109.
37 Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 175.
38 *Cerkveni glasnik*, 1926, febr., št. 17, str. 7, »Podružnica sv. Andreja«; *Cerkveni glasnik*, 1932, apr., št. 4, str. 3, »Zapiski g. župnika Špendala ob odhodu iz Tržiča«; Kragl, Bivšemu tržiškemu župniku Fr. Sal. Špendalu, str. 2; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 155; Petek, *Kronika*, str. 101, 102. Kipe je leta 1904 polihromiral podobar Štefan Čadež iz Dupelj.
39 Petek, *Kronika*, str. 88–92. Podatek o posvetitvi cerkve 5. junija 1730 (gl. Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 67) se dejansko nanaša le na oltar sv. Antona Puščavnika in Antona Padovanskega.
40 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 180.
41 Volčjak, Cerkve goriške nadškofije, str. 175.
42 Petek, *Kronika*, str. 88.

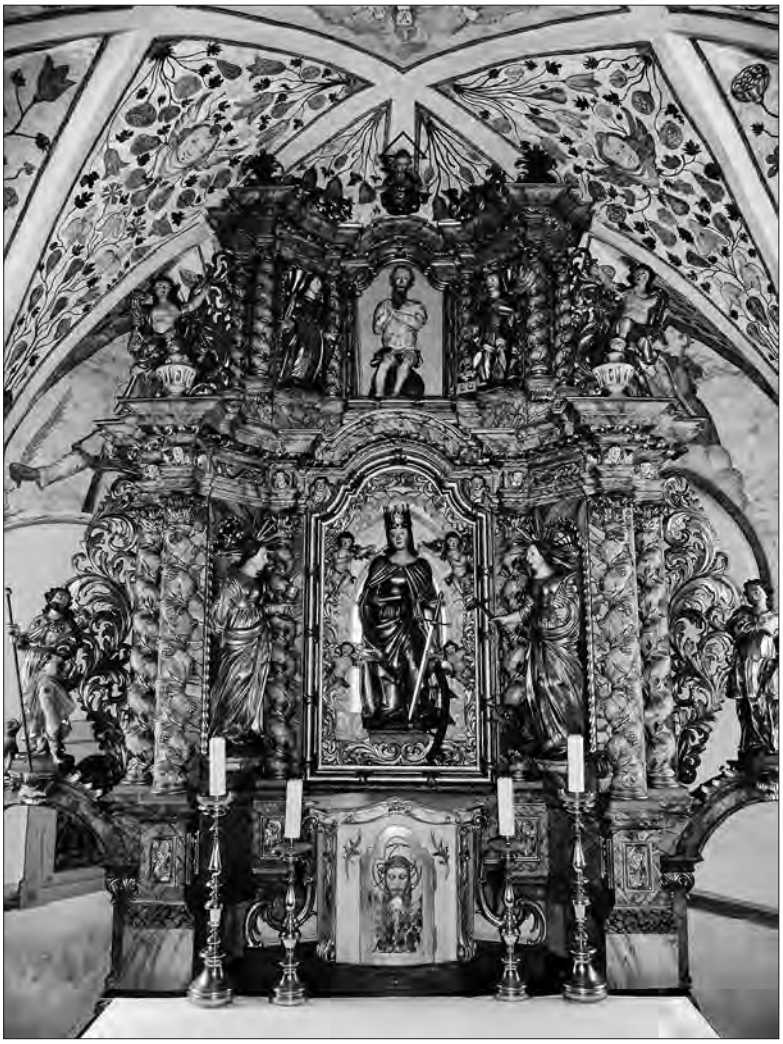

Oltar sv. Katarine, 1726, ž. c. sv. Katarine, Lom pod Storžičem (foto: Ana Lavrič).

rijan ter na volutah dva angela, kompozicijo pa krona Bog Oče. Skulpture so slabo proporcionirane in po svoji okornosti spominjajo na 17. stoletje, ko svetniki na oltarjih pogosto niso bili kaj dosti več kot le nosilci atributov, so pa z ornamentiko vred harmonično vključene v celoto in igrajo pomembno vlogo v skupnem vtisu umetnine. Obhodna loka so oltarju dodali šele v 19. stoletju.[43] Z bratovščino je mogoče povezati tudi »samostojno« 70 cm visoko plastiko sv. Katarine, ki so jo člani bržkone nosili v procesijah in izpostavljali ob slovesnostih. Blaž Resman jo je vzporedil s kipi lomskih slavoločnih oltarjev in s kipoma z oltarja Angela varuha pri Sv. Jožefu (ki so ju rešili pred požarom in sta zdaj v atiki tamkajšnjega velikega oltarja), ki so slogovno najbližji koroškemu gradivu.[44]

Čas jožefinskih reform bratovščinam ni bil naklonjen. Ko so zaradi restrikcij po vladnem ukazu leta 1773 na Kranjskem popisali njihovo premoženje in dokumente, so bile v Tržiču uradno evidentirane le tri, telovska in škapulirska pri župnijski cerkvi ter Katarinina v Lomu.[45] Iz popisa izvemo, da so pri vstopu v omenjeni tržiški bratovščini člani plačali po tri krajcarje, letno pa po en groš prostovoljnega prispevka; prva je denar porabila za 24 maš na leto, druga za paramente, razsvetljavo in druge potrebščine. V Lomu je vpisnina znašala le dva groša ali manj, glede na premoženjsko stanje člana; denar je bil namenjen za branje 12 maš na leto, morebitni primanjkljaj pa je krila cerkev, če je imela dovolj sredstev. Prvim ukrepom je leta 1783 sledila ukinitev bratovščin. Njihova umetnostna dediščina je večidel ostala cerkvam, deloma pa se je porazgubila ali prešla v druge roke.

[43] Vrh lokov so najprej postavili vazi s cvetjem, že leta 1844 pa so ju nadomestili s kipoma sv. Roka in sv. Štefana, ki izvirata iz cerkve v Sorici in po kvaliteti daleč presegata druge baročne plastike na nastavku. Sta nekoliko mlajša, iz sredine 18. stoletja, in avtorsko še nista opredeljena.

[44] Resman, *Kiparstvo poznega baroka*, str. 105–106.

[45] Lavrič, Bratovščine na Kranjskem, str. 119. Bratovščini sv. Jožefa in sv. Andreja v popisu nista navedeni.

Sv. Katarina, bratovščinski kip, ok. srede 18. stoletja, ž. c. sv. Katarine, Lom pod Storžičem (foto: Ana Lavrič).

Bratovščine in verska združenja v 19. in 20. stoletju

Marijanske dejavnosti

Po kriznem obdobju, ki so ga povzročile jožefinske reforme, se je z restavracijo katolištva življenje cerkvenih družb v drugi polovici 19. stoletja spet obudilo ter se sčasoma zelo razmahnilo in razvejalo. Tržiški župnik Alojzij Košir je že leta 1851 obnovil **škapulirsko bratovščino**, ki jo je škof Alojzij Wolf s potrditvijo statuta odobril 21. novembra,[46] generalni prior karmeličanov v Rimu pa 6. decembra.[47] Vanjo so pristopili možje in žene, ki so po ukinitvi baročne bratovščine ves čas ohranjali njeno duhovno tradicijo in tako obdržali kontinuiteto s predhodnico, vpisalo pa se je tudi veliko novih članov.[48] Bratovščina je bila zelo priljubljena ne le v tržiški župniji, ampak po vsej Gorenjski; po številu so poleg domačinov prednjačili Križani, sicer pa so zabeleženi člani iz širšega tržiškega, radovljiškega, blejskega, jeseniškega, kranjskega in loškega okoliša, v matrikuli pa najdemo tudi Korošce iz Šentvida, Slovenjega Plajberka, Kaple ob Dravi, Beljaka in Celovca ter posameznike z drugih koncev Slovenije in celo iz tujih dežel, mdr. iz Ljubljane in Šentvida, Litije, Novega mesta, Prečne, Šentjerneja, Nove Cerkve, s Tolminskega, iz Trsta, Belluna, Požege, z Moravskega in iz Gornje Avstrije. Izstopa Marija Janc z Zgoše pri Begunjah, ki je 2. oktobra 1863 na Brezjah čudežno ozdravela in še istega leta pristopila med člane.[49] Bratovščini se je pridružila tudi domača in okoliška duhovščina,[50] med letoma 1859 in 1921[51] pa so vanjo redno sprejemali prvoobhajance. Poleg škapulirja, ki je obljubljal Marijino varstvo, so bili za pristopnike privlačni tudi odpustki; popolni odpustek so pod običajnimi pogoji (spoved in obhajilo) dobili ob vstopu v bratovščino in ob smrti, na praznik Karmelske Matere Božje, na dan spomina mrtvih članov in še ob dneh, ki so bili za to posebej določeni.[52]

Že ob uvedbi obnovljene družbe so načrtovali, da bo dobila lastno kapelo, do uresničitve sklepa pa je prišlo šele leta 1857, ko je dal Košir v ta namen preurediti staro zakristijo na evangeljski strani prezbiterija.[53] Oltar v kapeli je izdelal kranjski podobar Gašper Götzl (1782–1857) za 340 goldinarjev.[54] Opremil ga

46 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 177.

47 NŠAL, ŽAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 15, *Liber confraternitatis B. M. V. de monte Carmelo seu S. Scapularis, in oppido Neoforii de anno erectionis 1852*. Bratovščina je bila uvedena leta 1852, ko se je 8. aprila kot prvi vpisal vanjo tržiški župnik Alojzij Košir. S koncem 19. stoletja so postali vpisi manj natančni in tudi vse redkejši. Zadnji vpis je iz leta 1940 in nosi številko 8629.

48 *Zgodnja Danica* 5/46, 1852, str. 184, »Ogled po Slovenskim. Iz Teržiča«; *Cerkveni glasnik*, 1927, nov., št. 38, str. 6.

49 Njen vpis omenja Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 185.

50 Poleg tržiškega župnika Koširja so se do leta 1888 v bratovščino vpisali tudi tamkajšnji kaplani Frančišek Wohinz, Martin Tomc, Anton Fettich Frankheim, Blaž Šoklič in Rok Merčun, lomski kurat Andrej Pavlin, kurat v Zgornjih Gorjah Anton Gros, naklanski kaplan Jakob Raspotnik, upokojeni duhovnik v Kovorju Jožef Jerman in upokojeni duhovnik v Tržiču Janez Klapšič.

51 *Cerkveni glasnik*, 1925, jul., št. 10, str. 2.

52 *Cerkveni glasnik*, 1925, jul., št. 10, str. 1, »Karmelska škapulirska bratovščina«; *Cerkveni glasnik*, 1928, jul.–avg., št. 46–47, str. 3. Tržiška župnija se je pravzaprav vsa posvetila Karmelski Materi Božji in skoraj vsi so nosili škapulir (gl. Barle, Naznanila in poročila, str. 175; *Venec cerkvenih bratovščin* 4/2, 1900, str. 29, »Razna poročila: Iz Tržiča«).

53 ŽA, Tržič, Kronika župnije Tržič I., s. p., navaja leto 1856. Za kapelo gl. Pirc, Alojzij Košir, str. 4; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 137, 177, 196; Petek, *Kronika*, str. 47, 49.

54 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 136–137. Za slikarja in podobarja Gašperja Götzla gl. Steska, *Slovenska umetnost*, str. 193–194. Tržiško naročilo je prejkone dobil po sorodniških zvezah, saj je bil ugledni tržiški zdravnik Tomaž Pirc poro-

Gašper Götzl: Oltar Karmelske Matere Božje, škapulirska kapela, 1857, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

je s kipi Karmelske Matere Božje, sv. Terezije Velike in sv. Janeza od Križa (v karmelski skupini sicer praviloma nastopa sv. Simon Stock),[55] ki so verjetno izdelek neke druge roke, a se z neoklasicistično, s poznobaročnimi reminiscencami obogateno oltarno arhitekturo zlivajo v skladno celoto. Prva maša pri tem oltarju je bila brana 16. julija 1859, na praznik Karmelske Matere Božje.[56] Pozneje so v skladu z liturgičnim letom za praznike v oltarno nišo vstavljali slike Jezusovega rojstva, Vstajenja in Binkošti, ki jih je leta 1863 napravil kranjski slikar Anzelm Bizjak (Wisiak; 1837–1876) in jih leta 1871 dopolnil še z Marijinim obiskovanjem.[57] Kompozicije je zasnoval

čen z njegovo hčerjo Jožefo (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 259). Slikanje oltarnih platen za kapelo mu je preprečila smrt.

55 Ker ne gre za kiparsko skupino, ampak za samostojno stoječe kipe, so sv. Janeza od Križa najbrž izbrali zato, ker sv. Simon Stock praviloma nastopa kleče v prizoru sprejemanja škapulirja in razen škapulirja nima kakih posebnih atributov. Sedanja polihromacija je neustrezna, saj sveti karmeličan namesto rjavega nosi belo oblačilo. Oltar je bil obnovljen leta 1894 (gl. ŽA, Tržič, Kronika župnije Tržič I., s. p. (prim. *Cerkveni glasnik*, 1932, apr., št. 4, str. 3, »Zapiski g. župnika Špendala ob odhodu iz Tržiča«, z letnico 1892)). Kipe kot delo neznanega mojstra omenja Viktor Zakrajšek (gl. NŠAL, ŠAL, Popisi cerkva 1954, Popis cerkva in cerkvenih znamenitosti v župniji Tržič na Gorenjskem, 1955).

56 Pirc, Karmelska bratovščina, str. 5–6.

57 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 188, z navedkom dobrotnikov, ki so slike plačali, in sicer Rojstvo fužinar Kajetan Ahačič, Vstajenje gostilničar Jožef Pleničar in Binkošti Marija Deu, medtem ko je nastavek plačal Josip Deu. Kako je bilo s sliko Marijinega obiskovanja, ki zdaj ni v razvidu, ni mogoče reči. Ohranilo se je samo manjše layerjevsko platno s tem moti-

Anzelm Bizjak: Vstali Kristus se prikaže Materi, 1863, ž. urad Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

konvencionalno in se, zlasti pri Rojstvu, zgledoval po Layerju, le običajno Vstajenje je nadomestil z redko upodabljanim prizorom Kristusa, ki se po vstajenju prikaže svoji Materi.

Kot ikonografska posebnost zasluži, da mu namenimo nekaj besed. Motiv ne izhaja iz Svetega pisma, ampak iz cerkvenega izročila. Umetniki so Marijo včasih postavljali v skupino žena ob Jezusovem grobu (enačili so jo s t. i. »drugo Marijo«), običajno pa so jo upodabljali v domačem interierju ob bralnem pultu pri molitvi v trenutku, ko se ji prikaže vstali Kristus, s čimer je motiv postal vzporednica Oznanjenju. Bizjak je Marijo umestil v arhitekturo, ki se skozi arkado odpira v krajino z Golgoto v ozadju in ženami, ki so se napotile h grobu. Marija sedi na kamniti klopi, kar je pri tem motivu izjemno, saj praviloma kleči, zraven nje je k stebru prislonjena trnjeva krona kot spomin na pasijon. Slikar je zajel intimni trenutek, ko je Sin z vstajenjsko zastavo v roki pristopil k Materi in jo nežno objel. Kljub očitnim zadregam v anatomiji in proporcih mu je uspelo dobro podati njun ljubeči odnos in izraz potolažene žalosti na Marijinem obrazu. Veselje je poudaril tudi z živahnim koloritom. Pri delu se je gotovo oprl na predlogo, grafično ali naslikano; nekaj podobnih elementov (arkadni lok, trnjevo krono in ozadje z Golgoto) najdemo npr. na kompoziciji nazarenskega slikarja Josepha Führicha.[58] Od začet-

vom, ki pa bi ga bilo mogoče postavljati le na oltarno menzo. Za slikarja gl. Steska, *Slovenska umetnost*, str. 193.

[58] Meditacijo na temo Kristusovega prikazanja Mariji po vsta-

Matija Bradaška: Karmelska Mati Božja izroča škapulir sv. Simonu Stocku, 1902, ž. urad Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

ka 20. stoletja dalje so oltarni tron med letom zapirali s sliko Karmelske Matere Božje s sv. Simonom Stockom izpod čopiča Matije Bradaška (1852–1915) iz leta 1902 (s podpisom *MBradaška 1902*), s katero so odpravili prvotno ikonografsko pomanjkljivost in s tem naposled vendarle dobili podobo, kakršno je imela večina karmelskih bratovščin.[59] Svetnik kleči na tleh pred Marijo, ki se je v spremstvu angelcev na oblaku spustila predenj in mu z desnico izroča škapulir, z levico pa v naročju pridržuje Jezuščka. V spodnjem delu so prikazane duše v vicah kot opozorilo na Stocku dano obljubo Matere Božje, da bodo rešeni večnega pogubljenja vsi, ki bodo pobožno nosili škapulir. Prizor je renesančno umirjen, reduciran na glavne, plastično naslikane akterje in osredotočen na njihov medsebojni odnos predanosti in zaupanja.[60]

Kapela je dobila tudi stensko poslikavo. Najprej jo je ornamentalno, z zlatimi zvezdicami na sinjem oboku, poslikal domačin Jakob Raspotnik, figuralno pa nato leta 1864 Janez Šubic (1830–1898) iz Škofje Loke, ki je po zamisli župnika Koširja na stenah upodobil Marijo v rožnem vrtu, Marijo pomočnico

jenju je v svoje Duhovne vaje vključil Ignacij Lojolski. Za motiv gl. Medding, Erscheinung des Auferstandenen, stp. 667–671; Michl in Stöger, Auferstehung, str. 268; Schürer-Witzleben in Tschochner, Auferstehung, str. 268–270. Paralela vstajenjskemu motivu prikazanja je prizor *Jezusovo slovo od Matere*, ki uvaja v pasijon.

59 Fotografijo oltarja z Bradaškovo sliko izročanja škapulirja je objavil Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 175.

60 Za slikarja gl. mdr. Žigon, Bradaška Matija, str. 354.

Janez Šubic: Dobri pastir, škapulirska kapela, 1864, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

v nadlogah in Jezusa Dobrega pastirja. Precej specifično simboliko poslikave pojasnjuje poročilo v *Zgodnji Danici*.[61] Prvi motiv je vsebinsko izhajal iz Visoke pesmi in Sirahove knjige. Marija je sedela pod palmovim drevesom, ovitim z vinsko trto, v rožnem vrtu, v katerem je bilo poleg cvetlic, ki simbolizirajo njene čednosti, videti tudi cipreso, oljko in javor, v ozadju pa z večnim snegom pokriti Libanon. Z desnico je segala v košarico s sadjem, z levico pa v asociaciji na Modrost, ki vabi svoje otroke, da se naužijejo njenih sadov (Sir, 24,19), ponujala gledalcem grozd. Marija pomočnica in tolažnica je bila naslikana v mavričnem siju in simbolično predstavljena kot sidro upanja v človeških nadlogah, ki jih je ponazarjalo v nevihti razburkano morje. Oba prizora so leta 1911, ko je steklar Maks Tušek iz Ljubljane kapelo obogatil z vitrajema,[62] preslikali z ornamentiko,[63]

61 J. T., Ogled po Slovenskem, str. 232, z navedkom, da je poslikavo napravil Janez Skubic, ki je tudi popravil tržiški veliki oltar in prebarval stranske. Župnikovo ime se je poročevalcu zapisalo kot Vekoslav namesto Alojzij Košir, škapulirsko oziroma karmelsko kapelo pa je spremenil v rožnovensko (prim. *Cerkveni glasnik*, 1927, nov., št. 38, str. 6; Petek, *Kronika*, str. 49. Dobri pastir z ovcami v karmelski kapeli nastopa v zgodbi Tržičanke Ščetinčeve Mete, gl. *Cerkveni glasnik*, 1926, apr., št. 19, str. 6, »Tržiški vzorniki. Ščetinčeva Meta«).

62 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 1, Župna cerkev in podružnice 1785–1937; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 132–133, 140, 189.

63 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 1, Župna cerkev in podružnice 1785–1937. Ornamentiko je naslikal Anton Petek iz Ljubljane, oltarje pa je osnažil Čadež.

Ivan Pengov: Sv. Terezija Deteta Jezusa in presv. Srce Jezusovo, 1926, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

pozneje pa tudi to prebelili, ostal je le tretji prizor, predstavljajoč Dobrega pastirja z ovcami, prepasanimi z rdečim trakom s pentljo v obliki križa, kar simbolično nakazuje, da so bile odkupljene z njegovo krvjo. Pod prizori je bilo naslikanih dvanajst raznobarvnih temeljnih kamnov, ki so ponazarjali dvanajstero apostolov. Nekaj dodatnih detajlov o poslikavi izvemo iz opisa, ki ga je leta 1925 objavil Karel Pirc in ob tem kritično ocenil, da je bilo delo sicer »jako lično dovršeno«, vendar pa slikar župniku, ki je motive »globoko mistično zamislil«, ni mogel slediti, »ker je misel daleko presegala njegove zmožnosti«.[64] Presenetljivo je, da slikarija ni bila ožje povezana s škapulirsko tematiko.

Sčasoma je kapela postala »skupni« prostor vseh na novo nastalih marijanskih in drugih verskih družb

[64] Pirc, Karmelska bratovščina, str. 5–6: */…/ župnik Košir je /…/ 1857 preuredil na evangeljski strani cerkve staro zakristijo v lično kapelico in v njo postavil oltar s kipom Marije Karmelske. Leto pozneje pa je dal svetišče poslikati po domačem sobnem slikarju Jakobu Razpotnik. Na kakor nebo sinjem oboku se je svetlikalo polno zlatih zvezdic. Na evangeljski strani je bila naslikana podoba Dobrega Pastirja, ki še danes stoji, na nasprotni strani, kjer je zdaj podoba sv. Uršule, je pa sedela sredi vrta Marija in gojila lilije, vrtnice, vijolice in druge cvetke, ki upodabljajo Njene čednosti. Na zadnji steni, nad izhodnimi vrati pa je bil medaljon, v katerem je bila Marija simbolično označena kot morska zvezda in up človeštva. Podzidek (zokel) so tvorili štirikotni kamni, ki so se menjavali v dvanajsterih barvah in bi imeli predstavljati dvanajstero prednosti Marijinih. /…/ Tržičani, presrečni nad takim svetiščem, so kar tekmovali z darovi, da se je poprej oskrbela vsa potrebna oprava oltarja in kapelice /…/.*

in tedaj aktualnih pobožnosti. Pri njenem opremljanju so sodelovali dekliška in ženska Marijina družba, bratovščina sv. Uršule, tretjeredniki, dobrodelne organizacije, Apostolstvo molitve idr.,[65] o katerih več pri predstavitvi posameznih organizacij. V njej so poleg njihovih svetniških predstavnikov našle mesto podobe s pasijonsko tematiko,[66] *Sv. Blaž*, pri Tržičanih posebej priljubljen zaradi svojega blagoslova, in *Sv. Juda Tadej* kot priprošnjik v brezupnih zadevah, tako da je kapela po besedah poročevalca v *Cerkvenem glasniku* postala »kar galerija slik naših ljubih zavetnikov«.[67] Ko so pod župnikom Matijem Škerbcem leta 1925 cerkvi prizidali novo zakristijo in dotedanjo spremenili v »moško« kapelo, so slednji deloma prilagodili tudi nasproti stoječo škapulirsko (dela je izvedel ljubljanski stavbenik Viljem Treo).[68] Kota, ki sta nastala med novim arkadnim lokom in starim vhodom v kapelo, so leta 1926 zapolnili s kipoma Srca Jezusovega in sv. Terezije Deteta Jezusa. Izdelal ju je ljubljanski podobar Ivan Pengov (1879–1932), ki je že leta 1921 sodeloval pri opremi tržiške kapelice na Fabriki.[69] Kipa sta oblikovana sumarično in imata glede na pozicijo vlogo portalne plastike, čemur sta tudi formalno približana, dodatno pa ta vtis krepita tudi njuna stebrna podstavka (z vdelanima relikvijama). Mala Terezija, brez običajnega križa in vrtnic,[70] z gesto rok vabi v kapelo in se kot karmeličanka pridružuje svetnikom na tamkajšnjem oltarju, Jezus v beli obleki s sinjim pasom in rožnatem ogrinjalu ter z žarečim srcem na prsih pa izteza roki z vabilom, izpisanim na podstavku: *Pridite k meni vsi!* Ob tem kipu se je župnija 6. junija 1926 posvetila Srcu Jezusovemu, pobožnost k presvetemu Srcu pa se je v kapeli opravljala že pred tem. Škerbec je o kipu zapisal: »Delo je originalno in umetniško ter splošno ugaja«, o Tereziji pa: »Kip je prav lično delo, ki hvali mojstra.«[71] Obe deli sta stali okoli 15.500 dinarjev,[72] stroške pa so mdr. pomagale pokriti Marijine družbe. Ker se je s prezidavo odprl pogled iz ene kapele v drugo, je župnik, da bi pripomogel k estetskemu videzu škapulirske, sklenil podobo Dobrega pastirja nadomestiti z neko novo, česar pa mu ni uspelo uresničiti, saj je kmalu odšel iz Tržiča na novo službeno mesto.[73]

Umetnostna dediščina v 19. stoletju obnovljene karmelske bratovščine je v precejšnji meri ohranjena, med relikti pa je omembe vredna tudi njena knjižica s kaligrafsko zapisanim obrazcem za blagoslov škapulirja, prepisom besedila istoimenske bratovščine na Češnjicah, ki je bila obujena že pred tržiško.[74] Častitljivo tradicijo so člani ob slovesnostih manifestirali z od predhodnice podedovanim srebrnim kipom Karmelske Matere Božje; po letu 1936, ko so z njim povzdignili praznovanje stote obletnice »nove« župnijske cerkve, so obnovili tudi procesijo s kipom na karmelsko nedeljo,[75] da bi s tem poživili bratovščino, ki so jo sčasoma začele izpodrivati Marijine družbe.[76]

Marijine kongregacije, katerih ustanavljanje in razširjanje sta bili v baročni dobi domena jezuitov, so po zatrtju reda in bratovščin doživele ponoven razvoj v drugi polovici 19. stoletja. Po dolgem presledku je bila na Slovenskem prva Marijina družba ustanovljena leta 1858 pri uršulinkah v Škofji Loki, prva, ki je povezovala moške, pa leta 1892 pri Sv. Florijanu v Ljubljani. Proti koncu 19. stoletja so se Marijine družbe že razširile, razcvetele pa so se v prvih desetletjih 20. stoletja, posebno pod škofom Antonom Bonaventuro Jegličem, ki je leta 1903 ukazal, naj se ustanovijo po vseh župnijah ljubljanske škofije; po njenem zgledu je gibanje zajelo ves slovenski prostor. Družbe, ločene po spolu in stanu, so bile dobro organizirane, njihov cilj pa je bila vzgoja vzornih katoličanov po Marijinem zgledu in pod njenim varstvom. Njihovo delovanje je z verskega posegalo tudi na kulturno, socialno in izobraževalno področje.[77]

V Tržiču je bila **dekliška Marijina družba** kanonično ustanovljena 4. marca 1898, v času župnika Frančiška Špendala,[78] prve članice pa je slovesno sprejela 3. julija.[79] Družbenice, ki so kot znamenje pripadnosti nosile Marijino svetinjo, so se udeleževale mesečnih shodov, skupnega obhajila, molitvenih

65 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 1, Župna cerkev in podružnice 1785–1937; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 132–133, 140, 189.

66 Za premišljevanje Kristusovega trpljenja in za Blažev blagoslov gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 180, 183.

67 *Cerkveni glasnik*, 1937, okt., št. 10, str. 2, »Sveti Juda Tadej, apostol«. *Sv. Juda Tadej* je delo Ide Mally, *Sv. Blaž* pa je Bradaškov.

68 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 1, Župna cerkev in podružnice 1785–1937, prezidava kapel in nova zakristija, 1925.

69 Škerbec je o Pengovu zapisal, da je »eden najboljših slovenskih kiparjev« (gl. *Cerkveni glasnik*, 1926, maj, št. 20, str. 5).

70 Po Škerbcu naj bi Mala Terezija imela v roki šopek cvetja (gl. *Cerkveni glasnik*, 1927, jan., št. 28, str. 15).

71 *Cerkveni glasnik*, 1926, jul., št. 22, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1927, jan., št. 28, str. 15.

72 *Cerkveni glasnik*, 1927, febr., št. 29, str. 3–4. Srce Jezusovo je stalo 7743 din, Mala Terezija pa 7650 din (gl. *Cerkveni glasnik*, 1926, jul., št. 22, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1927, jan., št. 28, str. 15).

73 *Cerkveni glasnik*, 1927, jan., št. 28, str. 15.

74 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine.

75 *Cerkveni glasnik*, 1938, jul., št. 7, str. 2–3; *Cerkveni glasnik*, 1938, avg.–sept., št. 8–9, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1939, jul., št. 7, str. 7; *Cerkveni glasnik*, 1939, avg.–sept., št. 8–9, str. 2–3; *Cerkveni glasnik*, 1940, jul., št. 7, str. 1, »Karmelska nedelja – prošnja nedelja za mir«; *Cerkveni glasnik*, 1940, avg., št. 8, str. 3–4. Obnovljeni bratovščini namreč prej procesije niso bile dovoljene.

76 Pirc, Karmelska bratovščina, str. 5–6.

77 Marijine družbe so postale ena najmočnejših cerkvenih organizacij na Slovenskem (gl. Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 16–17). Za zgodovinski razvoj in organiziranost Marijinih družb gl. Zalar, *Marijine družbe*, str. 17–26, 53–120; gl. tudi *Družbenik Marijin*.

78 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, ustanovna listina Marijine družbe za dekleta 1898. Družba se je pridružila rimski veliki bratovščini Prima Primaria pod okriljem jezuitov.

79 *Venec cerkvenih bratovščin* 2/8, 1898, str. 124–125, »Marijina družba v Tržiču«.

Sv. Alfonz Ligvorij in Marija vedne pomoči, 1890, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

ur, dekliških večerov, duhovnih vaj, romanj in drugih prireditev. Vodile so zapisnike sej in se udejstvovale na številnih področjih.[80] Glavna zavetnica družbe je bila Marija vedne pomoči, sekundarna pa sv. Neža. Na izbor prve, po kateri je tržiška med Marijinimi družbami vidno izstopala, je vplivala kopija tedaj zelo aktualne milostne podobe pri redemptoristih v Rimu, ki jo je leta 1891 v spomin na drugi tržiški misijon za farno cerkev iz večnega mesta priskrbel župnik Špendal. Plačal jo je tržiški veleindustrialec Andrej Gassner st., ki je bil velik častilec te podobe, hkrati pa pokril stroške tudi za sliko sv. Alfonza Ligvorija, ki je prispela iz Rima skupaj z Marijino.[81] Rezljana okvirja z minuciozno ornamentiko je zanju do marca 1891 izdelal radovljiški podobar Janez Vurnik, stalno mesto pa sta dobili na menzah stranskih oltarjev.[82] Podobi sta majhnih dimenzij,[83] naslikani na mahagonijev les; Marijina je opremljena s potrdilom (izdanim 24. decembra 1890), da je zvesto posneta po izvirniku.[84] Da bi poživil njeno češčenje, je Špendal z Gassnerjevo podporo leta 1897 izdal nabožno knjižico *Naša ljuba Gospa vedne pomoči*, ki so jo po knjižici dunajskih redemptoristov iz nemščine prevedli ljubljanski bogoslovci in je bila med Tržičani zelo razširjena.[85] Kopija milostne podobe je bila za ljudi privlačna tudi zato, ker jo je papež

80 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Dekliška Marijina družba v Tržiču, sejni zapisniki 1912–1930; gl. tudi NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 15, Imenik Marijine družbe za dekleta v Tržiču 1898–1908.

81 Stroški za sliki so znašali 153 fl 68 kr, s poštnino vred pa je Gassner plačal 170 fl, gl. NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Podoba Matere Božje vedne pomoči (računi, korespondenca); Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 129, 186.

82 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Podoba Matere Božje vedne pomoči.

83 Originalna Marijina podoba, tempera na les, meri 58 x 47 cm (gl. *Maria. Verehrung und Gnadenbilder*, str. 59). Tržiški sliki sta nekoliko manjši.

84 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Podoba Matere Božje vedne pomoči. Avtentiko je zapečatil Nicolaus Mauron, generalni superior redemptoristov rimskega kolegija.

85 *Cerkveni glasnik*, 1926, febr., št. 17, str. 3; Kragl, Bivšemu tržiškemu župniku Fr. Sal. Špendalu, str. 3; Kragl, Slavimo svoje učitelje, str. 13; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 189.

Leon XIII. blagoslovil in jo 13. januarja 1891 obdaril z odpustki.[86] Skrb zanjo je leta 1898 prevzela dekliška Marijina družba in jo zlasti za Marijine praznike lepo krasila.[87]

Kult Marije vedne pomoči so širili redemptoristi, potem ko so dobili in leta 1866 v svojo rimsko cerkev sv. Alfonza na Eskvilinu postavili leta 1862 najdeno staro ikono, ki je veljala za čudodelno. Podobo je ob koncu 15. stoletja na Kreti naslikal Andrea Rico de Candia, od tam so jo pred Turki prenesli v Rim, kjer je bila v cerkvi sv. Mateja češčena tri stoletja, po Napoleonovi zasedbi mesta in podrtju cerkve pa se je izgubila. Obnovitvi kulta je sledilo kronanje podobe, leta 1876 pa še ustanovitev nadbratovščine Marije vedne pomoči in sv. Alfonza Ligvorija z namenom, da bi povezovala nastajajoče lokalne družbe po Evropi in drugih celinah.[88] Ikona, ob kateri se je izoblikovala posebna marijanska duhovnost, je tip bizantinske Pasijonske Madone, ki z orodji mučeništva (*Arma Christi*; križ, trnjeva krona, sulica in goba) v rokah navzočih nadangelov Mihaela in Gabrijela napoveduje Kristusovo trpljenje in odrešenje ter Marijino soodrešeniško vlogo (vsi liki so zaznamovani z grškimi kraticami). Marija s sočutnim pogledom je upodobljena v dopasnem izrezu. Na levi roki drži dečka Jezusa, čigar obraz izraža žalost ob pogledu na križ, ki ga pred njim dviga Gabrijel. Otrok išče zavetja pri Materi, zato se z obema ročicama oklepa njene desnice, medtem pa mu je z noge zdrsnila sandala.[89] Kopije te ikone, ki so jih redemptoristi po naročilu pošiljali neposredno iz Rima, so se razširile po vsem svetu. Ljubljanske uršulinke so jo dobile že zgodaj, leta 1872, vendar pa so kongregacijo pod njenim imenom ustanovile šele leta 1898, le malo pred tržiško.[90] Gassner je kopijo naročil tudi za svojo družino, ta pa jo je leta 1923 postavila v kapelo Dekliškega doma, ki ga je zgradila predilnica Glanzmann-Gassner za svoje delavke.[91] *Marija vedne pomoči*, ki na Slovenskem po ugotovitvah Leva Menašeja ni posebno pogosta,[92] se je v Tržiču po vsem navedenem tako udomačila, da je postala zavetnica celotnega mesta (Tržič je iz trga v mesto napredoval leta 1926) in tamkajšnjega delavstva; v tej vlogi sta jo leta 1931 ovekovečila Janez Mežan (1897–1972) in Nikolaj Pirnat (1903–1948) v moški kapeli tržiške župnijske cerkve.[93]

Marija vedne pomoči naj bi krasila tudi družbino svetinjo; tržiške žal ni nobene v razvidu, bržčas pa jo lahko primerjamo s svetinjo Marijine družbe pri ljubljanskih uršulinkah, ki ima na averzu podobo patrone, na reverzu pa ime kongregacije (*Marijina kongregacija Marije vedne pomoči pri uršulinkah v Ljubljani*). Špendal se je za nakup svetinj obrnil na Franca Bleiweisa, kateheta pri škofjeloških uršulinkah, ki jih je naročil pri firmi »Alphonsus Buchhandlung« v Münstru.[94] V tej zvezi je treba poudariti, da je šlo tako v ljubljanskem kot tudi v tržiškem primeru za običajno Marijino kongregacijo in ne za družbo Marije vedne pomoči in sv. Alfonza Ligvorija pod okriljem redemptoristov.[95] Seveda pa je bratovščina kot glavnega obhajala praznik Marije vedne pomoči, in sicer na nedeljo pred praznikom rojstva sv. Janeza Krstnika,[96] in se nanj pripravljala s tridnevnico.[97]

Za korporativne nastope so si dekleta že leta 1900 priskrbele družbino zastavo v obliki klasičnega bandera z ovalnima slikama zavetnic; bandero ni ohranjeno, dokumentirano pa je na skupinski fotografiji

86 NŠAL, Zbirka listin, Rim, 13. 1. 1891. Popolni odpustek je bilo mogoče dobiti le na 8. december, tj. ob obletnici izpostavitve podobe javnemu češčenju, in v nedeljo pred praznikom sv. Janeza Krstnika ter naslednjih sedem dni, nepopolnega pa za vsakokratno molitev po namenu sv. očeta pred podobo (gl. *Naša ljuba Gospa vedne pomoči*, predgovor).

87 Pirc, Marijine slike, str. 4.

88 Ferrero, Redemptoristen, str. 420–421. Bratovščino omenja tudi Stele, Bizantinske in po bizantinskih posnete Marijine podobe, str. 388.

89 *Maria. Verehrung und Gnadenbilder*, str. 59; Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, str. 226. Uveljavljene razlage, da se Otrok oklepa Matere v strahu pred križem, je zavrnil Pirc, Marijine slike, str. 4: *Odrešenik se nikdar ni branil križa! Meni se zdi bolj verjetno, da izvira žalost od spomina na grešnike, ki se bodo pogubili navzlic križu in vsemu trpljenju. Prav tista žalost, katero je občutil Kristus pozneje kot mož veliki četrtek na Oljski gori*.

90 Za kopijo, ki jo je v Rimu blagoslovil papež Pij IX., gl. Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, str. 226. Uršulinke so kongregacijo ustanovile na zunanji dekliški šoli (gl. AULj, Kongregacija Marije vedne pomoči). Podatke iz Uršulinskega arhiva in knjižnice mi je prijazno posredovala s. Marta Triler.

91 Pirc, Marijine slike, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1935, jun., št. 6, str. 1, »Ob 50 letnici predilnice«; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 167, 312, s fotografijo kapele. Tudi ta kopija je bila blagoslovljena od sv. očeta in obdarovana z odpustki.

92 Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, str. 226, navaja, da gre po slovenskih cerkvah večinoma za oljne tiske in da še ti niso posebno pogosti.

93 *Cerkveni glasnik*, 1931, avg., št. 8, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1931, sept., št. 9, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 139; Petek, *Kronika*, str. 58; prim. Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, str. 226. Za načrtovanje gradnje kapele gl. *Cerkveni glasnik*, 1925, apr., št. 7, str. 4. Kot patrona Tržiča je Marija vedne pomoči poimenovana ob objavi reprodukcije njene slike v župnijski cerkvi (gl. *Cerkveni glasnik*, 1925, maj, št. 8, str. 1, 3). Več o tej poslikavi gl. v članku Andreje Rakovec v tej publikaciji.

94 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, pismi Franca Bleiweisa župniku Špendalu, Škofja Loka, 20. 6. 1898 in 23. 6. 1898, z osnovnimi navodili glede sprejemanja v bratovščino. Ker dotlej še ni dobil svetinj iz Münstra, mu je za prvo silo poslal take z nemškim napisom, izdelane na Dunaju.

95 To dejstvo se omenja tudi v korespondenci med župnikom Špendalom in škofijskim ordinariatom (gl. NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine). Za sprejem članic je kongregacija uporabljala običajne sprejemnice z motivom Brezmadežne, kakor je mogoče videti na primerku iz zapuščine Marije Kurnik iz leta 1904, gl. Knific, *Kolarska obrt*, str. 72.

96 Praznik Marije vedne pomoči obhajajo v Rimu 26. aprila, drugod pa 27. junija ali na različne dneve. Redemptoristi so si v čast Mariji vedne pomoči leta 1876 izposlovali poseben mašni obrazec (gl. Žakelj, *Zdrava Marija*, str. 445–447). *Marianisches Kirchenjahr*, str. 323–343, postavlja praznik na nedeljo pred praznikom rojstva Janeza Krstnika.

97 Gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1928, jun., št. 45, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1929, jun., št. 6, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1936, dec., št. 12, str. 4.

Ivan Pengov ml.: Zastava dekliške Marijine družbe s podobo Marije vedne pomoči in simbolom sv. Neže, 1927, ž. urad Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

kongreganistk.[98] Za novo zastavo je leta 1927 poskrbel župnik Matija Škerbec. Z nemajhno umetnostno ambicijo se je najprej obrnil na uglednega arhitekta Jožeta Plečnika, ta pa mu je zaradi prezaposlenosti priporočil svojega študenta Ivana Pengova ml. (1906–1975). Pengov je pripravil več skic in po načrtu, ki je bil izbran, so zastavo s svilo in zlatimi nitmi izvezle mariborske šolske sestre, kovinske dele pa je napravil ljubljanski pasar Ivan Kregar (1867–1931). Zastava ima obliko majhnega bandera. Stran z napisom *Marija vedne pomoči / prosi za nas!* krasi zvesto posneta podoba glavne patrone, stran z napisom *Sv. Neža, naš vzor / prosi za nas!* pa je simbolična: jagnje je svetničin atribut, izpod griča izvirajoči štirje studenci predstavljajo evangelije kot temelj krščanskega življenja, svetlo modro polje z lilijami in zvezdami pa deviško čistost. Bronast in pozlačen zaključek droga v obliki soncu podobnega žarečega obroča z napisom *Kongregacija deklet v Tržiču* simbolizira družbo kot vir duhovnega življenja in moči. Sredino obroča zapolnjuje Marijin monogram: križ nad njim kaže na Marijino sredništvo (»Po Mariji k Jezusu«), stolp pod njim (v asociaciji na stolp Davidov in stolp slonokoščeni) pa simbolizira njeno varstvo in zavetje, ki ga daje družbenikom v svojih kongregacijah. Kot Brezmadežna je označena z dvanajstimi zvezdami na reverzu obroča. Svilena trakova, ki sta bila svojčas obešena na drog, sta ponazarjala po Mariji se dvigajoče molitve in milosti, ki prihajajo od nje.[99] Umetniško izdelano zastavo je Škerbec pohvalil z besedami, da

[98] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 178, 179, s fotografijo družbenic s prvim družbinim banderom, ki ni več ohranjeno, in reprodukcijo drugega bandera. Fotografiji hrani tudi Tržiški muzej. Podatke o bratovščinskem gradivu v muzeju mi je prijazno posredoval dr. Bojan Knific.

[99] Za opis in simboliko družbine zastave gl. *Cerkveni glasnik*, 1927, jul., št. 34, str. 4; *Bogoljub* 25/8, 1927, str. 187, »Pomenljiva zastava«, z repr.; gl. tudi Zalar, *Marijine družbe*, str. 192, 194: repr.

Šentflorjanska Žalostna Mati Božja, 19. stoletje, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

je »gotovo ena najlepših, če ne najlepša, kar jih imajo Marijine družbe«,[100] družbenice pa so ob njegovem odhodu iz Tržiča leta 1928 zapisale: »Naša krasna zastava nam bo vedno živa priča o njegovi veliki ljubezni in požrtvovalnosti do Marije.«[101] Stala je skupno 15.288 dinarjev; ker družba ni imela toliko sredstev, so članice zbirale prostovoljne prispevke, 5.000 dinarjev pa je v ta namen darovala tržiška Hranilnica in posojilnica.[102]

Kongreganistke so sodelovale tudi pri opremi kapele škapulirske bratovščine, svoje marijanske predhodnice. Kot je bilo zgoraj omenjeno, so prispevale za kipa ob vhodu v kapelo, že pred tem pa so notranjščino obogatile s slikanim oknom, ki ga je leta 1911 po predlogi napravil Maks Tušek iz Ljubljane.[103] Upodobitev Srca Marijinega (z napisom *Darovala Marijina družba 1911*) druži s pendantom, sv. Frančiškom, motiv rožnega vrta, najbrž kot spomin na Šubičevo stensko sliko, ki je bila ob tej priložnosti prekrita z ornamentiko. Marija je predstavljena v pozi orante, zanimiv pa je njen plašč, ki spominja na kazulo. Dekliška Marijina kongregacija je imela družbino sobo opremljeno z večjim številom slik; leta 1923 jih je zaradi pomanjkanja prostora nekaj posodila sestram v Dekliški dom, o njihovi nadaljnji usodi pa ni podatkov.[104]

Marijina družba žena in mater je bila kanonično ustanovljena 8. oktobra 1912 in že 11. novembra pridružena veliki kongregaciji *Prima Primaria* v jezuitskem kolegiju v Rimu, s čimer je postala deležna

[100] *Cerkveni glasnik*, 1927, jul., št. 34, str. 4, z izjavo: »Zastava je res krasno delo, ne vem, da bi mi bila kdaj katera tako ugajala kot ta. Načrt je prav lepo zamišljen, enako krasno pa so ga sestre izvedle.«

[101] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Dekliška Marijina družba v Tržiču, sejni zapisniki 1912–1930.

[102] *Cerkveni glasnik*, 1927, okt., št. 37, str. 4.

[103] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 1, Župna cerkev in podružnice 1785–1937, nova okna v cerkvi in kapelici 1911. Delo je izvršila firma Maks Tušek, stavbno in umetno steklarstvo, slikanje na steklo. Okni v kapeli sta stali 800 kron (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 132–133, 140, 189).

[104] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Dekliška Marijina družba v Tržiču, zapisniki 1912–1930.

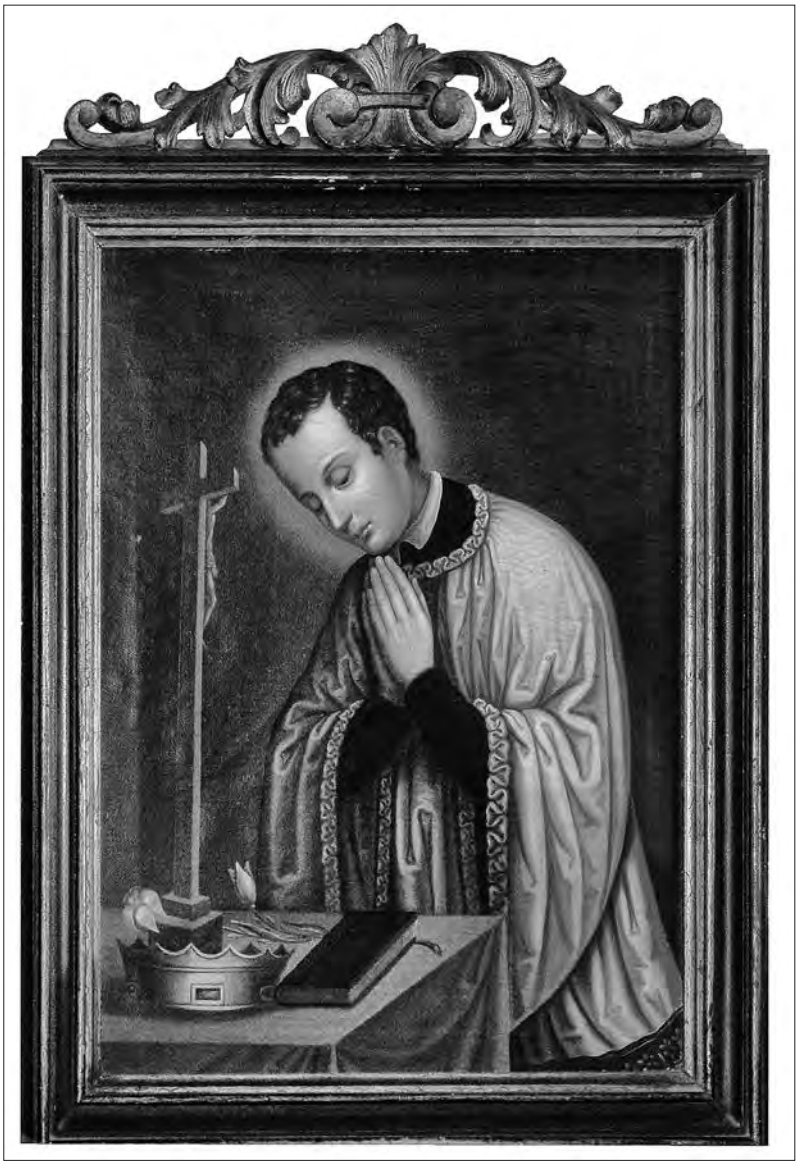

Sv. Alojzij, ok. 1865, ž. urad Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Ana Lavrič).

njenih odpustkov in privilegijev.[105] Kakor je bilo za kongregacije tega stanu v navadi, je za glavno patrono izbrala Žalostno Mater Božjo, za sekundarno pa sv. Ano. Letno pobožnost z mašo za žive in mrtve članice, skupnim obhajilom in govorom je obhajala na dan Spomina Marije sedem žalosti, tj. na petek pred cvetno nedeljo.[106] Z delom in prispevki, t. i. venčki, so družbenice postale velika opora tržiške krščanske dobrodelnosti.[107] Svoji zavetnici so častile v škapulirski kapeli, kjer so leta 1912 v stensko nišo ob oltarju namestile kip sv. Ane.[108] Pod nišo je visela starejša slika Žalostne Matere Božje z mečem bolečin in orodji Jezusovega mučeništva (*Arma Christi*), ki se zdaj hrani v zakristiji. Podoben oziroma enak in najbrž sočasen posnetek čudodelne podobe iz cerkve sv. Florijana v Ljubljani, po Karlu Pircu izpod čopiča Gašperja Götzla, se je do uničujočega požara leta

[105] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, ustanovna in pridružitvena listina Marijine družbe za žene 1912; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 178. V literaturi navajani datumi ustanovitve se za nekaj dni razhajajo.

[106] Gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1934, mar., št. 3, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1935, apr., št. 4, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1936, apr., št. 4, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1937, mar., št. 3, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1938, apr., št. 4, str. 3.

[107] Gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1937, okt., št. 10, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1937, nov., št. 11, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1937, dec., št. 12, str. 1–3, »Ob 25-letnici Marijine družbe žena«.

[108] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 137, 188, s podatkom, da je kip sv. Ane dar Julijane Engelsberger; Kragl, *Kronika*, str. 54. Nišo so na novo poslikali leta 1925 (gl. *Cerkveni glasnik*, 1925, apr., št. 7, str. 4).

1959 nahajal tudi v cerkvi sv. Jožefa.[109] Družbino zastavo s podobama zavetnic, prve na modrem polju in druge na belem, je za 700 kron izdelala Ana Hofbauer v Ljubljani; blagoslovljena je bila leta 1913 in je še ohranjena, saj so jo kongreganistke tudi potem, ko ni bila več v rabi, skrbno hranile »kot prvi vidni znak družbe«.[110] Leta 1939 jim je župnik Anton Vovk priskrbel novo, izvirno zasnovano umetniško zastavo, ki jo je po načrtu Staneta Kregarja izdelal ljubljanski pasar Janez Drnovšek. Ker trenutno ni v razvidu, jo lahko predstavimo le po fotografiji in Vovkovem opisu.[111] Njen glavni del je z vdelanimi kamni olepšan kovinski nastavek, ki ima v lovorjevem vencu na eni strani reliefno upodobljeno Marijino srce s sedmimi meči in pod njim tri zvezde, ki še najbolj spominjajo na celjski grb, na drugi pa sv. Ano z Marijo. Pod nastavkom so pritrjeni držaji za široke bele trakove, pripete s kljukicami. Stroške, ki so znašali 2.573 dinarjev, so pokrile članice.

Mladeniška Marijina družba je bila pod imenom Brezmadežnega spočetja Device Marije in s sekundarnim zavetnikom sv. Alojzijem prvič potrjena 20. novembra 1897, vendar tedaj ni zaživela. Vnovič je bila ustanovljena 5. avgusta 1916 in bila 20. septembra agregirana prvi družbi tega imena (*Prima Primaria*) v Rimu.[112] Čez tri leta se je razdelila na dva odseka, za mlajše in za starejše člane, slednji pa so se leta 1934 pridružili fantovskemu odseku Katoliške akcije. Glavni praznik je obhajala na Brezmadežno.[113] Poleg sv. Alojzija, ki je bil običajni patron Marijinih družb, si je tržiška leta 1916 za zavetnika izbrala tudi sv. Stanislava Kostko.[114] Prvega je vizualizirala slika, ki jo je za oltar sv. Jurija kupil župnik Alojzij Košir leta 1865, ko je bila pobožnost do svetnika v Tržiču že vpeljana,[115] o podobi drugega pa ni poročil. Poleg sv. Alojzija z oltarne menze, oblikovanega v nazarenski tradiciji, je v župnišču ohranjena tudi precej okorno naslikana podoba tega svetnika, s katero je bila morda opremljena družbina soba. Kip Srca Jezusovega, ki ga je fantom za sobo leta 1928 pomagala kupiti bratovščina sv. Duha, je bil kmalu nadomeščen z drugim, za katerim pa ni sledu.[116]

Nižja Marijina kongregacija, t. i. **Marijin vrtec**, je bila ustanovljena 10. novembra 1912.[117] Pod svoje okrilje je zbirala učence in učenke tržiške meščanske šole. Vodil jo je veroučitelj, ki je imel z mladino, ločeno po spolu, vsak teden ali na štirinajst dni srečanja, na katerih so obravnavali razne teme in gojili skupno branje.[118] Slovesen sprejem v Marijin vrtec je bil na praznik Brezmadežne.[119]

Krščanski poduk

Bratovščina sv. Uršule za krščanski poduk in srečno smrt se je na Slovenskem zelo razširila po tem, ko jo je leta 1858 potrdil in priporočil Pij IX.; sedež je imela pri kapucinih v Celju, kjer so vodili osrednjo bratovščinsko knjigo, vence pristopnikov pa je vpisovala tudi »velika podružnica« pri Sv. Jakobu v Ljubljani, ki je podatke posredovala celjski matični ustanovi. Leta 1899 je škof Anton Bonaventura Jeglič poskrbel za kanonično ustanovitev ljubljanske bratovščine s sedežem v šentjakobski cerkvi, pri kateri so odtlej vodili osrednjo evidenco članov, in tamkajšnjega župnika določil za vrhovnega predstojnika za vso škofijo.[120] V Tržiču so bratovščino vpeljali že oktobra 1862, vendar ni v polnosti zaživela, dokler je niso po prizadevanju

[109] Pirc, Marijine slike, str. 4, navaja, da sta sliki enaki, le da je tista pri Sv. Jožefu »v mnogo bolj živih barvah« in da jo je napravil »slikar in podobar Gašper Goetzel v Kranju.« Slednja je leta 1959 pogorela (gl. Petek, *Kronika*, str. 108), dokumentirana pa je na fotografiji, ki jo je objavil Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 182. Sliko v škapulirski kapeli je na terenskem ogledu zabeležil France Stele in jo okvirno datiral na začetek 19. stoletja (gl. Umetnostnozgodovinski inštitut F. Steleta ZRC SAZU, Terenski zapiski, CVI, 23. 6. 1914, str. 34–35v). Za motiv Šentflorjanske Žalostne Matere Božje gl. Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, str. 208–209.

[110] *Cerkveni glasnik*, 1939, jul., št. 7, str. 1–2, »Nova zastava Marijine družbe žena«.

[111] *Cerkveni glasnik*, 1939, jul., št. 7, str. 1–2, »Nova zastava Marijine družbe žena«, z reprodukcijo, s podatkom, da je kumica ob blagoslovu pripela na zastavo napisni trak v vrednosti 190 kron. Vovk je družbenice z zastavo presenetil, saj jo je dal napraviti na svojo roko in s tem odpravil dilemo glede (ne)primernega zastavonoše. Nosile so jo namreč lahko ženske same, ker ni bila pretežka (gl. ŽA, Tržič, Kronika župnije Tržič II., str. 28).

[112] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, ustanovna listina Marijine družbe za mladeniče 1897, pridružitvena listina 1916, popis bratovščin 1918; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 179. V literaturi in zapiskih navajani datumi druge ustanovitve se za nekaj mesecev razhajajo. Ob ustanovitvi je družba dobila dovoljenje, da smejo člani za svoje namene uporabljati prazno kaplanovo stanovanje.

[113] Gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1927, dec., št. 39, str. 3.

[114] A. V., Fantje na plan, str. 1, s spodbudo fantom, naj bi pristopili v družbo, in navedkom: »Znano je, da je sv. Alojzij tudi poseben patron Marijinih družb /…/ sv. Stanislav /…/ je drugi zavetnik naše mladeniške Marijine družbe. Ravno te dni poteče 10 let, odkar čuva tudi našo Mladeniško Marijino družbo«.

[115] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 180. V župnišču je shranjena tudi poznobaročna podoba sv. Alojzija s pogorelega oltarja pri Sv. Jožefu.

[116] ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Bratovščina sv. Duha, kronika 1919–1940.

[117] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Nižja kongregacija v Tržiču, imenik in kronika 1935–1940; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 179.

[118] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Nižja kongregacija v Tržiču, imenik in kronika 1935–1940, z navedkom, da je bila nižja kongregacija ločena od Marijinega vrtca osnovnošolcev.

[119] Gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1924, dec., št. 3, str. 2; *Cerkveni glasnik*, 1930, dec., št. 12, str. 2.

[120] Za bratovščino sv. Uršule gl. *Zgodnja Danica* 17/29, 1864, str. 230; 17/30, 1864, str. 239, »Udom družbe sv. Uršule in tudi drugim v spodbudo«, z opozorilom na veliki podobi sv. Uršule v Celovcu (Štefan Šubic) in Dobrepolju (Janez Wolf); *Venec cerkvenih bratovščin* 5/9, 1901, str. 142–143, »Bratovščina sv. Uršule in njenih tovarišic, v župni cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani«; Dolinar, Bratovščina sv. Uršule, str. 8; Smrekar, Pozabljena slika, str. 79, 80; Smrekar, Post scriptum, str. 631–640.

Valentin Metzinger: Smrt sv. Uršule, 1749, uršulinska c. presv. Trojice, Ljubljana (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

kaplana Ignacija Nadraha januarja 1897 obnovili.[121] Bratovščino so sestavljali venci enajstih članov istega spola, ki so bili dolžni drug drugega poučevati v krščanskem nauku, pomagati bližnjim v stiski in jih spodbujati k dobremu, posebej pa še posvečati se umirajočim in dobri pripravi na smrt.[122] Vsako leto so se na god svoje zavetnice, 21. oktobra, udeležili bratovščinske maše in pod običajnimi pogoji pridobili popolni odpustek, ta dan oziroma na nedeljo po prazniku pa so imeli tudi letni shod, kjer so zbirali prostovoljne prispevke za kritje stroškov, saj bratovščina sicer ni imela nobenih prihodkov. Nove člane je vpisoval kaplan, ki je bratovščino vodil.[123]

Osrednja ljubljanska ustanova je za tržiško postala nova spodbuda, kar se še posebej kaže v naročilu bratovščinske podobe sv. Uršule, ki jo je leta 1911 naslikal Matija Bradaška in je dobila svoj prostor v škapulirski kapeli (za praznik so jo bržčas postavljali

[121] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, popis bratovščin 1918, z navedkom, da je bila pridružena nadbratovščini pri Sv. Jakobu v Ljubljani. Barle, Naznanila in poročila, str. 175–176, leta 1902 poroča, da je število njenih članov naraslo že na 68 vencev (748 članov). Vsak venec je letno poskrbel za branje sv. maše za žive člane, ob smrti člana pa za mašo in za molitev treh rožnih vencev.

[122] Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 23; Dolinar, Bratovščina sv. Uršule, str. 8.

[123] Gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1924, okt., št. 1, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1925, okt., št. 13, str. 1; *Cerkveni glasnik*, 1927, okt., št. 37, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1929, okt., št. 10, str. 3. NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, popis bratovščin 1918 navaja, da je imela bratovščina 69 vencev. Enajst oseb, ki so sestavljale venec, naj bi spominjalo na enajst tisoč devic, ki so po legendi umrle skupaj s sv. Uršulo.

Matija Bradaška: Smrt sv. Uršule, 1911, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

v oltarni tron, sicer pa je visela na steni). Z naslonom na *Smrt sv. Uršule* Valentina Metzingerja iz leta 1749 se je namreč slikar zavestno navezal na Ljubljano in njeno tradicijo. Metzingerjeva slika je nastala za oltar leta 1723 ustanovljene in 1726 vpeljane bratovščine sv. Uršule pri ljubljanskih uršulinkah in se je motivno oprla na starejšo oltarno sliko Petra Auwercxa (iz 1711).[124] Kot bratovščinska podoba baročne predhodnice je postala vzor šentjakobski ustanovi, ki je s tem manifestirala ljubljansko prvenstvo in legitimirala svoje nasledstvo.[125] Podobo za šentjakobsko cerkev je zato Ivan Grohar, ki je naročilo izpolnil leta 1900/01, v glavnih potezah posnel po uršulinski, le motiv ladje v ospredju je prevzel po Metzingerjevi sliki iz kapele škofijskega dvorca v Goričanah.[126] Še zvesteje kot Grohar je Metzingerju ne samo v kompoziciji, ampak tudi v koloritu sledil Bradaška. Upodobitev umirajoče svetnice, ki jo podpirata angelska mladeniča, se vsebinsko posredno nanaša tudi na zgoraj omenjeni namen bratovščine. Prizorišče dogajanja je interier,

[124] Za uršulinsko bratovščino gl. mdr. Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine /…/ pri redovnih cerkvah, str. 55–57; za Metzingerjevo uršulinsko sliko gl. Cevc, *Valentin Metzinger*, str. 391, kat. št. 268; za Auwercxovo uršulinsko sliko gl. Murovec, Galerija slik, str. 269, 273, in Resman, *Uršulinke v Ljubljani*, str. 64.

[125] Smrekar, Post scriptum, str. 637, z navedkom, da je Groharjev povzetek Metzingerjeve oltarne podobe utemeljeval pravico škofijskega središča do bratovščine zaradi tradicije in upravičeval njen odvzem celjskim kapucinom.

[126] Smrekar, Pozabljena slika, str. 77–86; Smrekar, Post scriptum, str. 631–640. Groharjevo sliko (v resnici njen osnutek) so leta 1901 natisnili v vpisno izkaznico bratovščine.

ki ga nakazujejo tlak, podest in pilaster. Onemoglo Uršulinino telo, ki ga je zadela smrtna puščica, se je zgrudilo v roke angelov in čaka na sprejem v nebesa, kjer svetnico pričakujeta putta z vencem in krono mučeništva. Kranjski slikar sicer ni dosegel Metzingerjeve plastične prepričljivosti, svetlobnih učinkov in barvne pretanjenosti, ustvaril pa je koloristično ubrano in likovno učinkovito sliko, ki se uvršča med njegova boljša dela. Zaradi zgledovanja po matični tržiška *Sv. Uršula* izstopa iz množice bratovščinskih podob, ki jo običajno predstavljajo s tovarišicami oziroma varovankami pod njenim široko razprtim plaščem; motiv, vzporeden Mariji Zavetnici s plaščem, so razširjale bratovščinske podobice, kakršne je za člane dala natisniti tudi prvotna uršulinska združba.[127]

Molitveni in dejavni apostolat

Bratovščina vednega češčenja sv. Rešnjega telesa in za opravo ubožnih cerkva, ustanovljena v Bruslju leta 1848, je bila v Avstriji vpeljana leta 1857, v ljubljanski škofiji pa je zaživela dve leti pozneje. Sedež je imela pri ljubljanskih uršulinkah, razširila pa se je po številnih župnijah.[128] Vanjo so se začeli vpisovati tudi tržiški farani in proti koncu 19. stoletja se je število članov tako pomnožilo, da so pod župnikom Frančiškom Špendalom februarja 1897 vpeljali skupno molitveno uro, ki so jo opravljali vsako nedeljo in vsak zapovedan praznik, od leta 1899 s škofovim dovoljenjem pred izpostavljenim Najsvetejšim.[129] Člani so z letnimi prispevki podpirali ljubljansko bratovščinsko vodstvo, ki je s temi sredstvi oskrbovalo revne cerkve z liturgičnimi oblačili, pošiljalo pa jih je tudi premožnejšim cerkvam. Tržiška cerkev je v teku let prejela več njenih izdelkov, tako npr. zelen mašni plašč za kapelo na Kofcah ter rdeč mašni plašč in dragocen pluvial iz zlatega brokata s podobo Kristusa Kralja za župnijsko cerkev, obleko za cerkovnika, mašne strežnike idr. Zanimanje za bratovščino je z leti pojemalo, podatkom o oddaji letnih prispevkov pa lahko sledimo do leta 1940.[130]

Bratovščina sv. Duha je bila ustanovljena leta 1912 in bila agregirana glavni bratovščini,[131] ki je od leta 1882 delovala pri lazaristih na Dunaju, kjer so vodili evidenco članov za celotno Avstrijo. Prvi Tržičani so se ji posamič pridružili že leta 1903, interes zanjo pa se je povečal v letih pred prvo svetovno vojno. Od leta 1919 je bila centrala za slovenske bratovščine sv. Duha v Mariboru, kamor je odtlej predstojništvo tržiške družbe sporočalo imena priglašenih članov.[132] Pravico vpisovanja v bratovščino je imel vsakokratni župnik. S prispevki, ki so jih člani darovali o binkoštih, so oskrbeli tri maše v čast sv. Duhu za žive in mrtve člane, preostanek so porabili v dobre namene. Popolni odpustek so pod običajnimi pogoji (spoved in obhajilo) lahko prejeli na binkoštno nedeljo oziroma v osmini praznika. Bratovščina je pospeševala češčenje sv. Duha ter molila za Cerkev in duhovnike, sicer pa je skrbela tudi za nakup cerkvenih paramentov, opremo in urejenost svetišča.[133] Vsako leto je za procesijo sv. Rešnjega telesa poskrbela za oltar pri Sv. Andreju, pomagala je pokriti stroške za okvirje križevega pota in druge potrebe v Andrejevi cerkvi, za kip Srca Jezusovega pred škapulirsko kapelo, za kip Srca Jezusovega v družbini dvorani mladeniške Marijine kongregacije, za oltarne prte, cerkveno preprogo, razsvetljavo, pranje cerkvenega perila, pritrkavanje ipd.[134] Delež bratovščine pri cerkveni opremi še zdaj spričuje Pengovov kip, ohranjen pa je tudi industrijsko izdelan kipec Praškega Jezuščka, ki ga je bratovščina kupila leta 1929 in ga podarila otroškemu zavetišču na Skali.[135]

Ustanavljanje **družb sv. Družine** po župnijah je leta 1893 na pobudo papeža Leona XIII. priporočil ljubljanski škof Jakob Missia, njihov pomen za prenovo družinskega življenja pa je leta 1905 poudarila tudi škofijska sinoda.[136] Družine je v družbo sprejemal domači duhovnik, škofija pa je vodila pregled nad evidenco članstva. Družinski člani so se dnevno zbirali k skupni molitvi pred podobo sv. Družine (motiv je bil upodobljen tudi na sprejemnici v družbo).[137] Tržiška družba sv. Družine je bila ustanovljena 19. marca 1904, ko je župnik Frančišek Špendal sprejel vanjo prvih 166 družin, do leta 1935 pa je njihovo število naraslo že na 422.[138]

---

127 Za tovrstne upodobitve gl. Lavrič, Bratovščine na Slovenskem, str. 517–524.

128 Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 18–19. Leta 1896 je bila bratovščina razširjena v 284 župnijah.

129 Kragl, Bivšemu tržiškemu župniku Fr. Sal. Špendalu, str. 2; gl. tudi Potokar, Naznanila in poročila, str. 61. NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, popis bratovščin 1918 navaja bratovščino sv. Rešnjega Telesa kot že dolgo obstoječo, ker so se prispevki redno pobirali, uradno pa je napravila zapisnik leta 1910.

130 Za bratovščino gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1925, jun., št. 9, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1927, jul., št. 34, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1928, nov.–dec., št. 50–51, str. 6; *Cerkveni glasnik*, 1929, jun., št. 6, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1929, avg., št. 8, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1931, nov., št. 11, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1935, apr., št. 4, str. 2; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 144.

131 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 180, v njej vidi naslednico nekdanje bratovščine sv. Trojice.

132 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Bratovščina sv. Duha, imenik 1919–1937.

133 O bratovščini gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1925, jun., št. 9, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1929, maj, št. 5, str. 3, ki izpostavlja: »Pri vseh novih napravah v naši župnijski cerkvi se je kar po vrsti udejstvovala tudi ta bratovščina«.

134 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Bratovščina sv. Duha, kronika 1919–1940.

135 *Cerkveni glasnik*, 1925, febr., št. 5, str. 4.

136 Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 21; Šega, Cerkvena društva in bratovščine, str. 251.

137 Za družbina pravila gl. *Ljubljanski škofijski list*, 1895, št. 2, str. 30–36 »Naznanila in naredbe glede 'splošne pobožne družbe krščanskih družin v čast sveti družini nazareški'«.

138 *Cerkveni glasnik*, 1934, jan., št. 1, str. 4; Viktor Kragl, Bivšemu tržiškemu župniku Fr. Sal. Špendalu, str. 2; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 179.

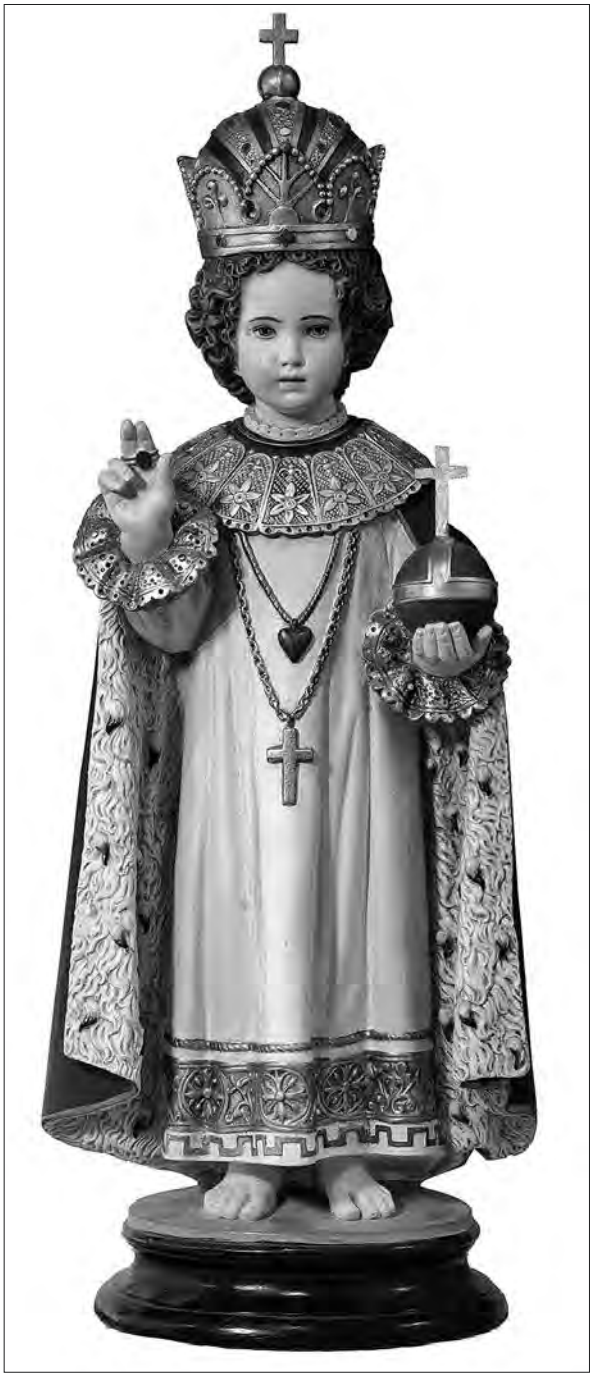

Praški Jezušček, ok. 1929, ž. urad Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

Družba molitvenega apostolata se je začela med jezuiti v Franciji leta 1844, papež Pij IX. jo je 1849 potrdil in obdaril z odpustki, Leon XIII. pa jo je zelo priporočal in ji leta 1896 dal nova pravila.[139] V ljubljanski škofiji je **zaveza apostolstva molitve** ob koncu 19. stoletja delovala le v cerkvi Srca Jezusovega v Ljubljani, pozneje pa se je razširila in bila 26. februarja 1917 pod župnikom Jožefom Potokarjem ustanovljena tudi v Tržiču.[140] Imela je tri stopnje: vsakodnevno darovanje molitve, dela in trpljenja po namenih Srca Jezusovega, molitev desetih zdravamarij z očenašem in zadostilno sveto obhajilo. Člani so se zbirali k molitvenim uram. Glavne molitvene namene je od leta 1886 mesečno določal papež, dnevne namene pa so narekovale potrebe domače Cerkve.[141] Del Apostolstva molitve je bilo **Apostolstvo mož**, ki je v tržiški župniji vzklilo po stanovskih govorih leta 1920;[142] združevalo je može in fante pri češčenju Srca Jezusovega in mesečnem sv. obhajilu z namenom, da bi poglobili duhovno življenje in katoliško zavest; skupni seznam članstva so vodili jezuiti v Ljubljani.[143] Tržiško Apostolstvo molitve je za svojo podobo izbralo *Srce Jezusovo*, ki ga je leta 1866 naslikala Henrika Langus (1836–1878) in leta 1892 z novim okvirjem, enakim tistima pri slikah na menzah stranskih oltarjev, olepšal Janez Vurnik (1849–1911).[144] Zdaj izgubljena slika Jezusa v dopasnem izrezu, s plamenečim srcem in blagoslavljajočo desnico je bila nameščena na menzi oltarja Karmelske Matere Božje.[145]

Katoliška akcija, organizacija za sodelovanje laikov pri apostolskem poslanstvu Cerkve, ki jo je leta 1922 ustanovil papež Pij XI., je v Tržiču začela delovati pod župnikom Antonom Vovkom leta 1929.[146]

139 Za družbo gl. mdr. *Venec cerkvenih bratovščin* 1/1, 1897 (izšlo 1896), str. 12–13, »Apostolstvo svete molitve«; *Venec cerkvenih bratovščin* 2/2, 1898, str. 22–25, »Pobožna družba molitvenega apostolstva«; *Venec cerkvenih bratovščin* 3/6, 1899, str. 91–94, »Apostolstvo svete molitve«; Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 20, z navedkom, da je Leon XIII. družbo reorganiziral leta 1879.

140 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, popis bratovščin 1918; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 176. Apostolstvo je vodilo seznam članov.

141 Namene apostolstva molitve so objavljala glasila *Venec cerkvenih bratovščin*, *Bogoljub* in *Glasnik Srca Jezusovega*.

142 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 176; gl. mdr. tudi *Cerkveni glasnik*, 1924, dec., št. 3, str. 2; *Cerkveni glasnik*, 1925, maj, št. 8, str. 8.

143 Šega, Cerkvena društva in bratovščine, str. 253.

144 Delo slikarke Langusove je stalo 40 fl, prvotni okvir 11 fl, stroške pa so večinoma pokrili z darovi Marije Ahačič (40 fl) in Vincencije Napret (2 fl). Vurnikov okvir je stal 72 fl 50 kr, plačala pa ga je Julijana Raitharek (gl. *Cerkveni glasnik*, 1926, jun., št. 21, str. 4).

145 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 137, 174, 175, 176, z repr. škapulirskega oltarja s sliko Srca Jezusovega, ki so jo leta 1965 nadomestili s tabernakljem, gl. Petek, *Kronika*, str. 66. Slika bi utegnila biti povezana z **bratovščino Srca Jezusovega**, ki se po Kraglu, *Zgodovinski drobci*, str. 174, omenja leta 1855 in ki je najbrž identična z Apostolstvom Srca Jezusovega, kot združbo imenuje Pirc, Alojzij Košir, str. 4. V Tržiču je imela le zbirno mesto, sedež pa pri ljubljanskih frančiškanih (o tem: Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 22). Podobno velja za bratovščino **Naše ljube Gospe presvetega Srca**, ki je imela sedež v ljubljanski stolnici (o tem: Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 23), omenja pa jo *Cerkveni glasnik*, 1925, dec., št. 15, str. 6. Nobena ni navedena v popisu tržiških bratovščin iz leta 1918 v NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36.

146 *Cerkveni glasnik*, 1929, avg., št. 8, str. 1–2, »Katoliška akcija«; *Cerkveni glasnik*, 1929, nov., št. 11, str. 4. Dne 10. novembra je bil izvoljen župnijski svet in odbor.

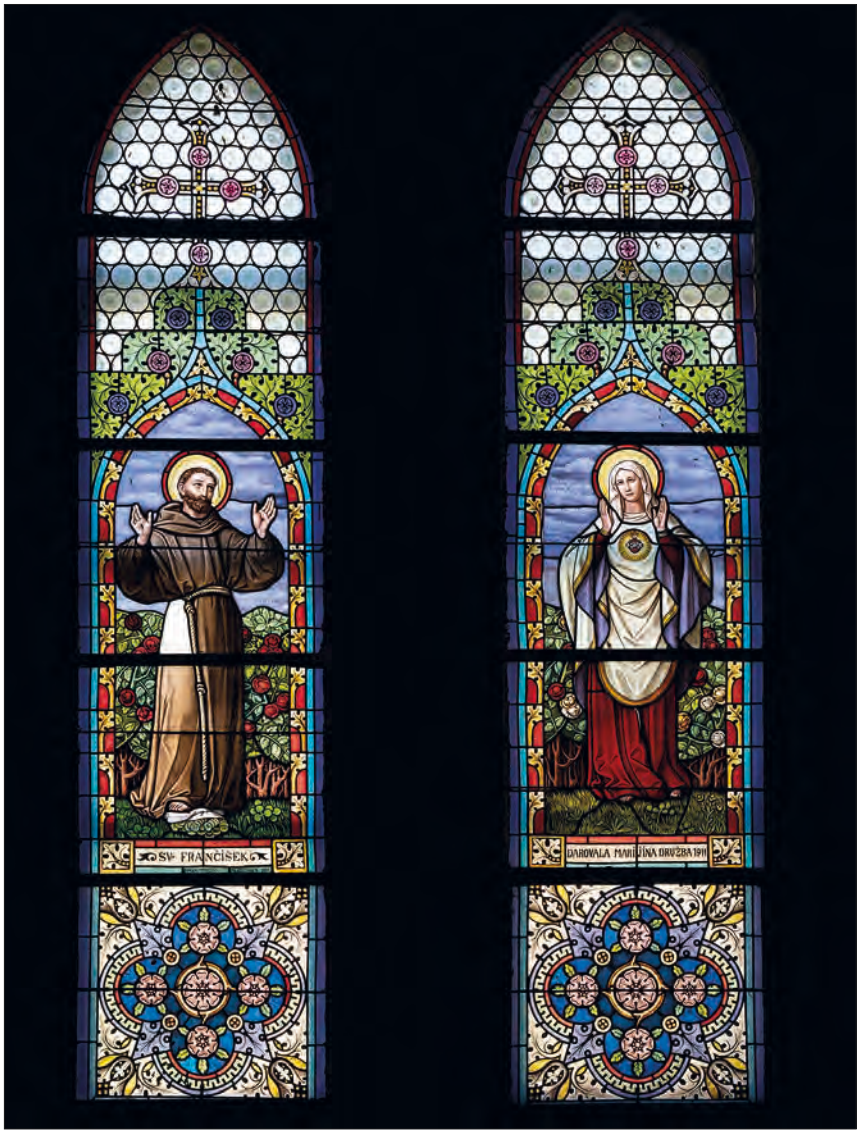

Maks Tušek: Sv. Frančišek Asiški in Srce Marijino, slikani okni v škapulirski kapeli, 1911, ž. c. Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

Ustanovni sestanek so imeli na praznik Kristusa Kralja v dvorani Našega doma, kjer je visela slika Kristusa Kralja, na katero je dal Vovk ob tej priložnosti zapisati: *Kristus – kralj vseh tržiških katoliških organizacij danes in vselej!*[147] Istega duha je izpovedovala tudi monumentalna podoba Kristusa s krono in zemeljsko oblo v moški kapeli župnijske cerkve, ki sta jo leta 1931 poslikala Janez Mežan in Nikolaj Pirnat;[148] leta 1963 sta jo »nadomestila« slovanska apostola Ciril in Metod izpod čopiča Staneta Kregarja.[149]

Molitvena pomoč Katoliški akciji je bila pripravljalna ustanova Katoliške akcije.[150] Prirejala je tedenske molitvene ure, širila spoznavanje pomena Katoliške akcije in njen tisk. Krajevne skupine je vodil župnik, vrhovno vodstvo nad skupinami pa je imel narodni odbor Katoliške akcije. Pravila Molitvene pomoči je izdal škof Gregorij Rožman 8. decembra 1937.[151] V Tržiču je začela delovati 4. marca 1938 v okviru že vpeljane Katoliške akcije.[152]

Podpora misijonom

Molitvi in delu za cerkveno edinost kristjanov se je posvečalo **Apostolstvo sv. Cirila in Metoda**, pre-

147 *Cerkveni glasnik*, 1929, dec., št. 12, str. 2.
148 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 139, 140: repr.
149 Več o tem v prispevku Andreje Rakovec v tej publikaciji.
150 *Bogoljub* 37/1, 1939, str. 10–12, »Molitvena pomoč Katoliške akcije«.
151 *Cerkveni glasnik*, 1938, mar., št. 3, str. 2–3, »Pravila za 'Molitveno pomoč' Katoliški akciji«.
152 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Molitvena pomoč Katoliški akciji 1938–1941; *Cerkveni glasnik*, 1938, apr., št. 4, str. 4.

novljena oblika bratovščine, ki jo je leta 1852 ustanovil lavantinski škof Anton Martin Slomšek. Apostolstvo je v ljubljansko škofijo leta 1909 vpeljal Anton Bonaventura Jeglič. Podatke o članstvu in prispevke je zbiral škofijski odbor.[153] Misijonsko dejavnost sta podpirali tudi **Družba za širjenje vere** in družba **Dejanje sv. Detinstva**.[154] Prva je bila ustanovljena v Lyonu leta 1822, na slovenska tla jo je poskušal uvesti že Slomšek, zaživela pa je šele po letu 1924; druga je povezovala šolsko mladino.[155] Da bi raslo število članov, so tržiški župniki vernike vabili k vpisu zlasti v času misijonskega tedna, ki ga je prirejala dekliška Marijina družba.[156]

Dobrodelna dejavnost

Tretji red sv. Frančiška je bil v Tržiču ustanovljen šele pod župnikom Jožefom Potokarjem 3. decembra 1911, imel pa je že pred tem večje število pripadnikov, ki so bili vpisani drugod, večinoma v Ljubljani, kjer je prva kongregacija (po jožefinskem zatrtju) zaživela že leta 1837.[157] Skupščina je spadala k okrožju Brezje, od koder so vsa leta prihajali tudi vizitatorji. Člani so imeli mesečne shode z vesoljno odvezo in mesečno mašo izmenoma za žive in za mrtve tretjerednike. Opravljali so tridnevnico v čast sv. Frančišku in devetdnevnico pred praznikom Brezmadežne, praznovali pa so tudi god sv. Elizabete, zavetnice tretjega reda. V času, ko je tržiško skupščino vodil kaplan Viktor Čadež, je več poročil o njeni dejavnosti izšlo v *Cvetju z vrtov sv. Frančiška*.[158] Ustanovitev tretjega reda je našla likovno obeležje v škapulirski kapeli, kjer je leta 1911 Maks Tušek iz Ljubljane po naročilu Andreja Gassnerja st., ki je bil tudi sam goreč tretjerednik, vstavil slikano okno s podobo sv. Frančiška.[159] Svetnik z vidnimi stigmami na rokah je predstavljen v rožnem vrtu, pogled dviguje kvišku, z nogami pa, prezirajoč bogastvo tega sveta, tepta vrečo, iz katere se usipajo novci.[160] Z redom je mogoče pogojno povezati tudi kip sv. Frančiška, ki je bil pozneje prenesen v kapelico sv. Katarine na Slapu,[161] že pred ustanovitvijo tržiške skupščine pa so v trgu živeči tretjeredniki svojega zavetnika lahko častili na oltarju sv. Jurija; njegov kip je skupaj z drugimi na stranskih oltarjih leta 1892 izdelal Kristijan Mahlknecht v St. Ulrichu na Tirolskem.[162]

S tretjeredniki in njihovo dobrodelnostjo, ki so jo izkazovali z mesečnimi nabirkami za revne in bolne sobrate, je bila povezana tudi posebna ustanova, t. i. kruh sv. Antona za podporo siromakov;[163] pušica za zbiranje miloščine je bila nameščena v cerkvi pri stranskih vratih, poleg nje pa je visela slika sv. Antona Padovanskega, delo Matije Bradaška iz leta 1916, ki jo je cerkvi podaril trgovec Leopold Lavš.[164] Njen pendant je bil *Sv. Rok*, ki je na tem mestu prav tako zastopal tretjerednike.[165]

Izjemno pomembno vlogo na področju dobrodelne dejavnosti in povezovanja tržiških organizacij je odigrala **Vincencijeva konferenca Marijinega oznanjenja**. Katoliško zvezo dobrote za podporo revnih je leta 1833 v Parizu ustanovil profesor prava in književnosti Frédéric Ozanam, tudi tretjerednik, in za njenega zavetnika izbral sv. Vincencija Pavelskega, misijonarja ubogih. Vincencijeve konference so se kmalu razširile po svetu. Prvo v Sloveniji sta maja 1876 pri ljubljanski stolnici ustanovila stolni kanonik Janez Gogala in profesor Josip Kronberger.[166] Že oktobra ji je sledila konferenca pri Sv. Jakobu v Ljubljani, naslednja na Kranjskem pa je bila tržiška, ustanovljena 11. julija 1889 in 19. septembra istega leta agregirana glavni Vincencijevi družbi v Parizu.[167] Pobudnika sta bila župnik Frančišek Špendal ter veleindustrialec in posestnik tržiškega gradu

153 *Ljubljanski škofijski list*, 1909, št. 6, str. 101–102 »Apostolstvo sv. Cirila in Metoda pod zavetjem preblažene Device Marije«; Šega, Cerkvena društva in bratovščine, str. 250–251; za tržiško članstvo gl. NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, popis bratovščin 1918; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 180.

154 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, popis bratovščin 1918; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 180–181.

155 Gruden, *Das soziale Wirken*, st. 23; Šega, Cerkvena društva in bratovščine, str. 251–252.

156 Gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1927, jul., št. 34, str. 2–3, »Da bi bili vsi eno…!«.

157 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 180. Za članstvo gl. NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Tretji red, imenik članov 1893–1940. Število kongregacij tretjega reda je začelo naraščati po letu 1883, ko jih je Leon XIII. priporočil v enciklki *Misericors Dei Filius* (gl. Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 17).

158 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 180; *Cvetje z vrtov sv. Frančiška* 35/2, 1918, str. 58–59; 35/3, 1918, str. 92–93; 35/7–8, 1918, str. 226; 36/1, 1919, str. 28; 36/3, 1919, str. 60–61; 36/5, 1919, str. 93, s podatkom o tržiški tretjerednici Frančiški Drukar, ki je pridobila številne ude za kongregacijo sv. hiše v Loretu in zbrala lepo vsoto denarja za popravilo loretske cerkve; 36/8–9, 1919, str. 141.

159 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 1, Župna cerkev in podružnice 1785–1937, nova okna v cerkvi in kapelici 1911; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 132–133, 140, 189; za Gassnerjevo članstvo v tretjem redu sv. Frančiška, gl. *Cerkveni glasnik*, 1926, febr., št. 17, str. 3.

160 Kompozicija je, razen rožnega vrta, enaka, kot jo najdemo npr. na oljni sliki pri novomeških frančiškanih.

161 Za kapelico gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 172.

162 Petek, *Kronika*, str. 51. S tretjim redom je mogoče povezati tudi sliki sv. Marjete Kortonske (Viktor Zakrajšek jo je zabeležil v zakristiji, gl. NŠAL, ŠAL, Popisi cerkva 1954, Popis cerkva in cerkvenih znamenitosti v župniji Tržič na Gorenjskem, 1955) in sv. Janeza Vianneya, ki jo je cerkvi podarila Ida Mally (gl. *Cerkveni glasnik*, 1940, nov., št. 11, str. 3).

163 Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 17. T. i. Antonove kruhke so začeli deliti siromakom v 19. stoletju (gl. Kleinschmidt, *Antonius von Padua*, str. 389, 391).

164 *Cerkveni glasnik*, 1935, avg., št. 8, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 139. Slika je bila pred nekaj leti ukradena.

165 Sliko omenja Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 139. Bila je ukradena hkrati s sliko sv. Antona Padovanskega.

166 Gajšek, *Slovenska provinca misijonske družbe*, str. 351–353.

167 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, popis bratovščin 1918; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Vincencijeva družba, imenik, kronika 1889–1912; Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 78.

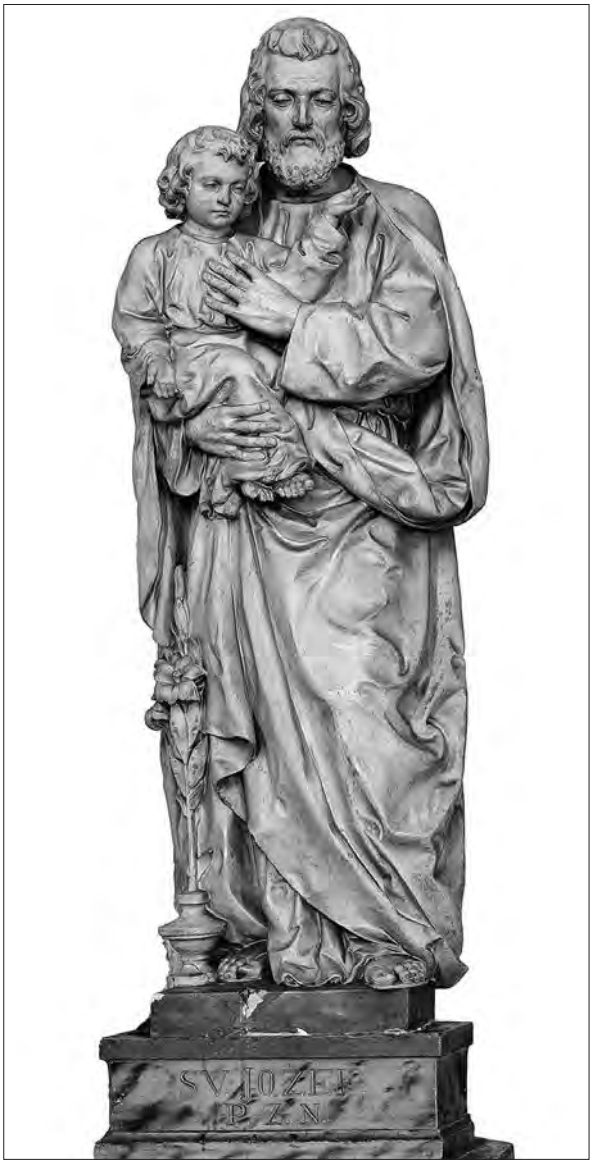

Jožef Pavlin: Sv. Jožef s pročelja »Našega doma« na Skali, 1913/1914, p. c. sv. Andreja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

Andrej Gassner st., ki je bil tudi največji dobrotnik konference in njenih dejavnosti.[168] Te so se zelo razmahnile z ustanovitvijo sirotišnice in dnevnega zavetišča za delavske otroke. V ta namen je župnik Jožef Potokar leta 1913 kupil hišo »na Skali«, ob njej pa je s prizadevanjem prosvetnega društva sv. Jožefa,[169] ki si je želelo primernih prostorov in dvorane, že do leta 1915 zrasla nova stavba »Naš dom«, katere gradnjo je vodil ljubljanski stavbni podjetnik Matko Curk, v njegovi odsotnosti pa bratranec Janez Curk.[170] Umetniški kip sv. Jožefa za nišo na pročelju Doma je izklesal radovljiški kipar Jožef Pavlin (1875–1914), ki je že na začetku prve svetovne vojne padel na vzhodni fronti v Galiciji. Kip je njegovo zadnje delo. Figura je strogo frontalna in statična, prilagojena poziciji v niši, in ima zgoščen volumen, medtem ko je njena površina razdrobljena v nadrobnostih. Sv. Jožef zaščitniško pridržuje Jezuščka, ki z razprtimi dlanmi sedi na njegovi desnici. Pozornost zbujata Otrokova dopetna haljica in neobičajen položaj lilije, postavljene v vazo ob Jožefovih nogah.[171]

Sv. Jožefu je bila posvečena tudi kapela v zavetišču, ki so jo uredili leta 1924, šele po tem, ko so oskrbo otrok prevzele mariborske šolske sestre, ki so nadomestile sestre križniškega reda. Najprej je imela prostor v pritličju, leta 1926 pa so jo preselili na podstrešje Našega doma, kjer so s preureditvijo pridobili primeren prostor ne le zanjo, ampak tudi za konferenčno sobo in arhiv, načrtovali pa celo muzej karitativne dejavnosti.[172] Dobrotniki so za opremo kapele podarili kip Srca Jezusovega, Praškega Jezuščka (kupila ga je bratovščina sv. Duha), okvir za oltarno sliko in tobačnico, s katero je bil kupljen križev pot, cerkveno posodje so pripeljali iz neke mariborske kapele, tabernakelj so poslale ljubljanske uršulinke, paramente frančiškani, cerkveno perilo pa škofjeloške uršulinke. Sredstva za oltarno menzo je daroval tržiški rojak iz Ljubljane, za ciborij pa neimenovana oseba.[173] Po prezidavah in prenovi Doma leta 1931[174] so kapelo uredili na podstrešju prizidka in jo 1. junija 1932 slovesno blagoslovili.[175] Preprosti in skromni stari oltar[176] so julija 1938 nadomestili z novim, sodobno oblikovanim po načrtu Staneta

[168] Za Vincencijevo konferenco gl. *Cerkveni glasnik*, 1929, jun., št. 6, str. 1, »Ob štiridesetletnici naše Vincencijeve konference«; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 392–399; gl. tudi *Cerkveni glasnik*, 1926, febr., št. 17, str. 3.

[169] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Društvo sv. Jožefa, pravila in imenik 1897–1907. Društvo je skrbelo za izobraževanje in kulturni napredek članov na katoliški podlagi, zlasti po načelih okrožnice Leona XIII. iz leta 1891 o delavskem vprašanju. Več o društvu Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 404–406.

[170] Obe stavbi je prevzela v lastništvo Vincencija konferenca, ki je tržiškim katoliškim društvom dovolila uporabljati dvorano Našega doma.

[171] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 171; Petek, *Kronika*, str. 103. Kip sv. Jožefa sta plačala tržiški kaplan Viktor Čadež, tajnik društva sv. Jožefa, in njegova sestra. Blagoslovljen je bil skupaj z domom 7. marca 1915. Zdaj stoji v cerkvi sv. Andreja. Za kiparja gl. Žitko, *Historizem v kiparstvu*, str. 27, 62, 63, 64, 87, 142, 164.

[172] *Cerkveni glasnik*, 1926, sept., št. 24, str. 2; *Cerkveni glasnik*, 1926, sept., št. 24, str. 2; *Cerkveni glasnik*, 1927, avg., št. 35, str. 3–4.

[173] *Cerkveni glasnik*, 1925, febr., št. 5, str. 4.

[174] *Cerkveni glasnik*, 1931, sept., št. 9, str. 4.

[175] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 168, s fotografijo prvotnega oltarja; prim. *Cerkveni glasnik*, 1939, maj. št. 5, str. 6, s fotografijo oltarja po Kregarjevem načrtu. O blagoslovu kapele piše v *Cerkveni glasnik*, 1932, jul., 7, str. 3: *Nova kapela v sirotišču in zavetišču je bila slovesno blagoslovljena 1. junija … S tem so bila obilna dela prenove končana*.

[176] Oltar za kapelo je leta 1930 prenovila učiteljica Julči Berlanova, sestra s. Fidelije (gl. *Cerkveni glasnik*, 1930, sept., št. 9, str. 3). Fotografija tega oltarja je objavljena v Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 168, in *Cerkveni glasnik*, 1939, maj, št. 5, str. 5, »Ob petdesetletnici Vincencijeve konference«.

Stane Kregar: Sv. Jožef iz kapele »Našega doma« na Skali, 1939, ž. urad Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

Kregarja (1905–1973),[177] leta 1939 pa so odstranili še staro na papir odtisnjeno oltarno sliko in jo nadomestili s Kregarjevim oljem.[178] Dopasna podoba sv. Jožefa s prikupnim Otrokom v praznični haljici, ki je varovance nedvomno nagovarjala, je umetnikovo zgodnje delo (podpisano *Stane Kregar 39*), polno barvne vedrine. Poudarek svečanosti daje prizoru čez modro nebo razpet rdeč zastor.[179] Umetniška dopolnitev kapele, ki je tako postala »najlepši prostor« na Skali, je sovpadla s petdesetletnico Vincencijeve konference.[180]

Ob prezidavi zavetišča in sirotišnice so, tudi s prispevki prosvetnega društva sv. Jožefa,[181] razširili in na novo opremili dvorano, oder in garderobo.[182] Nad oder so obesili podobo društvenega zavetnika sv. Jožefa, ki jo je leta 1932 v svojem značilnem slogu naslikal Janez Mežan (podpis: *Mežan 32*).[183] Slika je po formatu prilagojena odru, scensko pa deluje tudi naslikana zavesa, ki razgrinja panoramo ozadja. Drugih slik, ki so krasile dvorano pa tudi konferenčno sobo, ni več v razvidu, morda pa od tod izhaja kipec sv. Vincencija Pavelskega, ki zdaj v stenski niši škapulirske kapele v župnijski cerkvi nadomešča sv. Ano.[184] Svetnikov god je vodstvo Vincencijeve kon-

177 *Cerkveni glasnik*, 1938, okt., št. 10, str. 3.
178 *Cerkveni glasnik*, 1939, maj, št. 5, str. 1–6, »Ob petdesetletnici Vincencijeve konference«, s fotografijo novega oltarja s Kregarjevo sliko sv. Jožefa.
179 Prim. Toplak, Cerkveno slikarstvo Staneta Kregarja, str. 54, z razlago, da gre za rdečo stilizirano pokrajino, nad katero bežijo v žareče belo-rdeče lise transformirani oblaki.
180 *Cerkveni glasnik*, 1939, maj, št. 5, str. 1–6, »Ob petdesetletnici Vincencijeve konference«.
181 Društvo je že leta 1928 dalo dvorano poslikati (gl. *Cerkveni glasnik*, 1928, sept., 48, str. 4).
182 *Cerkveni glasnik*, 1931, sept., št. 9, str. 4; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 406.
183 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 396: repr., 406.
184 Vincencijeva družba je namreč v Tržiču oživela, medtem ko so druge odmrle.

Janez Mežan: Sv. Jožef iz dvorane »Našega doma« na Skali, 1932, ž. urad Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

ference slovesno obhajalo in se udeležilo maše za žive in mrtve člane.[185]

Člani Vincencijevih konferenc so bili lahko le moški, za ženske pa so leta 1917 nastale Elizabetine konference.[186] V ljubljanski škofiji so navodila za karitativno delovanje po župnijah objavili leta 1919.[187] Tržiško **Elizabetino konferenco** so ustanovile tamkajšnje tretjerednice 21. julija 1919.[188] Družba je s prispevki članic in drugih dobrotnic redno podpirala večje število revežev, ki jih je obiskovala in obdarjala po domovih, ljudem v stiski pa je pomagala tudi občasno. Podpirala je dejavnost Vincencijeve konference (z venčki Elizabetine konference), zlasti sirotišče na Skali.[189] Slovesno je obhajala god svoje zavetnice sv. Elizabete Turingijske (Ogrske), katere podoba je krasila škapulirsko kapelo že od leta 1912, ko jo je za cerkev skupaj s sliko sv. Blaža od Matije Bradaška kupila dobrotnica Vincencijeve konference Julijana Engelsberger.[190] Podobo, ki vztraja pri nazarenskih vzorih, je slikar podpisal in datiral (*MBradaška 1912*). Sočutna svetnica, deleča miloščino siromakom, je nazorno predstavljala ideal Elizabetine konference, ki je živel med tretjerednicami že pred ustanovitvijo družbe.

Pomoč umirajočim

Duhovna zveza smrti sv. Jožefa za pomoč umirajočim je bila ustanovljena na pobudo Luigija Guanelle leta 1914, ob podpori papeža Pija X., ki se je vpisal vanjo kot prvi član. Njen sedež (*Primaria*) je v rimski cerkvi sv. Jožefa, ki jo upravlja Guanellova skupnost Služabnikov ljubezni, namenjena pa je

185 Gl. mdr. *Cerkveni glasnik*, 1928, jul.–avg., št. 46–47, str. 3.
186 Gajšek, *Slovenska provinca misijonske družbe*, str. 352.
187 *Ljubljanski škofijski list*, 1919, št. 5, str. 47–50 »Organizacija karitativnega dela«; *Bogoljub* 17/7, 1919, str. 145–148, »Dobrodelnost naj se organizira povsod«.
188 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, fasc. 16, Elizabetina konferenca, sejni zapisnik 1919–1924; *Cvetje z vrtov sv. Frančiška* 37/1, 1920, str. 28–29, z datumom 20. julija 1919; *Cvetje z vrtov sv. Frančiška* 37/3–4, 1920, str. 93; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 394.
189 *Cerkveni glasnik*, 1924, okt., št. 1, str. 4; *Cerkveni glasnik*, 1924, nov., št. 2, str. 3; *Cerkveni glasnik*, 1925, febr., št. 5, str. 3, 4. Denar so zbirali ob konferencah in ga dobivali od dobrotnic, od skupščine tretjerednikov, od kruha sv. Antona; *Cerkveni glasnik*, 1926, febr., št. 17, str. 5; *Cerkveni glasnik*, 1927, febr., št. 29, str. 4.
190 Petek, *Kronika*, str. 54, z datacijo v leto 1911. Sliki je uokviril domačin Luka Kurnik.

Matija Bradaška: Sv. Elizabeta Turingijska, 1912, ž. urad Marijinega oznanjenja, Tržič (foto: Andrej Furlan, UIFS ZRC SAZU).

širjenju češčenja Jezusovega rednika kot priprošnjika za srečno smrt ter molitvi in pomoči umirajočim.[191] V Tržiču je bila njena podružnica ustanovljena 14. aprila 1921, vodil pa jo je domači župnik.[192]

Dne 10. aprila 1933 je bila ustanovljena **bratovščina Marije Vnebovzete, vernim dušam v vicah v tolažbo**, prva tovrstna družba v škofiji, v katero so se združile članice nekdanjega ženskega pogrebnega društva. Društvo je pod nemškim naslovom začelo delovati leta 1876, pozneje se je razšlo in bilo leta 1906 na novo ustanovljeno.[193] Ker je bilo članic vedno manj, so leta 1928 povabile v društvo tudi moške, kmalu pa so se odločile za obliko bratovščinske združbe, da bi bile pod njenim okriljem deležne tudi duhovnih dobrin, zlasti odpustkov.[194] Medse so sprejemale ženske do 50. leta starosti. Plačevale so letni prispevek, opravljale razna dobra dela dušam v korist in poskrbele za mesečne maše za žive in mrtve članice, ob smrti članic pa prispevale njihovim družinam primerno vsoto za pogrebne stroške. Umetnostnih reliktov bratovščina ni zapustila.

***

Bratovščine in cerkvene združbe, predstavljene v časovnem loku od srednjega veka do druge svetovne vojne, so odigrale pomembno versko, kulturno, socialno pa tudi politično vlogo. Odzivale so se na konkretne potrebe okolja in dobe, v kateri so delovale, in se zlasti ob močni industrializaciji Tržiča uspešno soočale z novimi izzivi. Likovna umetnost jim je služila za vizualizacijo njihovih duhovnih idealov in zavetnikov, za opremo kapel in oltarjev, pri katerih so imele svoj sedež, za osebno in skupno molitveno spodbudo pa tudi za zunanje korporativne nastope in praznične manifestacije. Z umetnostnozgodovinskega vidika so zanimive zlasti starejše bratovščine, od novejših pa izstopajo obnovljena škapulirska bratovščina in Marijine družbe, predvsem dekliška, bratovščina sv. Uršule in Vincencijeva konferenca. Med novejšimi je tudi precej takih, ki umetnosti niso posvečale nobene pozornosti. Obravnavana umetniška dela so bila v umetnostnozgodovinski literaturi deloma že predstavljena ali vsaj omenjena, še več je prezrtih, v pričujočem prispevku pa so postavljena v skupni kontekst. Za tista od srede 19. stoletja dalje so v veliki meri znani tudi avtorji, med katerimi je nekaj uveljavljenih imen, npr. Ivan Pengov ml., Janez Mežan in Stane Kregar.[195]

191 Za zvezo gl. http://www.operadonguanella.it/organizzazione/organismi-generali/pia-unione-s-giuseppe (30. 8. 2020).

192 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 36, Bratovščine, ustanovna listina za *Unio filialis de Transitu S. Joseph;* Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 179. Gl. tudi NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi, fasc. 44, Gradivo 19. in 20. stol., knjižica pogrebne bratovščine sv. Jožefa v Ljubljani iz leta 1924, ki si jo je najbrž priskrbela tržiška zveza. Ljubljanska bratovščina je skrbela, da se njeni člani dostojno in krščansko pokopljejo in da se zanje ob določenih časih opravijo sv. maše.

193 ŽA, Tržič, Kronika župnije Tržič II., str. 4; Gruden, *Das soziale Wirken*, str. 80; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 181, z navedkom, da je bilo društvo ustanovljeno leta 1875.

194 *Cerkveni glasnik*, 1933, jun., št. 6, str. 2–3, »Bratovščina Marije vnebovzete, vernim dušam v vicah v tolažbo«.

195 Iz srca se zahvaljujem vsem, ki so mi prijazno in nesebično pomagali s posredovanjem arhivskega in fotografskega gradiva, omogočanjem ogleda spomenikov na terenu, informacijami in nasveti, zlasti s. Marti Triler (Uršulinski samostan Ljubljana), dr. Mihu Šimcu (Teološka fakulteta Ljubljana), arhivistom v Nadškofijskem arhivu Ljubljana, Ksenji Hočevar (Družina), kolegici Magdi Miklavčič Pintarič (INDOK center Direktorata za kulturno dediščino, Ljubljana), dr. Bojanu Knificu (Tržiški muzej, Tržič), dr. Juretu Volčjaku (Arhiv Republike Slovenije), dr. Mihu Preinfalku (Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU). Posebno zahvalo izrekam g. župnikom Tomažu Prelovšku (ž. Tržič), mag. Romanu Starcu (ž. Ljubljana-Sv. Nikolaj), Francu Mačku (ž. Planina pri Rakeku), Robertu Hladniku (ž. Mirna) in dr. Silvestru Novaku (ž. Lom). Hvala tudi kolegom z Umetnostnozgodovinskega inštituta ZRC SAZU mag. Andreji Rakovec, mag. Andreju

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AULj – Arhiv uršulinskega samostana v Ljubljani, Kongregacija Marije vedne pomoči

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana,
ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige.
ŠAL/ŽA, Tržič, Spisi.
ŠAL, Popisi cerkva 1954, Župnija Tržič.
ŠAL, Zbirka listin.

UIFS – Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU,
Stele, France: Terenski zapiski, LXXXIV, CVI.

ŽA, Tržič – Župnijski arhiv, Tržič
Kronika župnije Tržič

ČASOPISI

Bogoljub, 1919, 1927, 1939.
Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, 1924–1941.
Cvetje z vrtov sv. Frančiška, 1918–1920.
Ljubljanski škofijski list, 1895, 1909, 1919.
Venec cerkvenih bratovščin, 1896–1902.
Zgodnja Danica, 1852, 1864

LITERATURA

A. V.: Fantje na plan. *Cerkveni glasnik*, 1926, dec., št. 27, str. 1.

Avguštin, Cene: *Tržič in okolica*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SRS, 1970 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 23).

Barle, Ivan: Naznanila in poročila: Tržič. *Venec cerkvenih bratovščin* 6/11, 1902, str. 175–176.

Cevc, Anica: *Valentin Metzinger: 1699–1759. Življenje in delo baročnega slikarja*. Ljubljana: Narodna galerija, 2000.

Cevc, Emilijan: *Gotska plastika na Gorenjskem*. Kranj: Mestni muzej, Okrajna spomeniška komisija, 1958.

Cevc, Emilijan: *Poznogotska plastika na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

Dolinar, France Martin: Bratovščina sv. Uršule za srečno smrt. *Naša luč* 47/10, 1998, str. 8.

Družbenik Marijin. Molitvenik za Marijine družbe. Ljubljana: Škofijsko vodstvo M. D., 1930[6].

Ferrero, Fabriciano: Redemptoristen. *Marienlexikon* (ur. Remigius Bäumer, Leo Scheffczyk), 5. St. Ottilien: EOS Verlag, 1993, str. 420–421.

Gajšek, Lojze: *Slovenska provinca misijonske družbe s skupnostjo lazaristov na Hrvaškem. Lazaristi ob 90-letnici province (1919–2009) in ob 350-letnici smrti sv. Vincencija Pavelskega (1660–2010)*. Ljubljana: Misijonska družba – Slovenska provinca, 2009.

Gruden, Josip: *Das soziale Wirken der katholischen Kirche in Österreich, 4/1: Diözese Laibach (Herzogtum Krain)*. Ljubljana: Verlag der Leo-Gesellschaft in Wien, 1906.

Hočevar, Ksenja: Tržiški zaklad. Restavriranje srebrnega kipa Škapulirske Matere Božje. *Družina*, št. 22, 3. 6. 2007, str. 19.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Kranjska*, Ljubljana 2017 (elektronska knjiga, 2. dop. izdaja: https://www.viharnik.com/downloads/HistTop_Kranjska2.pdf; 16. 8. 2019).

J. T.: Ogled po Slovenskem in dopisi. Iz Teržiča na Gorenskem. *Zgodnja Danica* 17/29, 1864, str. 232.

Kleinschmidt, Beda: *Antonius von Padua in Leben und Kunst, Kult und Volkstum*. Düsseldorf: L. Schwann, 1931.

Knific, Bojan: *Kolarska obrt in življenje v Kurnikovi hiši*. Tržič: Tržiški muzej, 2019.

Koblar, Anton: Drobtinice iz furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 4/1, 1894, str. 13–30.

Komatar, Franc: Kranjske cerkvene dragocenosti l. 1526. *Carniola* 5, 1914, str. 178–180.

Kragl, Viktor: Bivšemu tržiškemu župniku Fr. Sal. Spendalu v spomin! *Cerkveni glasnik*, 1935, mar., št. 3, str. 2–3.

Kragl, Viktor: Slavimo svoje učitelje! *Cerkveni glasnik*, 1930, jul.–avg., št. 7–8, str. 3–18.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Lavrič, Ana: Bratovščine na Kranjskem leta 1773. *Arhivi* 37/1, 2014, str. 109–142.

Lavrič, Ana: Bratovščine na Slovenskem pod zavetniškim plaščem Marije in svetnikov. *Patriae et Orbi. Študije o srednjeevropski umetnosti. Jubilejni zbornik za Damjana Prelovška* (ur. Ana Lavrič, Franci Lazarini, Barbara Murovec). Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, str. 475–527.

Lavrič, Ana: Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine pri redovnih cerkvah. *Arhivi* 34/1, 2011, str. 41–64.

Lavrič, Ana: Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine v župnijskih cerkvah in podružnicah. *Arhivi* 34/2

Furlanu, Alenki Klemenc in še prav posebej dr. Blažu Resmanu, tudi za kritičen pregled teksta.
Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Umetnina kot odsev znanja in povezovanja. Pomen izobrazbe in družbene vpetosti umetnikov in naročnikov v poznem srednjem in zgodnjem novem veku* (J6-9439) in raziskovalnega programa Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru (P6-0061), ki ju iz državnega proračuna financira Javna Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

(= Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Franceta Martina Dolinarja), 2011, str. 295–317.

Lavrič, Ana: Velike Marijine bratovščine na Slovenskem. Ikonografija bratovščin pod okriljem mendikantskih redov. *Acta historiae artis Slovenica* 21/2, 2016, str. 119–167.

Maria. Verehrung und Gnadenbilder in der Steiermark. Graz: Diözesan-Museum, 1983.

Marianisches Kirchenjahr. Fromme Uebungen, Gebete und Betrachtungen für 31 verschiedene Mutter-Gottes-Feste. Mainz: Verlag von Franz Kirchheim, 1883.

Medding, Wolfgang: Erscheinung des Auferstandenen vor Maria. *Lexikon der christlichen Ikonographie. Allgemeine Ikonographie* (Engelbert Kirschbaum et al.), 1. Freiburg im Breisgau: Herder, 1968, stp. 667–671.

Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*. Celje: Mohorjeva družba, 1994.

Michl, Johann in Stöger, Alois: Auferstehung: 1. Biblisch. *Marienlexikon* (ur. Remigius Bäumer, Leo Scheffczyk), 1. St. Ottilien: EOS Verlag, 1988, str. 268.

Murovec, Barbara: Galerija slik v ljubljanskem uršulinskem samostanu. *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti* (ur. Marija Jasna Kogoj). Ljubljana: Družina, 2002, str. 267–276.

Naša ljuba Gospa vedne pomoči. Ljubljana: Farna cerkev Tržiška, 1897.

Petek, Marija in Petek, Mihael: *Kronika župnije Tržič. Ob 150-letnici posvečenja župne cerkve*. Tržič: Župnijski urad, 1988.

Pirc, Karel: Alojzij Košir, tržiški župnik od leta 1851 do 1868. *Cerkveni glasnik*, 1924, nov., št. 2, str. 4.

Pirc, Karel: Karmelska bratovščina v Tržiču. *Cerkveni glasnik*, 1925, maj, št. 8, str. 5–6.

Pirc, Karel: Marijine slike v Tržiču, *Cerkveni glasnik*, 1925, maj, št. 8, str. 4–5.

Pirc, Karel: Podružnica sv. Jožefa. *Cerkveni glasnik*, 1925, jun., št. 9, str. 3.

Pirc, Karel: Župna cerkev v Tržiču. *Cerkveni glasnik*, 1925, mar., št. 6, str. 2–4 (a); apr., št. 7, str. 3 (b).

Pokorn, Franc: Tržiški dušni pastirji. *Cerkveni glasnik*, 1927, avg., št. 35, str. 4–6.

Pokorn, Franc: Župniki v Tržiču. *Cerkveni glasnik*, 1926, okt., št. 25, str. 3–7.

Potokar, Jožef. Naznanila in poročila: Iz Tržiča. *Venec cerkvenih bratovščin* 5/4, 1901, str. 61.

Potokar, Jožef: Razna poročila: Iz Tržiča. *Venec cerkvenih bratovščin* 4/9, 1900, str. 140–141.

Resman, Blaž: *Kiparstvo poznega baroka na Gorenjskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Resman, Blaž: *Uršulinke v Ljubljani*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2010 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije: Zbirka vodnikov, 213).

Schürer-Witzleben, Elisabeth in Tschochner, Friederike: Auferstehung: 2. Ikonographie. *Marienlexikon* (ur. Remigius Bäumer, Leo Scheffczyk), 1. St. Ottilien: EOS Verlag, 1988, str. 268–270.

Simoniti, Marjetica: *Zakladi slovenskih cerkva. Zlatarska umetnost in obrt*. Ljubljana: Narodna galerija, 1999.

Smrekar, Andrej: Post scriptum h Groharjevi Sv. Uršuli. *Patriae et Orbi. Študije o srednjeevropski umetnosti. Jubilejni zbornik za Damjana Prelovška* (ur. Ana Lavrič, Franci Lazarini, Barbara Murovec). Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, str. 631–640.

Smrekar, Andrej: Pozabljena slika Ivana Groharja. *Acta historiae artis Slovenica* 15, 2010, str. 77–86.

Stele, France: Bizantinske in po bizantinskih posnete Marijine podobe med Slovenci. *Razprave filozofsko-filološko-historičnega razreda SAZU*, 2. Ljubljana 1944, str. 367–392.

Stele, France: *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.

Steska, Viktor: *Slovenska umetnost I. Slikarstvo*. Prevalje: Založba Družba sv. Mohorja, 1927 (Mohorjeva knjižnica, 16).

Šega, Judita: Cerkvena društva in bratovščine. *Kronika župnije Reteče. Zbornik ob 150-letnici obstoja župnije Reteče pri Škofji Loki* (ur. Štefan Pavli). Reteče: Župnijski urad Reteče, 2001 str. 238–253.

Toplak, Pavel: Cerkveno slikarstvo Staneta Kregarja. *Kregarjevo strmenje k nevidnim obalam. Sakralno slikarstvo*. Ljubljana: Družina, Zavod sv. Stanislava, Župnija sv. Vida v Šentvidu pri Ljubljani, 2005, str. 51–73.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, Wagensperg 1679 / Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.

Volčjak, Jure: Cerkve goriške nadškofije na Kranjskem v času nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa. 1. del: Bistrski, gorenjski in metliški arhidiakonat. *Acta historiae artis Slovenica* 24/1, 2019, str. 135–185.

Volčjak, Jure: Pregled predjožefinskih bratovščin na ozemlju goriške nadškofije na Kranjskem. *Acta historiae artis Slovenica* 21/2, 2016, str. 9–34.

Zalar, Drago: *Marijine družbe na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2001.

Žakelj, Filip et al.: *Zdrava Marija, milosti polna*. Buenos Aires: Marijina kongregacija slovenskih bogoslovcev, 1960.

Žigon, Andreja: Bradaška Matija. *Enciklopedija Slovenije*, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 354.

Žitko, Sonja: *Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica 1989.

SPLETNI VIRI

Zveza sv. Jožefa:
http://www.operadonguanella.it/organizzazione/organismi-generali/pia-unione-s-giuseppe

SUMMARY

Church associations in the parish of Tržič and their artistic heritage

The paper aims to provide an integral chronological overview of church associations in the parish of Tržič and artworks related to them, to the extent permitted by the preserved materials. Associations from three periods are presented: medieval ones, which ceased to exist during the Reformation, the Baroque ones, which were dissolved by Joseph II, and those from the period following the restoration of Catholicism in the mid-nineteenth century, which were discontinued during the Second World War.

The medieval confraternities of Corpus Christi, Our Lady, St. Andrew, and St. Eligius in Tržič, of St. Anne at Podljubelj, and of St. Catherine at Lom pod Storžičem, first appeared in written sources in 1526 in an inventory of church valuables. The confraternities have left little trace: the authentic stage of their activity are the churches in Podljubelj and Lom, with a preserved Gothic core; a more direct relation with the confraternity has been identified in the late-Gothic statue of St. Catherine at Lom dating to the early sixteenth century. In a similar way, little has been left of the Baroque confraternities of the Holy Trinity, Our Lady of Mount Carmel (of the Scapular), St. Joseph and St. Andrew in Tržič, and of St. Catherine at Lom due to fires and the newly constructed parish church and the Church of St. Andrew in the nineteenth century; all were dissolved in 1783. Remaining from the confraternity of Our Lady of the Scapular are a silver lamp from 1695, donated by Baron Johann Valerius Wernegkh, and a silver statue of Mary from an unknown donor dating to the second half of the eighteenth century. The memory of the confraternity of St. Joseph was long kept alive by the altar painting of its patron, which was destroyed by fire in 1959 (it is documented in a photograph from 1914). The memory of the activity of St. Andrew's confraternity is perhaps preserved by the statues of the former main altar on the current retable. The confraternity from Lom left behind a Baroque altar (with the above-mentioned late-Gothic statue in the central niche) as its seat and a procession statuette of St. Catherine from about the mid-eighteenth century, which is stylistically related to Carinthian Baroque sculpture.

The most comprehensive part of the legacy originates in the period following the restoration of Catholicism, during which church associations mushroomed. The first to emerge was the confraternity of Our Lady of the Scapular (revived in 1851), to which the new parish church granted its own chapel (1857), equipped by the masters of Kranj, Gašper Götzl, Anzelm Bizjak, and Matija Bradaška. The memory of the confraternity of St. Ursula is maintained by Bradaška's painting (1911) which by following Valentin Metzinger's *The Death of St. Ursula* (1749) linked itself to Ljubljana and its tradition. Marian societies were highly active, and they also participated in purchasing church furnishings (including the statues by Ivan Pengov). The particularity of the Marian society for girls was its protectress, Our Lady of Perpetual Help; her selection was in part inspired by the copy of her miraculous image at the Redemptorists in Rome, highly popular at the time, which was provided from the Eternal City by the parish priest Frančišek Špendal in 1891. Another item of remarkable artistic quality is the society's banner, designed by Ivan Pengov the Younger (1927). Of the two banners pertaining to the Marian women's society only the first one (1913) is registered, whereas the second one, made to the design of Stane Kregar (1939) has been lost; in addition, a statuette of St. Anne has been preserved from the time of the society's establishment (1912). Of the Marian boy's society an image of St. Aloysius has remained. The painting of the Sacred Heart of Jesus by Henrika Langus (1866), which once served as a gathering point for the Prayer Apostolate, has been lost, but surviving is the statuette of the Infant Jesus of Prague (1929) which was given as a present to the children's shelter at Skala by the confraternity of the Holy Spirit which was especially concerned with purchasing church paraments. The charitable activity, symbolically represented by Bradaška's painting of St. Elisabeth of Thuringia (1912), was at the heart of St. Elisabeth's and St. Vincent's conferences. The St. Vincent Conference administered the children's shelter »na Skali« (now the Cultural Centre of Tržič). The parish has preserved Jožef Pavlin's stone statue of St. Joseph from the former shelter's façade (1913/1914; now kept in the Church of St. Andrew), Janez Mežan's painting of St. Joseph (1932) from the theatre hall, and Stane Kregar's painting of St. Joseph from the chapel (1939). Although there were several other associations active in the parish of Tržič, they are less interesting from the point of view under discussion.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK [72+73+75](497.452Tržič)"19/20"

Prejeto: 24. 8. 2020

Andreja Rakovec

mag., strokovna sodelavka, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: andreja.rakovec@zrc-sazu.si

Likovna umetnost 20. in začetka 21. stoletja v Tržiču in bližnji okolici

IZVLEČEK

V članku so zajeta arhitekturna, kiparska in slikarska dela, ki so nastajala v 20. in na začetku 21. stoletja v Tržiču in bližnji okolici. Predstavljena je arhitekturna dejavnost, ki se je razvijala pod okriljem tovarn in segla na področje izgradnje tovarniških objektov, infrastrukture, stanovanjske in javne gradnje ter vplivala na urbanistično podobo Tržiča in bližnje okolice. Od sakralnih objektov, ki so bili zgrajeni v prejšnjih stoletjih, so v obravnavo pritegnjene adaptacije in obnove cerkva ter kapel, ki so potekale v 20. stoletju, npr. gradnja podružnične cerkve sv. Neže na Brezjah pri Tržiču in obnova v požaru poškodovane podružnične cerkve sv. Jožefa v Tržiču. Med javnimi spomeniki in kiparskimi deli, ki so jih prispevali vidnejši slovenski umetniki, izstopata spomenika NOB, deli Borisa Kobeta in Stojana Batiča. Med slikarskimi deli prevladujejo sakralna, od katerih posebno mesto zasedajo dela Staneta Kregarja.

KLJUČNE BESEDE
Tržič, Bistrica pri Tržiču, Podljubelj, Brezje pri Tržiču, umetnost 20. stoletja, umetnost 21. stoletja, sodobna umetnost, arhitektura, kiparstvo, slikarstvo

ABSTRACT

FINE ARTS DURING THE TWENTIETH AND EARLY TWENTY-FIRST CENTURIES IN TRŽIČ AND ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS

The article covers the architecture, sculptures, and paintings produced in Tržič and its immediate surroundings during the twentieth and early twenty-first centuries. It presents the architectural activity, which developed under the auspices of factories and led to the construction of factory buildings, infrastructure, housing and public buildings, as well as influenced the urban image of Tržič and its immediate surroundings. Out of religious buildings that had been constructed in previous centuries, the article mentions adaptations and restorations of churches and chapels, which took place in the twentieth century, for example, the construction of the succursal Church of St. Agnes at Brezje pri Tržiču and the restoration of the succursal Church of St. Joseph in Tržič, which had been damaged by fire. As for public monuments and sculptures contributed by eminent Slovenian artists, special mention ought to be made of two monuments to the National Liberation Struggle, the works of Boris Kobe and Stojan Batič. A special place among paintings, which are predominantly religious in subject, is held by the works produced by Stane Kregar.

KEY WORDS
Tržič, Bistrica pri Tržiču, Podljubelj, Brezje pri Tržiču, twentieth-century art, twenty-first-century art, contemporary art, architecture, sculpture, painting

Likovna umetnost 20. in začetka 21. stoletja v Tržiču in bližnji okolici[1]

Tržiška umetnostna dediščina je bila v preteklosti deležna pozornosti različnih avtorjev, ki so jo obravnavali tematsko in se osredotočali predvsem na preglede spomenikov sakralne umetnosti v Tržiču in bližnji okolici, na urbanistični in arhitekturni razvoj Tržiča kot tudi na posamezna dela s področja arhitekture, kiparstva in slikarstva.[2] Umetnostna dela, ki datirajo v 20. stoletje, zlasti v drugo polovico 20. in zgodnje 21. stoletje, so bila v posameznih objavah omenjena, podrobnejše raziskave pa še niso bila deležna. V članku bodo izpostavljena izbrana arhitekturna, kiparska in slikarska dela, ki se nahajajo v Tržiču in bližnji okolici (Bistrica pri Tržiču, Brezje pri Tržiču, Podljubelj) in katerih nastanek sega v 20. in začetek 21. stoletja, opozorili pa bomo tudi na aktualno stanje tistih umetnostnih spomenikov starejšega datuma, v katerih je prišlo do določenih sprememb v zadnjih desetletjih, ki v literaturi še niso bile podrobneje obravnavane. Pregled del skuša bralcu na enem mestu približati, kaj je na različnih področjih likovne umetnosti nastajalo v tem okolju v začrtanem časovnem okviru, za podrobnejšo analizo pa bodo potrebne nadaljnje raziskave.

Arhitektura

Na arhitekturno in urbanistično podobo Tržiča v 20. stoletju je vplival razvoj industrije, katere začetki segajo v 19. stoletje.[3] Tržič, katerega današnjo urbanistično podobo tvori staro mestno jedro lijakaste oblike s prevladujočim stavbnim fondom iz 19. stoletja in ki se s pozidavo iz pretežno 20. stoletja sinaptično razrašča v sosednje doline ter se v razpotegnjeni lijakasti obliki širi na območje Bistrice pri Tržiču, se je razvil kot razpotegnjeno trško naselje v ozki dolini med Dobrčo in Kriško goro, ob sotočju reke Tržiške Bistrice in potoka Mošenika.[4] Višinsko dominanto predstavlja grad Neuhaus, v vznožju katerega se je razvila trška naselbina, osnova današnjega mestnega jedra, na drugi strani pa predel z župnijsko cerkvijo, ki se razteza v smeri proti Slapu in Lomu pod Storžičem. K razvoju Tržiča je prispevala prometna oz. tovorniška pot, katere zgodovina je segala že v rimsko antiko in ki je potekala skozi trg proti prelazu Ljubelj ter Gorenjsko povezovala s Koroško. Na razvoj mesta je vplival tudi razvoj fužinarstva, obrti in trgovine. Stari stavbni fond sta v veliki meri uničila požara leta 1689, ko je pogorel levi breg Tržiške Bistrice,[5] ter leta 1811, ko je na desnem bregu Tržiške Bistrice, kjer je požar izbruhnil in je bilo veliko stavb lesenih,[6] zgorel velik del stavb iz obdobja renesanse in baroka, medtem ko so se nekatere na levem bregu ohranile. Zato v starem mestnem jedru prevladujejo stavbe iz obdobja po požaru, ki so večinoma grajene v neoklasicističnem in historističnem slogu, s čimer je ustvarjen zaokrožen trški ambient. Prvotna urbanistična podoba se je z industrializacijo spremenila, ko so na eni strani na nepozidanih predelih nastajali tovarniški obrati z vso potrebno infrastrukturo, od katere danes več primerov sodi pod okrilje tehniške dediščine,[7] ter na drugi stanovanjski objekti za delavce, kar je vplivalo na razvoj robnih predelov mesta in bližnjih vasi, ki so se z izgradnjo postopoma povečali in se razvili v nove urbanizirane predele, hkrati pa se tesneje povezali z mestom (npr. predeli na Blekah, Fabriki, Preski, Bistrici).[8] Pri tem sprva ni šlo za načrtovane urbanistične posege, ampak se je Tržič razraščal glede na

[1] Članek je nastal v okviru programa Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru (P6-0061B), ki poteka na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta ZRC SAZU in ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS.

[2] Ministrstvo za kulturo, INDOK center, Zapiski Franceta Steleta, Tržič, podr. c. sv. Jožefa; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 130–189; Lipoglavšek Rakovec, Tržič, str. 159–165; Avguštin, Oris, str. 30–31; Avguštin, *Tržič in okolica*; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, str. 137; Roblek, *Od spomenika do spomenika*; Golob, *Poslikani leseni stropi*, passim; Žitko, *Historizem*, str. 79; Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 67; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 54–56, 103–106; Potokar, *Gorenjska*, str. 211–223; Lavrinc in Tercelj Otorepec, Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, str. 193–195; Resman, *Kiparstvo poznega baroka*, 151, 163, 197; Hočevar, Tržiški zaklad, str. 19; Lavrič, Sv. Ciril in Metod, str. 109–110, 116; Avguštin, *Kriteriji*; Pogačnik, *Po poti sakralne dediščine*; Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, str. 340, 644–647.

[3] Več o razvoju industrije v Tržiču: Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 286–319.

[4] Več o urbanističnem razvoju Tržiča v preteklosti: Avguštin, Oris, str. 30–31.

[5] Lipoglavšek Rakovec, Tržič, str. 159.

[6] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 14–16; Golec, Zemljiški katastri, str. 360.

[7] Npr. hidrocentrale, ki jih je tovarna BPT gradila ob Mošeniku.

[8] Še zlasti se je razširil stavbni fond v Bistrici pri Tržiču, katere razvoj je spodbudila izgradnja železnice leta 1908. Nekoč majhna vas pod hribom z razvalinami gradu Gutenberg in s cerkvijo sv. Jurija ter 126 prebivalci na prelomu stoletja je postala moderni primestni predel, ki danes šteje več kot 2700 prebivalcev (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 85; https://sl.wikipedia.org/wiki/Bistrica_pri_Tr%C5%BEi%C4%8Du (2. 7. 2020)). Značaj tega predela je stanovanjski, prevladuje stanovanjska gradnja s pripadajočim servisom, vrtcem, osnovno šolo in trgovsko-poslovnim središčem na Deteljici ter župnijskim domom. Semkaj se je preselil velik del meščanov, ki so prej bivali v starem mestnem jedru. Naselje se je širilo zlasti od sedemdesetih let 20. stoletja, ko je bilo zgrajenih več stanovanjskih blokov in sosesk družinskih hiš (npr. soseski na Loki in v Ročevnici), od katerih izstopa soseska vrstnih hiš Na jasi v Ročevnici, zgrajena med letoma 1984 in 1988, kot edini primer večjega načrtovanega urbanističnega posega v prostor na tržiškem območju, ki je ohranil prvotno podobo. Umeščena je na vzpenjajoči se teren, ki so ga uredili s terasami, zato je ulična fasada pritlična, dvoriščna pa nadstropna. Zgrajena je po enotnem načrtu enodružinskih hiš tlorisa v obliki črke L, podolgovati del je krit z dvokapnico, prečni z enokapnico, dvoriščno stran obteka balkon, poskrbljeno je za dovolj zelenja okrog hiše, saj je pred hišo okrasna zelenica, na dvoriščni strani vrt.

razpoložljivost parcel. Temu smo bili priča še v drugi polovici 20. stoletja,[9] zatem pa je bil sprejet urbanistični načrt arhitekta Cirila Oblaka, ki ga v večji meri upoštevajo še danes.[10] V tretji četrtini 20. stoletja so s posameznimi gradnjami posegali v staro mestno jedro, potem pa je bila prepoznana njegova vrednost v pomenu urbanistične in arhitekturne dediščine, zato je med letoma 1975 in 1977 Peter Fister (1940) pripravil revitalizacijski načrt starega mestnega jedra. To je bil prvi takšen načrt na Slovenskem, ko ni šlo zgolj za ohranjanje, ampak za oživljanje starega mestnega jedra,[11] upoštevajoč potrebe sodobnega bivanja. Načrt je zajel devetnajst objektov v starem mestnem jedru, načrtovana obnova pa je potekala v dialogu z meščani in občino, ustanovljen je bil tudi odbor za revitalizacijo, ki je bdel nad izvedbo.[12] Smernicam revitalizacije skušajo slediti še danes.

Arhitekturna dejavnost pod okriljem tovarn – industrijske in stanovanjske stavbe

Najobsežnejša arhitekturna oz. gradbena dejavnost, ki seže v 20. stoletje, se je razvila v okviru leta 1885 ustanovljene Bombažne predilnice in tkalnice Tržič (BPT).[13] Ta je zastopala tkalsko industrijo, ki je sodila med najpomembnejše industrijske panoge v Tržiču. Soustanovitelj in solastnik tovarne Edmund Glanzmann (1855–1947), ki se je po ustanovitvi podjetja preselil v Tržič (enako tudi prvi družabnik Ludvik Wachter in pozneje drugi družabnik Andrej Gassner st.), je poskrbel za izgradnjo tako tovarniškega objekta z vso pripadajočo infrastrukturo kot tudi stanovanjskih stavb za uradnike in delavce. Tovarna je zrasla ob sotočju Tržiške Bistrice in Mošenika na neobdelanem območju Voje.[14] Načrte je izdelal švicarski inženir Carl-Arnold Séquin-Bronner (1845–1899),[15] s čigar podjetjem Séquin-Bronner oz. njegovim naslednikom Séquin & Knobel je BPT sodelovala še pozneje. Zglede za prvotno stavbo in razvoj tovarne je bilo moč najti drugje po Evropi, npr. v predilnici v Winterthuru v Švici in predilnici Klarenbrunn v Bludenzu v Avstriji,[16] ki je bil tudi rojstni kraj poznejšega družabnika BPT Andreja Gassnerja st. Gradbena dela je prvotno nameravala izvesti Kranjska stavbna družba, a se je zaradi spora umaknila in je BPT gradila v lastni režiji.[17] Gradnja tovarne je potekala do leta 1887, ko je začela obratovati.[18] V času njene gradnje so zgradili tudi vodni kanal Mošenika, ki ločuje tovarniško poslopje od Glanzmannove vile in ki so ga uporabili za rake.[19] Leta 1891 je tovarno prizadel požar, v katerem je zgorel velik del poslopja; predilnica in skladišče bombaža sta bila povsem uničena, medtem ko tkalnica ni utrpela večje škode.[20] Istega leta se je kot solastnik tovarni pridružil Andrej (Andre) Gassner st. (1847–1925).[21] Obnova je trajala do leta 1894, ko so predilnico ne le obnovili, temveč tudi povečali.[22] Pozneje je bila tovarniška stavba večkrat povečana, npr. leta 1903, ko so po načrtih podjetja Séquin & Knobel[23] predilnico razširili proti severu in tkalnico proti vzhodu ter po požaru postavili oglati vodni stolp, izdelan pa je bil tudi načrt za povečavo belilnice proti vzhodu[24] (sl. 1); zatem leta 1908 ob izgradnji železniške proge Kranj–Tržič, ko so v tovarno speljali železniški tir, ter med letoma 1922 in 1923, ko so ponovno razširili proizvodnjo. Načrte za prizidek oplemenitilnice in tkalnice leta 1922 je pripravil

9 Več o urbanistični podobi Tržiča: Avguštin, *Tržič in okolica*, str. 3–10; Lipoglavšek Rakovec, Tržič, str. 159–165; za starejšo urbanistično podobo Tržiča gl. Golec, Zemljiški katastri.

10 Ciril Oblak. Arhitektura Aerodroma Ljubljana in njegova likovna zbirka, https://www.youtube.com/watch?v=ReznopI8qz8 (22. 7. 2020).

11 Fister, Revitalizacijski načrt; Fister, Arhitekturna dediščina kot kriterij, s. p.; Odlok o revitalizacijskem načrtu.

12 Zupan, Analiza stanja prenove, str. 157. Najprej sta bili obnovljeni Perkova in Lončarjeva hiša, prvo je 1977–1978 obnavljal Ciril Oblak v sklopu Arhitekt biroja SGP Tržič (Zupan, Analiza stanja prenove, str. 157).

13 Prvotni nemški naziv Baumwoll Spinnerei und Weberei Neumarktl Glanzmann & Wachter so po obnovi leta 1891 zamenjali z Baumwoll Spinnerei und Weberei Ed. Glanzmann & And. Gassner in Tržič (Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 41, 45; Petek, BPT od 1885 do 1960, v Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 19, 22; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 311–312; Lavrinc in Tercelj Otorepec, Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, str. 194).

14 Podjetje je kupilo parcele in poslopja na Balosu in Vojah, ki so bili prej v lasti Kranjske industrijske družbe (Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 22).

15 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 42; Lassotta, Eine Musterspinnerei, str. 116–117. Carl-Arnold Séquin-Bronner je do svoje smrti zasnoval oz. sodeloval pri več kot 250 načrtih za tovarniške stavbe v Švici in tujini, od tega je bilo 40 načrtov za predilnice in 36 za tkalnice. Leta 1879 je ustanovil podjetje Sequin-Bronner v kraju Rüti pri Zürichu, ki se je specializiralo za industrijsko gradnjo, zlasti za tekstilno industrijo, kot so predilnice in tkalnice. Leta 1895 je postal Séquinov partner Hilarius Knobel (1854–1921), ki je bil specializiran za visoko gradnjo predilnic, in tedaj se je podjetje preimenovalo v Séquin & Knobel. Postalo je eno najuspešnejših podjetij na koncu 19. in začetku 20. stoletja, specializiranih za industrijsko gradnjo (Lassotta, Eine Musterspinnerei, str. 116–117).

16 *Konservatorski načrt*, str. 60; https://www.fabrikklarenbrunn.at/geschichte/ (19. 6. 2020); https://industriekultur-winterthur.ch/site/sulzerareal-stadtmitte/ (19. 6. 2020).

17 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 42.

18 Prav tam, str. 44; Petek, BPT od 1885 do 1960, v Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 22; Lavrinc in Tercelj Otorepec, Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, str. 193–194; Potokar, *Gorenjska*, str. 216; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 647.

19 Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 22.

20 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 53; Petek, BPT od 1885 do 1960, v Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 31.

21 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 311.

22 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 54; Petek, BPT od 1885 do 1960, v Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 31.

23 *Konservatorski načrt*, str. 32, sl. 14.

24 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 660, načrt za povečavo belilnice; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 660, situacijski načrt BPT.

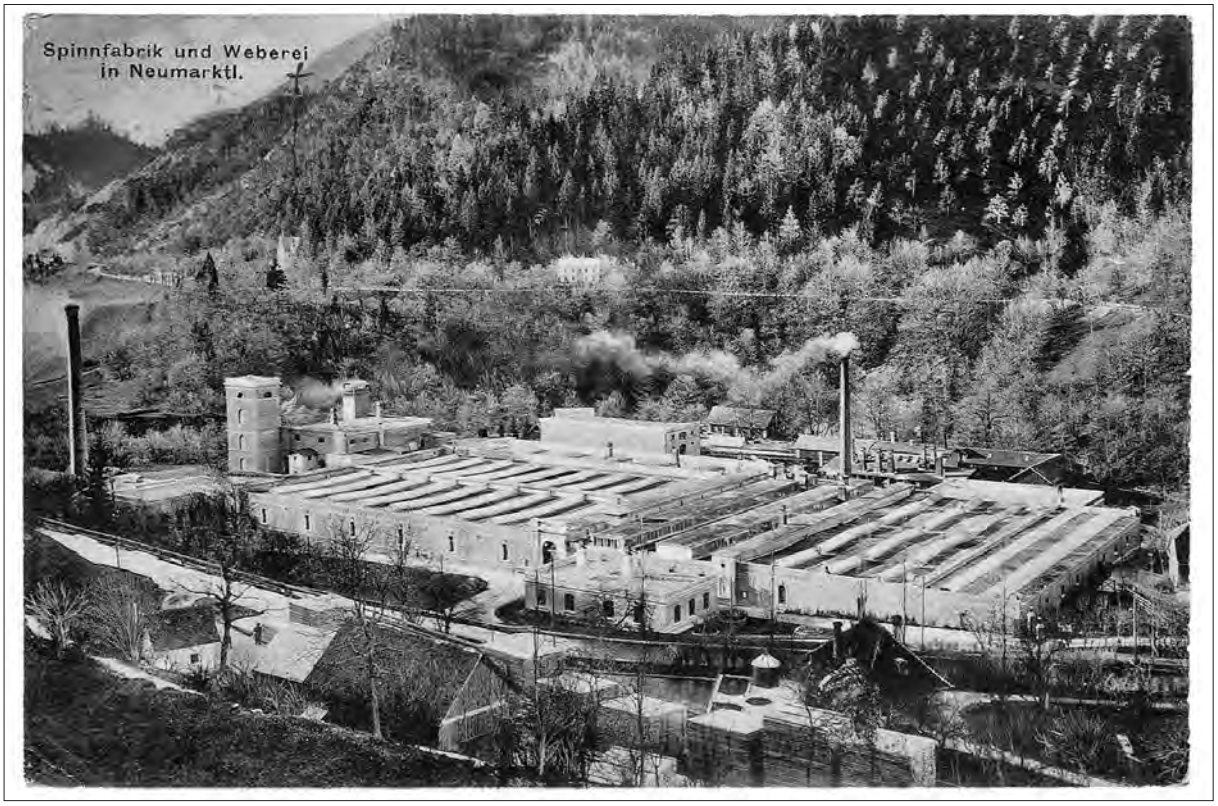

Slika 1

inženir Josip Dedek za Slovensko gradbeno in industrijsko delniško družbo oz. Slograd[25] in leta 1923 za razširjenje slednje.[26] V letih od 1960 do 1961 pa so po načrtih Danila Fürsta (1912–2005) zgradili novo proizvodno halo tkalnice,[27] ki stoji za novo upravno stavbo ob vhodu v tovarniški kompleks.[28]

Celoten tovarniški kompleks se razteza na trikotnem tlorisu med Tržiško Bistrico in kanalom Mošenika, južno od Glanzmannove vile (sl. 2). Arhitekturne kvalitete izkazujejo zlasti starejši objekti, ki se od mlajših ločijo po historističnem slogu gradnje, pritlični gradnji ter rumenih in opečnato rdečih pročeljih (v času izgradnje so bile fasade svetle opečnato rdeče barve s temnordečimi in belimi detajli, kar so upoštevali pri aktualni obnovi, ko stavbam vračajo prvotno barvno podobo).[29] Nizke gabarite sta prvotno predirali vertikali dimnika ob kalorični kotlarni, ki so ga podrli leta 2020, in dimnika parne kotlarne, ki je stal ob tkalnici[30] in bil pozneje porušen,[31] od leta 1903 še vertikala vodnega stolpa. Načrt za prizidek predilnice (sl. 3) je predvidel devetnajstosno vzdolžno in dvoosno stransko fasado,[32] ki je bila izvedena z nekaj prilagoditvami padajočemu terenu, načrt za tkalnico pa osemosno vzdolžno fasado.[33] Pročelja predilnice in tkalnice so oblikovno poenotena, razgibana s poudarjenimi portali, ki višinsko izstopajo, in s polkrožnimi okenskimi okviri ter portali z loki iz dekorativne opeke in temenskim sklepom, z vertikalnimi pasovi rustike med okni in členjenim strešnim zidcem. Zaradi padajočega terena se talni zidec postopno viša in na stavbi tkalnice sega tako visoko, da so vanj na koncu vstavljena okna z okviri iz dekorativne opeke. Še posebej je poudarjen glavni vhod v

25 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 679, situacijski načrt BPT; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 679, načrt k novi zgradbi požlahtnjevalne naprave; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 679, načrt za povečanje tkalnice.

26 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 710, načrt razširjenja tkalnice; leta 1928 so jo ponovno razširili. SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 708.

27 Potokar, *Gorenjska*, str. 216; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 647; Roblek, Čas, ki še ni zgodovina, v Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 183.

28 Fürst je že leta 1956 naredil načrt za centralno kotlarno (Koselj, *Arhitekt Danilo Fürst*, str. 296).

29 *Konservatorski načrt*, str. 47. Knobel je večkrat uporabil kontrast rdeče in bele opeke, npr. na bombažni predilnici in tkalnici v Augsburgu, zgrajeni leta 1898 (Lassotta, Eine Musterspinnerei, str. 117–118).

30 Razglednica BPT, odposlana leta 1902, prikazuje tovarniški kompleks z obema dimnikoma (https://www.kamra.si/mm-elementi/item/trzic-bombazna-predilnica-in-tkalnica.html (26. 7. 2020)).

31 Leta 1928 so povišali tovarniški dimnik za štiri metre, dela je izvedlo zagrebško podjetje H. R. Heinicke in Špiller (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 708, načrt povišanja dimnika in zapisnik, 30. 5. 1928).

32 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 660, načrt za prizidek predilnice.

33 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 660, načrt za prizidek tkalnice.

proizvodno halo, ki ga obdaja polkrožni portal, vzidan v okvir z nadstreškom in s sgrafittom zaščitnega znaka predilnice, tj. stolpa z zastavo, ter letnico 1885 v luneti. Proizvodne hale, krite z žagasto streho, ki omogoča dovolj velik dotok svetlobe v notranjščino, so značilen primer industrijske arhitekture, ki jih v njihovi notranjščini zaznamuje konstrukcija litoželeznih elementov, kot so stebri in na njih oprti nosilci.

BPT se z litoželezno konstrukcijsko gradnjo tovarniške hale uvršča med zgodnejše primere na Slovenskem, saj so te začele nastajati v sedemdesetih letih 19. stoletja, kar je narekovala potreba po odpiranju notranjščin, v katerih so tako lažje prestavljali težke stroje, ki so jih uporabljali za delo.[34] Kompleks proizvodnih hal BPT zaključuje in mu dominira ravno zaključen trinadstropni vodni stolp, katerega zunanjščina sledi estetiki pročelij proizvodnih hal (sl. 4); fasada je predeljena z zidci, rustikalnim (šivanim) robom in podstrešnim konzolnim vencem. V nasprotju z arhitekturnim načrtom, ki ga je izdelalo podjetje Séquin & Knobel leta 1903, se stolp ne zaključuje z zidno krono,[35] ki bi poudarila trdnjavski videz. V sklopu zadnje obnove so mu povrnili nekdanjo opečnato zunanjščino z belimi in temnordečimi detajli. Vzdolž proizvodne hale stoji staro upravno poslopje, ki je bilo sprva pravokotnega, od leta 1939, ko so po načrtih Josipa Dedka zgradili prizidka,[36] pa stopnjevanega tlorisa. Njegovi stranski fasadi se polkrožno zaključujeta, zunanjščino členijo horizontalni pasovi rustike in členjen strešni zidec, krita je z ravno streho. Drugačen značaj z ostalimi stavbami kaže nekdanja vratarnica, poznejša jedilnica, načrt katere je nastal leta 1921.[37] Zavzema pravokotni tloris s poligonalnim izzidkom, njeno zunanjščino razgibavajo plastično izstopajoči vogali (po načrtu so bili predvideni rustikalni, kar bi stavbo približalo slogu ostalih stavb tovarniškega kompleksa) in zidec ravnih linij brez okrasa, na podlagi česar bi jo lahko umestili med skromnejše primere funkcionalizma. Omenimo še leta 1926 nastalo stavbo sušilnice, ki se dviga nad belilnico in oplemenitilnico.[38] Horizontalna, dvonadstropna stavba z mezaninom ima celotno zunanjščino poudarjeno s profiliranimi polkrožnimi loki, ki obdajajo okna različnih velikosti.

Gradbeni posegi na območju tovarne v obdobju po 2. svetovni vojni oz. v drugi polovici 20. stoletja so bili utilitarnega značaja, vrsta novo postavljenih objektov je bila zgrajena brez upoštevanja prostorskih vrednot tovarniškega kompleksa in je skazila predvojno zasnovo. Izjema je le dvonadstropna hala tkalnice kvadratnega tlorisa in zaprtega volumna, krita z zalomljeno streho, ki je nastala po načrtu Danila Fürsta (sl. 5), avtorja več industrijskih objektov v Sloveniji ter Bosni in Hercegovini v prvih desetletjih po 2. svetovni vojni. Zunanjščina zaradi kontrastnih barv materialov deluje grafično, saj se s temnimi horizontalnimi linijami in vertikalnimi, iz fasade izstopajočimi palicami na beli podlagi ustvarja rastrska opna.

Tovarniški kompleks BPT sodi med največje na Gorenjskem in enega redkih v celoti ohranjenih na Slovenskem. Predstavlja prostorski poudarek Tržiča, s katerim se je oblikoval industrijski predel, ki povezuje staro mestno jedro in novo nastalo naselje na Bistrici pri Tržiču. Po vojni je bila BPT nacionalizirana, po ukinitvi proizvodnje pa je tovarniški kompleks izgubil svojo namembnost. Leta 2002 je bila BPT razglašena za kulturno dediščino.[39] Večina območja je bila prepuščena propadanju, v posameznih segmentih pa je bilo obnovljeno oz. vzdrževano. V prihodnosti je načrtovana revitalizacija območja z namenom, da se odpre javnosti. Predvideni so odstranitev določenih objektov, uvedba umirjenega prometa, umestitev zelenih in športnih površin, ohranitev starejših, arhitekturno pričevalnih objektov ter vzpostavitev muzejske dejavnosti. Obnova kompleksa teče postopoma od leta 2012.[40] Del stavbnega fonda na južnem delu tovarniškega kompleksa je bil že restavriran, prezentiran je prvotni videz fasad.[41]

BPT je zgradila tudi infrastrukturo, potrebno za obratovanje tovarne. Omenimo, npr., da se je v letih od 1906 do 1908 vključila v akcijo izgradnje železniškega tira na relaciji Kranj–Tržič, ki so ga speljali v tovarniški kompleks in za katerega si je prizadevala že leta 1886.[42] Leta 1923 je zgradila vodno črpalko v sklopu delavske kolonije na Preski,[43] ob potoku Mošenik pa sistem treh vodnih central oz. hidroelektrarn, ki so po obnovi tovarne zadostile povečanim potrebam po energiji. Zgrajene so bile v letih od 1902 do 1904 na Čegeljšah,[44] leta 1924 na Ravnah (nekdaj na Pilarni oz. Fabriki) po načrtu Josipa Dedka iz leta 1923,[45] v letih od 1933 do 1934 v Podljube-

34 Mihelič, Zgodnja industrijska arhitektura, str. 17; Sapač, Tovarne in druge industrijske stavbe, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 338.

35 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 660, načrt vodnega stolpa.

36 Dedek je načrte izdelal leta 1938 (SI ZAL, TRŽ-20, t. e. 51, a. e. 738, načrt adaptacije glavne pisarne in dopis, 22. 5. 1939).

37 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 677, načrt za oddajališče za živila.

38 *Konservatorski načrt*, str. 34.

39 https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b (19. 6. 2020).

40 Za podatek se zahvaljujem Jonu Grobovšku.

41 Avguštin, *Bombažna predilnica*; *Konservatorski načrt*, str. 54, 73–74.

42 Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 35–36.

43 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 689, načrt za sesalnico; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, uporabno dovoljenje, 2. 7. 1923.

44 Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 32–33.

45 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 39, a. e. 522, načrt nove vodne naprave pri pilarni. BPT si je že pred gradnjo hidroelektrarne na Ravnah prizadevala za povečanje hidroelektrarne, o čemer pričajo načrti, ki jih je leta 1910 naredilo dunajsko podjetje Union Elektrizitäts-Gesellschaft (SI ZAL, TRŽ-20, t. e. 35, a. e. 489). Priprave na gradnjo ravenske hidroelektrarne so se začele že leta 1912, ko je načrt zanjo izdelalo gradbeno

Slika 7

lju tudi po načrtih Josipa Dedka.[46] Historistični enonadstropni objekt na Čegeljšah, ki ga je BPT gradila v lastni režiji,[47] je imel sprva petosno glavno fasado z rustikalnimi vogali in okenskimi obrobami ter rustikalno dekoracijo v nadstropju nad venčnim zidcem (sl. 6). Na stranski fasadi je izstopal enonadstropni izzidek, krit z dvokapnico in obrobljen z rustikalnim šivanim robom. Stavbo so naknadno povečali, prvi načrt za prizidek je bil izdelan leta 1906, ko sta bila načrtovana manjša prizidka na južni in zahodni strani stavbe,[48] drugi pa leta 1922,[49] ko so prizidali južni del stavbe (sl. 7). Ta se z rustikalnim šivanim robom vidno loči od starejše faze, v primerjavi s fasado in njenimi osmi je ožje dimenzije, oblika okna je drugačna, saj je z ometom predeljeno na dva dela. Pod napuščem je vidna tramovna konstrukcija, ki deluje dekorativno. Gre za enega lepših primerov historističnih stavb industrijske dediščine v Tržiču.

Povsem drugačen značaj imata stavbi na Ravnah in v Podljubelju, ki kažeta značilnosti funkcionalizma. Načrt in izgradnjo ravenske hidrocentrale (sl. 8) je prevzelo podjetje Slograd iz Ljubljane,[50] in sicer je načrte med letoma 1922 in 1923 izdelal Jo-

podjetje F. Madel & Comp. iz Celovca (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 37, a. e. 503, načrt za hidroelektrarno, junij 1912) in se nadaljevale leta 1913, ko so prvotni načrt popravili. Občina je namreč vztrajala, da bi novi rov, ki bi ga zgradili za potrebe nove hidroelektrarne, ogrožal občinsko zajetje (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 37, a. e. 503, zapisnik trške občine, št. 3258/21), a se je gradnja zaradi 1. svetovne vojne ustavila. Leta 1920 so na pobudo okrajnega glavarstva obnovili postopek za pridobitev gradbenega dovoljenja, ki ga je to izdalo leta 1922, a šele potem, ko je predilnica pristala na več pogojev, ki jih je postavila občina, mdr. se je zavezala k popravilu tržiškega vodovoda, nadzidavi tedanje meščanske šole in odstopu zemljišča za gradnjo osnovne šole (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 37, a. e. 501, razsodba št. 19095; Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 44–46); pri tem naj omenimo še tehnično poročilo, ki ga je BPT poslala okrajnemu glavarstvu leta 1921, v katerem se je sklicevala na strokovno mnenje profesorja Hinterlechnerja iz leta 1920. Ta je namreč ugotovil, da za občinsko zajetje ni problematična izgradnja novega rova, temveč nepravilna gradnja zajetja in vzdrževanje ter zanemarjeno stanje (SI ZAL, TRŽ-20, t. e. 37, a. e. 503, tehniško poročilo 21. 9. 1921).

46 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 41, a. e. 542, načrt hidrocentrale ob rudniku pri Sv. Ani, 1933; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 41, a. e. 542, načrt hidrocentrale ob rudniku pri Sv. Ani, 1934; Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 69; Potokar, *Gorenjska*, str. 222; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 566; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 41, a. e. 542, načrt hidrocentrale ob rudniku pri Sv. Ani.

47 Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 33.

48 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 35, a. e. 484, načrt prizidka.

49 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 37, a. e. 501, arhitekturni načrt povečanja električne centrale pri Sv. Ani.

50 Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 45, 46.

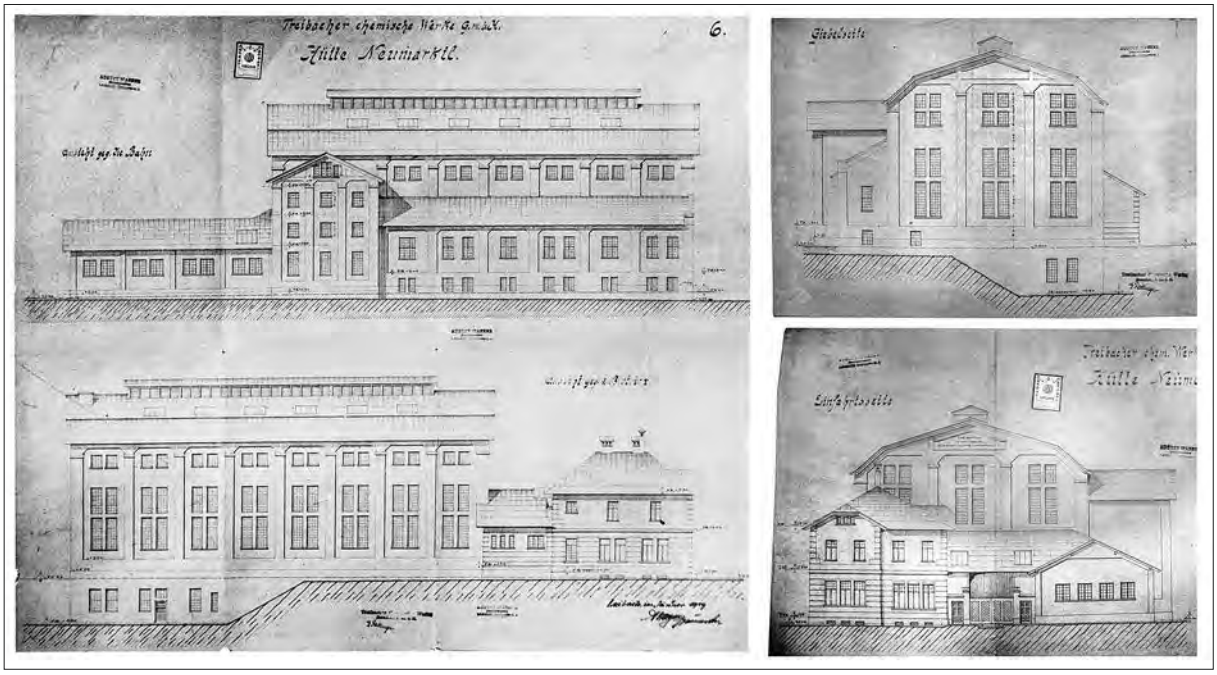

Slika 9

sip Dedek;[51] stavbo so nato zgradili po načrtu iz leta 1923.[52] Kubusno zasnovo, zidano v grobem ometu in krito s štirikapnico, odpirajo plastično izstopajoče vertikalne mreže iz gladkega ometa, ki uokvirjajo okna in delujejo kot metamorfoza fasadnih osi. Fasado zaključuje strešni zidec, odsoten je vsakršen okras. Hidrocentrala v Podljubelju je skromnejši odvod stavbe na Ravnah, sorodnosti kažejo vertikalni plastično izstopajoči, v ometu izvedeni okenski okviri in strešni zidec ter štirikapnica, talni zidec pa je za razliko od ravenske stavbe, kjer je izveden v gladkem ometu in se prilagaja padajočemu terenu, rustikalen, izdelan iz naravnih kamnov (po načrtu je bil predviden iz rezanega kamna).[53] Ob centrali so leta 1924 zgradili še stanovanjsko hišo za strojnika in čuvaja,[54] ki ne kaže arhitekturnih prizadevanj.

Lastniki BPT so poskrbeli za ustrezne bivalne razmere svojih zaposlenih, saj je delovni kader prihajal z različnih koncev Slovenije in je potreboval nastanitev ter prehrano, obenem pa je delodajalec na ta način krepil pripadnost delavcev podjetju in poskrbel, da je bila storilnost dobro situiranih delavcev večja.[55] Zaradi stanovanjske stiske v Tržiču je BPT kupovala objekte v Tržiču in okolici ter jih preurejala za bivalne potrebe, hkrati pa je že pred 1. svetovno vojno nameravala zgraditi nove stanovanjske stavbe. O tem priča več načrtov, npr. iz leta 1905, ki jih je izdelal Simon Treo in niso bili uresničeni: prvi za dvonadstropni samski dom s fasado, predeljeno z zidcem in plastično poudarjenimi okenskimi okviri, drugi za enonadstropni stanovanjski blok, s stranskima dvoosnima rizalitoma na fasadi in plastično členitvijo detajlov.[56]

Šele po 1. svetovni vojni so za BPT nastale stanovanjske novogradnje.[57] Med objekti omenimo tiste, ki izstopajo po arhitekturni kvaliteti oz. predstavljajo večje posege v prostor, npr. stanovanja v delavskih kolonijah Trajbah in na Preski. Po 1. svetovni vojni je BPT stanovanjsko problematiko deloma razrešila z nakupom objektov na območju, imenovanem »(v) Trajbah« na Bistrici pri Tržiču, kjer je bila prvotno načrtovana elektrokemična tovarna. To je po naročilu vojaške uprave leta 1897 in po vzoru svojega podjetja na mestu nekdanje fužine začelo graditi koroško podjetje Treibacher chemische Werke GmbH (od

51 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 37, a. e. 502, Projekt einer Wasserkraftanlage für die Baumwollspinerei und Weberei der Herren Ed. Glanzmann & And. Gassner in Tržič; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 39, a. e. 521, načrt izgradnje hidroelektrarne.

52 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 39, a. e. 522, načrt nove vodne naprave pri pilarni.

53 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 41, a. e. 542, načrt hidrocentrale ob rudniku pri Sv. Ani.

54 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 49, a. e. 694; Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 69.

55 Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 58–59.

56 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 663, načrti, 12. 3. in 18. 3. 1905; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 663, načrt za delavski stanovanjski blok, 16. 3. 1905.

57 Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 29–30, 49. Kragl (*Zgodovinski drobci*, str. 312) poda statistiko stanovanjskih kapacitet predilnice, ki je imela v Tržiču, Bistrici in pri Sv. Ani 72 hiš s stanovanji za zaposlene, Mohorič (*Zgodovina obrti*, str. 113) pa za obdobje pred 1. svetovno vojno poroča o 124 stanovanjih v 28 hišah.

tod tudi ime tega predela). Gradili so jo v veliki meri vojni ujetniki med letoma 1915 in 1918, ko so jo skoraj dokončali.[58]

Ljubljanski mestni stavbni mojster August Wagner je leta 1919 izdelal načrte za novo tovarno[59] (sl. 9), ki so bili uresničeni (sl. 10). Predvidel je visoko tovarniško stavbo s triosno glavno fasado, med okni členjeno s pilastri, zaključeno s trikotnim čelom in krito z zalomljeno dvokapnico, ter s pilastri členjeno osemosno stransko fasado; pred severno fasado je dodal prizidka uradniške stavbe na levi in skladišča na desni.[60] Ko je BPT kupila objekt, je nekdanjo tovarno spremenila v več stanovanjskih stavb, delavsko kolonijo. Sprva so do leta 1921 znotraj obstoječega tovarniškega kompleksa urejali stanovanja za družine zaposlenih in sobe za samske delavke,[61] pozneje se je število stanovanj in sob še povečalo.[62] Leta 1922 je bila zgrajena dvonadstropna uradniška hiša, v kateri so stanovanja obsegala kuhinjo in po eno ali dve sobi.[63] Glede na sorodno zasnovo lahko sklepamo, da so izhajali iz Wagnerjevega načrta za uradniško hišo, stavbo so le zvišali za eno nadstropje in nekoliko spremenili glavno fasado.[64] Temeljito prezidavo tovarniškega objekta je v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja izvedlo podjetje Josipa Dedka, pri čemer so od tovarniškega objekta deloma ohranili tlorise in gabarite.[65] Tako so leta 1928 po njegovem načrtu porušili streho glavne tovarniške stavbe in na njenem mestu je nastalo dvorišče, okrog katerega so preostale trakte prezidali v stanovanjske stavbe.[66] Končni Dedkov načrt iz junija 1928 in realizacija se nekoliko razlikujeta od prvotnega načrta iz januarja 1928 (sl. 11). Ta je izhajal iz funkcionalistične kubusne zasnove in na trinadstropnem bloku predvidel ravno streho in ne položne dvokapnice ter mezanina, vzdolžna pritlična stavba ob njem pa je bila zasnovana terasasto z ravnimi strehami, nadzidanim nadstropjem na severu in balustradno ograjo na jugu; le dvonadstropna stavba z menjavanjem različnih oblik oken na vzdolžni fasadi je enaka na obeh načrtih.[67] Stanovanjski kompleks obsega horizontalne podkletene zgradbe skromnejših fasad, členjenih z lizenami in zaključenih s strešnim zidcem oz. zidcem na konzolah, ki jim kot vertikala kontrastira trinadstropni stanovanjski blok, katerega fasadne osi zamejujejo lizene, mezanin, ki se odpira z okroglimi okni in se zaključuje s strešnim zidcem (sl. 12).

V prvi polovici dvajsetih let 20. stoletja je BPT zgradila več stanovanjskih blokov za zaposlene, začenši leta 1922 z blokom za uradnike na današnji Kranjski cesti 3, na območju nekdanjega lesnega skladišča, ki ga je BPT kupila od barona Borna.[68] V bloku je bilo dvanajst stanovanj.[69] Načrte za stavbo je leta 1921 prispevalo podjetje arhitekta C. T. Steinerta iz Frankfurta ob Majni,[70] ki jih je revidiral August Wagner iz podjetja arhitekta Viljema Trea (1845–1926),[71] ki je stavbo gradilo. Iz fasade podkletene enonadstropne vzdolžne stavbe, zidane v alpskem slogu, z zidanim pritličjem in z lesom opaženim vrhnjim delom, izstopajo trije dvonadstropni rizaliti (sl. 13). Širši osrednji je poudarjen s portalom, izvedenim v ometu, v osi je v leseno opaženem nadstropju poslikava, nastala po sliki *Predica* Maksima Gasparija, ki je bila zaščitni znak BPT in ki jo je predvidel že prvotni načrt. Okna obdajajo okenski okviri, spodaj iz ometa, v nadstropju iz lesa. Celota se zaključuje z rezljanim okrasom letev. Stanovanja so bila razporejena tako, da je vsako imelo svoj vhod (stanovanji ob straneh stavbe sta imeli vhod iz stranske fasade, do stanovanj na sredini stavbe pa je vodil skupni vhod iz glavne fasade), obsegalo je predprostor, kuhinjo in dve oz. tri sobe ter stranišče. Leta 1922 je bil izdelan načrt za stavbo drvarnice in hleva, ki sta zrasla ob bloku.[72]

Na desnem bregu Mošenika nedaleč stran od tovarne, na današnji Blejski cesti 13, je BPT leta 1923 zgradila dom za samske delavke oz. dekliški dom, kjer je bilo prostora za 120 delavk[73] (sl. 14). Dom so upravljale šolske sestre sv. Frančiška, ki so prišle iz

58 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 91–92; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 114, 116.
59 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 670, načrti za Trajbah; Arhiv Tržiškega muzeja, načrt kemične tovarne v Trajbahu, 1919.
60 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 713, fotografija Trajbaha.
61 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 92; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 116.
62 Do leta 1921 je bilo urejenih sedem stanovanj (štiri dvosobna in tri enosobna s kuhinjo), pozneje so zgradili še štiri enosobna in eno dvosobno stanovanje ter dvanajst sob (Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 136; Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 30, 47–48); leta 1922 je bil izdelan načrt za zasilno stanovanje in dvanajst sob v trinadstropni stavbi (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 49, a. e. 698), leta 1929 je bilo prezidano (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 49, a. e. 698, dopis, 21. 5. 1929).
63 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 676, načrt k zgradbi nove uradniške hiše, poprejšnja Treibacher-Hütte.
64 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 676, načrt k zgradbi nove uradniške hiše, poprejšnja Treibacher-Hütte.
65 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 713, več načrtov za prezidavo Trajbaha.
66 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 713, več načrtov za prezidavo Trajbaha.
67 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 713, fasada kolonije I v Trajbahu.
68 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 671, kupna pogodba.
69 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 671, načrt stavbe za osebje; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 79; Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 136; Petek, BPT od 1885 do 1960, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 47. Podjetje Steinert je izdelalo načrte, ki niso bili uresničeni, in sicer je predvidelo dvonadstropno stavbo s tridelno glavno fasado in mansardo (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 654, načrt k zgradbi nove uradniške hiše).
70 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 654, načrt.
71 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 671, načrt stavbe za osebje.
72 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 671, načrt drvarnice in hlevov k uradniški hiši; Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 226.
73 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 48, 79.

Slika 14

mariborske matice.[74] Načrte za stavbo je leta 1922 izdelalo podjetje C. T. Steinerta.[75] Predvidel je dve različici vhodne fasade, poleg že izpeljane, o kateri bomo več spregovorili v nadaljevanju, je zasnoval fasado z vhodom v osi, ki bi bil poudarjen s stolpičastim rizalitom. Pred gradnjo so v gradbenem podjetju Viljema Trea načrte popravili, saj je na načrtu iz leta 1922, na katerem se pojavi ime obeh podjetij, tloris kletnih prostorov izrisan z debelejšimi stenami kot na izvirnem načrtu Steinertovega biroja.[76] Spremembo načrtov za kletne prostore omenja tudi uporabno dovoljenje, v katerem je tržiška občina pozvala lastnike k predložitvi novega načrta.[77] Nov načrt kletne in pritlične etaže je bil izdelan leta 1923,[78] po vsej verjetnosti so ga naredili v gradbenem podjetju Viljema Trea. Podjetje C. T. Steinerta je leta 1923 izdelalo tudi načrt vrta, ki so ga zasadili na prisojni strani doma.[79] Dvonadstropna stavba pravokotnega tlorisa, dostopna po stopnicah z zidano ograjo, ima simetrično vhodno fasado s poudarjenim vhodom, nad katerim se v profiliranem okviru dviga vertikalno okno s polkrožnim čelom, v prvem nadstropju pa je veranda s polkrožnimi arkadami. Z napuščem zaključeno vrhnje nadstropje je bilo prvotno ožje, obsegalo je tri okna, danes pa je desni vogal zastekljen, zato je simetrija porušena. Z zidcema predeljeno fasado v prvem nadstropju krasijo slepe arkade, v katere so na daljših stranicah vstavljena pravokotna okna. Da je bila potreba po novih bivalnih kapacitetah velika, priča tudi načrtovano povečanje dekliškega doma. Načrte sta prispevali podjetji C. T. Steinerta leta 1924, ki je načrtovalo povečanje doma proti severu za štiri osi,[80] ter Slograd oz. zanj Josip Dedek leta 1925 in 1926,[81] ki je prav tako predvidel širitev proti severu za štiri osi, dodal pa bi jim svoj vhod s severne strani. Nobeden od načrtov ni bil uresničen. Obstaja še nedatirani načrt prezidave sokolskega doma v dekliški dom, ki ga je izdelalo podjetje C. T. Steinerta[82] in prav tako ni bil uresničen. Od ostalih stanovanjskih objektov BPT je ta stavba izstopala po kapeli, ki se je nahajala na podstrešju in bila leta 1923 posvečena

74 Prav tam, str. 79.
75 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, načrti za dekliški dom.
76 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, načrt k zgradbi novega dekliškega doma.
77 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, odločba trškega županstva, 2. 7. 1923.
78 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, načrt k zgradbi novega dekliškega doma, 12. 7. 1923.
79 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, skica za vrt dekliškega doma.
80 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, dekliški dom – razširitev, april 1924.
81 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, razširjenje dekliškega doma, 30. 12. 1925; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, razširjenje dekliškega doma, 30. 12. 1926.
82 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, načrt.

Mariji vedne pomoči[83] (sl. 15). Kapelo je predvidel že prvotni Steinertov načrt, a šele ob kolavdaciji leta 1923 je BPT zaprosila, da bi bilo podstrešje namenjeno kapeli.[84] Umeščena je bila v južni del podstrešja, do nje so vodile stopnice, strešna okna so dovajala svetlobo. Enoladijski, banjasto obokan prostor z oltarno nišo je imel na oltarni menzi tabernakelj in nad njim ikono Marije vedne pomoči, kopijo čudodelne slike iz cerkve sv. Alfonza v Rimu, ki jo je Andrej Gassner st. leta 1891 pridobil iz Rima in jo pozneje podaril svojim potomcem, ki so jo predali kapeli.[85] Kip presv. Srca Jezusovega, ki je stal levo od oltarne niše, je bil pozneje prestavljen v obcestno kapelico v neposredni bližini župnijske cerkve sv. Katarine v Lomu pod Storžičem.[86] V kapeli je bil še križev pot.[87] Opuščena je bila leta 1943, ko so se v dekliški dom naselili pripadniki nemške varnostne policije in so se morale stanovalke in redovnice izseliti, kapelo pa izprazniti.[88] Po vojni ga je BPT ponovno uporabljala za nastanitev samskih delavk.[89]

Obsežnejši je bil projekt delavske kolonije Preska med letoma 1922 in 1923[90] (sl. 16), za katero so že pred 1. svetovno vojno nastali načrti različnih ponudnikov, kot sta Kranjska stavbinska družba in Wilhelm Neier iz Bludenza,[91] zgradilo pa jo je podjetje Viljema Trea po načrtih podjetja C. T. Steinerta iz leta 1922.[92] Kolonija je zrasla za delavce z družinami na parceli BPT v Spodnji Preski blizu železniške proge,[93] ki je potekala mimo tovarne Peko. Z njeno izgradnjo jugozahodno od tovarniškega kompleksa je nastal nov urbanistični poseg v prostor. Kolonija je umeščena na ozkem pasu med Tržiško Bistrico in strmim pobočjem Kriške gore. Osem štiristanovanjskih pritličnih horizontalno usmerjenih stavb, kritih z dvokapnico (dve stanovanji sta v pritličju in dve v nadstropju oz. v mansardi z ločenimi vhodi na stranskih fasadah), se z daljšimi stranicami zvrsti vzdolž ulice, ki se sredi kolonije razširi v nekakšen trg, kjer je nekdaj stala ulična svetilka. Poskrbljeno je bilo za ustrezen standard bivanja delavcev, stanovanja so obsegala hodnik, kuhinjo, dnevno sobo, spalnico in stranišče, ob hišah so uredili vrtove in dvorišča z zidanimi lopami.[94] Gre za edini primer delavske kolonije v Tržiču, ki predstavlja humano delavsko stanovanjsko arhitekturo, kakršna se je na slovenskih tleh razvijala od druge polovice 19. stoletja.[95] Je ena od manj številnih delavskih kolonij na Slovenskem iz obdobja med obema svetovnima vojnama, zasnovanih kot soseska hiš. Večina jih namreč datira v drugo polovico 19. stoletja, med obema svetovnima vojnama pa je zraslo več delavskih stanovanjskih blokov.[96] Na območju Preske so še pozneje gradili stanovanjske stavbe; tako so leta 1938 severno od kolonije postavili podkleteno enonadstropno hišo po načrtih podjetja Josipa Dedka,[97] v drugi polovici 20. stoletja pa več stanovanjskih blokov, ki ne dosegajo vtisa domačnosti delavske kolonije.[98]

Gradbena dejavnost stanovanjskih objektov BPT je bila zgoščena zlasti v prvi polovici dvajsetih let 20. stoletja. Na to je vplivala tudi sprememba davčne zakonodaje leta 1925, ko so novogradnje oprostili plačila davkov za precej krajše obdobje kot pa po uredbi iz leta 1920, ki je za hiše do 80 kvadratnih metrov predvidela petindvajsetletno oprostitev plačila davkov, od 1926 pa le šestletno. Iz korespondence BPT z davčnimi uradi je razvidno, da je skrbno uveljavljala pravico neplačevanja davkov za novogradnje.[99]

V desetletjih po 2. svetovni vojni je stanovanjski fond BPT še naprej rasel, na različnih območjih Tržiča so gradili stanovanjske bloke, BPT je sofinancirala izgradnjo desetnadstropne stolpnice v središču

83 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 79, 167.
84 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, idejna skica kapele v dekliškem domu; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, načrt o vzidavi kapelice v dekliški dom; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, dopis št. 931/23, 4. 12. 1923.
85 https://www.kamra.si/hu/digitalis-gyujtemenyek/item/znamenja-v-mestnem-jedru-trzica.html (22. 6. 2020). Gassner je enako podobo podaril tudi župnijski cerkvi v Tržiču (Pirc, Marijine slike, str. 4; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 167).
86 https://www.kamra.si/hu/digitalis-gyujtemenyek/item/znamenja-v-mestnem-jedru-trzica.html (22. 6. 2020).
87 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič.
88 https://www.kamra.si/hu/digitalis-gyujtemenyek/item/znamenja-v-mestnem-jedru-trzica.html (22. 6. 2020).
89 https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/jokale-in-prisegale-da-v-trzicu-ne-bodo-ostale.html (29. 6. 2020).
90 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, prošnja BPT za davčno oprostitev, 19. 7. 1923.
91 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 667.
92 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, načrti delavskih hiš; prim. Mohorič, *Zgodovina obrti*, str. 136. Podjetje C. T. Steinerta je leta 1922 izdelalo načrt za delavski blok na Preski, ki bi bil največja stanovanjska stavba v Tržiču (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 48, a. e. 682, načrt velike delavske hiše na Preski).
93 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 48, 79.
94 Prim. Potokar, *Gorenjska*, str. 217; https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b (23. 6. 2020).
95 Sapač, Stanovanjske stavbe v delavskih kolonijah, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 289–291.
96 Prav tam, str. 289–295; Bernik, *Slovenska arhitektura*, str. 234–239; primer delavske kolonije, zrasle v obdobju med obema vojnama, je tudi mariborska Vurnikova kolonija (prim. Bernik, *Slovenska arhitektura*, str. 236–237; Ciglenečki, *Vurnikova kolonija*).
97 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 51, a. e. 741, načrt.
98 BPT je imela pred 2. svetovno vojno v lasti še več stanovanjskih hiš za delavce, med njimi omenimo, npr., historistično stavbo Pot na pilarno 2, ki jo je med 1. svetovno vojno postavil Jožef Klofutar (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 78). Zgrajena je kot enonadstropna hiša z rustikalnim pritličjem in zidci členjenima nadstropjema glavne fasade ter mansardno streho. Okoli leta 1924 je bil zgrajen še stanovanjski blok ob hidroelektrarni na Ravnah (danes Ravne 1–2) (sl. 8) (SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 49, a. e. 694, načrt za stanovanjsko hišo pri novi vodni napravi).
99 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 671, dopisi, 14. 8. 1922, 8. 8. 1923, izrezka z barvnim svinčnikom označenih dveh člankov o poteku davčnih olajšav, objavljenih v *Trgovskem listu. Časopis za trgovino, industrijo in obrt*, 8/106, 10. 9. 1925 in 9/24, 25. 2. 1926.

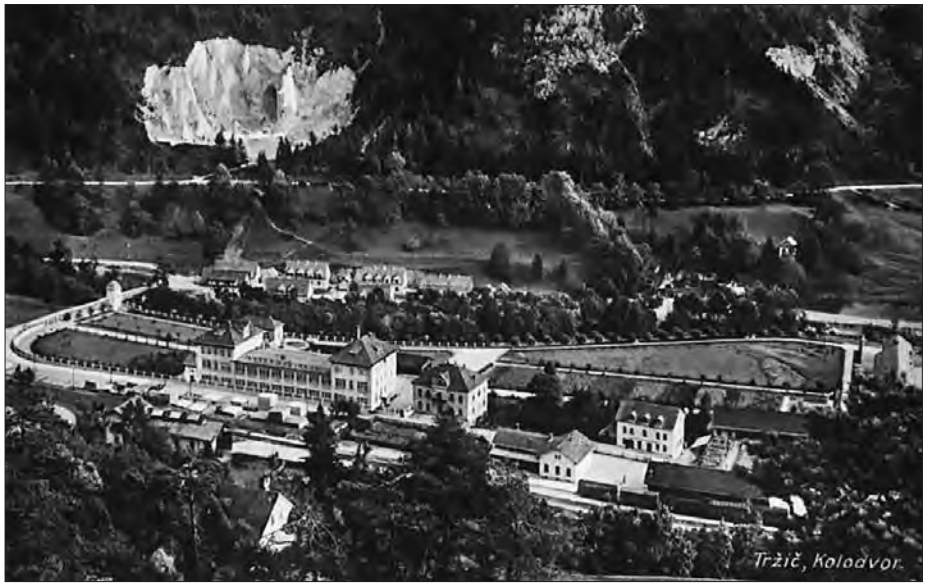

Slika 17

mesta, ki jo je med letoma 1963 in 1967[100] zgradilo gradbeno podjetje Novogradnje Tržič in je bila sprva načrtovana še štiri nadstropja višja (izgubo štirih nadstropij je BPT nadomestila z gradnjo še drugega stanovanjskega bloka na Preski).[101] Te stavbe ne dosegajo oblikovne ravni predvojne arhitekture in nekateri objekti s preseganjem gabaritov rušijo mestno veduto, še zlasti stolpnica, ki naj bi v nasprotju s cerkvenimi zvoniki, ki so tedaj veljali za zastarele simbole mesta, predstavljala nov mestni simbol. Njeno izgradnjo so zagovarjali kot ekonomično izrabo prostora, vendar umeščena na rob starega mestnega jedra, ki ima bistveno nižje gabarite, deluje kot tujek, pripisujejo ji razvrednotenje skozi stoletja izoblikovane identitete prostora.[102]

Stanovanjski fond BPT ni zgoščen na enem mestnem predelu, temveč je razpršen. Več stavb so zgradili v bližini obratov in železniške proge glede na razpoložljivost zemljišč in dostopnost terena. Razvila so se manjša območja delavske stanovanjske arhitekture, npr. Trajbah, na Pilarni (na Fabriki) in Preski, medtem ko strnjene oblike zazidave v večjem obsegu, kakršno poznajo v drugih slovenskih industrijskih središčih (npr. v Mariboru, Trbovljah, Hrastniku), ni bilo.

Omenimo še, da gradbena dejavnost BPT ni bila omejena zgolj na potrebe tovarne. BPT je prevzela adaptacijo meščanske šole v Tržiču, današnje knjižnice dr. Toneta Pretnarja, zgrajene med letoma 1912 in 1913 v historističnem slogu,[103] ki so ji po načrtih podjetja C. T. Steinerta in v izvedbi podjetja Viljema Trea leta 1923 dogradili drugo nadstropje in ga oblikovno poenotili s starejšim spodnjim delom.[104] Andrej Gassner st., ki je bil aktiven kot predsednik in član Vincencijeve konference, dobrodelne katoliške organizacije, pa je leta 1917 poplačal dolgove, ki so nastali ob gradnji Doma na skali, v katerem sta bila sirotišnica in zavetišče oz. vrtec, kjer so otroci delavcev BPT na stroške tovarne prejemali kosila.[105]

Arhitekturna dejavnost drugih tržiških tovarn je v 20. stoletju potekala v manjšem obsegu kot v BPT. Medtem ko stavbni fond tovarne lepenke datira v konec 19. stoletja oz. na prelom stoletja in je osredinjen na območju Slap,[106] je gradbena dejavnost tovarne Peko segla dlje v 20. stoletje, začenši s tovarniško stavbo in stanovanjskim blokom za vodilne zaposlene. Lastnik tovarne Peter Kozina (1876–1930) je dal med letoma 1910 in 1911 postaviti tovarniško stavbo na območju Bistrice ob železniški progi (sl. 17), kjer je leta 1908 od barona Borna kupil zemljišče in ga leta 1915 povečal z dražbenim nakupom zemljišča izgnanega italijanskega stavbarja Ivana Farabosca.

100 P., Zelena luč za tržiški »nebotičnik«, str. 4; P., Svojevrstni temelji, str. 4.

101 Roblek, Čas, ki še ni zgodovina, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 232–234.

102 Fister, Arhitekturna dediščina, s. p.; Fister, *Umetnost stavbarstva*, str. 350. Avguštin (Oris, str. 31) stolpnico označi kot *»šolski primer nepravilnega vključevanja stavbnih gmot v dano mestno okolje«*.

103 Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 646–647; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 78.

104 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 49, a. e. 697, načrt zgradbe drugega nadstropja na meščanski šoli v Tržiču.

105 *Cerkveni glasnik* 11, 1931, str. 2–3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 395–397.

106 Tovarna lepenke je potem, ko jo je leta 1881 od nekdanje jeklarne Jabornigg kupil angleški industrialec Charles Moline, za nastanitev svojih delavcev prenovila stanovanjski blok Slap 1, zgrajen v 19. stoletju kot podkletena enonadstropna stavba pravokotnega tlorisa s trinajstosno fasado z rustikalnimi pasovi v pritličju in štukiranimi okenskimi okviri v nadstropju (Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 607).

Italijanski vojni ujetniki so teren zravnali ter uredili zelenjavni in drevesni vrt, ki je obstal vse do šestdesetih let 20. stoletja.[107] Med letoma 1923 in 1925 so tovarno povečali, ponovno med letoma 1956 in 1959, v sedemdesetih letih pa postavili novi stavbi.

Kozina je dal tovarno zgraditi po zgledu tovarn čevljev iz tujine (npr. Ballyjeve tovarne v Švici).[108] Načrte je izdelal nemški arhitekt Heinz Groch, osrednji del je gradilo podjetje Soeralla & Pontello, specializirano za železobetonske gradnje, stranska trakta pa Stavbna družba iz Ljubljane.[109] Prvotna stavba tlorisa v obliki črke L je bila tridelna: ob konstrukcijsko zasnovanem enonadstropnem osrednjem delu, ki se je odpiral z velikimi okni, nanizanimi v horizontalna pasova, sta stala dvonadstropna bloka, krita s štirikapnico. Plitva členitev fasade z lizenami in zidci je izpostavljala konstrukcijski vidik stavbe, ki ga je dopolnjevala geometrična dekoracija s pravokotnimi polji. Že od vsega začetka je bilo mišljeno, da bodo stavbo povečali, zato je imel osrednji trakt le provizorično streho, namenjeno za sedem let.[110] Načrte za povečanje stavbe je leta 1918 izdelalo podjetje C. T. Steinerta, a niso bili uresničeni.[111] To isto podjetje je leta 1920 naredilo načrte za pergolo z arkadami in ograjo, ki bi stala v vrtu, a ni bila uresničena.[112] Leta 1923 so bili izdelani načrti povečanja tovarniške stavbe,[113] ki so jo v letih od 1923 do 1925 zvišali za tri nadstropja in poenotili fasado. Nastal je štirinadstropni objekt v obliki črke L, na fasadi katerega je izstopala barvno poudarjena konstrukcijska oz. rastrska mreža, za katero so se umaknila okna. K vtisu plastičnosti fasade je prispeval še zidec pod vrhnjim nadstropjem, ki je segal v prostor, bloka pa so zaključili s trikotnim čelom (sl. 18). Velika okna osrednjega trakta, ki so dovajala obilo dnevne svetlobe, so zadostila predpisom za delavnice, v katerih so se izvajala za oči naporna dela.[114] V osrednjem traktu je bila proizvodnja, v stranskih pa pisarne, skladišča in Kozinovo stanovanje.[115] Levemu bloku tovarniške stavbe so hoteli pripojiti prizidek s skladiščem in pakirnico, za katerega so bili leta 1937 že izdelani načrti, a do izvedbe ni prišlo.[116] Vhod vanj je bil speljan na sredini dvoriščne strani,[117] leta 1972 pa so mu prizidali nov vhod z nadkritimi stopnicami.[118] Med 2. svetovno vojno so zaradi povečanja vojaških naročil nameravali povečati stavbo in tako je leta 1941 podjetje Josipa Dedka izdelalo načrt,[119] vendar do uresničitve ni prišlo. Dedkovo podjetje je leta 1944 izdelalo še načrte za zaklonišče.[120] Tovarniško stavbo so med letoma 1956 in 1959 razširili z novim poslopjem, ki stoji v ozadju leta 1971 zgrajene skladiščne in proizvodne stavbe. V njem so bili sekalnica, montažni oddelki in skladišča.[121] Njena zunanjščina sledi funkcionalnim zahtevam, vzdolžna dvonadstropna stavba, ki v osrednjem delu preide v rastrsko fasado, se odpira z nizi velikih oken. Leta 1971 je gradbeno podjetje Projekt zgradilo novo stavbo, ki so jo na severni strani pripojili obstoječi stavbi ob cesti in ju med seboj povezali z notranjim stopniščem[122] (sl. 19). V njej so bili skladiščni, proizvodni in upravni prostori.[123] Modernistična podkletena trinadstropna stavba s stopničasto stopnjevano cestno fasado na levi strani, ki se prilagaja poteku ceste, in ravno streho, krito s pocinkano pločevino, je estetiko horizontalnih pasov stare tovarniške stavbe prenesla v konstrukcijo vidnega betona s horizontalnimi pasovi steklenih površin.

Desno od tovarniške stavbe so na mestu nekdanjih garaž v letih od 1977 do 1978 zgradili novo upravno stavbo, t. i. »poslovni stolpič«, ki je nastala po načrtih arhitekta Boštjana Fürsta, gradilo pa jo je podjetje Gradbinec (sl. 20). Namenjena je bila menzi, proizvodnji, upravi in skupnim prostorom, v njej so bila tudi zaklonišča.[124] Modernistična oz. neofunkcionalistična petnadstropna stavba s pomolno izzidanim petnadstropnim delom, na zahodni strani oprtim na terasasto vsekana tla, kjer je bil urejen izhod iz zaklonišča, je bila sestavljena iz dveh blokov, ki sta bila med seboj povezana s spiralastim stopniščem; na dvoriščni strani se je opirala na šestnadstropni blok. Celota je bila zasnovana po sistemu sestavljanja modulov. Pročelje je bilo poenoteno s horizontalnimi pasovi betona in stekla, ki so z odprtostjo stene kontrastirali zunanjščini šestnadstropne-

[107] *Čevljar* 13, 1973, jubilejna številka, str. 4, »Kronološki pregled razvoja naše tovarne«; Porenta, *»Če se bom odločil«*, str. 105–106.
[108] Rozman, Naših petinsedemdeset let, str. 6.
[109] Mohorič, *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti*, str. 38. Porenta (*»Če se bom odločil«*, str. 83) navaja, da je bil Matko Curk, znani stavbenik, verjetno posrednik pri poslu, saj sta se s Kozino osebno poznala.
[110] Mohorič, *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti*, str. 40; Porenta, *»Če se bom odločil«*, str. 83.
[111] SI ZAL, TRŽ 38, t. e. 2, a. e. 22, načrt za upravno stavbo Peka, 1918.
[112] SI ZAL, TRŽ 38, t. e. 2, a. e. 22, načrt pergole.
[113] SI ZAL, TRŽ 38, t. e. 2, a. e. 22, tovarna čevljev Peter Kozina & ko. Tržič – glavna fasada.
[114] Porenta, *»Če se bom odločil«*, str. 129.
[115] Prav tam. Kozina je imel svoje domovanje v Ljubljani (prav tam, str. 157), zato si za razliko od drugih tržiških industrialcev v Tržiču oz. okolici ni zgradil vile.
[116] SI ZAL, TRŽ 38, t. e. 2, a. e. 24, načrt za prizidavo tovarne Peko v Tržiču.
[117] *Čevljar* 13, 1973, jubilejna številka, str. 4, »Kronološki pregled razvoja naše tovarne«.
[118] Fotografija, objavljena v: *Čevljar* 12, 1972, št. 6–7, str. 7.
[119] SI ZAL, TRŽ 38, t. e. 2, a. e. 24, dopis Josipa Dedka, 18. 10. 1941.
[120] SI ZAL, TRŽ 38, t. e. 2, a. e. 26, načrt zaklonišča.
[121] *Čevljar* 13, 1973, jubilejna številka, str. 4, »Kronološki pregled razvoja naše tovarne«.
[122] Gl. tloris, objavljen v: Močnik, Nova razporeditev oddelkov, str. 2.
[123] Kunšič, Aktualni razgovor, str. 7.
[124] *Čevljar* 17, 1977, št. 3, str. 8. »Pri nas gradimo«. Gradnjo je oviralo pomanjkanje gradbenega materiala, zato so z deli zamujali. Gl. fotografije, objavljene v: *Čevljar* 17, 1977, št. 8, str. 8.

ga bloka, katerega stena se je odpirala le z okroglimi okni. Motiv krogov je bil povezovalni element, ki se je nizal v poglobljenem reliefu na betonskih pasovih ter formiral izseke krožnih form na betonski steni v pritličju in zaključku stavbe. Upravno stavbo so porušili leta 2010 in na njenem mestu zgradili trgovsko središče.[125] Celoten kompleks tovarniške in upravne stavbe je kljub izgradnji v različnih časovnih obdobjih in slogovnih usmeritvah povezovalo formiranje stene po načelu horizontalnih linij ter odpiranja z velikimi okni in s steklenimi površinami, ki so tekle čez pročelja vseh treh stavb.

Druga stavba, ki jo je dal po načrtih švicarskega arhitekta Brühla med letoma 1920 in 1921 na Pristavi pri Tržiču sezidati Kozina, je stanovanjski blok, uradniška hiša, kjer so živeli vodstveni kadri tovarne.[126] V alpskem slogu zgrajena podkletena enonadstropna vzdolžna stavba s stranskima rizalitoma, ki ji je slogovno blizu uradniška stavba BPT, ima simetrično fasado, na kateri se nad zidanim pritličjem v nadstropju vije leseni opaž (sl. 21).[127]

Vile

V Tržiču je v obdobju iztekajočega se 19. stoletja oz. preloma stoletja zraslo nekaj vil za tržiške industrialce in aristokracijo, v manjšem številu so nastajale še v obdobju med obema vojnama za tržiške obrtnike. V Tržiču se ni razvila vilska četrt, kakršne poznamo, npr., v Kamniku, Kranju, Radovljici, na Jesenicah in Bledu,[128] kjer so vile zgoščene na istem mestnem predelu, temveč so razpršene po okolici starega mestnega jedra, npr. na Bistrici in Slapu kot tudi po okoliških vaseh. Razlog je razpoložljivost zemljišč, industrialci so jih gradili v neposredni bližini svojih tovarn, kjer je bilo na voljo tudi zemljišče za njihovo izgradnjo.

Vile, ki so nastale konec 19. oz. na prelomu v 20. stoletje, so grajene v historističnem slogu. Najstarejša med njimi je bila Bornova vila, t. i. gradič Puterhof, ki jo je dal med letoma 1893 in 1895 v Jelendolu[129] postaviti lesni trgovec Julij baron Born (1840–1897) (sl. 22). Leta 1944 je bila požgana, po 2. svetovni vojni pa je s prezidavo v večstanovanjski objekt izgubila prvotne kvalitete. Vila je bila zasnovana kot podkletena enonadstropna vzdolžna stavba, krita z dvokapnico, katere zunanjščino so razgibavali lesene verande, balkoni in opaž v vrhnjem delu. Prizidan ji je bil visok stolp s predalčno gradnjo v vrhnjem delu, krit s strmo štirikapnico, ki je predstavljal dominanten element stavbne zasnove. Baron Born je dal ob vili postaviti še gospodarske in bivalne objekte za svoje zaposlene, kapelo in grobnico ter zasaditi park, ki tudi ni več ohranjen.

Vilo Sugg je dal leta 1897 zgraditi Filip Demberger, soustanovitelj čevljarskega podjetja Demberger & Ohr, poznejšega Mally & Demberger,[130] zatem je bil njej lastnik Hugo Sugg, solastnik BPT, po katerem se vila imenuje[131] (sl. 23). Glede na to, da je naročnik izviral iz bankirske družine iz Frankfurta ob Majni,[132] lahko sklepamo, da je dal vilo postaviti v slogu, ki mu je bil blizu iz domačega okolja, saj je grajena po vzoru nemške renesanse oz. historističnih vil, kakršne so postavljali v Frankfurtu ob Majni in okolici (npr. Villa Rothschild-Kempinski v kraju Königstein im Taunus), bile pa so tudi sicer priljubljene po Evropi tistega časa in jih najdemo tudi na Slovenskem (npr. Günzlova vila v Preddvoru).[133] Prvotni tloris v obliki križa se je spremenil leta 1927, ko so po načrtu podjetja Josipa Dedka na dvoriščni strani na vogalu med rizalitom in poligonalnim stolpom zgradili enonadstropni prizidek pravokotnega tlorisa.[134] Kljub prizidku je stavbna zasnova razgibana. Iz glavne nesimetrične fasade podkletene enonadstropne stavbe izstopa dekorativno izveden rizalit, zaključen s trikotnim čelom, členjen z zidci in pasovi ter odprt z različno velikimi okni, ki se stopnjujejo po nadstropjih, od katerih je največje, štiridelno, v pritličju, sledi dvojno v nadstropju in enojno v trikotnem čelu, okna so obdana z dekorativnimi okviri. Glavno fasado razgibavajo še vogalni stolpič, balkon v vogalu med rizalitom in jedrom stavbe ter zastekljena veranda na desni, nad katero je balkon. Manj razgibana dvoriščna fasada je dvodelna: leva polovica je krita z dvokapno streho na čop, desna, ki je fasada prizidka, se zaključuje ravno, celota sledi dekoraciji in okenskim okvirom glavne fasade, le vogal prizidka je posnet. Iz stranske fasade na vogalu izstopa poligonalni stopniščni stolp, katerega okna sledijo ritmu stopnic. Vilo je prvotno obdajal manjši park z ribnikom, ki ni več ohranjen.[135] Notranjščina je danes predelana.

Vila Charlesa Molinea (1852–1930) je zrasla ob stanovanjskem bloku na Slapu v letih od 1896 do 1900 kot podkletena enonadstropna stavba s simetrično petosno glavno fasado in triosno stransko, členjeno s horizontalnimi pasovi rustike ter okenskimi okviri s trikotnimi in polkrožnimi čeli (sl. 24). Vrtno fasado v pritličju razgibava izzidek s podkleteno zaprto verando z balkonom v nadstropju, nad katerim

[125] Saje, Prej tovarna, http://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20100113/C/301139994/prej-tovarna-jutri-trgovina (29. 6. 2020).
[126] Porenta, *»Če se bom odločil«*, str. 124–125; Potokar, *Gorenjska*, str. 217.
[127] Stanovanjsko stisko so delavci Peka v desetletjih po 2. svetovni vojni reševali sami, npr. z nakupi stanovanj, ki so jih gradili na Bistrici in drugje (Meglič, Nova stanovanja, str. 10).
[128] Več o vilah na Gorenjskem: Leben, *Meščanske in podeželske vile*.
[129] Prav tam, str. 61; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 426; Potokar, *Gorenjska*, str. 220.
[130] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 308.
[131] Prav tam; Leben, *Meščanske in podeželske vile*, str. 59.
[132] Porenta, *»Če se bom odločil«*, str. 75.
[133] Leben, *Meščanske in podeželske vile*, str. 59, 64.
[134] SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 49, a. e. 702, načrt prizidka k vili Sugg.
[135] Leben, *Meščanske in podeželske vile*, str. 59.

Slika 25

se fasada v osi zaključuje s trikotnim čelom.[136] Park, ki je obdajal vilo, ni ohranjen.[137]

Glanzmannova vila je bila zgrajena za lastnika tovarne BPT Edmunda Glanzmanna v neposredni bližini vhoda v tovarno[138] (sl. 25). Načrt zanjo je nastal leta 1886 in bil potrjen leta 1887.[139] Leta 1905 so vili prizidali podkleteni dvonadstropni vogalni stolpič,[140] ki je razgibal prvotno v sebi sklenjeno stavbno telo. Naknadno sta bila v osrednji osi na južni fasadi prizidana balkona v pritličju in nadstropju. Podkletena enonadstropna stavba z mezaninom in dvonadstropnim vogalnim stolpom ter rustikalnim šivanim robom na vogalih ima razgibano zunanjščino, saj vsaka od štirih fasad kaže izpeljavo osnovne teme, tj. rizalitno izstopajočih osi, ki se zaključujejo s trikotnim čelom, obtekajo jih venčni zidci, pravokotna okna pa obdajajo profilirani okenski okviri. Vhodna, vzhodna fasada ima poudarjeno osrednjo os s stopnicami, nad katerimi se dviga nadstrešek, z iztekom v trikotnem čelu, v pritličju levo izstopa poligonalni izzidek z balkonom, na desni pa dvonadstropni, ravno zaključeni stolp pravokotnega tlorisa z dohodno klančino v kletni prostor. Vilo je obdajal park, ki je segal onkraj vodnega kanala Mošenika, vse do predela, kjer je zrasla nova tkalnica po načrtih Danila Fürsta (sl. 26). V parku so se med vijugastimi potmi razprostirale zelene površine, onkraj kanala pa bazen.[141] Park je bil pozneje degradiran, vanj je na severu zarezala Blejska cesta, na njegovem območju pa je zraslo več tovarniških stavb. Vila je bila pozneje namenjena za trgovino in upravo tovarne BPT.[142] V načrtu obnove območja BPT, kamor sodi tudi vila, je rekonstrukcija parkovne površine.[143]

Vila Born, ki stoji tik nad podružnično cerkvijo sv. Ane v Podljubelju, je bila v lasti Friderika barona Borna (1873–1944), ki je leta 1900 kupil Šentanekovo gostilno, nekdanji hospic stiškega samostana, in posest[144] (sl. 27). Vila ali bolje rečeno lovski gradič je bil zgrajen leta 1907 v alpskem slogu in do Bornove internacije leta 1943 deloval kot zdravilišče za premožnejše goste, med 2. svetovno vojno pa kot lovski dom.[145] V stavbi je bil bazen, sobe so bile lično

136 Prav tam; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 607.
137 Leben, *Meščanske in podeželske vile*, str. 60.
138 Potokar, *Gorenjska*, str. 216; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 647; *Konservatorski načrt*, str. 27, 34, 41, sl. 23.
139 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 662, načrt stanovanjske hiše Edmunda Glanzmanna v Tržiču.
140 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 47, a. e. 662, načrt prizidka k vili Glanzmann, 10. 8. 1905.
141 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 51, a. e. 742, situacijski načrt tovarne BPT.
142 Roblek, Čas, ki še ni zgodovina, v: Petek in Roblek, *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič*, str. 360–361.
143 *Konservatorski načrt*, str. 91.
144 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 26; Potokar, *Gorenjska*, str. 221; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 566.
145 Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 130, 134.

Slika 27

opremljene, pozimi ogrevane.[146] V strmo pobočje umeščena podkletena enonadstropna stavba pravokotnega tlorisa z vogalnima stolpičema ima dominantno južno fasado, ki se je nekdaj na sredini odpirala z dvonadstropno arkadno leseno verando. Kletni del je grajen v kamniti rustiki, pritlični zidan v rusticiranem ometu, nadstropje obdajajo lesene skodle. Vhod na stranski fasadi je označen z nadstreškom v obliki dvokapnice. Vila je danes zapuščena.

Neoklasicistična stavba dvorca Neuhaus, ki je bil zgrajen med letoma 1813 in 1819 na mestu leta 1811 pogorelega gradu,[147] je v prvi tretjini 20. stoletja, ko je v njem bival Andrej Gassner st., doživela nekaj posegov, ki jih je zasnovalo podjetje Josipa Dedka: od utilitarnih objektov, kot je hlev za perutnino leta 1927, in pritlične, ravno zaključene stavbe depandanse z ograjo vrh fasade leta 1928, ki je vsekana v pobočje pod gradom, do prezidave podstrešja leta 1933.[148] Dvorec je potreben obnove.[149]

V neposredni bližini podružnične cerkve sv. Jurija na Bistrici pri Tržiču je bila med letoma 1937 in 1938 po načrtu gradbenega podjetja Josipa Dedka zgrajena vila Bistrica za solastnika BPT Lea Gassnerja[150] (sl. 28). Po vojni je bila nacionalizirana, leta 1990 je njena lastnica postala tržiška občina, od 2005 pa je v zasebni lasti.[151] Enonadstropna stavba tlorisa v obliki črke L ima razgibano zunanjost: južni trakt se na dvoriščni strani v pritličju odpira z arkadami, v nadstropju ima balkon. Na vrtni strani iz pritličja izstopa poligonalni izzidek, levi del je krit z dvokapnico, balkon v nadstropju obdaja ograja, ki obteka še vogal zahodne fasade. Zahodno fasado v osrednjem delu nadstropja krasijo tri slepe arkade z vzidanimi okni. Vzhodno fasado obvladuje polkrožni stolp. Vilo je obdajal park s teniškim igriščem, bazenom in ribnikom.

Dobrinova vila, za katero je načrte izdelal tržiški gradbeni mojster Franc Varšek leta 1940 (sl. 29), je bila zgrajena leta 1941 za čevljarja Josipa Dobrina.[152] V naslonu na romanticizem zgrajena podkletena enonadstropna stavba, krita s piramidasto streho s frčadami, ima do nadstrešenega vhoda na severni

146 Romšak, Sv. Ana, str. 160.
147 Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 644.
148 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 49, a. e. 704, načrt hleva za perutnino; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 49, a. e. 706, načrt zgradbe dependance pri gradu Gassner v Tržiču; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 51, a. e. 732, načrti adaptacije podstrešja gradu Neuhaus.
149 Med predlogi revitalizacije objekta je tudi preureditev v muzejski objekt (Arhiv Tržiškega muzeja, Revitalizacijski načrt in prenova/Grad Tržič).
150 Arhiv Tržiškega muzeja, načrt vile gospoda Gassnerja, april 1937; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, I, 6, 6, dokument št. 3983/1, 27. 3. 1936; Potokar, *Gorenjska*, str. 219.
151 Potokar, *Gorenjska*, str. 219; Šubic, Sodišče je izvedelo zadosti, http://www.gorenjskiglas.si/article/20170127/C/170129854/1246/sodisce-izvedelo-zadosti-za-sodbo-v-zadevi-vila-bistrica (18. 7. 2020).
152 SI ZAL, TRŽ 1, t. e. 82, a. e. 962, Dobrin Josip, načrti; Potokar, *Gorenjska*, str. 213.

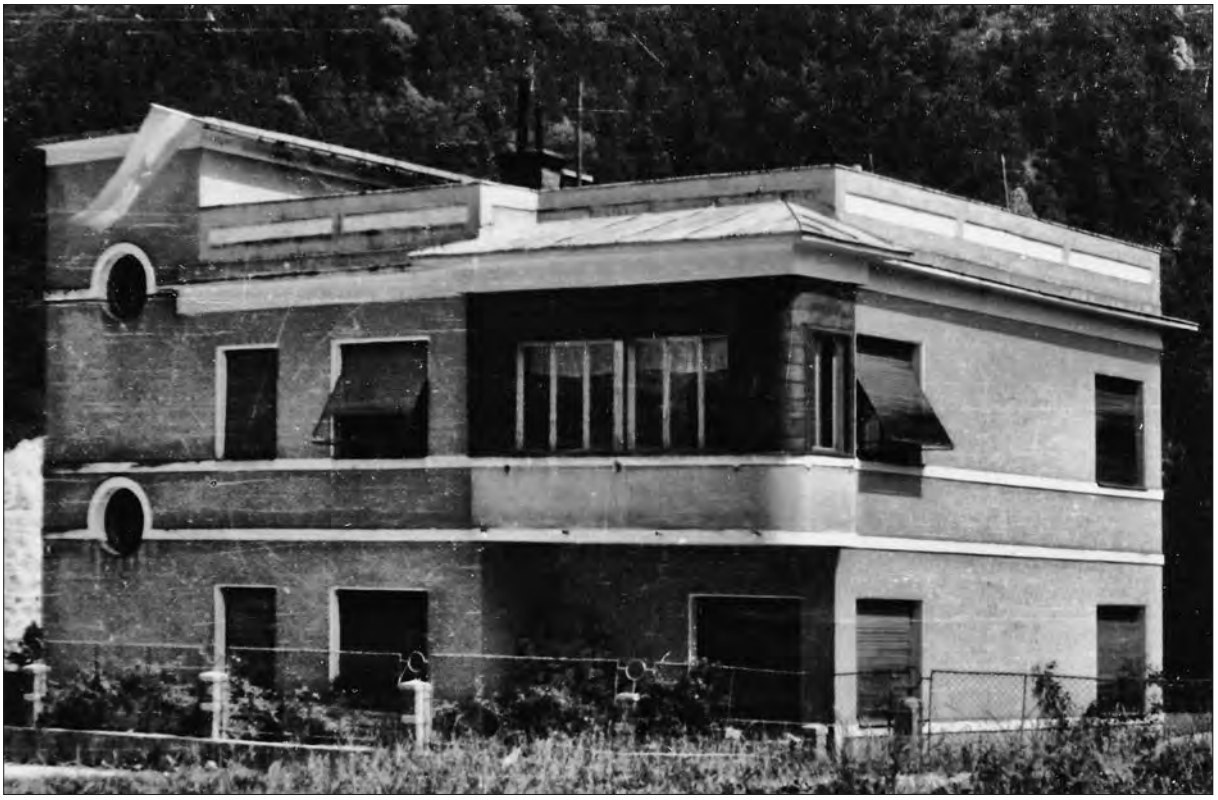

Slika 30

strani speljane stopnice. Njeno fasado z rustikalnim talnim zidcem obteka venčni zidec, zahodno fasado z lesenim pritličnim izzidkom pa obdaja vogalni okrogli stolpič.

Vila, zgrajena leta 1935 za tržiškega urarja Viktorja Rabiča (Bistrica pri Tržiču 16),[153] predstavlja redek primer funkcionalistične vile na območju Tržiča oz. njegove bližnje okolice (sl. 30). V hrib vkopana, podkletena dvonadstropna stavba pravokotnega tlorisa ima fasado, predeljeno z zidci in zaključeno s profilirano betonsko ograjo vrh ravne strehe. Medtem ko na cestni fasadi po višini izstopata vogalni stolpič z okroglimi okni, ki raste iz stavbne mase, in rizalit na desni strani, pa na vrtni fasadi izstopa poligonalni izzidek, v osi katerega so stopnice, ki se vijejo čez terasasto zasnovan vrt. K dinamiki fasade prispevajo betonski balkoni na vhodni fasadi.

Ostali spomeniki profane arhitekture iz prve polovice 20. stoletja

V obravnavo bomo pritegnili tri novozgrajene stavbe in eno prenovo, od tega gre za tri javne in en zasebni objekt. Primer predvojnega športnega objekta je sokolski dom oz. sokolnica, zgrajen med letoma 1908 in 1910 s prostovoljnimi prispevki članov sokolskega društva[154] (sl. 31). Leta 1932 so bili narejeni načrti za adaptacijo, ki sta jih izdelali podjetji C. T. Steinerta in Josipa Dedka (armaturni načrt).[155] Zunanjščina je bila obnovljena leta 2010, obnova notranjščine in okolice pa se je zaključila 2013.[156] Podkletena pritlična stavba s telovadnico v izstopajočem osrednjem kubusu in stranskimi prostori v nižjih prizidkih ima v ometu poudarjene okenske kot tudi vratne okvire, ki kažejo skromno secesijsko ornamentiko. V času izgradnje je bila kletna etaža vidna, vanjo so vodila vrata, odpirala se je z manjšimi okni,[157] pozneje pa se je zaradi dviga nivoja ceste znižala, spremenil se je tudi proporc stavbe.

Stavbo Našega doma ali Doma na skali (sl. 32) je gradilo podjetje Matka Curka (1885–1953) po naročilu Vincencijeve konference v letih od 1914 do 1915 na Skalarjevem vrtu, tj. vrtu hiše »na Skali«, ki

153 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 88.

154 Prav tam, str. 93; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 365. SI AS 641, t. e. 15, a. e. 1870, vabilo Telovadnega društva Sokol v Tržiču na otvoritev sokolskega doma v Tržiču, 19. 2. 1910.

155 SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 726, načrt adaptacije sokolskega doma v Tržiču, armaturni načrt; SI ZAL, TRŽ 20, t. e. 50, a. e. 726, načrt nove stavbe sokolskega doma.

156 Saje, Lepši dom, http://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20101110/C/311109987/lepsi-dom-za-stoletnico (19. 7. 2020); Hanc, V Tržiču obnovili, https://www.delo.si/novice/slovenija/v-trzicu-obnovili-dvorano-sokolnica.html (19. 7. 2020).

157 Prim. SI AS 641, t. e. 58, a. e. 6403/4, fotografija tržiškega Sokolskega doma, 1910.

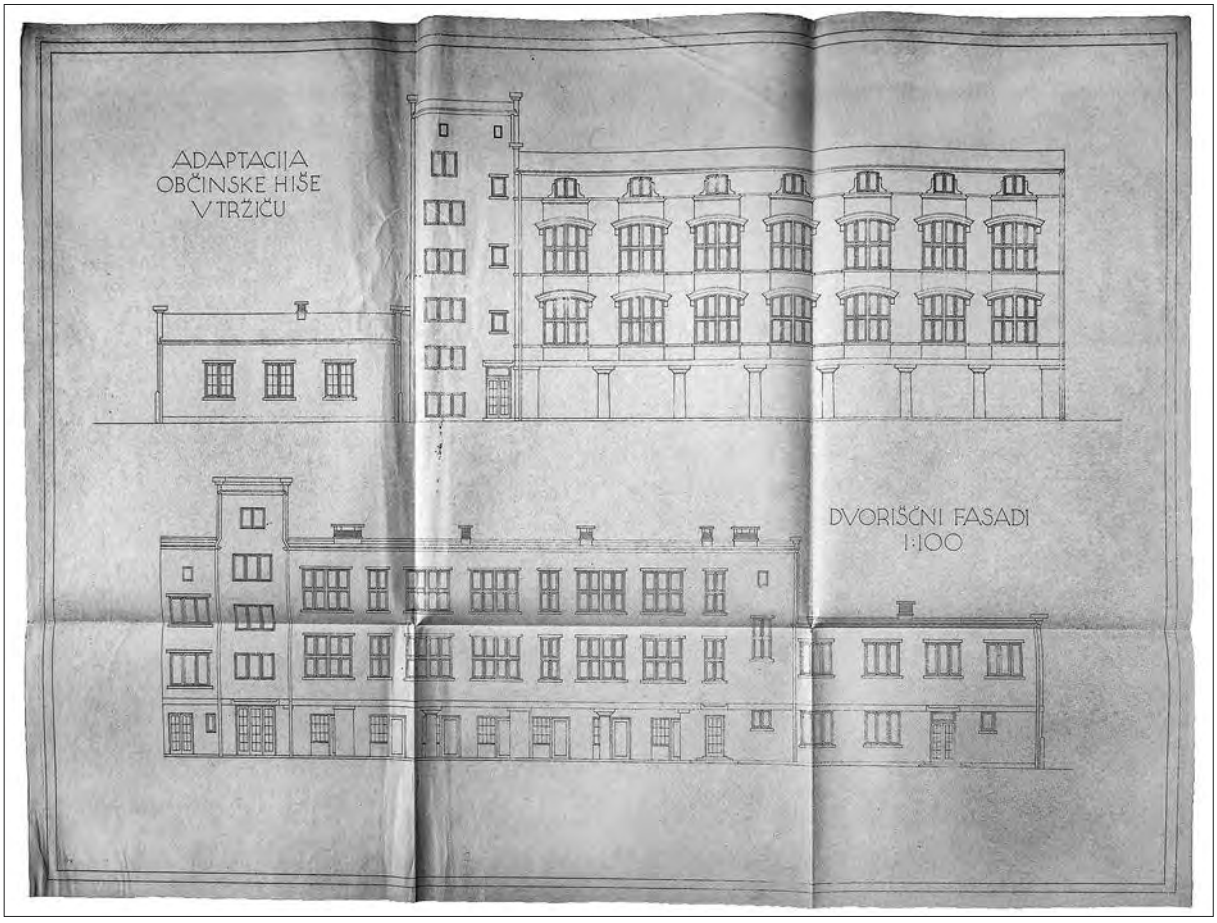

Slika 34

je v cerkveno last prešla leta 1913.[158] Slednjo so zaradi prostorske stiske povezali z Našim domom ob njegovi povečavi leta 1931, ki jo je izvedlo podjetje Josipa Dedka.[159] Tedaj je bila stavba povečana proti severu; dobila je dve novi učilnici, jedilnico, dve spalnici, sanitarije, novo kapelo, sobo za redovnice, dve terasi in dva hodnika, s katerima so povezali obe hiši. Povečana je bila tudi gledališka dvorana v pritličju, in sicer so poglobili oder ter uredili dodatno garderobo in stanovanje za hišnika, zgrajeni sta bili še klet in drvarnica.[160] V stavbi so bili zavetišče in sirotišnica, s katerima so upravljale redovnice,[161] kapela sv. Jožefa, ki je bila dokončno urejena leta 1932[162] in za opremo katere so poskrbele redovnice, ter dvorana za različne prireditve.[163] Med okupacijo je dom prevzel Kärntner Volksbund, od katerega je leta 1944 stavbo kupila občina.[164] Leta 1943 je podjetje Josip Dedek in sin naredilo načrt za predelavo stavbe, tj. za povečanje dvorane, balkona in odra, ter za prizidek stopnišča na južni strani.[165] Leta 1944 so načrt uresničili.[166] Po vojni so stavbo spremenili v kino in s prezidavami povsem degradirali njeno prvotno zunanjost. Danes je v njej Kulturni center Tržič. Objekt je bil zgrajen v alpskem slogu kot podkletena dvonadstropna stavba, krita z dvokapnico na čope. Glavno fasado sta razgibavali terasa v prvem nadstropju in lesena veranda v čelu, sredi drugega nadstropja pa niša s kipom sv. Jožefa.[167] Niša je bila pozneje zazidana, kip pa po vojni prenesen v podružnično cerkev sv. Andreja v Tržiču, kjer je še danes.[168] Fasada, ki je gledala na reko, se je odpirala s tremi nizi oken z nadstreški in ograjo v pritličju, iz prizidka je izstopal rizalit z vogalnim balkonom nad kletjo.

158 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 78, 394–395.
159 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič.
160 *Cerkveni glasnik* 9, 1931, str. 4; *Cerkveni glasnik* 11, 1931, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 78, 398.
161 Od leta 1913 sestre sv. Križa, od leta 1923 pa šolske sestre iz mariborske matice (*Cerkveni glasnik* 11, 1931, str. 2).
162 *Cerkveni glasnik* 7, 1932, str. 3.
163 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 78, 396–398.
164 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 45.
165 SI ZAL, TRŽ 1, t. e. 82, a. e. 963, načrti; Arhiv Tržiškega muzeja, načrt, junij 1943.
166 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 62.
167 *Cerkveni glasnik* 11, 1931, str. 2; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 103.
168 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 103.

Funkcionalistični trgovsko-stanovanjski objekt na Cankarjevi cesti 25, zgrajen za Stanka Dovžana leta 1937, pozneje namenjen stanovanjem,[169] je podkletena, z enokapnico krita dvonadstropna stavba, ki je nastala po načrtih Josipa Dedka[170] (sl. 33). Rustikalno pritličje se na glavni fasadi zaključi z rustikalnim vogalnim stebrom na desni, nadstropni del stavbe pa je gladek. Stranska fasada se odpira z okroglimi okni. Dedek je leta 1941 naredil še načrt za gospodarski objekt s hlevom, ki je stal na dvorišču za hišo ob Tržiški Bistrici.[171]

Večjo prenovo v starem mestnem jedru je doživela mestna hiša, nekdanja tovarna čevljev Mally & Demberger, ki je nastala z združitvijo treh hiš iz obdobja po požaru leta 1811, po opustitvi industrijske dejavnosti pa so bila v njej stanovanja.[172] Leta 1936 jo je občina Tržič kupila za svoje prostore in jo po načrtih Janeza Valentinčiča (1904–1994) iz leta 1937 temeljito predelala 1938., ko je dela izvedlo gradbeno podjetje Josipa Dedka.[173] Valentinčič je zasnoval dvoriščna trakta, medtem ko desetosna ulična fasada kaže prvotno klasicistično podobo. Šlo je za Valentinčičevo prvo samostojno uresničeno arhitekturno delo,[174] v katerem se kaže nekoliko Plečnikovega vpliva, npr. v reminiscencah na mestne palače, v uporabi masivnih stebrov in pozornosti do detajlov, kot je valovit strešni zidec, ki je soroden Plečnikovemu na Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, pri načrtu katere je Valentinčič tudi sodeloval.[175] Gre za kompleks razgibanih gabaritov in raznolikih fasad (sl. 34), ki jih v skladno celoto povezuje likovnost, ki se kaže v plastičnosti fasad in grafičnem značaju sivih detajlov na gladki beli steni ter valovitem strešnem zidcu, ki zaključuje ravno zaključene, povišane stranske stene traktov in začelja osrednje stavbe ter asociira na žuborenje Tržiške Bistrice. Zgrajena sta bila nova dvoriščna dvonadstropna trakta, ki danes kažeta že nekoliko spremenjeno podobo, saj je naknadno prišlo do zaprtja in zasteklitve pritličja severnega trakta, zamenjali so vrata obeh traktov in zazidali kakšno od manjših oken. Južni, bolj reprezentativni trakt (sl. 35) se opira na masivne betonske dorske stebre, fasado členijo zidci in segmentni loki nad okni, zaključuje se z mezaninom, poudarjen je kontrast bele stene in svetlosivih plastičnih detajlov (okenskih okvirov in zidcev). Severni trakt v nadstropjih členijo plastično izstopajoči pravokotni okenski okviri različnih velikosti. Začelje se zaključuje z valovitim strešnim zidcem, za katerim se dviga manjše trikotno čelo. Trakta se iztečeta v nižji stavbi, ki ju zaključuje povišana stena z valovitim zidcem na vrhu.

Profana arhitektura od druge polovice 20. stoletja do danes

Med stavbnim fondom iz druge polovice 20. stoletja omenimo Osnovno šolo heroja Grajzarja, poznejšo OŠ Zali Rovt v Tržiču, ki je bila zgrajena med letoma 1960 in 1963[176] po načrtih Danila Fürsta iz let 1960 in 1961[177] (sl. 36). Fürst je sodil med arhitekte, ki so sledili pragmatičnemu pristopu k arhitekturi, in je bil vodilni arhitekt na področju gradnje osnovnih šol v drugi polovici 20. stoletja na Slovenskem. V arhitekturo šolskih stavb je uvajal novosti, ki so izhajale iz potreb uporabnikov, in v središče postavil otroka.[178] Snoval je pritlične paviljonske stavbe oz. enonadstropne zgradbe s centralnim tlorisom, položnimi strehami, velikimi okenskimi površinami, dvojno osvetlitvijo prostorov, tloris katerih je iz pravokotne ploskve približal kvadratu. Ta načela je uveljavil tudi v tržiški šoli, paviljonski stavbi, ki je zrasla na tlorisu razgibane oblike, kjer so se trakti spajali pod pravim kotom okrog atrija, k dinamiki stavbne mase je prispevala tudi različna višina posameznih delov stavbe. Notranjščino je zaznamovala uporaba lesa, betona in stekla. V šoli je bilo deset učilnic, vključno s prilagojenima učilnicama za fiziko in kemijo ter kabineti za učitelje. Pred učilnicami so na hodnikih stale lesene garderobe za učence. Imela je lasten notranji bazen in telovadnico. V času izgradnje je sodila med modernejše šolske objekte v Sloveniji, vendar je zaradi neustrezne izvedbe v stavbi že od vsega začetka zamakalo,[179] zato so jo leta 2002 zaradi dotrajanosti opustili,[180] leta 2004 pa je bil večji del šole porušen.[181] Ohranil se je le manjši del stavbe, ki je bil predelan v stanovanjski objekt, na mestu šolskega poslopja pa je med letoma 2006 in 2007 zrasla soseska stanovanjskih hiš Zali Rovt.[182]

Med vidnejše posege v tržiški prostor v drugi polovici 20. stoletja uvrščamo arhitekturne in urbanistične rešitve, ki jih je prispeval arhitekt Ciril Oblak (r. 1934). Bil je edini arhitekt, ki se je v zadnji tretjini

169 Potokar, *Gorenjska*, str. 213; SI ZAL, TRŽ 1, t. e. 47, a. e. 419, Seznam ulic in hišnih številk v mestu Tržič 1. 1. 1940.
170 Potokar, *Gorenjska*, str. 213.
171 SI ZAL, TRŽ 1, t. e. 82, a. e. 962, Dovžan Stanislav.
172 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 35–36; Sapač, Tovarne in druge industrijske stavbe, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 331.
173 SI ZAL, TRŽ 1, t. e. 79, a. e. 940, načrti; SI ZAL, TRŽ 1, t. e. 80, a. e. 945, gradbeni dnevnik; Potokar, *Gorenjska*, str. 215; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 647.
174 Prim. Valentinčič Jurkovič, Moj oče, str. 506.
175 Prav tam, str. 507; Prelovšek, *Jože Plečnik*, str. 298.
176 *Gorenjski glas* 13, 1. 10. 1960, št. 115, str. 3, »Pohiteti bo treba«; P., V avli šole bo freska, str. 4; Potokar, *Gorenjska*, str. 217.
177 Lajovic, Odprta vprašanja, str. 45; Koselj, *Arhitekt Danilo Fürst*, str. 298.
178 Več o Fürstovi šolski arhitekturi: Koselj, Arhitekt Danilo Fürst, str. 28–30; Koselj, *Arhitekt Danilo Fürst*, str. 37–40.
179 Š. B., Kdo je kriv?, str. 3.
180 Knez, Jeseni v novi šoli, https://www.dnevnik.si/18081 (26. 7. 2020).
181 Knez, Stanovanja in hiše, https://www.dnevnik.si/86011 (26. 7. 2020).
182 Saje, Novi domovi, http://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20070516/C/305169963/novi-domovi-nad-trzicem (26. 7. 2020).

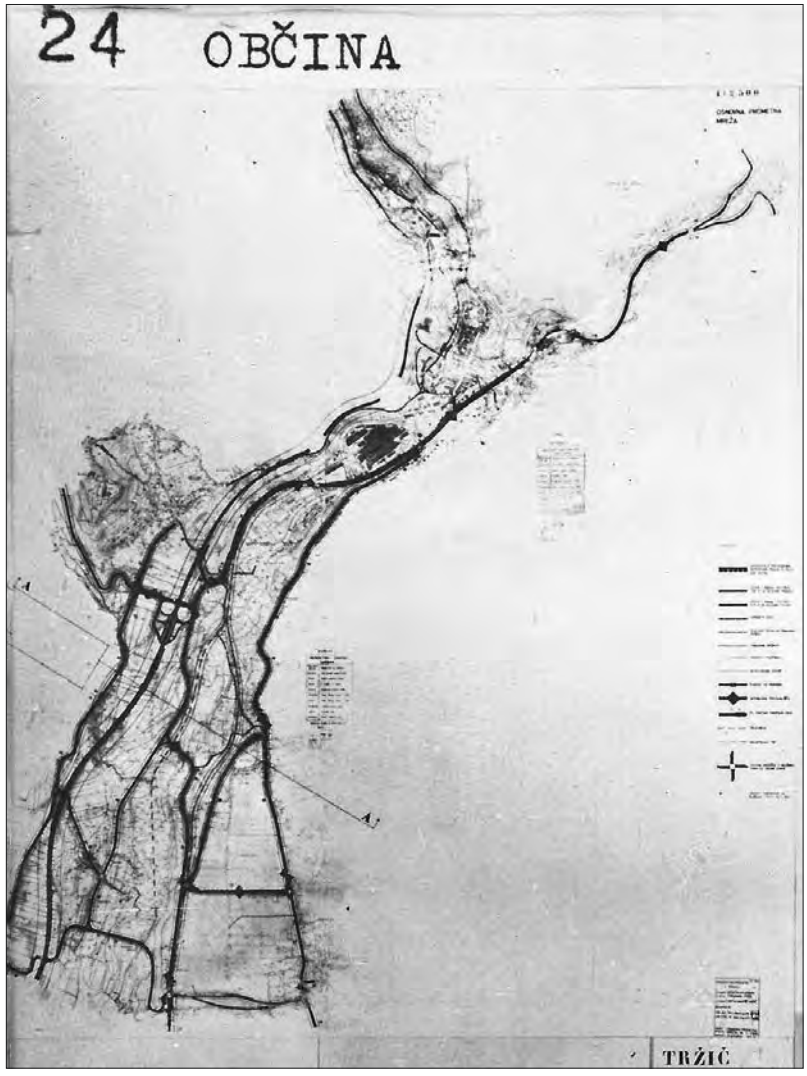

Slika 37

20. stoletja dlje časa kontinuirano posvečal obsežnejšim arhitekturnim in urbanističnim nalogam v Tržiču, nekatera dela oz. posegi izvirajo še iz novejšega obdobja. Z načrti za Tržič se je začel ukvarjati po diplomi leta 1961 pri Edu Mihevcu, ko se je zaposlil v Projektivnem podjetju v Kranju, zatem pa v okviru Arhitekt biroja SGP Tržič, ki ga je ustanovil leta 1969 in ga vodil do 1975.[183] S svojimi deli je zaznamoval Tržič in Bistrico ter podal usmeritve, ki jih upoštevajo še danes. Ustvaril je nove prostorske poudarke, pri čemer je ločeval med starim mestnim jedrom, v katero je diskretno posegal, upošteval obstoječe gabarite, prilagajal stavbne tlorise in usmerjenost stavb dani prostorski situaciji, ter med novo razvijajočim se urbanim predelom na Bistrici, kjer je bil poudarek na večstanovanjski gradnji, ki predstavlja drznejše višinske poudarke naselja. Med letoma 1964 in 1966 je izdelal urbanistični načrt mesta Tržič, ki je zajel območje od vasi Križe na vzhodu, Kovorja na jugu do Raven in Slapa na severu; v istem času je izdelal še urbanistični program za celotno območje tržiške občine.[184] Urbanistični načrt je mdr. urejal prometne povezave (sl. 37), in sicer je za hitro cesto namesto prvotno predvidene lokacije na Pristavškem polju, kamor naj bi se širilo mesto, Oblak izbral traso, ki je bliže Bistrici, in jo umaknil na rob naselja, da je bilo na voljo dovolj prostora za zidavo stanovanjskih blokov, na predelu Bistrice pa speljal odcep za Tržič. Urejeno je bilo novo križišče na Bistrici z odcepom za Begunje kot del trase »pod gorami«, ki bi povezovala Kamnik in Begunje. Po ukinitvi železniške proge Kranj–Tržič je bila speljana cestna povezava od vasi Križe do tovarne Lepenka v Tržiču po trasi nekdanje železnice mimo kopališča na Bistrici. V okviru

[183] Zasebni arhiv Cirila Oblaka; https://www.arhitekti-slovenije.com/arhitekt-biro-oblak-d-o-o/ (22. 7. 2020); Kalan, Biografija, str. 38.

[184] Zasebni arhiv Cirila Oblaka.

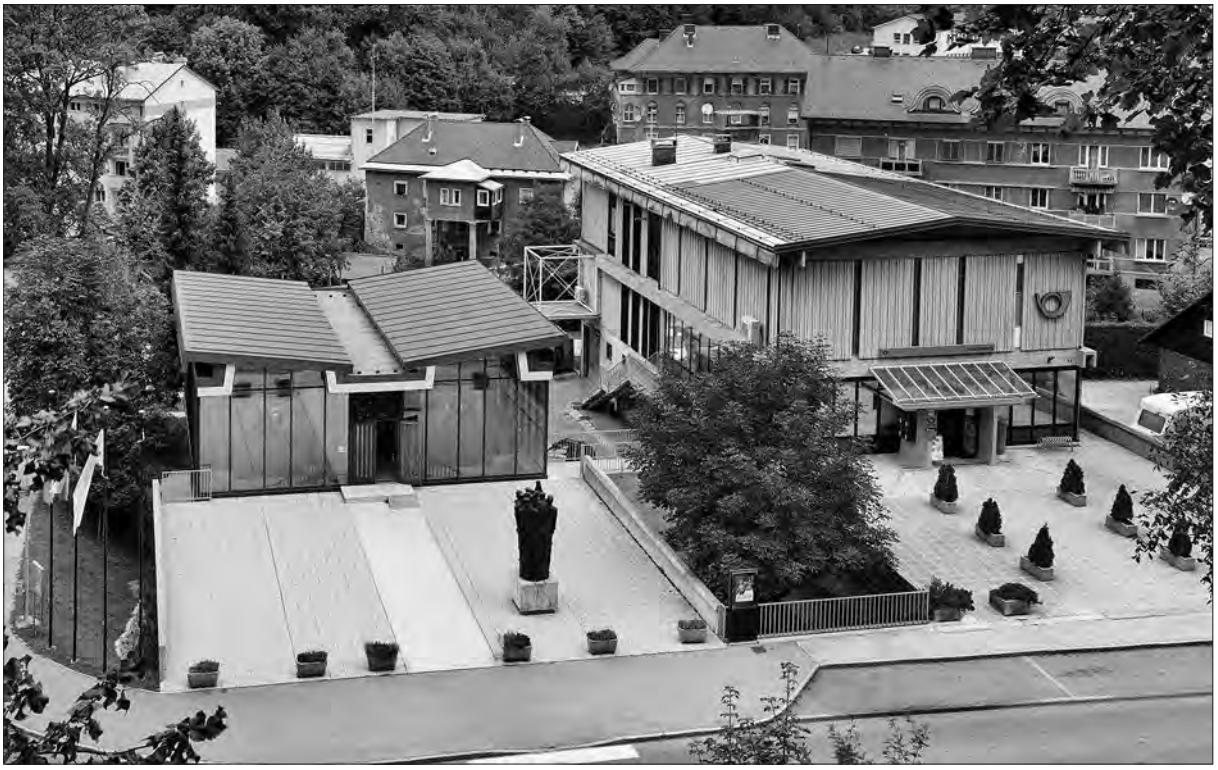

Slika 38

njegovega urbanističnega načrta so zavarovali arhitekturo starega mestnega jedra. Na njegovo povabilo je Cene Avguštin izdelal valorizacijo stavb v starem mestnem jedru. Da bi ublažil veliko vertikalo stolpnice, se je zavzel, da so ob njej zgradili nizke stavbe (samopostrežno trgovino, pošto, paviljon NOB, avtobusno postajo), ki niso rušile obstoječe mestne vedute. Ob Tržiško Bistrico je nameraval umestiti komunalno-industrijsko cono in športne površine. Z izjemo slednjih so bili vsi načrti uresničeni. Urejal je tudi okoliška smučišča in trasiral gozdne ceste.[185]

Oblak je zasnoval stavbi paviljona NOB in pošte, ki predstavljata vhod v moderni del mesta (sl. 38). Ta se na eni strani nadaljuje s stavbama avtobusne postaje in samopostrežne trgovine ter izteče v vertikali stolpnice, na drugi strani pa teče proti zdravstvenemu domu.[186] Pred stavbama se odpirata betonski ploščadi, ki vodita do ceste in sta povezani z mostovžem. Začetek načrtov za območje ob paviljonu, ki je nastal za Zvezo borcev, investitor pa je bila tržiška občina, predstavlja zamisel, da v breg nad avtobusno postajo v Tržiču postavijo visok bronasti spomenik po vzoru spomenikov Lojzeta Dolinarja v Kranju.[187] Oblak je izdelal idejni osnutek za plato s spomenikom in paviljonom, kar je občina potrdila. S paviljonom je želel vzpostaviti galerijo, ki bi stala v tedaj še obstoječem parku Glanzmannove vile, pri čemer se je zgledoval po Jakopičevem paviljonu v parku Tivoli v Ljubljani.[188] Zgradbe pošte prvotno ni predvidel, po zahtevi investitorja pa jo je umestil ob paviljon, jo prilagodil njegovi arhitekturi in ju povezal z mostičem med platojema. Območje paviljona in njegova arhitektura sta nastala po arhitektovi zamisli »časovne poti«. Ta se začne z uporom proti okupaciji, kar je zajeto na spomeniku, nadaljuje s temo osvoboditve, ki jo predstavlja relief nad vhodom v paviljon, in zaključi z dogajanjem po osvoboditvi, ki najde svoje mesto v razstavišču znotraj paviljona. V njem se predstavijo vse dejavnosti, ki se pojavljajo v povojnem Tržiču, steklo fasade, ki razblinja mejo med notranjim in zunanjim, pa simbolizira nadaljevanje časovne poti v neskončnost.[189] Optimistično misel časovne poti zaokroža Vipotnikov verz, ki ga je kipar Stojan Batič (1925–2015) na arhitektov predlog vključil v podnožje spomenika in ki govori o novem upanju in moči življenja.

Paviljon NOB, za katerega je načrt izdelal leta 1967,[190] je bil zgrajen leta 1969 kot podkletena pri-

185 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
186 Zdravstveni dom je bil zgrajen med letoma 1960 in 1963 kot enonadstropna stavba razpotegnjenega tlorisa (*Gorenjski glas* 13, 1. 10. 1960, št. 115, str. 3, »Pohiteti bo treba«; *Gorenjski glas* 16, 22. 5. 1963, št. 59, str. 2, »Zdravstvo vedno na dnevnem redu«).
187 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
188 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
189 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
190 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.

tlična paviljonska stavba pravokotnega tlorisa s steklenimi stenami in betonsko skeletno konstrukcijo. Metuljasta streha pripomore k višinskemu vzletu stavbe in stopnjuje vtis lahkotnosti, ki jo stavba doseže s stekleno transparentno fasado. Simetrična vhodna fasada, ki ji grafični značaj pridajajo vertikalne palice konstrukcije in vhodna vrata, na katerih se motiv vertikal še zgosti, ima poudarek na sredini z vhodom, ki deluje kot modernistična izpeljava portalov z reliefnimi čeli. Nad vrati je namreč perforirani bronasti relief Stojana Batiča, ki simbolno prikaže povezovanje različnih področij življenja v Tržiču, od umetnosti (na kar opozarjajo gledališka maska, lira in jonski steber), družine (ki jo predstavlja mati z otrokom) do obrti in industrije (ki ju predstavljata moška in ženska figura) (sl. 39). Vrhnji prostor stavbe je bil že od začetka namenjen razstavni dejavnosti, v paviljonu so pozneje nameravali urediti stalno zbirko NOB, zbirko Ferda Mayerja,[191] medtem ko je bil kletni prostor večnamenski. Paviljon je bil leta 2015 obnovljen ob sodelovanju Oblaka in Monike Fink Serša.[192]

Stavba pošte, načrt katere izvira iz leta 1970,[193] zgrajena pa je bila leta 1971, predstavlja kontrast paviljonu NOB, na kar je vplivala njena vsebina. Podkletena nadstropna stavba pravokotnega tlorisa je zasnovana kot zaprt stavbni volumen s stenami iz prefabriciranih betonskih elementov, kontrastna paviljonu je tudi streha v obliki položne dvokapnice. Povezovalni motiv najdemo v vertikalah paličaste konstrukcije na cestni fasadi in steklenih površinah v njenem pritličju. V spodnjem delu so pisemska in paketna služba ter prostor z okenci, v zgornjem pa telefonska centrala.[194] Z različno višino stavb se stopnjuje vhod v mesto proti stari pošti.[195]

Med ostalimi stavbami, ki jih je Oblak projektiral v Tržiču in na Bistrici, je podkletena pritlična stavba samopostrežne trgovine, načrt katere je nastal leta 1969 in je bila prvi novozgrajeni objekt trgovskega podjetja Mercator.[196] V dolgi nizki horizontali teče vzporedno s cesto, na fasadi se izmenjujejo steklene in opečnate površine. Vzdolžnost stavbe dopolnjujejo stopnice, ki tečejo vzdolž nje. Leta 1970 je zasnoval pritlični objekt gostilne Apolo.[197] Čez dve leti (1972) je naredil načrte za osnovno šolo na Bistrici, zgrajeno leta 1973,[198] in leta 2007 za njeno povečanje[199] (sl. 40). Zasnovana je kot sklop med seboj povezanih vzdolžnih pritličnih in enonadstropnih traktov, kritih s položnimi eno- in dvokapnicami. Na fasadah izstopa horizontala, prepoznaven likovni element Oblakovih stavb, stopničasta oblika zunanjščin prispeva k dobri osvetljenosti notranjščine, velike okenske površine pa ustvarjajo vtis lahkotnosti stavbe. Leta 2007 so povečali zbornico ter južni trakt na vzhodu in zahodu. V prizidku slednjega, transparentni avli, odprti s stekleno steno, je zajeta simbolna ideja Slovenije, ki jo predstavlja zemljevid države, narisan na steni v slogu knjižnih ilustracij, izobešena zastava kot državni simbol in lipa, zasajena v vznožju stopnic, ki jo na tleh prekriva plast kamnov iz potoka Mošenik.[200] Zunanjščina prizidka se zaključuje z amfiteatrom, kjer je v središču avditorija arhitekt nameraval umestiti skulpturo knežjega kamna, kar pa ni bilo izvedeno.[201]

Oblak se je posvečal tudi stanovanjski arhitekturi. Izdelal je načrte za stanovanjsko sosesko in stanovanjske bloke na Bistrici pri Tržiču, ki so bili zgrajeni leta 1974[202] (sl. 41). Opozorimo na severno fasado blokov, kjer se stolpičasti izzidki odpirajo z okroglimi odprtinami, namenjene sušenju perila, čemur služijo še danes.[203] Stanovanjsko sosesko v hudourniški dolini Ročevnica je zasnoval z mislijo na večje nalive, zato je montažne hiše postavil na masivna armiranobetonska pritličja s kletmi in garažami.[204] Konec šestdesetih let se je posvečal načrtom za počitniška naselja v Podljubelju, na Brezjah pri Tržiču in Visočah.[205]

V sklop modernistične arhitekture se uvrščata tudi restavracija ob cesti, ki pelje mimo Bistrice proti Ljubelju, in poslovilni objekt na tržiškem pokopališču. Restavracija je nastala med letoma 1964 in 1965 po načrtih Janeza Trenza (1914–2005) v okviru podjetja Slovenija projekt.[206] Pritlično stavbo, katere višina je bila usklajena z Oblakom kot urbanistom, so zaznamovale estetika ravnih linij, vključno z ravno streho, uporaba konstrukcije iz železobetona in opeke ter velika steklena površina na predelu notranje

191 Colnar, Spomenik z izgubo, str. 7; Šubic, Slikarjevo ime, str. 13.
192 Kovačič, V Tržiču prenovili paviljon NOB, http://www.times.si/slovenija/v-tricu-prenovili-paviljon-nob--cc88f139d-3c1251b96d396c321e0e3cf9e2a24aa.html (22. 7. 2020).
193 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
194 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
195 Gre za historistično dvonadstropno stavbo iz let 1900 in 1902 (Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 646).
196 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
197 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
198 Zasebni arhiv Cirila Oblaka; Košnjek, Najlepše darilo, str. 4; Košnjek, Osnovna šola, str. 1. Sorodno osnovno šolo je zgradil že v Križah pri Tržiču leta 1971 (Zasebni arhiv Cirila Oblaka; Lajovic, Odprta vprašanja, str. 50; https://sl.wikipedia.org/wiki/Osnovna_šola_Križe (1. 8. 2020)).
199 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
200 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
201 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
202 Zasebni arhiv Cirila Oblaka. Javna razgrnitev zazidalnih načrtov za območje stanovanjskih blokov, imenovano B-3, je bila jeseni 1973, a so zaradi nasprotujočih si mnenj morali gradnjo nekoliko odložiti, načrta pa niso spreminjali (Košnjek, Zazidalni načrt, str. 4). Tri bloke na južnem delu Bistrice je Oblak projektiral s Tomažem Medveščkom (zasebni arhiv Cirila Oblaka).
203 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
204 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
205 Zasebni arhiv Cirila Oblaka; Uradni vestnik Gorenjske, str. 14.
206 *Slovenija projekt*, s. p. Trenz je naredil načrte tudi za obe bencinski črpalki. Za podatek se zahvaljujem Cirilu Oblaku. Gradnjo restavracije je financiralo podjetje Petrol (P., Razen stolpnic, str. 4).

Slika 44

jedilnice, ki je kot transparentni element prispevala k temu, da je celotna stavba dajala vtis minimalnega vizualnega posega v prostor (sl. 42). Danes je stavba predelana in ne kaže več prvotne podobe.

Poslovilni objekt na tržiškem pokopališču, zgrajen leta 1967 po načrtih Antona Bitenca (1920–1977),[207] so leta 2017 obnovili in mu prizidali nadstrešek po načrtih podjetja Mega team, leta 2018 pa je bila zgrajena tudi nova hladilnica[208] (sl. 43). Bitenc je zasnoval modernistični pritlični objekt tlorisa v obliki črke T. Na sredi zaprta simetrična fasada iz neobdelanega kamna se ob straneh odpira v notranjščino s pravokotnima odprtinama, nad njo lebdi ravna metuljasta streha, oprta na kovinske nosilce. Horizontala strehe je odmevala v horizontali širokega zidca iz gladkega belega ometa, ki je zaključeval kamnito fasado. Prvotno se je nad katafalkom, ki stoji na sredi, dvigal manjši nadstrešek, ki ga je nadomestil novi, večji, zaradi katerega je vtis lebdenja strehe okrnjen, ker zakriva pogled nanjo. Stransko steno prerašča divja trta, ki bi jo lahko razumeli kot aluzijo na krščansko simboliko. Vhoda v notranjščino zapirajo masivna patinirana bronasta vrata s kljukami v obliki svitkov, njihovo površino krasijo meandrasti vzorci, spodaj pa napis »IN PACE« in z rimskimi številkami izpisana letnica 1967. Bitenčev poslovilni objekt predstavlja skromen, a kakovosten primer izčiščene modernistične arhitekture v Tržiču.

Med novejšimi objekti omenimo leta 2002 zgrajeno novo osnovno šolo, ki je nadomestila nekdanjo na Zalem Rovtu.[209] Stavbo v obliki črke L tvorita pritlični in enonadstropni trakt, ki se odpirata z velikimi okenskimi površinami, velike strešne površine pa so izkoriščene za mansarde. S hodnikom je povezana s športno dvorano, imenovano Dvorana tržiških olimpijcev, ki je nastala tudi leta 2002, in se oblikovno povezuje s šolo. Pritlični objekt se odpira z velikimi okenskimi površinami in zaključuje z razgibano streho.

Drugi športni objekt iz zadnjega obdobja je letno kopališče na Bistrici, po prenovi imenovano Gorenjska plaža (sl. 44). Predhodni kompleks je nastal po prizadevanjih Splošnega športnega društva Tržič, ki je zbralo sredstva za gradnjo v izvedbi občine.[210] Leta

[207] Potokar, *Gorenjska*, str. 212.
[208] http://mega.si/portfolio-item/mrliske-vezice-trzic/ (22. 7. 2020); https://www.mojaobcina.si/trzic/novice/osrednje-tr-zisko-pokopalisce-z-novo-nadstresnico-in-vecjo-hladilnico.html (22. 7. 2020).
[209] Saje, Nova šola, str. 1.
[210] http://ssd-trzic.si/kopalisce/ (29. 7. 2020).

Slika 46

1961 je bilo kopališče dokončano, obsegalo je modernistično paviljonsko kopališko stavbo zalomljenega tlorisa in plavalne bazene. Zaradi dotrajanosti je bilo potrebno prenove, društvo ga je naposled prodalo občini in z denarjem od prodaje obnovila sokolnico.[211] Kopališče je bilo temeljito prezidano med letoma 2012 in 2014 po načrtih podjetja Api arhitekti.[212] Kopališko stavbo obdajata visok blok z odrom za prireditve na odprtem in amfiteatrom za gledalce ter restavracija, ki so kriti s streho v obliki blago padajoče valovnice. Slednja se navezuje na vsebino vodnega objekta, obenem pa površina strehe služi za solarno elektrarno, ki ogreva vodo v bazenih. Dvodelna zasnova fasad iz lesa in stekla nakazuje raznolikost vsebin objekta, obenem pa gre za upoštevanje načel trajnostne gradnje. V uporabi lesa ne gre prezreti naslona na lokalno tradicijo gradnje v lesu, steklene površine, ki zrcalijo zunanjo okolico, pa prostor navidezno odpirajo in ustvarjajo vtis nesnovnega.

Med zadnjimi arhitekturnimi pridobitvami je objekt vstopne informacijske točke v Dovžanovo sotesko (sl. 45), postavljen leta 2020 po načrtih arhitektke Katarine Langus (arhitekturni biro Arhitektova delavnica).[213] Na breg Tržiške Bistrice postavljen prizmatično zalomljen objekt manjših dimenzij, dostopen po polkrožnih stopnicah iz kamna in kosov žaganih lesenih debel, pred katerimi se razprostirajo v polkrogu razporejene skale, spominja na gorsko skalovje in se z uporabo lesa sklicuje na tradicijo alpske gradnje.

[211] http://ssd-trzic.si/kopalisce/ (29. 7. 2020).
[212] http://www.apiarhitekti.si/gorenjska-plaza/ (29. 7. 2020).
[213] https://www.mojaobcina.si/trzic/novice/nova-vstopna-informacijska-tocka-dovzanova-soteska-odprta-za-obiskovalce.html (8. 8. 2020).

Sakralna arhitektura

Velika večina cerkva v Tržiču in bližnji okolici je nastala pred 20. stoletjem,[214] v 20. stoletju so bile posamezne cerkve deležne predvsem obnove ali adaptacij.[215] Izjema je podružnična cerkev sv. Neže na Brezjah pri Tržiču, ki je bila zgrajena na novo, razen zvonika, ki je starejši (sl. 46). Današnja cerkev je že četrta, po nekaterih virih celo peta sakralna stavba na tem mestu.[216] Vzrok za večkratno pozidavo cerkve je bil zaradi podtalnice vlažen, plazovit teren, na katerem je stala ladja, ki je kljub prizadevanjem graditeljev v preteklih stoletjih, da bi ga utrdili, razpokala in so morali cerkev postavljati na novo.[217] Za razliko od ladje je bil zvonik, ki je bil ločen od nje, zidan na stabilnem terenu. Predhodnica današnje cerkve, ki jo je leta 1864 zgradil Matej Medved (1796–1865),[218] je obsegala ladjo ovalne oblike, krito z ovalno kupolo, in s kupolasto obokanim prezbiterijem zaobljenih vogalov, na katerega je bila prizidana zakristija pravokotnega tlorisa. Ladja je bila ločena od zvonika in pravokotno postavljena nanj, nekoliko zamaknjena od osi sever-jug.[219] Zvonik s posnetimi vogali in vogalnimi oporniki se je dvigal nad baročnim poligonalno zaključenim prostorom v pritličju.[220] Stavba je začela pokati, zato so se leta 1946 obrnili na Janeza Valentinčiča, ki je po ogledu cerkve podal poročilo, v katerem beremo, da sta bila vzhodni del cerkve in zakristija pogreznjena, vzhodna stena zakristije se je nagibala proti vzhodu, stene so bile razpokane, tla privzdignjena za 30 centimetrov, v ladji pa so bile razpoke na oboku široke centimeter, na steni so dosegale celo pet centimetrov.[221] Leta 1947 so pridobili mnenje spomeniškovarstvene službe, ki jo je tedaj vodil Fran Šijanec, ki je sporočil, da cerkev nima umetniške vrednosti (razen zvona iz 1450–1550) in da ni interesa za njeno ohranitev.[222] Leta 1951 so pridobili še mnenje geologa, patra Janeza Žurge, ki je ocenil, da se cerkve ne dá rešiti in da je vsaka novogradnja nekoristna.[223] Čez dva tedna je ljubljanska škofija izdala odlok, s katerim je zaradi nevarnosti zahtevala, da se jo opusti, inventar pa prenese v župnijsko cerkev Kovor.[224] Leta 1957 je prispel še odlok tržiške občine, ki je odločila, naj se cerkev zapre in odstrani.[225] Kot nadomestni bogoslužni prostor so od leta 1954 uporabljali kapelico pod zvonikom, ki so jo blagoslovili leta 1958.[226] Gradnjo cerkve je spodbudil ključar Valentin Špendal (Ahčev ata), pri čemer ga je podprl tržiški župnik in dekan Viktor Zakrajšek, ki je tudi zaslužen, da je cerkev pridobila zemljišče.[227] Zakrajšek je k sodelovanju povabil arhitekta Antona Bitenca, ki je izdelal dva načrta.[228] Po načrtu iz leta 1965 bi okrog kapele pod zvonikom postavili obhodno lopo in jo podprli s kamnitimi sohami stebri ali hrastovim lesom.[229] Drugi načrt, ki je bil uresničen, pa je predvidel gradnjo ladje, saj se je vendarle pokazala možnost, da bi jo lahko zgradili, če bi jo umestili ob zvonik in zamaknili proti zahodu. Za preverbo tal je Bitenc prosil inženirja Maksa Puha z Zavoda za raziskavo materiala in konstrukcij, ki je priporočil ustrezno globino temeljev, okrepitev z vezno armaturo in ureditev drenaže.[230] Leta 1966 so porušili staro ladjo,[231] spomladi 1967 so zgradili temelje in položili temeljni kamen, novembra istega leta je bila cerkev posvečena.[232]

Bitenc je zvonik povezal z novo ladjo tako, da je okrog njega speljal pritlično obhodno lopo, katere parapetno obzidje se prilagaja pritličju zvonika, njena

214 Več o cerkvah in drugih sakralnih gradnjah: Kragl, *Zgodovinski drobci*; Petek, Petek, *Kronika župnije Tržič*; Potokar, *Gorenjska*, str. 211–223; Pogačnik, *Po poti sakralne dediščine*; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*.

215 Leta 1925 so župnijski cerkvi v Tržiču prizidali novo zakristijo, ker so staro spremenili v moško kapelo (Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 56). Načrte za prizidek je izdelal Viljem Treo, ki je novo zakristijo sprva želel umestiti levo od stare, pozneje pa jo je postavil desno (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, I, 2, 11, načrti (Viljem Treo)). Nameravali so tudi povečati cerkev, France Stele je predlagal širitev severno in južno od prezbiterija, kar ni bilo izvedeno (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, I, 2, 11, dopis škofijskega ordinariata župnijskemu uradu v Tržiču). Leta 1922 so podružnični cerkvi sv. Jurija na južni strani prizidali kapelico odprtega tipa, ki se odpira s polkrožnimi arkadami na toskanskih stebrih in ki jo je poslikal Matija Bradaška ml. (gl. spodaj) (Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 122). Temeljite obnove je bila deležna podružnična cerkev sv. Ane v Podljubelju, ki je bila po 2. svetovni vojni v zelo slabem stanju (Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 27–29).

216 ŽA Kovor, tipkopis o zgodovini cerkve sv. Neže; Valjavec, *Brezje – Sveta Neža*, str. 11–12.

217 Baročna ladja iz tridesetih let 18. stoletja je kljub ojačitvam z verigami razpokala in so jo morali podreti, tudi njeno naslednico so morali kljub gradnji na brano z jelovimi piloti porušiti (ŽA Kovor, Podružnica sv. Neže v Brezju, rokopis, str. 12–13; Valjavec, *Brezje – Sveta Neža*, str. 11–12).

218 NŠAL, ŠAL/ncr Avs, t. e. 3.

219 NŠAL, ŠAL/ncr Avs, t. e. 3; o cerkvi iz 19. stoletja gl.: UIFS ZRC SAZU, Sv. Neža nad Tržičem; Lavtižar, *Cerkve in zvonovi*, str. 105–107.

220 NŠAL, ŠAL/ncr Avs, t. e. 3, tloris cerkve sv. Neže; UIFS ZRC SAZU, Sv. Neža nad Tržičem.

221 ŽA Kovor, Podružnica sv. Neže v Brezju, rokopis, str. 14–15.

222 ŽA Kovor, Podružnica sv. Neže v Brezju, rokopis, str. 15.

223 ŽA Kovor, Podružnica sv. Neže v Brezju, rokopis, str. 16.

224 ŽA Kovor, Podružnica sv. Neže v Brezju, rokopis, str. 19.

225 ŽA Kovor, Kronika župnije Kovor.

226 ŽA Kovor, tipkopis o zgodovini cerkve sv. Neže; ŽA Kovor, Kronika župnije Kovor.

227 ŽA Kovor, Kronika župnije Kovor; ŽA Kovor, tipkopis o zgodovini cerkve sv. Neže.

228 ŽA Kovor, načrti; ŽA Kovor, tipkopis o zgodovini cerkve sv. Neže.

229 ŽA Kovor, načrt Sv. Neža, 8. 6. 1965.

230 ŽA Kovor, Zapisnik o strokovnem pregledu tal za adaptacijo cerkve sv. Neže pri Tržiču, 9. 3. 1966.

231 ŽA Kovor, Zapisnik o strokovnem pregledu tal za adaptacijo cerkve sv. Neže pri Tržiču, 9. 3. 1966, iz katerega je razvidno, da je cerkev tedaj še stala; Pogačnik, *Po poti sakralne dediščine*, str. 12; *Mati mnogih cerkva*, str. 351; Novak, *Arhitekt Anton Bitenc*, str. 27.

232 ŽA Kovor, Kronika župnije Kovor; ŽA Kovor, tipkopis o zgodovini cerkve sv. Neže. Dela je izvedlo Splošno gradbeno podjetje Tržič (ŽA Kovor, Pogodba o adaptaciji cerkve sv. Neže; ŽA Kovor, Kronika župnije Kovor; Novak, *Arhitekt Anton Bitenc*, str. 27).

Slika 48

posebnost so drevesna debla, ki nosijo streho obhoda. Ob vhodih na vsaki strani obhodne lope je umestil kamnita stebra iz prejšnje cerkve, ki sta podpirala pevski kor.[233] Z dvokapnico krita ladja kvadratnega tlorisa se v proporcih prilagaja čokatemu zvoniku.[234] Pritličje zvonika, nekdaj kapelica, je danes zakristija, vhod v katero je nastal z rušitvijo stene pod arkado, ki se je nekdaj nad ravno zaključenim portalom odpirala s polkrožnim oknom. S povečanjem vhoda je Bitenc zvonik povezal z ladjo.[235] Zunanjščina cerkve je brez okrasa, obteka jo le venčni zidec, ki na severni steni teče med okni, med katerimi se zaradi njihove pravokotne oblike tvori oblika križa, ki še posebej pride do izraza v notranjščini, ko izstopa na barvitem ozadju Kregarjevih vitrajev. Les, ki se na zunanjščini pojavi v svoji izvorni obliki, tj. drevesnih deblih, je Bitenc vnesel v notranjščino, saj ima ladja odprto leseno ostrešje, lesen strop je tudi v vhodnem delu, kjer je na sredi odprtina za zvon[236] (sl. 47). Bitenc je v novo cerkev vključil baročne kipe iz prejšnje cerkve, obenem pa je v modernistični jezik prevedel starejšo tradicijo sakralne arhitekture. Tako lahko vhod v ladjo, kjer je ob strani in na sredinski slop postavil baročne kipe, razumemo kot modernistično izpeljavo srednjeveških portalov z delilnim stebrom in kiparskim okrasom.[237] Baročne kipe je postavil tudi na steno za daritvenim oltarjem, kjer se med vitraji izoblikuje forma križa. Ta se ponovi na zunanji in notranji strani vhoda, s čimer Bitenc poveže sakralni prostor v osrednjem simbolu krščanstva. V arhitekturi cerkve sv. Neže odmevajo določila II. vatikanskega koncila, ki jih prepoznavamo v uporabi naravnih materialov oz. njihovi iskreni prezentaciji in centralni obliki liturgičnega prostora, ki verniku omogoča neposrednejši stik z obredjem. Pri tem ne moremo mimo zgledov njegovega učitelja Jožeta Plečnika, ki se razbirajo tako v formi kot simboliki liturgičnega prostora in vključevanju starejšega v novejše.

Bitenc je vodil tudi obnovo podružnične cerkve sv. Jožefa nad Tržičem, ki je utrpela hude poškodbe med požarom 14. maja 1959, ki ga je povzročila tržiška mladina. Med letoma 1702 in 1704 zgrajena baročna cerkev osmerokotnega tlorisa s kvadratnim prezbiterijem in stranskima pravokotnima kapelama je v požaru izgubila več kosov opreme in slikarskih del,[238] skupaj s stropom je bila uničena Layerjeva freska z motivom apoteoze sv. Jožefa.[239] Požar, ki se je začel na skodlasti strehi nad glavnim oltarjem in oltarjem sv. Roka, je uničil leseni del stavbe, zgorelo je ostrešje, ometani leseni obok nad ladjo, ki je bil eden redkih na Slovenskem,[240] leseni strop, streha zvonika se je zrušila v cerkev in povzročila naknadni požar, zvonovi so padli na obok nad vhodom in ga poškodovali, nepoškodovana je ostala le z zidanim obokom krita zakristija (sl. 48). Glavni oltar je požar preživel, ker je stal pod zidanim obokom, a je bil zaradi požara močno načet.[241] Župnik Zakrajšek je stopil v stik z Bitencem kmalu po požaru. Ta je po ogledu svetoval, naj se stene in obok, na katerem so ležali zvonovi, zavaruje s cementnimi oz. železobetonskimi vezmi,

233 ŽA Kovor, Podružnica sv. Neže v Brezju, rokopis, str. 17.
234 Kobe, Čar zadržanega, str. 71.
235 ŽA Kovor, Kronika župnije Kovor.
236 Zvon so hoteli prodati, ker je zmanjkalo finančnih sredstev, a je to preprečil škof Jožef Pogačnik (ŽA Kovor, tipkopis o zgodovini cerkve sv. Neže).
237 Prim. Novak, *Arhitekt Anton Bitenc*, str. 77.
238 Iz cerkve so rešili, kar je bilo na dosegu roke, tj. kipe in del inventarja iz zakristije. Zgorela sta stranska oltarja sv. Roka in sv. Joahima, oltar angela varuha, vsi z Langusovimi slikami; zgorela je prižnica, kipi Brezmadežne, sv. Mihaela in sv. Jurija iz atike glavnega oltarja, slike sv. Lenarta, Žalostne Matere Božje, Bega v Egipt, sv. Jožefa z Detetom nad slavoločno steno, križev pot (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, dopis škofijskemu ordinariatu, 18. 5. 1959). Več o cerkvi: UIFS ZRC SAZU, Tržič, p. c. sv. Jožefa; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 156–160; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 105–115; Potokar, *Gorenjska*, str. 215; Pogačnik, *Po poti sakralne dediščine*, str. 5; za slikovno gradivo o videzu notranjščine cerkve pred požarom gl. http://www.eheritage.si/apl/real.aspx?id=2608 (25. 7. 2020).
239 Za reprodukcijo gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 13, 62.
240 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, tehnično poročilo, 15. 2. 1960; Lavtižar, *Cerkve in zvonovi*, str. 287.
241 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, dopis škofijskemu ordinariatu, 18. 5. 1959.

zvonik pa s cementno ploščo.[242] Ko so bila dela že napol izvedena, jih je OLO Tržič ustavil, češ da župnija ni pridobila gradbenega dovoljenja, namesto cementnih vezi in plošče je predlagal zasilne lesene strehe. Župnik se je na odločbo pritožil, pojasnjujoč, da je bila občina obveščena, da bo prošnjo za gradbeno dovoljenje vložil, takoj ko bo narejen načrt obnove, in da pri izvedenih delih ne gre za adaptacijo, temveč za zaščitna dela, o katerih je pravočasno obvestil občino. Pri tem se je skliceval na *Pravilnik o gradbenih dovoljenjih*, ki ni zahteval priglasitve popravil na objektih, ker so bila del njihovega rednega vzdrževanja; dodal je, da bodo novozgrajeni cementni deli v cerkvi ostali, medtem ko lesenih streh ni bilo mogoče nikamor pritrditi, poleg tega pa bi se zanje po nepotrebnem trošil gradbeni material.[243]

Bitenc se je leta 1959 lotil načrta prenove, ki ga je dokončal leta 1960, kot projektant je sodeloval Tine Hlebec.[244] Naredil je načrte za novo ostrešje in strop, dela je izvedlo Splošno gradbeno podjetje Projekt leta 1960.[245] V ladji je predvidel lesen raven strop[246] z betonskim nosilcem in dobro požarno izolacijo ter streho, ločeno od stropa, za strešno kritino pa bobrovec. Za zvonik je predvidel leseno ostrešje, sidrano v železobetonsko ploščo, za spodnji del strehe zvonika bobrovec, za zgornjega pločevino.[247] Zvonik je dobil drugačno obliko strehe od prejšnje, ki je bila iz 19. stoletja, medtem ko prvotna ni bila znana,[248] in sicer se nad položno piramidasto streho dviga lanterna s čebulo (sl. 49). Leta 1961 sta bili cerkvena zunanjščina in notranjščina obnovljeni do te mere, da so v cerkvi začeli maševati.[249]

Urejanje notranjščine je potekalo še v naslednjih letih (sl. 50). Tako so na kasetiran lesen strop v ladji leta 1965 obesili kasetiran poslikan lesen strop iz leta 1698, ki je bil v cerkev prenesen iz podružnične cerkve sv. Jurija na Bistrici pri Tržiču, kjer so leta 1964 odkrili še starejši lesen poslikan strop.[250] Stranski kapeli sta bili urejeni med letoma 1964 in 1967, pri čemer je ponovno prišlo do povezovanja starejše s sočasno umetnostjo, kar je značilno za Bitenčev opus: zgorela stranska oltarja sv. Roka in sv. Joahima so nadomestili z novima Kregarjevima slikama v masivnih okvirjih, ob vhoda v kapeli so na podstavke postavili baročne kipe s prejšnjih oltarjev, v kapeli pa umestili novi oltarni mizi, ki jih je po Bitenčevih načrtih leta 1967 izdelalo kamnoseštvo Vodnik iz Ljubljane.[251] Pred ograjo pevskega kora so leta 1966 umestili še baročni kip sv. Janeza Nepomuka, ki je bil prej v kapelici ob mostu čez Tržiško Bistrico.[252]

Bitenc je uredil tudi stavbo, v kateri sta župnišče in župnijska kapela sv. Marije Goretti, ki je postala župnijsko središče leta 1971 ustanovljene župnije Bistrica pri Tržiču.[253] Gre za baročno stavbo nekdanje grajske pristave gradu Gutenberg, ki jo je konec 19. stoletja kupil baron Born in jo dal preurediti,[254] leta 1935 pa je hišo kupil gostilničar Pavlin s Podbrezij.[255] Načrt je bil narejen leta 1971, gradbena dela, ki jih je izvedlo Splošno gradbeno podjetje Tržič, so potekala še v letu 1972, ko je bila kapela posvečena.[256] Ker je bila stavba spomeniško zaščitena, na zunanjščini niso bili dovoljeni gradbeni posegi,[257] šele pozneje so ji prizidali nadstrešek s križem in ga naknadno zastekli. Leta 1977 je kapelo in župnišče prizadel potres, obnova je trajala do leta 1978.[258] Kapela v pritličju obsega prostor pravokotnega tlorisa, v katerega je na

[242] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pritožba tržiškega župnika zoper odločbo ObčLO Tržič, 27. 8. 1959; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, tehnično poročilo, 15. 2. 1960.

[243] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pritožba tržiškega župnika zoper odločbo ObčLO Tržič, 27. 8. 1959.

[244] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pritožba tržiškega župnika zoper odločbo ObčLO Tržič, 27. 8. 1959; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, tehnično poročilo, 15. 2. 1960.

[245] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46.

[246] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Antona Bitenca tržiškemu župniku, 11. 5. 1961. Predlagal je naravno barvo smreke. Strop je izdelala delavnica Avgusta Primožiča iz Tržiča (ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 88).

[247] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, tehnično poročilo, 15. 2. 1960; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Antona Bitenca tržiškemu župniku, 23. 3. 1961.

[248] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, tehnično poročilo, 15. 2. 1960.

[249] ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 88–89; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 111.

[250] Komelj in Zupan, Bistrica nad Tržičem, str. 210. Prenos stropa je nadzoroval kipar Vinko Ribnikar, ki je izvedel tudi čiščenje stranskih kasetiranih polj stropa (Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 113, 124; Zupan, Bistrica nad Tržičem, str. 218). Strop je bil leta 1920 zaradi zamakanja strehe v slabem stanju, na kar je opozarjal župnik Potokar, ki ga je podprl tudi France Stele (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, I, 6, dopis župnika Potokarja škofijskemu ordinariatu, 7. 7. 1920; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, I, 6, dopis Franceta Steleta župniku Potokarju, 7. 10. 1920). Stropa sicer niso obnovili, podjetje Viljema Trea je v letih od 1921 do 1922 popravilo streho in stolp (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, I, 6, račun, 30. 6. 1922).

[251] NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Antona Bitenca tržiškemu župniku, 7. 6. 1964; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, Razne knjige, t. e. 18, dnevnik izdatkov in prihodkov 1957–1974; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 113. Kamnoseško podjetje Vodnik je z Bitencem veliko sodelovalo (http://www.kamnosestvo-vodnik.net/o-podjetju (25. 7. 2020)).

[252] Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 113. Kapelico so podrli ob gradnji Cankarjeve ceste leta 1947 (ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič).

[253] Bistrica se je župniji Tržič priključila leta 1915, prej je spadala pod župnijo Križe (NŠAL, ŠAL/ŽA, Kovor, t. e. 5, a. e. II, 2, Zapisnik, 4. 1. 1915).

[254] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 91; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 70; Potokar, *Gorenjska*, str. 218; *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 16; Pogačnik, *Po poti sakralne dediščine*, str. 9; *Mati mnogih cerkva*, str. 701. Baron Born je dal okrog stavbe nasaditi kostanje, katerih plodove so uporabljali za krmo jelenov (Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 103).

[255] Prav tam.

[256] Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 70; *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 17.

[257] *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 16. Na zunanjščini župnijske kapele so pritrjene slike poljudne izvedbe s prizori iz življenja sv. Marije Goretti, nastale med letoma 2018 in 2019.

[258] *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 7–8.

vzhodu vrinjen recentni kubus spovednega kabineta, zgrajen leta 2001[259] (sl. 51). Bitenc je naredil tudi načrt za ambon in daritveni oltar.

Da so na Bistrici razmišljali o postavitvi cerkve oz. prezidavi župnijske kapele in župnišča, pričajo trije arhitekturni načrti, ki pa niso bili uresničeni. Leta 1993 je arhitekt Ignac Primožič izdelal načrt za novo cerkev, ki bi stala severno od stanovanjske soseske Ročevnica[260] (sl. 52). V razgibanem tlorisu cerkve je zajeta oblika križa s poligonalnim krajšim krakom. Cerkev bi imela vhodno lopo, ki bi vodila v ladjo, predeljeno s stekleno sklopno steno na zimsko kapelo. Nad ladjo bi se dvigal zvonik. Steno bi odpirala okna v obliki vertikalnih pasov. Načrt iz leta 2002, ki ga je izdelal arhitekt Matjaž Meglič, je predvidel prizidek cerkve na vzhodni strani kapele kot centralno stavbo v obliki porezanega latinskega križa[261] (sl. 53). Vhodni del bi se razširil v široko ladjo s 500 sedišči, razporejenimi v koncentričnih polkrogih, ki bi se iztekla v plitev prezbiterij polkrožnega zaključka. Pritlična vhodna fasada bi se odpirala s steklenimi vrati, nad katerimi bi se dvigalo trikotno čelo, vzdolžna fasada bi bila v večji meri zastekljena. Vhodni del in ladja bi bila krita vsak s svojo dvokapnico. Zvonik bi rastel iz tlorisa v obliki križa, križ bi tvorile tudi njegove stranice, nanj bi vodile zunanje spiralaste stopnice. Načrt Roka Bende iz leta 2011 (sl. 54) je predvidel posege znotraj obstoječe stavbe, v kateri bi razširili dvorano in uredili podstrešje, stopnišče pa umaknili v novo prizidani zvonik, vendar zaradi statičnih razlogov ni prišlo do uresničitve.[262]

Med manjšimi Bitenčevimi deli so posegi v župnijski cerkvi in župnišču v Tržiču na povabilo župnika Zakrajška. Leta 1958 je naredil načrt za nov vhod v župnišče, do katerega se dostopa skozi kovana železna vrata, ki so bila nekoč v kapelici Žalostne Matere Božje v zgornjem koncu Tržiča (na nekdanji Koroški, današnji Ljubeljski cesti), ki so jo leta 1944 podrli Nemci. Poskrbel je za prenovo župnijske cerkve leta 1959, ko so po njegovih načrtih izdelali novo oltarno mizo in oblogo glavnega oltarja, podstavka za kipa angelov adorantov, oltarne stopnice, nov ambon in daritveni oltar, vse v rdečkastem hotaveljskem marmorju.[263] Leta 1987 so ambon in daritveni oltar zamenjali z novima, predeljeni konkavni podstavek slednje simbolizira roke, ki dajejo in sprejemajo.[264] Leta 1967 je Bitenc ponovno vodil obnovo župnijske cerkve, ko je notranjščina dobila novo barvno podobo,[265] leta 1975 pa so po njegovem načrtu barvne sheme zvonika tega prenovili in šivani rob obarvali v svetlorumeni barvi in temnorjavi obrobi, ki se ravna po senci oz. padnem kotu svetlobe.[266] Med večjimi obnovitvenimi deli, ki so vplivala na likovno podobo cerkve, je bila zamenjava tlaka v ladji leta 1987, ki je bila izvedena po načrtu arhitekta Ignaca Primožiča v geometričnem vzorcu iz sivkastega in črnega marmorja, ki s črno linijo, ki teče po celi ladji do oltarja, poudarja os cerkve vzhod-zahod.[267] Tedaj so prezbiterij dvignili za eno stopnico.

Posebno poglavje sakralne arhitekture predstavlja novi zvonik podružnične cerkve sv. Andreja v Tržiču. Leta 1865 zgrajena cerkev je imela zvonik, ki je bil ostalina njene poznogotske predhodnice.[268] Zaradi dotrajanosti so leta 1926 opozarjali na nujnost popravila[269] in občina ga je naposled sklenila nadomestiti z novim, ki bi bil dovolj reprezentativen, da bi predstavljal tudi nov simbol mesta. Nalogo so zaupali arhitektu Ivanu Vurniku (1884–1971).[270] Načrt je leta 1927 naredil njegov študent Jožef Platner (sl. 55), ki je zasnoval petnadstropni stolp z dekorativno geometrično fasado in plastično izstopajočimi zidci, ki bi se zaključeval z balkonom, podprtim z masivnimi konzolami, nad katerim bi se dvigalo nadstropje z uro, namesto kape pa bi se stolp zaključeval z visoko paličasto konico, ki bi stala na grozdastem podstavku. Spodnji del zvonika bi bil izveden v štuku, plošča številčnice na uri iz bele steklene plošče, znotraj katere bi bila luč in bi ponoči svetila skozi steklo, številčnica in kazalci pa bi bili pozlačeni.[271] Glede na slikovito plastično zasnovo ga lahko povežemo z Vurnikovo ekspresionistično fazo v dvajsetih letih 20. stoletja, ko je nastal npr. Sokolski dom na Taboru v Ljubljani. Načrta niso potrdili, nasprotovala je BPT kot eden od pokroviteljev gradnje.[272] Vurnika so prosili za nov načrt, a ga ni naredil.[273] Župnik Matija Škerbec se je nato obrnil na domačega stavbarja Franca Varška, čigar načrt, ki je predvidel okna na strani proti gradu in balkon, je občina potrdila, a ga je naknadno zavrnil Andrej Gassner ml., ki je bil zastopnik patronata, tj. BPT, in dela na stolpu so se ustavila. Projekt so predali okrajnemu glavarstvu, ki je Varšku naročilo nov, preprostejši načrt. Varšek je leta 1928 napravil trinajst osnutkov, med katerimi sta občina in Gassner izbrala enega.[274] Ponovno se je zapletlo, tokrat s

259 Prav tam, str. 21.
260 ŽA Bistrica pri Tržiču, arhitekturni načrt, 1993.
261 ŽA Bistrica pri Tržiču, arhitekturni načrt, 2002.
262 ŽA Bistrica pri Tržiču, arhitekturni načrt, 2011.
263 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 65.
264 Prav tam, str. 77.
265 Prav tam, str. 69.
266 Dela je izvedlo Splošno gradbeno podjetje Tržič (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 45, načrt zvonika v Tržiču; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 45, končni obračun SGP Tržič, 6. 6. 1975).
267 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 77.
268 Več o cerkvi: Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 153–156; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 97–104; Pogačnik, *Po poti sakralne dediščine*, str. 6; Sapač, Katalog, v: Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 644.
269 *Cerkveni glasnik*, februar 1926, str. 8.
270 *Cerkveni glasnik*, marec 1927, str. 3; *Cerkveni glasnik*, oktober 1928, str. 2.
271 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič.
272 SI ZAL, TRŽ 1, t. e. 77, a. e. 928, dopis župnika županstvu mestne občine Tržič, 29. 8. 1928.
273 *Cerkveni glasnik*, oktober 1928, str. 3.
274 *Cerkveni glasnik*, oktober 1928, str. 3; SI ZAL, TRŽ 1, t. e. 77, a. e. 928, načrti zvonika.

ceno novega načrta, ki je bil kljub enostavnejši izvedbi dražji, a so si na koncu financerji stroške razdelili.[275] Celotno dogajanje v zvezi z zvonikom cerkve sv. Andreja je bilo tarča medijskih napadov liberalnega časnika *Jutro* na župnika Matijo Škerbca.[276] Zvonik je bil dokončan leta 1929,[277] njegova zunanjščina pa prilagojena neoromanski cerkveni fasadi, ki kaže na konservativen okus patronata.

Med manjše sakralne stavbe 20. stoletja sodi kapelica sv. Janeza Krstnika na Kofcah, ki danes kaže dve gradbeni fazi. Prvotna kapelica (sl. 56), zgrajena po načrtih tesarskega mojstra Antona Stritiha skupaj s planinskim domom leta 1927 in blagoslovljena 1928, je bila poškodovana ob partizanskem požigu planinskega doma leta 1945, ohranili so se zidovi in del strehe.[278] Leta 1966 so jo obnovili,[279] tako da so na poligonalno zaključen kamnit spodnji del postavili lesen vrhnji del in zvonik, ki ima danes drugačno obliko, ter nekoliko spremenili obliko čela. Druga gradbena faza datira v leto 1999 (sl. 57), ko je bila pred glavno fasado po načrtih Marka Zuccata zgrajena odprta lopa, krita z dvokapnico in podprta z zidanimi slopi, ki služi maševanju na prostem.[280] Naredil je tudi načrte za okenske mreže in dekorativne detajle.

Omenimo še neuresničen načrt postavitve kapele na Bistriški planini, ki so jo nameravali graditi leta 1937. Gradnji je župnik Anton Vovk nasprotoval, saj je menil, da zadostuje že kapela na Kofcah. Škofija je gradnjo odobrila,[281] vendar je gradbeno vnemo zaustavila storžiška nesreča, ko je marca 1937 plaz pokopal devet mladih tržiških smučarjev in planincev, kar je odmevalo ne le po Sloveniji, temveč tudi po Kraljevini Jugoslaviji.[282] Načrte je leta 1936 prispeval Herman Hus (1896–1960) (sl. 58), ki je predvidel v alpskem slogu zidano enoladijsko kapelo s polkrožno apsido in arkadno vhodno lopo, nad katero bi se dvigala zvončnica in kiparska skupina Križanja.[283]

275 *Cerkveni glasnik*, november 1928, str. 5–6.
276 *Cerkveni glasnik*, oktober 1928, str. 3.
277 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, a. e. I, 3, 18, prezidava stolpa; *Cerkveni glasnik*, oktober 1929, str. 1; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 102.
278 *Cerkveni glasnik*, september 1927, str. 3; *Cerkveni glasnik*, september 1928, str. 4; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 167; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 129; Potokar, *Gorenjska*, str. 220.
279 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 129. Tedaj je tudi prišlo do pogodbe med Planinskim društvom in župnijo, po kateri je bilo določeno, da skrb za kapelico, ki je pravna last društva, prevzame župnija in jo dobi v najem za 25 let (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 45, pogodba Planinskega društva in župnije).
280 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 45, načrti. Stroške je kril tržiški župan (ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 291).
281 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, a. e. I, 6, 7, načrt za kapelo na Bistriški planini.
282 Kavar, Oris gorske reševalne službe, str. 9–10.
283 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, a. e. I, 6, 6, 7, načrt za kapelo na Bistriški planini. Sorodno skupino Križanja najdemo na njegovem načrtu za salezijansko cerkev v predmestju Židenice v Brnu leta 1931 (Di Battista, Dela arhitekta Hermana Husa, str. 119, sl. 10).

Javni spomeniki

V Tržiču in okolici je v 20. stoletju nastalo več spomenikov in spominskih obeležij, med katerimi so spomeniki, povezani s 1. in 2. svetovno vojno, NOB, znanimi osebnostmi ter posameznimi dogodki.[284] Nastajali so arhitekturni in kiparski spomeniki, ki so jih prispevali vidnejši slovenski ustvarjalci po naročilu župnije, občine, Zveze borcev in posameznikov.

Spomenik padlim v 1. svetovni vojni (sl. 59), ki sta ga po naročilu tržiške župnije izdelala podjetje Viljema Trea in kamnosek Kocijančič, je bil odkrit leta 1925 na tržiškem pokopališču.[285] Spomenik sledi tipu slopastih znamenj, naglašen je simbolni pomen, ki se razbira v uporabi likovnih vrednosti lokalnega materiala, in sicer rdeč kamen simbolizira krvavo vojno, marmor, ki so ga uporabili za napisno ploščo na podstavku, izvira iz struge Tržiške Bistrice, napisni plošči z imeni padlih domačinov sta iz sivega marmorja, ki simbolizira barvo vojaških uniform. Križ iz kovanega železa na vrhu predstavlja železno dobo vojne, obenem pa spominja na domačo železarsko industrijo.[286] Uporabo domačega kamna so razlagali kot nadomestilo za domačo zemljo, v kateri padli vojaki ne morejo počivati.[287]

Spomenik žrtvam plazu pod Storžičem (sl. 60) je posvečen skupini devetih mladih Tržičanov, ki jih je 29. marca 1937 zasul plaz pod Nageljnovimi čermi,[288] kar je Tržičane močno pretreslo. Narejenih je bilo več načrtov za spomenik, na koncu se je tržiški župnik Anton Vovk obrnil neposredno na Borisa Kalina (1905–1975).[289] Kalin je jeseni 1937 začel urejati prostor za spomenik, ki je bil odkrit leta 1938.[290] Sredstva za spomenik je prispeval odbor, ki je bil po nesreči ustanovljen na pobudo tržiške občine z namenom, da je zbiral denar za sorodnike žrtev plazu, plačilo stroškov zahtevnega reševanja, pogreba in spomenika.[291] Spomenik zamejuje pravokotni okvir iz kamnov, v katerega je postavljenih devet urn, vsaka za enega od ponesrečencev, na grobo obklesanem podstavku se dviga celopostavna marmorna figura nadangela Mihaela v dolgem oblačilu s plaščem.

284 Mušinović, *Javni spomeniki*.
285 Prav tam, str. 804–805. Prvotno je bila verjetno mišljena le spominska plošča na steni nove zakristije župnijske cerkve. Odbor za napravo spomenika vojnim žrtvam (*Cerkveni glasnik*, avgust 1925, str. 4; Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 805).
286 *Cerkveni glasnik*, december 1925, str. 3, »Vojnim žrtvam«; Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 805.
287 *Cerkveni glasnik*, december 1925, str. 3, »Vojnim žrtvam«.
288 *Cerkveni glasnik*, 1937, št. 5, str. 4, »29. III. 1937«; Kavar, Oris gorske reševalne službe, str. 9–10; Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 806.
289 *Cerkveni glasnik*, 1937, št. 11, str. 1, »Spomenik storžiškim žrtvam«.
290 *Cerkveni glasnik*, 1938, št. 5, str. 3, »To in ono«.
291 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 44, a. e. Tožba Jožefe Plajbes, Sklep Okrajnega sodišča v Tržiču, št. I 116/40, 5. 10. 1940; *Cerkveni glasnik*, 1937, št. 11, str. 1, »Spomenik storžiškim žrtvam«.

Slika 60

Statična figura pridržuje povešeni meč z napisom »Kdo je kot Bog«, kar je razlaga nadangelovega imena, kazalec levice pa izproža proti nebu. V kipu se povezuje slovesna brezčasnost grške antike s secesijsko stilizacijo, ustvarja se monumentalni značaj. Grobo klesan podstavek simbolno kaže na prizorišče smrti mladih Tržičanov v gorskem svetu.[292]

Prvi figuralni spomenik v Tržiču po 2. svetovni vojni je bil po naročilu BPT odkrit leta 1952 pred staro upravno stavbo BPT[293] (sl. 61). Posvečen je padlim borcem in žrtvam fašističnega nasilja, nekdanjim delavcem BPT. Načrte zanj je izdelal arhitekt Miha Kurnik, bronasti kip borca je delo Frančiška Smerduja (1908–1964).[294] Razgibana figura borca, ki dviga puško v zrak, stoji na visokem podstavku, zidanem iz grobo obklesanih kamnov in z vzidano napisno ploščo, umeščen pa je na stopničasto bazo. Masivni podstavek preglasi figuro.

Najmonumentalnejši spomenik je nastal po načrtih Borisa Kobeta (1905–1981) leta 1954 v Podljubelju. Posvečen je internirancem podružnice koncentracijskega taborišča Mauthausen, edinega koncentracijskega taborišča na območju današnje Slovenije (sl. 62). Spomenik, ki je del spominskega parka, je nastal po naročilu Zveze združenj borcev za vrednote NOB Slovenije in tržiškega odbora Zveze borcev.[295] Tvorita ga arhitekturni in kiparski del, slednjega je po Kobetovih osnutkih skoval kroparski umetni kovač Joža Bertoncelj (1901–1976).[296] Načrte za spomenik je že leta 1953 izdelal arhitekt

[292] Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 806.
[293] Roblek et al., *Od spomenika do spomenika*, str. 84.
[294] *Konservatorski načrt*, str. 51.
[295] Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 792, o spominskem parku: str. 791–798.
[296] Roblek et al., *Od spomenika do spomenika*, str. 56–57, 90; Čopič, Umetnik in družba, str. 585; Potokar, *Gorenjska*, str. 221; Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 161; Dražil, Spomenik internirancem, str. 71; Kobe, Podljubelj, 1954, str. 103.

Slika 62

Peter Trpin, a ni bil uresničen.[297] Kobe je zasnoval krožno kompozicijo iz visokih, poševno prirezanih zidov, zidanih iz grobo klesanih kamnov iz bližnjega melišča, ki v tlorisu tvorijo lik peterokrake zvezde, na sredi pa se na valjastem podstavku dviga železna figura okostnjaka z dvignjenimi rokami.[298] Okostnjaka, ki ga stiskajo grozeči zidovi, lahko pojmujemo kot spomin in opomin na skrajno stopnjo razčlovečenja v koncentracijskih taboriščih, a vendarle ponuja izhod v upanje: sredi njegovih prsi je upodobljeno srce, ki je kljub nenehno prisotni smrti v taborišču preživelo, kot da je humanost na koncu vendarle obstala, gesta dvigovanja kvišku pa je vstajenjska. Na zgornjem robu podstavka je slovensko-francoski napis: »Obtožujem / J'accuse«, ki opozori, da je bil velik delež taboriščnikov Francozov, medtem ko napisne plošče na zidovih, prevedene v različne jezike taboriščnikov, kažejo na širše mednarodno poreklo internirancev. Vzklik »J'accuse« je povezan z znamenitim odprtim pismom Émila Zolaja francoskemu predsedniku v zvezi z afero Dreyfuss, katere vzrok je bil antisemitizem, obenem pa je bil to naslov leta 1919 posnetega francoskega filma, ki v enem od prizorov prikaže mrtve vojake verdunske fronte, ki vstanejo od mrtvih in ob vrnitvi v domačo vas od preživelih sovaščanov terjajo dokaz, da niso umrli zaman, hkrati pa opozarjajo na milijon padlih vojakov, ki jočejo: »Obtožujem! Obtožujem!«[299] Na plakatu, ki je leta 1926 oglaševal projekcijo filma v kinu Ljubljanski dvor in je delo Petra Kocjančiča,[300] je upodobljen iz groba vstali okostnjak z rokami, dvignjenimi na zatilje. Ni zanesljivo, ali se je Kobe, ki je bil tudi sam preživeli taboriščnik iz Dachaua, naslonil na ta vizualni vir, vsekakor pa mu je uspelo v kriku, ki izraža obup ob nesmiselnem žrtvovanju človeških življenj v imenu vojne, zajeti pretresljiv poziv k uporu proti pozabi, obenem pa vdihniti tolažbo, da je življenje naposled premagalo smrt.

Med arhitekturne spomenike sodi med letoma 1957 in 1958 na tržiškem pokopališču urejen spomenik NOB, ki ga je za tržiški odbor Zveze borcev načrtoval Anton Bitenc[301] (sl. 63). Parterna ureditev na pravokotnem tlorisu je z zidovjem ločena od ostalega pokopališča. V talno mrežo kamnitih plošč so vstavljeni nizki nagrobniki v obliki prizem z izklesanimi imeni padlih na zgornji ploskvi. Formo groba dopolnjuje zelenje na pravokotnem izrezu pred vsakim

297 Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 793.
298 Prvotni Kobetov načrt je predvidel krožni obod, ki bi krake na notranji strani povezoval med seboj, na sredi pa bi se nad platojem dvigal krožni podstavek z likom okostnjaka (prav tam).
299 Dražil, Spomenik internirancem, str. 71.
300 Prav tam. Kocjančič je izdelal še drugi plakat, na katerem je izpisan naslov v francoščini in slovenščini, tako kot na spomeniku (prav tam, str. 73).
301 Roblek et al., *Od spomenika do spomenika*, str. 77; Potokar, *Gorenjska*, str. 213; Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 811.

Slika 64

nagrobnikom. Na obodnem zidu je nameščena napisna plošča z verzom pesnice Lily Novy.[302] Spomenik predstavlja odlično rešitev parterne postavitve, kakršno srečamo, npr., tudi na Ravnikarjevem spomeniku v Dragi pri Begunjah, in z umirjeno, geometrično zasnovo izkazuje spoštljiv odnos do smrti.

Spomenik NOB, ki stoji na ploščadi pred paviljonom NOB v Tržiču, je izdelal Stojan Batič leta 1969[303] (sl. 64). Sprva je tržiški odbor Zveze borcev naročilo zaupal arhitektu Marku Šlajmerju in kiparju Zdenku Kalinu ter spomenik nameraval postaviti leta 1959, a do njegove uresničitve ni prišlo, ker je Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije prepovedala postavljanje spomenikov, dokler projektanti ne izdelajo ustreznih rešitev.[304] V Tržiču se je postavitev zavlekla za deset let, zamenjala sta se arhitekt in kipar, tako je Ciril Oblak, potem ko je izdelal načrt za paviljon, v katerem je predvidel spomenik v obliki »rože«, k sodelovanju povabil Batiča.[305] Oblak je odprl pogled na spomenik, ko ga je postavil na novo zgrajeno ploščad, kjer izstopa kot vertikala, obenem pa ne moti pogleda na pročelje paviljona. Gre za edini modernistični figuralni spomenik v Tržiču. Bronasti spomenik stoji na kockastem betonskem napisnem podstavku. Oblak je predlagal napis z verzi iz poezije Ceneta Vipotnika (*Pesem svitanica*), ki ga je Batič umestil na podnožje figuralne skupine kot odtis v globokem reliefu.[306] Napis predstavlja vsebinsko izhodišče spomenika, ki raste iz trpljenja med vojno in naposled dočaka, da »iz noči življenje vzplapolava«. Forma spomenika izvira iz oblikovne formule, ki jo je Batič vpeljal na spomeniku v Logatcu leta 1958, in sicer ne presega kiparskega bloka, kompozicija

302 Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 811.
303 Roblek et al., *Od spomenika do spomenika*, str. 86–87; Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 156–158, 813–814; Mušinović, *O ženski spomeniški figuri*, str. 30–32.
304 Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 156, op. 497; Mušinović, *O ženski spomeniški figuri*, str. 30.
305 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.
306 Zasebni arhiv Cirila Oblaka.

se razvija iz središčnega bloka, stilizirane figure so zbrane v zgoščeni pokončni skupini, stilizacija in redukcija detajlov pridobita izpovedno moč, k ekspresivnosti prispeva bogato strukturirana površina figur, ki jo umetnik doseže z grafizmi. Figure na tržiškem spomeniku predstavljajo vse skupine prebivalstva, ki jih je vojna prizadela, od taboriščnikov, talcev, partizanov, zapornikov, mater, otrok, kmetov do živali,[307] kar bi lahko razumeli kot sporočilo, da je uničevalna moč vojne univerzalna.

Več spomenikov, posvečenih znamenitim Tržičanom oz. osebnostim, ki so delovale v Tržiču, je prispeval kipar Vinko (Cene) Ribnikar (1930–2020). Leta 1996 je bila na vogalu Kurnikove hiše odkrita portretna glava tržiškega pesnika Vojteha Kurnika (1826–1886), ki jo je Ribnikar izdelal po naročilu tržiškega podžupana Ignaca Primožiča[308] (sl. 65). Gre za edinega med obravnavanimi spomeniki, ki je izdelan iz lesa, Ribnikarjevega primarnega materiala, neznačilnega za portretne spomenike. Realistična izvedba glave prinaša prepričljiv portret ljudskega poeta, ki je nastal po Kurnikovi portretni fotografiji in analogiji obraznih potez s pesnikovo zadnjo potomko Kurnikovo Mici.[309]

Leta 2000 je Ribnikar izdelal spomenik nadškofa Antona Vovka (1900–1963), ki je bil med letoma 1926 in 1928 tržiški kaplan, do leta 1940 pa župnik[310] (sl. 66). Spomenik, ki stoji ob župnijski cerkvi v Tržiču, sovpada s praznovanjem stoletnice Vovkovega rojstva.[311] Bronasto realistično portretno doprsje stoji na klesanem kamnitem napisnem podstavku. Upodobljen je kot duhovnik z biretom na glavi in ne kot škof, kar se ujema z obdobjem njegove župniške funkcije v Tržiču. Leta 2002 je Ribnikar izdelal realistično bronasto portretno doprsje Viktorja Zakrajška (1903–1974), tržiškega kaplana in župnika ter ustanovitelja in župnika župnije Bistrica pri Tržiču[312] (sl. 67). Kip stoji pred vhodom v župnijsko kapelo sv. Marije Goretti na Bistrici.

V notranjščini tržiške župnijske cerkve je od leta 2018 bronasto realistično portretno doprsje Jakoba Aljaža (1845–1927), ki je bilo mišljeno za postavitev pred vhod v cerkev[313] (sl. 68). Kip je delo kiparja Petra Abrama (r. 1956), nastalo je na pobudo nekdanjega tržiškega župana Pavla Ruparja. Aljaž je v času, ko je bil tržiški kaplan (1871–1880),[314] v slovenščino prevedel *Sveto noč* in jo v župnijski cerkvi v Tržiču tudi prvič zapel v slovenščini. Za naslednjo leto, ko bo minilo 150 let od Aljaževega prihoda v Tržič, je predvidena postavitev doprsja v zunanji prostor.[315]

Kiparstvo

Od kiparskih del so zajeta dela v zunanjem javnem prostoru, ki niso spomeniki, in v notranjščinah sakralnih stavb, katerih čas nastanka sega v 20. oz. začetek 21. stoletja. Iz obdobja historizma oz. prve polovice 20. stoletja izvira manjše število del, prevladujejo sakralna dela. Večji razmah javne plastike je opaziti v zadnjih treh desetletjih, npr. leta 2001, ko je mesto pridobilo več kipov ob enkratni prireditvi forme vive.

Med najstarejša dela sodi kip sv. Jožefa z Detetom, ki ga je leta 1914 izdelal podobar Jožef Pavlin (1875–1914) za nišo na pročelju Doma na skali, danes pa je v cerkvi sv. Andreja v Tržiču.[316] Historistični kip prikazuje celopostavnega Jožefa melanholičnega obraza, ki v naročju drži Jezusa, ob nogah pa ima vazo z lilijo. Kipar je z bogato nagubano draperijo, ki mehko ovija telesi in deluje nekoliko pleonastično, ustvaril dinamično igro svetlobe in sence.

V sklop historističnega kiparstva lahko umestimo tudi kipe kiparja Ivana Pengova (1879–1932), ki je leta 1926 za tržiško župnijsko cerkev izdelal presv. Srce Jezusovo in sv. Terezijo Deteta Jezusa,[317] za kapelico na Fabriki oz. Ravnah pa leta 1921 kip Marije Matere lepe ljubezni,[318] upodobljene kot Brezmadežne z Detetom. Po fotografiji kipa je založba Slovenska straža izdelala razglednice,[319] nastale so tudi podobice.

V tržiškem župnišču se nahaja leseno razpelo, ki je delo Toneta Kralja (1900–1975) (sl. 69). Ekspresionistično delo, v katerem odmeva tradicija lesenih

307 Mušinović, *Javni spomeniki*, str. 157, 813.
308 Prav tam, str. 816. Več o pesniku: Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 374–375.
309 Saje, Vandalizem pred odkritjem, str. 20.
310 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 198.
311 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 308–309. Odkrili so ga ob praznovanju prve Vovkove nedelje v Tržiču (Hočevar, Trden kot skala, str. 1, 3).
312 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 213; *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 5.
313 P. Kovačič, Kip Jakoba Aljaža, http://www.gorenjskiglas.si/article/20180125/C/180129887/1013/kip-jakoba-aljaza-v--trzicu (2. 8. 2020).
314 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 207–208.
315 Za informacijo se zahvaljujem župniku Tomažu Prelovšku.
316 *Ilustrirani glasnik* 1, 1915, št. 22, str. 261–263, »Četovodja Jožef Pavlin«; *Cerkveni glasnik* 11, 1931, str. 2; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 171; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 103. Za reprodukcijo kipa gl. članek Ane Lavrič v pričujoči publikaciji.
317 Več o kipih v članku Ane Lavrič v pričujoči publikaciji.
318 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 36, a. e. VII, 1, 9, kapela na fabriki; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 170, 345; Knific, Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 255. Kapelico so po prizadevanjih tržiškega župnika Kristijana Cudermana dale postaviti delavke v spomin na 1. svetovno vojno (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 170). Izdelanih je bilo več načrtov za kapelico, za katero je BPT odstopila prostor na svoji parceli. Potem ko je stavbno podjetje Matka Curka, ki je kapelico gradilo, leta 1921 pripravilo stroškovnik in se je župnik obrnil na BPT s prošnjo po financiranju gradnje, ta tega ni bila pripravljena storiti, ker je bila tedaj zaposlena z gradbenimi deli na tržiški šoli, a je morala zaradi inflacije dela ustaviti (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 36, a. e. VII, 1, 9, kapela na fabriki, dopis BPT župniku Kristijanu Cudermanu, 6. 6. 1921).
319 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 36, a. e. VII, 1, 9, kapela na fabriki. Blagoslov kapelice je bil leta 1922 in tedaj so Marijin kip v slovesnem sprevodu odnesli do kapelice (ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič).

bogkov izpod rok ljudskih rezbarjev, je slogovno blizu *Križanim*, ki so nastajali v letih od 1932 do 1933.[320] Nenavadna drža rok, ki so v komolcu pokrčene pod pravim kotom in pribite na križ, razpelo približuje obliki črke »T«. Razkrečeni prsti na rokah in nogah so značilen detajl Kraljevih ekspresionističnih *Križanih* in kažejo na Kristusovo trpljenje. To je nakazano tudi z visoko trnovo krono, kakršno srečujemo na več Kraljevih delih. Kristusovo glavo obdaja ploščasti nimb, ki se sklada s stilizirano pričesko in trnovo krono.

Več kiparskih del za tržiški javni prostor je izdelal kipar Vinko Ribnikar (za spomenike gl. zgoraj). Večino del je izdelal v lesu, s čimer je obujal rezbarsko tradicijo, ki je vidna tudi v slogovni izbiri realističnih, celo narativnih upodobitev. Nastajala so dela manjših formatov, kot so kipi v znamenjih (npr. v znamenju sv. Jožefa ob poti do istoimenske cerkve, kjer je kip sv. Jožefa z Detetom iz leta 1995), in dela večjih dimenzij; mdr. se je posvečal tudi izdelavi jaslic. Ustvarjal je tudi za sakralne prostore v Tržiču in okolici. Še kot študent ljubljanske likovne akademije je leta 1957 izdelal kip sv. Ane za cerkev v Podljubelju, ki je nadomestil prejšnjo oltarno sliko[321] (sl. 70). Polihromiran lesen kip prikazuje celopostavno, stoječo figuro sv. Ane resnobnega obraza, ki z levico nežno objema deklico Marijo v belem, jo gleda v oči in s slovesno svarečo kretnjo dviga roko proti nebu. Marija jo zaupljivo gleda in razširjenih rok pridržuje napis s citatom iz Knjige modrosti: »Čast staršev so njih otroci.« Elegantno razpotegnjena figura sv. Ane z valovitim ogrinjalom, ki poudarja njeno kretnjo dvignjene roke in z dekorativnim gubanjem prispeva k stiliziranosti figure, je podoba stroge, a ljubeče starševske vzgoje. Figuri rasteta iz skupnega jedra in ne presegata kiparskega bloka, temveč se zlivata v plamenasto obliko. Leta 1963 so za avlo osnovne šole na Zalem Rovtu, kjer je bil Ribnikar učitelj likovnega pouka, nastali leseni reliefi z izbranimi motivi iz slovenske zgodovine, ki so se povezovali s fresko Slavka Pengova.[322] Leta 1995 je nastal bronasti kip *Nadangela Mihaela*, ki stoji v znamenju pod trikotno strešico na mostu čez Tržiško Bistrico[323] (sl. 71). Nadangel, oborožen z ognjenim mečem in ščitom, na katerem je tehtnica, z eno nogo stopa na satana, zvitega na tleh. Kip sv. Florijana, ki stoji v kapelici pred gasilskim domom v Tržiču, je Ribnikar izdelal leta 1997 ob finančni podpori Tržičanov in župana Ruparja[324] (sl. 72). Celopostavni svetnik je upodobljen v značilni opravi rimskega vojaka s praporom in vedrico, iz katere izliva vodo na Tržič.

Leta 1998 je bil po naročilu tržiškega turističnega društva na zunanjščini hiše Trg svobode 6, v t. i. »firbecoknu« odkrit lesen relief zavetnikov čevljarjev sv. Krišpina in Krišpinijana[325] (sl. 73). Svetnika sta upodobljena v delavnici pri čevljarskem delu, relief je izdelan v tradiciji rezbarske umetnosti. Leta 1999 je bil v župnijsko kapelo na Bistrici postavljen Ribnikarjev polihromiran lesen kip sv. Jožefa z Detetom,[326] izdelan v naslonu na rezbarsko tradicijo. Leta 2001 je kipar sodeloval na formi vivi v Tržiču, za katero je prispeval skulpturo *Zmajevec*,[327] ki je bila zaradi vsebine edina, ki so jo postavili zunaj mesta, tj. v Podljubelju, kjer naj bi bila prvotna naselbina, predhodnica Tržiča (sl. 74), katere izginotje je podano v lokalni ljudski pripovedki, na katero se je kipar navezal. Ta govori o zmaju, ki se je izvalil iz petelinjega jajca, se zaril v Košuto, ko pa je rasel, mu je v gori postajalo pretesno in naposled se je izvil iz skalnega drobovja ter povzročil silovit skalni plaz, ki je zasul dolino. Kipar je uporabil naravno skalo in nanjo namestil v bronu vlite posamezne dele zmajevega telesa ter ustvaril kompozicijo besne zmajske mrcine, ko se, ujeta v skalo, izvija iz nje. Z izbiro lokalne skale kot kiparskega materiala in lokalne vsebine se je kipar uglasil s prostorom, za katerega je bilo delo narejeno. Kiparjev grob na tržiškem pokopališču krasi njegova *Pietà* iz leta 1971, izklesana iz belega marmorja, ki v dopasnem izrezu, v pokončni drži prikazuje Marijo, ki podpira mrtvega Kristusa (sl. 75). Gre za eno najsubtilnejših interpretacij v Ribnikarjevem opusu.

Leta 2001 je pod okriljem tržiške občine potekala forma viva v kamnu.[328] Gre za edini primer načrtovanega umeščanja večjega števila kiparskih del v tržiški zunanji javni prostor. K selekciji kiparjev so povabili kiparja Janeza Lenassija, ki je bil z Jakobom Savinškom začetnik kiparskih simpozijev forma viva na Slovenskem.[329] Tržič in Podljubelj sta tako dobila več sodobnih kiparskih del, z umestitvijo katerih na različne lokacije so hoteli ustvariti nove prostorske poudarke. Izbira kamna se povezuje tudi z geološkimi in geografskimi danostmi tega okolja, ki slovi po fosilih in hudourniški strugi bližnje Dovžanove soteske, ki jemlje dih s skalnatimi pečinami in balvani. Na zelenico pred stolpnico so umestili kamnito skulpturo *Aqua viva*, ki je delo kiparja Draga Vita Rozmana (r. 1961)[330] (sl. 76). Kompozicijo tvori obsekan kvadrasti podstavek s tremi kroglami različnih veliko-

320 Kranjc, *Tone Kralj*, passim.
321 Denar za kip so Podljubeljčani začeli zbirati že leta 1955. Kip je blagoslovil nadškof Anton Vovk v tržiški župnijski cerkvi ob zaključku šmarnic 31. maja, na binkoštni ponedeljek, 10. junija, pa so ga prenesli v cerkev v Podljubelju (ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 73; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 28).
322 P., V avli šole bo freska, str. 4.
323 Pogačnik, *Vinko Ribnikar*, s. p.
324 Okolico in kapelico sta uredila arhitekta Ignac Primožič in Marko Zuccato (M. G., Tržič, str. 4).
325 J. Ku., Spominsko znamenje, str. 5.
326 *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 11, 24.
327 *Forma viva v Tržiču*, s. p.
328 Finančno je bila podprta s strani EU projekta, pri katerem je na povabilo občine Sela na Koroškem sodelovala občina Tržič (*Forma viva v Tržiču*, s. p.).
329 Prav tam.
330 Prav tam.

Slika 75

sti, okrog katerih se širijo resonančni krogi, kakršni nastajajo na vodni gladini ob stiku s kapljami. Kipar je v likovni jezik prenesel naravni pojav, ki zaživi ob naravnem stiku z vodo, ko se ob deževju na površini podstavka nabira voda in kot naravni element dopolnjuje element kamna. Na zelenico pred novo tržiško šolo so postavili dve skulpturi, prva (brez naslova) je delo kiparja Petra Abrama[331] (sl. 77), kjer se na zrnati površini vije gladek vegetabilni motiv zvončaste cvetice in deluje kot arhetipski pomnik naravi ter spodbuja misel na neokrnjeno naravo v tržiški okolici in na vračanje k prastarim zakonitostim naravnih sil; druga, *Varuh* (sl. 78), je delo Jureta Smoleta (r. 1965), ki je na robni stranici lomljenega kamnitega bloka vklesal dobrodušne obrazne poteze v kiparski govorici, ki aludira na umetnost necivilizirani ljudstev. Kiparja je nagovorila Tržiška Bistrica v svoji ločevalni in povezovalni vlogi dveh bregov, njena voda pa kot simbol življenja, zato je stremel k poudarjanju povezovanja prebivalcev obeh bregov, ki izvira iz notranje naravnanosti k odprtosti, hkrati pa se zrcali v nasmehu in odprtih očeh. Obe skulpturi se vsebinsko povezujeta in zaokrožata zunanji ambient šole. Kot ostalina nekih starodavnih časov deluje tudi skulptura *Fragment* Jiřija Bezlaja (r. 1949) na zelenici pred Tržiškim muzejem[332] (sl. 79). Realistično izklesan detajl sprednjega dela človeškega stopala na odlomljenem kamnu monumentalnih dimenzij je postavljen na odlomljen kos kamna, ki so ga našli v Tržiški Bistrici. Kipar je sprva razmišljal o postavitvi kipa v reki, kar pa je bilo tehnično prezahtevno.[333] Gre za eno od Bezlajevih del, ki nadaljuje serijo stopal, navdihnilo ga je antično grško kiparstvo, kipar pa se je zanj odločil zaradi navezave na čevljarsko tradicijo v Tržiču in zaradi postavitve pred muzej, ki to tradicijo

[331] Prav tam.

[332] Prav tam.

[333] Za podatek se zahvaljujem Jiřiju Bezlaju.

Slika 79

tudi predstavlja.[334] Umestitev kipa v lapidarij Tržiškega muzeja je posrečena, saj se dobro povezuje z vsebino muzejske zbirke, daje pa tudi vtis avtohtone ostaline antične umetnosti, kar je paradoksalno, saj v Tržiču ostankov monumentalnega antičnega rimskega kiparstva ni.

Skulptura Metoda Frlica (r. 1965) *Delni pogled* stoji ob tržiški župnijski cerkvi nedaleč od Bitenčevega spomenika NOB (sl. 80). Kamnita plošča je zasnovana dvodelno: na sprednji strani je površina zglajena, pod sredino se odpira z manjšo odprtino nepravilne oblike, hrbtna stran pa je delno izdolbljena in razkriva mehko valovanje organskih oblik, odpira se pogled v osrčje kamna, kakršno se skriva pod gladko površino. Gre za kontrast med ploskovitostjo in plastičnostjo, med umetelnim, človekovim posegom v kamen in njegovo naravno podobo. V Frlicovem opusu najdemo več sorodno oblikovanih del. Naknadno je bila leta 2002 v sklop forme vive dodana tudi skulptura Gustava Januša (r. 1939),[335] ki stoji ob cesti nad Tržiško Bistrico, nedaleč od kompleksa BPT in predstavlja redek primer kiparskega dela v njegovem opusu, ko je z minimalnim posegom dinamiziral rob pokonci postavljene odrezane kamnite plošče, ki z valovito linijo deluje kot metafora bližnje gorske pokrajine.

Med zadnjimi pridobitvami tržiškega zunanjega javnega prostora je skulptura zmaja nasproti avtobusne postaje, ki se navezuje na legendo o nastanku Tržiča. Stoji na mestu nekdanje kapelice Trpečega Kristusa, ki je bila ob javni tehtnici.[336] Skulpturo iz pločevine, umeščeno na skale, je izdelalo KUD Ampus leta 2017.[337]

Slikarstvo

V slikarstvu prevladujejo sakralna dela. Več del sta prispevala oče in sin Matija Bradaška st. (1852–1915) in Matija Bradaška ml. (1889–1962), od slik s sakralno motiviko, portretov tržiških župnikov, bandera, ki je danes v župnijski kapeli na Bistrici pri Tržiču, do restavriranja starejših del v župnijski cerkvi, npr. Langusovega sv. Jurija (1901), Layerjeve freske v

334 Za podatek se zahvaljujem Jiřiju Bezlaju.

335 M. R., Tržič obogatila forma viva, str. 5; za podatek o letnici postavitve se zahvaljujem Aljažu Pogačniku.

336 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 169; Kapelica Trpečega Kristusa – Ecce homo, https://www.kamra.si/print.html?item_id=113084&tmpl=print (23. 7. 2020); Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 64. Javna tehtnica in kapelica sta bili porušeni ob izgradnji Cankarjeve ceste v letih od 1960 do 1961 (prav tam, str. 65).

337 P. Kovačič, Na Šuštarsko se je naselil zmaj, http://www.gorenjskiglas.si/article/20170906/C/170909895/1013/na-sustarsko-se-je-naselil-zmaj (9. 8. 2020).

kupoli (1911) in božjega groba (1912).[338] Nekaj slik, ki so bile v župnijski cerkvi pred 2. svetovno vojno, so pozneje umaknili v župnišče, kjer so še danes. Med deli Bradaške st. sta sliki z motivom sv. Družine in sv. Tilna oz. Egidija s stranskih oltarjev v podružnični cerkvi sv. Ane v Podljubelju iz leta 1889, oltarna podoba škapulirske Matere Božje iz leta 1902, ki je bila v Marijini kapeli v župnijski cerkvi, danes pa je v župnišču, slika *Smrt sv. Uršule* iz leta 1911, ki je v Marijini kapeli,[339] ter sliki sv. Blaža in sv. Elizabete iz leta 1912, ki ju je naročila Engelsbergerjeva leta 1911 in sta bili nekdaj v Marijini kapeli, sta danes v župnišču.[340] Sv. Blaž (sl. 81) je upodobljen kot škof, ki, zazrt v nebo, polaga roke nad dečka, ki se z roko dotika grla, njegova mati pa se priporoča svetniku, v ozadju deklica in mati čakata škofov blagoslov. Sv. Elizabeta, upodobljena kot kraljica s kronico in hermelinskim plaščem, je naslikana v značilnem motivu delitve miloščine revežem, ko stoji na stopnici palače, zaznamovane s stebrom, in iz skrinjice, ki jo pridržuje paž, jemlje zlatnike in srebrnike ter jih izroča starcu, pred njo pa se zvrstijo klečeča žena, deklica in deček. Gre za dela poznega nazarenskega sloga, ki jih zaznamuje pripovednost, prepoznavnost osrednjega motiva in v tej smeri je nadaljeval tudi Bradaška ml., ki je po očetovi smrti prevzel njegovo delavnico v Kranju.

Bradaška ml. je leta 1916 naslikal sliki sv. Roka[341] in sv. Antona Padovanskega, ki ju danes ni več v cerkvi. Leta 1920 je za prezbiterij župnijske cerkve naslikal sliki *Jezus ozdravlja bolnike* (sl. 82), ki je danes pod pevskim korom in prikazuje Jezusa, ki na ulici ozdravlja bolne, hrome in obsedene, otroke in starce, ter *Pomnožitev kruha* (sl. 83), ki je danes v Marijini kapeli in prikazuje Kristusa, ki sedi pod drevesom, blagoslavlja kruh in ribi ter množico, ki jo slikar po principu reliefa zgrinja levo in desno v ospredju kompozicije ter jo poglablja z umestitvijo figur v ozadje.[342] Leta 1932 je nastala slika sv. Blaža, ki je v župnišču in je sorodna zgoraj omenjeni sliki iz leta 1912, le da je manjša in v slogu poljudnejša. Slikar je od figur ohranil le svetnika in mater z otrokom, ki ji je v roko položil okostje ribe ter tako nazorno pokazal vzrok dečkovih bolečin v grlu. Poslikave Bradaške ml. so nastale tudi na zunanjščini podružnične cerkve sv. Jurija v Bistrici pri Tržiču, in sicer je leta 1927 v kapelici, ki so jo leta 1922 prizidali južni steni zunanjščine, naslikal brezjansko Marijo Pomagaj, ki jo časti par v gorenjski narodni noši, ob straneh pa levo sv. Ano in desno sv. Antona Padovanskega, na zakristiji pa leta 1931 sv. Krištofa, ker je prejšnjo poslikavo iz leta 1421 na zunanji strani prezbiterija prekrila na novo prizidana zakristija.[343] Leta 1931 je poslikal oz. obnovil kapelico na Čegeljšah, kjer je v ozadju za kiparsko skupino *Križanja* naslikal Jeruzalem, levo *Kristusa na Oljski gori* in desno *Vstajenje*, ter kapelico Žalostne Matere Božje v zgornjem koncu v Tržiču z motivi sv. Andreja, sv. Ane, sv. Uršule in sv. Florijana, ki so jo leta 1944 podrli Nemci,[344] ter kapelico sv. Jurija na Pungartu, kjer je poleg obnove obstoječih motivov v notranjščini (v sredi sv. Jurija, levo sv. Martina in desno sv. Evstahija) na zunanji strani naslikal sv. Janeza Krstnika in sv. Roka.[345]

Slika sv. Valentina škofa, ki jo je za podružnično cerkev sv. Ane v Podljubelju leta 1925 naslikal Pavel Lindtner, je prikazovala sladkobno kompozicijo svetnika, ki se na oblakih dviga v nebo, spodaj pa pokrajino s procesijo k cerkvi sv. Ane ter pastirčka v molitvi.[346] Pozneje so sliko umaknili iz cerkve v tržiško župnišče.[347]

Med vidnejšimi deli iz obdobja med obema svetovnima vojnama je poslikava moške kapele, današnje kapele sv. Cirila in Metoda v župnijski cerkvi v Tržiču.[348] Leta 1931 sta jo poslikala Janez Mežan (1897–1972) in Nikolaj Pirnat (1903–1948), ki ga je k sodelovanju povabil Mežan.[349] Škofija je potrdila njune osnutke in nastale so tri freske, od katerih sta danes vidni le še prvi dve, naslikani v lunetah, v katerih je kompozicija urejena s pomočjo naslikanega arhitekturnega okvira, okrog katerega se zvrstijo figure, v spodnjem pravokotnem polju pa je krajinski

338 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 52, 54; ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič.

339 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 52, 54. Več o slikah škapulirske Marije in sv. Uršule v članku Ane Lavrič v pričujoči publikaciji.

340 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 54. Za reprodukcijo slike sv. Elizabete gl. članek Ane Lavrič v pričujoči publikaciji.

341 Naročila jo je gospa Engelsberger (ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 139; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 54).

342 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 55.

343 *Cerkveni glasnik* 8, 1931, str. 3; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 118, 122, 123.

344 *Cerkveni glasnik* 8, 1931, str. 3; *Cerkveni glasnik* 9, 1931, str. 3; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 170–171; ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič.

345 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 173. Kapelico je leta 1985 preslikal Lojze Čemažar (gl. spodaj).

346 *Cerkveni glasnik*, september 1925, str. 4.

347 Po obnovi cerkve leta 1955 je bilo v njej več slik, ki so jih pozneje odstranili, npr. sv. Janeza Nepomuka, slika sv. Ane, ki je bila prej v cerkvi sv. Andreja v Tržiču in so jo leta 1955 prenesli v Podljubelj, nato pa jo je nadomestil Ribnikarjev kip. V cerkvi so bile še slike Matere Božje, Brezmadežne in sv. Jožefa, prva je bila dar družine Zibler, drugi dve so prenesli iz zvonika župnijske cerkve v Tržiču. V vhodni lopi je bil v niši manjši kip sv. Ane, ki je prvotno stal v Hofbauerjevem znamenju, dodali so mu še manjši kip Marije, na stenah pa sliki sv. Ane in Ivane Orleanske, ki ju je podarila neka družina iz Podljubelja (Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 28; ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič).

348 *Cerkveni glasnik* 8, 1931, str. 3; *Cerkveni glasnik* 5, 1931, str. 3–4; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 1, dopis škofijskega ordinariata župnemu uradu v Tržiču, 9. 7. 1931.

349 UIFS ZRC SAZU, mape umetnikov, Mežan Janez, pismo umetnika Francetu Steletu, 30. 9. 1931. Umetnika sta bila v prijateljskih odnosih še iz študentskih let v Zagrebu in pozneje v Mariboru, družilo ju je sodelovanje na skupnih razstavah in v istih umetniških društvih (Cobelj, *Janez Mežan*, str. 18, 19, 21).

Slika 85

motiv. Prva freska (sl. 84) z zavetniki tržiških obrti sv. Lovrencem, zavetnikom kuharjev in gasilcev, sv. Lucijo, zavetnico krojačev, šivilj in tkalcev, sv. Rokom, zavetnikom šivilj, krojačev in tesarjev, sv. Krišpinom, zavetnikom čevljarjev, in sv. Florijanom, zavetnikom gasilcev,[350] v spodnjem pravokotnem polju prikazuje panoramo Tržiča v pogledu od juga proti severu in zajema vse tri cerkve ter grad Neuhaus. Druga je freska Marije vedne pomoči z delavci ob straneh, oblečenimi v delavske predpasnike (sl. 85): na desni strani delavec ponižno pokleka pred Marijo, delavka pa se ji priporoča v molitvi, na levi pa se k Mariji zateka delavska družina; pod Marijo sta upodobljeni tovarni BPT in Peko. Marija je po vsej verjetnosti nastala po podobi, ki jo je za župnijsko cerkev plačal Andrej Gassner st.,[351] navsezadnje je na freski v varstvo Mariji izpostavljena ravno BPT, katere solastnik je bil Gassner, kar bi morda kazalo na njegovo vlogo pri izbiri motiva. Obe freski se vsebinsko povezujeta, saj prva predstavlja obrti, na katerih je temeljilo tržiško gospodarstvo pred razvojem industrije, tega pa prikazuje druga freska. Tretja freska, ki je bila med oknoma in je prikazovala Kristusa Kralja,[352] je bila prebeljena leta 1963, ko so na njeno mesto umestili Kregarjevo sliko sv. Cirila in Metoda.[353] Deleža posameznega avtorja ni moč ločiti, freske veljajo za Mežanovo najpomembnejše freskantsko delo.[354] Slogovno je delo nastalo pod vplivom nove stvarnosti in barvnega realizma. Mežan je leta 1932 za Dom na skali naslikal sliko sv. Jožefa, ki je visela nad odrom v gledališki dvorani in je danes v župnišču.[355]

Med manjšimi deli je bandero za cerkev sv. Ane v Podljubelju, ki ga je leta 1933 naslikal Slavko Pengov (1908–1966) in na eni strani upodobil Marijo kraljico z Detetom, na drugi pa sv. Jožefa z otrokom, ki je razigrano razgiban (sl. 86). Ozadje in oblačila angelov, ki so naslikani ob strani na obeh upodobitvah, se dopolnjujejo v komplementarnem kontrastu rdeče in zelene.

Omenimo še portrete tržiških župnikov, ki so nastajali od obdobja 1. svetovne vojne do danes. Matija Bradaška st. je leta 1915 v realistični izvedbi upodobil Frančiška Špendala (1846–1915) v dokolenskem izrezu, v tričetrtinskem profilu pred nevtralnim rjavim ozadjem (sl. 87). Duhovniško oblačilo dopolnjujeta moceta in pas, na mizi je bireta, kar kaže na Špendalovo funkcijo kanonika v Novem mestu

350 Knific in Ahačič, *Prisrčen pozdrav iz Tržiča*, str. 248.
351 Pirc, Marijine slike, str. 4; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 167.
352 *Cerkveni glasnik* 8, 1931, str. 3; *Cerkveni glasnik* 9, 1931, str. 3.
353 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 66.
354 Cobelj, *Janez Mežan*, str. 23.
355 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 396, sl. Več o sliki v članku Ane Lavrič v pričujoči publikaciji.

Slika 88

od leta 1909.[356] Realistični portret Jožefa Potokarja (1874–1922), ki ga je naslikal Matija Bradaška ml. in je datiran z letnico 1915, je verjetno nastal po njegovi portretni fotografiji (sl. 88). Naslikan je v dopasnem izrezu v tričetrtinskem profilu pred rjavim ozadjem. Na prsih nosi odlikovanji, in sicer ga je leta 1916 cesar odlikoval z zlatim zaslužnim križcem s krono na traku hrabrostne medalje za zasluge v vojni, odlikovan je bil tudi s srebrno častno medaljo Rdečega križa.[357] Ker se letnica na portretu in leto prejema odlikovanja ne ujemata, je datacija portreta odprta, poraja se vprašanje, ali sta bili odlikovanji naslikani naknadno.

Janez Mežan je leta 1931 portretiral Matijo Škerbca (1886–1963). Slika je verjetno nastala po fotografiji (sl. 89), Škerbec je tedaj že župnikoval v Kranju, saj je Tržič zapustil leta 1928. Gre za doprsni portret v rahlem tričetrtinskem profilu, ki je nastal pod vplivom nove stvarnosti. Stane Kregar (1905–1973) je leta 1940 naslikal doprsni portret Antona Vovka pred nevtralnim rjavim ozadjem (sl. 90). Podan je v slogu barvnega realizma v reducirani barvni paleti, vključujoč le črno, belo in rdečo. V realistični interpretaciji je Vovka kot nadškofa leta 2003 upodobil še Nikolaj Mašukov (r. 1956), ki ga je zajel v podkolenskem izrezu, s knjigo v roki in sedečega na oblazinjenem stolu pred zlatorjavim ozadjem (sl. 91). Na njegov zažig v Novem mestu, ki so se ga v Tržiču spomnili ob petdesetletnici leta 2002, opozarjajo plameni, ki se dvigajo iz škrlatne mocete. Mašukov je leta 2012 naslikal še doprsni portret Romana Starca (sl. 92) v tričetrtinskem zasuku, s pogledom, usmerjenim v gledalca. Oblečen je v opravo vitezov Božjega groba v Jeruzalemu, v katerega je bil sprejet leta 2008.[358] V ozadju ob knjižni omari je kot slika v sliki vključen prej omenjeni Vovkov portret.

Večina Kregarjevih del je za Tržič in okolico nastala v šestdesetih letih in do njegove smrti leta

[356] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 197.
[357] ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič.
[358] Pavlič, Plemenitega duha, https://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/57-36-CerkevDoma-6 (14. 8. 2020).

Slika 94

1973, posamezna dela pa je ustvaril že v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja in ni šlo le za slike. Po njegovem načrtu iz leta 1937 je pasar Janez Drnovšek za tržiško župnijsko cerkev izdelal večno luč, ki sta jo cerkvi darovala župnik Anton Vovk in Viktor Kragl,[359] leta 1987 so jo prenesli v zakristijo,[360] od leta 1989 pa je v cerkvi sv. Andreja, kjer so jo uporabili za lestenec.[361] Sestavlja jo kroglasti nastavek za večno lučko, ki je povezan z okroglo, na robu perforirano ploščo, na katero so pritrjene tri enake manjše plošče, v čemer razbiramo simboliko Boga in sv. Trojice. Leta 1939 je za župnijsko cerkev po njegovem načrtu Drnovšek izdelal nova vratca tabernaklja. Prikazujejo Jagnje Božje, prebodeno z mečem, čigar kri se steka v kelih na oltarni mizi, pod katero je sedem studencev, tj. sedem zakramentov. Ozadje zapolnjujejo križi in oljčne vejice, ki slavijo Kneza miru, vse pa obdaja vinska trta.[362] Leta 1939 je naredil načrt za bandero Marijine družbe žena, po katerem je pasar Drnovšek izdelal kovinski nastavek z motivom sv. Ane na eni strani in srca Marijinega, prebodenega s sedmimi meči, na drugi.[363] Leta 1938 je naredil načrt za nov oltar v kapeli Doma na skali, leta 1939 pa naslikal še sliko sv. Jožefa z Detetom,[364] ki je nadomestila ceneno tiskano podobo.[365] Nastanek slike sovpada s praznovanjem petdesetletnice Vincencijeve družbe, na kar so opozarjali že leta 1938 ob postavitvi novega oltarja, ko so apelirali na darežljivost dobrotnikov za

[359] *Cerkveni glasnik*, 1937, št. 11, str. 3, »To in ono«; *Cerkveni glasnik*, 1939, št. 5, str. 7, »Nova vratca našega tabernaklja«; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 60.
[360] Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 80.
[361] ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 214.
[362] *Cerkveni glasnik*, 1939, št. 5, str. 8, »Nova vratca našega tabernaklja«; Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 60.
[363] *Cerkveni glasnik*, 1939, št. 7, str. 2.
[364] *Cerkveni glasnik*, 1939, št. 5, str. 5, »Ob petdesetletnici Vincencijeve konference«.
[365] *Cerkveni glasnik*, 1938, št. 10, str. 3, »To in ono«.

Slika 95

naročilo nove oltarne slike.[366] Kregarjev moderno zasnovan oltar je nadomestil oblikovno skromnejšega predhodnika, in sicer se je nad oltarno mizo dvigal parapet s škatlastim tabernakljem, ki ga je krasil Kristusov lik, v ozadju za tabernakljem pa nizek zaslon s sliko sv. Jožefa v masivnem pozlačenem okvirju, ki sta jo obdajala dva nastavka s kroglo (sl. 93). Kregarjeva slika je danes v župnišču. Sodi med slikarjeva dela iz predvojnega obdobja poetičnega oz. barvnega realizma, kompozicija je pretežno grajena na kontrastnih odtenkih rdeče in modre. V dopasnem izrezu sta naslikana melanholični sv. Jožef in blagoslavljajoči Jezus svežega, otroško resnobnega obrazka. Jožef pridržuje razcveteno belo lilijo, svoj značilni atribut. Zagrinjalo nasičene rdeče barve pred modrikastim nebom zapira ozadje, na oltarju pa je optično zaključevalo oltarni nastavek.

Kregarjevo delo za tržiške in okoliške cerkve se je nadaljevalo v šestdesetih letih, ko je naslikal več slik ter izdelal načrte za več vitrajev in eno monumentalno tapiserijo. K sodelovanju ga je večkrat pritegnil arhitekt Anton Bitenc, s katerim ga je vezalo tesno prijateljstvo. Slikarska dela so nastajala v njegovem prepoznavnem slogu, ki ga srečujemo na delih po številnih slovenskih cerkvah, in sicer je povezal figuraliko iz predvojnega slikarstva poetičnega realizma z abstraktnim komponiranjem ozadij, na katerih je razčlenjeval barve in jih v slikovitih lisastih nanosih transformiral v čisti likovni jezik. Takšen kompromis med zahtevami naročnikov in gledalcev na eni strani ter lastno izpovedno močjo na drugi se je izkazal za uspešnega in predstavlja vrhunec slovenskega sakralnega slikarstva 20. stoletja.[367]

Prva med povojnimi deli je bila slika sv. Cirila in Metoda za tržiško župnijsko cerkev iz leta 1963, ki je nastala ob praznovanju 1100. obletnice prihoda sv. bratov med Slovane (sl. 94) in tedaj so jo umestili v moško kapelo na mesto prebeljene freske Kristusa

366 Prav tam.

367 Prim. Tršar, Kregarjev doprinos, str. 36.

Slika 96

Kralja.[368] Sv. brata, ki sta leto poprej ob povzdignjenju ljubljanske škofije v nadškofijo (in nekdanjega tržiškega župnika Antona Vovka v nadškofa) postala njena zavetnika,[369] sta naslikana v celopostavni, frontalni postavitvi. Upodobitev sv. Cirila kot učenega meniha s knjigo v rokah je značilna, medtem ko je sv. Metoda bolj izvirna, upodobljen je kot pravoslavni škof, kar natančneje opredeljuje njegovo poreklo in delovanje v vzhodnem krščanskem svetu. K temu prispeva še ozadje, saj stojita pred vratci ikonostasa, na katerih v ozadju za sv. Cirilom razberemo podobo križanja. Geometrično razčlenjena kompozicija velikih barvnih ploskev v komplementarnih kontrastih ustvarja ploskovito abstraktno ozadje, ki se kot svetlobna premena preslikava na oba svetnika.

Leta 1964 je sledilo naročilo za oltarni sliki sv. Roka in Marijinih staršev, ki sta nadomestili v požaru uničena stranska oltarja sv. Roka in sv. Joahima iz podružnične cerkve sv. Jožefa v Tržiču.[370] Za ponovno opremo pogorele cerkve so se obračali na različne ponudnike,[371] a naposled je naročilo dobil Stane Kregar.[372] Sv. Rok je upodobljen s sklenje-

368 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 66; Lavrič, Sv. Ciril in Metod, str. 116.

369 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 92.

370 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Staneta Kregarja tržiškemu župniku, 17. 3. 1964. Župniku se je udinjal tudi nek ljubiteljski slikar, ki je potem, ko sta bili sliki postavljeni v cerkev, menil, da kvarita lepoto in poduhovljenost cerkve, ki da ni galerija in da ni treba, da bi bila nekaj več, za kar je namenjena (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46).

371 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo, 6. 4. 1961, ki bi utegnilo izvirati iz enega od ženskih samostanov v Ljubljani (morda šolskih sester sv. Frančiška) in iz katerega je razvidno, da so za cerkev ponujali tako slike kot kipe svetnikov, katerih oltarji so zgoreli.

372 Sliki sta bili prevzeti leta 1965, ker se je zavlekla izdelava okvirjev (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Staneta Kregarja tržiškemu župniku, 28. 5. 1965). Masivna okvira, ki nadomeščata oltarna nastavka, je po načrtu Antona Bitenca (v dogovoru s Kregarjem) izdelal Milan Hrovat iz Domžal (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Antona Bitenca tržiškemu župniku, 7. 6. 1964; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Staneta Kregarja tržiškemu župniku, 17. 3. 1964; NŠAL,

nimi rokami v molitvi, sedeč na skali, prepoznaven po romarski školjki, krvavečih ranah in psu s kosom kruha v gobcu (sl. 95). Tisto, kar pritegne pozornost, je svetnikova duhovna lepota, ko notranje zazrt, zamaknjenega pogleda prisluhne Božjemu nagovoru in v svoji vdanosti Božjemu načrtu deluje tiho slovesno. Kompozicija je zasnovana po tradicionalnih vzorcih zapiranja ob straneh z vertikalami dreves in prodora v globino na sredi. Medtem ko je barvna lestvica figur zreducirana na sivozelene in rjave odtenke, pa je krajina podana v močnejših barvnih kontrastih. Pod nebom, ki deluje kot modernistična izpeljava elgrecovskega neba, se v ozadju barvno razčlenjene pokrajine odpira pogled na Tržič in bližnje gore, realistični detajl, ki ga je Kregar upodobil po fotografiji, ki mu jo je poslal župnik Zakrajšek.[373] Na osnutku, kjer je kompozicija enaka, le poteza je bolj sproščena, je krajina postavljena višje in odmerjen ji je manjši del kompozicije. Z vključitvijo Tržiča je tudi sv. Rok prištet med tržiške priprošnjike.

Medtem ko je sv. Rok umeščen v eksterier, se na nasproti stoječi oltarni sliki Marijinih staršev prizor odvija v notranjščini (sl. 96). V ospredju na stolu sedi sv. Joahim, ki v naročju drži knjigo in z očetovsko naklonjeno gesto vabi k branju biblije malo Marijo, ki, oblečena v belo obleko in naglavno tančico, kleče moli, sv. Ana pa sedi v ozadju s knjigo v naročju. Barvna skala hladnih, intenzivnih kontrastnih odtenkov notranjščino približuje abstraktnemu barvnemu zapisu. Motivika, ki poudarja učenost oz. izobraževanje v Marijini družini, ki prebira svetopisemske knjige, izhaja iz tradicije upodabljanja sv. Joahima in Ane z malo Marijo, npr. sv. Joahim in Ana učita Marijo brati, sv. Ana uči Marijo brati, s to razliko, da je Joahimova vloga na Kregarjevi sliki aktivnejša, saj je običajno v vlogi Marijine učiteljice upodobljena sv. Ana, sv. Joahim pa je opazovalec oz. spremljevalec, tokrat pa on uči Marijo brati. Z izpostavitvijo sv. Joahima v kompoziciji se je Kregar navezal na patrocinij nekdanjega stranskega oltarja, z vključitvijo sv. Ane in Marije pa je črpal iz starejše sakralne umetnosti, npr. baročne, ko je imelo poudarjanje Marijinega izobraževanja vzgojni zgled.

Po Kregarjevih načrtih so nastajali tudi vitraji, in sicer leta 1964 za podružnično cerkev sv. Ane v Podljubelju ter leta 1969 za podružnično cerkev sv. Neže na Brezjah pri Tržiču. Vse je izdelalo podjetje Staklo iz Zagreba.[374] Za gotski prezbiterij podljubeljske cerkve so nastali štirje, ki so nadomestili prejšnje[375] (sl. 97). Trije šilastoločno zaključeni vitraji prikazujejo reducirane pasijonske upodobitve in izbrane motive orodij Kristusovega mučeništva. Simbolna motivika je bila Kregarju blizu in kaže na umetnikovo vzorovanje po romanskih in zgodnjegotskih vitrajih.[376] Vsebinsko izhodišče slikanih oken predstavlja srednje, vzhodno okno, ki je edino, ki prikazuje Kristusov lik, njegov človeški obraz in ne le simbolov. Reduciran motiv *Ecce homo* se prepleta s trnjem in kockami, dvema orodjema Kristusovega mučeništva. Na vitraju na severni steni se dviga Golgota s tremi križi, pod njo je upodobljen Kristusov monogram, na vitraju na južni steni pa so zbrani *arma Christi* v večjem številu, in sicer žeblji, sulica, klešče in trs z gobo, napojeno z žolčem in kisom, evharistični motiv kapelj Kristusove krvi, ki kapljajo v kelih na spodnjem robu kompozicije, pa zaokroža vsebino treh oken, s čimer je Kristusovo trpljenje osmišljeno kot žrtev v Božjem odrešenjskem načrtu. Na severni steni je še pravokotni vitraj z motivom sv. Eme Krške, ki objokuje svoja mrtva sinova[377] (sl. 98). Izbiri ene najbolj priljubljenih svetnic na slovenskem ozemlju, ki ji je posvečena cerkev na bližnjem Koroškem, priljubljenem romarskem kraju Slovencev, je najbrž botrovala bližina meje; tudi Tržičani so romali na Koroško in na grob sv. Eme.[378] Prelaz Ljubelj pa je bil povezan s sámo svetnico, saj je čezenj hitela v Breže na Koroškem, ko je izvedela za smrt svojih dveh sinov.[379] Emino trpljenje se povezuje z vsebino ostalih treh oken, ki simbolno predstavljajo Kristusovo trpljenje, motiv bi lahko pojmovali kot različico *pietà* in simbolno nadaljevanje Kristusovega pasijona na treh oknih, na kar napeljuje tudi postavitev ob okno z motivom treh križev na Golgoti. Kregar je izbral pisane barve kontrastnih odtenkov, kar je bilo značilno za njegove vitraje, v Podljubelju pa je ta izbira še toliko bolj posrečena, ker jih je umestil v gotski prezbiterij, ki pripada umetnostnemu obdobju, ko je umetnost vitrajev doživljala vrhunec.

Po Kregarjevih osnutkih so za novo zgrajeno cerkev sv. Neže v Brezjah pri Tržiču nastali štirje vitraji, blagoslovljeni leta 1969, ki nadomeščajo oltarni nastavek (sl. 99). Okna kvadratne oblike so postavljena v kvadrat in v razmiku tvorijo obliko križa, na in ob katerega so umeščeni kipi z oltarja iz porušene cerkve. Barvita okna ustvarjajo kontrastno ozadje sa-

ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Staneta Kregarja tržiškemu župniku, 10. 1. 1965; NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismi Milana Hrovata tržiškemu župniku, 13. 2. 1965 in 5. 4. 1965). Mizarska dela pri okvirjih je prevzel Vinko Homar (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, račun Vinka Homarja, 5. 1. 1965). Izdelava okvirjev se je nekoliko zavlekla zaradi bolezni mojstra in slabe kakovosti zlata za pozlato (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Milana Hrovata tržiškemu župniku, 14. 9. 1965).

373 NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, pismo Staneta Kregarja tržiškemu župniku, 7. 3. 1964. Gre za pogled z Velike miz'ce, razgledne točke na poti na Kriško goro. Za podatek se zahvaljujem župniku Tomažu Prelovšku.

374 Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 28; ŽA Kovor, Kronika župnije Kovor.

375 Cerkev je bila po 2. svetovni vojni nekaj časa nedostopna, pozneje razdejana, saj je bila odprta, iz nje pa so bili odneseni kipi, slike ipd. (NŠAL, ŠAL/ŽA, Tržič, t. e. 46, dopis škofijskemu ordinariatu v Ljubljani, 6. 7. 1955. Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 27).

376 Šorli Puc, Kregarjevi vitraji, str. 91.

377 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 193.

378 ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, str. 115–116.

379 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 7.

Slika 99

kralni notranjščini, še zlasti belemu ostenju in formi križa ter predstavljajo dinamičen barvni akcent v cerkveni notranjščini. Gre za figuralne motive, katerih detajle glav in rok je izvedel v risbi, preostalo telo pa zapolnjujejo barvne ploskve, saj je umetnik glavni poudarek namenil barvam.[380] V zgornjem levem oknu je upodobljena sv. Neža s palmovo vejo in z jagnjetom, v desnem pa Marija z Detetom, imenovana Marija, Kraljica miru. Upodobitev slednje se nanaša na zaobljubo dveh domačinov iz 2. svetovne vojne, ki sta sklenila, da postavita kapelico na čast Kraljici miru, če vas ne bo požgana in z izgradnjo nove cerkve so zaobljubo več kot izpolnili.[381] Spodnji dve okni prikazujeta angela adoranta. Figure so podane v dokolenskem izrezu, svetnica in Mati Božja v tričetrtinskem profilu, angela v frontalni drži, zgled za katero bi ponovno lahko iskali v naslonu na starejšo tradicijo sakralne umetnosti.

Po Kregarjevem osnutku je bila za kapelo sv. Marije Goretti leta 1973 izdelana tapiserija, ki jo je izdelalo podjetje Zanatska radnja za proizvodnju tapiserija iz Novega Sada[382] (sl. 100). Tapiserije so bile priljubljena likovna tehnika v sedemdesetih letih 20. stoletja, v sakralnih prostorih pa so bile nadvse redke.[383] Kregar je izhajal iz oblike križa, simbolnega središča sakralnega prostora, ki ga je zaobjel v Kristusu, ko ga je v frontalni postavitvi, razprostrtih rok umestil v središče kompozicije. Krake križa lahko razberemo tudi iz detajlov abstrahiranega ozadja za Kristusovim likom. Vstali Kristus se dviga v svetlobi, on je svetloba, ki se razširja po celotni kompoziciji. Njegov sij se v dveh koncentričnih krogih širi okrog njega, manjšega obkroža rdeče-zelenkasta linija, ki predstavlja barvno protiutež peščenim odtenkom.

[380] Šorli Puc, Kregarjevi vitraji, str. 91.
[381] ŽA Kovor, tipkopis o zgodovini cerkve sv. Neže.
[382] Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 70; *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 7, 20.
[383] Spomnimo na tapiserijo, ki je nastala leta 1978 za cerkev sv. Jožefa na Studencih v Mariboru po predlogi mariborske slikarke Ide Brišnik Remec.

Gre za eno od več sorodnih monumentalnih upodobitev vstalega Kristusa, bistriški je najbliže vstalemu Kristusu na oltarni freski iz cerkve v Dražgošah (1967), podobnega najdemo na vitraju v cerkvi v Kosezah (1974) in na mozaiku v cerkvi na Ježici (1970).[384] Na levi in desni strani je upodobljeno mučeništvo sv. Marije Goretti, ki je bila kot dvanajstletno dekle žrtev napada Aleksandra Serenellija, ki jo je potem, ko se je uprla posilstvu, osemnajstkrat zabodel. Preden je naslednjega dne umrla, je morilcu odpustila.[385] Svetnica napol leži na tleh, iz ran ji teče kri na belo srajco, otožni pogled in levico dviga h Kristusu. Na desni njen morilec zapušča prizorišče zločina kot obupani skesanec, v rokah drži okrvavljen nož, obraz pa skriva v dlaneh. Potopljen je v senco, razvidna je le njegova silhueta, kar bi lahko razumeli kot simbolno nakazano njegovo stranpot v greh. Umestitev svetnice na Kristusovo desnico in morilca na levico spomni na kompozicije poslednjih sodb, kakršne poznamo že iz obdobja srednjeveške umetnosti, ko so pravični, izbrani za raj, na Kristusovi desni, pogubljeni pa na levi. Pa vendarle obstaja kanec upanja: Marijina izprožena levica je znamenje odpuščanja, na kar bi lahko navezali tudi goloba kot simbol sprave in miru, saj je svetnica storilcu odpustila, ta se je pozneje pokesal za svoj greh in se spreobrnil. Predstavljeni sta dve skrajni poti mladosti, svetništvo in greh, kar bi lahko razumeli kot spodbudo in opomin mladim župljanom novoustanovljene župnije, v kateri so prevladovali tržiški delavci, ki jim je bila svetnica blizu tudi po delavskem okolju, iz katerega je izhajala.[386] Kregar je za tapiserijo določil pastelne odtenke toplih in peščenih barv, ki jih je uravnotežil z detajli v sivkastih in vijoličastih tonih ter ustvaril skladno celoto, ki se je dopolnjevala s prostorom. Oblikovno v tapiseriji delno odmevajo značilnosti Kregarjevega slikarstva iz šestdesetih let, ki je nastajalo pod vplivom nove figuralike in poparta.

Kregar je malo pred smrtjo leta 1973 za isto kapelo naslikal še sliko Marije z Jezusom[387] (sl. 101). V njej odmeva tradicija barvnega realizma. V kompoziciji je opazen naslon na renesančno beneško slikarstvo, saj je Marija upodobljena sede pred ozadjem, ki ga zastira tkanina, levo in desno se nad parapetom odpira pogled na nebo. Belo cvetje, ki je spleteno v kito na zastoru in ki poganja na vejici, je simbol Marijine čistosti. Dete v Marijinem naročju razprostira roke, kar se povezuje z držo vstalega Kristusa na tapiseriji ter deluje kot nekakšna napoved Kristusovega trpljenja in odrešenja.

Tone Kralj je za župnijsko kapelo na Bistrici po naročilu župnika Viktorja Zakrajška leta 1973 naslikal sliko sv. Cirila in Metoda[388] (sl. 102). Gre za eno od številnih Kraljevih upodobitev slovanskih apostolov, ki ju je tokrat upodobil v dopasnem izrezu v cerkvi pred oltarno mizo, na kateri sv. Metod z blagoslavljajočo gesto pridržuje podobo z motivom poslednje sodbe, sv. Ciril pa knjigo, v kateri je besedilo molitev *v imenu Očeta* in *očenaša*. Izbiri svetnikov je botrovala naročnikova ekumenska naravnanost.[389]

Leta 1986 je Tomaž Perko (r. 1947) za isto kapelo naslikal monumentalno sliko s postajami križevega pota[390] (sl. 103), ki zaradi pomanjkanja prostora nadomešča križev pot. Zasnovana je kot triptih: na srednjem, največjem polju, ki se šteje za VII. postajo križevega pota, je upodobljen Kristus, odet v škrlat in trnje, ki izmučen pade po tleh. Nad njim so tri figure, ženska kričečega izraza, s pivskim vrčem v rokah in dva moška, eden igra na gosli, drugi zvrača kozarec vina. Z lahkomiselnim vdajanjem skušnjavam predstavljajo grešno človeštvo, zaradi katerega Kristus trpi. Motiv je podan v slogu holandskega pivskega oz. gostilniškega žanra 17. stoletja, za katerega je bila značilna naturalistična upodobitev pivskih druščin s komičnimi poudarki. Ženski lik deluje kot reinterpretacija slike Fransa Halsa *Malle Babbe*. Levo in desno se zvrsti po šest postaj križevega pota v redukcijah motivov. V ožjih izrezih so v pogledu od blizu zajeti obrazi protagonistov križevega pota, ki so podani naturalistično. XIV. postaje ni naslikana, ker naj bi jo zajemala oltarna tapiserija z motivom iz groba vstalega Kristusa.[391]

Leta 1985 je Lojze Čemažar (r. 1950), avtor številnih sakralnih poslikav, poslikal kapelico sv. Jurija na Pungartu[392] (Pot na Bistriško planino 32), ki je doživela že več faz poslikav, od samouka Marka Štreklja do Matije Bradaške ml. leta 1931.[393] Čemažar je deloma sledil obstoječim motivom, nekaj jih je naslikal na novo. V notranjščini je sledil prejšnji ikonografiji in upodobil sv. Jurija v boju z zmajem, levo sv. Evstahija z jelenom in desno sv. Martina, ki z mečem deli svoj plašč napol, na zunanjščini pa je naslikal drugačne motive od predhodnih, tj. na stranskih stranicah sv. Jakoba in Krst v Jordanu, v čelu pa simbole Kristusovega trpljenja in evharistije, tj. trnovo krono s kapljami krvi, ki padajo v kelih ob hlebu kruha. Prizori so podani v risbi tekoče linije, ki jo dopolnjujejo barvne ploskve.

Med profanimi deli velja omeniti fresko z motiviko zgodovine Tržiča, ki jo je na predlog ravnatelja Mirka Brejca v avli Osnovne šole heroja Grajzarja na Zalem Rovtu naslikal Slavko Pengov leta 1963.[394] Na

384 *Kregarjevo strmenje*, passim.
385 *Leto svetnikov*, str. 48.
386 *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 4.
387 Prav tam, str. 7.
388 Prav tam, str. 21; Lavrič, Sv. Ciril in Metod, str. 109–110.
389 Lavrič, Sv. Ciril in Metod, str. 110.
390 Naročilo zanjo je dobil leta 1979 (Petek in Petek, *Kronika župnije Tržič*, str. 126).
391 Prav tam.
392 *30. obletnica župnije sv. Marije Goretti*, str. 32–33.
393 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 173.
394 P., V avli šole bo freska, str. 4. Več o Bogomirju Brejcu: Perko, Brejc, Bogomir – Mirko, http://www.gorenjci.si/osebe/brejc-bogomir-mirko/1237/ (23. 7. 2020).

12 kvadratnih metrih je prikazovala tržiško zgodovino od rimske antike, tržiških cehov, velikega požara leta 1811, obdobja industrializacije, delavske vstaje do povojnega časa z upodobitvijo delavcev pred tržiškimi tovarnami. Freska ni ohranjena.

Sklep

Ob pregledu izbranih spomenikov oz. likovnih del lahko sklenemo, da je obdobje od konca 19. stoletja do 2. svetovne vojne za Tržič predstavljalo pomemben čas arhitekturne ekspanzije in naročil slikarskih del, medtem ko je bilo kiparskih manj. Od druge polovice 20. stoletja do danes je delež arhitekturnih del nekoliko manjši, delež slikarskih je primerljiv s prvo polovico 20. stoletja, medtem ko se je povečalo število kiparskih del. V arhitekturi prve polovice 20. stoletja prevladujejo tovarniški in stanovanjski objekti, za katere sta največ načrtov prispevali gradbeni podjetji C. T. Steinerta iz Frankfurta ob Majni in Josipa Dedka, ki je bil eden največjih gradbenih podjetnikov tedanjega časa na Slovenskem. Prevladovala so naročila tovarnarjev, sledijo naročila zasebnikov, medtem ko cerkvenih naročil, razen adaptacij in obnov, ni bilo. Nastajala so zlasti historistična dela, v manjšem obsegu funkcionalistična.

V drugi polovici 20. stoletja je bil za razvoj mesta in prometnih povezav pomemben urbanistični načrt, ki ga je izdelal Ciril Oblak, ki je tudi avtor več stavb. Znal je ločevati med starejšim spomeniškim fondom v starem mestnem jedru, za katerega si je kot primarno nalogo zadal ohranjanje obstoječega ter nemoteče poseganje v mestno tkivo z novogradnjami, in med novogradnjami na Bistrici pri Tržiču, kjer je do izraza prišla njegova modernistična gradnja. Tudi v tem času je prišlo do širitev tovarniških objektov in gradnje stanovanjskih stavb za delavce, vendar je v primerjavi s prvo polovico 20. stoletja manj izstopajočih del. V zadnjem obdobju je novogradenj manj, arhitektura je trajnostno naravnana. Na področju sakralne arhitekture sta bila dva večja posega novo zgrajena podružnična cerkev sv. Neže v Brezjah nad Tržičem in obnova v požaru uničene podružnične cerkve sv. Jožefa v Tržiču. Drugih večjih gradbenih projektov ni bilo, vrstile so se predvsem obnove in adaptacije že obstoječih cerkva in kapel. Večino projektov je vodil arhitekt Anton Bitenc.

Na področju javnega kiparstva ima Tržič še neizkoriščene potenciale, saj je obstoječega fonda malo. Prevladujejo dela iz druge polovice 20. in začetka 21. stoletja, med katerimi je manjše število spomenikov, na eni strani so spomeniki NOB po naročilu Zveze borcev in občine, na drugi portretni spomeniki, ki so večinoma posvečeni tržiški duhovščini. Javni prostor je s svojimi deli zapolnjeval lokalni kipar Vinko Ribnikar, vendar gre za manjša dela, zato lahko le obžalujemo, da ni imel dovolj priložnosti, da bi svoj kiparski talent v polni meri izživel. Edini primer obsežnejše kiparske akcije je bila forma viva leta 2001, ko je mesto dobilo več kiparskih del, ki so dopolnila obstoječe ali novo zasnovane javne površine.

Od slikarskih del prevladujejo dela s sakralno motiviko, ki so v veliki meri nastajala že v prvi polovici 20. stoletja, ko so se naročniki obračali največ na Matijo Bradaško st. in njegovega sina, ki sodita še v generacijo podobarjev, ki so gojili pozni nazarenski slog po vzoru cerkvenega slikarstva bratov Šubic in Janeza Wolfa, manjše število naročil so dobili slikarji generacij iz obdobja med obema vojnama, ki so bili že akademsko izobraženi. Med njimi izstopa Stane Kregar, ki je s tržiško duhovščino sodeloval že pred 2. svetovno vojno, še zlasti pa v drugi polovici 20. stoletja, ko ga je k naročilom pritegnil tudi Anton Bitenc. Za to okolje je ustvaril sicer manj znana dela, med katerimi velja opozoriti na tapiserijo za župnijsko kapelo na Bistrici pri Tržiču kot eno redkih tovrstnih del na Slovenskem. Področje profanega slikarstva bi bilo treba še raziskati, vrsta stavb, za katere so dela nastajala, je bila namreč v zadnjih desetletjih porušena ali pa je dostop omejen.[395]

PODNAPISI K SLIKAM

Slika 1: Bombažna predilnica in tkalnica Tržič (Tržiški muzej)
Slika 2: Načrt kompleksa BPT (ZAL, Enota za Gorenjsko Kranj)
Slika 3: Podjetje Séquin & Knobel: načrt prizidka predilnice BPT, 1903, Tržič (ZAL, Enota za Gorenjsko Kranj)
Slika 4: Podjetje Séquin & Knobel: vodni stolp BPT, 1903, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 5: Danilo Fürst: tkalnica BPT, 1960–1961, Tržič (Nataša Koselj, Arhitekt Danilo Fürst, sken)
Slika 6: Hidroelektrarna na Čegeljšah v svoji prvotni podobi po 1904 (Tržiški muzej)
Slika 7: Hidroelektrarna na Čegeljšah v današnji podobi (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 8: Josip Dedek: Hidroelektrarna Ravne, 1924 (Tržiški muzej)
Slika 9: August Wagner: načrt kemične tovarne v Trajbahu, 1919 (ZAL, Enota za Gorenjsko Kranj in Tržiški muzej)
Slika 10: Kemična tovarna Trajbah, Bistrica pri Tržiču (ZAL, Enota za Gorenjsko Kranj)

[395] Na koncu bi se rada najlepše zahvalila vsem, ki so kakorkoli pripomogli k nastanku tega članka: Ani Lavrič, Mihu Šimcu, župnikom Tomažu Prelovšku, Ivanu Potrebuješu in Davidu Jensterlu, Janiti Košir, Bojanu Knificu, Aljažu Pogačniku, Cirilu Oblaku, Jiřiju Bezlaju, Tini Vidic, Jani Ferjan, Andreju Furlanu, Bogu Zupančiču, Jonu Grobovšku, Heleni Seražin, Mateji Ribarič, Niki Zdjelar, zaposlenim v Nadškofijskem arhivu Ljubljana in Arhivu Republike Slovenije.

Slika 11: Josip Dedek: načrt za delavsko kolonijo Trajbah, 1928, nerealizirano (ZAL, Enota za Gorenjsko Kranj)
Slika 12: Josip Dedek: Trajbah, Bistrica pri Tržiču (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 13: Podjetje C. T. Steinerta: Uradniška hiša BPT, 1922, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 14: Podjetje C. T. Steinerta: Dekliški dom, 1923, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 15: Podjetje C. T. Steinerta: kapela Marije vedne pomoči v dekliškem domu, 1923, Tržič (Viktor Kragl, Drobci iz zgodovine župnije Tržič, sken)
Slika 16: Podjetje C. T. Steinerta: delavska kolonija Preska, 1922–1923, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 17: Heinz Groch: Peko, 1910–1911, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 18: Peko, 1923–1925, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 19: Peko, 1971, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 20: Boštjan Fürst: Peko, poslovni stolpič, 1977–1978, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 21: Uradniška hiša Peko, 1920–1921, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 22: Vila Born, 1893–1895, Jelendol (Tržiški muzej)
Slika 23: Vila Sugg, 1897, Bistrica pri Tržiču (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 24: Vila Moline, 1896–1900, Slap (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 25 : Vila Glanzmann, 1887–1905, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 26: Park vile Glanzmann (Tržiški muzej)
Slika 27: Vila Born, 1907, Podljubelj (Tržiški muzej)
Slika 28: Podjetje Josipa Dedka: vila Bistrica, 1937–1938, Bistrica pri Tržiču (Tržiški muzej)
Slika 29: Franc Varšek: Dobrinova vila, 1941, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 30: Rabičeva vila, 1935, Bistrica pri Tržiču (Tržiški muzej)
Slika 31: Sokolski dom, 1908–1910, Tržič (Arhiv Republike Slovenije)
Slika 32: Dom na skali, 1914–1915, 1931, Tržič (Tržiški muzej)
Slika 33: Josip Dedek: objekt Dovžan, 1937, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 34: Janez Valentinčič: načrt prizidka občine, 1937, Tržič (ZAL, Enota za Gorenjsko Kranj)
Slika 35: Janez Valentinčič: prizidek občine, 1938, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 36: Danilo Fürst: Osnovna šola heroja Grajzarja/Zali Rovt, 1960–1963, Tržič (fototeka Slovenskega šolskega muzeja)
Slika 37: Ciril Oblak: urbanistični načrt Tržiča, 1964–1966 (arhiv Cirila Oblaka, Kranj)
Slika 38: Ciril Oblak: Paviljon NOB in pošta, 1969, 1971, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 39: Stojan Batič: relief nad vhodom v paviljon NOB, 1969, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 40: Ciril Oblak: Osnovna šola Bistrica pri Tržiču, 1973, 2007 (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 41: Ciril Oblak: stanovanjski bloki, 1974, Bistrica pri Tržiču (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 42: Janez Trenz: restavracija, 1964–1965, Bistrica pri Tržiču (Slovenija projekt, sken)
Slika 43: Anton Bitenc: poslovilni objekt, 1967, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 44: Api arhitekti: Gorenjska plaža, 2012–2014, Bistrica pri Tržiču (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 45: Katarina Langus: objekt vstopne točke v Dovžanovo sotesko, 2020, Čadovlje pri Tržiču (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 46: Anton Bitenc: cerkev sv. Neže, 1967, Brezje pri Tržiču (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 47: Anton Bitenc: cerkev sv. Neže, 1967, Brezje pri Tržiču (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 48: Cerkev sv. Jožefa pred in med požarom 14. maja 1959 (NŠAL)
Slika 49: Cerkev sv. Jožefa po obnovi (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 50: Cerkev sv. Jožefa po obnovi s kasetiranim stropom iz cerkve sv. Jurija (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 51: Anton Bitenc: ž. kapela sv. Marije Goretti, 1971–1972, Bistrica pri Tržiču (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 52: Ignac Primožič: načrt za ž. cerkev na Bistrici pri Tržiču, 1993 (ŽA Bistrica pri Tržiču)
Slika 53: Matjaž Meglič: načrt za ž. cerkev na Bistrici pri Tržiču, 2002 (ŽA Bistrica pri Tržiču)
Slika 54: Rok Benda: načrt za ž. cerkev na Bistrici pri Tržiču, 2011 (ŽA Bistrica pri Tržiču)
Slika 55: Jožef Platner: načrt za zvonik p. cerkve sv. Andreja, 1927 (ŽA Tržič)
Slika 56: Anton Stritih: kapelica sv. Janeza Krstnika, 1927, Kofce (Knjižnica dr. Toneta Pretnarja, Tržič)
Slika 57: Marko Zuccato: kapelica sv. Janeza Krstnika, 1999, Kofce (UIFS ZRC SAZU, foto: Andreja Rakovec)
Slika 58: Herman Hus: načrt za kapelo na Bistriški planini, 1936 (NŠAL)
Slika 59: Spomenik padlim v 1. svetovni vojni, 1925, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 60: Boris Kalin: Spomenik žrtvam plazu pod Storžičem, 1937–1938, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 61: Frančišek Smerdu: Spomenik NOB, 1952, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 62: Boris Kobe: Spomenik internirancem, 1954, Podljubelj (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 63: Anton Bitenc: Spomenik NOB, 1957–1958, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)

Slika 64: Stojan Batič: Spomenik NOB, 1969, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 65: Vinko Ribnikar: Spomenik Vojtehu Kurniku, 1996, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 66: Vinko Ribnikar: Spomenik Antonu Vovku, 2000, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 67: Vinko Ribnikar: Spomenik Viktorju Zakrajšku, 2002, Bistrica pri Tržiču, ž. kapela sv. Marije Goretti (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 68: Peter Abram: Spomenik Jakobu Aljažu, 2018, Tržič, ž. cerkev Marijinega oznanjenja (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 69: Tone Kralj: Križani, Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 70: Vinko Ribnikar: Sv. Ana, 1957, Podljubelj, p. cerkev sv. Ane (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 71: Vinko Ribnikar: Sv. Mihael, 1995, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 72: Vinko Ribnikar: Sv. Florijan, 1997, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 73: Vinko Ribnikar: Sv. Krišpin in Krišpinijan, 1998, Tržič (arhiv galerije Ribnikar, Tržič)
Slika 74: Vinko Ribnikar: Zmajevec, 2001, Podljubelj (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 75: Vinko Ribnikar: Pieta, 1971, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 76: Drago Vit Rozman: Aqua viva, 2001, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andreja Rakovec)
Slika 77: Peter Abram: Brez naslova, 2001, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 78: Jure Smole: Varuh, 2001, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 79: Jiři Bezlaj: Fragment, 2001, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 80: Metod Frlic: Delni pogled, 2001, Tržič (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 81: Matija Bradaška st.: Sv. Blaž, 1912, Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 82: Matija Bradaška ml.: Jezus ozdravlja bolnike, 1920, Tržič, ž. cerkev Marijinega oznanjenja (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 83: Matija Bradaška ml.: Pomnožitev kruha, 1920, Tržič, ž. cerkev Marijinega oznanjenja (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 84: Janez Mežan in Nikolaj Pirnat: Zavetniki tržiških obrti, 1931, Tržič, ž. cerkev Marijinega oznanjenja (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 85: Janez Mežan in Nikolaj Pirnat: Marija vedne pomoči, 1931, Tržič, ž. cerkev Marijinega oznanjenja (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 86: Slavko Pengov: bandero, 1933, Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 87: Matija Bradaška st.: Frančišek Špendal, 1915, Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 88: Matija Bradaška ml.: Jožef Potokar, 1915 (?), Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 89: Janez Mežan: Matija Škerbec, 1931, Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 90: Stane Kregar: Anton Vovk, 1940, Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 91: Nikolaj Mašukov: Anton Vovk, 2003, Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 92: Nikolaj Mašukov: Roman Starc, 2012, Tržič, župnišče (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 93: Stane Kregar: oltar sv. Jožefa, 1938 (Cerkveni glasnik, 1938, št. 10, sken)
Slika 94: Stane Kregar: Sv. Ciril in Metod, 1963, Tržič, ž. cerkev Marijinega oznanjenja (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 95: Stane Kregar: Sv. Rok, 1964, Tržič, p. cerkev sv. Jožefa (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 96: Stane Kregar: Marijini starši, 1964, Tržič, p. cerkev sv. Jožefa (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 97: Stane Kregar: vitraji, 1964, Podljubelj, p. cerkev sv. Ane (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 98: Stane Kregar: Sv. Ema Krška, 1964, Podljubelj, p. cerkev sv. Ane (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 99: Stane Kregar: vitraji, 1969, Brezje pri Tržiču, p. cerkev sv. Neže (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 100: Stane Kregar: tapiserija, 1973, Bistrica pri Tržiču, ž. kapela sv. Marije Goretti (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 101: Stane Kregar: Marija z Jezusom, 1973, Bistrica pri Tržiču, ž. kapela sv. Marije Goretti (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 102: Tone Kralj: Sv. Ciril in Metod, 1973, Bistrica pri Tržiču, ž. kapela sv. Marije Goretti (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)
Slika 103: Tomaž Perko: Križev pot, 1986, Bistrica pri Tržiču, ž. kapela sv. Marije Goretti (UIFS ZRC SAZU, foto: Andrej Furlan)

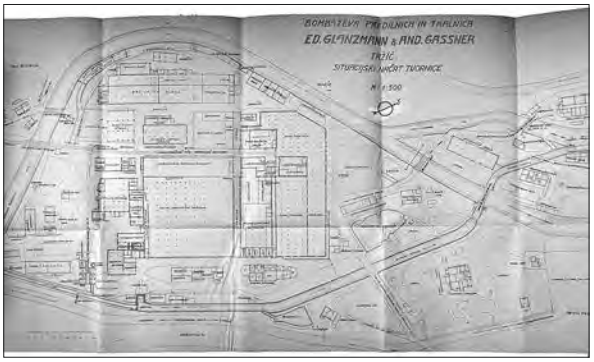

Slika 2

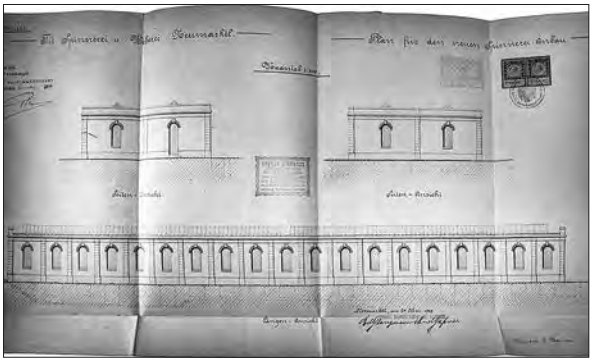

Slika 3

Slika 4

Slika 5

Slika 6

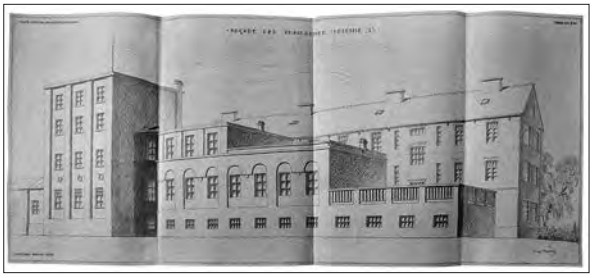

Slika 11

Slika 8

Slika 10

Slika 12

Slika 13

Slika 15

Slika 16

Slika 18

Slika 19

Slika 20

Slika 21

Slika 22

Slika 23

Slika 24

Slika 28

Slika 26

Slika 29

Slika 35

Slika 36

Slika 31

Slika 32

Slika 33

Slika 39

Slika 40

Slika 41

Slika 42

Slika 43

Slika 45

Slika 47

Slika 49

Slika 50

Slika 51

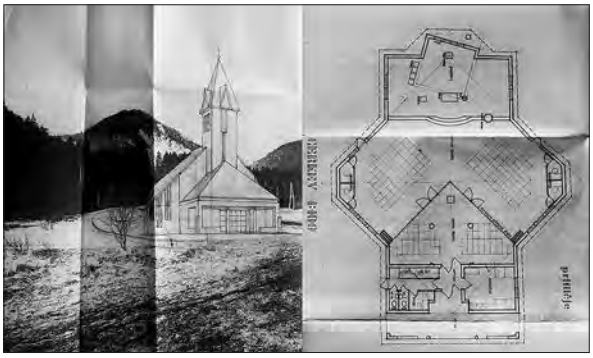

Slika 52

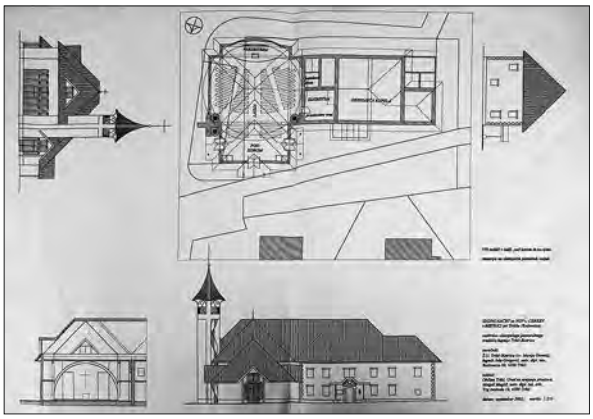

Slika 53

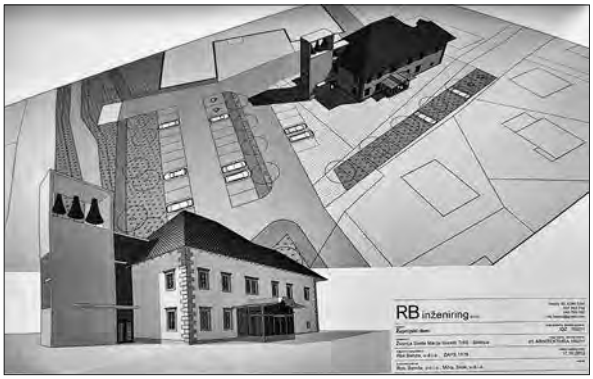

Slika 54

Slika 55

Slika 56

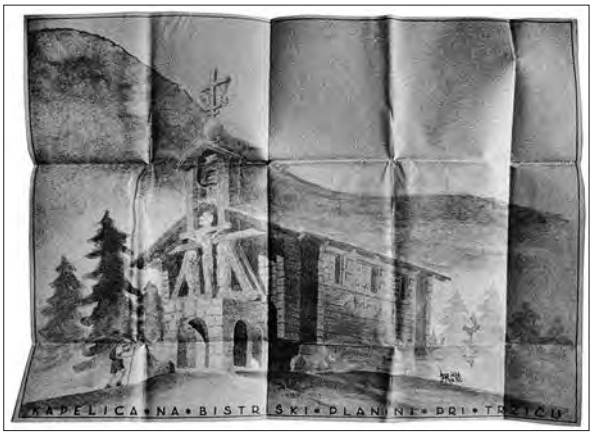

Slika 58

Slika 59

Slika 57

Slika 61

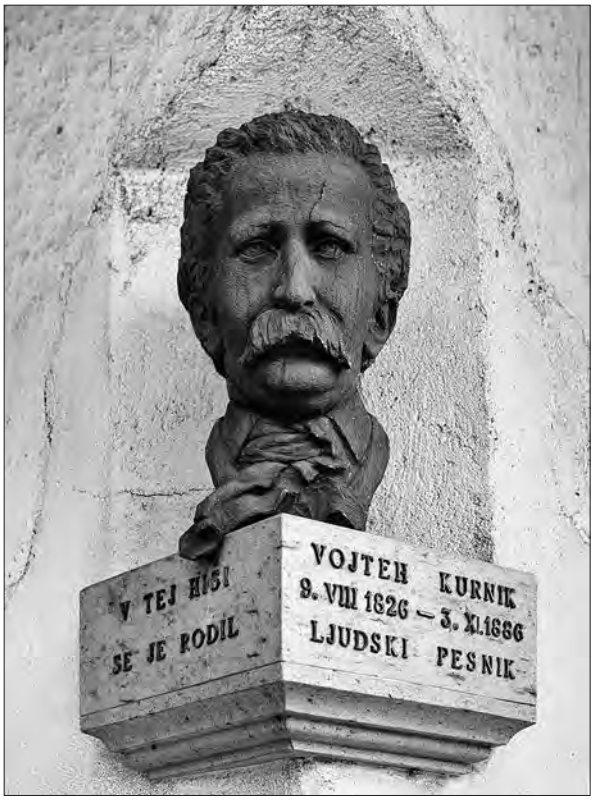

Slika 65

Slika 66

Slika 68

Slika 67

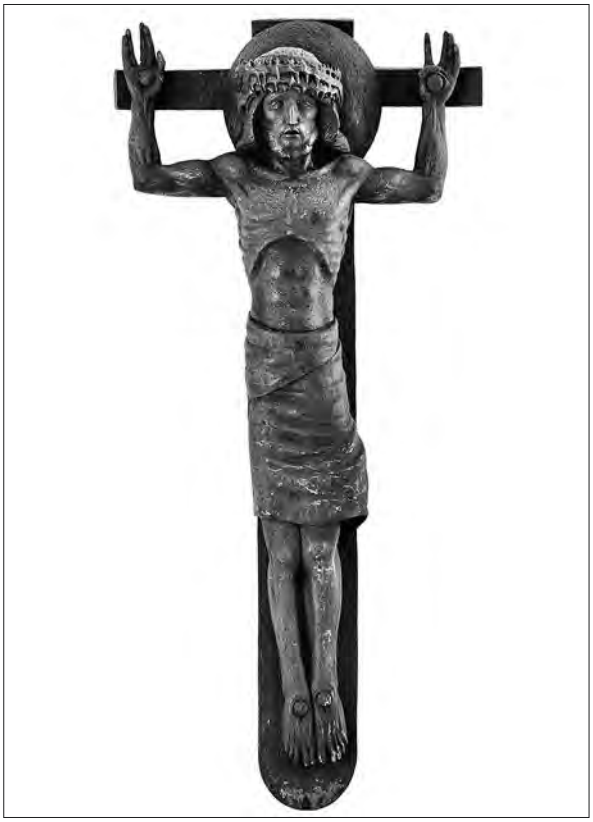

Slika 69

Slika 71

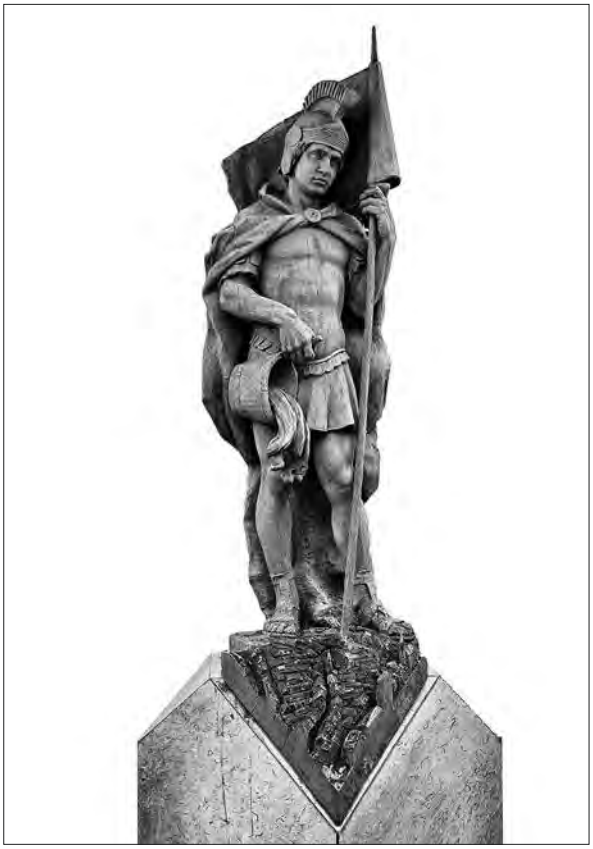

Slika 72

Slika 73

Slika 74

Slika 76

Slika 77

Slika 78

Slika 86

Slika 63

Slika 80

Slika 93

Slika 70

Slika 81

Slika 82

Slika 83

Slika 84

Slika 87

Slika 89

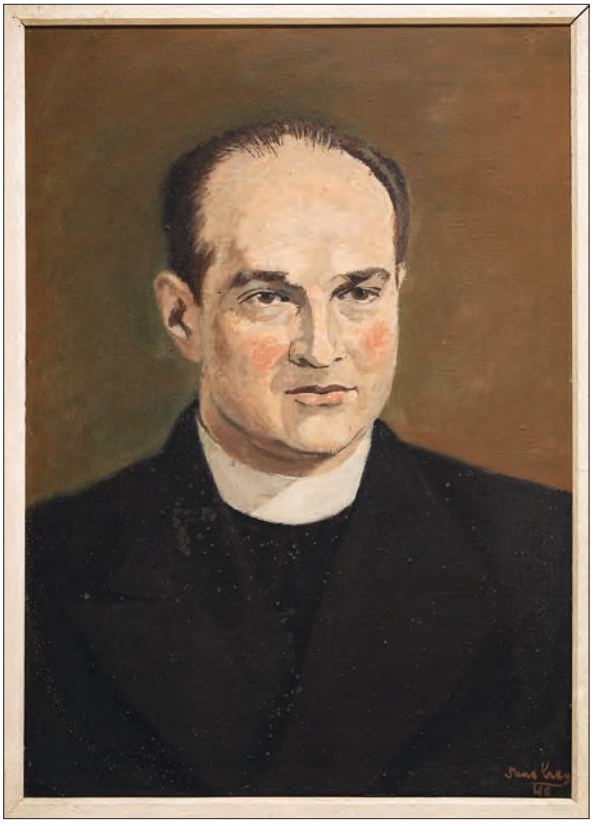

Slika 90

Slika 91

Slika 92

Slika 97

Slika 98

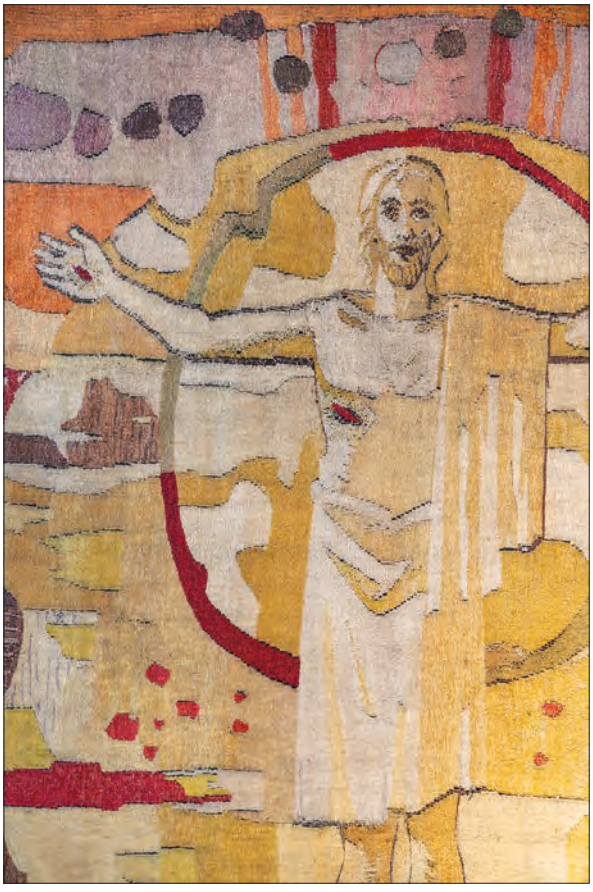

Slika 100

Slika 101

Slika 102

Slika 103

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Tržiškega muzeja

MG+MSUM – Moderna Galerija + Muzej sodobne umetnosti Metelkova
dokumentacija – arhiv, hemeroteka.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŠAL/nčr Avs, Fond Načrti Franca Avsca.
ŠAL/ŽA, Kovor
ŠAL/ŽA, Tržič

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 641, Telovadno društvo Sokol v Ljubljani.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, Kranj
TRŽ 1, Občina Tržič.
TRŽ 20, Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, 1852–1999.
TRŽ 38, Peko Tržič, 1907–1997.

UIFS ZRC SAZU – Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU
Fond Terenski zapiski Franceta Steleta.
Dokumentacija, mape umetnikov.

Zasebni arhiv Cirila Oblaka, Kranj.

ŽA Bistrica pri Tržiču – Župnijski arhiv Bistrica pri Tržiču.

ŽA Kovor – Župnijski arhiv Kovor.

ŽA Tržič – Župnijski arhiv Tržič.

ČASOPISI

Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, 1925–1929, 1931, 1932, 1937–1939.
Čevljar, 1971–1973, 1977.
Gorenjski glas, 1960, 1963.
Ilustrirani glasnik, 1915.

LITERATURA

30. obletnica župnije sv. Marije Goretti Tržič – Bistrica 1972–2002 (ur. Jože Gregorič). Bistrica pri Tržiču: Župnija Tržič – Bistrica, 2002.

Avguštin, Cene: Oris zgodovinsko-urbanističnega razvoja Tržiča. *Snovanja* (priloga Gorenjskega glasa) 1, 1967, št. 4, str. 30–31.

Avguštin, Cene: *Tržič in okolica*. Maribor: Obzorja, 1970 (zbirka Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 23).

Avguštin, Maja et al.: *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, EŠD 1453: vrednotenje in konservatorska izhodišča za prenovo območja*. Kranj: ZVKDS OE Kranj, 2015.

Avguštin, Maja: *Kriteriji oz. indikatorji za revitalizacijo starih mestnih jeder na primeru mestnega jedra Tržič*. Ljubljana, 2007 (tipkopis magistrske naloge).

Bernik, Stane: *Slovenska arhitektura XX. stoletja / Slovene architecture of the twentieth century*. Ljubljana: Mestna galerija, 2004.

Ciglenečki, Marjeta: *Vurnikova kolonija v Mariboru*. Ljubljana: Založba ZRC, 2014.

Cobelj, Štefka: *Janez Mežan (1897–1972): retrospektivna razstava*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 1977.

Colnar, Peter: Spomenik z izgubo: težave Tržičanov s paviljonom NOB. *Dnevnik* 36, 24. 4. 1987, št. 112, str. 7.

Čopič, Špelca: Umetnik in družba: ob jubilejni razstavi Borisa Kobeta v Lamutovem salonu v Kostanjevici na Krki. *Naši razgledi* 29, 1980, št. 20, str. 585.

Di Battista, Alenka: Dela arhitekta Hermana Husa za jugoslovansko salezijansko provinco v obdobju med obema vojnama. *Acta historiae artis Slovenica* 20, 2015, št. 2, str. 111–136.

Dražil, Gregor: Spomenik internirancem koncentracijskega taborišča Ljubelj. *Življenja spomenikov: druga svetovna vojna in javni spomeniki v Sloveniji: študentska dokumentarna razstava* (ur. Marko Jenko, Beti Žerovc). Ljubljana: Moderna galerija, str. 69–73.

Fister, Peter: Arhitekturna dediščina kot kriterij za identiteto in kontinuiteto v procesu oblikovanja okolja. *AB. Arhitektov bilten*, 1979, št. 43, s. p.

Fister, Peter: *Revitalizacijski načrt*. Tržič, 1977.

Fister, Peter: *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

Forma viva v Tržiču (avtorji besedil Ignac Primožič et al.). Tržič: Občina Tržič, 2001.

Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 2. del. *Arhivi* 33, 2010, št. 2, str. 339–396.

Golob, Nataša: *Poslikani leseni stropi v Sloveniji do sredine 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1988.

Hočevar, Ksenja: Trden kot skala, topel kot sonce. *Družina* 49, 2000, št. 30, str. 1, 3.

Hočevar, Ksenja: Tržiški zaklad: restavriranje srebrnega kipa škapulirske Matere Božje. *Družina* 56, 2007, št. 22, str. 19.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji: 1: Gorenjska*, Ljubljana: Družina, 1996.

Kalan, Barbara: Biografija. *Ciril Oblak: arhitektura Aerodroma Ljubljana in njegova likovna zbirka*. Kranj: Zavod za turizem Kranj, 2015, str. 38–39.

Kavar, Janez: Oris zgodovine Gorske reševalne službe v Tržiču, *50 let GRS Tržič* (ur. Janez Kavar, Mirko Kunšič). Tržič: Postaja GRS, 1987, str. 6–17 (http://www.grs-trzic.si/javno/publikacije/zbornik_grs_50_let.pdf).

Knific, Bojan in Ahačič, David: *Prisrčen pozdrav iz Tržiča: zbirka razglednic Toneta Kavčiča s pripovedmi o ljudeh in njihovem življenju*. Tržič: Zveza kulturnih organizacij Tržič, 2019.

Kobe, Jure: Čar zadržanega: razmišljanje z nedeljskega izleta k sakralni arhitekturi Toneta Bitenca. *AB. Arhitektov bilten* 25, 1995, št. 126–127, str. 70–75.

Kobe, Jurij: Podljubelj, 1954: Boris Kobe. *AB. Arhitektov bilten* 11, 2020, št. 224–227, str. 102–103.

Komelj, Ivan in Zupan, Olga: Konservatorska poročila: Bistrica nad Tržičem. *Varstvo spomenikov* 9, 1965, str. 210.

Konservatorski načrt za prenovo industrijskega območja Bombažne predilnice in tkalnice Tržič. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, OE Kranj, 2018 (https://www.trzic.si/doc/aktualno/knp-bpt-celota.pdf).

Koselj, Nataša: Arhitekt Danilo Fürst / The Architect Danilo Fürst. *Danilo Fürst. Arhitektura*. Ljubljana: Cankarjev dom, 2000.

Koselj, Nataša: *Arhitekt Danilo Fürst / The Architect Danilo Fürst*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2013.

Košnjek, Jože: Najlepše darilo za dan mladosti. *Gorenjski glas* 25, 20. 5. 1972, št. 39, str. 4.

Košnjek, Jože: Osnovna šola na Bistrici odprta. *Gorenjski glas* 26, 17. 10. 1973, št. 80, str. 1.

Košnjek, Jože: Zazidalni načrt za Bistrico naj se ne spreminja. *Gorenjski glas* 26, 22. 12. 1973, št. 98, str. 4.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936 (ponatis: Tržič: Zavod za kulturo in izobraževanje Tržič, 1994).

Kranjc, Igor: *Tone Kralj 1900–1975: retrospektiva. Moderna galerija Ljubljana 22. januar–22. marec 1998*. Ljubljana: Moderna galerija, 1998.

Ku., J.: Spominsko znamenje v Tržiču. *Družina* 47, 1998, št. 37, str. 5.

Kunšič, Mirko: Aktualni razgovor. *Čevljar: glasilo delovne skupnosti Tovarne obutve Peko Tržič* 11, 1971, št. 9, str. 7.

Lajovic, Janez: Odprta vprašanja načrtovanja osnovnih šol v Sloveniji. *Sinteza: revija za likovno kulturo*, 1977, št. 38–40, str. 45–58.

Lassotta, Arnold: Eine Musterspinnerei für die Herren Huesker: Séquin & Knobel – die Konkurrenz aus der Schweiz. *Cotton mills for the continent: Sidney Stott und der Englische Spinnereibau in Münsterland und Twente – Sidney Stott en de Engelse spinnerijen in Munsterland en Twente*. Dortmund: Westfälisches Industriemuseum, 2005, str. 116–124.

Lavrič, Ana: Sv. Ciril in Metod v slovenski umetnosti: ikonografski, verski in narodni vidik. *Acta historiae artis Slovenica* 21, 2016, št. 1, str. 93–120.

Lavrinc, Saša in Tercelj Otorepec, Mojca: Bombažna predilnica in tkalnica Tržič. *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi* (ur. Damjana Prešeren). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2002, str. 193–195.

Lavtižar, Josip: *Cerkve in zvonovi v dekaniji Kranj*. Ljubljana: samozaložba, 1901.

Leben, Nika: *Meščanske in podeželske vile na Gorenjskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne: konservatorska problematika*. Ljubljana, 2001 (tipkopis magistrske naloge).

Leto svetnikov, III (ur. Maks Miklavčič, Jože Dolenc). Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov, 1972.

Lipoglavšek Rakovec, Slava: Tržič: mestna geografija. *Geografski zbornik* 2, 1954, str. 115–185.

M. G.: Tržič. *Družina* 46, 1997, št. 45, str. 4.

Mati mnogih cerkva (ur. Franci Petrič). Ljubljana: Družina, 2012.

Meglič, Božidar: Nova stanovanja v Bistrici. *Čevljar: glasilo delovne skupnosti Tovarne obutve Peko Tržič* 12, 1972, št. 12, str. 10.

Mihelič, Breda: Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: zgodovinski uvod. *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi* (ur. Damjana Prešeren). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2002, str. 5–26.

Močnik, Jože: Nova razporeditev oddelkov. *Čevljar: glasilo delovne skupnosti Tovarne obutve Peko Tržič* 11, 1971, št. 11, str. 2.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*. Tržič: Mestni muzej v Tržiču, 1965.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču. 2: Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču: nastanek, razvoj in delo: 1885–1960*. Tržič: Bombažna predilnica in tkalnica, 1960.

Mušinović, Mina: *Javni spomeniki 19. in 20. stoletja na Gorenjskem*. Ljubljana, 2013 (tipkopis doktorske disertacije).

Mušinović, Mina: *O ženski spomeniški figuri na Gorenjskem po drugi svetovni vojni*. Podsmreka: Pipanova knjiga, 2019.

Novak, Mateja: *Arhitekt Anton Bitenc – sakralni objekti*. Ljubljana, 2016 (tipkopis diplomske naloge).

Odlok o revitalizacijskem načrtu za mestno jedro Tržiča, v: Peter Fister: Izkušnje in naloge pri revitalizaciji (prenovi) spomeniško pomembnih mestnih in vaških jeder. *Varstvo spomenikov* 22, 1979, str. 21–53.

P.: Razen stolpnic še nov trgovski paviljon z lokali. *Gorenjski glas* 16, 28. 8. 1963, št. 100, str. 4.

P.: Svojevrstni temelji za tržiško stolpnico. *Gorenjski glas* 16, 2. 10. 1963, št. 115, str. 4.

P.: V avli šole bo freska: Tržič skozi zgodovino. *Gorenjski glas* 16, 7. 9. 1963, št. 104, str. 4.
P.: Zelena luč za tržiški nebotičnik. *Gorenjski glas* 16, 7. 9. 1963, št. 104, str. 4.
Petek, Marija in Petek, Mihael: *Kronika župnije Tržič: ob 150-letnici posvečenja župne cerkve*. Tržič: Župnijski urad, 1988.
Petek, Mihael in Roblek, Edvard Andrej: *Bombažna predilnica in tkalnica Tržič 100 let: 1885–1985*. Tržič: BPT, 1985.
Pirc, Karl: Marijine slike v Tržiču. *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, 1925, št. 8, str. 4.
Pivk Avsec, Saša: V letu 2020 za nadaljevanje sanacije po ujmi pričakujemo milijon evrov. *Tržičan: glasilo Občine Tržič* 242, 2020, št. 2, str. 4–6.
Pogačnik, Aljaž: *Po poti sakralne dediščine Občine Tržič*. Tržič: Tržiški muzej, 2007.
Pogačnik, Aljaž: *Vinko Ribnikar – razstava ob 80-letnici. Galerija Pollakov salon Tržiškega muzeja 23. aprila 2010 – 26. junija 2010*. Tržič: Tržiški muzej, 2010.
Porenta, Tita: *»Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmoderneje«: priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876–1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Tržiču*. Radovljica: samozaložba, 2012.
Potokar, Robert: *Gorenjska: arhitekturni vodnik*. Ljubljana: Saving, 2002.
Prelovšek, Damjan: *Jože Plečnik: arhitektura večnosti: teme, metamorfoze, ideje*. Ljubljana: Založba ZRC, 2017.
R., M.: Tržič obogatila forma viva v kamnu. *Delo* 43, 24. 9. 2001, št. 220, str. 5.
Resman, Blaž: *Kiparstvo poznega baroka na Gorenjskem*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006 (zbirka Opera instituti artis historiae).
Roblek, Edo in Šter, Janez in Tribušon, Zorka: *Od spomenika do spomenika NOB v občini Tržič*. Tržič: družbenopolitične organizacije in skupščina občine Tržič, 1981.
Romšak, Jože: *Sv. Ana pod Ljubeljem: ob 500-letnici izgradnje cerkve sv. Ane*. Podljubelj: Krajevna skupnost, 2019.
Rozman, Janko: Naših petinsedemdeset let. *Čevljar: glasilo delovne skupnosti Tovarne obutve Peko Tržič* 18, 1978, št. 4, str. 5–6.
Rozman, Janko: Pet etaž. *Čevljar: glasilo delovne skupnosti Tovarne obutve Peko Tržič* 11, 1971, št. 4, str. 1.
Saje, Stojan: Nova šola. *Gorenjski glas* 55, 30. 8. 2002, št. 67, str. 1.
Saje, Stojan: Vandalizem pred odkritjem kipa. *Gorenjski glas* 49, 13. 8. 1996, št. 64, str. 20.
Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2015.
Slovenija projekt Ljubljana (ur. Anton Cevc). Ljubljana: Slovenija projekt, 1970.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Gorenjska: knjiga 1: ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996.
Š. B.: Kdo je kriv? Graditelji tržiške šole pred sodiščem. *Gorenjski glas* 17, 24. 10. 1964, št. 84, str. 3.
Šorli Puc, Veselka: Kregarjevi vitraji med tradicijo in avantgardo. *Kregarjevo strmenje k nevidnim obalam: sakralno slikarstvo* (ur. Milček Komelj et al.). Ljubljana: Družina, 2005, str. 75–96.
Šubic, Miran: Slikarjevo ime namesto »enobe«. *Dnevnik* 19, 6. 7. 1999, št. 180, str. 13.
Tršar, Marjan: Kregarjev doprinos slovenskemu sakralnemu slikarstvu. *Kregarjevo strmenje k nevidnim obalam: sakralno slikarstvo* (ur. Milček Komelj et al.). Ljubljana: Družina, 2005, str. 31–44.
Uradni vestnik Gorenjske, 6, 1969, št. 16, str. 14.
Valentinčič Jurkovič, Špelka: Moj oče arhitekt Janez Valentinčič (1904–1994). *Šmarska knjiga: jubilejna monografija ob 500-letnici šolstva v Šmarju* (ur. Jakob Müller). Šmarje-Sap: Kulturno-raziskovalno društvo Turenček, 2007, str. 503–516.
Valjavec, Milan: *Brezje – Sveta Neža: 950 let naselja in 50 let Prostovoljnega gasilskega društva Brezje pri Tržiču*. Brezje pri Tržiču: PGD, 2001.
Vrišer, Sergej: *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji*. Ljubljana: Slovenska matica, 1976.
Zupan, Olga: Analiza stanja prenove v gorenjskih mestih. *Sinteza: revija za likovno kulturo*, 1982, št. 58–60, str. 157–158.
Zupan, Olga: Konservatorska poročila: Bistrica nad Tržičem. *Varstvo spomenikov* 10, 1966, str. 218.
Žitko, Sonja: *Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989.

SPLETNI VIRI

Ciril Oblak. Arhitektura Aerodroma Ljubljana in njegova likovna zbirka:
https://www.youtube.com/watch?v=ReznopI8qz8

Hanc, Marjana: V Tržiču obnovili dvorano Sokolnica
https://www.delo.si/novice/slovenija/v-trzicu-obnovili-dvorano-sokolnica.html

Kapelica Trpečega Kristusa – Ecce homo:
https://www.kamra.si/print.html?item_id=113084&tmpl=print

Kovačič, Suzana P.: V Tržiču prenovili Paviljon NOB
http://www.times.si/slovenija/v-tricu-prenovili-paviljon-nob--cc88f139d3c1251b96d-396c321e0e3cf9e2a24aa.html

Ministrstvo za kulturo, INDOK center, Zapiski Franceta Steleta, Tržič, podr. c. sv. Jožefa, zvezek CVI, 1914, str. 36:
http://www.eheritage.si/apl/real.aspx?id=2608

Mrliške vežice Tržič:
http://mega.si/portfolio-item/mrliske-vezice-trzic/

P. Kovačič, Suzana: Kip Jakoba Aljaža v Tržiču
http://www.gorenjskiglas.si/article/20180125/C/180129887/1013/kip-jakoba-aljaza-v-trzicu

P. Kovačič, Suzana: Na Šuštarsko se je naselil zmaj
http://www.gorenjskiglas.si/article/20170906/C/170909895/1013/na-sustarsko-se-je-naselil-zmaj

Pavlič, Jože: Plemenitega duha in srca
https://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/57-36-CerkevDoma-6

Perko, Nejc: Brejc, Bogomir – Mirko
http://www.gorenjci.si/osebe/brejc-bogomir-mirko/1237/

Register kulturne dediščine:
https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b

Saje, Stojan: Lepši dom za stoletnico
http://arhiv.gorenjskiglas.si/article/20101110/C/311109987/lepsi-dom-za-stoletnico

Saje, Stojan: Prej tovarna, jutri trgovina
http://arhiv.gorenjskiglas.si/article/2010-0113/C/301139994/prej-tovarna-jutri-trgovina

Šubic, Miran, Sodišče je izvedelo zadosti za sodbo v zadevi Vila Bistrica
http://www.gorenjskiglas.si/article/20170127/C/170129854/1246/sodisce-izvedelo-zadosti-za-sodbo-v-zadevi-vila-bistrica

SUMMARY

Fine arts during the twentieth and early twenty- centuries in Tržič and its immediate surroundings

The article primarily focuses on the architecture, sculptures, and paintings produced in Tržič and its immediate surroundings, whose origins date to the twentieth and early twenty-first centuries. However, attention will also be drawn to the status of earlier art monuments that have undergone certain changes over the last decades which have not yet been more specifically addressed in literature.

The architectural and urban image of Tržič in the twentieth century was defined by its industrial development, which started in the nineteenth century. Especially prolific was the construction activity of the Cotton Spinning and Weaving Factory Tržič – comprising the factory building with all pertaining infrastructure and residential buildings for its employees – which also contributed to the construction of other public buildings in Tržič. Our discussion will furthermore touch upon villas built for the local industrialists and aristocracy at the end of the nineteenth century or at the turn of the twentieth century, some also during the interwar period. The majority of villas are historicist buildings, and some are functionalist. The most notable examples of profane architectural monuments in Tržič from the second half of the twentieth century are the Pavilion of the National Liberation Struggle and the modernist post office building, designed by Ciril Oblak. In the last third of the twentieth century, Oblak devoted much of his time to the architectural and urban planning of Tržič and created spatial emphases by keeping the old town, into which he intervened discreetly, separate from the newly-forming urban part at Bistrica with bolder architectural manifestations. Among the last prominent architectural acquisitions is the Tržič swimming pool complex, whose use of wood as construction material follows the principles of sustainable modern architecture. In terms of religious architecture, the article highlights the construction of the succursal Church of St. Agnes at Brezje pri Tržiču as the only rebuilt church in the area (in addition to the older bell-tower) and to the restoration of the succursal Church of St. Joseph in Tržič, after it had been damaged by fire. The overview also presents public monuments and sculptures contributed by eminent Slovenian artists, most notably the two monuments to the National Liberation Struggle, designed and built by Boris Kobe and Stojan Batič, which are considered to be among the best monuments of this type in Slovenia. And finally, art displays, such as Forma Viva, enrich the outdoor space with contemporary sculptures. A special place among paintings, which are predominantly religious in subject, is held by Stane Kregar's works adorning religious buildings in Tržič and its immediate surroundings.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Čarman F.
27-774(497.452Tržič)"18"

Prejeto: 1. 9. 2020

Miha Šimac

doc. dr., Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Katedra za zgodovino Cerkve in patrologijo,
Poljanska cesta 4, p. p. 2007, SI–1001 Ljubljana
E-pošta: miha.simac@teof.uni-lj.si
ORCID: 0000-0001-9035-3763

»Žnidarjev gospod«: Franc Čarman (1819–1895) in nesojena župnija sv. Ane

IZVLEČEK

Viktor Kragl je v monumentalnem delu Zgodovinski drobci župnije Tržič *na kratko predstavil življenjsko pot duhovnika Franca Čarmana. Pričujoči prispevek na podlagi arhivskega gradiva in časopisnih notic obširneje oriše njegovo zanimivo življenjsko zgodbo ter ustrezno popravlja Kraglove navedbe in jih nadgradi z doslej slabo poznanimi aktivnostmi agilnega »Žnidarjevega gospoda«.*

KLJUČNE BESEDE
Franc Čarman, polkovni kaplan, oporoka, župnija, Sv. Ana, Tržič

ABSTRACT

»MR ŽNIDAR«: FRANC ČARMAN (1819–1895)
AND THE NEVER ESTABLISHED PARISH OF ST. ANNE

In his monumental work Zgodovinski drobci župnije Tržič *(Highlights from the History of Tržič), Viktor Kragl briefly described the life of the priest Franc Čarman. Drawing on archival materials and newspaper reports, this contribution provides a more extensive account of his interesting life story. It also corrects Kragl's account and supplements them by presenting the hitherto poorly known activities of the agile »Mr Žnidar«.*

KEY WORDS
Franc Čarman, military chaplain, last will, parish, Sv. Ana/St. Anne, Tržič

Uvod

Frančišek Čarman, »Žnidarjev gospod«, v tržiški fari ni neznana oseba. Viktor Kragl (1883–1951) ga je v svojem monumentalnem delu predstavil v kratki biografiji in nam ohranil znani Čarmanov portret;[1] na tržiškem pokopališču pa še najdemo Čarmanov grob in ohranjen nagrobnik, ki obiskovalca seznanja s temeljnimi podatki o njem. Omenjeni duhovnik je bil, kot se zdi, dovolj pomemben tudi v širšem prostoru cesarstva, da je našel mesto celo v znanem Wurzbachovem biografskem leksikonu.[2] Kljub temu se je ob raziskovanju njegove življenjske poti v arhivskih dokumentih in časopisnih noticah odkrilo precej novih podatkov, ki Kraglovo kratko biografijo deloma popravljajo in z novimi dokumenti še nadgrajujejo. Zato se je zdelo primerno, da se Čarmanovo zanimivo življenjsko zgodbo na novo osvetli in predstavi širši javnosti.

Iz domačih krajev v širni svet

Leta 1819 so v Šentanski dolini v družini polzemljaka (*1/2 Hübler*) Frančiška Čarmana (*Tscharmann*) in Neže, roj. Rozman, znova pričakovali otroka. 2. junija 1819 so Čarmanovi po dveh otrocih, Neži (roj. 1814) in Janezu (roj. 1817),[3] v tržiško farno cerkev prinesli h krstu drugega sina, ki ga je takratni kaplan Tomaž Kalčič krstil za Frančiška. Botra sta mu bila čevljarski mojster Franc Mally in Ivana Napet, žena pletilskega mojstra.[4] V naslednjih letih se je Čarmanova družina še povečala. Tako so se rodile štiri deklice: Marija (1821), Magdalena (1823), Katarina (1826) in Ana (1828).[5] Nihče od njih pa tedaj gotovo ni slutil, da bo prav mali Frančišek v zgodovini svojega rojstnega kraja pustil tako vidne sledi.

Kljub številčni družini so starši poskušali storiti vse, da bi šli otroci v šole. Med njimi je bil tudi mali Frančišek. Osnovno znanje je najverjetneje dobil v domači fari, potem pa ga je pot vodila v večja mesta. Šolanje je namreč nadaljeval na Koroškem, natančneje, v Celovcu, kjer je obiskoval gimnazijo. Tako ga leta 1834 najdemo v celovškem gimnazijskem katalogu med 43 dijaki III. razreda gramatike.[6] V katalogu za leto 1836 izvemo, da je takrat obiskoval I. humanistični razred. Med njegovimi sošolci je bil tudi koroški grof Alfred Christalnigg (1820–1881). Čarman je bil, kot je mogoče razbrati iz ocen, zelo dober dijak, in morda je prav zato dobil štipendijo (*Stip. Stroy*).[7] Kot dijak oziroma študent je ob izteku leta 1842 v *Laibacher Zeitung* svojim prijateljem in znancem novo leto voščil kot: »*Franz Tscharmannm, Studirender*«.[8] Kot kaže, je gimnazijo končal v Celovcu, postavlja pa se vprašanje, ali je tudi nadaljnje študije filozofije opravil tam. Zanimivo je, da *Zgodnja danica* o Čarmanovem šolanju piše: »*Bil je v Ljubljani v filozofiji sošolec z gg., ki so bili posvečeni l. 1845 in 1846.*«[9]

Takoj se je porodilo vprašanje: Kdo so bili gospodje novomašniki v navedenih dveh letih? Že *Slovenski biografski leksikon* razkrije, da sta bila med drugimi leta 1845 kot bogoslovca tretjega letnika posvečena Luka Jeran (1818–1896)[10] in poznejši misijonar Lovrenc Lavtižar (1820–1858).[11] Omenjena vrstica je torej vlivala upanje, da bi lahko na podlagi tega zapisa v ohranjenih seznamih slušateljev filozofije ljubljanskega liceja[12] vendarle našli kaj več o tej etapi Čarmanovega šolanja in izvedeli, ali je bil dejansko Lavtižarjev oziroma Jeranov sošolec ali ne. Presenetljivo pa Čarmana v doslej pregledanem gradivu ni bilo mogoče najti. Zato lahko upravičeno domnevamo, da je tudi študij filozofije opravil v bližnjem Celovcu. Za zdaj te potrditve (še) nimamo, zato pa je znano, da je v Celovcu vstopil v bogoslovje.[13] Vzroki za to življenjsko odločitev niso znani;[14] morda je – k že siceršnji želji po duhovniškem poklicu – nekaj dodala tudi izguba staršev. Čarmanova mati Neža je namreč umrla že 12. januarja 1833, oče Franc Čarman pa devet let pozneje, 31. julija 1842.[15] Na tržiškem pokopališču je še ohranjen v pokopališki zid vzidan spomenik, ki ga je »hvaležen sin« postavil svojim staršem.

Mladi Franc Čarman se je kot lavantinski bogoslovec v celovškem semenišču znašel med dvanajstimi fanti prvoletniki,[16] med katerimi je bil tudi njegov ožji rojak, tri leta mlajši Tržičan Franc Polc (1822–1886).[17] Iz ordinacijskih protokolov je mogoče razbrati, da je Čarman tonzuro in nižje redove prejel v

1 Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 332.
2 Prim. Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, Bd. 48, str. 30f: Tscharmann, Franz.
3 Prim. NŠAL, ŽA Tržič, SA Tržič (sv. Ana), šk. 1, št. 7: Nr. 32: Per Zhnidarju.
4 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, R 1812–1821, str. 70.
5 Prim. NŠAL, ŽA Tržič, SA Tržič (sv. Ana), šk. 1, št. 7: Nr. 32: Per Zhnidarju.
6 Prim. *Juventus Caesareo-regii … Clagenfurtensis 1834*.
7 *Juventus Ceaesareo-regii … Clagenfurtensis 1836*.
8 *Laibacher Zeitung*, 31. 12. 1842, str. 712, »Verzeichniss der Neujahr-Gratulanten«.
9 *Zgodnja danica*, 18. 10. 1895, str. 336, »Mošnje«.
10 Grafenauer, Jeran, Luka: https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi255872/ (1. 8. 2020).
11 Lukman, Lavtižar, Lovrenc: https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi320231/ (1. 8. 2020).
12 Za vpogled v to dokumentacijo, ki jo hrani ZAL, se zahvaljujem dr. Barbari Žabota.
13 Čarmana najdemo podpisanega v skupini slušateljev 1. letnika teologije ob novoletnem voščilu, ki ga je objavil celovški časopis (prim. *Klagenfurter Zeitung*, 1. 1. 1844, str. 15, »Fortsessung«).
14 Prošnje, ki jo je naslovil lavantinskemu ordinariatu za sprejem v celovško bogoslovje kot lavantinski bogoslovec in bi morda podala vsaj malo uvida v te razloge, za zdaj še ni bilo mogoče najti.
15 NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, M 1837–1853, str. 22.
16 *Personalstand des Bisthum Gurker Kirchensprengles*, str. 57.
17 Kratka biografija o Polcu: Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 332.

Vzidani spomenik Neži in Francu Čarmanu na tržiškem pokopališču (foto: Miha Šimac, 2020).

Celovcu leta 1844.[18] V karakterističnih ocenah so ga leta 1846 ocenili kot zdravega ter v moralnosti in vernosti (*Religiosität*) zelo dobrega; tudi njegov talent so predstojniki ocenili kot dober; kot izvrstno so ocenjevali njegovo »formiranje«, napredek (*Fortgang*) pa kot dober. Ocene se le rahlo razlikujejo od Čarmanovih ocen leto pred tem, saj so tedaj le njegovo »formiranje« ocenjevali kot *recht gut*.[19] Čarman je leta 1847 v Št. Andražu od lavantinskega knezoškofa Antona Martina Slomška najprej prejel subdiakonat, nato diakonat in naposled 30. julija tega leta še prezbiteriat.[20]

Duhovniška služba in pot v vojsko

Čarman je po mašniškem posvečenju novo mašo pel v domači fari 29. avgusta 1847,[21] zatem pa 21. oktobra nastopil službo kaplana v Spodnjem Dravogradu in tam deloval skoraj dve leti. Nato ga je škof z dekretom 12. septembra 1849 poslal na novo službeno mesto k Sv. Leonardu v Labotski dolini, kjer je deloval kot mestni kaplan. Od tam je bil s 1. marcem 1852 poslan za kateheta v Celje.[22] Prav v Celju je pristopil k društvu sv. Mohorja v Celovcu. O tem je poročala *Slovenska bčela*: »*Dalej so pristopili sledeči*

18 NŠAM, Ordinacijski protokoli 1780–1942, str. 219.
19 NŠAM, Škofijska pisarna, F-73-1, Karakteristike lavantinskih bogoslovcev 1846.
20 NŠAM, Ordinacijski protokoli 1780–1942, str. 224–225.
21 Zasebni arhiv družine Podrekar, Zapuščina Viktorja Kragla: Duhovniki iz drugih škofij (Č). – Družini Podrekar bi se posebej rad zahvalil za to, da je ohranila del dragocene Kraglove zapuščine, ga dala na vpogled in dovolila uporabiti ob pripravi prispevkov za pričujočo številko *Kronike*.
22 Prim. NŠAM, Službeni listi duhovnikov, šk. 1, Čarman/Tscharman, Franc.

p. n. gospodi: 501. g. Čarman Franc, katehet nadglavne šole v Celju. /…/«[23] Zanimivo je, da Kragl o tej celjski službi ne poroča,[24] res pa je, da je bil Čarman v Celju le krajši čas. Takrat ga je, kakor se zdi, že pritegnila misel, da bi vstopil v vojaško službo. Protokol pisarne lavantinske škofije nam pove, da je Frančišek Čarman namreč že 23. marca 1852 kandidiral za mesto vojaškega kaplana pri mariborskem 47. pehotnem polku Kinsky.[25] Pri tem polku je tedaj pravica prezentacije vojaškega duhovnika izmenično pripadala zdaj sekavski (dvakrat zapored), zdaj lavantinski škofiji. Škofijski ordinariat je za izpraznjeno mesto predlagal primernega duhovnika, ki je želel vstopiti v vojaško službo, o kandidatu pa so na škofiji morali pripraviti poročilo in ustrezne dokumente (potrdilo o ustrezni izobrazbi, zdravstveno potrdilo itd.) ter vse to posredovati vojaškemu superiorju, ki je predlog pregledal in ga šele nato posredoval tako generalnemu poveljstvu kakor tudi apostolskemu vojaškemu vikariatu.[26] Zakaj je Čarman za to službo prosil ravno leta 1852 in kaj ga je k temu nagovorilo, ni bilo mogoče ugotoviti, saj so tozadevni spisi poškodovani in tako uporabnikom za zdaj nedostopni.[27] Zdi pa se, da je bil Čarman dobro obveščen tako o pomanjkanju vojaške duhovščine kakor tudi o vseh spremembah, ki so se obetale pri domačem 47. mariborskem pehotnem polku. Med drugim se je prav v tistem poletju od polka poslovil dotedanji polkovni kaplan, hrabri Frančišek Lavrenčič (1813–1895), ki se je posebej izkazal v vojnih letih 1848 in 1849 ter si prislužil zlati zaslužni duhovniški križec *piis meritis*. Lavrenčič je bil tistega leta na lastno željo premeščen k mornariški vojaški duhovščini, s tem pa se je sprostilo mesto polkovnega kaplana.[28]

Čarmanovi prošnji pa je bilo ugodeno precej drugače, kakor je prosilec pričakoval. V Salzburgu je že od 8. aprila 1851 kot provizorični garnizijski in bolnišnični kaplan deloval duhovnik Urban Hajek, ki pa je jeseni 1852 prevzel mesto veroučitelja in pridigarja na artilerijski akademiji v Olomucu, zato je apostolski vojaški vikariat 19. novembra podal okrožnico oziroma naznanilo, da je omenjeno mesto prosto in da lahko zanj zaprosi primeren duhovnik.[29] Pričakovali bi, da ga bo zasedel nekdo iz salzburške nadškofije. Ta se je takrat soočala s pomanjkanjem duhovščine, zato prošnjam apostolskega vojaškega vikariata ni mogla ugoditi. V tem pogledu se je Čarmanova prošnja zdela kot izhod v sili. Tako ne preseneča, da se je apostolski vojaški vikariat na lavantinski škofijski ordinariat obrnil s posebnim dopisom. V njem je izpostavil Čarmanovo prošnjo za vstop v vojaško službo in škofa povprašal, ali bi ta lahko prevzel službo vojaškega duhovnika v Salzburgu. Seveda kot ugodnosti ni pozabil navesti letne plače v višini 500 goldinarjev, duhovniku pa so pripadali tudi prosto stanovanje in druge predpisane dobrine.[30]

O tem predlogu je bil obveščen tudi salzburški nadškofijski ordinariat, ki se je kot nosilec prezentacijske pravice pri salzburškem pehotnem polku s tem strinjal in predlog podprl.[31] Lavantinski knezoškof Anton Martin Slomšek (1800–1862) je 27. novembra 1852 na apostolski vojaški vikariat naslovil svoj odgovor, potrdil Čarmanovo prošnjo in ga predstavil salzburškemu nadškofu. V dopisu je Slomšek še enkrat navedel vse ključne biografske podatke o katehetu Čarmanu. Pri tem je posebej poudaril, da je študiral teologijo v Celovcu in bil ocenjen z dobrimi oziroma odličnimi ocenami. Po prejetem mašniškem posvečenju 30. julija 1847 je vzorno opravljal različne kaplanske službe, zato se je škofu zdel primeren kandidat za razpisano mesto. Slomšek ni pozabil navesti znanja jezikov in je, zvest sebi, poleg nemščine izpostavil znanje slovenskega jezika, oziroma, kakor beremo, »tistega jezika, ki se govori na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem«. To je kandidata ustrezno kvalificiralo za zaprošeno mesto.[32]

Celjski katehet Frančišek Čarman je zares izpolnjeval vse pogoje, predpisane za vojaško duhovščino; med drugim so kandidati morali z dobrim uspehom dokončati študij, imeti vsaj tri leta pastoralne prakse, obvladati nemščino in vsaj še en jezik monarhije, prosilec pa je moral biti mlajši od štiridesetih let.[33] Čarman je ob poslani prošnji že imel več kot pet let pastoralnih izkušenj,[34] poleg slovenščine pa je bil, kakor že omenjeno, vešč tudi nemščine. Tako je bil s 4. decembrom 1852, kakor piše v njegovi vojaški mapi (*Conduite-Liste*), imenovan za polkovnega kaplana pri salzburškem 59. pehotnem polku (*Erzherzog Rainer*).[35] To imenovanje oziroma dekret salzburškega konzistorija z dne 4. decembra je omenjen tudi v Čarmanovem dopisu, ki ga je na lavantinski škofijski ordinariat naslovil 24. decembra 1852. Takrat je, kot se zdi, prišlo do presenetljivega obrata, saj je novoimenovani polkovni kaplan škofa prosil, naj ga te nove službe razreši. Zdi se, da se je Čarman neko-

23 *Slovenska Bčela*, 2. 9. 1852, str. 296, »Društvo sv. Mohora v Celovcu«.
24 Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 332.
25 NŠAM, Protokoli škofijske pisarne, Protokol za leto 1852, št. 478.
26 Prim. Šimac, *Vojaški duhovniki*, str. 40.
27 Za vso pomoč in opozorila na posamezne notice v lavantinskem škofijskem protokolu se iskreno zahvaljujem mag. Lilijani Urlep.
28 Kavčič, Zlatomašnik, str. 31–34.
29 ÖSTA/KA, Apostolisches Feldvikariat (AFV), Ktn. 130: Z. 6215: Nachdem […].
30 Prav tam: Nr. 1185, An das hochwurdigste fürstbischof. Ordinariat in Lavant.
31 NŠAM, Protokoli škofijske pisarne, Protokol za leto 1852, št. 1609.
32 ÖSTA/KA, AFV, Ktn 130: Nr. 1875: Hochwürdigstes k. k. apostolisches Feld-Vicariat!
33 Šimac, *Vojaški duhovniki*, str. 39.
34 Prim. ÖSTA/KA, Conduite–Liste (CL), Mil. Geistl., Ktn. 858, Feldsuperiorat in Verona, CL 1854, Tscharmann Franz.
35 ÖSTA/KA, Conduite–Liste (CL), Mil. Geistl., Ktn. 858, Feldsuperiorat in Verona, CL 1854, Tscharmann Franz.

liko zbal nove službe in zato poslal omenjeni dopis, v katerem je izrazil željo, da bi ostal na dotedanjem mestu v lavantinski škofiji. Pri tem ga je podprl celjski dekan in opat Matija Vodušek (1802–1872). V dekanovem poročilu najdemo še prošnjo, da bi bil Čarman namesto za polkovnega kaplana imenovan za 3. mestnega kaplana v Celju.[36] Toda knezoškof Slomšek si ni premislil, najbrž zato, ker je bil v Čarmanovo imenovanje vmešan tudi salzburški ordinarij. S takšnim ravnanjem bi se lavantinski škof v očeh predpostavljenega neugodno predstavil; glede na to, da je še dovčerajšnji prosilec in kandidat danes to, »še sveže« imenovanje zavrnil, bi namreč škof dajal vtis neresnosti. Slomšek tej prošnji torej ni ugodil in Frančišek Čarman je moral nastopiti službo pri salzburškem 59. pehotnem polku. Morda je tudi zaradi tega poskusa v njegovem lavantinskem službenem listu zapisano, da je službo pri polku nastopil šele januarja 1853.[37]

Polkovni kaplan salzburškega 59. polka

Salzburški 59. pehotni polk je bil ustanovljen že leta 1682 in je takrat nosil ime polkovnega imejitelja podpolkovnika Leopolda Melchiorja barona van der Beckha (približno 1633–1693). Polk se je pod različnimi poveljniki bojeval na različnih bojiščih, leta 1769 pa je prejel številko 59. Po vojaški reformi in preureditvi nabornih okrajev se je od leta 1816 dopolnjeval z rekruti, ki so prihajali z območja Salzburga, Inna ter Hausrucka v Zgornji Avstriji. Zato je takrat postal domači, salzburški polk. Leta 1852 je enota dobila novega polkovnega imejitelja, nečaka cesarja Franca I., nadvojvodo Ferdinanda Marijo Janeza Evangelista Franca Ignaca Rainerja (1827–1913). Polk je ime nadvojvode Rainerja nosil vse do njegove smrti leta 1913, cesar pa je takrat odločil, da bo enota to ime ohranila za vse čase.[38]

Leta 1853, ko je novi polkovni kaplan Čarman prišel k salzburškemu pehotnemu polku Rainerjev, ki je bil takrat v Italiji, je enoti poveljeval polkovnik Pompeius Scharinger von Lamazon (1798–1884).[39] Kakor kaže, je bil Čarmanov strah pred novimi izzivi v vojski kaj kmalu premagan, saj se je v novi vlogi dokaj dobro znašel. Iz doslej pregledanih dokumentov lahko razberemo, da ni bil ves čas le pri polku, pač pa je krajši čas deloval tudi v vojaških sanitetnih ustanovah. Tako je od 10. marca do 5. oktobra 1853 duhovniško službo opravljal v bolnišnici St. Sierra v Milanu, od novembra 1853 do jeseni 1855 pa je aktivno deloval v garnizijski bolnišnici v Brescii, kjer je bil, skupaj z 2. in 3. bataljonom,[40] takrat nastanjen tudi polkovni štab.[41]

Že po enem letu, desetih mesecih in 28 dneh, kolikor je 35-letni polkovni kaplan Čarman skrbel za dušni blagor zaupanega mu moštva in vojaških družin, so ga predstojniki pozitivno ocenili kot »popolnoma brezhibnega« (*ganz tadelloss*) vedenja, kar je bilo, kakor so navedli, njegovemu stanu primerno. Zapisali so še, da je bil zelo goreč in splošno aktiven v dušnopastirski službi ter da si je z veseljem prizadeval tudi za vzgojo mladine. Dodali so, da je bil polkovni kaplan vešč nemškega in slovenskega jezika, deloma pa tudi italijanščine.[42] Čarman se je v tem času v Italiji torej že dodobra spoznal z življenjem v vojaški suknji, z veselimi in žalostnimi trenutki ter s težavami, ki so trle vojaštvo in vojaško duhovščino. Prav tako ni pozabil na pomoči potrebne v domačih krajih. Konec leta 1854 se je namreč s finančno dotacijo 10 goldinarjev spomnil lavantinskega dijaškega semenišča.[43]

Vojaška duhovščina v cesarskih oboroženih silah je imela prav v zvezi s finančnim položajem in činovno sistematizacijo še precej težav, saj vse to še ni bilo ustrezno urejeno. Omenjena odprta vprašanja so na novo uredili šele v drugi polovici leta 1855, o čemer so na kratko poročale tudi *Novice*: »*Po cesarskem sklepu je število vojaških duhovnov in njih plača na novo osnovana; vojaški vikar (škof za vso armado) dobiva 4000 fl pa tudi 5000 fl.; pervi za škofom je vojaški konsistorijalni vodja z 1600 fl., za tem je 9 superiorov po 1200 fl.; za temi pa pridejo vojaški kaplani, 5 naj starejih dobiva po 900 fl., 46 družin po 700 fl., vsi ostali pa po 500 fl. in hlapca iz cesarske kase plačanega.*«[44] Po tej novi sistematizaciji je bil vojaški vikar uvrščen v V. plačni razred in bil primerljiv s činom generalmajorja kopenske vojske, vojaški konzistorialni direktor je bil primerljiv s činom podpolkovnika, vojaški superior je ustrezal činu majorja, 1. konzistorialni tajnik pa je sodil v IX. razred in bil tako primerljiv s činom stotnika; tja so spadali tudi 2. konzistorialni tajnik ter vojaški kaplani 1. in 2. razreda. Vojaški kaplani 3. razreda so bili uvrščeni v X. razred in so ustrezali činu nadporočnika.[45] Po novi ureditvi je Franc Čarman sodil prav mednje, plača pa je bila zato še naprej enaka kakor leto poprej. Tega leta so bili izdani tudi novi predpisi o duhovniški uniformi, ki so določali, da morajo duhovniki ob vsakdanji duhovniški noši nositi še avstrijsko črno službeno kapo s predpisano kokardo. Vsakdanjo uniformo so poleg omenjenega

36 NŠAM, Protokoli škofijske pisarne 1852, prot. št. 2113; Škofijska pisarna D-XIV-Celje, št. 2113/1852.
37 Prim. NŠAM, Službeni listi duhovnikov, šk. 1, Čarman/Tscharman, Franc. – V vseh vojaških dokumentih je kot datum nastopa vojaške službe sicer zapisan 4. december.
38 Rainer-Regimentsmuseum: https://www.rainer-regiments-museum-salzburg.at/en/regiment (22. 6. 2020).
39 *Militärschematismus* 1853, str. 337.
40 Prim. Leiler, *Geschichte*, str. 257.
41 Prim. ÖSTA/KA, Conduite–Liste (CL), Mil. Geistl., Ktn. 859: Feldsuperiorat Graz, CL 1866, Tscharmann Franz.
42 ÖSTA/KA, Conduite–Liste (CL), Mil. Geistl., Ktn. 858, Feldsuperiorat in Verona, CL 1854, Tscharmann Franz.
43 Prim. NŠAM, Protokoli škofijske pisarne, Protokol za leto 1855, prot. št. 17.
44 *Novice*, 3. 10. 1855, str. 316, »Novičar iz raznih krajev«.
45 Prim. Steiner, *Militärseelsorge*, str. 34.

pokrivala sestavljali še do kolen segajoč črn suknjič (*Klerikalrock*) in tesne dolge črne hlače. Ob slovesnostih so vojaški duhovniki še naprej nosili talarje s pasom in dvorogelniki, pri čemer so imeli višji duhovniki preko talarja ogrnjen vijoličast svilen ali obrobljen plašč.[46]

Poleti 1855 je bil salzburški 59. pehotni polk v Italiji, kjer se je od 5. junija do 12. julija udeležil orožnih vaj pri Volti. Od tam ga je pot vodila do Verone, kjer so bili nastanjeni posamezni bataljoni, ki pa so bili spričo potreb občasno napoteni na različne manjše misije. Sredi septembra tega leta je bil polk napoten v novo garnizijo, v Trst; posamezni oddelki enote pa so bili raztreseni od Palmanove, Vidma, Gorice in Pulja do Ljubljane in Celovca. Polkovni štab je bil skupaj z 2. in 3. bataljonom stacioniran v Trstu. Toda to je bil za premik enote dokaj nesrečno izbran čas, kar je v zdravstvenem pogledu na splošno veljalo za leto 1855. Tedaj je namreč po deželah Habsburške monarhije kosila kolera, ki je terjala visok smrtni davek.[47] Časopisne notice so takrat od vsepovsod poročale o tej bolezni, ki naj bi se na Kranjsko razširila prav iz Italije. 20. junija 1855 so *Novice* med drugim poročale: »*Kolera v Benetkah, Veroni in Reki po malem napreduje, v Milani in okolici še ni sledú od nje; tudi v Terstu je zlo potihnil pervi hrup.*«[48] Vendar pa se je prav v tem času epidemija šele dobro začela. V Trstu je trajala od začetka junija do 21. novembra 1855. V tem obdobju je »*zbolelo kar 4.799 (skoraj 5 %), umrlo pa 2.349 obolelih, torej je bila letaliteta nekaj manj kot 49. odstotna /…/*«.[49] V takšno okolje je torej prispel salzburški 59. pehotni polk in z njim tudi Čarman. Iz zapisa v vojaški personalni mapi za leto 1856, torej leto dni po tej epidemiji, je mogoče ugotoviti, da se je polkovni kaplan v teh kriznih razmerah v Trstu posebej izkazal. Nadrejeni so poleg običajnih ocen, v katerih so tudi tokrat pohvalili njegovo gorečnost za dušnopastirska opravila, zapisali, da si je s svojo požrtvovalnostjo in predanostjo ter skrbnostjo z bolniki ob izbruhu epidemije kolere med vojaštvom pridobil splošno zaupanje.[50]

Vojna v Italiji leta 1859

Aprila 1859 je bil salzburški 59. pehotni polk (1., 2., 3. in grenadirski bataljon) v sestavu 2. avstrijske armade v severni Italiji, kjer je skupaj s štajerskim 9. lovskim bataljonom, z nekaterimi konjeniškimi baterijami in deli 1. ogrskega huzarskega regimenta sestavljal brigado Lippert (generalmajor Georg Lippert (1808–1885)) v diviziji podmaršala[51] Sigismunda barona Reischacha (1809–1878), ki je bila del 7. armadnega korpusa pod poveljstvom podmaršala barona Thomasa Friedricha von Zobela (1799–1869).[52]

Avstrijska cesarska armada je bila takrat razvrščena med Pavio in Bereguardo. Konec aprila se je med vojaštvom razvedelo, da se je Avstrijsko cesarstvo zapletlo v vojno s kraljevino Sardinijo in Francijo. Cesar Franc Jožef (1830–1916) je že 27. aprila v spomenici 2. armadi zapisal: »*Vojaki II. armade! Na vas je, da zmago pripnete na neomadeževano zastavo Avstrije! Pojdite torej z Bogom in z zaupanjem Vašega cesarja v boj!*«[53] S podobnimi formulacijami se je dva dni pozneje na vojake obrnil takratni poveljnik 2. armade ter guverner Lombardije in Benečije, feldcajgmojster grof Ferencz József Gyulay (1798–1868). Ta je že v začetku maja prestopil bregove mejne reke Ticino in vdrl na piemontsko (sardinsko) ozemlje v upanju, da mu bo še pred prihodom francoskih čet uspelo opraviti s piemontsko (sardinsko) vojsko. Toda Francozi so uporabili železnico, tako da so bile piemontske okrepitve v francoskih uniformah kaj kmalu vpletene v prve bojne praske proti Avstrijcem. Potem ko je brigada Lippert razporedila predstraže ob reki Pad, se je glavnina salzburškega pehotnega polka Rainerjev utaborila pri vasi Zinasco Nuovo, stotnija (oziroma pol stotnije) pa tudi po okoliških zaselkih Balossa-Biglia, Mezzana Babatoone, Somma in Mezzana Corti.[54]

Polkovne patrulje so se na južni strani Pada že kmalu zapletle v prve spopade s sovražnikovimi silami. Tako so bile 19. in 20. maja 1859 vpletene v krvave praske z oddelki sardinske konjenice pri Casa Tismi, Casteggiu in Pancaranu. Prav 20. maja 1859 je izbruhnila prva večja bitka med sardinsko-francoskimi silami in cesarsko vojsko pri Montebellu (danes Montebello della Battaglia). V tem spopadu je bil udeležen tudi 3. bataljon 59. salzburškega pehotnega polka pod poveljstvom majorja grofa Otta Welsersheimba, ki je vzdolž železniške proge napredoval do vasi Genestrello, se tam zapletel v krvav boj z napredujočimi Francozi in utrpel hude izgube: 35 mrtvih in 85 ranjenih. Med huje ranjenimi je bil tudi podporočnik 1. razreda Josef Suppančič, ki je nekaj dni pozneje po amputaciji noge umrl v avstrijski vojaški bolnišnici v mestu Pavia. Kljub veliki hrabrosti salzburških fantov, ki jo je pozneje izpričalo šest podeljenih velikih srebrnih in kar 15 malih srebrnih medalj za hrabrost, se je bil podmaršal Philipp von Stadion (1799–1868) primoran umakniti. Po tem prvem porazu je armadni poveljnik grof Gyulai preusmeril cesarske sile in se umaknil na avstrijsko ozemlje,

46 Vrišer, Uniforme, str. 51.
47 O tem med drugim gl. Keber, *Čas kolere*; Janša, Kolera na Kranjskem, str. 60–64; Železnik, *Družbeno-zgodovinski vidiki*.
48 *Novice*, 20. 6. 1855, str. 196, »Kolera«.
49 Železnik, *Družbeno-zgodovinski vidiki*, str. 132.
50 ÖSTA/KA, CL, Mil. Geistl., Ktn. 858, Feldsuperiorat in Verona, CL 1856, Tscharmann Franz.
51 Čini slovenjeni po: Novak, *Nemščina brez učitelja*, str. 94.
52 Knorz, *Geschichte*, str. 443.
53 »*Soldaten der II. Armee! An Euch ist es, den Sieg an die unbefleckten Fahnen Österreichs zu binden. Geht mit Gott und dem Vetrauen Eueres Kaisers in den Kampf!*« Prav tam, str. 444.
54 Prav tam, str. 445.

Vojaki polka Rainer v bitki leta 1859 – spominska razglednica (http://www.rainerregiment.at/joomla/images/geschichte/patriotischetexte/1859.jpg (2. 8. 2020)).

kjer pa je konec maja znova prišlo do novega večjega spopada pri Palestri, v katerem so francosko-sardinske sile porazile avstrijski 7. armadni korpus, ki se je moral ponovno umakniti. S tem avstrijskim porazom je bila pot do Milana prosta. Po bitki pri Palestri so se francosko-piemontske sile zbrale pri Novari, medtem ko so avstrijske sile zavzele položaje med Magento in Abbiategrasso. 4. junija je pri Magenti prišlo do bitke, v kateri je bil udeležen tudi 4. bataljon 59. pehotnega polka pod poveljstvom majorja Antona Catarozzija. Pripadniki polka so se vnovič izkazali s hrabrostjo in srčnostjo, zlasti med boji pri vasi Marcallo, kjer so se v ogorčenem boju spoprijeli s tujsko legijo in zouavi[55] iz 2. francoske divizije pod poveljstvom nadobudnega generala Charlesa-Marie-Esprit Espinassa (1815–1859), ki je v tej bitki padel. Tudi v tem spopadu avstrijske enote niso slavile, saj so se bile spričo francosko-piemontske premoči primorane umakniti dalje proti vzhodu. Solnograški 4. bataljon je svojo junaško držo nasproti prekaljenim francoskim enotam plačal z 31 mrtvimi, 52 ranjenimi in 121 ujetimi.[56]

Štiri dni po bitki pri Magenti, natančneje, 8. junija,[57] je vojakom salzburškega 59. pehotnega polka na položajih pred mestecem Melegnano polkovni kaplan Čarman podelil vesoljno odvezo in jih ob tej priložnosti nagovoril. Njegov nagovor je bil petintrideset let po dogodkih, ko so se veterani spominjali krvavih bojev v severni Italiji, kot zanimivost objavljen v zgornjeavstrijskem časopisu *Neue Warte am Inn*. Iz objavljenega razberemo, da je Čarman v gorečem govoru vojake spodbujal k hrabrosti ter jim govoril o zvestobi vojaški prisegi in ljubezni do domovine. Svoj ognjeviti nagovor je zaključil z besedami: »*Za Boga, cesarja in domovino! Tako nam Bog pomagaj. Amen*!«[58] Omenjeni nagovor je učinkoval: vojaki salzburškega 59. pehotnega polka so hrabrost, požrtvovalnost in zvestobo cesarju izpričali v bitki pri Solferinu 24. junija 1859. Na predvečer bitke je bil salzburški 59. pehotni polk v sestavu 8. korpusa, ki mu je poveljeval podmaršal Ludwig August vitez Benedek (1804–1881). 1., 2., 3. in grenadirski bataljon polka so skupaj z 9. lovskim bataljonom in konjeniško baterijo sestavljali brigado Lippert (generalmajor Georg Lippert), ki je bila na desnem krilu avstrijske armade. Tam so prekrižali sablje s skorajda celotno piemontsko (sardinsko) armado. Salzburški polk se je še posebej proslavil z junaškimi dejanji in požrtvovalnostjo v zagrizenih bojih s Sardinci pri San Martinu pri Gardskem jezeru (danes San Martino della Battaglia). Krvavi ples smrti je trajal skoraj ves dan; končal se je šele okoli 9. ure zvečer, ko se je 8. avstrijski armadni korpus moral umakniti in položaje pri San Martinu prepustiti zmagovitim

[55] Zouavi – francoski kolonialni polki lahke pehote iz severne Afrike.
[56] Povzeto po: Knorz, *Geschichte*, str. 446–462.
[57] V vojaških dokumentih ob omembi nagovora zasledimo datum 9. junij.
[58] *Neue Warte am Inn*, 23. 6. 1894, str. 3–4, »Vor fünfunddreissig Jahren«.

Pogled s stolpa sv. Martina (takratnih avstrijskih položajev) proti Solferinu (foto: John & Karen Deak, 2018).

Sardincem. Salzburški polk Rainerjev je svojo požrtvovalnost plačal z 72 mrtvimi, 324 ranjenimi in 105 pogrešanimi, med katerimi so bili večinoma ranjenci, ki so padli v piemontsko vojno ujetništvo. Smrt je med njimi tudi v prihodnjih dneh precej kosila, saj so zaradi neustrezne zdravstvene oskrbe življenja izgubili številni ranjeni častniki in vojaki.[59] Trpljenju pod žgočim soncem zapuščenih ranjencev na bojnih poljanah je bil priča mladi švicarski poslovnež Jean-Henri Dunant (1828–1910); kalvarija teh nesrečnežev ga je tako globoko pretresla, da je skupaj z nekaterimi somišljeniki že februarja 1863 v Ženevi ustanovil Mednarodni Rdeči križ.[60]

Avstrija je v bitki pri Solferinu sicer doživela poraz, so se pa v teh spopadih izkazali pripadniki kranjskega 17. pehotnega polka. Capuder je zapisal, da so bili v sestavu 8. korpusa in pod Benedekovim poveljstvom skupaj s salzburškimi fanti tudi vojaki iz Kranjske. Ko se je bitka pri Solferinu zaključevala, so v hudi nevihti bili hud boj s piemontskimi in francoskimi četami na desnem krilu potolčene avstrijske armade in tako uspešno krili njen umik. Cesarske sile so se po tem porazu umaknile v sloviti četverokot, ki ga je uporabljal že feldmaršal Radetzky in ki si ga nasprotniki niso upali napasti. 11. julija je v Villafranci prišlo do premirja, po katerem je pozneje Avstrija Francozom odstopila Lombardijo, izvzemši Mantovo in Peschiero.[61]

Pogum polkovnega kaplana Franca Čarmana

V krvavi bitki se je poleg častnikov in vojakov s prizadevnostjo in hrabrostjo proslavil tudi Franc Čarman iz Sv. Ane nad Tržičem, ki si je kot polkovni kaplan 59. pehotnega polka prislužil najvišje duhovniško odlikovanje – zlati duhovniški zaslužni križec *piis meritis*.[62] V predlogu za to odlikovanje so njegovi nadrejeni navedli, da je na lastno pobudo spisal molitvenik, ga dal natisniti na lastne stroške in ga razdelil med vojake, da bi dvignil njihovo moralo ter vlil tolažbo in upanje ranjencem.

Tik pred začetkom bitke pri Solferinu, ki je končala drugo italijansko vojno za neodvisnost, je polkovni kaplan Čarman ob dežju sardinskih svinčenk vojakom 59. salzburškega pehotnega polka podelil splošno odvezo ter jih še zadnjič spodbudil k zvestobi in pogumu. Ves čas je bil na vojaškem obvezovališču,

59 Podrobneje o bojih enote glej na primer: Das Infanterie-Regiment bei San Martino: http://www.rainerregiment.at/joomla/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=87 (25. 7. 2020).

60 Dunant je napisal knjigo – spomine na to bitko, ki so bili prevedeni tudi v slovenščino. Gl. na primer: Dunant, *Spomin na Solferino*.

61 Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka*, str. 152–153, 156.

62 Odlikovanje je bilo ustanovljeno leta 1801 in namenjeno vojaškim duhovnikom, ki so se na bojiščih posebej izkazali s pogumom pri opravljanju svojega poslanstva. Odlikovanje so podeljevali v dveh stopnjah, zlati in srebrni. Pavel Car podaja podroben opis odlikovanja: »*Odlikovanje je v obliki latinskega križa s trolistnimi vrhovi. V sredini križa, tako na prednji kot na zadnji strani, je pri zlatem križu belo emajliran medaljon, pri srebrnem križu pa plavo emajlirani medaljon; oba imata isti napis PIIS MERITIS, pobožnim, za zasluge. Trak je za obe stopnji enak, rdeč s štirimi belimi progami.*« (Car, *Slovenci*, str. 310).

kjer je ranjence tolažil in jim pomagal ter umirajočim podeljeval poslednje zakramente. V noči po bitki je sam skrbel za ranjence, jih obvezoval in jim na lastne stroške priskrbel hrano. V skrajnih primerih jim je razdelil tudi lastna oblačila iz svoje prtljage. V času premirja je – zopet na lastne stroške – odšel v bližnjo vas Pozzolengo, da bi poizvedel o usodi ranjenih in ujetih pripadnikov salzburškega polka, prav tako pa je iz lastnega žepa prispeval sredstva za duhovni in materialni blagor ranjencev po različnih vojaških bolnišnicah. Omenjeni uradni komunike so pozneje povzemali tudi avstrijski časopisi in listi po vsej monarhiji.[63] *Oesterreichischer Soldatenfreund* je 5. oktobra opis Čarmanove aktivnosti sklenil tako: »*Zavidamo polkom, ki imajo srečo, da imajo za svojega dušnega pastirja tako junaškega, energičnega in z apostolsko prizadevnostjo navdahnjenega duhovnika.*«[64] O pogumnem slovenskem duhovniku je pet dni pozneje poročal tudi *Laibacher Zeitung*.[65]

Ti lapidarni zapisi o Čarmanovih aktivnostih povzemajo vse tisto, kar so podrobno popisali v poveljstvu salzburškega 59. pehotnega polka. V obširnem poročilu so posebej izpostavili, da je »v *zadnjem obdobju vojaške službe polkovni kaplan Franc Čarman (Tscharmann) predložil tako raznolike dokaze o svoji predanosti duhovniškemu poklicu in gorečnosti v skrbi za ranjene ter bolne, kar je poveljstvo polka spodbudilo, da je omenjenega duhovnika zaradi njegove službe priporočilo za višje odlikovanje pri korpusnem poveljstvu, kamor je poslalo poročilo o njem*«. Ob tem so navedli, da je dal Čarman na začetku vojne vihre na svoje stroške natisniti 10.000 izvodov (priloženih)[66] molitvenikov za čas vojne in jih brezplačno razdelil med vojake. Neutrudni Čarman pa je poleg tega v tolažbo ranjenim spisal posebno molitev, ki jo je prav tako dal natisniti na lastne stroške in jo razdelil med ranjence po bolnišnicah.

V poročilu je polkovno poveljstvo posebej opozorilo na že omenjeno Čarmanovo navdahnjeno podelitev vesoljne odveze v ognju sovražnih svinčenk, ni pa pozabilo omeniti tudi njegovega blagoslova prapora grenadirskega bataljona 59. pehotnega polka, do katerega je prišlo 9. junija 1859 na bojnih položajih pri Muzzi. Hrabrost je, kakor je poročalo poveljstvo, 24. junija 1859 v bitki pri Solferinu izkazal tudi Čarman. Ves dan bitke je, kakor so zapisali v poročilu, preživel na obvezovališču, kjer je goreče opravljal duhovniško službo, ob tem pa skušal pomagati ranjencem in sploh povsod, kjerkoli je bilo potrebno.

Ob umiku vojske je vso noč preživel na železniški postaji Peschiera, kjer se je kljub utrujenosti od prestanih naporov posvetil oskrbi ranjencev, ki jih je naslednjega dne na lastno pobudo pospremil v Verono. Tam je s svojim ugledom in besedo dosegel, da so najbolj pomoči potrebne takoj sprejeli v bolnišnico. Poleg duhovne oskrbe je poskrbel tudi za materialno oskrbo ranjencev, kakor je najbolje vedel in znal. Na svoje stroške jih je oskrbel s pijačo in hrano, v krščanskem duhu (*Christliche Milde*) pa je »slekel svoja oblačila« ter jih razdelil med razcapane ranjence, ki jih je najprej očistil in nato primerno oskrbel.

Po sklenitvi premirja je, kakor so zapisali v poročilu, ta zaslužni mož na lastno pobudo in na lastne stroške ter z dovoljenjem predpostavljenih odšel v sovražno Pozzolengo, da bi poizvedel o usodi nekaterih častnikov in vojakov 59. pehotnega polka, ki so ostali na bojišču in padli v piemontsko vojno ujetništvo. Po vrnitvi je – zopet na lastne stroške – odšel v bolnišnice v Vicenzo, Treviso in Padovo, kjer je obiskal ranjence ter jim nudil duhovno in materialno pomoč.

Za vsa prizadevanja in dejanja pri Solferinu, ki jih je storil na lastno pobudo, bi mu morali po mnenju polkovnega poveljstva podeliti primerno priznanje, zlasti ker se je posebej izkazal že v Trstu leta 1855, ko je v mestu divjala kolera. Takrat je za svoje delovanje prejel »le« pohvalo armadnega vodstva. Zato je poveljstvo polka armadno korpusno poveljstvo VIII. korpusa pozvalo, naj vsa navedena dela, ki so zapisana in temeljijo na resničnih dejstvih, upošteva pri podelitvi odlikovanja. Predlog enote je podprlo tudi poveljstvo brigade, ki je le še potrdilo navedena Čarmanova dela. Prav tako so predlog podprli pri poveljstvu divizije.[67]

Polkovni kaplan Franc Čarman je bil konec leta 1859 zares odlikovan, o čemer so poročali vsi takratni časopisi in listi v cesarstvu. *Salzburger Zeitung* je 24. decembra 1859 povzel dunajski časopis *Wiener Zeitung* prejšnjega dne, ki se je skliceval na uradni vojaški list vojnega ministrstva na Dunaju in objavil seznam vseh, ki so prejeli vojaška odlikovanja za izkazano hrabrost med bitko pri Solferinu. Na seznamu se je znašlo tudi ime polkovnega kaplana 59. salzburškega pehotnega polka Franca Čarmana, ki je za opisano hrabrost prejel najvišje duhovniško priznanje – zlati zaslužni duhovniški križec *piis meritis*.[68]

63 *Laibacher Zeitung* je o njem poročal 10. oktobra 1859, pri tem pa navedel, da je bil Čarman »*ein Laibacher genannt*«. Zapisal je, da je bil doma iz Tržiča na Kranjskem in da je študije opravil v Ljubljani, kar pa – vsaj kar zadeva teologijo – ne drži (gl. *Laibacher Zeitung*, 10. 10. 1859, str. 921, »Vermischte Nachrichten«).

64 *Oesterreichischer Soldatenfreund*, 5. 10. 1859, str. 656: Armee--Nachrichten: »/…/ *Wir beiden die Regimenter, welche das Gluck haben, so heldenmuthige, energische und vom Apostolischen Eifer beselte Priester als ihre Seelsorger zu verehren.*«

65 Prim. *Laibacher Zeitung*, 10. 10. 1859, str. 921, »Vermischte Nachrichten«.

66 V (doslej) pregledanih dokumentih teh prilog oziroma molitev ni bilo mogoče najti.

67 ÖSTA/KA, Alte Belohnungsakten (ABA), MKSM,. Nr. 56, 1859, Ktn. 58a: mapa 59. Inft. Regmt. Ehr. Rainer, Solferino 24. Juni; Nr. 330 An Das hohe kaiserliche königliche VIII. Infanterie Armee – Corps – Commando.

68 *Salzburger Zeitung*, 24. 12. 1859, str. 3, »Salzburger Tagesneuigkeiten«.

Zlati zaslužni duhovniški križec piis meritis *1. stopnje (foto: Pavel Car).*[69]

O omenjenem prejetem odlikovanju je Čarman v posebnem pismu z nemalo ponosa obvestil lavantinskega škofa in ga prosil, naj v naslednjem šematizmu ustrezno navedejo njegovo odlikovanje.[70]

Nadaljnja služba in premestitev

Polkovni kaplan Franc Čarman je po prejetem odlikovanju še naprej služboval pri salzburškem 59. pehotnem polku Rainer in se večkrat oglasil v časopisju. Že v začetku leta 1860 je vsem prijateljem in znancem v časopisu voščil uspešno novo leto. Toda bolj kot voščila so zanimive druge notice, ki so se našle o njem. Julija 1861 se je iz Italije, natančneje, iz mesta Conegliano, ki leži v pokrajini Treviso, v časopisu neznanemu darovalcu posebej zahvalil za paket vojaških molitvenikov. Ob tej zahvali je Čarman izrazil željo, da bi ta dar našel posnemovalce, tako da bi ga lahko prejeli vsi vojaki. Darovanih molitvenikov je bilo namreč dovolj le za nekaj vojakov.[71]

Jeseni 1862 je v cesarskih oboroženih silah, kakor vsako leto, prišlo do različnih premestitev. Premeščen je bil tudi Čarman, ki je s 1. decembrom zapustil salzburški polk in postal polkovni kaplan 3. razreda pri mariborskem 47. pehotnem polku grofa Kinskega.[72] Naposled mu je vendarle uspelo priti tja, kamor si je želel leta 1852.

Mariborski pehotni polk Antona grofa Kinskega (1779–1864), kakor se je po svojem imejitelju takrat imenoval, je bil ustanovljen leta 1682 v Pragi, prvi »lastnik in hkrati polkovnik« pa je bil grof Georg baron Wallis iz Karigmaina.[73] Prvotno je bil polk sestavljen iz čeških rekrutov, po preselitvi v Maribor pa je sprva imel naborni okraj v Mariboru, Celju in delu graškega okraja.[74] Prav spomladi 1862 so časopisi pisali o vrnitvi mariborskega 47. pehotnega polka Kinsky na Štajersko. *Marburger Zeitung* je 22. maja poročal, da bo polkovni štab domače enote skupaj z dvema bataljonoma nameščen v Celju.[75] Nekaj dni pozneje pa je *Correspondent* že navajal, da se enota vrača v Maribor.[76] Dejansko je bil del polka, skupaj s štabom, najprej v Celju, kjer so slovesno pričakali tudi 2. bataljon, ki se je 25. maja pripeljal v Celje, od tam pa se je enota po 32 letih zares vrnila v domače garnizijsko mesto.[77]

Polkovni kaplan Čarman se je tudi v domači štajerski enoti očitno dobro znašel, polk pa je že kmalu dobil novo ime. 31. januarja tega leta je namreč na Dunaju umrl dotedanji imejitelj polka Anton grof Kinsky. Pokopan je želel biti v Dunajskem Novem mestu, kamor je polk na pogreb poslal deputacijo v sestavi 27 častnikov, ki jo je vodil polkovnik baron Ottokar Procházka. Precej verjetno je bil del te delegacije tudi polkovni kaplan. Cesar je že 12. maja 1864 določil novega polkovnega imejitelja, podmaršala Ernsta von Hartunga (1808–1879). Po njem je mariborski 47. pehotni polk dobil novo ime – polk Hartung. Podmaršal je »svojo« enoto prvič obiskal že junija tega leta.[78] Prav v teh novih okoliščinah in pod novim imejiteljem je Čarman konec leta 1864 dočakal napredovanje v polkovnega kaplana 2. razreda.[79] Posledično se je nekoliko izboljšal njegov gmotni položaj.

69 Za posredovano slikovno gradivo se iskreno zahvaljujem dr. Pavlu Carju.
70 NŠAM, Protokoli škofijske pisarne, Protokol za leto 1859, št. 2340.
71 *Salzburger Kirchenblatt*, 18. 7. 1861, str. 229, »Salzburg«.
72 Prim. *Kaiserlich-königliches Armee-Verordnugsblatt: Personal--Angelegenheiten*, 29. 10. 1862, str. 3.
73 Radovanovič, *Ponovno doma*, str. 45.
74 Prav tam, str. 78. – Pozneje so naborni okraj nekoliko spremenili in jim denimo odvzeli graški del.
75 *Marburger Zeitung*, 22. 5. 1862, s. p., »Cilli«.
76 Prim. *Correspondent für Untersteiermark*, 29. 5. 1892, s. p., »Marburg, 29. Mai«.
77 Amon von Treuenfest, *Geschichte*, str. 699.
78 Povzeto po prav tam, str. 700–702.
79 Prim. *Der Kamerad*, 30. 12. 1864, str. 834, »Personal-Nachrichten«.

1866 – zadnje leto v vojaški službi

Ob vstopu v leto 1866 je časopis *Slovenec* 3. januarja pisal o pričakovanjih ob novem letu, ki so jih ljudje gojili. V prvi vrsti so, kakor so navajali, pričakovali koristi in izboljšave za narod, obsežno razmišljanje pa so sklenili z naslednjimi besedami: »*Narodne naše pravice – veliko denarjev – pravo, svobodno ustavo naj nam prinese novo mlado leto! K temu pomagajmo vsi – k temu pomagaj nam Bog! Dobro novo leto!*«[80] Želje po srečnem in uspešnem novem letu so mnogi, tako tudi polkovni kaplan Čarman, izrazili z voščili v časopisju.[81] Toda leto je postreglo z napetostmi v notranji in še bolj zunanji politiki, ki so tistega poletja pripeljale do vojnih napovedi Prusiji in Kraljevini Italiji. Cesar Franc Jožef je v razglasu, ki so ga objavile *Novice*, klical, da so bili prisiljeni prijeti za orožje in da ga ne bodo odložili prej, dokler ne zavarujejo cesarstva.[82] Habsburški imperij je v vojni proti Prusiji na bojno polje postavil t. i. avstrijsko severno armado, ki ji je poveljeval »lev Solferina«, tedaj že feldacjgmojster[83] (*Feldzeugmeister*) Ludwig von Benedek; v vojni proti Italiji pa je t. i. avstrijski južni armadi poveljeval sin zmagovalca bitke pri Aspernu, nadvojvoda Albrecht (1817–1895). V sestavu južne avstrijske armade je bil tudi mariborski 47. pehotni polk, ki se je spet izkazal na bojnih poljanah. Polkovni vojaški kaplan Čarman je enoto pred odhodom nagovoril in fantom podelil blagoslov,[84] sam pa ni odšel z njimi. Viktor Kragl v Čarmanovi biografiji piše, da se je posebej izkazal v bojih pri Custozzi leta 1866,[85] kar pa ne drži povsem. Polkovni kaplan namreč ni bil neposredno na bojnih poljanah, pač pa v zaledju, saj je bil že ob začetku spopadov z ukazom poslan za dušnega pastirja v bolnišnico v Treviso.[86] Za to je bilo morda deloma krivo Čarmanovo zdravstveno stanje, a kljub temu je na odkazanem mestu neutrudno deloval med ranjenci. Poročevalec je zapisal, da je polkovni kaplan v Trevisu šest noči neprekinjeno skrbel za ranjence, ki so tja prihajali po bitki pri Custozzi. Kakor že leta 1859 je tudi tedaj na železniški postaji številnim ranjenim vojakom pomagal s priboljški in duhovno tolažbo: »*Tisoči so prejeli osvežitev, kjer se ni nihče zavzel zanje*.«[87] S pozivi v časopisih se je obrnil na prebivalstvo, naj daruje za ranjence, ki so se znašli v bolnišnicah, bodisi finančna sredstva bodisi cigare

Polkovni kaplan Frančišek Čarman z odlikovanjem na prsih in dvorogelnikom v roki (Kragl, Zgodovinski drobci, str. 332).

ali vino. Vse zbrano naj posredujejo na štacijsko poveljstvo v Treviso.[88] Njegov poziv je bil očitno uspešen, saj se je Čarman konec julija, to pot že iz Novega mesta, posebej zahvalil za poslane darove, ki so jih zbrali damski odbori v Gradcu in Ljubljani. Omenil je, da so lahko na ta način pomagali okoli 2000 ranjencem, kar pa je prišlo v zaboju pod njegovim naslovom v Ljubljano, bodo sedaj odprli in razdelili med ranjence v bolnišnični filiali v Novem mestu.[89]

Čeprav je bila vojska nadvojvode Albrechta na južnem bojišču uspešna, je severna armada že 3. julija pri Kraljevem gradcu doživela uničujoč poraz. Posledično je Avstrija 23. avgusta podpisala praški mir, ki sta mu sledila mir s Kraljevino Italijo in izguba ozemelj na Apeninskem polotoku. Po teh porazih so se v Avstrijskem cesarstvu obetale številne reforme, ki so posegale tudi v vojsko in organiziranost vojaške duhovne oskrbe.

80 *Slovenec*, 3. 1. 1866, str. 2, »Dobro došlo leto 1866!«
81 Prim. *Grazer Zeitung*, 5. 1. 1866, »Ad Nr. 4: Von den Besuchen am Neujahrsfeste 1866«.
82 Prim. *Novice*, 20. 6. 1866, str. 197–198, »Svojim narodom!«
83 Visok generalski čin v cesarskih oboroženih silah. Iz pehote izhajajoči častniki so se v tem činu imenovali generali pehote, iz konjenice pa generali konjenice (gl. Novak, *Nemščina brez učitelja*, str. 94).
84 Prim. *Tagepost*, 23. 5. 1866, s. p., »Der Steiermark!«
85 Prim. Kragl, *Zgodovinski drob*ci, str. 332.
86 Prim. Amon von Treuenfest, *Geschichte*, str. 707.
87 »*Tausende von Verwundeten erhielten da Labung, wo sich Niemand ihrer annham.*« Gl. *Tagepost*, 26. 2. 1867, str. 7, »Eingesendet«.
88 *Tagepost*, 3. 6. 1866, s. p., »Oeffentliche Bitte!«.
89 *Tagepost*, 26. 7. 1866, s. p., »Herzlichsten Dank!«.

Kljub izgubljeni vojni se je polkovni kaplan Franc Čarman še naprej trudil pomagati vsem tistim vojakom, ki so jih ti spopadi prizadeli. Pri tem ni ostal le pri pozivih drugim, pač pa se je angažiral tudi s svojimi sredstvi. Tako je oktobra 1866 časopisje objavilo njegov poziv ranjenim vojakom polka Hartung, »*kteri še niso v stanu si z delom kruha služiti in so tedaj v veliki potrebi, naj se po svojem gosp. fajmoštru pri meni oglasijo. – Po primeri potrebnosti jim bom kaj malega poslal.*«[90] Dejansko je vsak, ki se je obrnil nanj, prejel vsaj skromno podporo.[91]

V luči teh prizadevanj je, kakor se zdi, pri polkovnem kaplanu Francu Čarmanu že dozorevala misel o upokojitvi. Morda je k temu poleg že omenjenega slabšega zdravja nekoliko prispeval tudi Čarman s svojim ravnanjem, kar pomenljivo nakazujejo zapisi v njegovi personalni mapi. Konec leta 1866 so ga namreč, kakor vsako leto, ocenjevali predpostavljeni. Ocene takrat 47-letnega vojaškega kaplana 2. razreda so podobne tistim iz prejšnjih let; navajajo njegovo gorečnost in predanost poklicu, zaslužene pohvale in odlikovanja, službe itd. Bolj kot omenjeni podatki so tokrat presenetile med opombami zapisane vrstice: »*Proti njegovemu moralnemu obnašanju ni ničesar povedati, toda letos ga je v njegovem poklicu zavedel njegov temperament, da se je v gostišču pustil sprovocirati in je javno vznemiril goste ter izzval žalitev.*«[92] Podrobnosti o tem incidentu (še) ne poznamo, Čarman pa se je po tem dogodku in ob spoznanju, da bodo ob reformi vojske vsi polki izgubili polkovne vojaške duhovnike, odločil zapustiti vojaško službo. Tako je bil februarja 1867 zares upokojen.[93] O tem je Čarman 1. marca obvestil lavantinski škofijski ordinariat.[94]

Nesojeni župnik v Radljah ob Dravi

Franc Čarman se je kot sveže upokojeni polkovni kaplan 2. razreda in duhovnik lavantinske škofije spomladi 1867 znašel v Celju. Najbrž je prav tam izvedel, da je bila že 3. aprila razpisana župnija Radlje ob Dravi. Župnija je bila pod patronatom verskega sklada. V večini tovrstnih primerov je bila prezentacija novega župnika pridržana štajerskemu deželnemu namestništvu. Čarman se je na razpisano mesto prijavil že 14. maja in prošnjo poslal škofijskemu ordinariatu. V njej je navedel dobre oziroma zelo dobre študijske uspehe v bogoslovju (*mit gutem und sehr gutem Erfolge*). Zapisal je tudi, da je zahtevani izpit (*Concurs-Prüfung*) opravil z zelo dobrim uspehom. Kot službene izkušnje je navedel svoje petletno kaplanovanje po različnih krajih, ki ga je opravljal v zadovoljstvo nadrejenih in ljudi. Posebej je izpostavil svoje zanimanje za mladino in njeno šolanje, o čemer sta bila, kakor je zapisal, dobro poučena tako deželna vlada kakor tudi škofijski ordinariat. V prošnji je Čarman izpostavil še svojo petnajstletno službovanje v vojski, odlikovanja in pohvale, ki si jih je tam prislužil. Pri tem je nekoliko pretiraval, saj v prošnji beremo, da je tudi leta 1866 deloval na bojišču in v bolnišnicah.[95]

Očitno je Čarman ujel še zadnji rok, saj je lavantinski škofijski ordinariat že štiri dni pozneje v dopisu štajerskemu deželnemu namestništvu poslal svoje stališče in *Qualifications-Tabelle*. V tabeli so bili za omenjeno župnijo predlagani trije kandidati: Čarman, Jožef Pečnik (*Petschnik*) (1818–1881), dotedanji kurat pri Sv. Joštu (Kozjak), in Marko Vučajnk (*Wutschaink*) (1816–1875), kurat v Prevorju na Kozjanskem. Pri vsakem kandidatu je ordinariat navedel njegove kvalitete, znanje jezikov itd. Na podlagi zbranih podatkov je bil na prvo mesto postavljen prav Čarman,[96] kar je upoštevalo tudi deželno namestništvo. Tako je bil Čarman s 1. junijem prezentiran za župnika v Radljah ob Dravi.[97] Toda že takoj je prišlo do zapleta, ki je bil najbrž povezan z vojaško pokojnino. Čarman je v zvezi s tem vprašanjem lavantinskemu škofijskemu ordinariatu že 12. junija poslal dopis, v katerem je zatrdil, da je mesto župnika pripravljen prevzeti le pod pogojem, da sme obdržati vojaško pokojnino, ki je takrat znašala 423 goldinarjev in 60 krajcarjev.[98] Župnijski dohodki so dosegali komaj polovico njegove pokojnine. Zato je ordinariat prosil, naj mu posreduje fasijo župnije, s katero bo lahko ministrstvo zaprosil za ohranitev pokojnine.[99] Zdi se, da tej želji niso ustregli, posledično pa se je Čarman župniji odpovedal. Namesto njega je radeljski župnik in dekan postal Valentin Par (1825–1898).[100]

Sacelan na Štajerskem

Upokojeni polkovni kaplan Franc Čarman je, kakor navaja Kragl, po tej odpovedi prevzel mesto grajskega duhovnika – sacelana – na gradu Fala.[101] Takratni gospodar omenjene graščine je bil Kuno Avgust Peter baron Kettenburg (1811–1882).[102] Čar-

90 *Novice*, 31. 10. 1866, str. 358, »Iz Trsta«.
91 Prim. *Tagepost*, 26. 2. 1867, str. 7, »Eingesendet«.
92 ÖSTA/KA, CL, Mil. Geistl., Ktn. 859, CL Feldsuperiorat Graz, 1866, Tscharmann Franz.
93 Prim. *Tagepost*, 26. 2. 1867, str. 7, »Eingesendet«.
94 NŠAM, Škofijski protokoli, Protokol za leto 1867, št. 572.
95 NŠAM, Škofijska pisarna, D XVI-10: Čarman.
96 NŠAM, Škofijska pisarna, D XVI-10: Čarman.
97 NŠAM, Škofijski protokoli, Protokol za leto 1867, št. 1336.
98 Čarmanova pokojnina je bila dokaj visoka, celo višja kot denimo letna plača učitelja v Kanalu (335 gld in 50 kr); vendar je slednji dobil tudi prosto stanovanje (prim. *Slovenec*, 24. 1. 1867, str. 44, »Prazne službe«).
99 NŠAM, Škofijska pisarna, D XVI-10: Čarman.
100 Prim. *Slovenski prijatel*, 15. 12. 1867, str. 573, »Lavantinska škofija«. Par je bil župnik v Radljah med 30. oktobrom 1867 in 30. avgustom 1870 (prim. NŠAM, Dekanijski šematizmi, šk. 1, Nove dekanije, Dekanije Radlje, Radlje).
101 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 332.
102 Podrobneje o falskih gospodih gl. Grahornik, Falski zemljiški gospodje, str. 75–92. – Za opozorilo na ta prispevek se zahvaljujem avtorju dotičnega prispevka.

man je na Štajerskem ostal dobro leto. Še poleti 1868 so ga *Novice* omenjale kot upokojenega vojaškega kaplana v Puščavi.[103] Prav leta 1868 pa se je preselil v Mošnje na Gorenjskem.[104] Najverjetneje se je od tam oglasil v *Grazer Volksblatt* s precej obsežnim dopisom, v katerem je odgovarjal na nekatere v časopisih navedene netočnosti in napačno razumevanje spovedi v vojski. Zdi se namreč, da je bilo člankov, ki so o spovedi napačno poročali kot o »c. kr. spovedi« – torej spovedi na ukaz, h kateri naj bi vojake silili –, preveč. Čarman je računal, da se bo oglasil kak bolj kompetenten sogovornik, a ker teh odgovorov ni bilo, se je odzval sam. V prispevku je zanikal, da bi bila spoved prisila, pri čemer se je lahko verodostojno skliceval na 15-letno aktivno službovanje v vojaški suknji, zaradi katerega je razmere dobro poznal. Zapisal je, da so tudi vojaki kristjani imeli pravico izpolnjevati svoje krščanske dolžnosti, kakor so te pravice šle drugim, na primer Judom. Če pa se kdo ni želel spovedati, je pristopil k spovednici in oddal listek, na katerem je bilo zapisano, da ni pripravljen na spoved, h kateri ga potem niso silili. Čarman je v svojem prispevku torej pojasnil vojaško spoved, pri čemer je posebej poudaril, da ne gre za izpolnjevanje vojaških naredb po črki predpisov, pač pa za precej bolj osebno dejanje, kakor je nasploh duhovna oskrba vojaštva, za katero je zadolžen vojaški duhovnik.[105]

Čarman je torej pozorno sledil časopisju in vsemu, kar je bilo povezano z vojaškim stanom. Po kratkem bivanju na Gorenjskem je znova zamenjal okolje. V začetku leta 1871 ga je namreč za svojega sacelana pridobil Anton Adrijan grof Brandis (1832–1907). Tako se je znova znašel na Štajerskem, točneje, v grofovi graščini v Slivnici pri Mariboru.[106] Najbrž je maševal v novi neogotski grajski kapeli, ki jo je dal na južni strani dvorca postaviti že grofov oče Klemen Henrik Adam Ferdinand grof Brandis (1798–1863). Novo kapelo Marijinega brezmadežnega spočetja je 30. julija 1862 posvetil lavantinski knezoškof Anton Martin Slomšek, že dan pozneje pa je v njej prvo mašo daroval jezuitski novomašnik, Klemenov mlajši sin Erik Brandis (1834–1921). Takoj po novi maši je prav novomašnik svojega starejšega brata Antona Adrijana poročil s Terezijo Sofijo baronico Gudenus (1836–1919).[107]

V času delovanja v Slivnici se je Čarman zaradi svojega temperamenta znašel v časopisju. Iz časopisnih notic lahko povzamemo, da se je, kot se zdi, spozabil in sredi ulice človeku, ki je na volitvah razglasil zmago liberalca, primazal klofuto. Oškodovani je bil pripravljen odstopiti od tožbe proti sacelanu, vendar pod pogojem, da se ta obveže prispevati 50 goldinarjev slivniški šoli. Čarman se je zavedal, da bi pravdo izgubil in da bi bili sodni stroški občutno previsoki, zato je to ponudbo sprejel in predlagano vsoto daroval šolskemu fondu.[108]

Čarmanov izbruh pri družini Brandis, kot kaže, ni pustil večjih posledic. V tem viharnem letu se je Čarman lotil pisanja o blejskem otoku. Njegovo pisanje je izšlo kot knjižica, ki jo je založil sam in je nosila naslov *Božja pot Matere Božje na Blejskem jezeru*. Na petnajstih straneh je na poljuden in bralcu prijazen način orisal lepoto jezera in pot do njega ter na kratko skiciral zgodovino romarskega kraja. Zapisal je zgodbo o pogumnih Blejkah v času Ilirskih provinc in o nekdaj pomembni božji poti. Knjižico je zaključil z legendo o nastanku jezera in otoka. Zapis je sklenil z naslednjim nagovorom: »*Tudi ti ne hodi iz tega kraja, da bi se v goreči molitvi ne priporočal Mariji, da bi ji ne potožil svojih potreb, jo ne prosil za svoje ljube, ktere si pustil domá, kar jih je toliko zadobilo, zadobil boš tudi ti*.«[109] Knjižica je bila med ljudmi izjemno dobro sprejeta, saj je leta 1899 dočakala natis že četrte izdaje, ki jo je dopolnil in razširil založnik Anton Turk.[110]

Na Gorenjskem

Zdi se, da se je Čarman življenju sacelana na Štajerskem po slabem desetletju odpovedal. Zakaj je to storil, za zdaj ne vemo. Zanesljivo pa drži, da se je iz lavantinske škofije znova vrnil na Kranjsko in se naselil v Zgornjem Otoku pri Mošnjah. Od tam je ob delavnikih hodil maševat na Brezje, ob nedeljah pa v hišno kapelo kneza Windisch-Graetza na Bled.[111] Iz pripovedovanja »Stare Matijčovke« z Zgornjega Otoka izvemo, da se je tja vozil z vozom in s seboj večkrat vzel tudi njo. Andrej Resman dodaja, da je Čarman voz vedno »*fural sam*«.[112]

Zanimivo je, da v tem ustnem izročilu najdemo zapis, da naj Čarman ne bi posebno cenil knjig,[113] kar pa je težko verjeti, saj je po najboljših močeh deloval prav na področju izobraževanja. Tako je bil namesto Gustava grofa Thurna (1836–1888), ki se je odpovedal svoji funkciji, že leta 1881 imenovan »kot ud« okrajnega šolskega sveta v Radovljici.[114] Zakon z dne 25. februarja 1870 je v 2. členu določal, da so krajevni šolski svet, ki je skrbel za nadzor nad delovanjem šol, sestavljali predstavniki cerkve, šole in občine. Pravica do članstva v svetu je pripadala tudi

103 Prim. *Novice*, 15. 7. 1868, str. 234, »Denarni zapisnik Matičin«.
104 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 332.
105 *Grazer Volksblatt*, 23. 4. 1869, s. p., »Die k. k. Dienstbeichte«.
106 Prim. *Zgodnja danica*, 20. 1. 1871, str. 24, »Duhovske spremembe«.
107 Lazarini, Klemen grof Brandis, str. 88.
108 *Tagepost*, 10. 2. 1874, s. p., »Aus Marburg«.
109 Čarman, *Božja pot*, str. 15.
110 Čarman in Turk, *Božja pot Matere Božje na blejskem jezeru*.
111 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 332.
112 Zasebni arhiv družine Podrekar, Zapuščina Viktorja Kragla: Ustno izročilo o Fr. Čarmanu.
113 Prav tam.
114 Prim. *Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani*, 1882, št. 5, str. 156: Imenovanje vojaškega kaplana Fr. Čarmana v okrajni šolski svet v Radovljici.

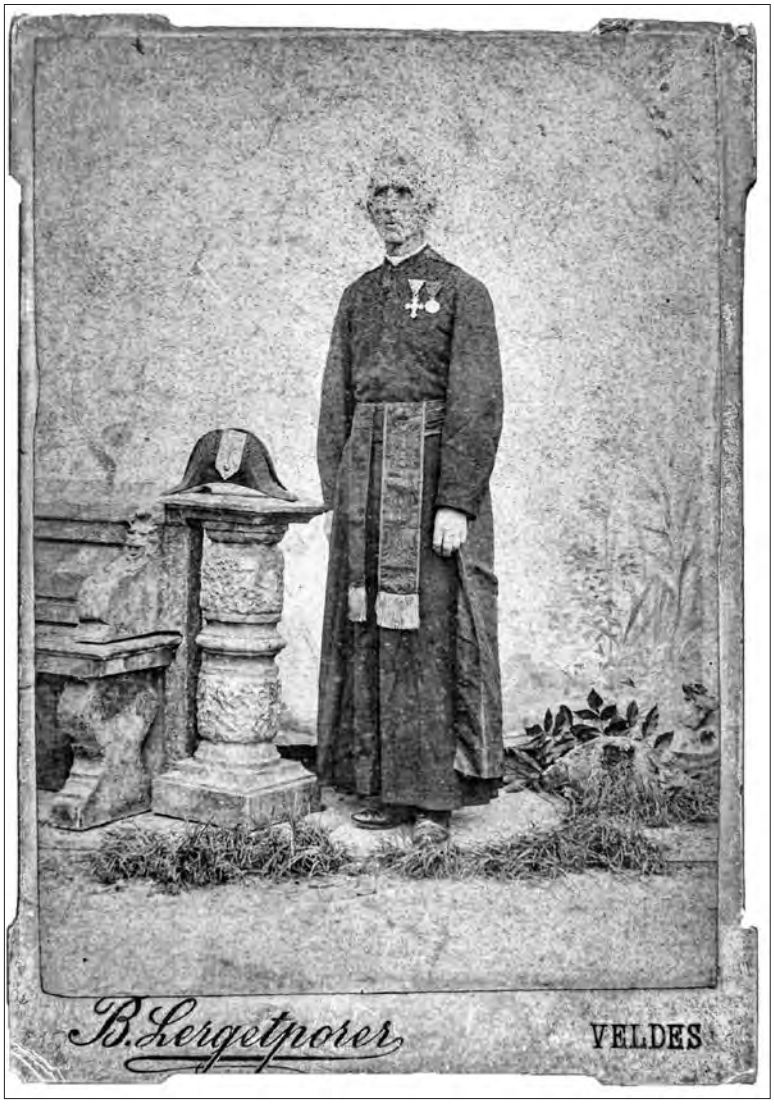

Ostareli Čarman v uniformi z zlatim zaslužnim duhovniškim križcem in spominsko vojno medaljo[115] *na prsih (iz zapuščine Viktorja Kragla; hrani: družina Podrekar).*

»šolskemu patronu«, ki je lahko bil član osebno ali po namestniku ter je imel tudi pravico glasovanja. Višji, okrajni šolski sveti, ki so skrbeli za nadzor nad šolami v političnem okraju, so bili sestavljeni iz: predsednika (to funkcijo je opravljal predstojnik političnega okrajnega oblastva); enega od duhovnikov tistih »*verozakonskih družeb, katerih dušno število znaša v okraji čez 2000. Izvolitev gré škofijskemu oblastvu, oziroma senijoratu*«; dveh šolskih izvedencev, ki sta bila izvoljena iz okrajne »učiteljske skupščine«; dveh udov, ki so ju izvolili v okrajnem »zastopu«, oziroma, če ga ni bilo, »iz dveh od deželnega odbora izvoljenih udov«. Okrajni šolski svet je imel šestletni mandat, vsako spremembo in vse izvolitve oziroma imenovanja pa so morali naznaniti deželnemu načelniku. Dolžnost okrajnega šolskega sveta je bila predvsem skrbeti za »koristi šolskega okraja«, bdeti nad njegovim delovanjem in poslovanjem ter izvrševati in implementirati zakonodajo. Imel je pravico do obravnav zaradi širitev obstoječih šol ali vzpostavljanja novih. Nadzorovati je moral šolska poslopja, šolsko disciplino in letne proračune ter podajati spričevala učiteljem in priporočila oziroma mnenja o njihovem delu višjim šolskim oblastvom itd. Seje sveta so potekale vsaj enkrat na mesec, po potrebi pa večkrat.[116]

[115] Vojno medaljo (*Kriegsmedaille*) 1873 je cesar Franc Jožef ustanovil 1. decembra 1873. Prejeli so jo vsi, ki so med letoma 1848 in 1869 (pozneje tudi udeleženci bojev v letih 1878 in 1900) sodelovali v bojnih operacijah ne glede na čin in družbeni položaj. Več o tem glej: Car, *Slovenci*, str. 274. Glede na notico iz spominov Andreja Resmana, da se je Čarman oblekel v uniformo ob cesarskem obisku Bleda leta 1883, ni izključeno, da je bila fotografija posneta v tistem času.

[116] Povzeto po: Heinz, *Zbirka zakonov*, str. 416–425. Za vse posredovano gradivo se iskreno zahvaljujem dr. Branku Šuštarju.

Windisch-Graetzova kapela na Bledu, kjer je ob nedeljah maševal Franc Čarman (Razgledi Muzejskega društva Bled za leto 2012, str. 37, posredoval Niko Mučič).

Čarman je pri tem delu aktivno sodeloval. Vanj je bil kot predstavnik deželnega zbora vpet vse do leta 1891.[117] Zanimivo je, da je časopisje ob njegovem odstopu poročalo tudi o preselitvi, in sicer naj bi se Čarman preselil v Planino (Haasberg oziroma Hošperk) na Notranjskem.[118] Zdi se, da je bil tam le v začasni službi pri knezih Windisch-Graetzih, sicer pa je še vedno bival v mošenjski župniji oziroma začasno tudi drugod. Kragl namreč poroča, da je že pozimi tistega leta prevzel opravljanje svetih maš pri cerkvi presvetega Srca Jezusovega v Repnjah, kar pomeni, da je od jeseni do pomladi tam tudi bival.[119] Bil je podpornik dijakov in visokošolcev na Dunaju; podpiral jih je tudi kot član Odbora podpornega društva za slovenske visokošolce na Dunaju.[120] Bil je tudi član Mohorjevega društva in Slovenske matice.[121]

Čarman in šola pri Sv. Ani

Čarmanovo zanimanje za razvoj šolstva je do izraza še posebej prišlo v skrbi za otroke iz njegovega rojstnega kraja. Na njegovo pobudo so se že leta 1873, v času cesarjevega vladarskega jubileja,[122] potegovali za dovoljenje, da bi lahko izpeljali loterijo s praktičnimi nagradami ter na ta način zbirali sredstva za izgradnjo in vzpostavitev nove šole v občini Sv. Ana pri Tržiču. Čarman je za loterijo volil zlato uro in eleganten srebrn pisalni pribor, vse skupaj v vrednosti okoli 200 goldinarjev, ter se obrnil na druge »prijatelje šole«, da bi sodelovali po svojih močeh. Čarman je v notici pojasnil, da je občina Sv. Ana prerevna in ne more zagotoviti sredstev za izgradnjo tako potrebne ustanove za takrat skoraj 70 otrok, ki večinoma niso obiskovali pouka, saj je bila šola v Tržiču predaleč.[123] Za otroke, ki so šolo kljub temu obiskovali, je bilo to »*izredno težavno zaradi dolgega pešačenja. Posebej so bili prizadeti otroci visokogorskih kmetij.*«[124] Zaradi tega so stekla prizadevanja, katerih spiritus agens je bil prav »*Žnidarjev gospod*«, Franc Čarman. Njegovo prizadevanje in truda polna pot do uresničitve te zamisli sta na Kranjskem vzbudila precej pozornosti: »*Stavba Ljubljanske realke ni delala po deželi toliko hrupa, kakor ga dela po vsem Gorenjskem stavba priproste g. Čarmana enorazrednice v Šentanski dolini pod Ljubeljem. Več nego 10 let je bilo slišati o tej šoli, in ni bilo menda odličnega gosta na Gorenjskem, kterega bi g. Čarman ne bil moledoval za rojstnega kraja svojega šolo.*«[125] Zanimivo, da o tem Čarmanovem delovanju vestni Kragl pri opisu nastanka in delovanja ljudske šole pri Sv. Ani ni posebej poročal; zato pa je sodelovanje upokojenega vojaškega kaplana pri ustanavljanju šole zabeležila tamkajšnja šolska kro-

117 Prim. *Popotnikov koledar* 1891, str. 87.
118 Prim. *Novice*, 11. 2. 1891, str. 45–46, »Deželni odbor«.
119 Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 332.
120 Prim. *Edinost*, 16. 1. 1896, s. p., »Odbor podpornega društva«.
121 Prim. *Letopis slovenske matice* 1894, str. 386.
122 Praktični polkovni kaplan Čarman je najbrž računal, da bo zaradi vladarskega jubileja mogoče prej priti do potrebnega dovoljenja za izvedbo loterije.
123 Prim. *Grazer Volksblatt*, 30. 11. 1873, s. p., »Aus der Provinz u. den Nachbarländern«.
124 SŠM, mapa Podljubelj (sv. Ana), Začetek šole pri sv. Ani je pri Ukanu, str. 1.
125 *Slovenec*, 18. 12. 1885, s. p., »Z Gorenjskega«.

nika: »*Znamenit duhovnik je bil domačin, vojni kurat Fr. Čarman, ki se je posebej zavzemal za ustanovitev ljudske šole pri sv. Ani, je za napravo novega šolskega poslopja daroval 500 gld. ter otrokom kupoval zvezke in knjige*.«[126]

Pot do ustanovitve omenjene šole pa je bila trnjeva in zaradi nje je bilo prelitega nemalo črnila, saj so časopisi pogosto bolj ali manj objektivno poročali o »nastajanju« in težavah, ki so pestile ljudi. Čarman, kot se zdi, pri tem ni neposredno sodeloval, posredno pa je bil še kako vpleten, saj je prav on že leta 1883 šolskim potrebam namenil svojo hišo, ki jo je pozneje prodal in si v njej izgovoril le preužitek; res pa je, da so bili ti skromni prostori takrat mišljeni »le za silo«, dokler ne bodo zgradili nove stavbe. Že leta 1885 je bila šola pri Sv. Ani potrjena, zaradi česar pa je završalo v slovenskem časopisju. Posebni časopisni poročevalec je pripravil reportažni opis teh prostorov, namenjenih poučevanju šentanske mladeži. Objavil je naslednji opis: »*Misli si č. bralec priprosto bajto, stopi v vežo! Na levi ti je soba in sobica, kjer stanuje posestnik s svojo družino; na desni pa mala soba: šola in tik nje kuhnjica za učitelja. Po veži stojé vodni škafi, pominjeki, burklje itd., ker veža je domači družini tudi kuhinja, kakor po kmetih sploh. Kak prizor, kadar bo hišna gospodinja v veži napravljala pičo svoji živinici, in bo g. učitelj tik nje v sobici podučeval mladino. V tej šoli otrokom gotovo ne bo dolg čas, ker se jim bo v šolo prišlim zdelo, da so prišli le v vas k sosedu, in ne bodo med šolo in domačo hišo našli dosti razločka. Iz veže prideš po stopnjicah (?) [sic!] na vrh; na levi zopet vrh za domačo družino, in na desni učiteljevo stanovanje. To je v vsem Šentanska šola. Toraj kmetiška družina in šola pod eno streho in še kakošna družina? Trije zakonski pari in še ena – mati.*« Ob tem se je poročevalec pridušal nad oblastmi, češ, le kako so lahko dovolile kaj takšnega. Posebej je izpostavil, da šola stoji na neprimernem kraju in preblizu Tržiča, kar naj bi bilo tudi mnenje krajanov: »*S komur koli sem govoril, vsak je rekel, da šola ni na pravem kraji. Če mora že šola v ti dolini biti, so mi djali, naj bi bila pri "Žnidarji" kje.*«[127] Poročevalec se tedaj ni sprehodil še do omenjene domačije, temveč je razočaran odšel domov, kakor je zapisal v sklepu reportaže.[128]

Kot je bilo že omenjeno, je do formalne ustanovitve šole prišlo leta 1885, a šola takrat še ni zaživela. Časopisje je tega leta objavilo notico o učiteljskih službah, med katerimi je bila razpisana tudi služba učitelja »*na novi jednorazrednici pri sv. Ani nad Tržičem*«. Učitelj je imel zagotovljeno stanovanje in letno plačo v višini 400 goldinarjev.[129] Toda interesentov za to službo, kakor je mogoče razbrati, ni bilo. Tako so v *Slovenskem narodu* novembra 1889 spet objavili notico, da je bila poleg stanovanja učiteljska plača za šolo pri Sv. Ani še vedno določena na omenjenih 400 goldinarjev, dodali pa so »*priklado*« v višini 30 goldinarjev.[130] A kot kaže, tudi to ni bilo dovolj, da bi se na razpis kdo prijavil. Tako še v začetku leta 1890 šola ni zaživela. So se pa tistega leta pojavili glasovi, da naj bi v šentanski dolini ustanovili nemško šolo. *Slovenski narod* je trdil, da si zanjo prizadeva predvsem ravnatelj šentanskega rudnika Simon Rieger (1849–1931): »*Kakor gre govorica, prizadeva si on na vse pretege, da bi v Šentanski slovenski dolini v življenje uzbudil nemško šolo, in celo šolske prostore ima že pripravljene. Toda nadejamo se, da njegovo prenagleno postopanje ne bode imelo zaželenega uspeha. Naša dolina za celo dvanajstorico rudarskih nemških otrok pač ne potrebuje nemške šole, živo potrebna pa nam je slovenska šola za desetkaratno število slovenskih otrok.*« So pa znova opozorili, da slovenska šola kljub ustanovitvi dotlej še ni zaživela; to pa zato, »*ker za to šolo nismo še mogli dobiti učitelja*«. V prispevku so se obrnili tudi na Ciril Metodovo šolsko društvo, ki naj bi s finančno dotacijo poskrbelo za primerno letno nagrado prihodnjemu učitelju. Na koncu so posvarili krajane, naj nikar ne poslušajo »*sladkih toda prevarljivih besed tujih zapeljivcev*«, in naj še naprej skrbe, da se ohrani »*živo ljubezen do svojega materinega jezika*«.[131] Zdi pa se, da ti pozivi niso obrodili večjih uspehov, saj za to službo še vedno ni bilo primernega prosilca. Tako je *Slovenec* junija 1891 poročal, da je bila že »četrtokrat« razpisana učiteljska služba: »*V treh zadnjih rokih ni bilo prosilcev, koliko jih bo zdaj, se ne ve.*« Upali so, da bodo dobili poštenega učitelja.[132]

Časopis *Slovenski narod* je o šentanski šoli že 20. junija 1891 objavil notico, v kateri je pisec natolceval, da naj bi bil glavni zaviralec odprtja že ustanovljene slovenske šole pri Sv. Ani takratni tržiški župnik Frančišek Špendal (1846–1915), ki naj bi se »*bal za svoje Nemce*«. Med drugim so v *Slovenskem narodu* zapisali, da je bila šele takrat razpisana učiteljska služba z letno plačo 530 goldinarjev, družba sv. Cirila in Metoda pa naj bi dodala še 100 goldinarjev nagrade.[133] Presenetljivo je, da je *Slovenski narod* objavil to trditev, saj je nekaj let pred tem nekajkrat objavil vest o razpisanem učiteljskem mestu. *Narodov* članek je z obsežnim zapisom in doslednimi navedbami dokumentacije že nekaj dni pozneje v *Slovencu* spodbijal tržiški župnik Špendal, ki je bil tudi predsednik »*krajnega šolskega sveta pri sv. Ani nad Tržičem*«, kakor se je podpisal. Župnik je jasno povedal, da nikoli ni nasprotoval slovenski šoli in še manj šoli pri Sv. Ani, opozoril pa je, da je Čarman hišo, ki jo je leta

126 SŠM, mapa Podljubelj (sv. Ana), Kronika iz l. 1939, str. 11. Izraz vojaški (vojni) kurat je tu neustrezen, saj se je uveljavljal postopoma šele po preureditvi cesarstva v dvojno monarhijo.
127 Ob uresničitvi te zamisli bi šola delovala v Čarmanovi rojstni hiši (gl. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 100).
128 *Slovenec*, 18. 12. 1885, s. p., »Z Gorenjskega«.
129 *Slovenski narod*, 1. 12. 1885, s. p., »Učiteljske službe«.
130 *Slovenski narod*, 4. 11. 1889, s. p., »Pri sv. Ani nad Tržičem«.
131 *Slovenski narod*, 24. 12. 1890, s. p., »Izpod Ljubelja«.
132 *Slovenec*, 23. 6. 1891, s. p., »Iz Tržiča«.
133 *Slovenski narod*, 20. 6. 1891, s. p., »Iz Šentanske doline«.

Ukanova domačija (Sv. Ana št. 18), hiša prve šentanske šole (foto: Urša Frelih Meglič, 2020).

1883 sprva volil za šolo, že 27. januarja 1885 prodal in si v njej pridržal »*pravico dosmrtnega užitka severne hišne polovice*«. To je povzročilo nemalo težav ter več obravnav šolskih oblasti in okrajnih šolskih svetov. Špendal je posebej izpostavil šolsko obravnavo, ki je »*na licu mesta*« potekala 28. julija 1887. Takrat je tudi sam podal stališče o šoli, kar je bilo zabeleženo v zapisniku, ki ga je ob tej priložnosti povzemal: »*Moje stališče je bilo jasno: zoper šolo v šentanski dolini sploh nisem, sem pa zoper šolo v hiši št. 18. Navedel sem bil zoper šolo v hiši št. 18 sedem vzrokov, katere sem vse podpiral s postavnimi šolskimi določili. C. kr. okr. š. svet je v razglasu dné 13. avg. 1888, št. 548 uvaževal moj govor, ker se v razglasu bere: 'Krajnega sveta načelnik gospod farni oskrbnik pa ni sploh zoper šolo in priznava potrebo šole za šentansko občino gledé števila otrok itd. – ali on je zoper šolo v hiši št. 18. itd.' – Odlok se glasi, da zadostujejo prostori šoli za silo, šola se ima v hiši št. 18 pričeti za čas, dokler si ne napravi občina šentanska svoje v vseh obzirih postavno dodelane lastne šole.*«[134]

Župnik se je obregnil tudi ob razpisano službo in navedel, da je bil prvi razpis do 20. decembra 1885, drugi do 20. novembra 1889, tretji do 25. novembra 1890 in leta 1891 že četrti, ter dodal: »*Če ni bilo prosilcev, kaj morem jaz za to?!*« Iz župnikovega zapisa je mogoče razbrati, da je bil pri šolskih oblasteh še takrat v obravnavi postopek o zadevi šentanske šole. Špendal je naravnost zapisal, da tega ne more obja-viti, »*dokler ne razsodijo šolske oblasti*«. Svoj zagovor je sklenil z besedami, ki jih je zapisal že ob obravnavi leta 1887: »*Gospôda! 21 let sem duhovnik, pa še nikoli nisem bil nasprotnik šoli, pač pa sem že veliko zá njo storil in bom še, če Bog dá, morda ravno za šentansko, toda vselej vse pošteno! Clara pacta, boni amici!*«[135]

Zdi se, da je to pojasnilo zaleglo, pa tudi vsi postopki so šli svojo pot, saj se je tiste jeseni končno zares začelo. *Učiteljski tovariš* je 16. septembra objavil vest, da je gospod Luka Albrecht, začasni učitelj v Ledinah, dobil »*začasno*« službo na enorazredni šoli pri Sv. Ani.[136] V kraj je prišel mlad, leta 1865 v Stari vasi pri Žireh rojeni učitelj, ki je maturiral šele leta 1889.[137] Mladi Albrecht je moral takoj poprijeti za delo, saj se je pouk na šoli pričel že 3. oktobra 1891. V kroniki beremo, da je bilo v šolo vpisanih 84 otrok (33 dečkov, 51 deklic), do konca leta pa naj bi to število naraslo na 110.[138] V spomenici o prvih začetkih šole pa najdemo podatek, povzet iz šolske matice, da je bilo vpisanih 26 dečkov in 24 deklic. »*Najstarejša je*

134 *Slovenec*, 27. 6. 1891, s. p., »Iz Tržiča«.

135 Prav tam. Del župnikovega odgovora lahko razberemo tudi iz Razsodbe c. kr. šolskega sveta v Kranju, ki so jo pred nekaj leti našli pri Ukanovi domačiji. Ta posebej omenja Čarmanovo prizadevanje za ustanovitev šole pri Sv. Ani. Pričujoči časopisni prispevki in šolska kronika pa to razsodbo postavljajo v širši kontekst dogajanja (gl. Romšak, *Sv. Ana pod Ljubeljem*, str. 171). Za posredovani prepis celotne razsodbe se iskreno zahvaljujem gospe upokojeni učiteljici Maji Ahačič.

136 *Učiteljski tovariš*, 16. 9. 1891, str. 287, »Osobne vesti«.

137 Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 251.

138 SŠM, mapa Podljubelj (sv. Ana), Kronika iz l. 1939, str. 11.

bila 12-letna Frančiška Blejčeva-Megličeva, najmlajši pa Žnidarjev (Ankeletov) 6-letni Nacek. Približno polovica otrok je bilo starih od 9 do 12 let, polovico pa 6 do 8 let. Pet učencev je imelo še vedno 6 km do šole, 13 pa po 5 km. Enorazrednica je bila tako natlačena z 'veliko vesele in tudi malo poredne mlade krvi'.«[139] Zanimivo, da te podatke o nižjem številu otrok najdemo tudi v časopisni notici, ki jo je v zadnjih dneh decembra 1891 objavil *Slovenec*. Poročevalec iz šentanske doline je uvodoma priznal, da se je zgodba o njihovi šoli v zadnjih letih vlekla kakor jara kača, nato pa zapisal, da se je v prostorih hiše št. 18 po odloku šolskih oblasti začelo s poukom »*za čas, dokler si ne napravi občina šentanska svoje v vseh ozirih postavno dodelane lastne šole*«. V zapisu je navedel, da »*gg. župnik tržiški in učitelj šentanski*« poučujeta do 50 otrok.[140] Zapisal je še, da je bila prav 30. decembra na licu mesta izpeljana komisijska obravnava, na kateri so določili primeren prostor za gradnjo nove šole, na vrsti pa je izdelava vseh potrebnih načrtov.[141]

Za novo šolo je zemljišče sredi doline od Frančiške Čarman s hišne št. 34 odkupil krajni šolski svet, z zidavo pa so začeli 3. maja 1893. Pri tem je pomembno vlogo igral denar, ki ga nikoli ni bilo dovolj. Za pomoč so se obrnili na različne dobrotnike, med katerimi je največ prispeval Julij baron Born (1840–1897), kar 2500 goldinarjev, tisoč goldinarjev manj je prispevalo vodstvo rudnika živega srebra, 500 goldinarjev pa Frančišek Čarman.[142] Na pomoč je priskočila tudi občina Sv. Ana, svoje pa je pristavil še kranjski deželni zbor, ki je na šesti seji 23. januarja 1894 krajni šolski svet pri Sv. Ani podprl s 600 goldinarji za gradnjo šolskega poslopja.[143] Stavbo je po načrtih inženirja Tomana iz Kranja zidal celovški zidarski mojster Madille, dograjena pa je bila leta 1894. Slovesno so jo blagoslovili 30. julija tega leta.[144]

Čarman je torej naposled dočakal dan, ko je bila dograjena nova šola pri Sv. Ani.[145] Tako se mu je izpolnila želja, da je domači kraj dobil za takratne čase sodobno šolsko poslopje. Iz posameznih časopisnih notic lahko razberemo, da se je Čarman tudi sicer živo zanimal za dogajanje v domačem kraju in da je po svojih najboljših močeh prispeval sredstva za pomoč revnim učencem. Tako se je že v začetku leta 1894 šolski voditelj šentanske šole Luka Albrecht Čarmanu pisno zahvalil »*za podarjenih 20. gold. v napravo obleke revnim učencem tukajšnje šole*«.[146]

Čarmanova smrt in oporoka

Leta 1895 je upokojenemu vojaškemu kaplanu Frančišku Čarmanu opešalo zdravje. Andrej Resman in vdova »Stara Matijčovka« sta Kraglu omenila, da je bil bolan na želodcu; Resman je bil bolj natančen, saj je dejal, da je imel »*raka na želodcu*«. Oba pa sta povedala, da je Čarman »*ležal bolan kake pol leta*«.[147] Časopisne notice to precej povedno potrjujejo, saj omenjajo, da je bil v tem obdobju »*večkrat previden s ss. zakramenti za umirajoče*«.[148] Življenje upokojenega vojaškega kaplana Frančiška Čarmana se je izteklo v njegovem 77. letu, 10. oktobra 1895. O njegovi smrti so poročali vsi vidnejši slovenski časopisi, odmevala pa je tudi v avstrijskem časopisju.[149] *Slovenec* je že 11. oktobra 1895 objavil kratek nekrolog, v katerem so navedli le temeljne podatke in nekoliko netočno zapisali, da je »*od l. 1868*« bival v Mošnjah.[150] Dan pozneje je o njegovi smrti poročal tudi *Slovenski narod*, ki je upokojenega vojaškega kaplana Čarmana označil kot dobrega rodoljuba, vnetega »*za šolstvo z besedo in dejanjem*. *Bodi mu blag spomin!*«[151] 12. oktobra je bil Čarmanov pogreb, ki je po poročilu iz Mošenj potekal »zelo veličastno«. Pogrebno opravilo je v Mošnjah ob pomoči enajstih duhovnikov vodil Čarmanov rojak, stolni prošt dr. Leonard Klofutar (1819–1901). Med duhovščino je bil prisoten tudi takratni tržiški župnik Špendal, ki je potem v Tržiču vodil pogreb. Čarman je namreč želel, da bi bil pokopan na domačem, tržiškem pokopališču, in to željo so mu izpolnili. Sicer pa se je pogreba udeležilo »mnogo vernega ljudstva«; med eminentnejšimi možmi pa je bil prisoten tudi knez Robert Windisch-Graetz (1831–1913) s »princesinjo«.[152] Ta je, skupaj s princi Polignaci z gradu Podvin, daroval »krasne vence«, kakor razberemo iz zahvale, ki jo je v imenu sorodnikov spisal mošenjski župnik Janez Berlic (1842–1918) in 15. oktobra objavil *Slovenec*.[153] Zahvala izpostavlja pomembno vlogo gospoda notarja V. Globočnika, ki je bil, kakor beremo, izvrševalec pokojnikove oporoke.

Prav o Čarmanovi oporoki je bilo prelitega še precej črnila. Časopis *Slovenec* je že ob zapisu o pogrebnih slovesnostih navedel, da je Čarman večino svojega premoženja volil, »*da se pri sv. Ani nad Tržičem ustanovi samostojna župnija*«. Dodal je, da se je radodarno spomnil tudi na revne učence.[154] *Zgodnja danica* je nekaj dni pozneje še podrobneje poročala o Čarmanovih volilih in zdi se, da je pisec oporoko dobro poznal. Tako lahko preberemo, da je bilo

139 SŠM, mapa Podljubelj (sv. Ana), Začetek šole pri sv. Ani je pri Ukanu, str. 1–2.
140 *Slovenec*, 31. 12. 1891, s. p., »Od sv. Ane nad Tržičem«.
141 Prav tam.
142 SŠM, mapa Podljubelj (sv. Ana), Kronika iz l. 1939, str. 11.
143 *Novice*, 2. 2. 1894, str. 44, »Deželni zbor Kranjski«.
144 SŠM, Podljubelj (sv. Ana), Kronika iz l. 1939, str. 11.
145 O poteku tamkajšnjega pouka in spominih na to stavbo gl. Romšak, *Sv. Ana pod Ljubeljem*, str. 170–177.
146 *Slovenec*, 1. 3. 1894, s. p., »Zahvala«.
147 Zasebni arhiv družine Podrekar, Zapuščina Viktorja Kragla: Ustno izročilo o Fr. Čarmanu.
148 *Zgodnja danica*, 18. 10. 1895, str. 336, »Mošnje«.
149 Prim. *(Neuigkeits) Welt Blatt*, 17. 10. 1895, str. 15, »Personal--Nachrichten: Diözese Lavant«.
150 Prim. *Slovenec*, 11. 10. 1895, s. p., »Umrl je«.
151 *Slovenski narod*, 12. 10. 1895, s. p., »Umrl«.
152 *Slovenec*, 14. 10. 1895, s. p., »Pogreb«.
153 *Slovenec*, 15. 10. 1895, s. p., »Zahvala«.
154 *Slovenec*, 14. 10. 1895, s. p., »Pogreb«.

za ustanovitev samostojne župnije določenih 12 tisoč goldinarjev, 8 tisoč goldinarjev je bilo namenjenih Čarmanovim sorodnikom, do 100 goldinarjev so morali takoj podariti revnim otrokom za obleko, prav toliko pa naložiti v banko, da bodo »*iz obresti 50 gld. vsako leto dobivali obleko revni otroci, ki obiskujejo šolo pri sv. Ani. Odločil je tudi nekaj za reveže in za cerkve.*«[155] Sklepamo, da je bila zapuščinska obravnava razpisana za 27. januar 1896, saj so v časopisju vse, ki bi imeli »*kako pravico*« do zapuščine po pokojnem upokojenem vojaškem kaplanu Francu Čarmanu, pozivali, naj se tega dne ob deveti uri zjutraj zglasijo pri okrajnem sodišču v Radovljici.[156] Iz posameznih dokumentov razberemo, da je bila druga obravnava 20. aprila 1896.[157] Žal celotnega zapuščinskega akta, vključno z oporoko, (še) nismo našli, našli pa smo dokumente, ki izpričujejo, da so se dolgo kresala mnenja o morebitni ustanovitvi nove župnije pri Sv. Ani.

Mnenja o nesojeni župniji

Po testatorjevi volji so bila prihranjena začetna sredstva za ustanovitev nove župnije, vse pa je bilo odvisno od mnenja ministrstva, deželne vlade, deželne finančne prokurature, ljubljanskega škofijskega ordinariata, tržiškega župnika in prebivalcev občine Sv. Ana.

Slednje je bilo odločilnega pomena, zato se je škofijski ordinariat 10. junija 1896 z dopisom obrnil na tržiškega župnika Špendala in mu podrobno predstavil Čarmanovo oporoko v tistem delu, ki je govoril o pokojnikovi dotacijski ustanovi za ustanovitev nove župnije pri Sv. Ani.[158] Na škofiji so želeli izvedeti tudi njegovo mnenje o tem, saj je šlo za nameravane spremembe v njegovi župniji. Župnik se je dobro zavedal, da bo bolj kot njegovo pomembno mnenje občanov Sv. Ane. V dopisu z 9. marca 1897 se je škofijskemu ordinariatu opravičeval, ker poročila o Čarmanovi ustanovi še vedno ni pripravil, čeprav so ga k temu pozvali že večkrat. Obljubil je, da ga bo pripravil po veliki noči, hkrati pa je škofijski ordinariat obvestil, da bodo nekaj težav imeli tudi zato, ker je v oporoki omenjeni baron [Julij] Born »*pred kratkim umrl, njegov glavni oskrbnik g. Mallner je pa bolan v Gradcu […]*«.[159] Prav tako še niso bile rešene baronove zapuščinske zadeve, tako da se župnik z baronovimi dediči ni mogel pogovarjati o tej ustanovi. Špendal je še zapisal, da bo treba »*Šentance skupaj zbrati, da se izrečejo o tem, če bodo ustanovo fare zahtevali […]*«. V mnenju je, presenetljivo, zapisal: »*Fara pri sv. Ani je peto kolo in tretje oko in kdo bi si upal toliko staro cerkvico sv. Ane na Ljubelju izročiti komu, da jo podere ali pa v Bog ve kaj spremeni?*«[160] Omenjena pripomba sproža nemalo vprašanj, zlasti ker je govora o izročitvi častitljive cerkvice sv. Ane. Pri razjasnjevanju teh vprašanj nam deloma pomaga zapisnik, ki so ga 2. maja 1897 spisali ob »*posvetu gospodarjev Šentanske doline*« o ustanovitvi samostojne župnije. Na njem je bilo 20 mož. Župnik Špendal[161] je prisotnim prebral poglavitni del oporoke, ki mu ga je 15. junija 1896 v dopisu posredoval ordinariat in se je glasil: »*Vse premoženje naj se porabi za ustanovo samostalnega dušnega pastirja pri sv. Ani nad Tržičom za postavno plačo. Upam, da bodo srenjani cerkvico in farovž blizo šole s pomočjo blagodarnega gosp. Barona Borna napravili, če se sedanja cerkev sv. Ane Baronu prepusti. Če pa v desetih letih ni upanja, da bi se ta moja želja izpolnila, naj se pa vse premoženje razdeli med moje bližnje zgoraj imenovane sorodnike in se napravi ustanova 50 gld. letnega doneska za obleko revnim šolarjem Šentanske šole. Ta ustanova se bode morebiti poleg novega dušnega pastirstva tudi lahko napravila.*«[162]

Župnik Špendal je zbranim pojasnil, kako so Čarmanovo oporoko tolmačili pri zapuščinski obravnavi v Radovljici aprila 1896. Opozoril jih je, da bi morali, če Čarmanova dotacija ne bi zadoščala za ustanovitev nove župnije, svoj delež zanjo in za zidavo »*cerkve, farovža, pokopališča in napravo cerkvenih potrebščin [sic!]*« prispevati župljani nove župnije, ter jih povprašal, ali so voljni to storiti.[163] Občinski odbor pod vodstvom župana Jakoba Pernuša je enoglasno sklenil: »*Naj ima volilo rajnkega duhovnega gospoda Franz Čarman-a vstanovitev samostojne fare pri sv. Ani dobri namen kakor hoče, ali zmaga do konca za tako mala ino sploh revna srenja je nemogoče, kar je glas tudi po celi srenji.*«[164] Prebivalci občine Sv. Ana torej dodatnih stroškov niso bili pripravljeni sprejeti, še manj pa so – kljub morebitni izdatni finančni pomoči za zidanje nove cerkve s strani barona Borna – želeli slišati o tem, da bi baronu prepustili staro cerkvico sv. Ane: »*NE! Za nobeno ceno!*«[165]

Tržiški župnik Špendal je 17. avgusta 1897 na škofijski ordinariat naslovil dopis, v katerem je podrobno poročal o vseh dogodkih ter opisal kraj, ki je takrat štel »*nad 100 raztresenih hiš in okroglo 750 prebivalcev*«. Opisu je priložil situacijski načrt celot-

155 *Zgodnja danica*, 18. 10. 1895, str. 336–337, »Mošnje«.
156 *Slovenski narod*, 23. 1. 1896, s. p., »Sklic upnikov«.
157 Prim. NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Zapisnik storjen ob posvetu […] 2. maja 1897.
158 NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: An das hochw. Herrn Franz Špendal, Pfarrer in Tržič.
159 Umrl je po padcu s konja dne 5. februarja 1897 v Brightonu v Angliji (Preinfalk, Born: https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1018990/ (24. 7. 2020)).
160 NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: št. 18: Prečastni knezoškofijski ordinariat!
161 NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Zapisnik storjen ob posvetu […] 2. maja 1897.
162 NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: An das hochw. Herrn Franz Špendal, Pfarrer in Tržič.
163 NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Zapisnik storjen ob posvetu […] 2. maja 1897.
164 NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: št. 56: Velečastitemu farnemu uradu v Tržiču.
165 NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Zapisnik storjen ob posvetu […] 2. maja 1897.

Pogled na cerkev sv. Ane in nekdanje Bornovo letovišče leta 2020 (foto: Ana Leontič).

ne šentanske doline, da bi ordinariat lažje razumel položaj. V dopisu je predstavil Čarmanovo željo, da bi bila cerkev blizu šole, vendar bi po župnikovem mnenju številne hiše še vedno bolj gravitirale k Tržiču in bi zato »*ne privolili v to, da bi se ločili od matere fare*«. Opozoril je na že navedeno negativno mnenje občanov o ustanovitvi nove župnije ter pridobil mnenje Bornove hiše, na podlagi katerega je župnik sklepal, da baron »*ni nikoli želel nove cerkve in tudi ne mislil stare podreti*«. Špendal je napisal, da je Čarman barona Borna v oporoki omenjal svojevoljno, saj – sicer radodarni – pokojni baron Julij ni točno vedel, za kakšen prispevek naj bi šlo. O tem je pričalo poročilo finančne prokurature, ki se je glede tega vprašanja pozanimala pri baronovem oskrbništvu: »*O ustanovitvi fare ni bilo nikoli govora, pač pa se je večkrat govorilo o tem, kako koristno bi bilo blizo šole pozidati malo cerkvico, da bi otroci vsaj včasih imeli v nji sv. mašo in le na to cerkvico je mogel baron misliti […]*«, ko je obljubil svojo dotacijo. Baron je dal izdelati celo dva načrta obnove oziroma popravil stare cerkve sv. Ane, ne pa, da bi jo želel podreti. Na koncu dopisa je župnik Špendal zapisal še pogled tržiškega župnika, ki z ustanovitvijo nove župnije sicer ne bi imel nobene škode, bi pa najbrž imel veliko težav, saj bi Šentanci še vedno bolj gravitirali v Tržič: »*Moja misel je: da v šentanski dolini nove fare treba ni, denar pa naj se Čarmanovim revnim dedičem izroči.*«[166]

O vsem tem je bil torej obveščen škofijski ordinariat, ki je v tem času prejel tudi uradno mnenje deželne finančne prokurature in natančne podatke o višini Čarmanove dotacije, ki je takrat znašala 11.308 goldinarjev in 42 ½ krajcarja.[167] Škofijski ordinariat je na podlagi zbranih izjav in poročil konec leta 1897 deželni vladi sporočil svoje stališče, da sicer ni proti ustanovitvi novega samostojnega duhovniškega mesta pri Sv. Ani, je pa opozoril, da sredstev za njegovo ustanovitev za zdaj ni dovolj.[168] Deželna vlada in deželni predsednik sta o dogajanju in zbranih stališčih podrobneje obvestila ministrstvo za uk in bogočastje.[169] Toda postopek in vprašanje nove župnije s tem še zdaleč nista bila končana. Že prihodnje leto

166 Prav tam.
167 NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Z. 2043 - Note!
168 Prav tam: Nr. 2537 ex 1897: Wird der Hochlöblicher k. k. Landesregierung in Laibach.
169 Prim. ÖSTA/AVA, N. Kultus, Pfarren in Krain, Ktn. 426: St. Anna bei Neumarktl: Nr. 31623.

je ljubljanski škofijski ordinariat deželni vladi znova moral podati stališče o ustanovitvi župnije. V dopisu je ponovno poudaril, da bi bila ustanovitev nove fare pri Sv. Ani zelo koristna, a ob tem izrazil prepričanje, da zaradi slabega gmotnega stanja prebivalcev tamkajšnje občine tega ni mogoče izpeljati takoj. So pa zato na ordinariatu želeli, da bi se deželna vlada »načelno izjavila«, da ustanovitvi nove župnije ne nasprotuje. Tako bi ugodili Čarmanovi želji, kar bi lahko sporočili tudi potencialnim dedičem, dejanska ustanovitev župnije pa bi počakala »*na boljše čase, ko se bode ustanovna glavnica toliko namnožila, da se bodeta z njeno pomočjo lahko zidala tudi cerkev in župnijsko poslopje*«.[170] To se je, kakor se zdi, ponovilo še večkrat, saj je še junija 1903 škofijski ordinariat v odgovoru na vprašanje vlade glede Čarmanove dotacijske ustanove zagovarjal navedeno stališče. Pri tem je deželno vlado znova pozval, naj se vendarle pozitivno »*načelno izjavi*« o ustanovitvi župnije; to pot je vladi določil celo rok – »*do 10. oktobra 1905*«. Hkrati je ordinariat zatrdil, da bo glavnica Čarmanove dotacije »*narasla do 1. jan. 1904 na 36. 523 K 32 h*«.[171] 30. oktobra 1903 se je o tem vprašanju izjavilo tudi ministrstvo za uk in bogočastje, ki ustanovitvi nove župnije ni nasprotovalo, je pa opozorilo, naj pri morebitni ustanovitvi in vzdrževanju župnika ne računajo na sredstva verskega sklada. To stališče je, kot se zdi, prevzelo tudi deželno predsedstvo.[172] Za novo izjavo o Čarmanovi dotaciji je deželna vlada, tudi glede na stališče deželne finančne prokurature, ljubljanski škofijski ordinariat zaprosila že februarja 1904. Na ta dopis je ordinariat odgovoril 16. februarja 1904 in med drugim zapisal: »*Vendar na zahtevo c. k. finančne prokurature z dne 9. januarja 1904 št. 9 155 ex 1903 iznova načeloma izjavlja, da naj se ustanovi s Fr. Čarmanovo dotacijsko ustanovo nova fara pri Sv. Ani nad Tržičem in da se v pokritje stroškov ustanovitve te fare – med katere je šteti tudi morebitna [sic] odškodnina dosedanjemu dušnemu pastirju ne bodo stavile nobene zahteve na sredstva verskega zaklada in države.*«[173] Ob vseh teh dopisih pa je čas neusmiljeno tekel in vse bolj je postajalo jasno, da do ustanovitve nove župnije ne more priti v roku, določenem v oporoki. Vse glasnejši so bili tudi pozivi potencialnih dedičev, da bi se uresničil drugi del volila, kar je predlagal že tržiški župnik Špendal.

Epilog

Kljub temu se je zgodba Čarmanove zapuščine, ki se je s časom povečevala, vlekla do leta 1914, ko je bil z odobritvijo deželne vlade in škofijskega ordinariata na okrajnem sodišču v Radovljici 3. februarja podan sklep, da se že omenjena sredstva oziroma volilo Franca Čarmana vrne v zapuščino in razdeli med dediče. Ti so si za skupna pooblaščenca izbrali Josipa Čarmana, uradnika državne železnice v Škofji Loki, in Vinka Hudovernika, tajnika Mestne hranilnice v Radovljici, ter podali svoje pogoje in zahteve. Tako je pranečak Josip Čarman, sin že umrlega nečaka Franca Čarmana, zahteval 1/18 zapuščine; toliko sta zahtevala tudi pranečak Franc Čarman, sin že umrle nečakinje Frančiške Čarman, por. Ibovnik, in Ahačič, ki je kot ključavničar živel v Brucku ob Muri. Pranečak Alojzij Kogler ter njegovi sestri Marija in Jožefina Kogler so kot upravičenci po umrli nečakinji Mariji Kogler terjali vsak 1/54 oziroma vsi skupaj 1/18 zapuščine; prav toliko sta želela nečakinja Marija Meglič, posestnica v Tržiču (Kokovnica št. 75), in Janez Kavar, delavec »*pri Sv. Katarini – Spodnja dolina*«. S podobnimi zahtevami se je oglasilo še več upravičencev. Otroka po že umrlem nečaku Petru Kavarju iz Sv. Ane št. 51, Marija Kavar (por. Meglič) in nedoletni Anton Kavar, sta želela »*za vsacega k 1/36 ali za oba k 1/18 zapuščine*«. Na delček dediščine je računal tudi Čarmanov nečak Gregor Soklič, posestnik in cerkovnik pri Sv. Katarini; v zapisu je navedeno, da je želel 1/12 dediščine. Nekateri so poleg zahtevka v lastnem imenu želeli uveljavljati še zahtevek kot »*pravni nasledniki*«. Posestnica v Tržiču Neža Kos je v lastnem imenu želela 1/30 zapuščine, uveljavljala pa se je še kot pravna naslednica »*že po zapustniku zamrle nečakinje Marije Kavčič omožene Dobrin*« in želela še dodatnih 1/160 zapuščine. Iz zapisa lahko razberemo, da se je v zvezi s Čarmanovo zapuščino v večjem ali manjšem deležu v lastnem imenu ali kot »*pravni naslednik*« oglasilo 27 oseb.[174]

Leta 1914 je bilo ob že opisani razdelitvi na dnevnem redu tudi vprašanje, od kdaj tečejo obresti Čarmanovega volila oziroma ustanove za obleko ubogim, ki jo je Čarman – morda tudi po zgledu Andreja Aljančiča[175] – ustanovil z glavnico 100 goldinarjev. Zdi se, da se dediči niso strinjali z deželno vlado, ki je menila, da so obresti tekle že od Čarmanove smrti 10. oktobra 1895. Bili so namreč prepričani, da so lahko obresti za to volilo tekle šele po preteku desetih let, torej od 10. oktobra 1905; pri tem so izhajali iz zapisa v oporoki, po katerem naj bi se volilo ustanovilo le, »*če bi ne bilo upanja v 10 letih, da se župnija pri sv. Ani ustanovi*«. Zato so dediči želeli, da se presežek nabranih sredstev v višini 2357 K 30 h vrne v skupno vsoto zapuščine. Toda s tem se deželna finančna prokuratura ni strinjala in je podpirala mnenje deželne vlade, posledično pa so dediči oziroma pooblaščenca

[170] NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Dopis.
[171] NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Št. 2602: Dopis! Vrača se veleslavni c. kr. deželni vladi v Ljubljani.
[172] NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Note! Laibach am 6. Dezember 1903.
[173] NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900, fasc. 426: Veleslavni c. k. deželni vladi v Ljubljani.
[174] ARS, SI AS 33, Konv. 798, št. 417: IV. 371/96/61 – Sklep.
[175] Kovorjan, prelat in stolni kanonik v Celovcu Andrej Aljančič (1813–1894) je v oporoki volil 2000 goldinarjev, »*da se z obrestmi kupuje revnim učencem v Kovorju obleka*« (gl. *Mohorjev koledar* 1897, str. 50–51, »Trije umrli odborniki: Prelat in stolni kanonik Andrej Alijančič«).

Čarmanov nagrobnik na tržiškem pokopališču pred obnovo in tik pred njenim zaključkom (foto: Miha Šimac, 2020).

zagrozili, da bodo zavzeli še strožje stališče, češ da bi lahko kot predmet ustanove priznali šele dan, ko sta deželna vlada in knezoškofijski ordinariat izjavila, da ni upanja za ustanovitev samostojne župnije.[176]

Podrobnejših dokumentov o razrešitvi tega vprašanja še ni bilo mogoče najti, zdi pa se, da so vpleteni naposled le našli skupni jezik. *Domoljub* je poleti 1914 namreč poročal, da so bili binkoštni prazniki za mnoge pri Sv. Ani še posebej veseli: »*Izvedelo se je, da bodo sorodniki pokojnega vojnega kurata Čarmana dobili zapuščino, ki je bila prvotno določena za novo faro pri Sv. Ani.*« V prispevku so zapisali, da so dobili »*lepo vsoto v znesku 42.595 K 15 h.*[177] *Pozneje se bo razdelilo med nje še 3622 K 94 h.*«[178] Zdi se, da je bil omenjeni drugi znesek v resnici povezan prav z že omenjenim volilom »*Franc Čarmanove ustanove za oblačenje ubogih otrok šole pri sv. Ani*«. Kragl v svojih beležkah navaja, da je glavnica te ustanove obstajala iz 4-odstotne avstrijske kronske rente »*z dne 1. III. 1914 štev. 102929 po 3100 K in iz vložne knjižice Kranjske hran.[ilnice] št. 319897 po K 67 v. 72. Ustanovna listina je z dne 1. VI. 1916. Prepis hrani krajni šolski svet sv. Ane. Rento so še istega leta zastavili za – vojno posojilo*.«[179] Testatorjeva ustanova je po vojni najbrž doživela usodo mnogih drugih takšnih ustanov, ki so po razpadu države žal večinoma propadle.

Na predvečer prve svetovne vojne se je torej z razdelitvijo ustanovnih sredstev med Čarmanove sorodnike, o čemer je na kratko poročal tudi Kragl,[180] dolgoletna saga o »nesojeni« novi župniji Sv. Ana naposled končala. Na zavednega Šentančana, vojaškega kaplana Franca Čarmana, ki je v domačih krajih

[176] ARS, SI AS 33, Konv. 798, št. 417: An die k. k. Landesregierung für Krain.
[177] Vrednost ene krone sredi leta 1914 je leta 2000 znašala približno 3,8 EUR (prim. Biwald, *Von Helden*, str. 18). Ob tem bi veljalo upoštevati takratne plače in cene osnovnih dobrin.
[178] *Domoljub*, 11. 6. 1914, str. 374, »Sv. Ana pod Ljubeljem«.
[179] Zasebni arhiv družine Podrekar, Zapuščina Viktorja Kragla: Franc Čarman.
[180] Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 94.

pustil neminljive sledi, pa njegove rojake danes spominja prav v času priprave pričujoče številke *Kronike* lepo obnovljeni nagrobni spomenik na tržiškem pokopališču.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 33, Deželna vlada v Ljubljani.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL/ŽA Tržič, 1851–1900.
NŠAL, ŽA Tržič, SA Tržič (sv. Ana).
NŠAL, ŽA Tržič, Matične knjige, R 1812–1821, M 1837–1853.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Dekanijski šematizmi.
Ordinacijski protokoli 1780–1942.
Protokoli škofijske pisarne.
Službeni listi duhovnikov.
Škofijska pisarna.

ÖSTA– Österreichisches Staatsarchiv
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
Al N. Kultus, Pfarren in Krain, Ktn. 426: St. Anna bei Neumarktl.
KA – Kriegsarchiv
Alte Belohnungsakten (ABA), MKSM, Nr. 56, 1859, Ktn. 58a: mapa 59. Inft. Regmt. Ehr. Rainer, Solferino 24. Juni.
Apostolisches Feldvikariat (AFV), Ktn. 130
Conduite–Liste (CL), Mil. Geistl., Ktn. 858, 859

SŠM – Slovenski šolski muzej
mapa Podljubelj (Sv. Ana).

Zasebni arhiv družine Podrekar, Tržič
Zapuščina Viktorja Kragla

ČASOPISI

Correspondent für Untersteiermark, 1892.
Der Kamerad, 1864.
Domoljub, 1914.
Edinost, 1896.
Grazer Volksblatt, 1869, 1873.
Grazer Zeitung, 1866.
Kaiserlich-königliches Armee-Verordnugsblatt: Personal-Angelegenheiten, 1862.
Klagenfurter Zeitung, 1844.
Laibacher Zeitung, 1859, 1842.
Letopis slovenske matice 1894.
Marburger Zeitung, 1862.
Mohorjev koledar 1897.
Neue Warte am Inn, 1894.
(Neuigkeits) Welt Blatt, 1895.
Novice, 1855, 1866, 1868, 1891, 1894.
Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 1882.
Oesterreichischer Soldatenfreund, 1859.
Popotnikov koledar 1891.
Salzburger Kirchenblatt, 1861.
Salzburger Zeitung, 1859.
Slovenec, 1866, 1867, 1885, 1891, 1894, 1895.
Slovenska Bčela, 1852.
Slovenski narod, 1885, 1889, 1890, 1891, 1895, 1896.
Slovenski prijatel, 1867.
Tagepost, 1866, 1867, 1874.
Učiteljski tovariš, 1891.
Zgodnja danica, 1871, 1895.

LITERATURA IN TISKANI VIRI

Amon von Treuenfest, Gustav: *Geschichte des k. k. Infanterie-Regimentes Nr. 47*: *nach den Feldakten und sonstigen Original-Quellen der k. k. Archive*. Wien: Das Regiment, 1882.
Biwald, Brigitte: *Von Helden und Krüppeln*. Wien: Öbv et Hpt., 2002.
Capuder, Karol: *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17.* Ljubljana: Karantanija, 2005.
Car, Pavel: *Slovenci – junaki avstrijskih armad in njihova odlikovanja*. Ljubljana: Signum Laudis d. o. o., 2017.
Čarman, Franc in Turk, Anton: *Božja pot Matere Božje na blejskem jezeru*. Ljubljana: Turk Anton, 1899.
Čarman, Franc: *Božja pot Matere Božje na Blejskem jezeru*. Ljubljana: Čarman, 1874.
Dunant, Henri: *Spomin na Solferino*. Ljubljana: Rdeči križ, 2013.
Grahornik, Matjaž: Falski zemljiški gospodje. *Naši duhovniki in njihova dela* (ur. Vili Rezman). Ruše: Lira, 2020, str. 75–92.
Heinz, Franz: *Zbirka zakonov in ukazov o ljudskem šolstvu na Kranjskem.* Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1895.
Janša, Olga: Kolera na Kranjskem leta 1855. *Kronika* 12, 1964, št. 1, str. 60–64.
Juventus Caesareo-regii gymnasii academici Clagenfurtensis e moribus et progressu in litteris censa exeunte anno scholastico, 1834, 1836.
Kavčič, Fridolin: Zlatomašnik Frančišek Lavrenčič. *Koledar Družbe sv. Mohorja*, 1898, str. 31–34.
Keber, Katarina: *Čas kolere*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
Knorz, Justus: *Geschichte des k.u.k. Infanterie-Regiments Erzherzog Rainer Nr. 59 von seiner Errichtung 1682 bis 3. Juni 1882*: *II. Abtheilung vom Jahre 1792 bis 3. Juni 1882*. Salzburg: Verlag und Eigenthum des Officierscorps des Regiments, 1901.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Lazarini, Franci: Klemen grof Brandis – politik in umetnostni naročnik. *AHAS* 21, 2016, št. 1, str. 75–91.
Leiler, Anton: *Geschichte des k. k. Infanterie-Regiments Erzherzog Rainer No 59: seit seiner Errichtung 1682 bis zum Schlusse des Jahres 1855*. Salzburg, 1856.
Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthumes. Wien: K. k. Hof- und Staatsdrückerei, 1853.
Novak, Pavel: *Nemščina brez učitelja, I. del: nemška slovnica za samouke, tretja, predelana izdaja*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1915.
Personalstand des Bisthum Gurker Kirchensprengels im Jahre 1844. Klagenfurt: Johann Leon, 1844.
Radovanovič, Sašo: *Ponovno doma: zgodovina 47. mariborskega pešpolka*. Maribor: Založništvo Sašo Radovanovič, 2007.
Romšak, Jože: *Sv. Ana pod Ljubeljem. Ob 500-letnici izgradnje cerkve sv. Ane*. Podljubelj: Krajevna skupnost, 2019.
Steiner, Peter: *Militärseelsorge in Österreich: Aufbau, Gliederung und Organisation (1848 bis 1992).* Wien: Universität Wien, 1992 (tipkopis diplomskega dela).
Šimac, Miha: *Vojaški duhovniki iz slovenskih dežel pod habsburškim žezlom.* AES 36. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2014.
Vrišer, Sergej: Uniforme. *Vojnozgodovinski zbornik* 2001, št. 6, str. 51.
Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaisterthums Oesterreich*, Bd. 48, Trzetrzewinski–Ullepitsch. Wien: Zamarski, 1883.
Železnik, Urška: *Družbeno-zgodovinski vidiki epidemičnih bolezni. Istrska izkušnja s kolero*. Koper: Univerza na Primorskem, 2010 (tipkopis doktorske disertacije).

SPLETNI VIRI

Das Infanterie-Regiment bei San Martino:
http://www.rainerregiment.at/joomla/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=87

Rainer-Regimentsmuseum:
https://www.rainer-regimentsmuseum-salzburg.at/en/regiment

Slovenska biografija
Grafenauer, Ivan: Jeran, Luka: https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi255872/
Lukman, Franc Ksaver: Lavtižar, Lovrenc: https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi320231/
Preinfalk, Miha: Born: https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1018990/

SUMMARY

»Mr Žnidar«: Franc Čarman (1819–1895) and the never established parish of St. Anne

Drawing on archival documents and newspaper reports, this contribution expands the existing knowledge of the priest Franc Čarman (1819–1895) a.k.a »Mr Žnidar«. He was born in the village of Sv. Ana/St. Anne into a humble rural family. After completing primary school, he decided to become a priest and took up theology studies in Klagenfurt. In 1847, he was ordained and initially served as a chaplain in Spodnji Dravograd and later at St. Leonard in the Lavant Valley and Celje. There, he decided to join military chaplains and in December 1852 he became regimental military chaplain in the 59th »Erzherzog Rainer« Infantry Regiment. His exemplary service made him popular among the troops, and he particularly distinguished himself on the battlefield in 1859, for which he received the Golden Cross of Merit for Military Chaplains, *Piis Meritis*. Čarman was still an active regimental military chaplain in 1866, when he served in military hospitals.

He retired in 1867, after the empire was transformed into a dual monarchy of Austria-Hungary and in the wake of numerous reforms that also affected the military chaplaincy. He initially applied to fill the vacancy of parish priest in Radlje ob Dravi and was confirmed, but subsequently withdrew from the position. After that, he served for a few years as a castle chaplain, first at the Fala Castle and then with the Counts of Brandis in the settlement of Slivnica pri Mariboru. After 1880, Čarman settled in the village of Zgornji Otok pri Mošnjah, from where he offered his assistance to the neighbouring places, including Bled. He died in 1895 and was buried according to his wishes in the parish of Tržič.

Franc Čarman dedicated his entire life to promoting the elevation of his birth village of Sv. Ana/St. Anne. First of all, he endeavoured for the village to build its own school, which eventually it did, and in his last will, which was opened after his death, he left a significant part of his property for the establishment of an independent parish of St. Anne. In addition, he founded a charity to provide poor children with clothes. The independent parish of St. Anne could not be established within the time period determined by the testator (ten years), and the poor children's institution seems to have fallen victim to the First World War. Nevertheless, the military chaplain Franc Čarman left an indelible mark on the history of his birth town.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 27-76-051(737.647.4=163.6)"18"
929Gross A.

Prejeto: 27. 5. 2020

Bogdan Kolar

prof. dr. v. p., Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Poljanska cesta 4, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: bogdan.kolar@guest.arnes.si

Tržičan Anton Gross: benediktinski menih v Ameriki

IZVLEČEK

Po zgledu in v več primerih na osebno spodbudo misijonarja Friderika Ireneja Barage je v drugi polovici 19. stoletja v Združene države Amerike odšla skupina slovenskih bogoslovcev in duhovnikov, ki so nato služboval kot misijonarji ali duhovniki v slovenskih skupnostih. Nekateri so se vključili v tamkajšnje benediktinske meniške skupnosti in nato delovali med indijanskimi plemeni. Med njimi je bil Tržičan Anton Gross, ki je po več letih delovanja na Slovenskem odšel v Ameriko in tam postal benediktinec, misijonar in prior benediktinske opatije St. John's, Collegeville v Minnesoti. V zgodovino se je zapisal kot »pionir Minnesote«.

KLJUČNE BESEDE
benediktinci, St. John's Abbey, Anton (Severin) Gross (1829–1893), Združene države Amerike, indijanski misijoni

ABSTRACT

TRŽIČ NATIVE ANTON GROSS: A BENEDICTINE MONK IN AMERICA

Following the example and in some cases on the personal incentive of the missionary Frederick I. Baraga a group of Slovenian seminarians and priests left for the United States of America in the second half of the 19th century. They were working afterwards as missionaries or as pastors in the Slovenian communities. Some of them joined the Benedictine communities and became missionaries among the Indian tribes. Among these was Anton Gross, coming from Tržič, who after many years of pastoral activity in Slovenia decided to go to the States where he became a Benedictine monk, a missionary and prior of the Benedictine Abbey St. John's, Collegeville, Minnesota. Fr. Severin Gross is known as a ‚pioneer of Minnesota'.

KEY WORDS
Benedictine Monks, St. John's Abbey, Anton (Severin) Gross (1829–1893), United States of America, Indian Missions

Čeprav v osrednjem slovenskem prostoru v 19. stoletju ni bilo nobene benediktinske meniške naselbine, je vendarle mogoče najti določeno število Slovencev, ki so se odločili za vstop v to skupnost v nemškem delu monarhije (na primer St. Paul im Lavanthal (Št. Pavel v Labotski dolini), Krems, Göttweig, St. Lambert …) ali v Združenih državah Amerike. Benediktinci so bili znani zaradi svojih misijonskih postaj med indijanskimi plemeni in hitro rastočih izobraževalnih ustanov. Oboje je bilo dobro izhodišče za slovenske duhovniške kandidate, ki so želeli delovati kot misijonarji. Nekateri med njimi, ki so sicer prvotno želeli delati po zgledu misijonskega škofa Friderika Ireneja Barage (1797–1868) kot indijanski misijonarji, so se namreč odločili za vstop v meniške vrste in za delo v ustanovah, ki so jih vodili benediktinci. Med menihi so sprva prevladovali Nemci, ki so se iz matičnega okolja izselili zaradi nasprotovanja redovom v Nemčiji in onemogočanja delovanja. Že od druge polovice 19. stoletja so se jim pridruževali pripadniki drugih narodnosti, med njimi skupina Slovencev, ki je izvirala z Gorenjske. Znanje nemškega jezika je slovenskim kandidatom poenostavilo sprejemanje odločitve za vstop v tamkajšnje opatije.

Iz obrtniške družine

Anton Gross je izšel iz obrtniške družine v trgu Tržič; hišna številka je bila 22, po domače pa se je reklo »pri Blejčku« (per Blejzhku). Kasneje je bila hiša del Ljubeljske ceste št. 14.[1] Njegov oče Jurij (umrl je 17. junija 1859) je bil čevljar, mati Terezija se je pisala Dev in je skrbela za gospodinjstvo (umrla je 23. marca 1842). Anton se je rodil 13. januarja 1829 kot tretji od devetih otrok. Dve starejši sestri sta umrli pred njegovim rojstvom, kasneje so v otroški dobi umrli še trije mlajši bratje; preživeli so samo mlajša sestra Rozalija (roj. 3. septembra 1830) in dva brata. Kljub očetovi zaposlitvi je družina živela v skromnih razmerah, vendar se je zelo zavzela, da je vsem trem sinovom omogočila šolanje, čeprav je bilo po zamisli staršev prvotno načrtovano, da bi se oprijeli očetovega dela. Pri tem odločanju za nadaljnje izobraževanje jim je bil v pomoč domači duhovnik Janez Fink.[2] Oče se je moral tudi zadolžiti, da je zbral sredstva za šolanje svojih otrok. Dolgove je bilo treba odplačevati še po očetovi smrti leta 1859, pri čemer je velik del bremena prevzel najstarejši sin Anton.

Pet let mlajši brat Peter (roj. 17. februarja 1834) je postal učitelj. Na učiteljski poklic se je pripravljal v Vipavi (matura 1858). Kot učitelj je deloval v Trnovem pri Ilirski Bistrici (do 1859), Šturijah (do 1861), Hinjah (do 1865), Bohinjski Beli (do 1867), Št. Vidu pri Brdu (do 1872), Predosljah in Gorjah (do 1874). Od tam je odšel v Zagorje ob Savi, kjer je župnikoval njegov brat Jakob, in bil imenovan za nadučitelja (šolskega upravitelja). V tej vlogi se je zelo zavzel za gradnjo novega šolskega poslopja. Leta 1900 se je upokojil kot nadučitelj v Zagorju ob Savi in tam tudi umrl 18. februarja 1913. Ves čas delovanja v Zagorju je bil organist v župnijski cerkvi in priznan vrtnar. Njegov sin Karel (1880–1956) je bil duhovnik ljubljanske škofije in dolga leta ekonom v škofijskem semenišču.[3] Družina Gross si je v Zagorju postavila drugi dom, kjer so se zbirali ob pomembnih družinskih dogodkih. Peter Gross se je v slovensko kulturno zgodovino zapisal kot šolnik, mladinski pisatelj in orglavec. V mladosti je pesnikoval, nekaj njegovih pesnitev je bilo objavljenih v šolskih učbenikih. Za mladino je poleg pesmi pisal še črtice in povesti. Največ je objavljal v reviji *Vrtec*. Leta 1861 je v zbirki

Peter Gross, nadučitelj v Zagorju (Kragl, Zgodovinski drobci, str. 352).

1 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 58–59.
2 NŠAL, ŽA Tržič, matične knjige, R 1821–1843. Več podatkov o družini, življenjskih razmerah in možnostih izobraževanja je zbral Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 52.
3 *Letopis Cerkve*, str. 352, 448.

Slovenske večernice izšla njegova povest *Jošt*. Štiri leta zatem je v *Mohorjevem koledarju* izšla njegova pesnitev *Križ sredi gozda*.[4] V stanovskem glasilu *Učiteljski Tovariš* je objavil več besedil s pedagoško vsebino.[5]

Devet let mlajši Jakob (roj. 23. julija 1838) je postal duhovnik ljubljanske škofije in je umrl 2. maja 1902 kot župnik v Zagorju ob Savi.[6] Duhovniško posvečenje je prejel 1. avgusta 1863 v Ljubljani. Kaplanoval je v Črnomlju in bil hkrati šolski vodja (do 1866), pri Sv. Lovrencu (danes Šentlovrencu) ob Temenici (do 1868), v Sv. Križu (danes Gabrovki) pri Litiji (do 1871) in Idriji (do 1873). Oktobra 1873 je bil umeščen za župnika v Zagorju ob Savi, kjer se je takoj zavzel za zaključek gradnje nove župnijske cerkve sv. Petra in Pavla ter za njeno opremo (oltarji, poslikanje cerkve, križev pot, kor, orgle, zvonovi, stolpna ura). Glavni oltar in cerkev je 25. oktobra 1874 posvetil ljubljanski škof Jernej Vidmar (1802–1883). Nakup opreme in veliko gradbenih del je bilo opravljenih še v naslednjih letih, med drugim župnišče in njegova okolica. Grossova osebna ustanova je bila večna luč v župnijski cerkvi (dar 2000 kron). Leta 1895 je poskrbel za postavitev Katoliškega doma, v katerem so možnost delovanja dobile cerkvene organizacije in združenja. Bil je podpornik orglarske šole v Ljubljani. Župniku Grossu je bil stalni pokoj odobren januarja 1902.[7] V Zagorju, kjer je »pastiroval s krepko gorenjsko gorjačo« in je zaradi svojega trdega značaja večkrat prišel v napetosti z ljudmi, kakor je zapisal F. Pokorn, se je zaključila njegova življenjska pot.[8] Poleg Zagorja je soupravljal še župnijo Sveta Planina, kjer se je izkazal kot dober gospodar in je bil med pobudniki ustanovitve planinskega doma.

Anton Gross je v Tržiču pridobil osnovnošolsko izobrazbo; tu je delovala trivialka. Skromno znanje nemškega jezika je močno oviralo njegovo obiskovanje normalke v Ljubljani, vendar mu je uspelo. Leta 1841 se je v Ljubljani vpisal v gimnazijo, naslednje leto pa je izgubil mater, kar ga je zelo potrlo in mu pustilo posledice; zaradi težav je moral ponavljati drugi gimnazijski razred. Leta 1848, ko je končal šesti gimnazijski razred (retoriko), je moral za krajši čas v vojsko, jeseni istega leta pa se je lahko vpisal v prvi licejski razred (logiko). Ker je leta 1849 zbolel za pljučnico, je bil oproščen nadaljnje vojaške službe, posledice bolezni pa so mu ostale. Zaključne izpite na liceju je opravil leta 1850.[9] Istega leta se je vpisal na bogoslovje v Ljubljani, kjer je bil gojenec škofijskega duhovskega semenišča (1850–54) in po tretjem letniku 31. julija 1853 prejel duhovniško posvečenje; podelil mu ga je ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf (1782–1859).

Jakob Gross, župnik v Zagorju (župnišče v Zagorju).

Vsaj dva dogodka sta že v njegovih semeniških letih pritegnila pozornost in v določeni meri zaznamovala njegovo prihodnost, eden na začetku, drugi na koncu teološkega izobraževanja. Od konca avgusta do konca oktobra 1850 je slovenske dežele obiskoval dr. Ignacij Knoblehar (1819–1858), ki je kot apostolski provikar v Kartumu iskal nove sodelavce in sredstva. Ves čas je stanoval v ljubljanskem semenišču in tu pustil velik del predmetov, ki jih je prinesel iz misijona. Na Slovenskem je vladalo zelo veliko zanimanje za njegovo delo, saj se je pogosto oglašal s svojimi poročili, ki jih je objavljala *Zgodnja danica*, širila pa so se tudi v prepisih. O njem je takrat pisal ves slovenski tisk. Obiskal je številne kraje, v začetku septembra tudi Tržič, ter s svojimi nastopi in videzom povsod pritegoval veliko pozornosti. Pridobil si je več sodelavcev, duhovnikov in laikov, ki so skupaj z njim odšli v Afriko. Tako ali drugače se je bogoslovec Anton Gross srečal s Knobleharjem in se podrobno seznanil z misijonskimi razmerami v Afriki. *Zgodnja danica* je 24. oktobra 1850 objavila Knobleharjevo *Slovo per mojim drugim odhodu iz Krajnskiga.*[10] Zaplotnik je zapisal: »Tudi Gross je želel iti z njim, a

4 Šlebinger, »Gross, Peter«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi217368/); Pirnat, Pripravniški tečaj v Idriji, str. 160.
5 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 351–352.
6 *Letopis Cerkve*, str. 336, 413.
7 *Ljubljanski škofijski list*, 1902, št. 2, str. 32.
8 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 334; *Slovenec*, 2. 5. 1902, št. 100, str. 2; NŠAL 572, zapiski F. Pokorna za župnijo Sv. Križ – Gabrovka in Zagorje ob Savi.
9 Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 53.
10 *Zgodnja danica* 3, 24. 10. 1850, št. 43, str. 183–184.

Nagrobnika bratov Petra in Jakoba Grossa v Zagorju (foto: Bogdan Kolar).

ga je misel na svojce zadržala; preveč se je bil namreč oče zadolžil, brata in sestra pa so bili še premladi, da bi jih kar tako zapustil brez nadaljnje pomoči; zato je ostal v Ljubljani.«[11] Isti razlogi so bili odločilni, da tri leta kasneje, ko je na začetku leta 1854 Kranjsko in semenišče v Ljubljani obiskal ameriški misijonar Friderik I. Baraga, ni odšel z njim. Tudi Baraga je iskal nove sodelavce, zato je o tem govoril v svojih nastopih, med drugim je povabil bogoslovce.[12] Takrat je Gross sicer že bil duhovnik, vendar je še vedno čutil dolžnost do domačih, zlasti šolajočih se bratov.

Odločitev za Ameriko

V študijskem letu 1853/54 je bil Gross semenišk duhovnik v Ljubljani in študijski vodja 22 mlajšim študentom. Med njimi je bil Andrej Andolšek, poznejši ameriški misijonar.[13] Takoj zatem je začel prevzemati različne službe na ozemlju ljubljanske škofije. Bil je kaplan v Poljanah nad Škofjo Loko (1854–55), Gorjah nad Bledom (1855–59) in Šmartnem pri Kranju (1859–67). Tu se je srečal z dijakom Francem Ločnikarjem,[14] sposobnim, a siromašnim kmečkim sinom, ki mu je domači župnik Karel Leben pomagal, da je lahko obiskoval gimnazijo v Kranju. Po Lebnovi smrti 17. aprila 1863 sta skrb za Ločnikarjevo vzdrževanje prevzela oba šmartinska kaplana

[11] Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 53. Tu je sicer kot čas srečanja z Ignacijem Knobleharjem predstavljen januar 1851, vendar je Knoblehar 22. oktobra 1850 po dveh mesecih zapustil slovenske dežele in odšel na Dunaj (Jaklič, *Ignacij Knoblehar*, str. 130–140).

[12] Jaklič in Šolar, *Friderik Baraga*, str. 113–115.

[13] Andrej Andolšek (1827–1882) je v Ameriko odšel leta 1860 in se pridružil škofu Baragi. Najprej je deloval v Baragovi škofiji, nato v Kaliforniji, na koncu pa se je vrnil v državo Michigan (Lesar, »Andolšek, Andrej«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi129062/))

[14] Franc (p. Bernard) Ločnikar (1848–1894) je postal menih septembra 1868, duhovniško posvečenje je prejel štiri leta kasneje v St. Paulu, Minnesota. Doktorat teologije je dosegel leta 1879. Ker je želel delati med Indijanci, je bil poslan v opatijo St. John's, kjer je postal organizator šolstva za Indijance ter učitelj teoloških predmetov za samostanske kandidate. Prim. Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 569–571.

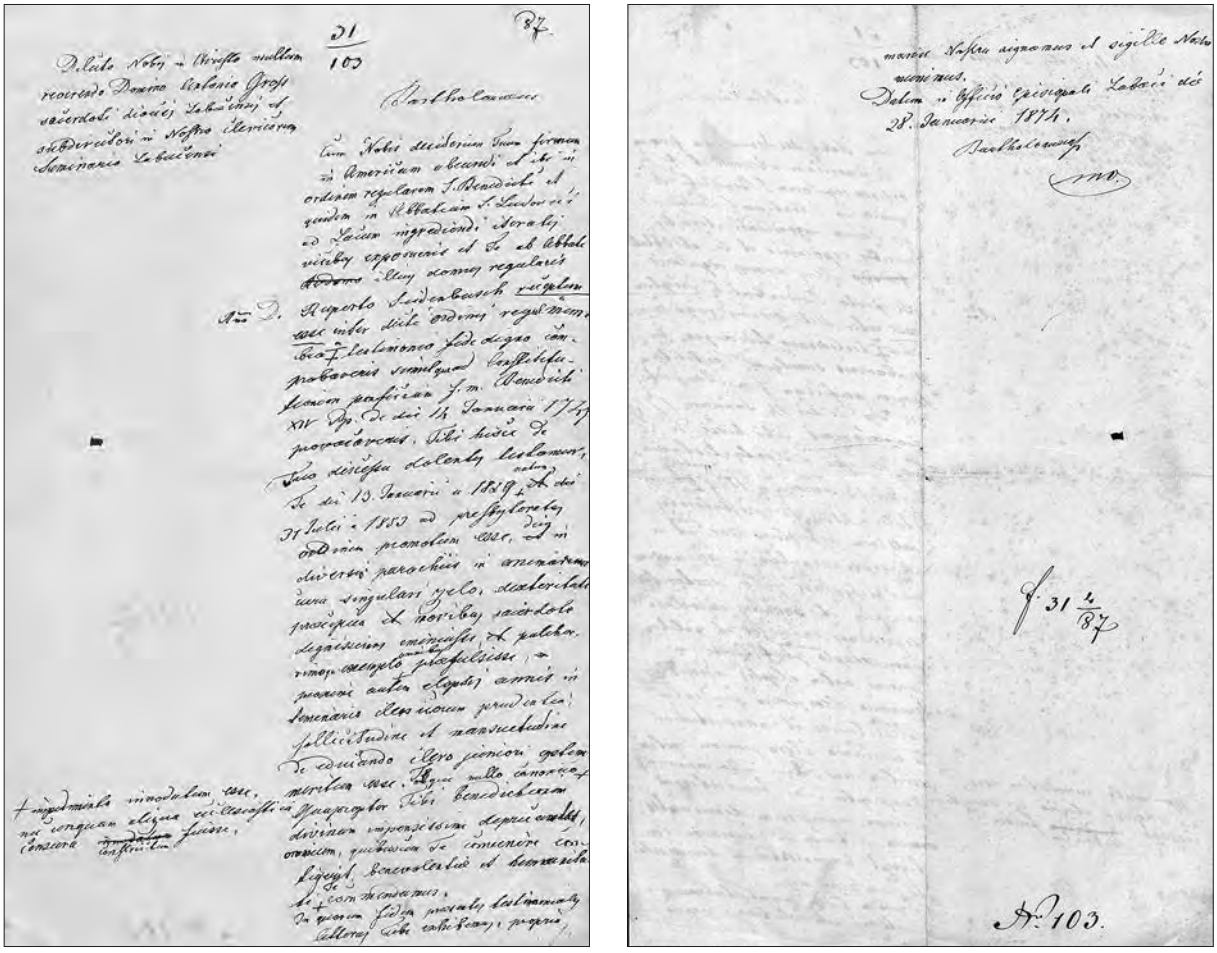

Osnutek dovoljenja škofa Vidmarja, povezanega z Grossovo prošnjo, da bi lahko odšel v Ameriko (NŠAL 4, fasc. 120, Duhovniško semenišče, 1783–1886, f. 31/87 – 31/97).

Martin Tomc in Anton Gross, posebej Gross mu je izkazoval naklonjeno podporo.[15] Z njuno pomočjo je Ločnikar šolanje nadaljeval v Ljubljani, kjer je bil gojenec Alojzijevišča, leta 1868 pa je odšel v Ameriko (z njim sta šla še njegova mati in brat Jakob), vstopil v benediktinski red in dobil ime Bernard. Kasneje je postal prior (1877) in nato (1890) opat meniške skupnosti St. John's, Collegeville, Minnesota.[16] Zadnje Grossovo kaplansko mesto je bilo na Vrhniki (1867–68), kjer je opravil izpite za župnika in si s tem odprl možnost za sodelovanje pri župnijskem konkurzu. Župnikoval je v Javorju nad Škofjo Loko (1869–70). Ker je bil zelo krhkega zdravja, mu je delo v hribovski župniji povzročalo veliko težav. To je uvidel tudi škof Vidmar (škof od 1860 do 1875), ki ga je že po letu dni poklical v Ljubljano ter mu zaupal službo podvodje in ekonoma škofijskega semenišča. Službo je opravljal dobra štiri leta. Prevzemal je tudi druge naloge v ljubljanski škofiji, predvsem kot pomočnik v raznih župnijah in sodelavec pri obredih v ljubljanski stolnici. Leta 1870 se je uveljavil kot stolni postni pridigar.

V tem času pa je v Grossu ponovno oživela ideja, da bi odšel v Združene države ter nadaljeval delo med Indijanci, ki so ga opravljali slovenski misijonarji, do svoje smrti 19. januarja 1868 tudi škof Friderik I. Baraga, za njim pa Franc Pirc (1785–1880) in drugi. Prav po zaslugi škofa Barage in njegovih sodelavcev je bil slovenski prostor dobro informiran o razmerah v ameriški katoliški skupnosti in o velikem razmahu misijonskih aktivnosti med različnimi indijanskimi plemeni. Osrednji cerkveni tednik ljubljanske škofije *Zgodnja danica* je imel stalne rubrike, v katerih so se oglašali tako misijonarji kot njihovi podporniki na Slovenskem. Pisma misijonarjev so se širila tudi v obliki prepisov. Dodatno navdušenje so spodbudili posamezni misijonarji, ki so prihajali na obisk domov ter zbirali sredstva in prostovoljce. Pomembna spodbuda Grossu je bil stik z Ločnikarjem. Ta mu je sicer že prej zaupal, da se odpravlja v Ameriko, kamor je že poleti 1867 odšel njegov bratranec Andrej Schiffrer (1843–1929), doma iz Bitenj v šmartinski župniji. Schiffrer je postal benediktinec

15 *Catalogus cleri Dioecesis Labacensis pro 1863*, str. 24.
16 Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 54.

v St. Vincent Abbey, Latrobe, in v ta meniški red pritegnil več rojakov.[17] V letih 1871–72 se je menih p. Bernard Ločnikar pogosto oglašal v *Zgodnji danici* in predstavljal življenje v opatiji sv. Janeza. Dopisi so dali Grossu novega zagona za vztrajanje pri odločitvi, da gre v Ameriko in postane misijonar, hkrati je odkril način, kako bi to najlažje storil.[18]

Po izročilu, ki ga je ohranilo več avtorjev, škof Vidmar ni bil naklonjen Grossovemu odhodu v Ameriko.[19] Gross je napisal več prošenj za odpust iz škofije, prvo že leta 1871, a mu škof ni želel ugoditi. Zato je ubral drugačno pot. Povezal se je s svojim nekdanjim učencem p. Bernardom Ločnikarjem, ki je pridobil predstojnika samostana p. Ruperta Seidenbuscha (1830–1895), da je Grossa povabil, naj se pridruži njegovi meniški skupnosti. Z njegovo podporo je bil sprejet med člane ameriške benediktinske skupnosti. Da postane menih in je s tem inkardiniran v red benediktincev, je bil zadosti prepričljiv razlog za škofa Vidmarja. Zato mu je dal odpustnico iz ljubljanske škofije.

Anton Gross je odšel na pot v začetku februarja 1874. Potoval je skupaj z misijonarjem Ignacijem Tomazinom (1843–1916), Ljubljančanom, ki velja za enega od misijonskih pionirjev severne in srednje Minnesote.[20] Tomazin je odšel za indijanskega misijonarja maja 1864, potem ko se je v Ljubljani srečal z misijonarjem Francem Pircem in se ob njem navdušil za misijonsko delo med Indijanci. Po duhovniškem posvečenju 5. novembra 1865 v St. Paulu je bil Pirčev pomočnik v Crow Wingu, nato pa je postopoma prevzel skrb za njegove misijone v porečju reke Mississippi. Dolga leta je bil župnik in dekan v Belle Riverju in od tam oskrboval slovensko naselbino sv. Štefana, Brockway. Kasneje je postal voditelj slovenske skupnosti sv. Antona v Kraintownu, Minnesota.[21] Imel je več služb na ravni škofije St. Cloud, Minnesota.[22] Tomazin je na Slovensko pospremil misijonarja Franca Pirca, ki zaradi bolezni in onemoglosti ni mogel več delovati v misijonih; v Ljubljano sta prispela v začetku oktobra 1873. Ob vrnitvi v Ameriko je Ignacij Tomazin vzel s seboj Antona Grossa. Kot je poročala *Zgodnja danica,* sta s seboj vzela različne prispevke, ki jih je uredništvo zbralo za misijonarje Ignacija Mraka, Janeza Čebulja in Jožefa Buha, kar je bilo zbranega za misijonarja Pirca, pa so izročili Tomazinu, ki je veljal za Pirčevega naslednika.[23] Z ladjo sta 23. februarja 1874 odpotovala iz pristanišča Le Havre in po 13 dneh pristala v New Yorku. Pot je bila precej razburkana zaradi močnega viharja, ki je polomil dele ladje. »Že smo mislili, da bo barko razbilo, take teže vode so buškale na njo. Enega barkinih častnikov so komaj oteli, da ga ni voda raz barko odnesla, kakor se je to zgodilo na drugi barki, ‚Pensilvaniji', kjer je val odnesel kapitana, dva častnika in dva mornarja. Kapitan naš je rekel, da se že 28 let po morji vozi, pa še ni tako hudega viharja prestal, kakoršen je bil ta. /…/ Po 13dnevni vožnji na morji smo vsi, kar nas je bilo na barki (blizo 150), na ss. Cirila in Metoda dan zdravi in veseli v novem Jorku stopili na suho in Boga za rešenje iz nevarnosti zahvalili. – Tu smo se nekoliko odpočili in ogledovali mesto, ktero je grozno veliko,« je zapisal v svojem poročilu.[24]

Vključitev v benediktinsko skupnost

Po prihodu v Ameriko se je Gross za nekaj dni ustavil v New Yorku, kjer je bil gost nemških redemptoristov, že 11. marca pa se je odpeljal v Pittsburgh ter od tam v opatijo St. Vincent, Latrobe, kjer je bil skupni noviciat za obe benediktinski opatiji.[25] Kot duhovniku so mu v skladu s pravili reda omogočili hitrejšo vključitev v skupnost. Že 20. marca 1874, to je le nekaj dni po prihodu v samostan, je prejel meniško obleko in s tem začel leto intenzivnega seznanjanja z ustanovo (noviciat). Takrat je tudi dobil ime Severin, po svetniku, ki je veljal za posebnega zavetnika avstrijskih dežel in prvega znanega asketa na ozemlju rimske province Noricum.[26] Benediktinski samostan St. Vincent so ustanovili nemški benediktinci, ki so pod vodstvom p. Bonifacija Wimmerja (1809–1887) leta 1846 prišli z Bavarske in ustanovili prvi benediktinski samostan na ameriških tleh. Odprli so šolo za svoje kandidate, ki je obsegala gimnazijo in bogoslovje. Leta 1855 je St. Vincent postal opatija, p. Bonifacij Wimmer pa njen prvi opat. Na prošnjo misijonarja Franca Pirca so leta 1856 prvi

17 Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 594. P. Vincencij Schiffrer je bil misijonar na različnih postajah in učitelj na samostanski visoki šoli. Deloval je tudi v več slovenskih skupnostih.

18 *Zgodnja danica* 25, 1872, str. 6–7, 14–15, 117–118, 125–127, 171–172, 178–179, »Iz Amerike«.

19 Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 560; Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 55.

20 *Zgodnja danica* 27, 13. 2. 1874, št. 7, str. 54, »Slovo!«. Ker se ni mogel osebno posloviti od vseh, je to 9. februarja storil s pismom, ki ga je objavila *Zgodnja danica*.

21 Skupnost slovenskih izseljencev pri Sv. Antonu v Kraintownu je bila oddaljena od Brockwaya približno 20 milj. Sestavljali so jo predvsem farmarji in trgovci. Cerkveno-upravno je prvotno sodila pod župnijo sv. Štefana (Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 499; Friš, *Ameriški Slovenci*, str. 86–87).

22 Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 598–590; Smolik, »Tomazin, Ignacij«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi703926/).

23 *Zgodnja danica* 27, 13. 2. 1874, št. 7, str. 56, »Iz Ljubljane«.

24 *Zgodnja danica* 27, 17. 4. 1874, št. 16, str. 126, »Zagorje ob Savi«.

25 Natančen popis poti in nezgod na morju opisuje v pismu bratu Jakobu, ki je bil župnik v Zagorju. Brat je poskrbel, da je bil popis objavljen v *Zgodnji danici* 27, 17. 4. 1874, št. 16, str. 125–126, »Zagorje ob Savi«. Novice o odhajanju na pot so na str. 40, 48, 54, 56.

26 Severin Noriški (rojen ok. 410 v Rimu, umrl okoli leta 480) je kot voditelj skupine asketov nazadnje deloval v rimskem mestu Faviana ob Donavi in bil organizator cerkvenega življenja v času preseljevanja germanskih ljudstev (*Leto svetnikov*, I. zv., Celje: Mohorjeva družba, 2000, str. 144–148; Evgipij, *Življenje svetega Severina*. Uvod, prevod in komentar napisal mag. Rajko Bratož. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1982).

Opatija St. John's na začetku 20. stoletja (SJAA, zbirka fotografij).

menihi odšli kot misijonarji v Minnesoto, hitro povečali število članov in po desetih letih dobili lastno opatijo St. Louis on the Lake (pozneje se je preimenovala v St. John's) v Collegevillu, Minnesota. Prvi opat je postal p. Rupert Seidenbusch, svoje kandidate pa so v noviciat še naprej pošiljali v matično opatijo St. Vincent. V obeh krajih so bili med prvimi menihi pripadniki slovenske narodnosti.[27] V času noviciata je opat Wimmer Grossa občasno pošiljal v nemško cerkev Device Marije v Allegheny, da je opravljal duhovniško delo in spoznaval življenje nemških priseljencev. Ker pa je bil Gross sprejet kot kandidat opatije St. John's, je naslednje leto, 21. marca 1875, napravil prve redovne obljube v tem samostanu in s tem postal član te meniške skupnosti.[28] Z novimi poklici in možnostmi delovanja je opatija St. John's postala ena osrednjih meniških ustanov tako imenovane »montecassinske kongregacije« benediktinskih opatij na ameriških tleh.

Hkrati z uvajanjem v meniško življenje se je seznanil z dejavnostmi, ki jih je po svojih članih opravljala opatija sv. Janeza. Uveden je bil v misijonsko delo med nemškimi priseljenci ter pridobil prve informacije o oblikah duhovniških nalog med Indijanci, čeprav med njimi ni nikoli deloval. Za tovrstno delo je bil že prestar. Kot ugotavlja Zaplotnik, se ni naučil indijanskih jezikov in tudi ni bil usposobljen, da bi pripravil slovnico za Indijance.[29] Takoj po zaobljubah je začel prevzemati naloge v župnijskem delu, predvsem po župnijah okraja Stearns. Aprila 1875 ga je opat Seidenbusch imenoval za oskrbnika slovenskega misijona sv. Štefana v Brockwayu. Do tedaj je slovensko skupnost oskrboval misijonar Jožef Buh in tudi zgradil cerkev. Iz krstnih in mrliških knjig je razvidno, da je p. Severin kraj obiskoval do konca junija 1876. V tem času je za cerkev oskrbel nov oltar, ki je služil več desetletij. Ker pa je bil kraj premajhen, mu je opat župnijsko mesto dodelil v kraju St. Joseph, Minnesota. V kraju, kjer je župnijo ustanovil misijonar Franc Pirc, so bili priseljenci različnih evropskih narodov, ki so se naseljevali na hitro rastočem industrijskem področju. V župniji je bila skupnost benediktinskih sester, ki je vodila šolo. P. Severinu je bilo v veliko pomoč znanje nemškega jezika. Poleg skrbi za osrednjo cerkveno skupnost ob cerkvi sv. Jožefa je občasno obiskoval še bližnje kraje, ki niso imeli lastnega duhovnika.[30] Pri skrbi za slovensko skupnost so mu sledili drugi menihi iz iste opatije, na primer p. Vincencij Schiffrer in p. Ciril Zupan, kasneje pa še misijonar Ignacij Tomazin, ki je imel stalno mesto v kraju Belle River.

P. Severin je bil župnik pri Sv. Jožefu do začetka oktobra 1876, ko je bil imenovan za voditelja nemške župnije Marijinega Brezmadežnega spočetja v kraju St. Cloud; v dvanajstih letih je opravil številna dela, ki so se zapisala v zgodovino župnije. Za cerkev je priskrbel zvonova in na zvonik postavil veliko uro, ki mu jo je izdelal mojster v Tržiču; bila je edina stolpna ura v mestu. Tudi to župnijo je ustanovil misijonar Franc

[27] Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 57.
[28] Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 560; *Domoljub* 6, 21. 12. 1893, št. 24, str. 293, »Prijor P. Severin Gross O.S.B.«.
[29] Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 58.
[30] Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 58; Coleman in La-Bud, *Masinaigans*, str. 167.

Pirc.[31] Ker je bil februarja 1875 severni del Minnesote razglašen za samostojni apostolski vikariat (in se je ločil od škofije St. Paul), je mesto St. Cloud postalo njegov sedež. Za prvega vikarja je bil imenovan opat Rupert Seidenbusch in bil 30. maja 1875 posvečen za škofa (vikariat je vodil v letih 1875–1888). Te slovesnosti v St. Cloudu se je udeležil tudi p. Severin. Dotedanje pastoralne izkušnje in dobro sodelovanje z opatom Seidenbuschom je bilo odločilno, da je p. Severina Grossa imenoval za škofijskega svetovalca (to službo je ohranil do konca življenja) in za svojega generalnega vikarja (službo je opravljal v letih 1882–1888). V času, ko je bil škof dvakrat v Evropi, je bil več mesecev upravitelj vikariata.[32] Ker je bila župnijska cerkev (takrat edina v kraju) razglašena za stolnico, je bil Gross imenovan za stolnega župnika. V času delovanja v St. Cloudu je p. Severin Gross leta 1878 obhajal 25-letnico duhovništva. Osrednja slovesnost je bila pripravljena konec julija, poleg škofa Ruperta Seidenbuscha se je dogodka udeležila vrsta menihov iz opatije St. John's skupaj z opatom Alexiusom Edelbrockom (1843–1908). Slavnostni govornik je bil p. Bernard Ločnikar, »rojak gospoda jubilanta«. O praznovanju je daljše poročilo objavil časopis *Nordstern*, ki je izhajal v St. Cloudu, po njem je poročilo povzela ljubljanska *Zgodnja danica*.[33] 14. septembra 1879 sta se škof Seidenbusch in p. Severin udeležila obreda posvetitve in umestitve škofa Janeza Vertina (1844–1899) v Marquettu, Michigan.[34]

Maja 1885 so slovesno praznovali 30-letnico začetkov organiziranega cerkvenega življenja v okrožju Stearns, 50-letnico prihoda misijonarja Franca Pirca v Združene države in 100-letnico njegovega rojstva. Stolni župnik p. Severin je pripravil vrsto slovesnosti, na katerih je bilo navzočih več slovenskih misijonarjev, osrednji govornik je bil Jožef Buh, takrat župnik v kraju Perham. Kot je bila ob takšnih priložnostih navada, so pripravili različne družabne prireditve in dohodek namenili za nakup orgel v stolnici. Istega leta je mesto St. Cloud dobilo tudi prvo bolnišnico sv. Benedikta (otvoritev je bila februarja 1886). Za njeno ustanovitev se je zelo zavzel p. Severin, ki je videl veliko potrebo po organiziranju zdravstvene oskrbe v hitro rastočem mestu. Vodenje bolnišnice je bilo zaupano sestram benediktinkam, ki so v tem delu Minnesote pred tem delovale na izobraževalnem področju. Pod Grossovim vodstvom je katoliška skupnost v St. Cloudu dobila novo in večje pokopališče.[35]

Da bi župnija v polni meri služila vsem potrebam skupnosti, se je Gross že od začetka njenega vodenja zavzemal za ustanovitev župnijske šole. Po več letih prizadevanj mu je to končno uspelo. V ta namen je leta 1887 zgradil novo šolsko poslopje in za učiteljice pridobil sestre benediktinke, ki so v kraju delovale že pred tem, a so otroke poučevale v samostanskih prostorih. Šolski prostori so nudili možnost poučevanja 180 otrok, ko se je njihovo število povečalo, pa so morali graditi dodatne prostore. Da bi se lahko izobraževali tudi otroci iz revnejših družin, je Gross ustanovil šolsko društvo, ki je načrtno zbiralo sredstva za vzdrževanje šole in oskrbo otrok.[36]

V tem času je opatija St. John's poleg misijonskega delovanja med priseljenci in Indijanci v ameriški prostor vstopila z novo obliko delovanja – leta 1883 je bila ustanovljena samostanska visoka šola, ki je v kratkem času postala St. John's University Collegeville, Minnesota, in pod tem imenom je poznana še danes. Na tem mestu velja ovreči trditev, ki se je doslej pogosto pojavljala v zapisih o p. Severinu Grossu, namreč da je dosegel doktorat teoloških ved. Po pregledu dokumentov in samostanskega arhiva opatije St. John's J. L. Zaplotnik za takšno trditev ni našel nobenih dokazov.[37]

P. Severin je delo nadaljeval kot župnik nemške skupnosti v New Munichu, kjer je ostal dve leti (1888–90). Župnija je štela okoli 140 družin, župnijsko šolo, ki so jo vodile redovnice iz reda sv. Benedikta, pa je obiskovalo 80 otrok. Gross je za cerkev oskrbel nov krstni kamen in dva zvonova.[38] Na vseh krajih je moral oskrbovati več misijonskih postaj, kjer so bile skupine Indijancev, vendar so z njimi delali drugi člani samostanske skupnosti. V tem času je večkrat obiskal slovenske skupnosti, predvsem obeh sosednjih slovenskih župnij: sv. Štefana v Brockwayu in sv. Antona v Kraintownu, ter skupnosti v Towerju. Septembra 1890 pa je prevzel novo nalogo v meniški skupnosti.

Čeprav pri svojem delu pozornosti ni posvečal Indijancem, se je zanje zanimal in pomagal pastoralnim delavcem, ki so bili iz njegove opatije poslani v indijanske rezervate. Med največje dogodke vsake indijanske skupnosti je sodila gradnja cerkvenega poslopja, ki je bilo načrtovano tako, da je dobilo osrednje mesto in je že od daleč kazalo na krščansko prisotnost med plemenom. Takoj ko je bilo mogoče, so ob cerkvi postavili prostor za duhovnika, ki se je tam naselil ali prihajal občasno, šolo in stanovanja za redovnice, ki so prevzele skrb zanjo. Junija 1882 so postavili cerkev, šolo in poslopje za bivanje sester v indijanski naselbini Buffalo River. Kot se je spodobi-

31 Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 60.
32 Zylla, Diocese of St. Cloud, str. 542.
33 *Zgodnja danica* 31, 13. 9. 1878, št. 37, str. 292, »Iz Amerike. Petindvajsetletnica P. Severina Gros-a«.
34 Janez Vertin, doma iz vasi Dobliče pri Črnomlju, je bil drugi Baragov naslednik v vodstvu škofije Marquette. Izkazal se je kot odličen organizator (Cerar, »Vertin, Janez«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi777157/)).
35 Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 61.
36 Prav tam, str. 62.
37 Prav tam, str. 58; Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 561; Mulaček, »Gros, Severin«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi217112/).
38 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 334; Zaplotnik, Very Rev. Severin Gross, str. 62–63.

Nekdanja Grossova hiša v Tržiču (foto: Miha Šimac).

lo za to priložnost in da bi obeležili zgodovinski dan za Indijance ter za opatijo, se je zbrala večja skupina menihov in nekaj duhovnikov, ki so bili povezani s krajem. Opata p. Alexiusa Edelbrocka je spremljal p. Severin Gross.[39]

Obisk na Slovenskem leta 1886

Da bi si okrepil zdravje in si nekoliko odpočil, se je p. Severin Gross odločil za obisk domačih krajev in družine. Iz Združenih držav je odpotoval v začetku julija 1886 in se na Slovenskem zadržal tri tedne. V slovenskih časopisnih poročilih je bil predstavljen kot generalni vikar in »slavnoznani misijonar v Ameriki«.[40] V času obiska se je največ zadrževal v Zagorju, kjer je bil njegov brat Jakob župnik, brat Peter pa nadučitelj. Osrednja slovesnost, o kateri je poročal tudi *Slovenec*, je bila v nedeljo, 25. julija, ko so slavili župnikov godovni praznik in v cerkev postavili novo prižnico. Večji poudarek slovesnosti je dal ljubljanski stolni kanonik dr. Leonard Klofutar (1819–1901), tudi Tržičan, ki je bil učitelj bibličnih ved obeh Grossov, ko sta bila študenta teologije v ljubljanskem škofijskem semenišču.[41] Ob obeh bratih Petru in Jakobu je v Zagorju nastal drugi dom družine Gross. Postavili so si hišo v bližini šole in tu imeli svoj kraj zbiranja. Sem se je preselil njihov študijski mecen, nogavičar Franc Šarabon iz Tržiča, in tu umrl.[42] Iz Zagorja je p. Severin obiskoval različne kraje, kjer so bili njegovi sorodniki in sošolci iz ljubljanskega semenišča. Obiskal je tudi starše in druge sorodnike slovenskih benediktincev v Ameriki.[43] Iz Slovenije je odpotoval v Rim in se od tam vrnil v Ameriko. To je bil njegov prvi in edini obisk v stari domovini. Po vrnitvi je še več pozornosti namenjal slovenskim priseljencem na področju Iron Rangea, v krajih Tower, Vermillion, Messaba in drugod.

Prior v St. John's Abbey

V vodenju apostolskega vikariata severne Minnesote in delovanju tamkajšnjih cerkvenih ustanov je leta 1889 prišlo do več sprememb. Tega leta je namreč prenehal obstajati vikariat in je bila ustanovljena nova škofija s sedežem v St. Cloudu. Novi škof dr. Otto Zardetti (1847–1902) je p. Severina imenoval za svojega svetovalca. Decembra 1889 pa je odstopil tudi opat Edelbrock v opatiji St. John's. Menihi so

39 McDonald, *With Burning Lamps*, str. 239.
40 *Slovenec*, 21. 7. 1886, št. 163, str. 3, »P. Severin Gros«.
41 *Slovenec*, 27. 7. 1886, št. 168, str. 3, »Iz Zagorja«. Tržičan dr. Leonard Klofutar je bil učitelj bibličnih ved v ljubljanskem semenišču postal leta 1849. To službo je opravljal do leta 1888, ko je bil imenovan za ljubljanskega stolnega prošta (Lesar, »Klofutar, Leonard«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi276811/)).
42 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 19.
43 *Zgodnja danica* 40, 14. 1. 1887, št. 2, str. 11, »Iz Amerike«.

za njegovega naslednika maja 1890 izvolili dotedanjega priorja p. Bernarda Ločnikarja. Za slovensko meniško skupnost, ob Ločnikarju in Grossu so bili v samostanu še štirje Slovenci, je bil to razlog za veliko zadovoljstvo. Novi opat je želel ob sebi imeti zveste in zavzete sodelavce. Zato ni bilo za nikogar presenečenje, da se je odločil za priorja, to je svojega namestnika, postaviti p. Severina Grossa. Septembra 1890 je bil s podporo velike večine članov opatije sprejet v to službo, ki jo je opravljal do avgusta 1893, ko je zaradi bolezni moral odstopiti. Zaplotnik je o tem obdobju Grossovega življenja zapisal: »*Kakor prej vse službe, tako je tudi službo priorja opravljal z največjo vestnostjo in zvestobo. Zjutraj prvi na nogah, zvečer skoro zadnji k pokoju in vedno delaven, je skušal duha sv. Benedikta buditi med svojimi sobrati s svojim zgledom, poukom in opominom in zlasti še s svojo molitvijo. Pri tem pa je še našel čas, da je opravljal bližnjo malo župnijo Collegeville, in sicer na prav zgleden način*.« Šlo je za manjšo skupnost vernikov, okoli 50 družin, ki se je začela oblikovati v kraju, kjer je osrednje mesto imela opatija s samostansko cerkvijo. Majhna skupina katoličanov se je na začetku udeleževala obredov v samostanski kapeli, kjer so se k molitvam zbirali menihi in kandidati za samostansko življenje, po letu 1875 pa je s povečevanjem števila naseljencev začela nastajati samostojna cerkvena skupnost, ki je bila sicer še vedno zelo povezana z opatijo.[44] Razen nekaj izjem so bili vsi nemškega porekla, v glavnem priseljenci iz Evrope, ki so v tem delu Minnesote našli možnost preživljanja s kmetijstvom. Zato so duhovniki pri bogoslužju, verskem pouku ter uradnem poslovanju uporabljali izključno nemški jezik. P. Severin ga je odlično obvladal, imel pa je omejeno znanje angleškega jezika, je zapisano v dokumentih opatije. Imel je zelo lep glas, znan je bil kot dober pevec in prepričljiv pridigar.[45]

Tako za samostansko skupnost kot za opata p. Bernarda Ločnikarja in priorja p. Severina Grossa je bilo pomembno leto 1891, ko so pripravili vrsto dogodkov ob praznovanju 25-letnice opatije St. John's. Takrat je bilo v samostanu 57 duhovnikov, en diakon, en subdiakon, sedem mladih menihov študentov, pet novincev in 34 bratov.[46] Usklajevanje njihovega dela je bila priorjeva naloga. Ob tej priložnosti je opat Ločnikar pripravil knjigo, ki je predstavila začetke opatije, ustanavljanje novih župnij in misijonskih postaj na področju, ki ga je pastoralno oskrbovala meniška skupnost, p. Simon Lampe pa je prispeval zgodovino svoje misijonske postaje Red Lake.

Kot samostanski prior je p. Severin Gross septembra 1892 sodeloval pri prenosu in pokopu posmrtnih ostankov misijonarja Lovrenca Lavtižarja

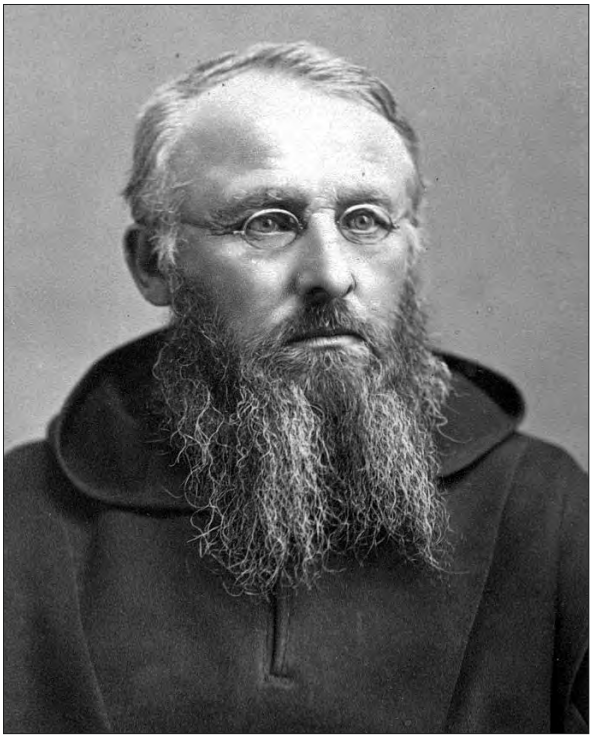

P. Severin Gross, menih opatije St. John's (SJAA, file: Fr. Severin Gross).

(1829–1858) v Duluth, Minnesota. Lavtižar je bil sodelavec misijonarja Franca Pirca in je nazadnje oskrboval Indijance ob Red Lake, kjer sta ustanovila novo misijonsko postajo. Ko se je Lavtižar v hudi zimi prek jezera vračal z obiska pri bolnih, je opešal in zmrznil. Obetavnega in izjemno sposobnega misijonarja je Pirc 26. decembra 1858 pokopal v Crow Wingu, slovenski misijonarji pa so poskrbeli za prenos njegovih posmrtnih ostankov na pokopališče v Duluthu.[47] Gross je bil med voditelji bogoslužja v duluthski stolnici in dal svoj prispevek za postavitev Lavtižarjevega nagrobnega spomenika.

V zadnjem letu Grossovega delovanja na mestu priorja, to je leta 1893, je bilo v samostanski skupnosti 67 duhovnikov, 16 mladih menihov študentov in več kot 40 bratov. Z opatom Ločnikarjem je bilo med menihi še sedem Slovencev – šest duhovnikov in en bogoslovec. Istega leta se je opat Ločnikar, ki se je hkrati udeležil srečanja opatov vseh benediktinskih opatij v Rimu maja 1893, odločil za obisk slovenskih dežel in za iskanje novih kandidatov, ki bi bili pripravljeni postati člani njegove meniške skupnosti. Ustavil se je na več krajih, tudi v domači župniji Šmartno pri Kranju in v ljubljanskem Alojzijevišču, kjer je bil nekoč dijak. Kot je v poročilu o obisku zapisal menih p. Ciril Zupan, je imel opat Ločnikar zelo dobro mnenje o svojih rojakih in je zelo cenil njihovo delo, zato

44 Trunk, *Amerika in Amerikanci*, str. 561.
45 SJAA, Archives, file: Fr. Severin Gross.
46 Prim. opise dogajanja v *Zgodnja danica* 44, 1891, str. 303, 311, 343, 386.
47 Lukman, »Lavtižar, Lovrenc«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi320231/).

je poleg menihov nemškega rodu, ki so bili v opatiji v večini, želel imeti še več Slovencev.[48] Kot je razvidno iz kasnejših poročil, se je za benediktinsko meniško skupnost na opatovo povabilo odločilo osem dijakov. Po prihodu v Združene države so trije odšli v opatijo St. Vincent, pet pa v St. John's Abbey.[49]

Grossova življenjska pot se je zaključila 3. decembra 1893, pogreb je bil tri dni kasneje. P. Simon Lampe, član iste benediktinske skupnosti, je 5. decembra 1893 v pismu materi zapisal: »*Gotovo se še spominjate preč. gosp. Severina Gros-a, O.S.B., ki so bili v Ljubljani pred 7 leti. Bolehali so že nekaj let in predvčeranjem, to je na 1. adventno nedeljo 3. decembra so mirno v Gospodu zaspali. Bili so izverstni redovnik v vsakem oziru, goreč v duhovnem pastirstvu, ponižen, prijazen z vsakem, zato se ni bilo čuditi, da so jih pred nekaj leti postavili za priorja v našem samostanu. /…/ Ranjki oče Severin so mi tudi večkrat svetovali naj grem med uboge, zapuščene Indijane. Prav hvaležen sem jim za vse nauke, ki so mi jih dajali*.«[50] O njem je spominski članek objavil ljubljanski *Domoljub* in posebej spomnil, da je bil Gross kot delaven duhovnik cenjen že na Slovenskem in da se je njegova zavzetost še posebej izkazala med rojaki v Združenih državah.[51] Pokopan je bil na samostanskem pokopališču opatije St. John's, Collegeville, Minnesota, kjer so grobovi več drugih benediktincev slovenske narodnosti, na primer opata p. Bernarda Ločnikarja ter dveh njegovih nečakov, p. Florijana Ločnikarja in p. Julijana Ločnikarja, p. Jerneja Rajglja, p. Simona Lampeta, p. Romana Homarja in p. Vincenca Schifrerja; grobovi so še ohranjeni.

Zaključek

Anton (p. Severin) Gross, ki je bil prvih dvajset let duhovnik ljubljanske škofije, je nato deloval v katoliški skupnosti v Združenih državah Amerike, in to v času, ko se je izredno hitro povečevalo število priseljencev, tudi katoličanov, ki so narekovali ustanavljanje novih cerkvenih struktur. Ob njegovem prihodu je bilo ozemlje Severne in Južne Dakote ter Minnesote združeno v eno škofijo s sedežem v St. Paulu. Ob njegovi smrti je bilo na istem ozemlju ustanovljenih pet novih škofij. Bil je med voditelji škofije St. Cloud (apostolski vikariat od 1875, škofija od 1889), kjer je kot prvi misijonar po letu 1852 deloval Franc Pirc. Bil je priča ustanavljanju novih benediktinskih meniških skupnosti in širjenju šolstva, ki ga je vodila ta skupnost. Deloval je predvsem v skupnostih evropskih priseljencev, ki jih je oskrbovala opatija sv. Janeza, Collegeville, Minnesota, manj pa med indijanskimi plemeni, kar je bila njegova prvotna želja pri odločanju za odhod v Združene države. Zadnja leta je bil kot prior tesen sodelavec rojaka p. Bernarda Ločnikarja, opata iste meniške skupnosti. Poleg nemško govorečih je pastoralno oskrboval tudi slovenske skupnosti, ki so se oblikovale v tem delu Minnesote.

[48] Prim. *Zgodnja danica* 46, 14. 4. 1893, št. 15, str. 118, »Iz Amerike«.
[49] Prim. *Zgodnja danica* 47, 30. 11. 1894, št. 48, str. 378, »Iz Amerike«.
[50] *Zgodnja danica* 46, 22. 12. 1893, št. 51, str. 404, »Simon Lampe, Iz Amerike«.
[51] *Domoljub* 6, 21. 12. 1893, št. 24, str. 293, »Prijor P. Severin Gross O. S. B.«.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 4, Škofijski arhiv Ljubljana 4
NŠAL 572, zapuščina Franc Pokorn
ŽA (župnijski arhiv) Tržič, Matične knjige in Statusi animarum

SJAA – St. John's Abbey, Collegeville
Archives, file: Fr. Severin Gross OSB

ČASOPISI

Ave Maria Koledar, 1939.
Catalogus cleri Dioecesis Labacensis, 1863, 1864.
Der Nordstern (St. Cloud), 1877–1886.
Domoljub, 1893.
Ljubljanski škofijski list, 1902.
Slovenec, 1886, 1902.
Učiteljski tovariš, 1904.
Zgodnja danica, 1871–1893.

LITERATURA

Coleman, Bernard in LaBud, Verona: *Masinaigans. The Little Book. A Biography of Monsignor Joseph F. Buh, Slovenian Missionary in America, 1864–1922.* Duluth: North Central Publishing Co., 1972.
Friš, Darko: *Ameriški Slovenci in Katoliška cerkev 1871–1924*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1995.
Jaklič, Franc in Šolar, Jakob: *Friderik Baraga*. Celje: Mohorjeva družba 1968.
Jaklič, Franc: *Ignacij Knoblehar in njegovi sodelavci*. Buenos Aires: Slovenska misijonska zveza, 1955.
Kolar, Bogdan: Izvirne poteze delovanja misijonarja Franca Pirca. *Dve domovini* 18, 2003, str. 35–52.
Kolar, Bogdan: Slovenci v vodstvu cerkvenih skupnosti Združenih držav Amerike. *Slovenski koledar* 40, 1993, str. 257–265.
Kolar, Bogdan: Slovenian members of religious orders in the United States as a link between the Catholic Community in Slovenia and in the United States. *Studia Historica Slovenica* 15, 2015, str. 105–126.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Letopis Cerkve na Slovenskem 2000. Ljubljana: Nadškofijski ordinariat, 2000.
Marković, Irena: *Irenej Friderik Baraga – misijonar in škof med Otavci in Očipvejci*. Celovec: Mohorjeva družba, 2017.
McDonald, Grace: *With Lamps Burning*. Saint Joseph: Saint Benedict's Convent, 1957.
Pirnat, Makso: Pripravniški tečaj v Idriji. *Učiteljski tovariš* 44, št. 17, 10. 6. 1904, str. 159–160.
Trunk, Jurij M.: *Amerika in Amerikanci*. Celovec: samozaložba, 1912.
Zagorski zvonovi (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Družina, 2005.
Zaplotnik, John L.: Very Rev. Severin Gross, O.S.B. *Ave Maria Koledar* 26, 1939, str. 52–64.
Zylla, Paul J.: Diocese of St. Cloud. *New Catholic Encyclopedia*, 12. Washington: Catholic University of America, 2002, str. 542–543.

SPLETNE STRANI

Cerar, Franc: »Vertin, Janez«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi777157/)
Lesar, Josip: »Andolšek, Andrej«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi129062/)
Lesar, Josip: »Klofutar, Leonard«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi276811/)
Lukman, Franc Ksaver: »Lavtižar, Lovrenc«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi320231/)
Mulaček, Ivan: »Gros, Severin«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi217112/)
Smolik, Marijan: »Tomazin, Ignacij«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi703926/)
Šlebinger, Janko: »Gross, Peter«, geslo v SBL (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi217368/)

SUMMARY

Tržič native Anton Gross: a Benedictine monk in America

In the nineteenth century, there was no Benedictine monastery in the territory of present-day Slovenia. Those who wanted to join this monastic community could enter one of several abbeys in other Austrian provinces. However, a group of Slovenes joined the Benedictine order in the United States of America, where two abbeys played a central role in the second half of the nineteenth century: St. Vincent in Latrobe, Pennsylvania, and St. John's in Collegeville, Minnesota. Slovenes became monks in both.

Anton Gross (fr. Severin on entering the monastery), a native of Tržič, became a priest of the Ljubljana Diocese. After having served for twenty years in parishes across the Slovenian territory, he decided to set out for the United States and become a missionary there. His decision was largely influenced by Slovenes who had already worked among the Indian tribes (Bishop Frederick Irenaeus Baraga, priests Franc Pirc, Ignacij Tomazin, and others). With the help of his acquaintances who had joined the monastic community of St. Benedict before him, Gross became a member of St. John's Abbey in Collegeville, Minnesota. Too old to join the group of missionary monks active among the Indians, he devoted much of his time working among the European immigrants to the province of Stearns, Minnesota. For nearly twenty years, he provided pastoral care to German congregations while constantly also showing interest in his fellow Slovenian immigrants. In the Diocese of St. Cloud, Minnesota, he served as a parish priest and bishops' associate. In the last years of his life, he was the prior of St. John's Abbey and the closest associate of Abbot fr. Bernard Ločnikar, the first Slovene to have carried out the tasks of a monastic superior in the American Catholic community.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 783.071.1:929Hladnik I.

Prejeto: 8. 9. 2020

Aleš Nagode

doc. dr., muzikolog, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za muzikologijo, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: nagode.ales@gmail.com

Ignacij Hladnik: idealist v primežu stvarnosti avstrijskega podeželja

IZVLEČEK

Članek prinaša kratek oris življenja in dela Ignacija Hladnika (1865–1932) od njegovega rojstva v Križah pri Tržiču, mladosti in šolanja v Tržiču in Ljubljani, do postaj njegove službene poti v Šentjakobu ob Savi, Stari Loki in Novem mestu. Kratko oriše okoliščine in značilnosti njegovega delovanja v teh krajih, predvsem pa se posveča opazovanju recepcije njegovega skladateljskega dela ter jo poskuša umestiti v splošne kulturne, politične in gospodarske strukture njegovega časa.

KLJUČNE BESEDE
Ignacij Hladnik, Slovenija, cerkvena glasba, cecilijanstvo, glasbena kritika

ABSTRACT

IGNACIJ HLADNIK: AN IDEALIST IN THE GRIP OF THE AUSTRIAN COUNTRYSIDE REALITY

The article outlines the life and work of Ignacij Hladnik (1865–1932), starting with his birth in the settlement of Križe near Tržič, youth and education in Tržič and Ljubljana, and ending with the stations of his career at Šentjakob ob Savi, Stara Loka, and in Novo Mesto. The article briefly describes the circumstances and characteristics of Hladnik's work in the above-mentioned places, with a particular focus on the reception of his compositions, which it seeks to place within the general cultural, political, and economic structures of his time.

KEY WORDS
Ignacij Hladnik, Slovenia, church music, Cecilian Movement, music criticism

Uvod

Življenje in delo Ignacija Hladnika slovenskega glasbenega zgodovinopisja do sedaj večinoma nista zanimala. Na slovenskih cerkvenih korih ves čas popularni skladatelj se je vedno znova znašel v opreki z estetskimi in ideološkimi preferencami časa. V skladateljevi mladosti so bila njegova dela za zagovornike »prave« cerkvene glasbe stilistično premalo izčiščena, v zrelih letih za zagovornike umetniške cerkvene glasbe niso bila dovolj estetsko vzvišena in kompozicijsko tehnično dovršena, v zadnjih letih življenja pa so bila premalo »modernistična«. Po drugi svetovni vojni so bila preveč vpeta v obredje glavnega ideološkega in političnega sovražnika socialistične graditve. Vseskozi pa je bila sumljiva prav njihova popularnost, zaradi katere je bil sprva ogrožen le dober okus poslušalstva, kasneje pa še njegova idejno-politična zgrajenost.

Glavnino vedenja o Hladnikovem življenju in delovanju je neposredno po njegovi smrti zbral Stanko Premrl. Črpal ga je iz še za časa skladateljevega življenja objavljenih publicističnih prispevkov, pa tudi iz lastnega dopisovanja in osebnih stikov z njim. Pregledal je vsaj del skladateljeve zapuščine, ki so mu jo dali na voljo dediči.[1] Nekaj podrobnosti so prispevali tudi Hladnikovi sorodniki in znanci. Leta 1932 ga je predstavil v obsežnem, v reviji *Cerkveni glasbenik* objavljenem članku.

Naslednji obsežnejši zapis je izšel šele leta 1982, ob 50-letnici Hladnikove smrti, zopet v reviji *Cerkveni glasbenik*. Pripravil ga je Marijan Potočnik.[2] Podrobnejši pregled pokaže, da je v prispevku le povzel informacije iz Premrlovega članka. Pomembnejši in izvirnejši prispevek k poznavanju skladateljeve biografije je diplomsko delo Vite Tanaje Zorko, v katerem je podrobno obravnavala Hladnikovo rokopisno zapuščino, pa tudi prvič predstavila z njim povezano arhivsko gradivo iz novomeških hranišč.[3]

Ob teh redkih znanstvenih in strokovnih prispevkih vzbuja pozornost tišina v drugih slovenskih znanstvenih in strokovnih revijah s področja glasbe. Hladnikov opus je bil zaradi svojih estetskih in idejnih izhodišč, ki jih bomo poskušali prikazati v nadaljevanju, morda res večino 20. stoletja na obrobju zanimanja slovenske muzikološke stroke. A na drugi strani njegove življenjske odločitve in ustvarjalne izbire povedo veliko o danostih slovenske kulture v času njegovega življenja. Njihovo raziskovanje in prepoznavanje ni pomembno le za raziskovalca kulturne zgodovine 19. in prve polovice 20. stoletja, ampak lahko v njih prepoznamo tudi mnogo družbenih in ekonomskih struktur, ki še danes narekujejo razvoj slovenske kulture.

1 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 147.
2 Potočnik, Ignacij Hladnik.
3 Zorko, *Glasbeni rokopisi*.

Otroštvo in šolanje

Življenjska pot Ignacija Hladnika se je začela 25. septembra 1865 v Križah pri Tržiču. Čeprav rojen v vaško okolje, je odraščal v obrtniški družini. Oče Andrej je bil čevljar, mati Marijana, rojena Sever, pa gospodinja. Družina se je kmalu preselila v Tržič, kjer je Ignacij obiskoval štirirazredno ljudsko šolo. Bil je odličen učenec, »vedno prvi med součenci«,[4] že kmalu pa je pokazal tudi izredno nadarjenost za glasbo. Pri osmih letih je začel obiskovati pouk violine pri učitelju Ivanu Debeljaku[5] in pouk orgel pri takratnem tržiškem kaplanu Jakobu Aljažu. Že do desetega leta starosti se je toliko usposobil v orglanju, da je lahko prevzel spremljanje manj zahtevnih obredov, kot so bile litanije.[6]

V tržiški cerkveni glasbi Hladnikovega otroštva je vladal idejni razkol. Na eni strani jo je odločilno določal učitelj in organist Ivan Debeljak. V času Ignacijevega otroštva nekaj več kot petdesetletni domačin, čigar glasbeno obzorje je bilo omejeno na deželo Kranjsko, je bil zagovornik širokemu sloju poslušalcev všečne, na melodiki sodobne gledališke in plesne glasbe navdihnjene cerkvene glasbe, kakršno so ustvarjali Gregor Rihar in njegovi sopotniki ter posnemovalci. Na drugi strani pa je bil kaplan Jakob Aljaž, ki je bil vnet zagovornik cecilijanske reforme cerkvene glasbe. Glasbeno se je izšolal pri Antonu Foersterju, vrhunsko izobraženem češkem glasbeniku, ki je leta 1868 postal *regens chori* ljubljanske stolnice, ob tem pa deloval tudi kot učitelj glasbe v Alojzijevišču in duhovniškem semenišču. Pod vplivom Foersterja in nekaterih drugih vidnih zagovornikov cecilijanske reforme iz vrst ljubljanske stolne duhovščine si je Aljaž aktivno prizadeval uveljavljati njena načela v krajih, kjer je deloval.[7]

A zdi se, da v Tržiču ni imel veliko uspeha. Virov o podobi tržiške cerkvene glasbe v sedemdesetih letih 19. stoletja nimamo. O njej lahko sklepamo le na podlagi enega samega objavljenega poročila z začetka osemdesetih let, ko je delovanje tržiškega kora še vedno usmerjal Ivan Debeljak. Ta je ostro zavračal cecilijansko petje, češ da je po značaju protestantsko. Pri oblikovanju liturgične glasbe je preziral tudi vrsto ključnih liturgičnih predpisov. Zapovedane spremenljive speve mašnega obreda je pri slovesni maši samovoljno nadomeščal s skladbami na slovenska ali nemška besedila. Te so bile večinoma njegovo delo in – po poročilu anonimnega poročevalca – »ena bolj zaljubljena ko druga«.[8] V tej estetski in stilistični razpetosti so se oblikovali prvi vtisi Ignacija Hladnika

4 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 75.
5 V virih in starejši literaturi se ime piše v različnih variantah, osebno ime tudi kot Janez ali Johann, priimek pa tudi kot Debelak.
6 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 75.
7 Kimovec, Jakob Aljaž, str. 2.
8 *Cerkveni glasbenik* 6, 1883, št. 9, str. 69, »Iz Tržiča«.

o značaju in pomenu cerkvene glasbe in zdi se, da so – kot bomo videli – odločilno vplivali na njegove ustvarjalne odločitve v zrelih letih.

A prav Aljažev vpliv je bil tisti, ki je določil Ignacijevo nadaljnjo življenjsko pot. Leta 1878 se je, komaj dvanajstleten, vpisal na novoustanovljeno Orglarsko šolo v Ljubljani. Na njej je poslušal predmete, katerih namen je bil posredovati primeren izobrazbeni temelj sodobnemu, na cecilijanskih načelih delujočemu organistu. Poučevali so ga Anton Foerster, p. Angelik Hribar in Janez Gnjezda. Predavanja iz *Liturgike* naj bi zagotavljala poznavanje, razumevanje in spoštovanje cerkvenih liturgičnih predpisov, *Cerkvenoglasbena zgodovina* pa utemeljila razumevanje historicističnih estetskih meril, značilnih za cecilijansko glasbeno reformo. Ostali predmeti so bili namenjeni praktičnemu glasbenemu usposabljanju – *Klavir* in *Orgle* urjenju igranja na instrumente s tipkami, *Harmonija*, *Generalni bas*, *Kontrapunkt*, *Imitacija* in *Fuga* pa poglabljanju znanja glasbene teorije in kompozicije ter kot izhodišče za predmet *Prosto preludiranje in moduliranje*. Zaradi skoraj izključno vokalnega značaja cerkvene glasbe so predmetnik dopolnjevali *Koralno petje*, *Figuralno petje* in *Pevovodstvo*.

Do kakšne mere se je Hladnik izobrazil v ljubljanski Orglarski šoli, težko sklepamo. Iz podatkov o učnem uspehu dobimo nasprotujoče si vtise. Prejete ocene morda pričajo o nekoliko preveč na hitro pridobljenem znanju. Medtem ko je njegov uspeh pri hitro naučljivih (*Liturgika*, *Cerkvenoglasbena zgodovina*) in večini lažjih teoretskih predmetov (*Harmonija*, *Generalni bas*, *Koralno petje*, *Figuralno petje*) ocenjen s »hvalno«, je bil nekoliko šibkejši pri tistih, ki zahtevajo nekaj več vaje in utrjevanja veščin. Pri *Kontrapunktu*, *Imitaciji*, *Fugi*, *Orglah* in *Klavirju* je bil ocenjen z »dobro«, medtem ko sta *Pevovodstvo* ter *Prosto preludiranje in moduliranje* ocenjena le z »zadostno«. Kljub temu je 5. avgusta 1879 uspešno zaključil šolanje kot 5. absolvent ljubljanske Orglarske šole.[9]

Postaje organistovskega službovanja

Čez nekaj mesecev, natančneje, 24. aprila 1880, je – še ne petnajstleten – nastopil službo organista v Šentjakobu ob Savi. Morda je njegova mladoletnost prispevala k temu, da se je z njim preselil tudi oče (o materi viri molče), ki je opravljal službo cerkovnika. V Šentjakobu so Hladnika že poznali, saj je v prvem letu šolanja na Orglarski šoli (1878) skupaj z nekaj drugimi učenci gostoval pri izvedbi zglednega glasbenega oblikovanja tamkajšnjega bogoslužja.[10] Do kakšne mere so k njegovi izbiri prispevali s tem dogodkom povezani vtisi cerkvenih predstojnikov, viri ne poročajo.

Novo službeno mesto je bilo za Hladnika predvsem priložnost, da svoje, na Orglarski šoli pridobljeno znanje sooči s stvarnostjo bogoslužne prakse na Slovenskem. Zdi se, da je ohranil veliko mero zagnanosti in si prizadeval izpopolniti svoje glasbeno znanje. V naslednjih nekaj letih je v skromnih materialnih razmerah in ob oteženi dostopnosti informacij na podeželju nekoliko odročne avstrijske pokrajine dograjeval vedenje in veščine, katerih osnovo je postavilo kratko šolanje na Orglarski šoli. Iz prvih let njegove službene poti je ohranjena anekdota, ki lepo slika mentaliteto, značilno za slovensko okolje v neustavljivo ambicioznem »Ringstraßenzeit«. Hladnikova prizadevanja za izpopolnitev spretnosti igranja na orgle je oviral skromni instrument, ki ga je imel na voljo v župnijski cerkvi v Šentjakobu. V odsotnosti boljše rešitve si je sam izdelal neverjetno inventiven pripomoček. Pedala orgelskega igralnika je z vrvicami zvezal s tipkami klavirja. Na tako izdelanem pripomočku je nato v urah vadenja pridobil pedalno tehniko, ki je daleč presegala na Slovenskem uveljavljene standarde.[11]

Prva služba pa ga je seznanila tudi s stvarnostjo ekonomskega preživetja cerkvenega glasbenika v tedanji Avstriji. Ko je 25. aprila, na dan sv. Marka, nastopil službo, mu je župnik Valentin Škulj priporočil, naj igra le bolj poskočne skladbe, na primer polke in valčke, ker se bo s tem ljudstvu še prav posebej prikupil. Prihod na kor je bil malo travmatičen, saj zbrani pevci niso zaupali drobnemu, nedoraslemu mladeniču in ga sploh niso spustili do orgelskega igralnika. Šele ko je lahko po daljšem prepričevanju začel spretno preludirati, je osupnil zbrano občestvo. Ob stanovanju je dobil letno plačo 180 goldinarjev (to bi po podatkih Avstrijske nacionalne banke danes znesloo okrog 2290,93 EUR),[12] župnik pa je gospodinje naprosil, naj mu po svoji presoji prinesejo hrane, gospodarje pa, naj organista opremijo s kurjavo za zimo. Odziv je bil tolikšen, da so lahko Hladnikovi starši presežke obojega celo prodajali.[13]

Po dobrem letu službovanja v Šentjakobu je Hladnik 21. oktobra 1881 sprejel mesto organista v Stari Loki. Na novo delovno mesto ga je sprejel dekan Matej Kožuh, ki si je prizadeval prenoviti cerkveno glasbo v svoji župniji in je v naslednjih letih precej dejavno podpiral prizadevanja svojega novega organista. Hladnik je svoje delovanje zasnoval na cecilijanskih idealih. Prva štiri leta službovanja je porabil za to, da je zbral in izšolal moški pevski zbor, ki je postal osrednji izvajalec cerkvenega petja.[14] Oblikovanje izključno moškega zbora je bilo za kontinentalni del Slovenije dokaj nenavadno, saj so bile na Kranjskem tradicionalne izvajalke cerkvenega petja

[9] Premrl, Ignacij Hladnik, str. 76.
[10] *Cerkveni glasbenik* 2, 1879, št. 9, str. 75, »Od sv. Jakoba pri Savi«.
[11] Premrl, Ignacij Hladnik, str. 76.
[12] Historischer Währungsrechner, https://www.eurologisch.at/docroot/waehrungsrechner/#/ (1. 9. 2020).
[13] Dolinar, Ignacij Hladnik, str. 49–50.
[14] *Cerkveni glasbenik* 8, 1885, št. 10, str. 77–78, »Iz Škofje Loke«.

Kapiteljska (danes stolna) cerkev v Novem mestu (foto: Aleš Nagode).

predvsem pevke. V njem se skoraj gotovo odraža Hladnikovo prizadevanje za natančno uresničevanje strogih cecilijanskih načel, ki so poskušala tudi v srednjeevropskih deželah uveljaviti v Italiji običajno in v cerkvenih predpisih stoletja ponavljano spoštovanje načela »mulier taceat in ecclesia«. Izbiral je repertoar, ki je bil – kolikor je bilo mogoče – skladen z liturgičnimi predpisi, in pri obhajanju slovesne maše postopno uvajal skladbe z ustreznimi latinskimi besedili. Pri tem je uporabljal dela iz glasbenih prilog revije *Cerkveni glasbenik*, pa tudi iz tujih cecilijanskih zbirk. O svojem napredku je samozavestno poročal v dopisu reviji *Cerkveni glasbenik*. Zapis pa kaže tudi zadrege, s katerimi se je navdušeni mladi cecilijanec srečeval na slovenskem podeželju. Slovesno bogoslužje, ki je bilo zasnovano za sorazmerno dobro dotirane italijanske škofijske cerkve s številnimi kleriki različnih stopenj in poklicnimi pevci, je bilo v neokrnjeni in s predpisi skladni obliki v skromnih podeželskih razmerah slovenskih dežel zelo težko izvedljivo. Zato je skušal osrednje osebnosti cecilijanskega gibanja opozoriti na potrebo slovenskih organistov po ustreznem repertoarju in glasbenoliturgičnih navodilih.[15]

V času bivanja v Stari Loki je Hladnik začel skladati, loteval pa se je tudi ustvarjalnih nalog, ki niso bile povezane z glasbo. Začel je pisati in iz nemščine prevajati krajše povesti. S to dejavnostjo je nadaljeval tudi v kasnejših letih. V tisku je tako v času skladateljevega življenja izšlo kar nekaj del: *Roparsko življenje* (prevod dela zaenkrat neznanega avtorja),[16] *Rešitev o pravem času* (prevod dela Fr. Deutza),[17] *Na valovih južnega morja* (prevod dela neznanega avtorja),[18] *Ka-*

15 Hladnik, Iz Stareloke, str. 14–15.
16 *Roparsko življenje. Povest*. Prosto posl. Ignacij Hladnik. Ljubljana: J. Blasnikovi nasl., 1884.
17 Fr. Deutz: *Rešitev o pravem času. Povest*. Prev. Ignacij Hladnik. Škofja Loka: P. Bizjak, 1885.
18 *Na valovih južnega morja. Pripovedka*. Ljubljana: J. Giontini, 1907.

kršno delo, tako plačilo[19] in *Tihotapci*.[20] Velikopotezni roman, postavljen v čas kmečkih uporov in novomeško okolico, za katerega je marljivo zbiral gradivo, je ostal neuresničen.[21]

Leto 1889 je bilo za mladega organista prelomno. S 1. oktobrom je nastopil službo organista v – kot piše Premrl – »starodavni, častitljivi«[22] kapiteljski cerkvi v Novem mestu. Tudi tokrat sta se z njim selila starša, pa tudi mlada žena Marija (rojena Sever), s katero se je poročil le nekaj mesecev pred selitvijo v Novo mesto (20. februarja 1889). Oče je tudi v Novem mestu do svoje smrti, leta 1915, opravljal službo cerkovnika, mati pa je sodelovala na cerkvenem koru kot pevka. V Novem mestu so se Ignaciju rodili vsi otroci: hčerke Štefanija, Ela, Milka in Marija ter sin Stanko. Dva otroka sta umrla v zgodnjem otroštvu.[23]

Nova služba je zaradi statusa proštijske cerkve gotovo prinašala nekaj prestiža, njene morebitne materialne prednosti pa zaradi pomanjkanja zanesljivih in primerljivih podatkov težko natančno ocenimo. Stanko Premrl navaja, da je bila plača kapiteljskega organista vse do zadnjih let Hladnikovega življenja izredno nizka (še po prvi svetovni vojni okrog 75 din mesečno). Dohodek je sicer dopolnjeval z znatnim dohodkom iz deleža štolnin, ki je pripadal organistu, a je bil ta vir negotov in precej variabilen. V užitek je dobil manjše kmetijsko zemljišče,[24] zaradi očetove cerkovniške službe pa mu je bilo na voljo stanovanje v mežnariji. Verjetno je prav zaradi slednjega po očetovi smrti (1915) prevzel še delo cerkovnika.[25] Opravljal ga je vse do selitve v lastno hišo, Križatijska (danes Muzejska) ulica št. 5, leta 1920.[26]

Hladnikov materialni položaj se je izboljšal šele v drugi polovici dvajsetih let. Povod za ureditev je bila intervencija pokojninskega zavoda za nameščence iz leta 1920, ki je od kapiteljske cerkve zahteval, da za Hladnika plačuje pokojninsko premijo za 5. in ne le za 1. plačilni razred. Spor se je po virih sodeč vlekel vsaj do leta 1924, ko je pokojninski zavod na zaslišanje pozval kapiteljsko župnijo in Glasbeno matico, pri kateri je Hladnik deloval kot učitelj. Zadeva je ostala nerešena vse do skladateljeve upokojitve in skorajšnje smrti leta 1931.

Kapitelj je najkasneje leta 1927 očitno našel denar za dvig organistove plače. Hladnik je takrat prejemal mesečni dohodek 300 dinarjev, kar znese okrog 3600 dinarjev letno.[27] S tem se je njegova plača uvrstila malenkost nad tedanjo povprečno organistovsko plačo, ki je bila okrog 3000 dinarjev letno.[28] Upoštevati pa je treba, da je bil še vedno upravičen do deleža štolnin, ki je lahko dosegel skoraj enako višino kot redni mesečni dohodek.[29]

Častitljiva ustanova Hladniku tudi v umetniškem pogledu ni mogla ponuditi posebnega zadoščenja. Stanje cerkvene glasbe v kapiteljski cerkvi, ki ga je podedoval od predhodnika, ni bilo prav nič navdušujoče. Srečal se je predvsem z običajnim pomanjkanjem kontinuitete v delovanju cerkvenih korov. Njihovi pevci so bili običajno precej navezani na določenega organista. Z njegovim odhodom ali upokojitvijo se je pevski sestav ponavadi razšel, tako da je moral naslednik izvajalce na novo zbrati in izšolati. Pri tem so imele določeno vlogo pogosto generacijske razlike. Tako je bilo tudi v Novem mestu. Ko je Hladnik nastopil službo, so na koru pele le tri pevke. Sčasoma se je zbor povečal na dvanajst pevk in dva pevca, ob večjih slovesnostih pa so ga okrepili pevci in instrumentalisti iz vrst dijakov novomeške gimnazije, v kasnejših letih tudi člani novomeških pevskih društev.[30]

Tudi v Novem mestu si je Hladnik prizadeval za cerkveno glasbo, ki bi bila skladna z liturgičnimi predpisi. V prvih letih mu je precej težav povzročalo veliko število slovesnih maš (vsi prazniki in vse nedelje), pri katerem je vztrajalo cerkveno predstojništvo. Skladno s cecilijanskimi načeli je moral zanje tedensko pripraviti obsežen repertoar stalnih in spremenljivih mašnih spevov, kar je bila za ljubiteljske, glasbeno slabo izobražene pevce skoraj neizvedljiva naloga. Šele pod vodstvom prošta Sebastijana Elberta (prošt 1898–1924) so opustili nedeljske slovesne maše, kar je omogočilo izvajanje cerkvene glasbe s slovenskimi besedili.

Hladnikov glasbeni okus se skozi desetletja ni bistveno spreminjal. Repertoar skladb na latinska besedila v novomeški kapiteljski cerkvi so povečini sestavljale skladbe prve generacije cecilijanskih skladateljev (Kempter, Brosig, Filke, Goller, J. Gruber, Zangl, A. Foerster idr.). Nekaj del je prispeval tudi Hladnik sam. Izvajani repertoar skladb na slovenska besedila je bil v prvih treh desetletjih njegovega cerkvenoglasbenega delovanja še dokaj odprt za sodobna slovenska dela (p. Angelik Hribar, p. Hugolin Sattner), medtem ko je v zadnjih dveh desetletjih povsem prezrl novejšo slovensko glasbeno ustvarjalnost. Kakovostna raven poustvarjanja cerkvene glasbe na kapiteljskem koru je tudi sicer opazno upadla, kar so dobrohotni opazovalci pripisovali predvsem Hladnikovi izgorelosti in prizadetosti s splošnimi življenjskimi okoliščinami.[31]

19 Navaja Premrl, Ignacij Hladnik, str. 76.
20 Izhajala kot podlistek. Ognjeslav: Tihotapci. *Dolenjske novice* 27, 1911, št. 19, 21, 23, 24; 28, 1912, št. 1–24.
21 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 76.
22 Prav tam.
23 Prav tam, str. 79.
24 Zorko, *Glasbeni rokopisi*, str. 12.
25 Prav tam, str. 11.
26 Ferjančič, Trifolij, str. 110.
27 Zorko, *Glasbeni rokopisi*, str. 12.
28 Premrl, Nekoliko statistike, str. 54.
29 Zorko, *Glasbeni rokopisi*, str. 12.
30 Hladnik, Novo mesto, str. 45.
31 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 76–77.

Pevski kor in orgle v kapiteljski (danes stolni) cerkvi v Novem mestu (foto: Aleš Nagode).

Ob cerkveni službi je Hladniku ostajalo dovolj časa za iskanje možnosti za dodatno glasbeno delovanje. K temu so ga deloma vodile umetniške ambicije in volja za prosvetno delo, predvsem pa iskanje možnosti za dodaten zaslužek. Dobri dve desetletji je orglal tudi v cerkvi frančiškanskega samostana, dve desetletji je vodil zbor Dolenjskega pevskega društva. Petje je poučeval v Rokodelskem domu, na Vinarski, sadjarski in poljski šoli na Grmu (25 let, od 1897)[32] ter na novomeški gimnaziji (37 let, od 1893).[33] Pogosto je nastopal kot pianist na koncertih.[34]

Hladnik je bil med ključnimi osebnostmi glasbenega izobraževanja v Novem mestu. Od ustanovitve je poučeval različne predmete v podružnični glasbeni šoli Glasbene matice. Že v letu ustanovitve (1898) je učil glasbeno teorijo in vodil pevski zbor šole, v kasnejših letih tudi klavir, godala in petje. Po njeni ukinitvi, leta 1904, je na pobudo Novomeščanov začel učence poučevati zasebno, in sicer glasbeno teorijo, klavir, orgle, petje in vsa godala.[35] Zanimanje je bilo – vsaj v določenih letih – očitno izjemno, saj je imel na primer v šolskem letu 1910/11 samo začetnikov violine kar 19.[36] Med njegovimi učenci iz tega obdobja je bila Zora Ropas, kasneje koncertna in operna pevka ter vidna solopevska pedagoginja.[37] Po letu 1921 je zopet deloval kot učitelj na obnovljeni glasbeni šoli Glasbene matice. Poučeval je klavir in glasbeno teorijo. Med njegovimi učenci je bil tudi skladatelj Marjan Kozina.[38]

32 Zorko, *Glasbeni rokopisi*, str. 12.
33 Prav tam.
34 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 78.
35 Budkovič, *Razvoj*, 1, str. 262–263.
36 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 78.
37 Budkovič, *Razvoj*, 1, str. 263.
38 Budkovič, *Razvoj*, 2, str. 274.

Zadnja leta življenja je Hladnik preživel opešan in razpet med številne službe, ki jih je moral opravljati za preživetje. Močno ga je prizadela smrt hčerke Marije, poročene Berden, leta 1924. Bila je učiteljica ter zelo nadarjena sopranistka, pianistka, organistka in skladateljica.[39] Službo kapiteljskega organista je odpovedal s kratkim pismom 6. aprila 1931. V njem kot razlog odpovedi navaja onemoglost in starost.[40] Na kapiteljskem koru je zadnjikrat orglal na novo leto 1932, nato pa prenašal »hudo bolezen« do smrti 19. marca 1932 ob 9. uri. Točna diagnoza bolezni ni znana. Na priporočilo Ludvika Puša mu je banovina izplačala podporo v višini 2000 din, ki pa jo je šele po njegovi smrti prejela vdova.[41]

Pokopan je na novomeškem pokopališču v Ločni.[42] Pogreb, ki je bil že 21. marca 1932, je povezal vse družbene sloje, Novomeščane in obiskovalce iz drugih krajev. Govorniki so bili gimnazijski ravnatelj Ivan Maselj, pesnik Anton Podbevšek in skladatelj Ludovik Puš. Pela sta zbora pevskega društva Gorjanci ter dijakov in dijakinj novomeške gimnazije.[43]

Lokalne okvire je Ignacij Hladnik presegel predvsem z dvema dejavnostma, ki sta bili povezani z njegovo zaposlitvijo. Na eni strani je na Slovenskem zaslovel kot izreden organist. Tovrstno oznako srečujemo v skoraj vseh zapisih o njem, še zlasti v tistih iz zadnjih let skladateljevega življenja. Danes si je težko ustvariti sliko o njegovi dejanski veščini igranja na instrument. Izražene pohvale moramo vsekakor razumeti kot izraz preseganja povprečne ravni igranja na orgle v Sloveniji in manj kot oznako, ki bi pomenila vrhunski dosežek v absolutnem smislu. Celo Stanko Premrl, ki je bil sam dokaj dober organist, mu je priznaval izredno tehniko pedalnega igranja. Nekateri opazovalci glasbenega življenja so ga imeli celo za najboljšega organista v Sloveniji in kasneje celo v Jugoslaviji, kar pa moramo razumeti kot vljudnostno pretiravanje. Hladnik je nastopil na več cerkvenih koncertih, ki so se kot oblika katoliškega kulturnega delovanja začeli uveljavljati sredi drugega desetletja 20. stoletja. Ljubljanski publiki se je predstavil na dveh koncertih v ljubljanski stolnici (1912[44] in 1913),[45] širšemu slovenskemu in tujemu občinstvu pa na radijskem koncertu Radia Ljubljana. Gostoval je v Karlovcu, na Viču v Ljubljani, Kamniku[46] in drugod. Ob skoraj neizbežnem repertoarju Johanna S. Bacha je rad izvajal predvsem francoske avtorje (Jozef Callaerts, Charles Gounod, Félix Alexandre Guilmant), pa tudi druge. V interpretacijah se je ob izvrstni registraciji nagibal k poudarjanju virtuoznosti, predvsem z izredno hitrimi, včasih pretiranimi tempi izvajanja.[47]

Fotografija Ignacija Hladnika z lastnoročnim podpisom (www.dlib.si).

Skladateljsko delo in njegov odmev na Slovenskem

Še večji in trajnejši pomen pa je imelo njegovo skladateljsko delo. Objavil je za tedanje slovenske razmere precejšnje število glasbenih del, znanih je 73 dokončanih samostojnih opusov.[48] V rokopisnem seznamu, na katerega je opozorila Vita Tanaja Zorko, navaja še tri opuse, ki jih danes ne poznamo. To so *Maša v čast Srcu Jezusovemu za mešani zbor* (op. 74) in pesmi *Jugoslovanska*, očitno napisana za Trnovsko pevsko društvo (op. 75), ter *Slovan na dan* (op. 76).[49] Večina skladb je izšla v samozaložbi, kar za tedanjo slovensko cerkveno glasbo ni bilo nenavadno. V tem pogledu izstopa zbirka orgelskih skladb *Fünf fugierte Festspiele*, op. 61; izšla je pri znani založbi Anton Böhm & Sohn (Augsburg, Dunaj), ki se je posebej

39 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 77.
40 Zorko, *Glasbeni rokopisi*, str. 19.
41 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 77.
42 Zorko, *Glasbeni rokopisi*, str. 19.
43 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 79–80.
44 Sattner, Koncert, str. 99–100.
45 Prav tam, str. 123–124.
46 Heybal, Kamnik, str. 68–69.
47 Premrl, Ignacij Hladnik, str. 78.
48 Za seznam skladb s podatki o izdajah gl. prav tam, str. 106–109.
49 Zorko, *Glasbeni rokopisi*, str. 93.

posvečala cerkveni in orgelski glasbi in pri kateri so svoja dela objavljali številni najodmevnejši nemški in slovenski cecilijanski skladatelji (med drugim Anton Foerster in p. Hugolin Sattner).

Precej Hladnikovih izvirnih skladb je izšlo v glasbenih revijah (*Cerkveni glasbenik*, *Glasbena zora*, *Pevec*, *Novi akordi*), drugih revijah (*Bogoljub*, *Zgodnja danica*, *Zlata doba*) in kolektivnih zbirkah (*Slava Jezusu*, *Slava presv. Evharistiji*). Skladbe so bile ponatisnjene v mnogih drugih glasbenih izdajah. V Hladnikovi zapuščini je ostalo deset zvezkov glasbenih rokopisov, ki – ob prepisih del drugih skladateljev in vrsti osnutkov, prvih verzij in predelav objavljenih skladb – vsebujejo še nekaj izvirnih, nikoli objavljenih del.[50]

Hladnikovi ustvarjalni začetki v zvrsti cerkvene glasbe so zrasli iz dveh vzgibov: potreb vsakdanje glasbene prakse podeželske župnije, v kateri je deloval, ter osebne ambicije prispevati k naraščajočemu repertoarju cecilijanske cerkvene glasbe in doseči ugled med slovenskimi cerkvenimi glasbeniki. Prva dela, ki jih je ustvaril v starološkem obdobju, so poskus zapolnitve repertoarnih vrzeli, ki jih je omenjal v svojem že omenjenem poročilu iz leta 1887.[51] Hkrati so bila za avtorja verjetno način uveljavitve v domačem okolju, pa tudi izven njega. Pozornost vzbujajo posvetila skladb. Ob delodajalcu, starološkem dekanu Matevžu Kožuhu, so nekatere skladbe posvečene vidnima predstavnikoma cecilijanskega gibanja in profesorjema z Orglarske šole, Antonu Foersterju in Janezu Gnjezdi. Večina opusov prinaša skladbe na latinska besedila, ki so bila namenjena slovesnemu bogoslužju in čaščenju Najsvetejšega.[52] K vedno deficitarnemu in težko izvedljivemu repertoarju maš za rajne je prispeval z *Missa pro defunctis*, op. 2. Skladbe so zasnovane za skromne zasedbe in izvajalsko niso zahtevne, kar ustreza možnostim, ki jih je Hladnik imel v podeželskem okolju.

Preostanek Hladnikove skladateljske bere iz starološkega obdobja so krajše cerkvene pesmi na večinoma slovenska besedila, ki so jih izvajali pri tihih mašah, različnih pobožnostih in porokah.[53] K posvetnemu repertoarju je prispeval le *Venček pesmi za moški zbor*, op. 11. Ta dela so verjetno rezultat nastopanja moškega pevskega sestava, ki je sicer izvajal predvsem cerkveno glasbo, pri posvetnih priložnostih.

Hladnikove izdaje iz starološkega obdobja so v slovenski cerkvenoglasbeni strokovni javnosti doživele precejšen odmev. Redno sta jih ocenjevala vidna cecilijanska skladatelja, Danilo Fajgelj v *Ljubljanskem zvonu* (kasneje v *Slovencu*) in Anton Foerster v *Cerkvenem glasbeniku*. Prvi je že *Četvero antifon v slavo Mariji prečisti Devici in Ave Maria*, op. 1, sprejel s pohvalo, ki pa – upoštevati moramo Hladnikovo mladost – deluje nekoliko pokroviteljsko. Relativizirajo jo številne pripombe o kompozicijskih napakah v glasbenem stavku ter navodilo, naj se avtor pred objavo svojih del posvetuje s kakim glasbenim strokovnjakom.[54] V podobnih vsebinskih okvirih se gibljejo tudi ocene zbirke *Štiri velikonočne pesmi in pesem za poroko*, op. 4, naslednje izdaje iz tega obdobja. Z nedeljeno pohvalo je Fajgelj sprejel *Slovesno latinsko mašo v čast presveti Trojici*, op. 5. Zapisal je: »*O ti maši trdimo, da je jedna najboljših cerkveno-glasbenih skladeb, katere so priobčili slovenski skladatelji in da nikdo izmed njih (razven g. Foersterja) polifonije ni razvil tako umevno, priprosto in naravno kakor prav g. skladatelj v ti maši*.«[55]

Fajgelj je Hladnika podpiral tudi pri naslednjih izdajah in v njegovem ustvarjanju poskušal prepoznati kvalitativni razvoj. V oceni *Cantus sacri in solemnitate Corporis Christi*, op. 7, je pohvalil nove skladbe in obžaloval, da se je avtor odločil v zbirko vključiti tudi starejše, nedozorele skladbe.[56] Do podobnih zaključkov je prišel tudi Anton Foerster, ki je skladbo kratko ocenil v rubriki Oglasnik revije *Cerkveni glasbenik*.[57] Očitno pa se je s *Slavnostno himno zlatomašniku svetemu očetu, papežu Leonu XIII.*, op. 8, začel porajati dvom v gotovost Hladnikovega ustvarjalnega razvoja. Danilo Fajgelj v svoji oceni očitno polemizira s sicer nedokumentiranimi, verjetno v tedanjem javnem mnenju prisotnimi ocenami, da je skladba »brez vrednosti«.[58] Z naslednjo zbirko, *Pet Tantum ergo, pet mašnih pesmi in deset Marijinih pesem ter dva kratka in lahka Te Deum*, op. 10, pa se začrta odnos glasbene kritike, ki ga lahko v enakih potezah spremljamo vse do konca Hladnikovega ustvarjanja. V teh skladbah, ki so v bogoslužni praksi podeželskih župnij pogosto prišle na spored, se je Hladnik približal bolj poljudnemu, lahko bi rekli celo popularnemu tonu, ki ga je na Slovenskem utemeljil Gregor Rihar. Hladniku vedno naklonjeni Fajgelj je očitek necerkvenosti ublažil tako, da se je skliceval na abstraktnega »strogega cerkvenega glasbenika«, za katerega naj bi bili napevi skladb preveč poskočni.[59] Bolj neposreden je bil Anton Foerster, ki je zapisal uničujočo kritiko: »*V omenjenem zvezku je ni več skladbe, s katero bi mogli biti popolno zadovoljni; nekaj jih ne odobrujemo zaradi napačnih postopov, harmoničnih in kontrapunktičnih; nekaj jih ne kaže sploh glasbenega okusa, zoper marsikaj smo s cerkvenega stališča, toraj ob kratkem: Skladbe niso delane s potrebno pridnostjo in samokritiko*.«[60]

50 Vsebina skladateljevih rokopisnih zvezkov je predstavljena v Zorko, *Glasbeni rokopisi*, str. 94–149.
51 Hladnik, *Iz Stareloke*, str. 14–15.
52 Dva mašna ciklusa (op. 5 in 9), Te Deum, op. 3, op. 7, deloma tudi op. 10.
53 Op. 1, 4, 6, 8, deloma 10.
54 Fajgelj, Nove muzikalije (1885), str. 623–624.
55 Fajgelj, Nove muzikalije (1886), str. 752–753.
56 Fajgelj, Nove muzikalije (1887), str. 444–445.
57 Foerster, Oglasnik, str. 48.
58 Fajgelj, Nove muzikalije (1888), str. 251.
59 Prav tam, str. 575.
60 Foerster, Oglasnik, str. 72.

Do konca Hladnikovega starološkega obdobja se je tako ustalil odnos strokovne kritike do njegovih izdaj. Na eni strani so mu pogosto očitali kompozicijsko nedospelost, zlasti napake v harmonskem stavku, pomanjkljivo obvladovanje glasbenega oblikovanja daljših skladb in neustrezno uporabo modulacij. Pogostost in izčrpnost tovrstnih pripomb sta bili seveda odvisni od kompozicijske izobraženosti ocenjevalca. Vedno znova jih najdemo v ocenah Antona Foersterja, kasneje tudi v ocenah Karla Hoffmeistra,[61] Frana Gerbiča,[62] Luke Arha,[63] Stanka Premrla[64] in Franceta Kimovca. Slednji je v kritiki iz leta 1908 izrazil ves obup strokovne javnosti nad Hladnikovim umetniškim ustvarjanjem: »*Na lepe, pravilne harmonične oblike Hladnik kaj malo pazi, pa tudi glede nenaravne, nepravilne modulacije, bi se mu moglo marsikaj oporekati. Vsa skladba je precej neopiljena, površno izdelana. Vidi se, da bi se Hladnik mogel potruditi in pravilno pisati, toda zdi se, da lahkomiselno in predrzno greši na svoj renome in deloma na nerazsodnost in slab okus, ki ga ima gotovo del njegovih odjemavcev*.«[65]

Drugi so bili nekoliko spravljivejši, saj so delovali v okoljih, kjer so razumeli Hladnikovo razpetost med zahteve glasbene teorije in cecilijanske cerkvenoglasbene stilistike na eni ter izvajalske pogoje in ljudski okus na drugi strani. Med njimi je bil vedno naklonjeni Danilo Fajgelj, kasneje tudi Karol Bervar. Nekakšno srednjo pot je hodil glasbeni ljubitelj Evgen Lampe, ki je Hladnikove skladbe med letoma 1896 in 1900 ocenjeval za revijo *Dom in svet*. Med kritiki, ki so v Hladnikovih skladbah našli več dobrega kot graje vrednega, je bil predvsem v tujini delujoči Emil Hochreiter. Pohvalno se je izrazil zlasti o zbirki *Fünf fugierte Festspiele*, op. 61 (1912),[66] in o *Sedemindevetdesetem psalmu*, op. 66 (1915).[67] Verjetno najbolj laskavo priznanje pa je Hladnik dobil od vodilnega nemškega cecilijanskega skladatelja mlajše generacije Petra Griesbacherja, ki je njegov op. 61 pospremil z naslednjo oceno: »*Hladnikovih 5 polifonih slavnostnih skladb odlikuje zgledna tehnika, čudovit tok in samoumevna logika. Pa tudi živahna harmonija, ki se z umerjenostjo poslužuje sodobnih sredstev in ohranja lepo blagozvočje. V nekaterih izrazitejših potezah ne moremo prezreti osebnega izraza. Vsaka od petih obsežnih skladb nosi na čelu pečat prave cerkvenosti. Ni dvoma, da se bo to delo udomačilo, saj kaže toliko kontrapunktske spretnosti*.«[68]

Večinoma odklonilen odnos slovenske glasbene kritike je Hladnika močno prizadel in prispeval k temu, da je prej neustavljivo plodni skladatelj v zadnjih letih ustvarjalno umolknil. To se je zgodilo prav v trenutku, ko so spremenjene politične in kulturne razmere, ki sta jih prinesla vključitev večjega dela slovenskega ozemlja v jugoslovanski politični okvir in nov pogled na vlogo cerkvenega obredja, dodobra spremenile tudi kulturnopolitična in estetska izhodišča slovenske cerkvene glasbe. Vključitev v novo, pretežno »slovansko« politično tvorbo je sprožila prizadevanja za poudarjanje nacionalne identitete tudi v s cerkvijo povezani kulturi. Tudi cecilijansko gibanje, ki je poprej poudarjalo cerkveno zahtevo po univerzalnosti cerkvene glasbe, je po papeškem Motu propriju *Tra le solecitudini* postopno odprlo vrata zadržanemu glasbenemu nacionalizmu in individualnemu izrazu. Globoke spremembe v pojmovanju liturgije, ki jih je na Slovensko prinesel prodor idej liturgičnega gibanja, so počasi pronicale tudi v škofijske predpise o cerkveni glasbi. To je prineslo pomembne repertoarne spremembe. Začelo se je uveljavljati petje izvajalsko in recepcijsko laže dosegljivih slovenskih cerkvenih pesmi, deloma v obliki ljudskega petja. K temu je prispevala tudi krepitev vloge slovenskega jezika v cerkvenem obredju. V tem novem svetu so lahko polnejše zaživele tudi Hladnikove skladbe na slovenska besedila, ki so postale del jedrnega repertoarja slovenskih korov ter mnoge celo ponarodele.

Obrat se lepo kaže v spremembi vrednotenja Hladnikovega prispevka k slovenski cerkveni glasbi, ki jo lahko zasledimo v dvajsetih letih 20. stoletja. Večinoma isti glasbeni strokovnjaki (na primer Stanko Premrl in France Kimovec), ki so še nekaj let prej vili roke nad necerkvenostjo in kompozicijsko nedospelostjo njegovih skladb, so sedaj hvalili njihov narodni značaj in harmonsko samosvojost. V kratkem pregledu kritičnih odzivov na Hladnikove izdaje, s katerim Stanko Premrl končuje svoj oris njegovega življenja in dela, opažamo bistveno razrahljanje prej rigoroznih kriterijev. Ugotavlja, da so bile številne starejše negativne ocene neupravičene, tako v smislu presoje primernosti skladb za uporabo v cerkvi kot v oceni kompozicijskih rešitev. Kritiška apoteoza pa je odstavek v spremnem besedilu Antona Dolinarja k Hladnikovemu spominskemu večeru, ki ga je Radio Ljubljana oddajal 16. aprila 1932. Zapis je zaradi priložnosti verjetno res močno zaznamovan s pieteto do pravkar pokojnega skladatelja, a kljub temu kaže, kako močan zasuk v vrednotenju Hladnikovega ustvarjanja se je izvršil do začetka tridesetih let. »*S polno pravico lahko rečemo: Če bi vseh njegovih 75 opu-*

61 Hoffmeister, Triindvajset, str. 58–59.
62 Gerbič, Glasbena književnost, str. 36.
63 Arh, Missa, str. 448.
64 Premrl, Ign. Hladnik: »Zdrava Marija«, str. 59–60; Premrl, Ign. Hladnik: Te Deum, str. 123.
65 Kimovec, Oglasnik, str. 96.
66 Hochreiter, Naša cerkvena glasba, str. 3–4.
67 Hochreiter, Ign. Hladnik, str. 2–3.
68 »*Hladniks 5 Fug. Festspiele für Orgel charakterisieren sich durch formschöne Technik, durch prächtigen Fluß u. zwingende Logik. Und zuletzt durch eine lebhafte Harmonik, die sich mit Mäßigung moderner Mittel bedient und in schönen Wohlklang gipfelt. In manch kräftigen Zügen ist auch eine persönliche Note nicht zu verkennen. Den Stempel echter Kirchlichkeit trägt jedes der 5 ausgedehnter Festspiele an der Stirne. Es ist kein Zweifel, daß sich das von kontrapunktischer Tüchtigkeit zeugendes Werk einbürgern wird.*« Citirano po: Dolinar, Ignacij Hladnik, str. 66 (tam brez navedbe vira).

sov ne eksistiralo, tudi če bi ne bilo njegovih večjih orgelskih del (n. pr. pet slavnostnih iger), Hladnikovo ime bo med Slovenci vedno živelo, dokler bodo živele njegove najlepše s polno pravico ponarodele cerkvene ljudske pesmi. Hladnik je znal prisluhniti ljudski struni in to tako oživotvoriti kot pri nas težko kdo do sedaj.«[69] S tem je bil skladatelj sprejet na slovenski glasbeni Parnas.

Povednost življenjske poti Ignacija Hladnika za slovensko glasbeno zgodovinopisje

Raziskovanje življenjske in ustvarjalne poti Ignacija Hladnika je dandanes še najmanj potrebno zaradi razumevanja njegovih glasbenih stvaritev. Te na eni strani niso tako zelo zagonetne, da bi se izmikale enoznačni umestitvi v slovenski kulturni prostor na prehodu iz 19. v 20. stoletje, na drugi strani pa brez našega posredovanja v naši sodobnosti živijo ne le kot muzealije minulega časa, ampak – vsaj v določenem delu – še vedno kot del žive slovenske cerkvenoglasbene kulture. Zgodovinska podoba tega skladatelja je zanimivejša predvsem kot rezultat in presečišče številnih zgodovinskih struktur, ki so jo stkale.

Za zgodovino mentalitet bi bil zanimiv lik nadarjenega posameznika, ki je hitro presegel izredno skromne informacijske in recepcijske okvire rodnega Tržiča. Nemirni duh ga je, kot mnoge prebivalce slovenskih dežel, k virom informacij gnal v večja središča. Te je, v še vedno omejenem obsegu, lahko dobil v deželnem glavnem mestu Ljubljani, pri redkih strokovnjakih, izšolanih v tujini, ali ob težko dostopnih virih informacij o sodobnem evropskem glasbenem razvoju. Pot v večja središča, kot je bil svetovljanski Dunaj, mu je ostala zaprta zaradi omejenih materialnih možnosti. A zdi se, da je prav omejenost informacij v provincialnem okolju vzdrževala njegovo ambicijo. Hipno soočen z vso pestrostjo in kvalitativno zahtevnostjo evropskih kulturnih središč bi morda obupal. Tako pa je trmasto vztrajal na svoji samobitni razvojni poti ter z inventivnostjo in trmo presegel provincialno povprečje.

Na drugi strani se skozi Hladnikovo ustvarjalno pot kaže do sedaj premalo upoštevan in raziskan vpliv socialnoekonomskih struktur na razvoj glasbene kulture v slovenskem okolju. Njegov življenjski načrt je bil v omejenih provincialnih okvirih slovenskih dežel uresničevati visoko umetnost velikega sveta, ki jo je v svojih dokumentih deklarativno terjala Katoliška cerkev, ter si s tem pridobiti osebni ugled in materialni uspeh. A kmalu je trčil na nepremostljive ovire. V slovenskih deželah skorajda ni bilo ustrezne materialne podlage, ki bi mlademu cerkvenemu glasbeniku nudila dovolj ustvarjalne svobode za uresničevanje visokoletečih estetskih meril. Visokoletečih zahtev cerkvenih predpisov Katoliška cerkev nikoli ni podprla s finančnimi sredstvi. Velika večina cerkvenih ustanov, z izjemo stolnih cerkva in nekaterih samostanov, je cerkvenim glasbenikom namenjala dohodke v višini, ki ni zagotavljala niti najosnovnejšega preživetja. Prav tako so se izogibali stroškom za postavitev in vzdrževanje orgel ter nabavo notnih izdaj. Organist je bil tako največkrat eksistenčno odvisen od ugajanja popularnemu okusu, pri čemer okus cerkvenih predstojnikov ni bil nič bolj izbrušen od okusa vernikov. Tudi Hladnik je s svojimi ambicioznejšimi, na historicističnih izhodiščih zasnovanimi skladbami naletel predvsem na nerazumevanje, saj je bila za podeželske poslušalce ta glasba veliko preveč učena in dolgočasna. Ustvarjanje estetsko vrhunske cerkvene glasbe mu v teh pogojih ni moglo prinesti materialnega uspeha.

V nenavadni kulturni stratigrafiji slovenskega ozemlja pa je bil prikrajšan tudi za ugled. Zagotovila bi mu ga lahko primerna glasbena kritika, ki pa je bila podrejena podobnim omejitvam kot ustvarjalci. Na slovenskem ozemlju ni bilo središča, ki bi bilo po obsegu in vpetosti v vrhunsko ustvarjalnost svojega časa enakovredno podobnim središčem v drugih evropskih deželah. Za slovensko glasbo je imel vlogo primarnega informacijskega vozlišča še vedno Dunaj, za cerkveno glasbo pa predvsem južnonemški prostor s središčem v Regensburgu. Ljubljana je bila s skromno podprtimi cerkvenoglasbenimi institucijami (Orglarska šola, revija *Cerkveni glasbenik*, stolni kor) še vedno le posrednik razvojnih silnic, ki so se oblikovale drugod. Tu delujoči glasbeniki in glasbeni kritiki so se prav tako srečevali z informacijsko podhranjenostjo. Poskušali so udejanjati ideje, o katerih so brali v programskih zapisih iz velikih središč, nikoli pa niso imeli vpogleda v živo glasbeno prakso. Zato so mnogokrat zahajali v skrajnosti. Tudi kritike Hladnikovih del kažejo to hibo. So prej odsev akademskega kompozicijsko tehničnega pikolovstva in cecilijanskega estetskega rigorizma kot celovite in kvalificirane presoje za glasbeno prakso namenjenih del. Zato ne preseneča, da so njegova dela prej naletela na odobravanje prav pri kritikih, ki so delovali v večjih središčih (na primer Emil Hochreiter) ali pa so bili celo sami med vodilnimi osebnostmi evropske cerkvene glasbe svojega časa (Peter Griesbacher).

Na drugi strani pa je bila tudi glasbena kritika močno podvržena političnim in ideološkim spremembam v družbi in – v našem primeru – cerkvi. Odtod oster zasuk v vrednotenju Hladnikovih del sredi dvajsetih in v tridesetih letih 20. stoletja. V času, ko se je poskušala slovenska cerkev odmakniti od nadnacionalnosti avstrokatolicizma in je aktivno podpirala slovenski nacionalizem – hkrati pa politično korektno iskala stične točke s pravoslavjem –, so v Hladnikovih popularnih cerkvenih pesmih na slovenska besedila hitro odkrili globino slovenske duše.

V taki glasbeni pokrajini se je Hladnik znašel na podobnem razpotju kot mnogi drugi slovenski ustvar-

[69] Citirano po: Premrl, Ignacij Hladnik, str. 176. Izvirni zapis radijske oddaje ni ohranjen.

jalci vse do danes: ali vztrajati pri iskrenem ustvarjanju estetsko vredne glasbe, čeprav za ceno ugleda in materialnega neuspeha, ali pa streči zaostalemu okusu slovenskega povprečja. Njegovi poskusi, da bi za življenja dosegel sintezo med cecilijanskimi ideali ter izvajalskimi in recepcijskimi potrebami slovenskega podeželja, so ostali brez uspeha. Na drugi strani pa so njegove bolj poljudno zasnovane cerkvene pesmi hitro našle pot v ušesa slovenskih vernikov in – paradoksalno – v spremenjenih razmerah našle naklonjenost slovenske glasbene kritike. Vsekakor pa so do danes ostale del žive slovenske glasbene kulture.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Cerkveni glasbenik, 1879, 1883, 1885.

LITERATURA

Arh, Luka: Missa in honorem B. M. V. de perpetuo succursu, op. 9. *Dom in svet* 12, 1899, št. 14, str. 448.

Budkovič, Cvetko: *Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem*, 1–2. Ljubljana: ZIFF, 1992–1995 (Razprave Filozofske fakultete).

Dolinar, Anton: Ignacij Hladnik. *Pevec* 8, 1928, št. 9–10, str. 49–51; št. 11–12, str. 65–66.

Fajgelj, Danilo: Nove muzikalije. *Ljubljanski zvon* 5, 1885, št. 5, str. 307–311; št. 10, str. 622–624; št. 12, str. 752–755; *Ljubljanski zvon* 6, 1886, št. 5, str. 308–310; št. 12, str. 752–754; *Ljubljanski zvon* 7, 1887, št. 7, str. 444–446; *Ljubljanski zvon* 8, 1888, št. 4, str. 250–251; št. 5, str. 309–310; št. 9, str. 574–576.

Ferjančič, Fran: Trifolij zadnjih treh kapeteljskih organistov v Novem mestu. *Cerkveni glasbenik* 58, 1935, št. 78, 9–10, str. 109–111, 138–140.

Foerster, Anton: Oglasnik. *Cerkveni glasbenik* 10, 1887, št. 6, str. 48; 11, 1888, št. 8–9, str. 72.

[Gerbi]ć, [Fran]: Glasbena književnost. *Glasbena zora* 2, 1900, št. 9, str. 36.

Heybal, Josip: Kamnik. *Cerkveni glasbenik* 44, 1921, št. 7–8, str. 68–69.

Hladnik, Ignacij. Iz Stareloke. *Cerkveni glasbenik* 10, 1887, št. 2, str. 14–15.

Hladnik, Ignacij: Novo mesto. *Cerkveni glasbenik* 14, 1891, št. 6, str. 45–46.

Hochreiter, Emil: Naša cerkvena glasba zadnjih let. *Novi akordi* 12, 1913, št. 1–2, str. 1–4.

Hochreiter, Emil: Ign. Hladnik op. 66: Sedemindevetdeseti psalm. *Slovenec* 43, 25. 11. 1915, št. 270, str. 2–3.

Hoffmeister, Karel: Triindvajset cerkvenih napevov za moški zbor, op. 21. *Ljubljanski zvon* 15, 1895, št. 1, str. 58–59.

Kimovec, France: Jakob Aljaž. *Cerkveni glasbenik* 51, 1928, št. 1–2, str. 1–5.

Kimovec, France: Oglasnik. *Cerkveni glasbenik* 31, 1908, št. 11, str. 95–96.

Potočnik, Marijan: Ignacij Hladnik (1865–1932). *Cerkveni glasbenik* 75, 1982, št. 4–5, str. 44–50; št. 7–9, str. 65–69; št. 10–12, str. 108–113.

Premrl, Stanko: Ignacij Hladnik. *Cerkveni glasbenik* 55, 1932, št. 5–6, str. 75–80; št. 7–8, str. 106–109; št. 9–10, str. 146–149; št. 11–12, str. 172–177.

Premrl, Stanko: Nekoliko statistike o sedanjem stanju organistov v ljubljanski škofiji. *Cerkveni glasbenik* 50, 1927, št. 3–4, str. 53–55.

Premrl, Stanko: Ign. Hladnik: Te Deum. *Cerkveni glasbenik* 40, 1917, št. 10–12, str. 122–123.

Premrl, Stanko: Ign. Hladnik: »Zdrava Marija!«. *Cerkveni glasbenik* 39, 1916, št. 5, str. 59–60.

Sattner, p. Hugolin: Koncert v ljubljanski stolnici. *Cerkveni glasbenik* 35, 1912, št. 12, str. 99–100; 36, 1913, št. 12, str. 123–124.

Zorko, Vita Tanaja: *Glasbeni rokopisi Ignacija Hladnika v Novem mestu*. Ljubljana, 2012 (tipkopis diplomskega dela).

SPLETNA STRAN

Historischer Währungsrechner
https://www.eurologisch.at/docroot/waehrungsrechner/#/

SUMMARY

Ignacij Hladnik: an idealist in the grip of the Austrian countryside reality

For ideological reasons, the life and work of Ignacij Hladnik (1865–1932) have so far been a subject of marginal interest in Slovenian musical historiography. Nevertheless, a biographical study can reveal plenty about the structures that shaped the development of Slovenian music culture at the turn of the twentieth century.

Ignacij Hladnik was born at Križe near Tržič and received primary and music education in Tržič. He obtained professional education at the Organ School in Ljubljana, where he studied under the mentorship of Anton Foerster, fr. Angelik Hribar, and Janez Gnjezda, who introduced him to the ideas of the Cecilian Movement, which strove towards an aesthetically more appropriate church music, consistent with liturgical stipulations.

Ignacij Hladnik worked at Šentjakob ob Savi, Stara Loka, and above all in Novo Mesto, where regu-

larly serving as the organist in the cathedral church, he collaborated in a wide array of music activities. He played organs in the Franciscan church, functioned as the choirmaster of choral societies, taught music at the Novo Mesto grammar school and other general schools, lectured music theory, provided lessons in playing various music instruments at the school of the Glasbena Matica music association, as well as offered private lessons. He also earned a good reputation as a virtuoso organist and organised organ concerts in Novo Mesto and elsewhere in Slovenia.

Hladnik was also an avid composer, having produced over seventy-six printed opuses, most of which were self-published. His compositions met with a mixed reception from the Slovenian public. Those based on the historicist stylistic principles of the Cecilian Movement were not highly popular among the general audience, even though they were, as a rule, critically acclaimed but often admonished for their compositional and technical shortcomings. On the other hand, Hladnik also composed less technical church songs to Slovenian lyrics that were highly popular among the audiences but dismissed by critics as non-religious.

Hladnik's creativity and reception reflect the basic characteristics of the Slovenian cultural milieu at the turn of the twentieth century. Talented creators and professional critics aspired to elevate the music activity in the Slovenian provinces to the level of major music centres. However, their endeavours were hindered by the lack of information and above all the lack of economic basis to achieve the necessary creative autonomy. Authors, including Hladnik, were forced to make do with extremely modest opportunities for music activity in the rural environment and thus drift further away from the aesthetic ideals that they aspired to. However, in doing so, they exposed themselves to criticism which, also itself being isolated from the living music culture of major centres, often descended into academic nit-picking and aesthetic rigorism. The absence of autonomous music activity also led to the ideologically biased critique, which was also evident in the case of Hladnik's work. However, the same critics that dismissed his church music composed to Slovenian lyrics during the period of universal Austro-Catholicism, enthused in the nationalist fervour after the First World War over the same works as exemplary church music scores conveying the Slovenian national spirit.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Kragl V.
27-722.53(497.4)
94(497.452Tržič)(093.3)"18/19"

Prejeto: 3. 9. 2020

Boštjan Guček

dr., župnik, Župnija Trzin, Habatova ulica 15, SI–1236 Trzin
E-pošta: bostjan.gucek@rkc.si

Viktor Kragl (1883–1951)

Trnova življenjska pot tržiškega kronista in župnika

IZVLEČEK

Razprava predstavlja delo in življenje duhovnika Viktorja Kragla (1883–1951), ki je močno zaznamoval lokalno zgodovino Tržiča in pomembno prispeval k zgodovinopisju Cerkve na Slovenskem. Z nenehnim preučevanjem in zbiranjem gradiva je pripravil več kronik in nekrologijev. Širil je ljudsko pobožnost češčenja Srca Jezusovega in obiskal vse glavne romarske poti ter takratna pomembna katoliška srečanja in kongrese.

KLJUČNE BESEDE
Duhovnik Viktor Kragl (1883–1951), življenje, delo, romanja, lokalna zgodovina, Tržič, Trzin, Fram

ABSTRACT

VIKTOR KRAGL (1883–1951)
LIFE TRIBULATIONS OF THE TRŽIČ CHRONICLER AND PARISH PRIEST

The discussion presents the life and work of the priest Viktor Kragl (1883–1951), who left a profound mark on the local history of Tržič and vastly contributed to the historiography of the Church in the territory of present-day Slovenia. Constantly studying and collecting materials, he compiled several chronicles and necrologies. He spread the popular devotion to the Sacred Heart of Jesus and visited all major pilgrimage destinations as well as important Catholic meetings and congresses.

KEY WORDS
priest Viktor Kragl (1883–1951), life, work, pilgrimages, local history, Tržič, Trzin, Fram

Uvod

V razpravi bomo predstavili duhovnika Viktorja Kragla (1883–1951), ki je na svoj način zaznamoval turbulentni čas, v katerem je živel. Malokdo ima to »srečo« v življenju, da doživi razpad dveh državnih tvorb in dve svetovni vojni ter da prestopi iz dobrostoječega sloja prebivalstva v pravo revščino. V nekaj stavkih je težko opisati osebo s tako širokim spektrom delovanja in zanimanja. Kragl je bil že v mladosti radoveden in za tisti čas sila napreden, saj je bil naročen na otroško revijo *Vrtec* ter je tako denimo pošiljal rešitve rebusa in obeliska/križanke, kar je počel še kot dijak, vse do leta 1900.[1]

Večkrat je poudaril ljubeč odnos s starši, ki so mu posredovali bogato dediščino, ne le materialno, ampak tudi duhovno, kulturno in intelektualno. Gotovo je ljubezen do zgodovine vzklila v domači družini, saj je že njegov oče ljubiteljsko zbiral zgodovinsko gradivo o Tržiču. Velik zbiratelj in nadaljevalec očetovega dela je postal sin Viktor, kar lahko vidimo iz njegove arhivske zapuščine. Poleg tega je bil natančen, vesten in sistematičen. To lahko vidimo na primeru framskega inventarja in vizitacijskega poročila.[2]

Sestavil je nekrolog vseh umrlih duhovnikov lavantinske škofije od leta 1789. Pomagal je pri zbiranju in oblikovanju raznih razstav, predvsem šolskih ob obletnicah šol na svojih službenih mestih. Poleg tega je sestavljal lokalne kronike Frama, Trzina in Tržiča. S svojih številnih potovanj, zlasti na mednarodne evharistične kongrese, je objavljal potopise predvsem v *Glasniku presvetega Srca Jezusovega*, *Bogoljubu* in *Cerkvenem glasniku za tržiško župnijo*.[3]

Občudujemo lahko tudi njegovo sodobnost. Lahko bi rekli, da je bil skoraj pred časom, saj je imel že v mladosti fotoaparat, s katerim je na pobudo prelata Janeza Flisa (1841–1919) kot bogoslovec za Društvo za krščansko umetnost napravil fotografske posnetke notranjščine in zunanjščine vseh cerkva tržiškega okraja. Izdelal je tudi fotografije in tlorise vseh cerkva svojih službenih mest.[4]

Njegovo najobsežnejše delo pa je nedvomno avtobiografija *Žalost in veselje podeželskega župnika*. Na nekaj manj kot osemsto tipkanih straneh je strnil svoje življenje in obilico biografskih podatkov oseb, s katerimi se je srečeval, ter popisal mnogo doživetij, potovanj, romanj in dogodivščin na različnih službenih mestih. V uvodu je med drugim zapisal: »*Božjemu presv. Srcu sem posvetil svoje prvo večje delo – Zgodovinske drobce župnije Tržič, prav tako posvečujem presv. Srcu Jez. te 'Spomine' na vesele in žalostne dni svojega življenja. Kdor jih bo bral, naj nikakor ne misli in ne sodi, da je to kakšno samoljubje ali samohvala, ne, niti zdaleč ne! Ti 'Spomini' so le glasna, velika in resnična zahvalna pesem neskončni božji Dobroti za vse vesele in žalostne trenutke mojega življenja, zlasti v času mašništva. So pa obenem tudi hvaležni spomin vsem tistim, s katerimi sem se srečal v življenju, predvsem skromni znak hvaležnosti †staršem, raznim dobrotnikom, zlasti onim, ki so v zadnjih letih, ko se je začelo oglašati pomanjkanje, na kar mi včasih, niti v dneh begunstva, niti misliti ni bilo sami od sebe rade volje pomagali k vsakdanjim potrebam. Slednjič veljajo ti 'Spomini' prijateljem in znancem, zlasti †duhovnikom Čedetu, Gomilšeku, Šebatu in Šaguli, in vsem tistim, ki mi jih je božja previdnost izročila v dušno skrbstvo.*«[5]

»*Ker so bili ti 'Spomini' pisani v razdobju več desetletij in niso nikakor namenjeni za javnost, se v njih marsikaj ponavlja. Toda največ tega, kar se ponavlja, se ponavlja namenoma, to pa z ozirom na izrek 'Česar polno je srce, rado iz ust gre'. Ravno, kar mi je bilo v življenju najljubše, n. pr. maševanje na posebno svetih krajih, četrtkove 'svete ure', izredne verske proslave, skrb za †duhovnike, †farane, †sorojake, †soromarje, hrepenenje po združenju z najdražjimi že pokojnimi, in vse tisto, kar je bilo v življenju najbolj boleče, vse to se v teh 'Spominih' namenoma največkrat ponavlja!*«[6]

Ti spomini so temelj pričujoče razprave, saj je prav, da damo besedo avtorju samemu, tako ga bomo najbolje spoznali. Prav zato je kje kak citat nekoliko daljši, da bi lažje razumeli njegovo razmišljanje in pogled na določeno osebo ali trenutek.

Kragl je bil član Društva slovenskih katehetov.[7] Redno se je udeleževal simpozijev ter z zanimanjem spremljal aktualno literaturo in pedagoški razvoj poučevanja verouka. Vsestranski duhovnik, učitelj,

---

1 Prim. V*ertec* 23, 1. 6. 1893, št. 6, str. 103, »Listje in cvetje«; prav tam, 25, 1. 12. 1895, št. 12, str. 191. Zanimivo, da so rešitve rebusov in križank pošiljali tudi (nad)učitelji in trgovci in ne samo otroci.

2 Kragl je inventar sestavil 16. februarja 1927 na 74 straneh. Kako natančen je bil, naj pojasni del inventarja lastnine cerkve sv. Ane v Framu. Tam so popisani zvonovi, dva klopotca, sedeži, mize, obešalniki, pručice, klečavniki, 4 mašne knjige, 117 električnih žarnic, 5 zrn za velikonočno svečo, dragotine posebej opisane, paramenti in vezenine: plašči, pluviali, štole, zastave, bandera: popisano posamič, oltarne blazine za mašno knjigo, mrtvaški prt, liturgično perilo: koretlji, albe, cingulumi, korporali, purifikatoriji, lavabo rutice, oltarni prti, 1 oblekica za krščence ... (prim. NŠAM, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl). Njegovo poročilo je najdaljše, na desetih straneh, celo vezano (prim. NŠAM, Škofijska pisarna, Vizitacije, F 61, 1921–1928, št. 16, vizitacijsko poročilo, Fram, 19. 5. 1928).

3 Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Knjigo je leta 1994 ponovno izdal Zavod za kulturo in izobraževanje Tržič. Knjiga je Kraglu vzela največ časa, vanjo je vložil ogromno drobnega dela (prav tam, str. 344).

4 Prav tam.

5 NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408a, Viktor Kragl, *Žalost in veselje podeželskega župnika I–II–III*, 1947 (neobjavljen tipkopis), *Uvodna beseda*, Ljubljana, o božiču 1946 (odslej: *Žalost in veselje*). Kragl omenja, da je pisal tudi dnevnik (*Žalost in veselje*, str. 30). Uporabil ga je za svojo avtobiografijo. Dosegljivi dnevnik v zvezku, ki ga hrani družina Podrekar iz Tržiča, obsega mladostno obdobje do študija na univerzi.

6 *Žalost in veselje*, Uvodna beseda.

7 *Slovenski učitelj* 11, 15. 2. 1910, št. 2, str. 42, »Katehetski vestnik«.

spiritual, katehet in romar, ki se ga ljudje spominjajo predvsem zaradi zgodovinskih študij, njegova osebnost in delo pa sta med ljudmi slabo poznana,[8] je ob koncu življenja izkusil še bridkosti vojne in še hujše povojne dobe z nacionalizacijo premoženja, obenem ga je napadla bolezen. Škof Anton Vovk (1900–1963) mu je leto pred smrtjo uredil imenovanje za viteza božjega groba, kar je nanj vplivalo precej tolažilno.

Vse Kraglovo delo je bilo posvečeno pobožnosti in češčenju Srca Jezusovega, kakor je omenil v govoru ob smrti drežniškega župnika Jožefa Kalina (1863–1949).[9] Ob vsem tem moramo omeniti, da je bil Kragl popolnoma apolitičen. Tudi v svojih člankih se ni spuščal v politiko. Še najbolj političen se zdi zapis na začetku prve svetovne vojne, ko je poročal z mednarodnega kongresa v Lurdu: »*Spomniti se hočemo še naše ljube domovine, naše Avstrije! Velik, prekrasen evharistični kongres na Dunaju je živa priča, da so vsi avstrijski narodi pod zastavo evharističnega Kralja. (...) Če se danes spominjamo dunajskega evharističnega kongresa, tedaj nas nekaj pri srcu zaboli, zapeče: Njega, ki je s toliko vnemo prisostvoval evharističnemu kongresu na Dunaju, ni več. Nadvojvoda Ferdinand je podlegel zločinski roki. (...) In mi Avstrijci, mi pokleknimo s svojim ljubljenim vladarjem pred evharističnega Kralja in prosimo: Jezus Kristus, Kralj narodov, blagoslovi in varuj tebi zvesto Avstrijo!*«[10] Kjerkoli drugje sploh ni mogoče zaznati zapisov s politično tematiko, z morebitnim ocenjevanjem države, politike ali političnega sistema, kot da bi živel nad dnevnim političnim dogajanjem.

Stanje virov

Največ koristnih virov o Kraglu je mogoče najti v Nadškofijskem arhivu Ljubljana, ki hrani tri fascikle njegove zapuščine, nekaj dokumentov pa je tudi v drugih zbirkah – glede na Kraglova službena mesta ali druge okoliščine.[11]

V fasciklu 407 najdemo nekaj zvezkov z različnimi pomembnimi biografskimi (Nekrologij, pokojni duhovniki, slovenski duhovniki v Ameriki ...) in drugimi zgodovinskimi podatki (seznami župnij s statističnimi podatki ...). To je zelo bogata zbirka za morebitne kasnejše raziskave.

Fascikel 408 vsebuje več podatkov in dela zadnjega obdobja Kraglovega življenja (kratek življenjepis, zemljiškoknjižne podatke in zgodovinske zapiske o širjenju pobožnosti Srca Jezusovega ...) ter popis njegove sobe: »*Kraglova soba v Tržiču, Cerkvena ul. 10.*«[12]

Fascikel 408a je najbogatejši ter bi ga lahko imenovali zbirka duhovnih in avtobiografskih spisov. V dveh snopičih so zbrane njegove pridige v obdobju 1908–1913. V tretjem snopiču so zbrani zapisi duhovnih vaj. Ti vsebujejo na primer molitve pred duhovnimi vajami in po njih ter pred premišljevanjem, izpraševanje vesti in pridige/punkte za duhovne vaje.[13]

Med pridigami je tudi nekaj nemških, predvsem tistih, ki jih je imel v semenišču; pravzaprav je največ osnutkov. Celotne pisane pridige so predvsem iz časa, ko je bil katehet pri uršulinkah. Pridigarske osnutke je sestavljal po sledeči shemi: najprej je navedel časovni okvir praznika ali nedelje, nato pa glavno temo, ki je bila vprašanje ali trditev.[14] Sledijo uvod, tri točke razprave ter sklep.[15]

V fasciklu je tudi njegova avtobiografija *Žalost in veselje iz mojega življenja*. Prva dva zvezka rokopisa sta vezana v trde temne platnice formata 24,4 x 20,3 cm. Tretji del rokopisa je sestavljen iz posamičnih listov v snopiču formata 33,5 x 20,9 cm in ima naslov zapisan z navadnim svinčnikom *Rokopis III. knjiga Žalost in veselje.* Prvo in drugo knjigo je napisal leta 1923, ob svoji 40-letnici in 15-letnici mašniškega posvečenja. Pretipkana avtobiografija je iz leta 1947, v formatu 33,5 x 21,9 cm, in nosi naslov *Žalost in veselje podeželskega župnika I–II–III*. Strani vseh zvezkov so oštevilčene.[16]

---

8 Tega se je zavedal že prejšnji tržiški župnik Roman Starc, ki je posamezne drobce Kraglove avtobiografije objavljal v tržiškem župnijskem glasilu. Pri zbiranju gradiva gre iskrena zahvala vsem sodelavcem omenjenih arhivov, lastnikom zasebnih zbirk o Kraglu, predvsem pa dr. Mihu Šimcu za izdatno pomoč.

9 Prim. NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov in drugih oseb: Viktor Kragl, f. 408: Viktor Kragl, Govor ob smrti Jožefa Kalina, 1. 8. 1949. Sredi 19. stoletja je papež Pij IX. (1846–1878) praznik Srca Jezusovega razširil na vso Cerkev, zato se je ta pobožnost zelo razširila, posledično pa tudi arhitektura in umetnost (cerkve, kipi, slike), posvečena Srcu Jezusovemu, kar je bilo Kraglu še posebej pri srcu. Več o tem gl. Lazarini, Cerkev Srca Jezusovega, str. 55–64.

10 *Bogoljub* 12, 1914, št. 11, str. 365–367, »25. mednarodni evharistični kongres v Lurdu od 21. do 26. julija 1914«.

11 NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 407, 408 in 408a. Obstaja kar nekaj dokumentov, ki so bili uporabljeni pri tiskani izdaji njegovega rokopisa *Kronika duhovnije Trzin do leta 1938* in so v fasciklu župnije Mengeš, so pa strogo vezani na lokalno (cerkveno) zgodovino. Njegove dokumente najdemo tudi med vizitacijami. Nekaj smo jih uporabili v tej razpravi.

12 Naštetih je 22 predmetov: »*1. mala ovalna mizica lakirasta; 2., 3., 4. zelen divan z dvema tapiciranima naslonjačema; 5. štirioglata miza lakirasta s predalom; 6., 7., 8., 9. 4 stoli s pletenimi sedeži (en naslanjač in 3 okroglasti); 10., 11. pisalna miza / z lesenim okroglastim naslanjačem; 12. klečavnik / s 4 oz. 3 predali/; 13. podolgovata omara lakirasta s 4 predali; 14. miza s steklenim 'nastavkom'; 15. slikovna omara / pokončna, lakirasta, prva /; 16. rokopisna omara /druga /; 17. arhivalna omara / z vrati iz motnega stekla /; 18. obešalnik / železen; 19. postelja; 20. nočna mizica; 21. umivalnik; 22. linolej.*«

13 Prim. NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408a, duhovne vaje: naša bodočnost.

14 Prim. prav tam, pridige v cerkvenem letu 1908/1909, 1909/1910 in 1911.

15 Prim. prav tam, pridiga, 31. 1. 1909; 29. 1. 1911; 7. 2. 1909.

16 Kragl je ob tem zapisal: »*Pretipkovanje avtobiografije 'Žalost in veselje' po ga. Labernik, kar ni šlo izpod rok, zato sem v zgodnji spomladi 1946 naprosil izvedenko v takih rečeh, ga. Potokar, za nasvet glede kake zanesljive tipkarice. V svoji dobroti se je gospa odločila sama to delo dovršiti, kar mi je bilo v prav posebno veselje. Dne 29. 3. 1946 sem ji poslal prve pole rokopisa in kar*

Notranja stran in uvod Kraglove avtobiografije Žalost in veselje podeželskega župnika (NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408a).

Deli *Češčenje Srca Jezusovega in Marijinega med Slovenci ter Božjepotna Slovenija*, ki ju je prekinila vojna in nato bolezen, sta ostali nedokončani, žal pa ju ni tudi v dostopni arhivski zapuščini.[17]

V Nadškofijskem arhivu Maribor je nekaj gradiva v zapuščinah duhovnikov, predvsem iz framskega obdobja, to sta fascikla KRAGL in NEKROLOGIJ. V fasciklu KRAGL najdemo že omenjene šmarnice, zgodovinske drobce lavantinske škofije, razne pesmi v rokopisih (na primer o sv. Ani), izrezke člankov iz dnevnega periodičnega tiska, nekaj zgodovinskih listin iz župnije Fram, zapiske za framsko kroniko, razne separate črtic, letna poročila, inventarje, prepis krstne knjige župnije Fram za leto 1914 in podobno.

Fascikel NEKROLOGIJ obsega zapiske, sezname in nekaj korespondence za sestavo nekrologija.[18] Kragl je ves čas zbiral podatke, tako da je leta 1936 izšel *Nekrologij*, ki je vseboval biografske podatke od 1. septembra 1859 do leta 1936. Drugi *Nekrologij* je izšel ob 100-letnici Slomškovega prenosa sedeža škofije v Maribor.[19] Glavnino vseh podatkov, kakor je razvidno iz njegove zapuščine, je zbral prav Kragl, čeprav je za izdajo iz leta 1959 v seznamu Cobiss pod ostalimi avtorji naveden dr. Franc Ksaver Lukman. Žal Kragl ni omenjen nikjer, čeprav je bilo to njegovo večdesetletno delo in bi si zaslužil omembo vsaj med »ostalimi avtorji«. Res je, da so seznami v

hitro se je lotila neprijetnega dela kljub veliki svoji zaposlenosti. (...) Dne 11. jan. 1947 je bilo doptipkanih [sic!] *700 strani te-le avtobiografije in treba je bilo misliti na naslovne strani, katerim so risbe oskrbele sestre Salezijanke.*« (*Žalost in veselje*, str. 692, 706).

17 NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Življenjepis, str. 8.

18 Prim. NŠAM, Nekrologiji, Nekrologij Kragl.

19 Prav tam. V fasciklu so računi, korespondenca in dobavnice ob izdaji *Nekrologija* iz leta 1959.

rokopisu, nekaj jih je tudi pretipkanih, tako da je imel urejevalec nekaj dela pri obdelavi. Kljub vsemu so bili podatki do leta 1936 že tako ali tako izdani.

Nekaj dokumentov je tudi drugje, na primer med vizitacijami. Kragl sam omenja, da je ob obletnici očetove smrti nekaj stvari podaril semenišču.[20] Glede na popis je bila njegova zapuščina res bogata. Marsikaj je bilo žal uničeno, izgubljeno in razkropljeno po arhivih, drugih ustanovah in pri posameznikih.[21] Temu je botrovalo več vzrokov. Upoštevati moramo širok teritorialni delokrog. Kragla je delovna pot vodila od južne do severne slovenske meje, nato na zahodno mejo in na Štajersko. Poleg tega je dvakrat občutil posledice svetovne vojne, najprej prve, ko se je moral nemudoma umakniti zaradi italijanske okupacije, nato po drugi svetovni vojni, ko mu je hišo odnesla nacionalizacija. Po njegovi smrti pa so nekaj njegove zapuščine ohranili tudi njegovi sorodniki.[22]

»*Med raznimi spisi in zbirkami je vse polno raznih drobnarij, največ nabožnih, ki sem jih nabral na številnih božjih potih, zlasti v Sveti deželi, v Rimu, v Paray le Monialu in v Lurdu, pa tudi posvetnih iz raznih življenjskih prilik.*«[23]

Poleg drugih predmetov v zapuščini je imel 6 svečnikov, več vaz, 5 vrst jaslic, od tega 3 papirnate, ciborij, pikside, 12 kipov, med njimi rimski Bambino, sv. Terezijo Deteta Jezusa, rimski stol sv. Petra, zbirko podobic, 12 razgledniških albumov, knjige s slikami (Album slov. književnikov, več reliefov, stenskih slik in 7 diplom (viteštvo jeruzalemskega božjega groba, romanja v Jeruzalem leta 1910 (slov.), o priznanju romarskega križa Svete dežele, izrednega dobrotnika svete nazareške hišice iz Loreta, romanja v Sveto deželo leta 1927 (lat.), Pija XI. za popolni odpustek ob zadnji uri in voditeljstva Apostolstva molitve)).[24]

Kragl pa ni bil samo zbiratelj nabožnih predmetov, ampak tudi darežljiv dobrotnik s posluhom za umetnost in sveto, v vsem pa za oznanjevanje evangelija, pri čemer je daroval tudi za misijone. Že kot bogoslovec je med počitnicami izdelal vrsto načrtov, risb, fotografij in slik iz raznih krajev kranjske dežele, ki so jih shranili v arhivu *Društva za krščansko umetnost*, saj so želeli z načrti in slikami popisati vse kranjske cerkve.[25]

Za na novo posvečeno kapelo Srca Jezusovega, 25. avgusta 1941, misijonske družbe sv. Petra Klaverja je daroval oltarni križ, pozlačen srebrn kelih s pateno, monštranco, nov velum, posrebreno svetilko za večno luč in nekaj drobnarij. Poleg tega je daroval razmnoževalni stroj ter pomagal pri ustanovitvi Misijonske tiskarne. Kot ustanovni dar je daroval za novo cerkev Kristusa Kralja v Hrastniku, za oltar v cerkvi sv. Jožefa v Ljubljani in nove zvonove. Bil je ustanovnik doma Srca Jezusovega v Mariboru, dobrotnik cerkve sv. Terezije Deteta Jezusa na Kodeljevem, darovalec za orgle v cerkvi na prvem službenem mestu v Fari pri Kostelu, pokopališki cerkvi v Framu je nabavil večji zvon, pomagal je pri poslikavi notranjščine cerkve Matere božje pri Novi Štifti. Celo pri odkupu Prešernove hiše za narodovo last je leta 1938 prispeval skromen znesek. Podpiral je (misijonski) tisk in tiskal podobice z obljubami Jezusovega Srca sv. Marjeti Alakok. »*Nazareški sveti hišici v Loretu je bil v toliko podporo, da ga je generalni direktor Svete kongregacije nazareške hišice v Loretu imenoval l. 1943 izrednim dobrotnikom in mu vposlal 'častni križ', s katerim naj nastopa pri vseh večjih cerkvenih slovesnostih, ta častni križ nosi napis 'Benemerentibus quibus cordi est decor Domus Lauretanae'.*«[26]

Objavljeni viri in literatura

Zgodovinski drobci župnije Tržič je Kraglova monumentalna znanstvena monografija, ki je še danes

[20] V sistemu COBISS je popisanih 172 enot, predvsem molitvenikov, katekizmov, šmarnic in zgodovinske ter antikvarne literature (tudi Valvasorjeva *Slava vojvodine Kranjske*), ki so bile Kraglova last, saj je v njih njegov lastniški podpis, s tem da obstaja tudi po več izvodov iste publikacije. »*Zato mi je bila dolžnost, da se zadeva mojega darilnega pisma z dne 27. dec. 1945 uredi še pred njegovim* [Vovkovim, op. B. G.] *odhodom iz semenišča. Z omenjenim darilnim pismom sem namreč podaril svojo knjižnico in vse svoje arhivalije duhovnemu semenišču v Ljubljani. Darilo je tedanji semeniški ravnatelj sprejel z zagotovilom, da določi zanj poseben prostor, takoimenovano 'Kraglovo sobo', kakor hitro bo semenišče izpraznjeno od vojaštva; dotlej naj pa ves dar ostane ohranjen in v oskrbi dotedanjega lastnika. (...) Točni načrt za opremo obeh sob, št. 25 in 23 /glej v prilogi/ in inventar v vseh podrobnostih pridevljem tudi svoji oporoki, da se bo vse lahko razvrstilo po želji in naročilu darovalca, ako bi sam ne mogel vsega urediti še ob življenju. Prepis vsega tega pa ostane kot priloga darilnega pisma z dne 27. dec. 1945 v arhivu ljubljanskega duhovnega semenišča. Vse to sva uredila z novim ljubljanskim škofom, še preden se je preselil iz semenišča v škofijo.*« (*Žalost in veselje*, str. 694–695). Oče Jožef Kragl je umrl 27. decembra 1905 ob treh ponoči, okrepljen s sv. zakramenti. Pogreb je bil dva dni pozneje v Tržiču (prim. *Slovenec* 33, 27. 12. 1905, št. 294, str. 4).

[21] Njegova knjižna zapuščina je med drugim vsebovala faksimile Trubarjevega *Katekizma* in *Brižinskih spomenikov*, prve izdaje Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske*, prve izdaje Baragovih spisov in njegovo knjigo Tomaža Kempčana z Baragovim avtogramom in vpisano letnico 1819, razne zbirke razglednic in slik božjepotnih podobic iz vse Slovenije. Nekaj tega je Kragl s pismom z dne 27. decembra 1945 podaril semenišču »*v nadi, da si bodo ravno mladeniči, ki se pripravljajo na najlepši poklic na zemlji, mogli izpopolnjevati svoje znanje iz tistega, kar mu je bilo v življenju posebno drago in ljubo*« (NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Življenjepis, str. 8).

[22] Za opozorilo na ta podatek se zahvaljujem dr. Mihu Šimcu, ki mu gre tudi zahvala za nekatere druge podatke, predvsem iz ARS. Nekaj razglednic je posredoval g. Maksimiljan Košir iz Vodic; tudi njemu gre zahvala, da je bil pripravljen deliti del zbirke.

[23] NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Inventar Kraglove sobe.

[24] Prav tam.

[25] *Duhovni pastir* 30, avgust 1913, št. 8, str. 493 »Pogled na slovstvo«.

[26] NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Življenjepis, str. 8. Obstajajo tri stopnje častne medalje za zaslužne dobrotnike sv. loretske hiše. Ne vemo, katero stopnjo je prejel Kragl, saj ni natančno opisana, na vseh pa je napis: *za klerike: visokozaslužnim, katerih srce je okras loretskega doma*.

Podarjena večna luč župniji Tržič (foto: Boštjan Guček).

temelj vseh zgodovinskih študij o Tržiču. Kragl jo je na prošnjo tedanjega župnika Antona Vovka spisal ob stoletnem jubileju posvetitve tržiške župnijske cerkve.[27] Pisal in sestavljal jo je v Trzinu, kjer je očitno obenem sestavljal tudi *Kroniko duhovnije Trzin do leta 1938*, saj je uvod v tržiško knjigo napisal v Trzinu, na praznik sv. Jožefa 1936.[28] O tej knjigi je bilo napisanih kar nekaj kritik. Večina je pozitivnih, se pa med njimi najdejo tudi pomisleki o premalo znanstveni vsebini, kar pa bi Kraglu težko očitali, saj je pisal za ljudstvo in je to v uvodu sam omenil. V *Jutru* tako najdemo očitek, da je v knjigi poudarjeno to, »*kar je cerkvi služilo, kakor pa ono, kar je bilo brezbrižno ali pa je celo oviralo farno življenje – tako razlaga neki komentator politična načela te knjige*«, *Slovenec* pa je izpod peresa škofijskega arhivarja Maksa Miklavčiča (1900–1971) objavil pohvalno oceno, da je knjiga »*za sedanje čase kar razkošno izdana, pestra in bogata po vsebini, vendar preprosta, po besedilu skromna, predvsem pa je kot celota izredno skrbna,*

[27] Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, kjer Vovk v uvodu med drugim zapiše: »*Pred leti sem obiskal gospoda Viktorja Kragla in slučajno sem videl tedaj debele zvitke zapiskov o tržiški župniji. Njegov blagopokojni gospod oče, prvi stalni voditelj tržiške osnovne šole, je bil že tista marljiva čebelica, ki je zbirala in zapisovala vse pomembno. Gospod župnik, tržiški rojak, je pa očetovo delo še v podrobnostih nadaljeval. Hvaležni moramo biti gospodu župniku Kraglu, da ni odbil prošnje za izdajo knjige. (…) Tržič, 25. marca 1936*.« Prim. tudi *Žalost in veselje*, str. 283.

[28] Knjigo *Zgodovinski drobci* Kragl omenja tudi v *Kroniki duhovnije Trzin* (str. 330) in dodaja: »*Da je ta knjiga izšla v tisku, je velika zasluga ted. tržiškega župnika Antona Vovka*.« Kragl to na drugem mestu potrjuje: »*Dne 26. febr. 1940 je prišel k meni moj trzinski naslednik, g. Anton Kovačič me prosit, da bi sestavil in spisal trzinsko kroniko. Še ob času svojega bivanja sem tam nabral mnogo tozadevnega gradiva, zlasti iz zanimivega mengeškega župnega arhiva, v kolikor mi je bil pač dostopen. Kako naj torej odrečem prošnji sobrata in lotil sem se dela, katero sem želel poživiti zlasti z mnogimi ilustracijami. Dovršitev tega dela se je zavlekla v spomlad l. 1941, ker je bilo v veliko srečo, da je delo ostalo vsaj ohranjeno, ker drugače bi bilo z mnogim vred šlo prav gotovo v izgubo. Vzrok zavlačevanja dovršitve trzinske kronike je pa predvsem v tem, ker je bilo treba vmes izvršiti mnogo važnejšega*.« (*Žalost in veselje*, str. 481).

vsestransko verna in zlasti še domača, ljubka, podoba vsega kraja«. Podobno jo kljub kritiki sestave vsebine, ki bi nujno potrebovala stvarno kazalo, pohvali Josip Turk (1895–1951), da je »*knjiga zgodovinski šematizem Tržiča, podoben Vrhovnikovi Trnovski župniji v Ljubljani iz l. 1933*«. Vse pohvale sklene *Gorenjec*, ki povzame, da je bil pisateljev namen, da »*Tržičanom nekaj daruje ob stoletnici njihove cerkve, kar jim bo ostalo. To mora biti osnovna misel vsakogar, ki knjigo čita. In to svojo nalogo je g. pisatelj odlično izpolnil. Več ni nameraval. Nikakor pa nočemo s tem reči, da knjiga ni znanstvena. Zgodovinska resnica je točno podana, toda to prednost ima, da piše za ljudstvo.*« Kragl omenja še številne druge pozitivne odzive – tudi iz tujine.[29] Od dobička od prodaje knjige je Kragl skupaj z župnikom Vovkom za tržiško župnijsko cerkev kupil svetilko za večno luč, ki jo je po načrtih Stanka Kregarja izdelal Janez Drnovšek iz Ljubljane.[30]

Zgibanka *Na grobovih naših apostolov Srca Jezusovega* je v formatu 23,7 x 15,3 cm in je vložena v enako veliko mapo. Kot pove že naslov, je Kragl v njej predstavil zgodovinski pregled predvsem duhovniških osebnosti, ki so širile pobožnost Srca Jezusovega, od bolj znanih (Slomška, Jerana, Jegliča in Gnidovca) do danes neznanih osebnosti (stolni kaplan v Ljubljani Jakob Dolenc, Janez Krst. Trpin, Jožef Krohne, sestra Pija Regali ...). Kragl predstavi njihovo delo za širjenje pobožnosti – od šmarnic do raznih pesmi, molitvenikov, ustanavljanja bratovščin in podobno. Na hrbtni strani so slike grobov omenjenih oseb.[31] Na koncu je Kragl dodal majhno sliko nagrobnika svojih staršev na kraju, kjer je tudi sam pokopan, in zaključil: »*Radi se pomudimo v molitvi na grobovih rajnih častilcev in širiteljev pobožnosti presv. Srca Jezusovega, priporočajmo se priprošnjam tistih, ki so v življenju goreče častili božje Srce, saj smemo upati, da za svojo ljubezen do božjega Srca prejemajo že v večnosti za plačilo božjo Ljubezen sámo in pri Njej bodo mogli tudi nam sprositi srečno zadnjo uro, ki nas bo povedla k večnemu počitku v presvetem Srcu Jezusovem.*«[32]

Kragl je veliko objavljal tudi v (katoliški) periodiki. Na tem mestu ni mogoče predstaviti celotne bibliografije. Največ je objavljal v *Bogoljubu*, *Glasniku Srca Jezusovega*, *Cvetju z vrtov sv. Frančiška*, *Cerkvenem glasniku za župnijo Tržič*, *Kroniki slovenskih mest*, *Domoljubu*, *Slovenskem gospodarju*, *Slovencu*, *Straži*, *Amerikanskem Slovencu* in grobeljskem *Našem listu*. Najplodovitejše pisateljsko obdobje sega od sredine dvajsetih do sredine štiridesetih let 20. stoletja. V tej razpravi njegove bibliografije nismo posebej navedli, saj bi zavzela preveč prostora. Morda se temu izzivu posveti kaka druga razprava.

Glavna vzroka Kraglovega pisanja sta bila »*proslava presv. Srca J. in ljubezen do pokojnih, katerim sem skušal ščititi njihovo dobro ime in jih rešiti pozabnosti s tem, da sem vsaj koga pridobil, ki bi se duše pokojnega spomnil s kakšnim dobrim delom*«.[33]

Posthumno so izšle *Šmarnice za leto 1955. Marija in Slovenci*, s podnaslovom »*Zgodovinske šmarnice nabral †Viktor Kragl*«. V seznamu Cobiss so šmarnice zavedene kot knjiga, dejansko pa je to vezan tipkopis na 62 straneh, ki je bil prirejen štiri leta po Kraglovi smrti. V izvodu iz škofijske knjižnice je pod pripombo »*/Prirejen in okrajšan odtis/*« v oklepaju s svinčnikom dopisan »*J. Pogačnik*« (1902–1980). V teh zgodovinsko izredno bogatih šmarničnih razmišljanjih Kragl predstavi Slovence kot častilce Matere božje. Poleg zgodovinskega pregleda širjenja marijanske pobožnosti predstavi tudi umetnostne spomenike, ki jih je navdihnila pobožnost.[34] Šmarnice so bile njegovo zadnje literarno delo, ki ga je spisal v letu smrti.[35]

Posthumno je ob 40-letnici župnije Trzin izšla Kraglova *Kronika duhovnije Trzin do leta 1938*. Ta je še danes temeljni dokument za zgodovino kraja in njegove cerkve, saj se vse kasnejše študije o Trzinu naslanjajo nanjo in jo upoštevajo, predvsem na področju cerkvene zgodovine, umetnosti, šolstva, obdobja prve svetovne vojne in razvoja kraja na splošno.

Življenjska pot Viktorja Kajetana Kragla

Kraglov rod izhaja iz Kozmaric, iz župnije Most na Soči, kjer je imel pri h. št. 24 Matevž Kragelj z Marijo v začetku 19. stoletja tri sinove in hčer. Najstarejši Valentin (1819–1851), ki je obiskoval gimnazijo v Gorici, v Olomoucu pa študiral pravo in politične vede, se je v Kanal in Tolmin vrnil kot c. kr. sodni pristav. V Tolminu se je leta 1850 seznanil in poročil s Karolino Penzin (1816–1871). Edini sin Jožef (pozneje Viktorjev oče) se jima je rodil 18. oktobra 1851. Šest tednov zatem, 30. novembra, je Valentin umrl, star komaj 32 let.[36]

Viktorjev oče Jožef je ljudsko šolo obiskoval v Tolminu, gimnazijo pa v Gorici. Zaradi pomanjkanja sredstev ni mogel nadaljevati študija, zato je leta

29 *Jutro* 17, 11. 6. 1936, št. 134, str. 4 »Domače vesti«; *Slovenec* 64, 30. 5. 1936, št. 123, str. 5, »Nova knjiga o Tržiču«; *Bogoslovni vestnik* 18, 1937, št. 4, str. 295–296, »Slovstvo«; *Gorenjec* 20, 30. 5. 1936, št. 22, str. 2, »Tedenske novice: Tržič«; *Žalost in veselje*, str. 285.

30 NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Življenjepis, str. 8; ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, leto 1937, str. 23. Večna luč je danes v cerkvi sv. Andreja v središču starega mestnega jedra.

31 Prim. Kragl, *Na grobovih naših apostolov Srca Jezusovega*, ponatis iz Glasnika Srca Jezusovega, str. 1–6.

32 Prav tam, str. 6.

33 *Žalost in veselje*, str. 279.

34 Prim. Kragl, *Marija in Slovenci*, str. 3, 6, 9, 15, 30. Med drugim predstavi začetke šmarnic na Slovenskem, ki jih je začel eden najplodovitejših nabožnih pisateljev tretje četrtine 19. stoletja, duhovnik Janez Volčič (1825–1887) (prim. prav tam, str. 42–44).

35 NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Življenjepis, str. 8.

36 *Žalost in veselje*, str. 1. Rojstna hiša Kraglovega očeta je bila med prvo svetovno vojno porušena (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 232).

Levo Kraglova rojstna hiša, nekdanja šola, danes glasbena šola v Tržiču, v sredini Kraglova, po materi podedovana hiša (foto: Boštjan Guček).

1873 kot učitelj vstopil v Waldherrjev učni in vzgojni zavod v Ljubljani, kjer je ostal do junija 1878 in opravil izpit, ki mu je omogočal poučevanje na javnih ljudskih šolah. Oktobra istega leta je bil imenovan za stalnega učitelja v Kočevju, a je že čez eno leto postal nadučitelj in vodja 4. nadrazredne šole v Tržiču. Prejemal je plačo v višini 600 goldinarjev in še 100 goldinarjev funkcionalnih doklad letno. Dvajset let pozneje, leta 1898, je bil prestavljen v I. službeni razred, zato se mu je plača zvišala na letnih 800 goldinarjev, z naraščanjem starostnih doklad pa je imel tik pred smrtjo, novembra 1905, mesečno 183,32 krone plače. Služboval je 26 let, vse do svoje smrti decembra 1905.

V Tržiču se je seznanil z zavednima slovenskima zakoncema Ahačič in njuno edino hčerko Marijo Ahačič (1857–1911). Njen oče Kajetan Ahačič (1824–1873) je bil fužinar, poročen s Terezijo Miklavčič (1825–1862).[37] Njena sestra Apolonija Miklavčič je bila samska in je svojo hišo na Cerkveni ulici 10 zapustila nečakinji, Kraglovi mami Mariji.[38]

Jožef Kragl in Marija Ahačič sta se poročila 29. avgusta 1881 v Tržiču pred župnijskim upraviteljem Francem Špendalom.[39] Kot edini sin se jima je 15. oktobra 1883 »*na pondeljek ob ¾ 9^{h} zvečer v tržiškem šolskem poslopju, ki je všteto pod h. št. 38*«, rodil Viktor. Naslednji dan ga je na ime Viktor-Kajetan krstil tržiški kaplan Janez Molj (1851–1944).[40]

Jožef je bil predan učitelj, skromen in pobožen, majhne postave, a krepak in močan, sicer pa strogo apolitičen, kar se je kazalo tudi v njegovem odnosu do stanovskih organizacij, saj nikakor ni želel stopiti v Slomškovo zvezo.[41] Ljubiteljsko se je ukvarjal z zgodovinopisjem. Kragl očeta opisuje kot dobrega vzgojitelja, saj je sinu vedno stal ob strani in ga bodril: »*Na Boga ne pozabi! Moli in delaj / to je uči se*.«[42]

37 *Žalost in veselje*, str. 40, 69.

38 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 40.

39 »*Hrupne gostije ni bilo, ampak novoporočenca sta se odpeljala na potovanje, na ženinov nekdanji dom v Tolmin. Čez nekaj dni sta se povrnila v Tržič, kjer je dobra mamina prijateljica Frančiška Mulej uredila novi dom in ga opremila s prelepo novo opravo, katero si je nevesta kupila v Ljubljani.*« (*Žalost in veselje*, str. 5).

40 Prav tam, str. 1. Molj je bil v letih 1880–1883 kaplan v Tržiču, kjer je krstil Kragla, v letih 1915–1933 pa duhovni pomočnik v Trzinu, kjer je leta 1927 obhajal zlato mašo (prim. Kragl, *Kronika duhovnije Trzin*, str. 186–187). Kasneje je bila to ulica Pred šolo št. 4. Hiša je bila last grofa Radetzkega, v njej pa so bivali njegovi uradniki. Od leta 1822 je bila v njej šola, ki se je razvila v štirirazrednico. V njej je do smrti leta 1905 celih 27 let bival Kraglov oče, nadučitelj Jožef (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 53–54).

41 Kragl opisuje, kako je na očeta pritiskal gimnazijski profesor Evgen Jarc (1878–1936), naj se vpiše v zvezo, ko je bil Kragl osmošolski gimnazijec in je bil Jarc ravno njegov profesor: »*Tako mu je bil skoro bi rekel nož nastavljen na srce: ali pristopi in se udaj, ali pa bo tvoj sin poskusil posledico tvoje trme. Pa ravno na ta pritisk se ni prav nič uklonil, ampak ga je še bolj odbil.*« (*Žalost in veselje*, str. 17). Oče je bil zelo napreden in zaveden, saj je v šoli uvedel urejen način varčevanja in porabe sredstev ter šolske igre na prostem (telovadbo). Poleg tega se je boril, da v njegovem času ni zaživela popolnoma nemška šola. Zbiral je tudi zgodovinske drobce Tržiča. Zbirka je ostala v rokopisu. Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 232–233.

42 Kragl omenja štiri take dogodke, ko mu je oče stal ob strani: prvo sv. spoved 22. julija 1892, praznik sv. Roka 16. avgusta 1893, ko ni želel k maši, saj bi še spal in se je cmeril, oče pa je

V svojih spominih Kragl večkrat omenja globoko ljubezen (do) staršev, skrb za dobro vzgojo in njihov zgled lepega življenja. Kljub tako veliki ljubezni pa je čutil bolečino materinega nestrinjanja z izbiro svojega poklica.[43] V mladosti je bil zelo bolan, tako da so mu napovedovali zgodnjo smrt. Vse zdravljenje, celo na kliniki v Gradcu, mu ni nič pomagalo. Fant je bil majhne, šibke postave, razbolenega telesa in slabih zob ter brez daru za petje.[44] Kasneje je sam ocenil: »*Dvainšestdeset let starosti sem dopolnil, ko praznujem redek in čuden jubilej – petdesetletnico, odkar mi božja Previdnost nudi nerazumljiv dar bolezni in telesnega trpljenja. Le dvanajst let v teku dosedanjega zemeljskega življenja sem se, vsaj deloma, mogel čutiti telesno zdravega. (...) Božja dobrota me je z dragocenim darom ljubega zdravja obdarila kot sedmo in osmošolca, kot bogoslovca in kot kaplana, to je v dobi od l. 1903 do 1914.*«[45]

Kraglova mladost

18. septembra 1890 je Kragl vstopil v ljudsko šolo, kjer ga je tri leta učil Janko Cvirn, zadnji dve leti pa se je zaradi bolezni učil doma, poučeval ga je oče. Prva štiri leta gimnazije je bil vpisan kot »privatist« na kranjski gimnaziji in ga je doma učil oče, na gimnaziji pa je delal semestralne izpite.[46]

Tudi višjo gimnazijo je obiskoval v Kranju, skupaj s še 21 dijaki pa je bival »pri Toni« na Žolariji v Kokrškem predmestju, h. št. 30. Zaradi nesoglasij z gospodinjo Antonijo Fajfar mu je oče priskrbel nastanitev nedaleč stran pri Mihaelu Pantarju, kjer pa je ostal brez dijaške družbe, tako da se je več družil z družino in prišleki iz Tržiča.[47] V gimnaziji je imel težave, saj ga večina profesorjev in sošolci niso razumeli in sprejeli. Do določene mere je bil vzrok njegovih težav tudi očetov odnos do politike, stanovskih organizacij in slovenstva. Največ utehe je našel v ravnatelju Josipu Hubadu (1850–1906) in veroučitelju dr. Francu Pernetu (1861–1935).[48]

Kljub vsem oviram je 11. junija 1904 maturiral, 3. oktobra pa ga je oče predstavil semeniškemu vodji, dr. Josipu Lesarju (1858–1931), ki je bil vsa štiri leta njegov predstojnik. Podvodja je bil prvo leto Matija Kastelic (1870–1950), za njim pa Franc Ks. Ferjančič (1867–1943). Prvo leto je bil spiritual dr. Franc Ušeničnik (1866–1952), za njim pa Alojzij Stroj (1868–1957). Študijski prefekt je bil Matija Prelesnik (1872–1905), za njim dr. Janez Zore (1875–1944), njega pa je nasledil dr. Franc Grivec (1878–1963). Poleg teh semeniških duhovnih spremljevalcev in vodij je imel Kragl pri študiju mnogo imenitnih profesorjev, ki so pomembno vplivali na svoj čas, med njimi dr. Janeza Ev. Kreka, dr. Evgena Lampeta (1874–1918), dr. Aleša Ušeničnika (1868–1952), prelata Janeza Flisa (1841–1919) in druge.[49] Kot opisuje Kragl, se je bogoslovcem dobro godilo, saj so imeli udobno stanovanje in dobro oskrbo.[50]

Kragl je študije končal 4. julija 1908 z zadnjim izpitom, naslednji dan pa začel duhovne vaje pred posvečenjem. Subdiakonat je prejel 10. julija, diakonat 12. julija in prezbiterat 14. julija 1908.[51]

---

vzel palico in ga »*ž njo tako nakresal, da še danes dobro pomnim, čeprav je že od takrat toliko let*«, prvo sv. obhajilo 22. julija 1894 ter prvo slovo od doma 19. septembra 1899, »*ta prva ločitev od staršev, kako je bila strašna, strašna za me, a še strašnejša za predobrega očeta in preljubo mater*« (*Žalost in veselje*, str. 25, 28). V nadaljevanju Kragl navede nekaj odlomkov iz korespondence z očetom, ki kažejo na njun ljubeč odnos. Oče si je celo Viktorjev šolski urnik prepisal v svoj šolski notes, da je bil vedno v mislih pri njem (prav tam, str. 27).

43 »*Najresnejša in najbolj upoštevanja vredna ovira od strani drugih, ne torej iz moje lastne duše, je bila predobra lastna moja mati. Nikakor se ni mogla seznaniti z mislijo, da bi postal duhovnik.*« (*Žalost in veselje*, str. 130).

44 Prav tam, str. 179.

45 Prav tam, str. 683.

46 *Žalost in veselje*, str. 81–82. Poleg očeta sta mu pri klasičnih jezikih pomagala kaplan Janez Krstnik Trpin (1868–1915) in kaplan Ignacij Nadrah (1868–1951) (prav tam, str. 82; Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 211). Nadrah to pojasnjuje: »*Ko sem bil v Tržiču kaplan, sem ga učil grški jezik. Mož je čisto brez posluha.*« (Nadrah, *Spomini*, str. 110).

47 *Žalost in veselje*, str. 95, 99. Kragl je omenil zaplet: »*Kljub temu, da je bilo na 'Žolariji' mnogo prijetnega in dobrega, sem si vedno želel drugega stanovanja, zlasti potem, ko sem spoznal odkritosrčnost svoje gospodinje. Tudi ona me potem drugo leto ni več tako rada imela kot prvo leto in to najbolj zato, ker se ji nisem znal laskati in prilizovati, kakor so delali nekateri drugi.*« (prav tam, str. 98).

48 Prav tam, str. 101, 103. Staršem je pisal: »*Žalostno, zame sramotno, pa vendar resnično je, da meni na kranjski gimnaziji ni več za študirati. Čim več se trudim, tem slabše mi gre. Vaš ves obupani V. (...) Prosim vas, lepo prosim, odpustite mi, da vam napravljam žalosti, toda jaz sam nisem vzrok.*« In dodaja: »*Veliko bolj me je žalostilo postopanje raznih profesorjev zaradi staršev kakor zaradi mene.*« (prav tam, str. 103). Maturiral je z dobrim uspehom. Pri verouku je imel oceno prav dobro, slovenski jezik dobro, ostalo zadostno. Vedenje je bilo zadovoljivo (zasebni arhiv družine Podrekar, Zapuščina Viktorja Kragla, Gimnazijski izpit, Kranj, 15. 7. 1904, št. 11).

49 *Žalost in veselje*, str. 107–108. Kragl je zanimivo ocenil nekatere profesorje: »*Dr. Krek je prav zanimivo v slovenščini predaval, vendar bi se z vsemi njegovimi nazori nikakor ne mogel strinjati. Njegovi ljubljenci so bili razni izvenredneži, ki so se hoteli v posameznostih hoteli* [sic!] *razlikovati od drugih in te je ljubil. Drugi smo spadali v drugo vrsto. Dr. Aleš Ušeničnik je posebno učeno predaval, večinoma latinsko in je gojil posebno rad 'disputacije' tako, da je določil po dva, ki sta stavila ugovore enemu, kateri naj bi to ali ono tezo zagovarjal. Mene dr. Ušeničnik ni nikdar rad imel. Jaz prav tako ne njega.*« (prav tam).

50 Vsak bogoslovec je prejel vsako leto en nov zimski talar ter par belih in črnih nogavic, na dve leti par nizkih čevljev in v štirih letih še en letni talar. V sobi je imel vsak bogoslovec mizo, pisalni pult, stojalo za knjige, posteljo, stol in klečalnik, služabniki pa so jim čistili sobe, vsako jutro postiljali in za nizko odškodnino čistili čevlje in snažili ter nalivali svetilke. Tudi jedilnik je bil kar bogat. Za zajtrk so dobili belo kavo in žemljo. Za kosilo je bila juha, govedina in dve prikuhi ter tretja jed, večinoma pečenka ali svinjina s solato, velik kos kruha in maseljc vina. Za večerjo so dobili juho in mesno jed s prikuho ter koščkom kruha. Ob postnih dneh je bila hrana prilagojena času. Ob praznikih (godovi predstojnikov, večji prazniki) pa je bil duplex, za božič celo pečeni purani (prav tam, str. 121, 123).

51 Prim. *Žalost in veselje*, str. 133, 140. Kragl navaja, da je imel

Dušni pastir

Novo mašo je Kragl pel v četrtek, 16. julija 1908, v uršulinski cerkvi v Ljubljani v spremstvu 42 svatov: 21 klerikov in 21 laikov. Pridigal mu je Ignacij Nadrah, novomašno slavje z napitnicami pa je imel v dvorani Rokodelskega doma na Komenskega ulici 10.[52] Opis slavja je podoben Santoninovim zapiskom v *Popotnem dnevniku* in si ga celo danes težko predstavljamo, zato naj ga predstavimo v celoti. Novomašna miza je bila bogato obložena, saj so jedli ragu juho, šunko ter jezik s hrenom in surovim maslom, mulprato v omaki z ocvrtimi kifeljčki, ribe s kislo majonezo, ocvrte piščance s špinačo, rake z mandljevim budinom, telečjo pečenko s kislo solato in raznovrstnimi kompoti ter pečeno raco s stročjim fižolom, za sladico pa so jedli krofe, torto in druge slaščice ter sadje. Pili so najprej pivo, nato cviček, belo rebulo in šampanjec, abstinenti pa so lahko pili razne kisle in soda vode. Kadilcem so bili na razpolago damski cigareti, portorike, kube, viržinke ter najfinejše cigare in cigarete.[53]

Viktor Kragl kot mlad duhovnik (Zapuščina Viktorja Kragla, hrani družina Podrekar).

V času do prve kaplanske službe je Kragl dušnopastirstvo opravljal v Lomu namesto obolelega kurata Franca Premruja (1850–1908).[54] Prvi dekret za kaplana v župniji Fara pri Kočevju je prejel 10. avgusta. Župnijo je obiskal dva dni kasneje in od svojega bodočega župnika Alojzija Češarka (1865–1926) izvedel, da bo zaradi urejanja kaplanovega stanovanja službo nastopil šele konec septembra. Naslednji dan je odšel v Kočevje, kjer se je predstavil bodočemu dekanu Ferdinandu Erkerju (1866–1939), v Faro pa se je vrnil šele 26. septembra 1908.[55]

Čez dobri dve leti, 7. januarja 1911, je odšel za kaplana v Sodražico, v ribniško dekanijo, kjer je bil dekan Franc Dolinar (1841–1913),[56] »naš očka«, kot so mu rekli, njegov sošolec Karel Klinar (1836–1923) pa je bil župnik pri Novi Štifti, kjer so se večkrat shajali na prijateljskih srečanjih.[57]

Že dobri dve leti pozneje, 29. marca 1913, je Kragl nastopil službo kaplana na drugem koncu Slovenije, v Bohinjski Bistrici, kjer je ostal devet mesecev. Malo je bival v skromnem kaplanskem stanovanju, saj so ga sosedje večkrat prosili za pomoč v Srednji vasi, na Koprivniku, na blejskem otoku, Brezjah, celo v Baški grapi na Tolminskem in v Podbrdu. Veliko časa mu je vzelo poučevanje v šoli, predvsem v oddaljenem Nomenju, poleg tega pa je še ustanavljal Izobraževalno društvo z oddelkom za moške in ženske. Ko je bilo prosvetno društvo ustanovljeno, je bilo treba urediti bralno sobo in gledališki oder. Pri tem delu so mu po-

29 sošolcev, ki so leta 1908 končali bogoslovne študije. V 15 letih, do leta 1923, jih je umrlo pet. Med sošolci sta bila tudi dva Kočevarja, Janez Jaklitsch in Andrej Kreuland, med 29 slovenskimi sošolci pa je prvi postal župnik prav Kragl (prav tam, str. 112–113). Po šematizmu je bil sicer Kreuland posvečen leta 1907. Leta 1908 je bilo posvečenih 31 novomašnikov, od tega 6 redovnikov (prim. *Catalogus cleri 1909*, str. 209, 219).

52 *Žalost in veselje*, str. 135–136. Kragl v spominih navaja celotno Nadrahovo novomašno pridigo na straneh 135–139, obenem navaja napitnice in zahvale novomašnih svatov.

53 Prav tam, str. 144.

54 Prav tam, str. 320.

55 Prav tam, str. 161.

56 Dolinar je bil vsestranski dušni pastir, ki je v Ribnici veliko storil na gospodarskem, prosvetnem in dušnopastirskem področju. 3. avgusta 1913 je s sošolcema Karlom Klinarjem in Henrikom Dejakom (1840–1917), bivšim in upokojenim župnikom iz Vrhpolja pri Vipavi, v Ribnici obhajal zlato mašo. Ni podatka, ali je bil na slovesnosti navzoč tudi Kragl, se je pa družil z vsemi tremi in morda prav prek Dejaka spoznal Vrhpolje pri Vipavi (Berčan, Kronika župnije Ribnica, str. 594–595).

57 *Žalost in veselje*, str. 322–323. Škof Anton B. Jeglič (1850–1937) je ob vizitaciji o njem zapisal: »*Čudil sem se kaplanu Krageljnu, da je prav izvrsten katehet, v vsakem razredu obravnava tvarino ravno tem otrokom primerno, prav natančno in precizno, ni preveč besedi.*« (*Jegličev dnevnik*, 3. 8. 1912, str. 536). Zanimivo, da sodraški župnik Franc Traven (1869–1933) v svoji 16 strani dolgi Promemorii za škofa Jegliča z dne 1. julija 1912 niti z besedo ni omenil kaplana Kragla (NŠAL 14, Vizitacije 1912–1913, f. 13). Zelo dobro oceno iz katehetike je Kragl dobil tudi na konkurznih izpitih, Ljubljana, 23. 3. 1916, št. 2195 (zasebni arhiv družine Podrekar, Zapuščina Viktorja Kragla).

Viktor Kragl z romarji na pletni (zapuščina Viktorja Kragla, hrani Maksimiljan Košir).

magali tudi laiki. Na poteh ga je spremljal mladenič Jože Mahnič, pripravnik v finančni službi, v knjižnici pa mu je pomagala Minka Stare iz Matrice.[58]

»*Kar prehitro in težko sem se moral ločiti od divnega Bohinja, od koder me je božja Previdnost prestavila v popolnoma drugačen delokrog, v uršulinski samostan v Škofjo Loko*«, kar se je zgodilo 29. decembra 1913.[59] Za razliko od Bohinja, ki je bil »*prelepa kmečka vas*«, hrana in nastanitev pa skromni, je bila Škofja Loka »*pusto podeželsko mesto*«, kjer je »*poleg mestne farne duhovščine še redovna duhovščina (kapucini) in poleg tega obojega še ženski samostan z lastno javno cerkvijo, pri kateri sta nameščena dva duhovnika*«; eden je bil nunski spiritual, ki je oskrboval notranje, katehet pa zunanje uršulinske šole. Tukaj je imel »*krasno stanovanje*« in »*razkošno oskrbo*«, kakršne ni imel ne prej ne pozneje.[60]

Najprej je opravljal službo kateheta, ko pa je samostanski spiritual Ignacij Nadrah zbolel, je nekaj časa opravljal tudi njegovo delo. Vodil je Marijino družbo in zanjo organiziral majniške izlete, v »*nunsko cerkev*« pa je zopet uvedel javno češčenje sv. Rešnjega telesa.[61] Kako močno je priporočal in širil pobožnost

58 *Žalost in veselje*, str. 385.

59 Prav tam, str. 386. Uršulinska kronika ima zabeležen datum nastopa 2. januar 1914. Podobno tudi ob sklepu službe Kragl navaja 25. februar, kronika pa 28. februar. V datumih, ki jih zapiše Kragl, in drugih dokumentih se še večkrat pojavi kak dan odstopanja. Kragl je avtobiografijo pisal naknadno, zato je možno, da je kak datum zamaknil. Po drugi strani pa so vmes tudi prazniki in čas za selitev, zato sta lahko oba datuma pravilna (AUŠkL, Uršulinske šole, Kronika vnanje uršulinske šole v Škofji Loki, 1891–1918, šk. 1, str. 236, 249). Iskrena zahvala s. dr. Jasni Kogoj in s. Marti Triler za posredovane podatke.

60 *Žalost in veselje*, str. 387. »*Naznanja se častitemu predstojništvu, da je za kateheta ondotne zunanje šole imenovan č. g. Viktor Kragl, kaplan na Bohinski Bistrici. Naročilo se mu je, naj to mesto čimpreje nastopi.*« (AUŠkL, Spisi, 3. Spovedniki in kateheti, 1807–1921, šk. 23, Ljubljana, 6. 12. 1913, št. 5413).

61 *Žalost in veselje*, str. 388–389. Na majniško romanje z Marijino družbo so odšli z vlakom do Bleda. Na otoku so imeli sv. mašo, nato so se peš odpravili v Radovljico, kjer so imeli kosilo, od tam pa peš do Brezij, kjer so imeli litanije MB (prav tam). Sestre uršulinke so ga v kroniki takole ocenile: »*Bil je zelo vnet in goreč duhovnik. Prizadeval si je zlasti, da bi vpeljal med učenkami pogosto sv. obhajilo ter dosegel tudi lepe uspehe. Ustanovil je Marijin vrtec, vodil je tudi tukajšnjo dekliško Marijino družbo. (…) Verouk je poučeval od začetka šolskega leta do 28. februarja 1915 preč. g. katehet Viktor Kragl, pozneje pa preč. g. Tomaž Klinar, in sicer v vsakdanji šoli 12 ur, v ponavljalni 1, v gorski 2 uri na teden.*« (AUŠkL, Uršulinske šole, Kronika vnanje uršulinske šole v Škofji Loki, 1891–1918, šk. 1, str. 249–250).

Jezusovega Srca, kaže tudi njegova pobuda za postavitev spomenika p. Janezu Valjavcu DJ (1832–1875), ki je bil pobudnik in pomočnik pri gradnji prve cerkve na Slovenskem, posvečene Srcu Jezusovemu, v Repnjah.[62]

V Škofji Loki se verjetno ni najbolje počutil. Mestni župnik Avguštin Šinkovec je kar s prižnice oznanil, da »*nunskega kateheta ni treba ubogati*«, obenem pa proti njemu podpihoval dijaško gospodinjo in žagarja Hribernika iz Mestne ulice, ki ga je celo napadel. Tudi Nadrah se je menda pri obedih zaklinjal, da bo katehetu na uslugo, ko pa je odšel za kanonika, se od njega ni utegnil niti posloviti. Ko ga je Kragl enkrat res prosil za uslugo pri razpisu za neko župnijo, ko je bil Nadrah že v škofijskih službah, mu je ta v zalepki kratko pojasnil, naj za župnije v bližini Ljubljane ne prosi, »*ker bodo itak drugim podeljene*«.[63] O nekoliko napetem odnosu je Kragl potožil kasneje: »*Leto preje, 11. julija 1943 je opravil svojo zlato mašo v ljubljanski stolnici prošt Ignacij Nadrah v krogu vseh dignitarjev ljubljanske škofije. Dasi sem edini še izmed njegovih sodelavcev v škofjeloškem uršul. samostanu in sem ravno v njegovi bolezni se zanj veliko trudil in dasi se je vedno štel za našega hišnega prijatelja v Tržiču in sem si ga zato izbral za svojega novomašnega pridigarja, nisem bil vreden biti kot plebejec povabljen v tako elitno družbo.*«[64]

Čez dobro leto, 25. februarja 1915, je Kragl odšel za župnika na Kočevsko, v Planino.[65] Tam so bile razmere popolnoma drugačne. Občevalni jezik v tej kočevarski vasi, imenovani Stockendorf, je bil kočevarski, v uradih, šolah in cerkvi pa nemški. Tudi če se je kak Slovenec priselil v vas, oddaljeno 8 km od semiške železniške postaje in 11 km od črnomaljske pošte, se je izdajal za Nemca. Edini Slovenci v vasi so bili učitelji in župnik s sodelavci. Župnišče je bilo podrto, zaradi vojne pa z zidavo novega niso začeli, zato je župnik bival v šolskem poslopju.[66] Ljudstvo je bilo »*dobro in svojemu duhovniku vdano in poslušno, tudi dovzetno in zelo mehko*«, pa tudi »*bolj revno kot bogato*« in preprosto. Še posebej so bili veseli pohvale škofa Jegliča, ki je župnijo vizitiral ob birmi, 16. in 17. aprila 1917.[67] Ta je Kragla pohvalil, da je v kratkem času dušnopastirskega dela v Planini dosegel lepe uspehe: uredil je arhiv ter sestavil inventarje za nadarbine, župnijsko cerkev in vse podružnice. Cerkveno premoženje je upravljal vestno, matične knjige je pisal lepo in pravilno, le Status animarum »*bi se mogel še bolj ujemati s škofijskimi določili*«.[68] Poleg verouka tudi v črnomaljski fari in drugih župniških opravil se je Kragl ukvarjal z gojenjem trte, saj so bili cerkveni vinogradi glavni letni dohodek. V tem mirnem življenju skrite hribovske vasice ga ni iztiril niti odhod gospodinje, sorodnice Justine Kragl, ki je odšla dan pred praznikom sv. Rešnjega telesa, 23. junija 1916, ob pol enajstih dopoldne, potem ko je dala kruh v peč.[69]

62 Valjavec je med drugim služboval v Tržiču. Vstopil je k jezuitom in misijonaril na različnih postojankah; vrnil se je tudi v Vodice k skrbnici Katarini Šporn in jo pregovoril, da je jezuitom podarila gradič v Repnjah in zraven sezidala cerkvico. Bil je sloveč pridigar (na primer Jakobu Aljažu na novi maši leta 1870). Kragl je pobudo za spominsko ploščo Valjavcu kot pomočniku in pobudniku prve cerkve presv. Srca Jezusovega v Repnjah podal tudi v *Glasniku presv. Srca Jezusovega* leta 1931 in 1932 (*Žalost in veselje*, str. 617).

63 *Žalost in veselje*, str. 178–179. Zanimivo bi bilo pogledati v škofjeloško župnijsko kroniko za to obdobje, ki pa je po zagotovilih škofjeloškega župnika Mateja Nastrana žal ni. V kroniki uršulinske vnanje šole je sicer zabeleženo: »*Prečastiti gospod je prevzel tudi vodstvo dekliške Marijine družbe, katero je zadnja leta imel mestni župnik preč. g. svetnik Avg. Šinkovec.*« (AUŠkL, Uršulinske šole, Kronika vnanje uršulinske šole v Škofji Loki, 1891–1918, šk. 1, str. 236). Prav to bi lahko bilo jabolko spora med katehetom in mestnim župnikom, ki ga omenja Kragl. Šinkovec je družbo vodil od leta 1907. Ustanovil je tudi Marijino družbo za može in žene. Nekaj časa je vodil vse štiri Marijine družbe, »*kar je bilo gotovo težavno delo, ki je presegalo njihove moči; zato so gospod svetnik, kakor tudi me z veseljem pozdravile vest, da bodo vodstvo naše dekliške Marijine družbe prevzeli novi gospod nunski katehet Viktor Kragl, ki so ob novem letu prišli k nam v Škofjo Loko*« (*Bogoljub* 12, 1914, št. 3–4, str. 127, »Iz Škofje Loke«). Kragl je imel po Nadrahovih besedah že v prvem letu afero z učenko hudega liberalca iz Puštala, ki je hodila k njemu v sobo, oče pa ji je to prepovedal in v neki družbi pripomnil: »*Moja hči ne bo farška kurba.*« Kragl ga je za to tožil, a je kasneje tožbo umaknil. Šinkovca, sicer dobrega duhovnika, a preveč politično usmerjenega, lepo opiše Nadrah; pripoveduje, kakšne težave je imel s škofjeloškimi liberalci in kapucini, dvakrat pa tudi z uršulinskima dušnima pastirjema. Imel je namreč precej težak značaj. V uršulinski šoli ni imel besede, zato je poskušal doseči, da bi jo ukinili in v Stari Loki odprli novo državno šolo, kar pa mu po Nadrahovem posredovanju ni uspelo. Ko Nadrah govori o odhodu, pravi: »*Gospoda Kraglna sem pustil v Škofji Loki, ko sem se preselil v Ljubljano. 'Felix illa parochia, ubi non sunt haec tria: Moyses, Aaron et Elia.' Škofja Loka ni imela te sreče. Bil je tam Mojzes – svetna oblast (sodnija, davkarija, notarijat), Aaron – višji duhovniki so vedno tje prihajali, Elia – kar dva samostana. No, Moyses in Aaron še nista taka nesreča, pač pa je malomestno duhovno pastirstvo otežkočeno, če so v župniji samostani s prižnico in spovednico, če ne delajo složno z župnijsko duhovščino, ampak hodijo svoja pota.*« (Nadrah, *Spomini*, str. 110). Nadrah je različne pomembne škofijske službe opravljal vse od prihoda v Ljubljano do smrti. Več o njem v Ambrožičevi podrobni študiji Nadrah, *Spomini*, str. 9–16.

64 *Žalost in veselje*, str. 475.

65 Prim. AUŠkL, Spisi, 3. Spovedniki in kateheti, 1807–1921, šk. 23, Ljubljana, 6. 12. 1913, št. 5413, Dekret uršulinskemu samostanu v Škofji Loki o imenovanju za župnijskega upravitelja v Planini, 4. 2. 1915, št. 344.

66 Kragl to potrjuje v Promemorii, 16. 4. 1917: »*Sveti misijon se gotovo prej v župniji ne bo mogel vršiti, dokler ne bo župnišče sezidano.*« (NŠAL 14, Vizitacije 1917–1919, f. 15).

67 *Žalost in veselje*, str. 269, 390–391. Ko škof Jeglič poroča o vizitaciji v dekanijah Semič, Šmarje in Litija, posebej pohvali župnije, ki so napredovale, med njimi tudi »Stockendorf« (*Jegličev dnevnik*, 28. 5. 1917, str. 707).

68 NŠAL 14, Vizitacije 1917–1919, f. 15, rešitev vizitacije, Planina, 17. 4. 1917, št. 18. Zanimivo je, da je Kragl eden redkih duhovnikov, ki je v Promemorio shranil tudi škofov odgovor, rešitev vizitacije. V rešitvi ga je škof Jeglič pohvalil, da v šoli nastopa metodično, zato so se otroci kljub pomanjkljivemu obisku veliko naučili, v cerkvi pa se lepo obnašajo, tudi Marijino kongregacijo dobro vodi in pripravlja Marijin vrtec. Na koncu je dodal: »*Želim pa, da matice pišete nemško, ker razni izpisi iz njih bodo morali biti nemški, ker je župnija nemška. Vi želite prvi priti iz te župnije. Ne protivim se Vaši želji in prav mi bo, ako dobite kako lepšo župnijo.*«

69 Prim. *Žalost in veselje*, str. 392, 394. Kragl sklene: »*Tako sem si moral nekaj dni sam gospodinjiti, sam krmiti številno kokošjo*

»*Prijetno se mi je zdelo pastirovanje v Belokrajini zlasti zato, ker smo duhovniki semiške dekanije v iskreni povezanosti živeli med seboj. (...) Le eno me je vendar vleklo iz Planine, vleklo z vso silo, in to je bilo edino: želja vršiti svoje vzvišeno dušnopastirsko službo v dragem maternem jeziku, v ljubki slovenščini.*«[70] Zato je zaprosil za nekaj mest in bil slednjič uspešen s prošnjo za Št. Vid pri Vipavi (danes Podnanos).[71]

Dekret je dobil 17. decembra.[72] V Št. Vidu pri Vipavi je bil zelo hladno sprejet, »*tako, da ni bilo nobenega na spregled, ko sem ob 1^{h} popoldne dne 19. dec. 1917 kot že novovmeščeni šentviški župnik došel v Št. Vid; le ubogo šentviško kljuse, ki me je iz Postojne v Št. Vid pripeljalo, se je ob prihodu v trg spodtaknilo in skoro padlo po tleh! – – Vendar mi tak pozdrav ni vzel poguma.*«[73] Čeprav je bil prihod napovedan in so vedeli za točno uro, se prihoda novega župnika ni udeležil nobeden od sosednjih župnikov, niti dekan.[74]

Na novem službenem mestu je imel več težav z gospodinjami in uslužbenkami župnišča, ki bi morale voditi gospodinjstvo in gospodarstvo (poljedelstvo, vinogradništvo ...). Najprej je odslovil gospodinjo »*F. J.*«, še iz Planine, nato pa tudi druge uslužbenke župnišča, ki so bile zaposlene od enega do največ štirih mesecev. Končno se je vsiljeno vrnila sorodnica Justina, ki pa je kasneje z »*italijanskimi šestniki odšla v Italijo. Vsled bridkih izkušenj pri gospodarstvu in gospodinjstvu v letih 1916 do 1918, sem tisočkrat Bogu hvaležen, da se mi je potem na Štajerskem posrečilo dobiti k hiši ljudi, kateri me razumejo, čeprav so le skromnega znanja.*«[75] Jeseni 1918 so za Št. Vid nastopili hudi časi. Že 1. novembra je moral Kragl v župnišču prenočiti osem višjih častnikov in vojnega kurata vračajoče se avstro-ogrske vojske, 6. novembra pa so madžarski vojaki zasedli celotno župnišče in kuhinjo, tako da je moral Kragl prenočiti »*v pisarni na stolu ob pisalni mizi*«. Čez dva dni sta v župnišču prenočila avstrijski nadvojvoda in generalni štab, naslednji dan pa 12 češkib častnikov. Po slovesni službi božji 11. novembra za ustanovitev Jugoslavije je po 10. uri na stotine italijanskih vojakov zasedlo Št. Vid, noč pa je v župnišču prenočilo osem italijanskih sanitejcev in kurat. V župnišču so nastanili glavno vojaško poveljstvo. »*In tako je prišlo, da sem moral Št. Vid dne 28. nov. 1918 zapustiti praznih rok, brez da bi bil mogel s seboj vzeti najnujnejših življenjskih potrebščin. Čeprav sem odhajal iz Št. Vida s krvavečim srcem, vendar s sladko zavestjo, da ga zapuščam v spoštovanju vzvišenih narodnih pravic.*«[76]

Očitno tudi njegovo zdravstveno stanje ni bilo najboljše, saj se je 2. oktobra 1919 prek Škofijskega ordinariata v Ljubljani odpovedal nadarbini ter Narodno vlado zaprosil za začasno upokojitev in nakazilo pokojnine.[77] Umaknil se je v Tržič, kjer so ga na pragu župnišča sprejeli in tudi odslovili z »*moje sožalje*«, na domu pa ga je deložiral lastni stric v prid svojemu sinu, Kraglovemu bratrancu. Hladno so ga

družino in zajčke v hlevu in kar mi je bilo najbolj zoprno, sam si kuhati, dokler se mi ni posrečilo dobiti nove gospodinje.« Justina je bila sestrična duhovnika Valentina Kraglja (1866–1931), tudi Kraglovega sorodnika, ki je bil njegov sosed, župnik v Podbrdu, ko je bil Kragl v Bohinjski Bistrici. Ko si je nekoč sposodil denar in mu ga ni uspel vrniti v določenem času, ga je Valentin izterjal po odvetniku, čeprav je bil nekdaj redni gost pri njih doma v Tržiču in sorodnik (prav tam, str. 175; Status personalis 1913, str. 106; Status personalis 1931, str. 165).

70 Prav tam, str. 392. Na drugem mestu Kragl to izjavo nekoliko pojasni: »*Res se mi zdi neverjetno, da so mogli v svet razbobnati trditev, da na Planini službujočemu duhovniku ni mogoče izhajati in se preživljati, ko mi je bilo pa vendar mogoče, in to še v vojskinem času (!!), poleg vsega drugega še številnim gostom vsakikrat postreči v njihovo največjo zadovoljnost. Res, da je bilo do najbližjega mesarja skoro tri ure daleč, pa je bil na domačem dvorišču vedno trop raznovrstne perutnine in vsako leto se je dalo vsaj enemu dobro rejenemu ščetinarju kri izpustiti; četudi so bile najbližje spec. prodajalne nad dve uri in še več oddaljene, vendar ni nikdar najpotrebnejšega primanjkovalo.*« (prav tam, str. 393).

71 »*V prvih letih samostojnosti dušnopastirovanja si mi določil službeno mesto, ki ni bilo naporno vsled števila v dušnoskrbstvo izročenih duš, pač pa toliko bolj naporno po potih in vlagi v stanovanju, da je naenkrat začelo izginjati dragoceno telesno zdravje in se mi ni vrnilo nikdar več. Že na Planini nad Črnomljem so nastopili tisti tužni dnevi, ko so me nekaj časa morali z vozom voziti iz stanovanja do farne cerkve, da sem mogel opravljati sv. službo božjo. V Št. Vidu n/ Vipavo se je pričelo ono težko dihanje, ki je povzročilo v Framu in v Trzinu brezštevila prečutih noči.*« (prav tam, str. 684). V prošnji za Št. Vid je med drugim omenil, da je »*iz zdravstvenih ozirov prisiljen prositi drugega službenega mesta, kakor je razvidno iz priloženega zdravniškega spričevala*«. (NŠAL 2, Župnije, spisi, Št. Vid pri Vipavi, 1901–1928, Prošnja za župnijo Št. Vid nad Vipavo, Planina, 23. 9. 1917).

72 NŠAL 2, Župnije, spisi, Št. Vid pri Vipavi, 1901–1928, dekret, dne 17. 12. 1917, št. 4768.

73 *Žalost in veselje*, str. 269, 394. Tako stanje so povzročili sobratje duhovniki: »*Pa še predno sem prišel v vipavski Št. Vid župnikovat, je trojica Koller-Jerič-Lovrič provzročila* [sic!] *nenaklonjenost in odbitost bodočih župljanov in tako res nimam koga, ki bi se ga z radostnim srcem spominjal iz časa župnikovanja na Vipavskem, razun večine članic Marijine družbe, izmed katerih so večinoma še vse čverste in vestne.*« (prav tam, str. 327).

74 Prav tam, str. 176.

75 Prav tam, str. 396. Kragl spoštljivo zapiše samo inicialke imen in priimkov ter čas službe, obenem pa omeni, da ga nobena ni zadovoljila, saj prva izven kuhinje ni znala ničesar, druga je bila vdana pijači, tretja je hrepenela po domačih, štajerskih običajih, četrta je bila nepoštena, zadnja, domačinka, pa se je navezala na vsiljeno sorodnico Justino.

76 Prav tam, str. 398. Ko je geografsko opisoval župnijo, je med drugim zapisal: »*Proti severozapadu pa vodi občinska pot v Podrago, kjer je župnikoval žpk Koller, mimo Dolenčeve graščine v Podbrju, kjer je že 30. dec. 1918 umrl 31 leten graščakov sin Bernard, kateri je kot italijanski tolmač mnogo pripomogel k moji odstranitvi iz Št. Vida.*« Na drugem mestu Kragl omenja, da je odšel »*brez, da bi mogel s seboj vzeti vsaj nekaj obleke, razun tiste, ki sem jo imel slučajno na sebi. V prostranem župnišču, (...) dobro založenim z žitom, raznovrstnimi poljskimi in sadnimi pridelki in s polno kletjo vina in drugih pijač, sem pustil mnogo stvari, ki so mi bile drag spomin na †starše in na moja mlada leta.*« (prav tam, str. 269).

77 NŠAL 5, Exh. Protokol, 1918–1919, f. 24h, dokument št. 4029. V prošnji za upokojitev je Kragl zapisal, da se »*odpove svoji nadarbini na roke knezoškofijskega ordinariata in prosi izposlovanja sprejetja v začasni pokoj in nakaza pokojnine pri c. kr. deželni vladi*«, saj je obolel za nevrastenijo (NŠAL 2, Župnije, spisi, Št. Vid pri Vipavi, 1901–1928, Prošnja za pokojnino, 28. 9. 1918).

zavrnili tudi v Ljubljani, kjer je na več mestih prosil za nastanitev, kar bi mu prav prišlo pri uresničevanju njegove želje, študiju zgodovine, a je bil neuspešen.[78]

V času begunstva, od 29. novembra 1918 do 7. septembra 1920, se je zato umaknil na svoje posestvo v Škalce pri Slovenskih Konjicah. Priznana mu je bila pokojnina v višini 1200 kron letno, skupaj s starostno doklado pa bi moral prejemati 1800 kron.[79] Kragl je posestvo kupil iz materine dediščine od Amalije Piering iz Cheba na Češkem, ki je vilo in posestvo podedovala po pokojnem bratu. Posestvo je prodajala za 26.000 kron, a je Kragl ugotovil, da je na posestvo vknjiženih 12.000 kron dolga. S konjiškim arhidiakonom Francem Hrasteljem (1894–1981) si je 3. aprila 1916 ogledal posestvo in se odločil,[80] da ga po dogovoru kupi za 22.000 kron skupaj z vinogradniškim inventarjem, stiskalnico in kletjo s 15 lesenimi sodi, ki so držali okoli 9.000 l. Plačal je le 10.569,29 krone, ostalo je bil pripisan dolg na posestvo, ki ga je zaradi dobrih letin in visokih cen vina v nekaj letih odplačal. Posestvo je obsegalo vilo z lastnim letnim donosom 600 kron, stiskalnico, klet in vodnjak, viničarijo v obsegu 57 m^2, kokošnjak, vinograd z donosom 1600 kron, sadovnjak z donosom 250 kron, travnik z donosom 27,50 krone, tri pašnike in njivo.[81]

Kot begunec je na svojem posestvu bival v viničariji, v vili je bila šola za judovske otroke, begunce iz Galicije, tam pa je bival tudi njihov učitelj. Šele po odhodu v Fram je vilo dal v najem sodniku Miheliču. V Jugoslaviji pa je prišlo do težav, saj že leta 1922 vina ni bilo več mogoče prodajati skupnim odjemalcem, ampak le posameznikom, zato je bilo treba odpreti javni vinotoč. Leta 1931 je šel Kragl zaradi bolezni v pokoj, zato je sklenil, da ne bo več podjetnik, prodajalec vina. 29. februarja 1932 je sklenil formalno kupno pogodbo s klavzulo, da njegovo posestvo po smrti kupke oskrbnice v celoti pripade misijonski družbi sv. Petra Klaverja v Ljubljani.[82] Kragl omenja, kako je lahko prišel do posestva: »*Od svojih †staršev sem dobil toliko denarja, da sem si z lahkoto priredil drugi lastni dom, ki je bil tako dobičkonosen, da mi je na pretežno glede dohodkov zelo slabih službenih postjank* [sic!] *zagotavljal udobno življenje. Gotovo nov izreden dar Gospodov! Kljub temu sem varčeval, čeprav nisem sebi nikdar kaj odvečnega privoščil, tako, da so me nekateri obdolžili skopuharstva*.«[83]

Po nekaj tednih »oddiha« na Škalcah ga je arhidiakon Franc Hrastelj hitro zaposlil. Določil mu je spovednico v konjiški cerkvi, vabil ga je za pridiganje in pošiljal k bolnikom, slednjič pa mu je poveril skrb nad celotno konjiško bolnico Rdečega križa, ki je imela lično kapelico presv. Srca Jezusovega, kjer je nato redno maševal, pridigal in spovedoval. Pomagal je tudi okoliškim župnijam, še posebej sosednjemu staremu in onemoglemu župniku v Zrečah, Matiji Karbi (1852–1930), predvsem na romarski poti na Brinjevi gori, kjer je opravljal vse dušnopastirsko delo. Veliko je pridigal, vodil procesije in duhovne vaje, spovedoval, maševal in pomagal pri ustanavljanju Marijinih družb.[84]

Najdaljši župniški staž v Framu

Novo službo je Kragl po ponudbi škofa Mihaela Napotnika (1850–1922) nastopil 1. septembra 1920 kot provizor v Framu,[85] 1. decembra pa je bil kanonično umeščen za župnika župnije Fram, kjer

78 *Žalost in veselje*, str. 176–177. Hladen pozdrav iz tržiškega župnišča mu je namenil Jožef Potokar (1874–1922), župnik v Tržiču od leta 1909 do smrti.

79 Od tam je pisal 26. marca 1920: »*Podpisanemu je že z dnem 1. dec. 1918 nakazana pokojnina, a doslej še ni prejel prav nobenega izplačila, torej že za mesec december, januar, februar in marec. Podpisani stanuje sedaj v Skalicah pri Konjicah na Štajerskem. Podpisanemu se je od č. škof. ordinariata obljubilo posredovanje za ohranitev oz. vrnitev njegovega imetja, ki je ostalo v Št. Vidu pri Vipavi, pa doslej še o vsem ni dobil nobenega obvestila.*« Škofijski ordinariat je odgovoril, da mu pokojnine niso mogli nakazati, ker Kragl ni odgovoril na dopis z dne 7. januarja 1919, št. 16. Ordinariat tudi ni mogel nič storiti v zvezi z njegovim imetjem, ker je bila za take stvari meja zaprta (NŠAL 2, Župnije, spisi, Št. Vid pri Vipavi, 1901–1928, pismo ordinariatu in pismo NV SHS, oddelek za notranje zadeve, Ljubljana, 9. 12. 1918, št. 34384). Pod deficienti najdemo zabeležen podatek, da je Kragl prejel pokojnino v Škalce, 28. 4. 1919, št. 2082 (NŠAL 5, Exh. Protokol, 1918–1919, f. 24h).

80 Hrastelj je bil v Mariboru kanonik in spoštovan mož. Obstaja kar obsežen fond osebne zapuščine v NŠAM, v kateri je fascikel razne pošte, korespondence, predvsem razglednice in pozdravi, a žal iz kasnejšega »mariborskega« obdobja.

81 Zasebni arhiv družine Podrekar, Zapuščina Viktorja Kragla, Račun delnega plačila za posestvo Škalce pri Sparkasse mesta Celje, Celje, 26. 9. 1916, št. 3820; *Žalost in veselje*, str. 294–295. Po očetovi smrti je namreč ostal brez njegove dediščine, saj je zlatomašnik Karol Pencin (1818–1907), očetov stric, svojega nečaka določil za dediča svojega bogatega premoženja. Kraglov oče pa je umrl pred Pencinom, zato je ta spremenil oporoko in Kragla izločil iz nje, tako da je vse premoženje prešlo v tuje roke (*Žalost in veselje*, str. 175).

82 Prav tam, str. 296. Za to dobro delo so mu patri priskrbeli poseben papežev apostolski blagoslov s popolnim odpustkom za zadnjo uro. Kragl je pred tem skupaj s kanonikom Janezom Kalanom (1868–1945) in redovniki palatinci načrtoval, da bi na posestvu uredil dom duhovnih vaj za lavantinsko škofijo, čemur je bila naklonjena tudi konjiška duhovščina, nasprotoval pa je škof dr. Andrej Karlin, zato projekt ni zaživel. Kot drugje omenja Kragl, je svoje posestvo Karlinu ponudil zastonj, a je bil »*zavrnjen in odklonjen*« (prav tam, str. 177).

83 Prav tam, str. 728.

84 Prav tam, str. 400. Kragl je ob tem zapisal: »*Smelo trdim, da so bili to skoro najlepši in najbrezskrbnejši dnevi mojega mašništva, zlasti dnevi preživeti na Brinjevi gori, pri Marijini romarski cerkvi na Pribovi in na Tinjah, kjer sem moško in žensko mladino z duhovnimi vajami pripravljal na ustanovitev fantovske in dekliške Marijine družbe.*« V Tinjah pri Slovenski Bistrici je imel dvodnevno duhovno pripravo pred ustanovitvijo dekliške in fantovske Marijine družbe (prim. *Bogoljub* 17, 1920, št. 11–12, str. 188, »Marijine družbe: Tinje pri Slov. Bistrici«).

85 Vlogo za odpust iz ljubljanske škofije je oddal 4. avgusta 1920, št. 4455 (NŠAL 5, Exh. Protokol, 1920–1921, f. 25). Ljubljanski ordinariat je zahteval, naj Kragl doda prilogo zagotovila lavantinskega ordinariata, da ga bo sprejel med kler lavantinske škofije. Prilogo mu je izdal Martin Matek, ravnatelj pisarne (NŠAL 5, spisi V., deficienti, 1913–1922, f. 35, Fram, 30. 9. 1920; Maribor, 25. 9. 1920, št. 4795).

je prevzel nadarbino ter vse župnijske posle in obveznosti.[86] Ob imenovanju mu je škof naročil: »*Trdno se pričakuje, da si boste resno prizadevali, tamošnjo župnijo vsekdar goreče in voljno v duhovnih potrebah čim najbolje oskrbovati; njo z besedo in lastnim vspodbudljivim vzgledom po potu večnega izveličanja voditi in zlasti na versko-nravno vzgojo mladine, kolikor se bo moglo, paziti; kakor tudi cerkveno in nadarbinsko premoženje s potrebno natančnostjo in z vestnim izpolnjevanjem naredbe kn. šk. ordinariat z dne 18. aprila 1865 št. 948 upravljati.*

Za kanonično investituro na podeljeno imenovano nadarbino, katero nastopite dne 1. decembra 1920, kakor tudi za slovesno predstavo kot pravega župnika pri Sv. Ani v Framu in za izročitev svetnih stvari iste župnije, (...) se obrnite spodobno na mnogočastitega gospoda Adama Grušovnika, kn. šk. duhovnega svetovalca, nadžupnika in dekana v Hočah.«[87] Z Grušovnikom (1857–1923) se je Kragl kljub razliki v letih očitno dobro razumel, a z njim ni mogel dolgo prijateljevati, saj je ta kmalu umrl.

Kot provizorju mu je Poverjeništvo za uk in bogočastje ukinilo letno pokojnino 1800 kron in mesečno draginjsko doklado 210 kron ter mu namenilo letno upravnino 1959 kron 94 vinarjev in starostno doklado letnih 600 kron. Od 1. decembra naprej pa je kot župnik prejemal kongruino dopolnilo letnih 2059 kron 94 vinarjev, prejšnji dohodek, razen starostnih doklad, pa so mu ukinili.[88]

V očeh faranov je ostal »begunec« in »Kranjc«. Na tem mestu je ostal najdlje, vse do upokojitve. Tudi z ostalo duhovščino se je, tudi po zaslugi konjiškega arhidiakona Hrastelja, zelo dobro razumel. V župnišču je imel veliko obiskov, v Fram sta rada prihajala predvsem Franc Sušnik (1889–1929), pregledovalec cerkvenih računov na ordinariatu, in upokojeni župnik Franc Šegula (1860–1938), dvakrat pa ga je obiskal tržiški župnik Anton Vovk.[89] Že v prvem letu bivanja je od gospodinje in gospodarice v župnišču Neže Kropivšek, sorodnice svojega predhodnika, kupil razvaline framske graščine s pripadajočimi vinogradi in sadovnjakom, ki jih je takoj vknjižil na nadarbino župnije sv. Ane v Framu.[90] Framska župnija ga je izdatno zaposlovala. Takoj na začetku je ostal brez kaplana (a ga je kasneje zopet dobil), zato je ob nedeljah pridigal tudi do štirikrat. Pred mašami je spovedoval, po mašah je imel opravke z ljudmi v pisarni. Po drugi maši je imel sestanke v Prosvetnem društvu.[91] Popoldne je imel krščanski nauk in za njim še posebne govore za III. red ali Marijino družbo ter zatem sestanek v Hranilnici in posojilnici. Ob nastopu službe je župnišče našel v skrajno slabem stanju, zato se je takoj lotil obnovitvenih del, vsaj župnijska cerkev je bila lepo prenovljena.[92]

Če je gospodarsko lepo skrbel za župnijo ter uredil župnišče in elektrificiral cerkev,[93] pa je imel s farani nekoliko več težav. Fram je označil za mariborsko predmestje, kjer so imeli posestva razni veletrgovci in bogatini iz Maribora in Ljubljane. Hudo so mu zamerili, ko jih je karal zaradi poskusov prešuštva, domišljavosti ali celo večjih javnih prestopkov, kot so samomori in uboji.[94] Tak tragičen primer se je zgodil, ko je Peter Lešnik ubil nedolžnega Ivana Šterna, saj se mu je ponesreči sprožil samokres. Nato je na domu ustrelil še mater otroka, ki mu je bila tisti dan njegova žena botra. Končno je sodil še sebi – ustrelil se je v sr-

86 Knezoškofijski lavantinski ordinariat je 9. oktobra 1920, št. 4486, Deželni vladi za Slovenijo, oddelku za uk in bogočastje, poslal zahtevek za plačo provizorja v Framu. Kragl je 22. novembra 1920, št. 400, na knezoškofijski konzistorij v Mariboru vložil prošnjo za službo župnika, kar je knezoškofijski lavantinski ordinariat potrdil 25. novembra 1920, pristanek pa je morala dati tudi priorica magdalenk v Studenicah, saj je bila župnija Fram pod patronatom studeniške graščine (NŠAM, Škofijska pisarna, D 20/18 (1918–1925) – Dravsko polje, šk. 18, Konvent magdalenk v Studenicah, 28. 10. 1920).

87 Z istim dokumentom so obvestili še hoškega dekana Adama Grušovnika, ki so mu naročili, naj po pooblastilu v imenu ordinariata izvrši omenjeno dejanje ter pri umestitvi od Kragla sprejme veroizpoved in predpisano prisego (NŠAM, Škofijska pisarna, D 20/18 (1918–1925) – Dravsko polje, šk. 18, Lav. kn. šk. ordinariat, Maribor, 25. 11. 1920, št. 5872).

88 Poverjeništvo za uk in bogočastje, Ljubljana, 25. 10. 1920, št. 4576, in 9. 1. 1921, št. 6144/20 je v odločbi za provizorsko plačo poverjeništvo: »*V svrho nakazila draginjske doklade se naslovni škof. ordinariat naproša, da sporoči semkaj premoženjske razmere imenovanega upravitelja ter ga uvrsti v odgovarjajoči premoženjski razred, da bomo mogli tozadevni predlog staviti ministrstvu ver v Beogradu.*« Knezoškofijski lavantinski ordinariat je odgovoril 10. novembra 1920, št. 5616: »*Z ozirom na cenjeni dopis z dne 25. oktobra 1920 v zgoraj omenjeni zadevi se naznani, da gospod Viktor Kragl s svojo plačo in premoženjem v sedanjih razmerah ne more živeti. Tukajšnji urad ga uvrsti v II. premoženjski razred.*« Poverjeništvo za uk in bogočastje v Ljubljani je 12. januarja 1921, št. 180, odgovorilo: »*Ministrstvo ver je z odlokom z dne 3. 1. 1921 štev. 13794 dovolilo, da se nakaže Viktorju Kraglu, župniku v Framu draginjska doklada mesečnih 500 K (petsto) od 1. 1 1921 dalje.*« (NŠAM, Škofijska pisarna, D 20/18 (1918–1925) – Dravsko polje, šk. 18).

89 *Žalost in veselje*, str. 411–412.

90 Prav tam, str. 269, 402. Posestvo je merilo 3 ha, 48 a in 96 m^2 (NŠAM, Zapuščine duhovnikov, Viktor Kragl, osebni zapiski, [s. d.] brez podpisa).

91 Presv. Srcu Jezusovemu se je 17. marca posvetilo 92 otrok, 19. marca, na praznik sv. Jožefa, pa 171 članov in članic Katoliškega izobraževalnega društva. »*Slovesnosti se je udeležilo častno število starišev in drugih vernikov.*« NŠAM, Zapuščine duhovnikov, Viktor Kragl, Ovojnica z dopisom in slikama slovesnosti posvetitve, [s. d.]. Datum lahko razberemo iz vizitacijskega poročila 19. maja 1928: »*17. marca 1926 posvetitev otrok, 19. marca posvetitev kat. izobr. društva in 15. marca 1928 posvetitev molivcev 'svete ure' presv. Srca J.*« (NŠAM, Škofijska pisarna, Vizitacije, F 61, 1921–1928, šk. 16, vizitacijsko poročilo župnije Fram).

92 *Žalost in veselje*, str. 254, 401–402.

93 Urejal je tudi liturgične paramente, saj je dobil ponudbo šolskih sester za nov bel plašč po ceni od 3.000 do 4.000 din. Prim. NŠAM, Zapuščine duhovnikov, Viktor Kragl, Pismo s. M. Eme Miker, Maribor, 1. 3. 1924.

94 Kragl omenja več primerov nesrečnih smrti, dodaja pa tudi druge primere, na primer učiteljice Olge Vodošek, rojene Hafner, ki je dalj časa poučevala v Framu. V mladih letih je bila »*vzgledna v vseh ozirih, se je kot učiteljica Westnovih otrok v Celju spozabila tako daleč, da je vsled ženitve prestopila k protestantizmu*« (*Žalost in veselje*, str. 341).

ce.[95] Nasprotniki so hitro uporabili ponujeno orožje: »*Begunec nam ne bo komandiral*.«[96]

Nad njim so se znašali tudi z raznimi članki v časopisju in pritožbami civilni ter cerkveni oblasti.[97] Kadar oblast ni nasedla provokacijam, se je vse gladko izteklo. Najhuje je bilo, ko so ljudje ugotovili, da mu škof Andrej Karlin (1857–1933) in njegov svetovalec Franc Časl (1865–1935) nista naklonjena. To se je kazalo tudi v nekaterih prav smešnih odredbah na pritožbe. Te so na primer določale, da je treba mrliško zvonjenje plačati samo enemu zvonarju, čeprav sta morala to delo pri petih zvonovih opravljati dva, ali pa, naj otrok v cerkvi pri molitvi ne zadržuje več kot pol ure – maša in pridiga pa sta vedno trajali dlje.[98]

Kljub nasprotovanjem nikoli ni klonil, ampak se je trudil na številnih področjih. Za kroniko framske župnije je ves čas zbiral razne podrobnosti, dokumente in podatke, zato lahko sklepamo, da je imel zbrano večino gradiva za izdajo, do katere pa žal ni prišlo. Očitno je bila ta kronika dobro poznana, saj jo omenja tudi frančiškan Stanislav Marija Aljančič (1892–1959).[99] Gradivo zanjo je uničil okupator z ognjem sredi mariborskega trga, kjer so zgorele tudi druge slovenske knjige in spisi.[100]

Poleg rednega pastoralnega dela (spovedovanje, previdevanje, verouk) je Kragl v osmini praznik Srca Jezusovega skupaj s prvoobhajilno slovesnostjo povezal še jubilante (10, 25, 50, 60 in 70 let) od prejema prvega sv. obhajila.[101] Imeli pa so še druge slovesnosti: blagoslovitev petih novih zvonov za župnijsko cerkev,

95 *Jutro* 6, 27. 3. 1925, str. 3 »Tragedija v Framu«.

96 *Žalost in veselje*, str. 177, 402–404, 408. Kragl med drugim omenja homoseksualno zlorabo, ko si je »*star samec vzel k hiši krepostnega doraslega mladeniča, da bi ga zlorabil*«.

97 »*Framski župnik se poslužuje v šoli srednjeveških metod. Neusmiljeno pretepa našo deco, če mu ne pride v nedeljo popold. k večernicam zmrzovat v cerkev. Izrabiti hoče menda še zadnje trenutke pred novim zakonom, ali s tem g. katehet sam škoduje svoji stvari.*« (*Tabor* 2, 20. 12. 1921, št. 286, str. 2, »Dnevna kronika«). Podobno tudi *Jutro* 4, 15. 8. 1923, št. 190, str. 2, »Dopisi: Fram pri Mariboru«. Sem sodi tudi pritožba nad pridigo ob misijonu 28. julija 1923, češ da je framska dekleta misijonar vznemiril z vlačugami, zato so zahtevale opravičilo, »*ker drugače ga primemo s sodnijskimi klešči za njegov hudoben jezik*« (*Tabor* 4, 9. 8. 1923, št. 178, str. 3, »Dopisi: Fram pri Mariboru«). *Jutro* je šlo še korak dlje, saj naj bi namesto pobožnosti »*bili to dnevi političnega hujskanja in posebno spolnega pohujševanja*«. Misijonar naj bi menda ocenil, da so framska dekleta »*bolj poceni kot v Mariboru hruške*«. Poleg tega naj bi misijonarja vznemirili globoki dekolteji, zato je med spovedovanjem stopil iz spovednice in zagrozil: »*Za naga prsa ne dobi nobena odveze!*« (*Jutro* 4, 2. 8. 1923, št. 179, str. 7, »Domače vesti: delo misijonarjev«). V *Orjuni*, 24. 6. 1923, št. 27, str. 5, so ga nekoliko čudno napadli z notico brez naslova: »*Besede pa, ki ste jih zelo nepremišljeno izgovorili na grobu poštenjaka večjega od vas, pa v sledečih listih javno prekličite: Slov. Gospodar, Straža, Slovenec, Orjuna, Jutro in Kmetijski list. V slučaju, da do prvega julija ne objavite preklicov v navedenih listih, bo orjunaški popotnik privlekel nekaj perila iz framskega farovža. Na svidenje!*«

98 Prim. *Žalost in veselje*, str. 404. Kragl omenja zaplet s škofom Karlinom ob birmi 28. maja 1928, ko ga je ta zbadal in žalil, kako mora občevati s sovražniki. Kragl se je temu javno uprl, »*da, če je vse dobro zanič, prosim, da bo škofijstvo uvaževalo uslogo, z izrečenim izzvano. Od tega dne naprej nisva s škofom Karlinom spregovorila nobene besede več[.]*« Zamera je bila stara, še iz bogoslovskih let, ko mu je takrat stolni kanonik Karlin kazal očitno nenaklonjenost, ki se je jasno pokazala na birmi v Podzemlju 23. aprila 1917, kjer ga je škof Jeglič pohvalil, gost Karlin pa zbadal. Ko se je Kragl prvič srečal z njim v lavantinski škofiji, se je škof Karlin čudil, kako je mogoče, da je dobil v posest tako imenitno župnijo Fram. Kritiki so o njem pisali predvsem v mariborski *Tabor*, leta 1929 pa so napadi ponehali. Napadal ga je celo njegov kaplan, ki je bil »*Taborskemu dopisniku zelo pri srcu*«. (prim. prav tam, str. 177, 272, 278–279). Zanimiv primer se je zgodil leta 1925, ko je neznan pisec Kraglu očital, da je želel zaračunati poročne takse v višini 1095 din. Od tega je bilo 600 din stroškov spremembe kraja poroke brez utemeljenega vzroka, čakanje zaročencev in prič in podobno. Ženin naj bi Kraglu takoj plačal 495 din (*Tabor* 4, 23. 1. 1925, št. 18, str. 1–2, »Doma in po svetu: oderuško navijanje cerkvenih pristojbin«). Očitno je bilo v notici kar nekaj laži. Kragl je odgovoril (*Tabor* 4, 11. 2. 1925, št. 33, str. 1, »Doma in po svetu: oderuško navijanje cerkvenih pristojbin«): »*Podpisani sem zaročencema Goldschnig-Kržišnik v pisanem računu predočil, koliko bi za njihove izvanredne posebnosti opravičeno pristajalo. Kmalu po poroki sta mi poročenca Goldschnig res izročila 495 Din. Čez več mesecev potem – 3. jan. 1925 – pa sta poslala v moj urad svojo služkinjo z naročilom: 'da zahtevajo gospod in gospa pismen račun o njihovi poroki, ki se je v preteklem letu vršila.' Jaz sem služkinji naročil, naj pove svoji gospodi: 1. da za vse svoje delo in vse potroške ne zahtevam sploh nič, ako so kaj z nevoljo vplačali in 2. da naj gospod sam pride iskat še onih 495 din., ako se mu za vplačilo težko zdi. In res je prišel 18. jan. 1925 g. Karl Goldschnig, lastnik umetnega mlina in hišni posestnik iz Frama, h. št. 63, po omenjeni denar, katerega sem mu nazaj izročil vpričo 5 oseb, ki so bile slučajno ravno takrat v župnijski pisarni navzoče. Za vse svoje delo nisem utaknil v svoj žep niti vinarja, pač pa sem svoj žep še izpraznil za poročencema kupljeni kolek in za izplačilo pristojbin cerkvenim uslužbencem, ktere so jim pristojale od poroke Goldschnig.*«

99 Aljančič v nekem dopisu neimenovanemu prijatelju med drugim piše o Kraglu: »*Lepo ga* [Kragla, op. B. G.] *pozdravi v mojem imenu in mu povej, da sem imel priliko občudovati njegovo kroniko župnije v Framu pri Mariboru. Čudovito delo. Je rojen kronist. Tržič ne bi mogel dobiti boljšega zgodovinarja, da ga opiše.*« (Zasebni arhiv družine Podrekar, Zapuščina Viktorja Kragla, dokument Maribor, 10. 5. 1936).

100 Okupator je slovenske knjige, spise in drugo dragoceno gradivo našel v semenišču, kjer je Kraglovo framsko zgodovinsko zbirko hranil framski bogoslovec Franc Petek (1916–1959), ki jo je tudi preučeval (prim. NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Življenjepis, str. 7). Ohranjenih je kar nekaj pisem sosednjim župnikom za zbiranje raznih biografskih in drugih podatkov. Eno zadnjih je poslal Francu Polaku (1889–1950), župniku pri Št. Janžu na Dravskem polju, 9. maja 1929: »*Za tisk sestavljam zgodovino framske župnije in tako morajo priti v poštev tudi natančni življenjepisi nekdanjih framskih učiteljev in ravno kar trije nekd. tuk. učitelji so dalj časa službovali v Št. Janški župniji (…) Vsak – kakeršenkoli – še bolj neznaten ali malenkosten drobec – bi bil dobrodošel – zlasti da se more sestaviti njihovega življenja in delovanja zanesljiv in resničen ter natančen popis.*« (NŠAM, Zapuščine duhovnikov, Viktor Kragl).

101 *Bogoljub* 27, avgust 1929, št. 8, str. 174, »Jubilejna proslava prvega sv. obhajila«. V framski šoli je poučeval 117 dečkov in 105 deklic. V šestrazrednici je učil verouk vsak razred dve uri na teden, torej 12 ur. Poleg tega je učil na ekskurendni šoli na Planici 38 otrok dve uri na teden. V poletnem času je imel ob torkih in petkih šolsko mašo. Zakrament spovedi in obhajila so otroci prejeli redno vsaj enkrat na mesec. Skupno so se udeležili tudi procesije na telovo (prim. NŠAM, Škofijska pisarna, Vizitacije, F 61, 1921–1928, šk. 16, Izkaz o veronauku in duhovnih vajah otrok za šolsko leto 1927/28, Fram, 19. 5. 1928.

posvetitve Jezusovemu Srcu, poučevanje, spovedovanje in previdevanje. Resno se je lotil tudi prosvetnega dela v Slovenskem katoliškem izobraževalnem društvu. Sodeloval je pri 50-letnici framske šole, ki so jo praznovali v šolskem letu 1923/24; takrat je imel nagovor pri pokopališki kapeli za pokojne učitelje.[102] Vse je šlo gladko do prihoda šolskega upravitelja Valentina Ivanuše, s katerim sta se očitno spoznala že v Št. Vidu, saj je od tam prišel tudi on. V Framu je želel ustanoviti čitalnico, zato je leta 1922 sklical občni zbor, na katerega je bil povabljen tudi Kragl. Ta se ga je udeležil in se zavzel za skupno prosvetno delo. Pravilom je želel dodati le točko, da bi »*širili ljudsko izobrazbo na temelju katoliške vere*«, pri tem pa sta se z Ivanušo razšla. Iz te čitalnice se je kasneje razvil framski Sokol. Očitno je bil Ivanuša ne le liberalec, ampak zagrizen nasprotnik katoliške vere, saj župnika Kragla ni spustil k svoji umirajoči hčeri, da bi prejela poslednje zakramente, na mrtvaškem odru pa ni dovolil, da bi ji sklenili roke.[103] Kragl se je za svoje društvo zavzel s prirejanjem kakovostnih predavanj, ki jih je najpogosteje imel kar sam (predaval je o svojih potovanjih), dobro je založil knjižnico in poskrbel za zunanje dejavnosti (izleti, romanja in obiski).[104]

Viktor Kragl z veroučenci kot kaplan v Fari pri Kočevju (zapuščina Viktorja Kragla, hrani Maksimiljan Košir).

Kraglovo delo je bilo uspešno ocenjeno tudi ob vizitacijah.[105] Poleg dekanijskih vizitacij je posebej izpostavil kanonično vizitacijo škofa Karlina 19. in 20. maja 1928. Škof je priznal, »*da je bil ginjen nad uspehi, a je obenem sam začrnil vso njeno lepoto s pikrimi nauki v svoji napitnici o pastoralni modrosti*«.[106] V poročilu ob vizitaciji je škof predstavil svoj pogled na župnijo in dogajanje: »*Župnija Fram šteje t. č. nad 2500 duš in je še vsled tega potrebna nedeljska dvojna sv. maša s pridigo; s posebnim ozirom na priložnost za pogostejše prejemanje sv. zakramentov je pa ta potreba naravnost nujna. (...) Nedelj se ne posvečujejo tako, kot bi se morale. Vsak najmanjši vzrok (malo dežja ali blata) se hoče imeti že za zadosten vzrok za opuščanje nedeljske službe božje. Najžalostnejše je, da precej starišev lastne otroke od službe božje odvrača in jim jo zabranjuje. (...) Tudi nedeljsko delo je po župniji zelo razpredeno. Krivi temu so največ mestni bogatini, ki imajo tukaj svoje vinograde, in silijo svoje podložne k nedeljskemu delu in ta vzgled ob nedeljah delati so začeli posnemati že marsikateri, že [???] bolj mlačni, kmetje. (...) Ob delavnikih je udeležba pri sv. maši zelo slaba; vendar ni nobenega dne popolnoma brez vsakega sv. obhajila. (...) Ena naj-*

---

102 Izčrpno poročilo je objavil *Slovenec* 52, 4. 7. 1924, št. 150, str. 5–6, »Proslava šolske 50-letnice v Framu«. Poleg velike množice ljudi so se proslave udeležili imenitni gostje: mariborski veliki župan Otmar Pirkmaier, okrajna šolska nadzornika Matija Lichtenwallner in Ljudevit Černej ter veliko učiteljev.

103 *Žalost in veselje*, str. 404. Še več, Ivanuša ga je tožil na škofijo: »*Vljudno prosim, naj bi se blagovolilo tukajšnjemu župniku gosp. V. Kraglu naročiti, da ob priliki 'Vednega češčenja', ki bo v Framu v dnevih od 17. do 19. t. m. ter pri božjem grobu ne bo silil šolskih otrok dnevno k večurni navzočnosti v cerkvi. V cerkvi je sedaj še premrzlo in otroci niso dovoljno oblečeni še manj primerno obuti. Starši so v skrbeh za zdravje svojih otrok, toda ne upajo se protiviti, boječ se župnikovega maščevanja, ki obstaja v surovem ravnanju z otroki, v slabem redovanju ter v zasramovanju otrok in staršev. Na posledicah večurnega klečanja ob gori omenjeni priliki, je predlani za sklepnim revmatizmom umrla 13-letna učenka V. razreda, dočim nočem istega trditi o svoji 9 ½ letni lani v majniku za isto boleznijo umrli hčerki. Ker župnik gosp. Kragl kaže v teh ozirih popolno nerazumevanje, zato ponovno prosim, da se mu zabrani v pomladnih mesecih, bodisi ob priliki 'Vednega češčenja', bodisi pri božjem grobu siliti otroke k daljšemu klečanju ozir. večurnemu bivanju v cerkvi. To je želja vseh prizadetih staršev, uspešna prepoved pa bi staršem in otrokom zopet vrnila pravi smisel za cerkvene pobožnosti.*« (NŠAM, Škofijska pisarna, D 20/18 (1918–1925) – Dravsko polje, šk. 19, Valentin Ivanuša, pismo lav. kn. šk. ordinariatu, Fram, 8. 3. 1928, št. 160. Notica o smrti Ivanuševe hčerke tudi v *Jutro* 8, 18. 5. 1927, št. 117, str. 7, »Dopisi: Fram«).

104 *Žalost in veselje*, str. 403, 407, 414. Kragl piše, da so bili sicer vsi učitelji liberalci, vendar spoštljivi, dostojni in strpni, toda po Ivanuševem prihodu so se razmere spremenile, saj je sčasoma postal njegov največji sovražnik. »*Vem, tudi največje težkoče sem zmagoval, dokler sem imel oporo v svojih predstojnikih, v knezoškofu dr. Napotniku in v dekanu Adamu Grušovniku. Po njihovi smrti, ko je prevzel vodstvo škofije dr. Karlin, vodstvo dekanije pa Alojzij Sagaj, pa res ne vem, kako bi bil prenesel udarce, ki so me zadeli; brez posebne, izredne božje pomoči.*« (prav tam, str. 403). O delu čitalnice gl. tudi: *Jutro* 6, 8. 8. 1925, št. 183, str. 7, »Dopisi: Fram«. Ko so mu podporo odrekli nadrejeni, je tudi z njihove strani dobival opozorila: »*Tu uradno so se izporočile pritožbe, da gospod župnik s šolskimi otroki ne ravnate prijazno in ne enako pravično. Opozorite se zato na poglavja v lavantinskih sinodalnih knjigah (...). Naroči se Vam, da se ravnate natančno po tamkaj podanih navodilih.*« (NŠAM, Škofijska pisarna, D 20/18 (1918–1925) – Dravsko polje, šk. 19, Lav. škof. ordinariat, pismo ŽU v Framu, Maribor, 29. 8. 1927, št. 1847).

105 Vizitacijska poročila so sploh v Mariboru zelo skopa, podobno kot v Ljubljani po nastopu škofa Rožmana, saj niso bila več opisna, ampak formularska. Tako lahko preberemo dekanovo oceno župnika za dekanijo Dravsko polje za leto 1929, št. 497: »*Se veliko trudi v cerkvi, a preoster v besedah in računih, kar odbija ljudi, v gostilne ne zahaja.*« V priloženi listi duhovnikov pa: »*Viktor Kragl, župnik in katehet, star 46 let, 11 službenih let, župnik in katehet, 9 let v Framu, majhne postave, zdrav in krepak, izpolnjuje določbe. Zelo razburljive narave.*« (NŠAM, Škofijska pisarna, D 20/18 (1918–1925) – Dravsko polje, šk. 19).

106 *Žalost in veselje*, str. 272.

hujših nesreč za župnijo je, da je tako malo število dobrih krščanskih mater – vzgojiteljic. Če bi vse matere s tako veliko skrbjo skrbele za duše svojih otrok, kakor skrbijo za njihovo telo (zlasti za – dostikrat preobilno – jed), bi bila lahko tuk. župnija med najboljšimi. Kljub večkratnemu stanovskemu pouku mater, ni čutiti posebnih uspehov. (...) Zelo velika opora pri verskonravni vzgoji otrok je veroučitelju učiteljica gdč. Helena Raunicher, ki z lastnim prelepim vzgledom (tudi z vsakdanjim sv. obhajilom) in modrim opominom in spodbujanjem v šoli premnogo stori v čast božjo in dobrobit bližnjega ter zna tako lepo plemenititi in blažiti otroške duše k ljubezni božji.

(...) Največja nesreča pa je za otroke, da se jih v višjih razredih vabi in nagovarja za pristop k Čitalnici, kjer se jim potem v letih odraščanja nudi padlo berilo iz knjižnice, ki je – smelo trdim – poleg nezmernosti in napuha največje zlo v župniji.

Po izstopu iz šole jih skuša Čitalnica kar največ na-se pritegniti, zlasti potom omenjene knjižnice in potom zabave. Kar pa doraščujoči mladini dovolj hudega ni naredila Čitalnica, je pa povzročil tečaj plesne šole, ki je preteklo leto trajal dalj časa in bil dobro obiskan.

(...) Po nekaterih družinah bi pač posamezni člani posvetitev izvršili, a eden ali drugi družinski član to ovira in tako so ti dobri častilci božjega presv. Srca porabili priliko za svoje posvečenje pri katol. izobraževal. društvu.

Tudi s pomočjo III. reda se upa na zboljšanje razmer; do sedaj je v III. redu tuk. skupščini 64 članov, ki večinoma svoje dolžnosti izvršujejo.«[107]

Naporna služba, predvsem pa neugodne bivalne razmere z veliko vlage so Kraglu pustile posledice.[108] Že v otroštvu je imel zdravstvene težave, ki so se kazale v ranah po rokah in obrazu. Na prvem kaplanskem mestu je zbolel še za razširitvijo srca, težave pa je imel tudi z nogami, kar ga je spremljalo vse življenje. Podobne težave je imel tudi v Framu, zato se je njegovo zdravstveno stanje iz leta v leto slabšalo. Po zdravnikovih napotkih in po premisleku je 5. januarja 1931 dal odpoved framski župniji, 18. januarja pa je zadnjič maševal, se poslovil ter odšel v Ljubljano.[109]

V pokoju

V rodnem Tržiču si je Kragl na domu uredil lično opremljeno stanovanje, kjer je ostal do 8. februarja 1931. Naslednja dva dneva je hodil po Ljubljani od cerkve do cerkve, od milostne podobe do milostne podobe žalostnega srca. 22. februarja je obiskal prijatelja Janeza Molja v Trzinu, od 3. do 11. marca pa je pomagal pri duhovnih obnovah v Tržiču. Nato je odšel v Konjice, 16. marca pa je bil v Studenicah na pogovorih o prevzemu tamkajšnjega dušnega pastirstva. Na sv. Jožefa, 19. marca, je šel na oglede v Repnje, 24. in 25. marca pa je že pridigal in spovedoval na Igu. Na veliki četrtek, 1. aprila, je bil v Tržiču, popoldne in ves veliki petek je obiskoval božje grobove po Ljubljani, na veliko soboto dopoldne pa je bil na Štajerskem, kjer je obiskal božje grobove v Mariboru. Od tam se je mimo Frama vračal v Konjice, kjer je na veliko noč maševal bolnikom v bolnici Rdečega križa. Popoldne je bil že na potresni pobožnosti v Ljubljani. Naslednji dan je šel na Vrhniko, v torek na adoracijo na Zaplano in nato v Podlipo. 11. aprila se je za nekaj dni zopet vrnil na Štajersko v Konjice, nato pa 14. aprila v Studenice.[110]

Ko je bil v Ljubljani, je do 11. aprila s prekinitvami bival v Leonišču, nato je odšel v Konjice, 14. aprila pa na novo dušnopastirsko postojanko v Studenice. V času bivanja v sanatoriju je veliko pomagal hišnemu duhovniku dr. Jakobu Kotniku (1881–1952) pri previdevanju bolnikov, zgodnjih jutranjih mašah in nedeljski popoldanski božji službi. Vmes je bil nekajkrat v Tržiču, kjer je zbiral arhivsko gradivo za *Zgodovinske drobce župnije Tržič* in sodeloval pri nekaterih cerkvenih dejavnostih. Želel je poskrbeti tudi za svojo prihodnost. Dobil je več ponudb za dušnopastirsko delo. Najprej so mu ponudili delo v hiralnici v Mengšu, a ga je prepustil bolehnemu Antonu Plevniku, svojemu prijatelju iz Štajerske, ki je tam ostal do konca vojne. Zanimal se je tudi za mesto

[107] NŠAM, Škofijska pisarna, F – 61, vizitacije, Poročilo za kanonično vizitacijo, 19. 5. 1928.

[108] Kragl je zaradi bolehnosti že leta 1919 v Konjicah prejel zakramente za umirajoče. »*Pa kako čuden, nerazumljiv je bil potek vseh teh bolezni, katerim se je zlasti v Framu pridružilo vedno večje pešanje moči v nogah, oz. vedno večje težave v hoji. Ko sem se dostikrat po popolnoma prečuti noči s strahom bližal oltarju, sem se od oltarja vračal čvrst ali vsaj sposoben za nadaljne delo. To hitro menjavanje in vedno, čeprav le trenutno vračanje telesnih moči, mi je dajalo poguma, da se nisem ustrašil tudi zelo hudih naporov.*« (*Žalost in veselje*, str. 684).

[109] Prav tam, str. 175, 270. Ob odhodu leta 1931 je zapisal: »*Leta, v katerem sem kot aktivni dušni pastir vzel slovo od Štajerske precej težko, vsaj se je srce močno navezalo na kraj, kjer sem pustil svojo mladost, pustil svoje najboljše telesne moči in se truden, bolan vračal nazaj na Kranjsko, 'kjer znanci moji še žive, prijat'lji moji v grobih spe'.*« (prav tam, str. 615). V vložnem zapisniku Kraljevske banske uprave Dravske banovine (KBUDB) za leto 1931 sta zabeleženi prošnji za upokojitev in pokojnino, ki ju je lavantinski škofijski ordinariat poslal 7. januarja 1931, št. 2631. Sledi korespondenca z Ministrstvom pravde v Beogradu, vse do 18. avgusta 1931, št. 1522/2, ko je prošnjo poslal ljubljanski knezoškofijski ordinariat in je bil Kragl z odločitvijo Ministrstva pravde 22. avgusta 1931, št. 25716, upokojen. Lavantinski škofijski ordinariat pa je 16. oktobra 1931, št. 1522/3, in 28. oktobra 1931, št. 1522, oddal prošnjo za pokojnino. Uprava je škofiji odgovorila 22. oktobra, finančni direkciji KBUDB pa 11. novembra 1931, št. 1329 (ARS, AS 68, Vložni zapisnik upravnega oddelka II. za l. 1931, 1–5000 in 25001–29.000). Žal ta fond ne hrani nobenega gradiva. Po zagotovilih dr. Jureta Volčjaka iz ARS je v njem ohranjenega le okoli 5 % gradiva, zato tudi omenjenih Kraglovih prošenj ni bilo mogoče odkriti, nekaj pa jih je bilo odkritih po drugih fondih v NŠAL in NŠAM ter so povzete v razpravi. Glede na razvejano korespondenco (župnikovo prošnjo je škofijski ordinariat poslal na Ministrstvo pravde, ki je odgovorilo prek KBUDB, ob pozitivni rešitvi pa je KBUDB posredovala navodila še finančni direkciji) se je zaradi številnih uradov nekaj vendarle ohranilo. Na tem mestu velja iskrena zahvala dr. Volčjaku za vso pomoč.

[110] *Žalost in veselje*, str. 615–616.

sestrskega duhovnika v Repnjah, si šel delovno mesto ogledat ter se čez dober mesec in pol odpravil tja.[111]

Vmes je v Studenicah pri magdalenkah nadomeščal prijatelja, župnika Jožefa Čedeta (1870–1946), ki je s svojim bratom romal v Sveto deželo. Skrbel je za konvent, bil je njihov spovednik in učitelj latinščine za korarice in kandidatinje. V Studenicah so ga obiskale zastopnice šolskih sester sv. Frančiška iz Repenj s prošnjo, naj že vendar čim prej pride v Repnje. Med bivanjem v Studenicah je večkrat obiskal svoje posestvo v Škalcah, kjer je obnavljal vilo, ki jo je 15. septembra blagoslovil. Konec maja je obljubil pomoč še v Tržiču, zato je v Repnje, ki so mu bile posebej pri srcu zaradi prve cerkve, posvečene presvetemu Srcu Jezusovemu v Sloveniji, prišel šele 30. maja 1931. Tam je skrbel za samostan, poučeval v šoli, vodil duhovne vaje za sestre in gojenke, obhajal razne cerkvene slovesnosti (na primer 60-letnica posvetitve cerkve, nov zvon, 50-letnica ustanovitve šole) in vodil romanja.[112] Tako je bilo »*nekaj duhovnega dela res medenega*«.[113]

Iz Repenj se je poslovil na hitro. Pri zajtrku, 3. januarja 1933, je sestram povedal, da jih zapušča. Ob odhodu se je ustavil še v šoli, se poslovil od gojenk ter z avtobusom odšel v Ljubljano.

Za Trzin ga je navduševal in slednjič prepričal njegov krstitelj in predhodnik v Trzinu, župnik v pokoju Janez Molj, ki se mu je selitev v Kamnik zavlekla skoraj za tri tedne, zato je Kragl v Trzin prišel šele 23. maja.[114] Drugo najdaljše službovanje na določenem delovnem mestu je trajalo pet let in pol. V tem času je v Trzinu temeljito prenovil notranjost (obnovljen križev pot, prezbiterij, freska Kristusa Kralja) in zunanjost cerkve ter obhajal nekaj pomembnih dogodkov.[115] Pomagal je pripraviti razstavo ob 50-letnici trzinske osnovne šole.[116] Močno je povzdignil slovesnost ob obisku Marije Pomagaj z Brezij, ki je leta 1935 romala na evharistični kongres v Ljubljano. Dogodek je odmeval tudi v dnevnem časopisju.[117]

Ker je bil Kragl skromen, je lahko preživel. Župnišče je bilo staro slabih 40 let, spodaj dokaj vlažno, ne le zaradi neizoliranosti, ampak tudi zaradi vsakoletnih večkratnih poplav. Glavnica z obrestmi, ki jo je nekdanji zapoški župnik, trzinski rojak Martin Narobe, določil za preživljanje beneficiata, je bila namenjena za vojna posojila, zato je propadla, Kragl pa je dobival nekaj bere, tako »*da se je živeti dalo*«.[118]

Kljub vsemu je bilo bivanje v Trzinu prijetno, saj je imel poleg raznih obiskov duhovnikov (Anton Vovk iz Tržiča, Franc Govekar (1883–1979) s Homca, s katerim sta se poznala še iz bogoslovja, Anton Tomelj (1877–1956) iz Črnuč ...) in sorodnikov malo dušnopastirskega dela, zato se je lahko posvetil pisateljevanju ter raziskovanju zgodovine in arhivov.[119] Poleg že omenjenih kronik Tržiča in Trzina je izdal *Nekrologij svetnih in redovnih duhovnikov lavantinske škofije* ter *Nekrologij tržiške župnije* za 300 let nazaj, *Poročilo ob 40-letnici Prosvetnega društva v Tržiču* in *Poročilo o razvoju trzinske osnovne šole ob 50-letnici delovanja*, sestavil pa je še več rodovnikov posameznih tržiških družin ter napisal več sestavkov za tržiški cerkveni list *Cerkveni glasnik* in knjigo vseh poročencev župnije Tržič. Uredil je zbirko *Tržič v sliki* ter posamezne zbirke razglednic iz Svete dežele, Rima, Francije, Nemčije, Amerike, Slovenije, Jugoslavije, raznih božjih poti, s slovesnosti in kongresov ter javnih prireditev. Pripravil je opis in seznam romarjev prvega vseslovenskega romanja v Sveto deželo leta 1910, predvsem v želji, da se nekdanji romarji srečajo na Brezjah s skupno komemoracijo za prvo obletnico smrti pokrovitelja romanja, škofa Jegliča, kar se je uresničilo 3. in 4. julija 1938.[120]

111 Prav tam. V Repnjah je bival tudi njegov predhodnik Andrej Plečnik (1866–1931), ki pa zaradi bolezni ni mogel opravljati duhovniških opravil in je kmalu po Kraglovem prihodu umrl (prav tam, str. 424). Sicer pa so sestre v Repnjah imele veliko posestvo za oskrbovanje svojih šol, internata in sirotišnice; želele so celo zidati dom za »padla« dekleta, a projekta zaradi finančnih težav niso izpeljale (prim. prav tam, str. 230, 426).

112 Kragl piše o letu 1932: »*Drugače so me pa v tem letu Repnje z vso silo priklenile na-se. (...) Dne 1. avgusta smo se z domačimi konji prav na 'ta velikem' vozu peljali na Brezje k Mariji Pomagaj z gojenkami gospodinjske šole in z 8 sestrami-redovnicami. Še pred 3h zjutraj smo odšli z doma; iz Brezij smo šli še na obisk M. b. na blejski otok in nazaj grede skozi Radovljico, kjer smo mimogrede počastili relikvijo s sv. Krvjo, v Kamno Gorico in v Kropo h kapelici tako da smo domov privozili celo par ur čez polnoč.*« (prav tam, str. 618).

113 Prav tam, str. 230, 347–348, 423–424. Kragl navaja tudi nekaj bolj pohujšljivih prigod, ki jih je povzročila s. Kvirina, ki je bila tako zagreta za poljedelstvo, da je kar sama s konji vozila gnoj ali pa silila sodelavke, da so sredi julija med nevihto z dežniki na njivi plele korenje, da so se ljudje spraševali, »*kakšna strašila so pa na klošterskih njivah*«. V svoji gorečnosti je šla na praznik Srca Jezusovega sadit zelje v pohujšanje vsej fari. Kragl je ogorčeno zapisal: »*[H]vala Bogu, da pa tudi javna očitna kazen zato ni izostala; vse to zelje so namreč tekom poletja gosenice tako razjedle, da tisto leto samostan od več tisoč nasajenih sakih ni pridelal niti 50 zelnatih glav!*« (prav tam, str. 425). Kragl omenja še več zanimivih pripetljajev. Eden takih je bil, ko je bila poleti leta 1932 na oddihu voditeljica mariborske vezilnice in je svoj god praznovala 25. junija, na dan, ko je Kragl oznanil slovesen rekviem na prvo obletnico smrti Andreja Plečnika. Med nunami je zašumelo: »*Tako zaslužna redovnica naj pa ima za svoj god črno mašo! In seveda je bila 'vsled moje brezobzirnosti' častita godovnjakinja globoko užaljena, ker se ni pri nekaterih nikakor hotelo razumeti, da zasluži obletni smrtni dan zaslužnega duhovnika večjo pozornost kot god na letovišču se nahajajoče nune.*« (prav tam, str. 430).

114 Prav tam, str. 270, 350, 436.

115 *Domoljub* 46, 15. 11. 1933, št. 46, str. 584, »Cerkveni koncert (Trzin)«.

116 Kragl, *Kronika duhovnije Trzin*, str. 257 sl.

117 *Žalost in veselje*, str. 437; Kragl, *Kronika duhovnije Trzin*, str. 234 sl.

118 *Žalost in veselje*, str. 442–443.

119 Prav tam, str. 445. Ko Kragl navaja vizitacije predstojnikov, posebej omeni: »*[O]b priliki birmovanja v Mengšu dne 6. maja 1937 Trzin ni bil vreden škofovega obiska in sicer kot edina duhovnija v celi dekaniji, dasi se je ravno tu mogla pokazati vsa prenovljena, zunaj in znotraj, ljubka cerkev sv. Florijana, pri kateri so bile vse številne nove naprave blagoslovljene po ljublj. kanoniku dr. Klinarju dne 8. okt. 1933.*« (prav tam, str. 272).

120 *Žalost in veselje*, str. 445–450. Kragl je za zadnji dogodek pri-

Viktor Kragl z odlikovanji (zapuščina Viktorja Kragla, hrani družina Podrekar).

Ob pisateljskem in raziskovalnem delu je Kragl spoznal, da bi bilo bolje živeti bližje različnih knjižnic, arhivov in podobnih ustanov, zato je želel iz Trzina v Ljubljano: »*Slovo iz Trzina je bilo pa najlepše izmed vseh odhodov iz službenih mest. Od mengeškega župnika mi je bilo naročeno pred odhodom izvršiti precej krut njegov nalog, da do nadaljnega ne bo več sv. R. T. domovalo v trzinski cerkvi. Zbralo se je ono jutro, dne 5. dec. 1938, mnogo vernikov k sv. maši, otroci – šolarji so pod vodstvom svojih učiteljev med to sv. mašo lepo prepevali, po sv. maši se pa v polkrogu postavili z množico vernikov pred cerkev in me povabili v svojo sredo, da so se skupno zahvalili za vse dušne dobrote, katere so z mojim delom prejeli; ginjenost je rasla vedno bolj in bolj in dosegla svoj višek, ko sem šel nazaj v cerkev po burzo, v kateri sem imel pripravljene svete hostije za vse trzinske bolnike, ki so bili navezani na bolniško posteljo; že med sv. mašo sem izpraznil ciborij in monštranco in ko sem dvignil burzo s sv. hostijami za pohod k bolnikom, sem ugasnil večno luč – trenutek, ki nas je vse globoko pretresel.*«[121]

pomnil: »*Slovenec ni maral (!) prinesti opisa poteka te slovesnosti, čeprav so se za njo zanimali po vseh delih sveta, kar pričajo pisma došla na to slovesnost iz Amerike, iz Indije, iz Egipta in raznih držav širom Evrope in iz raznih krajev slovenske zemlje.*« Omeniti moramo še nekrologij lavantinske škofije. Kragl ga je sicer sestavil že leta 1928, »*a tedaj ni našel odobrenja v očeh ted. škofa dr. Karlina / ravno zato, ker je bil od mene sestavljen, // kajti možu, ki je ob mojem škofovanju v Trstu, sestavil duhovniški nekrolog tržaške škofije je pel slavospeve v uvodni besedi// in je vsled tega moral čakati odobrenja dr. Karlinovega naslednika dr. Tomažiča – škofa, ki je nekrologiju napisal 'na pot' na dan sv. Jakoba 1936 uvodno besedo, v katerem to moje delo imenuje 'lepo delo krščanskega usmiljenja' in ga blagoslavlja.*« (prav tam, str. 447).

[121] Prav tam, str. 270–271, 450. V *Kroniki duhovnije Trzin*, str. 347–348, nekoliko širše omenja ozadje tega odhoda: »*Kmalu po birmovanju v Mengšu l. 1937 je pri mizi ob birmovanju po drugih župnijah prevzvišeni svojim duhovnikom pripovedoval, da ga je ted. mengeški nadžupnik naprosil za drugega kaplana z delokrogom v Trzinu, za tedaj, ko bo dušnopastirsko mesto v Trzinu izpraznjeno. (...) S ted. kaplanom Mikušem sta se baje že dogovorila, kako se bo opravljala ob času vakance služba božja v cerkvi sv. Florijana, dokler ne bo škofijstvo poslalo v Mengeš še drugega kaplana, ki se bo naselil v Trzinu. Z vso predstojniško*

Že novembra 1933 se je zanimal za sirotišnico na Viču, kjer so želeli svojega duhovnika, a je bila prošnja zaradi »*nepremagljive ovire*« zavrnjena. V začetku leta 1935 je bilo izpraznjeno mesto na Studencu v umobolnici. Prošnjo bi moral obravnavati njegov znanec, veliki župan Otmar Pirkmajer, Framčan, čigar oče je učiteljeval v Framu in se rad oglasil tudi v župnišču. Po posvetu s prijatelji pa Kragl prošnje ni vložil. Leta 1936 je vložil prošnjo za mesto kurata v ljubljanskem mestnem zavetišču, a je bila zavrnjena.[122] Kmalu je izvedel, da tudi karmeličanke na Selu iščejo duhovnika, a ga je »*prehitel bogataš trgovec Jenko, ki je sezidal stavbo, ki služi prof. C. Potočniku [1894–1950] v stanovanje*«.[123] Ko je izvedel, da na Selu ne bo dobrodošel, je bil opozorjen na Štepanjo vas (danes naselje), kjer je bila posestnica Jedert Bezlaj pripravljena odstopiti parcelo za nastanitev duhovnika, a je temu nasprotoval gradbeni urad, ki ni izdal gradbenega dovoljenja. Leta 1937 so mu v Trnovem ponudili v nakup skromno hišico, ki pa ni odgovarjala njegovim potrebam. »*Po čudnem naključju sem zvedel, da se pripravljajo lazaristi k zidavi nove kapele in otroškega zavetišča v Zeleni jami, glede česar sem v prvem tozadevnem pogovoru, z dne 8. maja 1937, z novim CM vizitatorjem zvedel, da bi mi bilo možno na prazni parc. št. 539/6 k. obč. Moste postaviti lastno hišo.*«[124]

V svojo hišo se je vselil 5. decembra 1938, kakor mu je namenila Božja previdnost, »*kakor vedno bolj jasno razvidim iz vedno poraščujočega stopnjevanja pešanja telesnih moči – zadnjo postojanko v izvrševanju vzvišene duhovske službe, namreč v Zeleni jami, ljubljanskem predmestnem naselju, ki vsepovsod slovi po izredni brezbrižnosti v izpolnjevanju svojih verskih dolžnosti in pretežni mržnji do Boga in do vsega, kar je božjega in svetega*«.[125]

V Zeleni jami je ostal ves čas vojne, vse do leta 1949,[126] in doživljal neprijetnosti vojne. »*Da bi si pri obči zmedi, ki je prvotno nastala rešil vsaj nekaj najpotrebnejšega, sem važnejše svoje stvari dal shranit v hišo svojih starih znancev iz Bohinja (v dneh po 30. aprilu). (...) Člani OF so skrivaj trosili po cestah in pred stanovanjskimi vhodi svoje lepake in po zidovih pisarili svoje pozive; 1. junija 1942 sem gledal pri tem poslu dve najbližji sosedi. Proti vsemu temu [je] započel okupator hudo gonjo. Dne 29. apr. 1942 sem bil slučajno sam doma, mi je ital. vojak pretil, da zapove v hišo streljati, ako ne grem hitro izbrisat iz hišne ograje razne ponoči načečkane čečkarije. /…/ Čim bližje smo bili bojišča, tem pogostejši je bil alarm, ki je večkrat trajal kar več ur. Vendar sem imel srečo, da vsled alarma le trikrat nisem mogel iz središča mesta domov (26. 6. 1944 sem bil ravno na poti k prof. Podrekarju pod Rožnik glede popravila Rembove slike Srca J. in sem moral iskati zavetje v zaklonišču ob Tivoli-ju).*«[127]

Med vojno je bil Kragl tudi varuh kulturne dediščine, saj je zapisal: »*Prav tako srčno veselje mi je prinesel 17. dec. 1941, ko sem na podstrešju vojaške bolnice v Ljubljani izsledil Rembovo sliko presv. Srca J., prvo, ki je bila v Ljubljani izpostavljena javnemu češčenju. Ko sem v naslednjih dneh izgubil upanje, da bi jo bilo mogoče od tam odnesti in rešiti izgube, sem zaprosil raznih slikarjev (n. pr. ljublj. uršulink, 24. 8. 1942 slikarja Jakaca itd.), da bi jo preslikali, pa nobeden se ni upal za to žrtvovati. Črnobel negativ Rembove slike sem dobil dec., barvan fotograf. posnetek pa 31. dec. 1941. Slednjič se mi je posrečilo vendar-le dobiti to Rembovo sliko od vojaške uprave za ljubljanski mestni muzej in še vedno čaka obnove, da bo zablestela v svoji prvotni lepoti. Težko bi naštel vsa pota in vse prošnje, ki jih je bilo treba narediti v ohranitev te za naš narod dragocene slike. Le nekaj osebnosti naj imenujem, kjer mi je bilo treba že*

oblastnostjo je ob razhodu nadžupnik Sušnik naročil, da naj se v nedeljo dne 4. dec. 1938 v cerkvi sv. Florijana v Trzinu oznani sledeče: 1.) Odslej naprej bo v Trzinu ob nedeljah in zapovedanih praznikih sv. maša ob 8[b] zj.; 2.) Popoldanske službe božje ob nedeljah in praznikih odslej v Trzinu ne bo; 3.) Ravnotako ne bo tudi sv. maše ob delavnikih; 4.) Na dan svojega odhoda iz Trzina naj dotedanji trzinski dušni pastir izprazni tabernakelj, kjer naj se nič več ne hrani sv. Rešnje Telo. – Tako se je moralo glasom dogovora med tedanjim mengeškim nadžupnikom in med tedanjim mengeškim kaplanom iz cerkve sv. Florijana dne 5. dec. 1938 umakniti Najsvetejše, ki je od 29. apr. 1902 dalje neprenehoma bivalo v cerkvi sv. Florijana v Trzinu.«

122 Mestno poglavarstvo je razpisalo mesto duhovnika v Mestnem zavetišču za onemogle na Japljevi ulici (ubožnica), kar je objavil tudi *Ljubljanski škofijski list* 68, 1936, št. 5–6, str. 86, »Razne objave«. Zavetišče je bilo premajhno, zato je občina oskrbovance pošiljala tudi v druga (zasebna) zavetišča (pri Sv. Jožefu, v Mengeš, v Staro Loko ...). Za vsakega je plačala 300 do 400 din, prejeli pa so vso potrebno oskrbo (*Slovenec* 64, 13. 12. 1936, št. 286a, str. 6, »Za starčke in onemogle«).

123 *Žalost in veselje*, str. 451.

124 Prav tam, str. 450–451. Lazaristi so z gradnjo začeli 31. oktobra 1937, ko je bil blagoslovljen temeljni kamen. Decembra naslednje leto je bila dokončana kapela, 24. septembra 1938 pa je škof Rožman blagoslovil Mladinsko zavetišče (prim. Kregar, *Moščanska kronika*, str. 342–344). Kregar omenja Kraglov zapis o Zeleni jami v *Kroniki slovenskih mest* 7, 1940, št. 3, str. 222, kjer pravi, da je bila gradnja hiše plačana »*s pomočjo neimenovanega dobrotnika*«; Kregar povzame, da so bili ti neimenovani dobrotniki »*njegovi starši in sorodniki iz Tržiča*«, kar pa ne bo držalo. Kragl omenja, da je gradnjo plačal iz svojih prihrankov (prim. Kregar, *Moščanska kronika*, str. 344–345; *Žalost in veselje*, str. 463). Škoda, da v *Moščanski kroniki* niso upoštevali tudi *Kronike Trzin*, ki je izšla leto pred njo, in vsaj dela Kraglovega arhiva v NŠAL.

125 *Žalost in veselje*, str. 454. Kragl našteva kar nekaj pripetljajev, ki potrjujejo njegove ugotovitve: ko je 9. septembra 1938 pregledoval, kako napredujejo zidarska dela, so ga fantje izžvižgali; prvo noč po vselitvi so mu ukradli večji del zalog živil, ki jih je prinesel s seboj; ponoči s 4. na 5. februar 1939 so mu z grafiti »*Duhovniku smrt*« umazali pročelje hiše (prav tam, str. 453). Hišo je takoj izročil lazaristom, seveda z zahtevo za užitek do smrti. Lazaristi so listine o uporabi vrta urejali šele med vojno, leta 1944 (prav tam, str. 463–464).

126 »*Po prihodu v Ljubljano l. 1938 je sicer močno ponehalo težko dihanje in dušenje, pa tudi trudljivost v hoji, a zato je koncem 1940 in v l. 1941 bilo toliko več dušnih boli, toda padci l. 1942 so čudno in porazno uplivali na telesno zdravje, čeprav sem se za to vse le malo zmenil.*« (prav tam, str. 684–685). Kragl je na ledu padel 2. februarja in 24. decembra 1942, zato je leta 1942 izgubil več kot 38 kg telesne teže (prav tam).

127 Prav tam, str. 470–471.

Viktor Kragl na grobu svojih staršev v Tržiču (NŠAL 107, fotografska zbirka).

glede tega moledovati. Razne italijanske oblasti, prof. dr. Lenček, mag. urednik Fr. Košir, osebje in ravnateljstvo mestnega muzeja, ljublj. škofijstvo, jezuitje, uredništvo Glasnika Srca J., jugoslovanske klišarne, razni fotografi, prof. Bajd, tiskovni referentgaber, ljubljansko županstvo, muzejski konzervator Fr. Mesesnel, ital. konzervator, upraviteljstvo narodne galerije, prof. Podrekar itd. itd.; najbolj zaslužen pri vsem tem je pač mag. urednik Fr. Košir, kateremu dolgujem iskreno hvaležnost in priznanje.«[128]

Maševal je v kapeli sv. Vincencija. Za kapelo je oskrbel križev pot, razne kipe svetnikov in orgle iz ženske kaznilnice v Begunjah, ki so bile blagoslovljene 11. julija 1943. Spodbujal in širil je češčenje Jezusovega Srca. Obhajal je več slovesnosti, na primer 24. maja 1941 prvo sv. obhajilo otrok rudarjev iz Vestfalije. To slovesnost je vodil škof Rožman. 20. julija 1941 je tam novo mašo obhajal Franc Sodja CM (1914–2007). Pri njem sta 5. novembra 1942 zlato poroko praznovala zakonca Rupert Pivec (1863–1947) in Ana (1863–1947), rojena Huber, skupaj s svojo hčerko dr. Melito Pivec (1894–1973), poročeno z dr. Francem Steletom (1886–1972). Kragl je imel v podpritličju več različnih stanovalcev, duhovnikov in redovnikov, ki so se v letih vojne menjavali. 10. maja 1945 so mu ta del hiše zasedli partizani, od 31. maja pa je bila v njem pisarna Zveze slovenske mladine.[129]

Pred tem je Kragl 22. maja 1945 zaradi hude bolezni v hrbtenici, zaradi katere se je večkrat zgrudil, nadškofijski ordinariat zaprosil za dovoljenje za zasebno maševanje. Še isto popoldne je v stanovanju uredil kapelico s sliko sv. Družine, ki je nekoč krasila spalnico pokojnih staršev.[130]

Stanje se je izredno poslabšalo sredi februarja 1946, kar ga je sililo k ureditvi svetnih zadev. Želel je razbremeniti oporočitelja zlasti glede knjižnice in arhivskega gradiva. Želel si je, da bi knjižnica prešla v take roke, ki bi jo cenile in uporabljale v čast božjo in v dobro slovenske domovine.[131]

Zaradi bolezni so mu prijatelji svetovali, naj gre v toplice. Odločil se je za Dobrno in 12. junija 1946 odšel v toplice, kjer je stanoval v vili pri Tavčarjevih, nasproti toplic. V stanovanju si je takoj uredil priročno kapelo, da je lahko vsak dan maševal, potrebščine pa mu je oskrbel konjiški arhidiakon Franc Tovornik (1892–1973).[132] V toplicah je spoznal mnogo dobrih ljudi in z njimi ohranil prijateljske stike. Zaradi draginje se je moral po treh tednih vrniti v Ljubljano.[133]

[128] Prav tam, str. 481–482. *Jutro* 24, 1. 5. 1943, št. 98, str. 3, je ob tem objavilo notico »Važna pridobitev mestnega muzeja«: »*Ko je župnik Viktor Kragl lani pri raziskovanju zgodovine bratovščine Srca Jezusovega, ki je imela svoj sedež in bratovsko sliko pri klarisah, spet v vojaški bolnišnici našel to sliko, je naposled mestno občino naprosil za prizadevanje, naj bi ta, za našo umetnostno zgodovino tako važna slika prišla v mestni muzej, da bi bila dostopna raziskovalcem in sploh javnosti. Kakor smo že zgoraj povedali, je prošnja župana generala Leona Rupnika imela popoln uspeh in je sedaj slika že v varstvu mestnega muzeja.*«

[129] *Žalost in veselje*, str. 461–463. Kragl dodaja: »*Take stanovalce sem imel v hiši, v katero sem zabil zadnje svoje večje prihranke in kjer sem želel živeti čisto sam zase in najti ljubi mir. Niti obdelovanje vrta, ki je poleg hiše, me ni veselilo in sem se v normalnih predvojnih razmerah zadovoljil le z obstranskimi gredicami za gojitev cvetja.*«

[130] Prav tam, str. 686. Stanje se mu je počasi umirilo, zato je od 6. septembra spet maševal v kapeli sv. Vincencija Pavelskega, 29. oktobra pa se je prvič odpravil v mesto. Ko se je vračal, se je ustavil na pokopališču na Žalah, kar ga je tako utrudilo, da sam brez pomoči ni mogel nikamor. Vse to se je vleklo čez božične praznike (prav tam, str. 687). Ko Kragl ni več mogel javno maševati, ga je nadomestil lazarist Mirko Kambič (1919–2017), ki je v kapeli sv. Vincencija javno maševal vsak dan, v nedeljo pa je tudi pridigal in spovedoval. Najprej je bival na Taboru v dijaškem domu, kjer je bil prefekt in ravnatelj. Po zaplembi leta 1947 so ga preselili na drugi konec iste stavbe na Taboru v hiši lazaristov. Po podržavljenju te hiše so ga preselili k jezuitom na Zrinjskega cesto. Po zaplembi te hiše se je preselil v stanovanje Pred škofijo 7 k Čadežu. Nato je bil 13. junija 1949 aretiran in zaprt do 13. junija 1952 (prim. Kambič, *Doživetja*, str. 15–16, 264).

[131] *Žalost in veselje*, str. 688. Kragl je popisoval svojo imovino ter naredil kartoteko za svojo knjižnico in arhivalije od januarja do marca 1946.

[132] Prav tam, str. 689.

[133] Zanj je lepo skrbela sobarica, domačinka Micka Ramšak, obenem je spoznal trgovca Jakoba Verbiča, Jožefa Golavška in druge (prav tam, str. 690). »*Dobrniška voda je povzročevala v meni precejšnje učinke. Že po tretji kopeli me je tako prevzelo, da sem se komaj gibal, a kmalu sem začutil večjo čvrstost, tako da sem se tolažil in upal na dobro učinkovanje. Kmalu po prihodu domov so se javile razne otekline, zlasti na nogah in čimbolj se je bližala jesen, tem slabše je postajalo zdravstveno stanje.*«

Jeseni 1946 se mu je bolezen poslabšala. Počutil se je kot v ječi, saj je bil ves čas priklenjen na dom. Obiski so bili bolj izjema kot pravilo, saj so ga obiskali nekateri redovniki, »*[i]zmed farne duhovščine, dokler je bila še na svojih mestih, ni nobenemu prišlo v misel, da bi se spomnil svojega bolnega sobrata! (…) Kljub bolezni in kljub osamelosti in zapuščenosti sem Bogu hvaležen, da mi je vsaj maševati še mogoče.*«[134] »*Ravno ta čas je padla med vernike ljubljanske škofije vesela vest, da je ljubljanski vladikovini imenovan nov pomožni škof, dosedanji generalni vikar Anton Vovk, stolni kanonik in ravnatelj bogoslovnega semeništča in obenem moj izmed vrst duhovnikov najdražji prijatelj. Čudno zamišljen in molčeč, popolnoma proti navadi, se mi je zdel, ko mi je prišel voščit za god in par dni potem je ta vesela novica prispela iz Rima v Ljubljano.*«[135]

Bolnik pričakuje boljše hrane, svežega zraka in počitka. Njega pa je ljudska oblast kot nedelavnega človeka in spričo njegovega stanu uvrstila v najnižji prehrambni razred.[136] Odvzeli so mu državno pokojnino, dohodki od mašnih intencij pa mu niso omogočali priboljškov, ki bi si jih lahko privoščil na črni borzi.[137]

Kljub vsem tegobam je 2. julija 1947 organiziral shod prvih slovenskih jeruzalemskih romarjev ob 10. obletnici smrti vladike nadškofa Jegliča. Živih je bilo še 140 romarjev. Sv. mašo so imeli na Žalah pri Sv. Križu. Obenem je zbiral podatke o romarjih za knjigo.[138]

Jeseni 1948 je čutil, da se njegovo zdravje od dne do dne slabša. Zdravil se je s čebeljim strupom, a ni nič pomagalo, ravno tako ni bilo izboljšanja s kopelmi.[139] Kljub poskusom, da bi odšel na morje, v toplice oziroma kam iz Ljubljane, na primer v Sv. Križ pri Litiji (Gabrovko) ali na dom služkinje in gospodinje Zefe Blažič v Morje pri Framu na svež zrak, je ostal doma.[140]

Poleg povojnih neprijetnosti, povezanih s prehrano in boleznijo, je imel tudi druge tegobe. Maja 1949 mu je oblast v prehodno sobo naselila šoferja Ludovika Mostarja, čez nekaj tednov, 16. junija 1949, pa je dobil končno odločbo, da mora celotno nadpritličje hiše prepustiti v uporabo mladinski organizaciji, sam pa se je moral takoj preseliti v kletne oziroma podpritlične prostore. V soboto, 18. junija, se je poslovil od knjižnice, v sredo, 22. junija, pa so mu postreščki, verjetno bogoslovci, najnujnejše preselili v podpritličje.[141]

»*Na god sv. Janeza Eudesa, dne 19. avg. pa pride nenadoma na obisk moja nekdanja učenka Terezija Mihelič, vdovela Petek, iz Jurjevice izpod Nove Štifte in ko vidi po stanovanju vse navzkriž kot pripravo za selitev povpraša odločno, ako odhajamo. Na pritrjevalen odgovor je sledila kar odločna zahteva: 'K nam in nikamor drugam!' Po dolgem obotavljanju in premišljevanju sem se udal. Tako nameravam 3. sept. 1949 oditi iz Ljubljane v Jurjevico h. št. 38, pod Novo Štifto, v ribniško dolino, ki slovi po čvrstem, zdravem podnebju in po večini vernih prebivalcih.*«[142]

Kragl je o svojem žalostnem stanju zapisal: »*Varčeval sem pa le zato, da bi si nabral kaj več, kar bi mogel porabiti v dobre namene. Pa tudi tu vmes je posegla Gospodova roka! Slednjič nimam od vsega navarčevanega druzega kot živeti kot najemnik skoraj od miloščine! Kakor lahko mi je bilo svoj čas miloščino deliti, se mi zdi tisočkrat težje miloščino sprejemati; težko umeti, kako to boli. Že prvo leto, ko sem postal v Tržiču lastnik dveh hiš, sem eno prodal za ubogih 5000 K,*[143] *drugo sem pa podaril sorodnikom s pogojem, da mi pripada do smrti*

134 Prav tam, str. 690–691.

135 Prav tam, str. 694, 746. Z Vovkom sta se poznala od 2. oktobra 1927, ko se je Kragl po zahvalnem romanju na Brezje za romanje v Sveto deželo ustavil v Tržiču in se v župnišču srečal z Vovkom.

136 Od 15. julija 1947 je tako dobil dnevno »*pol hlebčka čisto koruznega, težkega, po grlu šćegetajočega kruha in mesečno 20 dkg maščob*« (prav tam, str. 700). V svojem prehrambnem razredu po nakaznicah ni bil upravičen do svežega mesa. Po dobroti prijateljske družine je 3. avgusta 1947 dobil košček mesa, zato je bila takrat na njegovi mizi prvikrat v letu 1947 goveja juha (prav tam).

137 Kljub vsemu mu ni bilo treba prosjačiti, kar se ne bi spodobilo za njegov stan, ampak je vedno našel dobrotnike. »*In čudno, ti dobrotniki večinoma niso iz vrst tistih, katerim bi bil svoj čas dušni pastir ali kakoršen koli dobrotnik, ampak so največ ljudje, ki razumejo imeti dejansko sočutje s pomoči potrebnim, kateremu niso nobene hvaležnosti dolžni. Oh, kako nedoumljiva je božja Previdnost!*« (prav tam, str. 700).

138 Prav tam, str. 709–710.

139 Kragl je ob tem pripomnil: »*Zdravniška veda je pač čudna. Za isto bolezen mi je pred časom zdravnik priporočal najbolj mrzle kopeli, a sedaj se mi nasvetuje najbolj vroče toplice /Čateške/ ali pa pohod k morju.*« (prav tam, str. 715).

140 Toplice mu je želel priskrbeti njegov prijatelj župnik iz Bočne, Jurko (Jurij) Guzej (1898–1977). Očitno sta bila povezana še iz framskih let, saj je bil posvečen leta 1923. Aprila 1948 pa mu je veliko veselje z obiskom naredil Andrej Klobučar, župnik iz Bovca, ki je bil na obisku v Ljubljani (prim. prav tam, str. 715–716, 723, 755).

141 Prav tam, str. 718. »*Ob 10. uri dopoldne tega dne sta me Zdravka in Marija G. odnesli iz male sobice, kjer sem presedel več kot štiri leta vsled svoje obromelosti in užival vsaj tiste skromne ugodnosti, katerih ne bi mogel v takem bolezenskem stanju nikjer drugod. Vse to je s toliko silo vplivalo na žalostno dušo in na vse bolno telo, da mi je morala strežnica na praznik Srca Jez. zvečer dne 24. junija 1949 že pripraviti mrtvaško svečo in mi je naslednje jutro dne 25. junija ob ½ 8 uri podelil misijonar Tavčar CM zakrament sv. poslednjega maziljenja.*«

142 Prav tam, str. 724. Do tu je Kragl svoje spomine pisal v Ljubljani do konca julija 1949. Nov odstavek ima dopisano »*V Jurjevici*«. Naslednje vrstice je pisal od konca maja 1950. Kot navaja Kregar, je bila tudi Kraglova duhovniška hiša na Pokopališki ulici 30 (danes je to otroški vrtec) podržavljena (prim. Kregar, *Moščanska kronika*, str. 345). Po podatkih g. Jožeta Planinška CM je ta nepremičnina po denacionalizacijski odločbi vsebovala: hišo v izmeri 178 m^2, dvorišče v izmeri 190 m^2 in vrt v izmeri 474 m^2. Glede na investicije v času nacionalizacije je bila ocenjena vrednost odškodnine na 111.890,00 EUR, kar je bilo lazaristom v obliki obveznic tudi izročeno. Nepremičnina ni mogla biti vrnjena v naravi zaradi dozidav in vzgojno-izobraževalne dejavnosti, ki poteka v njej. Po zagotovilih vizitatorja g. Franca Rataja CM tako v arhivu province kot v izdani Gajškovi kroniki *Slovenska provinca Misijonske družbe s skupnostjo lazaristov na Hrvaškem* Kragl ni omenjen. Obema gre zahvala za posredovane podatke.

143 *Žalost in veselje*, str. 728. Hišo je kupil čevljar Lovro Tomazin (prim. *Slovenec* 40, 31. 8. 1912, št. 199, str. 2, »Tržiške novice«).

hišna najemnina, kot priboljšek k pokojnini, ki mi je bila od države nakazovana. Škalsko oz. konjiško posestvo bi bil rad namenil na Dom duhovnih vaj, pa je ted. lavant. škof dr. Karlin ponudeni dar zavrgel, zato sem posestvo prepustil v prid misijonom, izgovoreč si do smrti v vili udobno stanovanje in vsakoletni legat nekaj sadnega in vinskega pridelka. Vse to je postalo v sedanji državi državna last in odvzeta mi je bila tudi pravica do izgovorjenega legata in prostega stanovanja. Prav tako je v sedanji državi tržiške sorodnike zadela usoda, ki mi odločno brani sprejemati od njih najmanjše podpore. O framskem grajskem posestvu, podarjenem framski nadarbini, ni vredno pripovedovati, ker je zgodba prežalostna, zlasti če bi vanjo upletel še pojasnilo o par stotisočenem dolgu, ki mi ga še vedno dolgujejo zlasti tisti, ki so me najbolj obsojali za skopuha, a sami veljajo oz. so tedaj veljali za resnične bogataše. V ljubljanski hiši, ki sem jo dal sezidati na lastne stroške, mi je spomladi 1949 oblast odvzela pogodbeno izročeno dosmrtno stanovanje in mi kot težko obolelemu nakazala kletno stanovanje, močno uničeno od vsiljenih najemnikov in vrhu tega še brez kuhinje. Tako sem si moral iskati stanovanja izven Ljubljane kot najemnik brez vsakterih sredstev, ker je prihranjeni denar izgubil veljavo, od države priznana pokojnina mi je pa bila že z dec. 1945 ukinjena. Najbolj pa pogrešam svoje knjižnice in arhiva.«[144]

V Jurjevici je imel v hiši v nadstropju majhno sobico, ki pa je bila topla, saj je bila deloma nad kuhinjo, deloma nad hlevom. Takoj si je uredil sobico z raznimi spomini in nabožnimi predmeti. Z njim je odšla tudi postrežnica Zefa. Maja je ostal brez glasu, da ni mogel niti glasno govoriti niti glasno moliti, zato se je še posebej razveselil otrok, ki so vsak dan prihajali k njemu in peli lavretanske litanije z odpevi.[145]

»*Da bi bila kupa trpljenja še bolj polna, je po božji volji začelo zdravje pešati z dneva v dan še dolgoletni postrežnici in to največ v nogah, tako je že od srede julija 1950 navezana le na dom. Pač nekaj čudnega: Dvočlanska družina z dvema bolnikoma! Pač čas obiskovanja Gospodovega! V sredo vseh teh nadlog je pa došlo iz najvišjega cerkvenega mesta nepričakovano presenečenje: imenovanje vitezom božjega groba*.«[146] Viteštvo mu je prek beograjske nunciature priskrbel dober prijatelj škof Vovk, saj mu je to željo Kragl izrazil še kot tržiškemu župniku.[147] »*V pismu mi je Prevzvišeni naročil, da je izbral za dan slovesne izročitve diplome praznik Brezmadežne in naj mu sporočim, koga si želim, da me ta dan namesto njega vmesti v podeljeno čast. Izbral sem si kar domačega gospoda dušnega pastirja, t. č. ribniškega župnega upravitelja Alojzija Dobrovoljca* [1911–2008]. *Po nagovoru in izročitvi diplome je g. oficijator izpostavil Najsvetejše, sledile so pete litanije Matere božje in, ker je bil ravno praznik Brezmadežne, obnovitev kongregacijskega posvečenja Materi Božji. Po odpeti zahvalni pesmi je podelil sv. blagoslov z Najsvetejšim.*«[148] Nato so imeli v Kraglovi sobi pogostitev za 6 oseb. Kljub pomanjkanju je gospodinja Zefa pripravila okusno večerjo: kuhane kokoši z mastno majonezo, pljučno kvašeno pečenko v smetanovi omaki s širokimi rezanci, prašičevo pečenko s solatami (zelena, rdeča pesa, krompirjeva), krofe in kakavni šarkelj; pili so dve vrsti vina, cviček in štajerc, na koncu pa črno kavo.[149] Imenovanje je odmevalo tudi v dnevnem tisku. Kraglu so med drugim voščili lavantinski ap. Administrator, škof Maksimiljan Držečnik (1903–1978), tržiški župnik Jožef Gregorič (1908–1989),[150] ki ga je Kragl krstil, škof Vovk in škof Jozafat Ambrožič OFM (1903–1970) iz Kahire v Egiptu.[151] Sam pa je ob tem pripomnil: »*Priznati moram, da mi je bilo imenovanje vitezom božjega groba v Jeruzalemu v izredno veselje. Izmed glavnih treh želja, ki jih gojim v svojem zemeljskem življenju, mi je s tem izpolnjena že druga. Prva teh poglavitnih želja:*

144 *Žalost in veselje*, str. 728–729.

145 Prav tam, str. 725, 727. »*Skromni upokojenec, pozabljen in skoro v pomanjkanju vsakdanjega živeža, dasi je bil svojčas imovit.*« (NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Življenjepis, str. 8).

146 *Žalost in veselje*, str. 746.

147 »*V torek, dne 28. nov. 1950 zvečer sem prejel z dnem 25. nov. datirano pismo, ki mi sporoča, da je bila ta dan doposlana ljubljanski škof. ordinariatu od Apostolske nuncijature v Belgradu diploma, v kateri je v posebnem pismu med drugim rečeno: 'Pergratum mihi est, Dominitioni Tuae mittendi Decretum quo ma mus Dominus Cardinalis Nicolaus Cenaale, Victorium Kragl, equittem equestris Ordinis S. Sepulchri Hierosol. elegit, nominat, creat atque instituit...'*« (prav tam, str. 748, 750–751).

148 Prav tam, str. 751, 753. Vovk je svojo prošnjo utemeljil in v Rim sporočil, da že 19 let v ljubljanski škofiji živi duhovnik lavantinske škofije V. K., ki je zadnjih pet let stalno navezan na bolniško sobo in mu je dovoljeno vsak dan maševati kar doma, kar edino mu je v težki bolezni v resnično tolažbo. Ta duhovnik je napisal mnogo nabožnih člankov, romal dvakrat v sv. deželo, bi tudi tretjič, če mu ne bi to preprečila bolezen; v neprestanem stiku s tedanjimi romarji spodbuja ljubezen do sv. Dežele ... Zbral je romarje ob obletnici smrti pokrovitelja, za katerim so opravili rekviem ... Prim. prav tam, str. 749.

149 Prav tam, str. 753, 755.

150 Tudi z Gregoričem sta morala biti dobra prijatelja, saj je bil na njegovi novi maši. Kragl je ob tem zapisal: »*V juliju sem dobil izredno vabilo, s katerim me je novomašnik Jožef Gregorič, kateremu sem kot kaplan v Fari pri Kostelu 18. novembra 1908 podelil zakrament sv. krsta, vabil na svojo novo mašo; kako naj ne bi z veseljem pohitel na novo mašo svojega krščenca, vrhu tega še prvega svojega krščenca, ki ga je Gospod izbral za svojega služabnika. (...) Nisem se mogel premagati, da ne bi vsaj v dveh daljših napitnicah ne dal duška, česar je bilo srce polno ob spominu na svoja najlepša dušnopastirska leta in na delo, čegar sadovi so vidni nad tolikimi svati.*« (*Žalost in veselje*, str. 617–618).
Gregorič pa je v svoj dnevnik 9. julija 1932 o pripravah na novo mašo med drugim zapisal: »*Kmalu po južini je prišel z Vrha, kjer je imel pri sv. Nikolaju sv. mašo, nekdanji prifarski kaplan g. Kragelj V., mirna in tiha duša.*« Na naslednji, novomašni dan, 10. julija 1932, pa: »*Govoranc je bilo čudno dosti: Finžgar, dekan Erker, prof. Stanonik, žpk. Kragelj, Bojc, V., Briški Martin, Premrov, jaz, žpk. Stare, žpk. Kragelj (ta mora biti silno zvezan s Kostelom) pa brojski žpk. Štiglic še pred Kragljem; najdlje je govoril Bojc, najbolje pa Finžgar in Stare. Ob ½ 4h so bile litanije z zahvalno pesmijo, nakar smo se slikali. Potem še malo sem pa tja in ob 5h so odpeljali Kočevarji, ob ½ 6h Finžgar in Kragelj, nato počasi drug za drugim, da so bili ob 9h skoraj samo še pevci, ki sem jih povabil v mraku.*« (NŠAL 532, Zapuščine duhovnikov: Jože Gregorič, f. 219).

151 *Žalost in veselje*, str. 753, 756; *Oznanilo*, 14. 1. 1951, št. 7–8; *Mariborski Verski list*, 4. 2. 1951, št. 3.

Prednja in zadnja stran pogrebne podobice (NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408a).

postati mašnik, je vzklila že v mojem otroškem srcu; kljub številnim zaprekam mi je bila izpolnjena 14. julija 1908. Odkar sem prvikrat pokleknil v Jeruzalemu k božjemu grobu, sem si želel postati služabnik tega najveličastnejšega prostorčka celega sveta; tudi ta želja mi je bila izpolnjena 6. sept. oz. 8. dec. 1950. in še tretja želja, ki jo gojim v svojem srcu – želja srečne smrti – živeti, delati in trpeti in po storjeni ostri pokori najti neskončno usmiljenega Boga.«[152]

Za božič 1950 mu je škof Vovk pisal: »*Prav iskreno Ti želim srečnih božičnih praznikov. Dete, ki je s trpljenjem začelo zemeljsko življenje in ga je na križu končalo, naj Ti pomaga nositi križ bolezni in še druge težave, ki so nad Teboj. Če je volja božja, bodi v novem letu krepak še toliko, da vsaj Marijo še počastiš s svojim peresom. Spominjam se Te. Zelo sem vesel, da je bila slovesnost 8. decembra prisrčna. To je glavno. Pa bodi dobri in zvesti služabnik, ki bo čez veliko postavljen!*« In na drugem mestu: »*Tvoja bolezen me je zaskrbela. Težko mi je tudi, da občutiš tudi trdoto sveta in prijateljev, ko že itak dosti velik križ nosiš. Pa tako mora biti. Ta misel nam zlasti o Božiču lahko prihaja, ko je sam Odrešenik tudi takoj s križem začel. Ves sem v delu in skrbeh. Zelo Ti bom hvaležen, če kakšno uro svojega trpljenja daruješ zame in težke zadeve*.«[153]

Ko je škofu Vovku ob tolikem trpljenju in bolezni v misli na smrt izrazil željo, naj njegovo truplo z vso preprostostjo pokopljejo ob cerkvici sv. Križa, nasproti lične kapelice božjega groba, v podnožju veličastnega svetišča Marije v nebesa vzete, in naj nimajo mrtvaškega govora, samo molitve v cerkvi, mu je ta odgovoril: »*Veliko misliš na smrt. Saj je to zveličavno ... Vedi, da Te pridem gotovo pokopat in iskat pred hišo; tudi govoril Ti bom, da bodo vsaj tedaj zvedeli, koga pokopavamo. Besede zaslužiš že kot trpin!*«[154]

Tako izredno vdan v Božjo voljo in pripravljen na smrt kot redkokateri je naš blagopokojnik snoval in pisal, dokler mu ni smrt preprečila nadaljevanja tega zajetnega dela.

[152] *Žalost in veselje*, str. 757.

[153] Prav tam.

[154] Prav tam, str. 760.

Obenem moramo ugotoviti, da ni bil zamerljiv niti do ljudi, ki so javno blatili njegovo ime ali mu celo grozili. Po koncu vojne je namreč zapisal: »*Učitelja, ki sta se najbolj in najstrastnejše zaletavala v moje delo, in me najgrše po časopisih in v javnosti napadala, sta tudi že umrla: nadučitelj Mihael Verbič iz Sodražice dne 23. nov. 1938 in šol. upravitelj iz Frama Valentin Ivanuš 18. sept. 1945; oba sta našla svoj grob pri sv. Križu v Ljubljani. Bivši škofjeloški žup. Šinkovec, ki je iz prižnice pozivljal svoje farane, da uršulinskega kateheta ni treba ubogati, je 20. sept. 1926 umrl v Kamniku. Škofa Karlina, ki me je očitno žalil že v Belokrajini in v Framu, je božji Sodnik 5. apr. 1933 poklical k sodbi. Bivši framski kaplan, ki mi je v svojem gnevu s samokresom pretil, je umrl 26. jan. 1939 v Storcah; dne 16. nov. 1944 pa je umrl mengeški nadžupnik J. Sušnik, ki me je ob slovesu globoko užaljen, da nisem njemu najprvo povedal oz. naznanil svoj odhod iz Trzina, odslovil brez najmanjše dobre besede; tudi on je našel svoj grob pri sv. Križu v Ljubljani. Res, čudna so božja pota in kako neskončno dober mi je Bog, ki mi daje priložnost najhujše hudo povračevati z dobrim, saj so ravnokar našteti datumi skrbno zapisani v najožjem nekrologiju.*«[155]

Na praznik Nedolžnih otročičev, 28. decembra 1951, je zgodaj zjutraj opravil vsakodnevno svetomašno opravilo. Kmalu nato je mirno počivajočemu v naslonjaču obstalo srce – kot naenkrat obstane ura na steni – in že je odšel ves lep in nasmejanega obraza k Njemu, po katerem je vse življenje hrepenel in kateremu je vse življenje verno in zvesto služil.[156]

V nedeljo zjutraj, 30. 12., so se od Kragla poslovili domačini iz Jurjevice, molitve v cerkvi pa je opravil ribniški župnik Alojzij Dobrovoljc. Zatem so pokojnika odpeljali v Tržič. Kragl je sicer okleval, kje naj bi bil pokopan. Njegova prva želja je bila domača župnija in grob staršev, a jo je kasneje večkrat spremenil. Na koncu je vendarle obveljala prvotna odločitev.[157] Na silvestrovo je prišel v Tržič škof Vovk, ki ga je v spremstvu devetih duhovnikov: kamniškega dekana Viktorja Čadeža (1885–1968), škofijskega tajnika Ivana Merlaka (1923–2015), Tomaža Tavčarja CM (1887–1971), ribniškega župnika Alojzija Dobrovoljca, dupeljskega župnika Antona Hafnerja (1890–1982), kriškega župnika p. Metoda Kranjca KR (1914–1994), mengeškega kaplana Srečka Zajca (1923–1998),[158] tržiškega župnika Jožeta Gregoriča in njegovega kaplana Franceta Gačnika (1927–1988), pokopal na tržiškem pokopališču. Škof Vovk je v pridigi izpostavil njegovo ljubezen do rodnega Tržiča in staršev ter ovrednotil njegovo pisateljsko delo, trpljenje in bolezen. Sošolec Čadež je poudaril predvsem njegovo ljubezen do sv. dežele z romanji in organiziranjem srečanj nekdanjih romarjev. Končno se je od njega poslovil še tržiški župnik Gregorič v imenu tržiške, pa tudi prifarske župnije in v lastnem imenu: »*Vi ste mi namreč kot kaplan moje rojstne župnije posredovali od Boga največjo milost, ko ste mi podelili zakrament sv. krsta. Gotovo niste tistega novemberskega popoldne 1908 niti slutili, da bo ta deček od Kolpe kdaj vršil dušnopastirsko službo v Tržiču! Zato mi je konec oktobra 1945, ko me je prevz. g. škof poslal v Tržič, prišlo na misel: zdaj imaš priložnost povrniti tržiški župniji, kar je ona dala prifarski župniji, ko ste Vi delovali v Kostelu. Ali niso res skrivnostni in čudovito lepi božji načrti?!*«[159]

Avtobiografijo je glede na podobnost zapisa v kroniki Tržič sklenila Gregoričeva roka: »*Sedaj naš dragi pokojnik mirno počiva na Tržiškem pokopališču – pri svojih ljubih starših, sredi med svojim sorodstvom, sredi med svojimi rojaki in prijatelji. V povestnici svojega domačega kraja – si je že sam s svojimi 'Zgodovinskimi drobci...' postavil nevenljiv spomenik. Družinski kamen nad njegovim grobom pa znamuje le kratek pripis:*

Viktor
rsg. župnik fram – ski in vitez božjega groba
**15. X. 1883 †28. XII. 1951.*«

Pogreb Viktorja Kragla (NŠAL 107, fotografska zbirka).

155 Prav tam, str. 503–504.
156 Prav tam, str. 768.
157 Kragl je zapisal: »*Dne 12. marca 1945 mi je bilo s posebnim povdarkom povedano, kako velike neprilike so s prevažanjem mrličev v drug dalnji kraj, zlasti vsled pomanjkanja za tak prevoz potrebnih krst. Vedno sem si želel biti pokopan v grobu svojih †staršev v svojem rojstnem kraju v Tržiču. Omenjeno, tako povdarjeno sporočilo, me je po mnogih dušnih bojih le pripravilo do tega, volno sprejeti še to žrtev in si poiskati kraj počitka tu v Ljubljani. Toda pri sv. Križu si ga kar ne morem izslediti, zato sem ga našel v Štepanji vasi ob kapelici božjega groba pod malo zeleno tratico, v kateri naj se mi izkoplje grob, pa naj se zemlja potem takoj zravna, da bo zopet na nji zazelenela travica in bo takoj po smrti izginila vsaka sled za menoj. V namen za svojo srečno zadnjo uro sem šel takoj naslednji dan po tej odločitvi dne 4. apr. 1945 maševat k božjemu grobu v Štepanjo vas in še tisti dan sem raztrgal svojo prejšnjo oporoko, v kateri sem si izrečno želel svoj grob v Tržiču, in si natančno naročil svoj pogreb oz. pokop v Štepanjo vas h kapelici božjega groba.*« (prav tam, str. 485). O zadnjih pogovorih in željah glede lokacije pogreba v avtobiografiji ni podatkov.
158 Zajec, mengeški kaplan in nato župnijski upravitelj v Črnučah v Ljubljani, je bil od leta 1950 Kraglov naslednik, saj je skrbel za Trzin vse do leta 1972, ko je v Mengeš za kaplana prišel Jože Tomšič (1944–2013), z namenom priprave ustanovitve nove Župnije Trzin leta 1974.
159 *Žalost in veselje*, str. 768–772; ŽA Tržič, Kronika župnije Tržič, leto 1951, str. 57.

Kraglova romanja

Pri Kraglu lahko občudujemo, kako mu je uspelo prepotovati »pol« sveta, in to kljub vsemu njegovemu delu, različnim službenim obveznostim in postojankam širom Slovenije. Vsa ta številna potovanja so mu omogočili dohodki od njegovega vinogradniškega posestva v Škalcah pri Konjicah ter njegova varčnost in skromnost v vsakdanjih potrebah.[160] Njegove poti niso bile potovanja, čeprav si je ogledoval tudi naravne in kulturne znamenitosti. To so bila vedno romanja, katerih cilj je bil določen romarski kraj ali srečanje. Svoja romanja je popisal v avtobiografiji na dobrih stotih straneh; obsegajo čas od nove maše do nemškega napada na Jugoslavijo leta 1941. Kronološko bomo pregledali najpomembnejša romanja in dodali kakšno zanimivost, ki jo je sam omenil.

Po novi maši leta 1908 je pred nastopom prve službe poromal na Rožnik, nato pa je z materjo odšel v Lom, kjer je nekaj tednov nadomeščal bolnega župnika Franca Premruja. Obenem je obhodil še druge slovenske romarske kraje: Sv. Jošt nad Kranjem, Velesovo, Kokra, Jezersko, Mekinje, Sv. Ana v Gozdu, Sv. Primož nad Kamnikom in Sveta gora.[161]

Naslednje leto se je z romanji usmeril predvsem na Hrvaško. Obiskal je Trsat, udarjenega Kristusa pri sv. Vidu na Reki, Cetinje v Črni gori, Hvar, Split, Zadar in Kotor. Poleg tega je bil na evharističnem kongresu v Dubrovniku.[162] Leta 1910 je bil z materjo na evharističnem kongresu v Salzburgu, obenem sta obiskala Brezje, Celovec, Žihpolje in Mario Plain. Tistega leta je s parnikom s še 84 duhovniki odšel na prvo vseslovensko romanje v Sveto deželo.[163]

Naslednji dve leti je malo potoval: »*Kakor pri Fari mi tudi v Sodražici ni bilo mogoče mnogo romati po svetu naokrog, zlasti, ker sem kmalu po svojem dohodu tja moral prevzeti v oskrbo tudi vse župnikove posle vsled njegove bolezni.*«[164] Večkrat je obiskal Novo Štifto, bil je na Brezjah in na mednarodnem evharističnem kongresu na Dunaju, spotoma pa je obiskal Mariazell.[165]

Leta 1913 je ob 1300-letnici milanskega edikta odšel na romanje v Rim ter spotoma obiskal Benetke, Loreto in Asissi: »*Še kot sodraški kaplan sem se prijavil na to rimsko romanje, pa predno je bilo treba oditi na pot, sem bil premeščen v Boh. Bistrico, kamor sem došel 30. 3. ob 10h dop. in sicer še težč, da sem mogel kot prvo opravilo na novem službenem mestu, darovati daritev sv. maše; skrbelo me je, če bo pa moj novi predstojnik privolil k nameravanemu rimskemu romanju, pa hvala Bogu ni storil nobenih ovir.*«[166] Obiskal je tudi očetov rodni Tolmin z božjo potjo na Mengorah in Sveto goro. Naslednje leto je romal na 25. mednarodni evharistični kongres v Lurd. Spotoma so si ogledali večja romarska mesta v Švici in južni Franciji, doma pa je romal v Crngrob in Podbrdo.[167]

V letih prve svetovne vojne in prevrata je romal po različnih krajih po Sloveniji, odvisno od službenega mesta. Po prihodu v Fram je leta 1921 romal na Dunaj, nato na Chiemsee, ogledal pa si je tudi pasijonske igre v Thierseeju na Tirolskem.[168] V naslednjih dveh letih je bil na sestanku katehetov in evharističnem kongresu v Zagrebu, na orlovskem zletu v Brnu in na pasijonskih igrah v Oberammergauu na Bavarskem.[169]

Za leto 1924 je zapisal: »*To leto so se povojne razmere toliko ustalile, da je bilo že možno misliti na kako daljše potovanje; v Sloveniji se še za kaj takega niso mogli odločiti in zato se je naš romar pridružil internacionalnemu romanju, katerega so priredili Nemci s Čehi, Slovaki in Hrvati iz Dunaja, iz Osijeka v Švico, Francijo, Španijo in Italijo v mesecu avgustu.*«[170] Nadomeščal ga je prefekt iz mariborskega semenišča Ivan Kupčič (1897–1965), ki so mu pomagali sosednji župnik Anton Šebat in patri kapucini iz samostana na Studencih v Mariboru.

Leta 1925 je papež Pij XI. razglasil sveto leto, zato je bilo iz Slovenije organizirano skupno romanje Slovencev v Rim. Ob tem je Kragl zabeležil prigodo z nastanitvijo in razporeditvijo gostov pri papeževi maši: »*V Rim smo odšli ob 11 ¼ zvečer in bili nastanjeni v gostišču Opera Pii XI., Via Germanico 142 blizu cerkve sv. Joahima, nedaleč zadaj za Vatikanom, v čisto severno zapadnem kotu mesta. Po zaslugi 'vrlih aranžerjev['] in skrajni 'nepristranskosti' vodstva nas je bilo kar 14 starejših duhovnikov nastanjenih v sobi št. 18, medtem ko so razne kuharice imele, le po dve in dve, lepe, dobro opremljene sobe, v velikih sobah je bila pa komaj po ena umivalna posoda za 3 ali 4 osebe! Sostanovalec pesnik Meško, kakor je vedno na vseh potovanjih kar občudovanja vreden v uslužnosti in potrpežljivosti, se pri teh razmerah ni mogel premagati, da ne bi duška dal tem nezaslišanim razmeram v svojem potopisu, ki ga je priobčil v Koroškem tedniku. (...) Svoj višek je ta občudovanja vredna 'nepristranskost' štajerskega vodstva dosegla v razdeljevanju vstopnic k papeževi maši na binkoštno*

160 *Žalost in veselje*, str. 4.
161 Prav tam, str. 509–510.
162 Prav tam, str. 510–511.
163 Prav tam, str. 511–513.
164 Prav tam, str. 520.
165 Prav tam, str. 522–523.
166 Prav tam, str. 523–524.
167 Prav tam, str. 537, 540–541. Kragl je o kongresu v *Bogoljubu* objavil tri obširne članke skupaj s svojimi fotografijami, kar smo omenili že zgoraj. V zadnjem članku se je skliceval na fotografijo v predhodnem članku (št. 10, str. 330), na kateri je zajel procesijo na ravnini pred lurško votlino: »*Omenjena slika nam kaže procesijo v četrtek, 24. julija. Da sem mogel vsaj večji del dolgega sprevoda spraviti na sliko, sem moral fotografirati s strehe rožnovenške cerkve.*« (*Bogoljub* 12, 1914, št. 12, op. 1, str. 397, »25. mednarodni evharistični kongres v Lurdu od 21. do 26. julija 1914«).
168 *Žalost in veselje*, str. 547–548.
169 Prav tam, str. 550–551, 555.
170 Prav tam, str. 557. Med drugim so romali v Paray-le-Monial in Lurd ter si ogledali tudi mnoga druga mesta in znamenitosti.

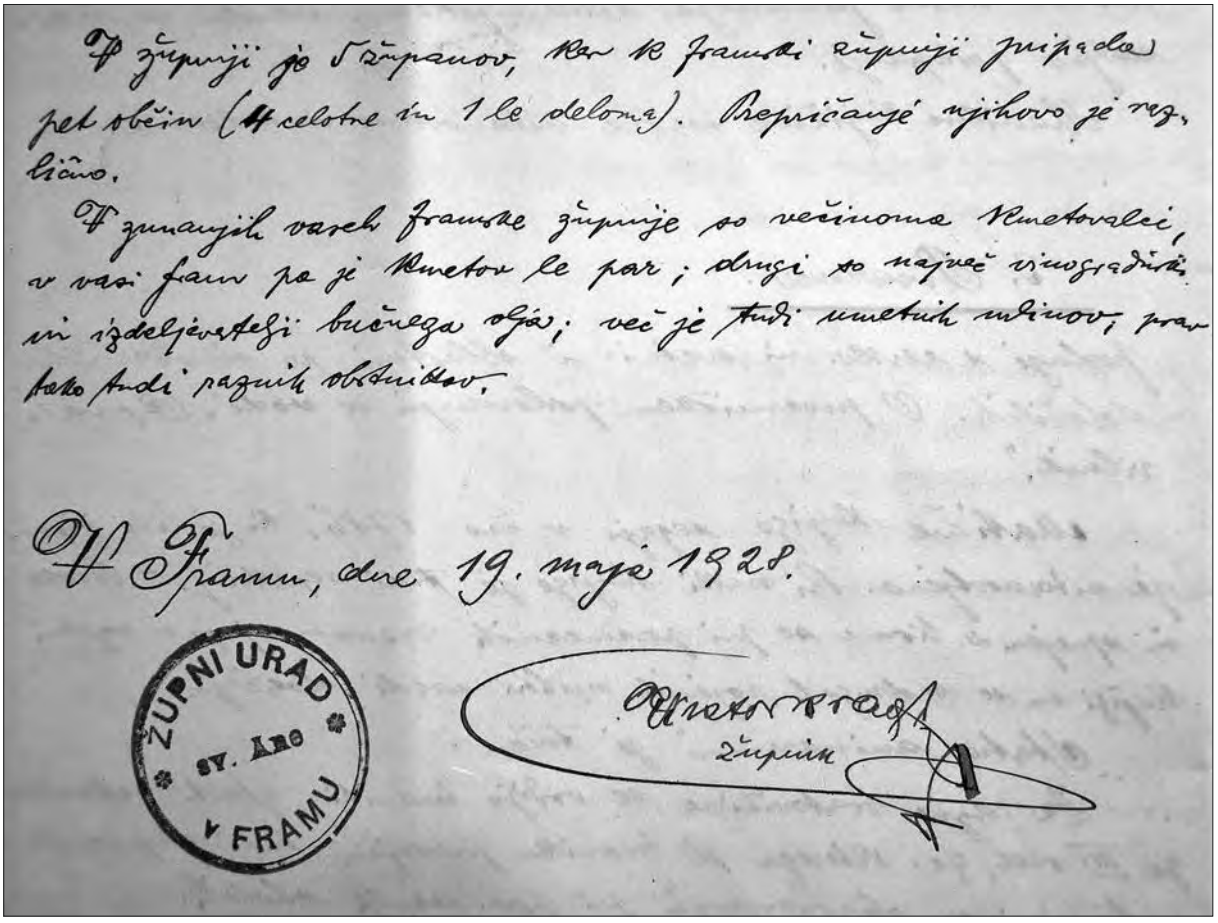
V župniji je 5 županov, kar k Framski župniji pripada pet občin (4 celotne in 1 le deloma). Prepričanje njihovo je različno.

V zunanjih vaseh Framske župnije so večinoma Kmetovalci, v vasi Fram pa je Kmetov le par; drugi so največ vinogradniki in izdelovatelji bučnega olja; več je tudi mlinov, prav tako tudi raznih obrtnikov.

V Framu, dne 19. maja 1928.

ŽUPNI URAD SV. ANO V FRAMU

Viktor Kragl župnik

Zadnja stran vizitacijskega poročila s Kraglovim podpisom (NŠAM, Škofijska pisarna, Vizitacije, F 61, 1921–1928, št. 16).

nedeljo za cerkev sv. Petra; mnogim duhovnikom so razdelili vstopnice za stojišča ob koncu glavne cerkvene ladje, torej skoro za vratmi, medtem ko so kuharice dobile vstopnice v neposredni bližini prezbiterija.«[171]

Naslednje leto (1926) je romal na 28. mednarodni evharistični kongres v Chicago, leto zatem pa zopet v Sveto deželo. Ob tem je zapisal: »*Dvakrat mi je bilo že dano romati na najsvetejše kraje sveta – v Sveto deželo, dvakrat romati v Rim, dvakrat v Lurd, toda tam, kjer nam je božje Srce razodelo svojo neskončno božjo ljubezen, sem bil še-le enkrat, zato sem že dolgo negoval iskreno željo romati še enkrat v Paray le Monial, pa ne le za par ur, ampak vsaj za par dni in to ne v večji družbi, ampak najraje sam in ob tej priliki poromati tudi še na grob dveh skrajno ponižnih in skrajno preprostih francoskih svetnikov, revne lurške Bernardke in neučenega pa pobožnega arškega župnika J. Vianneja, katerega proglasitev svetnikom sem prisostvoval na bink. nedeljo 14. 5. 1925 v Rimu in sem od tedaj neprestano željo gojil pomoči v svojem poklicu prositi ravno pri zaščitniku podeželskih dušnih pastirjev.*«[172] Isto leto je prepotoval še Nemčijo, med drugim Vestfalijo, pa tudi Oberammergau, Köln in Essen.[173]

Naslednje leto se je udeležil slovesnosti ob 1000-letnici smrti sv. Vaclava v Stare Boleslav v Pragi. Bil pa je tudi v Salzburgu, Regensburgu in Konnersreuthu, kjer je obiskal mistikinjo Terezijo Neumann: »*Čez par tednov sem dobil iz Slivnice od župnika Mihaliča vabilo na novomašno gostijo tamk. novomašnika Ledineka, katero hoče župnik za duhovnike pripraviti v svojem župnišču. V svoji polni odkritosrčnosti, katero je*

[171] Prav tam, str. 569. Širše, tudi o problemih s Hrvati, je poročal *Slovenec* 53, 4. 6. 1925, št. 123, str. 1, »Po svetoletnem romanju«. Franc Ksaver Meško (1874–1964) je objavil podlistek »Pod južnim solncem. Malo spominov z našega rimskega romanja« v *Koroškem Slovencu* 5, 29. 7., 5. 8., 12. 8., 19. 8. in 2. 9. 1925, št. 30, 31, 32, 33 in 35, vedno str. 4. Meško je ob tem v prvem podlistku zapisal: »*Vendar pa, da so nas stlačili v Rimu v eno sobo štirinajst duhovnikov, večinoma starejših mož, ko so dali mlajšim duhovnikom in laikom dvema, trem po eno sobo, ni kazalo najsrečnejše roke vodstva. Že res: duhovnik naj bo najbolj potrpežljiv. A če spi človek po petindvajset let ali še več vedno sam, kako naj spi kar naenkrat v takem begunskem ali jetniškem taboru?*« Kragla omenja kot tovariša in prijatelja, saj sta drug drugemu ministrirala pri maši in na romanju hodila skupaj.

[172] *Žalost in veselje*, str. 580, 593; *Slovenec* 55, 3. 9. 1927, št. 198, str. 4 »Dnevne novice: na poti v Palestino«.

[173] *Žalost in veselje*, str. 600–603.

vedno do svojega soseda poznal,[174] *je pa tudi razodel, da bo novomašnik na cerkveno slavje vabil le zanj izbrane. Da bi mi ne bilo treba sosedovega vabila odkloniti, novomašnika pa tudi pred župnijo ne kompromitirati, sem se odločil biti tiste dni dalj časa zdoma. Ta načrt je bil g. sosedu izredno po volji, da je mogel tudi s svojo besedo in sodbo nasproti novomašniku odkrito na dan! Toda vprašanje je bilo, kam naj grem, ko sem vendar komaj iz Prage prišel domov. Tedaj se je mnogo govorilo o Konnersreuthu in o Tereziji Neumann, do katere pa nisem čutil prav nobene naklonjenosti, vendar bi se bil pa rad prepričal na lastne oči, koliko bi bilo raznim razburljivim govoricam verjeti.*«[175]

Zadnje leto v Framu je poleg romanj po Sloveniji (Brezje, Poljčane, Laško) potoval v Budimpešto na praznovanje 900-letnice sv. Emerika, sina sv. Štefana I.[176]

Naslednje leto (1931) se je poslovil od Frama, zato je romal predvsem po Sloveniji. S sestrami iz Repenj je bil prvič na Šmarni gori, obiskal je tudi Trsat in Brezje. Leta 1933 je bil srebrnomašnik, »*zato sem si ga želel prikrojiti v kar najožjo zvezo z romanjem. Slučaj je nanesel, da je 16. julij – jubilejni dan 25 letnice nove maše – padel na nedeljo, ob kateri sem moral iti pridigovat na novo mašo svojega nekdanjega lj. šol. učenca Ludovika Prelog-a in to ravno v Fram, kjer sem najdalj časa župnikoval. Nehote je ta slučaj novomašniško framsko slovesnost zelo olepšal, ko je zjutraj pred oltarjem sv. Ane nekdanji dušni pastir opravil srebrno sv. mašo, ob 10[h] pa njegov učenec novo mašo in to ravno še v dobi svojega 25 leta starosti in vrhu tega je bila med družicami še redovnica, tudi novomašnikova součenka, ki se je, tudi ravno v 25. letu starosti, ravno odpravljala na pot med indijanske misijone, tako je ravno skupna doba teh dveh 25 letnikov – bivših učencev srebrnomašniku izdala njegovo starost, v kateri je obenem to leto praznoval 50 letnico svojega rojstva; to ti je bilo tvarine za običajne štajerske napitnice in zdravice!*«[177] Ob tej priložnosti je želel Kragl skrivoma maševati pri sv. Jožefu nad Celjem ali v Petrovčah, pa so mu Trzinci 14. julija pripravili slovesnost. Lepo so okrasili cerkev in ga prosili, naj mašuje. Ker je slovesnost kmalu minila, je lahko še isti dan poromal v Celje k sv. Jožefu, v Petrovče in nato v Fram.[178]

Leto 1934 je prineslo nevšečnosti: »*Leto, v katerem je bilo z zdravjem, zlasti v zimskih mesecih naravnost obupno. Zato v prvih mesecih sploh nisem mogel z doma.*«[179]

Naslednji dve leti ga je zaposlovalo predvsem arhivsko delo za tržiško kroniko, zato je zbiral gradivo na Koroškem in Goriškem. Obiskal je Gospo sveto, Marijo v Trnju, Celovec, Beljak, Gorico, Sveto goro, Oglej, Sredipolje, Tolmin, Breginj in nekatere druge slovenske kraje, med drugim Brezje, Crngrob, Novo Štifto in Stično.[180]

Leta 1937 je romal na Poljsko v Poznanj na mednarodni kongres Kristusa Kralja, naslednje leto pa se je ukvarjal s prvim vseslovenskim romanjem v Sv. deželo: »*V tem letu sem si navzel nalogo oteti pozabnosti prvo in doslej zadnje slovensko romanje v Sveto deželo in v ta namen sem izbral obletni dan smrti pokrovitelja tega romanja, nadškofa dr. Jegliča kot dan, ob katerem bi se na javnem zborovanju, prirejenem 3. in 4. julija na Brezjah, skupno poklonili spominu vseh že pokojnih jeruzalemskih romarjev iz l. 1910 vsi še živeči slov. romarji ali sami ali pa po svojih zastopnikih. Zamišljen načrt se je vrlo dobro obnesel, toda nakopal mi je grozno veliko dela, številnih potov širom slovenske zemlje in izredno veliko stroškov.*«[181]

Leta 1939 je bil spet v Italiji, leta 1940 pa predvsem po Sloveniji: »*V tem letu sem se namenil slovenskim častilcem presv. Srca Jez. za Dušno in v Glasniku presv. Srca J. postaviti skromen spomenik in sicer tako, da bi kratek opis osvetljevali grobovi pokojnih. Treba je bilo zaradi tega zopet romati širom Slovenije, to pot s fotografičnim aparatom, v katerega sem lovil sem in tja raztresene grobove apostolov božjega Srca; le škoda, da se jih je toliko nabralo, da je zmanjkalo za tak članek odločenega prostora. (...) V tem letu sem začel zbirati tvarino za svoja obširna tri zamišljena dela: 'Razvoj pobožnosti presv. Srca J. in M. med Slovenci', 'Naše šmarnice od začetka do danes' in 'Slovenska božja pota'. Za vse to je*

174 Opomba je v avtobiografiji dodana spodaj. Oznaka je naknadno dodana s svinčnikom: »*Z župnikom Mihaličem na Slivnici in z župnikom Šebatom na Gor. Poljskavi smo kot najbližnji medsebojni sosedi skrbeli, da smo skrbno varovali eden drugemu popoln ugled pri ljudstvu glede farnih poslov in nismo nikoli hoteli ustreči kakim posebnostim in izjemam ali nagajivostim muhastih faranov, čeprav se je potem reklo, da nismo ustrežljivi. V tem smo bili neizprosni, medtem ko so v Hočah in pozneje pod župnikom Garnerjem na Gor. Poljskavi kaj radi izvršili kak krst, ki ni spadal v njihovo področje ali oskrbeli kako mašo, glede katere bi bil moral in smel le domači župnik odločevati.*« (prav tam, str. 606–607).

175 Prav tam.

176 Prim. prav tam, str. 613–614.

177 Prav tam, str. 619.

178 Prav tam.

179 Prav tam, str. 625.

180 Prav tam, str. 625–627, 630.

181 Prav tam, str. 631–632. »*Dne 8. febr. 1947 se je začela tipkati težko zaželjena knjiga 'Sveta dežela in Slovenci', ki naj bi obsegala 6 poglavij, a je bila dotipkana še-le okt. 1948. Prva tri poglavja so bila že zdavna dovršena. Za 4. poglavje, katero naj bi obsegalo življenjepise vseh 540 slovenskih jeruzalemskih romarjev iz leta 1910, je bila pa pripravljena le kartoteka, ki je o vsakem romarju imela nabranih nekaj življenjskih podatkov. (...) Ko sem v jeseni 1947 skončal s 546 življenjepisi slov. jeruz. romarjev in njih voditeljev po Palestini in sem se ravno začel pripravljati na delo 'Lurd in Slovenci', me je Prevzvišeni naprosil, naj sestavim nekoliko obširnejše poročilo o delovanju ljubljanskega škof. odbora za slovenske izgnane duhovnike, ki je deloval od maja 1941 do maja 1945. Delo je bilo precej zamudno, ker je bil odbor zelo delaven in vsestransko zaposlen s skrbmi za tem ugodnejše materijalno stanje ne le kranjske ampak tudi štajerske izgnane duhovščine, v kolikor je bivala na ozemlju ljubljanske škofije, in vseh onih, ki so bivali v Srbiji. Nekako samoobsebi so nastali pri tem razni mejniki, ki bodo v izdatno pomoč kronistu, ki bo pisal o slovenski duhovščini ob času okupacije v letih 1941 do 1945. Še-le v februarju 1948 je prišel na vrsto Lurd.*« (prav tam, str. 706, 713).

Grob rodbine Kragl v Tržiču danes (foto: Miha Šimac).

bilo treba številnih knjig, katerih žalibog vseh ni bilo mogoče najti v Ljubljani, zato jih je bilo treba iskati po drugih knjižnicah, zlasti v Mariboru, v Novem mestu, po nekaterih izven ljubljanskih samostanskih knjižnicah in v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu n/Ljublj., kamor je bilo treba dostikrat stopiti. Zelo mi je žal, da nisem še tedaj, ko je bilo možno, za ta dela oskrbeti potrebne tvarine, rajše v tem pohitel in bi bil n. pr. raje odložil spisovanje kronik na poznejši čas, pa kaj, ko človek ne vidi v bodočnost.«[182]

Zato je sklenil: »*Kakor po nekaj letih spoznavam, mi je božja Previdnost ravno v letu 1940 naklonila mnogo priložnosti, ob katerih sem se mogel takorekoč posloviti od najdražjega na zemlji, kar mi še ostaja in to za več let, morda za zmiraj. To je predvsem že spredaj omenjena Brinjeva gora, na kateri sem preživel tako mnogo lepih ur v delu v dušno korist vernim romarjem, kot po slovo sem poromal še enkrat tja gori 20. majnika 1940. In tedaj sem se z dobro besedo poslovil tudi od ličnega konjiškega doma v Škalcah, od vinograda in sadonosnika tam okoli in vsega, kar mi je dalo v dneh begunstva tolažbo in zavetje.*«[183]

Sklep

Predstavili smo eno pomembnejših osebnosti v zgodovini Tržiča. Viktor Kragl je bil velik človek, vreden spoštovanja in občudovanja. Zavedal pa se je tudi svoje grešnosti, kakor je sam zapisal: »*Naj bo trpljenje, odločeno mi od Gospoda, v zadoščenje za grehe napuha, jeze in nečistosti, kateri sem podlegel, žal že kot gimnazijec, ker nisem namreč našel v mladosti človeka, ki bi me bil dovolj in prav podučil o vrednosti sv. čistosti in o spolnem življenju, za katero sem zvedel le iz uma-*

[182] Prav tam, str. 642, 652.

[183] Prav tam, str. 653–654.

zanih ust sprijenih šolskih tovarišev. Zato pa ravno nisem nikdar opustil kot veroučitelj sicer zelo previdnega, pa prav potrebnega nauka v teh sicer kočljivih stvareh. Kljub svojim mnogim tozadevnim padcem si pa vendar smem priznati, da nobenega takega greha nisem izsilil, ampak je bilo vse, kar je bilo storjenega, storjeno v polnem sporazumu s sogrešnico, brez misli na to, da oba obsoja pravični Sodnik. Kako pač vrag zna slepiti človeka. Še vse hujše pa hoče zlasti zadnji čas, v mojem srcu gospodariti jeza, kateri sem – pač v svoje veliko osramočenje – dal duška z neumestnimi besedami le premnogokrat.«[184]

Prav zaradi te iskrene izpovedi in priznanja ga lahko še bolj občudujemo. Veliki možje so sposobni tudi priznanja napak. V kesanju in zavedanju svoje grešnosti in slabosti si je dal že pred smrtjo oblikovati spominsko pogrebno podobico. Ob tem je v življenjepisu pomenljiv zapis: »*Po tem presv. Srcu je upal doseči svojim slabostim in svojim grešnostim usmiljenje. Zato je dal že dolgo pred svojo smrtjo izdelati po svoje zamišljene podobice. Pred velikim križem stoji božji Zveličar z razprostrtimi rokami, vpodobljen v podobi Njegovega presv. Srca; v štirih vogalih te sličice so vpodobljeni v malih elipsah Žal. Mb., sv. Jožef, angelj varuh in ljubljenka božjega Srca sv. M. Margareta Al.; ob Jezusovem vznožju pa bereš prošnje 'Presveto Srce Jezusovo, usmili se me'. Ta podobica naj bi bila skromen spomin na pokojnega in pod utisom njegovega groba naj izzveni vsakemu, ki bi mu prišla v roke, prošnja za vsaj en vzdihljaj v mir njegovi duši. Druga stran teh podobic je do l. 1950, napravljena kot vzorec za natisk besedila o pokojnikovi življenjski poti, nosila prošnjo prav pripostega prosilca za molitev. L. 1950 je bilo pa treba ta koncept za tiskarno nekoliko spremeniti, da bo o pokojniku govorila resnica tudi po smrti, ker je bil Kragl l. 1950 imenovan za viteza božjega groba v Jeruzalemu. Čeprav se je se je* [sic!] *v življenju imenoval le služabnika Božjega groba, naj pa vsaj pokojnikova posmrtna spominska podobica po njegovi smrti pove, da ni bil pokojni le duhovnik in vpokojeni podeželski župnik, ampak tudi vitez Božjega groba v Jeruzalemu, kar mu je bilo v veliko dušno tolažbo, ker je bil skoraj vsa leta svojega mašništva najtesneje povezan s Sveto deželo*.«[185]

Ob vsem tem bi bilo primerno spodbuditi širšo javnost, z Občino Tržič na čelu, da bi v spomin tako velikega človeka iz svoje srede naredila kako obeležje. Idej in možnosti je veliko. To je lahko zgolj spominska plošča ali kip ob škofu Vovku pred župnijsko cerkvijo. Še primernejša bi morda bila nagrada ali štipendija za obetavne dijake. S tem bi hkrati naredili dve potezi: pomagali bi nadarjenim dijakom in ohranili spomin na tako velikega moža, s čimer bi se gotovo strinjal tudi Kragl. Vsekakor pa bi bilo prihodnje leto (2021), ob 70-obletnici njegove smrti, primerno in potrebno, da posthumno prejme naziv častnega občana Tržiča in plaketo Občine Tržič, saj je s svojim delom pomembno prispeval »*k razvoju in ugledu Občine Tržič*« ter »*s svojimi dosežki*« na področju »*družbenega življenja pušča pečat v lokalni skupnosti ter s tem predstavlja občino doma in v svetu*«.[186] Take pogoje je predpisala Občina Tržič v Pozivu predlogov za podelitev priznanj Občine Tržič za leto 2020. Kdo bi jih bolje izpolnjeval kot ravno Viktor Kragl?

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek BUDB, Vložni zapisnik upravnega oddelka II. za l. 1931, 1–5000 in 25.001–29.000.

AUŠkL – Arhiv Uršulinskega samostana Škofja Loka
Spisi, 3. Spovedniki in kateheti, 1807–1921.
Uršulinske šole, Kronika vnanje uršulinske šole v Škofji Loki, 1891–1918.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 2, Župnije.
NŠAL 5, Deficienti.
NŠAL 5, Exh. Protokol.
NŠAL 14, Vizitacije.
NŠAL 107, Fotografska zbirka, P, Kragl, Viktor.
NŠAL 532, Zapuščine duhovnikov: Jože Gregorič.
NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov in drugih oseb: Viktor Kragl (*Žalost in veselje podeželskega župnika I–II–III*, 1947 (neobjavljen tipkopis)).

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Nekrologiji, Nekrologij Kragl
Škofijska pisarna
D 20 – Dravsko polje
F 61 – vizitacije
Protokoli škofijske pisarne
Zapuščine duhovnikov, Viktor Kragl.

Zasebni arhiv družine Podrekar, Tržič
Zapuščina Viktorja Kragla

Zasebni arhiv Maksimiljana Koširja, Vodice

Župnijski arhiv (ŽA) Tržič, Kronika župnije Tržič

184 Prav tam, str. 729–730.
185 NŠAL 580, Zapuščine duhovnikov: Viktor Kragl, f. 408, Življenjepis, str. 9.
186 *Tržičan* 24, 3. 8. 2020, št. 5, str. 5 »Poziv k posredovanju predlogov za podelitev priznanj občine Tržič za leto 2020«.

ČASOPISI

Bogoljub, 1914, 1920, 1929.
Bogoslovni vestnik, 1937.
Domoljub, 1933.
Duhovni pastir, 1913.
Gorenjec, 1936.
Jutro, 1923, 1925, 1927, 1936, 1943.
Koroški Slovenec, 1925, 1927.
Ljubljanski škofijski list, 1936.
Mariborski Verski list, 1951.
Orjuna, 1923.
Oznanilo, 1951.
Slovenec, 1905, 1912, 1924, 1925, 1927, 1936.
Slovenski učitelj, 1910.
Tabor, 1921, 1923, 1925.
Tržičan, 2020.
Vertec, 1893, 1895.

LITERATURA

Berčan, Anton: Kronika župnije Ribnica. *Kronika* 66, 2018, št. 3, str. 587–600.
Catalogus cleri et beneficiorum ecclesiasticorum dioecesis labacensis ineunte anno MCMIX. Ljubljana: Knezoškofijski ordinariat, 1909.
Gajšek, Lojze: *Slovenska provinca Misijonske družbe s skupnostjo lazaristov na Hrvaškem. Lazaristi ob 90-letnici province (1919–2009) in 350-letnici smrti sv. Vincencija Pavelskega (1660–2010)*. Ljubljana: Misijonska družba, 2009.
Jegličev dnevnik (ur. Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar). Celje, Ljubljana: Mohorjeva družba, 2015.
Kambič, Mirko: *Doživetja sredi mojega stoletja*. Celje: Mohorjeva družba, 2000.
Kragl, Viktor: *Kronika duhovnije Trzin do leta 1938* (ur. Boštjan Guček). Ljubljana: Salve, 2015.
Kragl, Viktor: Zelena jama. *Kronika slovenskih mest* 7, 1940, št. 3, str. 158–166, 222–225.
Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.
Kregar, Jože: *Moščanska kronika. Obširen vpogled v zgodovino kraja in župnije*. Ljubljana: Didakta, 2016.
Lazarini, Franci: Cerkev Srca Jezusovega v Drežnici nad Kobaridom in njeno mesto v slovenski arhitekturi poznega historizma. *Annales* 22, 2012, št. 1, str. 55–64.
Letopis Cerkve na Slovenskem 2000. Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2000.
Nadrah, Ignacij: *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraha* (ur. Matjaž Ambrožič). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2010 (Viri, 30).
Status personalis et localis Archi-dieceseos Goritiensis inuente anno 1913. Gorica: Nadškofijski ordinariat, 1913.
Status personalis et localis Archi-dieceseos Goritiensis inuente anno 1931. Gorica: Nadškofijski ordinariat, 1931.
Šematizem lavantinske knezoškofije 1937. Maribor: Lavantinski knezoškofijski ordinariat, 1937.

SUMMARY

Viktor Kragl (1883–1951). Life tribulations of the Tržič chronicler and parish priest

The article presents the priest Viktor Kragl by drawing on archival documents, newspaper reports, and above all his unpublished autobiography. The period of his life corresponded to the turbulent times underscored by many changes in the societal, social, and cultural systems that also affected religious life. His work marked places where he served across Slovenia and above all his birth town of Tržič, to which he dedicated a monumental chronicle. With his effort, learnedness, and collector's talent, Kragl contributed enormously to the preservation of memory, to the local history of individual places, and especially to ecclesiastical history. For this reason, the discussion at hand seeks to fill the gap in historiography and in the knowledge about the work of rural priests in the first half of the twentieth century.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 069.51:615.4
929Lavička B.

Prejeto: 18. 5. 2020

Breda Škerjanc Kosirnik

mag. farm., Ulica XXXI. divizije 44, SI–4000 Kranj
E-pošta: breda.kosirnik@gmail.com

Tržiški lekarnar Bohuslav Lavička in njegova zbirka

IZVLEČEK

Bohuslav Lavička, po rodu Čeh, je kot lekarnar v Tržiču deloval dobrih 30 let (med letoma 1911 in 1942). Ljubezen do zbiranja starih farmacevtskih in medicinskih predmetov, ki ga je spremljala že od zgodnjega otroštva, je prispevala k temu, da je ustvaril veliko in dragoceno farmacevtsko-medicinsko zbirko, ki je odraz zgodovine lekarništva in zdravljenja ter prikaz zgodovine naravoslovnih in medicinskih znanosti. Razstavljena je v tovarni zdravil Lek v Ljubljani, ki je tudi njena lastnica. Zbirko, ki je izjemnega kulturnega, izobraževalnega in znanstvenega pomena, je Vlada RS na podlagi Zakona o varstvu kulturne dediščine leta 2002 razglasila za kulturni spomenik državnega pomena.

KLJUČNE BESEDE
Bohuslav Lavička, Tržič, lekarništvo, Lavičkova zbirka

ABSTRACT

PHARMACIST BOHUSLAV LAVIČKA FROM TRŽIČ AND HIS COLLECTION

Bohuslav Lavička of Bohemian descent worked as a pharmacist in Tržič for over thirty years (between 1911 and 1942). The love for collecting old pharmaceutical and medicinal objects, which he had felt ever since his early childhood, made it possible for him to create an extensive and valuable pharmaceutical-medical collection reflecting the history of pharmacy and medical treatment as well as outlining the history of natural and medical sciences. The collection is owned by and displayed in the pharmaceutical company Lek in Ljubljana. In 2002, pursuant to the Cultural Heritage Protection Act, the Government of the Republic of Slovenia declared the collection a cultural monument of national significance.

KEY WORDS
Bohuslav Lavička, Tržič, pharmacy, Lavička's collection

»Zgodba o zdravilih in zdravljenju
se v resnici nikoli ne konča. Vsako obdobje,
ki se na videz zaključi, je samo zaprto poglavje,
za katerim se odpira novo.
Od plemenskih vračev do Hipokrata,
od vaških zdravnikov do globalnih korporacij.«[1]

Začetke organiziranega zdravilstva v Tržiču je mogoče zaslediti v 19. stoletju. Z zdravljenjem so se tedaj ukvarjali pretežno homeopati, med katerimi so sloveli Henrik Weis, Elizabeta Peharc, imenovana »Krivčeva frava«, župnika Janez Zalokar in Simon Peharc ter tovarnar Rajmund Jabornik (tudi Jabornegg) pl. Altenfels.[2] Leta 1850 se je v Tržiču naselil Kranjčan Tomaž Pirc, ranocelnik in kirurg. Stanoval je v Cerkveni (današnji Partizanski) ulici 8 in tam kot okrajni ranocelnik deloval do smrti 18. junija 1880. V svoji hiši si je uredil tudi lekarno.[3]

Leta 1899 je radovljiški lekarnar Aleksander Roblek v Tržiču kupil hišo na sedanji Ljubljanski cesti, odprl prvo javno lekarno in jo po štirih letih (leta 1903) preselil v druge prostore[4] (danes Predilniška cesta 2), v katerih je ostala do preselitve v zdravstveni dom leta 1962. Sprva je v Radovljici in Tržiču Roblek delal sam, kasneje pa je zaposlil drogerista Vincenca Eggenberga iz Ljubljane, ki je bil poročen s Tržičanko Antonijo Dev.[5] Ko je leta 1910 Roblek zbolel, je zaposlil mladega farmacevta Bohuslava Lavičko, ki je tedaj delal pri lekarnarju Jakobu Hočevarju na Vrhniki.[6]

Življenjska pot Bohuslava Lavičke

Bohuslav Lavička se je rodil 1. maja 1879 v Chrudimu na Češkem. Oče František je imel vrtnarstvo v bližnjih Jeseničanih in je umrl, ko je imel Bohuslav komaj štiri leta. Posestvo z vrtnarijo je prevzela vdova Marija. Leta 1891, ko je bil Bohuslav star 12 let, je na deželni razstavi v Pragi videl starinsko lekarno, kar je usodno vplivalo na njegovo odločitev za študij farmacije in ga navdušilo za kasnejše zbirateljstvo.[7] Že kot otrok je izgubil sluh na eno uho, kasneje je delno oglušel tudi na drugo. Ker je slabo slišal, se ni rad družil z ljudmi. Verjetno je tudi to pripomoglo k ljubezni do zbirateljstva.[8]

Po končani gimnaziji v rodnem Chrudimu je lekarniško prakso – tirocinij[9] – opravljal v kraju Ledeč nad Sazavou in jo leta 1899 končal v Pragi. Končni izpit je opravil z najvišjim možnim uspehom – *magnacumlaude*. Študij je nadaljeval na farmacevtskem oddelku medicinske fakultete na Karlovi univerzi v Pragi in tam 20. julija 1901 pridobil naziv magister farmacije.[10] Kasneje je opravil še kolokvije iz splošne in specialne mikologije ter bakteriologije.[11]

Po končanem študiju se je leta 1902 zaposlil v lekarni v rodnem Chrudimu. Želja po strokovnem napredovanju in izpopolnjevanju se mu v tem malem avstro-ogrskem mestu ni izpolnila, zato je šel iskat

Bohuslav Lavička, 1912 (hrani: Žarko Lavička).

1 Lužnik Pohar, *Trgovec z življenjem*, str. 213 (spremna beseda dr. Alojza Ihana).
2 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 261.
3 Kurillo, *Tomaž Pirc*, str. 37.
4 Kragl, *Zgodovinski* drobci, str. 70.
5 Prav tam, str. 260.
6 Z življenjsko zgodbo Bohuslava Lavičke se doslej še nihče ni znanstvenoraziskovalno ukvarjal. Prvi zapis o njegovem življenju je mogoče zaslediti v *Farmacevtskem vestniku* (1986, 3, str. 190) ob otvoritvi Lavičkove zbirke v tovarni zdravil Lek v Ljubljani. Leta 2009 so Gorenjske lekarne ob praznovanju okroglih obletnic (40 let ustanovitve zavoda in 30 let priključitve lekarn zgornje Gorenjske) izdale knjigo *Zgodovina in razvoj lekarništva na Gorenjskem* (avtorice Breda Škerjanc Kosirnik), v kateri je popisana njegova življenjska pot (str. 135–163). To delo je najcelovitejši pregled njegovega življenja in dela do tedaj. Podlaga za ta zapis je družinski arhiv, ki ga hranijo njegovi vnuki na dveh različnih lokacijah. Obsežnejši del, ki ga je lastnik imel v Tržiču, je pri Žarku Lavički (Križe pri Tržiču), drugi del, ki je bil v Strahinju, pa pri Slavku Vidicu (Naklo). Vsebina družinskega arhiva so osebni dokumenti Bohuslava Lavičke: računi, potrdila, rokopisi receptov zdravil, ki jih je izdeloval, različni osebni zapisi, herbariji, diploma, dopisovanja s kolegi farmacevti itd., ter zapisi, ki jih je po letu 1945 dodal sin Zdenko. Arhiva nista urejena in doslej še nista bila na vpogled v celoti.
7 Družinski arhiv Žarka Lavičke.
8 Družinski arhiv Žarka Lavičke.
9 Obvezna enoletna učna doba pred vpisom na univerzo.
10 Družinski arhiv Slavka Vidica, diploma Bohuslava Lavičke, 1901.
11 Družinski arhiv Slavka Vidica, potrdilo o opravljenem izpitu, 1907.

NOS DECANUS ET FACULTAS MEDICA

IN ANTIQUISSIMA AC CELEBERRIMA

CAESAREA-REGIA CAROLINA-FERDINANDEA UNIVERSITATE PRAGENSI BOHEMICA

OMNIBUS ET SINGULIS NOTUM FACIMUS

DOMINUM Lavička Bohuslaum

ORIUNDUM Chrudimi IN Bohemia

ARTIS PHARMACEUTICAE MAGISTRUM AGNOSCIMUS.

ACTUM PRAGAE DOMORUM die 20. mens. Julii 1901.

Dr. August Bělohoubek Chemiae

Prof. Dr. Justus Habermann

Čís. 45.350

Magister farmacie Bohuslav Lavička učinil předepsané přísežné úřední zkoušky dne 11. listopadu 1901 úspěšně a nabyl tím způsobilosti ku samostatnému vedení veřejné lékárny.

V Pardubicích, dne 27. února 1907

C. k. okresní hejtmanství:

Diploma Bohuslava Lavičke, 1901, na hrbtni strani diplome potrdilo o opravljenih kolokvijih iz mikologije in bakteriologije ter dovoljenje za samostojno delo in vodenje lekarne (hrani: Slavko Vidic).

Lavičkova lekarna (oficina) v Tržiču, pri recepturi pa njegova prva žena Katja (hrani: Žarko Lavička).

dodatno znanje po Evropi, kar je bila v tistem času običajna pot do pridobivanja strokovnega znanja in napredovanja. Najprej je odšel v Švico, kjer je od aprila 1903 do septembra 1904 služboval v lekarni v Bernu, nato pa v Couvet-Neuchâtel, kjer je delal do aprila 1905. Sledila je zaposlitev v Innsbrucku, do junija 1906 pa v Meranu.[12] V Švici in na Tirolskem se je navdušil za planinstvo in alpinizem. Bil je član več različnih planinskih društev.[13] Nato se je vrnil na Češko v Pardubice in spet domov v Chrudim, kjer je ostal do konca leta 1908. Naslednje leto (1909) ga je poklicna pot pripeljala v slovenske dežele. Najprej je služboval v Idriji in nato na Vrhniki pri Jakobu Hočevarju. V poletnih mesecih leta 1910 je v Tržiču nadomeščal bolnega Aleksandra Robleka, ki je imel lekarno tudi v Radovljici. Tržiška okolica ga je tako prevzela, da se je odločil ostati. Že naslednje leto (1911) je od Robleka kupil hišo in lekarno ter v Tržiču ostal do smrti.[14]

Leta 1914 se je poročil z mlado Zagrebčanko Katjo Rastovčan, ki je leto prej pri njem začela prakso.[15] V zakonu so se jima rodili trije otroci: Miroslav Zdenko (1915–1972), Vlasta (1917–2004) in Ljudmila Liduška (1919–2010).[16]

Po prvi svetovni vojni, leta 1920, je zaprosil za državljanstvo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) ter ga dobil šele leta 1932.[17] Bil je svobodnjak in človek določenih načel, od katerih ni odstopal. Lokalnim političnim veljakom se ni dovolil podkupovati, z lokalnimi klerikalnimi oblastmi ni imel do-

12 Družinski arhiv Žarka Lavičke, potrdila o zaposlitvah.
13 Družinski arhiv Žarka Lavičke, članske izkaznice planinskih društev.
14 *Slovenec*, 24. 3. 1911, št. 69, str. 15.
15 *Slovenski narod*, 4. 11. 1914, št. 262, str. 4.
16 Družinski arhiv Žarka Lavičke.
17 Družinski arhiv Žarka Lavičke, Potrdilo o pridobljenem državljanstvu Kraljevine Jugoslavije št. 30783, reg. štev. 4460, Beograd, 1. 7. 1932.

brih odnosov. Podpiral je sokolsko gibanje, v katerem so sodelovali vsi njegovi otroci.[18]

Leta 1924 mu je umrla žena Katja.[19] Načrt za njeno grobnico na tržiškem pokopališču je izdelal sam. Kasneje (1927) se je še enkrat poročil, in sicer z mlajšo kolegico iz Ljubljane Lidvino Poženel,[20] s katero pa se nista najbolje razumela in tudi otroci je niso sprejeli. Po petih letih zakona se je razvezal in ostal sam z otroki.[21]

Kot farmacevt z velikim znanjem in prakso iz galenske farmacije, farmacevtske kemije in vrtnarstva je želel gojiti zdravilne rastline in jih predelovati v zdravila. Zato je iskal zemljišče, na katerem bi gojil zdravilne rastline in zgradil hišo, v katero bi preselil svojo zbirko, ki je nastajala že od leta 1903, ko je bil v Švici. Na Strahinjskem polju pri Naklem je našel košček zemlje, s katerega je lahko opazoval svoje najljubše gorske vrhove Kamniških Alp, Karavank in Julijskih Alp. Zanj je bil ta predel, rahlo dvignjen kot polica, raj na zemlji. Ker mu ga lastnik ni hotel prodati, ga je vzel v najem, nasadil zdravilne rastline in postavil čebelnjak. Ko je naslednje leto lastnik zbolel in naj bi ga Bohuslav Lavička pozdravil, mu je ta zemljo sam ponudil v odkup. Leta 1938 je Lavička tam zgradil hišo (danes Strahinj 90), tja preselil zbirko in jo začel urejati. Sam se ni nikoli preselil in je še naprej živel v Tržiču. Ob prostih dnevih se je vozil v Strahinj z avtom. To je bil poltovornjak, ki je bil do konca druge svetovne vojne garažiran na posestvu v Strahinju. Po vojni so ga odpeljali vojni begunci, ko so bežali čez mejo na Koroško.[22]

Na posestvu je gojil zdravilne rastline, iz katerih je izdeloval zdravila, jih uporabljal v svoji lekarni in prodajal tudi drugim lekarnarjem. Očitali so mu, da prodaja predraga zdravila.[23] Nasadil je lučnik, ognjič, digitalis, vinsko rutico, meliso, meto, slez, pelin, baldrijan, kamilico in številne druge zdravilne rastline. Izdeloval je zdravilni čaj Miroč, ki ga je leta 1936 patentiral in naj bi pomagal pri čiščenju krvi.[24] Čaj je bil znan po Jugoslaviji, prodajal ga je tudi po Evropi. Znamenito je bilo njegovo zdravilo proti epilepsiji. Tudi to zdravilo je prodajal po Evropi ter celo na Japonsko in v Ameriko. Zadnja pošiljka v Ameriko se je zaradi izbruha druge svetovne vojne vrnila in jo njegovi potomci hranijo še danes. Vsebuje dve steklenički, v eni je tekočina, v drugi prašek.[25] Sestava ni poznana. Med, ki ga je pridelal na posestvu, je prodajal kot zdravilo, saj je bil prepričan, da lahko pomaga pri vseh boleznih, za katere so bile namenjene zdravilne rastline, na katerih so se pasle čebele. Iz zdravilnih rastlin, ki jih je prideloval, je izdeloval različna protiglivična zdravila, s katerimi je zaslovel tudi zunaj svoje nove domovine.[26]

Njegova strast je bilo tudi slikarstvo. Že med študijem v Pragi je obiskoval tečaj slikanja na likovni akademiji.[27] Največ je slikal pokrajinske motive v impresionističnem slogu, in sicer v oljni tehniki na kartonu ali platnu. Najprej je narisal predlogo (v skicirko, olje na karton) in jo izdelal do najmanjše podrobnosti, kasneje pa je po predlogi naslikal večje formate (olje na platno). Velik del slik je nemški gestapo med drugo svetovno vojno zaplenil in odpeljal. Ohranilo se je le nekaj skic malega formata z gorskimi motivi Švice, domačih Jeseničanov in Gorenjske ter slika ledenika v Dolomitih velikega formata, ki jo je gestapo sicer zaplenil, a je po vojni ostala na Bledu in bila vrnjena lastnikom.[28]

Lavička je v farmacijo usmerjal tudi svoje otroke. Sin Zdenko je leta 1933 maturiral in že pred drugo svetovno vojno, leta 1938, diplomiral na farmacevtskem oddelku filozofske fakultete v Zagrebu. Zaposlil se je v očetovi lekarni v Tržiču. Hčerko Vlasto je Lavička poslal v Prago na študij vrtnarstva, da bi nadaljevala družinsko tradicijo in mu pomagala pri gojenju zdravilnih rastlin. Najmlajša hčerka Liduška je pred drugo svetovno vojno maturirala in odšla študirat farmacijo v Zagreb. Spoznala je češkega študenta farmacije in se že pred začetkom vojne (verjetno leta 1940) kljub očetovemu nasprotovanju preselila na Češko, kjer je končala študij farmacije in tam ostala.[29] Zdenko in Liduška sta maturirala na gimnaziji v Kočevju, čeprav je bila gimnazija v Kranju, s katerim je bil Tržič prometno tedaj povezan z vlakom.[30]

Kot velik svetovljan in svobodomiseln intelektualec s kritičnim pogledom na takratna politična dogajanja v Evropi je bil Lavička ob začetku druge svetovne vojne trn v peti lokalnim nemškutarjem. Sin Zdenko, ki je delal v očetovi lekarni, in hčerka Vlasta sta se takoj povezala s partizani ter jih oskrbovala z zdravili in sanitetnim blagom iz očetove lekarne. Sam Lavička pri tem ni sodeloval, a jima ni branil. Velikokrat je pripravil zdravila, da sta jih odnesla partizanom. Ko je Zdenko spoznal, da mu je gestapo na sledi, je spomladi 1942 odšel v partizane. Takrat so Nemci hčerko Vlasto zaprli v Begunje.[31]

Na začetku junija 1942 so partizani v Kovorju ustrelili nemškega sodelavca. Nemci so se maščevali

18 Pričevanje hčerke Vlaste v filmu RTV Slovenija *Vsak človek se rodi svoboden,* 1989.
19 *Jutro*, 19. 11. 1924, št. 272, str. 7.
20 *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo* 5, 1928, št. 41, str. 2.
21 Družinski arhiv Žarka Lavičke.
22 Družinski arhiv Žarka Lavičke.
23 *Naša moč*, 17. 1. 1913, št. 7, str. 1.
24 Družinski arhiv Žarka Lavičke, recept in ovojnina za pripravo čaja Miroč, patent.
25 Družinski arhiv Žarka Lavičke, vrnjeno zdravilo proti epilepsiji, odposlano v Ameriko.
26 Družinski arhiv Žarka Lavičke, recepture, pošta.
27 Družinski arhiv Žarka Lavičke, potrdilo o opravljenih tečajih.
28 Družinski arhiv Žarka Lavičke, slike in skice iz družinskega arhiva.
29 Pričevanje Marije Brenčič v filmu dokumentarnega programa RTV Slovenija *Vsak človek se rodi svoboden*, 1989.
30 Družinski arhiv Žarka Lavičke, spričevala.
31 Film RTV Slovenija *Vsak človek se rodi svoboden*, dokumentarni program, 1989.

Bohuslav Lavička, verjetno leta 1941 (hrani: Žarko Lavička).

tako, da so ustrelili deset talcev, devet so jih pripeljali iz begunjskih zaporov, Bohuslava Lavičko pa so odpeljali iz lekarne. Bil je opozorjen, da ga Nemci nameravajo aretirati in ustreliti, a se ni želel skriti. Kot talca so ga ustrelili 16. julija 1942 v Kovorju pri Tržiču.[32] Tam je tudi pokopan.

Po smrti Bohuslava Lavičke so Nemci lekarno in hišo z vsem inventarjem zaplenili, v lekarno pa nastavili nemško farmacevtko Lotte Langelot. Po vojni je lekarno prevzela Marija Poženel, ki je že prej delala pri Lavički. Po vrnitvi iz koncentracijskega taborišča je lekarno prevzel sin Zdenko, ki je v očetovi lekarni delal do odhoda v partizane leta 1942. Nemci so ga še istega leta (septembra 1942) v bitki Kokrškega odreda v Udin borštu zajeli in prepeljali v zapor, najprej v Begunje na Gorenjskem, potem pa v Dachau in kasneje v Flossenbürg. Leta 1945 se je skozi Olomuc vrnil v Tržič in prevzel lekarno. Vključil se je v politično življenje ter opravljal pomembne funkcije na političnem, strokovnem in izobraževalnem področju. Spomladi 1946 je odšel v Beograd na ministrstvo za zdravje, kjer je služboval dve leti. Leta 1948 je bila Lavičkova lekarna podržavljena, ustanovljena je bila Okrajna lekarna Tržič, Zdenko Lavička pa je bil imenovan za prvega upravnika.[33]

Hči Vlasta je končala študij vrtnarstva na Češkem, se vrnila v Slovenijo, kasneje pa prevzela hišo v Strahinju. Hči Liduška je ostala na Češkem in je delala v lekarni kot farmacevtka.[34]

Lavičkova zbirka in njena zgodovina

Farmacevtsko-medicinska zbirka Bohuslava Lavičke je ena manjših v Evropi, vendar po kakovosti

[32] Pričevanje Marije Petek v filmu dokumentarnega programa RTV Slovenija *Vsak človek se rodi svoboden,* 1989.

[33] Družinski arhiv Žarka Lavičke, sklep o zaposlitvi.

[34] Družinski arhiv Žarka Lavičke.

Lavičkova zbirka, oprema lekarne s konca 19. stoletja (foto: Gašper Srečnik).

Lavičkova zbirka, lekarniška omarica, 1620, samostan Neumarkt (foto: Tomaž Lauko).

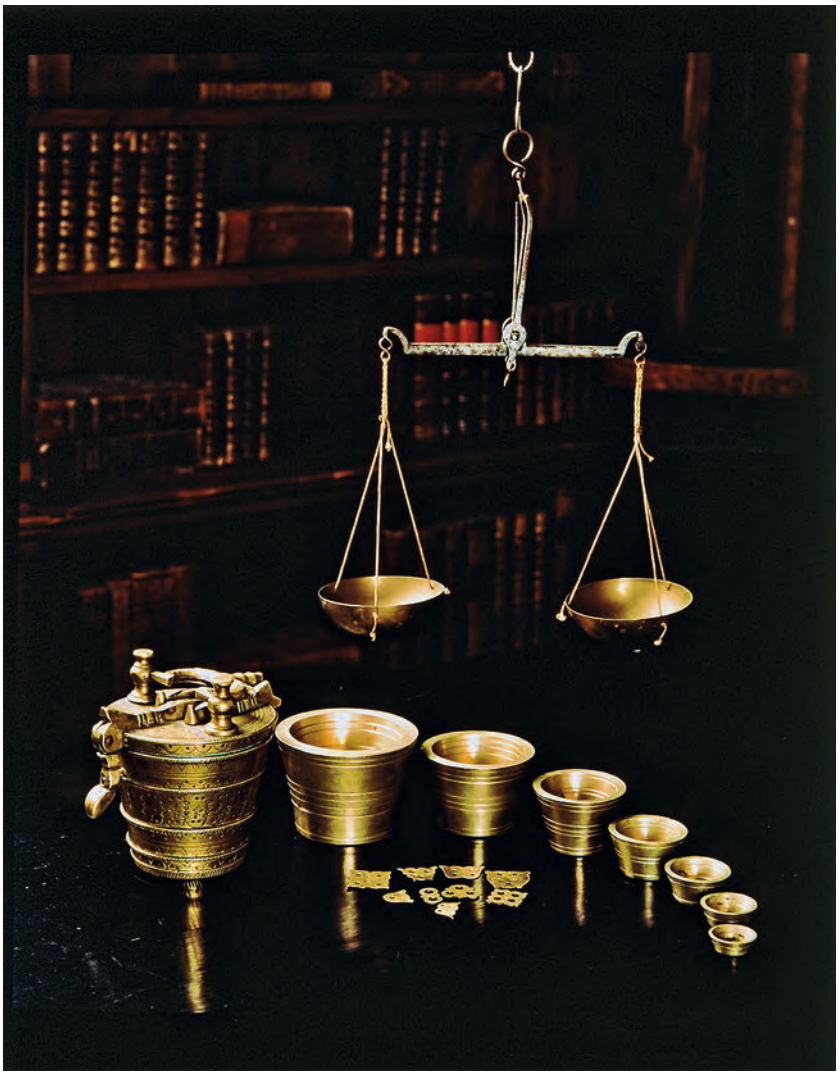

Lekarniške uteži iz Lavičkove zbirke (foto: Tomaž Lauko).

eksponatov ena bogatejših. Je odraz zgodovine lekarništva in zdravljenja na splošno ter prikaz zgodovine naravoslovnih in medicinskih znanosti.

Zgodovina zbirke

Leta 1903, ko je Bohuslav Lavička služboval v Švici, si je ogledal narodopisno razstavo, ki ga je prevzela ter spodbudila njegovo nagnjenje in smisel za raziskovanje in zbiranje starih predmetov in zgodovinske dokumentacije. Prvo starinsko majoliko je kupil leta 1904 v Bernu v Švici.[35]

Pet let kasneje (1909), ko je delal v lekarni v Idriji, mu je uspelo pridobiti precej starih stojnic in drugih posod iz lekarne idrijskega rudnika. Z odkupom Roblekove lekarne v Tržiču leta 1911 je z njo odkupil še lekarniško omarico iz leta 1620 s še ohranjenimi pripravki. Omarica izhaja iz samostanske lekarne v Neumarktu na Tirolskem. Pripravki kažejo na tegobe človeka v tistem času in na verovanje v zdravila vsakovrstnega izvora, saj med njimi najdemo prah človeške lobanje, posušeno kozlovsko kri, posušene zdrobljene kače, prah lisičjih pljuč, žab in deževnikov, pepel sežganih lastovk itd. Med prvo svetovno vojno je Lavička zbral veliko predmetov stanovskih kolegov, ki so mu prepuščali starine v zameno za zdravila, ki jih je izdeloval.[36]

Največji del zbirke je nastal med letoma 1922 in 1935. Predmete in knjige je Lavička kupoval na razprodajah na Dunaju ter po Nemčiji in Švici. Imel je stalne stike z večino največjih evropskih antikvariatov, od katerih je redno prejemal kataloge in bil tako obveščen o celotni ponudbi na trgu. Bil je častni član društva Schweizer Historischer Apothekenwesen. Sodeloval je z znanima zgodovinarjema farmacije Francem Minařikom iz Maribora, ki je nekaj časa

[35] Družinski arhiv Žarka Lavičke.

[36] Družinski arhiv Žarka Lavičke.

delal na Bledu, in Arturjem Krajanskim iz Varaždina.[37] V posebni izdaji *Farmacevtskega vestnika* iz leta 1926 je Minařik predstavil Lavičkovo zbirko in zapisal: »*Lekarnar Lavička poseduje lepo zbirko predmetov iz zgodovine farmacije in medicine. Ob vseh stenah za to zbirko določene sobe stoje regali, napolnjeni s starimi lekarniškimi posodami iz stekla ali lesa, majolikami, knjigami, utežmi, škatlami, možnarji in drugimi predmeti, približno 170 komadov. Najdragocenejše so 3 majolike iz tovarne Castel Durante. Raznih lekarniških lesenih posod šteje zbirka okoli 300 komadov. Zanimiva je lekarniška omarica, napravljena okoli leta 1620. Knjižnica vsebuje nad 600 zvezkov stare literature medicine, kemije in herbarije iz 15. do 19. st., kolekcijo kirurških instrumentov, okoli 50 predmetov, iz rimskih časov.*«[38]

Kulturnozgodovinska vrednost lekarniške zbirke Bohuslava Lavičke je mnogovrstna. Zbirka kot celota odseva veliko strokovno razgledanost ter zbirateljsko uspešnost in širino njenega nekdanjega lastnika. To je edina in največja zbirka te vrste v Sloveniji. Je odraz posebnega zanimanja izobraženega farmacevta, delujočega v srednjeevropskem okolju, ki je zbral in tako ohranil izjemne predmete s področja medicine in farmacije od antike do 20. stoletja. Oprema dveh lekarn, ene s konca 18., druge s konca 19. stoletja, ki sta sestavni del zbirke, je pomembna zaradi svoje starosti in pričevalnosti. Bogato zbirko dopolnjujejo lekarniške posode za droge, lesene in poslikane, keramične in steklene, iz različnih evropskih specializiranih delavnic. Posebnost in pomembno celoto pomeni izjemna zbirka rimskih kirurških instrumentov iz 1. do 3. stoletja. Unikat v slovenskem prostoru sta lekarniška omarica iz 16. stoletja s preparati rastlinskega, živalskega in človeškega izvora ter nagačen krokodil, kakršen je v renesansi in baroku krasil zasebne muzejske zbirke.[39]

Zbirka je bila popisana leta 1986, ko je bila prvič razstavljena v tovarni Lek v Ljubljani. Prvi popisovalci zbirke so bili Jaro Dolar za knjižni del, Marjetica Simoniti za lekarniško posodje in Ljudmila Plesničar za arheološki del.[40]

Knjižna zbirka

Izjemno vrednost po starosti, kakovosti ohranjenosti, številu in dragocenosti izvodov ima knjižnica, ki vsebuje 402 deli (388 naslovov) s področja antične in francoske književnosti, filozofije, pedagogike ter naravoslovnih znanosti od 15. do 20. stoletja. Naravoslovni del sestavljajo knjige, od tistih z alkimistično vsebino do sodobnih kemijskih, fizikalnih in bioloških priročnikov. Posebej so predstavljene medicinske znanosti in farmacija. Poseben uspeh Lavičkovega bibliofilstva sta lista znamenite šestintridesetvrstične Biblije, ki jo je verjetno tiskal sam Gutenberg. Poleg te sta v zbirki dve inkunabuli:[41] Biblija (1491) iz delavnice znanega baselskega tiskarja Ioannesa Frobna in izredno star farmacevtski priročnik *Consilia medica – Antidotarium* (Padova, 1476) izpod peresa Bartolomeja Montagnane. Knjižna dela so še iz 16. stoletja (44 del), večina jih je iz 17. in 18. stoletja, manjši del tudi iz 19. in 20. stoletja. Med njimi so avtorji, pomembni za slovensko ozemlje (Mattioli, Scopoli, Schönleben). Posebej dragocena je pri nas izredno redka rudarska enciklopedija *De re metallica* Georga Bauerja Agricole iz leta 1657.[42]

Knjižna zbirka je ena najpomembnejših specialnih knjižnih zbirk na Slovenskem. Njena vrednost je v tem, da zajema velik del s področja, ki je v naših knjižnicah izredno skopo zastopano. Lavička je sistematično zbiral vse o zgodovini farmacije in sorodnih ved. Iz računov in dokumentacije, ki je priložena nekaterim knjigam, je razvidno, da je bil ves čas povezan z antikvariati v Italiji, Nemčiji in Avstriji, ki so ga redno seznanjali z novimi pridobitvami. Tako je zbral marsikaj, kar se mu je zdelo pomembno, na primer prvo izdajo Rousseaujevega vzgojnega romana *Emile*, nekaj starejših izdaj Corneilla in Racina, Metastasija in celo nekaj slovenskih protestantik, ki jih je že za časa svojega življenja odstopil Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Zbiral je tudi slovenske knjižne starine. Kupil je precej knjig naših reformatorjev, Krelja, Trubarja in Bohoriča. Imel je tudi Dalmatinovo Biblijo, eno redkih z nedotaknjenim predgovorom. Kot največjo dragocenost je varoval Prešernov rokopis. Prešerna je občudoval in častil. Žal so prav ti predmeti med drugo svetovno vojno izginili. Odnesli so jih Nemci in za njimi se je izgubila vsaka sled.[43]

Glavno področje zbiranja je bila zgodovina farmacije od njenih alkimističnih začetkov naprej. V zbirki je več klasičnih alkimističnih del ter knjig o zeliščih različnih botanikov 16., 17. in 18. stoletja. Alkimija, lažna, močno mistično in celo religiozno obarvana veda o spreminjanju kovin v srebro in zlato, je bila v začetku sicer prepovedana, zato so se alkimisti v svojo obrambo sklicevali na znamenite zdravnike in filozofe, posebno na Avicenno (v zbirki je beneška izdaja iz leta 1555), Alberta Velikega (v zbirki je amsterdamska izdaja iz leta 1662) in druge.[44]

Na sorodna področja segajo medicinska dela Michaela Ettmüllerja (1696, 1697), nekaj zgodnjih izdaj Paracelsusa (1603, 1616), Galena (1534, 1541) ter izdaji Schönlebna in Scopolija. V zbirki so tudi dela Ovida, Horaca, Plinija, Strabona, Polibija, Ci-

37 Tržiški muzej, pisma Bohuslava Lavičke Francu Minařiku.
38 Kragl, *Zgodovinski* drobci, str. 261.
39 Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva*, str. 434.
40 Dolar et al., Otvoritev Lavičkove zbirke, str. 190.
41 Inkunabula, knjiga, tiskana pred letom 1500, prvotisk (SSKJ 2, 2014, str. 473).
42 Dolar et al., Otvoritev Lavičkove zbirke, str. 190.
43 Družinski arhiv Žarka Lavičke.
44 Dolar et al., Otvoritev Lavičkove zbirke, str. 190, 191.

Lavičkova zbirka – lekarniška omarica s posodjem (foto: Tomaž Lauko).

cerona in drugih klasičnih avtorjev. Tako sta se v tej lekarnarjevi knjižnici srečevala srednji vek z dokaj mračnimi predstavami o skrivnostih narave in vedra antika.[45]

Lekarniško posodje

Eden najzanimivejših delov zbirke je zbirka lekarniškega posodja: keramičnega, steklenega in lesenega. V njej so tudi izredno lepi primeri italijanske keramike iz Faenze, Urbina, Pesara in Savone, pa tudi nekaj holandske, nemške in ogrske keramike. Keramično posodje je bilo večinoma izdelano v 17. in 18. stoletju, stekleno posodje, povečini iz češkega stekla, pa v 18. in 19. stoletju. Lesene stojnice za droge iz lipovega lesa so iz 18. in 19. stoletja. V prvi polovici 19. stoletja so namesto keramike (fajanse) v lekarniške namene začeli pogosteje uporabljati porcelan in mlečno steklo. Prve posode za shranjevanje zdravil so bile iz izvotljenega lesa, alabastra, marmorja, bazalta itd. V srednjem veku so začeli uporabljati vse več zelišč, korenin, sirupov, aromatičnih učinkovin, mazil, začimb itd., zato je bilo za njihovo shranjevanje v lekarnah, bolnišnicah in samostanih potrebnih veliko posod. Tako so se številne evropske lončarske delavnice ukvarjale tudi z izdelovanjem lekarniških posod. Za hrambo tekočin in trdnih zdravil so bile primerne neprepustne lončene posode z glazuro. Najstarejša oblika hranil v lekarništvu je albarello.[46] V 13. in 14.

[45] Prav tam, str. 191.

[46] Albarello je prototip lekarniške stojnice. Ime izhaja iz perzijske besede *el barani* – posoda – ali italijanske *albarello* – drevesce. Ima obliko bambusovega člena, zgoraj in spodaj je širši ter so ga uporabljali kot posodo za hranjenje. V Evropi so bili prvi zametki izdelovanja albarellov iz keramike špansko-mavrskega izvora. Ker je trgovina s keramiko potekala predvsem preko otoka Mallorca, se je v Evropi udomačil tudi naziv majolika. Od 16. stoletja so postali mojstri izdelovanja keramičnih lekarniških posod Italijani. Po manufakturah iz italijanskega mesta Faenza so jih začeli imenovati fajanse. Porozno keramiko prvič žgejo pri 1200 stopinjah Celzija, nato pa jo potopijo v staljeno zmes kositra, svinca, peska, pepelike in vode. Glazura prevleče keramiko in se pri ponovnem žganju pri nižji temperaturi zapeče (Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva*, str. 439).

Lavičkova zbirka – lekarniške posode (foto: Tomaž Lauko).

stoletju so jih izdelovali v Perziji in Siriji, kasneje v Španiji in Italiji, pa tudi v drugih evropskih državah. Poimenovali so jih fajanse.[47]

V obdobju renesanse v 16. in 17. stoletju je postalo izdelovanje fajanskega lekarniškega posodja pomembna gospodarska panoga v lončarskih delavnicah. Zunanji videz posod je bil pomemben, okrašene posode so bile ponos vsakega lekarnarja. Na lekarniškem fajanskem posodju Lavičkove zbirke lahko sledimo spremembam v oblikovanju in krasitvah od 16. do konca 18. stoletja. Ob keramičnem posodju so za shranjevanje zdravil uporabljali tudi lesene stružene, največkrat barvane in slikovito okrašene stojnice. V zbirki jih je več vrst in velikosti.[48]

Med kovinskimi predmeti je več zanimivih večjih in manjših možnarjev iz 16. do 18. stoletja, zbirka uteži iz 17. do 19. stoletja, dve dragoceni potovalni lekarni iz 17. in 18. stoletja ter dve homeopatski lekarni iz 19. stoletja v obliki knjige. Ne manjkata niti mikroskopa iz 18. stoletja, pa tudi dva globusa iz 18. in 19. stoletja.[49]

Arheološki del zbirke

Arheološki del zbirke vsebuje nekaj zanimivih predmetov, ki spadajo v davno preteklost. To so antični medicinski instrumenti iz rimskih časov,

Lavičkova zbirka – tipična lekarniška posoda (foto: Tomaž Lauko).

47 Dolar et al., Otvoritev Lavičkove zbirke, str. 191.
48 Prav tam, str. 191, 192.
49 Prav tam, str. 192.

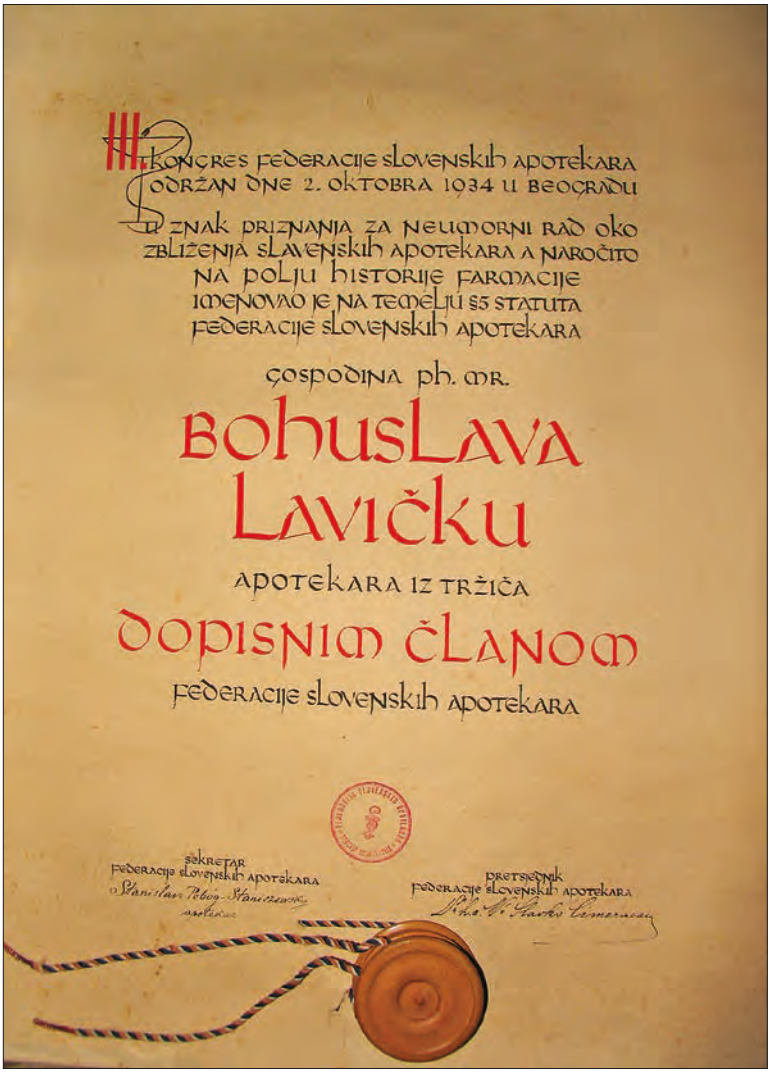

Bohuslav Lavička si je prizadeval za zbližanje slovanskih lekarnarjev. Kot priznanje za delo so ga na III. kongresu federacije slovanskih lekarnarjev imenovali za dopisnega člana federacije (hrani: Slavko Vidic).

kirurški sondi iz najdišča Emone, bronaste žlice in pincete, predmeti iz obdobja od 1. do 4. stoletja in predmeti, ki spadajo v čas od 13. do 5. stoletja pred našim štetjem. Med instrumenti je zanimiva zbirka rimskega kirurškega orodja, ki izvira iz Emone, Nevioduna in Petovione. Podobno zbirko najdemo le v muzejih v Pompejih.[50]

Usoda zbirke

O zbirki priča tudi sedem ohranjenih pisem, ki jih je Bohuslav Lavička pisal kolegu in prijatelju Francu Minařiku. Po Minařikovi smrti so sorodniki Krambergerji podedovali strokovno farmacevtsko literaturo in listine. Nečakinja Franca Minařika Marica Kramberger je večino literature in listin izročila Mariborskim lekarnam, pisma, ki jih je poslal Bohuslav Lavička, pa namenila Tržiškemu muzeju. V pismih so izraženi prijateljstvo in medsebojno spoštovanje, zbirateljska strast obeh ter stiska Bohuslava Lavičke ob spoznanju, da se kolegi tako malo zanimajo za zbirko, za katero je porabil skoraj vse svoje premoženje. Po materi je namreč kot edini dedič podedoval posest na Češkem v rodnem Chrudimu, ki jo je počasi razprodajal, da je lahko v različnih evropskih antikvariatih kupoval eksponate za svojo zbirko.[51]

Leta 1938 je v Zagrebu potekal kongres farmacevtov Jugoslavije. Ob tej priložnosti so razstavili tudi Lavičkovo zbirko. Njen sloves je takrat obkrožil vso Evropo. To je bilo zanj veliko priznanje. Po končani razstavi je zbirko preselil nazaj v Strahinj. Velik del je ostal kar v zabojih.[52]

50 Dolar et al., Otvoritev Lavičkove zbirke, str. 193.

51 Tržiški muzej, pisma Bohuslava Lavičke Francu Minařiku.

52 Družinski arhiv Žarka Lavičke, fotografija.

Nemci so Lavičkovo zbirko zelo dobro poznali in so jo želeli dobiti v svoje roke. Po ustrelitvi njenega lastnika (16. julija 1942) so še isti dan v navzočnosti takratnega farmacevtskega svetnika (farmacierata) z Bleda, Fischerja, zbirko pospravili, naložili na tovornjake in odpeljali v skladišče na železniško postajo v Kranj, da bi jo odpeljali v München in naprej v Frankfurt na Majni.[53] To je povsem po naključju izvedel dr. Josip Žontar, ki je delal v arhivu Gorenjskega muzeja v Kranju ter je Lavičko in njegovo zbirko dobro poznal. Na lastno pobudo se je takoj lotil reševanja. S pomočjo okoliških kmetov je z železniške postaje v Kranju s pretvezo, da vozi v muzej, zaboje razvozil k zanesljivim kmetom v okolici Škofje Loke in Kranja. Knjižno gradivo je shranil v arhiv Deželne hranilnice in posojilnice v Kranju, kjer je do konca vojne ostalo neodkrito. Odpeljal se je tudi v Strahinj in Tržič, da bi rešil še morebitne druge dragocenosti. Kljub njegovemu posredovanju je Nemcem del knjižnega gradiva in nekaj dragocenosti uspelo odpeljati v Nemčijo. Tako se je izgubila vsaka sled za Dalmatinovo Biblijo, Prešernovim rokopisom in še nekaj dragocenimi knjigami.[54]

Po končani vojni je Žontar zbirko vrnil Lavičkovim otrokom. Prevzel jo je sin Zdenko in jo v okrnjeni obliki razstavil v Strahinju pri Naklem.[55] Tako razstavljeno je Zdenko, ki je bil takrat ugledna osebnost v slovenski farmaciji, večkrat razkazoval gostom iz vse Jugoslavije. Leta 1968, ko je na Bledu potekal evropski kongres zdravnikov, so zbirko v močno okrnjeni obliki razstavili na Bledu v takratni Titovi letni rezidenci Vile Bled.

Pomanjkanje prostora, časa in znanja za urejanje, zlasti pa denarja, je dediče sililo v razmišljanje, da bi zbirko prodali kupcu, ki bi zanjo skrbel in jo primerno razstavil. Zdenko Lavička se je dogovarjal za odkup z direktorjem tovarne zdravil Krka Borisom Andrijaničem ter s tovarnama zdravil Galenika in Pliva. Vendar do dogovora ni prišlo.[56] Po Zdenkovi smrti leta 1972 so dediči leta 1978 zbirko prodali tovarni zdravil Lek v Ljubljani, ki jo je leta 1986 skupaj s starim lekarniškim pohištvom iz Komna na Krasu razstavila najprej v stari, kasneje pa v novi poslovni stavbi Leka v Ljubljani.[57]

Leta 2002 je tovarno Lek kupil švicarski farmacevtski koncern Novartis, Lavičkovo zbirko pa je Vlada RS na predlog Inštituta za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani in tovarne zdravil Lek pred prodajo razglasila za kulturni spomenik državnega pomena. Tako je nacionalno zaščitena in se državi Sloveniji ne sme odtujiti. Danes je na ogled v prostorih družbe Lek v Ljubljani.[58]

Priloga: Odlok o razglasitvi Farmacevtsko-medicinske zbirke Bohuslava Lavička za kulturni spomenik državnega pomena[59]

Na podlagi 12. člena zakona o varstvu kulturne dediščine (Uradni list RS, št. 7/99) izdaja Vlada Republike Slovenije

ODLOK

o razglasitvi Farmacevtsko-medicinske zbirke Bohuslava Lavička za kulturni spomenik državnega pomena

1

Za kulturni spomenik državnega pomena se razglasi Farmacevtsko-medicinska zbirka Bohuslava Lavička kot celota.

Zbirka obsega 402 knjigi in 500 predmetov in je v lasti družbe Lek, Tovarne farmacevtskih in kemičnih izdelkov, d. d., Ljubljana.

Spisek predmetov, ki sestavljajo zbirko, hrani Narodni muzej Slovenije.

2

Lastnosti, ki utemeljujejo razglasitev Farmacevtsko-medicinske zbirke Bohuslava Lavička za spomenik državnega pomena:

- *zbirka je edina te vrste v Sloveniji in ima izjemen kulturni, izobraževalni in znanstveni pomen;*
- *zbirka je odraz posebnih zanimanj izobraženega farmacevta, delujočega v srednjeevropskem okolju, ki je zbral in tako ohranil izjemne predmete s področja medicine in farmacije od antike do 20. stoletja;*

---

53 Košir, »Naša dolžnost …«, str. 28–29.

54 Prav tam, str. 29.

55 Prav tam, str. 28–29.

56 Družinski arhiv Žarka Lavička.

57 Zdenko Lavička se je leta 1963 z družino preselil iz Tržiča v Kranj, kjer mu je občina dodelila stanovanje v bloku. Hišo v Tržiču je prodal občini Tržič. Kasneje je kupil zemljo v Križah in tam začel graditi hišo. Leta 1972 je umrl, hiša pa je ostala nedograjena. Žena Jožica je bila v službi kot farmacevtski tehnik v Gorenjski lekarni Kranj, doma pa štirje nepreskrbljeni otroci, vsi še v srednji ali osnovni šoli. Edini kapital, ki ga je družina imela, je bila zbirka, v solastništvu z ostalimi dediči, ki so se dogovorili, da jo prodajo. Vdova Jožica je odločitev dedičev sporočila Gorenjski lekarni Kranj, ki je začela iskati možnost, da bi jo odkupila in vzpostavila lekarniški muzej na Gorenjskem, in sicer v Radovljici, v prostorih stare lekarne, ki so bili zasebna last. Za odkup prostorov in zbirke Gorenjske lekarne niso imele denarja, zato so iskale finančno pomoč pri dobaviteljih (Kemofarmacija, Salus) in industriji (Lek, Krka), vendar brezuspešno. Občina Tržič ni pokazala nobenega interesa za odkup. Leta 1978 se je Lek odločil, da sam odkupi zbirko za 80 tisoč dinarjev. Znesek se je delil po tretjinah (Zdenko, Vlasta, Liduška). Zdenkova vdova Jožica naj bi s tem denarjem plačala centralno kurjavo v novi hiši. Zbirka je bila še nekaj let zapakirana v Leku, nakar so ji namenili manjši prostor ob jedilnici v stari upravni stavbi, kjer ni mogla biti v celoti razstavljena. V taki postavitvi je bila uradna otvoritev šele leta 1986. Kasneje se je preselila v novo upravno stavbo, kjer je dobila večje prostore, in je danes v celoti razstavljena.

58 Vodeni ogledi po zbirki so vsak prvi četrtek v mesecu med 10. in 18. uro. Skrbnik zbirke je Davorin Poljanšek. Od leta 2015 je zbirka digitalizirana, dosegljiva na http//www.lek.si/si/o-nas/lavickova-zbirka/.

59 Uradni list RS 2002, št. 98/02 z dne 20. 11. 2002.

– *oprema obeh lekarn, ene s konca 18. stoletja, druge s konca 19. stoletja, ki sta sestavni del zbirke, je pomembna zaradi svoje starosti, pričevalnosti in znane provenience;*
– *bogato dopolnitev zbirke predstavljajo lekarniške posode za droge – lesene in poslikane, keramične in steklene – iz različnih evropskih specializiranih delavnic;*
– *posebnost in pomembno celoto predstavlja izjemna zbirka rimskih kirurških inštrumentov iz 1. do 3. stoletja – antični pribor sestavljajo različne igle, dve rimski kirurški sondi ter pinceta, celoto dopolnjujejo antične uteži;*
– *unikat v slovenskem prostoru sta lekarniška omarica iz 16. stoletja s preparati rastlinskega, živalskega in človeškega izvora ter nagačen krokodil, kakršen je v renesansi in baroku krasil zasebne muzejske zbirke;*
– *izjemnega pomena po starosti, kvaliteti ohranjenosti, številu zbirke in dragocenosti izvodov predstavlja knjižnica, ki vsebuje 402 deli (338 naslovov) s področja antične in francoske književnosti, filozofije, pedagogike ter naravoslovnih znanosti iz obdobja od 15. do 20. stoletja. Naravoslovni del sestavljajo knjige z alkimistično vsebino do sodobnih kemijskih, fizikalnih in bioloških priročnikov. Posebej so predstavljene tudi medicinske znanosti ter farmacija. Med njimi so tri inkunabule ter 44 del iz 16. stoletja. Večina jih je iz 17. in 18. stoletja, manjši del iz 19. in 20. stoletja. Med njimi so avtorji, pomembni za slovensko ozemlje (Mattioli, Scopoli, Schönleben), ter pri nas izredno redka rudarska enciklopedija De re metallica Georga Agricole;*
– *zbirka je kot kulturni spomenik pomembna kot celota.*

3

Za zbirko velja varstveni režim, ki določa:
– *varovanje zbirke v njeni izvirnosti in neokrnjenosti,*
– *dovoljena je le preventivna in aktivna konservacija po predhodnem soglasju Narodnega muzeja Slovenije;*
– *lastnik mora določiti odgovorno osebo, ki bo skrbela za izvajanje varstvenega režima;*
– *zbirka mora biti dokumentirana v skladu z zahtevanimi standardi. Zbirka mora biti hranjena v zavarovanem in ustrezno klimatsko urejenem prostoru. Če so predmeti iz zbirke predstavljeni javnosti, morajo biti temu ustrezno zavarovani.*

4

Kakršenkoli poseg v zbirko je možen ob predhodnem soglasju Narodnega muzeja Slovenije. O izposoji in selitvi zbirke ali delov zbirk iz prostorov družbe Lek, Tovarne farmacevtskih in kemičnih izdelkov, d. d., Ljubljana, mora biti pisno obveščen Narodni muzej Slovenije in pristojna inšpekcijska služba.

5

Pristojni organ mora v treh mesecih po uveljavitvi tega odloka izdati lastniku spomenika odločbo o varstvu na podlagi 13. člena zakona o varstvu kulturne dediščine (Uradni list RS, št. 7/99).

Odločba iz prejšnjega odstavka določa pogoje za fizične posege in zavarovanje, pogoje za raziskovanje, načine vzdrževanja, pravni promet, načine upravljanja in rabe spomenika za javnost in časovne okvire dostopnosti, posamezne druge omejitve in prepovedi ter ukrepe za čim bolj učinkovito varstvo spomenika. Varstveni režim lahko omejuje lastninsko pravico le v obsegu, ki je nujen za izvajanje varstva spomenika.

6

Nadzor nad izvajanjem tega odloka opravlja Inšpektorat Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine.

7

Ta odlok začne veljati naslednji dan po objavi v Uradnem listu Republike Slovenije.

Št. 634-03/2001-10
Ljubljana, dne 14. novembra 2002.

Vlada Republike Slovenije

mag. Anton Rop l. r.
Minister

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

Družinski arhivi vnukov Bohuslava Lavičke:
Arhiv Slavka Vidica, Naklo
Arhiv Žarka Lavičke, Križe pri Tržiču

Tržiški muzej
Pisma Bohuslava Lavičke Francu Minařiku

ČASOPISI

Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, 1928.
Jutro, 1924.
Naša moč, 1913.
Slovenec, 1911.
Slovenski narod, 1914.

FILM

RTV Slovenija, dokumentarni program, *Vsak človek se rodi svoboden*, 1989, urednik Drago Pečko.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Dolar, Jaro in Simoniti, Marjetica in Plesničar, Ljudmila: Otvoritev Lavičkove zgodovinske farmacevtske zbirke v DO Lek. *Farmacevtski vestnik* 37, 1986, str. 189–192.

Košir, Matevž: »Naša dolžnost je, da vse rešimo in ohranimo«: dr. Josip Žontar in reševanje kulturne dediščine pred uničenjem ter nacističnim plenjenjem na primeru lekarniške zbirke Bohuslava Lavičke. *Podobe gorenjske preteklosti. Ob 80. rojstnem dnevu Majde Žontar in 760. obletnici prve pisne omembe mesta Kranja: zbornik povzetkov 1. zgodovinskega dneva, Kranj, 20. junij 2016* (ur. Barbara Kalan). Kranj: Gorenjski muzej, 2016; str. 28–29.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič.* Tržič: Župni urad, 1936.

Kurillo, Jurij: *Tomaž Pirc*: *ranocelnik – porodničar in prijatelj pesnika dr. Franceta Prešerna.* Kranj: Gorenjski muzej; Tržič: Tržiški muzej, 2015.

Lužnik Pohar, Milka: *Trgovec z življenjem*. *Zgodba Miloša Kovačiča*. Ljubljana: Darila Rokus, 2005.

Uradni list RS 2002, 98/02, št. 4895: Odlok o razglasitvi Farmacevtsko-medicinske zbirke Bohuslava Lavičke za kulturni spomenik državnega pomena.

Zupanič Slavec, Zvonka: *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem.* Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, 2017.

SUMMARY

Pharmacist Bohuslav Lavička from Tržič and his collection

After completing his studies in pharmacy in Prague, Bohuslav Lavička, originally from Chrudim, Bohemia, worked in various cities across the Habsburg Monarchy until 1909, when his career led him to the Slovenian provinces. He initially served in Idrija and Vrhnika, and then in 1911 bought a pharmacy in Tržič, where he remained until his death.

His reputation as a pharmacist was not limited to Tržič, but extended across Yugoslavia, and drugs that he himself developed were sold all over Europe and even to Japan and the United States of America. Lavička also taught pharmacy to his children, a son Zdenko and daughters Vera and Liduška. As a Partisan collaborator during the Second World War, he was taken hostage by the Germans and shot on 16 July 1942 at Kovor near Tržič. Immediately after the war, Lavička's pharmacy was taken over by his son Zdenko. In 1948, the pharmacy was nationalised, the District Pharmacy Tržič was founded, and Zdenko Lavička was appointed its first administrator.

Today, Bohuslav Lavička is most renowned for his pharmacy collection, which he had built in his lifetime. The assortment, reflecting its former owner's professional worldliness as well as collector success and broadness, comprises an incredibly rich library, wooden and painted, ceramic and glass pharmacy vessels from a number of specialised workshops across Europe. A particularly special and important independent segment is the outstanding collection of Roman surgical instruments from the period between the first and the third centuries AD. Unique specimens in the Slovenian territory are the pharmacy cabinet from the sixteenth century, containing preparations of plant, animal, and human origins, as well as a taxidermy crocodile, the kind that commonly decorated private museum collections during the Renaissance and Baroque periods. Lavička's collection attracted attention not only from professional circles, but also from wider international scientific organisations.

Buhoslav Lavička's pharmacy collection is the only one of its kind in Slovenia. Since having been declared a cultural monument of national importance in 2002, it is displayed at the Lek pharmaceutical company in Ljubljana.

Osrednji del Kovorja s spomenikom desetim talcem, ki so bili ustreljeni 16. julija 1942; med njimi je bil tudi lekarnar Bohuslav Lavička (foto: Barbara Žabota, 2020).

Hiša na današnji Predilniški cesti 2, v kateri je bila Lavičkova lekarna. Pred tem je do konca 19. stoletja pripadala družini Amalije Šimec (foto: Barbara Žabota, 2020).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 616-058(497.4)(091)
929Šimec A.

Prejeto: 24. 9. 2020

Katarina Keber

dr., višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: katarina.keber@zrc-sazu.si

Amalija Šimec: zdravnica pionirka*

Slovenska začetnica epidemiologije in bakteriologije v obdobju med svetovnima vojnama

IZVLEČEK

Amalija Šimec (1893–1960) se v zgodovini slovenske medicine uvršča tako med začetnike socialne medicine kot tudi med začetnike uveljavljanja epidemiologije in bakteriologije. Bila je prva slovenska Rockefellerjeva štipendistka in je v obdobju med svetovnima vojnama opravljala izrazito pionirsko delo na več področjih medicine. S svojo publicistično dejavnostjo in predavanji je aktivno promovirala socialno medicino ter ozaveščala prebivalstvo o pomenu higiene in temeljih zdravstva.

KLJUČNE BESEDE
Amalija Šimec, zgodovina medicine, socialna medicina, Rockefellerjeve štipendije, Rockefellerjeva fundacija, prve zdravnice

ABSTRACT

AMALIJA ŠIMEC: A TRAILBLAZING PHYSICIAN THE FOUNDER OF SLOVENIAN EPIDEMIOLOGY AND BACTERIOLOGY IN THE INTERWAR PERIOD

Amalija Šimec (1893–1960) has been recognized in the history of Slovenian medicine as a trailblazer of Slovenian social medicine as well as epidemiology and bacteriology. She was the first Slovenian recipient of the Rockefeller Fellowship and did significant pioneer work during the interwar period in several fields of medicine. With her publishing and lecturing activities, she actively promoted social medicine and raised public awareness about the importance of hygiene and the foundations of healthcare.

KEY WORDS
Amalija Šimec, history of medicine, social medicine, Rockefeller Fellowship, Rockefeller Foundation, first female physicians

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 in raziskovalnega projekta J6-1801, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz javnega proračuna.

»*Športna postava, hiter, odločen, a elastičen korak, pametne, vsevedne oči, ob katerih imaš kljub naočnikom občutek, da ti prodirajo prav v globino duše: to je dr. Malka Šimec. Hiti, hiti. Čakajo jo v daljnem slovenskem naselju zdravstvenega pouka željni vaščani, čaka jo delo v mestu, kliče jo radio, sprašuje po nji sto in sto pomoči potrebnih […]*«.[1]

Amalija Šimec (1893–1960) se v zgodovini slovenske medicine uvršča tako med začetnike socialne medicine kot tudi med začetnike uveljavljanja epidemiologije in bakteriologije ter ne nazadnje med prve slovenske zdravnice in šolske zdravnike. Bila je edina zdravnica, ki se je v dvajsetih letih 20. stoletja uveljavila med sicer sprva izključno zdravniki v javnem zdravstvu. Eden prvih zapisov o njej sega v leto 1926, ko jo je Alojzija Štebi v knjigi *Slovenska žena* uvrstila med vidnejše izobražene Slovenke.[2] Kasneje se je o njej zvrstilo še nekaj zapisov, geslo je dobila tudi v *Slovenskem biografskem leksikonu*, *Enciklopediji Slovenije* in biografskem leksikonu *Osebnosti*.[3] Njeno delo doslej še ni bilo podrobneje obravnavano, tudi v tem članku bodo osvetljeni le določeni vidiki njenega življenja in dela.

Iz Tržiča v svet …

Amalija Šimec se je 30. oktobra 1893 rodila v Tržiču. Oče Alojzij je bil bivši lastnik furnirskih žag, živeli so v hiši št. 117, ki jo je kasneje kupil lekarnar Bohuslav Lavička in je bila znana kot Lavičkova lekarna. Ko je bila Amalija stara šest let, se je družina preselila v Ljubljano in oče je zatem kmalu umrl. Tu je obiskovala višjo ljudsko šolo pri Sv. Jakobu in nato gimnazijo, maturirala je leta 1914.[4] Na Dunaju je od leta 1914 do začetka 1919 študirala medicino. Ker naj bi leta 1919 univerza onemogočila študij nenemškim študentom, je študij medicine nadaljevala v Pragi in tu diplomirala oziroma promovirala 10. julija 1920.[5] Ingrid Arias navaja podatek, da je bila Amalija Šimec v letih 1917–1918 v zimskem semestru vpisana v 6. semester študija medicine na dunajski univerzi.[6]

Amalija Šimec kot študentka medicine na Dunaju leta 1916 (tretja z leve) (Brlek et al., Dr. Amalija Šimec, str. 21).

1 M. M., Dr. Malki Šimec, str. 68.
2 Štebi, Slovenska žena, str. 231.
3 Uršič, Šimec Amalija, str. 618–619; Demšar, Šimec Amalija, str. 37; Stanonik in Brenk, Šimec Amalija, str. 1115; Toplak, Prve slovenske znanstvenice, str. 205; Zupanič Slavec in Slavec, Prvi slovenski šolski zdravniki, str. 55–56.
4 Brlek et al., *Dr. Amalija Šimec*, str. 4.
5 Štebi, Slovenska žena, str. 231.
6 Arias, Slowenische Medizinstudentinen, str. 39.

Amalija Šimec z mamo leta 1918 (Brlek et al., Dr. Amalija Šimec, str. 4).

V študijskem letu 1915/16 je kot prva slovenska študentka medicine dobila Knafljevo štipendijo v višini 600 kron, ki ji je kot pomemben vir preživetja pomagala v letih študija medicine na Dunaju. Iz prošnje za štipendijo je razvidno, da je živela skupaj z mamo vdovo, ki je bila sicer lastnica hiše v Ljubljani, in s še nepreskrbljenim bratom.[7] Od 30 razpisanih štipendij so jih v tem letu podelili 15, le dve sta dobili tudi prvi študentki. Čeprav je veljalo načelo, da je študent dobil pravico do štipendijske podpore do konca študija, so v času prve svetovne vojne vsako leto znova razpisali vsa štipendijska mesta.[8] Amalija Šimec je namreč leta 1917 znova zaprosila za štipendijo kot študentka 6. semestra medicine, štipendija pa ji je bila ponovno podeljena.[9]

V času študija je med počitnicami delala v bolnišnici v Ljubljani, od jeseni 1917 do pomladi 1919 kot pomožna zdravnica v vojaški bolnišnici Gottfried von Preyer Spital na Dunaju, od oktobra 1918 do 1919 pa v tamkajšnjem otroškem sanatoriju. Po končanem študiju je do januarja 1921 delala kot zdravnik sekundarij v Deželni bolnici v Ljubljani. Zatem je odšla na specializacijo iz bakteriologije in epidemiologije na Dunaj, januarja 1922 pa na epidemiološki zavod v Zagreb, kjer se je ukvarjala tudi z znanstvenim raziskovanjem s področja bakteriologije. Opravila je tudi tečaj iz hematologije. Leta 1922 je znanstveno raziskovala bakterijo *paratyphi Hirschfeld*, pri čemer ji je zaključek raziskav preprečilo lastno obolenje za tifusom. Ob znanstvenem delu se je ranila na stekleni pipeti in se okužila s klicami čiste kulture tifusa. Sama je napisala, da je takrat zaradi nujnih zdravstveno-organizatorskih nalog brez okrevanja nastopila službo, posledica tega je bila trajna okvara srčne mišice. Raziskovala je tudi patogenost bakterije, ki povzroča tuberkulozo (*Mycobacterium tuberculosis*, imenovano tudi Kochov bacil), in sicer je spremljala, kako se patogenost bakterij spreminja v odvisnosti od kislosti gojišča, v katerem jih gojimo.[10]

Septembra 1922 se je vrnila v Ljubljano in 29. oktobra 1922 ustanovila Stalno bakteriološko stani-

[7] Archiv der Universität Wien, Akten des Rektorats / akademischen Senats, Knaffl-Stiftung Verleihung, G. Z. 373 1915/16, Mittellosigkeit-Zeugnis z dne 26. 1. 1915. Dokumente mi je prijazno posredoval dr. Miha Šimac. Amalija je imela dva brata, in sicer Janeza Janca (roj. 1887), ki je bil po mamini strani nezakonski, in dve leti mlajšega Ferdinanda (1895–1959). Leta 1910 je z njo in mamo stanoval le še brat Ferdinand. Gl. popis prebivalstva v letih 1900 in 1910 na https://www.sistory.si/.

[8] Vodopivec, *Luka Knafelj*, str. 78, 48–49.

[9] Archiv der Universität Wien, Akten des Rektorats / akademischen Senats, Knaffl-Stiftung Verleihung, G. Z. 373 1915/16, Prošnja Amalije Šimec za dodelitev Knafljeve štipendije z dne 21. 9. 1917.

[10] Štebi, Slovenska žena, str. 231; Uršič, Šimec Amalija, str. 618–619; Brlek et al., *Dr. Amalija Šimec*, gl. spominski zapis dr. Ane Kraker-Starman, str. 7 in prošnja Amalije Šimec za zvišanje pokojnine z dne 18. 9. 1951, str. 9.

co, ki jo je do leta 1925 tudi vodila.[11] Postaja je prva v slovenskem prostoru izvajala bakteriološke in druge laboratorijske preiskave. Leta 1925 se je ljubljanska postaja pridružila Higienskemu zavodu v Ljubljani kot njegov bakteriološko-epidemiološki oddelek. Glavno delo oddelka je bil boj proti nalezljivim boleznim, pri čemer so združevali takratno znanje sodobne bakteriologije, epidemiologije in znanstvene higiene. Oddelek je bil razdeljen na štiri odseke: diagnostični odsek in odsek za serološko diagnostiko sifilisa, epidemiološki odsek, dezinfekcijsko službo in antirabični (protisteklinski) odsek.[12] Amalija Šimec je pomagala tudi pri ustanovitvi bakteriološke postaje leta 1923 v Celju. Tretja bakteriološka postaja je bila leta 1929 ustanovljena v Mariboru.

V Ameriko kot Rockefellerjeva štipendistka

Amalija Šimec je bila prva slovenska štipendistka Rockefellerjeve fundacije. Ameriška fundacija s sedežem v New Yorku je bila ustanovljena leta 1913 in je bila ena večjih človekoljubnih organizacij v prvi polovici 20. stoletja. Ustanovil jo je John David Rockefeller starejši (1839–1937), ki je leta 1901 ustanovil in podpiral tudi Rockefellerjev inštitut za medicinske raziskave. Po prvi svetovni vojni je fundacija podpirala predvsem javnozdravstvene ustanove v Evropi na območjih, ki jih je najbolj prizadela vojna. Njen glavni namen je bila pomoč pri preučevanju in izkoreninjenju različnih nalezljivih bolezni kot najpomembnejšemu zdravstvenemu problemu takratne družbe. Podpirala je ustanavljanje novih javnozdravstvenih ustanov, reforme na področju zdravstvenega in medicinskega izobraževanja ter zdravstveno propagando. Rockefellerjeva fundacija je v obdobju med svetovnima vojnama delovala tudi na območju Kraljevine SHS. Dejavnosti fundacije v Evropi je vodil njen urad v Parizu.[13]

Za obdobje po prvi svetovni vojni je bila značilna nova zdravstvena politika, ki je v središče postavljala javnozdravstvene probleme in preventivo. Slabo zdravstveno stanje ljudi po vojni je zahtevalo nov način delovanja, širši in kompleksnejši, kot so ga poznali do takrat. Ljudje so bili po vojni prizadeti zaradi nalezljivih bolezni, kot so bile tifus, španska gripa in tuberkuloza. Poleg tega so težke socialne in gospodarske razmere še dodatno prispevale k širjenju nalezljivih bolezni. Da bi lahko preprečevali izbruhe epidemij in nadzorovali obstoječe bolezni, je bilo nujno oblikovati močan javnozdravstveni program, ki bi vzpostavil dejavno higiensko-epidemiološko in medicinsko-profilaktično službo. Prav tako je bilo treba vzpostaviti sistem, s pomočjo katerega bi lahko bila medicinska pomoč dostopna širšim slojem prebivalstva ter ne bi bila omejena le na bogate in prebivalstvo v večjih mestih.[14]

Delo fundacije se je prilagajalo razmeram v posameznih državah, pri čemer so sodelovali lokalni strokovnjaki. V Kraljevini SHS je vlogo pobudnika sprememb v javnem zdravstvu odigral dr. Andrija Štampar (1888–1958), ki je bil v dvajsetih letih 20. stoletja načelnik higienskega odseka Ministrstva narodnega zdravja (Ministarstvo narodnog zdravlja). Prav on je bil zaslužen za sodelovanje novonastale države in Rockefellerjeve fundacije. Fundacija je na območju Kraljevine SHS financirala različne programe: gradnjo Škole narodnog zdravlja v Zagrebu, pomagala je različnim socialnomedicinskim in izobraževalnim ustanovam, štipendirala je osebje in financirala preučevanje posameznih bolezni. Željko Dugac je raziskoval sledi, ki so jih programi fundacije v sodelovanju z Andrijo Štamparjem in zdravstvenim sistemom takratne države pustili ne le na področju javnega zdravstva in medicinskega izobraževanja, ampak tudi širše v družbi.[15]

Amalija Šimec je bila tesna sodelavka zdravnika higienika Iva Pirca (1891–1967), ki je po Štamparjevem modelu na Slovenskem uveljavljal socialnomedicinska načela in javno zdravstvo. Bil je eden prvih slovenskih higienikov in specialistov socialne medicine, ki je od ustanovitve leta 1923 vodil Higienski zavod v Ljubljani. Ivo Pirc velja za utemeljitelja slovenskega javnega zdravstva.[16]

Aprila 1925 je Amalijo Šimec Ministrstvo za narodno zdravje kot štipendistko Rockefellerjeve fundacije poslalo na enoletno študijsko potovanje v Združene države Amerike, obiskala je tudi Kanado. V tabeli štipendistov mednarodnega zdravstvenega odseka Rockefellerjeve fondacije za *stipendije u inozemstvu od 1924 do 1927* je od 34 štipendistov iz Kraljevine SHS navedena kot petnajsta, in sicer kot dr. Amalija Šimić, štipendistka za področje epidemiologije v ZDA za obdobje od 20. aprila 1925 do 19. aprila 1926.[17] V ZDA je leta 1925 odpotovala z ladjo *France*.[18] Štipendija ji je omogočila preučevanje delovanja tamkajšnjih javnozdravstvenih ustanov in zdravstvene organizacije v ameriških mestih. Del časa je lahko namenila tudi znanstvenemu raziskovanju, izobraževanju in strokovnim predavanjem.[19]

Ohranjeno pismo Amalije Šimec iz Bostona materi z dne 4. marca 1926 razkriva njeno delovanje v zadnjih mesecih bivanja v ZDA in Kanadi.[20] V času

11 Štebi, Slovenska žena, str. 231; Uršič, Šimec Amalija, str. 618.
12 Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 105.
13 Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 3, 13.
14 Prav tam, str. 3–4.
15 Prav tam, str. 4–5.
16 Zupanič Slavec, Dr. Ivo Pirc, str. 163.
17 Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 96–98. Drugi viri kot področje njenega izpopolnjevanja v ZDA navajajo socialno medicino.
18 http://heritage.statueofliberty.org/passenger-result (2. 9. 2020).
19 Štebi, Slovenska žena, str. 231.
20 Tržiški muzej, Pismo Amalije Šimec mami iz Bostona z dne 4. marec 1926.

Amalija Šimec v Clevelandu leta 1926 (Brlek et al., Dr. Amalija Šimec, str. 10).

med božičem 1925 in marcem 1926 je namreč obiskala mesta Washington, Detroit, Cleveland, Toronto in Boston. Še posebno je dodobra spoznala Toronto, kjer pravi, da so jo zelo lepo sprejeli. V svojih predavanjih je predstavljala tudi svojo državo ter razvoj in delovanje jugoslovanskega javnega zdravstvenega sistema. »*[…] Zlasti na univerzi so moja predavanja vzbudila veliko pozornosti. […] Vsi so rekli: mi smo mislili, da ste se vi prišli k nam učit, zdaj pa vidimo, da se moramo mi učiti od vas. Mislim, da boljšega spričevala niso mogli dati našemu delu, kot so ga s temi besedami […]*«.[21]

Na poti v Kanado se je ustavila tudi pri slovenskih izseljencih v Clevelandu, kjer je 31. januarja 1926 v poslopju Slovenskega narodnega doma imela predavanje o nalezljivih boleznih. Kasneje ga je na njihovem »zdravstvenem tednu« v organizaciji mestne zdravstvene uprave morala še dvakrat ponoviti. Njeno predavanje o nalezljivih boleznih je odmevalo tudi v časopisih. Clevelandski časopis *Enakopravnost* je objavil članek, ki je vseboval dele njenega predavanja.[22] »*Moderna medicina skuša varovati ljudi smrti po nalezljivih boleznih s tem, da bolezen prepreči; torej ne da jih samo zdravi. V ta namen je bila začeta nova veja medicine, ki se imenuje bakteriologija. Ta se peča s preučevanjem bakterij, ki so povzročiteljice nalezljivih bolezni […].*[23] *Pri kvarantini okrajna oblast prepove bolniku in njegovim sorodnikom zapustiti hišo, kakor tudi prijateljem in znancem vstopiti v hišo bolnika. Mnogo ljudi se temu upira, ker se ne zavedajo, da je kvarantina le v njihovo korist in v korist cele vasi, mesta ali celo dežele. V slučajih davic, pegastega legarja, koz in škrlatinke mora biti kvarantina popolna, kajti drugače ne pomaga nič. […] Poleg kvarantine pa imamo še en pripomoček proti nalezljivim boleznim: cepljenje. V Evropi pred-*

[21] Prav tam.

[22] E. P., Predavanje doktorice Malke Šimec, str. 1, 4.
[23] Prav tam, str. 1.

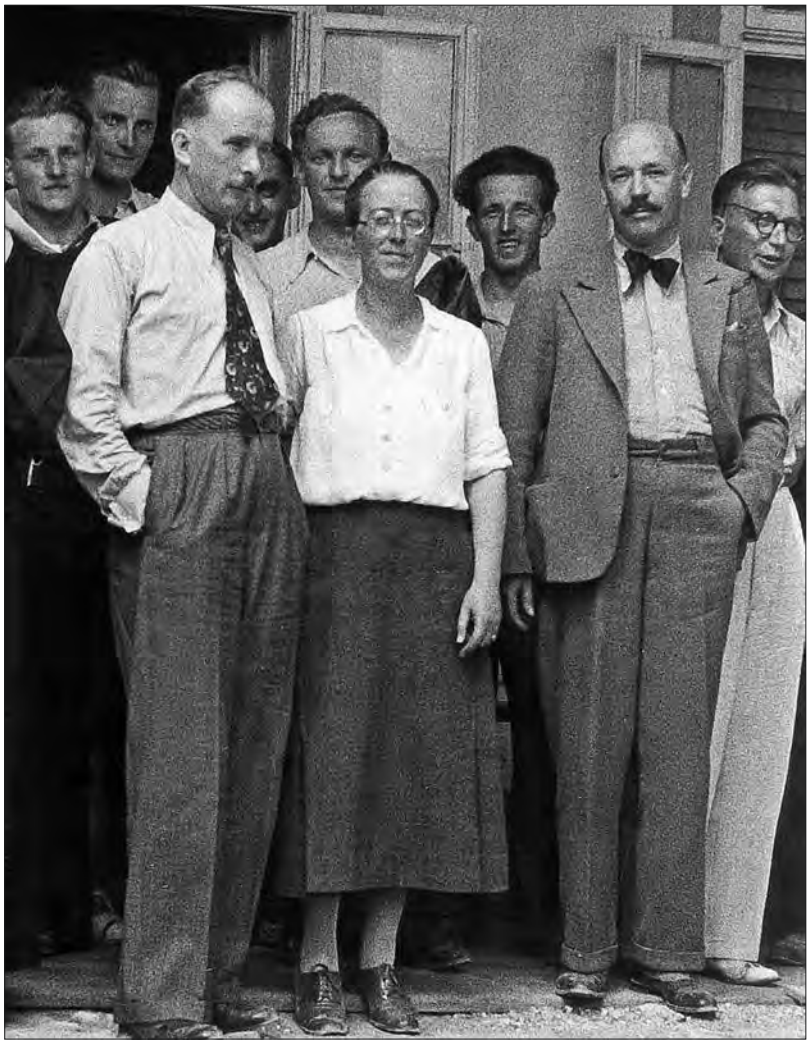

Amalija Šimec s sodelavci Higienskega zavoda v Ljubljani okoli leta 1930. Stoji med Ivanom in Bojanom Pircem (Zupanič Slavec, Razvoj javnega zdravstva, str. 95).

pisujejo vse države obvezno cepljenje in to največ zato, ker se zavedajo velike nevarnosti te ali druge epidemije. […] Konec predavanja želim poudariti, da so nalezljive bolezni bolj razširjene kot se misli. Zato je važno, da zdravniki in oblasti nalezljive bolezni proučujejo in da ljudje o njih vedo. Čim več bomo o njih vedeli, tem lažje se jih bomo varovali.«[24]

V Clevelandu si je ogledala zdravstvene ustanove, sprejel jo je tudi univerzitetni profesor javnega zdravstva in higiene dr. Perkin. 1. marca se je z vlakom iz Toronta odpeljala v Boston, kjer je obiskovala predavanja na univerzi. Stanovala je v isti hiši kot druga Rockefellerjeva štipendistka, zdravnica Desanka Ristović iz Zagreba, ki je štipendijo prejela za področje šolske higiene.[25] Čeprav je v Združenih državah Amerike dobila ponudbe za službo, med drugim jo je vabil, naj ostane, tudi srbsko-ameriški fizik in matematik Mihajlo Pupin, se je vrnila v domovino.[26]

Vrnitev v Kraljevino SHS

Še isto leto po prihodu iz ZDA je Amalija Šimec prevzela vodenje šole za medicinske sestre v Zagrebu (Škola za sestre pomoćnice) in jo vodila do avgusta 1931. Šolo je po lastnih besedah »*prevzela v popolnoma dezorganiziranem stanju, v teku petih let pa dvignila na mednarodno višino*«.[27] Ker je bil eden od pomembnejših programov Rockefellerjeve fundacije po prvi svetovni vojni tudi pomoč pri vzpostavljanju in napredku šol za medicinske sestre, so leta 1923 kot eno od obetavnejših šol izbrali prav zagrebško.

24 Prav tam, str. 4.
25 Tržiški muzej, Pismo Amalije Šimec mami iz Bostona, 4. 3. 1926; prim. Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 97.
26 Uršič, Šimec Amalija, str. 618; gl. https://en.wikipedia.org/wiki/Mihajlo_Pupin (14. 9. 2020).
27 Brlek et al., *Dr. Amalija Šimec*, Prošnja Amalije Šimec za zvišanje pokojnine z dne 18. septembra 1951, str. 9.

Šola za medicinske sestre v Zagrebu je bila ustanovljena leta 1921 kot prva v Kraljevini SHS. Amalija Šimec je tako v svojem mandatu vodenja šole še naprej ostajala formalno povezana s fundacijo, ki je 14.500 dolarjev namenila sofinanciranju zgradbe in opreme šole ter krila stroške triletnega delovanja in štipendiranje učencev. Fundacija je pomagala tudi pri štipendiranju sester za izobraževanje v Avstriji, Franciji, Kanadi, ZDA in v Združenem kraljestvu. Do leta 1928 so za sestre zagrebške šole namenili 14 štipendij, pet štipendij za beograjsko šolo in eno štipendijo za ljubljansko šolo.[28]

Po prihodu iz Zagreba se je Amalija Šimec vrnila na ljubljanski Higienski zavod in prevzela delo šolske zdravnice, ki ga je opravljala med letoma 1932 in 1934. Tako sodi tudi med prve šolske zdravnike.[29] Opravljala je zdravniško delo za šolarje na ljubljanskih srednjih in strokovnih šolah. Nameravala je preučiti delovne razmere šolarjev za sestavo načrta sistematične zaščite šolske mladine. Zatem je leta 1935 prevzela vodenje socialnomedicinskega oddelka pri Higienskem zavodu. V delo tega oddelka je sodilo ustanavljanje novih higienskih zavodov, raziskovanje zdravstvenega stanja in higienskih razmer ter preučevanje aktualnih socialnomedicinskih problemov. Oddelek so sestavljali trije deli: higiensko-propagandni odsek, vitalno-statistični odsek in antropološki odsek.[30]

Amalija Šimec je bila vsestransko dejavna. Med drugim je organizirala prvi večmesečni socialnozdravstveni vzgojni tečaj kot pripravo za socialno šolo za ženske in štirinajstdnevne strokovne nadaljevalne tečaje za medicinske sestre. Sestavila je načrte in predloge za dezinsekcijski zavod za ljubljansko bolnišnico, zavod za reedukacijo ogroženih deklet (nerealizirano) in nov učni načrt iz higiene za srednje šole. Dejavna je bila pri boju za gradnjo delavskih stanovanj v Trbovljah in pri vključevanju obrtnih učencev v splošno zdravstveno zaščito.[31] V času koroškega plebiscita leta 1920 je na Koroškem organizirala zasilno bolnišnico.[32] Izvedla je ogromno predavanj za zelo različno občinstvo. Pogosto je predavala tako na ljubljanskih šolah, radiu in Zdravniškem društvu kot tudi na podeželju. Besede kmečke ženske, ki je od daleč prišla na njeno predavanje, razkrivajo njeno sposobnost podajanja razumljivih razlag: »*Tako nam ni še nihče govoril… Ah, da bi nam še in še!*«[33] Študijsko je poleg ZDA in Kanade obiskala še Anglijo, Francijo in Nemčijo ter se leta 1936 kot delegatka udeležila Balkanskega kongresa za zaščito mladine v Atenah.[34]

Septembra 1945 je zaradi bolezni odklonila povabilo za predavateljico higiene in socialne medicine na Medicinski fakulteti v Ljubljani.[35] Med letoma 1945 in 1947 je bila načelnica Oddelka za vrhovni zdravstveni nadzor pri Ministrstvu za zdravje.[36] Leta 1947 se je pri štiriinpetdesetih letih upokojila, saj zaradi zdravstvenega stanja ni zmogla več opravljati dela. Spomini dr. Ane Kraker-Starman, ki je Amalijo Šimec osebno poznala, pa kažejo na to, da so bile njene ambicije po drugi svetovni vojni drugačne in da jih tudi zaradi močne katoliške drže takrat ni mogla uresničiti.[37]

Publicistično delo

Zdravnica Amalija Šimec bi bila danes v javnosti prepoznana kot odlična komunikatorka v znanosti. Poleg znanstvenih člankov je bil pomemben del njene publicistične dejavnosti namenjen nasvetom ljudem glede higiene in zdravega načina življenja. Ljudem je znala na razumljiv način predstaviti pomembnost nalezljivih bolezni in njihovih povzročiteljev – bakterij, kot na primer v članku »Ob stoletnici rojstva Luis Pasteurja«, kjer je razložila pomen odkritja bakterij, pasterizacijo in Pasteurjevo odkritje cepiva proti steklini. »*Ko je Pasteur izrekel misel, da so tudi bolezni človeka povzročene po najmanjših živih bitjih, bakterijah ter dokazal, da zamoremo ohraniti vse one predmete, na katerih s toploto ali drugimi sredstvi uničimo ta živa bitja, se je poprijel teh Pasteurjevih naukov z vso vnemo slavni angleški zdravnik Lister.*[38] *Do tistih časov je bila namreč usoda operiranih ljudi silno žalostna. Po srečno uspeli in prestani operaciji se je začela rana gnojiti in se gnojila do konca in kraja često tako dolgo, dokler ni bolnik izdihnil. […] Lister je namreč, spodbujen po Pasteurjevih naukih, začel izpirati rano in njeno okolico z karbolovo raztopino, prekuhaval je obvezila in instrumente, pral roke s karbolom, celo v zrak je dal potom brizgalke razpršiti karbolovo raztopino. In kaj se je zgodilo? Rane se niso več gnojile in zastrupljenja krvi so ponehala. Danes lahko smelo trdimo, da gnojenja in zastrupljenja krvi po operacijah ni več.*«[39]

V letih 1933 in 1934 je pisala članke Zdravstvena vprašanja za družino in dom v Mladiki, ki so leto kasneje izšli v knjigi *Zdravstveni nasveti za družino in dom*.[40] Menila je, da morajo biti o škodljivostih, ki ogrožajo zdravje, in o obrambi pred njimi poučeni tudi ljudje sami, ne le zdravniki. Na razumljiv, poljuden način je pisala o hrani, obleki, stanovanju, delu

28 Dugac, *O sestrama, siromašnima i bolesnima*, str. 16; Dugac, *Protiv bolesti i neznanja*, str. 121–123. Gl. https://www.rockefellerfoundation.org/about-us/our-history/ (19. 9. 2020).
29 Zupanič Slavec, Prvi slovenski šolski zdravniki, str. 56.
30 Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem*, str. 115.
31 Uršič, Šimec Amalija, str. 618.
32 M. M., Dr. Malki Šimec, str. 68.
33 Brlek et al., *Dr. Amalija Šimec*, str. 5.
34 Uršič, Šimec Amalija, str. 618.
35 Uršič, Šimec Amalija, str. 618; M. M., Dr. Malki Šimec, str. 68.
36 Zupanič Slavec in Slavec, Prvi slovenski šolski zdravniki, str. 56.
37 Brlek et al., *Dr. Amalija Šimec*, Spominski zapis dr. Ane Kraker-Starman z dne 19. 9. 1993 v Kranju, str. 7.
38 Angleški kirurg Joseph Lister (1827–1912).
39 Šimec, Ob stoletnici rojstva Luis Pasteurja, str. 107.
40 Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*.

Veličan Bešter: Amalija Šimec leta 1925 (www.dlib.si).

in počitku, o organih človeškega telesa in njihovem delovanju, o negi in prvi pomoči. Članke je objavljala v *Gospodinji* (Škodljivosti gospodinjskega poklica), *Kmečki ženi*, *Sestrinskem vestniku*, *Vigredi*, *Zdravju* in *Za vjeru i dom*.[41]

Po upokojitvi je bolna živela sama s strežnico, zaradi bolezni je bila nesposobna za delo in zato odvisna od tuje, plačane pomoči. V prošnji za povečanje pokojnine navaja, da ta ne zadošča za prehrano, hišno pomočnico in številne pripomočke, ki jih ob dolgotrajni bolezni potrebuje. Doda še, da »*je težko prositi človeku, ki je svoje življenje razdal občekoristnemu delu*«.[42] K njej so prihajali duhovniki, pedagogi, umetniki, filozofi in tudi preprosti ljudje. Pomagala je mladim ljudem v stiskah, predvsem študentom je občasno nudila prenočišče. Ker je večino svoje pisne zapuščine uničila, je tem bolj dragocen ohranjen zapis, ki ga je Ana Kraker-Starman prepoznala kot moto njene zapuščine: »*Ko bi mi zdaj, pred sklepom, rekel večni Oče: 'Takoj boš zdrava in mlada, samo še enkrat moraš prehoditi tisto svojo pot, ki si jo hodila tekom življenja' – bi brez pomisleka odgovorila: 'Moj Bog, iz svobodne volje, ne. Enkrat je bilo dovolj'. – A če bo me vprašal, ali želim zamenjati svoje življenje s katerimkoli drugim, bi ravno tako hitro in brez pomisleka odgovorila: Ne, Gospod. Bilo je trudapolno življenje; a bilo je polno in bilo je moje!'*«[43]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Archiv der Universität Wien
Akten des Rektorats / akademischen Senats, Knaffl-Stiftung Verleihung, G. Z. 373 1915/16.

Tržiški muzej
Pismo Amalije Šimec mami iz Bostona z dne 4. marec 1926.

LITERATURA

Arias, Ingrid: Slowenische Medizinstudentinen und Ärztinnen in Wien und Niederösterreich. *Grenzüberschreitende Medizin zwischen Ljubljana und Wien / Slovensko-avstrijske medicinske povezave* (ur. Zvonka Zupanič Slavec). Ljubljana, Wien: Inštitut za zgodovino medicine MF UL, 2004, str. 38–39.

Brlek, Ana et al. (ur.): *Dr. Amalija Šimec, prva akademsko izobražena Tržičanka*. Bistrica: OŠ, 1999.

Demšar, Marjeta: Šimec Amalija. *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 37.

Dugac, Željko: *O sestrama, siromašnima i bolesnima. Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.

Dugac, Željko: *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.

E. P.: Predavanje doktorice Malke Šimec o nalezljivih boleznih. *Enakopravnost*, 2. 2. 1926, str. 1, 4.

M. M.: Dr. Malki Šimec ob šestdesetletnici. *Koledar družbe sv. Mohorja za navadno leto 1954*. Celje, 1953, str. 68.

Stanonik, Tončka in Brenk, Lan (ur.): Šimec Amalija. *Osebnosti, veliki slovenski biografski leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008, str. 1115.

Šimec, Malka: Ob stoletnici rojstva Luis Pasteurja. *Mladika* 4, 1923, št. 3, str. 107–108.

Šimec, Malka: *Zdravstveni nasveti za družino in dom*. Celje: Družba Sv. Mohorja v Celju, 1935.

Štebi, Alojzija: Slovenska žena v raznih poklicih. *Slovenska žena* (ur. Minka Govekar). Ljubljana: Jugoslave Express Réclame Company, 1926, str. 224–233.

Toplak, Cirila: Prve slovenske znanstvenice, slovenske izobraženke od srednjega veka do prve polo-

41 Uršič, Šimec Amalija, str. 618.

42 Brlek et al., *Dr. Amalija Šimec*, Prošnja Amalije Šimec za zvišanje pokojnine z dne 18. 9. 1951, str. 9.

43 Brlek et al., *Dr. Amalija Šimec*, Spominski zapis dr. Ane Kraker-Starman z dne 19. 9. 1993 v Kranju, str. 7.

vice 20. stoletja. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*. Ljubljana: Slovenska matica, 2002, str. 197–210.

Uršič, Milena: Šimec Amalija. *Slovenski biografski leksikon* (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: 1960–1971, str. 618–619.

Vodopivec, Peter: *Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove*. Ljubljana: Kronika, 1971.

Zupanič Slavec, Zvonka in Slavec, Ksenija: Prvi slovenski šolski zdravniki in njihovo delo med leti 1909 in 1941, II. del. *ISIS* 19, maj 2010, št. 5, str. 54–58.

Zupanič Slavec, Zvonka: Dr. Ivo Pirc (1891–1967) in razvoj javnega zdravja na Slovenskem (1923–1941). *Zdravstveni vestnik* 81, 2012, str. 163–171.

Zupanič Slavec, Zvonka: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem v času med prvo in drugo svetovno vojno.* Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.

SPLETNI VIRI

Mihajlo Pupin:
https://en.wikipedia.org/wiki/Mihajlo_Pupin

Popis prebivalstva Ljubljane:
https://www.sistory.si/

Rockefellerjeva fundacija:
https://www.rockefellerfoundation.org/about-us/our-history/

Seznami potnikov v ZDA:
http://heritage.statueofliberty.org/passenger-result

SUMMARY

Amalija Šimec: A trailblazing physician. The founder of Slovenian epidemiology and bacteriology in the interwar period

Amalija Šimec (1893–1960), a native of Tržič, has been recognized in the history of Slovenian medicine as a trailblazer of Slovenian social medicine as well as epidemiology and bacteriology. She was one of the first Slovenian female physicians and one of the first school physicians. Furthermore, she was among the first female recipients of the Knafelj scholarship for studying at the University of Vienna and after the Great War the first Slovenian recipient of the Rockefeller Fellowship. In 1925 and 1926, she was granted an epidemiology fellowship to pursue further studies in the United States of America and Canada. In 1922, she founded and headed the first bacteriological-epidemiological institution for the Slovenian area, the Permanent Bacteriological Station in Ljubljana (*Stalna bakteriološka stanica*), the first institution of its kind in the territory of present-day Slovenia specialised in bacteriological and other laboratorial research. In 1926, Amalija Šimec took over the Nursing School in Zagreb and headed it until 1931. She also chaired the Socio-Medical Department at the Hygienic Institute of Ljubljana and after the Second World War the Department of Supreme Medical Supervision under the Ministry of Health.

In addition to doing trailblazing work in several fields of medicine during the interwar period, the physician Amalija Šimec actively promoted social medicine and raised public awareness about the importance of hygiene and the foundations of healthcare with her publishing and lecturing activities.

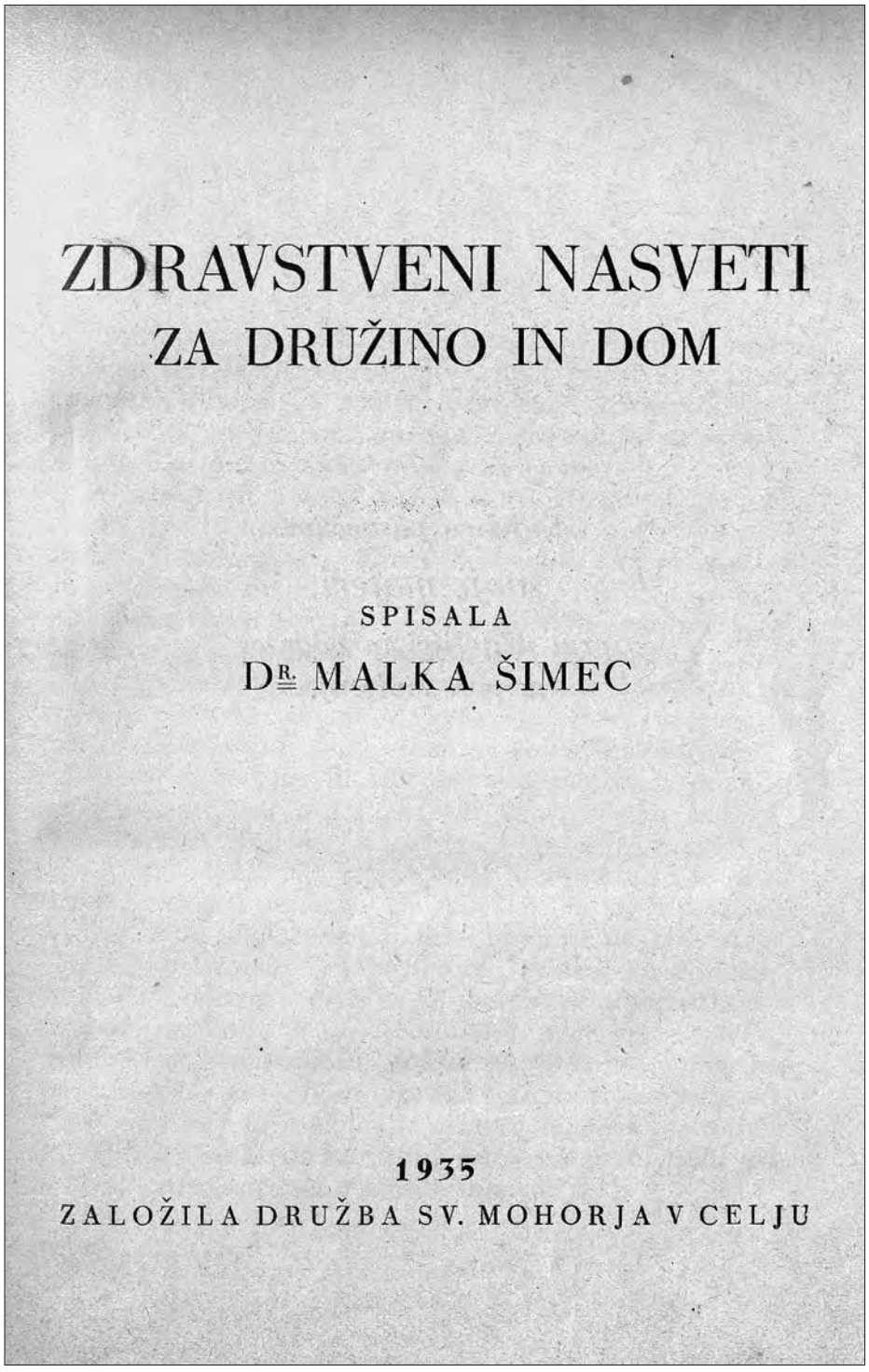
ZDRAVSTVENI NASVETI
ZA DRUŽINO IN DOM

SPISALA
DR. MALKA ŠIMEC

1935
ZALOŽILA DRUŽBA SV. MOHORJA V CELJU

1.04 Strokovni članek

UDK 821.163.6-94
929Stopar I.

Prejeto: 18. 6. 2020

Igor Sapač

izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo, Krekova 2, SI–2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@um.si

Utrinki z obrobja

Iz spominov slovenskega kulturnega delavca, publicista, umetnostnega zgodovinarja, konservatorja, kastelologa in vedutologa Ivana Stoparja na Tržič

IZVLEČEK

Znani slovenski kulturni delavec, publicist, umetnostni zgodovinar, konservator, kastelolog in vedutolog Ivan Stopar (29. 4. 1929, Ljubljana – 12. 12. 2018, Celje) se je spomladi 2018 lotil pisanja spominov. Zaradi bolezni in smrti dela ni dokončal ter to ni izšlo v načrtovani knjižni obliki. S kulturnozgodovinskega vidika so zelo zanimivi zapisani spomini na njegovo otroštvo in mladost med Tržičem in Ljubljano v tridesetih in štiridesetih letih 20. stoletja. Ta segment spominskih zapisov je avtorju uspelo povsem dokončati. V njih je predstavil življenje v Tržiču z vsakodnevnimi, posebnimi in tudi tragičnimi dogodki, svoje otroštvo, šolanje in preživljanje prostega časa, odnose v družini, zapleteno dogajanje med drugo svetovno vojno in vključitev v partizansko odporniško gibanje. Orisal je tudi povezave s svojim stricem in ljubljanskim industrialcem Ivanom (Žanom) Mathianom ter z zgodovinarjem Josipom Žontarjem.

KLJUČNE BESEDE
Ivan Stopar, Tržič, Ljubljana, Verdir, Ivan Mathian, Josip Žontar, Kraljevina Jugoslavija, druga svetovna vojna, okupacija, Koncentracijsko taborišče Ljubelj, partizansko gibanje

ABSTRACT

HIGHLIGHTS FROM THE MARGINS FROM THE MEMORIES ABOUT TRŽIČ AS WRITTEN BY THE SLOVENIAN CULTURAL WORKER, PUBLICIST, ART HISTORIAN, CONSERVATIONIST, CASTELLOLOGIST AND VEDUTIST IVAN STOPAR

In the spring of 2018, the renowned Slovenian cultural worker, publicist, art historian, conservator, castellologist and vedute researcher Ivan Stopar (29 April 1929, Ljubljana–12 December 2018, Celje) set himself to write memoirs about his childhood, youth, the period of study, and career. However, his writing was cut short by illness and death, and it was never released in the envisaged book form. Of particular interest from the cultural-historical perspective are the memories of his childhood and youth during the 1930s and 1940s, which he spent in Tržič, Kranj, and Ljubljana. The author succeeded in bringing this segment of memorial writings to full completion. In it, he presented his life in Tržič, which was punctuated by daily, special and also tragic events, his childhood, education and leisure activities, family relations, complex developments during the Second World War, and joining the Partisan resistance movement. He also depicted his connections with his uncle, the Ljubljana-based industrialist Ivan (Žan) Mathian, and the historian Josip Žontar.

KEY WORDS
Ivan Stopar, Tržič, Ljubljana, Verdir, Ivan Mathian, Josip Žontar, Kingdom of Yugoslavia, Second World War, occupation, Ljubelj concentration camp, Partisan movement

Znani slovenski kulturni delavec, publicist, umetnostni zgodovinar, konservator, kastelolog in vedutolog Ivan Stopar (29. 4. 1929, Ljubljana – 12. 12. 2018, Celje)[1] se je spomladi 2018, takoj zatem, ko je dokončal in izdal svojo zadnjo strokovno knjigo s področja umetnostne zgodovine,[2] z veliko vnemo lotil pisanja spominov na svoje otroštvo, mladost, študijsko obdobje in poklicno pot. Pri tem se je deloma oprl na lastne dnevniške zapise, ki jih je v obliki skupno 1071 strani obsegajočega računalniškega tipkopisa pod naslovom *Diarij magistra Joannesa* ustvarjal od 22. januarja 1998 do 3. julija 2018 in ki vsebujejo tudi številne spominske utrinke iz starejšega časa.[3] Spominsko delo je nastajalo z namenom, da bo ob pričakovani avtorjevi devetdesetletnici aprila 2019 objavljeno v knjižni obliki. A do objave ni prišlo. Pisanje besedila je 4. julija 2018 prekinila možganska kap, do katere je prišlo nenadoma, doma med večerjo, in ki je ohromila levo polovico telesa. Po tem nesrečnem dogodku Ivan Stopar ni več mogel bivati na svojem domu in v skladu z začrtanim konceptom dokončati spominskega besedila. Kljub temu pa si je – s sodelovanjem avtorja tega prispevka – skoraj vse do smrti prizadeval za korekture in dopolnitve že napisanega ter je – telesno že zelo oslabljen, a z občudovanja vredno duhovno svežino – v bolnišnici besedilu dal končni naslov – *Utrinki z obrobja*.[4] Po

Ivan Stopar na portretu slikarja Franca Zupeta-Krištofa iz leta 1998, olje na platnu (zasebna zbirka)

smrti Ivana Stoparja se je vodstvo Slovenskega konservatorskega društva, ki je pred tem prevzelo vlogo založnika predvidene knjige spominov, odločilo, da knjige ne bo izdalo.

Zapisani spomini Ivana Stoparja imajo velik pomen za širše razumevanje njegovega bogatega dela na različnih kulturnih področjih, po drugi strani pa mlajšim generacijam ponujajo nazoren vpogled v čas, ki je vse bolj odmaknjen. V njih so v veliki meri predstavljena tista poglavja iz njegovega življenja, ki slovenski javnosti doslej v glavnem niso bila znana. S kulturnozgodovinskega vidika so zelo zanimivi spomini na njegovo otroštvo in mladost v Tržiču, Kranju in Ljubljani v tridesetih in štiridesetih letih 20. stoletja. Tem spominom je Ivan Stopar namenil prvih 14 od 62 strani ustvarjenega tipkopisa. Ker je ta segment avtorjevega spominskega besedila mogoče do določene mere obravnavati kot samostojno celoto, ki dobro dopolnjuje tudi nekatere že objavljene spominske zapise Tržičank in Tržičanov iz prve polovice 20. stoletja,[5] je v tej publikaciji oblikovano kot jedro samostojnega članka. Namen pričujočega članka je na eni strani opozoriti na Ivana Stoparja kot na kar preveč prezrtega Tržičana, na drugi strani pa na

1 Prim. Aškerc, Stopar, str. 327; Kroflič, Milošević in Škataro, *Dr. Ivan Stopar*; Aškerc, Ivan Stopar – osemdesetletnik, str. 308–309; Lampret Conradi, Srečanje z dr. Ivanom Stoparjem, str. 30; Lampret Conradi in Stopar, Pomembno je svojemu življenju dati smisel, str. 16–17; Kutoš in Stopar, Gradovi, str. 42–46; Sapač, Dr. Ivan Stopar. Ob osemdesetletnici, str. 16–19; Lampret Conradi in Stopar, Vse, kar sem delal, imam rad, str. 17–18; Aškerc, Ivan Stopar (nekrolog), str. 40; Aškerc in Lombergar, V spomin / In memoriam. Dr. Ivan Stopar, str. 253–255.

2 Stopar, *Slovenske vedute med klasicizmom, romantiko in realizmom*.

3 Ivan Stopar je dnevniške zapise v obliki računalniškega tipkopisa začel ustvarjati zatem, ko se je leta 1992 upokojil kot konservator in ko se je naučil uporabljati osebni računalnik. Zadnji zapis v svojem digitalnem dnevniku je ustvaril 3. julija 2018. Takrat je zapisal: *Delno prebral, delno bežno preletel:* ***Gabriel Garcia Marquez Ljubezen v času kolere****. Knjiga me je sprva navdušila. Govori o skriti mladostni, nikoli realizirani ljubezni dveh mladih, ki jo izbranka zaradi spleta okoliščin zlagoma potisne v pozabo in se poroči z uglednim, premožnim zdravnikom. Ko ta po petdesetih letih skupnega življenja umre, se nekdanja zaljubljenca spet srečata in ljubezen med obema starčkoma znova vzplamti. Pozneje me je začel avtor, ki ves čas na dolgo in široko razpreda svoje misli, počasi utrujati. Če bi bil mlajši, bi jo zatrdno do konca bral z zanimanjem, saj gre za pravo literaturo, zdaj tega napora ne zmorem več, krive so tudi moje zdravstvene težave, ki se čedalje bolj oglašajo.* Digitalne dnevniške zapise Ivana Stoparja od leta 2019 skupaj z drugo njegovo strokovno zapuščino hrani Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU.

4 Zadnje korekture spominskega besedila je Ivan Stopar avtorju tega prispevka narekoval v Bolnišnici Topolšica 22. novembra 2018 (prim. Sapač, Dr. Ivan Stopar (1929–2018), str. 98–99). Osnovni nekorigirani in nedokončani tipkopis, ki obsega 62 strani običajnega računalniškega tipkopisa in ki ga je avtor na svojem osebnem računalniku nazadnje shranil 23. junija 2018, je od leta 2019 skupaj z drugo strokovno zapuščino Ivana Stoparja shranjen na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta ZRC SAZU. Do decembra 2018 korigirani in dopolnjeni tipkopis hrani avtor tega prispevka.

5 Prim. Knific, *Tržič*.

njegovo bogato neobjavljeno tipkopisno gradivo in drugo zapuščino, ki jo hrani Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU. Z željo, da bi bili v članku objavljeni spominski zapisi razumljivejši, so ilustrirani s fotografijami iz zapuščine Ivana Stoparja, na koncu pa so dodani še dva s Tržičem povezana utrinka iz dnevniških zapisov Ivana Stoparja in biografija, ki jo je Ivan Stopar sam sestavil leta 2015. Za lažje razumevanje spominskega besedila je avtor tega članka osnovno besedilo dopolnil še s pojasnjevalnimi opombami.

Otroštvo v Tržiču in Ljubljani

Ne vem, ali sem se prav odločil, da zapišem to ali ono iz svojega življenja. Spominov na moje zgodnje otroštvo se ni prav dosti ohranilo. Še najbolj mi je v spominu hiša v Tržiču, v kateri sem odraščal. Čeprav so jo podrli, ko sem komaj pričel hoditi v šolo, mi je še danes tako živo v spominu, da bi si jo upal celo datirati – bila je enonadstropna hiša v tržiški Cerkveni ulici tik nasproti »Rokodelskega doma«, v trškem predmestju.[6] *Vhod je imela na sredi pritličja, levo od veže je bila nekdanja mesarija že dolgo pokojnega deda Verdirja,*[7] *na desni so lesene stopnice držale v klet in v nadstropje, na koncu je bila kuhinja z ognjiščem. Tu se je ne le kuhalo za domače, ampak vselej sta ponavadi dva reveža iz tržiške sirotišnice dobila svoj obrok, medtem ko je mamina družina obedovala in večerjala v nadstropju, kjer so bili bivalni prostori in od koder so, spet na desni, držale stopnice na prostrano podstrešje, kjer je bila tudi manjša očetova delovna soba, saj je rad vedno kaj izrezljaval. Če danes pomislim na to hišo, me kar stisne pri srcu, saj je šlo za stavbo, zagotovo pozidano že nekje v 17. stoletju, ki se je ponašala še z vsemi značilnostmi tistega časa, začenši z imenitnim kamnitnim vhodnim portalom.*

Marija Stopar, rojena Verdir, (1898–1974) in Ivan Stopar (1902–1978), starša Ivana Stoparja (1929–2018), na poročni fotografiji z dne 28. 7. 1928 (iz zapuščine Ivana Stoparja)

Med stalnimi gosti, občasnimi gostači, je bila tudi potovka, ***Koroša – beri Korošica – Pepa****, ki je prihajala s Koroške, dobila pri nas hrano in prenočišče v hlevu oz. gospodarskem poslopju na dvorišču, kjer je stal tudi star svinjak – a ne spominjam se, da bi imel tu kdaj tudi kakšnega prašiča. Poleg Koroše so redno prihajali k nam v »tabrh« tudi mojškra Muta, gluhonema šivilja, ki je pri hiši vedno kaj zašila, potlej napol prismuknjeni Moka, ne vem, kdo mu je dal to ime, pa tudi Tine, ki pa je tu in tam poprijel tudi za kakšno delo. Po navadi je cepil drva in jih prinašal v kuhinjo in ogrevano sobo, a to je bilo bolj ali manj vse, kar o njem vem, če odštejem, da je enkrat za praznike dobil potico, ki jo je v hipu pospravil. Stara mama*[8] *je šele pozneje ugotovila, da je šlo za potico, posebej pripravljeno za našega očeta – ta se ji je moral potlej pač odreči. Sicer pa se samo še spominjam, da so imeli reveži staro mamo zelo v časteh – nikoli se ni primerilo, da bi kdo odšel praznih rok iz hiše, če je zaprosil za to ali ono. To se je pokazalo zlasti pri njenem pogrebu. Pogrebni sprevod je bil tako velik kot v Tržiču menda še za nobenim pomembnim tržanom.*

Posamičnih drobnih dogodkov iz tega časa se komaj spominjam. Dobro sem si zapomnil ***strica Jožeta****,*[9] *maminega brata in očeta sestrične Nije, ki mi je vedno rad kaj prinesel, če drugega ne, kakšne pisane papirčke in podobno. Potem ga naenkrat nenadoma ni bilo več. Šele mnogo let pozneje sem izvedel, da je naredil samomor – v gozdu na hribu pri sv. Jožefu.*[10] *Ali je šlo za posledico pijače ali izgub pri kockanju ali kakšni igri na srečo, nisem nikoli izvedel, vem le, da je mami dolga leta hranila vrečko ali škatlico z dvema slonokoščenima kockama, ki sem ji jo, če je bilo le mogoče, vedno rad izmaknil. Ko jo je potlej našla, jo je spet skrila, dokler ni nazadnje neznano kdaj in kako za vedno izginila. Vsekakor je bila smrt strica Jožeta nekako povezana s prodajo babičine hiše v Cerkveni ulici, ki smo jo kmalu nato prodali in se izselili, kupec pa jo je podrl in na njenem mestu pozidal novo, mnogo bolj ugledno stanovanjsko hišo.*

6 Hiša je stala na naslovu Cerkvena ulica 4 in podrli so jo leta 1932 (Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 39).

7 Janez Verdir, rojen leta 1867 v Zgornjih Dupljah.

8 Marija Verdir, rojena Primožič (7. 9. 1871 – 22. 7. 1944).

9 Jožef Verdir (26. 9. 1896 – 21. 6. 1934), brat Marije Stopar, rojene Verdir (16. 3. 1898, Tržič – 4. 6. 1974, Ljubljana), matere Ivana Stoparja (prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 242).

10 Podružnična cerkev sv. Jožefa nad Tržičem.

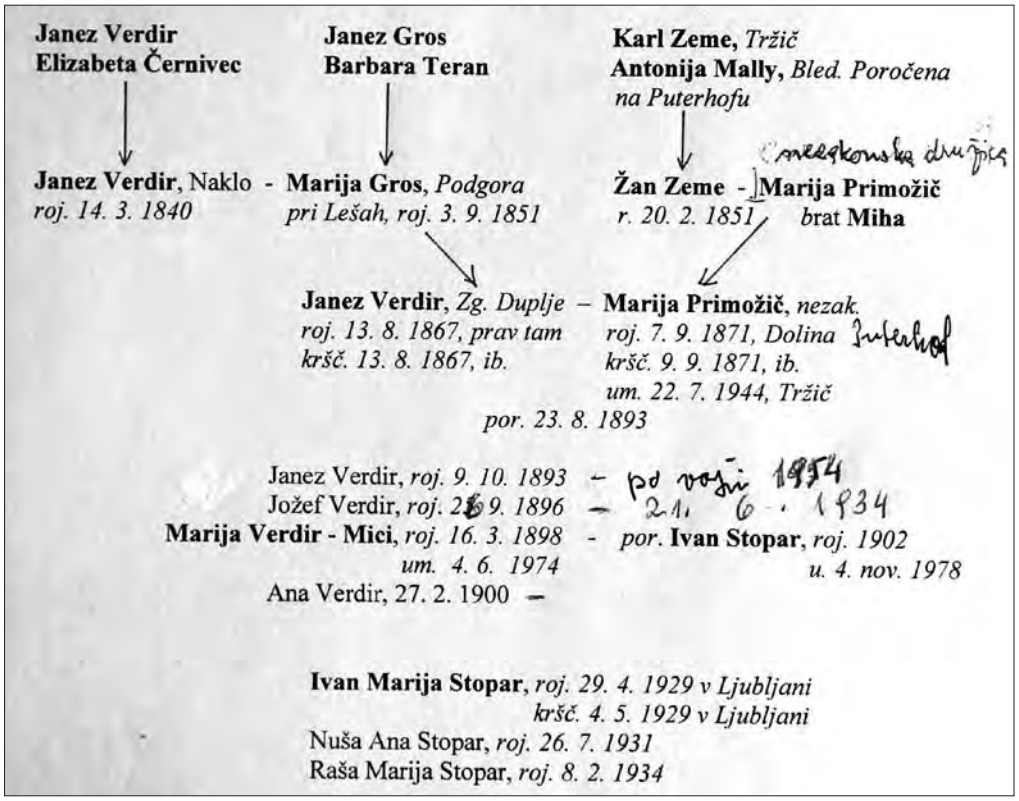

Družinsko drevo matere Ivana Stoparja (iz zapuščine Ivana Stoparja)

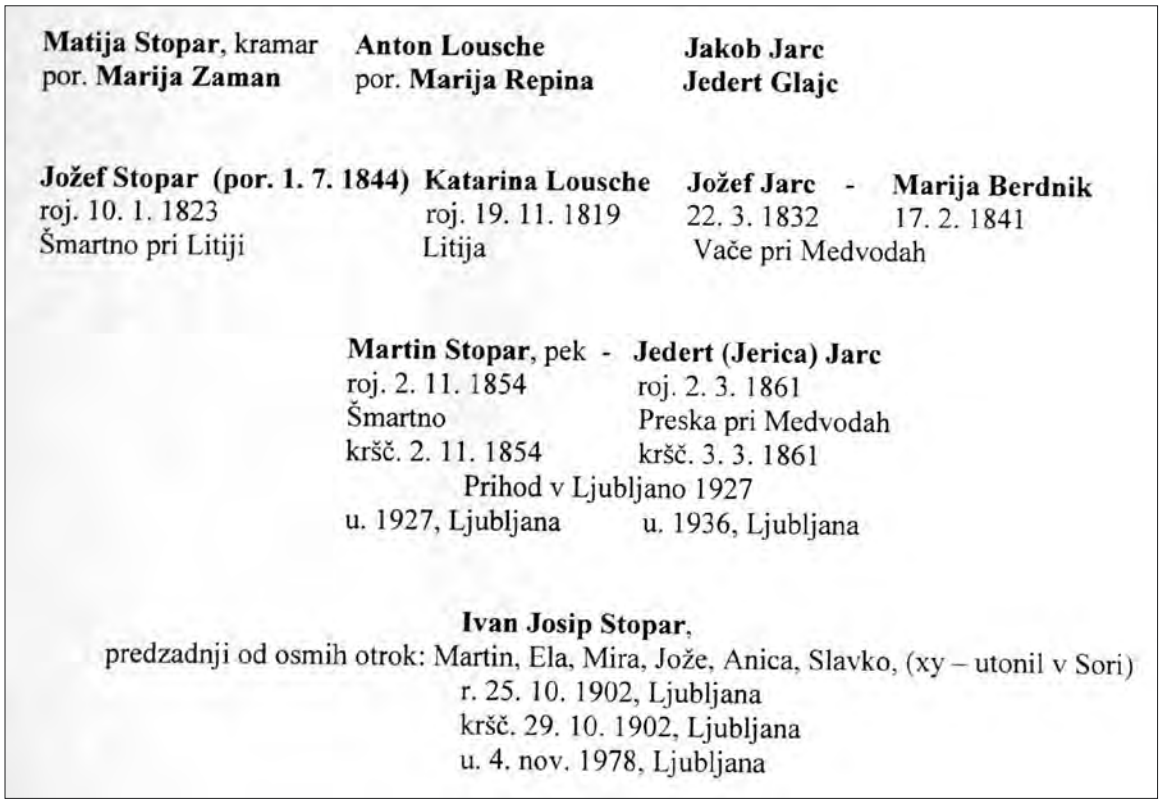

Družinsko drevo očeta Ivana Stoparja (iz zapuščine Ivana Stoparja)

Fotografija družine Primožič, domnevno okoli leta 1871. V naročju je domnevno tržiška babica Ivana Stoparja, Marija Primožič, pozneje poročena Verdir (iz zapuščine Ivana Stoparja).

Tržiška babica Marija Verdir, rojena leta 1871 kot Marija Primožič, okoli leta 1900, na fotografiji ljubljanskega fotografa Müllerja (iz zapuščine Ivana Stoparja).

Drug dogodek, ki se mi je zapisal v spomin, je dan, ko so v Franciji ubili kralja Aleksandra.[11] *Sedel sem v nadstropju za svojo mizico vrh stopnic in močno prizadet s tem v zvezi nekaj risal. Čeprav še otrok, sem bil hudo prizadet, saj je bil zlasti oče,*[12] *ki sem ga globoko spoštoval, zavzet sokol, velik častilec jugoslovanskega kralja in kraljevine.*

Prijateljev svojih let v ulici nisem imel, spominjam pa se, kako sem še kot predšolski fante dobil ragljo, ki jo je izdelal sosed, in z njo sem vsako veliko noč med ***raglarji*** *pred tržiško župnijsko cerkvijo s pleteno čepico s čopom na glavi koračil po trgu – fotografija o tem iz leta 1934, ko sem bil star pet let, se je na strani 324 znašla celo v imenitni prvi knjigi dr. Rajka Ložarja* Narodopisje Slovencev, *ki je izšla leta 1944 v Ljubljani.*[13] *Bil sem med najmlajšimi, zato sem na sličici čisto zadaj.*

Prosti čas sem v Cerkveni ulici preživljal s ***sprehodi po trgu s služkinjo Francko****, ki je prišla k nam že kmalu po mojem rojstvu, ob nedeljah pa sta družino popeljala na sprehod po bližnji okolici oče in mami. Bilo je na enem takih sprehodov po bližnji okolici, sijalo je sonce in jaz sem se prosto podil po travi in se zabaval. Kar naenkrat pa sem pričel kričati: »Kača, kača!« Oče je ves prestrašen skočil pokonci in mi stekel naproti, jaz pa sem ga pričakal z nasmejanimi lici – kačo sem si bil preprosto izmislil, radoveden, kako bo oče preplašeno reagiral. In posrečilo se mi je.*

Nekoč sem za božič dobil ***lesen vlakec****, ki ga je oče skrbno rezljal v svoji podstrešni sobici gotovo kar nekaj mesecev. Pričakoval je, kako me bo kar razganjalo od veselja, pa sem ga razočaral. Takoj ko sem ga dobil, sem enemu izmed vagončkov snel streho – in glej ga zlomka, proti mojemu pričakovanju v njem ni bilo slaščic. Kako je oče sprejel to moje razočaranje nad svojim skrbnim delom, nikoli nisem izvedel.*

Kolikor se spominjam, pa sem vedno rad kaj ušpičil. ***Stara mati****, ki je včasih rada malo mešetarila s starinami – spominjam se, da smo imeli takrat doma kar nekaj Layerjevih oljnih slik –, mi je enkrat prinesla domov velikega, v pravo črno usnje oblečenega gugalnega konjička. Bil sem ga kajpak vesel, saj podobnega ni imel nihče od*

11 Aleksander I. Karadžordžević, srbsko-jugoslovanski kralj (16. 12. 1888, Cetinje – 9. 10. 1934, Marseille, Francija).

12 Ivan Josip Stopar (25. 10. 1902, Ljubljana – 4. 11. 1978, Ljubljana). Prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 245 in fotografija na str. 244 z Ivanom Josipom Stoparjem na skrajnem desnem koncu učiteljskega zbora tržiške ljudske šole leta 1936.

13 Ložar, *Narodopisje Slovencev.*

Ivan Stopar – Ivanček – kot dojenček v Tržiču 9. novembra 1929 (iz zapuščine Ivana Stoparja)

mojih znanih vrstnikov, a kakorkoli že, naneslo je, da me je premagala radovednost, kaj je v njem pod gladko črno kožo. Ne vem, kje sem dobil nož ali škarje, in kar brž se je zgodilo – prerezal sem ga, da se je iz njega vsula žima, s katero je bil konjiček natlačen, in sesul se je v brezoblično kupček svoje preobleke. In kaj se je potlej godilo z njim? Verjetno so ga nekako zakrpali in stara mati ga je pač tako ali drugače spravila v druge roke.

***Ko so podrli našo staro hišo v Cerkveni ulici**, je oče našel stanovanje za družino v drugem nadstropju da-*

Ivan Stopar z materjo Marijo leta 1930 (iz zapuščine Ivana Stoparja)

našnje tržiške občinske stavbe sredi trga,[14] *vendar tam nismo živeli dolgo, pa tudi nobenega posebnega dogodka se od tam ne spominjam. Vsekakor sem takrat že hodil v šolo in v enem izmed »višjih« razredov, morda je bil to četrti razred, je bil moj razredni učitelj kar oče. Da ne bi bila prizadeta družinska čast, me je imel vedno strogo na očeh, in če sem bil za kako malenkost kaznovan že v šoli, se je kazen, tokrat tudi malo po riti, ponovila tudi doma.*

Zanimivo je, da se, kar zadeva kaznovanje v šoli, iz tega časa spominjam enega samega dogodka. Učenci smo morali, preden smo stopili v razred, z glave obvezno sneti čepico, kar pa je marsikdo rad pozabil. Naneslo je, da sem enkrat s čepico na glavi vstopil v razred tudi jaz in brž je sledila kazen. Skupaj z drugimi prestopniki sem moral poklekniti na podest pred katedrom, nastaviti roko in s palico smo jih dobili po prstih. No, preveč hudo ni bilo, a kazen je le bila.

Zadnja leta pred vojno smo se preselili na pošto, kjer smo dobili stanovanje v drugem nadstropju.[15] *Pridružili smo se družini tržiškega notarja Svetlika, odvetnika Grudna in mizarja Jermana, ki pa je imel svojo delavnico kar v kleti pod poštnim pritličjem – no, tu je imel naš sosed iz prvega nadstropja tudi svojo notarsko pisarno. Ob stavbi, ki še danes stoji, je bilo zadaj veliko dvorišče in tu nam otrokom nikoli ni bilo dolgčas – šli smo se vse mogoče igrice, od poskakovanja do trgovine. Stanovanje*

[14] Stavba ima sedaj naslov Trg svobode 18, Tržič (prim. Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 647).

[15] Večja dvonadstropna stavba z začetka 20. stoletja ima sedaj naslov Predilniška cesta 8, Tržič (prim. Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 646; Knific, *Tržič*, str. 132).

na pošti je bilo lepo, saj je obsegalo kar pet sob, vendar smo eno, dostopno neposredno s stopnišča, redno oddajali. Kopalnice seveda ni bilo, stranišče pa je bilo v veži, urejeno na štrbunk. Sicer pa je stanovanje poleg kuhinje obsegalo še dve sobi, jedilnico in spalnico – tu je spala vsa družina, oba starša in vsi trije otroci, Francka je spala v stranski sobi, kamri, babica pa kar v jedilnici.

Nanjo pa me veže kar nekaj spominov. Rada me je kajpak na skrivaj pocrkljala, včasih mi je skuhala polže in jih postregla z nastrganim hrenom, ali kaj drugega, sama pa si je na skrivaj, v shrambi, rada privoščila malo »šnofanja«, kot smo takrat rekli njuhanju tobaka. Včasih pa mi je ustregla tudi drugače. Ker sem si v tistih letih hudo želel postati škof, mi je Francka z Brezij enkrat prinesla celo majhno otroško monštranco, stara mama pa ni imela nič proti, če je včasih malone kakšno celo uro sedela v kamri, kjer sem vneto maševal, sama pa je pri tem čisto zares molila.

Res, nikoli nam ni bilo dolgčas. Sam sem že takrat veliko bral, imel pa sem tudi že kar razmeroma lepo ***otroško knjižnico****. Zanjo sem si uredil poseben prostor, in sicer v nekakšni leseni uti, ki sem si jo naredil v nadstropju nad vrati naše drvarnice. Tam sem posebno rad čepel, a glej ga šmenta, ko sem enkrat prilezel gor, mojih knjižic ni bilo nikjer. Bil sem sveto prepričan, da gre za pravi rop neke tuje, neznane osebe, a so me doma brž potolažili. Počakaj malo, knjižice gotovo ni odnesel kak tujec, ampak kar kak tvoj prijateljček iz naše hiše. Potlej sem bil hudo presenečen, ko se je pokazalo, da so imeli prav. In tudi knjižice so se kmalu neznano kako spet znašle na svojem mestu.*

Ker je bil oče nekdaj Ljubljančan in je v Ljubljani poleg drugih sorodnikov še vedno imel tudi svojo mamo,[16] *mojo babico, je bilo kar nekako samoumevno, da sem šolske počitnice preživljal tam, in to tudi še potem, ko je stara mama umrla.* ***Živel sem pri teti Eli****, poročeni z znanim ljubljanskim tovarnarjem, nekdanjim dunajskim dvornim dobaviteljem* ***Žanom Mathianom****.*[17] *Bila je njegova druga žena in bila sta brez otrok, zato se mi je kar precej posvečala, meni pa tam tudi nikoli ni bilo dolgčas, saj so tja prihajali poleti na počitnice tudi moji bratranci in sestrične iz drugih krajev Slovenije – Pavle Herbstov iz Mokronoga – Pavelček, sin očetove sestre Anice, in Nevenka iz Ljutomera, hči očetovega brata Slavka – obakrat je šlo za otroke učiteljskih družin. Hišo – razkošno meščansko vilo – je okoli leta 1934 zgradil tetin svak,* ***arhitekt Ivan Zupan****, mož še ene očetove sestre, Mire, v Spodnji Šiški, tik ob po vojni urejenem šišenskem trgu. Ob vili je bil krasen vrt, kjer nam nikoli ni bilo dolgčas. Tam sem hotel včasih kar na planem prenočiti, a s teto Elo se o čem podobnem ni bilo mogoče dogovoriti.*

Danes v Ljubljani le še malokdo ve, kje je stala stričeva tovarna. Stala je na prostranem prostoru tik za gostilno Šestica.[18] *Sredi dvorišča je stala velika podolgovata, enonadstropna stavba –* ***magazin.*** *Okoli nje so bile v kvadratu razvrščene pritlične delavnice, ki pa za časa strica Žana večinoma niso več delovale – nekdanji delavci so si večinoma že zdavnaj ustvarili lastne mizarske delavnice – povečini v Šentvidu.*

Po tem magazinu sem rad stikal. Na vrhu je bilo staro, v veliki meri še historično pohištvo, saj sta stric oziroma še njegov oče z njim prekupčevala. Najrajši pa sem tam brskal po omarah v pritličju, kjer se je skrivalo vse mogoče – nemalo je bilo tam tudi igrač iz časa pred prvo svetovno vojno, in tam sem ob neki priložnosti poleg množice kositrnih vojačkov našel tudi približno 60 cm dolg kovinski ***model staroavstrijske križarke*** *iz časa še pred prvo svetovno vojno. Tega mi je stric pozneje podaril, a ga žal že dolgo nimam več. Starši so ga že pred vojno podarili maminemu zdravniku, družinskemu prijatelju, da bi se mu nekako oddolžili, saj ji je menda rešil življenje. Sam bogsigavedi, kje je ta imenitna ladja zdaj. Vem le to, da bi jo danes lahko brez težav zamenjal za nov avto.*

Ne vem več natanko, do kdaj je vse skupaj trajalo. Vem le to, da je tovarna nekaj let pred zadnjo vojno[19] *do kraja propadla, kar je še ostalo stare robe, so skušali prodati. Nekaj je šlo, marsikaj je ostalo in nihče ni vedel, kaj s tem. Spominjam se le, kako so vse mogoče reči vozili na naše dvorišče ob vili, od starega pohištva do praznih rezljanih pozlačenih slikovnih okvirjev, potlej so zakurili kres. Plameni so švigali visoko v nebo – bilo je veličastno.*

Ko pomislim na strica Žana*, se mi misli nehote pomudijo pri nekaterih njegovih posebnostih. Vem, da je rad zahajal v kavarno Evropa igrat biljard – kot igralca ga je v akvarelu celo upodobil Gaspari,*[20] *sličico pa sem desetletja pozneje znova srečal v ljubljanski Carnioli,*[21] *a z odrezanim spodnjim delom s spremnim besedilom. Sicer pa imam strica najbolj v spominu, kako sedi v kuhinji tik za štedilnikom v fotelju z visokim naslanjačem, včasih nemara s časopisom v roki.*

Posebej so mi v spominu ostali nekateri njegovi predmeti, tako zlasti številna odlikovanja, pa tudi kaj drugega. Med odlikovanji je bilo tudi najvišje papeško odlikovanje, tako imenovani ***red sv. Silvestra z lento****, ki jo je lahko vsak obiskovalec videl na njegovi, v izrezljan in pozlačen okvir nameščeni – menda Klemenčičevi*[22] *– upodobitvi. V plemenito kovino so bili vdelani dragi kamni, česar pa se nikoli nisem prav ovedel – na*

16 Jedert (Jerica) Stopar, rojena Jarc (2. 3. 1861, Preska pri Medvodah – 1936, Ljubljana).

17 Johann oziroma Ivan Mathian mlajši, lastnik tovarne pohištva v Ljubljani in dunajski dvorni dobavitelj, nasledil je svojega očeta Johanna (1835–1914). Leta 1902 je za novo župnijsko cerkev sv. Martina v Šmartnem pri Litiji izdelal štiri neogotsko oblikovane spovednice in omaro v zakristiji (Žigon, *Cerkev sv. Martina*, str. 30).

18 Gostinska stavba je na naslovu Slovenska cesta 40, Ljubljana.

19 Druga svetovna vojna.

20 Maksim Gaspari, slovenski slikar (26. 1. 1883, Selščak nad Cerknico – 14. 11. 1980, Ljubljana).

21 Antikvariat na Trubarjevi cesti 9 v Ljubljani.

22 Fran Klemenčič, slovenski slikar (12. 10. 1880, Ljubljana – 2. 11. 1961, Ljubljana).

misel mi je prišlo šele, ko sem ga enkrat po vojni skrivaj odnesel v Starinarno na Mestnem trgu[23] *in zanj dobil kar lep znesek – teta je skoraj izgubila glavo, ko sem ji to povedal. Odlikovanje pa ni bilo povezano samo z lento, na katero je obešeno, ampak tudi s posebno uniformo – rdečim frakom, s katerim sem se, tudi že po vojni, enkrat ali dvakrat celo repenčil na maškaradi, na plesu. Med njegovimi predmeti je posebej izstopala tudi prečudovita starinska, v dragocenem etuiju hranjena srebrna pištola s slonokoščenim ročajem, ki pa jo je teta po stričevi smrti pred menoj, če je bilo le mogoče, rada skrila, med vojno pa jo je prestrašena in za vsak slučaj odnesla kar v Tivoli in jo odvrgla pod neko klop.*

Sicer pa sva za strica Žana, kadar sva bila skupaj ***v Ljubljani na počitnicah****, skrbela tudi midva s* ***Pavelčkom.*** *Vsak dan naju je namreč poslal na konec Drenikove ulice, kjer je bila na križišču z Dunajsko cesto stara domača gostilna, da sva mu od tam prinesla liter sladkega vinčka. No, ko sva ga prinesla domov, sva najprej zavila v klet in si ga malo privoščila, Pavelček nekaj požirkov več, jaz, nekaj let mlajši, pač malo manj, kar je zmanjkalo, pa sva v kleti dotočila kar iz bližnje vodne pipe. Stric dolgo ni mogel razumeti, zakaj je njegovo ljubljeno domače vino zadnje čase tako zvodenelo …*

Še posebej pa mi je ostala v spominu zgodba o zadnji razprodaji Matthianovega premoženja, predmetov, ki so jih hranili v magacinu sredi tovarniškega dvorišča za Šestico, obdanega z v kvadratu urejenimi mizarskimi delavnicami. Bilo je le še nekaj let pred izbruhom druge svetovne vojne, ko so na dvorišče Matthianove vile v Šiški na Drenikovi, tik ob današnjem šišenskem trgu, prepeljali zadnje kose historičnega pohištva in druge robe, ki je dotlej ni bilo mogoče prodati. Še danes vidim pred seboj več metrov visok kup s kosi pohištva, starimi okvirji, omarami in vsem mogočem, pod katerim so zakurili kres. Plameni so segali več metrov visoko, visoko nad streho domače vile, jaz pa se jih kar nisem mogel nagledati. Ob omarah, ki so takrat gorele, pomislim le še na neštete drobnarije, svinčene vojačke, kovinski model staroavstrijske križarke in na vse mogoče, kar je prišlo na dan, ko sem tam, kadar sem bil na počitnicah pri teti, pogosto stikal. Od vsega tega žal ni nič ostalo. Vojački so najbrž že med vojno izginili neznano kam, križarko je oče tik pred njenim začetkom podaril prijatelju, tržiškemu zdravniku, ki je težko obolelo mamo zdravil in ji menda rešil življenje.

Ko smo stanovali na Pošti,[24] *sem pričel hoditi v* ***kranjsko gimnazijo, vselej oblečen v prave domače irharice****, ki sem jih nosil vse do svojega dvanajstega leta in mi jih je marsikdo zavidal, a jih je mojster, ki je prebival nekje nad Fužinami, takrat še znal izdelovati. V Kranj sem se prvo leto vozil z avtobusom, drugo leto, ki ga je na koncu prekinila vojna, pa z vlakom. Priznam, da mi je bila takšna vsakdanja vožnja s kolegi kar všeč in nikoli mi ni bilo dolgčas, le vstati je bilo treba razmeroma zgodaj, da nisem zamudil vlaka. Pouk je bil zanimiv, saj je na gimnaziji poučevalo kar nekaj izjemnih profesorjev. Vrhunec med njimi je pomenil profesor zgodovine* ***Žontar****,*[25] *avtor znane, po vojni celo znova ponatisnjene knjige o mestu Kranj.*[26] *Navdušil me je za zgodovino, znanje o antiki, ki sem ga pridobil pri njem, zlasti o grški umetnosti, pa mi je malone deset let pozneje skoraj zadoščalo za izpit iz antike na univerzi. Bil je tudi moj razrednik, na nekem roditeljskem sestanku pa je, kot mi je povedala mami, moje znanje ocenil kar s trojko. Hkrati ji je pojasnil, da je to pri njem najboljša ocena za dijake – takrat so nas v gimnaziji še vsi vikali –, za štirico zna namreč samo on, za petko pa Bog.*

Po pouku v šoli je bilo potlej še posebej veselo. Vsak dan sem namreč dobil doma, ne vem več, dinar ali petdeset par, in s tem sem si lahko v manjšem lokalu vrh Jelenovega klanca privoščil žemljo s sardinami. No, pozneje mi sardine niso bile več niti približno tako všeč, zlasti po vojni, ko sem se s pokvarjeno konzervo zastrupil in kar nekaj časa preležal v ljubljanski bolnišnici.

V letih, ko sem obiskoval ***kranjsko gimnazijo****, prostega časa nisem preveč zapravljal. Predvsem sem bil nor na branje in že takrat sem si v predsobi stanovanja uredil knjižno omaro, bral pa sem zlasti povesti takrat pri mladih izjemno priljubljenega Karla Maya in mami je morala včasih kar počakati, da sem do konca prebral kakšno poglavje, če mi je hotela pomagati. Poleg tega sem bral pri gospodični Klauerjevi, kot smo ji takrat rekli, ki je med vojno pomagala številnim Slovencem, a so jo po vojni v času etničnega čiščenja kljub temu brezobzirno izselili na Koroško.*

H gospodični Klauerjevi sem hodil k pouku nemščine, kar mi je pozneje več kot koristilo. Ko so namreč Nemci leta 1941 zasedli Gorenjsko, sem lahko zaradi vsaj delnega znanja tega jezika takoj prišel v tretji razred tržiške meščanske šole – kranjska gimnazija je bila namreč med vojno ukinjena –, medtem ko so morali drugi ponovno v razred, ki so ga dokončali leto pred tem, še v času Jugoslavije. No, nemščino sem potlej kmalu toliko obvladal, da sem lahko tudi že omenjenega Karla Maya bral v originalu, saj je slovenskih knjig, tudi njegovih, takrat kaj kmalu zmanjkalo.

Na gospodično ***Klauerjevo*** *pa me vežejo še drugi lepi spomini. Stanovala je namreč pri solastnikih tržiške tekstilne tovarne Predilnica in tkalnica* ***Glanzmannovih****,*[27] *ki so imeli razkošno vilo v Tržiču,*[28] *v neposredni bližini našega družinskega stanovanja na Pošti. Ko smo pokazali, kaj smo se bili med letom naučili, smo bili vselej pogoščeni z belim kruhom, na debelo namazanim s suro-*

[23] V Ljubljani.
[24] V Tržiču.
[25] Josip Žontar, slovenski pravnik, zgodovinar in učitelj (23. 9. 1895, Jesenice – 24. 4. 1982, Kranj).
[26] Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*.
[27] Pozneje je podjetje nosilo ime Bombažna predilnica in tkalnica Tržič (prim. Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 647). Od ustanovitve leta 1885 do druge svetovne vojne je bil njen solastnik Edmund Glanzmann (1855–1947).
[28] Vila je ohranjena in ima sedaj naslov Predilniška cesta 14, Tržič (prim. Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja*, str. 647).

vim maslom in marmelado – luksuz, kakršnega nihče od nas doma gotovo nikoli ni bil deležen.

No, življenje so mi v letih pred vojno popestrili družinski izleti. Po navadi smo vsako nedeljo ***hodili prek Bistrice in Kovorja do Pristave****, tam smo se ustavili v gostišču, kjer si je oče privoščil kozarček belega vinca, otroci pa smo bili deležni malinovca. Korakali smo po ustaljenem redu: s sestro Nušo*[29] *sva bila spredaj, za nama sta bila starša s sestrico Raško.*[30] *Domov smo se potlej rahlo upehani vrnili šele proti večeru, kjer sta nas čakala večerja in potem blagodejni spanec, ki se je po napornem dnevu vsem prilegel.*

Posebno lepi so bili ti sprehodi v jeseni, saj smo si spotjo nabrali za polno bisago domačega kostanja, ki nam je takrat še kako teknil, v okolici Kovorja pa ga je bilo na pretek. Med takratnimi izleti mi je še posebej ostal v spominu sokolski izlet nekam v bližnjo okolico, ki sem se ga udeležil kot član podmladka, čeprav ne vem več, kje smo takrat pravzaprav bili. Vem le, da so mi kot mlademu nadobudnežu vsi od kraja na vseh koncih ponujali mošt, ki mi je krepko stopil v glavo. Domov sem se takrat ob očetu komaj primajal.

A tu pa tam smo šli tudi kam drugam. Morda sem si najbolj zapomnil, kako smo bili najbrž kar nekajkrat ***pri sv. Juriju nad Bistrico****,*[31] *kjer je bila pod cerkvico razkošna graščinica drugega solastnika predilnice, Gassnerja*[32] *– to so po vojni seveda zasegli in oropali, v njej pa je imel pozneje rezidenco književnik Josip Vidmar.*[33] *Enkrat ali dvakrat nas je na sprehodu zaneslo tudi na* ***Gutenberk****,*[34] *razvaline nad Sv. Jurijem – ne vem, zakaj, ampak navdušile so me. Potlej sem vse noči sanjal, da bi kje dobil lopato in šel izkopavat zaklad. Prepričan sem bil, da bi ga našel.*

Sicer se pa nekega sprehoda k Sv. Juriju spominjam še po nečem drugem. Neko nedeljo, ko smo šli po ozki poti iz Bistrice spet tja, je naneslo, da je v bregu, le malo pod cerkvijo, sedel mlad par. Fant je brenkal na kitaro, zaljubljeno pogledoval dekle in prepeval: ***Rad bi imel tvoj foto, na nočni omarici ...*** *Melodija te popevke mi še vedno pogosto seže v spomin, a si pri tem le težko predstavljam, da bi danes kakšnemu mladeniču uspelo s takšno pesmijo očarati kakšno dekle.*

Najdaljši družinski sprehod, ki mi je ostal v spominu, pa je bil vsakoletni ***sprehod na Brezje****, kamor smo šli vsako leto peš prek Sv. Neže,*[35] *mimo Leš in skozi Beguje, pot pa je trajala kaki dve uri. Ko smo prišli, smo si pred cerkvijo našli prostor in sledila je razkošna malica – ocvrt, »pohan« piščanec, ki smo ga sicer doma videli le za največje praznike. Šele proti večeru smo se potlej po isti poti vračali nazaj domov.*

V spominu mi je ostal še en sprehod iz časa, ko sem imel, kot razberem iz ohranjene fotografije, komaj tri leta. Bilo je leta 1932, ko je iz Ljubljane prišla na obisk teta Ela, pa smo se, kajpak spet peš, skozi Šentansko dolino[36] *odpravili* ***na vrh Ljubeljskega prelaza****, saj današnjega predora takrat kajpak še ni bilo. Koliko časa je trajalo, da smo po ostrih ovinkih, kjer so tistihdob včasih potekala motociklistična tekmovanja, prišli na vrh, se ne spominjam več, na spominski fotografiji pa se radovedno sprehajam med mogočnima baročnima kamnitima obeliskoma, kamor sprehajalcu še dolga leta po vojni pot ni bila več mogoča.*

Kakega drugega večjega izleta pa se danes ne spominjam več, a z eno izjemo. Kot mlad pobič, hodil sem še v osnovno šolo, sem se v otroško mornariško uniformo oblečeni ***jadranski stražar*** *udeležil skupinskega* ***izleta na morje*** *– prvega in edinega, ki sem ga doživel v času pred vojno.*

Z avtobusom smo se peljali do Crikvenice in vso pot prepevali: ***Mi jadranski smo stražarji, našega morja čuvarji.*** *A ne le prepevali – to smo mislili zares. Danes ne vem več niti tega, ali smo se takrat v morju kaj kopali ali ne, najbrž smo se samo malo namočili, saj nobeden od nas otročadi ni znal plavati, še pa se spominjam, da smo se peljali do meje z Italijo in si tam od daleč ogledovali takrat še italijansko Reko. Šele več let po vojni sem se znova znašel tam, a takrat je bila Reka že nekaj let spet naša.*

Leta so tekla, medtem pa sem vedno rad kakšno ušpičil. ***Rad sem zlasti pobegnil od doma****, nakar sta me stara mama in Francka, naša služkinja, ki je bila vse od mojega rojstva in še dolgo po smrti mojih staršev nepogrešljiv del naše družine, vsaka po svoji ulici, ena Za Virjem, druga po glavni ulici, iskali, da bi me kje ujeli. Sicer pa me je zlasti Francka, kadar je šla v trg kaj kupit, rada vzela s seboj in me skoraj vedno malo razvajala, ko mi je kupila kepici sladoleda.*

No, to je rada ***storila tudi teta Ela v Ljubljani****, ki je bila sama brez otrok, pa me je zato ob mojih vsakoletnih počitniških obiskih rada razvajala. Pa je naneslo, da je nekoč v mestu, ko me je počastila z obloženo kupo, doživela nekaj, kar jo je spravilo v hudo zadrego. Ne vem, kaj me je takrat pičilo, a komaj sem držal obložen škrnicelj v rokah (najbrž se mi je zdel premalo obložen), sem se pričel na ves glas dreti: »Tukaj imajo najslabši sladoled v mestu.« Slaščičar je seveda precej pritekel ven na ulico*

29 Nuša Ana Stopar, rojena 26. 7. 1931. Živi v Ljubljani.
30 Raša Marija Stopar, poročena Fink (8. 2. 1934 – 2017).
31 Podružnična cerkev sv. Jurija.
32 Stavba ima značaj večje vile iz obdobja modernizma. Med letoma 1934 in 1938 so jo za tržiškega industrialca Lea Gassnerja zgradili po načrtih arhitekta Josipa Dedka. Sedaj se imenuje Vila Bistrica in nosi naslov Pot na Bistriško planino 29, Bistrica pri Tržiču (prim. Knific, *Tržič*, str. 86).
33 Josip Vidmar, slovenski literarni in gledališki kritik, dramaturg, prevajalec, esejist in politik (14. 10. 1895, Ljubljana – 11. 4. 1992, Ljubljana).
34 Razvaljeni grad Gutenberg na strmi skalni kopi v bližini podružnične cerkve sv. Jurija v Bistrici nad Tržičem (prim. Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 117–122; Stopar, *Grajske stavbe*, 6, str. 54–56). Za grad se bolj ali manj pogosto uporabljajo tudi imena Gutenberk, Alt Gutenberg, Stari Gutenberk, Stari grad in Hudi grad.
35 Sedaj se vas imenuje Brezje pri Tržiču.
36 Dolina poimenovana po naselbini ob cerkvi sv. Ane, sedaj Podljubelj.

in spravil teto v hudo zadrego. Kako se je iz nje izvlekla, še danes ne vem.

Prišlo je leto 1941, prišla je pomlad, in če se prav spominjam, je v zraku že bila vojna in zato so nam v gimnaziji že konec marca razdelili spričevala. Dnevi so tekli in nastopil je april. Datuma se ne spominjam več natanko, a vem, da se je v zraku pokazal čudovit, rožnato žareč severni sij, ki je prekril nebo in kakršnega sem lahko šele leta po vojni znova videl na izletu prek arktičnega kroga na sever s svojim švedskim prijateljem Carlom Magnusom – a takrat sem ga občudoval šele opolnoči. Kakorkoli že, sij se mi je zarezal v spomin, saj smo vsi vedeli, kaj napoveduje. Ni bilo treba dolgo čakati. Bilo je 6. aprila 1941 in pričela se je vojna – že navsezgodaj jo je napovedal radio, ki smo ga takrat doma že posedovali.

Vojna

Še danes se živo spominjam. Bila je nedelja zjutraj, menda 6. aprila, iz radia smo izvedeli, da so Nemci napadli Jugoslavijo. Očeta ni bilo doma, ker so ga nekaj dni prej vpoklicali v jugoslovansko vojsko, in strah je preplavil hišo. A še preden so Nemci vkorakali v Tržič, je doma že padla odločitev – zatekli se bomo na varno, k maminim sorodnikom v ***Zgornjo Drago pri Dupljah****. In res, še tisti večer smo se znašli tam, v nizki pritlični hiši na koncu vasi, zaprti s težkimi vrati na zapah, kakršnih v meščanskih hišah že dolgo ni bilo več. Urnik, kako smo preživljali dan, je bil povsem drugačen kot v Tržiču, a spominjam se le, kako smo pred vsakim obrokom molili, zvečer, pred nočnim spanjem, je obvezno sledil rožni venec. Mamin sivolasi stric je pestril dan s pripovedmi, povezanimi s prvo svetovno vojno – to je kajpak preživel na fronti kot avstrijski vojak. Ko so streljali, je rad povedal, je vedno streljal v zrak in molil, da bi tudi njega nič ne zadelo.*

Tako so tekli dnevi, medtem pa so ***Nemci že vkorakali v Tržič*** *in čez kak teden dni smo se že vrnili. Nemci so se medtem vselili v meščansko šolo na Balosu,*[37] *otroci pa smo jih z zanimanjem hodili gledat – nihče ni pričakoval, kaj se bo v bližnji prihodnosti dogodilo. Tako je preteklo nekaj dni, ko se je oče, preoblečen v razcapano civilno obleko, vrnil s Hrvaške, kjer je pričakal konec vojne. A ta zanj še dolgo ni bila končana. Že po nekaj dneh ga je prijela nemška policija in tako kot številne druge intelektualce* ***odpeljala v zapor v Begunje****. Tu smo ga enkrat skušali celo obiskati. Peš smo se napotili tja, a zaman – videli smo ga le, ko nam je z vrhnjega nadstropja graščine skupaj z nekaj sojetniki mahal skozi okno.*

A kmalu, enkrat na začetku maja, se je vrnil domov. Pripovedoval je, kako so ga skupaj z nekaj drugimi odpeljali pred strelski vod, da bi jih likvidirali, a se je zadnji hip od nekod vzel nemški kurir in prebral sporočilo višje nemške komande, da so v počastitev nedavnega Hitlerjevega rojstnega dne vsi oproščeni. Kmalu nato so jih izpustili domov, nakar je oče kot star Ljubljančan izkoristil priložnost in pobegnil tja, kjer je potlej prvi dve leti vojne, ko je bila Ljubljana pod Italijani, preživel na varnem pri teti Eli, svoji ovdoveli sestri.

Ker se je oče umaknil v Ljubljano, je morala mami prevzeti vso skrb za otroke – na srečo ji je bil pri tem v pomoč ***stric Janez****,*[38] *tržiški mesar, njen brat. Vendar pa se očetu ni bilo treba povsem odpovedati. Na gestapovski mejni postojanki v Šentvidu smo se lahko po predhodnem dogovoru občasno srečevali, vendar pa so vsako srečanje vsaj od daleč spremljali gestapovci. Najbolj se spominjam dne, ko so* ***Nemci iz maščevanja zažgali vas Rašica****,*[39] *mi pa smo v Št. Vidu od daleč opazovali plamene in oblake dima, ki so se dvigali proti nebu.*

Ne vem več, kdaj se je to zgodilo, a po vsej priliki že kmalu, enkrat maja.[40] *Sam sem se bil medtem preselil v očetovo zakonsko posteljo, nakar me sredi noči zbudi hrup – ko se prebudim iz globokega sna, zagledam dva* ***nemška uniformiranca, eden od njiju mi je z baterijo svetil v oči****. Možaka sta odgrnila odejo, s katero sem bil pokrit, in se spogledala, češ, ta že ni pravi. Pogledala sta še pod posteljo, se spogledala in po pogovoru z mami odšla. Šele naslednji dan sem izvedel, da so iskali očeta, da bi ga skupaj z družino, tako kot vrsto drugih intelektualcev, transportirali v Srbijo. Na Gorenjskem in Štajerskem je bil to čas, ko so sistematično izseljevali intelektualce, duhovnike ter strankarske in vaške veljake, skratka slovensko meščansko elito. Če si imel srečo, da si se temu valu tako ali drugače izmaknil, so te do naslednje racije pustili pri miru – s posamezniki se jim pač ni zdelo vredno ukvarjati.*

Očetov brat Slavko*, tudi učitelj, ki je takrat kot šolski ravnatelj služboval v Ljutomeru, ni imel te sreče. Transportirali so ga skupaj z družino, vrnil se je šele po končani vojni. Da je šla večina družinskega premoženja takrat po zlu, razen kakšne malenkosti, ki so jo shranili sosedje, pač ni treba posebej poudarjati. Da se prav zaradi takšnih ukrepov okupatorja zlasti na ozemlju Štajerske ni v večji meri razvnel partizanski upor, je povsem očitno. Tako tudi ni bilo partizanskih čistk, ki bi prizadele slovensko elito, posledično pa se zaradi tega nikoli ni razvilo protikomunistično gibanje á la vaške straže oziroma poznejše domobranstvo.*

V naš dom se je vsaj na videz kmalu vrnilo bolj ali manj normalno življenje. Mami si je našla učiteljsko službo v ***Tiffnu na Koroškem****, a se je vsak teden z vlakom prek Jesenic za čez nedeljo vračala domov, jaz pa sem se, ker so Nemci kranjsko gimnazijo ukinili, znašel v tržiški meščanski šoli. Ker sem znal zaradi predvojnih privatnih učnih ur nemščine pri gospodični* ***Klauerjevi*** *nemško, mi ni bilo treba ponavljati drugega razreda, ampak sem lahko takoj stopil v tretji razred. Razredničarka je bila gospa* ***Klamt****, stara že okoli šestdeset let, zagrizena nacistka. V razredu pri učenju nemščine ni*

[37] Balos je ulica vzhodno od starega trškega jedra Tržiča.

[38] Janez Verdir (9. 10. 1893 – 1954) (prim. Knific, *Tržič*, str. 139).

[39] Do požiga Rašice je prišlo 20. septembra 1941.

[40] Leta 1941.

počela drugega kot poveličevala Hitlerja, nam vbijala v glavo vsak dan na novo izbrane reke, die Sprüche, ali grmela čez Jude, ki da so ji že od nekdaj povzročali same težave. No, čas je tekel in njenega govoričenja si nihče ni posebej gnal k srcu.

Kakšnega posebnega dogodka iz te šole se ne spomnim, z izjemo drobnega pripetljaja iz leta 1942 ali 1943. Zgodovino nas je poučevala mlada čedna Nemka, ki pa, kolikor se spominjam, nikoli ni zganjala politike. Imela pa je lepo navado, da nas je rada lasala. Pa sem si mislil: ti kar počni, kar hočeš, bomo videli, kako dolgo. Ko sem naslednjič prišel v razred, sem si pred poukom lase na debelo namazal z briljantino. Sloka lepotička tega seveda ni opazila, in ko mi je segla v lase, jo je kar vrglo nazaj. Kako si je potlej očistila roke, ne vem, vem pa, da mi nikoli več ni segla v lase.

Na zunaj so se na prvi pogled stvari umirjale. ***Na Pošti****, kjer smo stanovali, so Nemci povsem modernizirali telefonsko centralo – tam, kjer je prej delalo nekaj telefonistk, so se naenkrat znašle moderne telefonske naprave. V bližini mesta so pričeli pripravljati traso za novo cesto, ki naj bi Celovec skozi na novo zgrajeni predor povezala z Ljubljano. No, čez nekaj časa so dela zastala, začela pa se je* ***gradnja novega ljubeljskega predora,*** *ki so ga gradili kaznjenci v takrat na novo postavljenem* ***koncentracijskem taborišču pri Sv. Ani****. Kaznjenci so pozneje pogosto prihajali v mesto, da bi se oskrbeli s hrano. Skladišče za krompir in podobne stvari so imeli v kleti na dvorišču bližnje gostilne pri Šteru,*[41] *kamor je oče pred vojno rad zahajal, saj se je tu pri dobri kapljici rad družil s prijatelji. Sicer pa je bil ob večerih pogosto zaposlen pri drugih opravilih – v prvi vrsti je bilo to sodelovanje pri Sokolu, pa naj je šlo za redne telovadne vaje ali za gledališke vaje (bil je pač zavzet amaterski igralec in režiser), medtem ko je popoldne – pouk v osnovni šoli je bil namreč takrat samo dopoldanski – pogosto delal v knjižnici. Ta je bila takrat na srečo blizu doma, kar v stavbi na dvorišču med Pošto in Šterovo gostilno.*

V zvezi s taboriščniki, ki so vsaj enkrat na teden prihajali na Šterovo dvorišče nalagat na kamione krompir ali karkoli je že bilo, pa se dobro spominjam, kako sem jim redno prinašal kruh – bili so namreč vedno isti. Začuda, esesovci, ki so jetnike stražili, me pri tem nikoli niso ovirali, s kaznjenci, bili so dva ali trije Francozi, pa sem se potlej tudi redno pogovarjal. Od enega sem dobil njegov domači naslov v Franciji, da bi se lahko po končani vojni kje srečala, a do tega žal nikoli ni prišlo, njegov naslov pa sem medtem že dolgo tega izgubil.

Leta 1943 sem končal meščansko šolo *in postavilo se je vprašanje, kaj zdaj. Na Gorenjskem ni bilo takrat nobene šole, v kateri bi lahko nadaljeval študije, in tako se je kot edina možna izbira pokazala šola v Celovcu. Ker iz meščanske šole ni bil mogoč prehod v višjo gimnazijo, mi je kot edina možnost preostala srednja tehnična šola. A ko sem se poskušal vpisati, me je brž doletelo razočaranje. Vse kaže, da vanjo niso hoteli sprejeti nobenega dijaka, saj bi sicer tam gotovo naletel vsaj na tega ali onega sošolca ali znanca s kranjske gimnazije. Preostalo mi ni nič drugega, kot da se razočaran vrnem domov.*

Poletne mesece sem med okupacijo preživljal z branjem ali na dvorišču, saj drugega takrat v Tržiču ni bilo mogoče početi. Nekdanjih sprehodov v okolico ni bilo več, preostalo mi je le drsanje na bližnjem trškem drsališču in druženje s kakšnim nekdanjim sošolcem. Tako je leta 1942 naneslo, da smo se otroci iz »Pošte« odločili na vrtu postaviti skromno leseno mizico. Le nekaj let starejši ***Slavko, sin soseda Jermana*** *– stanoval je v prvem nadstropju nasproti notarja Svetliča, ki je imel pisarno v pritličju –, je iz očetove delavnice priskrbel kole, ki naj bi nosili mizno ploščo. Te je bilo treba zabiti v zemljo in brž smo se lotili dela. Jaz sem kole pridrževal, Slavko jih je zabijal v zemljo. A glej ga šmenta, ko sem hotel enega izmed kolov poravnati, sem po nerodnosti položil kazalec leve roke vrh kola, Slavko, ki tega ni opazil, pa je zamahnil z macolo.* ***Naenkrat je kri brizgnila*** *menda kar kak meter visoko, moj prst pa se je spremenil v krvavo cunjo.*

Kdo me je potlej za silo obvezal, ne vem več, vem pa, da sem se brž ***znašel na Golniku,*** *kjer so* ***Nemci uredili edino splošno bolnišnico na Gorenjskem****, saj dostop v Ljubljano, ki je bila takrat pod Italijani, ni bil kar tako*

Ivan Stopar z obvezano poškodovano roko v družbi sestric Nuše in Raše v Tržiču septembra 1942 (iz zapuščine Ivana Stoparja)

[41] Pozneje Slugova gostilna.

mogoč. Zdravniki v bolnišnici so bili seveda Nemci, a so se zame kar zavzeli. Tam sem ležal kar kake tri tedne (danes bi me najbrž že prvi dan poslali domov), roko pa sem imel povito vse do komolcev. Vsake toliko časa so me prevezali, a ***za prst ni bilo več rešitve****. Postopno ga je bilo vedno manj in napol zacelil se je šele, ko mi je do polovice odgnil. Spominjam se še nekoliko starejšega fanta, ki je ležal z menoj v bolniški sobi in mi delal družbo, vsaj enkrat pa me je obiskala tudi mami – na to me še vedno spominja fotografija, ko sem se z njo sprehajal ob bazenčku v bolniškem parku.*

No, stranska posledica vsega tega ni bila samo izguba polovice prsta, ampak tudi ***slovo od klavirja****, ki sem se ga do takrat učil že kar nekaj let in sem ga toliko obvladal, da sem lahko na pamet vse do svojih poznih let še vedno zaigral to ali ono domačo melodijo. A huje je bilo potem s Slavkom. Nemci so ga kmalu mobilizirali, ko pa je čez leto dni prišel domov na dopust, je pobegnil k partizanom, a so ga kmalu ujeli, nato pa, kot so se širile govorice, po hudem mučenju ubili.*

Prišla je jesen in čas, ko je ***Italija kapitulirala****. Ne vem, ali se je oče že takoj vrnil iz Ljubljane v Tržič, vem le, da sem se* ***jeseni znašel v Vojah,***[42] ***tržiški tekstilni tovarni, v ključavničarski delavnici****, in sicer ne kot vajenec, temveč kot* ***praktikant****, čeprav nihče ni natanko vedel, kaj naj bi to pomenilo. Kaj sem tam počel, ne vem več dobro. Vem, da sem se tu pa tam znašel v kovačnici, kjer sem se* ***naučil kaliti jeklo****, in tam sem skoval tudi kladivce, ki ga imam še danes med svojim orodjem. Vem samo še to, kako sem moral vaditi, da sem na primer s piljenjem pravilno oblikoval kocko ali kaj podobnega, enkrat pa me je mojster, ki je bil tam zaposlen, zalotil, kako sem neko dleto žagal na dvoje. Vzrok: bil sem prepričan, da nima pravih proporcev, pa sem jih želel popraviti. Mojster, ki me je pri tem zalotil, je bil zgrožen, jaz pa sem se kmalu nato znašel, spet kot praktikant, tokrat v tovarniški* ***električarski delavnici.***

Kaj sem tam počel, spet ne vem več natanko. Vem samo, da smo hodili v male centrale na rečici Bistrici, kjer je bila včasih kakšna poškodba na daljnovodih, tu pa tam sem previjal žice, kaj posebnega pa nisem počel, pa tudi nič pametnega se nisem naučil. Vem pa še, da smo vsi, od vajencev do pomočnikov, porabili veliko časa, da smo »fušali«. Za domačo rabo smo izdelovali »koharje«, tako da smo najprej naredili ogrodje, potlej pa vanj vložili kupljeno okroglo keramično ploščo z vrezanimi utori, v katere je bilo mogoče vložiti v delavnici narejene spirale. Nič posebnega, a čas je pri tem hitro mineval.

Drugo leto, ko sem bil v tovarni, se je tako prevesilo v zadnjo polovico, čas, ko smo že vsi vedeli, da se približuje konec vojne. Takrat sem se, ne da bi danes vedel, zakaj in kako, znašel v sosednji delavnici, kjer naj bi popravljali radijske aparate. Kaj sem tam v resnici počel, ne vem več. Spominjam se le, da sem tam spoznal ***Viktorja Bogataja****, doma iz bližnje vasi pri Sv. Neži, ki je bil v tej delavnici vajenec, in postala sva najboljša prijatelja. Posebnega dela nisva imela, imela pa sva nekaj drugega – izjemno priložnost, da sva redno* ***poslušala angleške radijske oddaje*** *v slovenščini, kar doma ni bilo mogoče. O vsem takratnem dogajanju na frontah sva bila tako natanko poučena, vzdušje v delavnici, kjer ni bilo nikogar, ki bi maral Nemce, pa je bilo tako sproščeno, da tega poslušanja radia z Viktorjem niti nisva posebej skrivala, kaj šele, da bi se bala ovadbe.*

Viktor, s katerim sva imela na hodniku delavnice skupno omaro, me je že kmalu po prihodu v novo delavnico, v zgodnjih pomladnih mesecih leta 1944, »preizkusil«, in ko je videl, da sem prav tako kot on sovražil okupatorja in se zavzemal za partizane, me je brž ***vključil v ilegalno mladinsko organizacijo****, ne vem več natanko, kako se je takrat imenovala. Pričel sem sodelovati v različnih akcijah, zlasti v t. i. trosilnih, pa pri pisanju gesel in parol na stene, vtikanju propagandnih lističev v dosegljive žepe sodelavcev in podobno, pridno pa sem za partizane tudi prinašal, če je bilo le mogoče, uporabno spodnje perilo, nogavice ali karkoli je že bilo.*

Vem, da hrane nisem prinašal, saj tiste terenske skupine, s katerimi je imel Viktor neposredne stike (kako rad sem včasih v skupni omari osmukal njegovo domače pecivo, ki ga je vsak dan prinašal s seboj za malico), tega niso potrebovale – s hrano so jih oskrbovali kar domačini s Sv. Neže. Eden od tamkajšnjih terencev – leta pozneje sem ga enkrat celo srečal v Celju – mi je takrat celo nekaj zapisal v spominsko knjigo, a niti sanja se mi ne, kje se je ta pozneje izgubila. Sicer pa se je moje sodelovanje s partizani enkrat samkrat zataknilo. Viktor mi je po naročilu iz hoste predlagal, ***naj bi tempirano bombo odnesel v operatersko sobo kinematografa****, ki je takrat deloval v dvorani* ***Doma na Skali****,*[43] *kjer sem kot* ***pomožni kinooperater*** *pomagal pri predvajanju filmov. Naročilo sem odklonil, pa ne zaradi strahu pred posledicami – bil sem prepričan, kar sem Viktorju kar naravnost povedal, da je to popoln nesmisel. Uprl sem se, ker sem, tako kot takrat že vsi, vedel, da se bliža zmagovit konec vojne in bi s tem sicer zaustavili nadaljnje predvajanje nemških filmov – propagandnih takrat itak nihče ni jemal resno –, a škodo bi hkrati naredili predvsem sebi. Očitno mi tega nihče ni zameril ali očital, saj sem za partizane z veseljem delal še naprej. Posebno rad sem zanje izrezoval drobne bakrene, rdeče pobarvane peterokrake zvezdice z dvema luknjicama na sredi, da jih je bilo mogoče prišiti na partizanske kape. Nekaj jih še danes hranim in z velikim veseljem pokažem bližnjim prijateljem.*

In zdaj še droben ***utrinek iz kranjske vajeniške šole****. Naš učitelj je bil seveda Nemec, pouk je potekal v nemščini, ne vem pa več, ali je bilo več stroke ali propagande – za izobraževanje v stroki, ki me je zanimala predvsem teoretično, sem namreč medtem že sam poskrbel. Naročil sem si drobne strokovne zvežčiče, ki so potlej prihajali vsak teden, v njih pa je bila snov – tema elektrotehnika – sistematično teoretično obdelana. Teoretično znanje, ki sem si ga tako pridobil, bi skoraj brez težav zadoščalo*

[42] Pogovorno ime za Bombažno predilnico in tkalnico Tržič.

[43] Sedaj Kulturni center Tržič. Cankarjeva cesta 5, Tržič.

za mojstrski izpit in nobene težave ne bi imel, če bi mi bil kdo naročil, naj naredim načrt za ureditev električne napeljave v kakšni hiši. A Bog ne daj, da bi mi naročil, naj za to kar sam fizično poskrbim. Odpovedal bi na celi črti. A da se zdaj vrnem v poklicno šolo, ki je trajala kar nekaj tednov. Naneslo je, da si je učitelj, ki sem ga že omenil, zaželel slišati kakšno slovensko pesem. Fantje smo mu brž prikimali in naenkrat je v razredu, ne da bi se prej kdajkoli o tem dogovarjali, zazvenela pesem ***Nabrusimo kose, že klas dozoreva****. Pel je ves razred, z izjemo dveh ali treh fantov, ki so začudeno gledali, ne da bi sploh vedeli, kaj prepevamo, učitelju pa je bila pesem očitno zelo všeč, saj se je zanjo prisrčno zahvalil.*

Gorenjska je bila takrat, v nasprotju z nekaterimi drugimi slovenskimi pokrajinami, v celoti partizansko usmerjena, saj tu razen nekaj izjem ni bilo številnih partizanskih pobojev, ki bi sprožili ustanavljanje vaških straž ali podobne organizacije – večino tistih, ki bi tako gibanje lahko sprožili, so že Nemci pospravili, duhovščina pa je pred njimi tako ali tako vsa zbežala v Ljubljano. Mašno službo je tako menda kar za vso Gorenjsko opravljal en sam duhovnik, kajpak nemški, ki se je iz Radovljice vsako nedeljo vozil iz enega kraja v drugega, pri maši pa smo v nasprotju s Štajersko v miru lahko prepevali stare slovenske nabožne pesmi. ***Marija pomagaj nam v vojskinem čas, na tebe ozira se vsak izmed nas,*** *ki so jo med mašami redno goreče prepevale tudi številne partizanske matere, pa mi še danes zveni v ušesih.*

Bela garda 1944 prihaja v Tržič. Vodi jo nekdanji partizan, ki so mu Nemci zažgali domačijo v manjšem zaselku malo pred Dupljami, ki pa je pozneje iz hoste, Udinboršta, pobegnil ter postal strah in trepet kot belogardistični komandir. Ljudi je zajel strah, zlasti ker so belogardisti nekje blizu kolodvora ustrelili nekega domačina. Postojanke niso imeli v Tržiču, ampak menda le v bližnjem Kovorju, tako da se meščani, večinoma partizansko usmerjeni, niso čutili neposredno ogrožene. Radi so se podajali na javke, ob neki priložnosti so zajeli več mladih fantov, partizanov, ki so potlej čakali na dvorišču hotela Pošta, dokler jih niso neznano kam odvedli.

Nemškim policajem, ki so se pogosto odpravljali na hajke, se kaj takega v Tržiču menda nikoli ni posrečilo. Če so na takšni poti zagledali kaj sumljivega, so rajši pogledali stran in korakali naprej. Bili so večidel starejši možakarji, šlo je proti koncu vojne in le zakaj bi po nepotrebnem izpostavljali svojo kožo? Da so se podobne stvari zadnja leta vojne dogajale tudi drugod po Sloveniji, mi je pozneje pripovedoval tudi bivši partizan, ki je po vojni postal viden politični funkcionar in je to tudi sam doživel. Partizani so bili s takšnim ravnanjem »sovražnikov« kar zadovoljni in tudi tovariš, ki sem ga omenil, je to sam doživel.

Kar se mene tiče, sem medtem še naprej sodeloval s partizani. Med potjo v tovarno sem trosil propagandne listke ali jih kar neposredno polagal na tla. Le enkrat sem se pri tem znašel v zagati, ko so me na poti, z listki v žepu, ustavili beli oziroma njihova kontrola. A ko sem jih od daleč zagledal, sem se na to že vnaprej pripravil. Ko sem prišel do njih, sem jih po nemško nahrulil. Besed seveda niso razumeli, saj so bili večinoma Dolenjci ali Notranjci, pred Nemci pa so imeli rešpekt, zato so me brez ovinkarjenja spustili naprej.

Bližal se je dan osvoboditve. Po cestah so se vile kolone, najprej nemških, nato domobranskih oborožencev, potlej civilistov. Pogled nanje je bil grozljiv. Natovorjeni vozovi, vanje večidel vpreženi voli, redki konji, ob njih ženske, na njih starci in otroci so se pomikali po cesti, na kateri so se tu in tam zaradi topniškega obstreljevanja beguncev znašli tudi okrvavljeni mrtveci. Nič podobnega ni bilo mogoče videti približno sedemdeset let pozneje, ko so naše meje prečkali tako imenovani migranti. Takrat se je pri nas ali, bolje, pri občinski tajnici, Slovenki iz Posavja, ki je imela pri nas najemno stanovanje, znašlo čedno svetlolaso petnajst- ali šestnajstletno dekle, hči tržiškega nemškega župana Kurza, ki je bil sicer nacistično usmerjen, a je menda mnogim Slovencem, ki so zašli v težave, pomagal iz zagate.

Ljubko, a hudo indoktrinirano dekle je bilo na robu obupa. Sedela je na postelji pri tajnici, kjer sem se znašel tudi jaz, globoko pretresena je stiskala dlani k s solzami oblitemu obrazu in jokala. Še danes slišim njen jok. Hitlerja že nekaj dni ni bilo več med živimi, a iz njenih ust

Ivan Stopar kot polnolasi šestnajstletnik tik pred koncem druge svetovne vojne v Tržiču (iz zapuščine Ivana Stoparja)

Ivan Stopar v uniformi takoj po koncu druge svetovne vojne v ljubljanskem Tivoliju (iz zapuščine Ivana Stoparja)

*so še vedno, komaj razločno in slišno, z bežnimi prekinitvami padale pretresljive besede – **Aber wir werden doch siegen**.*[44] *Še danes jo slišim in pozneje me je večkrat obšla želja, da bi jo še kdaj, kajpak v drugačnih okoliščinah, srečal. Kaj se je z njo zgodilo potem, ne vem, a po Tržiču so se širile govorice, da je bila županova družina med begom prek Ljubelja ubita.*

Potekali so zadnji dnevi vojne in le malo je manjkalo, pa bi jo bil pošteno skupil. Na poti v klet, kjer sem za sprejem partizanov pripravljal slovensko zastavo, sem se iz firbca ustavil na pragu hiše, Pošte, da bi pogledal dogajanje na cesti. Prav takrat je mimo prikorakalo nekaj belih, ko me je eden izmed njih nenadoma poklical in moral sem se ves zgrožen pridružiti skupini. Peljal jih je menda nekam na hrib, kjer so pripravljali zadnje obrambne okope. Bil sem zgrožen, saj sem imel polne žepe propagandnih letakov, pripravljene, da jih raztrosim. Natanko sem vedel, kaj bi se potlej zgodilo. Belček me je peljal skozi trg v gornji del Tržiča, kjer se je pred skupino znašel moj oče in takoj zaslutil, kaj se dogaja. Potegnil me je iz vrste in v nemščini, tako kot sem sam že enkrat ravnal, nadrl fanta, ki me je peljal, jaz pa sem medtem po bližnji ulici pobegnil navzdol proti Mošeniku in se tako rešil.

Nekaj dni sem potlej prebil skrit na podstrešju hiše pri stricu Janezu sredi trga in se šele tik pred prihodom partizanske brigade, ko v trgu že ni bilo nobenega uniformiranca več, vrnil na Pošto. Tu sem potlej gledal skozi okno in napeto čakal, kdaj se bodo na izpraznjeni cesti, kjer je levo in desno od nje ležalo polno od nemške vojske in beguncev odvrženih predmetov, prikazali partizani, ne slovenski, temveč neka hercegovska brigada. Bil je že pozen mrak, ko sem jih zagledal. Prihajali so potihoma, stisnjeni na levi in desni rob ceste, dokler se niso sredi trga ustavili. Ni trajalo dolgo in naenkrat je bilo tam vse polno Tržičanov, med njimi pa seveda nisem manjkal. Navdušenje, ki je ob tem plalo v ljudeh, je komaj mogoče popisati. Konec je bilo gorja in morije, ljudje so si z vriskanjem, petjem in plesom dajali duška. Med veselim pokanjem, s katerim smo proslavljali dan zmage, smo kar na trgu dočakali dan in takrat se imam spet samo očetu zahvaliti, da se kot vročekrven aktivist nisem pridružil na novo organiziranim enotam, ki so odhajale v bližnje hoste iskat morebitne skrite posameznike iz poraženih vojaških, zlasti domobranskih enot.

Prvi dnevi svobode

Kako so minili prvi dnevi svobode, ne vem več, vem le, da sem nehal hoditi v tovarno. Kot mladinskega aktivista so me takrat sprejeli v SKOJ,[45] *hkrati pa sem postal komandir tržiških pionirjev, ki jih sicer nikoli nisem v resnici videl. Nosil sem celo nekakšno napol uniformo z oznakami komandirja bataljona s tremi pokončnimi, menda rdečimi črticami na rokavu. V takšni »uniformi« sem se že v prvih dneh s kolesom odpravil v Ljubljano, ki je bila zame ves čas vojne nedostopna. Znašel sem se kajpak spet pri teti Eli, takrat pa sva se tudi zadnjič srečala s tovarniškim prijateljem Viktorjem, ki je že nosil uni-*

[44] Ampak saj bomo vendar zmagali.

[45] Savez komunističke omladine Jugoslavije (Zveza komunistične mladine Jugoslavije).

Ivan Stopar na svojem drugem domu v Ljubljani leta 2007 (iz zapuščine Ivana Stoparja)

formo KNOJ-a.[46] *V kakšnih okoliščinah so ga kot preverjenega skojevca mobilizirali ali zvabili tja, ne vem, pa tudi njegova nadaljnja življenjska pot je zame vse do danes ostala skrita. A kakorkoli že, bil je eden najčudovitejših ljudi, kar sem jih v življenju srečal, in njegov prijazen nasmeh, ki ga je mogoče videti tudi na najini takratni skupni fotografiji na sprehodu ob Tivolskem jezeru, mi bo za vedno ostal v spominu.*

Ko so dan po prihodu hercegovske brigade prišli v Tržič tudi partizani iz bližnjih host, se je rajanje nadaljevalo. Dekleta so ob pogledu na zlate našitke na rokavih angleških uniform partizanskih oficirjev dobila zlato mrzlico in kar medlela, na občinskem dvorišču so veselo streljali v nastavljene tarče, denimo na prečko postavljen klobuk, ki pa potlej na veliko presenečenje ni padel na tla, ampak je bil samo preluknjan. No, na ulici pa je bil takrat še drugačen vrvež. Ljudje, ki so množično vdrli v tovarno Peko blizu železniške postaje, so se vračali od tam obloženi s prek ramen vrženimi pari čevljev, ki jih prej gotovo ni nihče pomerjal. Procesiji ure in ure ni bilo videti konca, ob njej pa so se znašli tudi drugi – ti so šarili med predmeti, ki jih je odvrgla nemška vojska. Sam sem tako našel škarje za rezanje žice, ki mi doma še vedno pridejo prav.

Le nekaj dni je potem minilo, ko so partizani v dvorani ***Doma na Skali*** *tik ob Bistrici priredili prvi povojni miting. Dvorana je bila kajpak polna navdušencev, ki so ob posamičnih nastopih kar naprej veselo ploskali, poseben aplavz pa je doživelo, menda s svojim petjem, nadvse simpatično dekle, ena izmed štirih sester znane partizanske družine iz Cerknega. Najmlajša med njimi* ***Nedeljka***[47] *je pozneje postala druga žena literarnega zgodovinarja Ahaca Pirjevca,*[48] *nekdanjega partizanskega vojvode, s katerim sem pozneje v času študija sedel v isti vrsti pri predavanjih prof. Ocvirka.*[49] *A ta miting sem si posebej zapomnil zaradi nečesa drugega. Na njem sem namreč nastopal tudi sam. Pogumno sem prikorakal na oder in pričel navdušeno recitirati neko partizansko pesem, kar se mi je, menda že pri drugi kitici, zalomilo – nikakor namreč nisem več znal naprej. Za trenutek je v dvorani zavladala tišina, a potlej je kljub vsemu sledilo ploskanje, medtem ko sem se kot polit cucek umaknil v ozadje.*

Dnevi so hitro minevali in že kmalu sem se dokončno poslovil od predilnice,[50] *kjer sem tako ali drugače preživel zadnji dve leti vojne. Dobil sem odpustno pismo, v katerem so v fabriški upravi zapisali, da sem ves čas, ko sem bil tam praktikant, delal v popolno zadovoljstvo predpostavljenih. Očitno so bili veseli, da so se me znebili, saj tam res nisem bil za nobeno rabo in nihče ni vedel, kaj naj z menoj počne, s tem odpustnim pismom*

[46] Korpus narodne obrambe Jugoslavije. To je bila vojaška formacija, ki je opravljala varnostno-zaščitne naloge na ozemlju Jugoslavije.

[47] Nedeljka (Dominika) Pirjevec, rojena Kacin, slovenska gledališka igralka, prevajalka in pisateljica (8. 1. 1932, Reka, Cerkno – 3. 7. 2003, Golnik).

[48] Dušan Pirjevec (s partizanskim imenom Ahac), slovenski literarni zgodovinar in teoretik ter urednik (20. 3. 1921, Solkan – 4. 8. 1977, Ljubljana).

[49] Anton Ocvirk, slovenski literarni zgodovinar, kritik, literarni teoretik, esejist, utemeljitelj slovenske primerjalne književnosti in profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani (23. 3. 1907, Žaga pri Bovcu – 6. 1. 1980, Ljubljana).

[50] Bombažna predilnica in tkalnica Tržič.

Ivan Stopar z Mirkom Kambičem in Igorjem Sapačem po prejemu nagrade Izidorja Cankarja za življenjsko delo na področju kastelologije 20. maja 2013 v Ljubljani (iz zapuščine Ivana Stoparja).

pa so se me brez težav znebili. Pozneje sem v življenju videl, da so se znali na podoben način svojih nekoristnih sodelavcev uspešno znebiti tudi drugi in jih tako naprtiti komurkoli že na pleča.

Tržiška utrinka iz dnevniških zapisov Ivana Stoparja

18. marec 2013

Še droben spomin na Tržič:

Za Virjem se starejša ženska podi za pamžem, ki je nekaj ušpičil: ***Le počakej, ti sakramenšč vamp, t'm že dava, k' te dobim!***

18. avgust 2017

Te dni sem se spet domislil, kako v Tržiču zavrnejo kakšno ponudbo: ***Če noč pa n' ka*** *(če nočeš pa nikar). In pa:* ***Pr an glih*** *= približno! Mladi takih izrazov žal ne poznajo več!*

Biografija, ki jo je Ivan Stopar sestavil 1. maja 2015

Rojen v učiteljski družini 29. 4. 1929 v Ljubljani. Osnovno šolo, štiri razrede, končal v Tržiču. V letih 1939–1941 obiskoval 1. in 2. razred realne gimnazije v Kranju, po okupaciji 3. in 4. razred meščanske šole v Tržiču. Ker so Nemci na Gorenjskem ukinili vse višje razrede kranjske gimnazije, ki je bila takrat menda edina na tem območju, sem kot praktikant vstopil v Predilnico in tkalnico Tržič, kjer sem najprej eno leto delal v ključavničarski delavnici, nato pa še eno leto, do osvoboditve, v električarski tovarniški delavnici.

Ker sem od leta 1944 sodeloval v ilegalnem mladinskem gibanju, sem poleti 1945 najprej opravil dopolnilni tečaj za tretji in četrti razred gimnazije, nato pa še tečaj za peto gimnazijo. Študij sem nadaljeval najprej na bežigrajski, takratni IV. državni gimnaziji, vendar le do zimskega semestra. Ker so bili moji starši medtem službeno premeščeni iz Tržiča v Mirno Peč na Dolenjskem, sem gimnazijo nadaljeval v Novem mestu, kjer sem leta 1948 maturiral. V tem času sem sprva deloval kot vnet skojevski aktivist (takrat sem bil tudi član Zveze borcev), vendar sem se potlej iz organizacije zavestno, vendar na srečo brez posledic umaknil, nakar se s politiko vse do danes nisem več ukvarjal. Naletel sem pač na nekatere stvari, zaradi katerih je moj pogled na svet postal mnogo bolj realen, s takimi pogledi pa moj nekdanji aktivizem pač ni bil več združljiv – za ta moj korak je bil pač že zadnji čas, saj mi je lastna pomembnost že pričela nevarno lesti v glavo.

Leta 1948 sem na Filozofski fakulteti v Ljubljani s posebnim dovoljenjem ministrstva za šolstvo vpisal strogo znanstveno kombinacijo primerjalna književnost pod A in umetnostna zgodovina pod B. Soglasje ministrstva je bilo potrebno, ker v kombinaciji ni bilo nobenega pedagoškega predmeta in bi zato lahko bila poznejša zaposlitev vprašljiva. Leta 1951 sem diplomiral iz umetnostne zgodovine pri prof. Francetu Steletu,[51] *medtem ko se mi je dokončanje študija primerjalne književnosti močno zavleklo. Že leta 1952 sem se namreč zaposlil kot*

[51] France Stelè, slovenski umetnostni zgodovinar, konservator in profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani (21. 2. 1886, Tunjice – 10. 8. 1972, Ljubljana).

Ivan Stopar s svojo predzadnjo izdano knjigo Otočec – grajski biser na zeleni Krki, 29. maja 2018 na svojem domu v Celju (iz zapuščine Ivana Stoparja)

predavatelj slovenskega jezika in književnosti na eni od ljubljanskih obrtnih strokovnih šol, kar mi je vzelo kar precej časa, leta 1957 pa sem se po odsluženju vojaškega roka v oficirski šoli v Bitoli zaposlil kot novinar v kulturni rubriki Mladine*, kjer sem tudi že prej sodeloval. Ukvarjanje z diplomo se mi je takrat zdelo popolnoma odveč, saj me po diplomi nihče ni spraševal, delo pa sem kljub temu korektno opravljal. Z avtorskimi prispevki in prevodi sem sodeloval tudi pri drugih časopisih, med njimi zlasti pri* Mladih potih *in* Naših razgledih.

Zaradi osebnih okoliščin, predvsem zaradi nujne potrebe po družinskem stanovanju, sem s 1. 1. 1960 sprejel službo v takratni Združeni kemični industriji Domžale (današnji Helios), kjer sem v okviru splošnega sektorja urejal tovarniško glasilo Kemilak *in opravljal druga uradniška dela. Služba, ki mi ni bila pisana na kožo, me je hudo dolgočasila in utrujala, nadomestek sem iskal v intenzivnejšem ukvarjanju s prevajanjem – takrat je nastajal moj prevod Grimmelshausnovega* Simplicia Simplicissima*, ki je pozneje izšel še v dveh ponatisih.*

V Združeni kemični tovarni sem bil zaposlen natanko tri leta. Leta 1962 so namreč v večjih okrajnih središčih ustanavljali zavode za varstvo spomenikov, ki naj bi prevzeli del nalog nekdanjega republiškega zavoda. V takratnih razmerah, za katere je bilo značilno tudi tako imenovano pomanjkanje strokovnih kadrov, so me povabili, da sprejmem razpisano mesto direktorja novoustanovljenega celjskega zavoda za spomeniško varstvo, in ker sem si takšno strokovno službo vselej resnično želel, sem povabilo sprejel. S 1. 1. 1963 sem v Celju nastopil novo službo, že spomladi pa se je z menoj v Celje priselila tudi moja mlada družina. Novo službo, ki sem ji ostal zvest do upokojitve, sem sprva opravljal kot direktor, vendar sem s tega mesta pozneje odstopil, da bi se lahko intenzivneje posvetil strokovnemu delu. V zavodu sem prevzel položaj konservatorja in v tej vlogi sem vodil obnovo vrste pomembnih kulturnih spomenikov, med katerimi sta bila na celjskem območju najpomembnejša župnijsko-opatijska cerkev sv. Danijela v Celju in obnova starega celjskega gradu, ki še vedno poteka. Poleg terenskega dela sem se poglobljeno posvetil tudi preučevanju naše kulturne dediščine, rezultati teh raziskav pa so predstavljeni v vrsti strokovnih člankov in samostojnih publikacij – samo slednjih se je v moji bibliografiji doslej nabralo že več kot petdeset. V tem obdobju sem poskrbel tudi za izpopolnitev svoje formalne izobrazbe. Že leto dni po prihodu v Celje, leta 1964, sem diplomiral iz primerjalne književnosti in tako sklenil dodiplomski študij, leta 1976 pa sem opravil tudi doktorat iz umetnostne zgodovine. Pozneje sem pridobil tudi naziv izredni profesor umetnostne zgodovine ter najvišji strokovni naziv konservatorski svetnik. Ožje strokovno sem se zlasti ob pripravi faksimiliranega ponatisa slovenještajerskega dela Topografije vojvodine Štajerske *Georga Matthaeusa Vischerja pričel ukvarjati s kastelološkimi vprašanji, prav njim pa sem v zadnjih tridesetih letih posvetil največ svojega časa. Pri tem sem zlasti spremljal dogajanje na naših gradovih ob raznih restavratorsko-konservatorskih posegih, tako da na Slovenskem praktično ni bilo nobenega takšnega posega, pri katerem ne bi v večji ali manjši meri tako ali drugače sodeloval – izjema so bili nemara le posegi na ljubljanskem gradu.*

Za svoje delo v spomeniškovarstveni stroki sem prejel več najvišjih odlikovanj, med njimi Steletovo nagrado in v Celju, poleg drugih priznanj, tudi zlati celjski grb.

VIRI IN LITERATURA

Aškerc, Anka: Ivan Stopar – osemdesetletnik. *Varstvo spomenikov* 45, 2010, str. 308–309.

Aškerc, Anka: Ivan Stopar (nekrolog). *Celjan* 936, 20. 12. 2018, str. 40.

Aškerc, Anka: Stopar, Ivan. *Enciklopedija Slovenije*, 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 327.

Aškerc, Anka in Lombergar, Janez: V spomin / In memoriam. Dr. Ivan Stopar. 29. 4. 1929 – 12. 12. 2018. *Varstvo spomenikov* 50, 2018, str. 253–255.

Knific, Bojan: *Tržič v besedi in sliki. Spomini na prvo polovico in sredino 20. stoletja*. Tržič: Tržiški muzej, 2017.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Kroflič, Tjaša in Milošević, Megi in Škataro, Nadja: *Dr. Ivan Stopar. Raziskovalna naloga*. Celje: Osnovna šola Hudinja, 2003 (tipkopis).
Kutoš, Štefan in Stopar, Ivan: Gradovi, zgovorne priče naše preteklosti. Pogovor z vodilnim slovenskim kastelologom, umetnostnim zgodovinarjem dr. Ivanom Stoparjem. *Ampak*, 10/7–8, julij–avgust 2009, str. 42–46.
Ložar, Rajko (ur.): *Narodopisje Slovencev*, 1. Ljubljana: Klas, 1944.
Lampret Conradi, Ljudmila: Srečanje z dr. Ivanom Stoparjem. *Celjan* 436, 20. 5. 2009, str. 30.
Lampret Conradi, Ljudmila in Stopar, Ivan: Pomembno je svojemu življenju dati smisel. Intervju z dr. Ivanom Stoparjem. *Celjan* 436, 20. 5. 2009, str. 16–17.
Lampret Conradi, Ljudmila in Stopar, Ivan: Vse, kar sem delal, imam rad. Intervju z dr. Ivanom Stoparjem, zgodovinarjem, častnim meščanom Celja. *Celjan* 621, 5. 12. 2012, str. 17–18.
Sapač, Igor: Dr. Ivan Stopar. Ob osemdesetletnici. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta 45, 2009, str. 16–19.
Sapač, Igor: Dr. Ivan Stopar (1929–2018). Ob slovesu velikega slovenskega kulturnega delavca, publicista, umetnostnega zgodovinarja, konservatorja, kastelologa in raziskovalca vedut. *Outsider* 16, zima 2018, str. 98–99.
Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2015.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save.* Ljubljana: Viharnik, 1996 (Grajske stavbe 6).
Stopar, Ivan: *Slovenske vedute med klasicizmom, romantiko in realizmom*. Celje: Pokrajinski muzej, 2018.
Žigon, Andreja: *Cerkev sv. Martina v Šmartnem pri Litiji*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1980.
Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. V Ljubljani: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

SUMMARY

Highlights from the margins. From the memories about Tržič as written by the Slovenian cultural worker, publicist, art historian, conservationist, castellologist and vedutist Ivan Stopar

In the spring of 2018, the renowned Slovenian cultural worker, publicist, art historian, conservator, castellologist and vedute researcher Ivan Stopar (29 April 1929, Ljubljana–12 December 2018, Celje) set himself to write memoirs about his childhood, youth, the period of study, and career. However, his writing was cut short by his illness and death, and it was never released in the envisaged book form. The last corrections and modifications were made by the author himself shortly before his death in collaboration with Igor Sapač. The recorded memoirs of Ivan Stopar are not only of great significance for a broader understanding of his rich opus in various cultural fields, but they also give younger generations an insight into a time that is becoming increasingly distant. The writings focus on those chapters of the author's life that have remained largely unknown to the wider Slovenian public. Of particular interest from the cultural-historical perspective are the memories of his childhood and youth during the 1930s and 1940s, which he spent in Tržič, Kranj, and Ljubljana. The author succeeded in bringing this segment of memorial writings to full completion. In it, he presented his life in Tržič, which was punctuated by daily, special and also tragic events, his childhood, education and leisure activities, family relations, complex developments during the Second World War, and joining the Partisan resistance movement. He also depicted his connections with his uncle, the Ljubljana-based industrialist Ivan (Žan) Mathian, and Professor Josip Žontar, who inspired his interest in history at the Kranj secondary school. The segment of the author's memorial writings related to Tržič can be treated as an independent whole which also splendidly complements some already published memorial records of other inhabitants of Tržič from the first half of the twentieth century. Therefore, it is featured here as the main body of an independent article. Thus conceived, the article points to Ivan Stopar as a too-often overlooked native of Tržič and draws attention to his rich and unpublished typewritten materials as well as other parts of legacy, which are now kept by the France Stele Institute of Art History at the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts. To make the memorial records presented in the article more comprehensible, we illustrated them with photographs from Stopar's legacy and in the end added two Tržič-related highlights taken from his writings as well as a biography that Stopar compiled in 2015.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 796.52(497.452Tržič)"19"

Prejeto: 10. 8. 2020

Peter Mikša

doc. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: peter.miksa@ff.uni-lj.si

Maja Vehar

mag., prof. zgodovine in slovenistike, asistentka in mlada raziskovalka, Univerza v Ljubljani,
Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: maja.vehar@ff.uni-lj.si

Kratek pregled (organiziranega) planinstva na Tržiškem v 20. stoletju

IZVLEČEK

Članek prinaša pregled tako organiziranega kot neorganiziranega planinstva na Tržiškem v 20. stoletju, ki je bilo pomembno v slovenskem planinskem zgodovinskem procesu. Tu so izvedli prvi dokumentirani gorski pristop na Slovenskem – leta 1758 se je namreč Janez Anton Scopoli povzpel na Storžič. Leta 1908 je nastala tržiška podružnica Slovenskega planinskega društva. Na podlagi tiskanih, arhivskih in časopisnih virov so orisani začetki in razvoj tržiškega planinstva skozi čas ter markiranje prostora z nadelavo planinskih poti in gradnjo planinskih koč v okviru nemško-slovenskega nacionalnega boja. Predstavljeni so tudi drugi dogodki in dejavnosti, ki so pomembno vplivali na planinstvo na tem območju.

KLJUČNE BESEDE

Tržič, planinstvo, storžiška nesreča, Slovensko planinsko društvo, markiranje prostora, planinske koče

ABSTRACT

BRIEF OVERVIEW OF (ORGANISED) MOUNTAINEERING IN THE TRŽIČ AREA DURING THE TWENTIETH CENTURY

The article provides an overview of both organised and non-organised mountaineering in the Tržič area during the twentieth century, which played an important part in the historical process of Slovenian mountaineering. This is where the first documented mountain ascent took place in the territory of present-day Slovenia, more specifically in 1758, when Janez Anton Scopoli climbed the Storžič mountain. In 1908, Tržič founded its branch of the Slovenian Mountaineering Society. Based on printed, archival, and newspaper sources, the article outlines the beginnings and development of the Tržič mountaineering through time as well as territory marking through the construction of hiking trails and mountain huts during the German–Slovenian national struggle. The article also presents other events and activities that had a significant impact on mountaineering in the Tržič area.

KEY WORDS

Tržič, mountaineering, Storžič disaster, Slovenian Mountaineering Society, territory marking, mountain huts

Uvod[1]

Da so ljudje že od (pra)davnine obiskovali gore, je bilo omenjeno že v marsikaterem pregledu slovenskega planinstva.[2] Vzgibi za pohode ljudi na in pod vrhove ter stene so bili takrat drugačni kot konec 19. stoletja, ko se je začel množični gorski turizem, kot ga poznamo danes. Gorski vrhovi so takrat namreč postali vedno bolj obiskani, saj je s krepitvijo meščanstva in industrijske družbe vse več ljudi imelo »prosti čas« za obiskovanje gora. Tako je bilo tudi na Tržiškem.

»*Tržiška gorska pokrajina je prav gotovo edinstvena pokrajinska enota. Njeno ozemlje je površinsko zelo razgibano, da je svet okrog Tržiča izredno slikovit, poln naravnih lepot in mikavnosti za vse vrste turistov. Tu najdejo alpinisti lepe smeri za plezanje, planinci ljubijo skalne vrhove s širokimi razgledi na Košuti, Begunjščici, Storžiču, Dobrči in na Tolstem vrhu; smučarji imajo dovolj možnosti za krajše in daljše izlete na smučeh, za dolge spuste in pozno pomladansko smuko; vsi tisti, ki ljubijo gozdove, se lahko nahodijo po mili volji na daleč in na široko po prostranih gozdovih; vsi tisti, ki ljubijo umirjene sprehode, pa se naužijejo naravnih lepot v tržiških dolinah in grapah, ki se ponekod zožujejo v slikovite tesni, kjer padajo vode v šumečih slapovih in poskakujejo v številnih slapičih.*«[3]

Velik del tržiškega območja sta sredogorje in visokogorje. Tamkajšnje gore današnji obiskovalci obiskujejo skozi vse leto, najmnožičnejšega obiska pa so deležne v poletnem in jesenskem času. V okolici Tržiča, na stiku Kamniško-Savinjskih Alp in Karavank, jim je danes na voljo zelo veliko planinskih poti in planinskih postojank, za katere skrbita dve planinski društvi. To sta PD Tržič in PD Križe.[4] V nadaljevanju si poglejmo njun nastanek in tamkajšnjo planinsko dejavnost.

Tržiško planinstvo (in alpinizem) se v zapisih o organiziranem planinstvu pojavi v začetku 20. stoletja, ko tam kot 21. podružnico[5] ljubljanskega Slovenskega planinskega društva (SPD)[6] ustanovijo »po-

Pogled s Stola na Zelenico, ki jo obdajajo Vrtača (2179 m), Begunjščica (2063 m) in Košuta (2088 m). Fotografija je nastala v dvajsetih letih 20. stoletja (hrani GMJ, SPM).

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Alpinistična literatura: Slovenija in onkraj. Intertekstualnost, intersubjektivnost, internacionalnost* (J6-1808) ter raziskovalnega programa *Slovenska zgodovina* (P6-0235), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Na primer Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo.*

3 Rakovec, Svet okrog Tržiča, str. 448.

4 Žiberna, *Po Tržiču in okolici*, str. 82–92.

5 Do leta 1939 je bilo ob osrednjem društvu v Ljubljani (SPD) ustanovljenih še 43 podružnic (Strojin, *Zgodovina slovenskega planinstva*, str. 217–220).

6 Slovensko planinsko društvo (SPD) je bilo ustanovljeno 27. februarja 1893 v Ljubljani (Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 32–34).

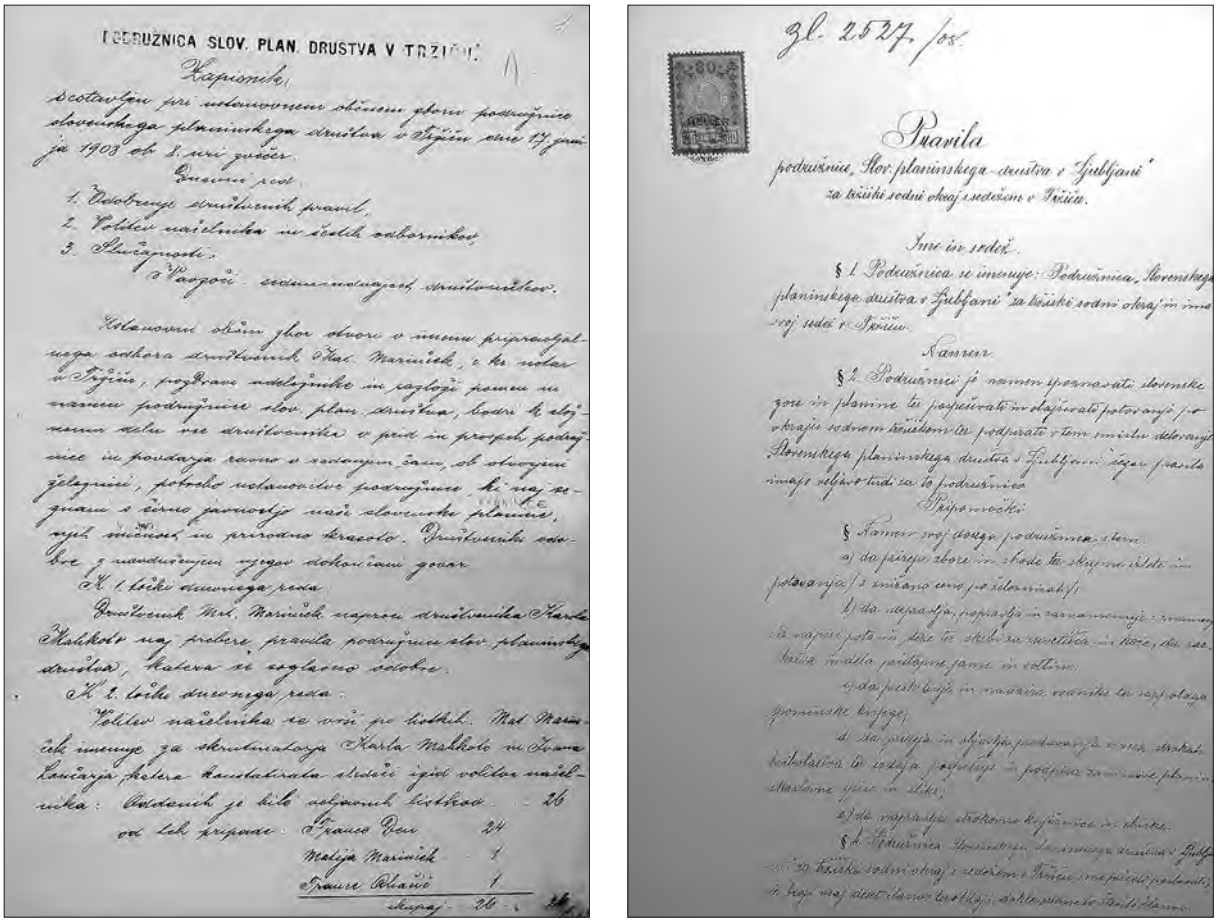

Levo zapisnik ustanovnega občnega zbora (GMJ, SPM) in desno prva stran pravil tržiške podružnice Slovenskega planinskega društva iz leta 1908 (ARS, AS 68, t. e. 33, a. e. 3371).

družnico za tržiški sodni okraj s sedežem v Tržiču«.[7] Čeravno lahko dvomestno številko pri zabeležbi ustanovitve podružnice razumemo kot manjšo zamudo pri razvoju planinstva na tem koncu slovenske grude – pogledi prebivalcev na »sončni strani Alp« so bili že konec 19. stoletja, ko se je začela prebujati slovenska narodna zavest, usmerjeni predvsem na Triglav, ki je že tedaj postajal slovenski simbol –, so gore v okolici Tržiča kljub temu zelo pomembne v slovenskem planinskem zgodovinskem procesu. Na Storžič, ki je z 2132 metri najvišja gora v zahodnem delu Kamniško-Savinjskih Alp, se je leta 1758 povzpel Janez Anton Scopoli.[8] Mestni in rudniški zdravnik v Idriji, naravoslovec, botanik in raziskovalec gora je bil leto kasneje tudi na Grintovcu. Štejemo ga med prvopristopnike v Kamniško-Savinjskih Alpah, gre sploh za prve dokumentirane pristope.[9] Bližnji Stol (tudi Veliki Stol, nemško Hochstuhl), ki je z 2236 metri najvišji vrh Karavank, pa ima pomembno vlogo pri ustanovitvi SPD. Leta 1892 je bil v Ljubljani ustanovljen klub Pipa, katerega člani so sebe imenovali Piparji. Slovenska domoljubna druščina, ki jo je zelo motila očitna nemška navzočnost v gorah, je med izletom na Stol 23. julija 1892, kjer so jo na vsakem koraku spremljale nemške oznake in kažipoti, sklenila, da si bo prizadevala za ustanovitev slovenskega planinskega društva.[10] Piparska druščina je tako 15. oktobra 1892 zbrala somišljenike na pripravljalnem sestanku za ustanovitev SPD v današnji gostilni Mrak (nekoč imenovani Pri Zajcu) na Rimski cesti v Ljubljani. Slab mesec za tem, 13. novembra 1892, se je sestal še začasni odbor, sledila je priprava društvenih pravil, ki so bila potrjena 10. januarja 1893. Tako je bilo vse pripravljeno za zaključno dejanje – že prej omenjeno ustanovitev tako želenega Slovenskega planinskega društva.[11]

7 ARS, AS 68, t. e. 33, št. 3371.
8 Janez Anton (Giovanni Antonio) Scopoli se je rodil 3. ali 13. junija 1723 v kraju Cavalese (Italija) in umrl 8. maja 1788 v kraju Pavia (Italija) (Bufon, Scopoli, Giovanni Antonio (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi554298/ (7. 8. 2020)).
9 Mikša, Prvi raziskovalci slovenskih gora, str. 393.
10 Raztresen, Piparji so bili, str. 373–375.
11 Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 32–33.

Začetek organiziranega planinstva na Tržiškem

Leta 1907 je tudi v Tržiču prišlo do vzpostavitve pripravljalnega odbora, ki naj bi pripravil vse potrebno za ustanovitev podružnice Slovenskega planinskega društva. V tem odboru so bili: Matija Marinček, France Dev, Karel Mahkota, Franc Ahačič, Karel Polak, Jakob Kalan, Ivan Engelsberger, Hugo Roblek in Ivan Lončar.[12] Planinstvo se je nato v Tržiču organizacijsko vzpostavilo 17. junija 1908, ko je bila ustanovljena Podružnica Slovenskega planinskega društva Tržič. Tega dne je namreč v gostilni »pri Basteljnu« potekal ustanovni občni zbor, ki se ga je udeležilo 27 oseb.[13] Na njem so bila potrjena društvena pravila, za načelnika pa je bil s 24 glasovi izvoljen Franc Deu.[14] Glavni namen delovanja podružnice je bil »*spoznavati slovenske gore in planine ter pospeševati in olajševati potovanje po okraju sodnem tržiškem ter podpirati v tem smislu delovanje slovenskega planinskega društva v Ljubljani, čegar pravila imajo veljavo tudi za to podružnico*«.[15] Matija Marinček, sklicatelj ustanovnega občnega zbora, je na uvodnem srečanju še predlagal, »*naj s pričetkom prirejajo le lažje in krajše izlete, da se društveniki kolikor toliko navadijo in utrde v hoji po gorah. Prvi izlet bo na Košuto*.«[16]

Izbrani so bili tudi odborniki, in sicer izdelovalec kos in srpov Franc Ahačič, kaplan Jakob Kalan, c. kr. notar Matija Marinček, izdelovalec čevljev Ivan Papov, inženir in posestnik Karol Polak ter učitelj Friderik Repovš. Izvoljeno vodstvo podružnice, ki je sestankovalo v načelnikovem stanovanju,[17] je z organiziranjem različnih dejavnosti v prvih letih skrbelo za razvoj planinstva na Tržiškem.

Njihovo delo je močno prizadela prva svetovna vojna, ki jo je preživel le en odbornik – Ivan Engelsberger, ki je bil leta 1921 izvoljen za predsednika. Tri leta kasneje so imeli prvo planinsko družabno srečanje, imenovano Planinski direndaj, na katerem so zbirali denar za gradnjo koč. V tem času se je občutno povečalo tudi članstvo: od prvih 27 članov podružnice leta 1908 na 230 leta 1924.[18] Na začetku tridesetih let je prišlo do osipa članstva, saj so bili za člane SPD ukinjeni popusti za prevoze z vlaki. Kljub temu so se dejavnosti tržiške podružnice povečevale, kar je bilo vidno tudi v naraščanju števila odsekov. Ob koncu tridesetih let so tako delovali gospodarski, vodniški, markacijski, gradbeni, propagandni, tujsko-prometni, prireditveni, reševalni, plezalni, smučarski in mladinski odsek.[19] Podružnica je tik pred vojno skrbela za štiri planinske koče oziroma zavetišča, ki so sodile v razvid Slovenskega planinskega društva: Koča pod Storžičem (1150 m), Zavetišče v Gozdu (864 m), Dom na Kofcah (1400 m) in Koča na Bistriški planini (1052 m).[20]

Planina Kofce in tamkajšnja planinska koča leta 1935 (hrani GMJ, SPM).

Tržič je bil že konec 19. stoletja (predvsem pa kasneje) s planinstvom tesno povezan še na enem pomembnem področju. Kraj je od druge polovice 19. stoletja dalje močno zaznamovalo izdelovanje obutve, ki je iz rokodelstva prešlo v industrijo. Čevljarski mojstri so izdelovali tudi planinsko obutev in smučarske čevlje ter drsalke. Planinskim čevljem so rekli tudi *gojzarji* – ime so dobili po avstrijski vasi Bad Goisern, kjer so izdelovali okovane gorske čevlje. V omenjeni vasi so – tako kot v Mojstrani, Tržiču, Žireh in še kje pri nas – izdelovali gorske čevlje. Poimenovanje gojzarji za gorske čevlje se je prijelo samo na Slovenskem, Avstrijci jih namreč imenujejo le Bergschuhe.[21] V naslednjih desetletjih je v sklopu tržiške tovarne obutve Peko prišlo do specializacije gorniške obutve, ki je prerasla v posebno vejo pomembne obutvene industrije pri nas.

Tako kot prva svetovna vojna je tudi druga svetovna vojna planinstvo na Tržiškem močno prizadela. Tržiška podružnica je bila že leta 1941 razpuščena, njeno premično in nepremično premoženje pa zaplenjeno oziroma uničeno.[22] Poleg tega je bilo leta 1945 uničeno tudi arhivsko gradivo, na srečo so se dvojniki in koncepti zapiskov ohranili. Vojna je povzročila še osip članstva – število članov se je znižalo na 49.[23] Temu je botrovalo tudi dejstvo, da je bila za nekatere odbornike in člane, aktivno vključene v vojno dogajanje, vojna usodna.[24]

12 Kavar, Drobci iz zgodovine, str. 472.
13 GMJ, SPM, šk. 10, Zapisnik ustanovnega občnega zbora tržiške podružnice SPD.
14 Kandidata za načelnika sta bila še Matija Marinček in France Ahačič (GJM, SPM, šk. 10, Zapisnik ustanovnega občnega zbora tržiške podružnice SPD). Leto kasneje ga je zamenjal Matija Marinček (Teran, Iz društvene kronike, str. 19).
15 2. točka pravil (ARS, AS 68, t. e. 33, a. e. 3371).
16 Kavar, Drobci iz zgodovine, str. 467.
17 Pretner (ur.), *Je sonce luč prižgalo*, str. 18.
18 Teran, Iz društvene kronike, str. 19.
19 Prav tam, str. 20.
20 Seznam je bil izdelan po podatkih v: Strojin, *Zgodovina slovenskega planinstva*, str. 222–224.
21 Konovšek et al., Od cokel do gojzarjev, str. 57.
22 Teran, Iz društvene kronike, str. 20.
23 Prav tam, str. 21.
24 Prav tam, str. 20.

Smučarji na Šiji (levo) in planinci na Kofcah (desno) med svetovnima vojnama (hrani GMJ, SPM).

S koncem vojne in uvedbo socializma se je Jugoslavija soočila s popolno prenovo družbene ureditve. Za to obdobje je značilna centralizacija vseh dejavnosti v državi. Temu sta bila podvržena tudi planinstvo in alpinizem. Planinstvo je dobilo nove oblike, s katerimi naj bi se razvilo v množično športno panogo. Prevzelo je vzgojne, narodnoobrambne, politično-ideološke in športne naloge.[25] SPD (in z njim podružnice) je bilo ukinjeno, vse prej naštete naloge pa je planinska organizacija izvajala najprej v sklopu Fizkulturnega odbora Slovenije ter nato Odbora za planinstvo in alpinistiko Fizkulturne zveze Slovenije.[26] Že leta 1946 pa je bilo v Ljubljani ustanovljeno Planinsko društvo Slovenije (PDS), iz katerega se je leta 1948 razvila Planinska zveza Slovenije, v kate-

[25] Polič, Planinstvo v novi dobi, str. 1.

[26] Odbor se je sprva imenoval Odbor za planinstvo, kasneje je bila dodana še alpinistika.

ro so se združevala nova društva (prej podružnice).[27] Na prvi skupščini PDS 24. februarja 1946 je bilo zabeleženih 25 delujočih podružnic PDS, med njimi tudi podružnica v Tržiču.[28] Na skupščini so pregledali delovanje SPD v vseh letih vojne in evidentirali stanje premoženja. Od predvojnih 69 planinskih koč SPD jih je konec vojne dočakalo le 20, pa še te so bile močno poškodovane in izropane. Planinske koče so nato razdelili glede na upravna območja posameznih podružnic.[29]

Priljubljenost planinstva in alpinizma se je po vojni povečevala predvsem med delavskim slojem. Ker je bilo število članov posameznih društev tako visoko, je prišlo do ustanavljanja novih društev v manjših krajih, pa tudi v večjih industrijskih obratih. Po tem ključu so nastala številna nova krajevna planinska društva ter posebna t. i. delavska društva, kot so PD Litostroj, PD Železničar, PD Poštar, PD Iskra, PD PTT, PD TAM, PD Usnjarna Šoštanj, PD Tiskarna ljudske pravice itd.[30] Zaradi velikega zanimanja je bilo na Tržiškem leta 1949 ustanovljeno še eno planinsko društvo – PD Križe.[31] V naslednjih letih so obnovili planinske postojanke, tradicionalne so postale smukaške in sankaške tekme pod Storžičem,[32] planinstvo so promovirali z radijsko oddajo Planinski šopek na Radiu Tržič,[33] v sedemdesetih letih pa je bila planinska dejavnost vključena v vzgojno-izobraževalni program – od predšolske do mladinske stopnje.[34]

Koča na Kriški gori, ki stoji na vrhu prisojne Mežnarjeve senožeti na zahodnem delu podolgovatega slemena Kriške gore. PD Križe jo je začelo graditi leta 1950. Popolnoma dograjeno kočo so slovesno odprli 28. junija 1953 (arhiv Petra Mikše).

Že desetletje pred tem so se zaradi množičnosti planinstva v Sloveniji pojavile potrebe po vzpostavitvi t. i. koordinacijskih odborov pri Planinski zvezi Slovenije, ki bi skrbeli za povezovanje planinskih društev po regijah; to so bili predhodniki današnjih meddruštvenih odborov. Planinska društva določenih področij imajo namreč večkrat veliko skupnih interesov, zaradi česar so v PZS pričeli v teh letih za skupine PD po posameznih regijskih področjih ustanavljati tovrstne odbore. Bilo jih je sedem: Celjski, Mariborski, Koroški, Ljubljanski, Primorski, Zasavski in Gorenjski, kamor sta sodila PD Tržič in PD Križe.[35]

Plaz pod Storžičem – najhujša planinska nesreča na Slovenskem

Ko pod vrh prvi so prispeli
so zavriskali in zapeli.
Tedaj pa strašno zabuči
sneženi plaz se privali.
Mladine dvajset je pobral
Devet do smrti pokončal.[36]

Razvijajočo se planinsko dejavnost na Tržiškem so občasno pretresale smrtne nesreče v okoliških gorah. Najodmevnejša je bila nesreča, ko je v plazu življenje izgubilo devet mladih smučarjev iz Tržiča.[37] Do nesreče je prišlo na velikonočni ponedeljek, 29. marca 1937, v sklopu smučarske tekme, ki jo je organizirala tržiška podružnica Slovenskega planinskega društva. Udeležilo se je je 27 tekmovalcev in organizatorjev tekmovanja.[38] Plaz se je utrgal ob pol enih na severni strani Storžiča. Tržič in vsa njegova okolica tako strahovite nesreče nista doživela vse od leta 1811. Za to leto namreč v zapiskih župnijske cerkve stoji, da se je takrat dogodila še večja katastrofa. 30. marca 1811 je požar zajel ves kraj, v njem pa je zgorelo 73 ljudi.[39]

Poglejmo si kronologijo najhujše planinske nesreče v naših gorah do danes. Tisti ponedeljek se je zjasnilo, potem ko je v dolini prej dva dni deževalo in je v nižjih legah dež prešel v moker sneg, višje pa je na stari sneg zapadlo skoraj tri metre pršiča. Sneg v času tekme še ni bil uležan, vrhnji pršič se je namreč le rahlo držal podlage in v dokaj toplem vremenu ni primrznil. Tisto zimo je bilo malo snega in tržiška podružnica SPD je že na začetku zime

27 Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 78–83.
28 Prav tam, str. 81. Po ustanovitvi PZS in preoblikovanju planinske organizacije je podružnica postala Planinsko društvo Tržič.
29 *Gore in ljudje*, 1946, št. 1, str. 60–61, »I. redna skupščina Planinskega društva Slovenije«.
30 Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 83.
31 Ustanovni zbor društva je bil 12. decembra 1949 v prostorih tedanje osnovne šole v Križah. Udeležilo se ga je sto morebitnih članov (PD Križe: Zgodovina PD Križe: https://www.pd-krize.si/o-drustvu/zgodovina-pd-krize (7. 8. 2020)).
32 Teran, Iz društvene kronike, str. 23.
33 Prav tam, str. 24.
34 Pretner (ur.), *Je sonce luč prižgalo*.
35 Strojin, *Zgodovina slovenskega planinstva*, str. 304–305.
36 Rožič, … pred 70. leti (http://www.grs-trzic.si/novice.php?pid=47 (7. 8. 2020)).
37 Perko, Gorsko reševalna služba, str. 75.
38 *Slovenski dom*, 30. 3. 1937, str. 2.
39 Prav tam.

želela izvesti smučarsko tekmovanje na severni strani Storžiča.[40] Že dalj časa je čakala na ugodno vreme in razmere, da bi zimsko lepoto tega gorskega kota prikazala javnosti. Dan pred tekmo so udeleženci v dežju in snegu prišli do koče Hvačmanovega Joža na planini Jesenje, sto metrov nad sedanjim Domom pod Storžičem.[41] Ponoči je zapadlo še 20 do 25 cm snega. Zaradi novega snega in slabih razmer so organizatorji zjutraj želeli tekmo preložiti, a so se smučarji odločno uprli. Vodstvo tekme je razglasilo, da tekmujejo na lastno odgovornost. Mladi fantje, ki skoraj vso zimo niso imeli dneva za prijetno smuko, so se odločili, da bodo tekmovalno progo prestavili na drug teren, ki naj bi bil manj nevaren in brez plazov. Ob dvanajstih so smučarji odšli proti startu. Prva skupina devetih najvztrajnejših je pod Škarjicami zavila s predvidene smeri naravnost navzgor ob žlebu proti Nageljnovim čerem. Ko so bili približno 180 metrov nad Jesenjem, kjer je vpadnica dveh plazov s Škarjevega roba in enega iz Petega žrela, se je ob pol enih vsul prvi manjši plaz in dosegel Janeza Malija iz druge skupine, vendar ni bilo hujšega. Nato je po prvem žlebu prihrumel večji plaz, ki se je utrgal sto metrov nad njimi. Prvi ga je opazil Ladislav Kostanjevec, ki naj bi po besedah Janeza Ledererja, preden jih je plaz odnesel čez 60 m visoko Nageljnovo peč, izjavil: »*O, Marija! Plaz! Izgubljeni smo!*«[42] Zračni puh jih je vrgel navzdol, v ponovnih sunkih jih je zasipal sneg in jih z naraščajočimi grmadami odnesel več sto metrov navzdol. Osem jih je globoko zasulo. Nato je z neznansko silo prihrumel še večji plaz s Škarjeve peči. Vse je potihnilo. Iz prve skupine so umrli: 14-letni Adalbert Ahačič, 32-letni Zdravko Kostanjevec, 16-letni Vinko Lombar, 22-letni Jožef Mladič, 23-letni Rudolf Plajbes in njegov 20-letni brat Viljem, 22-letni Kristijan Stegnar in 34-letni Vinko Šarabon. Spodnjo skupino je plaz dosegel šele, ko se je razširil, zato se je neposrednemu navalu snega še lahko ognila. Tako so se smučarji z medsebojno pomočjo kasneje sami izkopali iz snega, vsi pa so bili bolj ali manj nepoškodovani. Le 16-letnega Vladimirja Ovseneka je vrglo tako nesrečno, da si je ob skali razbil glavo in zlomil nogo, nato pa ga je zasulo.[43]

V spomin na preminule so jeseni istega leta na pobočju pod Škarjevim robom pod Storžičem postavili spominsko obeležje – ploščo z imeni preminulih na kamnitem podstavku in železen križ. Čas in snežni plazovi tudi spomeniku niso prizanašali. Križ so odnesli plazovi, podstavek je počasi najedal zob časa, steze so se zarasle in le nekaj najbližjih sorodnikov

V SNEŽNIH PLAZOVIH STORŽIČA SO BILI PO NEDOUMLJIVEM SKLEPU VSEMOGOČNEGA ODTRGANI CVETOVI ŽIVLJENJ

DEVETERIH
ŽRTEV
NAŠIH OBČANOV

ŽALOST JE OBJELA SRCA TEŽKO PREIZKUŠENIH SVOJCEV, ZAGRNILA JE V TOPLO SOČUSTVOVANJE VSE NAŠE OBČANE IN SEGLA JE DALEČ PREKO MEJ NAŠE OBČINE IN DOMOVINE. ZAVEDAMO SE V POLNI MERI, KAJ JE SEDAJ IN V BODOČNOSTI NAŠA SVETA DOLŽNOST, KI JO NAREKA STRAŠNA NESREČA IN PROSIMO SIRNO JAVNOST, DA BLAGOHOTNO NAKLONJENOST SVOJCEM ŽRTEV, KI JE BILA VELIKODUŠNA ŽE TE DNI, OHRANI IN SE PLEMENITO POVEČA. BOG NAJ NAKLANJA ŽALOSTNIM DRUŽINAM TOLAŽBO, POKOJNIM PA VEČNO LUČ!

V TRŽIČU, DNE 2. APRILA 1937

MESTNA OBČINA V TRŽIČU

Osmrtnica za ponesrečene (arhiv Petra Mikše).

Spominsko obeležje – ploščo z imeni preminulih na kamnitem podstavku in železen križ – so na pobočju pod Škarjevim robom pod Storžičem v spomin ponesrečenim postavili že leta 1937 (hrani GMJ, SPM).

[40] Proga je bila predvidena s Škarjevega roba (1600 m) čez velik plaz in pod stenami navzdol do koče.
[41] Takrat koča pod Storžičem še ni delovala, prvo planinsko postojanko pod Storžičem so leta 1938 tržiški planinci uredili v najeti planšarski koči, nov dom so otvorili leta 1951.
[42] Koder, Storžiška nesreča, str. 84.
[43] Tominšek, Usodni snežni plazovi, str. 174.

Na Zelenici leta 1924 (hrani GMJ, SPM).

ter predvsem starejših domačih alpinistov in reševalcev je še vedelo zanj in ga obiskovalo. Leta 2006 so tržiški gorski reševalci obeležje temeljito obnovili in očistili pot do njega.[44] Na tržiškem pokopališču pa so 18. aprila 1938 na skupnem grobu odkrili spomenik vsem devetim žrtvam.[45] Zasnoval ga je akademski kipar Boris Kalin, grobišče je po njegovem načrtu izdelal kamnoseški mojster Terčelj, Kalin pa je iz belega trogirskega marmorja izklesal 184 cm visok kip nadangela Mihaela, postavljenega nad grobiščem. Spomenik je bil nato izročen v oskrbo in varstvo podružnici SPD v Tržiču.[46]

Markiranje slovenskega planinskega prostora – planinske poti in koče

Ker je bilo planinstvo na Tržiškem eno od najprej organiziranih na Slovenskem, je bilo njegovo delovanje pomembno tudi v kontekstu slovensko-nemškega boja pri markiranju prostora. Orožje v slednjem sta bila nadelava in markiranje poti ter gradnja koč.[47] Predvsem prvo je bilo v kontekstu kulturnega boja pomembno na Tržiškem. Slovensko planinstvo je tu prvi večji uspeh doživelo v prvih letih delovanja, ko je društvo pridobilo dovoljenje za markiranje poti na območju občin Sv. Katarine (1910), Sv. Ane (1910) in Preddvora. S tem je Kranjska sekcija Nemško-avstrijskega planinskega društva to pravico izgubila.[48] Tudi po koncu kulturnega boja je markiranje poti ostalo pomembna dejavnost društva, zato je v 20. letih nastal samostojen markacijski odsek, ki ga je vodil Ivan Kališnik[49] in se je v prvih letih delovanja soočal

44 Rožič, … pred 70. leti (http://www.grs-trzic.si/novice.php?pid=47 (7. 8. 2020)).

45 *Slovenski dom*, 19. 4. 1938, str. 2.

46 *Planinski vestnik*, junij 1938, str. 172, »Nagrobni spomenik lanskim žrtvam plazu pod Storžičem«.

47 Nacionalni boj med Nemci in Slovenci, izvirajoč iz pomladi narodov (1848), se je v naslednjih desetletjih prenesel iz mest tudi v visokogorje ter se kazal zlasti v obliki tekme za osvajanje vrhov, nadelavo stez in gradnjo koč. Planinstvo je postalo orodje za simbolno prilaščanje gora. Lahko bi rekli, da je šlo za tekmo pri »markiranju« gora. Osrednje območje tega markiranja so bile Julijske Alpe, zlasti njihov najvišji del, Triglavsko pogorje. Niso pa mu ubežale tudi Karavanke in Kamniško-Savinjske Alpe. Od zadnje četrtine 19. stoletja sta bili poglavitni organizaciji, ki sta markirali gore (na Slovenskem sta bili s svojimi sekcijami prisotni od leta 1874), Nemško-avstrijsko planinsko društvo (DÖAV) in Avstrijski turistični klub (ÖTC). Skupaj sta razvijali mrežo zavetišč in gorskih poti, ki sta jih markirali izključno z nemškimi zapisi (kažipoti, imena koč itd.). Kmalu zatem (1893) so Slovenci ustanovili Slovensko planinsko društvo (SPD) in se tako odločno uprli tovrstnemu markiranju. Z uporabo slovenskih imen, nadelavo poti, načinom markiranja in izgradnjo slovenskih koč so posebej v Triglavskem pogorju želeli onemogočiti Nemce pri prisvajanju gora, ki so jih imeli za slovenske. Izbruhnilo je tekmovanje v gradnji koč in poti, ki je vodilo v medsebojno obračunavanje. To je obsegalo uničevanje imetja, fizične spopade ipd., ki so bili kmalu poimenovani »boj za gore«. Največji triumf slovenske strani je bil nakup vrha Triglava (1895), kjer je župnik Jakob Aljaž nato postavil stolp – najvišjo slovensko markacijo. Povzeto po Mikša in Zorn, Nacionalno markiranje slovenskih gora, str. 22–29.

48 PD Tržič: Zgodovina PD Tržič: https://www.planinsko-drustvo-trzic.si/o-drustvu/zgodovina-pd-trzic/ (7. 8. 2020).

49 Piskar, Markacijski odsek, str. 70.

Zelenica je v zimskem času že v tridesetih letih 20. stoletja postala tržiško smučarsko središče (hrani GMJ, SPM).

z nasprotovanjem barona Fritza (Friderika) Borna, ki planincem ni dovolil uporabe nekaterih poti.[50] Gradnjo poti je sprva dovolil, nato pa je izdanemu dovoljenju nasprotoval, dal razstreliti del poti in namestil lovske čuvaje, ki so omejevali prehod.[51] Po začetnih težavah se je pričelo število poti povečevati. Danes jih obe tržiški planinski društvi urejata več kot 55.[52] Nekatere so del t. i. Tržiške planinske poti, ki je nastala leta 1991 ter povezuje Dobrčo, Begunjščico, Vrtačo, Košutico, Veliki vrh, Kladvo, Košutnikov Turn, Stegovnik, Storžič in Tolsti vrh.[53]

Poleg markiranih poti so v prvih letih delovanja kot način nacionalnega markiranja prostora uporabljali tudi gradnjo koč. Prva koča tržiškega društva, ki je prostor določala za slovenskega, je bila planinska koča na Kofcah, ki so jo odprli leta 1910. *Planinski vestnik* je zapisal: »*Na planini Kopice (Kofce) je bila letos otvorjena planinska koča, ki je prirejena tudi za prenočišče in preskrbljena z jedjo in pijačo. Od tod je eno uro na vrh Košute, od koder je krasen razgled na Koroško in Gorenjsko. Tudi bogata flora vabi turiste.*«[54]

Deset let kasneje so stekli pogovori o postavitvi nove koče na Kofcah, leta 1924 so v ta namen izvolili odbor za njeno gradnjo. 20. novembra 1927 so novo kočo na Kofcah slavnostno otvorili,[55] deset let kasneje pa je dobila vremensko hišico. Njene podatke so objavljali na radiu in vsako soboto na oglasni deski podružnice.[56] Po nemški okupaciji je kočo prevzela nemška planinska organizacija in jo leta 1942 predala v last podružnici Deutscher Alpenvereina Silesia Troppau. Ta se za oskrbovanje ni brigala in koča je bila kmalu opuščena. Dom je marca 1945 zažgal partizanski Kokrški odred.[57]

50 Baron Born je že leta 1912 na občnem zboru tržiške podružnice negodoval, da »*od kar je ustanovljena podružnica v Tržiču, je zapaziti med ljudmi veliko večje zanimanje za hribovstvo. Ob nedeljah so pravi roji ljudi po planinah*« (Kavar in Kunšič, *50 let postaje GRS Tržič*, str. 5).

51 Da bi se planinstvo v Tržiču še bolj razmahnilo, je podružnica pridno markirala in gradila poti. Tako je bila v tem času zgrajena pot po severni strani Košute na Veliki vrh. Lastnik tega zemljišča Fritz Born je gradnjo poti najprej dovolil. Ko pa je bila dograjena, je pričel oporekati izdanemu dovoljenju in dal celo razstreliti del poti, tako da je postala neprehodna. Postavil je lovske čuvaje, ki so pohodnikom branili vstop v ta predel. Pričela se je pravda med njim in Slovenskim planinskim društvom. Born je podružnico tožil zaradi motenja posesti, društvo pa njega zaradi napravljene škode. Na vseh treh stopnjah je Born pravdo izgubil in moral na svoje stroške popraviti pot. Obnoviti je moral tudi markacije in tablice (Kavar, Drobci iz zgodovine, str. 470).

52 Piskar, Markacijski odsek, str. 70–71.

53 Hostnik, Tržiška planinska pot, str. 95.

54 *Planinski vestnik*, avgust 1910, str. 183, »Planina Kofce – planinska koča«.

55 *Planinski vestnik*, januar 1938, str. 24, »Otvoritev Planinskega doma na Kofcah«.

56 Teran, Iz društvene kronike, str. 20.

57 Salberger, Odpor pod Storžičem, str. 42.

Nekoliko kasneje kot koča na Kofcah so nastale tudi druge koče na Tržiškem.[58] Leta 1929 je na Zelenici pet zasebnikov zgradilo kočo kot zasebni vikend, pobuda planincev za najem pa ni bila uspešna. Koča je kljub temu postala središče tržiškega alpskega smučanja.[59] Tudi ta koča je med drugo svetovno vojno pogorela. V petdesetih letih 20. stoletja so kadeti miličniške šole v Begunjah prevzeli pobudo za gradnjo novega planinskega doma na Zelenici. Po treh letih gradnje jim je zmanjkalo denarja. Po dogovoru z notranjim ministrstvom leta 1961 je s pomočjo tržiške občine nedograjeno stavbo prevzelo društvo.[60] Stekla je akcija za izgradnjo zimskošportnega centra – doma, žičnice in smučišč. Dom je bil svečano odprt leta 1964. Jeseni 1999 ga je povsem uničil požar,[61] po katerem je bil obnovljen in deluje še danes.

Planinske postojanke na Tržiškem v upravi PD Tržič in PD Križe konec petdesetih let[62]

Ime postojanke	Nadmorska višina	PD
Koča pod Kladvom	1560 m	PD Tržič
Dom na Kofcah	1505 m	PD Tržič
Dom Titovi graničarji na Zelenici	1535 m	PD Tržič
Zavetišče na Bistriški planini	1052 m	PD Tržič
Zavetišče Tegošče	1203 m	PD Tržič
Zavetišče na Konjščici	1563 m	PD Tržič
Prehodno planinsko zavetišče v Tržiču	516 m	PD Tržič
Koča na Kriški gori[63]	1582 m	PD Križe
Zavetišče na Mali Poljani	1100 m	PD Križe
Zavetišče Trstenik	450 m	PD Križe
Zavetišče v Gozdu[64]	864 m	PD Križe

Kot smučarsko izhodišče je bil pomemben tudi Dom pod Storžičem, katerega zametki so prav tako nastali v času med svetovnima vojnama. Na planini Jesenje so zavetje smučarjem in planincem sprva nudile lovska in dve planšarski koči, ki pa nista zadoščali potrebam. Leta 1934 je planinsko društvo najelo eno od koč pod Storžičem in uspelo zanjo pridobiti točilno pravico.[65] V začetku julija 1939 so neznanci kočo zažgali. Slovenski dom je poročal: »*V noči od petka na soboto je popolnoma pogorela planinska koča pod Storžičem, last g. J. Megliča z Loma. Kočo je že nekaj let imela v najemu tukajšnja podružnica SPD in isto oskrbovala. Kakor vse kaže, so neznani zlikovci najprej kočo oplenili, nato pa zažgali. Ognja v vsej okolici ni nihče zapazil, ker je koča stala v zavetju in je moralo goreti sredi noči, ko po vaseh ljudje že spijo*.«[66]

Ker je koča pogorela, so člani tržiške podružnice sklenili zgraditi novo. Leta 1941 so zanjo pripravili načrt s precej moderno zasnovo. Gradnja zaradi pomanjkanja denarja ni stekla, ustavila pa jo je tudi druga svetovna vojna.[67] Med njo so bile prizadete tudi lovska koča, ki so jo požgali Nemci, Hrušova planšarska koča, ki je pogorela, in Olipova koča, ki je bila spremenjena v počitniško hišico. Slednjo je imelo društvo v najemu v prvih povojnih letih. Ker koča ni ustrezala potrebam,[68] je hkrati s pomočjo prebivalcev in prispevkov podjetij potekala intenzivna gradnja Doma pod Storžičem, ki je bil odprt leta 1955.[69] Štiri leta kasneje je bil elektrificiran.[70]

Zaradi povečanja društvene alpinistične dejavnosti predvsem na Storžiču so se leta 1946 tržiški alpinisti odločili, da bodo v severnem ostenju te gore postavili bivak. Zgrajen je bil leta 1948.[71] Nazadnje je bil obnovljen leta 2008.

Društvo je kar nekaj let oskrbovalo tudi kočo na Šiji. Kot t. i. oficirski dom je nastala tik pred drugo svetovno vojno.[72] Leta 1946 jo je v dvajsetletni najem v zelo slabem stanju vzelo PD Tržič.[73] V dveh letih mu jo je uspelo obnoviti, vendar jo je nato moralo predati JLA, ki jo je uporabljala kot obmejno stražarnico. Ko je na planini Ilovca vojska zgradila novo karavlo, je planinsko društvo lahko ponovno pričelo upravljati s kočo na Šiji. Leta 1962 so se odločili, da koče nima smisla obnavljati, zato so jo jeseni podrli, les pa so želeli naslednje leto spraviti na Kofce za drvarnico. Ko so transportno akcijo organizirali, pa lesa ni bilo več, na planšarijah so ga namreč porabili za drva. Tako kot kočo na Šiji je po drugi svetovni vojni društvo prevzelo tudi kočo na Dobrči, ki so jo med svetovnima vojnama zgradili štirje lovci (Kristan, Savnik, Novak in Langus) ter jo poimenovali Krisanola.[74] Planinsko društvo je kočo odkupilo in

58 Tržiški smučarski klub je bil takrat eden boljših na Slovenskem.
59 Teran, Iz društvene kronike, str. 20.
60 ARS, AS 1176, t. e. 77, a. e. 4723.
61 Lončar, Planinski domovi, koče in pogorišča, str. 100–102.
62 Tabela je bila narejena na podlagi podatkov v *Planinski vestnik*, december 1959, str. 618–619, »Pregled kapacitete, obiska in nočitev planinskih postojank v letu 1958«.
63 Kočo na Kriški gori danes oskrbuje PD Križe. Stavbo so začeli graditi leta 1950; leta 1951 je bila že zasilno odprta ob sobotah in nedeljah. Popolnoma dograjeno kočo so slovesno odprli 28. junija 1953 (PD Križe: Koča na Kriški gori: https://www.pd-krize.si/nasi-koci/koca-na-kriski-gori (7. 8. 2020)).
64 Zavetišče v Gozdu je danes v domeni PD Križe. Prvo zavetišče, ki stoji na zahodnem robu vasice Gozd, je bilo odprto 1. maja 1937 pri Zaplotniku, po domače Princu, po vojni pa leta 1949 pri Podvogarju. Leta 1974 je PD Križe začelo graditi sedanjo stavbo zavetišča, ki so ga odprli leta 1979. Leta 1988 so zgradili še pomožni objekt (PD Križe: Zavetišče v Gozdu. https://www.pd-krize.si/nasi-koci/zavetisce-v-gozdu (7. 8. 2020)).
65 Teran, Iz društvene kronike, str. 20.
66 *Slovenski dom*, 7. 6. 1939, str. 2.
67 Teran, Iz društvene kronike, str. 20.
68 Prav tam, str. 21.
69 Lončar, Planinski domovi, koče in pogorišča, str. 98–99.
70 Teran, Iz društvene kronike, str. 22.
71 Mežek, Ob 20-letnici bivaka, str. 599–600.
72 Lončar, Planinski domovi, koče in pogorišča, str. 103–104.
73 Teran, Iz društvene kronike, str. 21.
74 Lončar, Planinski domovi, koče in pogorišča, str. 102–103.

Dom na Zelenici kot t. i. nedokončani »Dom Titovi graničarji na Zelenici« okoli leta 1953 (zgoraj) in »Smučarski dom na Zelenici« iz sredine sedemdesetih let 20. stoletja (spodaj) (hrani GMJ, SPM).

Zbor planincev pod Storžičem maja 1952 (hrani GMJ, SPM).

leta 1953 obnovilo.[75] Leta 1974 je pogorela, štiri leta kasneje so jo s pomočjo občine, podjetij in PZS postavili na novo.[76] Danes Planinsko društvo Tržič oskrbuje kočo na Dobrči in domove pod Storžičem, na Kofcah in Zelenici.[77]

Znamenje na vrhu – križ na Storžiču

Storžič je tako zasidran v planinstvo na Tržiškem, da je v kontekstu našega opisa treba omeniti tudi križ na Storžiču, čeravno so zanj zaslužni kranjski planinci. Na njegovem vrhu je namreč od leta 1935 do vojnega obdobja[78] stal skoraj šest metrov visok križ, izdelan iz macesnovega lesa. Po dogovoru z domačini in s cerkvenimi oblastmi so ga postavili planinci Franc Jalen, Mirko Brezar in Lojze Strah. Po pripovedovanju naj bi bilo na Storžiču že pred tem nekaj križev, skrinjic in skalnih kipcev, ki so jih postavili pastirji, prvi obiskovalci gore.[79]

»*Kar z začudenjem so v nedeljo, dne 23. t m. prebivalci z vasi okrog Storžiča opazovali, kako sedem turistov Kranjčanov vleče po dolgi vrvi evharistični križ na Storžič. Marsikdo se je vprašal, ali je to mogoče? In glej!*

Gorski reševalci postaj Kranj in Tržič na vaji pri Domu pod Storžičem (hrani GMJ, SPM).

75 Teran, Iz društvene kronike, str. 21.
76 Prav tam, str. 23.
77 PD Tržič: O društvu: https://www.planinsko-drustvo-trzic.si/o-drustvu (7. 8. 2020).
78 Križ je bil porušen med vojno, datacija je neznana (*Planinski vestnik*, september 1999, str. 386–387, »Na Storžiču spet stoji križ«).
79 Prav tam, str. 386.

točno ob eni popoldne se je na vrhu Storžiča vzdignil 6 m visok, okrog 200 kg težak, iz nad 160 let starega mecesna izdelan evharistični križ, obrnjen proti Kranju in Ljubljani. Blagoslovitev evharističnega križa bo v nedeljo, dne 7. julija, ko bo tudi sv. Maša na Kališu nad Predvorom. Vabljeni vsi planinci. V slučaju slabega vremena se preloži blagoslovitev na drugo nedeljo.«[80]

Med drugo svetovno vojno je križ na vrhu Storžiča izginil, ponovno pa so ga postavili 10. avgusta 1999.[81]

Začetek gorskega reševanja na Tržiškem

Zaradi povečanega obiska gora v začetku 20. stoletja – posledično je pogosteje prihajalo do nesreč – je SPD 16. junija 1912 v okviru kranjskogorske podružnice SPD ustanovilo prvo slovensko »Rešilno postajo«.[82] Ta datum danes velja za dan ustanovitve Gorske reševalne službe (GRS, danes Gorska reševalna zveza Slovenije – GRZS).[83] Po prvi svetovni vojni je SPD obnovilo reševalno postajo v Kranjski Gori, leta 1922 pa so ji sledile reševalne postaje v Kamniku, Bohinju in Mojstrani, leta 1924 na Jesenicah, leta 1931 v Celju in leta 1937 v Tržiču.

Glavni razlog za nastanek »rešilne postaje« oziroma reševalnega odseka v Tržiču je zgoraj opisana smučarska nesreča marca 1937 in druge usodne gorske nesreče na tem področju. Novoustanovljeni odsek oziroma rešilno postajo je vodil Avgust Primožič.[84] Med drugo svetovno vojno je delo odseka zamrlo, po njej pa je ponovno pričel delovati. V 70. in 80. letih so gorski reševalci razširili področje delovanja, saj so reševali s smučarskih žičnic, visokih zgradb, zmajarje, jadralne padalce itd. Do leta 2006 je bila postaja organizirana v okviru Planinskega društva Tržič, nato pa je prešla v okvir Gorske reševalne zveze Slovenije.[85]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek
AS 1176, Planinska zveza Slovenije
AS 1387, Tičar-Šušteršič, rodbina

GMJ, SPM – Gornjesavski muzej Jesenice, Slovenski planinski muzej
GMJ, SPM, šk. 10.

ČASOPISI

Gore in ljudje, 1946.
Planinski vestnik, 1910, 1928, 1938, 1959, 1999.
Slovenec, 1935.
Slovenski dom, 1937, 1938, 1939.

LITERATURA

Hostnik, Alojz: Tržiška planinska pot. *Je sonce luč prižgalo na vrhove … Sto let Planinskega društva Tržič (1908–2008)* (ur. Zvonka Pretner). Tržič: Planinsko društvo, 2008, str. 95–96.

Kavar, Janez in Kunšič, Mirko: *50 let postaje GRS Tržič*. Tržič: Postaja GRS, 1987.

Kavar, Janez: Drobci iz zgodovine podružnice Slovenskega planinskega društva v Tržiču. *Planinski vestnik* 68, 1968, št. 10, str. 467–472.

Koder, Jožica: Storžiška nesreča. *Je sonce luč prižgalo na vrhove … Sto let Planinskega društva Tržič (1908–2008)* (ur. Zvonka Pretner). Tržič: Planinsko društvo, 2008, str. 84–86.

Konovšek, Tjaša in Mikša, Peter in Zorn, Matija: Od cokel do gojzarjev. Gorniška obutev na Slovenskem v 19. in 20. stoletju. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58, 2018, št. 1/2, str. 53–64.

Lončar, Janko: Planinski domovi, koče in pogorišča. *Je sonce luč prižgalo na vrhove … Sto let Planinskega društva Tržič (1908–2008)* (ur. Zvonka Pretner). Tržič: Planinsko društvo, 2008, str. 97–104.

Mežek, Mato: Ob 20-letnici bivaka v Storžiču. *Planinski vestnik* 68, 1968, št. 12, str. 599–600.

Mikša, Peter in Ajlec, Kornelija: *Slovensko planinstvo*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2015.

Mikša, Peter in Zorn, Matija: Nacionalno markiranje slovenskih gora pred prvo svetovno vojno. *Igra ustvarjalnosti* 6, 2018, št. 6, str. 22–29.

Mikša, Peter: Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi raziskovalni pristopi nanje. *Zgodovinski časopis* 67, 2013, št. 3–4, str. 390–405.

Perko, Matija: Gorsko reševalna služba v Tržiču. *Je sonce luč prižgalo na vrhove … Sto let Planinskega društva Tržič (1908–2008)* (ur. Zvonka Pretner). Tržič: Planinsko društvo, 2008, str. 74–83.

Piskar, Janez: Markacijski odsek. *Je sonce luč prižgalo na vrhove … Sto let Planinskega društva Tržič (1908–2008)* (ur. Zvonka Pretner). Tržič: Planinsko društvo, 2008, str. 69–73.

Polič, Zoran: Planinstvo v novi dobi. *Gore in ljudje*, 1946, št. 1, str. 1.

Pretner, Zvonka (ur.): *Je sonce luč prižgalo na vrhove … Sto let Planinskega društva Tržič (1908–2008)*. Tržič: Planinsko društvo, 2008.

Rakovec, Slava: Svet okrog Tržiča. *Planinski vestnik* 68, 1968, št. 10, str. 448.

Raztresen, Marjan: Piparji so bili glavni krivci: Na Stolu je bilo pred 100 leti spočeto SPD. *Planinski vestnik* 92, 1992, št. 9, str. 373–375.

80 *Slovenec*, 28. 6. 1935, str. 2.
81 *Planinski vestnik*, september 1999, str. 386–387, »Na Storžiču spet stoji križ«.
82 Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 55–57.
83 ARS, AS 1387, šk. 1, Dnevnik zapisov, str. XX.
84 Kavar in Kunšič, 50 let postaje GRS Tržič, str. 9–10.
85 Perko, Gorska reševalna služba, str. 75–76.

Salberger, I.: Odpor pod Storžičem. *Planinski zbornik* 1945, str. 42–43.
Strojin, Tone: *Zgodovina slovenskega planinstva. Slovenska planinska organizacija*. Radovljica: Didakta, 2009.
Teran, Maja: Iz društvene kronike. *Je sonce luč prižgalo na vrhove … Sto let Planinskega društva Tržič (1908–2008)* (ur. Zvonka Pretner). Tržič: Planinsko društvo, 2008, str. 19–25.
Tominšek, Josip: Usodni sneženi plazovi – deset smučarjev mrtvih, eden pogrešan. *Planinski vestnik* 37, 1937, št. 5, str. 172–175.
Žiberna, Marjan: *Po Tržiču in okolici. Turistični vodnik*. Tržič: Občina, 2014.

SPLETNI VIRI

PD Križe
Koča na Kriški gori: https://www.pd-krize.si/nasi-koci/koca-na-kriski-gori
Zavetišče v Gozdu. https://www.pd-krize.si/nasi-koci/zavetisce-v-gozdu
Zgodovina PD Križe: https://www.pd-krize.si/o-drustvu/zgodovina-pd-krize

PD Tržič
O društvu: https://www.planinsko-drustvo-trzic.si/o-drustvu
Zgodovina PD Tržič: https://www.planinsko-drustvo-trzic.si/o-drustvu/zgodovina-pd-trzic/

Rožič, Slavko: … pred 70. leti … Storžiški plaz: http://www.grs-trzic.si/novice.php?pid=47

Slovenski biografski leksikon
Bufon, Zmagoslav: Scopoli, Giovanni Antonio: https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi554298/

SUMMARY

Brief overview of (organised) mountaineering in the Tržič area during the twentieth century

Mountaineering in the Tržič area played an important part in the historical process of Slovenian mountaineering. This is where the first documented mountain ascent took place in the territory of present-day Slovenia, more specifically in 1758, when Janez Anton Scopoli climbed the Storžič mountain. Other activities considered as the beginnings of organised mountaineering in the Tržič area are the establishment of the Tržič branch of the Slovenian Mountaineering Society in 1908, whose primary purpose was to accelerate and facilitate mountaineering in the area. Although the operations of the Tržič branch were severely hit by the First World War and the loss of membership, it kept on increasing its activities. At the end of the 1930s, it thus comprised the economic, mountain guides, construction, propaganda, tourism, event organisation, rescue, climbing, skiing, and youth sections. After also being adversely affected by the Second World War, mountaineering in the Tržič area underwent a period of restoration and reorganisation. Following the establishment of the Mountaineering Association of Slovenia and the reformulation of the mountaineering organisation, the former Tržič branch was converted into the Mountaineering Society of Tržič. Due to increased interest in mountaineering, the Mountaineering Society of Križe was established as well soon after the war. Both societies fostered the restoration and expansion of mountaineering – also in education. What is more, the Tržič mountaineering organisation played an important part within the framework of marking the Slovenian Alpine territory (through the construction of hiking trails and mountain huts) as well as in terms of setting up mountain rescue services. Namely, in 1937, the Tržič area witnessed the worst mountaineering accident ever recorded in Slovenia, when an avalanche claimed nine lives during a ski competition under the Storžič Mountain. This and similar disasters led to the establishment of a rescue section or rescue station, which was incorporated into the Mountain Rescue Association of Slovenia in 2006. Finally, Tržič is also connected with mountaineering through its crafts and industries. It was already at the end of the nineteenth century that Tržič, like some other towns across Slovenia, established itself as a centre of producing mountain footwear. Later, the Peko footwear factory introduced specialisation in producing mountain footwear, which consequently grew into a distinct branch of the prominent Slovenian shoemaking industry.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 551.578.48(497.452Tržič)"19"

Prejeto: 11. 6. 2020

Manca Volk Bahun

dr., asistentka, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: manca.volk@zrc-sazu.si

Matija Zorn

izr. prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Snežni plazovi v Občini Tržič

IZVLEČEK

Snežni plazovi so v Občini Tržič v zadnjem stoletju terjali dvajset življenj. To občino uvršča v sam vrh območij s smrtnimi žrtvami zaradi snežnih plazov v Sloveniji. V članku so predstavljena območja s pogostejšimi nesrečami zaradi snežnih plazov v občini. Na začetku je izpostavljena ljubeljska cesta, ki jo kot pomembno trgovsko povezavo že stoletja ogrožajo snežni plazovi. Med ostalimi deli občine pa so izpostavljena tri območja – Storžič, Zelenica in Košuta. Na območju Storžiča je med drugim izpostavljen snežni plaz, ki je leta 1937 terjal kar devet življenj, na območju Zelenice pa snežna plazova, ki sta terjala žrtve med jugoslovanskimi graničarji (leta 1962) ter dijaki in učitelji kranjske srednje šole (leta 1977). Na koncu so predstavljene nesreče zaradi snežnih plazov na Košuti.

KLJUČNE BESEDE
naravne nesreče, snežni plaz, ogroženost, smrtne žrtve, Tržič

ABSTRACT

AVALANCHES IN THE MUNICIPALITY OF TRŽIČ

Over the last century, avalanches have claimed twenty lives in the Municipality of Tržič, placing it among the areas with the highest avalanche fatalities in Slovenia. The article presents areas with the most frequent avalanche-related accidents in the municipality. At the beginning, it highlights the Ljubelj road, an important trade lifeline that has for centuries been exposed to avalanches. In addition the article also presents three other areas of the municipality: the Storžič Mountain, the former Zelenica ski resort, and the Košuta Massif. For the Storžič area, the article mentions an avalanche in 1937 that claimed as many as nine lives, and for the area of the the former Zelenica ski resort, it points to two avalanches, one that claimed the lives of Yugoslav border guards (1962) and one that killed pupils and teachers from a secondary school in Kranj (1977). The article concludes by presenting accidents related to avalanches on the Košuta Massif.

KEY WORDS
natural hazards, avalanche, risk, fatalities, Tržič Municipality

Uvod[1]

Občina Tržič leži v severozahodnem delu Slovenije ter meji na občine Žirovnica, Radovljica, Naklo, Kranj, Preddvor in Jezersko. Na severu meji na Avstrijo. Čez severni del občine poteka glavni greben Karavank z izrazitim, približno enajst kilometrov dolgim grebenom Košute,[2] ki velja za enega izmed najdaljših gorskih grebenov pri nas. V Karavanke najizraziteje zareže dolina Mošenika, po kateri je čez prelaz Ljubelj že v preteklosti potekala živahna trgovska pot.[3] Južno od Karavank občino prečijo tudi Kamniško-Savinjske Alpe z 2132 m visokim Storžičem. Kot gorata občina se srečuje z vrsto naravnih nesreč, značilnih za gorski svet, na primer s skalnimi podori, zemeljskimi plazovi, hudourniškimi izbruhi in snežnimi plazovi.[4] V zadnjih letih lahko izpostavimo hudourniški izbruh oziroma poplavo Tržiške Bistrice oktobra 2018, ki je povzročila večje razdejanje v Dovžanovi soteski.[5] Med starejšimi naravnimi nesrečami pa gotovo ni Tržičana, ki ne bi poznal legende o zmaju, ki je z Velikega vrha na Košuti sprožil velik skalni podor. Skalni podor, katerega ostanke zlahka opazimo v okolici Podljubelja ter po celotni dolini Pod Košuto, danes povezujemo z beljaškim potresom 25. januarja 1348.[6]

Tržič je znan po bogati smučarski tradiciji,[7] a tudi po nevarnosti snežnih plazov (sliki 1 in 2).[8] Na plazovita območja med drugim opozarjajo zemljepisna imena, na primer Begunjski plaz (slika 3), Šentanski plaz (slika 9) in Birški plaz.[9] Če izvzamemo žrtve, ki so jih snežni plazovi zahtevali med prvo svetovno vojno v Julijskih Alpah,[10] velja območje Tržiča za območje z največ žrtvami zaradi snežnih plazov. V zadnjih sto letih so ti zahtevali dvajset življenj.

Nevarna pot čez prelaz Ljubelj

Iz Tržiča, po dolini Mošenika, čez 1369 m visok prelaz Ljubelj v dolino Borovnice do Borovelj je v preteklosti potekala pomembna trgovska pot med Ljubljansko in Celovško kotlino. Obstajala je že v antiki.[11] Promet je bil »precej intenziven« že od 13. stoletja dalje.[12] »*Tovorniško pot čez Ljubelj* [pa, op. a.] *so do leta 1575 dodelali v cesto*«, pod sedlom pa zgradili krajši predor.[13] Cesta je še posebej od Lajba navzgor stisnjena v ozko dolino, ki jo v zimskem času z obeh strani ogrožajo snežni plazovi. Pot je izpostavljena tudi višje pod prelazom in na avstrijski strani. O problematiki snežnih plazov in nesrečah na tem območju je pisal že Janez Vajkard Valvasor, ki je med drugim predlagal izgradnjo predora nižje pod prelazom, približno tam, kjer je zdaj. Med razlogi za gradnjo je zapisal (ter hkrati podal razlago snežnih plazov): »… *kajti vsako leto se za popravilo cest porabi precej denarja, tudi pozimi, in ker dostikrat ljudje tam obtičijo, če se sprožajo plazovi, to je takrat, ko je sneg zgoraj rahel in zdrsne navzdol.* …«;[14] omenja pa tudi smrtne žrtve: »… *je tudi na tej gori od časa do časa namesto prijetnosti poskrbljeno za neprijetnost, zlasti pozimi, ko zelo pogosto pride do nesreče. Takrat namreč potujoče ljudi dostikrat preseneti in zasuje sneg, ki se odtrga in zdrvi navzdol tako, da pod njim umrejo. Za to vidi človek dovolj pričevanj pri obeh kostnicah pri obeh cerkvah. Kajti na vsaki strani gore stoji cerkev in pri vsaki cerkvi kostnica, v kateri so shranjene kosti mrtvih.* …«.[15] Žrtve snežnih plazov omenja tudi Viktor Kragl v *Zgodovinskih drobcih župnije Tržič*:[16] »*V tržiških župnijskih maticah* […] *imenoma lahko zvemo vse tiste, ki jih je zasul snežni plaz*« na cesti, ki vodi na Ljubelj. V literaturi tudi beremo, da so snežni plazovi ponekod nasuli toliko snega, da so v plazovino izkopali kar snežni predor, da je promet lahko tekel naprej.[17]

Po dograditvi ceste v šestdesetih letih prejšnjega stoletja so nevarni odsek ceste pod Begunjskim plazom zaščitili s »snežno galerijo« (slika 3 in 4).[18] Že kmalu po dograditvi je predor leta 1965 doživel prvi resen preizkus. V začetku marca je snežni plaz zasul predor, zaradi velike količine snega pa tudi izhod iz njega (slika 4). V predoru je ostalo ujetih 17 vozil in avtobus.[19] Predor je sicer preprečil hujšo nesrečo, vendar so že takrat ugotovili, da je prekratek. Do podobnega zasutja predora je prišlo tudi leta 1986.[20] Lavinski

1 Raziskava je bila izvedena v okviru raziskovalnega programa »Geografija Slovenije« (P6-0101) ter infrastrukturnega programa »Naravna in kulturna dediščina« (I0-0031), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Arnejšek, *Grebeni*, str. 89.

3 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 6–9; Žontar, Pota in promet, str. 177–184; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 254; Jarc, *Srednjeveške poti*, str. 139–140; Zwitter, Potek, gradnja, str. 143; Romšak, *Sv. Ana*, str. 53–81.

4 Mrak et al., *Kataster*; Naravne nesreče brez meja (https://giam.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/naravne-nesrece-brez-meja#v (28. 5. 2020)).

5 Novak in Mrak, Pogledi, str. 123–135; Novak in Mrak, Ujma, str. 68–75.

6 Zorn, Rockfalls, str. 138–142; Mrak et al., Uporaba metode, str. 105–111; Merchel et al., Surface exposure, str. 33–42.

7 Dekleva in Kavar, *75 let*; Jerman, *Tržiški zavoji*; Ekar, V Tržiču, str. 339–340.

8 Na primer Volk Bahun, *Snežni plazovi*; Volk Bahun, Snežni plazovi; Mrak et al., *Kataster*; Volk Bahun et al., Snežni plazovi.

9 Geršič in Zorn, Odsev, str. 579–580.

10 Malešič, *Spomin*; Pavšek, Beli smrtni davek.

11 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 6.

12 Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 254.

13 Zwitter, Potek, gradnja, str. 143.

14 Valvasor, *Slava*, 1, str. 170.

15 Prav tam, str. 170; Malešič, *Spomin*, str. 16.

16 Kragl, *Zgodovinski drobci*, str. 383.

17 Malešič, Kronika; Malešič, *Spomin*, str. 31, 36.

18 Jesenovec (ur.), *Pogubna razigranost*, str. 244–245.

19 *Tedenska tribuna* 13, 16. 3. 1965, št. 10, str. 3, »Smučar: Ali veš, kje smučaš?«; *Poročilo* (14. 4. 1965).

20 Romšak, *Sv. Ana*, str. 312.

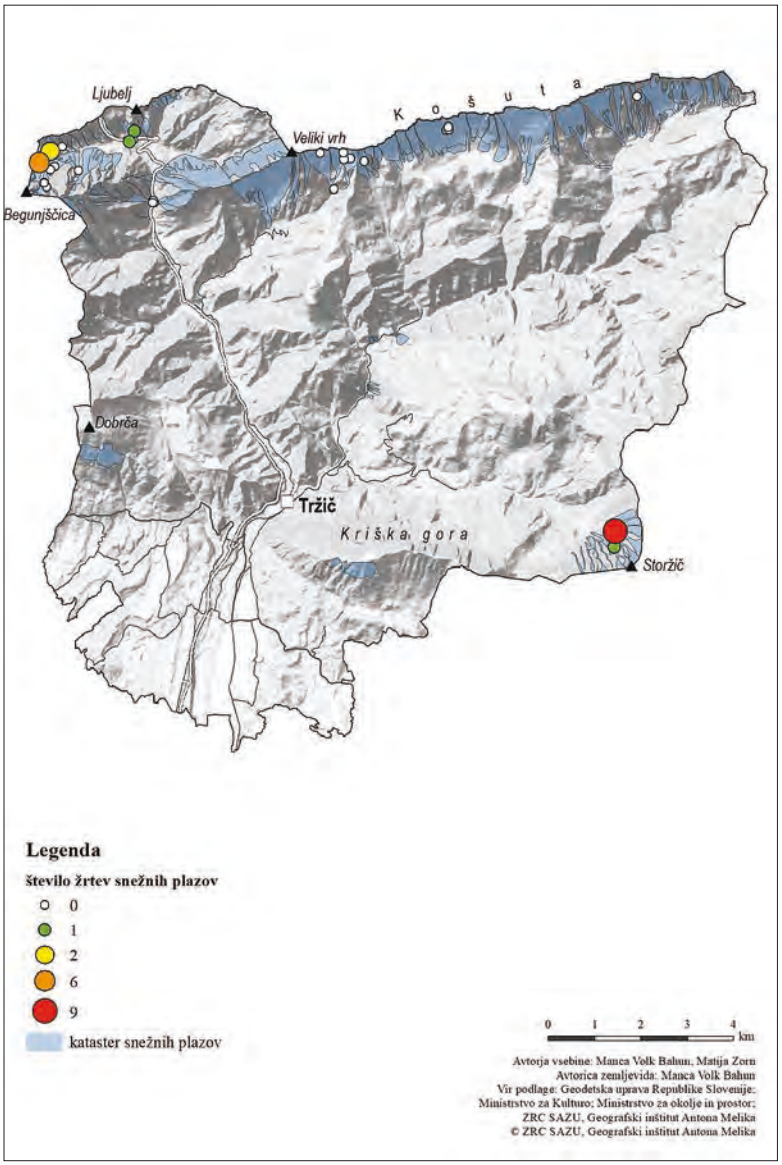

Slika 1: Kataster snežnih plazov v Občini Tržič z označenimi mesti nesreč zaradi snežnih plazov.

predor še danes služi svojemu namenu (slika 5), čeprav snežni plazovi zadnja leta niso tako obilni kot nekdaj. Leta 1847 je na primer ogromen snežni plaz na istem mestu popolnoma zasul dolino: »*Dne 3. marca 1847 je šlo na tisoče in tisoče prebivalcev s tedanje kranjsko-koroške meje na plaz Begunjščice, kjer so imeli priliko občudovati izreden prirodni pojav. Nekaj tednov prej se je bil z desne strani Begunjščice utrgal strahovit plaz. Zasul je bil eno obeh cest, ki se od nje pod Sv. Ano razcepi cesta čez sedlo, tako zvana poletna cesta, ki je bila najbolj uporabljana. Več ko osem klafter snega* [15,2 m][21] *je ležalo na cesti, soteska je bila povsem zagatena z njim in se je raztezal do nasprotno ležečega gorskega slemena Košute, tja do druge cestne veje, tako zvane pozimske ceste. Vsakršni promet čez Ljubeljsko sedlo je bil na ta način pač za dalj časa nemogoč. Sicer se je posrečilo, da so odkidali sneg z zimske ceste in tako vsaj začasno omogočili promet. Toda vsi so se bali, da se bodo tudi z desne gorske stene utrgali plazovi, viseči s strmih slemen, in da bodo povsem zasuli s snegom že itak ozko dolino* […] *V tej kočljivi zadevi je ondotno cestno nadzorstvo sklenilo, da naj se izvrta prodor skozi vse te snežne gmote v smeri proti poletni cesti* ...«.[22] Snežni predor naj bi na istem mestu skopali tudi leta 1779 (ali 1780).[23] Marca 1944 so predor skozi plazovino skopali tudi taboriščniki na Ljubelju.[24]

21 Prav tam, str. 313.

22 *Slovenec* 70, 8. 8. 1942, št. 181a, str. 5, »Predor iz snega na plazu Begunjščice: Prometne težkoče pred 100 leti«.

23 Prav tam.

24 Romšak, *Sv. Ana*, str. 313.

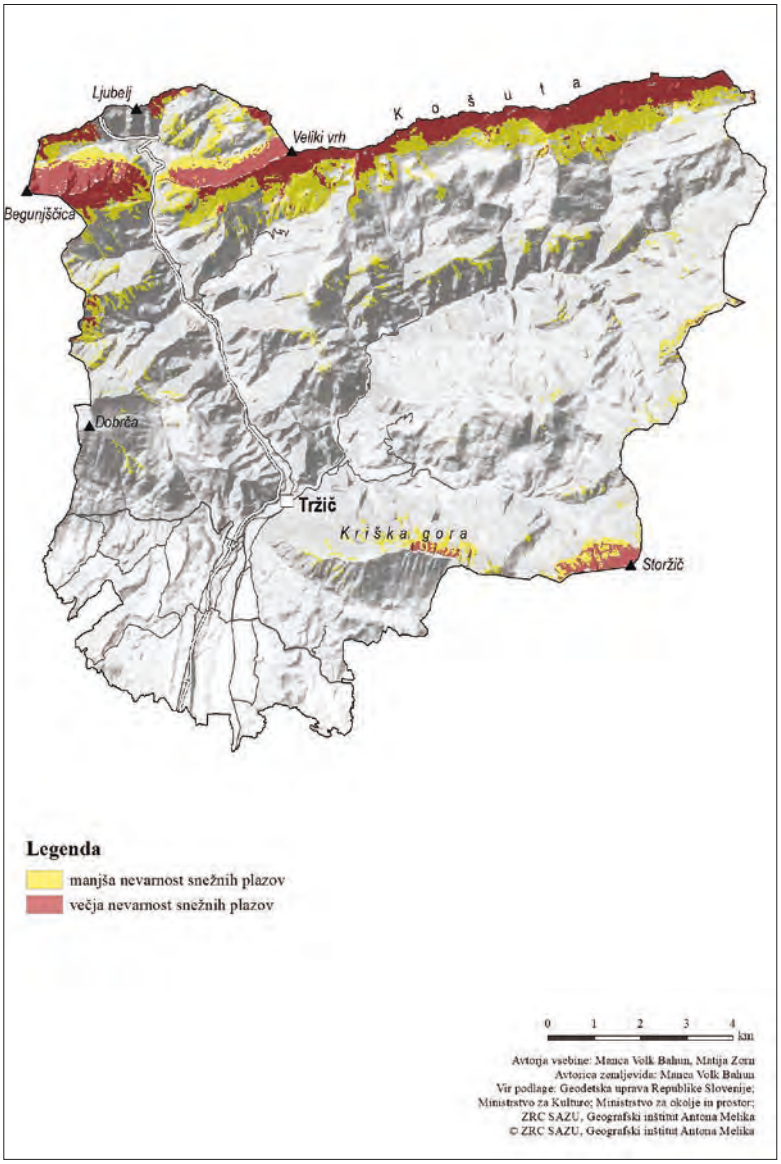

Slika 2: Nevarnost proženja snežnih plazov v Občini Tržič.

Plazovne nesreče pod Storžičem

Zunaj ljubeljske ceste se je prva pomembnejša plazovna nesreča na tržiškem zgodila na velikonočni ponedeljek, 29. marca 1937. Takrat je plaz s Storžiča zahteval življenja devetih tržiških smučarjev (slika 1, spodaj desno). Tržiška podružnica Slovenskega planinskega društva (SPD) je že na začetku zime želela prirediti smučarsko tekmovanje pod Storžičem, vendar so ga zaradi skromne zime premaknili na konec marca. Dan pred nesrečo je v dolini močno deževalo, višje pa je dež prehajal v moker, še višje pa v suh sneg. Na predhodno snežno podlago ga je v dveh dneh padlo skoraj 3 metre. Zaradi nevarnih razmer so organizatorji tekmo želeli ponovno preložiti, a so se smučarji odločno uprli. Vodstvo tekmovanja se je odločilo, da bo tekma potekala na lastno odgovornost, start pa so zaradi varnosti premaknili proti severu, da bi se izognili glavnim plazovnim vpadnicam s Storžiča. Ob dvanajstih so tekmovalci odšli proti startu. Prva skupina devetih je pod Škarjicami zavila iz predvidene smeri dostopa naravnost navzgor ob žlebu proti Nageljnovim čerem. Ko so bili okrog 12.30 na vpadnici plazov s Škarjevega roba in iz Petega žrela, se je sprožil prvi plaz in zajel smučarja iz druge skupine, vendar hujših posledic ni bilo. Kmalu zatem se je dobrih 100 m nad njimi sprožil večji plaz. Plaz je smučarje odložil več sto metrov nižje in jih na debelo zasul. Čez nekaj minut je s Škarjevih peči prihrumel še večji plaz. Plazovi so ta dan tako zahtevali 9 mladih življenj: Adalbert Ahačič (14 let), Vinko Lombar (16 let), Vladimir Ovsenek (16 let), Viljem Plajbes (20 let), Jožef Mladič (22 let), Kristjan Stegnar (22 let), Rudolf Plajbes (23 let), Zdravko Kosta-

Slika 3: Snežna galerija na cesti proti Ljubelju, na odseku pod Begunjskim plazom, kmalu po zgraditvi (hrani: Jože Pintar).

Slika 4: V začetku marca 1965 je snežni plaz zasul snežno galerijo in »pokazal«, da je prekratka. V galeriji je ostalo ujetih več vozil. Slika prikazuje odstranjevanje snega ob spodnjem vhodu v galerijo (hrani: Jože Pintar).

Slika 5: Snežna galerija na cesti proti Ljubelju še danes služi svojemu namenu. Slika prikazuje zgornji vhod v galerijo (na sliki zgoraj), ki je danes popolnoma poraščena. Zaradi skalnih odlomov, ki so aprila 2019 ogrozili cesto,[25] je danes pred zgornjim vhodom zgrajena več metrov visoka in več deset metrov dolga kamnita pregrada (na sliki spodaj), ki cesto varuje pred padajočimi skalami in snegom (foto: Matija Zorn).

njevec (32 let) in Vinko Šarabon (34 let) (slika 6). Iz prve deveterice je plaz vzel kar osem življenj, deveti se je rešil nepoškodovan. Drugo skupino je plaz zajel, ko se je že zaustavljal in so se večinoma umaknili ali pa jih je plazovina le delno zasula, usoden pa je bil za enega izmed njih. Dva ponesrečenca so kmalu našli. Zaradi nevarnosti novih plazov in noči so reševanje prekinili. Tretji dan po nesreči so našli še tri zasute, ostale štiri pa v naslednjih dveh tednih. Pri reševanju so pomagali domačini, vojaki in gasilci. Nesreča še danes velja za najhujšo nesrečo zaradi snežnih plazov po prvi svetovni vojni pri nas. Bila pa je tudi povod za ustanovitev reševalnega odseka pri podružnici SPD Tržič.[26] Na nesrečo še danes opominja spominsko obeležje pod Škarjevim robom (slika 7).

Smrtno žrtev pod Storžičem je snežni plaz zahteval 1. maja 2006. Takrat je plaz v Kramarjevi grapi zajel 30-letnega alpinista pripravnika Janeza Stegnarja iz Tržiča. Dan pred nesrečo je na tem območju zapadlo 20 do 30 cm novega snega. Razglašena je bila 2. stopnja nevarnosti proženja snežnih plazov.[27] Plaz je ponesrečenca najverjetneje zajel že precej visoko v grapi in ga odložil ob vznožju. Plezal je sam, zato okoliščine nesreče niso popolnoma jasne. Ker se do večera ni vrnil domov, so sprožili iskalno akcijo. Okoli 20. ure zvečer so ga s pomočjo policijskega helikopterja našli ob vznožju grape.[28]

Zadnja zabeležena smrtna nesreča na Storžiču se je zgodila 3. aprila 2009, ko je plaz v Kramarjevi grapi odnesel in zasul izkušenega alpinista in gorskega re-

[25] Stanovnik, Cesta na Ljubelj (dostopno tudi na: http://www.gorenjskiglas.si/article/20190514/C/190519897/1036/cesta-na-ljubelj-je-odprta (28. 5. 2020)).

[26] Kavar in Kunšič, *50 let*; Malešič, Kronika; Malešič, *Spomin*, str. 160–161; *Planinski vestnik* 98, 1998, št. 3, str. 105–108, »Morilska plazova slovenskih Alp«; Rožič, ... pred 70. leti (http://www.grs-trzic.si/novice.php?pid=47# (28. 5. 2020)).

[27] V Sloveniji za opredeljevanje nevarnosti snežnih plazov uporabljamo »evropsko petstopenjsko lestvico nevarnosti proženja snežnih plazov«, pri kateri 1. stopnja nevarnosti pomeni »majhno«, 5. stopnja nevarnosti pa »zelo veliko« nevarnost proženja (Pavšek in Volk Bahun (ur.), *Terenski*, str. 42–43).

[28] Plaz na Storžiču (https://www.gore-ljudje.si/Kategorije/Informacije/plaz-na-storzicu-terjal-zivljenje-alpinista (28. 5. 2020)).

Slika 6: Osmrtnica za devetimi žrtvami snežnega plazu pod Storžičem 29. marca 1937. Zgoraj desno je s puščicami označen kraj nesreče, na sredini pa so slike vseh žrtev. Spodaj so slike reševalcev (spodaj levo), prevoza žrtev v dolino (desno) in pogreba (sredina).[29]

ševalca Filipa Benceta iz Tržiča. V predhodnih dneh je na območju padlo 40 cm novega snega. Na dan nesreče se je močno ogrelo, kar je še dodatno destabiliziralo snežno odejo, tako da so se plazovi prožili tudi na osojnih legah. Razglašena je bila 3. stopnja nevarnosti proženja snežnih plazov. Ponesrečenca je v popoldanskih urah po naključju našel gorski reševalec tik pred vstopom v Kramarjevo smer na višini 1350 m. Stekla je reševalna akcija, saj ni bilo jasno, ali je pod plazom še kdo.[30]

Plazovne nesreče na Zelenici

Tretje večje »žarišče« plazovnih nesreč na tržiškem je Zelenica (slika 1, zgoraj levo). Po drugi svetovni vojni so imeli graničarji na Zelenici stražarnico (zahodno od izvira Završnice); poleg tega pa še

Slika 7: Na nesrečo pod Storžičem 29. marca 1937 spominja spominsko obeležje pod Škarjevim robom (foto: Peter Rožič).

na Ljubelju in na planini Šija. Za nadzor meje med Ljubeljem in Zelenico so uporabljali pot po grebenu Ljubeljščice in prikrito pot v gozdu zahodno od ljubeljskega predora pod Ljubeljščico preko plazovitega območja Spodnjega Plota. Graničarji, ki so patruljirali na meji, so prihajali iz celotne Jugoslavije, zato marsikdo ni bil vajen gibanja po gorskem terenu. Tudi zato je večkrat prihajalo do nesreč. Večja plazovna nesreča se je zgodila 13. decembra 1962 dopoldne, ko je snežni plaz zasul dve skupini graničarjev (dvanajst vojakov in dva častnika) iz stražarnic na Ljubelju in Zelenici, ki sta se med rednim obhodom srečali na graničarski poti v prvi konti pod Domom na Zelenici. Bilo je dober meter novega snega, ki je bil zaradi odjuge precej vlažen. Snežni plaz, ki jih je zasul, je bil širok 200 in dolg 400 metrov. Plaz je zasul trinajst ljudi. Edini, ki je ostal nezasut, je takoj odkopal drugega. Skupaj sta jih rešila še deset, ki sta jih videla v snegu. Od teh sta bila dva poškodovana. Snežni plaz pa je bil usoden za dva vojaka, Radivoja (Branislava) Todorova iz Slavencev pri Tunju in Đureta (Ostoja) Plavšića iz Zrenjanina (slika 8), ki sta ostala pod snegom. Prvega je našel njegov pes, drugega pa so po petih urah s sondiranjem našli reševalci dva metra globoko na robu plazu.[31]

[29] *Planinski vestnik* 98, 1998, št. 3, str. 105–108, »Morilska plazova slovenskih Alp«; Malešič, *Spomin*, str. 159.

[30] Plaz vzel (https://www.24ur.com/novice/crna-kronika/plaz-pokopal-alpinista.html (28. 5. 2020)).

[31] *Delo* 4, 14. 12. 1962, št. 342, str. 2, »Snežni plaz zasul skupino graničarjev«; Škrabar, Bela smrt, str. 2; Malešič, Kronika; Presinger, Reševanje, str. 27–28; Malešič, *Spomin*, str. 246–247.

Slika 8: Spominsko obeležje ob planinski poti iz Ljubelja na Zelenico, ki spominja na graničarja, za katera je bil usoden snežni plaz 13. decembra 1962 (foto: Matija Zorn).

Snežni plaz je aprila 1991 zasul skupino graničarjev pod Štruco, severovzhodno od vhoda v ljubeljski predor, vendar žrtev ni bilo.[32]

Druge žrtve snežnih plazov so večinoma vezane na nekdanje smučišče Zelenica. Smučišče je bilo dograjeno v šestdesetih letih prejšnjega stoletja.[33] Bilo je eno od najhitreje in najlažje dostopnih smučišč v Sloveniji.[34] Območje smučišča leži v dolini med Begunjščico na jugu in grebenom Ljubeljščice na severu. Ob vznožju nekdanjega smučišča je območje mednarodnega mejnega prehoda Ljubelj, kjer je v zlati dobi smučišča deloval hotel. Na vrhu smučišča je planinska koča. Prvo kočo je leta 1929 zgradilo pet zasebnikov in je bila v času druge svetovne vojne požgana. Leta 1950 so nov dom začeli graditi delavci miličniške šole v Begunjah. Leta 1952 je dom v najem prevzelo Planinsko društvo Tržič, leta 1962 pa ga je dobilo v trajno last. Leta 1999 je dom popolnoma pogorel. Društvo ga je v sodelovanju z Občino Tržič obnovilo leta 2011.[35]

Smučišče je bilo priljubljeno tako za treninge smučarskih reprezentanc kot tudi za smučarske šole v naravi. Zaradi številnih večjih snežnih plazov s severnih pobočij Begunjščice so plazove prožili umetno.[36] Proženje snežnih plazov je v začetnem obdobju (v šestdesetih letih preteklega stoletja) izvajala Jugoslovanska ljudska armada (JLA)[37] z minometi kalibra 82 mm. Položaj minometov in topov za proženje je bil na ravnini nad planinskim domom na Zelenici, kjer so še danes vidni ostanki (slika 9). Izstrelki so pogosto zgrešili in marsikdaj leteli preko grebena Begunjščice na njeno južno pobočje. Kasneje so minometne posadke JLA zamenjale posadke 82-milimetrskih netrzajnih topov Teritorialne obrambe iz Tržiča. Zadetki so bili natančnejši tudi zato, ker so domačini bolje poznali teren in razmere, ugodne za proženje plazov. Ostanke tudi neeksplodiranih min še danes najdemo na pobočjih Begunjščice.

Kljub številnim varnostnim ukrepom, s katerimi so zagotavljali varnost na smučišču, je do večje nesreče prišlo 11. januarja 1977. Takrat se je skupina 28 dijakov in treh pedagoških delavcev šolskega centra Iskra iz Kranja vračala iz Doma Janeza Rezarja (nekdanja stražnica, Dom Iskra, danes Dom pri izviru Završnice), kjer so bili v šoli v naravi. Ob obilnem sneženju in močnem vetru so se odločili za vrnitev v dolino. Kljub izredno slabim in nevarnim razmeram so se odločili za sestop na Ljubelj in ne za varnejši

32 Kavar, Ljubelj (dostopno tudi na: http://www.zvgs.si/index.php?page=static&item=1682 (28. 5. 2020)).
33 Kastelic, Otvoritev, str. 1.
34 Dekleva in Kavar, *75 let*.
35 Hanc, Na Zelenici (dostopno tudi na: https://www.delo.si/druzba/trip/na-zelenici-na-pogoriscu-stare-koncno-zrasla-nova-planinska-koca.html (28. 5. 2020)).
36 Žabkar, Plazovi; Romšak, *Sv. Ana*, str. 313–314.
37 Prvo »obstreljevanje« je bilo izvedeno 4. marca 1965 (*Glas* 18, 10. 3. 1965, št. 19, str. 4, »Plazovi so klonili«), ob odprtju smučišča (Kastelic, Otvoritev, str. 1).

Slika 9: Mesto, od koder so v preteklosti na Zelenici s pomočjo topov prožili snežne plazove. V ozadju je območje »Šentanskega plazu« na Begunjščici (foto: Miha Pavšek).

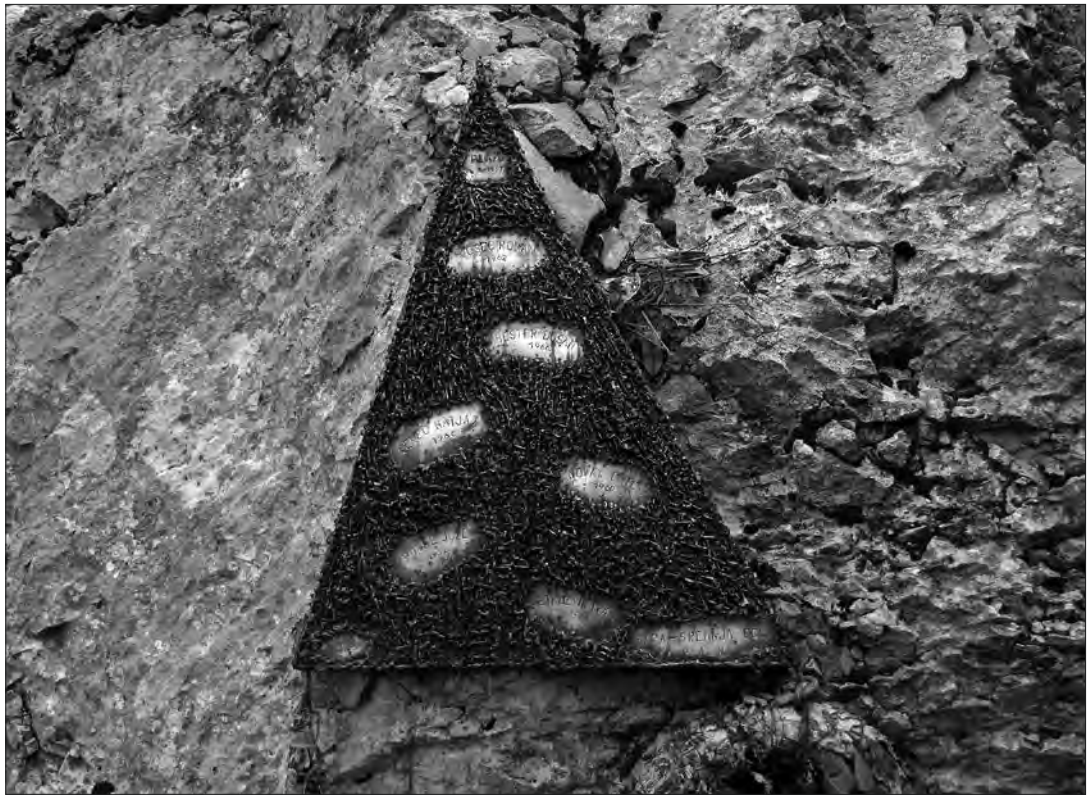

Slika 10: Spominsko obeležje ob planinski poti z Ljubelja na Zelenico, ki spominja na šest žrtev nesreče šolskega centra Iskra iz Kranja 11. januarja 1977 (foto: Matija Zorn).

Slika 11: Na Ljubelju turne smučarje in druge zimske obiskovalce Zelenice na dnevno nevarnost proženja snežnih plazov opozarja posebna tabla (foto: Matija Zorn).

sestop po dolini Završnice do Most. Ko so po 45 minutah prišli do Doma na Zelenici in zgornje postaje žičnice, so ugotovili, da tam ni nikogar, saj zaradi slabega vremena in nevarnosti snežnih plazov žičnica že prejšnji dan ni obratovala. Kljub slabim razmeram so se odločili za sestop proti Ljubelju. Najprej naj bi se proti dolini spustili smučarji in tako utrdili gaz, za njimi pa še pešci. V dolino so se spustili brez varnostne razdalje. Po presmučani prvi strmini jih je v kotlu ob vznožju osrednjega plazu zajel velik plaz z Begunjščice. Zasul je devet ljudi (šest popolnoma, tri delno). Emila Novaka (16 let) so odkopali že sošolci, saj je iz plazovine gledal čevelj, vendar mu kljub oživljanju niso mogli več pomagati. Sledila je izredno nevarna in težavna reševalna akcija. Med nenehnim sneženjem in ob veliki nevarnosti novih plazov so še prvi večer našli Matjaža Kekca (16 let) in profesorja Ivana Stružnika (51 let), v naslednjih treh dneh pa še vsak dan po enega, najprej Romana Kosca (14 let), Jožeta Povšeta (44 let) in Dušana Beštra (16 let). Vsi so bili zasuti več kot meter globoko, zadnji kar 3,30 m. Na nesrečo danes opominja obeležje ob planinski poti na Zelenico (slika 10).[38]

Zadnji smrtni primer na območju Zelenice je bil 13. februarja 2010. Takrat je snežni plaz okoli 12. ure s pobočja Spodnjega Plota zasul smučarja in deskarja. Sprožil se je na travnatem pobočju in se gibal skozi bukov gozd, kjer se je nekaj sto metrov nad srednjo postajo sedežnice ustavil. Plazovina je prečila tako graničarsko pot kot tudi servisno cesto, ki je zaradi lažjega dostopa priljubljena med turnimi smučarji. Nevarnost proženja snežnih plazov je bila 3. stopnje. Smučarju (30 let), ki se je že spuščal po pobočju, se je uspelo rešiti, deskar (34 let) pa se je po pobočju šele peš vzpenjal. Plaz ga je odnesel 150 metrov nižje, kjer so ga reševalci s pomočjo organiziranega sondiranja našli okoli 15. ure.[39]

Po zaprtju smučišča leta 2012 je območje Zelenice postalo poligon za turne smučarje (slika 11). Nevarnost snežnih plazov pa zaradi zaprtja smučišča ni nič manjša. Popolnoma varnega zimskega dostopa do Doma na Zelenici ni, snežni plazovi z Begunjščice in Spodnjega Plota pa imajo svoje značilnosti in se običajno ne prožijo hkrati. Po odstranitvi žičniških naprav Dom na Zelenici pozimi oskrbujejo s pomočjo

38 Malešič, Kronika; Malešič, *Spomin*, str. 246–247.

39 Rožič, Snežni plaz na Zelenici (http://www.grs-trzic.si/novice.php?pid=214 (28. 5. 2020)).

Slika 12: Na servisni cesti, ki povezuje Ljubelj z Zelenico, je 6. januarja 2018 snežni plaz pod Spodnjim Plotom zasul snežni teptalec (foto: Vili Vogelnik).

snežnega teptalca, ki za dostop večinoma uporablja položnejšo servisno cesto, ki preči plazovit teren pod Spodnjim Plotom. Kljub velikosti snežnega teptalca plazovi tudi njemu ne prizanašajo. Tako je 6. januarja 2018 plaz izpod Spodnjega Plota zasul snežni teptalec, ki so ga morali izkopati ročno (slika 12).

Plazovne nesreče na pobočjih Košute

Greben Košute ima izrazito alpsko slemenitev, saj glavni greben poteka od zahoda proti vzhodu. Južna pobočja so gola, skalnata ali porasla s travo, nakloni pa primerni za proženje snežnih plazov. Nesreč zaradi snežnih plazov je bilo tu manj kot na prej obravnavanih območjih. Snežni plazovi so pogosti predvsem na začetku zime, ko so tla še topla, in ob koncu zime, ko so temperature višje. Še posebej pogosti so talni plazovi,[40] ki jih opazimo že od daleč, saj v globino segajo do tal. Za obiskovalce pa so nevarni predvsem kložasti plazovi,[41] ki se prožijo vso zimo.

Snežni plazovi smrtnih žrtev na tem območju (še) niso zahtevali, bilo pa je več nesreč. Podatkov o starejših nesrečah nimamo, tako da je prva zabeležena iz 30. novembra 1987. Takrat sta se Marjan Gros - Torta in Marjan Štamcar odpravila z Matizovca prek Hude jame proti Froncovemu grebenu, od koder sta mimo Križa želela odsmučati proti Kofcam. Bilo je oblačno, zapadlo je 60 cm novega snega in še je snežilo. V žlebu nad Hudo jamo je Grosu pod smučmi počila kloža. Dobrih 100 m dolg in 15 m širok plaz ga je odnesel čez skalni skok in ga popolnoma zasul. Ker ga Štamcar ni našel, je odšel na Kofce po pomoč. Po srečnem naključju je bil takrat tam Janez Kavar z reševalnim psom Iborjem. Po dobrih dvajsetih minutah sta bila na plazišču. Pes je kmalu zavohal ponesrečenca, ki je bil dober meter pod snegom. Pod plazom je bil zasut več kot 40 minut. Med premetavanjem v plazovini si je zlomil stegnenico in poškodoval glavo. Reševalci so bili na plazišču brez helikopterja v manj kot eni uri; ponesrečenca so oskrbeli in prepeljali v dolino. To je bila pri nas ena prvih plazovnih nesreč, pri kateri so ponesrečenca izpod plazu rešili živega s pomočjo lavinskega psa.[42]

Podobnih nesreč pod Velikim vrhom na Košuti je bilo še nekaj. 2. januarja 2000 je plaz na poti s Kofc proti Velikemu vrhu zajel skupino šestih turnih smučarjev. Bilo je megleno in hodili so v strnjeni skupini. Približno na višini 1800 m je pred njimi začela pokati kloža in kmalu je vse zajel snežni plaz. Štirje so se po dobrih 40 m ustavili, dve dekleti pa je plazovina odnesla nižje in eno popolnoma zasula. Nepoškodovano so jo hitro izkopali iz snega. Vsi so jo odnesli brez poškodb.

Druga podobna nesreča pod Velikim vrhom se je zgodila 5. marca 2005, ko se je skupini šestih turnih smučarjev ob spustu z vrha sprožil snežni plaz ter tri od njih zajel; ena oseba je bila pri tem poškodovana.

Zadnji znan primer se je zgodil 4. marca 2018 okrog 12. ure. Takrat se je skupina štirih turnih smučarjev ob vzponu proti Velikemu vrhu zaradi sumljivih razmer odločila za izdelavo prereza snežne odeje.[43] V visokogorju je bilo takrat veliko novega snega, na dan nesreče pa se je močno ogrelo, kar je dodatno destabiliziralo snežno odejo. Na pobočju nad njimi se je sprožil velik kložasti plaz, ki je dva smučarja zajel in zasul. Druga dva sta takoj začela z iskanjem. Prvega sta izkopala hitro, drugi, ki je bil globlje pod plazovino, pa je bil rešen po 18 minutah. Vsi vpleteni so jo odnesli brez resnejših poškodb.

Kljub temu da so bile vse omenjene nesreče na Košuti brez smrtnih žrtev, dogodki vendarle niso bili tako nedolžni in bi se lahko končali precej drugače. Vsem dogodkom je skupna takojšnja tovariška pomoč soudeleženih. Če bi čakali na reševalce, bi bilo za večino zasutih verjetno že prepozno.

Sklep

Gradnja infrastrukture ter preživljanje prostega časa v hribovitih in goratih pokrajinah v sodobnosti povečujeta možnost, da snežni plazovi ogrozijo človeka in njegove dejavnosti. V Sloveniji snežni plazovi v povprečju zahtevajo eno do dve smrtni žrtvi na leto, pri čemer so nevarnosti izpostavljeni predvsem tisti, ki pozimi obiskujejo nevarna območja.[44] Po drugi strani je gmotna škoda, ki jo snežni plazovi v Sloveniji povzročijo na infrastrukturnih in drugih objek-

[40] Talni plaz je »*snežni plaz, ki zajame vse plasti snežne odeje in sega do talne podlage*« (*Geografski terminološki slovar*, str. 387).
[41] Kložasti plaz je »*snežni plaz iz napihanega, večinoma sprijetega snega, ki se loči od snežne odeje in zdrsi po pobočju navzdol*« (prav tam, str. 172).
[42] Šegula, Nepremišljenost, str. 68.
[43] To je metoda, s katero na terenu v prerezu snežne odeje ugotavljamo prisotnost za plazenje nevarnih plasti snega (Pavšek in Volk Bahun (ur.), *Terenski*, str. 49).
[44] Pavšek, *Snežni plazovi*; Volk Bahun, *Mehanizmi*, str. 4.

tih, precej manjša kot pri drugih naravnih nesrečah.[45] Pri tem Občina Tržič ni izjema, je pa posebna po tem, da je bila v zadnjem stoletju »žarišče« smrtnih žrtev (20) zaradi snežnih plazov, in po tem, da je na ljubeljski cesti proti avstrijski Koroški zgrajena ena redkih snežnih galerij pri nas, kar po eni strani govori o pomembnosti cestne povezave, po drugi pa o veliki ogroženosti zaradi snežnih plazov.

V zadnjih desetletjih se zaradi zaraščanja nevarnih območij nevarnost snežnih plazov predvsem v dnu dolin zmanjšuje, po drugi strani pa se povečuje zimsko obiskovanje visokogorja. Ob tem se moramo zavedati, da lahko pri gibanju po zasneženih pobočjih, ne glede na stopnjo nevarnosti proženja snežnih plazov, vedno pride do sprožitve snežnega plazu.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Delo, 1962.
Glas, 1965.
Planinski vestnik, 1998.
Slovenec, 1942.
Tedenska tribuna, 1965.

LITERATURA

Arnejšek, Milenko: *Grebeni slovenskih gora*. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2007.

Dekleva, Jože in Kavar, Janez: *75 let smučarskega športa v Tržiču*. Tržič: Smučarski klub, 1998.

Ekar, Franc: V Tržiču odprli Slovenski smučarski muzej. *Lovec* 97, 2014, št. 6, str. 339–340.

Geršič, Matjaž in Zorn, Matija: Odsev naravnih nesreč v zemljepisnih imenih – nekaj primerov iz Zahodnih Karavank in zahodnih Kamniško-Savinjskih Alp. *Kronika* 64, 2016, št. 3, str. 575–582.

Hanc, Marjana: Na Zelenici. Na pogorišču stare končno zrasla nova planinska koča. *Delo*, 22. 11. 2011.

Jarc, Tine: *Srednjeveške poti in železarstvo na visoki Gorenjski*. Radovljica: samozaložba, 1999.

Jerman, Izidor: *Tržiški zavoji. Zgodovina poučevanja smučanja v Tržiču: 1919–2009*. Tržič: Klub učiteljev in trenerjev smučanja, 2009.

Jesenovec, Stanislav (ur.): *Pogubna razigranost. 110 let organiziranega hudourničarstva na Slovenskem: 1884–1994*. Ljubljana: PUH, 1995.

Kavar, Janez in Kunšič, Mirko: *50 let postaje GRS Tržič*. Tržič: Postaja GRS, 1987.

Kavar, Janez: Ljubelj skozi vojaško zgodovino. *Gorenjski glas*, 25. 4. 2008.

Kastelic, Drago: Otvoritev žičnice na Zelenici. *Glas* 18, 6. 3. 1965, št. 18, str. 1.

Geografski terminološki slovar (ur. Drago Kladnik, Franc Lovrenčak in Milan Orožen Adamič). Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.

Kragl, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad, 1936.

Malešič, France: Kronika smrtnih nesreč v gorah. *Alpinistični razgledi*, 1997, št. 60, 61, 62, 63.

Malešič, France: *Spomin in opomin gora. Kronika smrtnih nesreč v slovenskih gorah*. Radovljica: Didakta, 2005.

Merchel, Silke in Mrak, Irena in Braucher, Régis in Benedetti, Lucilla in Repe, Blaž in Bourlès, Didier in Reitner, Jürgen: Surface exposure dating of the Veliki vrh rock avalanche in Slovenia associated with the 1348 earthquake. *Quaternary geochronology* 22, 2014, str. 33–42.

Mrak, Irena in Merchel, Silke in Benedetti, Lucilla in Braucher, Régis in Bourlès, Didier in Finkel, Robert C. in Reitner, Jürgen: Uporaba metode datiranja površinske izpostavljenosti na primeru podora Veliki vrh. *Od razumevanja do upravljanja* (ur. Matija Zorn, Blaž Komac, Miha Pavšek in Polona Pagon). Ljubljana: Založba ZRC, 2010, str. 105–111 (Naravne nesreče, 1).

Mrak, Irena in Natek, Karel in Repe, Blaž in Stepišnik, Uroš in Novak, Matevž: *Kataster zemeljskih plazov, hudournikov in snežnih plazov v občini Tržič*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, 2012.

Novak, Matevž in Mrak, Irena: Pogledi na posledice ekstremnega vremenskega dogodka v Naravnem spomeniku Dovžanova soteska. *Geologija* 62, 2019, št. 1, str. 123–135.

Novak, Matevž in Mrak, Irena: Ujma v porečju Tržiške Bistrice 29. oktobra 2018: dogodek, posledice in vzroki. *Ujma* 33, 2019, str. 68–75.

Pavšek, Miha in Volk Bahun, Manca (ur.): *Terenski snežni priročnik. Priročnik za izvedbo prereza in preizkusa stabilnosti snežne odeje*. Ljubljana: Založba ZRC, 2020.

Pavšek, Miha: Beli smrtni davek velike vojne. Del 2: Žrtve v snežnih plazovih med prvo svetovno vojno na širšem območju soške fronte. *Slovenska vojska* 23, 2015, št. 3, str. 29–31.

Pavšek, Miha: *Snežni plazovi v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, 2002 (Geografija Slovenije, 6).

Poročilo (14. 4. 1965). Tržič: Gorska reševalna služba pri Planinski zvezi Slovenije: postaja Tržič, 1965.

Presinger, Davo: Reševanje izpod plazov na Zelenici 1962. *90 let Gorske reševane službe Slovenije* (ur. Pavle Podobnik). Ljubljana: GRS, 2002, str. 27–28.

Romšak, Jože: *Sv. Ana pod Ljubeljem. Ob 500-letnici izgradnje cerkve sv. Ane*. Podljubelj: Krajevna skupnost, 2019.

[45] Zorn in Hrvatin, Škoda, str. 135–148.

Stanovnik, Vilma: Cesta na Ljubelj je odprta. *Gorenjski glas*, 14. 5. 2019.
Šegula, Pavle: Nepremišljenost najpogosteje botruje nesreči: zima in snežni plazovi v Sloveniji v sezoni 1987/1988. *Planinski vestnik* 89, 1989, št. 2, str. 67–69.
Škrabar, Stane: Bela smrt na Zelenici. *Glas* 15, 15. 12. 1962, št. 144, str. 2.
Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske*, 1. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009.
Volk Bahun, Manca in Zorn, Matija in Ortar, Jaka in Pavšek, Miha: Snežni plazovi in preventiva v Srednjih Karavankah. *Raziskave s področja geodezije in geofizike 2014*, 2015, str. 103–113.
Volk Bahun, Manca: *Mehanizmi pojavljanja snežnih plazov v slovenskih Alpah*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2020 (tipkopis doktorske disertacije).
Volk Bahun, Manca: *Snežni plazovi v Karavankah*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2010 (tipkopis diplomskega dela).
Volk Bahun, Manca: Snežni plazovi v osrednjih Karavankah. *Ujma* 24, 2010, str. 116–120.
Zorn, Matija in Hrvatin, Mauro: Škoda zaradi naravnih nesreč v Sloveniji med letoma 1991 in 2008. *Ujma* 29, 2015, str. 135–148.
Zorn, Matija: Rockfalls in Slovene Alps. *Geografski zbornik* 42, 2002, str. 124–160.
Zwitter, Žiga: Potek, gradnja in vzdrževanje cest na Slovenskem v novem veku. *Ceste na Slovenskem skozi čas*, 1 (ur. Gregor Ficko). Ljubljana: DRC, 2014, str. 143–177.
Žabkar, Špela: Plazovi na Zelenici niso od včeraj. *Delo, Sobotna priloga*, 22. 2. 2010.
Žontar, Majda: Pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh. *Kranjski zbornik 1975*, 1975, str. 177–184.

SPLETNE STRANI

24ur.com
Plaz vzel življenje izkušenemu alpinistu (3. 4. 2009). https://www.24ur.com/novice/crna-kronika/plaz-pokopal-alpinista.html.

Društvo gore-ljudje
Plaz na Storžiču terjal življenje alpinista. (2. 5. 2006). https://www.gore-ljudje.si/Kategorije/Informacije/plaz-na-storzicu-terjal-zivljenje-alpinista (28. 5. 2020).

Društvo GRS Tržič
Rožič, Slavko: ... pred 70. leti .... Storžiški plaz. (2. 3. 2007). http://www.grs-trzic.si/novice.php?pid=47#.
Rožič, Slavko: Snežni plaz na Zelenici 13. 2. 2010. (14. 2. 2010). http://www.grs-trzic.si/novice.php?pid=214.

Naravne nesreče brez meja/NH-WF. https://giam.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/naravne-nesrece-brez-meja#v (28. 5. 2020).

SUMMARY

Avalanches in the Municipality of Tržič

In modern times, the construction of infrastructure, combined with spending leisure time in hilly and mountainous areas, has increased an avalanche threat to people and their activities. In Slovenia, avalanches claim one to two lives annually on average, with those who visit avalanche-prone areas in winter being exposed to the highest risk. On the other hand, material damage caused by avalanches to infrastructural and other facilities in Slovenia is less extensive than damage caused by other natural hazards.

As a municipality traversed by both the Karawanks and the Kamnik–Savinja Alps, Tržič has a history of natural hazards characteristic of the mountainous world, for example, rockfalls, landslides, flash floods, and avalanches. Over the last century, avalanches have claimed twenty lives in the Municipality of Tržič, placing it among the areas with the highest avalanche fatalities in Slovenia.

Most historical data on avalanches can be found in sources referring to the Ljubelj road, an important trade lifeline between the Ljubljana and Klagenfurt basins, which has been known ever since Antiquity. One can read about avalanche victims in Janez Vajkard Valvasor's writings from the second half of the seventeenth century, as well as in the Tržič parish books. An avalanche gallery that was constructed on the most exposed section of the road in the 1960s to protect drivers from avalanches soon proved too short in a major avalanche that buried both its entrances. Due to the overgrowth that has built up in avalanche-prone areas over the last decades, such major avalanches are no longer expected to affect the valley floors.

Apart from the Ljubelj road, three other areas were frequently affected by avalanches. The most tragic one took place below the Storžič Mountain on 29 March 1937, when an avalanche claimed the lives of nine participants in a ski competition. Avalanches in this area also proved fatal in the more recent period (e.g. in 2006 and 2009).

Avalanches also punctuated the existence of the former Zelenica ski resort, which opened in the mid-1960s. Mindful of the avalanche risk, the local population released them artificially with the help of the army. The area is primarily known for two accidents: on 13 December 1962, an avalanche claimed the lives of two Yugoslav border guards and, on 11 January 1977, another avalanche killed six pupils and teachers, respectively, from a high school in Kranj during their outdoor school retreat in the Zelenica ski resort. Today, the area is popular among backcountry skiers, for whose safety a panel has been mounted warning the winter visitors of the former Zelenica ski resort about the daily avalanche risk.

The third area where avalanche-related accidents are recorded is the about eleven kilometres long and mostly bare or grassy ridge of the Košuta Massif. Whereas no deaths have occurred here to date, this is where the first known successful avalanche dog rescue took place in Slovenia (1987).

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 630*116(497.452Tržič)

Prejeto: 14. 9. 2020

Matija Zorn

izr. prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Irena Mrak

izr. prof. dr., Visoka šola za varstvo okolja, Trg mladosti 7, SI–3320 Velenje
E-pošta: irena.mrak@siol.net

Matjaž Guček

mag., Zavod za gozdove Slovenije, Večna pot 2, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: matjaz.gucek@zgs.gov.si

Mauro Hrvatin

dr., znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Gosposka ulica 13, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: mauro.hrvatin@zrc-sazu.si

Matevž Novak

dr., znanstveni sodelavec, Geološki zavod Slovenije, Dimičeva ulica 14, SI–1000 Ljubljana
E-pošta: matevz.novak@geo-zs.si

Vodne ujme in gospodarjenje z gozdom v porečju Tržiške Bistrice

IZVLEČEK

Porečje Tržiške Bistrice se skoraj v celoti ujema z območjem občine Tržič, saj meje občine v večji meri sledijo razvodnici. Porečje zaznamujeta raznolika geološka zgradba in razgibano površje, z velikimi razlikami v nadmorski višini ter strmimi pobočji. Večino porečja porašča gozd, v katerem je že stoletja prisotna gospodarska raba. Meteorološki podatki kažejo, da se količina padavin v zadnjih desetletjih zmanjšuje, hkrati pa je vedno več intenzivnih padavinskih dogodkov, ki povzročajo spremembe v okolju ter ogrožajo ljudi in infrastrukturo.

KLJUČNE BESEDE
naravni viri, naravne nesreče, vodne ujme, hidrološke spremembe, gozdno gospodarjenje, Tržič

ABSTRACT

FLOODS AND FOREST MANAGEMENT IN THE TRŽIČ BISTRICA RIVER BASIN

The Tržič Bistrica river basin almost entirely corresponds to the surface area of the Municipality of Tržič, with the municipal boundaries for the most part following the drainage divide. The river basin is marked by the diverse

geological structure and mountainous terrain with big altitude differences and steep slopes. Most of the river basin is covered by forest, which has been subject to economic use for centuries. According to the meteorological data, the quantity of precipitation has been decreasing over the last decades in parallel to the increasing trend of high intensity precipitation events causing changes in the environment as well as posing a threat to people and infrastructure.

KEY WORDS
natural resources, natural disasters, hydrological disasters, hydrological changes, forest management, Tržič

Uvod[1]

Porečje Tržiške Bistrice leži na severu Slovenije, v Srednjih Karavankah. Zanj je značilna velika pokrajinska pestrost, ki se kaže v raznolikih pokrajinskih enotah. Na severu izstopa greben Karavank, ki z najvišjim vrhom Košutnikovim turnom sega do nadmorske višine 2133 m. Za Karavanke so značilna prisojna pobočja, ki jih sestavljajo večinoma mezozojski apnenci in dolomiti. Gorsko podnebje se odraža zlasti v rastju, saj je gozdna meja na le 1700 m nadmorske višine. Nad njo je pas alpskega rušja, nad njim pa alpski travniki, ki segajo vse do vrha grebena Košute. Za porečje Tržiške Bistrice je značilna pestra geološka sestava, saj so zastopane kamnine iz karbona, perma in triasa (peščenjaki, skrilavi glinavci, konglomerati, breče, apnenci, dolomiti, laporovci, keratofir, porfir). Na tej podlagi se je razvila razvejana rečna mreža. Najbolj izrazite so doline Tržiške Bistrice, Lomščice in Mošenika, ki imajo izrazito hudourniški značaj. Skladno s padavinskim režimom so viški na vodotokih v jeseni in spomladi. Območje so prvotno poraščali predalpski bukovi in smrekovi gozdovi, na silikatni podlagi pa predalpski bukovi gozd z belkasto bekico. Danes je zaradi stoletne gospodarske rabe naravna drevesna sestava gozda ponekod močno spremenjena. Gozdovi poraščajo že več kot 70 % porečja.[2]

V spodnjem delu porečja so uravnane ledeniško-rečne terase Tržiške Bistrice, imenovane Dobrave. Nekdaj so jih poraščali gozdovi hrasta gradna in belega gabra, danes so tu predvsem kmetijska zemljišča.[3]

Najslikovitejši del doline Tržiške Bistrice je Dovžanova soteska, ki hkrati spada med geološko najzanimivejša območja Slovenije. Tržiška Bistrica se je na tem odseku globoko vrezala v kamninsko podlago in razkrila najpopolnejše zaporedje kamnin iz obdobja mlajšega paleozoika, starih med 300 in 260 milijonov let.[4] Najbolj zastopane kamnine v soteski so: sivi glinavec in meljevec, rjavi kremenov peščenjak, temni plastnati apnenec in beli kremenov konglomerat iz zgornjega karbona, rdečkasti apnenec Dovžanove soteske in črni plastnati apnenec iz spodnjega perma ter raznobarvna trbiška breča in rdeči grödenski peščenjak iz srednjega perma.[5] Med številnimi fosilnimi ostanki so najpogostejši foraminifere, brahiopodi, krinoidi, školjke, polži, glavonožci in trilobiti.[6]

Kamninsko sestavo območja je na začetku 20. stoletja slikovito opisal naravoslovec in geolog Ferdinand Seidl (1865–1942): »*Divje romantiška Dolžanova soteska je zarezana skozi jedro oboka, ki je ondi prepočen in čudno porušen. Začetek in najbolj ozki kos soteske je globoko zasekan v strmo postavljene plasti temnega fuzulinovega apnika. V skalnatih stenah ob potoku so plasti nabrane v male čudno zavite ostrokotne gube. Orjaški pritisk gorotvornih sil jih je nagubal. Nad strmimi stenami pa so iz tega apnenca izklesane visoke, vitke, slikovite piramide in roglji. Te nenavadne oblike so mogle nastati zato, ker so ondi kamenine silno razkosane v razmerno male grude. Grude pa so strmo pokoncu postavljene. Preperevanje in zlasti razdevajoči vpliv izpodnebne padavine (dežnice) sta razširila presledke med plastmi …, in tako so bile zasnovane slikovite piramide, ki najbolj budijo pozornost v tej krajini. Nova Bornova cesta je speljana skozi naguban fuzulinov apnenik v prodoru* [slika 1] *in se potem s pomočjo dveh serpentin popne na višjo stopnjo. Kjer se cesta obrne po prvem ovinku nazaj proti jugu, in pa nad vzporednim kosom višje ride, ondi kipi navzgor mogočno skalovje, zgrajeno iz strmo stoječih plastij svetlo sivega, rudečkastega in rujavega apnika. V njem so se ohranili razun fuzulin še raznolični drugi svedoki bujnega živalstva gornjekarbonskega morja. Višje ob cesti (proti žagi) tvorijo podlago apnencu oblastni, več nego meter debeli skladi kremenčeve labore.*[7] *Bela je kakor mleko in lisasta od nadrobljenih kosov črnega kremenca. Tudi labora je usedlina karbonske tvorbe. Nad sotesko je slikovit slap Bistrice, ali prav za prav skakalec (kaskada). Trda labora je namreč zastavila potoku pot, in ga sili, da čez njo skoči kakor čez orjaški jez, da doseže nižji del struge pri soteski. Strmina, ki čez njo pada mogočno bučeče vodovje, je vsa založena z velikimi kosi odkrhane labore in od kosa do kosa preskakuje razpenjeni potok nizdol.*«[8]

1 Del raziskave je bil izveden v okviru raziskovalnega programa »Geografija Slovenije« (P6-0101), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.
2 Mrak, *Sledovi*, str. 1.
3 Prav tam.
4 Novak in Mrak, *Naravni spomenik*.
5 Novak, Depositional environment, str. 247–268.
6 Čretnik in Golež, Dovžanova soteska (http://www.dedi.si/dediscina/386-dovzanova-soteska (13. 7. 2020)).
7 Labora je zastarel izraz za konglomerat (*Geološki terminološki slovar*, str. 150).
8 Seidl, *Slovenska zemlja*, str. 87; gl. tudi Knific, *Bornovi*, str. 301–302.

Slika 1: Najožji del Dovžanove soteske, kjer so visoke vode Tržiške Bistrice pred izgradnjo predora leta 1895 redno uničevale infrastrukturo, ki je omogočala povezavo med Tržičem in Jelendolom (foto: Matija Zorn).

Vodnatost Tržiške Bistrice

Tržiška Bistrica je hudourniški vodotok, kar pomeni, da so zanjo značilni po eni strani zelo nizki pretoki v obdobju pomanjkanja padavin (absolutni minimalni letni pretoki so na vodomerni postaji Preska pod 1,6 m^3/s), po drugi strani pa tudi zelo hitro naraščanje pretokov v času intenzivnih padavin (absolutni maksimalni letni pretoki so na vodomerni postaji Preska tudi več kot 71 m^3/s). Ob največjih pretokih vodostaj močno naraste in takrat reka tudi poplavlja.

V slovenskem gorskem svetu se zaradi podnebnih sprememb kažejo nekateri trendi, povezani s pretoki vodotokov. V obdobju dobrega pol stoletja tako pri gorskih vodotokih opažamo zmanjševanje absolutnih minimalnih letnih pretokov, povprečnih minimalnih letnih pretokov in povprečnih srednjih pretokov, pri večini vodotokov pa tudi zmanjševanje povprečnih maksimalnih letnih pretokov. Stanje je nekoliko drugačno pri absolutnih maksimalnih letnih pretokih, pri katerih nekateri vodotoki prav tako kažejo zmanjševanje, pri drugih pa opažamo naraščanje.[9]

Tržiška Bistrica pri pretočnih spremembah ni izjema (preglednica 1; sliki 2 in 3). Tudi pri njej opažamo zmanjševanje absolutnih minimalnih letnih pretokov, povprečnih minimalnih letnih pretokov, povprečnih srednjih pretokov in povprečnih maksimalnih letnih pretokov, naraščajo pa absolutni maksimalni letni pretoki. V obdobju 1961–2018 so absolutni minimalni letni pretoki upadli za 0,91 m^3/s oziroma za dobrih 36 %, povprečni minimalni letni pretoki za 0,39 m^3/s oziroma za slabih 12 %, srednji povprečni letni pretoki za 0,78 m^3/s oziroma za slabih 15 % in povprečni maksimalni pretoki za 3,98 m^3/s oziroma za dobro četrtino. Po drugi strani so absolutni maksimalni letni pretoki narasli za 14,47 m^3/s oziroma za dobro četrtino.

Upadanje pretokov sicer kaže, da je v vodotoku povprečno manj vode kot nekoč, a nas naraščanje absolutnih maksimalnih pretokov hkrati opozarja, da lahko tudi v prihodnje pričakujemo zelo visoke vodostaje in posledične poplave.

Slovenske gorske reke so imele še pred nekaj desetletji izrazit snežno-dežni pretočni režim. Zaradi snežnega zadržka so bili pretoki najmanjši pozimi in zaradi taljenja snega je spomladi nastopil glavni pretočni višek. Poleti je sledil drugotni pretočni nižek in zaradi jesenskega dežja še drugotni višek. Danes ni več tako, saj je zaradi količinsko in časovno skromnejše snežne odeje (v bližnjem Podljubelju se je med letoma 1961 in 2018 število dni s snežno odejo več kot prepolovilo s 95 na 45 dni na leto) ter močnejše evapotranspiracije opazno upadanje pretokov v pozni pomladi in na začetku poletja ter naraščanje pretokov med oktobrom in decembrom, kar kaže na »zamujanje« zime. Zato je jesenski (dežni) višek marsikje že presegel spomladanskega (snežnega), zimski in poletni pretočni nižek pa sta skoraj povsem izenačena.[10] To opažamo tudi pri Tržiški Bistrici (slika 4).

[9] Hrvatin in Zorn, Trendi, str. 31; Hrvatin in Zorn, Recentne spremembe, str. 126–127; Hrvatin in Zorn, Podnebne, str. 9.

[10] Hrvatin in Zorn, Podnebne, str. 9.

Preglednica 1: Trendi absolutnih minimalnih letnih pretokov, povprečnih minimalnih letnih pretokov, povprečnih srednjih letnih pretokov, povprečnih maksimalnih letnih pretokov in absolutnih maksimalnih letnih pretokov Tržiške Bistrice v obdobju 1961–2018.[11]

	Mann-Kendallov test	raven zaupanja	Senov naklon	trendno stanje 1961	trendno stanje 2018	trendna razlika 1961–2018	trendna razlika 1961–2018
	Z	%	Q	m^3/s	m^3/s	m^3/s	%
absolutni minimalni pretoki	–4,03	99,9	–0,02	2,49	1,59	–0,91	–36,35
povprečni minimalni pretoki	–1,26	pod 90,0	–0,01	3,33	2,94	–0,39	–11,61
povprečni srednji pretoki	–1,75	90,0	–0,01	5,22	4,44	–0,78	–14,92
povprečni maksimalni pretoki	–2,93	99,0	–0,07	15,06	11,08	–3,98	–26,43
absolutni maksimalni pretoki	1,05	pod 90,0	0,25	56,90	71,37	14,47	25,43

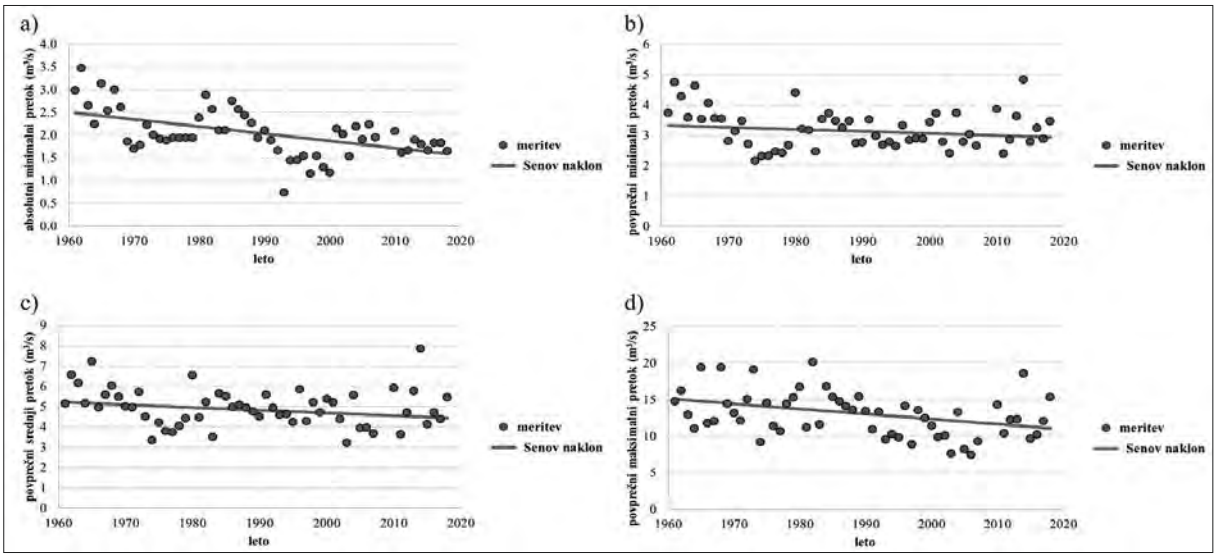

Slika 2: Padajoči trend a) absolutnih minimalnih letnih pretokov, b) povprečnih minimalnih letnih pretokov, c) povprečnih srednjih letnih pretokov in d) povprečnih maksimalnih letnih pretokov Tržiške Bistrice v obdobju 1961–2018.

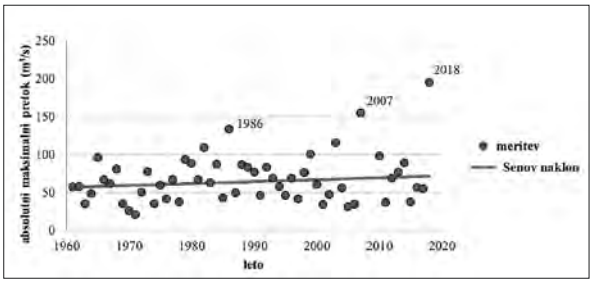

Slika 3: Naraščajoči trend absolutnih maksimalnih letnih pretokov Tržiške Bistrice v obdobju 1961–2018. Najvišja vrednost na desni pomeni poplavo leta 2018, druga najvišja vrednost pa poplavo leta 2007; izstopa tudi pretok leta 1986 (gl. preglednico 2).

Vodne ujme

Zapise, da Tržiška Bistrica »zelo dere«, najdemo v virih iz druge polovice 18. stoletja,[12] poročila o poplavah pa se zgostijo s časopisnimi viri. V prvi polovici 20. stoletja so bile močnejše poplave na primer v letih 1907, 1922, 1934, 1937, 1938, 1940, predvsem v jesenskih mesecih. Škodo so povzročale predvsem

[11] *Arhiv hidroloških podatkov* (http://vode.arso.gov.si/hidarhiv/ (21. 7. 2020)). Za ugotavljanje trendov smo uporabili Mann-Kendallov test ter Theil-Senovo cenilko (Senov naklon). Mann-Kendallov test je neparametrični test za ugotavljanje monotonega trenda. Pozitivna vrednost označuje naraščajoč trend, negativna vrednost pa kaže na padajoč trend (Hrvatin in Zorn, Trendi, str. 15; Hrvatin in Zorn, Recentne spremembe, str. 108). Pri izračunih smo si pomagali s programskim orodjem MAKESENS (*Mann-Kendall test for trend and Sen's slope estimates*) 1.0 (Salmi et al., *Detecting trends*). V preglednici 1 so predstavljene tudi vrednosti ravni zaupanja, (začetnega) trendnega stanja leta 1961, (končnega) trendnega stanja leta 2018 ter absolutne in relativne trendne razlike. Absolutna trendna razlika je razlika med končnim in začetnim trendnim stanjem, relativna trendna razlika pa je razlika med končnim in začetnim trendnim stanjem, izražena v odstotkih. Trendno vrednost za izbrano leto lahko izračunamo po enačbi: trendna vrednost za leto x = Senov naklon * (trendno leto x – začetno trendno leto) + začetna trendna vrednost.

[12] Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, str. 70.

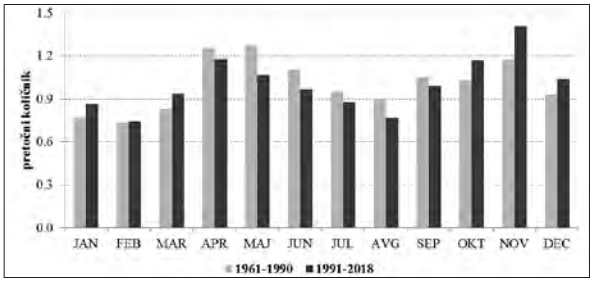

Slika 4: Sprememba pretočnega režima Tržiške Bistrice na vodomerni postaji Preska med obdobjema 1961–1990 in 1991–2018.

na cestni infrastrukturi. Pogosto je bila poškodovana cesta, ki vodi iz Tržiča v Jelendol in Medvodje.[13]

O hudourniški poplavi v začetku oktobra 1907 beremo: »*Tukaj sta Tržiška Bistrica in Mošenik napravila mnogo škode, ker je v predilnici zelo velik del sveta odneslo in železnično pot razdejalo, kakor tudi baronu Bornu veliko lesa odneslo, tudi dva velika jeza, Krišelnovega in Smukovega je odnesla in še na vse strani trga. Cele smreke je nesla s koreninami skozi trg. Ako bi ne bilo pomoči, bi porušila še predilnični magacin. V ponedeljek je že upadla in sedaj je šele videti, koliko škode napravi taka povodenj.*«[14]

Večja hudourniška poplava je bila prav tako v začetku oktobra 1922: »*Močan naliv v petek zvečer je povzročil v celem okolišu veliko povodenj. Potok Bistrica je tako narastel, da je voda odnesla večino mostov. Škoda, ki je nastala, se še ne da ugotoviti.*«[15]

Spomladi (marca) 1934 je sledila naslednja večja poplava: »*Razdivjana Bistrica je tokrat dosegla in deloma presegla katastrofalno povodenj l. 1922. V svojem zgornjem teku je napravila veleposestniku Bornu ogromno škodo. Odnesla mu je dva mostova, podrla cestno škarpo v dolžini 30 m in zasula cesto na debelo z rečnim gramozom. Odplavila je velike količine lesa in napravila tudi sicer veliko škodo. Cesta v Dolino, ki jo oskrbuje veleposestnik Born sam, bo za splošni promet najmanj mesec dni zaprta. Ta zapora bo napravila voznikom ogromno škodo. … Prav tako kakor pri Bornu je Bistrica pustošila tudi pri tovarni Ch. Moline. Delovodja in delavci so vso noč stražili in čistili v smrtni nevarnosti jezove in zatvornice, da so jih očuvali večjega razdejanja. Tovarna sama je bila morala ustaviti obrat, vse pa je bilo zagrnjeno v temo, zakaj tudi lastna elektrarna ni mogla delovati zaradi prevelike vode. – V Tržiču je dvignila Bistrica jez pod mostom državne ceste in ima skrbnik jeza veliko škodo. Nižje doli na Loki je zopet utrgala veliko plodne zemlje, v Podbrezju pa se je razlila čez njive in travnike in pobrala vse, kar ji je prišlo na pot. Na vodo mislimo žalibog samo takrat, kadar je velika, takoj pa pozabimo na njo, če se vrne v svojo strugo. … Tržiško Bistrico pa bo tudi treba regulirati, ker bo sicer kmalu resno ogrožena vas Loka z vsemi hišami ob vodi. Med javna dela tržiškega sodnega okraja spada tudi regulacija Bistrice in Mošenika. – Vihar pa je napravil tudi sicer izredno škodo na strehah in kozolcih. Pometal je opeko in prevrnil vse, kar ni trdno stalo. Ljudje so mislili, da je sodni dan.*«[16]

Poročilo omenja regulacije struge. V porečju Tržiške Bistrice so zaradi težav s hudourniki do leta 1994 protihudourniška dela izvajali na trinajstih vodotokih – na sami Tržiški Bistrici v Jelendolu, Dolini, Dovžanovi soteski, Na Jamah in Čadovljah.[17] Omenja tudi »pozabljanje« naravnih nesreč. Raziskave so pokazale, da se je poplav izpred desetih let spomnila še približno polovica ljudi, manj kot 10 % ljudi pa je ohranilo spomin na ujme pred več desetletji.[18]

Večji vodni ujmi sta bili tudi novembra 1937 in 1938.[19] O poplavi novembra 1938 beremo: »*Nenavadno hitro je postala struga Tržiški Bistrici pretesna. Po nočnem nalivu je pričela že zjutraj svoje pogubno delo, ki ga nadaljuje od ure do ure. Cesta v Puterhof je na mnogih mestih v velikih dolžinah dobesedno odrezana. Mostove in jezove je voda gladko odnesla. Po vodi se valijo velike množine lesa. Največje je razdejanje v Puterhofu, kjer se ob žagah barona Borna nabirajo ogromne množine hlodov, tramov in desk. Vsa ta zaloga lesa uničuje ceste in naprave. Voda si je marsikje izbrala popolnoma novo strugo. Veliko škodo bo trpel Born, pa tudi številni delavci in vozniki, ki ne bodo našli prej zaslužka, dokler ne bodo naprave in ceste zopet urejene. Bistrica odnaša tudi mostove, ki vodijo do raztresenih kmečkih domov v Dolini, in uničuje jezove kmečkih žag. Pri jezu nad papirnico na Slapu delavci z velikim naporom varujejo, da količine lesa ne zamaše zadnjega predora, ki je še odprt. Narasla je Bistrica tako visoko, da je v Tržiču opoldne že prestopila breg nad mostom sv. Janeza. Kmalu popoldne je voda odnesla jez pod mostom sv. Janeza, ki je bil nov šele pred nekaj leti, in s tem se je višina vode skozi mesto nekoliko znižala. Ob strugi prekladajo povsod les in vsak zaskrbljen čuva svoje imetje. – Tudi Mošenik, ki prihaja od Sv. Ane in se v Tržiču izliva v Bistrico, je silno narastel. Na mnogih krajih je zalil pota in pri delavski naselbini, ki je nad tržiško klavnico, si je izbral popolnoma novo strugo. Nekaj družin je že moralo izprazniti občinsko stanovanjsko hišo, ker je ogrožena. – Fužinska podjetja so morala popoldne ustaviti svoj obrat, ker je voda zalila kolesa.*«[20]

Vsi zapisi se berejo zelo »aktualno«, saj o poškodovani (cestni in vodni) infrastrukturi ter težavah z lesnim plavjem beremo tudi danes. Ob vodni ujmi

13 Knific, *Bornovi*, str. 301.
14 *Gorenjec* 8, 12. 10. 1907, št. 41, str. 5, »Dopisi«.
15 *Slovenec* 50, 10. 10. 1922, št. 222, str. 3, »Dolina pri Tržiču na Gorenjskem«.
16 *Jutro* 15, 16. 3. 1934, št. 62, str. 3, »Tržiško Bistrico je treba nujno regulirati!«.
17 Šturm in Zemljič, Pregled hudournikov, str. 205.
18 Komac et al., *Geografski vidiki*, str. 57.
19 Knific, *Bornovi*, str. 303.
20 *Amerikanski Slovenec* 47, 16. 12. 1938, št. 241, str. 1, »Velike povodnji«.

Slika 5: Vodna ujma oktobra 2018 je poškodovala cestno in vodno infrastrukturo (foto: Grega Bahun).

novembra 1996 so zapisali: »*Ko voda v Tržiču narašča, že vemo kam moramo oditi. Problemi ponavadi nastajajo na istih krajih …*«,[21] ob ujmi novembra 2000 pa: »*Tržičani so vajeni, da po obilnem deževju prihrumi skozi mesto narasla Tržiška Bistrica …*«.[22]

Naslednja večja poplava je bila julija 2002: »*Zadnja leta se ujme v tržiški občini vrstijo druga za drugo.*« Narasli hudourniki so »*prizadeli zasebno lastnino v naseljih, ceste, vodotoke, kmetijske površine in gozdove ...*«.[23]

Ujma se je ponovila dobro leto kasneje, novembra 2003: »*Žal se je ponovila zgodba izpred treh let, ko je Tržiška Bistrica prav tako na praznik Vseh svetih prestopila bregove in hudo poškodovala obrežje ob strugi skozi mesto. Tokrat je bila voda iz Jelendola in Doline še bolj uničujoča. Že v Medvodjah, Jelendolu in v Čadovljah je prestopila bregove, zalila in odnašala ceste ter ogrozila nekaj hiš. Hudo je poškodovala cesto pred skalnim predorom v Dovžanovi soteski, zalila nekatere prostore v Tovarni kos in srpov ter se ponovno zajedla v brežino pri stanovanjskih blokih na Cankarjevi cesti in tudi pri telovadnici ob novi osnovni šoli ...*«.[24] Ob poplavi so zapisali: »*Razglašati stoletne vode je v Tržiču že povsem smešno, saj se z uničujočo povodnjo srečujejo skoraj vsako leto, tudi letos …*«.[25]

Sledita vodni ujmi julija 2005[26] in septembra 2007.[27] Pri slednji je bil zabeležen najvišji maksimalni pretok Tržiške Bistrice 155 m^3/s,[28] do sedaj najvišji maksimalni pretok (195 m^3/s; preglednica 2)[29] pa je bil zabeležen ob zadnji hudourniški poplavi konec oktobra 2018.[30] Pretoka sta imela več kot 50- oziroma 100-letno povratno dobo.

Ob zadnji ujmi oktobra 2018 smo lahko v medijih med drugim brali: »*Gromozanska škoda v občini Tržič, uničeni so kilometri cest in 20 mostov. … Vodna ujma je ponoči vas Jelendol z okoli 190 prebivalci odrezala od sveta. Danes so jim zagotovili elektriko, vodo in hrano, obvozno cesto bi lahko vzpostavili v dveh dneh, medtem ko bo sanacija glavne ceste trajala precej dlje. Ujma, kakršna je kraj nazadnje prizadela leta 1938, sicer ni terjala življenj, povzročila pa je veliko škode ...*«.[31] Nastala škoda je bila ocenjena na 10 milijonov evrov, od tega največ na vodni infrastrukturi (slika 5).[32]

21 Saje, Narava ni edini krivec, str. 6.
22 Saje, Podivjana reka, str. 5.
23 Saje, Narava se je zarotila, str. 5.
24 Košnjek, Tržiška Bistrica, str. 3.
25 Šubic, Za 300 milijonov, str. 1.
26 Šubic, Huda ura, str. 1.
27 Sušnik et al., Visoke vode, str. 7–14.
28 Prav tam, str. 13.
29 Novak in Mrak, Ujma, str. 72. Na vodomerni postaji v Preski je bil najmanjši pretok izmerjen 14. 7. 1993 (0,731 m^3/s) (prav tam, str. 69).
30 *Visoke vode*, str. 6 (https://www.arso.gov.si/vode/poro%C4%8Dila%20in%20publikacije/Visoke%20vode%20in%20poplave%20med%2028.%20in%2030.%20oktobrom%202018.pdf (21. 4. 2020)); Novak in Mrak, Pogledi, str. 123–135; Novak in Mrak, Ujma, str. 68–75.
31 *Delo*, 30. 10. 2018, »Gromozanska škoda v občini Tržič, uničeni so kilometri cest in 20 mostov« (dostopno tudi na: https://www.delo.si/novice/slovenija/gromozanska-skoda-v-obcini-trzic-erjavec-na-kraj-nesrece-poslal-helikopter-video-108247.html (21. 4. 2020)).
32 Poplave v Tržiču (https://www.sta.si/2593412/poplave-v-trzicu-povzrocile-10-milijonov-evrov-skode-na-vrsti-trajna-sanacija (21. 4. 2020)).

Preglednica 2: Najvišji vodostaji in pretoki Tržiške Bistrice na vodomerni postaji Preska med letoma 1958 in 2018, ko je reka tudi poplavljala.[33]

leto	datum	vodostaj (cm)	pretok (m^3/s)
1958	14. 12.	240	
1965	28. 9.	240	
1966	4. 11.	240	
1982	14. 11.	240	109
1986	28. 8.	260	133
1986	23. 11.		97,7
1999	26. 10.		100,05
2003	1. 11.	245	115,22
2007	18. 9.		154,82
2010	17. 9.		97,7
2018	30.10.	316	195,35

Vodna ujma oktobra 2018 (slika 6) je bila posledica izjemno velikih količin padavin, ki so v nekaj urah padle v povirju Tržiške Bistrice – v Jelendolu je v slabih petih urah padlo več kot 100 mm dežja oziroma 21,10 mm/h.[34] Zato je reka s pritoki odnašala velike količine kamninskega gradiva in lesnega plavja (slika 7). Velika količina lesnega plavja je povezana tako z njegovo veliko količino, ki se že nahaja v strugi (predvsem v bolj odmaknjenih predelih), kot z drevnino, ki pride v strugo zaradi bočne hudourniške erozije ob samem vremenskem dogodku, različnimi lesnimi proizvodi zaradi izkoriščanja gozda in neprimerno skladiščenim lesom. Na količino gradiva vplivajo tudi neprimerno grajene gozdne prometnice.[35] Ob poplavi v občini Tržič novembra 1996 smo lahko prebrali: »*Upravljavci hudournikov ocenjujejo, da bi na vodnih strugah in poteh ob njih nastajalo ob neurjih manj škode, če bi bilo v gozdovih več reda. Odpadki lesa namreč ob povodnjih zamašijo prepuste za vodo na poteh, odnaša material v struge, voda pa poplavlja v nižjih legah. … Slabo vzdrževanje gozdnih cest in traktorskih vlak, sečnja na golo in neizvajanje gozdnega reda pa dokazano vplivajo tudi na povečanje erozije tal in odnašanje raznih materialov z vodo.*«[36]

Sanacijska dela po ujmi oktobra 2018 so na širšem območju Dovžanove soteske izvajali poleti 2019 in ob tem dodatno preoblikovali strugo Tržiške Bistrice, ki je zdaj večinoma »obzidana« (slika 8). Kakšne bodo posledice tovrstne sanacije, bodo pokazale prihodnje ujme.

Gospodarjenje z gozdovi

Med preventivne ukrepe zoper hudourniške poplave spadajo premišljeni posegi v povirne dele porečij, med katere uvrščamo tudi sonaravno gospodarjenje z gozdom ter sprotno urejanje hudournikov.[37]

Rastje (njegova višina, struktura in razporeditev) deluje kot pomemben »filter« med padavinami in tlemi. Zmanjšuje moč dežnih kapljic in količino padavin, ki dosežejo tla, ter s koreninskim sistemom povezuje prst. S spreminjanjem rabe tal človek vpliva

Slika 6: Pretok Tržiške Bistrice v Tržiču 30. oktobra 2018 (foto: Manca Volk Bahun).

[33] Novak in Mrak, Ujma, str. 72.
[34] Prav tam, str. 69, 71.
[35] Novak in Mrak, Pogledi, str. 130.
[36] Saje, Narava ni edini krivec, str. 6.
[37] Novak in Mrak, Ujma, str. 68.

Slika 7: Vodotoki so ob vodni ujmi oktobra 2018 prenašali velike količine kamninskega gradiva in lesnega plavja (foto: Grega Bahun).

Slika 8: »Obzidana« struga Tržiške Bistrice po sanaciji struge po ujmi oktobra 2018 (foto: Matija Zorn, september 2020).

na vse te funkcije rastja. Z večjepovršinskimi poseki se močno poveča količina padavin, ki neposredno padejo na tla, s čimer se poveča površinski odtok in s tem možnost poplav.[38] Velika gozdnatost Slovenije (okrog 60 % površja države) do določene mere ugodno (zaviralno) vpliva na površinski odtok, po drugi strani pa nanj negativno vplivajo neprimerno grajene ceste in gozdne vlake, ki koncentrirajo padavinsko vodo in pospešujejo njeno površinsko odtekanje. Negativno vpliva tudi pospeševanje rastišču neprimernih drevesnih vrst, ki so gospodarsko donosnejše.[39]

38 Zorn, *Erozijski procesi*, str. 58.

39 Prav tam, str. 61.

Gozdnatost občine Tržič se je od leta 1956 (63 % površja občine) do danes povečala za 10 % in je po gozdnogospodarskih načrtih 72,6 %.[40] Še bolj očiten pa je trend naraščanja lesne zaloge, ki je bila leta 1958 195 m^3/ha,[41] medtem ko je danes 403 m^3/ha.[42] Če je prvi podatek »ugoden« za zmanjševanje površinskega odtoka, pa drugi podatek pomeni, da se gozdni sestoji starajo,[43] starejši gozdni sestoji pa so lahko slabše odporni na ujme.[44] Zato je ključen ukrep »*prilagajanja gospodarjenja z gozdovi … povečevanje stabilnosti in odpornosti gozdnih sestojev na pričakovane pogoste naravne ujme …*«.[45] Proti ujmam so bolj odporni mešani sestoji oziroma sestoji z ohranjeno naravno drevesno sestavo ter raznomerni, predvsem prebiralni sestoji. Odpornost sestojev lahko povečamo z njihovo ustrezno nego in obnovo.[46]

Vloga gozda se je na Tržiškem skozi zgodovino spreminjala. Gozd je bil vseskozi pomemben za pridobivanje drv za ogrevanje, stavbni les za hiše in gospodarska poslopja ter steljo za živino. Gozdovi so v preteklosti omogočali tudi gozdno pašo. Poleg moči vodotokov je bil gozd ključnega pomena za razvoj industrije in obrti v Tržiču.[47]

Pomembni uporabniki gozdov so bili fužinarji in kovači, saj je bilo oglje osnovno sredstvo za njihovo obrt. Do srede 19. stoletja gozdovi niso bili podrobneje razmejeni, kar je vodilo v njihovo precejšnje opustošenje. Prvi poskus, da bi ustvarili »red« v gozdnih posestih in gospodarskih razmerah, je iz leta 1758, ko je bil opravljen popis gozdov, z namenom ureditve preskrbe prebivalstva z drvmi in omejitve njihovega opustošenja. Podobno so z uvedbo Terezijanskega gozdnega reda za Kranjsko leta 1771,[48] po katerem je bilo gospodarjenje prepuščeno svobodnemu preudarku lastnika v okviru predpisov o gozdnih kulturah, hoteli zagotavljati oskrbo prebivalstva z lesom in drvmi ter ohranitev vrednosti gozdov za lastnika. Lastnik po predpisih ni smel sekati več lesa, kot je bil letni prirastek. Velika težava pa je bilo pomanjkanje usposobljenih ljudi, ki bi nadzorovali izvajanje določil.[49]

Leta 1800 je bila izvedena velika gozdna »anketa« z namenom popisa stanja, ugotovitve razsežnosti uničenja gozdov in določitve možnega poseka, predvsem na območjih intenzivnega oglarjenja in izdelovanja skodel ter na območjih planin. Glavna želja je bila ustavitev uničevanja in ohranitev gozdov, v katerih bi lahko zagotavljali potrebne količine lesa za fužine. Glavni uvedeni ukrep je bila določitev gozdnega oskrbnika, ki bi imel nadzor nad vsemi gozdovi, določal in urejal posek po gozdnem zakonu, oglarjem brezplačno odkazoval drevje, ki ga za oglje lahko posekajo, ter kaznoval prekrškarje. Med usmeritvami so bili tudi konkretnejši predlogi, na primer stroga prepoved sečnje gozda nad ljubeljsko cesto, saj bi sicer sneg in zemeljski plazovi uničili cesto.[50]

Stroga zaščita gozdov je bila vpeljana pod francosko upravo, pri čemer je bila glavna naloga gozdnega oskrbnika preprečevanje nadaljnjega uničevanja gozdov, poročanje o prekrških gosposki in kaznovanje prestopnikov.[51]

Leta 1852 je bil sprejet gozdni zakon,[52] ki je pomenil prelomnico v dotedanji gozdni politiki. Poglavitni cilji gozdne politike so postali ohranitev gozdnih tal, skrb za obnovo gozdov, preprečevanje uničevanja gozdov, uvedba obveznega pogozdovanja posekanih zemljišč, prepoved paše v pomlajenih gozdovih ter v javnem interesu ureditev zaščitnih pasov v gozdovih. Gozdni zakon je prav tako predpisal gospodarjenje na podlagi meritev, obdavčitve in klasifikacije gozdnih sestojev. Leta 1853 je v veljavo stopil Zakon o odkupu in uravnavi zemljiških služnosti,[53] s katerim so bile kmečke pravice v gozdu razveljavljene, uveljavljeno pa je bilo načelo, da jih je treba odkupiti.[54]

Leta 1873 je tržiška veleposest prešla v roke Kranjske industrijske družbe (KID), ki je imela velik interes, da uredi načrtno gospodarjenje. Zemljišča so zaokrožili predvsem z zamenjavami in odkupovanjem ter se kasneje lotili obsežnega pogozdovanja opustošenih območij. KID je leta 1885 pripravil prvi gozdnogospodarski načrt za to območje. Težave mu je povzročala nedostopnost oziroma neodprtost gozdov.[55]

Glavni namen KID je bil stalen in izdaten vir oglja za plavže na Javorniku in Jesenicah. Težavo je pomenilo dovažanje oglja do Tržiča, predvsem pot skozi Dovžanovo sotesko. Reševali so jo s trtastim mostom, ki jim ga je Tržiška Bistrica vedno znova odnašala.[56]

Leta 1891 je tržiške gozdove odkupil baron Julij Born,[57] s katerim se v zgodovini tržiških gozdov začenja obdobje sistematičnega gospodarjenja z gozdovi ter gradnje gozdnih poti, gospodarskih poslopij

[40] *Gozdnogospodarski načrt … Jelendol*; *Gozdnogospodarski načrt … Tržič*.
[41] Mohorič, *Zgodovina*, str. 207.
[42] *Gozdnogospodarski načrt … Jelendol*; *Gozdnogospodarski načrt … Tržič*. Del spremembe je treba pripisati različni metodologiji določanja lesne zaloge, a je trend naraščanja lesne zaloge v tržiških gozdovih kljub temu jasen. Gozdarji »*na ogroženih območjih priporočamo … zmanjšanje lesnih zalog ter povečanje stopnje raznomernosti gozdnih sestojev, saj so takšni sestoji odpornejši proti vetru*« (Klopčič et al., Vplivni dejavniki, str. 343).
[43] Poljanec, *Gozd*, str. 18.
[44] Jakša, Naravne ujme, str. 183, 252.
[45] Poljanec, *Gozd*, str. 65.
[46] Ščap et al., Naravna obnova, str. 196.
[47] Mohorič, *Zgodovina*, str. 144.
[48] Perko, Terezijanski gozdni red, str. 330–337.
[49] Mohorič, *Zgodovina*, str. 148.
[50] Prav tam, str. 156.
[51] Prav tam, str. 158.
[52] Avstrijski gozdni patent (Valenčič, Gozdarstvo, str. 420, 445).
[53] Valenčič, Gozdarstvo, str. 445, 453.
[54] Mohorič, *Zgodovina*, str. 162, 164.
[55] Prav tam, str. 164, 172.
[56] Prav tam, str. 170, 176.
[57] Za družino Born gl. Knific, *Bornovi*.

in naprav za predelavo lesa. Na cesti Tržič–Jelendol je bil prebit tudi predor (slika 1), ki je omogočil lažji prevoz lesa. Baron se je urejanja celotne posesti lotil z jasno vizijo, pri čemer je želel velik del razvoja vezati na izkoriščanje vodne moči Tržiške Bistrice.[58]

Nov gozdnogospodarski načrt je dal med letoma 1905 in 1907 izdelati Julijev sin Karl Born. Izvedli so geodetske meritve in posneli vse spremembe v sestojih.[59] Karl Born je gojil enodobne čiste sestoje, kar je bilo z vidika gospodarjenja enostavnejše. Večinoma so gospodarili golosečno z obhodnjo 90 let, v strmih skalnatih predelih pa so z varovalnimi gozdovi gospodarili prebiralno z obhodnjo 100 oziroma 120 let.[60] Način obhodnje je bil računsko strogo določen, da bi na lastni žagi pridobili čim močnejšo hlodovino. Celotna zasnova gospodarjenja je temeljila na ekonomskih učinkih z zagotavljanjem lesa in varovalnih učinkov v strmih predelih. V jelendolskih gozdovih je prevladovala smreka, kot posledica dolgoletnega oglarjenja, zaradi ekonomske zanimivosti pa so jo močno pospeševali. Danes vemo, da smreko »*veter, sneg, plazovi in usadi najpogosteje poškodujejo* ...«.[61]

Razmere na območju Ljubelja so bile drugačne.[62] Večinoma je šlo za gozd v zaostrenih razmerah, saj je bil velik delež gozdov težje dostopen. Uveljavila se je sečnja na golo z umetno pomladitvijo. Sestoji so bili pogosto »pretrgani« zaradi plazov.

Na stanje gozdov sta pomembno vplivali agrarna reforma v času med svetovnima vojnama in svetovna gospodarska kriza, v času katere so v Jelendolu zmanjšali sečnjo in omejili proizvodnjo. Sečnja gozdov se je do leta 1934 zmanjševala, zatem pa so ponovno začeli sekati večje količine (med 19.000 in 30.000 m^3 letno). Na stanje gozdov je pomembno vplivala tudi druga svetovna vojna. Po njej so sledili izredni poseki lesa, ki so po obsegu močno presegali letni prirastek. Posekali so tudi tri- do štirikratne količine letnega prirastka. Številni gozdarski strokovnjaki so opozarjali na težavo čezmernih sečenj in njihove negativne posledice (tudi v obliki povečanih pretokov hudournikov), zato so leta 1950 sečnjo omejili na raven letnega prirastka. Velik poudarek so namenili tudi racionalni obnovi, negi in varovanju gozda.[63]

Veleposestva v Tržiču so bila po koncu druge svetovne vojne nacionalizirana in so prešla v splošno ljudsko premoženje, upravljanje gozdov pa je prevzelo Gozdno gospodarstvo v takšni ali drugačni organizacijski obliki.[64] Do poznih osemdesetih let prejšnjega stoletja so s sečnjo izkoriščali celoten letni prirastek lesa, od osemdesetih let pa z načrti predpisujejo rezervo prirastka za okrepitev in razvoj gozdov, kar se kasneje odrazi na povečanju lesne zaloge in prirastku.

Po osamosvojitvi Slovenije in sprejetju veljavnega Zakona o gozdovih[65] z gozdovi gospodarijo lastniki, pri gospodarjenju pa jih strokovno usmerja javna gozdarska služba, Zavod za gozdove Slovenije, ki izdeluje gozdnogospodarske načrte, s katerimi določa usklajeno rabo gozdov.

Lesna zaloga v občini Tržič je v zadnjih treh desetletjih močno narasla in se približuje končni lesni zalogi. Gozdovi s tako visoko lesno zalogo so lahko z vidika ujm problematični. Temu smo v zadnjem desetletju priča tako na celotnem območju Slovenije kot tudi v občini Tržič. Gozdove v občini Tržič so v zadnjih letih prizadeli vetrolomi (večji leta 2013), žledolom (leta 2014), vremenskim ujmam sledeče gradacije podlubnikov v obdobju 2015–2018 ter vodna ujma leta 2018.

Sklep

Porečje Tržiške Bistrice ima zaradi reliefnih razmer omejene možnosti za poselitev.[66] Tam, kjer so reliefne razmere ugodne, so za poselitev in infrastrukturo nevarni hudourniški vodotoki. Zato ni presenečenje, da Tržiška Bistrica in njeni pritoki pogosto povzročajo vodne ujme. Njihova silovitost je (bila) odvisna od jakosti in količine padavin ter od gospodarjenja z gozdom, ki pomembno prispeva k blažitvi negativnih učinkov padavin. Zato je bilo gospodarjenje z gozdovi pomembno tako v preteklosti kot danes, ko smo zaradi podnebnih sprememb priča tudi hidrološkim spremembam. Posledica so manjši minimalni in srednji letni pretoki rek, po drugi strani pa naraščajo absolutni maksimalni pretoki, ki pomenijo nevarnost poplav.[67] Tržiška Bistrica tu ni izjema.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Amerikanski Slovenec, 1938.
Delo, 2018.
Gorenjec, 1907.
Gorenjski glas, 1996, 2000, 2002, 2003, 2005.
Jutro, 1934.
Slovenec, 1922.

LITERATURA

Geološki terminološki slovar (ur. Jernej Pavšič). Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

58 Mohorič, *Zgodovina*, str. 177.
59 Prav tam, str. 178.
60 Prav tam.
61 Jakša, Naravne ujme, str. 168.
62 Mohorič, *Zgodovina*, str. 179.
63 Prav tam, str. 196–197.
64 *Gozdnogospodarski načrt … Jelendol*, str. 49.
65 Zakon o gozdovih. *Uradni list Republike Slovenije*, 1993, št. 30.
66 Novak in Mrak, Ujma, str. 75.
67 Hrvatin in Zorn, Hidrološki odraz, str. 105–126.

Gozdnogospodarski načrt gozdnogospodarske enote Jelendol 2010–2019. Kranj: Zavod za gozdove Slovenije, Območna enota Kranj, 2010.

Gozdnogospodarski načrt gozdnogospodarske enote Tržič 2015–2024. Kranj: Zavod za gozdove Slovenije, Območna enota Kranj, 2015.

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Hidrološki odraz podnebnih sprememb v Podravju – bo poplav več ali manj. *Domači odzivi na globalne izzive* (ur. Matija Zorn, Blaž Komac, Rok Ciglič in Erik Logar). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 105–126 (Naravne nesreče, 5).

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Podnebne in hidrološke spremembe v gorskem svetu Slovenije med letoma 1961 in 2018. *Obisk gora v času podnebnih sprememb* (ur. Matija Zorn in Miha Pavšek). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 9–11.

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Recentne spremembe rečnih pretokov in pretočnih režimov v Julijskih Alpah. *Triglav 240* (ur. Matija Zorn, Peter Mikša, Irena Lačen Benedičič, Matej Ogrin in Ana Marija Kunstelj). Ljubljana: Založba ZRC, 2018, str. 107–129.

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Trendi pretokov rek v slovenskih Alpah med letoma 1961 in 2010. *Geografski vestnik* 89, 2017, št. 2, str. 9–35.

Jakša, Jošt: Naravne ujme v gozdovih Slovenije. *Gozdarski vestnik* 65, 2007, št. 3, str. 161–176; št. 4, str. 177–192; št. 10, str. 241–256.

Klopčič, Matija in Pahovnik, Andrej in Bončina, Andrej: Vplivni dejavniki pojava in jakosti vetroloma na območju Črnivca. *Gozdarski vestnik* 71, 2013, št. 7–8, str. 331–345.

Knific, Bojan: *Bornovi v Tržiču. Pričevanja o življenju tržiških baronov*. Kranj: Narava, 2016.

Komac, Blaž in Natek, Karel in Zorn, Matija: *Geografski vidiki poplav v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008 (Geografija Slovenije, 20).

Košnjek, Jože: Tržiška Bistrica je podivjala. *Gorenjski glas* 56, 4. 11. 2003, št. 87, str. 3.

Mohorič, Ivan: *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*. Tržič: Turistično društvo Tržič, 1965.

Mrak, Irena: *Sledovi pleistocenske morfogeneze v porečju Tržiške Bistrice*. Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, 2003 (tipkopis magistrskega dela).

Novak, Matevž in Mrak, Irena: *Naravni spomenik Dovžanova soteska: geologija in površje*. Tržič: Občina Tržič, 2013.

Novak, Matevž in Mrak, Irena: Pogledi na posledice ekstremnega vremenskega dogodka v Naravnem spomeniku Dovžanova soteska. *Geologija* 62, 2019, št. 1, str. 123–135.

Novak, Matevž in Mrak, Irena: Ujma v porečju Tržiške Bistrice 29. oktobra 2018: dogodek, posledice in vzroki. *Ujma*, 2019, št. 33, str. 68–75.

Novak, Matevž: Depositional environment of Upper Carboniferous – Lower Permian beds in the Karavanke Mountains (Southern Alps, Slovenia). *Geologija* 50, 2007, št. 2, str. 247–268.

Perko, Franc: Terezijanski gozdni red za Kranjsko 1771 je mnogo več kot le predpis. *Gozdarski vestnik* 73, 2015, št. 2, str. 330–337.

Poljanec, Aleš (ur.): *Gozd in gozdarstvo v samostojni Sloveniji – 25 let javne gozdarske službe*. Ljubljana: Silva Slovenica, 2019.

Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*: *Opisi, 4. zvezek*. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Saje, Stojan: Narava ni edini krivec, tudi ljudi bi morala peči vest: štiri neurja so tržiški občini prizadejala velikansko škodo. *Gorenjski glas* 49, 29. 11. 1996, št. 94, str. 6.

Saje, Stojan: Narava se je zarotila proti Tržičanom. *Gorenjski glas* 55, 19. 7. 2002, št. 55, str. 5.

Saje, Stojan: Podivjana reka ogrozila stanovanjski blok: torkovo neurje je povzročilo veliko škode v tržiški občini. *Gorenjski glas* 53, 10. 11. 2000, št. 88, str. 5.

Salmi, Timo in Määttä, Anu in Anttila, Pia in Ruoho-Airola, Tuija in Amnell, Toni: *Detecting trends of annual values of atmospheric pollutants by the Mann-Kendall test and Sen's slope estimates – the Excel template application MAKESENS*. Helsinki: Meteorological Institute, 2002 (Publications on Air Quality, 31).

Seidl, Ferdinand: *Slovenska zemlja. Opis slovenskih pokrajin v prirodoznanskem, statističkem, kulturnem in zgodovinskem oziru. 5. del: Kamniške ali Savinjske Alpe, njih zgradba in njih lice*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1907.

Sušnik, Mojca in Robič, Mojca in Pogačnik, Nejc in Ulaga, Florjana in Kobold, Mira in Lalić, Bogdan in Vodenik, Barbara in Štajdohar, Maja: Visoke vode in poplave v septembru 2007. *18. Mišičev vodarski dan*, 2007, str. 7–14.

Ščap, Špela in Klopčič, Matija in Bončina, Andrej: Naravna obnova gozdnih sestojev po vetrolomu na Jelovici. *Gozdarski vestnik* 71, 2013, št. 1, str. 193–212.

Šturm, Marjan in Zemljič, Marijan: Pregled hudournikov, hudourniških in erozijskih lokacij na Slovenskem, kjer so protipoplavna in protierozijska dela opravljali od leta 1875 do 1994. *Pogubna razigranost. 110 let organiziranega hudourničarstva na Slovenskem 1884–1994* (ur. Stanislav Jesenovec). Ljubljana: PUH, 1995, str. 195–215.

Šubic, Simon: Huda ura tudi na Gorenjskem: petkovo neurje je zaradi poplav in zemeljskih plazov največ škode povzročilo v Tržiču. *Gorenjski glas* 58, 26. 7. 2005, št. 59, str. 1.

Šubic, Simon: Za 300 milijonov tolarjev škode: sanacija škode, ki jo je povzročila sobotna povodenj, se je že začela. *Gorenjski glas* 56, 4. 11. 2003, št. 87, str. 1.

Valenčič, Vlado: Gozdarstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 417–463.

Zakon o gozdovih. *Uradni list Republike Slovenije*, 1993, št. 30.

Zorn, Matija: *Erozijski procesi v slovenski Istri*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008 (Geografija Slovenije, 18).

SPLETNI VIRI

Arhiv hidroloških podatkov. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2020. http://vode.arso.gov.si/hidarhiv/ http://www.arso.gov.si/vode/podatki/arhiv/hidroloski_arhiv.html.

Čretnik, Janko in Golež, Mateja: Dovžanova soteska. *Digitalna enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem – DEDI*. http://www.dedi.si/dediscina/386-dovzanova-soteska.

Poplave v Tržiču povzročile 10 milijonov evrov škode, na vrsti trajna sanacija. *STA* (10. 1. 2019) https://www.sta.si/2593412/poplave-v-trzicu-povzrocile-10-milijonov-evrov-skode-na-vrsti-trajna-sanacija.

Visoke vode in poplave rek med 27. in 31. oktobrom 2018. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2018. https://www.arso.gov.si/vode/poro%C4%8Dila%20in%20publikacije/Visoke%20vode%20in%20poplave%20med%2028.%20in%2030.%20oktobrom%202018.pdf.

SUMMARY

Floods and forest management in the Tržič Bistrica river basin

Due to its relief, the Tržič Bistrica river basin offers limited opportunities for settlement. However, where the relief is favourable (i.e., flatter), settlements and infrastructure are threatened by torrential watercourses. Therefore, it is no surprise that the Tržič Bistrica and its tributaries often cause hydrological disasters. Their destructive power depends on the intensity and quantity of precipitation, as well as on forest management, which importantly contributes towards reducing the negative effects of precipitation.

The Tržič Bistrica is a torrential watercourse, meaning that it has both a characteristically low water discharge and a very rapid increase in water discharge during intense precipitation. Due to the climate change, one can observe a decrease in the absolute annual minimum discharge, the average annual minimum discharge, and the average annual mean discharge for the period between 1961 and 2018 on the one hand and an increase in the absolute annual maximum discharge on the other. The decline in water discharge shows that there is on average less water in the watercourse than in the past; however, the simultaneous increase in the absolute maximum discharge reminds us that we can also expect very high water levels and consequent floods in the future. A notable decline in water discharge occurs in late spring and early summer, and a notable increase between October and December, implying that winter is »running late.«

Records of the »torrential character« of the Tržič Bistrica can be found in sources from the second half of the eighteenth century, and reports on flooding multiply further with newspaper sources. In the first half of the twentieth century, major floods occurred, for example, in 1907, 1922, 1934, 1937, 1938, 1940, and at the turn of the twenty-first century in 1996, 2000, 2002, 2003, 2005, 2007, 2010 and 2018, above all during autumn months. They primarily caused damage to the road and water infrastructure. In addition to major volumes of sediments, the river also transported plenty of wood, consequently clogging the culverts and causing even more damage. The predominant part of floating wood is due to the unsustainable exploitation of forest with clearings, logging slash after harvesting (e.g., large quantities of cut branches and other wood debris) as well as the construction of many forest roads and skid trails, accelerating the surface run-off. Among the preventive measures against torrential flooding are therefore well-planned interventions in the upper part of the river basin, such as sustainable forest management and constant management of torrential watercourses.

The forest cover of the Municipality of Tržič has from 1956 (63% of the municipal surface area) increased by over 10%, representing today 73% of the municipal surface area. Even more evident is the trend of increasing wood stock, which amounted to 195 m^3/ha in 1958 and totals 403 m^3/ha today. If the former is »favourable« for reducing the surface run-off, the latter signifies that the forest stands are aging, and older forest stands may be less resistant to natural disasters. Whereas mixed forest stands prove to be more resistant, the forests of Jelendol primarily feature spruce, which was intensively grown in the past for economic reasons. Today, spruce is known to be the most damage-prone tree species in various natural disasters.

In memoriam

Marija Petek (8. 9. 1922 – 30. 3. 2020)

Moj prvi obisk pri Mariji Petek, roj. Nosan, je bil dokaj nenavaden. Popolni tujki, ki sva se srečali, ko je gospa zakorakala že v svoje deveto desetletje, jaz pa pol stoletja mlajša. Pa vseeno sem jo »poznala« že od otroštva. Druži naju naslov, le da je ona z možem Mihaelom in sinom Damjanom na tem naslovu živela 20 let pred mojim rojstvom. V tistem nemirnem povojnem času je tri leta z družino preživela pri moji babici in očetu. Kot otrok sem poslušala zgodbe o dveh izjemno razgledanih zakoncih. Vsak božič in veliko noč sem se podpisovala na voščilnice, ki so potovale v Tržič, na Blejsko 13.

Ko sem se pojavila na njenih vratih, me je najprej nezaupljivo gledala, a že po nekaj trenutkih mi je toplo stisnila dlan. »Kar naprej, kar naprej!« Povprašala me je po imenu in od kod prihajam. Od trenutka, ko je izvedela, kdo sem in kako sva povezani, sem bila »njena«.

Gospa Marija je bila izjemno nemirnega duha. Starost je morda upočasnila njeno telo, duha pač ne. Dolga leta je skupaj z možem Mihaelom (1922–2012), po njegovi smrti pa sama, pisala, razlagala in raziskovala preteklost in sedanjost njej tako ljubega Tržiča. Rojena Tržičanka se je odločila za učiteljski poklic. Čeprav stroga, je bila pravična in učenci so jo imeli radi. Z veseljem je pripovedovala zgodbe in anekdote s svojih službovanj, meni predvsem o učiteljskih letih v Dupljah, od koder prihajam. Večkrat mi je pripovedovala, kako sta se z možem Mihaelom spoznala in spoznavala. Kako mu je »šparala plac« na vlaku, na katerega je vstopil v Dupljah. Kako shiran je prišel iz zapora v drugi svetovni vojni.

Gospa Marija je imela dar: znala je človeku zlesti pod kožo. Iskreno se je zanimala za soljudi. Pomnila je malenkosti. Malo tu, malo tam in že si se zavedal, da jo imaš preprosto rad. Bila je vsestranska. Skrbela je za učence, za pevski zbor, zelo aktivna je bila tudi pri amaterskih gledaliških igrah, kjer je bila scenaristka, režiserka, prišepetovalka in še maskerka. Aktivno je v službi vodila krožke, režirala pa je tudi proslave in akademije. Zelo rada se je zabavala. Nekoč so v dupljanskem gasilskem domu pripravili ples v maskah, ki se ga je želela udeležiti. A mož je bil na službeni poti, sin pa še dojenček. Mojo babico je poprosila za varstvo, sama pa je naslednjo dobro uro preplesala. Z otroškim nasmehom je pripovedovala, kako še do danes nihče ne ve, da je bila na plesu.

V Tržiču se je vedelo: če česa ne veš, pojdi k Petkovi. Z možem, s katerim sta skupaj preživela šest desetletij, sta ustvarila bogato bibliografijo. Po njegovi smrti si je prizadevala, da bi bila objavljena tudi ostala, še neobjavljena dela. Morda je delovala drobno in krhko, a bila je izjemno trmasta in vztrajna. Do zadnjega je pisala učencem in dijakom seminarske naloge in referate. V zahvalo ni hotela nič. Ko si prišel k njej z vprašanjem, ti je odgovorila, in to kako!

Izvedel si vse, pa še malo za povrhu. Ko si mislil, da je pripoved pri koncu, te je prijela za laket in rekla: »Pa še to t' bom povedova!« Izjemno rada se je smejala.

Smrt moža jo je izjemno prizadela, večkrat je rekla, da si želi biti z njim. Uteho je našla v razkazovanju njegovega dela, zapiskov. Vsako leto znova mi je pokazala jaslice, ki jih je naredil. Pozornost je usmerjala na vsako, še tako majhno podrobnost. Bila je izjemno natančna. Ko sva gledali fotografije, se je večinoma spomnila ne zgolj tega, kje in kdaj so bile posnete, pač pa tudi, kdo je bil fotograf.

Vedno se je iskreno zanimala za soljudi, sama pa nikomur in nikoli ni želela biti v breme. Vsakokrat sem jo povprašala, če kaj potrebuje, pa je vedno odmahnila z roko. V mesecih pred njeno smrtjo sva se slišali le še po telefonu. »Slaba sem, a veš, težko se premikam.« Mene so pestili prehladi, zato je nisem obiskovala, saj je bilo njeno zdravje že tako krhko.

Vest o njeni smrti je odjeknila predzadnji marčevski dan. Javnega življenja v tem času zaradi corone virusa skoraj ni bilo, pa vendar sem bila o njeni smrti obveščena z vseh koncev, kar priča o izjemni priljubljenosti učiteljice. Njenemu spominu so se na tak ali drugačen način poklonili njeni bivši učenci, Tržičani, prijatelji.

Zame je bila vest grenko-sladka. Vesela sem bila zanjo, da je sedaj znova združena s svojimi najdražjimi, pa vseeno žalostna, ker nikoli več ne bom slišala njenih besed: »Oh, Sabinca, tebe 'mam pa tok rada!« Gospa Marija, tudi jaz sem vas imela rada.

Sabina Šolar

Bibliografija Marije Petek

Ljubezen zakoncev Petek do rodne zemlje in še posebej do tržiške doline se je izkazovala z njuno neumorno raziskovalno dejavnostjo o domači zgodovini, kulturi in etnologiji domačega kraja. Sad tega so številni objavljeni prispevki v različnih glasilih in listih. Pričujoča bibliografija poskuša zajeti njune objave (bodisi skupne, bodisi samostojne), objavljene zlasti v domačem, občinskem tisku, pa tudi v nekaterih drugih revijah. Tudi to je svojevrsten poklon njunemu spominu in hkrati predstavitev njune ljubezni do domačih korenin.

Pri sestavljanju bibliografije mi je bila Marija Petek v veliko pomoč. Lokalno časopisje (*Tržiški razgledi*, *Tržičan*, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo* (*Cerkveni glasnik župnije Tržič*)) vsebuje glavnino njunih prispevkov. Seznam literature, v kateri sta z možem objavljala poleg lokalnih glasil, mi je dala Marija Petek sama, saj sta z možem Mihaelom vestno beležila svoje objave. Ostale objave sem našla na COBISS-u.

Sabina Šolar

Petek, Marija in Petek, Mihael: Milan Šter – borec za slovensko severno mejo 1918–19, *Vojnozgodovinski zbornik*, št. 23 (2005), str. 56–58
Petek, Marija in Petek, Mihael: Milan Šter v 1. svetovni vojni, *Vojnozgodovinski zbornik*, št. 21 (2005), str. 14–17
Petek, Marija in Petek, Mihael: *50 let Društva upokojencev Tržič: bilten*, Tržič, 1998
Petek, Marija in Petek, Mihael: *Kronika delovanja Gasilskega društva Tržič od 1883–1988[!]*, Tržič, 1988
Petek, Marija in Petek, Mihael: *Kronika župnije Tržič: ob 150-letnici posvečenja župne cerkve*, Tržič, 1988
Petek, Marija in Petek, Mihael: *Hiša na »Skali«: versko, dobrodelno, kulturno in športno središče Tržiča : 95 let bogate zgodovine iztrgane pozabi*, Tržič, 2008
Petek, Marija in Petek, Mihael: Utrinki iz zgodovine delovanja Orla v Tržiču od 1907 do 1929, *Tržičan*, leto 11, št. 12 (21. dec. 2007), str. 35–38
Petek, Marija in Petek, Mihael: Telovadno društvo Orel: spomin ob 100-letnici njegove ustanovitve, *Tržičan*, leto 11, št. 12 (21. dec. 2007), str. 35–38
Petek, Marija in Petek, Mihael: Posebna služba dečkov, raglarjev v Tržiču, *Tržičan*, leto 11, št. 5 (1. maj 2007), str. 34–35
Petek, Marija in Petek, Mihael: 100 let organiziranega gasilstva v Tržiču: kronika, Tržič, 1983
Napredno delavsko gibanje v Tržiču do leta 1941: (dokumenti in spomini), Tržič, 1979
Petek, Marija in Petek, Mihael: Sakralna dediščina župnije Križe, [Tržič], 2003
Petek, Marija: Prof. Ivan pl. Bobersky: v Lvovu so praznovali 130-letnico rojstva, *Tržičan*, leto 7, št. 11,12, 2003, str. 16
Petek, Marija: Delegacija iz Ukrajine, *Tržičan* leto 6, št. 4, 2002, str. 10
Petek, Marija: Posestva grofa Radetzkyja (1766–1858), *Tržičan*, leto 6, št. 8, str. 10.
Petek, Marija: Florijanova procesija 2004, *Tržičan*, leto 8, št. 6, 2004, str. 25
Petek, Marija: Florijanova procesija – tržiška zaobljuba, *Tržičan*, leto 4, št. 5, 2000, str. 7
Petek, Marija: Znamenja pod Užo pod Košuto, *Tržičan*, leto 5, št. 10, 11, 2001, str. 27
Petek, Marija: Spomini na Miklavža, *Tržičan*, leto 5, št. 12, 2001, str. 13
Petek, Marija: »Na Skali«: zavetišče, *Tržičan*, leto 7, št. 3, 2003, str. 13–14
Petek, Marija: 120-letni gasilski jubilej PGD Tržič, *Tržičan*, leto 7, št. 3, str. 38–39
Petek, M., F. Krabonja: V spomin na učiteljico Heleno Hribar, *Tržičan*, leto 11, št. 6, 2007, str. 39
Petek, Marija in Petek, Mihael: Slovesnosti ob 120-letnici PGD Tržič, *Tržičan*, leto 7, št. 5, 2003, str. 10
Petek, Marija in Petek, Mihael: Prostovoljno gasilsko društvo Tržič je staro 115 let, *Tržičan*, leto 2, št. 8, 1998, str. 17

Petek, Marija in Petek, Mihael: Slovesnosti ob 120-letnici PGD Tržič, *Tržičan*, leto 7, št. 5, 2003, str. 10
Petek, Marija in Petek, Mihael: Spomini na dipl. inženirja Milana Štera, *Tržičan*, leto 8, št. 12, 2004, str. 12–13
Petek, Marija in Petek, Mihael: Srebrni jubilej MePZ Ignacij Hladnik, *Tržičan*, leto 9, št. 1, 2005, str. 22
Petek, Marija in Petek, Mihael: Spomini na dipl. inženirja Milana Štera – II. del, *Tržičan*, leto 9, št. 1, 2005, str. 9
Petek, Marija in Petek, Mihael: Spomini na dipl. inženirja Milana Štera – III. del, *Tržičan*, leto 9, št. 2, 2005, str. 16
Petek, Marija in Petek, Mihael: Milan Šter – borec za severno mejo, *Tržičan*, leto 9, št. 3, 2005, str. 18–19
Petek, Marija in Petek, Mihael: Češka knežna, *Tržičan*, leto 9, št. 4, 2005, str. 10
Petek, Marija in Petek, Mihael: Češka knežna: na samostanskem vrtu, *Tržičan*, leto 9, št. 5, 2005, str. 10–11
Petek, Marija in Petek, Mihael: Ugrabitev češke knežne, *Tržičan*, leto 9, št. 6/7, 2005, str. 13–14
Petek, Marija in Petek, Mihael: Svetoslava – češka knežna: ujetnica roparskega viteza , *Tržičan*, leto 9, št. 8, 2005, str. 13–14
Petek, Marija in Petek, Mihael: Rešitev češke knežne, *Tržičan*, leto 9, št. 9, 2005, str. 12–13
Petek, Marija in Petek, Mihael: Telovadno društvo Orel: spomini ob 100-letnici njegove ustanovitve v Tržiču, *Tržičan*, leto 11, št. 12, 2007, str. 35–36
Petek, Marija in Petek, Mihael: Karavanški medved, *Tržičan*, leto 11, št. 3, 2007, str. 14–15
Petek, Marija in Petek, Mihael: Od kovača do vodje proizvodnje, *Tržičan*, leto 11, št. 1/2, 2007, str. 9–11
Petek, Marija in Petek, Mihael: V slovo dr. Mariji Bocak Kalan, *Tržičan*, leto 11, št. 1/2, 2007, str. 8
Petek, Marija in Petek, Mihael: Verska vojna in farne kopeli v 17. stol. v Tržiču, *Tržičan*, leto 10, št. 1/2, 2006, str. 9
Petek, Marija in Petek, Mihael: Verska vojna II. del: pogovori v kopelih, *Tržičan*, leto 10, št. 3, 2006, str. 9
Petek, Marija in Petek, Mihael: Verska vojna III. del, *Tržičan*, leto 10, št. 4, 2006, str. 14–15
Petek, Marija in Petek, Mihael: Verska vojna IV., *Tržičan*, leto 10, št. 5, 2006, str. 10–11
Petek, Marija in Petek, Mihael: Verska vojna V. Zaton luteranstva na Kranjskem, *Tržičan*, leto 10, št. 6, 2006, str. 8–9
Petek, Marija in Petek, Mihael: Verska vojna VI., *Tržičan*, leto 10, št. 7/8, 2006, str. 12–13
Petek, Marija in Petek, Mihael: Od tekstilnega delavca do nadmojstra v BPT, *Tržičan*, leto 10, št. 11, 2006, str. 8–9
Petek, Marija in Petek, Mihael: Začetki kulturnega delovanja v Lomu, *Tržičan*, leto 13, št. 5, 2009, str. 6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Tržičani v francoski dobi – I. del, *Tržičan*, leto 13, št. 9, 2009, str. 21
Petek, Marija in Petek, Mihael: Sveta noč, blažena noč, *Tržičan*, leto 13, št. 9, 2009, str. 10
Petek, Marija in Petek, Mihael: Tržičani v francoski dobi – II. del, *Tržičan*, leto 14, št. 1, 2010, str. 27
Petek, Marija in Petek, Mihael: Tržičani v francoski dobi – III. del, *Tržičan*, leto 14, št. 2, 2010, str. 22
Petek, Marija: Župnijska cerkev Marijinega oznanjenja, *Tržičan*, leto 19, št. 5, 2015, str. 13
Petek, Marija: Trniči, planinsko darilo dekletom, *Tržičan*, let. 6, 2011, št. 1, str. 15
Petek, Marija in Petek, Mihael: Gabrijel Hladnik obhaja sedemdesetletnico, *Tržičan*, let. 9, 2005, št. 4, str. 32
Petek, Marija in Petek, Mihael: Iztrgano iz spomina …, *Tržičan*, let. 9, št. 11/12 (1. dec. 2005), str. 11
Petek, Marija in Petek, Mihael: Kovaški mojster Anton Plečnik, *Tržičan*, let. 12, št. 3 (1. apr. 2008), str. 40
Petek, Marija: Lipe še vedno dehtijo, *Tržičan*, let. 22, št. 7 (1. okt. 2018), str. 19
Petek, Marija in Petek, Mihael: Eko – izziv je lahko nova usmeritev dela v »Lepenki« Tržič, *Tržiški razgledi*, leto I, št. 4, 1994, str. 2
Petek, Marija in Petek, Mihael: Blagoslovitev znamenja sredi polja na Brezjah pri Tržiču, *Tržiški razgledi*, leto I, št. 4, 1994, str. 8
Petek, Marija in Petek, Mihael: Freska sv. Florijana na gospodarskem poslopju, *Tržiški razgledi*, leto I, št. 4, 1994, str. 8
Petek, Marija in Petek, Mihael: Oživljanje etnografske zapuščine, *Tržiški razgledi*, leto I, št. 5, 1994, str. 4
Petek, Marija in Petek, Mihael: Božični koncert mladih, *Tržiški razgledi*, leto I, št. 6, 1994, str. 5
Petek, Marija in Petek, Mihael: Devova priznanja, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 7, 1995, str. 3–4
Petek, Marija in Petek, Mihael: In memoriam Mariji Vidmar, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 9, 1995, str. 7
Petek, Marija in Petek, Mihael: 40. Občni zbor občinske gasilske zveze, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 9, 1995, str. 7
Petek, Marija in Petek, Mihael: Koncert kvarteta Tartini, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 9, 1995, str. 8
Petek, Marija in Petek, Mihael: Potovci, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 4 (10), 1995, str. 3
Petek, Marija in Petek, Mihael: Predstavitev knjige o Etiopiji in Eritreji, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 4 (10), 1995, str. 8
Petek, Marija in Petek, Mihael: Ob 15-letnici Doma Petra Uzarja, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 4 (10), 1995, str. 8

Petek, Marija in Petek, Mihael: Človek se je spozabil nad človekom, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 5 (11), 1995, str. 3–5
Petek, Marija in Petek, Mihael: Koncert moškega pevskega zbora Kranj, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 6 (12), 1995, str. 6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Deseti brat, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 9 (15), 1995, str. 5
Petek, Marija in Petek, Mihael: Obnova znamenja v Seničnem, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 11 (17), 1995, str. 8
Petek, Marija in Petek, Mihael: Uvodnik: »Prišel čas je krog Božiča«, *Tržiški razgledi*, leto II, št. 12 (18), 1995, str. 1
Petek, Marija in Petek, Mihael: Pripombe k predstavitvi Tržiča v Krajevnem leksikonu Slovenije, *Tržiški razgledi*, leto III, št. 4 (22), 1996, str. 5
Petek, Marija in Petek, Mihael: Iz zgodovine tržiške železnice, *Tržiški razgledi*, leto III, št. 6 (24), 1996, str. 6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Ob 120-letnici rojstva Petra Kozine, ustanovitelja tovarne Peko, *Tržiški razgledi*, leto III, št. 7–8 (25–26), 1996, str. 10–12
Petek, Marija in Petek, Mihael: Na šuštarskem sejmu 1996, *Tržiški razgledi*, leto III, št. 9 (27), 1996, str. 7
Petek, Marija in Petek, Mihael: V spomin, *Tržiški razgledi*, leto III, št. 11 (29), 1996, str. 5
Petek, Marija in Petek, Mihael: Zmanjševanje zelenih pljuč Tržiča in okolice, *Tržiški razgledi*, leto III, št. 11 (29), 1996, str. 6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Spomini na oranje zasneženih cest – nekdaj, *Tržiški razgledi*, leto IV, št. 1–3 (31), 1997, str. 4–5
M. Nosan Petek: Moje šolanje pred približno šestimi desetletji, Šolska kronika, 8/XXXII, št. 2, 1999, str. 108–117
M. Nosan: Prvo desetletje mojega učiteljevanja, Šolska kronika, 6/XXX, 1997, str. 171–186
Petek, Marija in Petek, Mihael: Ulica »Paradiž« v Tržiču, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. I, št. 1, 2003
Petek, Marija in Petek, Mihael: Škof Žiga Sigismund pl. Lamberg, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. I, št. 3, 2003
Petek, Marija in Petek, Mihael: Škof Žiga Sigismund pl. Lamberg – nadaljevanje, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. I, št. 5, 2003
Petek, Marija in Petek, Mihael: Drobtinice iz spomina, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. I, št. 7, 2003
Petek, Marija in Petek, Mihael: Nadškof Vovk – iz »Ribčevega« rodu v Vrbi, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. I, št. 10, 2003
Petek, Marija in Petek, Mihael: Anton Vovk – Pot v duhovništvo, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. I, št. 11, 2003
Petek, Marija in Petek, Mihael: Anton Vovk – bogoslovec, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. I, št. 12, 2003
Petek, Marija in Petek, Mihael: Anton Vovk – kaplan v Metliki in Tržiču, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 1, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: Anton Vovk, župnik v Tržiču, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 2, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: Versko življenje v Tržiču v Vovkovem času, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 3, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: Cerkvene slovesnosti v Vovkovem času, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 4, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: Cerkvene slovesnosti v Vovkovem času – drugi del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 5, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: Težave in skrbi župnika Vovka, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 6, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: »Podobnih dni nas Bog obvaruj!« (A. Vovk), *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 7, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: Anton Vovk – prizadevanje za krščanski nauk in versko vzgojo, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 9, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: Verske slovesnosti v času župnikovanja Antona Vovka, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. II, št. 11, 2004
Petek, Marija in Petek, Mihael: Vojakovi božični prazniki, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. III, št. 1, 2005
Petek, Marija in Petek, Mihael: Škof Vovk in uvajanje domačega jezika pri bogoslužju, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. III, št. 3, 2005
Petek, Marija in Petek, Mihael: Tržiški adventni običaji, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. III, št. 12, 2005
Petek, Marija in Petek, Mihael: Nove jaslice v tržiški župnijski cerkvi, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. IV, št. 1, 2006
Petek, Marija in Petek, Mihael: Božična koncerta v farni cerkvi, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. IV, št. 2, 2006
Petek, Marija in Petek, Mihael: Romanje v Glinje – tradicija naših prednikov, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. IV, št. 5, 2006
Petek, Marija in Petek, Mihael: Romanje k svetemu Ožboltu na Jezersko, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. IV, št. 9, 2006
Petek, Marija in Petek, Mihael: Kapela Karmelske Matere Božje, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. IV, št. 10, 2006
Petek, Marija in Petek, Mihael: Kapela Karmelske Matere Božje – 2. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. IV, št. 11, 2006

Petek, Marija in Petek, Mihael: Kapela Karmelske Matere Božje – 3. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. IV, št. 12, 2006
Petek, Marija in Petek, Mihael: »In na zemlji mir ljudem« – naši običaji, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. V, št. 1, 2007
Petek, Marija in Petek, Mihael: Kapela Karmelske Matere Božje – 4. del, Cerkveni glasnik za tržiško župnijo, let. V, št. 3, 2007
Petek, Marija in Petek, Mihael: Slika Pomnožitve kruha in Križev pot, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. V, št. 4, 2007
Petek, Marija in Petek, Mihael: Bratovščina Karmelske Matere Božje, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. V, št. 7/8, 2007
Petek, Marija in Petek, Mihael: Advent – spočetje Jezusa v nas samih, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. V, št. 12, 2007
Petek, Marija in Petek, Mihael: Sveti večer pred 70 leti, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VI, št. 1, 2008
Petek, Marija in Petek, Mihael: Telovska procesija 1914 – fotografija na naslovnici, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VI, št. 5, 2008, str. 7
Petek, Marija in Petek, Mihael: Pred 100 leti je stekla lokalna železnica Tržič–Kranj in tržiškim vernikom olajšala potovanja na romanja in druga srečanja, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VI, št. 7/8, 2008, str. 4–5
Petek, Marija in Petek, Mihael: Vincencijeva konferenca Marijinega oznanjenja v Tržiču in dom »Na skali« – 1. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VI, št. 7/8, 2008, str. 6–7
Petek, Marija in Petek, Mihael: 90 let od konca prve svetovne vojne, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VI, št. 11, 2008
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, tržiški kronist, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VII, št. 3, 2009
Petek, Marija in Petek, Mihael: V. Kragl, Moja mati Marija: kratek povzetek iz dela: Žalost in veselje podeželskega župnika, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VII, št. 4, 2009
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovnik in tržiški kronist, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VII, št. 7/8, 2009, str. 4–6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovnik in tržiški kronist, 2. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VII, št. 9, 2009, str. 7
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 3. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VII, št. 10, 2009, str. 7
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 4. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VII, št. 11, 2009, str. 7
Petek, Marija in Petek, Mihael: Koncert ob 30 letnici MePZ Ignacij Hladnik, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VII, št. 12, 2009, str. 6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Kraglove jaslice, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 1, 2010, str. 6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 5. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 2, 2010, str. 10–11
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 6. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 3, 2010, str. 7
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 7. del *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 4, 2010, str. 8
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 8. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 5, 2010, str. 5–7
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 9. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 6, 2010, str. 5–6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 11. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 9, 2010, str. 4–6
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 12. del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 10, 2010, str. 5–7
Petek, Marija in Petek, Mihael: Viktor Kragl, duhovniške službe, 13. zadnji del, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. VIII, št. 11, 2010
Petek, Marija in Petek, Mihael: Obnova cerkve svetega Andreja, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. IX, št. 11, 2011
Petek, Marija in Petek, Mihael: Tržiški župnik in ljubljanski nadškof Anton Vovk, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, let. X, št. 3, 2012
Petek, Marija in Petek, Mihael: Ob 550 letnici ljubljanske škofije in o škofu Žigi Lambergu, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. X, št. 4, 2012
Petek, Marija in Petek, Mihael: Romajmo, romajmo k Mariji Pomagaj na Brezje, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. X, št. 6, 2012
Petek, Marija in Petek, Mihael: Podružnica svetega Jožefa nad Tržičem, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. X, št. 10, 2012
Petek, Marija: Pobožnost križevega pota, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XI, št. 3, 2013
Petek, Marija: Marijin praznični mesec maj, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XI, št. 5, 2013, str. 4–5
Petek, Marija: Gorelo je tudi v tržiških cerkvah …, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XI, št. 6, 2013
Petek, Marija: Iztrgano iz spomina …, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XI, št. 7/8, 2013
Petek, Marija: Ne vem … Pa se pouči: (zgodba za vse čase), *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XI, št. 9, 2013, str. 6
Petek, Marija: Oprema župnijske cerkve – prižnica, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XI, št. 11, 2013
Petek, Marija: Domače jaslice, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XI, št. 12, 2013

Petek, Marija: Naravne ujme so od nekdaj …, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 2, 2014
Petek, Marija: Vitraji (barvna okna) pri sveti Ani, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 3, 2014
Petek, Marija: Nekaj velikonočnih utrinkov iz našega kraja, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 4, 2014
Petek, Marija: Cerkev svetega Jožefa, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 5, 2014
Petek, Marija: Pred 80 leti je farna cerkev dobila nove orgle, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 6, 2014
Petek, Marija: 90 let Cerkvenega glasnika za tržiško župnijo, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 9, 2014
Petek, Marija: Tržiško pokopališče, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 11, 2014
Petek, Marija: Sveti večer pri Polčevi družini, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 12, 2014
Petek, Marija: 200 let Layerjevih fresk v prezbiteriju župnijske cerkve, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XIII, št. 5–6, 2015
Petek, Marija: Na adventnem vencu prva sveča že gori …, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XIII, št. 12, 2015
Petek, Marija: Tržič med prvo svetovno vojno, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XII, št. 7/8, 2014
Petek, Marija: Spominjamo se …, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XV, št. 3, 2017
Petek, Marija: Kaj so farani pred desetletji darovali za cerkev, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XIV, št. 4, 2016
Petek, Marija: Dolina pred 70 leti, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XIV, št. 5, 2016
Petek, Marija: Marijine podobe v farni cerkvi, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XV, št. 5, 2017
Petek, Marija: Jakob Aljaž (1845–1927), *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XV, št. 6, 2017
Petek, Marija: Kapela sv. Janeza Krstnika na Kofcah, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XIV, št. 7, 2016
Petek, Marija: Zavetniki med poletjem in jesenjo, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XV, št. 9, 2017
Petek, Marija: Blag spomin na dr. Toneta Pretnarja, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XV, št. 10, 2017
Petek, Marija: Božič 1919, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XIII, št. 12, 2015
Petek, Marija: Božič 1952, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XIV, št. 12, 2016
Petek, Marija: Dedove jaslice, *Cerkveni glasnik župnije Tržič*, let. XVI, št. 12, 2018
Petek, Marija in Petek, Mihael: Znamenja v tržiški župniji, URL: https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/znamenja-v-trziski-zupniji.html
Petek, Marija in Petek, Mihael: Znamenja v župniji Tržič-Bistrica, URL: https://www.kamra.si/en/digital-collections/item/znamenja-v-zupniji-trzic-bistrica.html

Tržič na starih razglednicah
(zbirka Milana Škrabca)

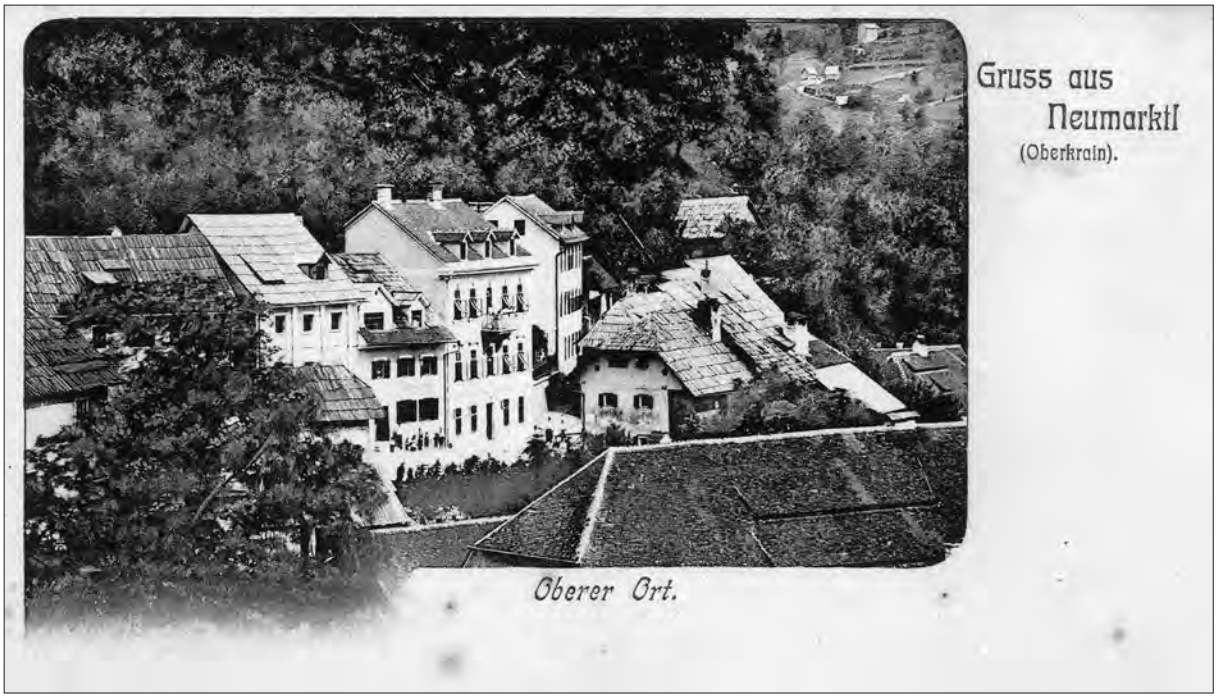

Tržič na starih razglednicah
(zbirka Milana Škrabca)

Tržič na starih razglednicah
(zbirka Milana Škrabca)

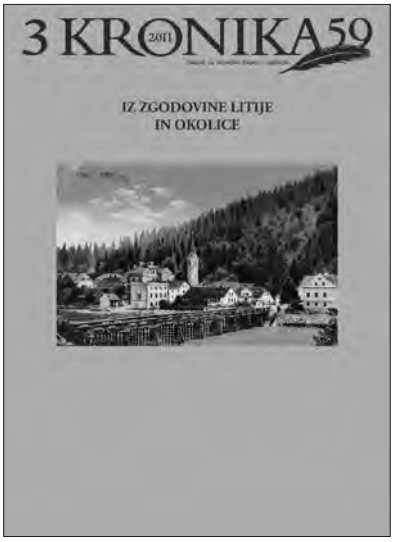
3 KRONIKA 59
2011
IZ ZGODOVINE LITIJE
IN OKOLICE

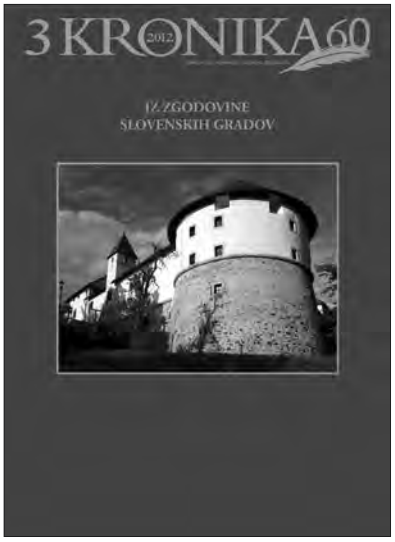
3 KRONIKA 60
2012
IZ ZGODOVINE
SLOVENSKIH GRADOV

3 KRONIKA 61
2013
IZ ZGODOVINE GRADU
RAJHENBURG

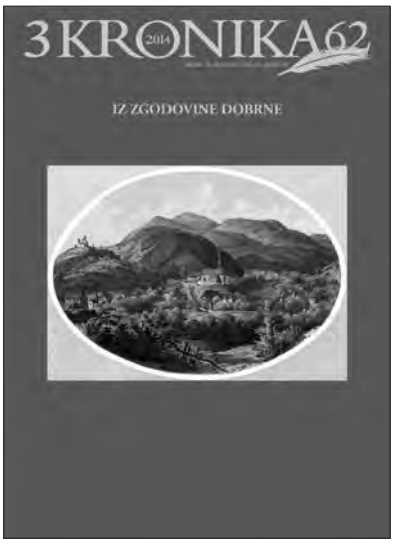
3 KRONIKA 62
2014
IZ ZGODOVINE DOBRNE

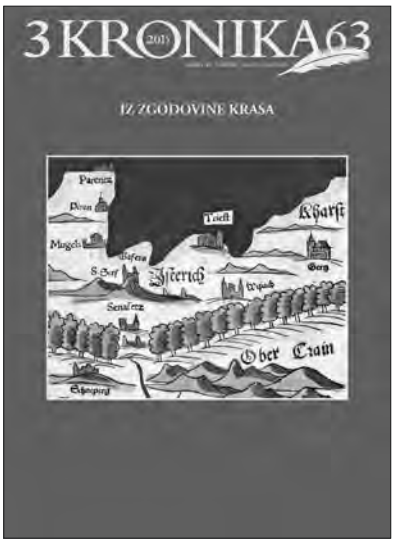
3 KRONIKA 63
2015
IZ ZGODOVINE KRASA
Parenz
Pinon
Triest
Kharst
Mugeln
Hafen
S. Servl
Isserich
Berg
Senosetz
Ober Crain
Schoppird

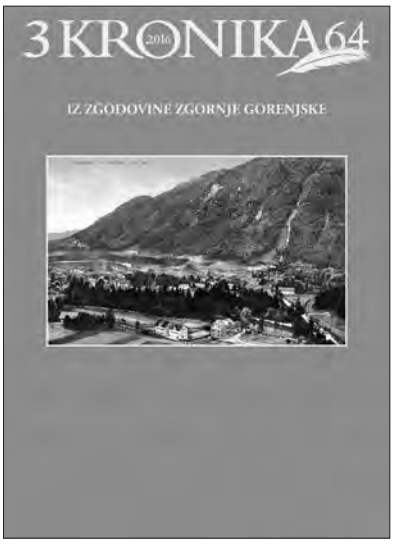
3 KRONIKA 64
2016
IZ ZGODOVINE ZGORNJE GORENJSKE

3 KRONIKA 65
2017
IZ ZGODOVINE SPODNJESAVINJSKE DOLINE

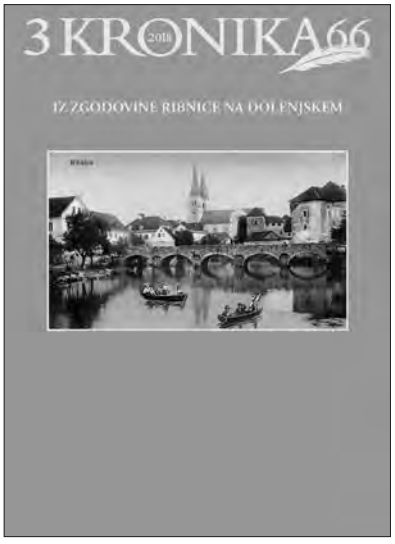
3 KRONIKA 66
2018
IZ ZGODOVINE RIBNICE NA DOLENJSKEM

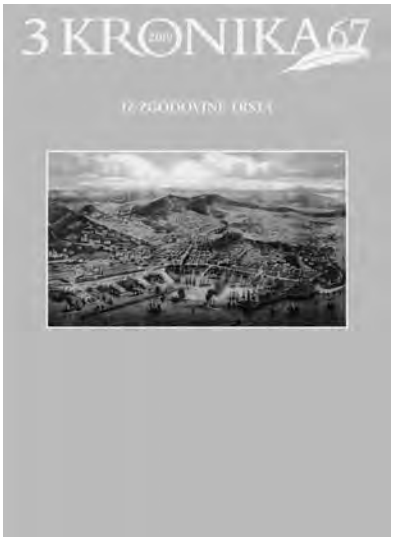
3 KRONIKA 67
2019
IZ ZGODOVINE IDRIJE

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;
povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
ključne besede;
spisek uporabljenih virov in literature;
priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite. kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.
Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku),* za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.
Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)
ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

□ želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej

□ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:
Letna naročnina:
za posameznike 25,00 EUR
za upokojence: 18,00 EUR
za študente: 18,00 EUR
za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

_____

Pošta: _____

Status: □ zaposlen □ študent □ upokojenec □ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____ Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo **za naslednje koledarsko leto** na zgoraj navedene naslove.

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)